Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:
Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ

7514

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

1887-1962

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՊԷՅՐՈՒԹ

329.14
Պ - 30

PRINTED IN LEBANON

2018

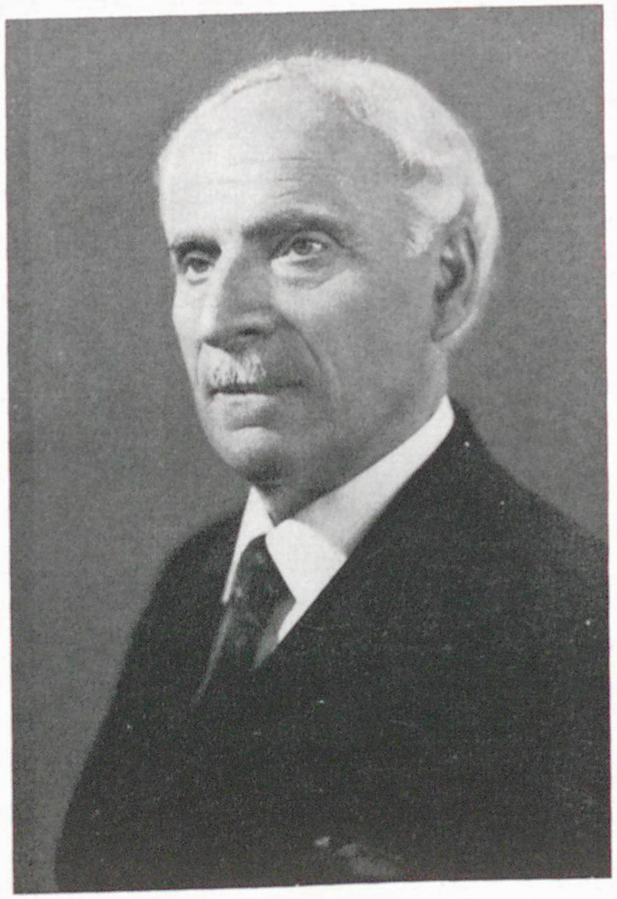

ԽՄԲԱԳԻՐ
ԱՐՍԷՆ ԿԻՏՈՒՐ
(ՈՒՍՈՒՑՉԱՊԵՏ)

Հարգ. Եղիշէ [illegible]

[illegible] հեղ. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible].

329.14
Դ 30

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

1887-1962

2001

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՏՊԱՐԱՆ ՇԻՐԱԿ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1962

84112-Ա.Հ.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ—Арм.ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

559-91

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

ՄԵՐ ԽՕՍՔԸ Հ. Պ. Կ. Ց.

ՆԱԽԱԲԱՆ

էջ

ԹՐՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԼՈՒԾԸ 12

- Անգլիացի զօր. Ուիլիըմի կարծիքը 14
- Արեւմտահայութեան վիճակը 1860—1864 16
- Զէյթունի 1862ի ապստամբութիւնը 17
- Արեւմտահայութեան վիճակը 18

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾԱԳՈՒՄԸ 19

— *Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16րդ Յօդուածը*
— *Պերլինի Վեհաժողովին 61րդ Յօդուածը*

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1870—1880 21

— *Արեւմտեան Հայաստանի մէջ քաղաքական խումբեր և կազմակերպութիւններ*
— *Ազատագրական շարժման գաղափարախօսութիւնը*
— *Եւրոպական պետութիւններու դիրքը Հայկական Հարցին վերաբերմամբ* 1870—1880
— *Ցարիզմի բռնատիրութիւնը*
— *Քաղաքական հոսանքները*

- Յեղափոխական շարժումը Վանի մէջ 25

— *Արմենականութիւն*
— *Ռուսական հիւպատոսը Վանի մէջ*

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ 1887ին 29

— *Ծրագիր (Հեռաւոր նպատակ, Մօտաւոր նպատակ)*
— *«Հնչակ»ի հրատարակութիւնը* 37

- Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը 39

— *Խանազատ կը մեկնի դէպի Երկիր*

— «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն» ծնունդը. ապա Հ. Յ. Դ.։ 41
— Հնչակեան Ա. Կեդրոնական Վարչութիւնը 48
● Կարնոյ (Էրզրումի) ցոյցը 1890 Յունիս 18ին 51
● Գում Գաբուի ցոյցը 1890 Յուլիս 15ին 53
— Գում Գաբուի ցոյցին արձագանգը «Հնչակ»ի մէջ 59
— Աշըգեան Պատրիարքի մահափորձը
● Նազարբէկեան Կեդրոնի կազմակերպչական մեքենան 63
— Խրիմեան Հայրիկի պարագան

ՆԵՐՔԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ 81
● Ռաֆայէլ Մովսիսեանի գործունէութիւնը
— Նազիրեանի գործունէութիւնը
● Շմաւոնի (Գաբրիէլ Կաֆեան) գործունէութիւնը 86
● Լեւոնի (Բարսեղ Ջաքարեան) գործունէութիւնը 91
— Յարութիւն Թումայեան
● Անմահանուն Փիրայրը 95
● Մինաս Օղլուի գործունէութիւնը 104
● Զելլօները (Թորոս Ծառուկեան եւ ընկերները) 113
— Դանիէլ Վարդապետ
— Անտոն Ռշտունի
— Փրոֆ. Թումայեան եւ իր կինը 125
● Գալուստ Արխանեանի հերոսութիւնները 126
● Արամ Աչըգպաշեանի գործունէութիւնը 131
— Դանիէլ Չաւուշ
● Սասունի հերոսամարտը, 1894 135
— Մեծն Մուրատ եւ Տամատեան
— Շաքէի հերոսական նահատակութիւնը
— Բարենորոգումներու Մայիսեան Ծրագիրը
● Պապը Ալիի ցոյցը, 1895 153
● Զէյթուն ի՞նչպէս Հնչակեան եղաւ 160
● Ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս ծրագրուեցաւ Զէյթունի 1895ի ապստամբութիւնը 162
— Աղասիի գործունէութիւնը
— Առաջին գործադուլը
— Սարգիս Պալայեանի եւ Շաւարշ Շիշմանեանի խումբերը

ԶԷՅԹՈՒՆԻ 1895ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ 181
— Մարաշի կոտորածը
— Եւրոպական դիւանագէտներու միջամտութիւնը 189
● Վանի Հնչակեան կազմակերպութիւնը 193
● Փարամազի գործունէութիւնը 197

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 1896 200
● Սալմաստի Հնչակեան կազմակերպութիւնը մինչեւ 1896 206

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 1897 214

ՀԻՒՍ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ 220

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ 225
— «Ապտակ» երգիծական քաղաքական հանդէսը
● Հնչակեան գրագէտները Մետեխի բանտին մէջ 253
● Հնչակեան արձակն ու ոտանաւորը
— Լեռենց, Արփիարեան, Լ. Բաշալեան, Տիգրան Կամսարական, Սմբատ Բիւրատ, Ատրպետ Շիրվանզադէ, Ղ. Աղայեան եւ այլն

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆՋԱՏՈՒՄ 267
— Վերակազմեալներու Ա. Ժողովը, 1896
● ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Ա. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ, 1896 ԼՈՆՏՈՆ 270
— Կեդրոնին տագնապը 1896—1901
— Վերակազմեալներու Բ. Ժողովը (Ալէքսանդրիա)
— Ռուսահայ հնչակեանները կը գործեն (Ռոստով)
● ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Բ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ, 1901, ԼՈՆՏՈՆ 276
● ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Գ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ, 1902, ԼՈՆՏՈՆ 277
● ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Դ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ, 1903, ԼՈՆՏՈՆ 287
● Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ սոցիալիստական համագումարները՝ Տրեզդէն եւ Ամսթերտամ 290

- *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Ե. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ*, 1905, *ՓԱՐԻԶ* 291
- Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կրկին հրապարակ կուգայ 294
- Վերակազմեալներու պառակտումը 296
- Մեծն Մուրատ հրապարակ կ'իջնէ՝ դէպի համերաշխութիւն 298
- Իթթիհատը եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը 306

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ, 1908 315

- Սահմանադրութեան ազդեցութիւնը օտար աշխարհի վրայ
- Մեծն Մուրատ Պոլիս կը վերադառնայ
- Իթթիհատականները եւ Ատանայի ջարդը 318
- Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան (ՌԱԿ) երեւումը 320
  - — *ՌԱԿի Ծրագիրը*, 1908, *Պոլիս*
- *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Զ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ*, 1909, *ՊՈԼԻՍ* 332
- *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ Ա. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ*, 1910, *ՊՈԼԻՍ* 336
- Հնչակեան կուսակցութեան Ուսանողական Միութեան կազմութիւնը: «Կայծ» ամսաթերթը: 339
- *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ Բ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ*, 1912, *ՊՈԼԻՍ* 343
- Դաշնակցութեան դերը Իթթիհատի օրով 349
- Հնչակեան կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան Կոչը մեծ պետութիւններուն եւ ժողովուրդներուն, 1913 352
  - — *Հայկական Հարցը* 1912—1914 *թուին* 362
    Հօֆ եւ Վեստէնէնկ քննիչներու նշանակումը եւ հեռացումը
- *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Է. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ*, 1913, *ՔԷՕՍԹԷՆՃԷ* 364
- Հնչակեան կուսակցութեան Կոչը՝ քաղաքակիրթ աշխարհի հանրային կարծիքին, Ապրիլեան Եղեռնի առթիւ, 1915ին 368
- *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ Գ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ*, 1914, *ՊՈԼԻՍ* 373
- Քսան Կախաղաններու դատավարութիւնը:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԸ 1896էՆ ՄԻՆՉԵՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 392

- Վանի Հնչակեան գործունէութիւնը
- Պարսկաստանի Հնչակեան գործունէութիւնը 1896—1914 396
- Սալմաստի Հնչակեան գործունէութիւնը 1898—1915 406
- Կովկասի Հնչակեան կազմակերպութիւնը 1896—1915 413
  - — *Բագուի գործադուլը* 1904*ին*
  - — *Գոլիցինի տեռորը*
  - — *Հայ-Թաթարական կռիւները*
  - — *Հնչակեան գործունէութիւնը Սեւ ծովու ափերուն եւ Աստրախանի մէջ*
  - — *Հնչակեան կուսակցութեան դժուարութիւնները Ս. Դ. կուսակցութեան հետ*
- Հնչակեան կուսակցութեան Շապին Գարահիսարի պաշտպանութիւնը 1895—1915 440

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

- Հայոց սպանդը եւ Հնչակեան հերոսական ընդդիմութիւնները, 1914–1920 451
- Մուսա Լերան ինքնապաշտպանութիւնը 454
  - — *Կարապետ Կէօմլէքէլեան եւ Սարգիս Կէօզիւբեան*
  - — *Զէյթունցի Զարըգեանի խումբը*
  - — *Ֆրնտըճագի եւ Զաթի հերոսական դիմադրութիւնը*
  - — *Մեծն Մուրատի նահատակութիւնը*
  - — *Գում Գույուի (Ագատաղ) գոյամարտը*
- Կովկասեան կամաւորներու շարժումը եւ Անդրանիկ փաշան 469
  - — *Հնչակեան Զ. Գունդի կազմութիւնը*
  - — *Աւշարեան, Ճանպոլաթեան եւ Պանդուխտ*

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1920 ԱՆՑՈՒԴԱՐՁԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ 472

  - — *Ռուսական Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը*
  - — *Հնչակեան կեանքը այդ օրերուն*
- Հոկտեմբերեան մեծ Յեղափոխութեան յաղթանակը
  - — *Ի՞նչ վիճակի մէջ էր Կովկաս եւ Հայաստան* 478
  - — *Սարդարապատի կռիւը եւ Հնչակեան Պանդուխտի խումբին հերոսական յարձակումը*
- Հայաստանի Հանրապետութեան (Արարատեան) ծագումը 1918 Մայիս 28ին 481

- *Դժգոհութիւն Արեւմտահայ գաղթականութեան մէջ*
- *1919ին «Արարատեան Հանրապետութիւն»ը կը փոխուի Միացեալ և Անկախ Հանրապետութեան*

● Ատրպէյճանի խորհրդայնացումը 484
- *Հայ կոմկուսը Հայաստանի մէջ*
- *Հնչակեաններու մասնակցութիւնը Մայիսեան Ապստամբութեան*

● Հայաստանի խորհրդայնացումը, 1920 488
- *Բանակցութիւններ Մոսկուայի մէջ*
- *Լեւոն Շանթի պատուիրակութեան ձախողութիւնը*

● Վրաստանի խորհրդայնացումը 493
● Հնչակեան Կեդրոնական Վարչութեան եւ Կոմինտերնի (Գ. Միջազգայնականի) փոխյարաբերութիւնները 496
- *ՀՕԿերը Սփիւռքի մէջ*

ՎԵՐԱՔԱՂ ՄԸ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ Ը. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ 504

● *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Ը. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ, ԱԹԷՆՔ*, 1924 513
● *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Թ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ, ՄԱՐՍԷՅԼ*, 1934
● *ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Ժ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ, ՓԱՐԻԶ*, 1938 526

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ 1914—1920 530

● Ֆրանսայի թշնամական դիրքաւորումը հայոց հանդէպ 537
- *Հնչ. կուսակցութեան դերը* 538
- *Չէթէական շարժում — Հաճըն կը պաշտպանուի* 562

● Կիլիկիոյ ինքնավարութեան հռչակումը, 1920 570
● Կիլիկիոյ պարպումը 609
- *Դէպի Լիբանան, Սուրիա, Իրաք և Եգիպտոս*

— Ա. հատորի 2000-նոց անուանացանկը

ՄԵՐ ԽՕՍՔԸ

Տարիներէ ի վեր, խիստ այրող եւ անյետաձգելի պահանջ մը դարձած էր, Հնչակեան կուսակցութեան փառապանծ գործունէութիւնը բնորոշող պատմութիւնը լոյս ընծայել իր լրիւ եւ ամբողջական ծալքերով ու երեսներով:

Անհրաժեշտ նկատուած էր՝ գրի առնել պատմութիւնը, մարտական եւ գաղափարական սերունդի մը, որ անմահանուն կուսակցութեան մը — Հնչակեանութեան — միջոցաւ ու ցուցմունքներով ասպարէզ իջած էր երէկ եւ արհամարհելով զինք շրջապատող բռնապետական վարչակարգերու խեղդիչ պայմանները ու անհամար դժուարութիւնները, արիւնի եւ կախաղաններու գնով իսկ, կերտեց յեղափոխական այնպիսի սքանչելի դրուագներ, որոնցմով հպարտանալու իրաւունք ունեցաւ բովանդակ հայութիւնը եւ որոնք, փաստօրէն, այսօր կը հանդիսանան հայ ժողովուրդի ազատագրական ոգորումները բնորոշող փառքի եւ պարծանքի անկորնչելի, հսկայական կոթողներ:

Աններելի եւ մեծագոյն յանցանք մը գործուած պիտի ըլլար, եթէ Հնչակեանութեան դրօշին տակ գործող մեր անհետացող *Հիները* նետուէին մոռացութեան անկիւնը եւ պատմութեան էջերուն մէջ հարազատօրէն երեւան չբերուէին անոնց յուսապայծառ դէմքերը, իրենց կատարած ազգային եւ համամարդկային փառաւոր գործունէութեամբ ու աշխատանքներով:

Կային անշուշտ՝ Հնչակեան կուսակցութեան, ինչպէս նաեւ՝ անոր գաղափարին սերմնացան բազմաթիւ տիտաններու տանջալից կեանքն ու գործունէութիւնը ցուցնող գիրն ու գրականութիւնը, որոնք ժամանակագրական կարգով, հոս ու հոն գրուած վիճակի մէջ իսկ՝ ամփոփած էին մեր յեղափոխական շարժումներուն հետ կապւած դէմքերն ու դէպքերը։ Այդքանը սակայն՝ չէին կրնար բաւարար համարուիլ՝ կուսակցութեան համար ամէն զոհողութիւն ընելու պատրաստակամ ընկերներուն կողմէ։ Անհրաժեշտ նկատուած էր այդ բոլորը մէկտեղել եւ շղթայաւորել պատմական հանգրուաններու մէջ, որպէս զի ան դառնար սեփականութիւնը՝ ներկայ եւ գալիք սերունդներուն։

Զոհողութեան ոգին չէր որ՝ կը բացակայէր նման հոյակապ ձեռնարկ մը յաջողութեամբ պսակաւորելու համար։ Նիւթականը չէր որ՝ մեզ դրած էր անյաղթելի դժուարութիւններու առջեւ, այլ՝ թեքնիքական եւ առարկայական խոչընդոտներ, որոնց յաղթահարելու համար, պէտք տեսնուեցաւ ընդհատել Հնչակեան պատմութեան հրատարակութեան ձեռնարկը։ Վերջապէս, ուրախ ենք յայտնելու թէ այսօր կարելի եղաւ իրագործել մեր նպատակը երկու հատորներու մէջ, զայն ներկայացնելու համար բոլոր սպասողներուն, ըլլան անոնք Հնչակեան եւ ոչ-հնչակեան, քանզի «Հնչակեան պատմութիւնը անքակտելի եւ յուսաւոր էջերէն մին է հայ ժողովուրդի դարաւոր պայքարի եւ հերոսական մարտնչումներու պատմութեան», ինչպէս նշուած է հատորիս նախաբանին մէջ։

Պէտք է նշել հոս, որ Հնչակեան պատմութիւնը անպայմանօրէն լոյս ընծայելու բաղձանքին եւ ապա՝ անոր շօշափոյթ իրագործումին մէջ, Հիւսիսային Ամերիկայի շրջանը ունեցաւ իր առանձնայատուկ եւ մեծագոյն բաժինը։ Յիշեալ շրջանը, տարիներ շարունակ, իր հերթական պատգամաւորական ժողովներուն մէջ զբաղեցաւ ակնարկուած հարցով։ Ընտրուեցաւ Կեդր. Յանձնախումբ մը՝ յանձինս *Պ. Պոնտացիի*, *Ս. Սիմոնեանի*, *Սիրվարդի* եւ *Մ. Թարայեանի*։ Խմբագրական Մարմնի անդամներ նշանակուեցան՝ *Բ. Սիւնիք*, *Վ. Մարսեան* եւ *Բ. Վարազդատ*։ Իբրեւ յարմարագոյն վայր՝ նկատի առնուեցաւ Փարիզը (1938)։

Նամակագրութիւններ հոս ու հոն եւ անոնց զուգընթաց, խմբագրական կազմը սկսաւ նիւթեր եւ կարեւոր արխիւներ ձեռք ձգելու աշխատանքին։ Դժբախտաբար, *Վ. Մարսեանի* եւ ապա *Բ. Սիւնիքի* մահով մէջտեղ եկան նորանոր դժուարութիւններ։ Այսուհանդերձ, ջուրը չինկաւ Հնչակեան պատմութեան հրատարակութեան ծրագրի գործադրութիւնը։

1954ի վերջերը, Նիւ Եորքաբնակ երկու ընկերներ՝ *Սարգիս Սարգիսեան* եւ *Մարտիրոս Թարայեան*, որպէս մեկենասներ, շօշափելի գումարով մը հանդէս եկան, ընդհատուած Հնչակեան պատմագրութեան գործին մարմին տալու գեղեցիկ ժեստով մը, որոնց հետեւեցան *Բառնակ Էնմալեան* եւ *Տէր և Տիկ. Ադամեան*։

Հնչակեան կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան հրահանգով ու կարգադրութեամբ, երկու մտաւորական ընկերներ՝ *Պետրոս Պոնտացի* եւ *Ս. Սիմոնեան* մղիչ ուժը հանդիսացան սկսուած շարժումին՝ սիրայօժար ստանձնելով իրենց ժամանակն ու միջոցները։

Կեդր. Յանձնախումբս՝ գտնելու համար յարմարագոյն վայրը, եւ որ կարեւորն էր, գտնելու համար նաեւ խմբագրական Մարմնի անդամները, իր աչքերը սեւեռեց դէպի Պէյրութ, շարք մը մտաւորական ուժերու վրայ։ Բարեբախտաբար՝ դժուար չեղաւ գտնել փնտռուածը։ Յայտնի հասարակական գործիչ, վաստակաւոր մտաւորական եւ վեթերան ընկեր *Արսէն Կիտուր*, որպէս խմբագրապետ, յանձնառու եղաւ ստանձնել իրեն վստահուած Հնչակեան պատմագրութեան գործը, մասնակի գործունէութեամբը՝ կարգ մը այլ ընկերներու։

Արդիւնքը մէջտեղն է։ Ահա՛։

Երկու հատորներու մէջ ամփոփուած Հնչակեան կուսակցութեան պատմութիւնը, իբրեւ անթերի գործ մը յայտարարելու պարծենկոտ հաւակնութիւնը չենք սնուցաներ, բնա՛ւ։ Նշանաւոր հեղինակներու գործերն իսկ կ'ունենան իրենց քննադատելի կողմերը։ Կրնան պատահած ըլլալ վրիպակներ, ակամայ անճշդութիւններ, դէմքերու եւ դէպքերու հետ կապուած չափազանցութիւններ։ Մէկ բան, սակայն, այն որ՝ Կեդր. Յանձնախումբս, ինչպէս նաեւ՝ խմբագրական Մարմինը, տրուած պայմաններու մէջ՝ ըրած են իրենց լաւագոյնը, հիմք ունենալով ձեռք անցուած հին ու նոր արխիւները, արձանագրութիւնները եւ պատմական դէպքերը դրսեւորող այս ու այն կողմէ տրամադրուած փաստաթուղթերն ու հաւաքածոները։

Կը հաւատանք թէ՝ Հնչակեան պատմութեան հրատարակումով, կատարեցինք գերագոյն պարտականութիւն մը, յարգած ըլլալու եւ պանծացնելու յիշատակը բոլոր անոնց, որոնք իրենց կեանքի գնով ծառայեցան ամէն կարգի բռնակալութեանց, ճնշումի ու հարստահարութեանց դէմ եւ մասնակցեցան հայ ժողովուրդի գոյութիւնը յաւերժացնող՝ յուսաշող եւ փառաւոր այսօրուան — ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆի — գոյացմանը։

Այսու կու գանք մեր խորին շնորհակալութիւնները յայտնելու մեկենասներուն, փոքր ու մեծ քանակով նուիրատուներուն եւ այն մտաւորականներուն, որոնք որոշ շրջաններու պատմութիւնը գրելով, դիւրացուցին մեր գործը։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

Ամերիկա

ԱՌ ՀՆՉԱԿ

Հեռաւոր երկիր նստած դու նժդեՀ
Հայրենեաց բախտին մօտուստ ես տեղեակ·
Քարոզ քաջարի նոր սկզբանց վեհ,
Յեղափոխութեան ձայնատու Հնչակ։

Նոր գաղափարի քո ցանած սերմաՆ
Ազնիւ պտուղներ հասուննան արագ.
Կարին եւ Պոլիս որոտման նման,
Անդրանիկ շարժմունք ծնան քեւ Հնչակ։

Չար բռնակալը, հայոց կեղեքիՉ
Վախէն պահուեցաւ ոսկի գահին տակ.
Խուլ Եւրոպայի թնդաց մէն դահլին,
Հայը ցնցուեցաւ, կարմրեցաւ Հնչակ։

Այսօր քո սերմանց նոր պտուղք անԱ,
Հասած կարմրին արեան նմանակ.
Կենաց եւ մահու սուրբ ժան մերձենայ,
Կարմիր հրաւէրիդ ակն ունինք Հնչակ։

Կոչնակդ հնչեցու՛ր, հնչեցո՛ւր արեԿ
Թող հայք ոտք ելլեն ծագէ մինչեւ ծագ.
Փշրի ժանտ շղթան ծագէ նոր արեւ,
«ԱԶԱՏ ԵՆՔ» հնչէ, ոսկեզօծ ՀՆՉԱԿ։

ՆԱԽԱԲԱՆ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ կուսակցութեան պատմութիւնը անքակտելի և լուսաւոր էջերէն մին է՝ հայ ժողովուրդի դարաւոր պայքարի և հերոսական մարտընչումներու պատմութեան։

Հայ ազատագրական պայքարը տակաւին ուսումնասիրուած չէ, որպէս տնտեսական-ընկերային անօրինակ ճնշումներու, զրկանքներու և հալածանքներու դէմ ըմբոստացող ժողովուրդի մը զանգուածային շարժում։ Այս պատճառաւ ալ շատ մը գրիչներ այդ պայքարը նկատած են որպէս «դուրսէն ներմուծուած, արուեստական շարժում մը», որուն համար, իբրև թէ «Թուրքիոյ մէջ չկար պատրաստ հող» և հետևաբար՝ «անհրաժեշտութիւն»։

Տարբեր չէր տեսակէտը նաև Թուրք պատմաբաններուն և նոյն ինքն Աբդուլ Համիտին, որոնք կ'ուրանային հայութեան կրած հարստահարութիւնները։ Անոր մղած դիմադրական պայքարը՝ կը վերագրէին «հայ յեղափոխականներու և օտարներու կողմէ սարքուած սադրանքներու»։

Գտնուեցան նոյնիսկ հայ գրիչներ, որոնք հայ յեղափոխական շարժումները համարեցին «գերազանցապէս միջազգային դիւանագիտական յարաբերութիւններու արդիւնք», և զանոնք մեղադրեցին, որպէս պատճառ հայկական կոտորածներու։

Տարբեր էր սակայն հայ յեղափոխական շարժման և անոր հոլովոյթի մասին Հնչակեան պատմաբանին և գործիչին մօտեցումը։

Հայ բուրժուա-լիբերալներու, ինչպէս նաև Դաշնակցութեան գաղափարախօսները միտումնաւոր կերպով խեղաթիւրած են Հնչակեան գործն ու միտքը։

Դժբախտաբար տարբեր չէ եղած նաև, Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Հայկոմկուսի վերաբերումը Հնչակեան կուսակցութեան նկատմամբ, չհանդուրժելով այն պատմական անհերքելի ճշմարտութեան, որ իրմէ դուրս և իրմէ շատ առաջ, եղած է ուրիշ հայ կուսակցութիւն մը, որ սոցիալիստական գաղափարները տարածած է հայ և ուրիշ արևելեան ժողովուրդներու մէջ՝ և ի՜նչ ահաւոր պայմաններու տակ. ինչպէս նաև, ան՝ իր ծրագրին մէջ Սոցիալիստական Հայաստանի ստեղծումը նկատած է իր հեռաւոր և գերագոյն նպատակը։

Այս պայմանները պատճառ եղած են, որ Հնչակեան կուսակցութեան բազմաթիւ տարիներու հերոսական գործերը մնան մութին մէջ, չգնահատուին ըստ արժանւոյն, և ենթարկուին անբարեխիղճ ու այլանդակ խեղաթիւրումներու և ստորագնահատման։

Հնչակեան պատմութեան այս հատորը նպատակ ունի առարկայօրէն վերլուծել քաղաքա-տնտեսական պայմանները՝ պատմական մաթերիալիզմի տեսանկիւնէն դիտուած և ճշդել Հնչակեան կուսակցութեան դերը այդ անհաւասար պայքարին մէջ։

Հայ ազատագրական պայքարի ցարդ մարքսիստօրէն վերլուծման պակասը, անհրաժեշտ կը դարձնէ, ամէնէն առաջ, վերլուծել Հնչակեանութիւնը նախորդող շրջանները, և ապա ներկայացնել Հնչակեան նախաձեռնութեամբ մղուած ազատագրական շարժումներուն պատճառներն ու հետեւանքները։

Շուրջ եօթանասունհինգ տարիներ, Հնչակեան կուսակցութիւնը դժոխային պայմաններու մէջ, տարաւ յեղափոխական վիթխարի գործունէութիւն մը, կազմակերպչական անդուլ աշխատանք մը, մարքսիզմի եռանդուն պրոպականտ մը։ Հնչակեան կուսակցութիւնը հայ չարքաշ և իրաւազուրկ աշխատաւորութեան և քաղաքացիներու մէջ արթնցուց առաջին անգամ ըլլալով՝ դասակարգային և ապա ազգային շահերու գիտակցութիւնը։

Սուլթանիզմի և ցարիզմի ահաւոր օրերուն՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը յառաջացուց ազատագրական զանգուածային շարժումներ, զինուած ապստամբութիւններ, քաղաքական և տնտեսական պահանջներով հրապարակային պատկառազդու ցոյցեր, և աշխատաւորական գործադուլներ, արհամարհելով անմարդկային հալածանքը, բանտն ու կախաղանը՝ նպատակ ունենալով բարելաւել հայ զանգուածի տնտեսական և քաղաքական կեանքը։

Անուրանալի փաստ է որ Հնչակեան կուսակցութեան քարոզած նոր գաղափարները, հետապնդած քաղաքական և տնտեսական իտէալները, սարսափազդու տեռորները, և իրապաշտ գրականութիւնը, 75 տարիներու ընթացքին, խոր ազդեցութիւն գործեցին ժամանակակից հայ և օտար մտքի, գրականութեան ու գործելակերպի վրայ։

Հնչակեան կեդրոնն էր միանգամայն մղիչ ուժը և ոգին ազատագրական շարժումներուն։ Բայց կեդրոնի կազմէ մշակուած ուղեգիծը կը գործադրուէր Հնչակեան նուիրեալ մարտիկներուն միջոցաւ, որոնք կը մնէին հայ զանգուածին մէջ, ի պահանջել հարկին, տալով իրենց կեանքը՝ ի խընդիր հայ ժողովուրդի ազատագրման։

Հնչակեան գործիչները շատ յաճախ եղած են ոգին հայ յեղափոխական շարժումներու՝ իրենց զոհողութեան անսահման ոգիով, պայքարելու անկարգելի տոկունութեամբ ու անսակարկ հայրենասիրութեամբ, դարձած են հերոսներ, առասպելացած դէմքեր, ինչպէս Նազարբէկեանները, Ռուբէն Բէրբէրեանները, Խանազատներ, Զաքարեաններ, Ժիրայր—Մուրատներ, Աղասիներ, Աչըգպաշեաններ, Չելլօներ, Մինաս Օղլուներ, Փարամազներ ու անոնց կողքին տասնեակներ։

Առասպելացած այդ հսկաները, ունեցած են վիթխարի գործունէութիւն մը հայ ազատագրական պատմութեան մէջ։ Իրենց խօսքն ու գործը բացած են մեծ ակօսներ ու գործած են հսկայական ազդեցութիւն իրենց ժամանակակից դէպքերու և պատմութեան վրայ։

Ահա թէ ինչո՛ւ առանձին կարևորութիւն կը ստանան անոնց մենագրութիւնները ու Հնչակեան պատմագրութեան կարգ մը գլուխներ կը զարդարուին իրենց սրբացած անուններով։

* * *

Հայկական հարցին և հայ ազատագրական շարժման մասին մեր հաստատ համոզումն է թէ՝ սխալ է այն տարածուած կարծիքը որ հայը հալածուեր է իբր հայ եւ քրիստոնեայ միայն։

Հայութեան կրած հարստահարութիւններն ու հալածանքները ունէին քանի մը պատճառներ եւս.

Ա.— Տիրապետող պետութիւններու դասակարգային և շահագիտական նկատումները, և մանաւանդ տնտեսական և մշակութային կեանքի մէջ հայութեան ունեցած գերադաս դիրքը։

Բ.— Հայ պուրժուազիայի ձեռներէցութիւնը, շինարար ոգին և աշխատունակութիւնը։

Գ.— Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը՝ որպէս կամուրջ Արևելքի և Արևմուտքի։

Դ.— Զինք շրջապատող պարսիկ, թուրք և ռուս պետութիւններու տիրակալական պատերազմները։

Ե.— Զինք շրջապատող ժողովուրդներու կրօնական կոյր մոլեռանդութիւնները։

Զ.— Հայ ժողովուրդի գոյութիւնը Թուրքիայէն Պարսկաստան երկարող տարածքի վրայ մեծագոյն արգելքն էր պան-թուրանիզմի։

Վերոյիշեալ ազդակները քննարկման ենթարկելով պիտի ջանանք տալ Հնչակեան կուսակցութեան վարած ազատագրական և դիմադրական շարժումներուն իմաստն ու գաղափարաբանութիւնը։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀՍՍՌ-Арм.ССР им. А. Мясникяна Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ԹՐՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԼՈՒԾԸ

Օսմանեան ռազմա-ֆէոտալական կարգերու ծանրութիւնը տարածուեցաւ և ճնշող դարձաւ գրաւեալ երկիրներու ժողովուրդներու վրայ այն օրէն սկսեալ, երբ Սուլթան Մուհամէտ Ֆաթիհ գրաւեց Պոլիսը, 1453 թուին, վերջ դնելով Բիւզանդական հզօր կայսրութեան։

ԺԸ դարուն Թուրքերը պարսիկներէն խլեցին Վրաստանի մէկ մասը, Հայաստանն ու Ազրպէյճանը։ Թուրք-Պարսկական պատերազմները, որ տեւեցին շուրջ երկու դար, ամայացուցին ու աւերեցին մեր երկիրը, մինչեւ որ 1828ին կնքուած Թիւրքմենչայի համաձայնագրով՝ ան բաժնուեցաւ երկու մասի — Թրքահայաստան և Պարսկահայաստան անուններով։

Օսմանեան բռնատիրութեան տակ հիւծող ժողովուրդները ենթակայ էին աւատապետներու անլուր կեղեքումներուն և հարստահարութիւններուն, որոնք կը ստրկացնէին ժողովուրդները և կը կողոպտէին զանոնք, որպէս ստրուկ-ռայաներ։

Երկրի ոչ-թուրք տարրը դասակարգային ճնշումներու կողքին կ'ենթարկուէր նաեւ ազգային և կրօնական ճնշումի, կ'անարգուէր ո՛չ միայն անոր ազգութիւնը, այլ նաեւ պաշտամունքը, կրօնքը։

Սուլթաններու կողմէ ստեղծուած ենիչերիներու աւազակաբարոյ բանակը՝ մասնաւորապէս Արեւելեան նահանգներու մէջ, կը գործէր բացարձակ սանձարձակութեամբ։

Ականատես պատմիչ մը, Լեհացի Սիմոն Դպիր (*), կը նկարագրէ ենիչերիներու կողմէ գործադրուած կամայականութիւնները և կեղեքումները։ Անոնք չէին ձգեր որ քրիստոնեաները ձի կամ ջորի հեծնեն. առանց պատասխանատուութեան կը գրաւէին անոնց այգիները, տուները, նոյնիսկ կարասիները։ Ժողովուրդը ամուսնական վկայական կամ արտօնագիր կ'առնէր ո՛չ թէ հայ հոգեւոր իշխանութենէն, այլ ենիչերիներու մեծաւորէն, մեծ կաշառքներու փոխարէն։

Տնտեսական ու քաղաքական այս ճնշումներու դէմ Օսմանեան բազմազգի ժողովուրդները զանազան դարերու մէջ ունեցած են ընդվզումներ, ապստամբութիւններ և ազատագրական շարժումներ։

Տակաւին 1516 թուին, Մէհմէտ Ա.ի օրով, ծագեցաւ Շէյխ Պէտրէտտինի ապստամբութիւնը։ Շարժման ղեկավարը օրէնգէտ և զինուորական մէկու մը համբաւը կը վայելէր, և վարած էր նոյնիսկ զինուորական դատաւորի պաշտօն։

Անոր վարդապետութիւնը հիմնուած էր հաւասարութեան սկզբունքին վրայ։ Հեռու էր կրօնական մոլեռանդութենէ և նոյնիսկ ջնջեց կարգ մը կրօնական պարտաւորութիւններ, ինչպէս նաեւ՝ խտրութիւնը մահմետականներու և քրիստոնեաներու միջեւ։

(*) Տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1934 թիւ 3-4, էջ 158—9։

1519ին, Սուլթան Սելիմ Ա.ի օրով տեղի ունեցաւ «Ճելալիներու» ապստամբութիւնը, որ լայն ծաւալ ստացաւ և առիթ տուաւ արիւնոտ ընդհարումներու, իսկ 1599-ին ծայր տուած «Ֆերարիներու» ապստամբութիւնը, որ եղաւ ամէնէն զանգուածայինը, որուն միացան նաեւ ենիչերիները։ (*)

Թէեւ Թուրք պատմիչները կը ջանան այս շարժումներուն տալ կրօնական բնոյթ և սահմանափակ տարողութիւն, սակայն իրականութեան մէջ անոնք կը բղխէին տնտեսական-ընկերային պատճառներէ, և ուղղուած էին ֆէոտալ կարգերու և անոնց պաշտպան՝ պետութեան դէմ։

Այդ կարգի կեղեքումներուն ենթակայ էին նաեւ Թուրք աշխատաւորները։ Թուրք պատմաբան Ահմէտ Ճեվատէթ կը գրէ իր պատմութեան գրքին մէջ. «Օսմանեան կայսրութիւնը անասելի դաժանութեամբ կը գանձէր բազմաթիւ եւ բազմատեսակ հարկեր. վերին աստիճանի աղքատութեան ենթարկելով ժողովուրդը»։

Թրքական բռնակալ տիրապետութեան դէմ ապստամբեցան հետզհետէ (1821) Յոյնը, (1862) Գարատաղցին, (1864)Սերպը, (1866) Կրէտէն, (1876) Պուլկարը, ինչպէս նաեւ Ալպան և Ռումէն ժողովուրդները։ Ազատագրական այս շարժումները ջերմ խրախոյս գտան ժամանակի յառաջադէմ ազգերու և անոնց առաջաւոր մտաւորականութեան կողմէ։ Պուշկին, Պայրըն, Վիքթոր Հիւկօ ջերմօրէն քաջալերեցին զանոնք։ Իսկ ռուս յառաջադէմ գրողներ՝ Չերնիշեվսկի, Դոբրոլիւպով և Հերցէն, այդ օրերուն ոչ միայն գրականութեամբ, այլ նաեւ գործնական խորհուրդներով շփում ունեցած են Թուրք լուծին դէմ մաքառող ժողովուրդներու հետ։

Թուրքիոյ ուրիշ շրջաններէն աւելի՝ սուլթանիզմի տնտեսական ճնշումը լայն ծաւալ ստացաւ Թրքահայաստանի մէջ։ Երկիրը կը գտնուէր բարբարոս աւատապետական ռեժիմի մը տակ։ Թուրք և քիւրտ աւատապետները, միացած պետական հարկահաններուն հետ, անլուր կեղեքումի կ'ենթարկէին հայ գիւղացին, արհեստաւորը և նոյնիսկ քաղաքացին, որոնք զրկուած էին զէնք կրելու և իրենց մարդկային ամէնէն տարրական իրաւունքները պաշտպանելու հնարաւորութենէն։ Ոչ մէկ օրէնք կը պաշտպանէր անոնց կեանքը, գոյքը և պատիւը։

Տարոնի գիւղացիութիւնը 1868-ին Պոլսոյ Ազգային Ժողովին կը տեղեկագրէր որ իրենց եկեղեցիները կը կողոպտուէին, տուները կը տարուէին, հարիւրաւոր աղջիկներ և կիներ կ'անպատուուէին և բռնութեամբ կ'իսլամացուէին։ Ազգային Ժողով, Թաղական Խորհուրդ, Առաջնորդ, բոլորը ձեւական և բովանդակութենէ զուրկ օրգաններ էին, որոնց պաշտօնը կը կատարուէին Շէյխերու հրամանով և անոնց միջոցով։ (**)

Այս կացութիւնը ալ աւելի կը վատթարանար կառավարութեան կողմէ սարքուած ազգամիջեան վէճերու և կռիւներու պատճառով։ Քիւրտ աշիրեթապետները և չէրքէզները կը զինուէին, կը քաջալերուէին ու կը հովանաւորուէին կառավարական պաշտօնատարներու կողմէ, մինչդեռ հայութիւնը կը զինաթափուէր, կը կեղեքուէր ու կը կողոպտուէր անոնց կողմէ։ (***)

(*) «Թարիխը Ճեվտէթ» Սթամպուլ, 1884. հատոր 4. էջ՝ 285։

(**) Տես՝ «Արծուիկ Տարօնոյ» 1864։

(***) Տես՝ «Սուլթան եւ պետութիւններ» Մաքիլ. 1897. էջ՝ 297։

Տնտեսական այս հարստահարութիւններուն կ'աւելնար նաեւ քաղաքական հալածանքը, մարմնի խոշտանգումը, մտածումի կապտումը և անապահովութիւնը:

Մամուլը և գրականութիւնը յանձնուած էին անողոք գրաքննութեան, որ դուրս հանած էր անոնց բառամթերքէն - միութիւն, ազատութիւն, ոյժ, իրաւունք, հաւասարութիւն, բռնակալութիւն — և նման բառերը:

Այս դժնդակ կացութիւնը դարերով կը ճնշէր Օսմանեան պետութեան բոլոր ժողովուրդները, առաւել կամ նուազ չափով: Եւ եթէ հաւաքական-զանգուածային ապստամբութիւնները և յեղափոխական շարժումները շուտով կը ճնշուէին, պատճառներէն մէկն ալ այն էր, որ կառավարական պաշտօնեաները խեղաթիւրելով կը յաջողէին հարցը դարձնել կրօնական-ազգային հողի վրայ, և այդ ձեւով գրգռել իսլամներու կրօնական մոլեռանդութիւնը, մթագնել աշխատաւորական խաւերու դասակարգային գիտակցութիւնը, և ժողովուրդները հանել ժողովուրդներու դէմ:

ԱՆԳԼԻԱՑԻ ԶՕՐԱՎԱՐ ՈՒԻԼԻԸՄԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

Այդ հարցերուն լաւագոյն կերպով կը պատասխանէ հետեւեալ փաստաթուղթը որը իր պատմական կարեւորութեան համար կու տանք ամբողջութեամբ, առնելով Լոնտոն հրատարակուող Արփիարեանի օրգան Մարտի 1899-*ի թիւ* 16-*էն: Գրութեան հեղինակն է անգլիացի զօրավար Ուիլիըմ, հետագային՝ Սըր Ու. Ֆընուիք անունով ճանչցուած, որ* 1854*-ին, Խրիմի պատերազմին Կարսը կը պաշտպանէր ռուս բանակին դէմ: Պատերազմէն վերջը, Էրզրում բնակութիւն հաստատած ըլլալով,* 1855 *Փետրուար* 25*-ին սոյն գրութիւնը ուղղած է Լորտ Գլարընտընի, որ Լորտ Ապէրտինի դահլիճին մէջ Արտաքին Գործոց Նախարար էր:*

Էրզրում, 25 Փետրուար 1855

Միլորտ,

Երբ խաղաղութիւնը վերջնական կերպով պսակէ Անգլիոյ և Ֆրանսայի ջանքերը, պատերազմին յաջորդելիք բարենորոգումներուն մեծագոյն խոչընդոտը, իմ խոնարհ կարծիքովս, Խավազ *կոչուած Թուրք ոստիկան զինուորներու անկազմակերպ դրութենէն պիտի ծագի: Իմ գլխաւոր նպատակս պիտի ըլլայ ջանալ Ձեր Վսեմութեան մատնանիշ ընել այս աղաղակող աղէտին մեծութիւնը և Վեհ. Թագուհիին կառավարութեան նկատառութեան ենթարկել անոր դարմանը, պարզ իր ձեւին մէջ և գործադրութիւնը դիւրին, ինչ որ արդիւնք է, այս կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ ունեցած իմ բազմամեայ փորձառութեան:*

Խավազ*ներու ամբողջ դասակարգը, սկսեալ մայրաքաղաքէն, քաղաքներէն, գիւղաքաղաքներէն մինչեւ գաւառներուն խորերը, ուր կը գործածուին որպէս ոստիկան զինուոր, կամ հարկահաւաք, աշխարհի վրայ նմանը չտեսնուած բռնակալութեան դժոխային մեքենայ մըն է: Այս բազմածաւալ մարմնին անդամները անունով և նկարագրով անծանօթ կը մնան կեդրոնական կառավարութեան: Այս մարդիկը, նախկին սպասաւորները, պաշտօնեաները, հացկատակներն են այն փաշաներուն, որոնք Պոլսոյ հայ սեղանաւորներու կամ Թուրք միջնորդներու շնորհիւ գաւառական պաշտօն մը ծախու առնելէ յետոյ մայրաքաղաքէն կը մեկնին, իրենց շուրջը ունենալով այս աղքատ և վերին աստիճանի անխիղճ* Խավազ*ներու խումբի մը որ քաջ գիտէ թէ նախորդ փաշային կողմէ հարստահարուած ամէն մէկ գիւղացիին քով տակաւին ինչ գոյք կը մնայ կողոպուտի արժանի:*

Եկուոր Խավազ*ները քիչ ատենէն նոյնքան փորձ և հմուտ կը դառնան որքան տեղացի ոստիկանը, որմէ յետոյ իրենց միակ գործը կ'ըլլայ իրենց տիրոջ, նոր փաշային ծրագիրը առաջ տանիլ, այսինքն՝ նախ իր պաշտօնին համար վճարած գումարը ձեռք ձգել ու ապա ալ՝ իր սնտուկները ոսկիով լեցնել:*

Աւելորդ կը համարեմ Ձերդ Վսեմութիւնը ապահովել թէ այս մարդոց կեանքի և նկարագրի զազրելի ու զարհուրելի կողմերը լեզուով բացատրելը կարելիութեան սահմաններէն դուրս է: Իրենց չահատակութիւնները կը կեդրոնանան մասնաւորապէս քրիստոնէաբնակ գիւղերուն մէջ, թէեւ պէտք է խոստովանիլ թէ մահմետական գիւղացին ալ բոլորովին զերծ չէ իրենց հարստահարութիւններէն: Այս ոստիկանները միայն իրենց փաշային պատասխանատու են, եթէ երբեք «պատասխանատու» բառը կարելի ըլլայ գործածել իրենց համար: Փաշան է որ զանոնք պաշտօնի կը կոչէ ու պաշտօնանկ կը հռչակէ՝ իրենց «արժանիքին» համեմատ, ու Ձերդ Վսեմութիւնը կրնայ հետեւցնել թէ այս «արժանիքը» որ կը չափուի բռնակալութեան և աւազակութեան մէջ իրենց ցոյց տուած ընդունակութեան աստիճանովը: Այս կայսրութեան ընդարձակածաւալ տարածութեան մէջ, ուր որ ճամբորդեցի, ցաւելով հաստատեցի թէ արդէն իսկ քայքայեալ գիւղերուն աւերի վերջին հարուածը՝ հարկահանին ձեռքը հասցուցած է: Մահմետական գիւղացիները կրնան դիմադրել, և թերեւս կը դիմադրեն իսկ, բայց վա՜յ այն քրիստոնեայ տարուկին, որ կը համարձակի բերանը բանալ հարկահան բռնակալ Խավազ*ին առջեւ:*

Վստահ եմ թէ Դաշնակից Պետութիւնները, որ՝ ռուսերը այս արգաւանդ հողէն հեռու պահելու համար իրենց արիւնը թափեցին, թող պիտի չտան որ իրենց յաղթանակը թշուառ ու ճնշուած քրիստոնէին և անոր դրացի մահմետական մշակին համար ապարդիւն մնայ:

Խավազ*ներու դասակարգին նկարագրութիւնը իր ամէնէն համառօտ ձեւին մէջ ներկայացնելէ և դէպի անդունդ գահավիժող այս երկրին վրայ իրենց անասելի չարագործութիւնները թուելէ յետոյ, կը համարձակիմ այսքան խորարմատ և անհանդուրժելի չարիքի մը դարմանը Ձեր Վսեմութեան յանձնարարել: Այսպէս ընելով հանդերձ, դիտել կու տամ թէ առաջարկած փոփոխութեանս վրայ վիճելու ու պնդելու են Թուրքիոյ համար իրենց արիւնը թափող Դաշնակից Պետութիւնները, որովհետեւ, ինչպէս որ կը վախնամ թէ՝ Բ. Դուռը երբեք պիտի չ'ուզէ ինքնիրենը բարենորոգումներ ի գործ դնել Օսմանեան պետութեան մէջ, նոյնպէս ալ կը կասկածիմ որ Թուրքիոյ պաշտպանութիւնը ստանձնող Դաշնակից Պետութիւնները անտարբեր և գուցէ իսկ գէշ աչքով նային իմ առաջարկիս վրայ:*

Իմ առաջարկած դարմանս վերջին ծայր պարզ է:

Ա.— Թող գաւառներու ոստիկանական ջոկատները տեղացի քրիստոն-

եայ և մահմետական հասարակութիւններէն ընտրուին, համեմատական թըւով. այս կերպով երկրի հանգամանքներուն մօտէն ծանօթ ըլլալու առաւելութիւնը պիտի վայելեն։

Բ.— Իրենց կազմակերպութիւնը որեւէ արգելքի չի հանդիպիր, և եթէ Թագուհիին (Անգլիական) կառավարութիւնը այս առաջարկս ընդունելու ըլլայ, Անտառոլուն ես վրաս կ'առնեմ։

Գ.— Ոեւէ փաշա որեւէ պատրուակով իրաւունք պէտք չէ ունենայ այս ընտրութեանց մէջ, ոչ ալ թոյլատրէ իր հետեւորդներէն կամ սպասաւորներէն մէկուն այս մարմիններուն մէջ մուտք գործել։

Դ.— Իւրաքանչիւր ջոկատի անուններուն ցանկը ղրկել Թուրք Սպարապետի Դուռը և անոնց զգեստը, ամսականը, ձին, հեծեալ ոստիկաններու թաշակները վերյիշեալ պաշտօնատան անմիջական հսկողութեան ենթարկել։

Այս բարենորոգումին հետ զուգընթացաբար ներմուծուելու են նաեւ, իմ խոնարհ կարծիքովս, ուրիշ բարենորոգումներ ալ, որոնք տարակոյս չունիմ թէ արդէն վեհ. Թագուհիին կառավարութեան կողմէ մտադրուած են։ Հակառակ պարագային այս երկրի ազգաբնակութիւնը կազմող զանազան ցեղերը չարունակ պիտի ունենան անվստահութեան և տխրութեան զգացում մը հանդէպ իրարու ցեղին, զգացում՝ զոր դարաւոր բռնակալութիւնը աւելի և աւելի խորաքանդակ դրոշմած է իրենց սրտերուն մէջ և զոր կարելի է մարել այն ժամանակ միայն երբ Սուլթանի ընդարձակ կայսրութեան վարչական դրութիւնը հաւասարութեան և արդարութեան հիմերուն վրայ հաստատուի։

Զաբթիէները կամ անկանոն հեծեալ ոստիկանները եւս հիմնական վերակազմութեան պէտք ունին։ Գիւղերու աւարառութեան գործին մէջ անոնք ալ խավազներուն կը մասնակցին, բայց փաշաները զանոնք ամէն առթիւ չեն գործածեր, մանաւանդ որ՝ անոնք այն ազդեցութիւնը չունին ինչ որ խավազները, որոնք իրենց տիրոջ հովանիին տակ ամէն տեսակ կեղտոտութիւն ի գործ կը դնեն սանձարձակ։

Պատիւ ունիմ, Տէր եւլն
Վ. Ց. ՈՒԻԼԻԸՄ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 1860—1864

Արեւմտահայոց մտաւոր կեդրոն՝ Պոլսոյ մէջ գոյութիւն ունէին Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներ, որոնք չունէին ոչ մէկ կանոնադրութիւն։ Այդ ժողովները, որոնց նախագահն էր Պատրիարքը, կը կառավարուէին Սուլթանի հրահանգներով, որուն գործակատարներն էին հայ ամիրաները և լումայափոխները։

1857 ին Գերագոյն ժողովի յանձնարարութեամբ «Ուսումնական Խորհուրդ»ի խումբ մը անդամները, Եւրոպական կրթութեամբ զինուած, ինչպէս Նահապետ Ռուսինեան, Նիկողոս Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Սերովբէ Վիչէնեան (Սերվիչէն) և ուրիշներ կը մշակեն և Ընդհանուր ժողովին կը ներկայացնեն Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հայերու ներքին գործերու վերաբերեալ կանոնադրութիւն մը (Սահմանադրութիւն), որը 1863 Մարտ 17 ին միայն, երեք տարի ձգձգումներէն ետք՝ կը վաւերացուէր կառավարութեան կողմէ։

«Սահմանադրութեան» օրէնքով արհեստաւորներն ալ իրենց որոշ դերը ունեցան ազգային իշխանութեան մէջ։

Սակայն ամիրաներու, յետադէմ Պատրիարքներու և ազատական տարրերու միջեւ կը ծագէր դասակարգային սուր պայքար մը։ Սուլթանը ականջ կախելով յետադէմ տարրերուն՝ յաճախ կը միջամտէր և կը սահմանափակէր ազատական տարրերու ձայնի իրաւունքը։

Այնուամենայնիւ Սահմանադրութեան շնորհիւ՝ առաջքն առնուեցան Պատրիարքարանի, յետադէմ ամիրաներու և կղերականներու ընչաքաղցութեանց, և լսելի եղաւ աշխատաւոր-արհեստաւորներու և գաւառացիներու ձայնը՝ օսմանեան սուլթաններու ականջին տակ։

59-91

ԶԷՅԹՈՒՆԻ 1862 Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Տաւրոսի լեռներուն մէջ ապրող մօտ 30,000 ազատասէր հայերու ազատ կեանքը հաճելի չէր Սուլթանին և յատկապէս Մարաշի փաշաներուն։ Անոնք բազմաթիւ փորձեր ըրին ճզմելու զէյթունցիներու ազատասէր ոգին, բայց բոլոր փորձերն ալ ի դերեւ ելան։

Ղրիմի պատերազմէն ետք կովկասէն բազմաթիւ չէրքէզներ գաղթեցին և Զէյթունի շրջակաները բնակութիւն հաստատեցին։

1862 ին Մարաշի կառավարիչ Ազիզ փաշան զէյթունցիներէն կը պահանջէ քանի մը տարուան հարկերը։ Զէյթուն ի վիճակի չըլլալով վճարել յիշեալ տուրքերը՝ կը մերժէ Ազիզ փաշային պահանջը։ Փաշան տասը հազար զօրքով և նոյնքան բաշիբոզուքներով կը յարձակի Զէյթունի վրայ, կ'աւերէ և կ'այրէ քանի մը գիւղեր, կը կոտորէ խաղաղ բնակչութիւնը և կը պաշարէ քաղաքը։

Օգոստոս 14 ի առտուն, Ազիզ փաշան ամէն կողմէ կը յարձակի քաղաքին վրայ։ Անվեհեր զէյթունցիք, կիներով ու ծերերով կը ծառանան թուրքերու առջեւ և հերոսաբար կը դիմադրեն։

500 զէյթունցի քաջեր յանկարծակի կ'իյնան թշնամի զօրքին վրայ և որոշ ատեն կռուելէն ետք դիտաւորեալ կը նահանջեն դէպի ձորը, որուն երկու կողերուն վրայ դարանակալ զէյթունցիները թուրք զօրքի մօտենալուն կը սպասէին։ Անոնք կ'ոչնչացնեն այդ ձորին մէջ թխմուած զօրքէն 750 հոգի, մնացեալները շնչահեղձ կը հասնին Ազիզ փաշայի և խուժանի մօտ՝ սարսափի մէջ ձգելով զանոնք։ Փախստական զօրքը զէյթունցիներուն կը ձգէ երկու թնդանօթ, և բազմաթիւ զէնքեր և ռազմանիւթ։

1864 ին Սուլթանը կը հաշտուի քաջերուն հետ, կիսանկախութիւն տալով անոնց և հոն կը նշանակէ գայմագամ մը՝ իր կողմէ։

Այս յաղթանակէն ետք, նոյնիսկ Պոլսոյ հայերը կը ներշնչուին Զէյթունի յեղափոխական ոգիէն։ Այդ շրջանին Պոլիս գտնուող Միքայէլ Նալբանդեանի նախաձեռնութեամբ հիմնուած է գաղտնի կազմակերպութիւն մը արեւմտահայերու մէջ յեղափոխական աշխատանք տանելու համար։

Այդ կազմակերպութեան ղեկավարները Յարութիւն Սվաճեան, Ս. Թագւորեան և Ծերենց (Տոքթ. Շիշմանեան), Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան և ուրիշներ կապ կը պահեն Զէյթունի հետ, դրամ և մարդիկ կ'ուղարկեն հոն:

Այդ առթիւ Սմբատ Շահազիզ գրեց.

Ով ազատութիւն դու սպառազէն,
Տուրոս լեռներից մեզ երեւցար
Եւ արիւնարբու Ազիզն անօրէն,
Տարաւ նշաւակ, ինկաւ չարաչար:

Իսկ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան այս առթիւ գրեց «Մահ քաջորդւոյն» նշանաւոր ոտանաւորը:

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

1861 *Փետրուար 19ին Ռուսաստանի* «ճորտատիրական իրաւունքը» *կը վերցուի և Կովկասի մէջ կը մտցուի հողային բարեկարգումներ:*

1846*էն սկսեալ Հայաստանի, Վրաստանի և Ատրպէյճանի կալուածատէրերը ունեցած էին որոշ իրաւունքներ՝ ճորտատիրական բնոյթով: Ստեղծուած էին «բարձր դասի» կնեազներ, պէկեր և աղաներ:*

Ցարիզմը, կովկասեան գիւղացիները կապած էր կալուածատէրերուն, որոնք կը գանձէին կոռ, բահրա *կամ* մալճեհար *անունով տուրքերը:*

Գիւղացիները թէև իրաւունք ունէին կալուածատէրերէն գնել «իրենց բաժին հողը», բայց մինչև Սովետական կարգերը անոնք չկրցան տէր դառնալու իրենց հողերուն:

1872—1873*ին Ջանֆիդա և Կարխուն գիւղերու բնակիչները կ'արգիլեն ցարական միջնորդներուն մուտքը իրենց մօտ: Հակառակ ոստիկաններու միջամտութեան՝ անոնք կը մերժեն կալուածատէրերուն տուրք վճարել: Ասոնց կը հետևին Երևանի շրջանի քանի մը գիւղերը:*

1880*ական թուականներէն սկսած ռուսական և եւրոպական դրամագլուխները մուտք գործելով Կովկաս և Հայաստան՝ կը ստիպէ քայքայուած և դժգոհ գիւղացիներուն դիմել քաղաքները՝ Երևան, Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում, գործաւոր դառնալու համար նաֆթարդիւնաբերական հսկայ գործարաններուն մէջ:*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

1878*ի ռուս-թրքական պատերազմը վերջացաւ Ռուսիոյ յաղթանակով: Մարտ* 3*ին Սան-Ստեֆանոյի մէջ կնքուեցաւ ռուս-թրքական հաշտութեան պայմանագիրը, ուր* առաջին անգամ ըլլալով *միջազգային պայմաններու մէջ նշուեցաւ* Հայկական Հարցը *Սան-Ստեֆանոյի* 16*րդ յօդուածով:*

Ուրեմն Հայկական Հարցը կազմեց Արևելեան Հարցի մէկ մասը՝ Արևմտեան Հայաստանի վերաբերմամբ:

Մինչև 1877—1878*ի ռուս-թրքական պատերազմը՝ հայ ժողովուրդի ընդվզման բոլոր փորձերը՝ ազատագրել Արևմտահայաստանը թրքական լուծէն, բաղձացուած արդիւնքը չտուին:*

Ո՛չ Սուլթանի կառավարութեան Թանզիմաթը, *և ո՛չ ալ Օսմանեան կայսրութեան շնորհած «Ազգային Սահմանադրութիւնը»՝* (1863) *էական փոփոխութիւն մտցուցին արևմտահայ տառապեալ ժողովուրդի անտանելի վիճակին մէջ:*

Ընդհակառակը, երբ մէկ կողմէն սուլթանիզմը Պոլսոյ հայ ժողովուրդը կը քնացնէր թուղթէ բարեկարգումներով և «սահմանադրական» պատրանքներով, միւս կողմէն՝ գաւառի ժողովուրդը՝ յատկապէս գիւղացիութիւնը կ'ենթարկուէր ա՛լ աւելի անողոք ճնշման և հարստահարման:

Այդ օրերուն Պոլսոյ հայութեան հետ սերտ շփման մէջ գտնուող Միքայէլ Նալբանդեան, *դեռ* 1864*ին նկատի առնելով արևմտահայերու ծանր վիճակը, կը գրէր.* «Մենք սարսափում ենք՝ երբ աչքի առաջ ենք ունենում այն անշքացած, անապատացած աշխարհի վրայ, ուր այժմ մեր խեղճ, անտէր և անօգնական հայ ժողովուրդը՝ միլիոնաւոր բազմութեամբ թշուառութեան, հարստահարութեան և յուսահատութեան հնարաւոր ծայրը հասած, փոխանակ արտասուքի, արիւն է թափում աչքերից, երբ լաց է լինում»:

19*րդ դարու* 70*ական թուականներուն, մանաւանդ արիւնարբու Սուլթան Ապտիւլ Համիտի գահ բարձրանալէն ետք, հայերու տնտեսական, քաղաքական, ազգային և կրօնական ճնշումներն ու հալածանքները աւելի սաստկացան:*

ՍԱՆ-ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ 16ՐԴ ՅՕԴՈՒԱԾԸ

Երբ Սան-Ստեֆանոյի մէջ Ռուսիոյ ներկայացուցիչներ կը քննէին հաշտութեան պայմանագիր կնքելու հարցը, Պատրիարք՝ Ներսէս Վարժապետեան կը դիմէ ռուս զօրավարին և կը խնդրէ պայմանագրի մէջ համապատասխան կէտ մը մտցնել՝ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ՝ Արևելեան Հայաստանի մէջ ինքնավար իշխանութիւն ստեղծելու և կամ գրաւուած շրջանները Ռուսաստանին միացնելու վերաբերեալ:

Պէտք է նկատել որ արևմտահայերու ճնշող մեծամասնութիւնը, ա-

ռանձնապէս աշխատաւոր դասակարգը, մեծ յոյսեր կապած էր Ռուսիոյ յաղթանակին հետ և ամէն կերպ կը ձգտէր Ռուսաստանի օժանդակութեամբ ազատագրուիլ թրքական լուծէն և վերամիաւորուիլ արեւելահայերու հետ։

Արեւմտահայերու այդ ձգտումները խիստ թշնամաբար կ'ընդունէին ո՛չ միայն Թուրքիոյ, այլ Անգլիոյ և հակառուս արեւմտաեւրոպական բոլոր պետութիւններու կողմէ։

Ահա թէ ինչո՞ւ կը դժուարանար իրագործել հայերու ցանկութիւնները։ Ռուսիոյ ներկայացուցիչները կը յաջողին Սան-Սթեֆանոյի պայմանագրին մէջ մտցնել կէտ մը միայն (16րդ յօդուածը) Արեւմտեան Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ մտցնելու վերաբերմամբ, ուր ըսուած է.

«Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի մէջ գրաւուած, բայց Թուրքիոյ վերադարձուելիք տեղերէն ռուսական զօրքի հեռանալը՝ կրնայ կռիւներու տեղիք տալ եւ բացասաբար անդրադառնալ երկու պետութիւններու բարեկամական յարաբերութիւններու վրայ, Բարձր. Դուռը կը պարտաւորուի հայկական վիլայէթներու մէջ, առանց ուշացման, գործադրել տեղական պայմաններէն բղխող բարեկարգութիւններ եւ հայերու ապահովութիւնը պաշտպանել քիւրտերէն եւ չերքեզներէն»։

Սան-Սթեֆանոյի պայմանագրի 16րդ յօդուածը հետեւանք էր բաւարարելու հայոց ձգտումներն ու ցանկութիւնները, սակայն պատմական տուեալ պայմաններու մէջ, հայերու համար, համաձայն այդ յօդուածի, թրքական կառավարութիւնը կը պարտաւորուէր՝ մինչեւ ռուսական զօրքերու հեռանալը, Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ մտցնել և հայերու կեանքը ապահովել։

Բայց 16րդ յօդուածը մնաց թուղթի վրայ, որովհետեւ շուտով գումարուեցաւ Պերլինի վեհաժողովը, ուր վերափոխուեցաւ Սան-Սթեֆանոյի ամբողջ պայմանագիրը։

ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ 61ՐԴ ՅՕԴՈՒԱԾԸ

Ռուսական յաղթանակը և Սան-Սթեֆանոյի պայմանագրութիւնը ոտքի կը հանէ Արեւմտեան Եւրոպայի մեծ պետութիւնները, առաջին հերթին Անգլիան և Աւստրօ—Հունգարիան։

1878 Յունիս 13ին, Պերլինի մէջ, Բիսմարքի նախագահութեամբ, կը բացուի Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Ռուսիոյ, Գերմանիոյ, Աւստրօ—Հունգարիոյ և Իտալիոյ ներկայացուցիչներու Համաժողովը։

Պերլինի վեհաժողովը կը զրկէ Ռուսիան իր յաղթանակի պտուղներէն։ Անգլիան առանց զնդակ արձակելու Թուրքիայէն կը խլէ Կիպրոսը, իսկ Աւստրիան՝ Բոսնիան և Հերցեգովինը։

Պերլինի ժողովին մէջ կը վերաքննուի նաեւ Սան-Սթեֆանոյի պայմանագրի 16րդ յօդուածը։ Պերլին գացած հայկական պատուիրակութիւնը՝ յանձինս Խրիմեան Հայրիկի, Խորէն Նարպէյի, Մինաս Չերազի և Ստեփան Փափազեանի, կը ներկայացնեն Հայկական Հարցը. բայց կը մերժուին։

Թոյլ չեն տար, որ հայկական պատուիրակութիւնը մտնէ Համագումարին շէնքը։ Եւ այսպէս, առա՛նց հայերու մասնակցութեան կ'որոշուի Հայկական Հարցը։

16րդ յօդուածը կը փոխարինուի 61րդ յօդուածով, ուր ըսուած է.

«Բարձրագոյն Դուռը (Թուրքիան) կը պարտաւորուի, առանց ուշացնելու, գործադրել հայկական նահանգներու մէջ բարենորոգումներ, տեղական պայմաններէն բղխած, եւ ապահովել հայոց կեանքը քիւրտերէն եւ չերքեզներէն։ Այս նպատակի համար ձեռք առած միջոցներու մասին՝ Սուլթանը պէտք է պարբերաբար հաղորդէ մեծ պետութիւններուն, որոնք պիտի հսկեն անոր գործադրման վրայ»։

Պերլինի պայմանագրով Ռուսիոյ տիրապետութեան տակ կ'անցնին Կարսը, Արտահանը և Բաթումը։

Այսպէսով, 61րդ յօդուածով արեւմտահայերու ապահովութեան և բարենորոգման հսկողութիւնը՝ Ռուսաստանի փոխարէն կը տրուէր՝ տարբեր շահեր ունեցող վեց պետութիւններուն, որ, ինչպէս փորձն ալ ցոյց տուաւ, անիրագործելի դարձաւ։

Պերլինի Համագումարը միջազգային պայմանագրութենէն դուրս կը հանէր Հայաստանի անունը։

Պերլինի ժողովը կը պարտաւորեցնէր ռուս զօրքերուն անմիջապէս պարպել գրաւած վայրերը, բարենորոգումներու սկսելէն առաջ։

Պերլինի ժողովը հայկական հարցը դարձուց մեծ պետութիւններու շահերուն հետ կապուած հարց մը. անոր լուծումը անհամեմատօրէն հանեց իրական ուղիէն, դրաւ միանգամայն անհաստատ, վերջին հաշուով՝ կործանարար ուղիի վրայ։

Արեւելահայերու և արեւմտահայերու վերամիաւորման փորձերը տապալեցան։

Արեւմտահայերը չյաջողեցան միանալ Ռուսաստանին և կանգնիլ զարգացման յառաջդիմական գծի վրայ։

Այդ որոշումները նոյնպէս մնացին անիրագործելի։

Սակայն՝ Արեւմտեան Հայաստանի հարցը՝ սկսած Պերլինի ժողովէն, մտաւ միջազգային դիւանագիտութեան մէջ «Հայկական Հարց» անունով։

Հետագային այդ հարցի շրջանակներն աւելի ընդարձակուեցան, բայց անոր լուծման ուղղութեամբ ոչ մէկ դրական քայլ առնուեցաւ։

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1870—1880 ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Թուրք բռնակալութեան տակ հեծող արեւմտահայ ժողովուրդի վիճակը 1870—1880 թուականներուն ա՛լ աւելի վատթարացաւ։ Սուլթանիզմը բարձրացուց տուրքերը, բազմապատկեց ճնշումներն ու հալածանքները։ Փաշաներն ու վալիները սկսան աւելի լայն չափերով գործադրել բռնօրէն ձուլելու քաղաքականութիւնը։

Սուլթանները կազմակերպեցին զանգուածային կոտորածներ, ինչպէս 1877—78ի կռիւներուն, թուրքերը ջարդեցին Վանի, Պայազիտի, Ալաշկերտի շրջաններու հայերը՝ քիւրտ, ճելոյ արիւնարբու ցեղին միջոցով, Շէյխ Ճալալէտինի գլխաւորութեամբ։

Ի պատասխան օր աւուր խստացող դաժան ճնշումներու ու թալանի՝ 1870—1880ական թուականներուն, Արեւմտահայ Հայաստանի մէջ բռնկեցան ազգային-ազատագրական բնոյթ կրող ժողովրդական շարք մը ելոյթներ։

Զէյթունի բնակչութիւնը 1878ին դարձեալ զինուած ապստամբութեան դիմեց Պապիկ Փաշայի ղեկավարութեամբ։ Ապստամբները գերեցին գայմագամը և անոր 22 պաշտօնեաները։ Ամրանալով լեռներու մէջ՝ Զէյթունցիները ամբողջ տարի մը հերոսաբար բարթիզանական կռիւներ մղեցին թըրքական կանոնաւոր բանակին դէմ։

Վասպուրականի հայութիւնը 1880ին ազատագրական շարժումը տարածեց Վանի շրջանը, որմէ ոյժ առնելով ոտքի ելան Սասունի, Պայազիտի, Ալաշկերտի հայերը Թուրք բռնագրաւիչներու դէմ։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1870—1880 թուականներուն ստեղծուեցան շարք մը քաղաքական գաղտնի կազմակերպութիւններ, որոնք նպատակ ունէին զինել հայ ժողովուրդը Թրքական բարբարոս բռնակալներու դէմ։

Վանի մէջ 1872ին հիմնուեցան քանի մը խումբեր, «Միութիւն ի Փրկութիւն» անունով, որ կը ձգտէր Ռուսաստանի օգնութեամբ ազատագրել արեւմտահայութիւնը. անոնց գլխաւոր յարողներն էին գիւղացիները, արհեստաւորներն ու մանր առեւտրականները։

Էրզրումի մէջ 1881ին կազմակերպուեցաւ «Պաշտպան Հայրենեաց» անունով գաղտնի ընկերութիւն մը, որուն նպատակն էր կազմակերպել զինուած ապստամբութիւն սուլթանիզմի դէմ։

Էրզրումի կազմակերպութեան թիւը հասեր է մինչեւ մի քանի հարիւրի։ Այս կազմակերպութիւնը կապուած է Արեւմտեան եւ Արեւելեան Հայաստանի շարք մը համանպատակ կազմակերպութիւններու հետ։ Էրզրումի կազմակերպութիւնը ունեցեր է նաեւ քարատիպ տպարան, որով ան տարածեր է բազմաթիւ կոչեր, երդումնագրեր։

1882ի Նոյեմբերին՝ Թուրք ոստիկանութիւնը յայտնաբերեց եւ ոչնչացուց տպարանը։ Այս առթիւ կատարուեցան բազմաթիւ ձերբակալութիւններ։ Շատերը աքսորուեցան։

Մոսկուայի մէջ 1882ին հայ ուսանողները հիմնեցին «Հայրենասէրների Միութիւն» անունով կազմակերպութիւն մը, որուն գլխաւոր նպատակն էր օգնել արեւմտահայերուն, որպէսզի ազատուին Թուրք բռնակալութենէն։

Մոսկուայի միութեան օրգանին անունն էր «Ազատութեան Աւետաբեր»։ Ան հրատարակեց թռուցիկներ, և մարդիկ ղրկեց մինչեւ Մուշի Ս. Կարապետ վանքը, ուխտաւորներ անուան տակ։

Միութեան նպատակի մասին անոր օրգանը կը գրէր. «Եթէ Հայաստանի ժողովուրդը հարստահարւում է, եթէ նրա ստացուածքը, նրա աշխատանքի պտուղները յափշտակւում են, եթէ նրա մարդկային սուրբ իրաւունքները եւ զգացումները ոտնակոխ են լինում, անկասկած այդ բոլոր չարիքների սկզբնապատճառը Թուրքերի բարբարոս կառավարութիւնն է, նա ինքն է ամենամեծ հարստահարողը, աւազակը, որի հովանաւորութեան տակ ապրում, գործում են մնացեալ փոքր աւազակները եւ արիւն ծծողները։ Ուստի «Հայրենասիրական Միութիւնը» պատերազմ է յայտարարում Թուրքիոյ կառավարութեան դէմ...»։

ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ

Թրքական բռնակալութեան դէմ ուղղուած հայ ժողովրդական ազատութեան շարժումը ունեցաւ նաեւ իր գրականութիւնը՝ յանձինս բանաստեղծ Ռաֆայէլ Պատկանեանի եւ վիպասան Ռաֆֆիի։

Երկուքն ալ շարունակ մարտական կոչեր ուղղեցին արեւմտահայ ժողովուրդին, Թրքական ծանր լուծէն ազատուելու համար։

Ռաֆայէլ Պատկանեան հետեւողականօրէն այն միտքը կը քարոզէր թէ անհրաժեշտ է զինուած ապստամբութիւն բարձրացնել Թրքական բռնապետութեան դէմ եւ ազատագրել արեւմտահայութիւնը։ 1878ի ռուս-Թրքական պատերազմի օրերուն՝ այդ փրոփականտը լայն հողեր գրաւեց հայ մտաւորական անդաստանին մէջ։

Ան հրատարակեց բանաստեղծութիւններու շարք մը, որով անվերապահ ու վճռական կոչեր ուղղեց հայ ժողովուրդին, փարելու համար ազատագրութեան դրօշին։

Ռաֆֆին՝ ազգային ազատագրական գաղափարներու քարոզչութիւնը կը տարածէր իր հետաքրքրական վէպերու միջոցով, որոնք գրուած էին գեղարուեստական ոճով, ինչպէս «Կայծեր», «Դաւիթ Բէկ», «Սամուէլ», «Խենթ» եւ այլն։ Անոր քարոզներու հիմքն էր՝ «Առանց արցունքի, առանց զոհերի՝ փրկութիւն չի լինում»։

Ռաֆֆիի այս միտքը կը համապատասխանէր Գամառ-Քաթիպայի այն ստանաւորին, ուր կ'ըսէր. «Կարդալ գրել լաւ բան է, բայց երբ կու գայ քննութիւն, աշակերտին հարցուցէ՛ք՝ թափել գիտէ՞ նա արիւն»։

Ռաֆֆին կոչ կ'ընէր դիմելու սեփական նախաձեռնութեան եւ գործօն աշխատանքի։ Ան՝ մատնացոյց կ'ընէր Պալքանեան թերակղզիի մէջ ծաւալած ազատագրական շարժումներուն եւ կը գտնէր թէ արեւմտահայերը պէտք է հետեւին պուլկար, սերպ, սեւլեռնցի ժողովուրդներու օրինակին։

Արեւմտահայերու ազատագրութեան ուղղութեամբ Ռաֆֆիի, ինչպէս Ռաֆայէլ Պատկանեանի ծաւալած փրոփականտը հսկայ ազդեցութիւն գործեց ժամանակի հայ երիտասարդ սերունդին վրայ։

Գրիգոր Արծրունին եւս այդ թուականներուն լծուեցաւ Արեւմտահայաստանի ազատագրման գործին «Մշակ» թերթով, ուր այն միտքը կ'արծարծէր թէ պէտք է հետեւիլ Պալքանեան ազգերուն եւ կազմակերպել զինուած ապստամբութիւն։

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ 1870—1880

Արեւմտահայերու ազատագրական շարժումները ջերմ արձագանգ գտան դրացի երկիրներու եւ մասնաւորաբար ռուս, վրացի ժողովուրդներու մէջ։ Դեմոկրատական եւ յառաջդիմական շրջանները ողջունեցին Թրքական բռնապետութեան դէմ ուղղուած հայ ազատագրական շարժումը։

Սակայն այդ շարժման նկատմամբ միանգամայն թշնամական դիրք բռնեցին արեւմտեան պետութիւնները, նպատակ ունենալով ամբողջ Թուրքիան իրենց գաղութային ցանցին մէջ առնել։ Անոնք կ՚աշխատէին անխախտ պահել սուլթանական բռնապետութիւնը, իսկ այդ կը նշանակէր անխախտ պահել այդ բռնապետութեան լուծը՝ նուաճուած ժողովուրդներու վրայ։

Անգլիան՝ գրաւելով Կիպրոսը՝ ամէն միջոցի դիմեց, որպէսզի պահպանուի սուլթանիզմի բռնատիրութիւնը Թրքահայաստանի վրայ։

Պատերազմի տարիներուն Անգլիան զէնք ու զինամթերք ուղարկեց Թուրքիոյ։ Անգլիական սպաները հրահանգներ կու տային, և երբեմն ալ կը ղեկավարէին թրքական զօրահրամանատարութեան գործունէութիւնը։

Հիւսիսային Ամերիկան 1877—78ին մեծաքանակ ռազմանիւթ ղրկեց Թուրքիոյ։ Նոյնը ըրին նաև Ֆրանսան և Իտալիան։ Այս զէնքերը պիտի գործածուէին ռուսերու, պուլկարներու և հայերու դէմ։

ՑԱՐԻԶՄԻ ԲՌՆԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

1870 - 1880ական թուականներուն ինչպէս ամբողջ Անդրկովկասի, նոյնպէս և Հայաստանի մէջ տեղի ունեցան գիւղացիական յեղափոխական շարժումներ։ Շարժուեցաւ ամբողջ հայ ազգը ընդդէմ ցարական տնտեսական և ազգային իրաւունքներու ոտնձգումներուն։

Ցարական պաշտօնեաները ուզեցին բռնագրաւել հայ դպրոցները, որպէսզի ազէտ մնայ հայ ժողովուրդը և տառապի աղքատութեան մէջ։ 1885ին ցարիզմը այնքան առաջ գնաց, որ գոցել տուաւ բազմաթիւ հայ դպրոցներ, և աշակերտները ցրուեց փողոց։ Անոնք իրաւունք ունէին սակայն մտնելու ռուսական դպրոցներ՝ մոռնալու համար հայկական մշակոյթը։

Ահա թէ ինչո՛ւ հայ զանգուածը իր սլաքները ուղղեց ոչ միայն սուլթանիզմին, այլ նաև՝ ցարիզմին դէմ։ Կովկասի, Պոլսոյ հայկական մամուլը բուռն բողոքներով յարձակեցաւ ցարիզմին վրայ և նոյնիսկ դիմեցին զինուած ցոյցերու։

Հայ բնակչութեան և ցարական ոստիկանութեան միջև ընդհարումներ եղան ոչ միայն Հայաստանի մէջ, այլ՝ Թիֆլիսի և Բաքուի մէջ։ Ընդհարումներու ժամանակ եղան բազմաթիւ սպաննուածներ և վիրաւորներ, կատարուեցան զանգուածային ձերբակալութիւններ։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

Հայ իրականութեան մէջ 1870—1880ական թուականներուն գոյութիւն ունէին քաղաքական և այլ շարք մը հոսանքներ։

Ասոնցմէ մէկը պահպանողական-կղերականն էր, խօսնակ ունենալով «Մեղու Հայաստանի» և «Նոր Դար» թերթերը։ Անոնք կ՚աշխատէին պահպանել հին կարգերը, կրօնական նախապաշարումները և գրաբարը։ Կը ձգտէին եկեղեցին և կղերը իշխանութեան գլուխ պահել։

Անոնք դէմ էին որևէ յառաջդիմական գաղափարի և շարժումի։ Անոնք կը պայքարէին յեղափոխական մտաւորականներու դէմ և կը քարոզէին միշտ հլու հնազանդ մնալ տիրող կարգերու։

Այս հոսանքին դէմ էր հայ լիպերալ-պուրժուական հոսանքը, որուն պարագլուխն էր Գրիգոր Արծրունին (1845—1892), որ կը խմբագրէր «Մշակ» թերթը. այդ անունով ալ կը կոչուէին անոր կողմնակիցները՝ «մշակականներ»։

Պուրժուա-լիպերալները ռուսական լիպերալներու նման կողմնակից էին Ռուսաստանի ազատական բարենորոգումներու կիրառման և թշնամական դիրք կը բռնէին գիւղացիական-բանուորական յեղափոխական շարժումներուն դէմ։ Նարոդնիկները, ընդհակառակը, կը պաշտպանէին գիւղացիական-յեղափոխական ընդվզումները կալուածատէրերու դէմ։ Անոնք թշնամի էին ցարական ռեժիմին, որ հիմնուած էր յետադէմ կալուածատէրերու և նորածագ դրամատէրերու վրայ։

Նարոդնիկներու պայքարի գլխաւոր զէնքերէն էր տեռորիզմը: Անոնք կը հաւատային որ բռնակալ մը տապալել ռումբով, կը նշանակէր ոչնչացնել ցարիզմի մեքենան։ Անոնք կը կարծէին թէ կալուածատէր մը, պաշտօնեայ մը կամ Ցար մը տեռորի ենթարկելը՝ հաւասար է տապալած տեսնել անոր ետին կանգնող ոյժը։ Միխայլովսկին և Տուրգենև անոնց ղեկավարներն էին։

Հայ Նարոդնիկներու գոյութիւնն ալ զգալի եղաւ Հայոց մէջ։ 1875ին Թիֆլիսի մէջ ունեցան իրենց կազմակերպութիւնը, որոնց մեծ մասը վրացիներ և ռուսեր էին։ Հայերու մէջ աչքի զարնողներն էին Կոստանդին Մամիկոնեան, Յովհաննէս Մանուչարեան և Սրապիոն Տէր Գրիգորեան։ 1880ին քայքայուեցան հայ Նարոդնիկները և ձուլուեցան հայ լիպերալ-մշակականներու մէջ։

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՎԱՆԻ ՄԷՋ

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Վան եղած է հայ յեղափոխական շարժումներու գլխաւոր օճախներէն մին։

1872էն սկսած՝ Վանի մէջ հիմնուած է «Միութիւն եւ Փրկութիւն» անունով գաղտնի ընկերութիւն մը Կարապետ Եաճաճեանի և 30 վանեցի քաղաքացիներու ստորագրութեամբ (*)։

Այս կոչին անմիջապէս կ՚արձագանգեն Վանի շրջանի շարք մը գիւղեր։

Կոչին նպատակը.

«Մենք ստորագրեալքս, մեր կրած նեղութեանց, հարստահարութեանց և զրկանաց պատճառաւ բոլորովին յուսահատած ըլլալուն և լսելով թէ՝ քաղաքամէջի ժողովուրդն ալ նոյն ցաւօք վարակուած է և այդ պատճառաւ ընկերութիւն մը կազմած էք «Միութիւն և Փրկութիւն» անուամբ, ուստի ա՛լ չկրնալով տոկալ սոյն անտանելի լուծին, ձեզ կը դիմենք, ձեզ հետ միանալու, թերևս դարման մը գտնենք թէ ի՞նչ միջոցով կարելի է այս չարիքներէն փրկուիլ։

(*) Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք ԺԳ. 1915 Թիֆլիս, էջ 271:

«Պատրաստ ենք արեան և մահու գնով ձեզ հետ քալել։ Թէ ուսանիլ հարկ է՝ ուսանինք, թէ գաղթել հարկ է՝ գաղթենք, թէ վերջապէս՝ մեռնիլ՝ մեռնինք, բայց՝ փրկուինք։ Այս է մեր աղերս առ ձեզ և առ Աստուած։ «Կենդանի չբաժնուիլ ի միմիայնց, այլ մահով միայն»։

Գլխաւորապէս 80ական թուականներուն էր որ Վանի մէջ յառաջ եկան մտքերու աւելի յստակ խմորումներ յատկապէս Խրիմեան Հայրիկի և Մկրտիչ Փորթուգալեանի շունչերով։

Խրիմեան արդէն մեծ հեղինակութիւն էր. անոր «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակութիւնը, ազատամիտ և ըմբոստ քարոզները, Վարագայ վանքի մէջ կատարած աշխատանքները շատ մեծ ազդեցութիւն ըրին հայ ազգաբնակչութեան վրայ։

Այս շարժումներու մասին խօսած է նաև կարնեցի Նշիկեան իր «Առաջին կայծեր» գրքին մէջ, ուր գրուած է Խրիմեան Հայրիկի մէկ նամակը՝ ղրկուած Էրզրումի բարեկամներէն մէկուն։ Նամակի մէջ կ'ըսուի թէ գիւղացի մը մօտեցած է իրեն ու ըսած.

«Հայրի՛կ, եզներս տարան, Հայրի՛կ, ոչխարներս տարան, զաւակներս առանց թանի, անապուր մնացին, Հայրի՛կ քիւրտեր խլեցին պարէնս, ընտանիքս սովամահ կը լինի, Հայրի՛կ, կինս յափշտակեցին, տարան հաւատափոխ ըրին, Հայրի՛կ, ի՞նչ պիտի լինի մեր թշուառ վիճակը»։

Հայրիկ իր կողմէն իբր պատասխան կ'աւելցնէ.—

«Ո՛վ կոտորուած գառներ, ո՛վ հայոց ողջ ու մնացորդ որդիք, որ դեռ պիտի կոտորուէք, պիտի մորթուիք, քանի դեռ անզէն, անեղջիւր կ'ապրիք»։

Մկրտիչ Փորթուգալեան անշուշտ ո՛չ Խրիմեանի համբաւը և ո՛չ ալ անոր դիրքը ունէր, սակայն ան ևս, հակառակ իր տարիքին, կարողացած էր կարևոր դեր կատարել այն օրերուն երիտասարդութեան մէջ։ Ան չէր բաւականացած միայն քարոզչութեամբ, այլ աշխատած էր կեանքի մէջ իրականացնել իր գաղափարները։

Փորթուգալեան 70ական թուականներուն Պոլսոյ մասնաւոր շարժումներուն մասնակցող յառաջադէմ երիտասարդներէն մէկն էր, և եղած է գործակից Մինաս Չերազի, Արփիար Արփիարեանի և ուրիշներու։

Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութիւնը՝ օգտակար գտնելով անոր աշխատանքները գաւառական ասպարէզին մէջ, Փորթուգալեանը կ'ուղարկէ Վասպուրականի շրջանը, հոն բանալ կուտայ վարժապետանոց մը Փորթուգալեանի տնօրէնութեան տակ։ Փորթուգալեանի առաջին քայլը կ'ըլլայ Վանի յառաջադէմ երիտասարդներէն կազմել «Յառաջդիմական Միութիւն» մը, որուն նպատակն էր թաղական ընտրութիւններուն առեն աշխատանքներ կատարել ի նպաստ Ազատական կոչուած թեկնածուներուն։

Ան, առաջին անգամ ըլլալով 1879ին Վանի մէջ կը կազմակերպէ «Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձը», որով կը լուսաբանէ ազգայիններու միտքը, գաւառներու մէջ կատարուելիք ազգային պարտականութիւններու վերաբերմամբ։

Այդ օրերուն Վանի մէջ կազմուած էր «Զինակիր» անունով ընկերութիւն մը, որուն նպատակն էր ձեռք բերել զէնքեր, և տօնական օրերուն Վարագայ լեռը ելնել և զինավարժութիւններ կատարել։

Այդ «Զինակիր» ընկերութեան անդամները հանդէսի պահուն, խանդավառուած՝ զէնքերով կը կրակէին օդին մէջ, նկատի չունենալով հանդէսին ներկայ գտնուող թուրք վալին և պաշտօնակիցները, որոնք աչքերը լայն բացած կը դիտէին այս երևոյթը։

Երիտասարդ Փորթուգալեան «Զինակիր» ընկերութենէն զատ, կը կազմակերպէ «Քաղաքական Ակումբ» մը, այս անգամ Տաճատ Պէյլէրեանի և սպայ Սողոմոնեանի մասնակցութեամբ։ Պէյլէրեան Պոլսէն եկած «Վարժապետանոց»ի ուսուցիչն էր, զարգացած և ազգանուէր երիտասարդ մը, իսկ Սողոմոնեան՝ Կովկասի Նուխի քաղաքէն, որ մասնակցած էր ռուս-թուրք պատերազմին և ձգելով զինուորական պաշտօնը Վան եկած էր երիտասարդութիւնը զինավարժութեամբ մարզելու համար։

Դժբախտաբար «Քաղաքական Ակումբ»ի մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնները հասած էին կառավարութեան ականջը, որուն հետևանքով կը փակուի Ակումբը կառավարութեան հրահանգով։ Տաճատ Պէյլէրեան և սպայ Սողոմոնեան հրաշքով կը փախչին դէպի Կովկաս։

Այդ օրերուն Վան եկած էր նաև Էջմիածնայ Ճեմարանէն շրջանաւարտ Պալտօշեան և ուրիշ գործիչներ՝ Յովհաննէս Շիրվանեան, Թովմաս Կինոյեան, Մկրտիչ Սեֆիլեան, Վարժապետեան, որոնք իրենց գործունէութեամբ զարկ տուած էին մասնաւոր շարժումին, բայց համարուելով կասկածելիներ՝ բանտարկուած էին։ Բանտի մէջէն անգամ անոնք ազատասիրութեան կայծերը կ'արծարծէին բանտակիցներու սրտին մէջ։

1885ին թուրք կառավարութեան հալածանքը աւելի կը սաստկանայ, որուն պատճառաւ Խրիմեան Հայրիկ կը հեռացուի Պոլիս՝ իբր աքսորական։

Վարժապետանոցի մէջ Փորթուգալեան Րաֆֆիի գիրքերով կը տարածէր յեղափոխութեան սերմերը։ Անոր կազմած «Հայրենասիրաց ընկերութիւնը» ընդունած էր «զէնքով կռուիլ և ձեռք բերել ազգին փրկութիւնը»։

Վերջապէս Փորթուգալեանն ալ կ'աքսորուի, բայց կ'ապաստանի Ֆրանսա և Մարսէյլի մէջ կը հրատարակէ «Արմենիա» թերթը։

«Հայրենասիրական ընկերութեան» գործօն ղեկավարն էր վանեցի խանդավառ երիտասարդ Մկրտիչ Աւետիսեանը, միևնոյն ատեն Փորթուգալեանի հաւատաւոր աշակերտը։ Ան կ'անցնի արտասահման, կը տեսակցի իր սիրելի ուսուցչին հետ, կը վերադառնայ Վան և կը հիմնէ «Արմենական» կուսակցութիւնը, որ այդ օրերուն իսկ բնաւ յայտնի չէր թէ որո՞նք էին անդամները և քանի՞ հոգի։ Ան կը գործէր գաղտնօրէն։

Աւետիսեան 1896ի Վանի ջարդերու օրերուն հրապարակ կուգայ 200 կորիճներով և մօտ 800 վանեցի հետևորդներով, միւս կուսակցութիւններուն հետ՝ միասին պաշտպանելու ժողովուրդը, թուրք զինուորներու եաթաղանէն։

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԻՒՊԱՏՈՍԸ ՎԱՆԻ ՄԷՋ

Վանեցիները համոզուած էին, որ եթէ Վանի մէջ ռուսական հիւպատոս նստէր, միանգամայն կը վերանային ամէն տեսակ բռնութիւնները։

Վանեցիներու կատարած բոլոր գաղտնի դիմումները ապարդիւն անցան։

1878ի ռուս-թուրք պատերազմէն ետք Վանի մէջ կը հաստատուի առաջին հիւպատոսը՝ հայազգի Կոստանդին Կամսարականը, որ կովկասեան բանակի զօրավարներէն էր և մասնակցած՝ ճակատի կռիւներուն։

Կամսարականի մուտքը Վան՝ կատարուած էր մեծ շուքով, թուրքերու դժգոհ նայուածքներուն տակ։ Ան թուրքերու կողմէ կը կոչուէր «Հայոց Փաշա»։

Կամսարական լաւ հայ էր։ Ան կապ կը պահէր Երեւանի և թէ Թիֆլիսի հայ մտաւորականներու հետ, արթնցնելով հետաքրքրութիւն դէպի տաճկահայ զանգուածը։

Սակայն ռուս հակահայ հոսանքի կողմէ Կամսարական ետ կը կանչուի։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

1887ին Ժընեւ կը գտնուէին Աւետիս Նազարբէկեան, Մարօ Վարդանեան և քանի մը ուրիշ ուսանողներ, որոնց մէջ իրենց հայրենասիրութեամբ և յեղափոխական գաղափարներով աչքի կ'իյնային Ռուբէն Խանազատ և Գաբրիէլ Կաֆեան։ Ասոնք կը պատրաստուէին Մոնփելիէ երթալ և հետեւիլ գիւղատնտեսական գիտութիւններու, երբ կը հանդիպին Նազարբէկ—Վարդանեան զոյգին։ Այս զոյգը իրենց մտածումներով և գաղափարներով մեծապէս կը տպաւորեն Ժընեւի ուսանողները։ Զարոն ալ կ'որոշեն հաստատուիլ Ժընեւ, թէ՛ ուսանելու և թէ՛ ազգային-յեղափոխական գործին նուիրուելու համար։

Աւետիս Նազարբէկեան իր բազմակողմանի զարգացումով, մարքսիստական դաստիարակութեամբ, արուեստագէտ-բանաստեղծի խառնուածքով, հռետորական ձիրքով և գեղեցիկ արտաքինով, կը հանդիսանար այս խմբակին ոգին ու ղեկավարը։

Մարօ Վարդանեան, բացի ռուս և եւրոպական յեղափոխական կեանքի և գրականութեան մասին ունեցած իր լայն ծանօթութիւններէն, ունէր նաև յեղափոխական փոքր անցեալ մը։

Թիֆլիսի գիմնազիոնը աւարտելէ վերջ ան կը մեկնի Պետերբուրգ ուսումը շարունակելու համար։ Բայց հոն ոգեւորուած յեղափոխական գաղափարներով, կը մտնէ ռուս յեղափոխական խումբերու մէջ։ Հետապնդուելով ցարական ոստիկանութեան կողմէ, Մարօն կ'անցնի Փարիզ։ Հոն է որ կը ծանօթանայ Նազարբէկին և կը նշանուին։

Ժընեւի խումբին հետզհետէ Մոնփելիէյէն և այլ տեղերէ կու գան միանալ քանի մը նոր երիտասարդներ — Մաթէոս Շահազիզեան, Քրիստափոր Օհանեան, Պօղոս Աֆրիկեան, Գէորգ Ղարաջեան, Մ. Մանուչարեան և Մ. Մանուէլեան։

Ընկերական հանդիպումներու, վիճաբանութիւններու առանցքը կը կազմէր Հայաստանի ազատագրութեան հարցը և հետզհետէ հրատապ բնոյթ կ'առնէր հայ յեղափոխականներու ընդհանուր համագումար մը հրաւիրելու պահանջը։

Այդ ուղղութեամբ խմբակի կողմէ Ա. Նազարբէկեան կը դիմէ Մ. Փարթուղալեանին, որպէս արդէն ճանչցուած հրապարակախօս և ազգային գործիչ, որ նախաձեռնարկ ըլլայ այդ գործին։

Փարթուղալեան ԱՐՄԵՆԻԱի մէջ հրատարակելով Նազարբէկի առաջարկը, ծանօթագրութեամբ մը կը պատասխանէր թէ չի կրնար հետեւանք տալ անոր, որովհետեւ ինք արդէն նման միութիւն մը կազմելու վրայ է և որուն կանոնագրութիւնը շուտով պիտի հրատարակուէր։

Փարթուղալեանի այս կեցուածքը, որ ոչ միայն չէր ուզեր քաջալերել Ժընեւի խումբը, այլ նաև կը խաչաձեւէր անոր աշխատանքը՝ համանման միութիւն մը մէջտեղ բերելով, խոր զայրոյթ կը պատճառէ երիտասարդներուն, որ ԱՐՄԵՆԻԱի խմբագրին մասին բոլորովին ուրիշ մտապատկեր կազ-

մած էին մինչ այդ և ուրիշ վերաբերում կը սպասէին անկէ։ Անոնք գիտակից էին այն իրողութեան՝ որ եթէ Փարթուղալեանի ԱՐՄԵՆԻԱն դարձած էր փնտռուած թերթ մը և երիտասարդութիւնը յափշտակութեամբ կը կարդար, ասոր գլխաւոր պատճառը այն ազդեցիկ յօդուածներն էին, որ կը ստորագրէին Ա. Նազարբէկ (Լեւոնց), Մ. Շահազիզեան (Կորան) և Ժընեւի խումբին միւս անդամները։

Անոնք ոչ միայն կը դադրեցնեն իրենց աշխատակցութիւնը, այլ նաև կը վերադարձնեն թերթը և կը մերժեն կարդալ զայն։

Ա. Նազարբէկ՝ «Հայկական Բամկլինը» խորագրով գրքոյկ մըն ալ կը հրատարակէ, լրջօրէն կասկածի տակ դնելով Փարթուղալեանի հայրենասիրութիւնը և ԱՐՄԵՆԻԱի քարոզած յեղափոխական գաղափարներու անկեղծութիւնը։

Ժընեւի խումբը, որ արդէն ինը հոգի կը հաշուէր իր անդամներու թիւը, կ'որոշէ հրաժարիլ համագումարի գաղափարէն, փութացնել թերթի մը հիմնադրումը և յեղափոխական երիտասարդութեան համախմբումը անոր շուրջ։

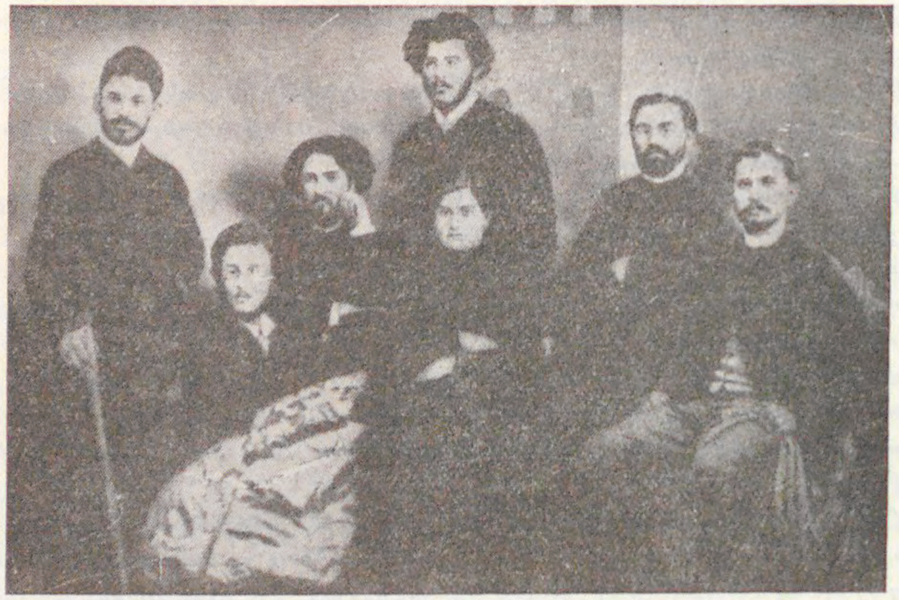

ՍՈՑ. ԴԵՄ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ
Նազարբէկ, Մարօ, Խանազատ, Ղարաջեան, Կաֆեան, Մանուէլեան, Աֆրիկեան

Առ այդ՝ կ'որոշուի կազմել ապագայ ընկերութեան ծրագրի նախագիծը, որու պատրաստութեան գործը կը յանձնուի Ա. Նազարբէկին, Մարօ Վարդանեանին և Գ. Ղարաջեանին։

Ժընեւի խումբին բոլոր անդամները, ինչպէս տեսանք, ռուսահայեր էին, որոնք ջերմապէս խանդավառուած էին ռուսական յեղափոխութեան գաղափարաբանութեամբ և անոր յախուռն գործունէութեամբ։ Ժընեւի մէջ անոնք մշտապէս յարաբերութեան մէջ էին և մօտէն շփում ունէին հոն գտնուող Նարոդնիկներու և Պլեխանովականներու հետ։ Հայ երիտասարդները կը խանդավառուէին մէկ կողմէ Նարոդնիկներու ահաբեկչական յախուռն գործունէութեամբ, և կ'երազէին զայն փոխադրել Հայաստան և հոն կիրառել միևնոյն մեթոդները Թուրք բռնակալութեան դէմ, միւս կողմէ ալ՝ Մարքսիզմը իր նոր վարդապետութեամբ, իր գիտական հիմունքներով անոնց միտքին ու տրամաբանութեան կը խօսէր։ Մէկը կ'ազդէր անմիջականօրէն ենթակայի զգացումին, միւսը՝ մտքին ու դատողութեան։

Այդ երկու ազդեցութիւնները հաւասարապէս իրենց արտայայտութիւնը կը գտնեն Հնչակեան նախնական ծրագրին մէջ։

Հոս կը նախընտրենք խօսքը տալ Լէօին.—(*)

— «Ժընեւում ապրող հայ ուսանողներից կազմուած մի փոքրիկ խմբակ, 1887ին հիմք դրեց մի փոքրիկ պարբերականի հրատարակութեան, տալով նրան ՀՆՉԱԿ անունը, որին վիճակւում էր մի մեծ հռչակ։

«Նրա կանոնաւոր հրատարակութիւնը սկսւում է 1887 թուին, որին և մենք սխալուած չենք լինի, եթէ յատկացնենք հայ տարեգրութիւնների մէջ խոշոր դարագլխային նշանակութիւն (էջ 145)։

«Իր բովանդակութեամբ այդ թերթը նոր՝ իր նմանը չունեցած երևոյթ էր հայութեան մէջ։— Յեղափոխութիւն՝ յենուած սոցիալիզմի վրայ։ Ահա թէ ինչ էր նրա սրբութիւն սրբոցը։

«Իր այս ուղղութեամբ ՀՆՉԱԿը մի գնահատելի փաստ է, նոյնիսկ ոչ յատուկ Թրքահայ հարցի տեսակէտից, այլ առհասարակ հայ հասարակական մտքի զարգացման տեսակէտից։

«Առաջին երեք-չորս տարիների ընթացքում թերթը երկարօրէն զբաղուել է գաղափարախօսական հարցերով, ընդարձակ յօդուածների մէջ արծարծելով, կրկնելով և երեքնելով իր սոցիալ-տնտեսական մերձեցումներն ու հիմնաւորումները։ Այս է կարևորը։ Ինչ էլ ասելու լինենք այդ տեսական հայեացքների արժէքի մասին, դարձեալ իրողութիւնը կը մնայ այն, որ ՀՆՉԱԿի էջերում հայ հրապարակախօսութիւնը սկսել է իր մայրենի լեզուով թոթովել «սոցիալիզմ», «կապիտալիզմ» համամարդկային թերմինները, ծանօթացնելով նրանց հետ՝ հայ ընդհանրութեան դեռ անվարժ տիրացուական միտքը, փորփրել նրա թանձր զանգուածը և մցնել նրա մէջ կարմիր, յեղաշրջիչ հասկացողութիւններ՝ շահագործողների և շահագործուողների մասին։

«Այս բոլորը շատ լաւ էր, շատ թարմ, շատ նոր։ Եւ այս բոլորը, անշուշտ, անուրանալի ծառայութիւն էր, որ Ժընեւում սաղմնաւորուած շարժումը,—անուանենք նրան հենց այս գլխից ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԻՒՆ — մատուցանում էր հայ ժողովրդական գործին գրական, շինարար մի ծառայութիւն»։ (էջ 148)։

(*) *Լէօ. Թրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը։*

ԾՐԱԳԻՐԸ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ խումբի Ծրագիրը որ կազմուեցաւ 1887ին, առաջին անգամ ըլլալով կը հրատարակուի 1888 թուի ՀՆՉԱԿի 11—12 միացեալ թիւին մէջ, խմբագրական ծանօթագրութիւն մը կը կցուէր անոր, ըսելով.— Այստեղ առաջարկուած Ծրագիրը մենք չենք համարում իբրեւ վերջնական կերպարանք ստացած. նա տակաւին կարող է ենթարկուել մասնաւոր փոփոխութիւնների ու լրացումների, եթէ հարկը պահանջէ: Եւ մենք պատրաստ կը լինենք կատարել այդ, միշտ հաւատարիմ մնալով ծրագրի հիմնական սկզբունքներին ու կէտերին:

Արդարեւ այս նախնական Ծրագիրը հետագային բաւական փոփոխութիւններու կ'ենթարկուի։

ՀԵՌԱՒՈՐ ՆՊԱՏԱԿ

«Մարդկութեան ներկայ հասարակական կազմակերպութիւնն ունի իրեն յենարան` անարդարութիւնը, բռունցքն ու ստրկութիւնը։ Հիմնուած տնտեսական ստրկութեան վրայ` այդ կազմակերպութիւնը մարդկութեան մէջ ծագեցնում է ուժեղ բռունցքներ, ուժեղ իշխողներ, որոնք հարստահարում են մարդկութեան ահագին ընդհանրութեանը` աշխատող աշխարհին, և այդպիսով ստեղծում մարդկային յարաբերութիւնների մէջ անհաւասարութեան անարդարութիւնը։ Այդ անհաւասարութիւնը արտայայտւում է մարդկային կեանքի ամէն ճիւղերում` տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, նոյնպէս և նիւթական։ Մարդկութեան չնչին փոքրամասնութիւնը իր տնտեսական ու նիւթական մեծ հարստութիւնը, իր քաղաքական ու սոցիալական մեծ ույժն ու առանձնաշնորհումները դիզել ու զօրացրել է ահագին բանւոր ընդհանրութեան աշխատութեան, քրտինքի ու արեան գնով։ Սեփական լիազօրութիւն` հիմնուած մարդկութեան ստուար ընդհանրութեան բազմակողմանի ստրկութեան վրայ — ահա այն փոքրամասնութեան սկզբունքն ու նշանաբանը, որ այսօր թագաւորում է համայն աշխարհի վրայ։

Իբրեւ այդ կնճռոտ ու անիրաւ վիճակը կարող է բարեկարգել միմիայն սոցիալիստական կազմակերպութիւնը` *ուղղակի ժողովրդական օրէնսդրութեան պահպանութեամբ ու միջոցով` տալով ժողովուրդի իւրաքանչիւր անդամին իսկական կարելիութիւն` աջակից լինել բոլոր հասարակական գործերի կարգադրութիւններում։ Սոցիալիստական կազմակերպութիւնն իրապէս կը պահպանէ մարդկային բնական ու անհերքելի իրաւունքները, լիառատ կերպով կը նպաստէ իւրաքանչիւր անձի բոլոր ույժերի, ընդունակութիւնների ու կարողութիւնների լիակողմանի ու լիակատար զարգացման. կը դարձնէ հաւաքական (քոլլեքթիվ) սեփականութիւն` արդիւնագործութեան բոլոր արդիւնքն ու գործիքները, ներդաշնակ կերպով կը կանոնաւորէ մարդկութեան սոցիալական ու տնտեսական բոլոր յարաբերութիւնները և կը հանդիսանայ ժողովրդի կամքի ճշմարիտ արտայայտութիւնը։*

ՀՆՉԱԿի խումբը` իր հիմնական համոզումներով` լինելով սոցիալիստ, այդ հասարակական կազմակերպութիւնը հանդիսանում է իր իտէալը, նրա ՀԵՌԱՒՈՐ ՆՊԱՏԱԿԸ` հայ ժողովրդի ու նրա հայրենիքի վերաբերութեամբ»։

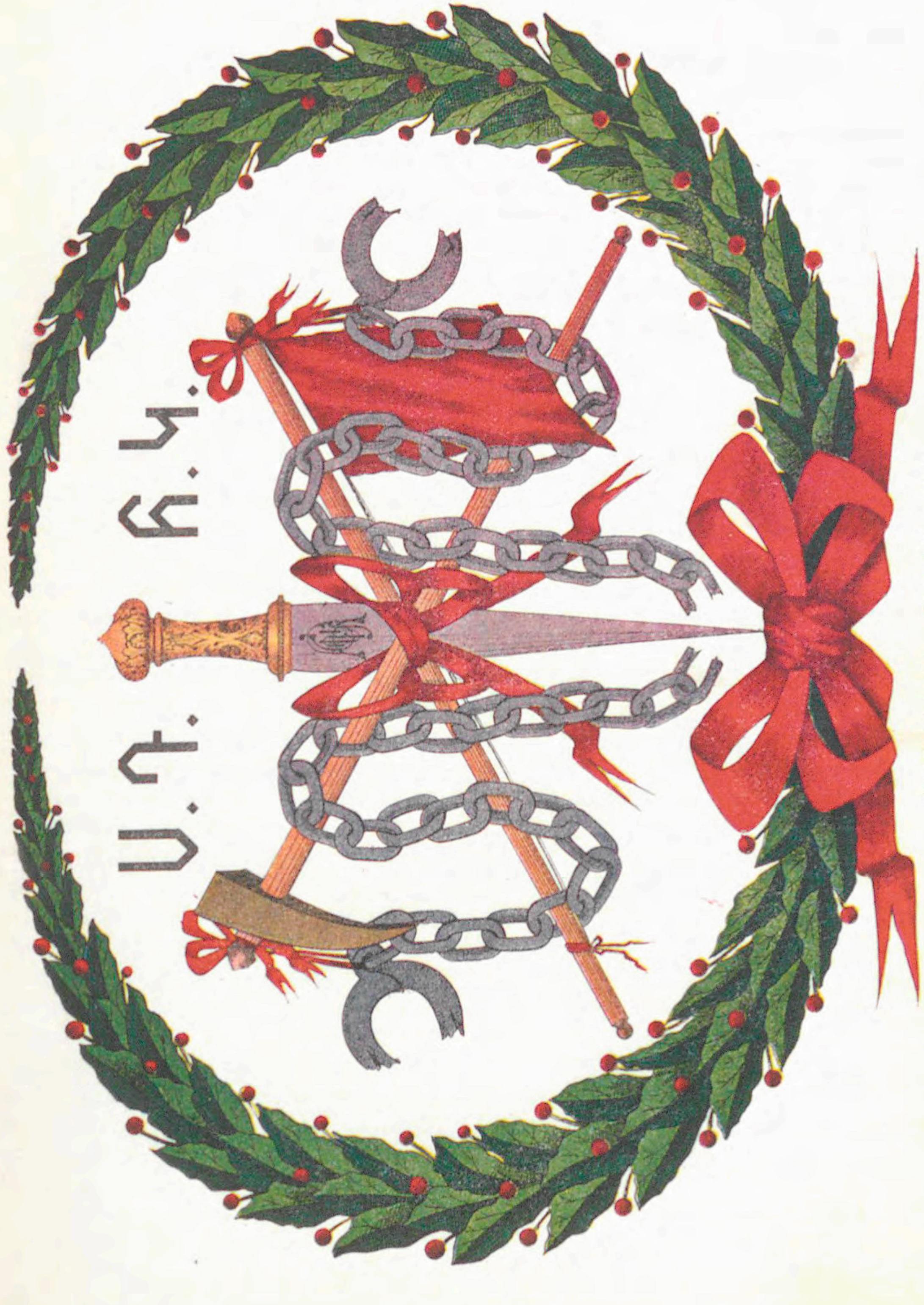

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱՆ

ՄՕՏԱԻՈՐ ՆՊԱՏԱԿ

Ներկայումս Թուրքաց Հայաստանում հայ ժողովրդի դրութիւնը քաղաքականապէս ու տնտեսականապէս հանդիսանում է իբրեւ ստրկական կացութեան կերպերի մի շղթայակապ գանգուած:

Տնտեսականապէս ժողովուրդը ծանրաբեռնուած է ուղղակի ու անուղղակի բազմաթիւ ու անօգուտ հարկերի տակ, որոնք կրկնապատկւում, եռապատկւում են քայքայուած ու սնանկացած կառավարութեան յաճախ ֆինանսական ճգնաժամերի ժամանակ. ժողովրդի հողը շարունակաբար բռնի կերպով յափշտակւում է կառավարութեան ձեռքով, նրա աշխատութեան արդիւնքը դարձած է մշտական պատառ՝ հարստահարիչ կառավարութեան ու առանձնաշնորհուած անձերի մօտ: Այդպիսի պայմանների թակարդում բանտարկուած ու շղթայուած ժողովուրդն աշխատում ու բանում է բացառապէս կառավարութեան ու շահամոլ դասակարգերին կերակրելու համար:

Քաղաքականապէս նա լիովին իրաւազուրկ է, դատապարտուած ստրկական լռութեան, հլու հնազանդութեան. անիրաւ՝ իբրեւ վկայ դատարանում. մեղաւոր՝ երբ իրեն սպաննելիս՝ պաշտպանւում է. յանցաւոր՝ երբ հառաչում ու լալիս է՝ իր թշուառ դրութեան վրայ. կրօնքով հալածուած, կեանք ու կայք անապահով, վայրենի ցեղերի աւերիչ ու անարգել յարձակումներին ենթակայ, եւ այդ բոլորի շնորհիւ՝ հասած է քաղաքական ու ֆիզիքական քայքայման ու նիւթական աղքատութեան:

Մեր համոզումն այն է, որ այդ թշուառ վիճակից ժողովուրդին փրկելու եւ նրան դնելու այն ուղիի վրայ, որը նրան միջոց տար դիմելու դէպի սոցիալիստական կազմակերպութիւնը, դէպի այն հեռաւոր նպատակը, անհրաժեշտ է Թուրքաց Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ ռամկապետական, քաղաքական ազատութիւն եւ ազգային անկախութիւն, որոնք եւ դառնում են ՄՕՏԱԿԱՑ ՆՊԱՏԱԿ:

Պահպանելու համար մէկ անգամ ձեռք բերուած ազգային անկախութիւնը եւ ապահովացնելու համար ժողովրդի հետագայ յառաջդիմութիւնը, որը նրան պէտք է տանի դէպի Հեռաւոր Նպատակը, յաղթանակից յետոյ իսկոյն եւ եթ, գործադրել քաղաքական ազատութեան պայմանները՝ մենք մեր պարտքն ենք համարում նշանակել այստեղ այդ միջոցները.—

1) Մշտական ներկայացուցչութիւն՝ Օրէնսդիր Ժողով, որ կ'ընտրուի ազատ կերպով, ժողովրդային ընդհանուր եւ ուղղակի քուէարկութեամբ, պատուէրներով հանդերձ քուէարկողների կողմից եւ որ կ'ունենայ լիակատար իրաւունք ազգային կառավարչական բոլոր հարցերում:

ա. Ժողովրդական ներկայացուցիչներ կարող են ընտրուել ամէն դասակարգերից:

բ. Օրէնսդիր Ժողովի տեղը պիտի լինի Հայաստանի նշանաւոր քաղաքներից մէկը:

2) Նահանգական ընդարձակ ինքնավարութիւն:

3) Համայնական ընդարձակ ինքնավարութիւն:

ա. Հասարակական ամենայն պաշտօն հաստատւում է ժողովրդական ընտրութեամբ:

4) Ընտրութեան իրաւունք ունի ամէն անձ՝ առանց խտրութեան նրա ունեցած հասարակական դիրքի, կարողութեան և պարապմունքի։

5) Մամուլի, խղճի, խօսքի, գումարման, ընկերութիւնների և ընտրողական ագիտացիայի լիակատար ազատութիւն։

6) Ամէն անձ ու բնակարան անձեռնմխելի են։

7) Համայն ժողովրդի զինուորագրութիւն։

Իսկ ինչ վերաբերում է ժողովրդի տնտեսական դրութեան բարենորոգումների մասին, որ պիտի իրագործուի քաղաքական ազատութիւն հաստատուելուց յետոյ, մենք առ այժմ կ՚ասենք հետեւեալը.—

Քննութիւն՝ ամբողջ ժողովրդի տնտեսական կեանքի պայմանների և կերպարանափոխել ու կանոնաւորել նրանց նոյն ժողովրդի ձգտումների, պահանջների ու կարիքի համեմատ։

Այսուամենայնիւ հարկաւոր ենք համարում նշանակել այստեղ՝ որ ժողովրդի կեանքի այդ ճիւղում իրագործուի հետեւեալ հիմնաւոր պայմանը.— Հարկային առաջադիմող (բրոկրեսիվ) սիստեմ՝ սկսած որոշ կարողութիւնից վեր։

Նմանապէս հարկաւոր ենք համարում նշանակել այստեղ ժողովրդային կրթութեան վերաբերութեամբ հետեւեալ պայմանը.— Պարտաւորեցուցիչ կրթութեան սիստեմ ամէնքի համար։

Վերոյիշեալ նպատակներին հասնելու միջոցն է՝ յեղափոխութիւնը, այսինքն՝ պէտք է բռնի կերպով կերպարանափոխել, յեղաշրջել ներկայ հասարակական կազմակերպութիւնը Թուրքաց Հայաստանում, գործ դնելով ժողովրդային ապստամբութիւնը։

Յեղափոխական-ապստամբական գործունէութեան ասպարէզն է Թուրքաց Հայաստանը։

Այդ գործունէութիւնը ամփոփւում է հետեւեալ կէտերում.—

1.— ՓՐՈՓԱԿԱՆՏԱ

Փրոփականտայի նպատակն է ժողովրդի ու հասարակութեան ամէն շրջաններում արծարծել ու տարածել յեղափոխութեան գլխաւոր գաղափարը՝ ազգային անկախութեան և ընդարձակ ռամկապետական քաղաքական ազատութեան անհրաժեշտութիւնը, սոցիալական ռեֆորմներ, բարենորոգումներ գործադրելու համար։ Բացատրութիւն՝ յեղափոխութեան հիմնապատճառների՝ ժողովրդի ներկայ դրութեան պայմանների մասին. մեկնաբանութիւն՝ յեղափոխութիւն ու ապստամբութիւն անելու կերպերի ու եղանակների մասին. լուսաբանութիւն՝ յաջող յեղափոխութեան յաջորդող անմիջապէս իրականացնելի հասարակական պայմանների նշանակութեան մասին։ Ծրագրիս քաղաքական ազատութեան վերոյիշած կէտերի հիման վրայ ու սկզբունքների համեմատ՝ պէտք է արծարծել ու տարածել այդ կէտերն ու սկզբունքները։

2.— ԱԳԻՏԱՑԻԱ

Ագիտացիայի նպատակն է վերականգնել ժողովրդի ընկած ոգին, գրգռել նրան թշնամու դէմ՝ օգուտ քաղելով սրա ամէն մի ճնշումից. գրգռել նրան կառավարութեան և ուրիշ թշնամիների աչքի ընկնող բռնութեան, հալածման դէմ։ Հարստահարութիւնների ժամանակ ընդդիմադրել, գրգռել ժողովրդին՝ բռնակալ դրութեան դէմ.ամէն յարմար առիթով պահանջել կառավարութիւնից բարենորոգումներ. մերժել հարկ հատուցանել. գործադրել ամէն տեսակ հակակառավարչական ցոյցեր և այլն...։

3.— ՏԵՌՈՐ

Տեռորի նպատակն է պաշտպանել ժողովրդին, երբ սա ենթակայ է հալածման. բարձրացնել նրա ոգին, յեղափոխական տրամադրութիւն ծագեցնել ու աճեցնել նրա մէջ. յայտնել համարձակ՝ բողոքող ժողովրդի կողմից՝ կառավարութեան դէմ. և այդպիսով պահպանել ժողովրդի հաւատքը գործի յաջողութեան վերաբերութեամբ. խախտել կառավարութեան ոյժը, նրա հզօրութեան համբաւը նսեմացնել, սարսափահար դարձնել նրան։ Դրանց կատարելու կերպերն են.— Ոչնչացնել կառավարչական Թուրք և հայ ամենավնասակար անձերին, ոչնչացնել լրտեսներին, դաւաճաններին։

4.— ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Մէկ ընդհանուր կազմակերպութիւն՝ բաղկացած բազմաթիւ յեղափոխական ընկերութիւններից, որոնք իրենց մէջ ընտրելով մի-մի անդամ՝ այդ ընտրուածներից կը կազմեն կազմակերպութեան կեդրոնական մարմինը, Վարչական և Գործադիր մարմինը, որի շուրջը բոլոր ընկերութիւնները ժողովուած՝ կ՚ունենան իրար հետ սերտ դաշնակցային կապակցութիւն։

ա) Տեռորական-պատերազմական կազմակերպութիւն, բացառապէս տեռորական գործողութիւններ գործադրելու համար։

բ) Հիմնել յեղափոխական ընդարձակ կազմակերպութիւններ գիւղացիների մէջ։

գ) Հիմնել յեղափոխական ընդարձակ կազմակերպութիւններ բանուորների մէջ։

դ) Հիմնել յեղափոխական-պատերազմական կազմակերպութիւններ թէ՛ գիւղացիների և թէ՛ բանուորների մէջ։

Այդ երեք վերջին կազմակերպութիւնների դերն ու կարեւորութիւնը մեծ է և նրանց գոյութիւնն անհրաժեշտ պայման է յեղափոխական գործի յաջողութեան համար։ Մի կողմից՝ յեղափոխական մարտի ընթացքին՝ պաշտպանելով ու աջակցելով յեղափոխականներին, նրանք ինքն ըստ ինքեան յայտնւում են յեղափոխականների ամենակարեւոր ոյժը թէ՛ առանձնապէս և թէ՛ ժողովրդի մէջ, իբրեւ ժողովրդային պատրաստ յեղափոխական տարր և ապստամբական զօրագունդ, և միւս կողմից՝ նրանք հանդիսանում են ժողովրդի մէջ յեղափոխական ոգու ամենաընդունակ աճեցնողներ, յեղափոխական մտքեր տարածողներ, և առաւել եւս ներկայանում են պատրաստ տարր՝ ընդունակ յաջող ելք ունեցող ապստամբութիւնից յետոյ՝ պահպանելու իրենց ձեռք բերած անկախութիւնը։ Այնուհետեւ իրենց ձեռքն առնելու համար քաղաքական ղեկը և հասարակական նոր կազմակերպութիւնը՝ դնելու ռամկապետական սկզբունքների վրայ, այդ ամբողջ ընթացքում պաշտպանելով ժողովրդային շահերը։

ե) Յեղաշրջում կազմելու ու գործադրելու և ազգային անկախութիւն հռչակելու եղանակներն ու նախագիծը չեն կարող հրատարակուել։

Վաստակել համակրութիւնը հայ ժողովրդին վիճակակից Հայաստանի՝ միւս բնակիչների ու ցեղերի, որպիսիներն են ասորիները, եզիդիները, քիւրտերը և այլնի դէպի հայ յեղափոխական գործը և նրանց աջակցութիւնն այդ գործում, որը միաժամանակ յայտնւում է և նրանց, իբրև նոյն բռնակալութեան ձեռքով ճնշուած ժողովուրդների ազատութեան գործը։

Որևէ պատերազմ՝ մղուած այս կամ այն օտար պետութեան կողմէ Թուրքիայի դէմ՝ պէտք է համարել յարմար բոպէ յեղափոխականների համար իրենց մօտակայ նպատակն իրագործելու, միակերպ զօրութեամբ յետ հրելով ու հարուածելով, ինչպէս Թուրք պետութեան, նոյնպէս մէկ օտար տէրութեան, որ դիտաւորութիւն կ'ունենայ հայ ժողովրդին գրաւել իր գիրկը։ Դրա համար հարկաւոր է կազմակերպուած պատերազմական-ապստամբական ոյժերին իրենց գործողութիւնների ժամանակ՝ պատերազմի ընթացքում, սկիզբից մինչև վերջ՝ տալ մի որոշ բացառիկ դիրք՝ իրենց երկու թշնամիների վերաբերմամբ, որոնց հանդէպ իրենք յայտնուելով հանդերձ երկրորդ հակառակորդ, այնուամենայնիւ գլխաւորապէս կը ձգտեն տապալել Թուրքիայի գերիշխանութիւնը հայ ժողովրդի վրայից։ Այդ նպատակով պէտք է ունենալ այդ գործունէութեան որոշ նախագիծը, որը կարողանայ վերոյիշեալ պատերազմի ժամանակ պատերազմական-ապստամբական ոյժերի գործողութիւնները դնել այնպիսի հողի վրայ, որ բացայայտ կերպով որոշէ նրանց բնաւորութիւնը, այսինքն՝ ձգտումը դէպի անկախութիւն, — այն ոյժերը չդառնան գործիք իրենց մեծ թշնամիներից որևէ մէկի ձեռքին՝ ուղղուած դէպի երկրորդ թշնամին։

ՀՆՉԱԿի խումբը համարում է իբրև անհրաժեշտութիւն, որ այսօր հայ յեղափոխական բոլոր ոյժերը պէտք է նուիրուեն բացառապէս Թրքահայ ժողովրդային դատի պաշտպանութեան, և այդ անհրաժեշտութեան հիմունքները հետևեալներն են.—

1) Հայութեան ամենաստուար մեծամասնութիւնը, այն է՝ երկու երրորդ մասը, կազմում են Թրքահայերը և նրանց բնակավայր մեր հայրենի հողի ամենամեծ տարածութիւնն է։

2) Հայութեան ամենաստուար մեծամասնութեան դատը Բերլինի դաշնագրութեան 61րդ յօդուածի զօրութեամբ արդէն մտած է միջազգային իրաւունքի դրական շրջանը և ճանաչուած է եւրոպական մեծ պետութիւնների կողմից։

3) Թուրքիայի քաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական ու նիւթական ամենաանկարգ ու սնանկացած դրութիւնը և դրանից առաջացող թիւրք պետութեան իբրև քաղաքական ինքնուրոյն գոյութեան, մօտակայ հաւաստի կործանումը, որին միւս կողմից նպաստում են եւրոպական տէրութիւնների յաճախակի հարուածները, ինչպէս իր՝ եւրոպական թերակղզում, նոյնպէս և Հայաստանում, Թուրքիայի հողի սիստեմաբար պատառ-պատառ լինելը, ընկնելով օտար տէրութիւնների ձեռքը,— այդ բոլորն այսօր իսկ ծայրայեղ քայքայման ու աղքատութեան են հասցրել Թրքահայ ժողովրդին, շպրտել նրան պանդխտութեան կորստաբեր հոսանքում։ Այդ վիճակի մէջ մնալով, մօտ ապագայում նա կը լինի թշուառ որս՝ մէկ ուրիշ տէրութեան, որը կը խլէ նրան Թուրքիայից, և այդպիսով հայութեան մեծամասնութիւնը մի բռնապետական ուրիշ ձեռքից կ'ընկնի մէկ ուրիշ բռնապետական տէրութեան ճիրանները. Նրա ազատութեան և մարդկային առաջդիմութեան գործը կը յետաձգուի երկար ժամանակով։ Հայութեան այդ բոլոր թշուառութիւնը պէտք է նախազգուշացնել հենց այսօրուանից։

Թրքահայ ժողովրդի դրութիւնն այսօր հայութեան ամենահիւանդոտ կողմն է։ Եւ ամբողջ հայութեան պարտականութիւնն է՝ այսօր իսկ բուժել այդ հիւանդութիւնը և առաջնապէս Թրքահայ ժողովրդի ազգային անկախութիւնն ու քաղաքական ազատութիւնը ձեռք բերելուց ու հաստատելուց յետոյ՝ այդպիսի զօրութեամբ շարունակել ընդհանուր հայութեան ազատութեան գործը, ազատել օտարների լծից ռուսահայն ու պարսկահայը և կազմել այդ երեքից մի դաշնակցային ռամկապետական Հանրապետութիւն, որ համայն հայութեան համար ճամբայ կը բանայ դիմելու դէպի Հեռաւոր Նպատակը, դէպի իդէալական հասարակական կազմակերպութիւնը, դէպի սոցիալիստական աշխարհը, դէպ ուր պիտի դիմէ համայն մարդկութիւնը։

ՀՆՉԱԿ, 1888, Հոկտեմբեր—Նոյեմբեր

«ՀՆՉԱԿ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ծրագիրը ժողովին բովէն անցնելէ ետք Յեղափոխական Ընկերութիւնը այլեւս կազմուած կը համարուէր, որուն անդամներն էին.— Մարօ Վարդանեան, Աւետիս Նազարբէկ, Գէորգ Ղարաջեան, Գաբրիէլ Կաֆեան, Քրիստափոր Օհանեան, Մ. Մանուէլեան և Ռուբէն Խանազատ։ Միւսները անհամաձայն գտնուելով կը հեռանան։

Նորակազմ յեղափոխական ընկերութեան առաջին գործը կ'ըլլայ խմորատիպի վրայ թռուցիկ մը տպել և ցրուել «քոյրերուն և եղբայրներուն» գալ միանալու համար նորակազմ ընկերութեան։ Բայց այդ կոչին պատասխան տուող չըլլար։

Այս առաջին շրջաբերականը ցրուելէ յետոյ ընկերութեան անդամները կը սկսին գրաշարութիւն սորվիլ, ապագայ թերթը շարելու համար։

Ճիշդ այդ օրերուն ցարական գործակալները, որոնք տարածուած էին մինչև Ժընև, օր մը կը մտնեն Նարօտնիկներուն տպարանը, կը ցրուեն շարուածքները, կը խառնեն տառերը և կը պատռեն հոն գտնուող գիրքերը և թերթերը։

Տպարանի մէջ աշխատող ռուս գրաշարը, յայտնի յեղափոխական մը, որ ցարական բանտէն ազատուած «նարոդովոյլց» մըն էր, Բուխանովսկի, սերտ յարաբերութիւն կը մշակէր հայ խմբակին հետ։

Ան՝ կասկածելով որ լրտեսները կրնան կրկին գալ և նոյն իսկ տառերը գողնալ, հայ Յեղափոխական Ընկերութեան անդամներէն կը խնդրէ որ հերթով գիշերները պահակ կենան տպարանին մէջ։ Ընկերները շատ սիրով յանձն կ'առնեն այդ ծառայութիւնը մատուցանել ռուս յեղափոխականներուն, միեւնոյն ատեն, առիթէն օգտուելով՝ գրաշարութեան կը վարժուին հոն։

ՀՆՉԱԿ

Յեղափոխական Ընկերութիւնը այնուհետեւ կ'որոշէ գլուխ հանել թերթին հրատարակութեան գործը։

«Կովկասեան գիշեր» անունով երեկոյթ մը կը կազմակերպուի, որմէ գոյացած հասոյթով տառեր կը պատուիրուին Մխիթարեան Հայրերու մօտ։ Երկար խորհրդակցութիւններ տեղի կ'ունենան թերթի անուան շուրջ։ Կ'առաջարկուի՝ Ահազանգ, Զանգ։ Նազարբէկ կը խորհի Հերցենի ռուսերէն «Կոլոկոլ» (Զանգ) թերթին անունը հայացնել. կ'առաջարկէ ՀՆՉԱԿը, իսկ ընկերութիւնը՝ ՀՆՉԱԿԵԱՆ։

Ամէնուն հաւանութեան կ'արժանանայ այդ անունը և կը սկսին գործի։

Ապսպրուած հայերէն տառերը Ժընեւ կը հասնին ամառը, որու ընթացքին ընկերներէն երկուքը հեռացած էին. Կաֆեանը՝ Լայփցիկ, մանկավարժութեան հետեւելու, իսկ Օհանեանը հայրենիք՝ աշնան վերադառնալու մտադրութեամբ։

Տպարանի կարգ ու սարքը կը պատրաստէ Փարիզի ուսանող վաղարշապատցի Տիգրան Նաւասարդեանը, որ իր հաւաքած ժողովրդական հէքիաթներու և զանազան ստացուածքներու տպագրութեան շարուածքը ինք կատարած էր, հմտանալով գրաշարական գործին։

Իբր Նազարբէկեանի ծանօթը, ան Ժընեւ կու գայ և կը պատրաստէ տառերու կազմածը։ Այսպէս՝ ՀՆՉԱԿի տպարանը կը հաստատուի Նազարբէկեան զոյգին տան խոհանոցին մէկ անկիւնը։

ՀՆՉԱԿի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1887 թուի Նոյեմբեր ամսուն։ Թերթը կը շարէ ինք Նազարբէկեան։ Յօդուածներն ալ գրեթէ ամբողջութեամբ ինք կը գրէ։ Թերթը բաժնեգին չունէր և ձրի կը ղրկուէր ամէն կողմ։

Այդ օրերուն Մոնփելիեայի ուսանողներէն ագուլիսցի Սարգիս Աղամիրդեանց (Սաքօ) Ժընեւ կ'անցնի և կը միանայ ՀՆՉԱԿի խումբին։ Կովկասէն նոր եկած ուրիշ ուսանող մը, Շուշեցի Ալեքսանդր Աթաբէկեան, Կաֆեանի մանկութեան ընկերը, կեանքոտ ու եռանդուն երիտասարդ մը՝ կը տարուի ՀՆՉԱԿի գաղափարներով և կը մտնէ կազմակերպութեան մէջ։ Հետագային ղեկավարութեան կը միանան Ռուբէն Բէրբէրեան, Ղազարոս Աղայեան, Շիրվանզադէ և Պետրոս Մարիմեան։

Այս կերպով խմբակը նորէն կը զօրանայ և թերթի հրատարակութիւնը կանոնաւոր կերպով կը շարունակուի։ ՀՆՉԱԿի թիւերէն մաս մը կը տպագրուի շատ բարակ թուղթի վրայ և զանազան տեղեր կը ղրկուին փակ պահարաններով, որպէս նամակ։ Ամէն կողմէ կը ստացուին համակրական նամակներ, սակայն շատ չնչին դրամական օգնութիւն։

ՀՆՉԱԿի խմբագրատունը կը դառնայ կազմակերպութեան կեդրոնատեղին, ուր ամէն օր կը հանդիպին խմբակին անդամները, կը խորհրդակցին, կը վիճաբանին, որոնց առանցքը կը կազմէր Հայաստանի ազատագրութեան հարցը, որու հանդէպ բոլորը ունէին խորունկ հաւատք և խանդավառութիւն։ Խմբակի բոլոր անդամները կը փայփայէին Հայաստան մեկնելու գեղեցիկ յոյսը. հոն, տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու հայութեան տառապագին կեանքը և յեղափոխութեան ապագայ գործունէութեան պայմաններն ու կարելիութիւնները։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ռ. ԽԱՆԱԶԱՏ ԿԸ ՄԵԿՆԻ ԴԷՊԻ ԵՐԿԻՐ

«Հնչակ»ի խմբակէն Ռուբէն Խանազատ առաջինը կ'ըլլայ, որ Երկիր կը մտնէ 1889ի ամառը։ Խանազատ հրաժեշտ կու տայ Ժընեւի իր ընկերներուն և կը մեկնի Փարիզ, այնտեղէն Հայաստան անցնելու մտադրութեամբ։ Այդ օրերուն Փարիզ կը գտնուէին Գաբրիէլ Կաֆեան (ծանօթ Շմաւոն անունով) և Սարգիս Աղամիրդեանցը (Սաքօ), որոնք քաղաքին ծանօթացած ըլլալով, Խանազատը կ'առաջնորդեն հոս - հոն։

Այդ ատեն Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենար միջազգային Ցուցահանդէսը։ Այդ առիթէն օգտուելով սոցիալիստ կուսակցութիւնները կը գումարէին Բ. Միջազգայնականի հիմնադրման համագումարը։ Աշխարհի գրեթէ բոլոր անկիւններէն հոն հաւաքուած էին սոցիալիստները։ Ռուբէն Խանազատ կը յաջողի մասնակցիլ այդ համաժողովին որպէս առաջին հայ (Հնչակեան) սոցիալիստական կուսակցութեան ներկայացուցիչը։ Համաժողովին կը մասնակցէին այնպիսի կարկառուն դէմքեր, ինչպէս՝ Գերմանիայէն Աւկուսթ Պէպէլ, Լիպկնեխտ (հայրը), Ֆոլմար, Զինկեր, Ֆրանսայէն՝ Ժիւլ Կէտ, Փոլ Լաֆարգ, Վայյան, Ռուսաստանէն՝ Պլեխանով և այլն։

Սոցիալիստական շարժման նախնական օրերն էին և համաժողովը կը զբաղէր շատ հիմնական և կենսական հարցերով, ինչպէս օրինակ՝ ութժամեայ աշխատանք, սենդիքաներ կազմելու արտօնութիւն, Մայիս Մէկեան գործադուլ, օրավարձերու յաւելման համար գործադուլի իրաւունք և այլն։

Խանազատ Համաժողովին կը ներկայացնէ Հնչակեան նորակազմ կուսակցութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնցմէ յայտնի կ'ըլլայ նոր սոցիալիստական կուսակցութեան մը կազմակերպուիլը։ Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'ընդունուի որպէս անդամ Բ. Միջազգայնականի։

Այնուհետեւ Խանազատ կը մեկնի Պոլիս, տեսակցելու Խրիմեան Հայրիկի, Արփիար Արփիարեանի և քանի մը ուրիշ կարեւոր դէմքերու հետ։ Իր նպատակներուն մէջ կը մտնէր նաեւ «Հնչակ»ի ծրարներուն ստացումը և ցրւումը։

Պոլսոյ նաւամատոյցին մէջ ան կը հանդիպի և կը ծանօթանայ Գրիգոր Գալֆայեան անունով երիտասարդի մը, որը հետագային կը դառնայ «Հնչակ»ի մնայուն աշխատակիցը։

Խանազատ՝ Գալֆայեանի միջոցով կը ծանօթանայ Արփիարեանի հետ, իսկ յետոյ ալ տեսակցութիւն կ'ունենայ Խրիմեանի հետ։

Արփիար Արփիարեան արդէն անուն հանած հրապարակագիր և գրագէտ մըն էր. ան շատ լաւ ճանչցուած էր նաեւ ռուսահայ մտաւորական շրջանակներէ, շնորհիւ «Մշակ»ի իր պարբերական աշխատակցութեան։ Անոր միջոցով Գրիգոր Արծրունին յաջողած էր սերտ կապեր ստեղծել Թրքահայ մտաուրականներուն հետ։ Խանազատ իրեն կը հանդիպի «Արեւելք» թերթի խմբագրատան մէջ։ Հոն կը հանդիպի նաեւ Բիւզանդ Քէչեանին, Հրանդ Ասատուրին, Եղիա Տեմիրճիպաշեանին, Լեւոն Բաշալեանին եւ ուրիշներու։ Խանազատ կ'առանձնանայ Արփիարեանին հետ եւ կը պատմէ իր առաքելութեան նպատակը. Արփիարեան երբ «Հնչակ»ի անունը կ'իմանայ, սաստիկ վախ կը զգայ եւ կ'առաջարկէ ուրիշ տեղ հանդիպում մը նշանակել, ուր կարելի ըլլար աւելի ազատ եւ ապահով զգալ՝ նման խօսակցութեան մը համար։

Յաջորդ տեսակցութեան ընթացքին Խանազատ շատ դժուարութիւն կ'ունենայ Արփիարեանին բացատրելու համար սոցիալիզմի էութիւնը. ան չէր կրնար համոզուիլ թէ «շէնք-շնորհքով մէկը կրնայ սոցիալիստ ըլլալ»։

Ի վերջոյ Արփիարեան կ'ընդունի Հնչակեան Ծրագիրը եւ յանձն կ'առնէ մօտ ատենուան մը մէջ կազմել Հնչակեան խումբ մը, պայմանաւ սակայն որ Խանազատ երկար չմնայ Պոլիս, եւ հոնկէ մեկնի, քանի իր ով ըլլալը չէր յայտնագործուած ոստիկանութեան կողմէ։ Խանազատ Արփիարեանին կը յանձնէ կուսակցութեան ծածկագրութեան բանալին, որով պիտի թղթակցէին իրարու եւ կեդրոնի հետ։

Արփիարեան թէեւ կը խոստանայ խումբ կազմել եւ թղթակցութիւն պահել, բայց իր խոստումը չի կատարեր եւ նոյն իսկ Խանազատի գրած նամակներուն չի պատասխաներ, մինչեւ մէկ տարի, երբ տարբեր պայմաններու տակ անոնք դարձեալ իրար կը հանդիպին։

Խանազատ յուսախաբութիւններ կ'ունենայ Պոլսոյ մէջ նաեւ Խրիմեան Հայրիկի հետ ունեցած տեսակցութեանց հետեւանքով։

Խանազատ Խրիմեանին կը բացատրէ Հնչակեան կուսակցութեան կազմութեան նպատակը, մասնաւորաբար անոր Մօտակայ Նպատակը։ Կը խօսի նաեւ սոցիալիզմի մասին, ինչպէս նաեւ այն մասին որ իրեն ուրիշ երիտասարդներ ալ պիտի հետեւին Երկիր մտնալու եւ քարոզչութիւն ընելու կամ՝ հրոսակային խումբեր կազմելու նպատակով։

Խանազատ Խրիմեան Հայրիկին խանդավառութեամբ կը բացատրէ Հնչակեան գաղափարաբանութիւնը, անոր Մօտաւոր եւ Հեռաւոր Նպատակները եւ կը սպասէ քաջալերանք ու խրախոյս, այլեւս պատմական դարձած «Հարիսայի ու երկաթէ շերեփ»ի հեղինակէն։ Սակայն Խրիմեան, պահ մը մտածելէ յետոյ կը հարցնէ այն մասին թէ Անգլիան եւ Ռուսիան ի՞նչ վերաբերում ցոյց պիտի տան նման յանդուգն ու յախուռն գործունէութեան մը նկատմամբ։

Խանազատ զարմացմամբ կը յիշեցնէ Հայրիկին որ ինք եւ իր ընկերները խորապէս տպաւորուած էին եղեր իր այն քարոզչութենէն որով կը յայտնէր թէ — մինչեւ հայերը չը շարժին, արիւն չը թափեն, եւրոպացիք ոչ մէկ կարեւորութիւն կու տան Հայկական Հարցին։

Խրիմեան անդրդուելի կը մնայ, եւ երբ Խանազատ կը խնդրէ որ իրեն քանի մը անձնաւորութիւններ ներկայացնէ «Հնչակ»ը տարածելու համար, ան կը պատասխանէ.

— Դուն քո մարդը գտած ես հոս. այդ Զադրեանը քեզի պէտք եղած բոլոր մարդիկը կը ճանչնայ հոս։

Այս կ'ըլլայ Խանազատ — Խրիմեան այս տեսակցութեան արդիւնքը։

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ»Ի ԾՆՈՒՆԴԸ

1889ին Խանազատ կ'անցնի Կովկաս՝ Հնչակեան փրոփականտը տարածելու համար։ Առաջին հանգրուանը կ'ըլլայ Թիֆլիս, ուր ան տեսակցութիւն կ'ունենայ ամէնէն առաջ Գրիգոր Արծրունիի հետ։ «Մշակ»ի խմբագրատան մէջ ան կը ծանօթանայ նաեւ թերթի մշտական աշխատակիցներ՝ Խաչատուր Մալումեանի (հետագայ Ակնունին), Յովհաննէս Մարկոսեանի եւ Սիմոն Հախումեանի հետ։

Այդ օրերուն Թիֆլիսի մէջ կը բացուի առաջին գիւղատնտեսական ցուցահանդէսը. այդ առթիւ հոն կը հաւաքուին Անդրկովկասի զանազան տեղերէն բազմաթիւ ուսանողներ։ Խանազատ անոնց մէջ կը հանդիպի Նիկոլ Մատինեանին, Յակոբ Քաջարեանին, Վալերիա Եւնիկեվիչին, Տիգրան Յովհաննիսեանին, որոնց հետ՝ Երեւանի մէջ մանկութեան ընկերներ եղած էին։

Մասնաւոր մտերմութիւն մը կը ստեղծուի Խանազատի եւ Մատինեանի միջեւ, եւ կ'որոշեն կազմել Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը Թիֆլիսի մէջ։ Խանազատ կը պնդէ այն տեսակէտին վրայ, թէ նախապայման պէտք է ըլլայ մասնաճիւղի անդամներուն Հայաստան մեկնիլը։

Նոյն նպատակով Խանազատ տեսակցութիւններ կ'ունենայ նաեւ Խ. Մալումեանի հետ։ Այս վերջինին միջոցաւ Խանազատ կը տեսակցի Յովսէփ Արղութեանի, Ռոստոմ Զօրեանի, Արամ Նազարբէկեանի եւ ուրիշներու հետ, որոնք միշտ ալ տարակուսանքով կը վերաբերուին, թէ կարելի պիտի ըլլա՞յ այդ մտայնութեամբ երիտասարդներ ի մի հաւաքել եւ յեղափոխական գործի լծել։

Խանազատի պնդումներուն վրայ վերջապէս Մալումեան կը յօժարի ժողովի հրաւիրել քանի մը երիտասարդներ, որոնց քաղաքական հասունութեան եւ վստահելիութեան վրայ հաւատք ունէր։ Ներկայ կ'ըլլան Խ. Մալումեան, Ս. Հախումեան, Ն. Մատինեան, Արղութեան եղբայրներ, Յակոբ Քաջարեան, Տիգրան Յովհաննիսեան, Եդուարդ Թոփինոսեան, Արամ Նազարբէկեան, Մարթին Շաթրեան, Ալեքսանդր Պետրոսեան (վերջէն՝ Վանի գործիչ Պետօն), Ռոստոմ Զօրեան, Յարութիւն Եւսուֆեան, Տիգրան Դուլաքզեան, Վարդգէս Քաջազնունի (Յովհաննէս Քաջազնունիի մեծ եղբայրը)։

Ժողովը կը բանայ Է. Ակնունին եւ ապա խօսքը կու տայ Խանազատին։

Հնչակեան առաջին առաքեալը հակիրճ ճառով մը կը բացատրէ Հայկական Հարցին էութիւնը եւ թրքահայութեան կացութիւնը, եզրակացնելով թէ՝ անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն մըն է յեղափոխական գաղտնի ընկերութեան մը կազմակերպութիւնը՝ սոցիալիստական սկզբունքներու հիման վրայ, որպէսզի հետապնդէ Հայկական Հարցը եւ կազմակերպէ թրքահայութեան դիմադրական պայքարը։ Նոր կազմուելիք ընկերութեան անդամները յանձնառու պիտի ըլլային Հայաստան մեկնելու եւ հոն աշխատելու։

Կարծիքներու երկար փոխանակութենէ ետք ժողովը սկզբունքով համաձայն կը գտնուի յեղափոխական ընկերութեան մը կազմութեան, սակայն երբ հարցը կու գայ անոր երկու նախապայմաններուն՝ — սոցիալիստական ծրագրին եւ Հայաստան մեկնելու յանձնառութեան՝ կը սկսի տարակարծութիւնը։ Ի վերջոյ բոլորն ալ սոցիալիստական սկզբունքը կ'ընդունին, սակայն թաքթիկի տեսակէտէն չեն ուզեր որ ծրագրի մէջ առնուի այդ կէտը, նկատի ունենալով որ Հայկական Հարցը պէտք է եւրոպական կապիտալիստական երկիրներու միջոցով լուծում ստանայ. իսկ այս վերջինները կրնային խրտչիլ ընկերվարական կուսակցութեան այս կամ այն դիմումին ընթացք տալու: Ժողովը կ'որոշէ նոր նիստ մը գումարել աւելի բազմամարդ մասնակցողներով:

Երկրորդ ժողովին կը մասնակցին 22 հոգի, որոնց մէջ էր նաև Լեւոն Սարգսեան:

Այս ժողովներու ընթացքին յաճախ ցաւ կը յայտնուի որ Քրիստափոր Միքայէլեան և Սիմոն Զաւարեան Թիֆլիս չէին գտնուեր, որոնք թէ՛ մեծ հեղինակութիւն և թէ համակրութիւն կը վայելէին երիտասարդութեան կողմէ, և կրնային դիւրացնել կազմակերպութիւնը:

Ժողովականներու մէջ կը գտնուէր նաև Ալեքսանդր Քալանթարեանը, որը նոյնպէս դէմ կ'արտայայտուի նոր կազմուելիք յեղափոխական կուսակցութեան՝ սոցիալիստական ծրագրին և կ'առաջարկէ հրապարակ գալ ԶՈՒՏ ԱԶԳԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐՈՎ:

* * *

Խանազատ քանի մը ամսով Թիֆլիսէն կը բացակայի և կ'անցնի Վլադիկավկաս՝ իր ծնողքին հաւանութիւնը առնելու՝ Տրապիզոն մեկնելու համար: Ան՝ պարզապէս չի յայտներ իր մեկնումին նպատակը, այլ կը հաւատացնէ թէ հոն ռուսական հիւպատոսարանին մէջ պաշտօն մը ապահոված է:

Այնուհետեւ՝ մենք նորէն կը տեսնենք Խանազատը Թիֆլիսի մէջ, որպէս եռանդուն փրոփականտիստ՝ յեղափոխական նոր կուսակցութեան կազմակերպութեան գործին մէջ:

Այս անգամ ան կը հանդիպի Սիմոն Զաւարեանին, որ նոր վերադարձած էր Թիֆլիս:

Զաւարեան կը յայտնէ թէ ինք հինգ տարիէ ի վեր յարած է ռուս նարոդնիկներուն և թէ՝ գրեթէ կտրուած է հայ կեանքէն, որու մասին որևէ ծանօթութիւն չունի:

Խանազատ կը յաջողի համոզել Զաւարեանը և զայն շահագրգռել Հայկական Դատով և կապել հայ կեանքին: Զաւարեան կը խոստանայ Խանազատին, իր բացակայութեան հետապնդել Յեղափոխական կազմակերպութեան հարցը և իր գործօն մասնակցութիւնը բերել անոր յաջողութեան համար: Զաւարեան այնուհետեւ, որպէս առաջին քայլ, երկու վստահելի անձնաւորութեանց հասցէներ կու տայ Պաթումի մէջ, որոնք կրնային դիւրացնել իր ճամբորդութիւնը դէպի Տրապիզոն: Անոնք էին՝ Յակոբ Վարդ-Պատրիկեան և Սիմոն Նադիրեան: Այս երկու հասցէներէն զատ՝ Խանազատ Գ. Արծրունիի միջոցաւ «Մշակ»ի խմբագրատան մէջ ծանօթացած էր տրապիզոնցի Յակոբ Մեղաւորեանի հետ, որը առաջարկած էր Պաթում իրենց տունը իջեւանիլ:

Վերջապէս, Խանազատ 1890 Յունուարի սկիզբը, Պաթումէն Տրապիզոն կը մեկնի: Իրմէ առաջ հոն գացեր էր Յ. Մեղաւորեան, որ աղուոր սենեակ մը կը վարձէ Խանազատի համար և ամէն հոգածութիւն ցոյց կու տայ անոր հանդէպ:

Պաթում մեկնելէ առաջ ողջերթի սեղան մը կը տրուի ի պատիւ Խանազատի, տակաւին չկազմակերպուած Յեղափոխական Ընկերութեան անդամներուն կողմէ: Ներկայ կ'ըլլան.— Ս. Զաւարեան. Խ. Մալումեան: Ն. Մատինեան, Վ. Եանկովիչ, երկու Արղութեաններ, Եւսուֆեան, Արտեմ Նադիրեան և Տիգրան Գիւլազարեան:

Խանազատի Պաթում մեկնելէն ետք, Թիֆլիսի մէջ կը շարունակուին անոր սկսած գործին աշխատանքները, զանազան խմբակցութիւններու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Հոն ներկայ կ'ըլլային «մշակ»ականներ, արմենականներ, հայ նարոդնիկներ, մարքսիստներ, ազգայնականներ, մէկ խօսքով՝ հասարակական-ընկերային կեանքով հետաքրքրուող ամէն ուղղութեան մարդիկ:

Այդ խորհրդակցութիւններու ընթացքին անհրաժեշտ կը գտնեն ունենալ նաև հնչակեաններու մասնակցութիւնը: Այդ նպատակով պաշտօն կը տրուի Արշակ Տէր Գրիգորեանին, որ երթայ Պաթում և տեսակցի Խանազատի հետ, որպէս այս շարժման բուն նախաձեռնողը, և ունենալ իր կուսակցութեան գործակցութիւնը: Երկու շաբաթ ետք Խանազատ Թիֆլիս կու գայ անձամբ մասնակցելու համար խորհրդակցութիւններուն, իր հետ ունենալով Հմայեակ Խուշպուլեանը:

Ան նախապէս կը տեսակցի և երկարօրէն կը բանակցի Ք. Միքայէլեանի ու Ս. Զաւարեանի հետ, պայման դնելով որ նոր կազմուելիք կուսակցութեան ծրագրին մէջ տեղ տրուի սոցիալիստական սկզբունքներուն:

Ք. Միքայէլեան և Ս. Զաւարեան կը հակառակին այս առաջարկը ընդունելու, առարկելով որ «երբ սոցիալիզմ բառը սուր կերպով դրուէր հայկական շրջաններուն մէջ, պիտի խրտչէին շատ շատեր անգէտ, անպատրաստ հասարակութենէն եւ անգամ դեմոկրատ մտաւորականներէն, եւ միութիւնը պիտի վիժէր»(*):

Խանազատ անդրդուելի կը մնայ իր այս տեսակէտին վրայ և կը պնդէ որ նոր կազմուելիք ընկերութեան ծրագիրը անպայման սոցիալիստական հիմերու վրայ դրուի:

— «Երբ ցանկանում էք որ Հնչակեան կուսակցութիւնն էլ միանայ ձեր կազմակերպութեան հետ, պէտք է որ ձեր ծրագիրը սոցիալիստական լինի— կ'ըլլայ Խանազատի վերջին խօսքը:(**)

Ասոր որպէս պատասխան ապագայ Դաշնակցութեան հիմնադիր պարագլուխները կը պատասխանեն.

— Այնպէս պիտի անենք որ չխրտչեցնենք մեզնից շատ շատերին...: Իսկական գործիչները մենք ենք լինելու, իսկ նրանք՝ օժանդակողներ, դրամ տուողներ միայն ...մենք ինչպէս ուզենանք, այնպէս էլ կը տանենք գործը: Պէտք է իմանալ թէ՝ ում հետ ինչպէս խօսելու եւ վարուելու է...(***): Ամէն կերպ պիտի աշխատենք, կուսակցութեան նպատակը այնպիսի Ֆորմուլայի տակ դնել, որ քո ուզածը լինի եւ Հնչակեան կուսակցութիւնն էլ մեր ընդհանուր միութեան մէջ մտնի(****):

(*) Տես «Հ. Յ. Դաշնակնակցութեան Պատմութիւնը» Մ. Վարանդեան, Ա. հատոր, էջ 63:

(**) Խանազատի այս յուշերը առաջին անգամ լոյս տեսան «Հայրենիք» ամսագրի մէջ: Մ. Վարանդեան անկէ առնելով՝ կը մէջբերէ իր գրքին մէջ որպէս վաւերական իրողութիւն:

(***) Ուշագրաւ է որ «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը եւ ոչ ալ անկէ քաղուածքը մէջբերող Մ. Վարդանեան որեւէ ծիգ չեն փորձած այս վերագրումը հերքելու համար:

(****) Տես. «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն», էջ 64:

Վերջ մը տալու համար այս քաշքշուող վիճաբանութիւններուն կը գտնուի բանաձեւ մը։ Մշակուող ծրագրին մէջ որպէս նպատակ կը դրուի՝ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ։

Խանազատ հարկադրուած կ'ըլլայ գոհանալ այդ բանաձեւով, մինչեւ որ կը ստանար Ժընեւի Հնչակեան կեդրոնէն համապատասխան հրահանգը, իր կուսակցութեան դիրքը վերջնականապէս որոշելու համար։

Այս հասկացողութեամբ ալ Խանազատ կը ստորագրէ ժամանակաւոր համաձայնութիւնը եւ կը մեկնի Տրապիզոն։

Խանազատէն ետք Թիֆլիս կու գայ Յ. Մեղաւորեանը, որպէս կեդրոնի ներկայացուցիչ եւ կը սկսի բանակցութիւններու «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն»ի ներկայացուցիչներու հետ։ Բայց անոր ալ ղեկավարները փոխուած էին։ Ս. Զաւարեանի եւ Ք. Միքայէլեանի տեղ՝ եկած էին Յովհաննէս Սաղաթէլեան եւ Լեւոն Սարգսեան։

Կը վերսկսին նոր խորհրդակցութիւններ, որոնց եզրակացութիւնը կ'ըլլայ.—

Նոր եւ միացեալ կուսակցութիւնը պիտի կրէր «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն» անունը։

«Հնչակ»ը պիտի շարունակուէր հրատարակուիլ Ժընեւի մէջ՝ Նազարբէկի եւ Ք. Միքայէլեանի խմբագրութեամբ։

Թիֆլիսում պիտի հրատարակուէր նոր թերթ մը՝ «Դրօշակ» անունով։ «Հնչակ»ը պիտի ըլլար աւելի գաղափարախօսական-տեսաբանական թերթ, իսկ «Դրօշակ»ը՝ մարտական։

Միացեալ կուսակցութեան կեդրոնական Մարմինը պիտի կազմուէր երկու կողմերու ներկայացուցիչներէ։

Համաձայնագիրը ստորագրելէ յետոյ Յ. Մեղաւորեանը կ'անցնի Զուլամերկ, տեսակցելու համար ասորիներու Մար Շիմոնին հետ։

Միացեալ կուսակցութիւնը այնուհետեւ կը հրատարակէ մանիֆեստ մը, որու մէջ կ'ըսուէր.—

«Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն»ը սրանով դիմում է բոլոր Հայերին, եւ հրաւիրում է կանգնել մի դրօշակի տակ, նպատակ դնելով Թուրքաց Հայաստանի տնտեսական եւ քաղաքական ազատութիւնը։

«Այսօր ամբողջ Եւրոպան իր առաջ տեսնում է մի ամբողջ ժողովուրդ, մի ամբողջ ազգ, որ սկսել է պաշտպանել իր մարդկային իրաւունքները։ Այսպիսի մի պատմական ճգնաժամի միջոցին բոլոր յեղափոխական ուժերի միութեան եւ դաշնակցութեան հարցն է։

«Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն»ը մտել է այն կռուի մէջ, որ սկսել է ինքը ժողովուրդը Տաճկաց կառավարութեան դէմ, ուխտելով մինչեւ արեան վերջին կաթիլ կռուել հայրենիքի ազատութեան համար։

«Ուրեմն, եղբայրներ, միանանք յանուն Սուրբ Գործին՝ ընդհանուր թշնամու դէմ։ Դուք, երիտասարդներ, ամէն տեղ վսեմ գաղափարների պաշտպաններ, միացէք ժողովրդի հետ։

«Եւ դուք, ալեզարդ ծերունիներ, ոգեւորեցէք ձեր որդոց, եւ օգնեցէք նոցա ձեր բազմամեայ փորձառութեամբ։

«Եւ դուք, հարուստներ, բաց արէք ձեր քսակները, զէնք հայթայթելու ժողովրդին, որ նա կարող լինի պաշտպանել իր կուրծքը, որ բաց է արել թշնամու դէմ։

«Եւ դու Հայ Կին, ոգի ներշնչիր Սուրբ Գործի մէջ։

«Եւ դու, Հայ Հոգեւորական, օրհնիր ազատութեան զինուորներին։

«Սպասելու ժամանակ չէ։ Համախմբուինք հայեր, եւ քաջութեամբ առաջ տանենք Հայրենիքի Ազատութեան Սուրբ Գործը»։

Միացեալ կուսակցութեան յաջորդ գործը կ'ըլլայ հրատարակել «Դրօշակ»ը։ Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1891ին, Լեւոն Սարգսեանի եւ Սաղաթէլեանի խմբագրութեամբ, «Դրօշակի Թռուցիկ» անունով եւ կէս թերթէ բաղկացած, յաջորդ թիւը լոյս կը տեսնէ 1892ին։

Ուշադրութեան առնելիք պարագայ մը։ Ինչպէս ըսուեցաւ, երկու կուսակցութեանց միաձուլման պայմաններու մէջ էր նաեւ այն կէտը, որ «Հնչակ»ը պիտի խմբագրուէր Ժընեւի մէջ, Նազարբէկի եւ Ք. Միքայէլեանի խմբագրութեամբ։ Միքայէլեան, ինչ ինչ պատճառներով կը յամենար Ժընեւ մեկնելու, իսկ «Հնչակ»ը կը շարունակուէր կանոնաւոր կերպով հրատարակուիլ։ Մանաւանդ Գում Գափուի ցոյցէն ետք, ան կը հրատարակուի ամէն շաբաթ, որպէս օրուան հրամայական պահանջ։ Այս պարագան հաշտ աչքով չի դիտուիր հետագայ Դաշնակցական ղեկավարութեան կողմէ, որը կը կարգադրէ Ժընեւի «Հնչակ»ը դադրեցնել, մինչեւ Միքայէլեանի հոն հասնիլը։

Անշուշտ «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը հետեւանք չի տար այդ անմիտ կարգադրութեան եւ կը շարունակէ թերթին կանոնաւոր հրատարակութիւնը։

Ասկէ ակնյայտ կերպով կը պարզուի, որ Դաշնակցական ղեկավարութիւնը նպատակ դրած էր «Հնչակ»ը խլել իր բուն տէրերէն եւ դարձնել նոր կուսակցութեան օրկանը։ Ուշադրութեան արժանի է այդ տեսակէտէն Մ. Վարանդեանի վկայութիւնը։ Ան իր «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն» գիրքին մէջ բառացիօրէն կ'ըսէ.

«— Թիֆլիսցիներու մեծամասնութեան մէջ պարզ դիտաւորութիւն կար՝ վերցնել գործին ղեկավարութիւնը Հնչակեան երկու պարագլուխներու ձեռքէն»(էջ64)։

Երբ դաշնակցական պատմաբանը այսպէս կը խոստովանի, կը նշանակէ թէ նորակազմ միութիւնը կազմուած էր անխոստովանելի հաշիւներով եւ դիտաւորութիւններով, որոնք անշուշտ չէին կրնար անծանօթ ըլլալ Հնչակեան ղեկավարներուն։

Արդարեւ, Հնչակեան կեդրոնը Ժընեւի մէջ հանգամանօրէն կը քննէ եղած համաձայնութիւնը, քննութեան կ'ենթարկէ Դաշնակցական ղեկավարութեան վարքագիծը, կը վերլուծէ «Դրօշակ»ի առաջին թիւին մէջ առաջադրուած թեզիսները եւ չեղեալ կը համարէ եղած համաձայնութիւնը։ «Հնչակ»ի զանազան թիւերուն մէջ կը հանդիպինք բազմաթիւ խմբագրականներու եւ յօդուածներու, որոնք լայնօրէն լոյս կը սփռեն այդ որոշման պատճառներուն վրայ։

«Հնչակ», առանց յիշելու Թիֆլիսի անունը, հասկնալի պատճառներով, եւ առանց ակնարկելու հոն տեղի ունեցած խորհրդակցութիւններն ու բանակցութիւնները, հարցը անուղղակիօրէն քննարկման ենթարկելով՝ կու տայ իր պատճառաբանութիւններն ու մեկնութիւնները, որոնք անհրաժեշտ կը համարենք հոս ամփոփել։

Թիֆլիսի խորհրդակցութիւններու ընթացքին եղած այն պատճառա-

բանութիւնը թէ՝ նոր կազմուելիք «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն»ը եթէ իր ծրագրին մէջ որդեգրէ «սոցիալիստական» սկզբունքները կրնայ արդեւք հանդիսանալ եւրոպական կապիտալիստական պետութեանց ի նպաստ Հայկական Հարցին կատարելիք միջամտութեան»։ «Հնչակ» կը պատասխանէ իրատես եւ ջախջախիչ փաստարկութեամբ։ Ակնարկելով ապագայ Դաշնակցութեան ղեկավարութեան, Հնչակեան կեդրոնական օրգանը կը պատասխանէ.

«Նրանց համար մութ է մնացել այն աչք ծակող հակասութիւնը թէ՝ եւրոպական տէրութիւնների հակակրութեան կամ համակրութեան ջերմաչափը դէպի հայկական շարժումը ոչ թէ հայոց կամ Յեղափոխական Մարմնի ձգտումներն են, այլ այդ տէրութիւնների արեւելեան շահերն են, եւ միմիայն այդ շահերը։ Կարծո՞ւմ էք միթէ, որ եւրոպական տէրութիւնները չեն օգնի հայերին հենց պարզապէս նրա համար, որ Յեղափոխական Մարմինն իր Հեռաւոր Նպատակը, իր իտէալը դընում է Սոցիալիզմը։

«Ինչպիսիք էլ լինեն հայոց յեղափոխական ձգտումները, լինեն սոցիալիստական, լինեն նացիոնալիստական, լինեն դրանից էլ նեղ ու սահմանափակ, երբ եւրոպայի շահերը թելադրեն նրան համակրել կամ օգնել հայերին, նա կը համակրէ ու կ'օգնէ։ Նա հայկական շարժման վերաբերութեամբ այնպիսի ընթացք եւ դիրք կ'ունենայ, որպիսիք պահանջում են իր շահերը, կատարելապէս անտես առնելով հայոց յեղափոխական ձգտումների առաւել կամ նուազ ծայրայեղ լինելը» («Հնչակ», *թիւ* 8, 20 *Յունիս* 1891)։

Ուրիշ խմբագրականի մը մէջ, որ կը կրէ «Միութիւն» խորագիրը, «Հնչակ» քննութեան կ'առնէ Թիֆլիսի խառնիճաղանճը, ուր, ինչպէս ըսինք, քով քովի եկած էին յետաշրջականէն սկսելով մինչեւ մարքսիստ ու անիշխանականը, առանց նախագծուած եւ ճշդորոշուած ծրագրի, «Հնչակ» կը գրէ.

«Արդեօք կարո՞ղ են երկու հակապատկեր ի մի ձուլուել. արդարը՝ մեղաւորի, անկեղծը՝ կեղծի, զարգացածը՝ տգէտի հետ միանալ ու միասին գործել, կարո՞ղ են արդեօք։ Այդ կէտն է, ահա, որ հասարակութիւնը պէտք է ըմբռնէ եւ անիմաստ ու զուր ջանքեր ի գործ չդնէ այդպիսի «միութիւն» հաստատելու։ Դա միութիւն չի լինի, այլ մի շարք երկպառակութիւնների աղբիւր, որ, պարզ բան է թէ կը վնասէ գործին։ Ի՞նչպէս կարող է միանալ յայտնի սկզբունք ունեցող մարմինը մի ուրիշի հետ, որ կեղծիքը դարձրել է իր սկզբունքը։ Չէ՞ որ այդպիսի կուսակցութիւնները, այնպիսի գործիչները, որոնք չունեն ոչ սկզբունք, ոչ ծրագիր, ոչ ուղղութիւն, որոնք չգիտեն ըմբռնել հասարակական կեանքի իմաստն ու նրա բնական ընթացքը, որոնք անկարող են լինել արտայայտիչը հասարակական ձգտումների — դրանք վնասակար են գործին։ Այդպիսի կուսակցութիւնները կամայ ակամայ պէտք է դիմեն ամէն տեսակ անխոստովանելի միջոցների՝ իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար, եւ դրանց այդօրինակ ջանքերը երբեւիցէ կարող են ջլատել հասարակական ոյժերը։ Այդպիսիների հետ անկեղծ եւ սկզբունքի տէր կուսակցութիւնը միանալով, ամօթալի մահուան դատավճիռ տուած կը լինի թէ՛ իր սկզբունքներին եւ թէ՛ իր անկեղծ գործունէութեան» («Հնչակ», *թիւ* 4, 1891)։

Նորակազմ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան»ի օրգան «Դրօշակ»ի առաջին թիւի խմբագրականին մէջ կուսակցութիւնը իր հաւատոյ հանգանակը կը խտացնէ հետեւեալ նախադասութեան մէջ.—

«Դաշնակցութիւնը հայ ազգի բողոքի ու վրէժխնդրութեան ոգին է. այս է նրա սկզբունքն ու նպատակը»։

Անդրադառնալով այս նշանախօսքին՝ Հնչակեան կեդրոնական օրգանը կը գրէ.

«Մի ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական ազատութեան գործում վրէժխնդրութիւնը դառնել նպատա՞կ… վրէժխնդրութիւնը դառնել սկզբո՞ւնք։…

«Սկզբունք եւ նպատակ դառնել նաեւ բողո՞քը… այս ի՞նչ տարօրինակ մարտընչելու մեթոդ է մի ժողովրդի քաղաքական եւ տնտեսական բարօրութեան համար…»

Այս կապակցութեամբ «Հնչակ» անգամ մըն ալ կը շեշտէ թուրք ժողովուրդին հանդէպ ունեցած իր համակրութիւնը, որպէս զո՛հ բռնատիրական եւ ֆէոտալական կարգերու։ Թուրք ժողովուրդի հանդէպ Հնչակեան կուսակցութիւնը երբեք բացարձակ թշնամանք եւ վրէժխնդրութիւն չէ ունեցած եւ չէ ուզած որ իր մարտական շարքերուն մէջ ազգայնամոլ «վրէժխնդիր ֆիտայի»ներ գտնուին, այլ ունեցած է ճշմարիտ հայրենասէրներ։

«Երբեք չպիտի շփոթել տաճիկ բռնական կառավարութիւնը տաճիկ թշուառ ու ստրուկ աշխատաւոր ժողովրդի հետ։ Ո՞ւմ յայտնի չէ, թէ որչափ աղքատ, որչափ կեղեքուած, որչափ հարստահարուած է նոյն այդ տաճիկ աշխատաւոր ժողովուրդը իր սեփական կառավարութեան ձեռքով։ Միթէ՞ մենք այսօր ականատես չենք տաճիկ ժողովրդի տնտեսական աւերման՝ որ նրան տանում է դէպի մահացում։ Միթէ՞ այս ռոպէիս մենք ականատես չենք տաճիկ ժողովրդի քաղաքական կատարեալ ստրկութեան, որ հայոց քաղաքական դրութիւնից ոչ մի կերպ տարբեր չէ։

«Աշխատաւոր ժողովուրդները միմեանց մոլեռանդաբար ատել չգիտեն։ Նրանք զաւակներ ու մշակողներ են միեւնոյն հողի, կամ ընկերներ են միեւնոյն գործարանում, եւ նրանք կեղեքւում, հարստահարւում ու ճնշւում են միեւնոյն ձեռքով ու միջոցներով։

«Եզրակացնում ենք մեր խօսքը նրանով, թէ տաճկահպատակ այլ եւ այլ օտար ժողովուրդների — հայ, յոյն, արաբ, քիւրդ, ասորի, եզիդի եւ այլն, որպէս եւ տաճիկ ժողովրդի համերաշխ գործակցութիւնն անհրաժեշտ է յեղափոխութեան նպատակայարմար յաջողութեան համար։ Այդ համերաշխ գործակցութիւնը կարող է կայանալ այդ ժողովրդների տնտեսական ընդհանուր շահերի հիման վրայ, եւ այդ համերաշխ գործակցութիւնը պէտք է ուղղել այդ ժողովուրդների ընդհանուր թշնամու՝ տաճիկ բռնակալութեան դէմ»։ («Հնչակ», *թիւ* 9, 1891)։

Ակներեւ է Դաշնակցութեան ազգայնամոլ վրէժխնդրութեան հակադրուող՝ Հնչակեան սոցիալիստական-մարքսիստական այս ազնիւ ու բարձր տեսակէտը, նոր մեկնութիւններու չի կարօտիր։

Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնի կողմէ տրուած վերոյիշեալ պատճառաբանութիւններու եւ մեկնութեանց լոյսին տակ դժուար չէ հետեւցնել, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը չէր կրնար գործակցիլ կամ միանալ «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն»ի հետ, որովհետեւ՝

ա. Ան չունէր ճշդուած ծրագիր եւ բիւրեղացած գաղափարաբանութիւն։

բ. Անոր մէջ տեղ գտած էին ամէն կարգի, ամէն հասկացողութեան եւ ամէն գաղափարի անհատներ, առանց ընդհանուր ուղեգծի։

գ. Նորակազմ կուսակցութիւնը մերժած էր որդեգրել սոցիալիստական սկզբունքները, թէկուզ որպէս «Հեռաւոր Նպատակ»։

դ. «Վրէժխնդրութեան ոգով» լեցուած էր թուրք ժողովուրդի հանդէպ:

ե. Նպատակ դրած էր «Հնչակ»ը և իր կուսակցութեան ղեկավարութիւնը յափշտակել հիմնադիրներու ձեռքէն և անոնց տալ ազգայնական-հակասոցիալիստական տարրաց:

Վերոյիշեալ նկատառումներու հիման վրայ Հնչակեան կուսակցութիւնը մերժեց գործակցիլ «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն»ի հետ, չբաժնելու համար անոր հետագայ արկածախնդրական չարաղէտ գործունէութեան պատասխանատուութիւնը:

Այս կերպով ալ ան քաշուեցաւ այդ կազմակերպութենէն և չեղեալ նկատեց Խանազատի կողմէ կայացուած ժամանակաւոր համաձայնութիւնը:

Հնչակեան Կեդրոնի տուած այս կարեւոր որոշումը Պաշտօնական Յայտարարութիւն խորագրին տակ հրատարակուեցաւ «Հնչակ»ի 5 Յունիս 1891ի թիւին մէջ, ուր կ'ըսուի.—

— Շատ տեղերից դիմում են Կուսակցութեան գործակալներին, հարցնելով թէ՝ արդեօ՞ք ճիշդ է որ իբր նոր երեւան եկող «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն»ը անունը կրող խումբը միացել է Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան հետ, ըստ որում, նոյն այդ պատրուակով արդէն եղել են դրամական հանգանակութիւններ եւ այդ լուրին շատերը հաւատալով՝ բաւական տեղեր գործի մէջ առաջացել է զգալի խառնաշփոթութիւն:

Պաշտօնապէս յայտարարում ենք, թէ Կուսակցութեան եւ վերոյիշեալ Դաշնակցութեան մէջ՝ չէ՛ եղած եւ չկայ ոչ մէկ միութիւն եւ ոչ մի կապ:

Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան
ԿԵԴՐՈՆ

«Հնչակ», Դ. Տարի, Թիւ 7, 1891, Լոնտոն

ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

Տրապիզոնի մէջ Խանազատ ամէնէն առաջ կը ծանօթանայ ու սերտ յարաբերութիւն կը մշակէ Պետրոս Մարիմեանի և Հմայեակ Խուչպուլեանի հետ: Ասոնց և Մեղաւորեանի հետ համախորհուրդ՝ Խանազատ կ'որոշէ կազմել Հնչակեան մասնաճիւղ մը: Այդ նպատակով ժողովի կը հրաւիրուին Տէր Վահան Քահանան, Պետրոս Մարիմեանը, Հ. Խուչպուլեանը, Յակոբ Մեղաւորեանը, Հեթում Տիրատուրեանը, Մանուկ Թագէոսեանը, Սեդրակ Պօյաճեանը: Ասոնց մէջէն Խուչպուլեանը՝ Գէորգեան Ճեմարանէն էր, Մարիմեանը՝ Վենետիկի Մխիթարեան դպրոցէն: Տէր Վահանը՝ գաւառական համեստ քահանայ մը, բայց շատ ժողովրդական և հայրենասէր մէկը: Միւսները կը պատկանէին գանազան խաւերու՝ առեւտրական, արհեստաւոր: Ժողովը տեղի կ'ունենայ Տէր Վահանի տունը, ուր Խանազատ, իր ամբողջ պերճախօսութիւնը ի գործ դնելով երկու ժամ տեւողութեամբ ճառ մը կը խօսի, պարզելով Թրքահայութեան տառապագին վիճակը և յեղափոխական գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը: Իր ճառին մէջ Խանազատ, ինչպէս միշտ, կը շեշտէ Հայաստան մեկնելու և հոն գործելու նախապայմանը:

Ներկաները, որ մեծ յափշտակութեամբ հետեւած էին Խանազատի ճառին, խիստ կը գտնեն այս պայմանը, տրուած ըլլալով որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ընտանիքի, գործի տէր և հետեւաբար իրենց համար անիրագործելի պայման մըն էր որ կը դրուէր:

Յաջորդ ժողովը տեղի կ'ունենայ Յ. Մեղաւորեանի բնակարանը: Առաջին ժողովին վերջաւորութեան Խանազատ առաջարկած էր՝ երկրորդ ժողովին ներկայ ըլլան միայն այն անձնաւորութիւնները, որոնք պիտի կարողանային ընդունիլ պայմանը և Երկիր մեկնիլ:

Մեծ կ'ըլլայ ամէնուն զարմանքը, երբ կը տեսնեն որ բոլորն ալ եկած էին երկրորդ ժողովին, բացի մէկէն որ խնդրած էր իրեն յարմար աշխատանք մը տրուի քաղաքին մէջ: Այս երկրորդ ժողովին մէջ կը կազմուի Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը, որը հետագային կը դառնայ Հնչակեան կուսակցութեան Առաջին Կեդրոնական Վարչութիւնը, հետեւեալ կազմով. Պետրոս Մարիմեան, Հմայեակ Խուչպուլեան, Յակոբ Մեղաւորեան, Հեթում Տիրատուրեան, Մանուկ Թագէոսեան, Սեդրակ Պօյաճեան և Նշան Տ. Վարդանեան:

Հնչակեան կուսակցութեան կանոնագրութեան համաձայն Կեդրոնական Վարչութիւնը պէտք է գտնուէր Հայաստանի մէջ: Նկատելով որ տակաւին Հայաստանի մէջ կուսակցութիւնը չէր կազմակերպուած՝ կ'որոշուի ժամանակաւոր կերպով զայն հաստատել Տրապիզոն, որը թէեւ մայր երկրի սահմաններուն մէջ չէր իյնար, բայց սահմանակից էր անոր և ունէր երթեւեկի յարմարութիւններ: Այս կերպով Տրապիզոնի Մասնաճիւղի Վարչութիւնը կը նկատուի կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը և կը ստանձնէ ղեկավարողի դեր՝ ամբողջ Թուրքիոյ համար:

Կազմակերպութեան հիմը դնելէ յետոյ Տրապիզոնի հայ կեանքէն ներս՝ կը սկսի անօրինակ եռուզեռ և խանդավառութիւն: Հաւաքոյթներու, խնճոյքներու ատեն բոլոր խօսակցութիւններու առանցքը կը կազմէր Հայաստանի մօտալուտ ազատագրումը, անոր ապագայ ռամկավարական վարչաձեւը, սոցիալիստական կարգերը և այլն: Ամէնէն ակնառու հերոսը Յարութիւն Շահրիկեանն էր, Պոլսոյ իրաւաբանական փաքիւլթէէն շրջանաւարտ և տեղւոյն դպրոցի հոգաբարձութեան ատենապետը: Երկու ամսուան մէջ քաղաքը կը ծածկուի կազմակերպչական ցանցով: Գրեթէ ամէն երեկոյ տեղի կ'ունենային ժողովներ և դասախօսութիւններ: Բեմի վրայ միշտ կը տեսնուէր Խանազատը, որու սենեակը կատարեալ ընթերցարանի մը կը վերածուի: Հոն է որ ամէնքը կը հաւաքուէին «Հնչակ»ի նոր թիւերը կարդալու համար: Առ ի զգուշութիւն՝ թերթը սենեակէն դուրս չէր հանուէր: Տրապիզոնի ամէնէն աշխոյժ գործիչներէն էր Հմայեակ Խուչպուլեան, որ մարքսիստական խոր հմտութիւն էր ձեռք բերած ընթերցումներով(*):

Խուչպուլեան ունէր նաև խօսելու յարմարութիւն: Խանազատ իր յուշերուն մէջ կը պատմէ թէ ինք կարծիք յայտնած էր անգամ մը այն մասին որ Վարդանանց պատերազմը իր խորքին մէջ ունեցեր է տնտեսական պատճառներ: Այդ միտքը Խուչպուլեան զարգացնելով՝ Վարդանանց հանդէսին առթիւ ճառ մը կը խօսի և Ե. դարու Հայաստանի վիճակը կը նոյնացնէ

(*) Մ. Վարանդեան իր «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն» գիրքին մէջ Խուչպուլեանի մասին կը գրէ.— Շատ աւելի մոլեռանդ մարքսիստ քան իր ընկերը:(Խանազատին կը վերաբերի ակնարկը):

մեր օրերու Հայաստանին հետ և կը բացատրէ ոգեւորուած.— «Ժամանակը հասեր է վերջապէս որ հայութիւնը գլուխ բարձրացնէ տիրող բռնութեան դէմ, ինչպէս այդ ըրին Ե. դարուն, և թող այդ շարժումը մեր քաղաքէն՝ Տրապիզոնէն սկսի»։

Առաջին վայրկեանին ընդհանուր սարսուռ մը կ'անցնի բոլորին վրայէն, բայց քիչ ետք որոտընդոստ ծափահարութիւն մը կը պայթի սրահին մէջ։ Քաղաքի ամենահարուստ և ազդեցիկ ագաներէն մին՝ Ֆէթվաճեան Յակոբ էֆէնտի, բողոքելով Խաչպուլեանի բուռն ճառին դէմ, աղմուկով կը մեկնի։ Քիչ ետք, այդ ճառի ազդեցութեան տակ լրտես մը ծեծելով դուրս կը հանեն դահլիճէն։ Քաղաքին մէջ ոստիկանական հսկողութիւնը թոյլ ըլլալով ո՛չ ձերբակալութիւն և ո՛չ ալ խուզարկութիւն տեղի կ'ունենայ։

ՌՈՒԲԷՆ ԽԱՆԱԶԱՏ

Տրապիզոնի կեդրոնը մէկ կողմէ այժ ալ կը սկսի տեղւոյն և շրջաններու կազմակերպութեան, միւս կողմէ ալ սերտ յարաբերութիւն կը պահէ Պոլսոյ հետ, ուր արդէն իսկ կազմակերպութիւնը մեծ ծաւալ ստանալ սկսած էր։ Այդ օրերուն հոն էին և կուսակցութեան յարած՝ Համբարձում Պօյաճեան (Մուրատ) հաճընցի, Յարութիւն Ճանկիւլեան (Ղարիպ) վանեցի, Միհրան Տամատեան, Մարգար Հացագործեան, Գրիգոր Գըլըճեան (պոլսեցի), և Յակոբ Գազանճեան (տիվրիկցի)։ Այս անձերը կը կազմէին Պոլսոյ Վարիչ Մարմինը, իրենց հետ ունենալով ուրիշ ընկերներ ալ՝ Անտոն Ռշտունի, Ատոմ Ասլանեան և այլն։

Պոլսոյ կազմակերպութիւնը բաւական լուրջ էր և կ'ընդգրկէր գրեթէ բոլոր թաղերը։ Կազմակերպութիւնը հիմնուած էր տասնապետական սիստեմի վրայ և իւրաքանչիւր տասնապետ իր տրամադրութեան տակ կը պահէր 10 հոգի։ Այս տասնապետներէն ամէն տասը հոգին ունէր իր առանձին ժողովը, իսկ բոլոր տասնապետներու ժողովը իր մէջէն կ'ընտրէր 7—9 անձէ կազմուած Վարիչ Մարմինը։

Տարօրինակը այն էր որ Պոլսոյ մէջ կազմակերպութեան բոլոր ներկայացուցիչները գաւառացի էին, պոլսեցիները շատ աննշան տոկոս մը կը կազմէին։ Խանազատ կը հաւատայ թէ այս հսկայ կազմակերպութիւնը առաջ բերելու համար մեծ դեր կատարած էին Խրիմեան Հայրիկ, Յ. Զադրեան և Գաբրիէլ Կաֆեան (Շմաւոն)։

Նման կազմակերպչական աշխատանքներ կը տարուէին նաև Կարինի մէջ։

Օր մը Զադրեանի յանձնարարականով Խանազատին կը ներկայանայ երիտասարդ մը՝ Տիգրան Կերեկցեան անունով։ Յայտնի կ'ըլլայ որ ան եղբայրն էր Կարնոյ անցեալ հայրենասիրական շարժումներուն կազմակերպիչ Խաչատուր Կերեկցեանի։

Խանազատ Կերեկցեանի միտքը կը մշակէ Հնչակեան նոր գաղափարաբանութեամբ, անոր տարրական ծանօթութիւններ տալով կուսակցութեան մօտաւոր և հեռաւոր ծրագիրներու մասին։ Խանազատ կը թելադրէ որ կարին վերադարձին Կերեկցեան ևս լծուի կազմակերպչական աշխատանքի, չմոռնալով ապահովել միւս ժողովուրդներու՝ թուրքերու, քիւրտերու, յոյներու գործակցութիւնը հասարակաց թշնամիին՝ թուրք կառավարութեան դէմ։

Այդ օրերուն Տրապիզոնի եռանդուն կուսակցականներէն էր Գրիգոր Վարդանեան, որուն և կը յանձնուի Կարնոյ հետ մշտական կապ պահելու պաշտօնը։

Գր. Վարդանեան իր խումբին մէջէն մէկուն կը յանձնէ Կարին դրականութիւն հասցնելու պարտականութիւնը։ Անիկա կը վարժեցնէ կարաւանապետութեան և իրեն կը տրամադրէ էշ մը, որու վրայ ան ապրանքներ պիտի փոխադրէր Տրապիզոնէն Կարին։ Իշու բեռան գլխաւոր մասը «Հնչակ»ի կապոցներն էին։ Նամակները կը գրուէին գաղտնի մելանով, որու մասին արդէն Կերեկցեանին պէտք եղած ծանօթութիւնը տրուած էր։

Կերեկցեան կը մեկնի Կարին և կ'անցնի կազմակերպչական լուրջ աշխատանքի, իրեն գործակից ունենալով Գէորգ Չիլինկիրեան, Յակոբ Իչգալցեան, Սահաթճեան և ուրիշ եռանդուն երիտասարդներ։

ԿԱՐՆՈՅ (ԷՐԶՐՈՒՄԻ) ՑՈՅՑԸ 1890 ՅՈՒՆԻՍ 18ԻՆ

Թրքական կառավարութիւնը կասկածելով թէ Կարնոյ հայոց եկեղեցիին մէջ հայ յեղափոխականները զէնքի պահեստ ունին, կ'որոշէ խուզարկութեան ենթարկել եկեղեցին և շրջակայքը։

Այս լուրը շատ ծանր տպաւորութիւն կը թողու ամբողջ հայութեան վրայ։ Մասնաւորապէս՝ Հնչակեան գաղափարներով սնուած երիտասարդութիւնը կը բորբոքի։ 1890 Յունիս 18ին առտու կանուխ ժողովուրդը կը խուժէ եկեղեցիին բակը, արգիլելու համար ծրագրուած խուզարկութիւնը։ Երիտասարդներէն ոմանք կը զինուին ատրճանակներով՝ ղեկավար ունենալով Յակոբ Իչգալացեանը, որ Պոլիս երթալ-գալով Հնչակեան արձանագրուած էր Աչըգպաշեանի ձեռքով։

Մօտ 30 ոստիկաններ կը խուժեն եկեղեցիին բակը և կը պատրաստուին եկեղեցի մտնել։ Հայ ներկայացուցիչներ կը միջամտեն ոստիկանապետին մօտ և կ'աշխատին ետ քաշել տալ ոստիկանները։ Բանակցութիւնները տակուլին չվերջացած՝ հայ երիտասարդներէն մէկը ոստիկանէն ձերբազատուելու համար ատրճանակը կը պարպէ օդին մէջ։ Ատրճանակի պայթիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ սկսի հրացանաձգութիւն նաև ժանտարմներու կողմէ։ Կռիւը կը սաստկանայ երկուստեք։

Այս ընդհարման հետևանքով քանի չափ հայեր կը սպաննուին ու կը վիրաւորուին և մէկ ոստիկան կը սպաննուի։

Այս ընդհարումը չի խանգարեր սակայն ծրագրուած խուզարկութիւնը։ Ոստիկանները վայրենաբար կը խուժեն եկեղեցիէն ներս և ամէն անկիւն կը սկսին փնտռտուքի, առանց որևէ արդիւնքի։

Անկէ ետք կառավարութիւնը կը սկսի ձերբակալութիւններու։ Դպրոցի տեսուչը՝ Գ. Չիլինկիրեան կը փախչի Կովկաս. իսկ ցոյցը կազմակերպող Հնչակեանները՝ Կերեկցեան, Իչգալըցեան, Սահաթճեան, Ց. Նշկեան կը կորսընցնեն իրենց հետքերը։

ՑՈՅՑԻՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Ցոյցի նախօրեակին այն ընդհանուր կարծիքը կը տիրէր, թէ եւրոպական դիւանագէտները շատ մեծ կարևորութիւն պիտի տային անոր և առիթէն օգտուելով նոր միջամտութիւններով ճնշում պիտի բանեցնէին Բ. Դրան վրայ, իրագործելու համար բազմիցս խոստացուած բարենորոգումները հայկական նահանգներուն մէջ։

Այս կարծիքը փարատեցաւ ցոյցէն անմիջապէս ետք, երբ օտար հիւպատոսները շատ անտարբեր գտնուեցան և միայն բաւականացան պաշտօնական տեղեկագիրներով իմացնել իրենց կառավարութեանց՝ տեղի ունեցած ընդհարումի մասին։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

Ծայր աստիճան բորբոքում մը նկատուեցաւ հայկական շրջանակներու մէջ՝ ի տես քրիստոնեայ պետութեանց այս անտարբերութեան։ Հայութիւնը ինքզինք բոլորովին լքուած զգաց։ Արդարև, մինչ այդ՝ նման քայլ թուրք կառավարութեան կողմէ տակաւին չէր առնուած, որովհետև հայ եկեղեցին և առաջնորդարանը անձեռնմխելի մնացած էին։

Հնչակեան կեդրոնը հանգամանօրէն կը քննէ կացութիւնը և այն եզրակացութեան կը յանգի թէ՝ անհրաժեշտ է նոր և աւելի կազմակերպուած ցոյցով մը պատասխանել թուրք կառավարութեան և բարձրացնել հայութեան թուլցած բարոյականը մանաւանդ անոր յեղափոխական երիտասարդութեան մօտ։

Տրապիզոնի կեդրոնական Վարչութիւնը կ'որոշէ ցոյցը կազմակերպել ուղղակի Պոլսոյ մէջ, օտար դիւանագէտներու աչքին առջև։

Այս նպատակին համար Խանազատ 1890ի վերջերը Պոլիս կ'անցնի։

Հոն կը հանդիպի Գ. Կաֆեանին, Յ. Ճանկիւլեանին, Մ. Պօյաճեանին և ուրիշներուն, որոնք խանդավառութեամբ կ'ընդունին Կեդրոնի որոշումը, մանաւանդ որ Պոլսոյ Վարիչ Մարմինն ալ նման ցոյց մը կազմակերպելու մտադրութիւն ունէր։

Յուլիս 12ին, Հինգշաբթի, կը հաւաքուին Մուրատ, Տամատեան, Ճանկիւլեան, Գր. Աչըգպաշեան, Գր. Գլըճեան, Յ. Գազանճեան, Մ. Վարդանեան. կ'որոշեն ցոյցը ընել խաղաղ միջոցներով։

Պոլսոյ Հնչակեան Վարիչ Մարմինը այնուհետև կը սկսի ցոյցի տենդագին պատրաստութեան։

Խանազատին և Կաֆեանին պաշտօն կը տրուի այցելել բոլոր այն լայնածաւալ խաները, ուր գաւառացի պանդուխտները հայրենակցական համախմբումներով կը բնակէին։ Հոն՝ Խանազատ հանգամանօրէն կը բացատրէ տեղի ունենալիք ցոյցին կարևորութիւնը, կը խանդավառէ զանգուածը ՑԱՆԿԱԼԻ ՕՐՈՒԱՆ համար, որ պիտի յայտարարուէր վերջին պահուն։

Երկու փրոփականտիստները իրենց քարոզչութեան ընթացքին չէին թերանար բացատրութիւններ տալ նաև Հեռաւոր Նպատակի — սոցիալիստական իրաւակարգի մասին, որ աշխատաւոր, բեռնակիր դասին, որուն կը պատկանէին հայ պանդուխտները, շատ մատչելի էր և համապատասխան անոնց քաշած առօրեայ դառն իրողութեան։

ԳՈՒՄ ԳԱԲՈՒԻ ՑՈՅՑԸ 1890 ՅՈՒԼԻՍ 15ԻՆ

1890 Յուլիս 12ին տեղի կ'ունենայ ցոյցին յատկացուած ժողովը։ Հոն կը ճշդուի ցոյցին նպատակը, որ էր.—

ա. Բողոքել Կարնոյ խուզարկութեան և կատարուած խժդժութիւններուն դէմ։

բ. Բարձրացնել գաւառի հայութեան բարոյականը։

գ. Հայոց հարստահարութիւններուն հանդէպ անտարբեր եւրոպական դեսպաններու ուշադրութիւնը հրաւիրել Հայկական Հարցի վերաբերմամբ։

դ. Հնչակեան կուսակցութեան ՊԱՀԱՆՋԱԳԻՐԸ ներկայացնել Սուլթանին՝ ցնցիչ ցոյցով մը.

Ցոյցը տեղի պիտի ունենար Գում Գափուի և Մայր Եկեղեցւոյ Պատրիարքարանին միջև, Յուլիս 15ին, Գուրպան Պայրամի առաջին օրը։ Ցոյցը պիտի ըլլար խաղաղ կերպով։ Կուսակցութեան Պահանջագիրը պիտի ներկայացուէր Սուլթանին Աշըգեան Պատրիարքի միջոցով։

Ցոյցը պիտի ղեկավարուէր երկու անձերու կողմէ, որոնցմէ մին՝ Պատարագը ընդմիջելով, Պահանջագիրը պիտի կարդար եկեղեցիի բեմէն, իսկ միւսը՝ Պատրիարքը առնելով պալատ պիտի երթար և Պահանջագիրը ներկայացնէր Սուլթանին՝ իբր Հնչակեան կուսակցութեան ներկայացուցիչ։

Բուն ղեկավար երկու ընկերները պիտի ընտրուէին վիճակով։ Անոնցմէ մին պիտի ըլլար Պահանջագիր կարդացողը, իսկ միւսը՝ Սուլթանին ներկայացողը։ Յայտնի բան է որ երկուքին ալ մահ կը սպասէր։

Այստեղ խօսքը տանք Ճանկիւլեանին, որ ոգին եղած է այդ ցոյցին.—

«Վարիչ Մարմնի իւրաքանչիւր անդամ լռիկ մնջիկ իր տեղը նստած՝ իր սրտին ու հոգւոյն հետ կը խօսէր։ Սրտերն ու հոգիներն էին որ պիտի քաշէին մեզմէ երկուքը դէպի մահ և դէպի կախաղան։

«Տրուած դադարը ուրիշ ժողովներու դադարին չէր նմաներ։ Ամէն ոք լուռ ու մունջ կը մտածէր։ Սենեակը համակուած էր գերեզմանային լռութեամբ։ Կարծիքի ու գաղափարի փոխանակում չկար։ Ես վաղուց համաձայնած ու հաշտուած էի սրտիս հետ, հետեւաբար այս մասին չէ որ կը մտածէի։ Կը խորհէի թէ՝ եթէ երբեք վիճակը ինծի չելլէր, չէ՞ որ խղճիս հետ պիտի չկարենայի հաշտուիլ, և խիղճս միշտ պիտի տանջէր զիս։ Չէ՞ որ վիճակը քաշուելէն եաք՝ ըրած առարկութիւնս հակատիսիպլինային պիտի համարուէր։ Տիրող լռութիւնը խզելով ըսի. «Ընկերներ, շատ կը փափաքէի ցոյցին մէջ դեր մը ունենալ. եթէ երբեք զիս յարմար կը նկատէք, առանց վիճակ քաշելու, այդ դերերէն մին ինծի տուէք։» Տակաւին ժողովը բացուած չէր. ատենապետը առաջարկիս վրայ ժողովը բացուած յայտարարեց և առաջարկս ժողովին ներկայացուց։ Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց զայն, բայց ուզեց գիտնալ թէ երկու դերերէն ո՞ր մէկը կ՚ուզեմ ստանձնել։ Խորհելու և տատամսելու պէտք չունէի, ընելիքս նախօրօք որոշած էի։ Ըսի՝ Աչըգեանը պալատ տանիլ և Պահանջագիրը ներկայացնել։ Ժողովը նորէն միաձայնութեամբ ընդունեց։

«Համբարձում Պօյաճեան դէմս նստած էր։ Կարծես թէ իր սրտին մէջ եղած անցուդարձը որոշ կերպով կը տեսնէր։ Վիճակ պիտի ձգուէր Պահանջագիրը կարդացող ընկերը որոշելու։ Մուրատ խօսեցաւ. «Եթէ յարմար կը տեսնէք, առանց վիճակի, Պահանջագիրը կարդալն ալ ինծի յանձնեցէք։» Միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ։

«Ժողովը լրացած էր։ Ընկերները կ՚ողջագուրուէին. տաք համբոյրներ կը դրոշմէին իրարու ճակտին։ Ո՞վ գիտէ Յուլիս 15ի ցոյցէն ետք, ով ողջ պիտի մնար, ով՝ մեռած։

«Մինչեւ ցոյցին օրը այլեւս պաշտօնական ժողով տեղի պիտի չունենար, այլ պատրաստութիւններ պիտի տեսնուէին։ Այդ ժողովին կը մասնակցէին, ի մէջ այլոց նաեւ Դր. Ամպարճեան, Դր. Գլըճեան և Արամ Աչըգպաշ։»

Կուսակցութեան կազմակերպչական սիստեմը ունէր տասնապետներէ զատ յիսնապետներ և հարիւրապետներ, որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունէին հինգական և տասնական տասնապետներ. հրահանգը անոնց միջոցով կը տրուէր շարքերուն։

Կիրակի առտու պէտք է կտրուէին գաւառները տանող հեռագրաթելերը, որպէսզի անմիջական ջարդերու հրահանգներ չերթար։ Այդ պաշտօնը տրուած էր տիվրիկցի տասնապետ (ուսուցիչ) Թորոս պատուելիին։ Վերջէն ստուգուած էր որ շաբաթ իրիկուն ան իր պաշտօնը կատարելէ ետք, կիրակի առտու ալ ներկայ եղած էր եկեղեցիի ցոյցին՝ իր խումբովը։

Ցոյցի ծրագրին մանրամասնութիւնը տասնապետներուն տեղեկագրուած չէր՝ առ ի զգուշութիւն։ Միայն հրահանգուած էր ներկայ ըլլալ եկեղեցի, իրենց խումբերով, և՝ զինուած։ Պահանջագիրը բազմաթիւ օրինակներով արտագրուած էր և բաժնուած խմբապետներուն, որպէսզի եկեղեցիին մէջ կարդացած ատեն իրենք ալ բարձրաձայն կարդային։

Կիրակի առտու կանուխէն Պոլսոյ ծայրերէն և հեռաւոր անկիւններէն խուռն բազմութիւն մը կը սկսի խուժել Գում Գափուի Մայր Եկեղեցին։

Մուրատ և Ճանկիւլեան նախապէս կը ժամադրուին սրճարանի մը մէջ՝ միասին եկեղեցի երթալու համար։ Սրճարանին մէջ մէկէն կը յայտնուի հարիւրապետ Նազարէթ Լուսինեան և կը յայտնէ թէ երկու գաղտնի ոստիկաններ սպրդած են բակին մէջ։ Յայտնի էր որ ոստիկանութիւնը լուր առած էր։ Անմիջապէս ոստիկաններուն վրայ հսկելու համար «գաղտնի ընկերներ» կը դրուին։ Լրտեսները կը զգան և կը մեկնին...։

Նախապէս որոշուած էր Պահանջագիրը կարդալ «Առաքելոց Սրբոց»ի ատեն. բայց վերջին վայրկեանին այդ որոշումը կը փոխեն, կասկածելով որ մեկնող լրտեսները կրնային նոր ոստիկաններ բերել տալ և ծրագիրը խանգարել։ Թէեւ ժողովի որոշումին դէմ՝ բայց երկուքը (Մուրատ և Ճանկիւլեան) պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ վերցնելով՝ կ՚որոշեն շտապել։

Երբ Պատրիարքը դպիրներով Ատեան կ՚երթայ «Փառք ի Բարձունս» սկսելու, Ճանկիւլեան Մուրատին կ՚առաջարկէ դերերնին փոխել և ինք Պահանջագիրը կարդայ, իսկ Մուրատ՝ Պատրիարքը առնէ պալատ տանելու։ Մուրատ կը համաձայնի։ Հազիւ դպիրները կը սկսին «Փառք»ը, Ճանկիւլեան բարձրաձայն կը սկսի կարդալ Պահանջագիրը, որուն կը ձայնակցին ամէն կողմէ խմբապետները։ Ահա այդ Պահանջագիրը։ —

Հարազատ Ժողովուրդ,

Մենք, հայերս, ունինք երկիր մը, հայրենիք մը, որուն մեր նախահայրերը մկրտած են Հայաստան անունով, որուն ալ օժիտ է դարձած թշուառ ածականը։ Քեզ քաջ ծանօթ է այդ երկիրը, վասնզի դուն անիկէ եկած ես հոս, ուր կ՚ապրիս պանդուխտ։

Այդ երկրին տնտեսական, հասարակական եւ քաղաքական վիճակն հիմա կա՛մ արիւն, կա՛մ արցունք կը հոսեցնէ ամէն մէկ հայու սրտէն։ Անտանելի հարստահարութիւնք, անիրաւ ձերբակալումներ, ապօրէն դատապարտութիւնք ու անխիղճ աքսորանք այնտեղ անպակաս են։ Սոյնպիսի արարքներու դէմ ժողովրդի բողոքող արդար ձայնը անլսելի կը մնայ միշտ եւ մինչեւ իսկ կատաղի զօրքերով անխնայ կը կոտորուի, սուինահար ու գնդակահար կ՚իյնայ նա, ինչպէս Վանայ, Մշոյ, այլ տեղերու եւ վերջերս Կարնոյ մեծ դէպքին մէջ։ Մեր հազարաւոր վիժող քոյրերու աղաղակը եւ մեր նահատակուող եղբայրներու տակաւին տաք արիւնը մինչ այժմ անուշադիր մնացած է,— ի՞նչ կ՚ըսեմ, արհամարհուած ու ծաղրուած է իսկ։ Զուրկ ամէն տեսակ իրաւունքներէ, ծանրաբեռնեալ ամէն տեսակ հարկերով, անխիղճ հարստահարուած պաշտօնեայէն, վաշխառուէն, մուլթեզիմէն եւ այլն, զուրկ նաեւ ինքնապաշտպանութեան իրաւունքէն եւ անպաշտպան կանգնած դէմ առ դէմ թշնամու հրացանին ու սուինին, զուրկ հաց կտրելու դանակէն անգամ,— հայերս կը քայքայուինք, կը կորսուինք։ Ժողովուրդ, դուն պիտի կորսուիս, դուն պիտի վերանաս, եթէ քու վիճակը նոյնութեամբ տեւէ։ Պատառ մը հաց, քիչ մը զգեստ, որ քեզ հարստահարելէն, հարկեր ժողուելէն ետք կը մնայ քովդ, այն ալ՝ քուկդ չէ, զինեալք կու գան կը զարնեն գլխուդ, կ՚այրեն տունդ, կ՚անպատուեն կինդ, եւ յանիրաւ բերնէն կը խլեն պատառ հացն ալ, սեւ զգեստն ալ։ Ի՞նչ ես դուն այսօր քու հայրենիքիդ մէջ ... անասուն մը։ Կաթնատու կովը, ապուշ ոչխարն անգամ քեզմէ աւելի գնահատուած են։ Ի՞նչ ես դուն այսօր այս շռայլ մայրաքաղաքին մէջ։ Ողորմելի պանդուխտ մը, անտուն, անտիրական աշխատաւոր մը, որ երկու ձեռքերէդ ուրիշ բան մը չունիս քեզ սեփական։ Բայց այդ երկու ձեռքերդ ալ մեծերն ու հարուստները անգութ կերպով կ'աշխատցնեն, կը քամեն քու մարմինիդ բոլոր ոյժը, եւ այնուհետեւ, որուն հոգ, որ տկար ու անզօր մնացած, աղքատութեան սեւ օրերդ քարշ կու տաս, մահիդ համար ա՜խ քաշելով. իբր՝ ցանկալի բախտի մը համար։

Մինչդեռ տասնեակ հազարներով դուն այստեղ եւ այլ տեղերք մեծերու — քո քրտինքով, քո աշխատանքով, քո արիւնով ապրող այդ գազաններու — անլեզու գործիք մ'ես դարձած։ Հայաստանի մէջ քո որբ ընտանիքդ, վայրենի կամաց խաղալիք դարձած, իր ծնած օրը կ'անիծէ եւ աչքը ճամբին յառած՝ արցունք կը կտրէ։ Ժողովուրդ, այս ի՞նչ է. սա ապրի՞լ կը նշանակէ, սա գոյութի՞ւն մ'է, քո անունը դեռ մա՞րդ է...։ Տես, այն վիթխարի պալատներուն մէջ ապրող անբան մեծամեծները քո աշխատանքով կը սնուին. դուն ես անոնց սննդատուն, դուն ես անոնց կերակրողը։ Արդարութի՞ւն է այդ։ Մեծամեծները քու վաստակդ կը շռայլեն զարդարուն հարեմներու վրայ, ուր քո կուսանք բանտարկուած են, իսկ դուն, ողորմելի, աղքատ, օրուան հացի կարօտ մուրացկան մ'ես դարձած։ Երազիդ մէջ իսկ տեսա՞ծ ես արդեօք այդպիսի աղիտալի վիճակ մը...։

Ժողովո՛ւրդ,

Քո անթիւ, անհամար թշուառութիւններու բուն պատճառը, իսկակա՛ն արմատը քո փորիդ քաղցած ըլլալն է. կ'ուզեմ ըսել թէ՝ քո տնտեսական սնանկացեալ եւ քայքայուած վիճակն է։ Հայրենիքիդ հողը քուկդ չէ ամենեւին։ Դուն կը վարես, կը ցանես, ոչխարներու հօտը կ'արածեցնես, կալուածատէր հարուստներու, պէյերու, տէրութեան համար։ Հողերը՝ որոնց համար կը վճարես ահագին տուրքեր, որով իրաւունք կ'առնես մշակելու։ Բայց կը մշակես, չարաչար կ'աշխատիս եւ առած արդիւնքն ալ կրկին քուկդ չէ, եւ ոչ հարիւրին հինգն անգամ։ Քո տնտեսական դրութիւնդ է, որ յեղափոխուելու անհրաժեշտ է։ Տնտեսական կացութիւնդ եւ տնտեսական յարաբերութիւնները երկրին մէջ պէտք է կատարելապէս կերպարանափոխուին եւ կանոնաւորուին քո պահանջներուն համեմատ։

Որո՞նք են քո պահանջները։

Դուն կ'ուզես որ հողը հաւասարապէս պատկանելի ըլլայ այն ամէնուն, որք կը մշակեն զայն։

Դուն կ'ուզես, որ այդ հողէն առած արդիւնքն ալ պատկանի անոնց, որք կ'արտադրեն զայն։

Դուն կ'ուզես որ այդ սկզբունքին համեմատ ամէն մարդ աշխատանք, գործ ընէ եւ հողը մշակէ, բանի, որուն զօրութեամբ ալ՝ ամէն մարդ աշխատաւոր պիտի ըլլայ իր ապրուստն հայթայթելու համար։

Դուն կ'ուզես, մի խօսքով, որ տնտեսական ամէն հարստութիւն միշտ հաւասարապէս սահմանուած ըլլայ ժողովուրդին ամէն անդամներուն մէջ։

Բայց կրնա՞ս արդեօք քո այդ տնտեսական պահանջներն իրագործել, երբ դուն ստրուկ ես, երբ դուն քու ճակատագրիդ տէրը չես, երբ դուն հայրենիք չունիս։ Ճակատագրին տէրը դուն ինքդ պէտք է ըլլաս, որպէսզի սահմանելով հարկ եղած հասարակական կարգն ու օրէնքները, կարենաս տնտեսական դրութիւնդ պահանջներուդ համեմատ ազատաբար կարգադրել։ Նախ քո քաղաքական վիճակդ պէտք է յեղափոխես, քո քաղաքական պահանջներդ ի կատար ածես, որպէսզի միջոց ունենաս քո տնտեսական վիճակդ ալ բարելաւելու։

Քաղաքականապէս դուն ինքդ պիտի ըլլաս քո ինքնավար տէրը։ Պիտի ըլլայ Օրէնսդիր ժողով մը, իբրեւ ժողովրդային ներկայացուցչութիւն, որոնց անդամները կ'ընտրուին ազատ կերպով, ընդհանուր քուէարկութեամբ, առանց խտրութեան կրօնի, դասակարգի, սեռի, պարապմունքի եւ կարողութեան։ Այդ Օրէնսդիր ժողովը պէտք է ունենայ կատարեալ իրաւունք ազգային կառավարչական բոլոր հարցերու մէջ։ Հայաստանի նահանգները պէտք է ունենան ընդարձակ ինքնավարութիւն։ Պիտի ըլլայ նաեւ մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարման, ընկերութիւններու եւ ընտրական գործի ազատութիւն։

Ժողովո՜ւրդ,

Ահա այն քաղաքական սկզբունքը, որոնց գործադրութիւնը անյետաձգելի է փրկութեանդ համար, եւ յանուն որոյ՝ այս ցոյցը կ'ընես։ Ոչ թէ կը խաբուիս՝ որ այդ բոլորն ալ այսօր քեզ տրուի, այլ դուն կ'ուզես այսօրուան ՑՈՅՑով յայտարարել ի դիմաց ամբողջ աշխարհին՝ թէ որո՞նք են քո պահանջները։ Դուն գիտես որ կեանքդ վտանգի կ'ենթարկես քո ամէն մէկ արդար քայլափոխին մէջ։ Բայց ուրիշ անելիք չմնաց այլեւս. հոգիդ հասած բերանդ՝ դուն պարտաւորուած ես դիմելու ամէն ծայրայեղութեանց, որոնց միջոցով միայն քո արդար ձայնը լսեցնել տալ աշխարհին, եւ քո արդար պահանջների նպատակին հասնել։

Ահա այս է մեր այսօրուան ՑՈՅՑին խորհուրդը։

Գիտնանք մեր գործը առաջ մղել եւ մեր դատը պաշտպանել նոյնիսկ ամենածանր եւ ամենասուղ գնով։

Կեցցէ՛ Հայ ժողովուրդը, որոյ միակ աղաղակն այժմ պէտք է ըլլայ՝ ՄԱՀ ԿԱՄ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ։»

Ծանկիւլեան այս Պահանջագիրը արդէն վերջաւորութեան կը հասցնէր, երբ Սուքիաս քահանան ետեւէն կը խլէ թուղթը ու կը փախչի խաչկալին ետեւը։ Ծանկիւլեան ատրճանակը քաշած կը հալածէ քահանան։

Մուրատ կը յառաջանայ Աշըգեան Պատրիարքի կողմը եւ խստութեամբ կ'առաջարկէ որ իր հետ կառք նստի եւ երթայ պալատ Պահանջագիրը ներկայացնելու համար։ Աշըգեան Պատրիարք կը փախի սրբարանը եւ կը պահըտի։ Ցոյցին մասնակցող 14ամեայ պատանի մը մատնանիշ կ'ընէ Աշըգեան Պատրիարքին տեղը։ Աշըգեան Պատրիարք ելլելով կը փախչի պարտէզին կողմը եւ կ'աշխատի երկաթէ դուռը բանալ։ Պատանին որ միշտ կը հետապնդէր զայն, կ'իմացնէ Ծանկիւլեանին։ Աշըգեան Պատրիարք կը յայտնուի. Ծանկիւլեան կը բռնէ անոր մօրուքէն եւ կը քաշէ դուրս։ Այդ պահուն Մայր Եկեղեցիին հրշէջ խումբը ներս կը խուժէ։ Ծանկիւլեան ատրճանակը կը պարպէ օդին մէջ, որմէ հրշէջները ետ ետ կը փախչին, բայց թիւով գերազանց ըլլալով կը սկսին հարուածել Ծանկիւլեանը։ Վրայ կը հասնի Սեբաստացի Յովակիմ. կը վռնտէ հրշէջները եւ կը խնամէ Ծանկիւլեանի վէրքերը, որուն զէնքերը խլուած էին։

Մայր Եկեղեցիին զանգակները անընդհատ կը զարնուէին։ Ծովածաւալ բազմութիւնը խառնուած էր բակն ու շրջակայքը։ Ծանկիւլեան եւ Յովակիմ ժողովուրդը կը մղեն դէպի Պատրիարքարան։

Մուրատ եւ Ծանկիւլեան ամէն միջոցի կը դիմեն Աշըգեան Պատրիարքը առնել պալատ տանելու համար, սակայն ան կը յամառի եւ կը մնայ աթոռին ամուր կառչած։

Պատրիարքարանը պաշարուած էր զինուած ընկերներով. անոր գաւիթին ապակիները ջարդ ու փշուր եղած էին ժողովուրդին կողմէ. ցուցարարները ատրճանակի հարուածներով ծակ-ծակ ըրած էին դահլիճին առաստաղը:

Ճանկիւլեան դահլիճ մտած պահուն աչքը կը հանդիպի պատէն կախուած ԹՈՒՂՐԱին (որ Թուրք պետական զինանշանը կը ներկայացնէր): Ժողովուրդի խանդավառ բացագանչութեանց մէջ՝ Ճանկիւլեան Թուղրան պատէն վար կ'առնէ և ոտքերուն տակ փշուր փշուր կ'ընէ:

Մինչ Հնչակեան ճառախօսները խումբ խումբ հաւաքուած ժողովուրդին կը կարդային Պահանջագիրը, *անդին՝ Տաճատ Վարդապետ կը փութար ոստիկանատուն և կառավարական ուժեր կը հրաւիրէր եկեղեցի:*

Մուրատ և Ճանկիւլեան կրցած էին սպառնալիքի տակ համոզել Աշըգեան Պատրիարքը, որպէսզի միասին պալատ տանին Պահանջագիրը: *Երբ հազարաւոր ամբոխը կը տեսնէ անոնց Պատրիարքարանէն վար իջնելը՝ խանդավառութեամբ կը բացագանչէ.—*Կեցցէ՛ Հայ Ազգը, կեցցէ՛ ազատութիւնը, կեցցէ՛ Հայաստանը, կեցցէ՛ Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Գում Գաբուի պահակակէտը՝ տաղաւանցի քոմիսէր Մուսթաֆա Պէյ, հինգ-վեց ոստիկաններով 30 *քայլ հեռաւորութեան վրայ կեցած կը դիտէր ցոյցը. սեբաստացի Նազարէթ Լուսինեան և Կարապետ խմբապետները երբ կ'առաջանան դէպի ոստիկանները, ասոնք կամացուկ կը հեռանան:*

Աշըգեան Պատրիարքը կը նստեցնեն կառք, դիմացը ունենալով Ճանկիւլեան: Մամբրէ Վարդապետն ալ կառքին մէջ տեղ կը գրաւէ:

Կառքը հազիւ տեղէն շարժած էր, երբ կը հասնին 50*ի չափ զինուած ոստիկաններ և կը պաշարեն կառքը, Տաճատ Վարդապետին ցուցմունքին համաձայն:*

Կառքը կը կեցնեն և Ճանկիւլեանը կը ձերբակալեն, Պատրիարքին ցուցմունքներուն վրայ: Այնուհետև զինուորները կը դիմեն դէպի ցուցարարները և կը սկսին ցրուել: Ժողովուրդը կը յամառի և չ'ուզեր տեղէն շարժիլ. զինուորները հրացանը կը պարպեն ժողովուրդին վրայ, իսկ ժողովուրդը ատրճանակի հարուածներով կը պատասխանէ: Փողոցը պահ մը կը դառնայ կատաղի պատերազմի դաշտ:

Վանեցի Մանուկ Նալպանտեան զօրքերու վրայ կատարած յարձակման պահուն կ'իյնայ անոնց սուրերու հարուածներուն տակ: Ցուցարարները առաջին նահատակին արիւնը տեսնելով՝ ա՛լ աւելի կատաղութեամբ կը կռուին, սաստկացնելով գնդակներուն տարափը:

Թուրք զինուորները կը պահուըտին պատերուն տակ: Տասնապետ սեբաստացի Յովհաննէս Ղումբուեան, ատրճանակը ձեռքին, ուղղակի կը յարձակի պահուըտած զինուորներուն վրայ, բայց զարնուելով գետին կ'իյնայ: Բազմութենէն խումբ մը՝ կատղած՝ կը յարձակի զինուորներուն վրայ և ծանրապէս կը վիրաւորէ անոնցմէ մէկ քանին:

Այդ միջոցին Թուրքերուն օգնական ուժը կ'աւելնայ և հայերը կը ստիպուին դադրեցնել կռիւը:

Կռուի դաշտին վրայ ինկած էին Մանուկ Նալպանտեան և Յովհաննէս Ղումբուեան և ծանրապէս վիրաւորուած զինուորներ — ասոնէն աւելի թեթև վիրաւորները կրցած էին հեռանալ: Անմիջապէս կառավարական կառքերով մեռելները և վիրաւորները կը վերցուին:

Գուրպան Պայրամի օրն էր: Հնչակեան այս զգայացունց և անօրինակ ցոյցին լուրը արագութեամբ կը տարածուի քաղաքին մէջ: Տօնական ընդունելութեան առեն պետական բոլոր շրջանակներու խօսակցութեան նիւթը այդ կ'ըլլայ:

ԳՈՒՄ ԳԱԲՈՒԻ ՑՈՅՑԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳԸ «ՀՆՉԱԿ»Ի ՄԷՋ

Ցոյցի ղեկավարներէն՝ բժշկական համալսարանի ուսանող՝ Համբարձում Պօյաճեան (Մուրատ) անյայտացած էր, իսկ Ճանկիւլեան դատի կանչուած և մահուան դատապարտուած: Ան՝ բանտէն երկտող մը գրելով ընկերներուն կ'ըսէր.— «Շատ ամուր կը սեղմեմ ձեր ձեռքերը և կը համբուրեմ բոլորդ ալ: Վաղը ճրագս պիտի մարի, բայց յեղափոխական ճրագը միշտ վառ թող մնայ, չի թողուք որ չիջի ան»:

Իր մահուան պատիժը սակայն ցկեանս բերդարգելութեան կը փոխուի: Ճանկիւլեան լսելով այս նոր որոշումը, հետևեալ երկտողը կը գրէ ընկերներուն.— «Եթէ հայ ժողովուրդը պիտի հասնի իր բաղձանքին, թող իմ մարմինը բաց օդին մէջ գազաններու կեր դառնայ, իսկ եթէ ո՛չ, կը ցաւիմ որ պիղծ ձեռքերէ չղթայուած՝ բանտին մէջ պիտի մեռնիմ: Ձեր կորստեան մատնողները եղան Տաճատ Վարդապետի գրութիւնը, Տէր Սուքիասի և լուսարարի ստորագրութիւնները: Մնաք բարեա՜ւ....:»

Տաճատ Վարդապետի մատնութիւնը հաստատուելէն ետք, Պոլսոյ Հնչ. կուսակցութեան դատարանը հետևեալ պաշտօնական վճիռը կ'արձակէ.— «Ըստ պատժական օրինաց տրամադրութեան, սուրբ գործի արգելք եղող լրտեսներուն ու մատնիչներուն արժանաւոր վարձատրութիւնը՝ մահ է:

«Հնչակեան յեղափոխական դատարանը հետևեալ վճիռները կայացուց.
1) *Պատժել Տաճատ Վարդապետը այն մատնութեան համար, որ ան ըրած է Ցր. Ճանկիւլեանի և իր մէկ ընկերոջ մասին՝ Թուրք զին. ատեանի առջև:*
2) *Պատժել պալատական յայտնի լրտես Անտոնը:*

«Այդ վճիռները գործադրուեցան:»

(«Հնչակ», Գ. տարի թիւ 6, 14 Սեպտ. 1890)

Հնչակեան յեղափոխական դատարանը այս անգամ ևս մանրազննին քննութեամբ ստուգելով և հաստատելով թէ՝ 1) *Սուքիաս քահանան ուղղակի մասնակցութիւն և գործակցութիւն ունեցած է Տաճատ Վարդապետի մատնութեանց և դաւաճանութեանց մէջ,* 2) *փաստաբան Խաչիկ Պետրոսեան մատնիչ և վարձկան լրտես է և յայտնի դաւաճան՝ ընդդէմ սուրբ գործին և նկատելով որ ըստ պատժական օրինաց տրամադրութեան՝ այդպիսիներու արժանագոյն պատիժը մահ է, միաձայնութեամբ՝ այդ երկու դաւաճանները ի մահ դատապարտեց:*

Այդ վճիռը անմիջապէս գործադրուեցաւ:

ՎԱՐԴ ՊԱՏՐԻԿԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1891 Փետր. 25ի «Հնչակ»ի թղթակից՝ Պերճ (Միհրան Տամատեան) կը գրէ.—

«Մատնիչ Արմենակ Հայկունիի ցուցմունքներուն վրայ բանտարկուած Հնչակեան ընկերներէն Վարդ Պատրիկի դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ դռնբաց:

«Վարդ Պատրիկեանի խրոխտ պատասխանները ամէնուն զարմանք պատճառեցին՝ մինչ յամառելով անարգեր է բոլոր դատական պաշտօնեաները: Հարցաքննութեան ժամանակ պաշտօնեաներէն մին դիտել տուեր է Վարդ Պատրիկին որ վայելուչ կերպով խօսի պատկառելի ատեանին առջեւ: Ան պատասխաներ է. «Թուրքիոյ մէջ քիչ անձինք կան պատկառելի»: Ան չէ ուրացեր Հնչակեան յեղափոխական ըլլալը եւ այդ առթիւ Պոլիս գալը: Թուեր է անոնց առջեւ այն ամէն զրկանքը եւ բռնութիւնները, զոր ի գործ դրին հայերու վրայ: Մատնանշեր է մշեցիներու տանջանքը եւ բարբարոս Մուսա պէկի ազատ արձակումը. յիշեր է թէ՝ Հնչակեան կուսակցութեան բուն նպատակն է հայ, թուրք, քիւրտ, յոյն եւ այլ ազգերու իրարու հետ եղբայրաբար ապրիլը, թէ իրենց նպատակն է, դանէ Հայաստանի մէջ, մարդավայել ապրելու միջոցներուն ընձեռումը:

Թղթակիցը կը շարունակէ.—

Կարինի 12 Յունիսի եւ Գում Գաբուի 18 Յուլիսի ցոյցերը կրկին հանդէս բերին հայկական խնդիրը եւրոպական դիւաններուն առջեւ: Հայկական խնդիրն այժմ կը մտնէ նոր փուլի մը մէջ, ստանալով ամենասուր կերպարանք: Եւրոպական պետութեանց շահերը կը պահանջեն կտրուկ դիրք բռնել Թուրքիոյ մէջ կատարուած վայրագութեանց հանդէպ:

Շնորհիւ մեր ցոյցերուն՝ հայկական խնդիրը կը զբաղեցնէ եւրոպական մամուլի սիւնակները:

Հնչակեան կուսակցութեան շարժումները ուշի ուշով կը նկարագրուին անգլիական, գերմանական, ռուսական եւ այլ թերթերու մէջ: Գլադսթոնի թերթը, ռուսական «Նովոստի», «Նովոյէ Վրեմիա», «Նովորոսիյսկի Թելեկրաֆ», «Մոնիթէօր» եւ այլ թերթեր լայն արտատպութիւններ կ'ընեն «Հընչակ»էն եւ իրենց թղթակիցներէն:

Հայկական եւ կրետական հարցերու սուր հանգամանքէն դրդուած՝ իրար դէմ լարուած շահամոլ պետութիւնները հիւանդ մարդու դիագնոսութեամբ կը զբաղին:

Մեր փրկութիւնը՝ անշուշտ ոչ թէ Եւրոպայէն կը սպասենք, այլ ճընշուած ազգերու միասնական ընդվզումներէն:

Որո՞նք աքսորուեցան իբր Հնչակեան յեղափոխականներ.

1. ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՐԻՄԵԱՆ. ծնած է Տրապիզոն 1878ին, զաւակն է Մ. Մարիմեանի, որ կաթոլիկ համայնքի կարկառուն դէմքերէն մէկն էր: Աշակերտած է Վենետիկի Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանին, Ալիշանէն ստանալով հայրենասիրական աւիւնը:

Տրապիզոնի Հնչակեան հիմնադիրներէն մէկն էր, երբ ձերբակալուելով Աքքիայի բանտը կը ղրկուի 1890ին: Այդ դժոխքին մէջ կը մնայ վեց տարի: Բանտէն ազատելով կ'անցնի Կեդրոն եւ Նազարբէկեանի հետ կը խմբագրէ «Ապտակ» երգիծաթերթը: Մարիմեանի նկարչական եւ գեղարուեստական ճաշակին կը պատկանի «Ապտակ»ին համբաւը: «Ապտակ» կը յարատեւէ չորս տարիներ:

ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՐԻՄԵԱՆ

Կեդրոնի քարտուղարի հանգամանքով, մինչեւ այսօր մեր ձեռքը հասած անոր գրութիւնները պատիւ կը բերեն իր անձին եւ Կեդրոնին:

Մարիմեան ձգելով կեդրոնը կ'անցնի Կովկաս: 1899ին նախ կը հաստատուի Պաքու եւ ապա Թիֆլիս, ուր կը զբաղի գեղարուեստական-տպագրական գործերով՝ ընկեր Գնունիին հետ:

Պաքու գտնուած միջոցին ամուսնացած էր եւ ունէր չորս զաւակներ,(որոնցմէ մէկը հոս է այսօր, յարգուած ճարտարապէտ Պարգեւ Մարիմեան, հաստատուած Պէյրութ:)

2. ԳՐԻԳՈՐ ԳԼՃԵԱՆ, տիվրիկցի, ուսանող իրաւաբանական համալսարանի՝ Պոլիս, 23 տարեկան, աքսորուած՝ Աքքիա:

3. ՆԻԿՈՂՈՍ ՊԱԼՊԱԼԵԱՆ, սեբաստացի, սեղանաւոր, աքսորուած՝ նոյն տեղը:

4. ՄԱՐԳԱՐ ՄՈՄՃԵԱՆ, սեբաստացի, վաճառական, 64 տարեկան, աքսորուած՝ Ափրիկեան Թրիփոլի:

5. ՍԱՐԳԻՍ ՏՈՔԹՈՐԵԱՆ, տիվրիկցի, արհեստաւոր, 32 տարեկան, նոյն տեղը:

6. ԱԶԱՐԻԿ ԳՈԼՈՅԵԱՆ, բալուցի, ջութակահար, 21 տարեկան, նոյն տեղը:

7. ԹՈՐՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ, տիվրիկցի, փէտճի, 37 տարեկան, աքսորուած՝ Գոնիա:

8. ԱԼԵՔՍԱՆ, ակնցի, հիւսն, 32 տարեկան, աքսորուած՝ Գոնիա:

9. ՍԱՐԳԻՍ ՀՈՎԻՒԵԱՆ , փինկեանցի, 16 տարեկան պատանի, Ալեքսանի աշակերտը, աքսորուած՝ Գոնիա:

ԱՇԸԳԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՄԱՀԱՓՈՐՁԸ

1894ին «Հնչակ»ի մէջ Պոլսէն տրուած լուրը այսպէս կը նկարագրէ Աշըգեան Պատրիարքին մահափորձը.— «Մարտ 13—25ին առաւօտեան, Աշըգեան Խորէն Պատրիարք Մայր Եկեղեցին իջած էր մեծ պահքի առթիւ քարոզելու:

«Եկեղեցական արարողութիւնը աւարտելէն ետք՝ Պատրիարքը այցելութիւն կու տայ Թաղական Խորհուրդին եւ կը շնորհաւորէ անոնց պաշտօնը:

Երբ խորհրդարանէն դուրս կ'ելլէր՝ Մայր Եկեղեցւոյ բակին եւ փողոցին արտաքին դրան նրբանցքին մէջ, 20 տարեկան վաղվաղուն երիտասարդ մը իր դէմ կ'ելլէ եւ «գարատաղ»ի վեցհարուածեան հրացէն մը ուղղելով անոր ճակտին՝ բլթակը կը քաշէ։

Այս միջոցին եկեղեցւոյ բակը գտնուող բազմութիւնը սրտայոյզ եւ տենդոտ լռութեան մը մէջ՝ արձանացած կը մնայ։

Հրացէնը սակայն կրակ չառներ. ջղագրգիռ երիտասարդը երկրորդ եւ երրորդ անգամ բլթակը ուժգին կը քաշէ։ Վեցհարուածեանը շարունակ կը յամառէր կրակ առնել, որովհետեւ երիտասարդը մոռցած էր երկաթը մէջէն հանել։

Երբ ան խնդիրը կը հասկնայ՝ արդէն ուշ էր. քրտինքի կայլակները կը սկսին հոսիլ անոր յուսահատ ճակատէն եւ այտերէն, եւ ջղաձգական շարժումով մը հրացէնը կը նետէ ժողովուրդին մէջ առիւծի պէս գոչելով.

— Անիծեալ զէնք, ամբողջ ուխտս, խաչելս քար ու քանդ ըրիր։ Գիտցի՛ր, ո՛վ ապերախտ դաւաճան, որ այս ապերախտ զէնքին գնդակներէն առաջինը քեզի եւ երկրորդը՝ ինծի համար էր...»։

Հազիւ այս խօսքը վերջացած՝ ահա ոստիկաններ կը հասնին եւ երիտասարդին թեւերը ետին պրկելով ու կապելով՝ հոն՝ տեղւոյն վրայ նախնական հարցաքննութիւնը կ'ընեն։

— Ո՞ր տեղացի ես։

— Կեսարացի։

— Ինչո՞ւ Պոլիս եկար։

— Պատրիարքը սպաննելու համար։

— Ան քեզ ի՞նչ ըրած էր։

— Ինծի, անհատապէս ոչինչ, բայց ամբողջ ազգին վնասած էր, հայրենիքին դաւաճանած էր։ Ազգին առաջնակարգ մատնիչն է ատիկա, ափսո՜ս որ չյաջողեցայ։

Երիտասարդին անունը Յակոբ էր, տիգրանակերտցի։ Հարցաքննութեան պահուն ան չուրանար Հնչակեան ըլլալու հանգամանքը, բայց կ'աւելցընէ. «Եթէ ես չյաջողեցայ, իմ ընկերները ապահովապէս պիտի յաջողին։»

Քանի մը օր ետք Մաքսուտ Սիմոն Պէյի՝ Քաղաքական ժողովի ատենապետ եւ Աշըգեան Պատրիարքի հլու կամակատարին վրայ մահափորձ կը կատարուի։ Ասոր վրայ թէ՛ Քաղաքական ժողովը եւ թէ՛ Պատրիարքը իրենց հրաժարականը կը ներկայացնեն Սուլթանին, որը կը մերժէ ընդունիլ։

* * *

Գում Գափուի ցոյցին մասնակցող պոլսեցիները եւ գաւառացիները իրենց մորթին վրայ զգացին սուլթանիզմի զուլումը։ Պոլսէն աքսորուելով՝ գաւառները տարածուող «կասկածելիները» լաւագոյն տարածիչները դարձան Հնչակեան յեղափոխական եւ սոցիալիստական սերմերուն։

Որքա՞ն հալածում, այնքա՞ն տարածում:

Գում Գափուի ցոյցին՝ սուլթանիզմը զգաց հայուն տառապանքէն ծնած զայրոյթը եւ հայ յեղափոխական-մարտական ոգիին տինամիզմը, այսինքն՝ Հնչակեան բռունցքին ուժը, եւ կազմակերպութեան հզօրութիւնը։

Սուլթանի մայրաքաղաքին մէջ բռնութեան դէմ ծառացող Հնչակեանութիւնը աւելի գործ տեսաւ, քան թէ Խրիմեաններու, Մինաս Չերազներու բազմահարիւր ճառերը եւ բազմահատոր աղերսագրերը։

Սուլթանին կը մնար անքուն գիշերներ անցընել այնուհետեւ...։

ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ՄԵՔԵՆԱՆ 1892—1893

Նազարբէկեան զոյգի՝ Աւօի եւ Մարօի պատգամ-նամակներուն թիւը հազարը կ'անցնի։ Թիւ 410էն սկսեալ միայն կը գտնուին Հնչակեան արխիւներուն մէջ։

Այդքանը սակայն կը բաւէ ցոյց տալու անոնց բուռն կորովը, որով լծուած էին երկու ամոլները՝ տարածելու Նոր խօսքին ալիքները Թուրքիա, Կովկաս եւ միւս երկրամասերը գտնուող հայ զանգուածին մէջ։

Կուսակցութեան սկզբունքն էր «զէնքով պաշտպանել իրաւունքը», «պայքարով ձեռք բերել ազատութիւնը»։

Այդ լոզունգներու գործնականացումին յատկացուած էին իրենց գրած բոլոր նամակները, ուր խտացուած կերպով կը դրսեւորուէին Հնչակեան կուսակցութեան հեռաւոր եւ մօտաւոր նպատակները։

ԱՒԵՏԻՍ ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆ

Ժընեւի կեդրոնը փոխադրուած էր Աթէնք։ Պոլսէն հոն եկան Համբարձում Պոյաճեան եւ Միհրան Տամատեան։ 1—410 նամակները գրուած էին Ժընեւէն, իսկ 410էն սկսեալ Աթէնքի կեդրոնէն կը յղուէին բոլորին, մինչեւ կեդրոնի Լոնտոն փոխադրուիլը։ Աթէնք էր նաեւ Յակոբ Յակոբեան եռանդուն գործիչը։

Բնագրին մէջ կը պահենք Նազարբէկեաններու լեզուն եւ ոճը։ Նամակներուն տակ կը ստորագրէ Աւետիս Նազարբէկեան՝ ԱԿՆԱՐԿԵԱՆ կեղծանունով։

Թիւ 410 7 Օգոս. 1892, Աթէնք

Պր. Վարդան Մարկոսեանին՝ Կիրասոն

«Զմիւռնիայից առաջիկայ շոգենաւով պէտք է գան Ձեր կողմերը երեք բարեկամներ, որ բաւական հիւանդ լինելով՝ բժշկի խորհրդով այդտեղ՝ որեւէ գիւղում ապրելով՝ պէտք է հետամուտ լինեն իրենց առողջութեան։ Նրանցից մէկը բարձրահասակ է, երիտասարդ. միւս երկուսը՝ կարճահասակ։ Մէկին գլխին ֆէսը փաթաթուած է մետաքսէ թաշկինակով, ձախ ձեռքի վրան կը տեսնէք Երուսաղէմի նշանը։

Առաջին անգամ նրանց հանդիպելով պիտի հարցնէք «բարեւ ձեզ, ձեր

առողջութեան մասին շատ անհանգիստ էին»։ Նրանք ձեզ կը պատասխանեն.
— «Շնորհակալ ենք, աղէկ ենք, մեզ գիւղ տարէք»։ Եթէ ուշանաք, երեկոյեան եկեղեցի գացէք, այնտեղ կը տեսնէք իրենց. միւս հարցերը դուք կը հասկնաք եկւորներից։

Շատ ուրախ ենք որ մեր Շապին Գարահիսարցի Զենոբ *բարեկամը մեզ տուեց Ձեր հասցէն։ Հաճեցէք միշտ թղթակցիլ։*

ԱԿՆԱՐԿԵԱՆ (*)

* * *

Թիւ 412 · 7 Օգոս. 1892, Աթէնք

Պր. Զենոբ Թոռոսեանին՝ Շ. Գարահիսար

Ձեր վերջին նամակը ստացանք, իսկ Ձեր նախընթաց նամակին Յունիս 25 թիւով պատասխանեցինք։

Սոյն մեր նամակը Ձեզ յանձնողները հնչակեաններ են։ Կեդրոնիս կարգադրութեամբ պէտք է կազմեն ասպատակային խումբեր։ Իրենց գործի ասպարէզը՝ Երզնկայի *կողմերը։ Խնդրում ենք Ձեզանից օգնէք նրանց՝ գտնել Շապին Գարահիսարում անձնուրաց ու վստահելի ընկերներ, գտնել զէնքեր, տալ բոլոր հարկ եղած տեղեկութիւնները ու խորհուրդները և ճանապարհ դնել դէպի իրենց նպատակակէտին։ Իսկ եթէ անյարմար գտնէք նրանց Երզնկայ երթալը, այն ժամանակ նրանց յանձնեցէք նոյն գործը Ձեր կողմերում, մինչև մեր նոր կարգադրութիւնը։ Եկւորների վիճակի մասին շուտով մեզ տեղեկացրէք։ Առաջ տարէք բոլոր գործերը։ Գալ անգամ կը գրենք աւելի երկար հրահանգներով։ Ծածկագիր կարո՞ղ էք գրել կամ բանալ։ Գրեցէք մեզի Ձեր՝ և Ձեր ընկերների իսկական անունները։ Շուտով կ'ուղարկենք Ձեզ ասպատակային խմբերի կանոնագիրը։*

* * *

Թիւ 413 · 10 Օգոս. 92, Աթէնք

Պր. Զենոբ Թոռոսեանին՝ Շ. Գարահիսար

Ստացանք Ձեր վերջին նամակը։ Սպասում ենք Ձեզ գրած նամակի պատասխանին։ Մարզուանից կամ Սեբաստիայից կը ստանաք Կեդրոնիս շրջաբերական-նամակը, որի բոլոր հարցական կէտերին մանրամասնաբար կը պատասխանէք մեզ անմիջապէս և մեծ ուշադրութեամբ կը հետևէք մեր հրահանգ կետերին։

* * *

Շրջաբերական-հրահանգ · 10 Օգոս. 1892, Աթէնք

Հնչակեան կուսակցութեան Մ.ճիւղերին

Հնչակեան ընկերակիցնե՛ր,

Այսօր, երբ Կուսակցութեան գործերը չափազանց զգալի կերպով ընդարձակուել են երկրում և երկրից դուրս, երբ բոլոր մասնաճիւղերի ուղղութիւնը պէտք է ամենախիստ կերպով դնել միևնոյն գծի վրայ՝ տալով նրանց գործերին մէկ ընդհանուր ու համաչափ ընթացք, Կեդրոնս հարկ համարեց դիմել Ձեզ, ցանկութիւն յայտնելով ստանալ մանրամասն պատասխան հետևեալ կէտերի մասին.

1) *Որչա՞փ ժամանակ է, որ գոյութիւն ունի տեղւոյդ մասնաճիւղը։*

2) *Ժողովրդի որպիսի՞ տարրերից, ո՞ր խաւերից է բաղկացած մասնաճիւղդ։*

3) *Որքա՞ն անդամներից է բաղկացած վարչական ժողովը. ինչպէ՞ս է նա կազմւում. ի՞նչ կերպով է նա որոշում իր դերն ու պաշտօնը. որո՞նք են նրա անդամների իսկական անունները ու պարապմունքը։*

4) *Մասնաճիւղն ունի՞ ներքին կանոնագիր։ Եթէ այո՛, մէկ օրինակ ուղարկել մեզ՝ քննելու և վաւերացնելու համար։*

5) *Որքա՞ն ուժեղ էք նիւթապէս և զէնքով։*

6) *Շրջակայ գիւղերը ճիւղեր ունի՞ք։*

7) *Ունի՞ք ասպատակային խմբեր։ Ո՞ր կողմերում են նրանք։ Ինչպէ՞ս են կազմուած, որքա՞ն են, ի՞նչ կանոնագիր ունին, ո՞ր աստիճան զինուած են։*

8) *Յեղափոխական ինչպիսի՞ գործերի (ասպատակայի՞ն, տեռորակա՞ն, ապստամբակա՞ն) համար առաւելապէս յարմարութիւն ունին։*

9) *Տեղական ինչպիսի՞ յեղափոխական մարմինների հետ յարաբերութեան մէջ էք։*

Այսուհետև խնդրում ենք ամենայն ճշգութեամբ ու կանոնաւորապէս գործադրել միշտ հետևեալ հրահանգները.—

1) *Մասնաճիւղդ պէտք է գրաւորապէս կանոնաւոր և անընդհատ յարաբերութեան մէջ մտնէ Կեդրոնիս հետ ուղղակի կերպով, եւրոպական տառով։*

2) *Երկու ամիսը մէկ անգամ ճշգրիտ տեղեկութիւն տալ մեզ, կազմակերպութեանդ ներքին գործերի մասին, շրջանների մէջ տեղի ունեցած սպանութիւնների, բռնութիւնների և քաղաքական ու տնտեսական դէպքերի, նոյնպէս կառավարական արտակարգ կարգադրութիւնների մասին։*

3) *Բոլոր գործերը (տեռորական փորձ, կառավարական հաստատութիւնների հրդեհում կամ յարձակում նրանց վրայ, ուրիշ մարմինների հետ միացած ցոյցերի, ձեռնարկների գործեր), որոնք չօշափում են ընդհանուր կուսակցութեան շահերը,* պէտք չգործադրուին, առանց Կեդրոնիս նախապէս տեղեկացնելու եւ նրա խորհուրդն առնելու։

4) *Ձեր տուած որոշումների և գործադրած աքտերի տեղեկագիրները ղրկել։*

5) *Ասպատակային խմբերը պէտք է ունենան մէկ ընդհանուր կանոնագիր ամէն տեղ։ Կը ղրկենք Ձեզ, եթէ չունիք։*

6) *Ձեռք բերել տեղիդ բանտերու, բերդերու, կառավարական շէնքերու, վալիի բնակարանի տեղերը, պլանը։*

Ահա այն բոլոր կէտերը, որոնց վրայ այժմ դարձնում ենք Ձեր ուշադրութիւնը։ Անտարակոյս, յանուն գործերի յաջողութեան, գործառնու-

---

(*) *Նազարբէկեանի բոլոր նամակները կը կրեն նոյն ստորագրութիւնը։*

թիւնների դիւրութեան և յեղափոխական կարգապահութեան, շտապեցէ՛ք գոհացում տալ մեր հարցումներին և գործադրել հրահանգները։

Մեր հայրենիքի ներկայ ծանր հանգամանքներում և Տաճկաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքական ներկայ խառն վիճակում հայ ժողովուրդի ներկայ անստուգութեան օրերում, չմոռնանք, ընկերնե՛ր, մեր կուսակցութիւնը միակն է, որ գործում է Հայաստանում. նա միակն է որ յեղափոխական ոյժ ու նախաձեռնութիւն ունի Երկրի մէջ։ Այդ պարագան կուսակցութեանս վրայ դնում է մի պատմական մեծ պարտականութիւն՝ մեր ժողովրդի հանդէպ։

* * *

Թիւ 414 — 10 Օգոս. 1892, Աթէնք

Երզնկայի Հնչակեաններին

Ծ. Գարահիսարի միջոցով Ձեզ հետ առաջին անգամ յարաբերութեան մտնելով՝ մենք շատ գոհ ենք որ վերջապէս Երզնկայի պէս կարեւոր վայրի հետ այսօր միջոց կ'ունենանք ուղղակի ու սերտ յարաբերութիւն ու կապ հաստատելու։ Անհրաժեշտ է որ դուք մեզ հետ ուղղակի նամակցիք։ Շուտով Ձեզ կը ղրկենք Կեդրոնիս շրջաբերական-հրահանգները, որի հարցերուն կը պատասխանէք, իսկ հրահանգները կը գործադրէք։ «Հնչակ»ներ պահանջեցէք։

* * *

Թիւ 417 — 10 Օգոս. 1892, Աթէնք

Հնչակեան Մասնաճիւղին՝ Մարզուան

Սոյն նամակի հետ կը ստանաք շրջաբերական-հրահանգը, որ արտադրելով շատ օրինակներ կ'ուղարկէք այդ կողմերի բոլոր Հնչակեան մասնաճիւղերին։ Մենք այստեղ նշանակում ենք հետեւեալ քաղաքների անունները, ուր կապեր ունինք և անպատճառ պէտք է ուղարկէք։ Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Կիւրին, Տիվրիկ, Արաբկիր, Սեբաստիա, Ամասիա, Թոկաթ, Շապին Գարահիսար, Երզնկա։

Դուք ինքներդ, Ձեր կողմից, խնդրում ենք, շուտով գոհացնել այդ շրջաբերական-հրահանգի կարգադրութիւնները։ Սամսոնի վրայով ղրկեցէք «Հնչակ»ների արցակները։

* * *

Թիւ 424 — 20 Օգոս. 1892, Աթէնք

Աչըգպաշեանին՝ Գահիրէ

Այս նամակով շտապում եմ հաղորդել Ձեզ հետեւեալը,— Ամերիկայից եկել են մեզ մօտ երկու արաբկիրցի, Պետրոս և Սեդրակ անուններով հնչակեաններ։ Դժբախտաբար եկել են առանց դրամի։ Բաւական չէ այդ. նրանք Ամերիկայում չեն վերցրել իրենց համար անցագիր, չնայած որ «Համիտիէ» (անձնագիր) ունին։ Այն ինչ այստեղ շատ վտանգաւոր է Հայաստան երթալու համար անցագիր վերցնել։ Բազմաթիւ լրտեսներ վխտում են աջ ու ձախ և կարող են ամենայն դիւրութեամբ հետեւիլ նրանց և ի վերջոյ Հայաստանի սահմանի վրայ կամ նոյնիսկ Սելանիկ ու Իզմիր նրանց ձերբակալել տալ։

Դուք ինքներդ գիտէք, որ մեր գանձարանը հարուստ չէ ամենեւին։ Այդ երկու տղաքը վաղուան շոգենաւով ղրկեցէք Աղեքսանդրիա՝ յանձնարարելով Պր. Յովակիմին։ Անմիջապէս ձեռնարկեցէք հանգանակութեան անդին արաբկիրցիներու մէջ, որպէսզի մինչեւ Արաբկիր հասնելը նեղութեան մէջ չընկնեն։

* * *

Թիւ 429 — 21 Օգոս. 1892, Աթէնք

Եսայեանին՝ Ժընեւ

Մեզ անկեղծ ուրախութիւն է պատճառում, որ դուք ուսանողական նստարանի վրայ ուզում էք գործնականապէս աջակցել կուսակցութեանս՝ թարգմանելով այդ ուղղութեամբ գրքեր։ Աւելի լաւ է թարգմանութիւնը անէք ռուսահայ լեզուով. դուք ձեռնարկում էք թարգմանել Մարքսի «Կապիտալ»ի կարճառօտ մեկնաբանութիւնը. մենք խորհուրդ ենք տալիս որ այդ դժուար ըմբռնելի գրքի փոխարէն թարգմանէք «Ծուլանալու Իրաւունքը»՝ Փոլ Լաֆարկի կամ «Տնտեսագիտական Դասընթացքներ»՝ Գաբրիէլ Տէվիլի, «Քոլլէքտիվիզմը և Յեղափոխութիւնը»՝ Ժիւլ Գէդի։ Մենք ամենայն սիրով յանձն կ'առնենք տպագրել տալ։

* * *

Թիւ 431 — 28 Օգոս. 1892, Աթէնք

Կարապետ Շէքէրճեանին՝ Հիւս. Ամերիկա, Ուստր Մէս.

Իր ժամանակին ստացանք Ձեր 27 Յունիս նամակը։ Մեծ գոհունակութեամբ կարդացինք Ձեր՝ դէպի կուսակցութիւնս ունեցած անձնուիրութեան նոր ապացոյցները։ Շատ ուրախ ենք որ հայկական ժողովներու մէջ՝ «Հնչակ»ի գաղափարներին ու նրա կուսակցութեան ջերմ պաշտպանողն ունինք՝ յանձինս Ձեզ։

Ճիշդ է որ «Հնչակ»ի գաղափարները հիմնուած լինելով գիտական սոցիալիզմի վերջին խօսքի վրայ, հայութեան այն ահագին մասը, որ գիտութեան հոտն անգամ չէ առած, որոնց թւում և «Արմենիա»ի խմբագիրը, չեն կարող ըմբռնել այդ գաղափարների ամբողջ խոր իմաստը։ Նրա նպատակայարմարութիւնը՝ յեղափոխական գործունէութեան մէջ և նրա ճշդութիւնը հայկական կեանքի իրականութեան նկատմամբ։

Դուք որպէսզի ոյժ և կարով տանէք պատասխանելու ագէտ քննադատներին, աչքէ անցուցէք «Հնչակ»ների 5 տարուան հաւաքածոն։ Ձեզ կ'ուղարկենք 10 օրինակ կուսակցութեան ծրագիրէն և մէկական օրինակ մեր հրատարակած գրքերից։

* * *

Թիւ 433 27 Օգոս. 1892 Աթէնք

Գահիրէ՝ Աչրգպաշեանին (Միսակ)

Մենք կարծում ենք, որ Ձեր այդտեղ մնալն այլեւս ապարդիւն է, հետեւաբար ցանկալի կը լինէր, որ դուք երթայիք Կիլիկիա՝ գործի։ Եթէ համաձայն էք մեզ հետ, եկէք մեզ մօտ՝ Աթէնք։ Հարկ եղածը այստեղ կը խօսենք, կարգադրութիւններ ու որոշումներ կը տանք եւ այնպէս ճանապարհ կը դնենք Ձեզ դէպի նպատակակէտ։

Յ. Գ.— Տամատից եւ Մուրատից նամակ առինք։ Այս վերջինս այժմ գտնւում է Տարօնի կողմերը, ուր հասել է ողջ առողջ։

Թիւ 474 23 Հոկտ. 1892, Աթէնք

Գահիրէ՝ Միսակին (Աչրգպաշ)

Ստացանք Մարիմեանի թարգմանութիւնը, բայց մեզ զարմացրեց, որ այդ թարգմանութեան առաջին էջը չկար. 2, 3 եւ 4 միայն կային։

Հաճիի (Ճանկիւլեան՝ խմբ.) դրամ ուզելը մեր սիրտն է խոցում, որովհետեւ այս րոպէիս կատարելապէս անհնարին է մեզ համար ձեռք բերել պէտք եղած գումարը, որ, ի հարկին, խոշոր պէտք է լինի։ Շուարած մնացել ենք եւ չգիտենք ինչ միջոցով ձեռք բերել դրամ։ Այնուամենայնիւ փորձ կ'անենք։ Հիմա իմացէք թէ որքան պէտք է։

Ստացանք Շ. Գարահիսարէն ղրկուած Ձենոբի նամակները եւ ուրախ եղանք, որ այնտեղ ամէն բան լաւ կարգին կարգադրուած է։ Բայց ափսոս որ հաստատ չենք իմանում թէ ի՞նչ օր պէտք է նա մեկնէր այդ տեղից։

Նշան Կարապետեանի մեկնումին գաղտնիք պահելը Ձեզ վշտացրել է։ Անտարակոյս, Ձենոբը Ձեզ բացատրած կը լինի դրա պատճառը, որ Նշանին պատուիրուած էր, առհասարակ ամէնքից գաղտնի պահել։

Թիւ 452 1892 Հոկտ. 1ին, Աթէնք

Աւոյի (Նազարբէկ) նամակը գրուած Զախարեանին

Մեր ուրախութեանը չափ չկայ, սիրելիս, որ դու այդպիսի յաջողութեամբ անցար ռուբիկոնը։ Դա մի յաղթութիւն է։ Դժբախտաբար լեզուս կարճ է կամայ ակամայ։ Գէթ ես այժմ չեմ կարող ասել քեզ այն բոլորը՝ ինչ որ կ'ուզէի, ինչ որ հարկ էր ասելու։ Միւս կողմից երանի՜ տալով քեզ՝ չեմ կշտանում։

Գիտե՞ս արդեօք Մեֆիստոֆէլի խօսքը Ֆաուստին.— «Երթանք հեռո՜ւն». Ֆաուստը կ'ըսէ.— «Մինչեւ ո՞ւր», Մեֆիստոֆէլը՝ «Թէ հոն՝ ուր մեզ կը սպասեն, ո՜ւր պարտինք ըլլալու»։ Այժմ քեզ է մնացել այդ «հեռո՜ւն», այն ասպարէզում ուր պէտք էր լինէիր։

Ինչպէս դու արդէն գրում ես թէ՝ սուրբ գործի լծուած էք։ Աշխատեցէք ոյժ տալ այծերին *դէպի լեռները չուտ քշել, կարելիին չափ խմբուած։ Այդ դեռ բաւական չէ, հարկաւոր է նրանց մանրամասնօրէն բացատրել իրենց դերերը եւ ցոյց տալ անմիջական մի գործ իրենց համար։*

Այս վերջին կէտի վրայ քու առանձին ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում։ Մի՛ մոռանար, որ ոչ-գաղափարական մարդու համար, շատ դժուար է հաւատարիմ մնալ գործին, եթէ նրա ձգտումների գործադրութեան համար անմիջական գործ չի տրւում։ Նա կը ձանձրանայ։

Գաղափարական մարդուն համար կը բաւէ իր գաղափարին համապատասխան գործին հանդէպ ունեցած սէրը, նա կը փարի գործին։ Սպասելը կը պաղեցնէ գործիչին սէրը։

Քանի որ այս տարի հարսանիքի *(ապստամբութիւն, խմբ.) տարի չէ, կրկնում եմ, աշխատեցէք կանոնաւոր կազմակերպութեամբ այծերին լեռները ղրկել բազմաթիւ խմբերով։*

Այդ այծերի համար մենք ունինք «արածելու կանոնագիր», որ կ'ուղարկենք քեզ գալ փոստով։ Յետոյ, բաւական չէ դրանց լեռը հանել, ի հարկէ, մտածած կը լինես նրա մասին էլ։ Ամէն մէկ խմբի պէտք է յանձնես յատուկ կատարելիք գործ։ Բնականաբար, այստեղից մենք ենթադրաբար կարող ենք ասել թէ՝ «ի՞նչ գործ», իսկ իրական գործը դուք այդտեղ կարող էք որոշել։

Մենք միայն կարող ենք երկու կէտեր ցուցընել. ա) Որ այծերը արածեցնելու համար պէտք է ղրկել լաւ լեռներ, *որոնցից մի քանիսը լինին ծովեզերք։ բ) Չմոռանաք «Հալէպի՝ ծակ խաթուածները»։ Եթէ կարելի լինէր այս աշնան ընթացքում բոլոր այծերի խմբերի միջոցով այդ գործը գլուխ հանել (բանալէն փոխցնել, խմբ.) դա կը լինէր արդիւնաւոր եւ նպատակայարմար մի գործ։ Նրանցից կարող էք պատրաստել լաւ գործիչներ։*

Այս րոպէիս մենք մի կարեւոր բանակցութեանց մէջ ենք Օհանջանեանի հետ, գիտես թէ զէնքի գործի համար է, յուսով ենք ամէն բան շուտով յաջողութեամբ կը լրանայ։ Մեզ վրայ կը լինի նրանց մինչեւ Ձեր կողմերը հասցնել, իսկ Ձեր վրայ կը լինի նրանց մինչեւ Երկիր հասցնելը։ Քննի՜ր եւ գրիր թէ այդ կողմերը ծովեզերեայ ամենայարմար կէտը որն է, եւ ի՞նչ միջոցներով կարող էք Երկիր մտցնել։

Դու գրում ես «տեռորիստ» լինելու ցանկացողների մասին. ինչպէս այստեղ էլ քեզ ասել ենք, անյարմար եւ անժամանակ է հիմա գործադրել այդպիսի ձեռնարկներ, որոնք կարող են խիստ դժուարացնել հետագայ գործերը եւ դա հասկնալի պատճառով, որ դու ինքդ էլ կը հասկնաս։

Զէյթունի մասին այս օրերը լսեցինք թէ չէրքէզներով են շրջապատել տուել՝ թուրք կառավարութիւնը։ Եթէ դա ճիշդ է, ապա դա կարող է ունենալ մեծամեծ հետեւանքներ՝ եթէ զէյթունցիներին գրգռութիւն հասցնեն։

Անհրաժեշտ է, որ դուն հարկ եղած կարգադրութիւնները տեսնես փութապէս, բայց առանց աղմկի, որպէսզի անակնկալ դէպքերի առթիւ այդտեղ կարողանաք նպատակայարմար ուղղութիւն տալ նրանց։

Շտապիր Ձեր եւ զէյթունցիների մէջ կապեր հաստատել։ Մի ուշանար։

Յատկապէս Պր. Նորայրին յայտնիր մեր բարեւները եւ ասա թէ Կիլիկիայի նման կարեւոր կեդրոնը պէտք է հասնի իր արժանի բարձրութեան։

Մենք մեր ձեռքից եկածը չենք խնայի՝ աջակցելու նրանց եւ հասցնելու բարձր կատարներին,

Կիլիկիան ունի մի կոչում, ազատ ու անկախ ապրելու մի ձգտում, որ ցոյց տալու է իր նախնիքը։ Ինչո՞ւ չքայլել նրանց ուղիներից...։

Ձեզ համար միշտ ղրկում ենք «Զուռնաներ» («Հնչակ»)։ Այս անգամ ղրկեցինք նաև «Մայիս Մէկ»ի գրքոյկներից·

* * *

Թիւ 455 30 Սեպտ. 92, Աթէնք

Տիգրանակերտի Հնչակեան Մասնաճիւղին

Ձեր Յուլիս 8 թ. նամակը մեր ձեռքը հասաւ Սեպտեմբերին։ Գոհ ենք տեղից երիտասարդների եռանդը տեսնելով և ուրախ ենք որ Ձեր ձեռքից եկածն ամէնքդ անում էք։ Ամենագլխաւորն է այժմ Ձեզ համար՝ որոշել Ձեր ընդհանուր ընթացքն ու ներկայ գործունէութեան նախագիծը, որպէսզի կողմնակի աշխատանքով չվատնել ժամանակը։ Այդ ընթացքն պէտք է լինի. 1) կազմակերպել, ուժեղացնել միշտ նիւթական ոյժերդ, տարածել Հնչակեան գաղափարները, 2) կազմել ասպատակային խմբեր և ուղարկել նրանց լեռը։ Կանոնագիրը մենք Ձեզ կը ղրկենք։

Կանոնաւոր յարաբերութիւն մշակեցէք Ալէքսանդրէթի և Այնթէպի հետ, թերթը միշտ ուզեցէք Ալէքսանդրէթից։

* * *

Թիւ 462 8 Հոկտ. 92, Աթէնք

*Zalitz*ին՝ Մերսին

Ներփակեալ նամակը ուղարկեցէք Պր. Ուշաունիին։ Ստացանք Ձեր նամակները։ Աշխատեցէ՛ք ըստ առաջնոյն միշտ նամակցիլ։ Աւելի մեծ քանակութեամբ թերթեր պիտի ղրկենք Ձեր հասցէին, որ տարածէք շրջաններդ. պրոշիւրներ եւս ղրկեցինք։ Արդեօք ճի՞շդ է թէ չերքէզները շրջապատել են Զէյթունը։

* * *

Թիւ 488 8 Հոկտ. 92, Աթէնք

Մերսին *Mr. Zalitz*

Անցեալները Ձեզ ղրկած նամակին մէջ կար նամակ մը R. Alfaին, ղրկեցի՞ք։ Այս նամակն ալ ապահով միջոցով ղրկեցէք Alfaին։ Ուղարկեցէք նաև Կիպրոսից ստացած թերթերը և պրոշիւրները։

* * *

Թիւ 533 27/11/92, Աթէնք

Մերսին՝ *Zalitz*ին

Ստացանք Ձեր նամակները։ Ներփակեալները ղրկեցէք Alfaին և Սըրբուհի քոյրերին։ Ձեր թղթակցութիւնները կը տեսնէք թերթի թիւ 11ի մէջ։

ԱԻՕ

* * *

Թիւ 591 12 Փետր. 92, Աթէնք

Մերսին, *Zalitz*-ին

Կը ցաւինք տրուած լուրերի մասին։ Խուզարկութիւնները և ձերբակալութիւնները ստիպել են Ձեզ թուլցնել յարաբերութիւնները մեզ և շրջակայից հետ։ Հալածանքը կը նշանակէ տարածանք։ Ճշմարիտ յեղափոխականը այս պարագաներուն մէջ փոխանակ յուսալքուելու, աւելի վառուում է և կրկնապատկում իր եռանդը։ Ո՞ւր է Ուշաունին։ Մեզ հասած լուրերի համաձայն նա ձերբակալուած է։ Սրբուհուն ու Ուշաունուն ուղարկած նամակները հասա՞ն տեղերը։

* * *

Թիւ 473 20 Հոկտ. 1892, Աթէնք

Օհանջանեան, Թրիեստ

Հարցս վերաբերում է ապսպրուած զէնքերի մասին։ Բանը նրանումն է որ դուք և Նշանը այստեղ՝ Վուլգարիոյի տակով՝ չէք խօսացել զէնքերի մինչեւ տեղ հասցնելու ծախսի մասին։ Չէք պայմանաւորուել նաև ամպալաժի (փաթաթել) և դրա ծախսի մասին։ Զէնքերը անձրեւից պաշտպանելու համար պէտք է մուշամպայի (մոմլաթ) մէջ փաթաթել։ Հինգական հրացան, կանխապէս նրանց վրայ քսելով յատուկ իւղ և այլն։ Պէտք է մի կերպ ձեռք բերել այդ գումարը։ Երկրորդ՝ պէտք է վարձել մի առագաստնաւ և զէնքերը ղրկել նպատակատեղը, Կիպրոս, որին կ'ընկերանայ մեզմէ մէկը։ Ճանապարհածախսին յատկացուած 2880 ֆրանկն ամենեւին բաւական չէ։ Գործը ծանր է։ Պէտք է լաւ կշռել և ապա գործել։ Ունինք բարեկամ առագաստնաւի նաւապետ մը, կ'ուզէ՞ք հասցէն ղրկեմ Ձեզ, իմացուցէք։

* * *

Թիւ 519 22—11—92 Աթէնք

Օհանջանեան, Թրիեստ.

Զէնքերը պէտք է ուղարկուին Կիպրոս, ուր նախապէս պէտք է գնայ մեզնից մէկը։ Ապրանքները պէտք է փոխադրուեն կոնդրաբանդով (գաղտնօրէն, առանց մաքսի), որովհետեւ Կիպրոս այդ ապրանքին մուտքը խստիւ արգիլուած է։ Լաւագոյն է դուք և Խանը այստեղ գաք, որ հիմնական կարգադրութիւն անենք։

* * *

Թիւ 537 7 Դեկտ. 92, Աթէնք

Թրիեստ, Օհաջանեանին. գրողն է Խանազատը.

Քորֆուից բաց նամակս անշուշտ ստացար. այսօր երրորդ օրն է Աթէնքումն եմ։ Անցեալ տարուան ծրագիրս՝ զէնքերը փոխադրել Յունաստանի փոքր կղզին, այս տարի գործադրելու շատ յարմարութիւն կայ։ Ուղարկիր ինկայն 300 ֆրանք ճանապարհածախս. ես ճանապարհ կ'ընկնեմ դէպի Կիպրոս և ամէն բան կը կարգադրեմ։ Միայն իմացիր թէ առագաստնաւը մինչեւ Կիպրոս ի՞նչ կ'արժենայ։

Թիւ 485 30–11–22 Աթենք

Ֆենեսէ Մասնաճիւղին

Պաշտօնագիր

Ներկայ պաշտօնագրով ճանաչում և հաստատում ենք Ֆէնէսէի յեղափոխական խումբը իբր Հնչակեան կուսակցութեան մասնաճիւղ։ Անցնելով կուսակցութեան կազմակերպութեան մէջ Ֆէնէսէի մասնաճիւղը պարտաւորւում է անշուշտ և խստապահանջ լինել դէպի իր անդամներից իւրաքանչիւրի ընթացքը, ճշդութեամբ կատարել կեդրոնից տրուած կարգադրութիւնները և կանոնաւոր թղթակցութեամբ տեղեկագրել կեդրոն ներքին - կազմակերպչական, փրոփականտական և այլն գործերի մասին, լիազօր իրաւունք ունենալով իր տեղական կազմակերպչական գործերում։ Գաղտնապահութիւն, համերաշխութիւն և հաւատարմութիւն սուրբ գործին։ Կուսակցութեան ընդհանուր շահերը շօշափող ձեռնարկներու մասին անհրաժեշտ է առնել կեդրոնի հաւանութիւնը։

Կազմակերպել ասպատակային խմբեր, Ձեզ ղրկուած կանոնագրի համաձայն խիստ ընտրուած ընկերներից։ Ձեռք բերել նիւթական և զինական միջոցներ։

* * *

Թիւ 484 27 Հոկտ. 92

Ֆենեսէ Մասնաճիւղին. Քոյրեր ու եղբայրներ

Մեծ գոհունակութեամբ կարդացինք Ձեր գործունէութեան մասին, ընկ. R. Alja-ի կողմից գրուած. լիայոյս ենք որ մեր և Ձեր գործակցութիւնը շատ կը նպաստէ Կիլիկիոյ ազգային գործերի աշխատութեան։ Ազգային Կիլիկեան շարժումին վերապահուած է վճռական և դրական դեր. պէտք է բոլոր գործերը տանիլ համերաշխ և համանման եղանակով։ Մենք վստահ ենք որ դուք միշտ կը գտնուիք այդ բարձրութեան վրայ։ Գործեցէք աներկիւղ և հմտօրէն՝ սերտ կապերով կապուած կեդրոնի և շրջանիդ այլ ուժերու հետ։ Թերթը ուղեցէք Մերսինից։

* * *

Թիւ 529 26–11–92 Աթենք

Ֆենեսէ. Սրբուհուն

Ստացանք Ձեր նամակը, որու մէջ դուք ինչ ինչ գանգատներ էք անում Անտոն Օշաունիի մասին որ սուտեր է ձգում նրա անձնաւորութեան վրայ։ Պէտք է ամբողջ խմբիդ բոլոր անդամների ստորագրութեամբ և կամ կնքեալ նամակով գրէք մեզ այն բոլոր կէտերը ու փաստերը որոնց մեղադրութեան ենթակայ էք դարձնում Ա. Օ.։ Կը քննենք Ձեր գրածները. վստահ եղէք որ յանուն ս. գործի՝ կ'անենք հարկ եղածը, որպէսզի կուսակցութեան վարկը ամէն անձէ վեր բռնուի՝ հայութեան դատի վերաբերմամբ։

* * *

Թիւ 501 92, Նոյ. 12

Գահիրէ՝ Աչըգպաշեին

Չէք կրնար երեւակայել թէ որչափ ուրախութիւն պատճառեց մեզ՝ մեր սիրելի եղբայրների Մարիմեանի և Գլըճեանի ազատումը (Աքքիայի բանտէն. խմբ), միեւնոյն ժամանակ պէտք է խոստովանինք որ մենք ապշեցանք։ Չենք կարողանում լաւ ըմբռնել, թէ ինչպէ՞ս այդ եղաւ, թէ ի՞նչ պայմաններու տակ արձակուեցան, թէ կարո՞ղ են արդեօք մեկնիլ այնտեղից և թէ ինչո՞ւ Հաճին վիճակակից չէ դրանց։ Արդեօք դուք ինչպէ՞ս հասկցաք այդ բոլորը։

Շատ ցաւ պատճառեց որ Հաճիին (Ճանկիւլեան) երկու նամակները կարել են։ Երկիւղ ենք կրում որ պատճառ դառնայ մեր եղբայրների վիճակի վատթարանալուն. Շատ մտատանջ ենք դրամի կողմից, որ չունենք։ Խանը Ձեզ համբուրում է իր մի նամակում։

Երկու օրինակ Աւոյի «Աւազակ» գրքոյկից ուղարկեցէք Հաճիին։

Օշաունիի մահուան լուրը կատարեալ սուտ է։

* * *

Թիւ 517 20–11–92, Աթենք

Արաբկիրի Մասնաճիւղին

Ստացանք Ամասիոյ վրայով Ձեր ղրկած Հոկտ. 6 թ. նամակը. անհուն զարմանքով կարդացինք որ դուք մեր ուղարկած նամակից առաջ՝ մեզ ղրկած էք 2–3 նամակ։ Ոչ մի նամակ Ձեզնից ստացած չենք։ Անմիջապէս ստուգեցէք եղելութիւնը։ Գրեցէք մանրամասնօրէն ձեր ձեռնարկի մասին և կանոնաւորապէս տեղեկութիւն տուէք բոլոր եղելութիւնների վրայ։ Մեր կողմից՝ մեր ձեռքից եկածը կ'անենք Ձեզ աջակցելու համար։ Որքան ցաւում ենք, որ այսքան ուշ տեղեկացանք Ձեր դրութեան մասին։ Մեր ներկայացուցիչը շուտով կը մեկնի դէպի ձեզ՝ հարկաւոր կարգադրութիւններով։ Խնդրում ենք մի՛ վհատիք։ Ձեռնարկը սկսել էք, աշխատեցէք նրան տալ յարմար ելքը. եթէ կարող էք դեռ մնալ ձեր ապաստանարանում, մնացէ՛ք։ Ճշմարիտ յեղափոխականը ձախորդ հանգամանքներում գլուխը չի կորցնում, այլ շրջահայեաց ու պաղարիւն կերպով նպատակայարմար ելք է որոնում։ Իմացէք որ դուք մինակ չէք ամենեւին, այլ ունիք ընկերներ՝ պատրաստ աջակցելու Ձեզ։ Ընդարձակ նամակ շուտով կը ստանաք։

* * *

Թիւ 518 20–11–92, Աթենք

Ամասիոյ Մասնաճիւղին

Ներփակեալ ուղարկում ենք Ձեզ մի նամակ, որ անմիջապէս ուղարկէք նոյն անձերին, որոնցից ստացել էիք նամակ՝ մեզ ուղարկելու համար։ Ձեր թղթակցութիւնը ստացանք։ Ստացե՞լ էք Շրջաբերական-հրահանգը։ Շտապեցէք շուտով տեղեկութիւն տալ Ձեր գործերի մասին՝ նրա նախագծի համեմատ։

* * *

Թիւ 528 26—12—92, Աթէնք

Կարոյին. Պոլսոյ Մասնաճիւղին

Վերջապէս ստացանք Ձեզնից ընդարձակ մի նամակ, որի մասին արդէն տեղեկութիւն տուինք Ձեզ անցեալ շաբաթ՝ մի կարճ նամակով։ Նոյն այդ կարճ նամակում մենք գրեցինք Ձեզ՝ նաեւ Ձեր ձեռնարկի (Պատրիարքի) մասին, խորհուրդ չտալով Ձեզ այդպիսի բան անել։

Այժմ երբ տեղդ նոր կազմակերպւում էք միայն, հազիւ նոր դուրս եկած Ձեր այդտեղի ընկերներից մի քանիսն ամենածանր փուլից, ձեռնարկը կարող է վտանգել Ձեզ եւ տեղիդ գործերը։ Դուք պիտի չսկսէիք այդպիսի ձեռնարկի գործադրութեան, որ ամէն տեսակէտից կարող է քայքայել տեղական խախուտ ուժերը։ Երկրորդ՝ ժամանակայարմար չէ արտաքին տեսակէտից։

Ո՞վ է Պատրիարքը. մի վախկոտ, տգէտ, տկարամիտ անձ, որ իսկապէս կառավարութեան ձեռքի տակ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել, եթէ ոչ՝ անպիտան։ Մեր աչքի առաջ կան աւելի կարեւոր անձեր, որոնց ենթակայ դարձնելը իսկապէս շատ աւելի խրատական եւ օգտակար կը դառնայ, քան այդ ախմար ոչխարին։

Կուսակցութիւնս չէ կարող այդտեղ օգտուել՝ ձեռնարկի գործադրութիւնից առաջ եկած հանգամանքներից, որպէսզի տեղիդ՝ իրերի վիճակը ի նպաստ մեր գործին դարձնի։ Այդպէս անել կարողանալու համար հարկաւոր է ունենալ տեղդ բաւականին խիստ կարգապահուած եւ ուժեղ կազմակերպութիւն, որպէսզի պէտք եղած պարագայում՝ կարելի լինի այլ տեսակ ձեռնարկներ եւս գործադրել, տագնապ ու յուզում առաջացնել տեղդ։ Ուրեմն, այդպէս ձեռնարկ մի գործադրէք։ Այլ աշխատեցէք ամրակուռ դարձնել կուսակցութիւնը։ Տասնական դրութեամբ խմբեր կազմեցէք քաղաքիդ ամէն կողմերը, մանաւանդ գաւառացի անձնուէր պանդուխտներից։ Մասնաճիւղին մէջ կատարեցէք աշխատանքի բաժանում. օրինակ՝ կազմակերպող, փրոփականտիստ, նոր մարդիկ անդամագրող։ Տասնեակներու հետ սերտ յարաբերութիւն կազմեցէք, առանց իւրաքանչիւր անձին յայտնելու վերին Մարմնի կազմին անունները. կապեր հաստատեցէք պետական եւ ազգային դիրքաւորումների հետ։ Ստուգեցէ՛ք սկիւտարցի դեղագործ Կարապետ Պասմաճեանի մատնիչի հանգամանքը։

* * *

Թիւ 539 9 Դեկտ. 92 Աթէնք

Շանենին (Շեքերճեան) Ուսքըր Մես.

Ձեր Նոյեմբեր 28 թ. նամակը ստացանք ներփակեալ 3 տոլարով։ Միեւնոյն նամակի մէջ գրում էք մեզնից մէկի գալու մասին, եւ այդ առթիւ ուղարկած էք 100 տոլար, իբր ճանապարհածախս։ Յայտնում ենք Ձեզ եւ Ձեր երկու ընկերներին մեր խորին շնորհակալութիւնը Ձեր անկեղծութեան եւ աջակցութեան համար, որ ամէն տեսակէտից գնահատելի է։ Ամենայն սիրով կ'ուղարկենք դէպի Ձեզ մի պատուիրակ, գիտութեան հմուտ, ուսեալ, համալսարանական եւ ամէն տեսակէտից արժանաւոր Հնչակեան դրօշը պանծացնելու համար, 2—3 շաբաթից յետոյ։ Ոգեւորուած ենք ամերիկահայ այժմեան եռանդուն տրամադրութեան մասին, նրանց բուռն համակրութեան մասին դէպի «Հնչակ»ը։

Մեր ներքին թշնամիները շատ են կատաղած, տեսնելով մեր գործունէութիւնը, ժողովրդականութիւնն եւ այն համակրանքը որ մենք վայելում ենք ամէն տեղ։

Պ. Կ. Կիրակոսեան Աղիամանցին հաղորդեցէք մեր շնորհակալութիւնը իր արած դրամական նպաստի համար՝ հաղորդելով նրան մեր բարեւը։

* * *

Թիւ 442 21 Սեպտ. 92, Աթէնք

Նիւ Եօրք, Հնչակեան Մասնաճիւղին Մու.ր.՝ Շիրվանեանի

Ձեր 13/25 Սեպտեմբերի նամակը ստացանք հանդերձ կանոնագրով ու անդամների ցուցակով։ Յայտնում ենք մեր անկեղծ խնդակցութիւնը եւ ողջունում ենք Ձեր նորակազմ Հնչակեան մասնաճիւղը։ Միանգամայն կարեւոր ու ցանկալի ենք համարում որ լաւ ուսումնասիրէք Հնչակեան Ծրագիրը, որն իր մէջ պարունակում է ներկայ հասարակական ամենայառաջադէմ վարդապետութիւնը եւ հայութեան իսկական բարօրութեան գաղափարը ու դէպի այդ բարձունքները տանող ուղին։

Պիտի չմոռնանք որ Մայր-Հայրենիքը կանչում է իր լաւ զաւակներին։ Ձեզնից իւրաքանչիւր անդամի մասնաւոր եւ հասարակական կեանքը պէտք է լինի օրինակելի, նման իր ստանձնած գաղափարի, որպէսզի ազդեցութիւն ունենայ իր շրջապատողների վրայ։

* * *

Թիւ 543 Յուլիս 2, 92, Գահիրէ

Միսակին

Խանն այստեղ էր եւ այս օրերին մեկնեցաւ դէպի Կիպրոս։ Մեծաքանակ զէնքեր ունինք, սա պէտք է փոխադրել այնտեղ։ Այժմ Խանը (Խանազատ) պէտք է Կիպրոսում կարգադրէ այդ խնդիրը։ Այդ խնդրի համար նա Ձեզ Կիպրոս պիտի կանչէ։ Պատրաստեցէք ճանապարհածախսը։ Նախ Լառնաքա գացէք։ Փնտռեցէք ժամագործ Յակոբ Յովսէփեանին եւ նրանից հարցրէք Նշան Կարապետեանի մասին։ Խանը անձամբ կը բացատրէ Ձեր անելիքը։ Ուրախացէք որ մեկնում էք Եգիպտոսից։ Ոչ ոքի մի յայտնէք Ձեր մեկնումը։ Գտէք վստահելի մէկը Ձեզ փոխարինող, որ Հաճիի նամակներն էլ ինքն ստանայ եւ մեզի գրէ, եւ դրամը ապահով եղանակաւ ղրկէ Հաճիին։

* * *

Թիւ 553 15 Յուն. 1893

Գահիրէ, Միսակին

Այսօր պէտք է հաղորդեմ Ձեզ, որ Խանն արդէն վերադարձել է Կիպրոսից, խիստ հիւանդութեան պատճառով մի կողմից եւ միւս կողմից կիլիկեցիների ներկայ տագնապալի վիճակը ստիպեցին յետաձգել մեր ձեռնարկը։ Թերեւս «Ապրանքը» ղրկելու ուրիշ ճանապարհներ որոնենք։ Խանն այժմ հիւանդ պառկած է։ Ձախ թեւը ուռած է եւ իրեն բաւական ցաւ է պատճառում։

Ինչպէ՞ս վերջացուցիք ձեր վիճաբանութիւնները «Արմենիա»ի Գաբրիէլ հրեշտակի հետ. անտարակոյս դուք նրան ցոյց տուած կը լինէք իրեն դատապարտելի անգործութիւնը և միւս կողմից, նոյնքան դատապարտելի մեծախօսութիւնը, դատարկապորտութիւնը ու ոգիտութիւնը և պահանջած կը լինէք նրանից վաւերական փաստեր։

«Արմենիա»ի ամէն տեսակ կեղտոտ զրպարտութիւնների մասին «Հընչակ»ի դէմ, եթէ տուած չէ այդ փաստերը՝ պէտք է խայտառակած լինէք իրեն։

Լսել ենք որ Աւետիսեանն ուզում է իրապէս ոգէտներին համոզեցնել թէ մենք այժմից իսկ ցանկանում ենք սոցիալիստական կազմակերպութիւն հաստատել Հայաստանում, Թերեւս խեղաթիւրելով մեր ասածները։ Ի հարկէ դուք նրան ցոյց տուած կը լինէք մեր ծրագիրը։ «Հնչակ»ի բազմաթիւ յօդուածները, որոնց մէջ ամենապարզ կերպով բացատրուած է որ սոցիալիզմը մեր հեռաւոր նպատակն է, իտէալն է։ Մինչդեռ մենք ունինք մօտակայ նպատակ որ դեմոկրատիան, սահմանադրական ազգային անկախութիւնն է։

Այդ ապուշին ցոյց տուէք, որ դեմոկրատիզմը (ռամկավարութիւնը)՝ սոցիալիզմ չի նշանակում։ Այսօր ռամկավարական է Զուիցերիան, Ամերիկան, Ֆրանսան, բայց դրանք ամենեւին սոցիալիստական չեն ի հարկէ, այլ պուրժուական են կոչւում։

Եթէ Աւետիսեանը տակաւին այդտեղ է, կրկին ժողով սարքեցէք և այդ կէտերի վրայ նորից հարուածեցէք նրան, մինչև պահանջելով «Արմենիա»ի կատարած գործունէութիւնը ցոյց տալ փաստերով․․․։

Թիւ 587

12 Սեպտ. 92, Աթէնք

Գահիրէ՝ Միսակին

Վերջապէս այսօր կարող ենք գրել Ձեզ որ Աթէնք գաք, բայց Ձեր մեկնելուց առաջ ունէք մի քանի կարգադրութիւններ։ Նախ՝ որոշեցէք հաւատարիմ փոխանորդը։ Ձեզ ուղարկում ենք մի ռուսական անցագիր, որ այդտեղ կամ Ալեքսանդրիա վիզէ անել տաք տաճկական հիւպատոսարանից, Պոլսոյ վրայ։ Այդ անցագիրը Ձեզ հետ կը բերէք այստեղ, իսկ եթէ չգաք, ուղարկեցէք փոստով։ Յետոյ հոգացէք մէկ անցագիր Ձեզ համար և վիզէ անել տուէք Կարնոյ վիլայէթը գնալու համար։

Եթէ կարող էք միջոց գտնել մէկ երկու տաճկական անցագիր ձեռք բերել, նոյն դիմագծութիւններով Տաճկաստանի համար (Շ. Գարահիսար, Վան) որոնց մասին նախապէս գրած էի Ձեզ։

Չմոռնաք Ձեզ հետ բերել Հաճիի նամակները, անվրէպ կերպով ու փութապէս։

Երբ որ Ալէքսանդրիա հասնիք, այնտեղ Պր. Յովակիմին հարկ եղած խորհուրդներն ու խրատները տուէք, պատուիրեցէք «Հնչակ»ներն ու նամակները միշտ կանոնաւորապէս ուղարկէ իրենց տուները, կանոնաւոր նամակագրութիւն ունենայ մեզ հետ։ Այնուհետև խելագարուած կարապետի համար հիւանդանոցում ձրի տեղ գտէք։ Պատուիրեցէք Յովակիմին՝ դնել այդ հիւանդանոցը։

Ձեր վերջին նամակում մի չորք հարցեր էք տալիս սոցիալիզմի մասին։ Ճիշդ ասած, այդ հարցերին պատասխանելու համար հարկաւոր է ամբողջ մի հատոր գրել։ Ի հարկէ, նամակով անհնարին է, եթէ չուզենամ շատանալ միայն ընդհանուր խօսքերով։ Ես այժմ արդէն աւելորդ եմ համարում այդ էլ գրել, քանի որ մինչեւ մէկ շաբաթ դուք ինքներդ այստեղ կը լինէք և մենք շատ անգամ առիթ կ'ունենանք երկար ժամերով ընդարձակօրէն խօսելու այդ նիւթի վրայ։

Գնացած արաբկիրցոց մասին որևէ տեղեկութիւն ունէ՞ք։ Ի՞նչ է անում միւսը, որ այդտեղ է, Ձեր մեկնելուց առաջ յուսադրեցէք նրան։ Խանը առողջ է և շուտով պիտի մեկնի, մինչև Ձեր գալը՝ այստեղ կը լինի։

* * *

Թիւ 552

8 Յունվ. 93, Աթէնք

Ամասիա, Մասնաճիւղին

Վերջապէս Ձեզնից եկաւ Շրջաբերական-հրահանգի պատասխանը, որ բաւական ուշ էք հասցնում մեզ։ Ձեր տուած տեղեկութիւնների մասին մանրամասնօրէն մեր խորհրդածութիւնները և խորհուրդները կը գրենք հետագային, երբ կը ստանանք այդ կողմերի բոլոր մանրամասնութիւնների պատասխանը։ Առայժմ այնքան կ'ասենք՝ ինչքան էլ նրանք շատ կէտերում անմըխիթար լինեն, այնուամենայնիւ նրանք անուղղելի չեն ամենեւին. եթէ գործադրուի յայտնի, տոկուն և բանիմաց աշխատութիւնը։ Այդ տեսակէտից մեր ձեռքից եկածը մենք չենք խնայի։

Ձեր մօտ կազմած ներքին կանոնագիրը մեզ արդէն ուղարկուած է այդ կողմերից, հետեւապէս Ձեր կողմից կրկին ղրկելն աւելորդ է։ Դուք գրում էք որ չունիք տպատակային խմբերի յատուկ ներքին կանոնագիր։ Շուտով կ'ուղարկենք Ձեզ։ Ստացե՞լ էք մեր կողմից ղրկուած բոլոր «Հնչակ»ները և պրոշիւրները։

Մէկ երկու խօսք եւս այդտեղի նահանգային ժողովներից մէկում որոշուած մի կէտի մասին։ Դա «Մարտ» թերթի հրատարակման որոշումն է։ Մարզուանցիները մեզ գրում են, խնդրելով՝ որ մենք հարկ եղած հրահանգները տանք թերթի հրատարակման վերաբերմամբ, որպէս և տանք նրան ուղղութիւն։ Այն՝ ինչ գրել ենք դրա մասին մարզուանցիներուն՝ պէտք ենք համարում կրկնել Ձեզ։

Նախ՝ մեզ խիստ զարմացնում է որ այսքան ուշ են իմաց տալիս մեզ դրա մասին, մինչդեռ դրա որոշումն իսկ կախուած է կուսակցութեան դըլխաւոր խմբերից, քանի որ այդ հարցը շօշափում է կուսակցութեան ընդհանուր շահերը։

Երկրորդ՝ այդպիսի որոշում տալով՝ չէ յայտնուած մեզ գլխաւորը — լրագրական ծրագիրը, նրա հրատարակման պահանջը, պայմանները թէ՝ ի՞նչ հիմունքների վրայ և ի՞նչ տեսակէտներով պէտք է կառավարուի թերթը, որո՞նք պէտք է լինեն գլխաւոր նիւթերը, և այլն․․․։

Լրագիրը անհնարին է հրատարակել, մինչև որ այդ բոլոր կէտերը մանրամասնօրէն չպարզուին, չ'որոշուի ու ձեռք չբերուի կուսակցութեան գլխաւոր խմբերի համաձայնութիւնը։

Դուք մեր ուշադրութեանն էք յանձնում տեղական շուտափոյթ գործաղութեան մասին։ Դա արդէն ինքնըստինքեան հասկնալի է, բայց գործադրութեան բոլոր պատասխանատուութիւնը ընկնում է Տեղական Վարչութեան վրայ։ Շուտափոյթ խօսքն էլ իր սահմանը պիտի ունենայ։

* * *

Թիւ 576 7 Փետր. 93, Աթենք

Այնթեպ՝ Մարկոս Գարակեօզեանին

Ստացանք Դեկտ. 11 թուակիրը։ Ցաւալի է լսել Ձեր գանգատները գործիչների սակաւութեան մասին։ Ցաւալի է որ, հակառակ Այնթէպի ժողովներում Ձեր կայացրած վճիռներին, մինչեւ օրս Ձեր գործերը կանոնաւորուած չեն։ Ցաւով իմացանք նոյնպէս որ Նորայրը մինչեւ այսօր բանտը կը մնայ։

Գրում էք՝ զէյթունցին զէնք կ՚ուզէ շարժելու ժամանակ, միւս կողմից յայտնում, որ պատրաստութիւններ չունիք մեր առաջարկած զէնքերն ընդունելու. պատրաստութիւն չունիք՝ որովհետեւ տրամադրելի մարդիկ չունիք, որ գործը ձգեն՝ դրանով զբաղին։ Այդ միեւնոյն է ասել թէ Ձեր մէջ ճշմարիտ յեղափոխականներ չկան, բայց միակ ելքն ալ այդ է։

Անցեալ փոստին 250 ֆր. ուղարկեցինք Ձեզ՝ Թիչինի միջոցով, որոնցից 200ը Հալէպի բանտարկեալների համար, իսկ 50ը Լեւոնի կողմից՝ իբր ճանապարհածախս։

* * *

Թիւ 582 10 Փետր. 93, Աթենք

Ամասիա՝ Մասճանիւղին

Ստացանք Ձեր թղթակցութիւնը ու վերջին նամակը՝ թիւ 25, ինչպէս նաեւ իր ժամանակին ստացել ենք Ձեր նախորդ նամակը, որին անմիջապէս պատասխանեցինք։

* * *

Թիւ 585 22—1—93, Աթենք

Շահենին (Շեքերճեան)՝ Ուսքըր

Ցաւով կարդացինք Ձեր երկրորդ նամակում տեղւոյդ սեւազգեստի աբարքների մասին։ Մի հայ վարդապետից աւելին սպասել արդէն չէր սպասուեր։ Բայց ինչ հոգ որ ճշմարիտ գործիչը այդ տեսակ խոչընդոտների վրայ ուշադրութիւն իսկ պիտի չդարձնի։ Եթէ ամերիկաբնակ հայերն էլ պիտի չկարենանք սովորեցնել՝ բարձր կանգնել կրօնական դաւանութիւններից, էլ ո՞ր տեղի հայերն պիտի սովորեցնենք այդ։

Մեծ ուրախութեամբ կարդացինք, որ դուք առանձին ժողովարան պիտի վարձէք հնչակեաններու եւ «Հնչակ»ի քարոզիչներու համար։ Ցանկանում ենք լիակատար յաջողութիւն։ Մենք էլ մեր կողմից կ՚աշխատենք օգնել Ձեզ ուղարկելով մեր ներկայացուցիչը, որը, յուսով ենք, բաւական պիտի նպաստէ Ձեր նպատակներու իրագործման։

Շատ ուրախ ենք որ Պոսթոնի մէջ էլ սկսած են Հնչակեանութիւն քարոզել։ Ուրախ ենք, որովհետեւ շնորհիւ այն հասարակական պայմանների, որոնց մէջ կ՚ապրի ամերիկահայը, նա ընդունակ է աւելի շուտով եւ աւելի լաւ ըմբռնել Հնչակեան ծրագիրը, նրա ոգին։

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՊԱՐԱԳԱՆ

Այդ օրերուն Աթէնքի Հնչակեան կեդրոնը որոշած էր օգտագործել Խրիմեան Հայրիկի վայելած ժողովրդականութիւնը՝ ի նպաստ յեղափոխական գործին։ Խրիմեան՝ Երուսաղէմ հաստատուած էր. կուսակցութիւնը կ՚որոշէ հոնտեղէն զինք փոխցնել Աթէնք եւ անկից ալ՝ Եւրոպա։ Այդ գործը գլուխ հանելու պաշտօնը կը տրուի Խանազատին։ Ան իրեն հետ կ՚առնէ Հմայեակ Խուշպուլեանը, եւ միասին կը մեկնին Ալէքսանտրէթ, ուր կար Հնչակեան կազմակերպութիւն։ Խանազատ՝ Խուշպուլեանը կը ձգէ հոն եւ ինք մինակը կ՚անցնի Եաֆա եւ անկից՝ Երուսաղէմ։

Խրիմեան Հայրիկ կ՚ապրէր առանձին խուցի մը մէջ։ Իր վրայ Ցարութիւն Պատրիարքի կողմէ նշանակուած լրտես մը կը հսկէր միշտ։ Խրիմեանի հաւատարիմ պահապանը վանեցի Սահակ անունով մէկն էր, որ հետագային դարձաւ Խորէն Վարդապետ. սա ալ իր հերթին կը հետապնդէր Պատրիարքին լրտեսը։

Շատ կը զարմանայ Խրիմեան՝ տեսնելով Խանազատը. իսկ երբ այս վերջինը կը յայտնէ իր Երուսաղէմ գալու նպատակը, Հայրիկ տխրութեամբ կը պատասխանէ.

— Հայրիկ ժանգոտած մեքենայ մըն է, ի՞նչ պիտի ընէք զինք։

— Ժանգոտած մեքենայի վրայ ձէթ կը քսենք եւ ան կը գործէ, կատակով կը պատասխանէ Խանազատ։

Այդ օրերուն հայ հասարակական կեանքը յուզող ամէնէն կարեւոր հարցը Մակար Կաթողիկոսի մահն էր եւ անոր յաջորդի ընտրութիւնը։

Մակար Կաթողիկոս կը մեղադրուէր իր մեղկ ու անկամ բնաւորութեան համար, որ չէր կրցած կորովի կերպով պաշտպանել հայ դպրոցներու բաց պահելու հարցը եւ տեղի տուած էր ռուսական կառավարութեան պահանջին։ Անոր մահուամբ կրկին բորբոքած էին հայ հայրենասէրներուն զգացումները եւ կ՚ուզէին այս անգամ էջմիածնի գահին վրայ տեսնել զօրաւոր կամքի տէր եւ հեղինակութիւն ունեցող կաթողիկոս մը։

Խօսակցութեան ընթացքին Խանազատ կ՚ըսէ թէ ինք մօտէն գիտէ որ Գ. Արծրունին լայն համակրութիւն ունի Խրիմեանի հանդէպ եւ ինք վստահ է թէ «մշակ»ականները իրենց քուէն անոր վրայ պիտի կեդրոնացնեն։

Քանի մը օր Խանազատ կը մնայ Երուսաղէմ եւ յաճախ կը տեսակցի Խրիմեանի հետ, որուն կ՚ուզէր անպայման համոզել որ փախուստ տայ։ Ամէն անգամ Խրիմեան առարկութիւն մը կը գտնէ եւ կը մերժէ հետեւիլ անոր առաջարկին։ Ի վերջոյ օր մըն ալ կ՚ըսէ Խանազատին, որ ձգէ երթայ, խոստանալով որ ինք քանի մը ամիս վերջ կ՚անցնի Եւրոպա։ Խանազատ գիտնալով հանդերձ որ Խրիմեան պիտի չյարգէր իր խոստումը, հրաժեշտ կ՚առնէ անկէ եւ Եգիպտոս հանդիպելէ եւ կազմակերպչական աշխատանք տանելէ ետք կը վերադառնայ Աթէնք։

ԳՈՒՄ ԳԱՓՈՒԻ ՑՈՅՑԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ ԱԹԷՆՔԻ ՄԷՋ

Հնչակեան կեդրոնը կ'որոշէ Գում Գափուի պատմական ցոյցին առաջին տարեդարձը նշել մեծ հանդիսութեամբ մը։ Այդ առթիւ կեդրոնը յարաբերութեան մէջ կը մտնայ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ *գործավար Լէոնիդաս Վուլկարիսի հետ, հանդէսին աւելի կարեւորութիւն տալու նպատակով։ Վուլկարիս կ'առաջարկէ որ Հնչակեան կուսակցութիւնը մտնայ Արեւելեան Դաշնակցութեան մէջ։ Այդ առթիւ յաջորդ օրը ան՝ Տամատեանը եւ Խանազատը կ'առաջնորդէ իրենց նախագահ՝* 90*ամեայ Բոցարիսի մօտ, որը եղբայրն էր* 1825*ի յունական ապստամբութեան հերոս՝ Մարկոս Բոցարիսի։*

Բոցարիս շատ սիրով կ'ընդունի Հնչակեան ներկայացուցիչները եւ կ'ըսէ.— «Վուլկարիս պատմեր է ձեր մասին. շատ ուրախ եմ ձեզ տեսնելուս համար։ Հոգւոս չափ կը սիրեմ ազատութեան համար մարտնչողները։ Աստուած ոյժ եւ կարողութիւն տայ ձեզ, որ շուտով հասնիք ձեր նպատակին եւ թող ազատութեան դրօշը ձեր հայրենիքի վրայ ալ ծածանի, ինչպէս որ կը ծածանի մեր հայրենիքին՝ Հելլադայի վրայ, անոր անմահ քաջերուն շնորհիւ։

Վուլկարիս յանձն կ'առնէ՝ այս տեսակցութենէն ետք, հանդէսին կազմակերպութեան գործը։ Ան յարաբերութեան մէջ կը մտնայ մէկ կողմէ Հնչակեան կեդրոնին, միւս կողմէ ալ՝ Աթէնքի քաղաքապետին հետ, պարտ ու պատշաճը տնօրինելու համար, որպէսզի հանդէսը տեղի ունենայ լաւագոյն պայմաններու մէջ։

Թուրք դեսպանատունը լուր առնելով այս մասին՝ կը դիմէ յունական կառավարութեան, արգիլելու համար այդ հանդէսը որ կը նկատէ հակաթուրք ցոյց մը։ Վարչապետ Դիլանիս հրահանգ կու տայ արգիլել հանդէսը։ Վուլկարիս կը հասկցնէ վարչապետին թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը Արեւելեան Դաշնակցութեան անդամ կազմակերպութիւն մըն է եւ կը վայելէ զօրավար Բոցարիսի վստահութիւնը, որով՝ հանդէսին արգիլումը կրնայ դէշ անդրադարձ մը ունենալ հանրային կարծիքին վրայ։

Վարչապետը անձամբ յարաբերութեան մէջ կը մտնայ Բոցարիսին հետ եւ կը բացատրէ Թուրք դեսպանին պահանջը։ Բոցարիս, հին Թրքատեաց յեղափոխականը, զայրացած կը պատասխանէ վարչապետին.

— Ըսէք, խնդրեմ, շատո՞նց է որ դուք Թուրք կառավարութեան ստրկանը դարձած էք։ Միթէ չէ՞ք գիտեր որ մեր երկրի օրէնքը թոյլ կու տայ ամէն տեսակ հանդէսներ։

— Բայց այդ հանդէսը ցոյցի բնոյթ պիտի կրէ, կ'առարկէ վարչապետը, ուղղուած դրացի պետութեան մը դէմ, որուն հետ մեր յարաբերութիւնները բարեկամական են։

— Բայց մի մոռնաք որ այդ պետութիւնը թշնամի եղած է, եւ է՛ մինչեւ այսօր՝ յոյն ազգին։

Ի վերջոյ վարչապետը կը խնդրէ Բոցարիսէն որ հանդէսէն վերջ Հնչակեանները չյարձակին Թուրք դեսպանատան վրայ։ Բոցարիս կ'երաշխաւորէ։

Հանդէսը տեղի կ'ունենայ քաղաքին շրջակայքին մէջ, ուր կը հաւաքուի մեծ բազմութիւն մը, կազմուած՝ հայերէ եւ յոյներէ։ Կրակոտ ճառ մը կը խօսի Վուլկարիս, կրետացի ծերունի քահանայ մը, ինչպէս նաեւ Հնչակեան ներկայացուցիչներ։

Հանդէսի վերջաւորութեան ներկաները թափօր կազմած փողոցներէն կ'անցնին եւ կը կենան Բոցարիսի դրան առջեւ, անոր ներկայացնելով Գում Գափուի ցոյցի առեն նահատակուածներուն լուսանկարը՝ ծաղկեպսակի մը մէջ առնուած։

Յաջորդ օրը յոյն մամուլը համակրական սիւնակներ կը յատկացնէ հանդէսի նկարագրութեան եւ Հնչակեան կուսակցութեան անունը կը դառնայ ժողովրդական։

ՆԵՐՔԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչ Խանազատ կազմակերպութեան ճիւղերը կը տարածէր Տրապիզոնի շրջանը՝ տեսնենք թէ ի՞նչ վիճակի մէջ էր Հնչակեան փրոփականտի գործը Կովկասահայերու մէջ։

Այս առթիւ թանկագին գործեր տեսած է Ռուփայէլ Մովսէսեան, թէ՛ արեւելահայերու եւ թէ արեւմտահայերու մէջ։

Անոր ծնողքը մշեցի էին։ Գաղթած նախ Թաւրիզ եւ անկէ անցած Թիֆլիս, ուր Ռուփայէլ կը մտնէ Ներսիսեան դպրոցը։ Ռուփայէլ հօրը բերնէն յաճախ կը լսէր Մշոյ դաշտի զուլումները, որմէ յուզուած աչքերը կ'արցունքոտէին։ Ներսիսեանի ուսուցիչներէն Ծերենց (Բժ. Յովսէփ Շիշմանեան) անոր մէջ արթնցուցեր էր ազգային ոգին։

1887*ին, երբ Ռուփայէլ կը ծառայէր Արտէմ Նազրեանի գրավաճառատունը, հոն կը հասնին կապոցով «Հնչակ»ներ։ Կապոցը բացած երբ կը կարդար, յանկարծ ներս կը մտնէ Ռոֆֆին, անկէ կ'առնէ հատ մը եւ կը տանի Գրիգոր Արծրունիին։ Այս վերջինը զինք կը կանչէ եւ կը խնդրէ որ ամէն կապոց գալուն, իրեն մէկական օրինակ բերէ։*

Ռուփայէլ իր յուշերուն մէջ կը գրէ թէ Ռոֆֆին չափազանց կ'ոգեւորուի եւ մօտը եկած Թիֆլիսի հայ կուսանոցի մայրապետ Հռիփսիմէ Թայիրեանին կ'ըսէ՝ «Չնայած որ ես շատ բան եմ կորցրել Հայկական Դատի պատճառով, շատ մեծ աշխատանք եմ տարել հայ ուսանողութեան մէջ ազգային գիտակցութիւնը արթնցնելու համար, սակայն դժբախտաբար նրանք փոխանակ գալու մի հայկական կազմակերպութիւն ստեղծելու, մտնում են նարօդնիկների եւ մարքսիստների մէջ։ Կեցցեն արտասահմանի հայ ուսանողները, որոնք վերջապէս հասկացել են ժամանակի պահանջը եւ ստեղծել են մի կազմակերպութիւն, որի օրգանն է այս «Հնչակ»ը։»

Ռուփայէլը կը պատմէ նաեւ, թէ «Հնչակ»ի 4րդ թիւին հետ Թիֆլիս կը հասնին 30 *օրինակ Հնչակեան կուսակցութեան ծրագրից, որոնցմէ* 5*ական օրինակ կը ղրկէ Պաքու եւ Պաթում։ Անկէ ետք յիշեալ քաղաքներու մէջ կը սկսի մարմին առնել կազմակերպչական գործը։*

— Կովկասի զանազան կեդրոններից, միշտ կը պատմէ Ռուփայէլ, նորանոր դիմումներ էին գալիս ծրագիր եւ «Հնչակ» ուղարկելու համար, որով՝ հարկադրուած էինք լինում բազմաթիւ օրինակներ արտագրել եւ ուղարկել։

Միւս կողմէն ալ՝ Թիֆլիսի ոստիկանութիւնը լուր կ'առնէ «Հնչակ»ներու ստացման մասին եւ կը սկսի հետապնդել ուսանողները։

Ռաֆայէլ հետզհետէ կը տարուի կուսակցութեան գաղափարականով եւ կ'որոշէ մեկնիլ Երկիր, նուիրուելու համար կազմակերպչական աշխատանքներու։ Ռաֆայէլին կը միանայ Ալէքսան Ռոստոմեան եւ միասին կը մեկնին Կարս, անկէ Էրզրում անցնելու համար։

1889 Յուլիսի առաջին օրերուն անոնք կը հասնին Կարս, ուր հաւաքուած կ'ըլլան 150ի մօտ երիտասարդներ — Ռոսթովէն, Արմաւիրէն, Ախալցխայէն, Ալէքսանդրապոլէն եւ ուրիշ տեղերէ — «ուխտի» երթալու համար Մշոյ Սուրբ Կարապետ վանքը։

Այն օրերուն սովորութիւն դարձած էր որ «ուխտաւորները» իրենց հետ Հայաստան կը տանէին Րաֆֆիի գործերը, որոնք հոն ձեռքէ ձեռք կը խլուէին։

Էրզրումի մէջ երկու գործիչներուն կը միանայ քաղաքի մեծահարուստներէն՝ Մարտիրոս Սահաթճեան, որուն կը բացատրեն Հնչակեան ծրագիրը եւ կու տան «Հնչակ»ի թիւերէն մէկ քանին։ Սահաթճեան խիստ կ'ոգեւորուի եւ կը խոստանայ իր վերադարձին Էրզրումի մէջ եւս մասնաճիւղ մը կազմել։

Ուխտաւորները վերջապէս կը հասնին Ս. Կարապետ։ Երկու ընկերները կը գտնեն վանքին առաջնորդը, Ներսէս Ծ. Վրդ. Ղարախանեանը եւ կը բացատրեն իրենց առաքելութեան նպատակը։ Առաջնորդը շատ ջերմ վերաբերում ցոյց կու տայ անոնց, եւ մօտէն կը սկսի հետաքրքրուիլ Հնչակեան կուսակցութեան ծրագրով, գործունէութեամբ եւ ղեկավարներով։

Ռաֆայէլ մանրամասնօրէն կը ներկայացնէ «Հնչակ»ի գոյառման պատճառները, կը բացատրէ կուսակցութեան մօտաւոր եւ հեռաւոր նպատակները։ Իսկ Ռոստոմեան կը պատմէ թէ ինչպէս ինք կազմակերպեր է Պաթումի Մանթաշեան գործարանի մշեցի բանուորները։

Այդ օրերուն Ս. Կարապետ կը հասնի Կովկասէն Կարապետ Ղումրիկեանի խումբը, որուն նպատակն էր մասնակցիլ տեղային բարթիզանական կռիւներուն՝ քիւրտ պէկերու եւ թուրք կառավարութեան դէմ։

Ղարախանեան Վարդապետ բնաւ չի խանդավառուիր այս խումբին այցելութեամբը, պատճառաբանելով որ տակաւին անպատրաստ է հողը նման գործի մը համար։ Ան կը յայտնէ նոյնիսկ թէ կ'ուզէ խումբը վերադարձնել Կովկաս։

Երկու Հնչակեան գործիչները այս լսելով՝ կասկած կ'ունենան նաեւ իրենց միսիայի մասին, սակայն վարդապետը կը պատասխանէ թէ ինք պէտք ունի երկու գործիչներուն։ Արդարեւ, Ղարախանեան Վարդապետը քանի մ'օր վերջ Ռաֆայէլը կը ղրկէ Ս. Յովհաննու վանքը, իսկ Ռոստոմեանը՝ Ս. Առաքելոց վանքը՝ որպէս ուսուցիչներ։

Ռաֆայէլ Մովսիսեան կը պատմէ նաեւ հետեւեալ հետաքրքրաշարժ դէպքը.— Ուխտաւորներու մէջ կար մի երիտասարդ, Ստեփան Տէր Ստեփանեան, Ներսիսեան դպրոցէն շրջանաւարտ։ Պատարագի ժամանակ սրա անուշ ձայնը բոլորի ուշադրութիւնը կը գրաւէ։ Վարդապետը զմայլած նրա ձայնից, ուրին կը դառնէ, ասելով՝— «Ապրի'ս տղաս, դու պայծառացուցիր պատարագը»։

Այդ երիտասարդը ապագայ Սապահ Գիւլեանն էր...։

Դպրոցի աւագ ուսուցիչ Ղուկաս Վարդապետ՝ Ռաֆայէլը կ'առնէ եւ իրեն հետ կը տանի վանքին մօտ գտնուող Գոմեր գիւղը եւ կը ներկայացնէ ժողովուրդին։ Այնուհետեւ գրեթէ ամէն իրիկուն գիւղի երիտասարդութիւնը կը հաւաքուի Տէր Սարգիս քահանայի գոմին մէջ՝ լսելու համար Ռաֆայէլի հայրենաշունչ խօսքերը եւ յեղափոխական-ազգային երգերը։

Կարճ ատենուան մէջ՝ Գոմերի երիտասարդներէն կը կազմուի եօթը Հնչակեան խումբ՝ տասնական անդամներով, որոնց կը բացատրուի կուսակցութեան ծրագիրն ու նպատակը։ Խումբերու համար կը նշանակուին խմբապետներ, որոնք անդադին կերպով նուիրահաւաքութեան կը սկսին՝ զէնք գնելու համար։

ՌԱՖԱՅԵԼ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Նոյնանման աշխատանք տարած էր նաեւ Ալէքսանը՝ Առաքելոց վանքին մէջ՝ կազմակերպելով 18—20 տարեկան երիտասարդները։ Բարեդէպ օր մը, Ալէքսան իր աշակերտներով Ս. Յովհաննու վանքը կը հասնի եւ հոն՝ Ռաֆայէլի աշակերտներուն հետ խրախճանք մը կը կազմակերպեն, որուն ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Ղարախանեան Վարդապետը։ Կը խօսուին կրակոտ ճառեր։ Ալէքսան իր ճառը կը վերջացնէ հետեւեալ խօսքերով.—

«Մեր այս սիրուն երկիրը դուք պիտի ազատէք հարստահարութենից ու կեղեքումից։ Դողացէք ձեր ընտանիքի պատուի վրայ։ Մի' խնայէք ձեր արիւնը՝ ձեր մօր եւ ձեր քոյրերի պատուի համար։ Կեցցէ' Ներսէս վարդապետ Ղարախանեանը, կեցցէ' Մշոյ դաշտի երիտասարդութիւնը, կեցցէ' Հնչակեան կազմակերպութիւնը»։

ԴԷՊԻ ԷՐԶՐՈՒՄ

Ռաֆայէլ Մովսիսեան եւ Ալեքսան Ռոստոմեան 1889ին կ'այցելեն Էրզրում, ուր կը ծանօթանան Տիգրան Կերեկցեանի հետ։ Ասոր օժանդակութեամբ մեր ընկերները կը յաջողին հոն կազմել Հնչակեան մասնաճիւղ մը։

Էրզրումի մէջ է որ՝ երկու փրոփականտիսթները լուր կ'առնեն թէ Խանազատ Տրապիզոն կը գտնուի։ Ասոր վրայ կ'որոշեն իրենց ճամբան դէպի հոն ուղղել, հանդիպելով նաեւ Բաբերդ, Կիւմիւշխանէ։

Բաբերդի մէջ մեր գործիչները կը հանդիպին Սարգիս Մարտիրոսեանին, եւ անոր ջանքերով կը կազմեն Հնչակեան խումբ մը՝ 7 հոգիէ բաղկացած։

Բաբերդէն՝ Սարգիս Մարտիրոսեանի կողմէ քաշուած հեռագրին վրայ Կիւմիւշխանէի դպրոցի աւագ ուսուցիչ Գրիգոր Պօղոսեան կը դիմաւորէ երկու գործիչները եւ կ'առաջնորդէ խան մը, ուր կը մնան քանի մը օր։ Ամէնօրեայ տեսակցութիւններու ընթացքին Պօղոսեան կը դառնայ հաւատաւոր հնչակեան մը եւ կը մտնայ կազմակերպութեան մէջ։

Իրենց ճամբան շարունակելով Ռաֆայէլ եւ Ալէքսան կը հասնին Տրապիզոն, ուր զիրենք կը դիմաւորէ Պետրոս Մարիմեան։ Այս խումբին կը միանայ նաեւ Սիմոն Նադիրեան եւ բոլորը միասին կ'երթան Խանազատը տեսնելու, որ հիւանդ պառկած էր։

Հետեւեալ օրը կը հաւաքուին քանի ընկերները, այր ու կին, ու կը լսեն երկու գործիչներուն տարած կազմակերպչական աշխատանքին տեղեկատուութիւնը։ Ունկնդիրները խանդավառօրէն կը ծափահարեն եւ ջերմապէս կը գնահատեն ընկերներու թափած ջանքերը։

Քանի մը օր վերջ՝ Խանազատ՝ Ալէքսանը կը ղրկէ Պոլիս, իսկ Ռաֆայէլն ու Սիմոնը՝ կրկին դէպի Երկիր։

ՌԱՖԱՅԷԼ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆԻ ԵՒ ՍԻՄՈՆ ՆԱԴԻՐԵԱՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՊՏՈՅՏԸ

Տրապիզոնէն Ռաֆայէլ եւ Սիմոն ճամբայ կ'իյնան դէպի Տաճկահայաստանի բազմաթիւ կարեւոր կեդրոններ, ինչպէս՝ Երզնկա, Բինկեան, Քեմախ, Ակն, Արաբկիր եւ այլն, երիտասարդութիւնը կազմակերպելու, կուսակցութեան մասնաճիւղեր հաստատելու համար։

Երզնկայի մէջ անոնք կը ծանօթանան կարսեցի ուսուցիչ Եսայի Յարութիւնեանի հետ, որ էջմիածնայ ճեմարանէն էր։ Ան շատ խանդավառ ընդունելութիւն մը կ'ընէ երկու յեղափոխական գործիչներուն, որոնց կ'օժանդակէ կարճ ատենուան մը ընթացքին կազմել 25 հոգինոց մասնաճիւղ մը։

Շարունակելով իրենց ճամբան երկու գործիչները կը հասնին Բինկեան գիւղը, Եփրատի ափին, որու բնակչութիւնը 800 տուն կը հաշուուէր։ Հոն կ'իմանան Ժիրայր Պօյաճեանի մասին, որ երիտասարդական շրջանակներու մէջ մեծ աշխատանք տարած եւ մեկնած էր։ Երկու գործիչները հոն պատրաստ հող կը գտնեն իրենց գաղափարի տարածման համար. երիտասարդութիւնը զիրենք կը շրջապատէ ու կը կազմուի զօրաւոր մասնաճիւղ մը։

Բինկեանէն ետք Ռաֆայէլ եւ Սիմոն կ'անցնին Քեմախ եւ ապա՝ Ակն։ Քեմախի մէջ մասնաճիւղ կազմելէ յետոյ կը սկսին Ակնայ մէջ կազմակերպչական գործին, օժանդակութեամբ քաղաքի մեծահարուստներէն Կարապետ Աղա Քիւրքճեանի եւ Տոքթ. Փաշայեանի, եւ հիմը կը դնեն Հնչակեան առաջին մասնաճիւղին։

Դէպի Արաբկիր կատարած ճամբորդութեան ընթացքին, քաղաքին մօտերը, երկու քարոզիչներու ետեւէն կը հասնին 50ի չափ ոստիկաններ, կը ձերբակալեն զանոնք, եւ կը տանին Արաբկիր։

Երբ այս ձերբակալման լուրը կը հասնի Ակն, Կարապետ Աղա եւ Տոքթ. Փաշայեան, անմիջապէս ձիերով կը հասնին Արաբկիր։ Երկար բանակցութիւններէ ետք՝ կը յաջողին համոզել միւթեսարիֆը թէ՝ երկու ճամբորդները անվտանգ մարդիկ են եւ կ'երթան Մեզրէ իրենց ազգական Գրիգոր Պէյ Վարդանեանին այցելութեան, որ Պարսից հիւպատոս էր հոն։

Տոքթ. Փաշայեան այդ շրջանին ամէնէն գործունեայ եւ վստահելի անձնաւորութիւնն էր։ Ան երկու գործիչներուն հետ թղթակցութիւն կը պահէ Սերովբէ Գարեգինեան անունով մէկու մը միջոցով, որը յաճախ գաղտնօրէն կը տեսակցէր Ռաֆայէլի եւ Սիմոնի հետ։

Քանի մը օր Արաբկիր մնալէ եւ հանգչելէ յետոյ, մեր անխոնջ գործիչները իրենց ճամբան կը շարունակեն դէպի Խարբերդ։

Քաղաքէն քիչ հեռու, այգիի մը մէջ երկու գործիչներուն կը սպասէին հոն հաւաքուած 80ի չափ երիտասարդներ։

Ճաշի ընթացքին Նադիրեան հանգամանօրէն եւ յստակ ոճով կը բացատրէ Հնչակեան կուսակցութեան կազմութեան շարժառիթները, ինչպէս նաեւ անոր Մօտաւոր եւ Հեռաւոր Նպատակները։

Իր հերթին Ռաֆայէլ կը շեշտէ կազմակերպութեան անհրաժեշտութիւնը եւ կը յայտնէ թէ Խարբերդ պիտի ըլլայ կեդրոնը, իսկ մասնաճիւղերը պիտի տարածուին գիւղերը։ Գործունէութիւնը պիտի սկսէր դպրոցներէն, իսկ ժողովուրդի մէջ պիտի տարածուէր զէնք՝ ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր միջոցը։

Կարճ ատենուան մէջ կուսակցական ցանցով բոլոր գիւղերը իրարու կը միանան։ Խարբերդ որպէս այդ շրջանի կեդրոն՝ կը սկսի յարաբերիլ ուղղակի Տրապիզոնի Վարիչ Մարմնի հետ։ Տրապիզոնէն յատուկ սուրհանդակի միջոցաւ Խարբերդ կը սկսին տեղալ «Հնչակ»ի եւ գրքերու կապոցները, որոնք կը յափշտակուին ամէն կողմէ։

Տրապիզոնի Կեդրոնի կարգադրութեամբ Սիմոն Նադիրեան կը մնայ Խարբերդ, իսկ Ռաֆայէլ կ'անցնի Պոլիս, ուր կը մեկնի նաեւ Խանազատ։

Դէպի Պոլիս կատարած ճամբորդութեան ընթացքին Ռաֆայէլ կը կենայ Սեբաստիա եւ Ներսէս անունով նախապէս ծանօթ ընկերոջ մը աջակցութեամբ կը կազմէ մասնաճիւղ մը։

Սեբաստիայէն ետք, Ռաֆայէլ կ'անցնի Ամասիա եւ ապա՝ Եւդոկիա։ Հոս, եկեղեցիին մէջ զինք կը սպասէին շուրջ 50 երիտասարդներ, որոնց կը ներկայացուի որպէս Հնչակեան քարոզիչ։ Ժողովը կը բացուի «Մեր Հայրենիք»ով։ Ապա խօսք կ'առնէ Ռաֆայէլ. կը ներկայացնէ Հնչակեան կուսակցութեան Մօտաւոր եւ Հեռաւոր Նպատակները։

Պոլսոյ Միացեալ Ընկերակցութեան դպրոցի շրջանաւարտներէն Յովհաննէս Յովսէփեան ներկաներուն կ'առաջարկէ ձեռք բարձրացնել եթէ համաձայն են հնչակեանութեան սկզբունքներուն եւ կ'ուզեն որ մասնաճիւղ մը կազմուի։ Ստեղծուած խանդավառ մթնոլորտի մէջ ամէնքն ալ ձեռքերնին կը բարձրացնեն։ Ժողովը կը փակուի «Բամբ Որոտան»ով։

Ռաֆայէլ Մովսիսեանը իր ճամբան կը շարունակէ դէպի Սամսոն՝ այնտեղէն նաւ առնելու համար։

Սամսոնի մէջ Ռաֆայէլ հիւրը կ'ըլլայ ծանօթ ընկերներէն Գաբրիէլ Ղազարոսեանի, ուր և կը հանդիպի Հնչակեան վեթերան ռուսահայ Բարսեղ Զաքարեանին, որ կը մեկնէր Մարզուան, որպէս ուսուցիչ հայկական դպրոցի։ Երկու հաւատաւոր ընկերները երկարօրէն կը խօսակցին և հետագայ ընելիքներու շուրջ խորհրդակցութիւններ կ'ունենան։ Ռաֆայէլ մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ իր անցած տեղերու և կատարած աշխատանքներու մասին, զոր՝ Զաքարեան խնամքով նօթ կ'առնէ։

Չորս օր յետոյ Ռաֆայէլ կը մեկնի Պոլիս, իսկ Զաքարեան՝ Մարզուան։

ՇՄԱՒՈՆԻ (ԳԱԲՐԻԷԼ ԿԱՖԵԱՆ) ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Գաբրիէլ Կաֆեան, որ ծանօթ է Շմաւոն յեղափոխական անունով, որպէս Հնչակեան գործիչ՝ Գում Գափուի ցոյցէն ետք՝ կ'անցնի հայկական գաւառները. առաջին հերթին կ'երթայ Սեբաստիա։

Այդ օրերու Սեբաստիոյ Թրքասէր և ստրկամիտ Առաջնորդն էր Պետրոս Եպիսկոպոս, որ շատ դէշ ընդունելութիւն մը կ'ընէ Շմաւոնին և կը մերժէ տեսչութեան պաշտօնը յանձնել մէկու մը, որ ռուսահայերէն կը խօսէր և կրնար կառավարութեան կողմէ դէշ աչքով դիտուիլ...։ Պետրոս Եպիսկոպոս՝ ո՛չ միայն պաշտօնը կը մերժէ, այլ նաև կը ստիպէ որ Շմաւոն անմիջապէս հեռանայ քաղաքէն, հակառակ պարագային սպառնալով ոստիկանական միջոցներով գործադրել տալ իր կամքը։

ՇՄԱՒՈՆ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԷՋ

Շմաւոն գաղտնի ճամբաներով կը հասնի Արաբկիր, կը ծանօթանայ տեղւոյն Առաջնորդ Եղնիկ Ապահունի Եպիսկոպոսին հետ, որ հակառակ Պետրոս Եպիսկոպոսի, ջերմ ընդունելութիւն կ'ընէ իրեն և ամէն կերպով կ'աջակցի՝ կազմակերպչական գործը յաջողցնելու համար։

Շմաւոն սերտ յարաբերութիւններ կը մշակէ տեղւոյն յառաջադէմ և երիտասարդ շրջանակներուն հետ և կարճ ատենուան մէջ ամբողջ շրջանը կը պատէ կուսակցական մասնաճիւղերով։

Շմաւոնի համբաւը կը տարածուի ամբողջ Փոքր Հայքի մէջ։ Սեբաստիայէն, Մարզուանէն, Ամասիայէն, Մալաթիայէն, Ակնէն, Խարբերդէն «Հնչակ»ի ընթերցողներ, ազատատենչ հայեր կու գան զինք տեսնելու և հրահանգներ առնելու կազմակերպչական հարցերու շուրջ։

Այդ օրերուն Ժիրայր Պօյաճեան, որ մինչ այդ յեղափոխական քարոզչութիւններ կ'ընէր անկախաբար, յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Շմաւոնի հետ և կ'որդեգրէ Հնչակեան գաղափարաբանութիւնը և ուղեգիծը, երբ մանաւանդ կ'իմանայ որ իր եղբայրը, Մուրատ Պօյաճեան կ. Պոլսոյ կուսակցութեան ղեկավար և գործօն անդամներէն մէկն է։

Շմաւոն՝ թէ՛ ժողովուրդի և թէ՛ Առաջնորդի համակրանքը այն աստիճան կը գրաւէ, որ իրեն թոյլ կը տրուի պատարագէն վերջ եկեղեցիի բեմէն հայրենասիրական կրակոտ ճառեր խօսիլ, հրաւիրելով ժողովուրդը զինուիլ և պաշտպանել իր իրաւունքները։

Այս բացայայտ գործունէութեան հետեւանքը այն կ'ըլլայ, որ կառավարութեան պահանջով Շմաւոն պաշտօնէ արձակուի և քաղաքէն ալ հեռացուի։

ՇՄԱՒՈՆԻ ԴԷՊԻ ՏԵՐՍԻՄ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒՄԸ

Շմաւոն, հետը ունենալով տեղացի կարիճներէն Կարապետ Սուքիասեանը, գաղտնօրէն կ'անցնի Տերսիմ և յարաբերութեան մէջ կը մտնէ քիւրտ պէկին հետ՝ միացեալ ուժերով պայքարելու համար հասարակաց թշնամիին՝ Թուրք կառավարութեան դէմ։

Շմաւոն մէկը եղած է Հնչակեան կուսակցութեան այն ղեկավարներէն՝ որոնք կը հաւատային թէ՝ կարելի էր հասկացողութեան գալ Թուրքիոյ միւս ոչհայ յեղափոխական շրջանակներուն հետ՝ համագործակցութիւն ստեղծելու համար թուրք բռնակալութեան դէմ: Այդ նպատակաւ ան կը տեսակցի քիւրտ պէկին հետ և որոշ համաձայնութեան կու գայ։ Շմաւոն կը յայտնէ թէ ինք մասնագէտ է փամփուշտներ պատրաստելու գործին մէջ. բան մը, որ շատ կը հետաքրքրէր պէկին, տրուած ըլլալով որ ինք փամփուշտի շատ պակաս ունէր։ Կը սկսի երկու կողմերուն մէջ սերտ գործակցութիւն մը, որ սակայն շուտով Թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը կը գրաւէ։ Պէկը, շլացած կառավարութեան իրեն խոստացած ոսկիներէն, Շմաւոնը իր թաքստոցին մէջ կը յանձնէ վալիի ժանտարմներուն, որոնք զինք շղթայակապ կը տանին Խարբերդ։

ՇՄԱՒՈՆԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Շմաւոնի ձերբակալման լուրը անմիջապէս կը տարածուի Փոքր Հայքի բոլոր շրջանները և ծանր ու ճնշող տպաւորութիւն կը թողու ամէնուն վրայ։ Հնչակեան կազմակերպուած խումբերը կը խորհրդակցին Շմաւոնի դէպի Պոլիս փոխադրութեան ատեն, զինք ժանտարմներու ձեռքէն ազատել։ Այս առթիւ կ'որոշուի կարիճ խումբ մը, որ պիտի հսկէր Պոլիս տանող ճամբուն վրայ, և կը կազմակերպուին առեւանգման բոլոր միջոցները։ Այս մասին լուր կը հասցնեն նաև Շմաւոնին, որը շատ կը խանդավառուի՝ տեսնելով իր ջանքերուն առաջին պտուղները։

Թուրք ժանտարմները կռահած ըլլալով պատրաստուած դաւը, ճամբան կը փոխեն և ուրիշ ուղղութեամբ կը տանին կալանաւորը, ի դերեւ հանելով կազմակերպուած ծրագիրը։

Երկու մարտական խումբեր լեռները կը բարձրանան՝ Շմաւոնը փախցնող կարաւանը հետապնդելու համար։ Առաջին խումբին գլուխը կ'անցնի Նիքսարցի Նշան Միրաքեան, որը ճամբան կը բռնուի և կը բանտարկուի։ (Հետագային ան բանտէն կը փախի և կը միանայ Մինաս Օղլուի խումբին)։ Իսկ միւս խումբն ալ՝ երկար ատեն լեռները թափառելէ յետոյ՝ ձեռնունայն կը վերադառնայ։

Շմաւոն տեսնելով որ փախուստի ծրագիրը ձախողած է, ուրիշ միջոցով կը խորհի ազատել ժանտարմներու ձեռքէն։ Նախ՝ երկար ճամբորդութեան ընթացքին, կերուխումով կը գրաւէ պահակախումբի սպային վստահութիւնը։ Ապա՝ անոր կը հաւատացնէ թէ ինք Պոլսոյ Պարսից դեսպան Յովհաննէս Խանի քրոջ որդին է, և երբ հոն հասնին՝ սպային աղուոր նուէր մը պիտի տանէ։ Շմաւոն միեւնոյն ատեն կը համոզէ գաւառացի սպան թէ՝ ինք որեւէ յանցանք չունի, և ռուսահպատակ ըլլալուն՝ Պոլսոյ մէջ պաշտօնանկ ընել պիտի տայ Խարբերդի վալին։

Գաւառացի սպան կը հմայուի Շմաւոնի այս խոստումներէն և պատմածներէն. և երբ խումբը Սեբաստիա կը հասնի, ան ժանտարմներու կէսէն աւելին ետ կը ճամբէ և միայն վեց զինուորներով կը շարունակեն ճամբան դէպի Սամսոն՝ հոնկէ Պոլիս, նաւ առնելու նպատակաւ։

Սամսոն հասնելուն՝ Շմաւոն ժանտարմները կը հրաւիրէ ծովափնեայ սրճարան մը և առատ կերուխումով կը «պատուէ» զանոնք։ Քիչ ետք սպան հրաման կու տայ զինուորներուն՝ երթալ պտըտիլ ուր որ կ'ուզեն։

Խարբերդի Հնչակեան ընկերները իրենց ծրագիրը ձախողած տեսնելով չեն յուսահատիր և նախապէս լուր կու տան Սամսոնի մասնաճիւղին, որպէսզի նոյն ծրագիրը հոն փորձեն գործադրել։ Մասնաճիւղը 14 տարեկան շատ ճարպիկ և վստահելի պատանիի մը պաշտօն կու տայ, որպէս զի քաղաքի խաները շրջի և գաւառէն եկուոր և Պոլիս մեկնող ճամբորդներու ինքնութիւնը հասկնայ։

Օր մըն ալ յիշեալ ճարպիկ պատանին սրճարանի մը մէջ կը հանդիպի Շմաւոնին։ Կը հասկնայ որ ան մաս կը կազմէ կալանաւորներու խումբի մը, որ Խարբերդէն Պոլիս կը տարուի, և տեսնելով որ իրեն տրուած բոլոր նշանները կը համապատասխանեն Շմաւոնի արտաքինին, կը մօտենայ անոր և կամացուկ մը կը հարցնէ թէ՝ ինք Շմաւոնն է։ Հաստատական պատասխան առնելէ յետոյ պատանին կը թելադրէ իրեն հետեւիլ։ Պատանին՝ Շմաւոնը կը տանի և կը ներկայացնէ մասնաճիւղի ընկերներուն։

Սամսոնի մէջ քանի մը օր թաքստոց մնալէ յետոյ Շմաւոն կ'որոշէ նորէն Երկիր վերադառնալ և շարունակել յեղափոխական աշխատանքը։ Այս անգամ ան կը մեկնի Մարզուան և կը սկսի կազմակերպչական գործին։ Սակայն հազիւ գործի սկսած՝ կեդրոնը նամակներով զինք կը հրաւիրէ վերադառնալ Աթէնք, Երկրի ու կուսակցութեան մասին տեղեկութիւններ տալու համար։ Շմաւոն կարճ ատենուան մը համար Աթէնք կը մեկնի, և ապա՝ կը վերադառնայ Երկիր, այս անգամ Եւդոկիոյ մէջ աշխատելու համար։

ՇՄԱՒՈՆ ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՄԷՋ

Շմաւոն Եւդոկիոյ մէջ հիւրը կ'ըլլայ Հնչակեան Գէորգ Նազարեանին և գաղտնօրէն կը կազմակերպէ քաղաքի երիտասարդութիւնը։

Եւդոկիոյ անդրանիկ մասնաճիւղի գործօն անդամներէն էին՝ Գէորգ Նազարեան, Յակոբ Քէչէճեան, Ստեփան Հըրեան, Արշաւիր Կամսարական, Յարութիւն Արաբեան, Գէորգ և Սարգիս Տէրտէրեանները, Կարապետ Հէրլէեան, Տիգրան Կօշկարեան, Լեւոն Մելքոնեան, Ծիւան Հէքիմեան, Տրդատ Կարապետեան, Գէորգ Թոփալեան, Արմենակ Գառնակերեան, Յակոբ Ծիգմէճեան, Մակիճեան եղբարք, Կարապետ Սահակեան, Լեւոն Ընկուզեան, Աւետիս Սամանեէմեզեան, տուքարացի Սարգիս Փեհլիվան, Գասպար Պատուելի, Սիմոն Փոստալեան, Տիգրան Հայրապետեան, Յովսէփ քահանայ, Յարութիւն Սանոսեան և այլն։

Հնչակեան կազմակերպութիւնը հիմնովին կը յեղաշրջէ քաղաքին հասարակական կեանքը և վերջ կու տայ յարանուանական և թաղային մանր մունր պառակտումներուն, ստեղծելով համերաշխ գործակցութիւն բոլոր խաւերուն միջեւ։

Կը կազմուին տասնեակ մը խումբեր, որպէս հետեւանք կուսակցութեան խմբային դրութեան։ Զէնք ձեռք բերելու գործը կը յանձնուի Արմենակ Հայրապետեանին, որ Ամասիա տանող ճամբուն վրայի Չինկիլ Խանը կը վարձէ՝ իբր զէնքի կեդրոն։

ՇՄԱՒՈՆ ԱՄԱՍԻՈՅ ՄԷՋ

Շմաւոն Արաբկիր ուսուցիչ եղած ատեն Շաւարշ Խրպէկեան անունով պաշտօնակից մը կ'ունենայ, որ կը մտնէ կուսակցութեան մէջ։ Երբ Շմաւոն Եւդոկիա կ'անցնի և հոն երիտասարդական շարքերուն մէջ մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծէ, կառավարութիւնը կը հետապնդէ Հնչակեան գործիչը։ Խրպէկեան կը միանայ թուրք հետապնդիչներուն և կը խոստանայ գտնել Շմաւոնի հետքը, ինչպէս նաև հրոսակային խումբերուն ցանկը ձեռք ձգել։ Սակայն Եւդոկիոյ մասնաճիւղը, որ լուր առած էր Խրպէկեանի կասկածելի ըլլալուն մասին, իր կողմէն Արմենակ Հայրապետեան՝ կարիճ երիտասարդը, կը նշանակէ զայն հետապնդելու, և ի հարկին՝ մաքրագործելու համար։ Արդարեւ, շատ չանցած, Արմենակ թակարդի մէջ կ'առնէ լրտես Խրպէկեանը և մարզուանցի արապաճի Մելքոնի միջոցով տեռորի կ'ենթարկէ զինք։ Այնուհետեւ Արմենակ, Շմաւոնի կարգադրութեամբ՝ կ'անցնի Չինկիլ Խան և հոն կը ղեկավարէ փամփուշտ և զէնքեր պատրաստելու գործը և կ'ապահովէ հրոսակային խումբերուն ռազմանիւթ հայթայթելու աշխատանքը։ Այդ օրերուն կուսակցութեան շարքերը սպրդած էր Կարապետ Հալէչեան անունով մէկը, որուն թուրք կառավարութեան ծախուած ըլլալը կը յայտնուի այն ատեն միայն, երբ Արմենակի գործակից՝ Համբարձում Տէլի Դաւիթեանը կը յանձնէ թուրք ոստիկաններուն ձեռքը։ Հոդ կը ձերբակալուի միւս սուրհանդակ Նշան Միրաքեանը՝ կուսակցական նամակներով։ Համբարձում կը տարուի Պոլիս և կը դատապարտուի 15 տարուայ բերդարգելութեան ու կը նետուի Ամասիոյ զնտանը։

Հալէչեանի ցուցմունքներով կը ձերբակալուի և կը նետուի Ամասիոյ բանտը նաև՝ Արմենակ Հայրապետեան։

Ամասիոյ բանտին մէջ պահուած կը մնար նաև [illegible] Հնչակեան մը՝ Նշան Քիրեմիթճեան։ Այս երկքը կը յաջողին փախուստ տալ Ամասիոյ բանտէն, այնտեղի Հնչակեան ընկերներու օժանդակութեամբ։ Արմենակ իր խումբով կ'ապաստանի Ամասիոյ արեւելեան լեռները։

Երբ այս փախուստի լուրը կը տարածուի Ամասիոյ մէջ, շատ մը անձնազոհ երիտասարդներ կ'երթան և կը միանան խումբին, որոնց մէջ կ'ըլլան Յակոբ Մարինոսեան, Սեդրակ Թագաթեան, Մկրտիչ Քիւրքճեան, Մարզուանէն՝ Թամիկ Արթին, տուքարացի՝ Սարգիս Փեհլիվան, մալաթիացի՝ Աւետիս, փախախլի՝ Ցովհաննէս, չիֆթլիկցի՝ Նշան Փեհլիվանեան, Լեւոն Մելքոնեան եւ այլն։

Շմաւոն կը փութայ անմիջապէս հասնիլ Ամասիա՝ պատժել տալու չարիքին հեղինակը՝ Հալէչեանը։ Մաքրագործման պարտականութիւնը կը ըստանձնեն Արմենակ, Համբարձում, Նշան եւ Զօպան Կարապետ։

Հալէչեան ցերեկ ատեն միշտ կը պահուէր եւ միայն գիշերները դուրս կ'ելլէր։ Հակառակ ատոր՝ Հնչակեան տեռորիստները կը յաջողին մատնիչը ձեռք անցընել եւ գետնամոյն ընել զինք, նախապէս իր բոլոր լրտեսական արարքները ճակտին զարնելէ յետոյ։

Այդ օր Ամասիոյ մէջ, Մերզէսի դրան առջեւ, իր պատիժը կը կրէ ուրիշ լրտես մը՝ Կիւլեան անունով, որ Ամասիոյ մէջ ուսուցիչ էր։

ՇՄԱՒՈՆԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Երկար հետապնդումներէ ետք, Թուրք ոստիկանութիւնը կը յաջողի ձերբակալել Շմաւոնը Մարզուանի մէջ՝ 1893ին։

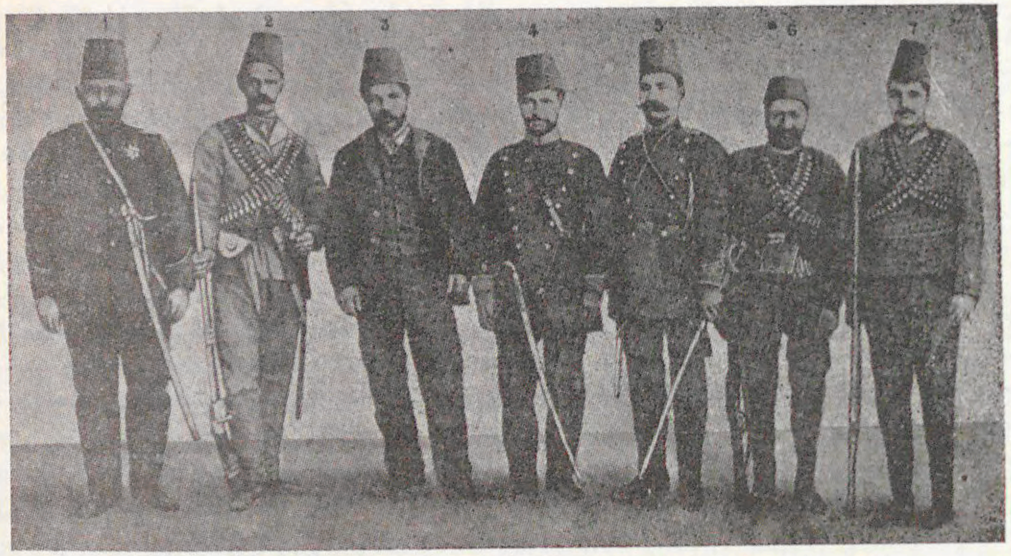

ՇՄԱՒՈՆ (ԹԻՒ 3) ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԱԾ ՄԱՐԶՈՒԱՆԻ ՄԷՋ

Ռուս դեսպանատան պահանջին վրայ՝ Շմաւոն՝ որպէս ռուսահպատակ, կը տարուի Պոլիս եւ հոն կը դատուի։ Դատավարութեան ներկայ կ'ըլլայ ռուս դեսպանատան ներկայացուցիչը։

Շմաւոնի դատավարութիւնը մեծ աղմուկ կը հանէ ո՛չ միայն հայկական, այլ նաեւ Պոլսոյ օտար շրջանակներուն մէջ։

Դատավարութեան ընթացքին իրմէ լուսաբանութիւններ կ'ուզուի իր քարոզած սոցիալիզմի մասին։ Շմաւոն կը բացատրէ կապիտալիստական կարգ ու սարքին անարդարութիւնները, որոնց հետեւանքով կազմուած են սոցիալիստական կուսակցութիւնները՝ պայքարելու համար հարստահարութիւններու եւ կեղեքումներու դէմ։

Այնուհետեւ Շմաւոն ամէնէն բուռն քննադատութիւններ կ'ընէ Թուրքիոյ մէջ տիրող կամայականութիւններու, հարստահարութիւններու, պաշտօնէութեան կաշառակերութեան, օրէնքի եւ արդարութեան բացակայութեան մասին, որուն դէմ կը պայքարի ինք եւ իր կուսակցութիւնը՝ Հնչակեանութիւնը։

Հարցաքննիչ դատաւորներէն մին երբ հեգնանքով կը հարցնէ թէ՝

— Քեզի՞ մնացեր է Թուրքիան բարեկարգել,— Շմաւոն կը պատասխանէ.

— Քա՛ւ լիցի, իմ պաշտօնը չէ Թուրքիան բարեկարգել, այլ՝ Թուրքիոյ հպատակ բոլոր ազգերուն աչքերը բանալ եւ հասկցնել թէ՝ իրենք ալ մարդիկ են եւ պէտք չէ՛ թոյլ տան որ ոտնատակ առնուին իրենց մարդկային տարրական իրաւունքները։ Պետութիւնը իր ժողովուրդին հայրը պէտք է ըլլայ եւ ո՛չ թէ դահիճը։

Դատավարութեան արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ ռուս դեսպանին պահանջով Շմաւոն իրեն կը յանձնուի եւ կը ղրկուի Պետերբուրգ, ուր եւ կը նետուի բանտ։ Տարիներ շարունակ ան բանտերուն մէջ եւ տաժանակիր աշխատանքներով կը մաշէ իր կեանքը, մինչեւ որ կ'անցնի Կովկաս, ուր կրկին կը նուիրուի հասարակական գործունէութեան։

Շմաւոն՝ իբր վեթերան հնչակեան, գործօն մասնակցութիւն կ'ունենայ 1917ի ռուս Փետրուարեան յեղաշրջումի ընթացքին՝ իբր պաշտպան Հնչակեան սոցիալիստական գաղափարի իրագործման, թեւ ու թիկունք կը կանգնի սովետական պետութեան կազմաւորման։ Իսկ Գրիգոր Վարդանեան եւ Գուրգէն Հայկունի կը գործակցին Մարօ Նազարբէկեանին, Կովկասի եւ Թուրքահայաստանի ժողովուրդի կազմակերպութեան գործին մէջ։

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութենէն եւ Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Շմաւոն կը դառնայ նոր վարչաձեւին ամէնէն մոլեռանդ հաւատաւորներէն մին եւ հակառակ իր առաջացած տարիքին, կը շարունակէ գործօն մասնակցութիւն ունենալ երկրին մէջ՝ նոր կարգերու ամրապնդման աշխատանքներուն, ինչպէս նաեւ՝ Գրիգոր Վարդանեան։

ԼԵՒՈՆԻ (ԲԱՐՍԵՂ ԶԱՔԱՐԵԱՆ) ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Հնչակեան գաղափարապաշտ մարտիկներու հոյլին մէջ իր պատուոյ տեղը ունի Բարսեղ Զաքարեան, որ ծանօթ է նաեւ՝ Լեւոն ծածկանունով։

Զաքարեան բնիկ շուշեցի էր, համեստ ընտանիքի մը զաւակը։ Ան ընկերն էր Բագուի Ռէալական դպրոցի աշակերտ Մարտիրոս Սարուխանեանի (Մարտիկ), որոնք 1892ին՝ իբր հասարակագիտական ճիւղի ուսանողներ՝ Ժընեւ կը գտնուէին, ռուսահայ մեկենասի մը կողմէ հովանաւորուած։

Ռուս յեղափոխութեան կարմիր հոսանքը երկուքն ալ կը քշէ, կը տանի Հնչակեան կեդրոնը, զոհաբերուելու համար Հայ Ազատագրութեան բագինին։ Հնչակեան կեդրոնը Զաքարեանը կը ղրկէ Սեբաստիա, իսկ Մարտիրոս Սարուխանեանը՝ Վան։

Շուշի գտնուած ատեն, տակաւին դպրոցական պատանիներ, Զաքարեան եւ Մարտիրոս՝ համակուած էին ռոմանտիկ երազանքէն եւ կը տենչային տեսնել այն երջանիկ օրը, երբ իրենք ալ՝ որպէս Հայ Յեղափոխութեան *առաքեալներ կը մտնէին Տաճկահայաստան՝ տարածելու հայ ազատագրութեան Սուրբ Գործին։*

Երբ Զաքարեան կը հասնի Մերսինի նաւահանգիստը, Թուրք ոստիկանութեան ուշադրութիւնը կը գրաւէ այս օտարահպատակ հայը, և իր անցագիրը ձեռքէն առնելով կը պահանջէ որ Երկրէն մեկնի։

Զաքարեան՝ որ հազիւ ոտք դրած էր «Աւետեաց Երկրին» սեմին վրայ, կը խուսափի ոստիկանութեան հսկողութենէն և կը գտնէ գաղափարակից ընկերներու հետքը, որոնց շնորհիւ նոր անցագիր մը ձեռք կը ձգէ և կ՚անցնի Ալէքսանդրէթ։

Զաքարեան կը յաջողի տեսակցիլ Ժիրայրին հետ, որուն հրահանգով ան կը պտըտի իբրեւ փրոփականտիստ, վարժ ընկերներու կողքին։

Ուր որ կ՚երթար Զաքարեան՝ կ՚ընդունուէր որպէս կեդրոնի առաքեալ՝ համապատասխան յարգանքով։ Իր դիւրահաղորդ բնաւորութեան և խօսելու կարողութեան շնորհիւ՝ ան կարճ ատենուան մէջ կը դառնայ երիտասարդութեան փնտռած գործիչը և անձնազոհ յեղափոխականի կերպարը։

Թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը շուտով իր վրայ կը հրաւիրէ Զաքարեան, որու հետապնդումներէն ազատելու համար ան կը պահուըտի Ալէքսանդրէթ։ Հոս ևս հետապնդման ենթարկուելով՝ Զաքարեան հարկադրուած կ՚ըլլայ ժամանակաւորապէս հեռանալ Թուրքիայէն, և վերադառնալ Աթէնք։

Զաքարեան իր հետ Հնչակեան կեդրոնը կը տանի թարմ ու օգտաշատ տեղեկութիւններ Հայաստանի ժողովուրդի իրական կացութեան, Հնչակեան կուսակցութեան սկսած ազատամարտի, տապատակային խումբերու մասին։ Կեդրոնը ի զուր կ՚ուզէ համոզել Զաքարեանը որ Ժընեւ վերադառնայ՝ իր ուսումը շարունակելու համար։ Զաքարեան յանցանք կը համարէ երթալ գամուիլ գրասեղաններուն, երբ ժողովուրդը դժոխքի մէջ կը գտնուի։

Ան իր փորձառութենէն խօսելով կը շեշտէ գիտակից ու անկեղծ գործիչներու պակասը։ Այս առթիւ խօսքը տանք Նազարբէկին.—

«Համալսարանական ուսման օգտակարութիւնը, կ՚ըսէր ան, մեր սերունդին համար չէ, դժբախտաբար, այլ՝ գալիք սերունդներուն համար, և հեզ ժպիտով մը կ՚աւելցնէր, մենք պէտք է շարունակենք մշակել մեր միտքը թէ՛ գիրքերով և թէ՛ կեանքի մէջ ձեռք բերած փորձառութեամբ։ Միեւնոյն ատեն բնաւ ետ չմնալ մեզի վիճակուած պարտականութիւններէն՝ որոնք են — օգնել ժողովուրդին, ցոյց տալ միջոցներ բռնութենէն ազատագրուելու համար, մշակել անոր մէջ յեղափոխական միտքը»։ Զաքարեան այս անգամ կը մեկնի դէպի Սեբաստիոյ կողմերը, որպէս կեդրոնի ներկայացուցիչ։

Ատեն մը ան կը կենայ Մարզուան, ուր ինք արդէն գտնուած էր։ Հոն աշխատած էր նաեւ Ժիրայր. որով՝ բաւական պատրաստ հող կար յեղափոխական գործը լաւ հիմերու վրայ դնելու համար։ Մարզուանի ընկերները խանդավառօրէն կ՚ընդունին զինք։ Զաքարեան նոր և աւելի թափով կը փարի Սուրբ Գործին, նշանաբան ունենալով.— Զինել պայքարող ուժերը՝ պետական եւ անհատական բռնութիւններ կասեցնելու համար:

Զաքարեանի և Հնչակեան միւս գործիչներու քարոզչութեան հետեւանքով Թուրք կառավարութեան համար զգալի դարձած էր հայոց զայիչ ուժերուն գոյութիւնը, որով՝ կը զգուշանային սանձարձակ արարքներէ։ Բայց ի բնէ զեղծումներու և կաշառակերութեան ատակ պաշտօնէութեան համար նման ուժերու ներկայութիւնը խիստ անբաղձալի էր։ Ոստիկանական հետապնդումներէ ազատուելու համար, Զաքարեան իր աշխատանքի դաշտը յաճախ կը փոխէ։ Օր մը Մարզուան, օր մը Սեբաստիա, օր մըն ալ՝ Այնթէպ։

Զաքարեան համոզուած սոցիալիստ ըլլալով՝ Թուրքիոյ խուլ անկիւնները նահապետական տնտեսութեան ենթակայ եազմաճի, ջուլհակ և նման արհեստներու գործաւորներու մէջ հասունցուցեր էր աշխատանքի պաշտպանութեան իրաւունքը, իրենց ճակատի քրտինքին և բազկի ուժին արժէքը, և միեւնոյն ատեն անոնց հասկցուցեր էր այդ քաղցր աշխատանքին անհամապատասխան վարձատրութիւնը, գործատիրոջ շահագործումը և աշխատաւորի շահագործուիլը։ «Պայքարով ձեռք կը բերես իրաւունքդ»․ «Թուրքիոյ մէջ զէնքով միայն կրնաս կեցնել ոսոխդ» կ՚ըսէր ան։

Զաքարեանի Մարզուանի շրջանի գլխաւոր գործակիցը եղաւ Յարութիւն Թումայեան։ Միսիոնարներու մօտ կրթութիւն ստացած Յարութիւնը ծանօթ էր եւրոպական քանի մը լեզուներու, որոնց միջոցով կը հետաքրքրուէր հասարակագիտական-ընկերային հարցերով։ Խիստ ընթերցասէր ըլլալով յափշտակութեամբ կը կարդար մասնաւորապէս «Հնչակ»ի տեսաբանական ուսումնասիրութիւնները։

Զաքարեան՝ Մարզուան հասնելով իր կողքին կը գտնէ պատրաստուած գործիչ մը, յանձին Թումայեանի։ Ինք ևս կ՚աշխատի մշակել անոր մէջ, քարոզչութիւնը սոցիալիստական և տեսորիտական գիտելիքներու։

Թումայեան կ՚անցնի Գաբու Գայայի շրջանը, ուր նոր հանդէս եկած էին Մինասեան եղբայրները՝ «Մինաս Օղլու» անունով։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

Այդ շրջանի մէջ մասնաւորապէս ծանր էին կալուածատիրական օրէնքները, որոնց ձեռքին տակ՝ ծայր աստիճան կը տառապէր գիւղացիութիւնը։ Թումայեան կը սկսի գիւղացիութեան մէջ դեմոկրատական գաղափարներ սերմանել և պայքարի ոգին արթնցնել։ Այդ շրջանին է, որ Մինաս Օղլուները յանձն կ՚առնեն հրոսակային խումբեր պատրաստել՝ ահաբեկելու համար քիւրտ և Թուրք աւազակախումբերը և կեղեքիչները։

Թումայեան իր փրոփականտի կեդրոնը կը դարձնէ Խըտըրլըղի կողքին տարածուող կանաչազարդ դաշտագետինները, ուր կը հաւաքուէին նորակոչները և լեռներու մէջ բնակութիւն հաստատած կտրիճները։

Զաքարեան և Թումայեան այս շրջանին մէջ մասնաւոր կերպով ոյժ կու տային գիւղացիներու ընկերային վիճակը բարելաւելու աշխատանքին։ Անոնք կ՚ուզէին հասկցնել ստրկական կեանք ունեցող հայ և յոյն գիւղացիներուն թէ՝ կը բաւէ իրենց կռնակը դարձնեն դրամ և ստրուկներու պէս ծառայեն պէկերուն։ Պէտք է կազմակերպուիլ, համախմբուիլ, զինուիլ և ընդվզիլ հարստահարիչներուն դէմ՝ բարելաւելու համար իրենց կեանքի պայմանները։

Զաքարեան և Թումայեան, զերծ մնալու համար թուրք ժանտարմներու հետապնդումներէն, կը ծպտուէին որպէս նախորդներ: Անոնք առտու կանուխ հովիւի հագուստներն ուսերնուն, տրեխները ոտքերնուն, մահակները ձեռքերնուն՝ կ'իյնային տաւարին ետեւէն և կը շրջէին մարգագետինները և կանաչազարդ լեռնադաշտերը: Այդ շրջանի թուրք հարկահաւաքները յաճախ կը հանդիպէին երկու հովիւներուն, բայց ոչ ոք կըրնար խորհիլ թէ այդ պատառոտուած հագուստներուն տակ երկու հսկաներ, երկու անձնազոհ ֆետայիներ թաքնուած էին:

Երկու ընկերները հարկադրուած կ'ըլլային յաճախ ապաստանիլ լեռներու ծերպերուն մէջ, անօթի, ծարաւ, բայց առանց յուսահատելու, իրենց օրինակ ունենալով պուլկար յեղափոխականները, որոնք նոյնպէս ծպտուելով կազմակերպեցին իրենց ազատամարտը և ի վերջոյ ձեռք բերին Պուլկարիոյ ազատութիւնը:

Երկու գործիչներուն աշխատանքը կը շարունակուի մինչեւ 1892 Օգոստոս ամիսը, երբ Թուրք կառավարութիւնը կը զօրացնէ անոնց շուրջ լրտեսական ցանցը: Զաքարեան և Թումայեան առժամապէս կը քաշուին ասպարէզէն, գործին ղեկավարութիւնը յանձնելով խմբապետ Մխիթար Տէր Նշանեանին և Միհրան Չէնկիւճեանին:

Սակայն շատ չանցած, 1893ի Սեպտեմբեր 8ին, առտու կանուխ Մարզուանի ազգաբնակչութիւնը կ'արթննայ հրացանի որոտէն: Թրքական զօրքը աւազակաբարոյ չէրքէզ խումբերու ընկերակցութեամբ, կը պաշարէր հայկական թաղերը, ձերբակալելու համար «եօթ Հնչակեան ռազմիկները՝ Նշանին խումբը»:

Զաքարեան խումբին կեդրոնն էր և կը խրախուսէր 700 զինուորներու դէմ մաքառող իր ընկերները: Սակայն երբ ան կը փորձէ իր դիրքը փոխել, ոտքէն կը զարնուի: Ան՝ կաղալով հազիւ զինք կը նետէ տանիքին վրայ գտնուող ծխնելոյզի մը մէջ: Մինարէի վրայ դիրք բռնած թուրք զինուորական մը տեսնելով անոր թաքնուիլը, մատնանիշ կ'ընէ ոստիկանին: Մինչ այդ՝ չորսուկէս ժամ տեւած կռուի ընթացքին եօթ կարիճներէն երկուքը և անձնուէր պատանի մը զարնուած էին: Միւսները քանի մը տեղէ վիրաւորուած ըլլալով չեն կրնար իրենց տեղերէն շարժիլ և կը ձերբակալուին, իսկ Զաքարեան՝ իր ստացած վէրքերէն արնաքամ՝ վար ինկած էր ծխնելոյզէն, սենեակի մը մէջ:

Գազանացած ոստիկանները, չնայած անոր անզգայ վիճակին, անգըթօրէն կը յարձակին հայդուկին վրայ և կը ծակծկեն անոր մարմինը: Ոստիկանապետը՝ չէրքէզ Ահմէտ, հիացմունքով կը դիտէր հերոս ռուսահայ «ֆետայի պաշի»ն, որ երանութեան ժպիտը դէմքին՝ կամաց կամաց կը գոցէր աչքերը ծաղիկ հասակին մէջ՝ կարծես իր հայրենասիրական պարտքը կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ:

Օտարէն սարսափող բռնակալ Համիտ հրահանգ տուած էր միշտ յարգանքով կատարել օտարահպատակի մը թաղումը: Ուստի Զաքարեանի դիակը կը յանձնուի Հայոց եկեղեցիին:

Զաքարեանի յուղարկաւորութիւնը խաղաղ ցոյցի մը բնոյթը կ'առնէ: Եօթը հարիւրի դէմ՝ եօթը հերոսներու ղեկավարի դագաղին կը հետեւի Մարզուանի ամբողջ հայութիւնը, որպէս բողոք կատարուած ոճիրներուն դէմ: Եւ այնուհետեւ ան կ'երգէր՝ ամէն հանդիսաւոր առիթով՝ «Եօթ Հարիւրի Դէմ Եօթը Հոգի» երգը, որ հիւսուած էր Զաքարեանի և իր ընկերներու յիշատակին:

Նահատակներն են՝ Բարսեղ Զաքարեան, Մխիթար Տէր Նշանեան, Միհրան Չէնկիւճեան, Քերովբէ Թամամճեան և մնացեալ երեք ընկերները:

Մարզուանի դէպքերուն այսպիսի վերջաւորութիւնը խորապէս կը ցնցէ Զաքարեանի զինակից-գործակիցը՝ Թումայեանը, որ կը սկսի քարոզել «վերջ տալ ասպատակային գործունէութեան», զայն նկատելով անգործնական և մանաւանդ սպառիչ հայ մարտական ոյժերուն համար: Յեղափոխականօրէն դաստիարակուած և տաքարիւն երիտասարդութիւնը՝ Թումայեանի այս նոր դիրքաւորումը կը նկատէ «պահպանողական» և բուռն կերպով կը պայքարի անոր դէմ: Թումայեան կը հեռանայ Մարզուանէն և կ'անցնի Ամասիա:

Ամասիոյ մէջ Թումայեան կը բնակի ուրիշ հնչակեան մտաւորականի՝ Միհրան Մանիսաճեանի մօտ, որ ընթացաւարտ էր Մարզուանի Ամերիկեան Քոլէճէն և սակայն ինքզինք նուիրած էր յեղափոխական գործին:

Թուրք կառավարութիւնը 1894ին կը գտնէ Թումայեանի հետքը. ոստիկանական ուժեր կը շրջապատեն Մանիսաճեանի բնակարանը: Միհրան՝ երկար ատեն զէնքով կը դիմադրէ, բայց յետոյ՝ կ'իյնայ նահատակ: Իսկ Թումայեան գերի բռնուելով բանտին մէջ կը թունաւորուի ու կը մեռնի:

Երկու գաղափարական գործիչներու նահատակութիւնը առաւել եւս կը բորբոքէ տեղւոյն երիտասարդութեան վրէժխնդրութիւնը: Ամասիոյ մէջ հասած էր ծայրայեղ յանդգնութեամբ օժտուած սերունդ մը, որ կ'ուզէր նըմանիլ Զաքարեաններու, Թումայեաններու, Ժիրայրներու և զոհուիլ հայրենիքի ազատութեան ճամբուն վրայ:

ԱՆՄԱՀԱՆՈՒՆ ԺԻՐԱՅՐ

Ժիրայր կը հանդիսանայ հայ ազատագրական պայքարի ամէնէն կարկառուն յեղափոխական սերմնացաններէն և մարտիկներէն մին:

Ան ծնած է 1856ին, Հաճընի մէջ: Իր ծնողքը՝ Յակոբ և Սառա, Ժիրայրէն զատ ունեցած են նաև աղջիկ մը՝ Հայկանոյշ, և երկու տղաք՝ Յարութիւն և Համբարձում: (Այս վերջինն ալ Հնչակեան կուսակցութեան ամէնէն փայլուն դէմքերէն մին եղաւ և ծանօթ է Մեծն Մուրատ անունով):

Ժիրայրի աւազանի անունն էր Մարտիրոս. բայց իր յեղափոխական գործունէութեան ընթացքին ստացած է բազմաթիւ անուններ, այսպէս՝ անցագրով՝ Գալուստ. Երզնկայի մէջ՝ Շահէն Խուտալեան. ընկերներուն մօտ՝ Ժիրայր, Բինկեանի մէջ՝ Տիար. Տիվրիկի մէջ՝ Վասակունի. Կեսարիոյ մէջ՝ Հազարչահ և Մորուք:

Ժիրայր իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Հաճնոյ Վարդանանց վարժարանին մէջ, որուն տնօրէնն էր Միհրան Սվաճեան:

Միհրան Սվաճեան ակնառու դէմք մը եղած է ո՛չ միայն որպէս կարող դասատու, այլ նաև որպէս յեղափոխական տրամադրութիւններով ապրող ջերմ հայրենասէր մը, որ իր մտածումները և զգացումները իր աշակերտներուն կը փոխանցէր: Անոր հայրենասիրական շունչին տակ է որ կը կազմաւորուի Ժիրայրի յեղափոխական կերպարը:

Սվաճեան նկատած ըլլալով Ժիրայրին ուշիմութիւնը, հնարամտութիւնը, քաջութիւնը և յանդգնութիւնը՝ կը խորհի, որ եթէ ան կանոնաւոր կրթութիւն ստանար, կրնար մեծապէս օգտակար ըլլալ իր ժողովուրդին և հայրենիքին։ Այնպէս որ, երբ Պոլսէն Հրանդ Ասատուրի մօրեղբայր Ռուբէն՝ կը փափաքի Հաճընի Վարդանեան դպրոցէն աշակերտ մը տանիլ ու կրթել Պոլսոյ մէջ, Սվաճեան՝ անայլայլ Ժիրայրը կը ներկայացնէ և կը ղրկուի հոն, 1876ին։

Ժիրայր Պոլսոյ մէջ երկու տարի ուսանելէ յետոյ կը վերադառնայ Հաճըն՝ որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարելու համար տեղւոյն դպրոցին մէջ։

Պոլսոյ մէջ անցուցած իր երկու տարուան կեանքը բաւական կ՚ընդարձակէ Ժիրայրի մտաւոր հորիզոնը, մանաւանդ որ հոն առիթը ունեցած էր մօտէն շփուելու հայ զարթօնքի յառաջապահներուն հետ։ Այս տպաւորութիւններով ոգեւորուած՝ ան՝ Հաճըն վերադարձին, իր նախկին դպրոցականներուն և մանկութեան ընկերներուն մէջ կը դնէ պարարտ հող՝ սերմանելու յեղափոխութեան հունտերը։

Հետագային՝ Ժիրայրը իր յեղափոխական գաղափարները ծածուկ պահելու և Թուրք կառավարութեան հետապնդումներէն զերծ մնալու համար, իր բոլոր ձեռնարկներուն կու տայ «կրօնական» բնոյթ։ Ան կը հիմնէ «Լուսատու» անունով ընկերութիւն մը, որ ամէն Կիրակի եկեղեցական հաւաքոյթներ կը սարքէր՝ իբրև թէ «կրօնական» հարցերու վրայ խօսելու համար։ Սակայն, իրականին մէջ, ժողովէն ետք, ընկերութեան անդամները կը լսէին յեղափոխական քարոզներ, զէնք գործածելու վարժութիւններ, վառօդի և ռումբի պատրաստութեան դասեր, և այլն։

Այդ առենները Ժիրայր անգամ մը եւս Պոլիս կը մեկնի և անկէ ալ՝ Կովկաս, ծծելու Ռաֆֆիներու և Գամառ Քաթիպաներու յեղափոխական շունչին ու ոգին։ Կովկասէն վերադարձին կը հանդիպի Երուսաղէմ, ապա՝ Այնթէպ և Տէօրթ Եօլ(Չորք Մարզուան), ուր իր քոյրը՝ Հայկանոյշ իրեն համար պաշտօն մը կ՚ապահովէ հայոց դպրոցին մէջ։

Իր հայրենասիրական գործունէութեան հետեւանքով, կառավարութեան կասկածներուն վրայ Ժիրայր կը տեղափոխուի Ատանա, ուր ածիլել կու տայ իր երկար մօրուքը՝ անճանաչելի դառնալու համար։

1890ին Ժիրայր նորէն կը վերադառնայ Հաճըն և Սուրբ Թորոս եկեղեցւոյ դպրոցին մէջ ուսուցիչ կը կարգուի։ Այդ օրերուն է որ Ժիրայր, իր երկու հին ընկերներուն հետ միասին—Մինաս Թուր Սարգիսեան և Մելքոն Մանուկեան — կը կազմակերպէ տեղւոյն Հնչակեան մասնաճիւղը։

Ժիրայրի գաղտնի գործունէութիւնը՝ հակառակ իր զգուշութեան, կը գրաւէ կառավարութեան ուշադրութիւնը։ Իսկ երբ Պոլսոյ թերթերուն մէջ յականէ յանուանէ կը յիշուի իր եղբօր՝ Համբարձում Պօյաճեանի անունը, որպէս Գում Գափուի ցոյցին կազմակերպիչներէն մին, Ատանայի կուսակալ Շաքիր փաշան հրաման կու տայ Հաճնոյ Գայմագամին Ժիրայրը ձերբակալել։ Այդ նպատակով Գայմագամը հարիւրապետ մը կը ղրկէ, բազմաթիւ ոստիկաններով, Հաճընի Հայոց Առաջնորդարանը։

Առաջնորդը, արթնամիտ և պաղարիւն մարդ, կը կանչէ Ժիրայրը և իբրև դպրոցի տնօրէնը՝ կը ներկայացնէ ոստիկաններուն, յայտնելով նաև անոնց այցելութեան նպատակը։ Ժիրայր պաղարիւնութեամբ կը խոստանայ կանչել փնտռուած Ժիրայրը և յանձնել կառավարութեան։ Այդ կերպով ան շուտով կ՚անյայտանայ, մինչ ոստիկանները բաւական սպասելէ յետոյ ձեռնունայն կը վերադառնան՝ երբ Առաջնորդը կը յայտնէ թէ Ժիրայր այդ օր դպրոց չէ եկած....։

ՓԱԽՈՒՍՏԻՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Ժիրայրի փախուստէն ետք կառավարութիւնը կը սկսի անոր տան խուզարկութեան։ Կը գրաւէ անոր գիրքերը, թղթակցութիւնները և այլ արձանագրութիւններ ու տոմարներ և զանոնք թարգմանել կու տայ Թրքերէնի։ Կը խուզարկուին նաև Ժիրայրի գործակից՝ Տ. Վահան քհնյ. Մանուկեանի և Յովսէփ Նալբանդեանի տուները, ուրտեղէն եւս կը գրաւուին գիրքեր և գրութիւններ։

ԺԻՐԱՅՐ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Յ. Նալպանտեանի թուղթերուն մէջէն կը գտնուի Ուսումնասիրաց ընկերութեան կանոնագիրը, անդամներէն ոմանց կողմէ ստորագրուած, որուն նպատակն էր՝ հող տանիլ հայ մտաւորական զարգացման։

Այս արտայայտութեան քաղաքական գոյն տրուելով ստորագրողներէն անոնք՝ որոնք Հաճըն կը գտնուէին, կը ձերբակալուին և Ատանա կը ղրկըուին՝ դատուելու համար։

Կը ձերբակալուին նաև Տարսոնի, Մերսինի, Համիտիէի (Ճիհան) կարգ մը աչքի զարնող անձնաւորութիւնները։

1891 Մարտ 18էն մինչև Մայիս 22, եղեռնադատ ատեանի առջև կը քննուին 23 ամբաստանեալներու դատը։ Դատարանը զանազան պատիժներ կը նշանակէ, ինչպէս՝ 12 տարի բանտարկութիւն՝ Ժիրայրին (ի բացակայութեան), 10 տարի բանտարկութիւն՝ Համբարձում Պօյաճեանին (նոյնպէս ի բացակայութեան) և այլն։ Երեք հոգի միայն անպարտ կը յայտարարուին։

Ամբաստանեալներու փաստաբանները դատարանին տուած այս վճիռները չեն ընդունիր և 1891 Մայիս 29ին կը դիմեն Պոլսոյ վճռաբեկ ատեանին։

Հաճընի կարեւոր անձնաւորութիւններէն պատուիրակութիւն մը կ՚ուղեւորուի դէպի Պոլիս, որպէսզի Աշըգեան Պատրիարքին միջնորդութիւնը ապահովեն Սուլթանին մօտ՝ ներում խնդրելու համար։ Աշըգեան Պատրիարք կ՚ընդառաջէ այս դիմումին, կ՚երթայ Սուլթանին մօտ և կը ստանայ ներում։ Բանտարկեալները կը վերադառնան տուներնին։ Ներումը կը մերժուի միայն Ժիրայրին և Մուրատին, որոնցմէ առաջինը Փոքր Հայքի, իսկ երկբորդը՝ Պոլսոյ շրջաններուն մէջ տենդագին կերպով կը շարունակեն իրենց ժողովուրդի կազմակերպչական և ինքնապաշտպանութեան գործը։

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ՀՈՎԻՒԸ

Ժիրայրի ժամանակակիցները և աշակերտները խիստ հետաքրքրական դրուագներ կը պատմեն անոր յեղափոխական կեանքէն։ Այսպէս՝ Ժիրայրի սիրելի միջոցներէն մէկն էր՝ ծպտուիլ և այնպէս գործել։

Հետեւինք Ժիրայրի կեանքի անցքերուն։

Հաճընի խուզարկութենէն ազատուելով Ժիրայր կ'ապաստանի Էվերէկ, ուրկէ անցած տեղն կը դառնայ «հովիւ» և այդպէս կը պտըտի գիւղէ գիւղ։ Իր անվերջ թափառումները զինք կը նետեն օր մը Ենիճէ, օր մը Թոմարզա, ապա՝ Զումադլը, Կեսարիա, Եոզկատ, Տիվրիկ, Բինկեան, Երիզա և այլն։

Տիվրիկի, Կիրասոնի, Օրդուի կազմակերպութենէն ետք, Ժիրայր կը ձեռնարկէ Տիվրիկէն երեքուկէս ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Խաւնավլիղ գիւղը կազմակերպելու գործին։ Այդ աշխատանքին անմիջական նըպատակը կ'ըլլայ՝ զսպել գիւղական վաշխառուները, պաշտպանել կեղեքուող գիւղացիները, դիմադրել հարկահաւաք պաշտօնեաներու կամայականութեանց, ինչպէս նաև՝ թուրք կամ հայ կապալառուներու ոտնձգութեանց և չարաշահութեանց։

Այս աշխատանքին արդիւնքը ամէնէն առաջ կը նկատեն հարկահաւաք ոստիկանները, որոնք վարժուած էին, իրենց առաջին ազդարարութեամբ՝ գանձել պահանջուած գումարը։ Հիմա, հնազանդ «րայեան» կը բերէր և կու տար թէկուզ իր վերջին գումարը ըլլար· և եթէ չունենար՝ պարտք պիտի վերցընէր ու վճարէր իր «խարաճը»։

Այժմ կը տարբերէր պարագան· այս նոր րայեան անմիջապէս չէր վճարեր· կ'առարկէր, կը բողոքէր կամ կը սակարկէր ոստիկաններուն հետ։ Միեւնոյն կերպով կը վարուէին միւսներն ալ։ Հարկահաւաք պաշտօնեաները կը զգային որ փոփոխութիւն կատարուած էր հայ գիւղացիներու հոգւոյն մէջ։ Ան՝ հոգեփոխութեան ենթարկուած էր՝ շնորհիւ Ժիրայրի քարոզչութեան, և այլեւս նախկին ճակատագրապաշտ ստրուկը չէր։

Ի տես հայ գիւղացիներու այս համարձակ կեցուածքին՝ հարկահաւաք պաշտօնեաները ստիպուած կը համակերպէին և կ'ընդունէին այն գումարը, որ կը տրամադրէր գիւղացին և կը փութային իրողութիւնը յայտնել իրենց մեծաւորներուն…։

Ժիրայրի քարոզչութիւնը չէր սահմանափակուեր միայն հայ գիւղացիներով, այլ՝ անիկա կը տարածուէր իրենց բախտակից թուրքերուն վրայ եւս։ Ժամանակակիցները կը պատմեն հետեւեալ յատկանշական միջադէպը, որ շատ խօսուն է։

Օսման պէյ անունով կալուածատէր մը՝ ունէր Սինճան անունով գիւղ մը, որուն 35 տունը հայեր էին, իսկ 40ը՝ թուրքեր։

Ժիրայր կը տեսակցի Օսման պէյին հետ և շատ կ'աշխատի զայն համոզել որ հարկերը թեթեւցնէ։ Օսման պէյ ոչ մէկ կարեւորութիւն կու տայ այդ յորդորներուն և կը շարունակէ իր կեղեքումը։

Ժիրայր կը համոզէ հայ և թուրք գիւղացիները, որպէսզի միանան և միացեալ կերպով պաշտպանեն իրենց ընդհանուր շահերը։ Քանի մը օր ետք

պատուիրակութիւն մը կը ներկայանայ կալուածատէրին և մօտաւորապէս հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ գիւղացիութեան պահանջները։

— Մեր նախահայրերուն ժամանակ՝ մշակեալ հողերուն տարածութիւնը հազիւ ներկայի մէկ երրորդն էր։ Այսօր, շնորհիւ մեր քրտինքին, երեք անգամ աւելի հող կը մշակենք և հետեւաբար հասոյթին մէկ երրորդը միայն կրնանք վճարել։ Եթէ այս պայմանին համաձայն չգտնուիք, այն ատեն պիտի պահանջենք որ մեզի վերադարձնէք երկար տարիներ ձեր մօտ բարդուած այդ յաւելեալ տուրքերուն տակսները—։

Օսման պէյ մեծ վստահութիւն ունէր թուրք գիւղացիներուն վրայ, կը զարմանայ՝ տեսնելով որ անոնք ալ միացեր են հայերուն և իրեն հետ միեւնոյն լեզուով կը խօսին։

Սակայն խնդիրը ասով չի վերջանար։ Ժիրայր, որ հոս կ'աշխատէր Վաստակունի անունով, կը կազմակերպէ նոյն կալուածատէրի ուրիշ եօթը գիւղերը։ Այս գիւղերու բնակիչները կը հաւաքուին Սինճան։ Խառն ժողովներու ընթացքին Վաստակունին կը համոզէ թուրք գիւղացիները, ամուր պահել միասնականութիւնը, եթէ նոյնիսկ կառավարական ուժեր միջամտելու ըլլան վէճին։ Այդպէս ալ կ'ըլլայ։ Կառավարական ուժերը տեսնելով երկու ժողովուրդներու համերաշխութիւնը, կ'անճրկին և չեն կրնար որոշում մը առնել։

Պաշտօնեաներու մէջ կը գտնուէր Մուսթաֆա Արիֆ էֆէնտին, որ Պուլկարիա գտնուած էր ժամանակին և ականատես եղած էր այնտեղի գիւղացիական շարժումներուն, իսկոյն կը կռահէ հարցին էութիւնը և կը գուշակէ թէ հայ յեղափոխականներու գործն ըլլալու է ատիկա։ Կառավարութեան հաւանութեամբ Արիֆ կը դիմէ թրքաբարոյ խատութիւններու. ծեծի և կաշառքի սպառնալիքով գիւղացիներէն կը հասկնայ թէ՝ հայերը գաղտնի կազմակերպութիւն մը ունին, որ զիրենք կը մղէ նման արարքներու։ Օսման պէյ կը յաջողի զսպել այս շարժումը, որուն գոհացում տալով ըմբոստ գիւղացիներուն։

ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՏԻՊ ՄԸ

Սինճանի դէպքէն ետք Ժիրայրին հետքը գտնուած էր. խոհեմութիւն չէր այլեւս հոն մնալ։ Ուստի Ժիրայր կը մեկնի, այս անգամ Տէօրթ Եօլ։ Հոն կը տեղեկանայ որ ամբողջ գաղութը երկու մասերու բաժնուած է, Կիրակոս և Մանուկ Պալեաններու ընտանեկան վէճի մը հետեւանքով։

Տեղւոյն ազգայինները երբ կը տեղեկանան թէ՝ Ժիրայր ուսուցիչ մըն է, կը հրաւիրեն զինք և իր քոյրը՝ Հայկանոյշը, որպէս դասատուներ ազգային դպրոցին մէջ։ Ժիրայր կ'ընդունի հրաւէրը, պայմանաւ որ գաղութը պառակտող վէճը վերջ գտնէ և համերաշխութիւն տիրէ։ Իր պերճախօսութեամբ և համոզկեր ոճով երկու հակառակորդները կը հաշտեցնէ և շինարար գործի կ'անցնի։

Ժիրայր դպրոցէն դուրս բուռն գործունէութեան կը լծուի։ Տեղւոյն ազգայիններէն կը կազմէ Ազգային Ընկերութիւն մը։ Առաջին իսկ առթիւ կը հաւաքուի 600 ոսկի գումար մը։

Առաջին ժողովին կը հրաւիրուին բոլոր ջուլհակները, և կ'որոշեն ոյժ տալ անոնց արհեստի զարգացման։ Կը կազմուի այսօրուան առումով արհեստտակցական միութեան (սենտիքա) նախատիպար մը։ Բոլոր դրամագլուխը կը կեդրոնացուի մէկ տեղ. հիւսուած ապրանքը ջուլհակները պէտք է յանձնէին ընկերութեան վարչութեան, որ պիտի հոգար անոր սպառման գործը։ Ջուլհակները խանդավառութեամբ գործի կը սկսին. կը վերնայ նախկին վնասակար մրցակցութիւնը. ամէն ոք կ'աշխատի շատ արտադրել և բարելաւել ապրանքին որակը։ Ընկերութեան անդամները, քաջալերելու և տեղական արտադրանքին սպառումը ապահովելու համար, հիւսուած ամառնային կերպասէն՝ առաջին հերթին իրենք հագուստ շինել կու տան։ Այդ օրինակը վարակիչ կը դառնայ ամէնուն համար և կը տարածուի ժողովրդական բոլոր խաւերուն մէջ։

Հայերու մէջ անգործ մարդ չի մնար։ Դրամագլուխը կը կեդրոնանայ վարչութեան մօտ, հետագային բաժնուելու համար արհեստաւորներուն։

Ժիրայրին քոյրը՝ Հայկանոյշն ալ կանանց օժանդակ մարմին մը կազմելով զարկ կու տայ գործի ընդարձակման և յաջողութեան։

Ժիրայրի անմիջական գործակիցներն էին՝ Քերոբ Ստեփանեան, Պօղոս Թղըլեան, Վահրամ Քէչիչեան, Խոսրով Գարա-Սարգիսեան, Մկրտիչ Շամլեան, Յովհաննէս Տէր Գրիգորեան, որոնցմով ալ ան կը զօրացնէ Հնչակեան մասնաճիւղը(*)։

ԺԻՐԱՅՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԶԱՆԱԶԱՆ ՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԷՋ

ԿԷՄԷՐԷԿԻ ՄԷՋ.—

Ժիրայրէն առաջ Հնչակեան գործիչներէն Շմաւոն Կէմէրէկ ղրկած էր Կարապետ Թումայեան և Միհրան Գայաեան, որոնք, ինչպէս Մարզուանի, նոյնպէս ալ Կէմէրէկի մէջ հայրենասիրական ոգով բաւական աշխատանք տարած էին, և երբ Ժիրայր հոն կը հասնի, գործունէութեան պատրաստ հող կը գտնէ։

Ժիրայրի գործունէութեան առանցքը կը կազմէր ժողովուրդը զինելու և ինքնապաշտպանութեան մղելու աշխատանքը։ Իր կեդրոնը դարձուցած էր Թերզիլի գիւղը, ուրկէ մշտական յարաբերութիւն կը պահէր Եոզղաթի և շրջակայ գիւղերուն հետ։

Յաճախ կ'անցնէր Պուրուն Քըշլա, Քէլլէր և Եոզղաթի շրջակայ կարգ մը հայկական գիւղեր և ամենուրեք կը կազմակերպէր գիւղացիները զինելու գործը, լաւագոյն երիտասարդներէ խումբեր կը կազմէր, իսկ ինք կը քաշուէր Չօմաք Տաղի անտառիկ լեռներուն մէջ գտնուող Փէօհրէնկ գիւղը։

Այս գիւղին մէջ կ'ապրէր ալէվի (թաթ) Ապտուլլահ անունով ազդեցիկ մէկը։ Ժիրայր, հաւատարիմ օտարներն ալ կազմակերպելու իր սկզբունքին, կը մօտենայ անոր և կը յաջողի քարոզչութեամբ դարձի բերել և կուսակցական շարքերը մտցնել զայն։ Ապտուլլահ իր բնակարանը կը տրամադրէ Ժիրայրին, որպէս թաքստոց։ Ապտուլլահի օրինակին կը հետեւի նոյնպէս ալէվի Շէյխ Հաճի Պէկթաշը և մեծ օգտակարութիւն կը ցուցնէ շրջանի հայ և մահմետական գիւղացիներուն։

(*) Տես՝ Մ. Սէֆէրեանի «Յուշերու Խորան»ի Դ. հատորը, տէօրթ եոլցի Տ. Գրիգոր քահանայ Տէր Սահակեանի յուշերը։

Ժիրայրի հմայքը երթալով կ'աւելնար ժողովուրդին աչքին, այնպէս որ ներքին վէճերու համար անոր կը դիմէին և կը դատուէին։

Այս պարագան մասնաւորապէս կը գրգռէ թուրք պաշտօնէութիւնը, որ չի կրնար հանդուրժել հայու մը կողմէ թուրք պետական դատարաններու դէմ կատարուած այս ոտնձգութեանց։ Նոր հետապնդումներ կը կատարուին Ժիրայրին դէմ, այս պատճառով ան հարկադրուած կ'ըլլայ շարունակել իր թափառումները դէպի նոր շրջաններ։

Ժիրայր կ'անցնի Պօղուզի շրջանը և հոն կը գործէ Հազարչահ անուան տակ։ Հոս եւս, Ժիրայր, իր ժողովրդանուէր գործունէութեամբ, առաջին դարու քրիստոնեաներուն յատուկ կենցաղով, շատ շուտով կը գրաւէ գիւղացիութեան սէրն ու համակրութիւնը։

Բացի հայրենասիրական և ինքնապաշտպանութեան իր քարոզներէն, Ժիրայր կը պայքարէր նաև յետամնաց սովորութիւններու և բարքերու դէմ. ան կը յաջողի համոզել գեղջկուհիները վար նետելու թրքական չարշաֆներն ու եազմաները և կրել եւրոպական տարազի հագուստներ։ Նոյնպէս կը պայքարէր ան, աւելորդ զարդեր կրելու մոլութեան դէմ և չէր քաջալերեր ծանր աշխատանքը։

Որքան կը մեծնար Ժիրայրի ժողովրդականութիւնը, այնքան աւելի կը սեղմուէր լրտեսական ցանցը անոր շուրջ։ Սակայն Ժիրայրի և իր ընկերներուն հակահարուածն ալ անողոք կ'ըլլար՝ հայ կամ օտար լրտեսներու նկատմամբ։

ԵՈԶՂԱԹԻ ՅՈՅՑԸ.—

Եոզղաթի իր թաքստոցէն՝ Ժիրայր Հնչակեան մասնաճիւղին կը ղրկէ հետեւեալ հրահանգը.—

«1893 Դեկտեմբեր 29ին, Երեքշաբթի, ցերեկը եկեղեցիին զանգակները զարնել տալ և ժողովուրդը եկեղեցի հաւաքել։ Կառավարութեան և կամ պաշըպոզուքներու կողմէ դիմադրութիւն ըլլալու պարագային՝ զէնքով փոխադարձել։ Ժողովուրդի մէջէն ծերեր, կիներ և մանուկներ պէտք է յառաջանան դէպի կառավարչատուն և բողոք ներկայացնեն կառավարիչին»։

Ժիրայր այս հրահանգին հետ Եոզղաթ կը ղրկէ նաև յուշագիր մը՝ կառավարիչին ներկայացնելու համար։ Յուշագիրը կը պարունակէր ոստիկան-զինուորներու, պաշըպոզուքներու, հարկահաւաքներու ամէն տեսակ բռնութիւններն ու կեղեքումները։

Հրահանգը կը գործադրուի տառացիօրէն։ Թրքական թաղը յանկարծակիի եկած՝ կը սկսի համախմբուիլ և դիրքեր գրաւել։ Լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի գաւառապետ Լիվա փաշային։ Ան կը փութայ Առաջնորդարան ցոյցին առաջքն առնելու համար։ Փաշան կը խոստանայ իրենց իրաւունքները պաշտպանել։ Մինչ այդ սակայն քաղաքի մէկ հեռաւոր ծայրէն կռիւը կը սկսի։ Երկուստեք հրացանաձգութեան կը դիմեն, որուն հետեւանքով թուրքերէն 5 հոգի կը սպաննուին, իսկ հայերէն՝ մէկ հոգի միայն կը վիրաւորուի։

Կռուի տաք մէկ վայրկեանին հայերը կը պոռան՝ «պամպա, պամպա ալըչըրր». Թուրք խուժանը և զինուորները ռումբի անունը լսելուն պէս կը ցրուին և չեն մօտենար եկեղեցիին։

Յաջորդ օրը կառավարութիւնը կը պաշարէ Հայոց թաղը։ Հայերը թէ՛ որպէս ցոյց և թէ՛ առ ի զգուշութիւն 15 օր շուկան գոց կը պահեն։ Ասկէ Թուրք բնակչութիւնը կը նեղուի առանց պարէնի մնալով։ Կը խնդրեն խանութները բանալ, բայց հայերը կը մերժեն, յայտնելով իրենց անվստահութիւնը։ Կուսակալ՝ Ապետին փաշա, Անգարայէն յատկապէս Եօզղաթ կու գայ և հազիւ կը յաջողի վերջ տալ լարուած այս կացութեան։ Հայերը շուկան կը բանան. սակայն քանի մ'օր ետք Թուրքերը նենգօրէն կը ձերբակալեն ու կը բանտարկեն շուրջ 850 հայ մտաւորականներ, առեւտրականներ և արհեստաւորներ, որոնք Թրքաբարոյ տանջանքներու կ'ենթարկուին։

Եօզղաթի ցոյցէն ետք, օր մը քանի մը ոստիկաններ, մատնիչ Ղազարոսի առաջնորդութեամբ կու գան ձերբակալելու Ժիրայրի աշակերտներէն Գրիգոր Քեհրիպարճեանը։ Գրիգոր՝ դուրս կ'ելլէ ատրճանակներով, որոնցմէ մին կ'ուղղէ մատնիչին ճակտին։ Ղազարոս ճարպիկ շարժումով մը կ'անցնի Թուրք ոստիկանին կռնակը. գնդակը գետին կը փռէ ոստիկանը։ Կարճ դիմադրութենէ մը ետք՝ Գրիգոր կը ձերբակալուի։ Այդ օրը Ուրբաթ էր։ Թուրքերը մզկիթին մէջ լսելով քարոզիչ մոլլային գրգռիչ ու բուռն ճառը, կատղած փողոց կը թափին և կը սպաննեն հանդիպած հայը։ Նոյն օրը, բանտին մէջ, որպէս փոխվրէժ, կը սպաննեն 13 հոգի և կը վիրաւորեն 120 բանտարկեալներ։

Այս դէպքերուն վրայ Կեսարիայէն Եօզղաթ կու գայ շրջանիս Թեմի Առաջնորդ Տրդատ Վարդապետ Պալեան։ Հակառակ սպասածին, Պալեան Վարդապետ ոչ միայն չքաջալերեր հայ դիմադրական արդար շարժումը, այլ ծանր արտայայտութիւններով կը մեղադրէ Ժիրայրը, որպէս հեղինակը բոլոր այս խռովութիւններուն։

Մուսթաֆա փաշայի նախագահութեան տակ պատժական զինուորական յանձնախումբ մը կը հասնի Եօզղաթ։ Կը սկսին խուզարկութիւններ, հարցաքննութիւններ և ձերբակալութիւններ՝ Ժիրայրը գտնելու համար։

Ժիրայր՝ իր թաքստոցին մէջ ամէն բան կը տեղեկանար և կը խղճահարուէր՝ տեսնելով իր պատճառով հարիւրաւոր անմեղներու տանջանքները։ Եւ որպէս ճշմարիտ յեղափոխական՝ կը նախընտրէ երթալ և յանձնուիլ կառավարութեան։ Այդ փոթորիկը ուղեղին մէջ, Ժիրայր լեռներէն վար կ'իջնայ, Թերզիլի գիւղը, քովի դրամները, Թղթածրարները և զէնքերը ապահով ձեռքերու յանձնելէ յետոյ՝ կը տեսակցի գիւղի քահանային հետ, որ «Սարը Քեչիչ» անունով ճանչցուած տէր Գրիգորն էր, և կը յայտնէ իր առած որոշումը՝ անձնատուութիւն։

Ժիրայր կը ներկայանայ Եօզղաթի պատերազմական ատեանին։

Ան բազմաթիւ սուինաւոր զինուորներով շրջապատուած կը հանուի դատարանի առջեւ, ուր կ'ուզեն հասկնալ թէ ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէր ինք և իր կուսակցութիւնը։

Ժիրայր, որ նման առիթի մը կը սպասէր, ոգեւորուած կը խօսի.—

«Մեր նպատակը ոչ յեղափոխութիւն և ոչ ալ ապստամբութիւն ընել է։ Մեր դատը՝ դատն է այս երկրին, ժողովուրդին ու հայրենիքին աւերումը փութացնող վարչաձեւին փոփոխման։ Միլիոնաւոր իսլամ և քրիստոնեայ անմեղներ կը տառապին անարդար օրէնքներու տակ։ Մեր նպատակն է ազատել անհատի հոգին և ստացուածքը կեղեքումէ և յափշտակումէ։ Դատարաններու մէջ եղած անարդարութիւնը և կաշառակերութիւնը խեղճ ժողովուրդը ենթարկած է թշուառութեան և ստրկութեան»։

16 օր կը տեւէ Ժիրայրի դատավարութիւնը, որուն իբր հետեւանք Ժիրայր մահուան կը դատապարտուի՝ կախաղանի միջոցով։

Պատերազմական ատեանի նախագահ Մուսթաֆա փաշա, իրեն մեղսակից Տրդատ Վարդապետէն՝ քահանայ մը կ'ուզէ կրօնական արարողութեան համար։

Յակոբ քահանայ Տէր Մինասեանը գիշերուան ժամը երկուքին բանտ կը ղրկուի. Ժիրայր հետեւեալ խօսքերով կ'ընդունի քահանան.

— Տէր Հայր, ազգիս զաւակներուն ըսէք՝ ինծի համար թող չտրտմին. առանց երկիւղի՝ սրբազան գործի յառաջացումին թող աշխատին։ Ես ազգիս ու հայրենիքիս հանդէպ ունեցած պարտքերս կատարեցի։ Խիղճս հանգիստ է։ Ժողովուրդիս սրտին մէջ ազատութեան, եղբայրութեան և հաւասարութեան սերմերը ցանեցի, ուշ կամ կանուխ՝ անոնց պտուղը պիտի տեսնուի և այն ատեն արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը յայտնուելով՝ ինծի պէս զոհերը վարձատրուած պիտի ըլլան»։

Ժամանակակիցները և դէպքին մօտէն հետեւողները կը հաւաստեն թէ՝ վատանուն Տրդատ Վարդապետ իրեն պէս ուրիշ 16 ամարդիններու հետ, դատավարութեան օրերուն հեռագրով կը դիմէ Սուլթանին, խնդրելով որ ծանր պատիժ մը սահմանուի Ժիրայրին, որպէս հայութիւնը մոլորեցնող և խռովութիւններ սերմանող չարագործ մը...։

1894 Մարտ 24ին, Հինգշաբթի օր մը, Ժիրայր կը տարուի Եօզղաթի Սահաթխանէ կոչուած հրապարակին վրայ կանգնած կախաղանին առջեւ։

Կը մօտեցնեն կախաղանին և կ'արտօնեն որ վերջին խօսքը ըսէ։ Ժիրայր խրոխտ կեցուածքով և բոցավառ աչքերով շուրջը կը նայի և խօսքը կ'ուղղէ զինուորներուն և հրապարակը խռնուած բազմութեան։

Քանի մը վայրկեան խօսելէ և Թուրք փտած իշխանութիւնները քննադատելէ յետոյ՝ կ'արգիլեն շարունակել։ Երբ Ժիրայր կը յամառի և կ'ուզէ շարունակել իր խօսքը, հրամանատարը կը հրամայէ զինուորներուն հնչեցնել փողերը, որպէսզի անոնց աղմուկին մէջ խեղդուի Ժիրայրին ձայնը։

Դահիճը կը մօտենայ և կ'ուզէ պարանը Ժիրայրին վիզը անցընել։

Ժիրայր ետ կը հրէ դահիճը և ինք պարանը ձեռքով կ'անցընէ իր վիզը և ոտքի հարուածով մը կը հրէ աթոռը։

Քանի մը վայրկեան ետք Հայ Ազատագրական սրբազան պայքարի մեծ առաքեալը անկենդան կը ճօճէր Սահաթխանէի հրապարակին վրայ՝ երանութեան ժպիտը դէմքին։

ԺԻՐԱՅՐԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

Առտու կանուխ, նահատակին մարմինը կախաղանէն կ'իջեցնեն և կառքի մէջ նետելով, կը տանին Հայոց Եկեղեցին։ Ոստիկանական ջոկատ մը կը հետեւէր կառքին՝ առ ի զգուշութիւն։ Երբ կառքը կը հասնի Հայոց Եկեղեցին, Առաջնորդարանի պատուհաններէն մին կը բացուի և կ'երեւայ Տրդատ Վարդապետին դաւաճանողի դէմքը. ան կը մերժէ նահատակին դիակը ընդունիլ։

Այս անլուր և անմարդկային արարքին ի տես՝ կառավարութիւնը կը կարգադրէ նահատակին մարմինը թաղել քաղաքականներու գերեզմանատան մէջ։

Ժիրայրի վերջին օրերու պարագաները նկարագրող զինակից իր ընկերը՝ Յովհաննէս Տէմիրճեան կը վկայէ թէ՝ Ժիրայրի գերեզմանը, իր մահէն շատ տարիներ ետք՝ ուխտատեղի եղած է հայ և օտար ազգերու համար։

Ժիրայրի մարմինը հետագային իր ընկերներու կողմէ խլուելով ընկեր Սահփան Գափլանեանի բակին մէջ կը թաղուի։ Երբ այս ընտանիքը Ամերիկա կը մեկնի, նահատակին աճիւնը կը փոխադրուի Կարապետ աղա Պարսումեանի տունը։

1908ի Սահմանադրութեան օրերուն, կեսարիոյ նոր Առաջնորդ Խորէն Եպս. Տիմաքսեանի նախագահութեամբ՝ կրօնական հանդիսաւոր արարողութիւն կը կատարուի և Ժիրայրի աճիւնը կը փոխադրուի Հայոց Եկեղեցին բակը, 8 Սեպտեմբերին։

ՆԱԶԸՄ ՓԱՇԱՅԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ.—

Ոստիկանական նախարար Նազըմ փաշա, իր յուշերուն մէջ հետեւեալ տողերը յատկացուցած է Ժիրայրին, իր եղբօր՝ Մուրատին ու իր քրոջ՝ Հայկանոյշին.— Երկու եղբայր և մէկ քոյր Պօյաճեաններու — Ժիրայր, Մուրատ և Հայկանոյշ,— ազգին մատուցած ծառայութիւնները հայկական տեսակէտով պէտք է գնահատելի նկատել, որովհետև անոնք իրենց իտէալներուն համար անկեղծօրէն աշխատեցան և իրենց նպատակին յաջողութեան համար կեանքերնին զոհեցին։ Հայ քոմիթէներու կողմէ հեղինակուած երգերու մէջ անոնց անունները կարեւոր տեղ մը կը բռնեն։

ՄԻՆԱՍ ՕՂԼՈՒԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Փոքր Հայքի հայ ասպատակային շարժումները տարերային սահմանէն ելած և հետզհետէ առած էին փլանային ձեւ՝ շնորհիւ Հնչակեան ղեկավարութեան։ Այդ շարժումներէն մէկ կարեւոր մասը կապուած է Յովհաննէս Մինասեանի անուան հետ, որ ժողովուրդին կողմէ ճանչցուած էր Մինաս Օղլու անունով։

Մինաս Օղլուն ծնած է Զարշամպայի Գարու Գայեա գիւղին մէջ։ Հայրը՝ Խաչատուր, ճանչցուած էր որպէս «բարի քրիստոնեայ» մէկը, խիստ համակերպող և ճակատագրապաշտ բնաւորութեամբ։ Մայրը՝ Հռոփ, ընդհակառակը, զօրաւոր կամքի տէր, առնական քաջութեամբ օժտուած կին մը եղած էր, քաջահմուտ ձի հեծնող և վարժ հրացանաձիգ։

Մայրը՝ Մինասին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է։ Մանուկ հասակէն սկսեալ, Հռոփ փոքրիկն Յովհաննէսը իր հետ առած՝ որսի կը տանէր, ձի հեծնել և զէնք գործածել կը վարժեցնէր։

Զարշամպայի հայերը կը բնակէին 19 հայկական գիւղերու մէջ՝ շրջապատուած մօտ 300 թրքական գիւղերով։ Շրջանի հայկական գիւղերու կեդրոնն էր Գարու Գայեա, ուր և կեդրոնացած էր ինքնապաշտպանութեան գործը։ Հայաբնակ գիւղերէն որեւէ մէկը յարձակման ենթարկուած ատեն՝ կը դիմէին Գարու Գայեա և օգնութիւն կը խնդրէին։

Այս պարագան Թուրք կառավարութեան աչքէն չէր վրիպած և ամէն կերպ կը ջանար իսլամ ազգաբնակութեան թիւը միշտ բարձրացնել՝ հայերու ուժը տկարացնելու համար։

Թուրք կառավարութեան այս քաղաքականութիւնը աւելի շեշտուեցաւ 1878ի ռուս-թրքական պատերազմէն ետք, երբ Ռուսիայէն թաթարներ, ալգեր, մահմետական չէրքէզներ և վրացիներ Թուրքիա կը գաղթեն։ Թուրք կառավարութիւնը զանոնք կը տեղաւորէ Զարշամպայի հայկական գիւղերու շուրջը։ Այս նոր կացութիւնը, նոր վէճերու և կռիւներու դուռ կը բանայ հայերու և նորեկ իսլամներու միջև՝ հողային սահմաններու շուրջ։ Այս վէճերուն հետեւանքով հետզհետէ կը վտանգուին ճամբաները և երթևեկը հայ գիւղերու միջև կը դժուարանայ։

(ՄԻՆԱՍ ՕՂԼՈՒ)

Թուրք կառավարութեան հանդուրժողականութիւնը այս նորեկ տարրերուն նկատմամբ օրէցօր սանձարձակ դարձուցած էին զանոնք՝ որոնց դէմ անզօր կը դառնէին նոյնիսկ կառավարական պաշտօնեաները։

Ասոնցմէ կազմուած էին երկու գլխաւոր աւազակախումբեր. մէկը Մէվլուտի, իսկ միւսը՝ Ճիրին Ալիի ղեկավարութեամբ, որոնք Զարշամպայի և Սամսոնի շրջանները կատարեալ սարսափի մատնած էին։

Աւազակախումբերը թալանի կ'ենթարկէին ո՛չ միայն հայ գիւղերը, և անցորդները, այլ նաև՝ թուրք և յոյն։ Կացութիւնը այն աստիճանի կը հասնի, որ յոյներու և հայերու հետ համախորհուրդ դիմումներ կը կատարուին Պոլսոյ կառավարութեան՝ խնդրելով որ միջոցներ ձեռք առնուին աւազակութեանց դէմ։ Կառավարութիւնը, ըստ սովորութեան, որևէ հետեւանք չի տար այս դիմումներուն, որովհետև դայմագամը, իր պաշտօնակիցներով, շահակից էր կատարուած աւարառութիւններուն։

Այս աւազակախումբերուն դէմ մաքառելու համար է, որ Գարու Գայեայի մէջ կը կազմուի պատժիչ խումբ մը՝ գլխաւորութեամբ Մինաս, Յովհաննէս և Պօղոս Մինասեան եղբայրներուն։ Ասոնց կը միանայ նաև Հնչակեան կեդրոնի ներկայացուցիչ Կարապետ Մանուկեան և խումբը կ'առնէ Հնչակեան դրօշին տակ, զայն զօրացնելով քանի մը ուրիշ հնչակեան կտրիճներով։

Այս խումբին սխրագործութիւնները հետզհետէ կը տարածուին ամէն կողմ։ Նոյնիսկ մահմետական գիւղացիները անոնց օգնութեան կը դիմեն աւազակախումբերու դէմ կռուելու համար։

Վերջապէս օր մը Գարու Գայեա կը հաւաքուին շրջաններէն հայ, թուրք, յոյն պատուիրակներ և կ'առաջարկեն Մինաս Օղլուներուն, որ պաշտօնապէս յանձն առնեն իրենց գիւղերուն պաշտպանութիւնը և ճամբաներու ապահովութիւնը։ Այս մասին լուր կը տրուի նաև գայմագամին և կ'առնուի անոր համաձայնութիւնը։ Այս կերպով Մինաս Օղլուն հրապարակ կ'իջնէ պաշտօնապէս։

Խումբին առաջին գործը կ'ըլլայ հետապնդել և պատժել երկու աւազակապետները։ Այդ նպատակով կատարուած փնտռտուքը կը տևէ չուրջ երեք ամիս։ Երկու աւազակախումբերը իմացած ըլլալով Մինաս Օղլուի խումբին կազմութիւնը և նպատակը, փախուստ կու տային անկէ և լեռները կ'ապաստանէին։

Օր մը, Քըրըճ Արմուտ կոչուած գիւղէն մէկը լուր կը հասցնէ Մինաս Օղլուին, թէ Տիրին Ալիի աւազակախումբը իրենց գիւղը արշաւած է և կը թալանէ։ Պատժիչ խումբը կը փութայ յիշեալ թուրք գիւղը և կռուի կը բռնուի կողոպտիչներուն հետ։ Երկար և բուռն հրացանաձգութենէ մը ետք Տիրին Ալի կը սպաննուի. իր եղբայրը՝ Սիւլէյման, եղբօրը մահը տեսնելով անձնատուր կ'ըլլայ. միւս ընկերները կը փախչին, առանց կարենալ գիւղացիներէ խլուած աւարը իրենց հետ տանելու։ Մինաս Օղլուն կը կանչէ գիւղացիները և խլուած գոյքը կը վերադարձնէ իրենց տէրերուն։

Թուրք գիւղացիներու շնորհակալութեան և երախտագիտութեան առարկայ կը դառնան Մինաս Օղլուն և իր խումբը։ Սպաննուած աւազակներուն դիակները գիւղացիները սայլի մը մէջ լեցնելով կը տանին և կը յանձնեն գայմագամին։

Բայց տակաւին կ'ապրէր ու կը գործէր Մէվլուտի աւազակախումբը։ Մինաս Օղլուն այս անգամ կ'իյնայ անոր ետևէն՝ գիւղ առ գիւղ զայն հետապնդելով։ Փետրուարեան ցուրտ օր մը, յանկարծ լուր կը տրուի իրեն թէ Մէվլուտի խումբը կը գտնուի Թրքական Օրթագիւղի մօտ, բարձրադիր լերան մը քարանձաւներուն մէջ։ Մինաս Օղլուի խումբը անմիջապէս կը պաշարէ լեռը։ Աւազակները բուռն կրակ կը բանան իրենց թաքստոցէն։ Երկուստեք կը սկսի հրացանաձգութիւն։ 24 ժամ անընդհատ՝ երկու հակառակորդներ՝ զիրար վանելու ջանքեր կը կատարեն, մինչև որ, Մէվլուտ՝ իր հինգ ընկերներով կը զարնուի, իսկ միւսներն ալ կը փախչին։ Ջանիկի շրջանը կ'ազատի աւազակներէն։ Մինաս Օղլուն և իր խումբը կը դառնան այդ շրջանի ժողովրդական հերոսները։

Գոհ կը մնայ նոյնպէս կառավարութիւնը այս քաջագործութիւններէն, որոնք զինք ազատած էին մեծ տաղտուկէ մը։ Որով՝ երբ ժողովուրդը կը պահանջէ որ իրեն յանձնուի այդ շրջանի ապահովութեան գործը, կառավարութիւնը հաճոյքով կ'ընդառաջէ և զայն կը նշանակէ հեծեալ զօրքերու պաշտօնեայ։ Այդ պաշտօնը Մինաս Օղլուն հաւատարմութեամբ կը տանի երկու տարի շարունակ, որու ընթացքին կատարեալ անդորրութիւն կը տիրէ գաւառին մէջ։

Այդ օրերուն, 1890ին, Սամսոնի և Մարզուանի Հնչակեան մասնաճիւղերը խորհրդակցութիւններ կ'ունենան, նախաձեռնութեամբ Նշան Պէյինեանի, և կ'որոշեն վերջ տալ Մինաս Օղլուներու կառավարական գործունէութեան և զայն փոխել յեղափոխական շարժման։

Այդ մասին՝ Մինաս Օղլուն, ինք՝ այսպէս կը խօսի.

— Ես ու եղբայրներս ամենայն սիրով եւ պատրաստակամութեամբ ընդունեցինք այդ առաջարկը եւ երդում րրինք մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը նուիրել մեր ժողովուրդի ազատութեան գործին:

Այս խօսքերը գրի առած է Ս. Սապահ Գիւլեան, իր «Բարձր Հայքի Յիշատակներ» մեծարժէք գրքին մէջ։

Երեք եղբայրները, այս երդումէն ետք կառավարչատուն կ'երթան և իրենց զէնքերը կը վերադարձնեն գայմագամին, պատճառաբանելով որ այլևս ձանձրացած են այս գործէն և կ'ուզեն խաղաղ աշխատանքի նուիրուիլ։

Կուսակցական շարժումը նոր թափ կ'առնէ։ Նշան Պէյինեան կը կազմէ նոր մասնաճիւղեր, Սամսոնի մասնաճիւղը բաւականաչափ զէնքեր կը հայթայթէ ժողովուրդին բաժնելու համար։ Մասնաւոր աշխոյժ գործունէութիւն կ'ունենան Ղազարոս Փափազեան, Կարապետ Փափազեան, Մարգար Կիւլեան, Յակոբ Թագլեան, Նշան Պէյինեան և ուրիշներ։

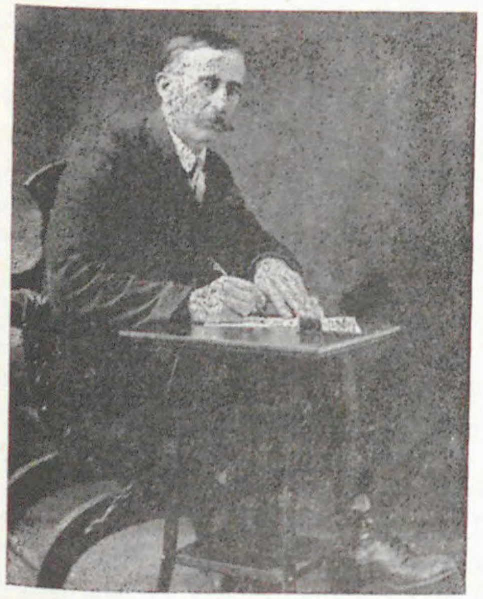

ՆՇԱՆ ՊԷՅԻՆԵԱՆ

Կառավարութիւնը, որ գաղտնօրէն կը հսկէր Հնչակեան շարժումին, կը կասկածէ Մինաս Օղլուներու հրաժարման դրդապատճառը և կը սկսի հետապնդել զանոնք։

Օր մը կառավարութեան կողմէ ղրկուած ոստիկաններ կը մտնեն Մինաս Օղլուենց տունը և կը գնդակահարեն փոքր եղբայրը։ Միւս երկու եղբայրները կռահելով թէ կառավարութիւնը ձեռնոց նետած էր, կը փախչին տունէն և քանի մը ընկերներով լեռները կ'ապաստանին, նոր մտահոգութիւն պատճառելով թուրք կառավարութեան։

Տեղական իշխանութիւնը Լազմոն անունով մէկու մը կը յանձնէ բաւական զինուորներ, որպէսզի փնտռեն և ողջ կամ սպաննուած կառավարութեան յանձնեն միւս երկու եղբայրները։

Մշուշապատ օր մը, Մինաս Օղլուի խումբը կը գտնուէր հովուական մակաղատեղի ծառայող քարայրի մը մէջ։ Թուրք հովիւները կը տեսնեն զանոնք, կը ճանչնան և լուր կու տան կառավարութեան։ Շատ չանցած հոն կը հասնի Լազմոն իր ձիաւորներով և կը շրջապատէ քարայրը։ Կարճատև դընդակներու փոխանակումէ ետք Լազմոն կը սպաննուի, իր հետ նաև 15 ձիաւորներ. իսկ միւսներն ալ կը փախչին։

Հայ ապստամբներու այս յաղթանակի տպաւորութիւնը մոռցնելու համար՝ կառավարութիւնը իր կատաղութիւնը կը թափէ հայ գիւղացիներուն, մասնաւորապէս Գարու Գայեայի վրայ։ Թալան, ծեծ, կեղեքում՝ կը յաջորդեն մէկը միւսին։ Յոյն գիւղերն ալ զերծ չեն մնար այս արարքներէն։ Հակառակ այս բոլորին՝ ապստամբներուն ժողովրդականութիւնը և հեղինակութիւնը երթալով կը մեծնայ և կը հասնի մինչև Մարզուան, ուր Հնչակեան *գործիչները մեծ շարժումներու ձեռնարկած էին ղեկավարութեամբ Ժիրայրի: Մինաս Օղլուին խումբը իր յարաբերութիւնները կը սերտացնէ մէկ կողմէ կուսակցութեան ներկայացուցիչներու, միւս կողմէ՝ Տերսիմի քիւրտերուն հետ:*

Հոս կը մէջբերենք Նազըմ փաշայի յուշագրութենէն քանի մը հատուածներ՝ Մինաս Օղլուի մասին, դիտուած՝ թուրք ակնոցով.

«Սամսոնի ենթակայ Չարշամպայի գազայի Գաբու Գայեա գիւղին մէջ Մինաս անունով ոճրագործ մը յայտնուեցաւ:

Ան 300 Ֆետայիներ ունէր: Գարահիսարի, Թոգաթի եւ Մարզուանի միջեւ թռչուն չէր թռցներ: Ի՞նչ էր գաղտնի Կոմիթէին նպատակը.

ա. Բոլոր կալուածները եւ հարստութիւնները հաւասարապէս բաժնել:

բ. Կրօնքն ու ամուսնութիւնը բոլորովին վերցնել:

Առաջին նպատակին յաջողութենէն ետք՝ կատարեալ անիշխանական դրութիւն մը հաստատելու խոստումով, հայ Կոմիթէճիները յարաբերութեան մէջ մտած էին Եւրոպայի անիշխանականներուն հետ:

Ամէն միջոցի դիմեցի Մինասը ձերբակալելու համար, որովհետեւ Արեւելեան նահանգներու հայերուն հոգեկան դրութիւնը նորէն փոխուած էր, եւ առիթ կը փնտռէին շարժումը ընդարձակելու:

Մինաս Օղլուն իր բանակատեղին հաստատած էր Թեյմէ Գազային Գուրշունլու Տերէյի անտառը: Ապստամբութիւնը զսպելու գործը դրամ կը պահանջէր, մինչդեռ մենք պաշտօնեաներուն ամսականները տալու ի վիճակի չէինք. զինուորները կէս անօթի՝ կէս կուշտ էին եւ բոլորովին մերկ:

Մինաս Օղլուն մարտահրաւէր կը կարդար, գիւղերը կ'արշաւէր, դրամ կը հաւաքէր եւ նոր Ֆետայիներով կը զօրանար: Մինաս 150 հոգիով կը յարձակի 200 հոգինոց ժանտարմաներու Վէլի պահականոցին դէմ, չէթէներէ 88 հոգի կը սպաննուին: Մինասին տունը կը խուզարկուի եւ «Հնչակ»ներ կը գտնուին: Լոնտոնի մէջ բոլոր կուսակցութիւնները միացած էին, Պոլսոյ վրայ պիտի յարձակէին եւ Հայկական Հարցը զէնքի ուժով լուծել պիտի տային»:

Համաձայն Նազըմ փաշայի՝ Մինաս Օղլուները կը ձգտէին պետական եւ կալուածատիրական հողերը յանձնել գիւղացիներուն, որմէ կը սարսափէին Սուլթանը եւ իր կաշառակեր պաշտօնէութիւնը: Եւ զարմանալի չէ, որ Նազըմ «ոճրագործ» կ'անուանէ այդ շարժման հեղինակները:

Ճիշդ Նազըմ փաշայի պէս ագէտ, յետամնաց, եւ իր գաղափարակիցներուն պէս կաշառակեր եւ կեղեքիչ պիւրոկրատի դէմ ցցուած էին Մինաս Օղլուները, Ժիրայրները եւ Ջելլօները:

ՏԵՅԻՐՄԷՆ ՏԵՐԷՍԻԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Կը տեսնուի որ Մինաս Օղլուին շարժումը պարզ ապստամբական եւ ազգային ըլլալէ զատ ունէր նաեւ ընկերային բնոյթ: Բան մը՝ որ շատ աւելի վտանգաւոր կը համարուէր թուրք կառավարութեան համար, որովհետեւ անոր կրնային միանալ իսլամ կեղեքուած խաւերն ալ: Այս պատճառաւ, կառավարութիւնը բացառիկ կարգադրութիւններ կ'ընէ՝ արմատախիլ ընելու Մինաս Օղլուի շարժումը: Այս անգամ գործը կը յանձնուի ծագումով վրացի, կրօնքով իսլամ, հազարապետ Օսման պէկին, որ ճանչցուած էր որպէս քաջ եւ յանդուգն զինուորական մը:

Օսման պէկ իր հետեւակ զինուորներով եւ հեծեալ ձիաւորներով կը հետապնդէ՝ Մինաս Օղլուն եւ անոր խումբին կը հանդիպի Տեյիրմէն Տերէսիին մէջ: Կը սկսի բուռն հրացանաձգութիւն: Մինաս Օղլուն կը պարզէ Հնչակեան կարմիր դրօշակը եւ կը հրահանգէ՝ առանց նահանջի, մինչեւ վերջին գնդակը եւ արեան վերջին կաթիլը դիմադրել:

Սակայն, երբ կը տեսնէ որ հակառակորդը ինկած զինուորներուն տեղ նորերը կը լեցնէ, կ'որոշէ քաշուիլ Դուշան Տաղի բարձունքները: Հոն հասնելէ եւ դիրքերնին ամրացնելէ յետոյ՝ հայ ապստամբները այս անգամ իրենք է որ գրոհի կ'անցնին: Կռուողներուն մէջ կը գտնուէին նոյնիսկ երկու կիներ, մէկը Մինասին եղբօր կինը՝ նոյնպէս Հռոփ անունով, իսկ միւսը՝ Յովսէփ Յակոբեանի կինը՝ Թամարիկը: Անոնց ներկայութիւնը մեծ խրախոյս կ'ըլլայ կռուողներուն համար:

Հայ ապստամբներու այս գրոհին դէմ անկարող ըլլալով դիմադրել, Օսման պէկ նահանջի հրաման կու տայ իր զինուորներուն:

Այս նահանջով կռիւը կը դադրի, մանաւանդ որ ձմեռը վերահաս էր եւ երկու կողմերը անկարող էին ձիւն ձմրան կռիւը շարունակել:

Մինաս կ'օգտուի այս պատեհութենէն եւ իր խումբի տղաքը կը ցրուէ հայաբնակ գիւղերու մէջ՝ գարնան վերստին համախմբելու որոշումով: Ինք ալ կը պահուի Չարշամպայի Մատիլ հայ գիւղը:

Որքան ալ կռիւը դադրած էր, սակայն թուրք կառավարութիւնը կը շարունակէր հետապնդել Մինասը: Այսպէս՝ կառավարութիւնը կը յաջողի լուր առնել Մատիլ գիւղի թաքստոցի մասին եւ շրջապատել կու տայ զայն: Մինաս Օղլու եւ իր զինակիցն՝ Պաղտասար՝ տան պատուհանը եւ տանիքը դիրքեր կը շինեն եւ երկար ատեն կը դիմադրեն թշնամիին: Ժամեր կ'անցնին, բայց անկարելի կ'ըլլայ ներս մտնել եւ տունը գրաւել: Օսման պէկ կը հրամայէ քարիւղի մէջ թաթխուած լաթեր նետել տան վրայ եւ կրակի տալ հրոսակներու թաքստոցը: Հրամանը կը կատարուի եւ տունը հրոյ ճարակ կը դառնայ: Պաղտասար, բոցէն ու ծուխէն չխեղդուելու համար, դիրքէն դուրս կը նետուի, բայց տեղն ու տեղը կը զարնուի, առանց կարենալու մարանը երթալ՝ ուր կը խորհէր ապահով դիրք մը գտնել:

Մինաս Օղլուն ալ, մէկ կողմէն բոց ու ծուխի, միւս կողմէն՝ թշնամիի մօտեցող մահաբեր սպառնալիքէն ազատելու համար, անոնց առջեւ ինքզինքը պատուհանի վրայ գտնուող տանէն դուրս կը նետէ եւ դէպի ձորը կողերու վրայ կը թաւալի, շարունակելով անընդհատ կրակել գրոհող զինուորներուն վրայ: Թշնամին օղակ կապած կը հետապնդէ գլորող եւ կրակող հերոսը, մինչեւ որ վերջապէս գնդակ մը կը ջախջախէ անոր թեւը:

Երբ Օսման պէկին մարդիկը այս տեսնելով կը փութան դէպի վիրաւորը զայն սպաննելու համար, վրայ կը հասնի Մինաս Օղլուին նախապէս ծանօթ եւ անոր քաջութեան վրայ հիացող վրացի Խալիլ պէկը եւ կ'արգիլէ: Խալիլ պէկ խնամքով կը կապէ Մինասին վէրքերը եւ զայն փոխադրել կու տայ Մատիլ գիւղը, անկէ յաջորդ առաւօտ Չարշամպա տանելու համար: Նկատի ունենալով որ Չարշամպայի մէջ Հնչակեան կազմակերպութիւնը շատ զօրաւոր էր, առ ի զգուշութիւն՝ կառավարութիւնը հայ հրոսակապետը կը փոխադրէ Սամսոնի բանտը:

Մեծ կ'ըլլայ Մինաս Օղլուի զարմանքը եւ ուրախութիւնը՝ երբ հոն կը հանդիպի իր մօրը՝ Հռոփին, իր կնոջ՝ Սառային և անոնց հետ տղոցը՝ Կարապետին և Նշանին ու աղջկան՝ Աննային. մէկ խօսքով՝ ամբողջ ընտանիքը բանտ փոխադրուած էր:

Կարապետ չդիմանալով բանտի կեանքին՝ կը հիւանդանայ, սաստիկ ջերմէ կը տառապի, և առ ի չգոյէ բժշկական խնամքի, քանի մը օր ետք կը մեռնի ծնողքին աչքին առջև, ծանր տառապանքի մատնելով ընտանիքի մնացեալ անդամները:

Այդ օրերուն կը ձերբակալուի և բանտ կը բերուի նաև Նշան Պէյրենեանը: Դուրսը մնացող ընկերները ամէն միջոցի կը դիմեն բանտէն ազատելու համար իրենց անվեհեր ընկերները, սակայն հազիւ կրցան միայն Մինաս Օղլուի ընտանիքը դուրս հանել:

Այս բանտարկութիւններով ապստամբային շարժումը կանգ չ'առներ: Ցովհաննէսին եղբայրը՝ Մինաս, իր հետ ունենալով Կարապետ Մանուկեանը և Սողոմոն Մանուկեանը, խումբը կը վերականգնեն և կ'անցնին այս անգամ Սինոպի կողմերը: Սակայն հազիւ քանի մը ամիս անցած, ընդհարումի մը ատեն կը զարնուի և կը ձերբակալուի Ցովհաննէս: Խումբին ղեկավարութիւնը կ'անցնի Ցակոբ Ուրումեանին, որուն կ'օգնէին՝ Մառիկ գիւղէն՝ Մարտիրոս Օհանեան, Ուլուբունար գիւղէն՝ Կարապետ Օվալեան, Էրընճիղ գիւղէն՝ Ծիւան Բահանեան և ուրիշներ:

ՄԻՆԱՍ ՕՂԼՈՒԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ ԵՒ ԻՐ ԽՈՒՄԲԻՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Մինաս Օղլուն բանտ կը մնայ քանի մը ամիս: Այդ հոն կը բերուի նաև Ցովսէփ Ցակոբեան, որ վարպետ փականագործ էր: Բանտի կեանքը շատ ծանր կու գայ լեռներու ազատութեան վարժուած արծիւներուն, և անոնք կ'որոշեն ամէն հնարք և միջոց ձեռք ձգել բանտէն ազատելու համար: Երկար ուսումնասիրելէ յետոյ, կու գան այն եզրակացութեան որ փախուստի միակ ճամբան ճեմիչն էր: Դուրսի ընկերներուն լուր կը տրուի իրենց ծրագրի մասին և գաղտնի միջոցներով անոնցմէ կը ստանան քանի մը անհրաժեշտ գործիքներ՝ ճեմիչին ձողերը սղոցելու համար:

Ծրագիրը կը յաջողի. Մինաս Օղլուն, Ցովսէփը և քանի մը ուրիշ ընկերներ կը փախին գիշերանց և կ'ապաստանին յոյն գիւղ մը: Մինաս Օղլուն, առանց ժամանակ կորսնցնելու, լուր կը ղրկէ Գորու Գայեա և զէնքեր կ'ուզէ: Գիւղացիները անմիջապէս կը հասցնեն զէնքերը:

Գիւղացիութիւնը կը խանդավառուի, իսկ կառավարութիւնը նորանոր սեղմումներ մտցնելով կը հետապնդէ փախստական հրոսակը: Կարճ ատենուան մը մէջ, Մինաս Օղլուի շուրջ կը հաւաքուին նոր կամաւորներ, որոնց թիւը կը հասնի 200ի: Հայ գիւղացիութիւնը ուրախութեամբ կը հայթայթէ խումբին պարէնը և բոլոր պէտքերը:

Մինաս Օղլուն, նոր գործունէութեան սկսելէ առաջ կը վերանորոգէ իր խումբերը հետևեալ կերպով. Չնքուշցի՝ Թիւրա Սարգիսի խումբ, Աղճագիւղցի՝ Ցնորքեան Խաչիկի խումբ, Շատախցի՝ Ցովսէփի խումբ, Խանէքէրեանի խումբ և այլն:

Խումբերէն իւրաքանչիւրը ունէր 30ական կռուող. ամէն խումբ իրաւունք ունէր տեղացի երիտասարդներով ստուարացնել իր կազմը: Բոլոր խումբերու ղեկավարն էր Մինաս Օղլու Ցովհաննէսը:

Խումբերուն զէնք և ռազմանիւթ կը հայթայթէին Սամսոնի և Մարզուանի Հնչակեան մասնաճիւղերը:

Այսպէս՝ վերակազմուած և վերազինուած խումբերը կ'անցնին գործի՝ թուրք հարկահանները և ոստիկանական պաշտօնեաները պատժելու, հայ գիւղացիութեան մէջ ինքնապաշտպանութեան ոգին արթնցնելու, զինուելու և պայքարելու յետադիմական խաւերու և մատնիչներու դէմ: Մինաս Օղլուի շարժման կարևոր մէկ ծրագիրն ալ՝ յոյն, քիւրտ, նոյնիսկ թուրք ժողովուրդներու գործակցութիւնը ապահովելու ջանքերն էին՝ հասարակաց թշնամիին՝ թուրք բռնատիրութեան և աւատապետական կարգերու դէմ պայքարելու համար:

Մինաս Օղլուի գործունէութիւնը կեդրոնացած էր Սև ծովու մօտակայ շրջաններուն մէջ. բան մը որ խիստ աննպաստ էր թուրք կառավարութեան համար: Զանազան նաւահանգիստներ հանդիպող նաւերը մշտապէս տեղեկութիւններ կ'առնէին անոր գործունէութեան մասին և շատ յաճախ արձագանգ կը գտնէին եւրոպական մամուլին մէջ: Այս պարագան մասնաւոր կերպով կը մտահոգէր թուրք կառավարութիւնը, որ ամէն գնով կ'ուզէր խեղդել այդ շարժումը:

Մինաս Օղլուն իր յուշերուն մէջ կը պատմէ թէ՝ շատ մը թուրքեր և յոյներ փափաք կը յայտնէին իր խումբերուն միանալ և միասին գործել: Սակայն երբ անոնք կը տեղեկանան որ այս խումբերը թալանչիական գործունէութիւն չէ՛ որ կ'ընեն, այլ՝ գաղափարական, կը քաշուին և կը հրաժարին իրենց մտադրութենէն:

Նոյն աղբիւրին համաձայն՝ Մինաս Օղլուն միշտ առատ զէնք և զինամթերք ունէր, որոնք ձեռք կը բերուէին թուրք բանակէն՝ օրինական կամ ոչ օրինական միջոցներով: Կային շատ պաշտօնեաներ, որոնք կը գողնային զէնքերը և կը ծախէին, ծանօթ միջնորդներու ձեռքով:

Սակայն երբ խումբերը կը շատնան և կռուողներուն թիւը կը մեծնայ, այն ատեն կը ձեռնարկուի սեփական զինագործարանի շինութեան: Սամսոնէն և Տրապիզոնէն յատուկ զինագործներ կը բերուին. անտառի խորքերուն մէջ կը հաստատուին երկու արհեստանոցներ, որոնց մէջ կ'աշխատէին տասնեակ մը վարպետ ընկեր զինագործներ: Անոնք նոր զէնքեր կը շինէին, հիները կը նորոգէին, փամփուշտ կը լեցնէին, իսկ աւելի ուշ՝ կը պատրաստէին նաև ձեռնառումբեր: Արհեստանոցի անհրաժեշտ նիւթերը և գործիքները կ'ապահովէր Սամսոնի Հնչակեան մասնաճիւղը՝ ընկեր Մերկերի միջոցով: Այս վերջինը թուրք գիւղ մը իջեւանած ատեն կը կասկածուի և կը ձերբակալուի: Երբ թուրք կառավարութիւնը կը հասկնայ, որ ան է Հնչակեան ռմբանակներու պատրաստութեան հեղինակը, զինք շղթայակապ կը ղրկէ Պոլիս: Եըլտըզի պալատը կը սարսափէր պամպայէ, ատոր համար ալ Մերկեր խիստ հսկողութեան տակ կը պահուի և ամէն բռնութեան ու չարչարանքի կ'ենթարկուի՝ որպէսզի խոստովանութիւններ ընէ:

Մինաս Օղլուին վրայ ճնշում բանեցնելու մտադրութեամբ՝ թուրք կառավարութիւնը նոր սեղմումներ և հալածանքներ կը ծրագրէ Փոքր Հայքի շրջաններուն մէջ, ուր Մինաս Օղլուն կը տիրապետէր: Հրաման կը տրուի Սամսոնի միւթեսարըֆին հայ գիւղերու մէջ ջարդ կազմակերպել: Երբ Մինաս Օղլուի սուրհանդակները այս լուրը կը հասցնեն իրեն, անմիջապէս հրբռնանք կու տայ իր զինուորներէն երեսուն հոգիի՝ որ զինուած և համազգեստով քաղաք իջնեն: Թուրք իշխանաւորները այս համարձակ և յանդուգն քայլը մարտահրաւէր կ'ընդունին և չափազանցուած կերպով կը պատկերացնեն հայ հրոսակներուն ուժը և կը հրաժարին ջարդի ծրագրէն: Այդ բանին մեծապէս կը նպաստեն Զէյթունի դէպքերը, որոնք ճիշդ այդ օրերուն կը զուգադիպէին: Զէյթունի Հնչակեան փառաւոր յաղթանակը, որ կը վերջանար հաշտութեան ստորագրումով, բարոյալքած էր Թուրք կառավարական և զինուորական շրջանակները: Անոր արձագանգը կը հասնի մինչև Սամսոն, ուր Թուրք կառավարական պատուիրակութիւն մը, ճերմակ դրօշակ պարզած կը դիմէ Մինաս Օղլուի բանակատեղին, յայտնելու համար թէ ինք և իր բոլոր զինակիցները արժանացած են ներման և կը հրաւիրուին լեռներէն վար իջնել և խաղաղ աշխատանքի անցնիլ:

Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք՝ Մինաս Օղլուն կ'որոշէ վար իջնել, զէնքերը յանձնել կառավարութեան: Իր զինակից տղաքը իրենց գիւղերը կը վերադառնան, իսկ ինք՝ Մինաս Օղլուն, Կարապետ Մանուկեանի, Յակոբ Խանէքէնեանի և ուրիշ երեք ընկերներու հետ՝ զինուած կ'իջնան Սամսոն:

Ականատես մը հետևեալ կերպով կը նկարագրէ այդ հանդիսաւոր օրը.

«Կիրակի օր մըն էր: Փողոցները ծայրէ ի ծայր լեցուած էին հետաքրքիր ժողովուրդով: Լերան ճամբայէն մինչև կառավարչատուն՝ զինուած հեծեալ և հետևակ զինուորներ շարքի կեցած էին: Մինաս Օղլուի խումբը, նուագախումբի առաջնորդութեամբ կը շարժի դէպի կառավարչատուն: Ժողովուրդը Մինաս Օղլուի խումբին հետ զարպասի դռնէն ներս կը մտնէ կառավարչատուն, ուր բոլոր պաշտօնեաները շարքի կեցած՝ կ'ողջունեն հայ ապստամբները: Մութեսերիֆը կը հրաւիրէ Մինաս Օղլուն՝ նստիլ իր կողքին: Մինաս Օղլուն կը հանէ և կառավարիչին կը յանձնէ իր զէնքերը: Մութեսերիֆը կը վերադարձնէ զէնքերը, ըսելով թէ՝ «Ասոնք քեզի և քեզի պէս իկիթներուն կը վայելեն»:

ՄԻՆԱՍ ՕՂԼՈՒՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ ԿԸ ՔԱՇՈՒԻ

Այս կերպով Մինաս Օղլուի ապստամբային գործունէութիւնը վերջ կը գտնէ և ան կը քաշուի իր սիրելի հայրենի գիւղը: Սակայն կարճ ժամանակ մը ետք, ան կը նկատէ թէ որևէ բան չէ փոխուած Թուրք կառավարութեան վարմունքին մէջ՝ հակառակ իրեն եղած հաւաստիացումներուն: Ուստի կը սկսի այս անգամ «պաղ կռուի» մտնել Թուրք կառավարութեան հետ:

Մինաս Օղլուն, ինչպէս քանիցս շեշտուեցաւ, մեծ ժողովրդականութիւն և համակրութիւն կը վայելէր ո'չ միայն հայ, այլ նաև յոյն, չէրքէզ և Թուրք գիւղացիութեան մէջ: Բացի ժողովրդականութենէ՝ ունէր նաև ազդեցութիւն և մանաւանդ հեղինակութիւն: Որով՝ շատ յաճախ գիւղացիները՝ իրենց միջև ստեղծուած վէճերը կարգադրելու համար անոր իրաւարարութեան կը դիմէին և գոհացում կը ստանային: Այս պարագան երթալով լայն ծաւալ կ'առնէ և կը տարածուի նաև միւս ազգերու գիւղացիներուն մէջ, որոնք փոխանակ կառավարական դատարանը դիմելու և կեղեքուելու, Մինաս Օղլուի ժողովրդական դատարանը կը դիմէին:

Բնական է թէ Թուրք կառավարական պաշտօնեաները, մանաւանդ

դատարանի մէջ աշխատողները, խիստ անհաշտ աչքով կը նայէին Մինաս Օղլուի այս նոր գործունէութեան, որ ոչ միայն իրենց հեղինակութեան և վարկին վրայ կ'անդրադառնար, այլ և՝ նիւթական շահին: Ուստի նորանոր դաւեր և զրպարտութիւններ կը ստեղծեն անոր շուրջ: Կառավարական շրջանակներէ կը թելադրուի Մինաս Օղլուի բարեկամներուն, որ խորհուրդ տան իր կամքով հեռանալ Թուրքիայէն, գէթ ժամանակաւոր կերպով: Այս թելադրանքին որպէս պատրուակ կը ներկայացուէր այն պարագան, որ իբրև թէ Շիրին Ալիի և Լազմանի ընտանիքները կ'ուզեն արեան վրէժ լուծել իրմէ, իսկ կառավարութիւնը «չ'ուզեր» ատոր մէջ պատասխանատուութիւն ստանձնել՝ նկատելով Մինաս Օղլուի ժողովրդականութիւնը և վայելած համակրութիւնը:

Այս կացութեան հանդէպ, կուսակցութեան հաւանութիւնը ունենալով՝ Մինաս Օղլուն իր հետ կ'առնէ Յակոբ Խանէքէնեանը և կը մեկնի Եգիպտոս, ուր կեղծ Մինաս Օղլուներ՝ կը վարկաբեկուէին իրենց վարք ու բարքով:

Ատեն մը Եգիպտոս մնալէ յետոյ, Մինաս Օղլու կը փորձէ հայրենիք վերադառնալ, սակայն Սամսոնի նաւահանգիստը ցամաք ելլելուն պէս՝ լըրտեսները կը ճանչնան և անոր դուրս գալը կ'արգիլեն:

Մինաս Օղլուին այնուհետև կը հանդիպինք Պաթումի և Սուխումի շրջանները, ուր 1896ի հայկական արհաւիրքներէն մեծ բազմութեամբ փախստական հայեր ապաստան գտած էին:

Ո'չ միայն հայերու, այլ նաև յոյներու և վրացիներու մէջ մեծ անուն հանած Մինաս Օղլուն՝ ջերմ ընդունելութիւն կը գտնէ տեղական ազգաբնակչութեան կողմէ՝ անոր տրամադրելով ապրուստի ամէն դիւրութիւն:

ՁԵԼԼՕՆԵՐԸ ԵՒ ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

1890էն առաջ Ժիրայր հրապարակ կ'իջնէր և միանալով Շմաւոնի, Զաքարեանի, Աչըգպաշեանի կողմէ պատրաստուած գործիչներուն և քարոզիչներուն, կը հաստատէր յեղափոխականօրէն դաստիարակուած գաղափարական սերունդ մը, որ իր ներկայութիւնը յայտնի կ'ընէր Հայաստանի զանազան գաւառներուն մէջ՝ Թուրք բաշիբոզուքներու, քիւրտ աւազակախումբերու և հարստահարիչ պաշտօնեաներու դէմ ծառանալով:

Այդ սերունդին պատիւ բերող քաջարի ներկայացուցիչներէն էին «Ձէլլօ»ները, որոնք կը կազմէին երկու ապստամբախումբեր, առաջինը՝ Թորոս Ծառուկեանի և Կիւլպէնկ Համալեանի գլխաւորութեամբ, որ կը կոչուէր «Մեծ Ձէլլօ». իսկ երկրորդը՝ կազմուած էր հետևեալ մարտիկներէ.— Միրիճեան, Փանոս, Մամաս, Կէմէրէկցիներ՝ Հայրապետ և Համբար Էհմալեաններ, Մխիթար Տ. Նշանեան, Միհրան Զէնկիճեան: Այս խումբը կը կոչուէր «Փոքր Ձէլլօ»: Ասոնց բոլորին ապաստան տեղը՝ Տերէվանքի վանահայր՝ Դանիէլ Վարդապետն էր, իսկ ուղղութիւն տուողը՝ Ժիրայրը:

ԹՈՐՈՍ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ.— Ծնած էր 1871ին, Կիւրինի մէջ: Նախնական ուսումը առած էր Եղղաթի ազգային վարժարանը՝ Ժիրայրի շունչին տակ: Գործնական կեանքի մէջ Թորոս դեղագործութեամբ կը զբաղէր. սակայն կարճ կը տևէ այդ զբաղումը և Թորոս կը հետևի իր հօր արհեստին՝ շրջուն վաճառորդութեան: Այս նոր զբաղումին բերումով՝ Թորոս առիթ կ'ունենար շրջիլ հայաբնակ զանազան շրջաններու գիւղերը և մօտէն ծանօթանալ գիւղացիութեան վիճակին: Շրջուն վաճառորդի կեանքը, որ համազօր է չարքաշութեան և աւազակներու հետ անվերջանալի բախումներուն, վատառողջ Թորոսը կը դարձնէ կոչեպինդ ու տոկուն մարտիկ մը:

ԿԻՒԼՊԷՆԿ ՀԱՄԱԼԵԱՆ.— Ծնած էր 1871ին, կեսարիոյ Թալաս գիւղը: Որդին էր Աթճը Բարսեղին: Կիւլպէնկ հազիւ դպրոց յաճախած էր: Պատահաբար կը հանդիպի Թորոսին և կը դառնայ անոր անբաժան ընկերը: Թորոս և Կիւլպէնկ զոյգին կը միանայ հետագային Սիս Հաճի գիւղացի՝ Գասպարը, որ գոլէճական կրթութիւն ունէր: Երեք հոգիէ կազմուած այս խումբը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Զարում և Եոզղաթ: Զէնպէլի պահնորդարանի ոստիկանները կը փորձեն արգիլել անոնց ճանապարհը, որու պատճառաւ ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ խումբին և ոստիկաններուն միջև: Գասպար, տակաւին անվարժ նման կռիւներու, ձիու վրայէն վար կը ցատկէ և մօտակայ թաւուտներուն մէջ կը պահուի. այլ՝ անօթութեան չի կարենալով տոկալ՝ անձնատուր կ'ըլլայ թուրք գիւղացիներուն, որոնք զինք ոստիկանութեան կը յանձնեն և այս վերջիններն ալ՝ չարաչար տանջանքներով կը սպաննեն զինք:

Կիւլպէնկ և Թորոս կ'ապաստանին անմատչելի տեղեր և յաճախակի հանդիպումներ կ'ունենան Դանիէլ Վարդապետի, Անտոն Ռշտունիի և Ժիրայրի հետ՝ ցուցմունքներ ստանալու համար ապստամբական գործերու շուրջ:

Ջելլօներու խումբին մաս կը կազմէին, ինչպէս ըսուեցաւ, Միրիճան Թանապախեան և զինագործ Փանոս Եաղուպեան, երկուքն ալ՝ Թալասցի: Թորոսի միջոցաւ է որ այս երկու հրոսակները կը միանան խումբին:

ԻՆՉՈ՞Ւ «ՋԵԼԼՕ» ԱՆՈՒՆԸ Կ'ԱՌՆԵՆ

Այդ տարիները Անդարայէն Հալէպ երկարող տարածքին վրայ՝ երեւան եկած էր կորիճ երիտասարդ մը՝ «Ջելլօ» անունով, որուն ազգութիւնը յայտնի չէր: Ան իր երկու ընկերներով կատարեալ պատուհաս մը եղած էր թուրք ոստիկանութեան գլխուն, իր ըմբոստութեան քարոզչութեամբ, գիւղացիութեան հասցուցած օգնութիւններով: Մեծ ժողովրդականութիւն և համակրանք կը վայելէր այս երրորդութիւնը, որոնց մասին ժողովուրդը բազմապիսի առասպելներ կը պատմէր: Ահա այդ ժողովրդականութենէն օգտուելու համար է, որ Թորոս և իր ընկերները նոյն անունը կ'առնեն իրենց վրայ:

Թորոս Ծառուկեան կը ներկայանայ Մարզուանի Հնչակեան մասնաճիւղին և ինքզինք կը դնէ անոր տրամադրութեան տակ՝ իր խումբով միասին:

Թորոսի առաջին գործը կ'ըլլայ Անդարայէն մէկ շաբթուան ընթացքին բազմաթիւ ատրճանակներ և 1000 փամփուշտ հասցնել Մարզուանի կազմակերպութեան: Թորոսին կը յանձնուի նախ «Հնչակ»ներու ցրումը ամէն կողմ:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Հայ ազատագրական և դիմադրական պայքարի մէջ կարեւոր դեր մը վիճակուած էր հայ վանքերուն և եկեղեցականներուն:

Անոնց մէջէն եթէ քանի մը հոգի գտնուեցան, ինչպէս Աշըգեան Պատրիարք կամ Տրդատ Վարդապետ, որոնք դաւաճանական դիրք բռնեցին հայ յեղափոխական շարժման հանդէպ և յաճախ ստորին միջոցներով միացան թուրք իշխանութեանց՝ ազատագրական շարժումը կասեցնելու համար, ընդհակառակը, բազմաթիւ են այն եկեղեցականները, որոնք բանիւ և գործով օժանդակեցին մեր ազատագրութեան նուիրեալ մարտիկներուն, անոնց ապաստան, ուտեստեղէն տալով և կամ ուղղակի զէնքը ձեռքին կռուի դաշտ իջնելով:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Այդ պայծառ դէմքերէն էր Դանիէլ Վարդապետ Բարսեղեան: Ան ծնած էր 1864 Յունիս 25ին՝ Կեսարիոյ Տէրէվանք գիւղը: Կ'ուսանի Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանը: Կուսակրօն ձեռնադրուելէ յետոյ՝ կը նշանակուի Տէրէվանքի վանահայր:

Այնուհետեւ Տէրէվանքը կը դառնայ հայ յեղափոխականներու ապաստանարան և միաժամանակ կեդրոնատեղի: Դանիէլ Վարդապետը յեղափոխական մկրտողը եղած էր Ժիրայր, որ իր յաճախակի տեսակցութիւններով Վարդապետը կը դարձնէր համոզուած Հնչակեան մը:

ՔԱՆԻ ՄԸ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՋԵԼԼՕՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵՆԷՆ

1880էն 1890 կեսարիոյ շրջանը կը վխտային Աֆշար և Զէյպէկ ցեղախումբերը: Փոքր Հայքի գիւղերու և քաղաքներու միջև երթեւեկը վտանգուած էր: Այդ օրերուն է որ Ժիրայր կը հանդիպի Տէրէվանք և կը տեսակցի Դանիէլ Վարդապետին հետ, միասնաբար ճամբաները պաշտպանելու ծրագիր մը մշակելու համար: Հոն կ'որոշեն կազմել ապստամբական խումբեր, որոնք պիտի հսկէին ճամբաներու ապահովութեան վրայ: Ժիրայր վանք կը մնայ մէկ ամիս և Դանիէլ Վարդապետի հետ հայ գիւղերու ինքնապաշտպանութեան շուրջ կ'առնեն կարեւոր որոշումներ: Այդ օրէն Տէրէվանք կը դառնայ հայ յեղափոխականներու կեդրոնատեղին: Ապստամբական խումբերու ծրագրին մաս կը կազմէր պետական սուրհանդակներու վրայ յարձակում գործելը և արքունիքի գանձերուն գրաւումը: Գրաւուած գումարները կը *յանձնուէին կուսակցութեան՝ կազմակերպչական պէտքերուն և գիւղացիութեան կարիքներուն յատկացուելու համար: Թուրք կառավարութիւնը Զելլօները հետապնդելու համար 800 զինուոր կը յանձնէ սպայ Խալիլ պէյին ու զայն ճամբայ կը հանէ դէպի Կեսարիոյ շրջանը:*

Թուրք զինուորները երկար թափառելէ և հետապնդելէ յետոյ, Զելլօներուն կը հանդիպին Աւետիք Տերէսի կոչուած կիրճին մօտերը: Հայ հրոսակները կը սպասեն մինչեւ որ բոլոր զինուորները լեցուին ձորը: Այդտեղ է, որ Զելլոյի հրամանով գնդակները կը տեղան ծուղակի մէջ ինկած զինուորներուն վրայ: Թուրքերը 80 զոհ կու տան: Խալիլ պէյ ծունկէն վիրաւորուելով կը փախչի կռուի դաշտէն: Մնացեալ զինուորները կը հետեւին անոր օրինակին և կը դիմեն Կեսարիա: Զելլոյի համբաւը անսահմանօրէն կը տարածուի ամէն կողմ: Խումբին թաքստոցներէն էր Տերէվանքը: Հոն կը տարուէր մեծ աւարը, մանաւանդ Պաղտատէն Պոլիս մեկնող կառավարական սուրհանդակէն գրաւուած մեծաքանակ ոսկին, որ կը յանձնուէր Դանիէլ Վարդապետին:

Տուզասարի Մալ Միւտիրին՝ դաժան բռնակալ մըն էր, որուն կատարած կեղեքումները հասած էին ծայր աստիճանի: Զելլօները կ'որոշեն ահաբեկել այդ գազանը, որ դարձած էր շրջանի հայ և օտար գիւղացիներուն համար կատարեալ փորձանք մը: Անգամ մը երբ յիշեալ գազանը դէպի Կեսարիա պիտի ուղեւորուէր, հայ մարտիկները ճամբու կէսին կը շրջապատեն զինք և համազարկով գետին կը տապալեն Միւտիրը՝ իր չորս ընկերներով միասին: Գազանին ճերմակ հիանալի ձին, որ ողջ մնացած էր, մարտիկները կը նուիրեն Զելլոյին:

Երբ այս տեռորի լուրը Կեսարիա կը հասնի, կառավարութիւնը ոստիկան զինուորներու խումբ մը կը փութացնէ դէպի Կեսարիոյ գիւղերը, հետապնդելու համար հայ հրոսակները:

Հետապնդումի գործը կը յանձնուի նախկին աւազակ՝ չէրքէզ Խուրշիտ փաշային, որուն բոլոր ջանքերը ի դերեւ կ'ելլեն, որովհետեւ ինչպէս կը հաւաստեն ժամանակակիցները, ոստիկանները մասնաւոր կերպով խոյս կու տային Զելլօներու գտնուող տեղերէն, այնքան որ առասպելներ հիւսուած էին անոնց դիւցազնական ուժին շուրջ:

Ժիրայրը հալածող և անոր պատճառ եղող վատահամբաւ Տրդատ Վարդապետ՝ Զելլօներու հարցին մէջ ալ տխուր դեր կը կատարէ: Տրդատ Վարդապետ լուր առած ըլլալով որ հայ յեղափոխականները իրենց կեդրոնատեղի ըրած էին Տերէվանքը, կը կանչէ վանահայր Դանիէլ Վարդապետը և սպառնալիքով իրմէ կը պահանջէ՝ իրեն յանձնել հայ մարտիկները: Դանիէլ Վարդապետ կը պատասխանէ որ ինք միայն ուխտաւորներ կը ճանչնայ, որոնք վանք կու գան և չի հետաքրքրուիր անոնց գործերով:

ԶԵԼԼՕՆԵՐԸ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ

Ժիրայրի օրերէն սկսեալ Թոմարզան Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոններէն մէկն էր: Հոն յայտնի Հնչակեան անուններ էին՝ Յարութիւն Ալթըպարմաքեան, Սարգիս Եըլանճեան, Տէտէ վարժապետ Պօյաճեան, Թալասցի Սարգիս, Կեսարացի Տիգրան Թէքէեան և ուրիշներ:

Զելլօներէն Փանոս՝ զինագործութեամբ կը զբաղէր Թոմարզայի մէջ և երիտասարդութեան ալ զինավարժութիւն կը սորվեցնէր:

Թուրք ոստիկանութիւնը լուր առած ըլլալով թէ Թոմարզայի մէջ Զելլօները իրենց կեդրոն հաստատած են, օր մը կը շրջապատէ և կը սկսի խուզարկութիւններու: Կը սպառնայ քաղաքացիներուն թէ՝ խստօրէն պիտի պատժուին, եթէ չյանձնուին: Սպառնալիքը կը մնայ անհետեւանք: Հրամանատարը կը ձերբակալէ շատերը, որոնցմէ ոմանք թէեւ կը խոստովանին, բայց անօգուտ, որովհետեւ Թոմարզացի Հնչակեան տղաքը գիշերանց կը փախցնեն իրենց հրոսակները և կը ճամբեն դէպի Հաճըն:

ԿՈՉԵՐՈՒ (ԵԱՖԹԱ) ԽՆԴԻՐԸ

1895ին ամբողջ Թուրքիան յուզումի կը մատնուի հարցի մը պատճառով որ յայտնի է «Եաֆթաներու Խնդիր» անունով:

Դեկտեմբերի 25ին՝ Փոքր Հայքի բոլոր մեծ ու պզտիկ կեդրոններու, հրապարակներու, կառավարչատուներու, պաշտօնեաներու բնակարաններու պատերուն վրայ կը փակցուին կարմիր թուղթի վրայ գրուած կոչեր՝ ուղղուած Թուրք ժողովուրդին:

Կոչերէն առաջինը կ'ըսէր.

«Օսմանցիներ,

Հասեր է Ապտիւլ Համիտ բռնակալին թագաւորութեան վերջին օրերը, որ անպատուաբեր է իսլամութեան անունին եւ աղտոտեր է Օսմանի սուրբ գահը:

Այդ բռնակալը յափշտակեր է կայսրութիւնը եւ աւերակի վերածեր է հայրենիքը եւ ինքզինքը կառավարութեան գահին վրայ պահելու համար ամենալաւ հայրենասէրներու անմեղ արիւնները կը հոսեցնէ: Այս գործերուն վրէժխնդրութեան ձայնը բարձրացեր է մինչեւ երկինք:

Հասեր է գործելու ժամը: Իսլամի միլիոնաւոր հաւատարիմները, որ ազատ կերպով կ'ապրին ուրիշ մեծ պետութեան մը իշխանութեան տակ, շուտով պիտի հասնին ձեզի օգնութեան: Քա՛ջ եղէք»:

Ինչպէս կը տեսնուի, կոչը այնպիսի ձեւով մը խմբագրուած էր, որ կարծել կու տար թէ՝ իսլամ մըն է գրողը, և օգնութեան հասնող ազգն ալ՝ իսլամ հնդիկն է:

Երկրորդ կոչը գրուած է քիչ մը այլաբանօրէն, բայց այնքան վրանբաց կերպով, որ յայտնապէս կը լրացնէր առաջինը:

«Հնդկական մեծ դեղ մը կայ, որ աշխարհիս ամենալաւ բժիշկն է: Այս դարմանը ամենալաւ ու միակն է, որ կարող է բժշկել կաթուածահարութիւնը, շնչարգելութիւնը, անմարսողութիւնը եւ ուրիշ հիւանդութիւններ... որոնցմէ շատեր կը մեռնին Թուրքիոյ մէջ: Այս դարմանը ժողովուրդը կը դարձնէ տոկուն եւ ուժեղ՝ մեծ ճիգերու համար: Այս դարմանը հարիւր տարիէ ի վեր կը գործածուի Անգլիոյ մեծ թագուհի՝ Վիքթորիայի յատուկ հրահանգներով: Անիկա ժողովուրդը կը դարձնէ աչքաբաց:

Քիչ ատենէն Հնդկաստանէն կու գան մարդիկ, որոնք փորձառու են այդ դարմանը գործածելու մէջ:

Անոնք կու գան իսլամի երկիրը. անոնք կ'առաջարկեն այդ դարմանը ժողովուրդին, որ հալածէ տգիտութիւնը, չարութիւնը, որպէսզի իսլամ երկրին մէջ թագաւորէ բախտաւորութիւնը:

Ակներեւ է որ երկու կոչերը իրար կը լրացնեն՝ յայտնելու համար Թուրք ժողովուրդին, թէ Հնդկաստանի հաւատակից ժողովուրդը պատրաստ է իրեն օգնութեան հասնելու, եթէ ինք ապստամբի Սուլթանի իշխանութեան դէմ։

Յայտնի կ'ըլլայ որ այդ կոչերը տպուած էին Աթէնքի մէջ Թուրքերէն, անգլիական «Տէյլի Նիւզ» թերթի թղթակից՝ Ֆից Ժերարտին կողմէ։ Այս վերջինը Հնչակեան կեդրոնին հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ կոչերը տարածելու համար։ Կեդրոնը՝ իր համաձայնութիւնը յայտնելով, թռուցիկները կը ղրկուին Թուրքիոյ Հնչակեան մասնաճիւղերուն։ Նշանակուած օրը, Ուրբաթ առտու մը, թռուցիկները կը փակցուին բոլոր հայաբնակ թէ՛ թուրքաբնակ քաղաքներու եւ գիւղերու պատերուն, սարսափի մատնելով թէ՛ ընթերցողները եւ թէ՛ մանաւանդ կառավարական պաշտօնեաները։ Բ. Դրան անմիջական հրահանգով, ամբողջ երկրի մէջ կը սկսին անընդհատ խուզարկութիւններ, հարցաքննութիւններ, ձերբակալութիւններ՝ երեւան հանելու համար անոնց հեղինակը։

Պոլսէն յատկապէս երկու փաշաներ Կեսարիա կու գան, իրենց հետ առնելով Անգարայի կուսակալը եւ անգլիական հիւպատոսը։

Անգլիական հիւպատոսը չ'ուշանար յայտարարելու թէ «հաֆթա»ներու հեղինակը ո՛չ հնդիկ է, ո՛չ իսլամ եւ ո՛չ ալ՝ անգլիացի, այլ՝ հայ յեղափոխականներու գործն է։

Այս յայտարարութիւնը կը բաւէր, որպէսզի նոր հալածանքներ շղթայազերծուէին հայկական նահանգներուն մէջ։ Բոլոր կասկածելիները զանազան կողմերէ կը բերուէին եւ կը լեցուէին Կեսարիոյ բանտը, որոնց թիւը մինչեւ 500ի կը հասնէր։ Հայութեան յուզումը եւ զայրոյթը իրենց գագաթնակէտին կը հասնէր, երբ յայտնի կ'ըլլար թէ բանտարկեալները անհուն տանջանքներու կ'ենթարկուէին, որպէսզի խոստովանութիւններ կատարեն։

Բանտարկեալներէն մէկը՝ Ռուբէն Ճէվահիրճեան, չդիմանալով ծեծին պատճառած տանջանքներուն, կը մատնէ Հնչակեաններու անունները։ Բարեբախտաբար Ճէվահիրճեան կուսակցական ընկերներու միայն կեղծ անունները գիտէր, որով շատեր կրցան ազատիլ ձերբակալութենէն։ Անոր օրինակին հետեւելով ուրիշ վատասերած մը՝ Կարապետ Սահաթճեան, կը յայտնէ կառավարութեան, որ թէեւ ինք ներկայիս կուսակցութեան մէջ չէ, սակայն առաջին եղած է, կը ճանչնայ բոլորը. Սահաթճեանի ցուցմունքը կը կեդրոնանայ կուսակցութեան երկու ղեկավարներուն՝ Անտոն Ռշտունիի եւ Կարապետ Թումայեանի վրայ։ Ասոնք կը գտնուէին Դանիէլ Վարդապետի մօտ, իսկ Ժիրայր՝ Ս. Կարապետի վանքը։ Լուր առնելուն պէս բոլորն ալ կը յաջողին փախչիլ։

ՏԵՐԷՎԱՆՔԻ ԽՈՒԶԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրք ոստիկանութիւնը լուր առած ըլլալով թէ Տերէվանք դարձած էր հայ յեղափոխականներու կեդրոնատեղի, կ'որոշէ խուզարկութեան ենթարկել զայն։ Ծննդեան Ճրագալոյցի օրը, անսպասելիօրէն մօտ 200 թուրք ոստիկաններ, հարիւրապետ Սէյֆուլլահի եւ Թալասի ոստիկանապետ Ահմէտ պէյի առաջնորդութեամբ վանք կը թափին։ Եկեղեցական արարողութիւնը կը խանգարուի։ Աղօթողները կամացուկ տուներնին կը քաշուին եւ սարսափած կը սպասեն խուզարկութեան վերջաւորութեան։

Ոստիկանապետը Դանիէլ Վարդապետէն կը պահանջէ յայտնել Ժիրայրին եւ իր ընկերներուն թաքստոցը, խոստանալով լայն վարձատրութիւն։ Երբ Թուրք պաշտօնատարը կը տեսնէ թէ անկարելի է կաշառքով արդիւնքի հասնիլ, կը փորձէ սպառնալիքներով սարսափեցնել վարդապետը։ Ան քանի մը օր ժամանակ կու տայ վանահօր՝ գրական պատասխան մը տանելու համար։

Ոստիկանապետը կը մեկնի Կեսարիա եւ շաբաթ մը ետք կը վերադառնայ Տերէվանք, իր հետ բերելով Բարսեղ Տէօքմէճեանը՝ շղթայակապ։ Զայն քաշկռտելով՝ ձիերու մէջէն բերած էին։

Սէյֆուլլահ կը պահանջէ վարդապետէն՝ յանձնել Ժիրայրի եւ Կիւլպէնկի, ինչպէս նաեւ Ռշտունիի վերաբերեալ բոլոր իրեղէնները, որոնք վանքը ձգուած էին։ Երբ Դանիէլ Վարդապետ կը փորձէ առարկութիւններ ընել, ոստիկանները կը յարձակին վրան եւ կը գանակոծեն զինք, իրեն հետ նաեւ իր սպասաւորը, որ չդիմանալով տանջանքներուն, կը յայտնէ իրերուն տեղը։ Իրերու մէջ կը գտնուէր նաեւ Ռշտունիի կողմէ գրուած Կիւլպէնկի կենսագրականը, ինչպէս նաեւ կուսակցութեան վերաբերեալ կարգ մը կարեւոր փաստաթուղթեր։

Խուզարկութեանց հետեւանքով կը ձերբակալեն Դանիէլ Վարդապետը եւ իր սեւ ձիուն վրայ դրած՝ զինք կը փոխադրեն Կեսարիա։

Ասպատակներէն Միրիճան, Փանոս եւ Միսակ՝ անօթի եւ հիւծած սաստիկ ձմեռուան պատճառաւ, անկարող կ'ըլլան փախչելու եւ կ'իյնան զինեալ հետապնդող ոստիկաններուն ձեռքը։ Կեսարիոյ այգիները ապաստանած բազմաթիւ Հնչակեան երիտասարդներ նոյնպէս, չկարողանալով երկար դիմանալ ձմրան խստութեան, կը ձերբակալուին։ Կեսարիոյ բանտը կը լեցուին 500է աւելի հայ բանտարկեալներ, որոնք Թուրք պաշտօնեաներու համար շահագործումի եւ կեղեքումի աղբիւր կը հանդիսանան։

Թապուր Աղասին, Սէյֆուլլահ եւ ոստիկանապետը հարցաքննիչ դատաւորի եւ միւթեսարիֆ Հայտար փաշայի հետ ընկերութիւն մը կազմած էին՝ կողոպտելու համար հայերը։ Հարցաքննութիւնները կը կատարուին գիշեր ատեն։ Հայ բանտարկեալները քունէն արթնցնելով կը տանէին դատաւորին մօտ, նախապէս փայտի կամ ոտքի հարուածներով լաւ մը ծեծել յետոյ։ Հոն Թապուր Աղասին եւ Սէյֆուլլահ կը թելադրէին գրագիրին, ինչ որ կը փափաքէին՝ իբրեւ ամբաստանեալներու խոստովանութիւններ. ապա՝ ստորագրել կու տային եւ կը յայտարարէին որպէս յանցապարտ։ Առաւօտուն կաշառքի միջնորդները կը դիմէին ամբաստանեալի պարագաներուն եւ մեծկակ գումարի մը դիմաց՝ չեղեալ կը համարէին գիշերուան հարցաքննութեան արդիւնքը եւ բանտարկեալի ստորագրութիւնը։

Դատավարութեան ամբողջ ընթացքին Թուրքերը ի յայտ կը բերեն տանջանքի անմարդկային միջոցներ, որոնք սակայն անզօր եղան Հնչակեան հերոսներէ գաղտնիքներ կորզել։

Քանի մը փաստեր՝ այդ թրքաբարոյ միջոցներէն.

Կեսարացի Մաճառեան անունով երիտասարդի մը ոտքերն ու ուսերը շիկացած երկաթով կ'այրեն, առանց սակայն անկէ բան մը կարենալ փրցնելու։

Թալասի ուսուցիչներէն Կարապետ Քերթմէնեանը սաստիկ ծեծելէ յետոյ, ժամերով գլխիվայր կը կախեն եւ ապա շաբաթներով ածխանոցի մը մէջ կը փակեն։

Էվերէկցի ուրիշ ուսուցիչ մը՝ 19 ամեայ Մարտիրոս Ճիվանեանը, շըրջանաւարտ Մարզուանի քոլէճէն, մերկացուցած կը ծեծեն, ոտքէն կը կախեն ապա՝ անօթի, կիսամեռ կը նետեն ցեխերու մէջ, սակայն չեն կրնար բառ մը կորզել անոր բերնէն։

Այս հարցաքննութիւններու ընթացքին ի յայտ կու գայ կեսարացի հայուն անընկճելի կամքը, պողպատէ նկարագիրը և խորունկ հայրենասիրութիւնը։

Կեսարիոյ դատավարութեան ընթացքին՝ գիշեր մը Դանիէլ Վարդապետ, Անտոն Ռշտունի և Թերովբէ Փափազեան կը հանուին Պոլսէն նոր եկած երկու քննիչներու առջեւ, որոնց քով տեղ գրաւած էին նաեւ Էնկիւրիի կուսակալը և Կեսարիոյ կառավարիչը։ Պոլսէն եկած Ապէտին փաշան կը հարցնէ թէ ի՞նչ նպատակ կը հետապնդեն Հնչակեանները։ Փափազեան առաջինը կ'ըլլայ որ կը պատասխանէ, թէ իրենք կը պահանջեն դատարանական արդարութիւն, մարդավայել կեանք, կաշառակերութեան ջնջում և բռնաւորութեան իսպառ վերացում։ Փափազեան կ'աւելցնէ նաեւ որ կրօնական և ցեղային խտրականութիւնը պիտի կործանէ Թուրքիան, որուն վերացման կ'աշխատին Հնչակեանները։

Ուրիշ հարցաքննութեան մը ընթացքին Փափազեան շատ աւելի բուռն և անզուսպ կեցուածք մը կ'ունենայ, որու հետեւանքով Ապէտին փաշա կը կարգադրէ հարցաքննութիւնը դադրեցնել և Փափազեանը Պոլիս ճամբել՝ հոն դատուելու համար։

Դանիէլ Վարդապետ դէպի Անգարա աքսորի մասին՝ իր յուշերուն մէջ կը գրէ.—

«...Գիշերը զիս դրին կառք, յետոյ երկաթուղի ու շիտակ հանեցին Պոլիս, Ղալաթա Սերայի յիմարանոցը... որպէս խենթ»։

Կեսարիոյ մէջ նախնական հարցաքննութեան ենթարկուելէ յետոյ՝ 80 դատապարտեալներ կը ղրկուին Անգարա, հոն դատուելու համար։

Այս մասին շատ թանկագին տեղեկութիւններ կու տայ Դանիէլ Վարդապետ իր յուշագրութեան մէջ.—

«Արշալոյսէն առաջ սկսան բանտին առջեւ շղթայել 80 դատապարտեալ յեղափոխականները, որոնք՝ տախտակէ բեռան սայլերու մէջ լեցուեցան։ Այդ ցուրտ եղանակին, առանց ուտելիքի, առանց փոխնորդ հագուստի ճամբայ հանուեցան։ Երեք օր ետք միայն բոլոր բանտարկեալները (բացի վարդապետէն և քանի մը այլ ղեկավարներէն), շղթայակապ կը ճամբուին դէպի Անգարա՝ երկու կառքերու մէջ տեղաւորուած»։

Դանիէլ Վարդապետի կառքին մէջ կը գտնուէր երեք հակ հագուստեղէն և զանազան ուտելիքներ, որ կեսարացիք իրեն յանձնած էին ճամբան կարօտեալներուն բաժնելու համար։ Կարաւանին մաս կը կազմէին նաեւ Թապուր Աղասին, Սէյֆուլլահը, Թալասի ոստիկանապետ՝ Ահմէտ պէյ և ուրիշ քանի մը պաշտօնեաներ։ Դանիէլ Վարդապետի կառքին մէջ էին Ջէլլօներէն՝ Կիւլպէնկն ու Փանոսը։ Երբ կեսարիայէն հազիւ օր մը հեռացած էր կարաւանը, Թապուր Աղասին Վարդապետին ալ ձեռնակապ զարնել կու տայ։

Կառքերուն մէջ ժանտարմաներ նստեցուցած էին՝ խստօրէն հսկելու համար կալանաւորներուն վրայ։

Ճամբու ընթացքին Դանիէլ Վարդապետ կը բարեկամանայ իրենց ժանտարմային հետ։ Ան կը գրաւուի վանահօր խօսքերէն և վարմունքէն ու կը դառնայ անոր կամակատարը։ Դանիէլ Վարդապետ քաջ տեղեակ էր որ Կիւլպէնկ և Փանոս մահուան դատապարտուած էին և ամէն հնար կը խորհի զանոնք կերպով մը փախցնելու մասին։ Դանիէլ Վարդապետ ժանտարմայի միջոցով ձեռք կը բերէ սղոց և մեղրամոմ։ Ցերեկ ատեն անոնք կը սղոցէին իրենց ոտքի շղթաները, գիշերը մեղրամոմով կը լեցնէին սղոցուած տեղերը, որպէսզի քննութեան ատեն կասկածի չենթարկուին։

Անգարա հասնելու տակաւին երկու օր մնացած էր, երբ գիշեր մը, մինչ պահակը իր ամենօրեայ կերուխումի մէջ էր, երկու կալանաւորները կը յաջողին կառքի պատուհանէն դուրս նետուիլ և փախչիլ։ Շատ ուշ միայն լուր կը տրուի Թապուր Աղասիին և ընկերներուն, երբ երկու Ջէլլօները շատոնց հեռացած էին և անգտանելի դարձած։ Թուրք զինուորները կը ճամբուին ամէն ուղղութեամբ՝ գտնելու համար փախստականները։ Պատասխանատուութեան կը կանչուի Դանիէլ Վարդապետ՝ որպէս կազմակերպիչ այս փախուստին։ Սակայն երբ ան կը յայտնէ թէ՝ եթէ լուր ունեցած ըլլար՝ ինքն ալ հետերնին կը փախչէր..., ոստիկանները տրամաբանական կը գտնեն պատասխանը և հանգիստ կը ձգեն։

Կիւլպէնկ և Փանոս երեք օր հետիոտն ճամբայ կը կտրեն և բոլորովին ուժասպառ կ'ըլլան, մանաւանդ որ ուտելիքի ալ նեղութիւն կ'ունենան։ Հարկադրուած՝ Պէրէքէթլը Մատէն կոչուած թրքական գիւղը կը մտնեն ուտելիք ճարելու։ Պատահական դուռ մը կը զարնեն։ Տանտէրը սիրով ներս կը տանի ու կը կերակրէ. բայց և այնպէս շուտով լուր կու տայ ոստիկանութեան՝ կասկածելի հիւրերուն մասին և կը ձերբակալուին։ Թապուր Աղասիին կը ղրկուին մեր երկու քաջարի հրոսակները։ Կը տարուին Անգարա՝ ուր տեղի պիտի ունենար անոնց և ուրիշ շատերու դատավարութիւնը։

ԷՆԿԻՒՐԻԻ (ԱՆԳԱՐԱՅԻ) ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կեսարիայէն բերուած 170 ամբաստանեալներէն զատ, Անգարա կը բերուէին Մարզուանէն, Եոզղաթէն, Էվերէկէն և այլ տեղերէն շուրջ 300 կալանաւոր հայեր եւս, որպէս յեղափոխականներ։

Թուրք կառավարութիւնը որքան խիստ էր յեղափոխականներու հետապնդման, նոյնքան թուլատու էր ամբաստանեալները կաշառքով ազատելու գործին մէջ։

Յիշեալ ամբաստանեալները վեց ամիս բանտ պահելէ յետոյ, Թուրք կառավարութիւնը հետզհետէ կ'արձակէ զանոնք, պահելով միայն 56 հոգի։

Այդ օրերու դէպքերուն ենթակայ և իրազեկ եղողները կը հաստատեն թէ՝ Ապէտին փաշա կրետացի էր և լաւ յունագէտ։ Ան եղած էր երկար տարիներ Արտաքին Գործոց նախարարութեան պաշտօնատար։ Պերլինի վեհաժողովին ատեն՝ նոյնիսկ անդամ եղած էր թուրք պատուիրակութեան և շատ լաւ ըմբռնած էր թէ որքան դէշ կը տպաւորուին օտարները, երբ հարցը կը վերաբերէր Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցող հարստահարութիւններուն։ Այդ էր պատճառը, որ ան թեթեւօրէն կը նայէր այս հարցին և կ'ուզէր որքան կարելի է անաղմուկ անցընել դատավարութիւնը և օտար մամուլին նիւթ չհայթայթել։ Կաշառքը իր անվիճելի դերը ունեցաւ ամբաստանեալներու ազատ արձակման մէջ։

Մինչ այդ օրերուն, Էնկիւրի կը գտնուէր Կեսարացի փաստաբան Արմենակ Էֆէնտի Ենովքեան, որ նախապէս ինքն ալ ամբաստանուած էր, որպէս կազմակերպութեան անդամ և բանտարկուած Կեսարիոյ մէջ, ուրկէ աքսորուած էր Էնկիւրի։

Գրեթէ նման պատմութիւն մըն ալ ունէր նոյնինքն Աբիտին փաշան։ Ան՝ ժամանակին ճանչցուած էր որպէս Թուրքիոյ լաւագոյն բանաստեղծներէն մէկը։ Աբտիւլ Համիտ շատ չէր ախորժեր լուսամիտ, մանաւանդ գրչի մարդոցմէ. ուստի զայն Էնկիւրիի կուսակալ նշանակած էր, իրականին մէջ որպէս աքսորեալ, կեդրոնէն հեռու պահելու մտածումով։

Արմենակ Էֆէնտին շատ հմուտ տաճկագէտ ըլլալով՝ գնահատած էր Աբիտին փաշայի գրական կարողութիւնը։ Ասիկա պատճառ դարձած էր որ երկու մտաւորականներու միջև սերտ համակրութիւն և բարեկամութիւն ստեղծուէր։ Արմենակ Էֆէնտի Ենովքեան կը յաջողի համոզել Աբիտին փաշան, որ կարելի չափով ամբաստանեալներուն թիւը պակաս ցուցնէ, բան մը որ՝ թէ՛ հայերու և թէ՛ օտարներու աչքին իր դիրքը շատ աւելի պիտի բարձրացնէր։ Աբիտին փաշա կը յօժարի և Ենովքեանի կողմէ խմբագրուած տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ Սուլթանին, ամբաստանեալները մեծ մասամբ «խաբուածներ» և «մոլորուածներ» ներկայացնելով։ Այդ հարցին մէջ կարևոր դեր կը կատարէ նաև Աբիտին փաշայի բժիշկը՝ Տոքթ. Տիգրան Թապուրեան։

Այդ օրերուն Էնկիւրի կու գայ գերմանացի Տոքթ. Հոֆման, որ Փրոֆ. Թումայեանի աներձագն էր և Գերմանիոյ Աւկուսթա Թագուհիին ուսուցիչներէն։ Ան՝ Տոքթ. Թապուրեանի միջնորդութեամբ շատ կ'աշխատի երկու բանտարկեալները՝ Փրոֆ. Կ. Թումայեանն ու Յովհաննէս Գայայեանը ազատել տալ։ Աբիտին փաշա թէև կը խոստանայ, սակայն պատերազմական ատեանը զանոնք մահուան կը դատապարտէ։

Դատավարութեան ընթացքին, ինքնարդարացման և ինքնապաշտպանութեան գծով շատ մը երիտասարդներ բուռն կերպով կը քննադատեն Թուրք կառավարական սիստեմը, անոր անարդարութիւնները և հարստահարութիւնները։ Մանաւանդ օտար հիւպատոսական թարգմաններուն վրայ խոր տպաւորութիւն կը թողու երիտասարդ ուսուցիչ՝ Էվերեկցի Մարտիրոս Ճիվանեանի ելոյթը։

Դանիէլ Վարդապետ սոյն դատավարութեան ընթացքին առիթ կ'ունենայ անգամ մըն ալ Թուրք դատարաններու անարդարութիւնը և փտած վիճակը մերկացնել։ Այսպէս՝ երբ կը կարդացուի Կեսարիոյ մէջ իր հարցաքննութեան ատենագրութիւնը, կը յայտնէ որ ամբողջովին շինծու է անիկա և որ ինք նման յայտարարութիւններ երբեք չէ ըրած։ Նախագահը կը դառնայ և կը հարցնէ Կեսարիոյ հարցաքննիչին։ Ան կը կարկամի և չի կրնար ինքզինք արդարացնել։ Վարդապետին օրինակէն քաջալերուած՝ միւս 12 մեղադրեալներն ալ նոյն յայտարարութիւնը կ'ընեն։ Կը սկսի վիճաբանութիւն նախագահի և հարցաքննիչի միջև։

Մեղադրեալներէն ամէնէն յանդուգն և պերճախօսը Անտոն Ռշտունին էր, փորձառու և թրծուած յեղափոխական մը, որ կը յայտարարէ.

«Ի զուր կը կարծէք թէ այսպիսի միջոցներով պիտի յաջողիք մեր գործը խեղդել։ Հնչակեան կուսակցութիւնը և անոր ետևէն հայ ժողովուրդը վճռած են մինչև մահ կռուիլ իրենց պահանջներուն իրագործման համար, որ միաժամանակ թուրք աշխատաւորութեան պահանջն ալ է։ Մենք, այս երկրի զաւակներս, կ'ուզենք ազատ ապրիլ, կ'ուզենք որ աշխատաւոր ժողովուրդի համար նպաստաւոր օրէնքներ մշակուին, որ ան ազատուի այլևս բռնակալութեան ճիրաններէն և ձեռք բերէ քաղաքական ազատ կեանքի պայմաններ։»

ԱՆՏՈՆ ՌՇՏՈՒՆԻ

Ռշտունին երբ կը խօսէր Թուրք պաշտօնեաներու կաշառակերութեան մասին, կը դառնայ դատաւորներու շարքին մէջ տեղ գրաւած զինուորական տեղակալին ու կ'ըսէ.

— Իսկ դուն, որ այսօր կառավարութեան շահերու ջատագով՝ հարցեր կու տաս ինծի, ինքդ, մէկը չե՞ս կառավարութիւնը կողոպտողներէն։ Դուն չէի՞ր որ 800 արծաթ մեճիտ առնելով 800 հրացանի փամփուշտ տուիր մեզի։

Ռշտունիի այս յանդուգն յայտարարութիւնը անակնկալի կը բերէ թէ՛ ամբաստանեալ զինուորականը, թէ՛ ատեանը և թէ՛ բոլոր ներկաները։ Մեղադրեալը՝ իր վրէժը առնելու և հարցը թաղելու համար կը փորձէ բանտին մէջ թունաւորել Ռշտունին. բայց երբ կուսակալը կը տեղեկանայ իրողութիւնը, բժշկական օգնութիւն կը հասցնէ և մահուան ճիրաններէն կ'ազատէ Ռշտունին։

Դատարանը թոյլ կու տայ 56 մեղադրեալներուն որ իրենց փաստաբանները ունենան։ Անտոն Ռշտունին գրաւոր կը ներկայացնէ իր վերջին պաշտպանողականը, որ գլուխ գործոց մըն է՝ այն ատենուան հայութեան իղձերն ու ներշնչումները արտայայտող։ Աւելորդ չենք համարեր քանի մը մէջբերումներ ընել այդ պաշտպանողականէն։

«Տէր Նախագահ,

Քաղաքական ծանր յանցանքի ամբաստանութեամբ՝ հինգ ամիսէ ի վեր ձերբակալուած և բանտարկուած եմ։ Ինծի տրուած ամբաստանագրէն կը տեղեկանամ, որ քաղաքական յանցաւոր մը կը նկատուիմ ես, որով՝ «առաջին կարգի ոճրագործ մըն եմ», ուստի և դատապարտելի՝ ըստ տրամադրութեան պատժական օրէնքի 58րդ յօդուածին։

Ես և իմ ընկերներս, ոչ թէ յանձաւոր, հայրենեաց շահերուն թշնամի և ոճրագործներ ենք, այլ ընդհակառակը, այս նուիրական հայրենիքին և եղբայր հայրենակիցներու շահերուն, հանգստութեան ու բարօրութեան ցանկացողներ։

Մենք, Հնչակեաններս, կ'ուզենք ձեռք բերել քաղաքական կատարեալ ազատ կացութիւն մը, ուր աշխատաւոր ժողովուրդի համար տնտեսական, քաղաքական նպաստաւոր օրէնքներ ըլլան, որպէսզի ան կարենայ յառաջդիմել։ Կրնա՞յ և կ'ուզէ՞ այդ վիճակը իրագործել թուրք պետութիւնը։ Ո՛Չ։ Ահա թէ ինչո՞ւ կ'ապստամբինք այդ բռնութեան դէմ։

Այո՛, ամէն երկրի մէջ հալածանք կը պատահի, բայց անոնք բռնաւորներն ու աւազակները չեն պաշտպաներ անմեղ աշխատաւորներուն դէմ։ Թուրքիոյ մէջ արգիլուած է խօսքի, կրօնի, նոյնիսկ ուսման ազատութիւնը։ Երկրի մէջ կը տիրէ կաշառակերութիւնը, խտրականութիւնը և մանաւանդ ոչ-թուրք տարրերուն դէմ հալածանքը։

Տէր Նախագահ, ոչ թէ անիրաւութիւններու դէմ բողոքողներն են յանցաւորները, այլ՝ զանոնք յառաջ բերողները։ Կառավարութիւնը մեր մասին ծանր պատիժներ տնօրինելով մի՞թէ կրնայ որեւէ օգուտ քաղել։ Կարելի՞ է միթէ գաւառ մը՝ համաճարակէն ազատել՝ նոյն համաճարակէն վարակուածները մեռցնելով։ Չէ՞ որ ախտը արմատապէս վերցնելու համար պէտք է վերցնել ախտին պատճառները։ Մենք, հայերս 500 տարիէ ի վեր հաւատարմութեամբ ծառայած ենք այս երկրին. հիմա ալ պատրաստ ենք ծառայելու անոր հաւասարակաց բարօրութեան. օգնեցէ՛ք մեզի որ կատարենք մեր պարտքը»։

Կեսարիոյ մէջ կազմուած էր Հայ Դատապաշտպան Մարմին մը, որ ամէն ջանք կը թափէր մեղադրեալները ազատելու համար։

Դատավարութիւնը կը վերջանայ ի վնաս ամբաստանեալներուն, որոնցմէ 17 հոգի մահուան կը դատապարտուին, 6 հոգի՝ 15 տարի բանտարկութեան, 10 հոգի ալ՝ 7 տարուան։

Մահուան կը դատապարտուին.

1. *Անտոն Ռշտունի, պոլսեցի, 45 տարեկան, ուսուցիչ*
2. *Կարապետ Թումայեան, մարզուանցի, 45 տարեկան, ուսուցիչ*
3. *Յովհաննէս Գայայեան, մարզուանցի, 28 տարեկան, ուսուցիչ*
4. *Կարօ Քերթմէնճեան, թալասցի, 21 տարեկան, ուսուցիչ*
5. *Մարտիրոս Ծիվանեան, էֆքերէցի, 19 տարեկան, ուսուցիչ*
6. *Միսաք Քէչէճեան, եոզղաթցի, 34 տարեկան, ուսուցիչ*
7. *Յակոբ Պահլաւունի, կէմէրէկցի, 42 տարեկան, վաճառական*
8. *Կարապետ Ալաճաճեան, կեսարացի, 28 տարեկան, վաճառական*
9. *Թորոս Ծառուկեան (Չելլօ) կիւրինցի, 25 տարեկան, վաճառական*
10. *Միսաք Եազըճեան, թալասցի, 23 տարեկան, կառապան*
11. *Կիւլպէնկ Համալեան, թալասցի, 20 տարեկան, հիւսն*
12. *Յովհաննէս Արզումանեան, կեսարացի, 28 տարեկան, հիւսն*
13. *Միրիճան Խանապախեան, թալասցի, 24 տարեկան, զինագործ*
14. *Փանոս Եաղուպեան, թալասցի, 30 տարեկան, զինագործ*
15. *Յակոբ Ճէպիտէլիկեան, կեսարացի, 30 տարեկան, վաճառական*
16. *Բարսեղ Տէօքմէճեան, կեսարացի, 27 տարեկան, վաճառական*
17. *Դանիէլ Վարդապետ, ակրէվանքցի, 42 տարեկան։*

Ասոնցմէ Կարապետ Թումայեանը և Յովհաննէս Գայայեանը կախաղանէն ազատելու համար Մարզուանի քոլէճի անօրէն Տօքթ. Հէրէք կը դիմէ ամերիկեան դեսպանին։ Միւս կողմէ՝ Տիկ. Թումայեան՝ զուիցերիացի գերմանուհի մը, որ այդ օրերուն Եւրոպա կը գտնուէր, կ՚անցնի Լոնտոն և հանրային կարծիքը ոտքի կը հանէ։ Կլատսթընի դահլիճը Պոլսոյ իր դեսպանին միջոցով և ուրիշ օտար միջնորդութեամբ անոնց ազատ արձակումը կը պահանջուի։ Բ. Դուռը տեղի կու տայ և երկուքն ալ Թուրքիայէն դուրս կը վտարուին։

Անտոն Ռշտունին կը յաջողի փախչելով ազատուիլ կախաղանէն։ Պատիժները թեթեւցուած կ՚ըլլայ բոլոր անոնց համար, որոնք որպէս «ոճրագործ» չէին ճանչցուած։ Այսպէս՝ 9 հոգի կ՚աքսորուին Աֆրիկեան Թրիփոլի, որոնց մէջ էր նաև Դանիէլ Վարդապետ։ Հինգ հոգի միայն կախաղան կը հանուին.— Թորոս Ծառուկեան (մեծ Չելլօ), Կիւլպէնկ Համալեան, Տիշլէկ Յովհաննէս Արզումանեան, Միրիճան Խանապախեան և Փանոս Եաղուպեան։

MADAME THOUMAIAN,

Wife of Prof. G. Thoumaian.

It was through her exertions that her husband has been rescued from the hands of the **Red Sultan**. She is one of the untiring pioneers of the Armenian Cause. Though herself of Swiss origin, she has adopted the nationality of her husband with all the strength of her heart, and become a true ARMENIAN, the like of which is not often found even among the native daughters of ARMEMIA, she is one of the earliest pioneers of the ARMENIAN question, and since 1890, she did much for the furtherance of that Cause in England.

REV. PROF. G. THOUMAIAN, B. D.

Armenian Christian Exile, condemned to death by the **Red Sultan** and rescued by the intervention of the British Government, in 1893.

Since then he has consecrated himself to the work of making the Sufferings and the claims of Armenia known in Europe and England.

His address is. **Oakhurst, Chigwell, London,** where these Albums can be obtained.

ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՓՐՈՖ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ (*)

ՓՐՈՖ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆԻ ԶՈՒԻՑԵՐԻԱՑԻ ՏԻԿԻՆԸ(*)

←

Ասոնց վաւերացեալ վճիռը կը հասնի 28 օրէն։ Նոյն գիշերն իսկ հերոսները կ՚արթնցնեն, անկողիններին կապել կու տան, իբրեւ թէ դէպի աքսորավայր պիտի ճամբեն և ձեռքերնին ձեռնակապեր զարնելով կը տանին անօրէնին սենեակը։ Կը կանչեն հայ քահանայ մը՝ կրօնական պարտականութիւններու համար։ Այնուհետեւ բոլորը կը դնեն բեռան կառքերու մէջ, որոնք կանգ կ՚առնեն Էնկիւրիի Թախթա Գալէ կոչուած հրապարակը, ուր պատրաստուած էին կախաղանները, ամէն կողմ զինուորներով շրջապատուած։

1893 Յուլիս 10ի արշալոյսին, Հայ Յեղափոխութեան Կեսարիոյ անդրանիկ նահատակներու վերջին վայրկեանը կը հասնի...։

(*) *Վերեւ գրուած նկարներն ու գրութիւնները քաղուած են օրուայ օտար մամուլէն*

Երբ դահիճը կը փորձէ Թորոսի վիզը անցընել կախաղանի պարանը, հերոսը կ'ընդվզի եւ ինք իր ձեռքով հանգոյցը կը մօտեցնէ իր վզին, ըսելով· «ԿԵՑՑԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»։

Միւս նահատակներն ալ սոյն անտարբերութեամբ կը դիմաւորեն մահը։ Թորոս Ծառուկեանի ինքնագիր մէկ նամակը՝ գրուած կախուելէն մէկ օր առաջ եւ ուղղուած Ժիրայրին։

Ահա այդ նամակը·

«Սիրելի ընկերներ,

Ա՛լ ստոյգ է որ ժամերով կը հաշուուին մեր օրերը։ Կ'օգտուիմ առիթէն, քանի որ դիակ մը պիտի ըլլամ այսօր կամ վաղը։ Կեանքի եւ մահուան մէջտեղ կեցած եմ։ Մարգարէական ոգի մը կու գայ վրաս. պարագան երբեք այսքան պարզ չէի տեսած… հաւատքն ինծի համար իրականութիւն մը կը դառնայ այս պահուս։ Այդ հաւատքը ներշնչեցէք ժողովուրդին, նաեւ սա փրկարար համոզումը թէ՝ ժողովուրդին համար կամենալը կարենալ է։ Զինեցէք կիներն ալ նոր գաղափարներով։ Հարուածներէ եւ կորուստներէ մի՛ վհատիք։ Այս՝ մեր ցաւերուն դեռ սկիզբն է. դեռ աւելի մեծ հարուածներ պիտի ըլլան, իրարանցումներ, կռիւներ, արիւն՝ այս ազատութեան ճամբուն։ Մի՛ վհատիք բնաւ, փրկութեան օրը մօտ է, միայն թէ՝ անօգնական չմնան գործիչները։ Հայուն ազատութիւնը հայը պէտք է դարբնէ. մուրալը օգուտ չունի, միշտ պիտի խաբեն ձեզի։ Շատ ուժ պէտք է տալ ապստամբներու կազմակերպութիւններուն, որոնք հրաշքներ կրնան գործել։ Թուրք բռնակալի ապականած կառավարութիւնը միշտ առիթներ պիտի տայ ժողովուրդը կատղեցնելու։ Այդ կատաղութենէն միշտ օգտուեցէք։

Սիրտ տուէք, պատրաստեցէք գիւղացիները, ա՜խ, իմ սիրական գիւղացիները։

Զգուշացէք ժողովուրդները իրար դէմ գրգռելէ. մի՛ մոռնաք որ մեր դատը անիրաւ, բռնակալ կառավարութեան դէմ է»։

1893, 17 Յուլիս

Էնկիւրիի այս դատավարութիւնը շատ մեծ աղմուկ կը բարձրացնէ, ըլլայ Թուրքիոյ թէ՝ արտասահմանի մէջ։ Մասնաւոր շահագրգռութիւն կը ցուցնէ հանրային կարծիքը կարմիր թռուցիկներու (եաֆթաներու) հարցին նկատմամբ։ Ցուցաբերուած կը տեսնուի հսկայ կազմակերպութիւն մը, որ իր ցանցերը կրցած է նետել Սամսոնէն մինչեւ Սասուն, Տրապիզոնէն մինչեւ Մարզուան եւ Էնկիւրիի դատավարութիւնը ցոյց կու տար նաեւ թէ՝ Հնչակեան կուսակցութիւն ըսելով պէտք էր հասկնալ այդ օրերուն՝ ամբողջ հայութիւնը իր բոլոր խաւերով, որ կը ձգտէր ոչ միայն իր ժողովուրդի, այլ համայն Թուրքիոյ բարօրութեան։

Այս դատավարութիւնը իր հսկայ ազդեցութիւնը ունեցաւ ժամանակի նորահաս սերունդի յեղափոխական դաստիարակութեան վրայ։

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՐԽԱՆԵԱՆԻ ՀԵՐՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գալուստ Արխանեան մէկն է այն դիւցազնական տիպերէն, որոնք ժողովուրդի աչքին կը վերածուին առասպելական անձնաւորութեան եւ որուն անուան շուրջ կը հիւսուին հէքիաթային դէպքեր եւ հերոսական երգեր։ Թուրք կառավարութիւնը չէր կրնար աչքերը գոցել նման հերոսի մը հանդէպ, որ մէկ կողմէ՝ դարձած էր հայութեան պաշտամունքի առարկան, իսկ միւս կողմէ ալ՝ թուրք եւ քիւրտ աւազակախումբերուն՝ ահն ու սարսափը։

Թրքական հալածանքէ ազատուելու համար՝ Արխանեան իր խումբով կը քաշուի Մնձուրի անառիկ լեռները եւ այնտեղէն կը վարէ իր խումբին պատժիչ միջոցառումները՝ քիւրտ պէկերուն եւ աշիրեթապետներուն դէմ։ Այդ պատճառով ալ Արխանեանին կը տրուի «Մնձուրի Առիւծ» պատուանունը։ Ան ծանօթ էր նաեւ «Հաճի Պէկ» մականունով։

Մնձուրի կամ Գուրու Չայ, գաւառ մըն էր որու գլխաւոր կեդրոններն էին Մեծ եւ Փոքր Արմտան գիւղերը, իրարմէ հազիւ քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ։ Մեծ Արմտան 250 տուն հայ եւ 25 տուն թուրք, իսկ Փոքր Արմտան 75 տուն հայ բնակչութիւն ունէր։ Այդ երկու հայաբնակ գիւղերու բնակիչները մեծ մասամբ հողագործութեամբ կ'ըզբաղէին Պոլիս։ Արխանեան Փոքր Արմտան գիւղէն՝ մեծահարուստ ընտանիքի մը զաւակն էր, հսկայ մարմնով։

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՐԽԱՆԵԱՆ

Գալուստ Արխանեան իր յեղափոխական դաստիարակութիւնը ստացած էր Պոլսոյ Հնչակեան հնոցին մէջ, ուր եղած էր նաեւ Գում Գափուի ցոյցին կարեւոր դերակատարներէն մին։

Արմտանի մէջ յեղափոխական շարժումը կը սկսի 1891ին, հետեւեալ պայմաններու տակ։ Այդ օրերուն Արմտանի մէջ տխուր հռչակ հանած էր Էօմէր Փեհլիվան անունով մատնիչ մը, որ հայերուն ամէն գաղտնիքները կառավարութեան կ'իմացնէր։ Օր մը, Էօմէրին դիակը կը գտնուի տանիքի մը վրայ։ Կառավարութիւնը խիստ միջոցներու կը դիմէ երեւան հանելու համար տեռորիստը։ Կը ձերբակալուին 12 հայեր, որոնք տաժանելի ծեծէ ետք չղթայակապ կը տարուին Երզնկայի բանտը։

Իսկ Արմտանի մէջ նոր եւ տաժանելի չարչարանքներու կ'ենթարկուի ժողովուրդը, որպէսզի Էօմէրին սպանիչը մատնեն։ Չարչարանքի նորանոր կերպերն էին. երիտասարդները գունտի ձեւով կապած՝ լեռնէն վար գլտորել. երեսներուն մեղր քսելով՝ ձեռքերնին կապած արեւուն դէմ պառկեցնել՝ որպէսզի մեղուները եւ ճանճերը անոնց վրայ հաւաքուին ու խայթեն. տուները խուզարկելու պատրուակին տակ՝ կանանց պատիւը բռնաբարել եւ զարդեղէնը կողոպտել, եւ այլն։ Այս զազրելի արարքներուն մասնակից կ'ըլլան երկու հայանուն ինկածներ՝ Միւտիր՝ Հաճի Գէորգը եւ Սերոբ անունով մէկը։

Իր հայրենակիցներուն վրայ այս միջնադարեան չարչարանքներուն գործադրութիւնը տեսնելով՝ Արխանեան այլեւս չի կրնար համբերել. կ'առնէ զէնքը և կը բարձրանայ լեռ։ Անոր կը միանան բինկեանցի Աստուրը, ակընցի Ղուկասը, Մկրտիչ Թիւթիւնճեանը, Արիստակէս Ճէնոպեանը, Նշան Պատուելին և Զաքէ Գըլճեանը։ Խումբին առաջին գործը կ'ըլլայ մատնիչ Սերոբը տեռորի ենթարկել։

Ասոր վրայ Թուրք կառավարութիւնը աւելի կը խստացնէ Արմտաններու մէջ գործադրուած հարստահարութիւնները։ Խումբ մը հեծեալ զինուորներ կը հետապնդեն Հաճի պէկի (Արխանեան) խումբը։ Զինուորներուն կը միանան նաև բաշիբոզուքները։ Լերան վրայ երկու հակառակորդ կողմեր իրար կը հանդիպին և վեց ժամ անընդհատ կը կռուին։ Գիշերը վրայ կը հասնի, հայդուկներէն Նշան Պատուելին ոտքէն կը վիրաւորուի, իսկ Մկրտիչ Թիւթիւնճեանն ալ կը բռնուի։ Ան՝ նախ կը ղրկուի Երզնկայի բերդը, ապա Պոլիս, ուր և կը դատապարտուի տասը տարուան բանտարկութեան։ Արխանեան՝ իր միւս ընկերներով՝ կը յաջողի ճեղքել զինուորներու շղթան և աւելի ապահով վայրեր քաշուիլ։ Արխանեանի այս յաջողութիւնը աւելի կը մեծցնէ իր ժողովրդականութիւնը։ Անոր անունը սարսափ կ'ազդէր Թուրք և քիւրտ աւազակներուն և աշիրեթապետներուն։ Սակայն ճիշդ այդ օրերուն՝ հերոսը ուժանակային ռումբի մը պայթումէն՝ ծանրօրէն կը վիրաւորուի ուսէն, իրեն հետ նաև ակնցի Ղուկասը և խումբը ժամանակաւորապէս կը ցրուի։ Արխանեան՝ Նշան Պատուելիի և Զաքէի հետ՝ Արմտան կը մեկնի դարմանուելու համար։

Այդ օրերուն՝ Փոքր Հայքի հրոսակներու թիւը մօտ 1000ի կը հասնէր՝ հետիոտն և ձիաւոր, որոնք ցրուած էին և կը գործէին Սեբաստիոյ, Զիլէի, Եւդոկիոյ, Ամասիոյ, Մարզուանի, Սիմ Հաճի գիւղի, Կէմէրէկի և Պոնտոսի լեռներուն մէջ, ղեկավարութեամբ՝ Ժիրայրի, Շմաւոնի, Արխանեանի, Մինաս Օզլուի։ Ասոնք յաճախ իրարու հետ կը տեսակցէին, իրենց ասպատակային գործունէութիւնը ներդաշնակելու համար։ Միւս կողմէ՝ Սեպուհ լեռը ապաստանած էր խմբապետ Ռուբէն Շիշմանեան, որ յայտնի էր Քեռի անունով։

Այդ օրերուն Պոլսէն գաւառ եկած էր նաև Արամ Աչըգպաշեան՝ հրոսակային խումբերու կազմակերպութեան գործը աշխուժացնելու համար։

Սեպուհ լերան վրայ ժողովի կը հրաւիրուին չորք մը Հնչակեան ներկայացուցիչներ՝ քննութեան առնելու համար կազմակերպչական հարցը։ Շապին Գարահիսարի Հնչակեան ներկայացուցիչներու մէջ էր նաև 18 ամեայ Անդրանիկ Օզանեան, հետագային՝ հերոս Անդրանիկ Փաշան։ Ժողովին ներկայ կ'ըլլայ նախ Տէր Վարդան Վարդապետ Բրախորանեան, որ եկած էր Աչըգպաշեանի հետ, և որ արտասովոր աչքերով կը դիտէր սարի արծիւներուն այս անկեղծ ողջագուրումը։

Ժողովը տեղի կ'ունենայ Սբ. Լուսաւորիչ վանքին մէջ։ Ժողովէն ետք Արխանեանի և Ռուբէնի խումբերը իրարմէ կը բաժնուին։ Աչըգպաշեանի ցուցմունքներով Արխանեանի խումբը պիտի գործէր Մնձուրի գաւառին, իսկ Ռուբէնի խումբը՝ Գարահիսարի մէջ։ Խմբապետներն ունէին իրենց տասնապետները, որոնց պաշտօնը առանձին գծուած էր։

Հնչակեան անձնուրաց հերոսներու փաղանգին մէջ՝ իր պատուոյ տեղը

ունի Ղուկաս Ճանիկ, որ կուսակցութեան մէջ մտած էր 1893ին, Ժիրայրի միջոցով, տակաւին հազիւ տասնեհինգ տարեկան հասակին մէջ։

Խմբապետ Ճանիկ՝ կարճ ատենուան մէջ՝ մեծ ժողովրդականութիւն ձեռք կը բերէ՝ որպէս քաջարի կռուող և տեռորիստ։ Անոր կը պարտինք սպանութիւնը Պէքիր Աղա անունով մատնիչին, որ իր շրջանի հայութեան գլխուն կատարեալ փորձանք մը եղած էր։

Այդ սպանութենէն երկու շաբաթ ետք Ակնայ Հնչակեան մասնաճիւղը նամակ մը կը ստանայ Գալուստ Արխանեանէն, որ այդ օրերուն հրոսակային խումբով Բինկեանի լեռը բարձրացած և ահ ու սարսափի մատնած էր քիւրտ աւազակախումբերը։ Արխանեան այդ նամակով կը թելադրէր որ Ճանիկ իր խումբով գար և իրեն միանար՝ Բինկեանի լեռներուն վրայ, որ Հնչակեան արծիւներու բոյնն էր այդ օրերուն։

Այսպէսով կ'ամբողջանար Մնձուրի Առիւծին խումբերը.

Ա. Խումբ

1. Հաճի Գալուստ Արխանեան (Հաճի Պէկ, Մնձուրի Առիւծ)՝ խմբապետ
2. Սահակ Ժամկոչեան՝ ակնցի
3. Ղուկաս Ճանիկ՝ ակնցի
4. Խորէն Շիշմանեան (Ռուբէնին եղբայրը)
5. Գէորգ Վէվէեան՝ արմտանցի
6. Միքայէլ Տիլպէրեան՝ արմտանցի
7. Զաքէ Գըլճեան

Բ. Խումբ

1. Ռուբէն Շիշմանեան (Քեռի)՝ խմբապետ
2. Գալուստ Անդրէասեան՝ տասնապետ
3. Յակոբ Վարդանեան՝ գարահիսարցի
4. Ղուկաս Ախպար՝ գարահիսարցի
5. Սեդրակ՝ արաբկիրցի
6. Գաղիաթ՝ երզնկացի

Արամ Աչըգպաշեան կը կարդայ ներկաներուն կուսակցութեան կանոնագիրը և կը բացատրէ անոնց պարտականութիւնները։ Ճառերու մէջ Հայաստանը կը նմանցնեն վիրաւոր առիւծի մը, որ վիշտերու և արեան մէջ գալարուած՝ կը տուայտի չարաչար։

Հնչակեան այս և միւս խումբերը ճանչցուած էին որպէս բարեսիրտ ու անձնուէր մարդոց խմբակցութիւն, որոնք նպատակ ունէին պատժել միայն կողոպտիչները և բռնակալները, ինչպէս նաև օգնել զրկուածներուն՝ ինչ ազգի ալ պատկանին անոնք։ Այս պատճառով այդ խումբերուն ժողովրդականութիւնը հետզհետէ կ'աւելնար. բան մը որ չատ անհաճոյ էր Թուրք կառավարութեան։ Ուստի, ան մէկ կողմէ կը սաստկացնէ Արխանեանը հետապնդելու գործը, միւս կողմէ ալ ահագին դրամական նուէր կը խոստանայ անոնց, որոնք հայ ֆետայի մը բռնելով կառավարութեան կը յանձնեն։

Արխանեանի խումբը օր մը կառավարական մեծ ուժերու կողմէ կը շրջապատուի և կը սկսին բուռն կռիւներ։ Խումբը կը յաջողի քաղաքէն դուրս ելլել և Զիրմայի քարայրը քաշուիլ։ Մնձուրիի գայմագամ՝ Ահմէտ պէյ, տեսնելով որ Արխանեանի խումբը կռիւով կարելի պիտի չըլլայ նուաճել, կը խորհի գիւղի քահանան եւ Արխանեանի մայրը մէջտեղ քաշել՝ որպէս բանագնաց, առաջարկելով որ Հաճի Աղան յանձնուի, պայմանաւ որ ինք եւ իր մարդիկը որեւէ վտանգի պիտի չ'ենթարկուէին:

Արխանեան կը մերժէ անձնատուր ըլլալ եւ կռիւը կը շարունակուի նորէն քանիչորս ժամ: Ղուկաս՝ ալ թեւէն կը վիրաւորուի. կռուի երրորդ օրը կ'ըլլար, երբ ոչ մէկը բերանը բան մը դրած էր: Միւս կողմէ ալ՝ փամփուշտի պահեստը կը սպառէր: Անոնք կը սպասէին Տիվրիկէն գալիք Գըլճեանի օգնութեան, որ սակայն կ'ուշանար:

Տիվրիկէն օգնական ուժերու յապաղումը եւ իրենց ալ զինամթերքին սպառումը պատճառ կը դառնան, որ Արխանեան բանակցութեանց մտնէ Ահմէտ պէկին հետ՝ հետեւեալ պայմաններով.

1. Մինչեւ Մնձուրի շղթայակապ պիտի չըլլան.
2. Ծեծի եւ չարչարանքի պիտի չ'ենթարկուին.
3. Ճամբուն վրայ ոչ մէկ բաշիբոզուք իրենց պիտի մօտենայ.
4. Ոչ մէկ խուզարկութիւն պիտի կատարուի իրենց վրայ, մինչեւ Մերքէզ:

Այս պայմանները յարգելու համար՝ գայմագամ Ահմէտ պէկ, կառավարական բոլոր պաշտօնեաները, ինչպէս նաեւ Հասան Չաւուշ ըսուած ոստիկանապետը իրենց կրօնքին վրայ երդում կ'ընեն, ի ներկայութեան քաղաքի երեւելիներուն եւ քահանային:

Այս հանդիսաւոր արարողութենէն ետք, Հասան Չաւուշ խումբ մը ընտրեալ ոստիկաններով քարայրին առջեւ կու գան եւ կը դիմաւորեն խումբը: Հասան Չաւուշ, գնահատելով Արխանեանի քաջութիւնը, նախ կը համբուրէ անոր ճակատը եւ ապա՝ կը հրաւիրէ խումբը իջնել գետեզերքը, ուր կառավարական պաշտօնէութիւնը իրենց կը սպասէր:

Խումբին անդամներէն Խորէն, ուա՜ղ, անկենդան փռուած էր զառիվայրի կողին, հեռուն:

Մնձուրի յանդուգն ու քաջ Առիւծը, տեսնելով Խորէնի դիակը, յուզումէն բառ մ'իսկ չի կրնար խօսիլ:

Թուրք ամբոխը քանի մը անգամ կը փորձէ յարձակիլ հայ հերոսներուն վրայ, բայց ոստիկանները արգելք կ'ըլլան:

Արխանեանի խումբը կը տարուի Երզնկա: Ինք՝ Արխանեան, առանց շղթայի, ջորիի մը վրայ նստած կը յառաջանար, իսկ միւս ընկերները ոտքերէն եւ վիզէն շղթայակապ՝ քաղաք կը տարուէին:

Հաճի պէկ անունով ճանչցուած հայ հրոսակը 12 տարի Երզնկայի բանտին մէջ շատ արկածալից կեանք մը կ'անցնէ: Իր բանտակիցները՝ շուրջ 200 հոգի, որոնց մեծ մասը թուրքեր եւ քիւրտեր, զինք կը յարգէին, որպէս քաջ ու բարի փէտայի մը:

Արխանեանի խումբի անդամներէն զատ՝ հոն բանտարկուած կային 60ի չափ հայեր, որպէս խումբին մեղսակիցներ: Ասոնց մէջ էր Տօքթ. Կարապետ Փաշայեան, որ կը մեղադրուէր որպէս խումբերուն կազմակերպիչը: Տօքթ. Փաշայեան ենթակայ էր մասնաւոր հսկողութեան, որովհետեւ քանիցս փախչիլ փորձած էր, բայց անյաջող:

Արխանեանի խնդրով բանտարկուած 60 հոգիէն 23 հոգի մահուան կը դատապարտուին.— Հաճի Գ. Արխանեան, Տօքթ. Կարապետ Փաշայեան, Ղուկաս Ճանիկեան, Սահակ Ճանիկեան, Ժամկոչեան, Զ. Գըլճեան, Գ. Վէվէեան, Նշան Պատուելի Քեչիչեան, Խաչատուր Քերեմեան, Միքայէլ Երէցեան, Մըկրտիչ Կէնճեան, Յակոբ Խաչմանեան, Գրիգոր Մկրտիչեան, Միսակ Սիլոյեան, Աբգար Յովհաննէսեան, Երանոս Չէպէճեան, Մուշեղ Ծարուեան, Մանուէլ Գարաքեչիչեան, Եղիա Զարդիկեան, Սահակ Ելպիսեան, Կիրակոս Քէօսէեան, Գէորգ Նահապետեան, Ղազարոս Էքսերճեան, Յովհաննէս Մուրատեան:

Այս 23 մահապարտներու մէջէն միայն Տօքթ. Փաշայեանն էր որ կ'ազատի, շնորհիւ իր նշանածին՝ Օր. Վերգինէին, որ կրցաւ անգլիական դեսպանին կնոջ միջոցով մասնաւոր ներում ապահովել:

1895 Սեպտեմբեր 5ին, բանտին յատակը ծակելով կոյուղիին մէջէն ճամբայ կը բանան ու քիւրտերու հետ կը փախչին 20 հայեր դէպի Սեպուհ լեռը: Ղուկաս Ճանիկ հոն կը գտնէ նաեւ Միքայէլ Տիլպերեանը, իսկ Գէորգ Վէվէեան՝ ուղղակի Արմտան իր տունը կ'ապաստանի: Ժամկոչեան, Ճանիկ, Գըլճեան եւ Զաքէ չորս օր ամայի լեռներուն մէջ թափառելէ յետոյ՝ կ'անցնին Սեպուհ լեռը եւ միւսներու քով կը հաւաքուին:

Ժանտարմաները՝ այս փախուստի լուրը առնելնուն պէս, կ'երթան Լուսաւորիչ վանքը, ուր կը քնանար Ղուկաս. կը ձերբակալեն եւ կ'առաջնորդեն բանտ: Ղուկաս նորէն կը միանայ հոն Արխանեանին:

Այդ օրերուն բանտին մէջ թիֆոյի սուր համաճարակ մը կը տարածուի, որուն զոհերէն մին կ'ըլլայ Արխանեան, որ կը մեռնի Ղուկասի ծունկերուն վրայ՝ 1905 Նոյեմբեր 18ին: Կը թաղուի Երզնկայի Հայոց գերեզմանատան մէջ՝ իր ընկեր Ռուբէն Շիշմանեանի քով:

Յուղարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ փառաւոր հանդիսաւորութեամբ, որուն ներկայ կ'ըլլան նաեւ բազմաթիւ թուրք երեւելիներ:

Արխանեանի եղբօր՝ Հաճի Կարապետի ծախքով փառաւոր շիրիմ մըն ալ կանգնեցուեցաւ անոր հողակոյտին վրայ:

ԱՐԱՄ ԱՉԸԳՊԱՇԵԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Աչըգպաշեան տրապիզոնցի է, ծնած 1869ին: Ան՝ Հնչակեան շարքերը մտնելէ առաջ՝ կ'ուսանէր Պոլսոյ իրաւաբանական ճիւղը: 1890ի Հնչակեան յեղափոխական շարժումներու օրերուն, ծանօթանալով Համբարձում Պօյաճեանին եւ Ճանկիւլեանին, կը մտնէ յեղափոխական քուրային մէջ եւ անկէ դուրս կ'ելլէ իբր թրծուած կուսակցական ղեկավար մը:

Յեղափոխական մկրտութիւնը կ'առնէ Գում Գափուի ցոյցին օրը, երբ իրեն խիստ պատասխանատու պաշտօն մը տրուած էր:

1892ին Կեդրոնը՝ Աչըգպաշը կը ղրկէ Եգիպտոս, իբր կապ՝ Աթէնքի Կեդրոնի եւ Անատոլուի հայկական քաղաքներու միջեւ: Կեդրոնէն գաւառները ղրկուած եւ անկէ եկած նամակները եւ անձերը կը գործադրուէին Միսակի (Աչըգպաշի) միջոցով:

Աչըգպաշ Սեւ ծովու քանի մը քաղաքներու մէջ տեսակցութիւններ կ'ունենայ Մինաս Օզլուի, Դանիէլ Չաւուշի, Ժիրայրի, Արխանեանի, Ծառուկեանի հետ եւ կը կազմակերպէ Սեւ լերան հիւսիսային փէշերուն մէջ գտնուող գաղտնի քարայրի մը մէջ խմբապետական խիստ յատկանշական ժողով մը, ուր ներկայ կը գտնուէին տեղական թուրք յեղափոխականներէն Շիւքրի և քիւրտ Ալօն, որոնք Պոլսոյ մէջ գաղափարակից ուսանողներ էին։ Անոնք Սինճանի շրջանի ներկայացուցիչներն էին։

Այդ ժողովին մէջ մտքերու փոխանակութիւն կը կատարուի՝ Թուրքիոյ բաղկացուցիչ փոքր ազգերու միատեսական ճակատ մը կազմելու մասին։ Այս ժողովը հետագային թթխմորը կը դառնայ իթիլաֆական կուսակցութեան կազմաւորումին։

Արամ՝ Աչըգպաշեան կ'անցնի Շապին Գարահիսար։ Նախապէս խմբուած մարդոցմէ կը կազմուի կանոնաւոր խումբ մը հետեւեալ անձերէ բաղկացած.— Մաուզերականներ՝ Վռամշապուհ քհնյ. Քիպարեան (հետագային եպիսկոպոս և Փարիզի Առաջնորդ), Աւագ Տուրիկեան, Սիմոն Ծգնաւորեան, Սարգիս Քաջունի և ամէնէն կրտսերը՝ Անդրանիկ Օզանեան (հետագային՝ Զօրավար Անդրանիկ Փաշան) և ապա Մրատ Ոսկի Աւետիս, Հաճի Յակոբ, Գաբիկ Օզանեան, Ղուկաս Ախպար, Նիկողոս Այնաճեան, և այլն։

ԱՐԱՄ ԱՉԸԳՊԱՇԵԱՆ

Հնչակեան նորակազմ մասնաճիւղը իր շարքերուն մէջ կ'առնէ՝ Կիրասոնի խճուղիի վրայ՝ անգլիացիներէ չահագործուող հանքի մը բանուորները։

Աթէնքի, ապա Լոնտոնի Հնչակեան կեդրոնը յարաբերութեան մէջ կը մտնէ խումբին հետ և անոնց միջոցով հաղորդակցութեան գծեր կը հաստատուին Ակնի, Արաբկիրի, Տիվրիկի, Քեմախի և Արմտանի միջեւ։

Պատանի Անդրանիկ իր առաջին մկրտութիւնը կ'առնէ և ապա կը թրծուի հնչակեան ապստամբներ՝ Բարսեղի, Սեդրակի և Անդրէասեանի զէնքերուն տակ, աւազակներու դէմ մղուած պայքարներու ընթացքին։

Անկէ ետք Արամ՝ Ժիրայրին հետ կ'անցնի Երզնկայի շրջանը կազմակերպելու համար, ուր ՔԵՌԻԻ խումբը ահ ու սարսափի մէջ կը պահէր բոլոր գոյնի բռնակալ պաշտօնեաները։

Մնձուրի Առիւծ Արխանեանի և Ժիրայրի պատրաստած խումբերու մեքենան շարժման մէջ դնողը Աչըգպաշեանի ռազմագիտութիւնն էր։

Երբ Արխանեան կը ձերբակալուի (1894 Մարտ 24ին), Արամ արհամարհելով ամէն վտանգ՝ գործի կ'անցնի և տարածուն ու եռուն վիճակի մէջ կը պահէ Փոքր Հայքի բոլոր շրջանները։

Անոր խօսքը պատգամ էր, իսկ գործը կտրուկ ազդ մը՝ բռնութեան վատ ասպետներուն ուղղուած։

Արամին գործօն շրջաններն էին Քեչխուտի, Էնտրիտէս, Պուլէխ, Աներդի, վերի և վարի Աղբիրա, Աղուանիս և Թամարզա աւանները։

Արամ քաջատեղեակ էր պետական գաղտնիքներուն՝ նիքսարացի հայրենասէր Յակոբ էֆէնտիի միջոցով, որ Շապին Գարահիսարի մէջ ոստիկան էր։

Սեպուհ լերան գագաթի Լուսաւորիչ վանքին մէջ կայացած զինաժողովը կը մնայ Հնչակեան պատմութեան ռազմագիտութեան գլուխ գործոցներէն մին։ Այդ խորհրդաժողովին ղեկավարը Արամն էր, իսկ մասնակցողները՝ Դանիէլ Չաւուշ, Քեռի, Ս. Ճանիկեան, Գ. Վէվէեան, Մ. Տիւպիրեան, Զ. Գըրճեան, Գ. Անդրէասեան, Կ. Ժէվէքիլեան, Գ. Վարդանեան և ուրիշներ։

Հոն կ'որոշուի ռազմավարութիւնը ամէն խումբի. կը մատնանշուին գործերուն ուղղութիւնը և տարողութիւնը։

Այդ ժողովի արդիւնքներէն մէկն էր Ոփֆայէէի հայահալած գայմագամին ձերբակալութիւնը։ Գծուած ծրագրի համաձայն՝ կը լարուի որոգայթը, որուն մէջ կ'իյնայ գայմագամը։ Ոստիկանները կը փախչին, գայմագամը կը բռնուի։ Սպառնալիքի տակ՝ ան խմբապետ Քեռիին պատուոյ խօսք կու տայ, որ ալ վերջ անիրաւութիւն պիտի չ'ընէ։

Սակայն ան՝ Երզնկա հասնելուն պէս, Միւշիր Զէքի փաշային միջոցով Սեպուհ լեռը վաշտ մը զօրք կը ղրկէ ձերբակալելու համար Քեռիի խումբը, բայց ոչ ոք կը գտնէ հոն։

ԴԱՆԻԷԼ ՉԱՒՈՒՇ ԿԸ ԳՈՐԾԷ

Դանիէլ Չաւուշի խումբը կը պատէ Արծպաիր հայաբնակ գիւղի միւտիր Ասէթը, որ անտառոտ և կաշառակեր գազան մըն էր։ Դանիէլ Չաւուշի տրամադրութեան տակ դրուած էր Գալուստ Անդրէասեանի խումբը, մէջն առնելով Ղուկաս, Մկրտիչ և Բարսեղ մարտիկները։ Ասոնք գիշեր ատեն մատնանշուած չարագործները կը մաքրէին։

Արամ՝ շրջանները կը պտտէր ծպտուած, գլուխը հին ֆէս մը, հագին՝ կարկատաններով լեցուն շալվար մը, ան կը կոչուէր «Պաղտիկ էմմի»։

Կառավարութիւնը Աչըգպաշի գլուխը բերողին խոստացած էր հարիւրաւոր ոսկիներ։

Դարձեալ Դանիէլ Չաւուշի միջոցով կը պատժուի դաժան դատախազ Մահմուտ Նէճիպը։ Անիկա իր ընտանիքին հետ կառքով Սեբաստիա կը ճամբորդէր քանի մը ժանտարմներու պաշտպանութեան տակ։ Ժանտարմները համազարկ լսելուն պէս կը փախչին։ Խումբը կը յարձակի կառքին վրայ, վատոգի դատախազը իր կիսամերկ կինը կը ներկայացնէ ֆէտայիներուն՝ զինք ազատ ձգելու պայմանաւ, բայց հայ կտրիճները կը պատասխանեն՝ «Հայ ֆէտային կնոջ ձեռք չի դպչիր»։ Անոնք մահուան կ'ենթարկեն վատոգի, կաշառակեր դատախազը, իսկ ազատ կը ձգեն կինը, որ յետոյ ժանտարմներու կողմէ Զարա կը տարուի։

1895ը հայաջնջման տարի էր, որու ընթացքին 300,000 հայեր նահատակուեցան։ Աչըգպաշեանի ձեռք առած միջոցով, կտրիճներ՝ Ղուկաս Աղբար (Տէօվլէթեան), Թէոդիկեցի Բարսեղը՝ իրենց շուրջ կը հաւաքեն պայքարող *երիտասարդները և զէնքի ուժով ետ կը մղեն թուրք կողոպտիչ խուժանը։*

20 օրուայ ինքնապաշտպանութենէն ետք՝ թուրքերը հաշտութեան դըրօշ կը պարզեն։

Դանիէլ Չաւուշ Բերքնի մէջ, մեծ ջարդ պատճառելով թուրքերուն, ետ կը մղէ զանոնք։

ԱՉԸԳՊԱՇԵԱՆԻ ԴԵՐԸ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հնչակեան կուսակցութիւնը առաջին անգամ ցնցում կրեց 1896*ին, երբ պառակտում յառաջացաւ իր ծոցին մէջ՝ պահպանողականներու կողմէ՝ սոցիալիստներու դէմ։ Յառաջդիմական խմբակի անդամները, մեծաւ մասամբ արեւելահայերն էին, իսկ արեւմտահայերէն Արամ Աչըգպաշեան միշտ կեցաւ յառաջդիմական շարքերու կողքին։*

1903*ին, Լոնտոն գումարուած Դ. Պատգամաւորական Ժողովը Կեդրոնի անդամ կ՚ընտրէ նաև Արամ Աչըգպաշեանը (թէև ինքը հոն չէր և հեռագային ալ շատ ուշ հասաւ Կեդրոն)։*

Հնչակեան կուսակցութիւնը երկրորդ անգամ զօրեղ ցնցումի ենթարկուեցաւ 1905*ին, երբ ականաւոր Հնչակեան ղեկավարներ Նազարբէկեան, Ռուբէն Խանազատ և Գրիգոր Վարդանեան «Նոր ծրագիր» մշակելով կ՚առաջարկէին անջատել արեւմտահայ դատը արեւելահայէն։ Տաճկահայ ազգային դատը վերապահել միայն արեւմտահայերուն, իսկ արեւելահայ Հնչակեան կուսակցութեան վերապահել ռուսահայ դատը իբր դասակարգային սոցիալիստական շարժում։*

Հնչակեան զանգուածը այս անգամ ալ իր ձայնը կեդրոնացուց Աչըգպաշեանի վրայ, որ Ե. Պատգամաւորական ժողովին ալ զինք Կեդրոնի անդամ ընտրեց, Ընկ. Մուրատի հետ, որպէսզի կարենան պառակտումին առաջքը առնել և պահել կուսակցութեան գաղափարական միասնականութիւնը։

Աչըգպաշեան հազիւ կրցաւ 1907*ին հասնիլ Կեդրոն,— որ այդ պահուն Փարիզ կը գտնուէր,— և թեւ ու թիկունք կանգնիլ Մուրատին և Սապահ Գիւլեանին։*

Արամ Աչըգպաշեանին հմայքին կարեւորութիւնը հասկնալու համար անհրաժեշտ է հոս նշել, թէ այդ օրերուն Պարսկաստանի մէջ կազմուած մարտական խումբերէն մէկուն անունն էր «Աչըգպաշ խումբ», միւսները՝ Մուրատ, Վրէժ, Սագունի։

Աչըգպաշեան՝ մինչեւ Կեդրոն հասնիլը՝ կը հանդիպի Պուլկարիա, գործի կը լծէ Ճանկիւլեանը, որ քիչ մը պաղած էր։ Եռանդուն գործունէութեամբ լայն խանդավառութիւն կը մղէ Պուլքարեան շրջանի հայութեան մէջ։

Այնուհետեւ Աչըգպաշեանի անունին կը հանդիպինք Պոլսոյ մէջ, 1908 *թուականին, Օսմանեան Սահմանադրութեան օրերուն։*

ՍԱՍՈՒՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ (ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ)

Գրել Սասունի 1893*ի ընդվզումներուն մասին, կը նշանակէ գրել Հընչակեան կուսակցութեան, անոր կորովի գործիչներուն, ի մասնաւորի Միհրան Տամատեանի, Համբարձում Պօյաճեանի և Բոլղի մասին։ Նկարագրել վերայիշեալ հերոսներուն գործունէութիւնը, կը նշանակէ ներկայացնել Սասունի ապստամբութեան բոլոր դրուագները։*

Սասունի ապստամբութիւնը ունեցաւ բախտաւոր հետեւանքներ։ «Մայիսեան Բարենորոգումներ»ը անոր պտուղն են։

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Միհրան Տամատեան ծնած է Կ. Պոլիս, 1863*ին, կաթոլիկ ծնողքէ։*

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Տամատեան իր կրթութիւնը ստացած է Վենետիկի Մուրատ Ռափայէլեան դպրոցը և կրած է Ալիշանի հայրենասիրական շունչին բարերար ազդեցութիւնը, միաժամանակ ուսումնասիրած է եւրոպական ազատագրական շարժումները։

Տամատեանի առաջին ասպարէզը կը դառնայ Տարօն-Տուրուբերանի և Վասպուրականի շրջաններու ուսուցչութիւնը (1884–88)*, ուր ընթացքին պատեհութիւն կ՚ունենայ ուսումնասիրել և մինչեւ իսկ ապրիլ իր ժողովուրդին իրաւազրկուած և հարստահարուած կեանքը, կը տեսնէ անոր գոյութեան սպառնացող վտանգը, կը թափանցէ դէպքերու խորքը և վրդովուած՝ կը հաստատէ թէ հայ ժողովուրդը իր ստացած մշտական ծանր հարուածներէն, համակերպած է բռնակալներու անմարդկային պահանջներուն։*

Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութեան կրթական երկու պաշտօնեաներու — Մկրտիչ Սարեանի և Մարկոս Նաթանեանի — ձերբակալութենէն ետք, Տամատեան կ՚ըստանձնէ անոնց յանձնառութիւնը։ 1888*ին ան կը վերադառնայ Պոլիս և առաջին հերթին կը մտերմանայ Համբարձում Պօյաճեանի, Ճանկիւլեանի և անոնց խումբին հետ և Շմաւոնի Պոլիս գալէն ետք կ՚անդամակցի Հնչակեան կուսակցութեան։ Ան մասնակից էր Գում Գափուի ցոյցին։ Որմէ ետք հետապնդումէ խուսափելու համար կ՚ապաստանի Աթէնք, ուր սերտ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Արեւելեան Դաշնակցութեան նախագահ՝ Տիմիթրիոս Բոցարիսի հետ և կը մասնակցի Գում Գափուի առաջին տարեդարձի առթիւ կազմակերպուած հանդիսութեան։ Տամատեան* 1891 *Օգոստոսին՝ իր առաջարկութեամբ և Հնչակեան Կեդրոնի որոշումով՝ իբր յեղափոխական գործիչ կ՚ուղեւորուի Սասուն, տրուած ըլլալով անոր նախապէս ունեցած ծանօթու-*

թիւնները այդ շրջաններուն հետ։ Անոր կ'ընկերանան հինգ մշեցիներ՝ մըկրտադամցի Յովհաննէս Կիրակոսեանի (Բուլոզ) գլխաւորութեամբ։

Ան Աթէնքէն կը մեկնի տիգրանակերտցի՝ Մելքոն Խուրշիտ կեղծ անունով, իբր մշեցի։ Մերսինի ճամբով կը մտնէ Կիլիկիա և յաջորդաբար անցնելով Տարսոնէն, Մերսինէն, Ճիհանէն, Թոփրագ Գալէէն, Կեաւուր Տաղէն, Մարաշէն, Այնթէպէն, Բիլիսէն դէպի Մուշ։ Կեդրոնի պաշտօնագիրը Բուլոզ պահած էր իր գաւազանին մէջ։

Տամատեան՝ Մուշի Հնչակեան նոր կազմին մէջ կ'առնէ մշեցի հին բարեկամ Խաչիկ Մինասեանը, վերի Թաղի Տ. Ղեւոնդ քահանան, Ստեփան վարժապետը (Սապահ Գիւլեան), կարնեցի հին յեղափոխական Ազարիկը, իր հին սաներէն ընտրանին, որոնց մէջ էին Կառոյեան Յակոբ և իր եղբայրը։

Ան Նոյեմբերին սկիզբը կը բարձրանայ և կը պտըտի Շատախի և Սասունի բոլոր գիւղերը ու կը կազմակերպէ զանոնք։

Տամատեան խոր ուսումնասիրութեան կ'ենթարկէ տեղւոյն հարկային սիստեմը, Թուրք ու քիւրտ բռնակալներու հարստահարութիւնները և ժողովուրդի ի բնէ ունեցած ընդվզումի ոգին։

Սասունցին ծայր աստիճանի դժգոհ էր տիրող կարգերէն և ընդդիմութիւնը՝ կառավարական անխիղճ պաշտօնեաներու դէմ յաճախադէպ էր։

Թուրք կառավարութիւնը տարիներէ ի վեր կը ձգտէր Սասունը ստնակոխ ընել։ Ան չէր կրնար տեսնել ինքնիշխան շրջաններ, ուստի յարմար առիթ մը կը փնտռէր ճզմելու այդ շրջանը։

Մէկ կողմէն կառավարութեան հարկահաւաքները, միւս կողմէն՝ Մշոյ դաշտի և Սասնոյ սովը անտանելի կացութեան մէջ դրած էին Սասնոյ ժողովուրդը։

Սասնոյ ժողովուրդը խորթ աչքով կը նայէր կառավարութեան ոեւէ պաշտօնեային՝ երբ ան իր ոտքը Սասուն կը դնէր։

Միհրան Տամատեանի նախաձեռնութեամբ, սասունցիք պատրաստուեցան դիմադրական աշխատանքներու։ Անոնք՝ Մշոյ և Սասնոյ միակ հաղորդակցութեան միջոցը՝ «Սատանայի կամուրջ»ը աւերակ վիճակի մէջ կը պահէին, որպէսզի Թուրքին դիւրին չըլլար ներս թափանցել։

Կառավարութիւնը սակայն իր գործաւորները ղրկած էր նորոգելու այդ կամուրջը։ Սասունցիի համար հարցը որոշ էր, կառավարութիւնը ճամբան կը հարթէր զինական ուժ մտցնելու համար Սասուն։ 1892ի ձմրան, Տամատեան կը պատրաստէ շատ ընդարձակ տեղեկագիր մը՝ ֆրանսերէն լեզուով՝ ուղղուած Կարնոյ անգլիական հիւպատոսին, ուր կը թուարկէ ու կը նկարագրէ տնտեսական, կրօնական և քաղաքական հալածանքները, որոնց ենթարկուած էին Մշոյ դաշտի և Սասունի հայ ժողովուրդը, նաև հարցաքննութիւններու ընթացքին բանտերու մէջ գործադրուած հրէշային չարչարանքները, ինչպէս նաև այս հալածանքներու իբր անխուսափելի հետեւանք՝ երկրին մէջ ծագում առած յեղափոխական տրամադրութիւնները, որոնք իրենց կարգին պատճառ կը դառնային աւելի խստագոյն հալածանքներու։

Իբր եզրակացութիւն կ'աւելցնէ, որ եթէ անգլիական կառավարութիւնը ժամ առաջ ազդու միջամտութիւն մը չընէ, երկրին մէջ անկարգութիւններ և կոտորածներ անխուսափելի պիտի ըլլան։

Մասնաւորաբար կը խնդրէ անգլիական հիւպատոսէն անգամ մը գոնէ այցելել Մուշի դաշտն ու Սասուն, անձամբ հաստատելու տիրող խիստ վտանգաւոր կացութիւնը։ Նոյնիմաստ տեղեկագիր մ'ալ կը ղրկէր Հնչակեան Կեդրոնին։

Այդ տեղեկագրին մէջ ան կը գրէր («Մելքոն Խուրշիտ» ծածկանունով սուրհանդակի դերը կը կատարէր ընկեր Բուլոզ)՝ թէ զարհուրանքը կը տիրէ ամէն կողմ, Թուրք կառավարութեան և քիւրտ տէրէպէյիներու կատարած հարստահարութիւնները չափէն աւելի են։ Կ'իմացնէր Հնչակեան կազմակերպութեան տարածումին մասին։ Ան կ'աւելցնէր. «Դէպքերը ցոյց կու տան որ Սուլթանը նպատակադրած է անպայման ընկճել Սասունը, վասնզի հոն կը նկատէ Հնչակեանութեան բոյնը։

«Սասունցին պատրաստ է հակահարուածը տալու, բայց պէտք է ազդութիւն տալ, չձգել մինակ... Հնչակեան առաջաւոր մարտիկներու ներկայութիւնը անհրաժեշտ է այս շրջանին մէջ... պէտք է մտածել այդ մասին և նաև ապահովել նիւթական աջակցութիւն, վաղուան պայքարին համար»։

Միհրան Տամատեան առաջին անգամ չէր որ Սասնոյ սպառնացող վտանգին մասին Կեդրոն կը տեղեկագրէր։

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ

ՄՈՒՐԱՏ ՍԱՍՈՒՆ ԿԸ ՄԵԿՆԻ

Հնչակեան Կեդրոնը լրջօրէն մըտածելով եղած առաջարկի մասին, անհրաժեշտ կը գտնէ ընկեր Համբարձում Պոյաճեանի (Մուրատի) մեկնումը։ Միեւնոյն ատեն կ'որոշէ հրահանգել Շապին Գարահիսար և այլ տեղեր, որ ֆէտայիներ հասցուին Սասուն։ (Շապին Գարահիսարէն ղրկուած է քաջամարտիկ ընկերներէն Անդրանիկ Օզանեան(հետագային՝ Անդրանիկ փաշան), իսկ Սեբաստիայէն կովասունցի Մուրատ (հետագային՝ յայտնի դաշնակցական խըմբապետ սեբաստացի Մուրատը)։ Տեղական ուժերէն աչքի զարնող ֆէտայիներ էին Գէորգ Չաւուշ (Հրայր Դըժոխք)։

Կեդրոնի որոշումը կը խանդավառէ Մեծն Մուրատը. տարիներու իր բաղձանքն էր անցնիլ Երկիր և հոն գործել, այժմ իր երազին իրականացումը կը զգայ։ Եւրոպայի մէջ ապրիլը իրեն համար տառապանք մըն էր։

1882 թուին Հնչակեան պատգամաւորական ժողովէն քիչ ետք, Մուրատ անճանաչելիօրէն ծպտուած կը մտնէ յունական նաւը։ Կ'երթայ Կովկաս, ապահովելու համար հայ հարուստներու աջակցութիւնը, որպէսզի սասունցին շարունակէ իր ազատագրական պայքարը։

Մուրատ՝ մուրացիկի տարազով կը հասնի Թիֆլիս և հարց ու փորձով կը մտնէ պայքարակցի ընկեր՝ Լազոյի տունը։ Լազոն չի ճանչնար Մուրատը, մինչև որ ան յայտնէր իր ինքնութիւնը։

Լազոյի հետ կը դիմեն Թիֆլիսի հարուստներուն, բայց ոչ մէկ դրական օգնութիւն չեն ստանար։

Մուրատ՝ դարձեալ ծպտուած իբր պարզ քահանայ՝ այս անգամ կը բռնէ Տիգրանակերտի ճամբան և կը շարունակէ այցելել այն վայրերը, ուրկէ անցած էր Տամատեան։

Մուրատ Սասուն կը հասնի և կ'անցնի Վարդենիս, ուր հաւաքուած էին շրջանի բէկերը օրուան կացութիւնը քննելու համար՝ Տամատեանի նախագահութեան տակ։

Մուրատի և Տամատեանի հանդիպումը կ'ըլլայ սրտառուչ։

Մուրատի ներկայութիւնը անհունօրէն կ'ոգևորէ Տարոնի և Սասնոյ ժողովուրդը։ Տարոնի Հնչակեան վարչութիւնը արդէն նամակ ստացած էր Աթէնքի կեդրոնէն։ Տամատեան մանրամասնօրէն կը բացատրէ կարգադրուած և գործադրուելիք ծրագիրը։

Սէմալի մէջ պիտի կազմակերպուէր ուրիշ ժողով մը, ուր կը մեկնի Տամատեան։ Մուրատ իր անբասիր և լուրջ կեցուածքով մեծ ազդեցութիւն կը ձգէ ժողովուրդին վրայ։ Ան անկեղծ և խելացի էր իր որոշումներուն և գործերուն մէջ։

Սասնոյ՝ իրարու հետ հակառակորդ կողմերը, Մուրատի միջնորդութեամբ կը հաշտուին և կը փարին գործին։

1892ին, Մուրատ և Տամատեան զարկ տալու համար դաշտային շրջաններու գիւղերուն ու Մշոյ քաղաքին մէջ յեղափոխական արմատադրութեան, ամառը կը կազմեն դաշտին մէջ գործող 7 հոգիէ բաղկացած հրոսակախումբ մը։

Այս հրոսակախումբը հիմնուած էր Հնչակեան տեռորիստ խումբին նմանողութեամբ, որուն նպատակն էր մէջտեղէն վերցնել մատնիչները։

Այդ օրերուն լրտեսն էր Ալիզանան գիւղի մատնիչ՝ բէս Կրպոն ու իր քեռայրը։ Հրոսակախումբը երկուքն ալ տեռորի կ'ենթարկէ։

Ոստիկանները կը հետապնդեն զանոնք, բայց անոնք Սասնոյ լեռները կը բարձրանան։

Ճամբան կը հանդիպին կառավարական լրտեսի մը՝ Սաֆի Խուրշուտ անունով, որ Կէլիէկուզանի բէս Պետոն խաբելով՝ Մուշ տանելու եկած և մերժուած էր։ Հրոսակախումբը կը սպաննէ զինք և ձին։ Դիակները կը նետեն խորխորատներուն մէջ։

Կառավարութիւնը տեսնելով որ Սաֆի Խուրշուտ կ'ուշանայ, ոստիկաններ կը ղրկէ քննութիւն կատարելու համար, բայց լրտեսին հետքը չեն գտներ։

Կառավարութիւնը Մուշ կը հրաւիրէ Սասնոյ չորս գիւղերու մեծերը և հարցաքննութեան ենթարկէ զանոնք։

Մուրատ և Տամատեան չեն ձգեր որ անոնք երթան և որոգայթի մէջ իյնան։ Չորս գիւղերէն միայն Սէմալ գիւղի բէս Գուրգէնը կ'երթայ քաղաք և անմիջապէս բանտ կը նետուի։

Մուրատ և Տամատեան շատ զգոյշ քաղաքականութիւն կը վարէին և չէին ուզեր կառավարութեան կասկածը արթնցնել, նոյնիսկ խորհուրդ կու տային որ տուրքերն ալ կանոնաւոր վճարեն։

1893ին, սասունցիներու և Տամատեանի խորհուրդով կ'որոշուի Մուրատը քանի մը ընկերներով ղրկել Կովկաս, որպէսզի նիւթական օգնութիւն մը հասցնեն Սասունին։ Մուրատի բացակայութեան՝ Տամատեան կը վարէ գործերուն ընթացքը։

Յեղափոխական գործիչներէն Մարգար վարժապետ մշտական հետապնդումի ենթակայ անձերէն մէկն էր։ Ոստիկանները օր մը Վարդենիսի մէջ կը ձերբակալեն Մարգարը և իբր Իսաք Զաւուշի տեռորիստը, կը փախցնեն Բաղէշ և հոն ալ կը կախեն։

Սասունցիք խիստ կը զգացուին այս դէպքէն և բոլոր մեծամեծները ժողովի կը հրաւիրեն՝ ղեկավար ունենալով Տամատեանը (Մուրատ տակաւին Կովկաս էր)։ Տամատեանին կ'ընկերանար լաւագոյն ընկերներէն մէկը՝ Հրայր Դժոխք, որուն իսկական անունն էր Արմենակ Տ. Սարգիսեան։

(1892ին, Փոքր Հայքի մէջ, ճիշդ այդ օրերուն տեղի կ'ունենար եաֆթաներու խնդիրը, որուն որպէս հետևանք կառավարութիւնը կը կատարէր հետապնդումներ, ձերբակալութիւններ և դատավարութիւն։

Նամակի և «Հնչակ»ի ծրարները Տամատեան անմիջապէս կը յանձնէ Հրայր Դժոխքին, որ ան ալ իրազեկ դառնայ Փոքր Հայքի Հնչակեան հերոսական գործերուն։)

Այնուհետև Տամատեան կը շրջագայի Սասնոյ գիւղերը, կը քարոզէ և կը կազմակերպէ մարտական ուժերը, պատահական դէպքերը կանխելու համար։

Օր մը սակայն կը հանդիպի քրտական տարազով ծպտուած ոստիկանի մը, որ կը ձերբակալէ զինք։ Վրայ կը հասնի քիւրտ Թրքասէր պէյ մը և Տամատեանը կը տանին Մուշ։

Հաւաքուած էին հայեր և թուրքեր, որոնք լսած էին Տամատեանի ձերբակալութիւնը։ Տամատեանին կ'ընկերանար նաև իր առաջնորդը՝ Սողոն։

Ճամբան իրենց դիմաց կ'ելլեն թուրք ոստիկաններ, որոնք նոյնպէս Տամատեանը կը փնտռէին։ Անոնք իրենց հրացանը կը պարպեն օդին մէջ ի նշան ուրախութեան։ Տասնապետը կը յարձակի Տամատեանի վրայ և հրացանը կ'ուղղէ անոր կուրծքին։ Տամատեան կուրծքը բանալով քաջաբար կը պոռայ. «Զա՛րկ, եթէ քաջ ես»։ Տասնապետը պատասխանատուութենէ խուսափելու համար հրացանը ետ կը քաշէ՝ յիշելով որ իրենց պատուիրուած էր ողջ ողջ ձերբակալել Տամատեանը։

Խումբը երբ կը մօտենայ Մուշ քաղաքին, հայեր և թուրքեր կը համախմբուին ճամբուն եզերքը։ Տամատեան յանկարծ խօսքը հայերուն ուղղելով կը բացագանչէ. «Հայեր, մի՛ յուսահատիք։ Ես կը մեռնիմ, բայց իմ տեղս մի ուրիշը կու գայ։ Կեցցէ՛ յեղափոխութիւնը»։

Հայ տուներու պատուհաններէն կիները արցունքոտ աչքերով կը դիտէին Տամատեանի երթը։

Կառավարատուն հասնելուն պէս Տամատեանի ոտքերուն շղթայ անցընելով կը նետեն բանտ, իսկ Սողոնին շղթայելով կը նետեն ոճրագործներու մէջ։

Բանտին մէջ սակայն քաղաքավար վերաբերմունք ցոյց կու տան Տամատեանի հանդէպ, ոստիկան մը նոյնիսկ իր տունէն կերակուր կը բերէ անոր։

Կառավարական պաշտօնեաները՝ որ լաւ կը ճանչնային Տամատեանը իբր մաքուր հագուստ-կապուստի սիրահար, կը զարմանան՝ գիւղական ցնցոտիներու մէջ տեսնելով զինք։

Բայց պաշտօնեաներէն մէկը կ'ըսէ. «Անիկա ճանֆէտա (անձնուէր) է, բայց ցաւալի է որ չյաջողեցաւ իր ձեռնարկին մէջ»։

Տամատեան կը պատասխանէ. «Եթէ ես չյաջողեցայ, ապա ողջ մնայ, ան կը յաջողի»։

Այդ օրերը Մուշ կը հասնի յայտնի անգլիացի՝ Լինչ, հեղինակը «Արմենիա» գրքին, որուն մէջ ան համակրանքով կը խօսի Տամատեանի մասին։

Մշոյ կառավարութիւնը Տամատեանը և Սողոնը ձի կը հեծցնեն՝ ոտքերնին տակէն կապելով, ոստիկաններու հետ կը ղրկեն Բաղէշ։

Ճամբան ոստիկանի ձիու աքացիէն Տամատեանի աջ սրունքը կը ջախջախուի. տանջանքներով լի ժամեր անցնելէ յետոյ, Տամատեանը կը նետեն Բաղէշի բանտը, ուր դաժան բանտապետը կը սկսի հարուածել՝ արդէն ջախջախուած Տամատեանի ոտքը։

Տամատեան հինգ ամիս ոտքի ցաւէն տառապելէ յետոյ, կը սկսի անթացուպերով պտըտիլ։ Կուսակալ Թահսին փաշա Պոլսէն իր հետ բերած էր Տամատեանի կողմէ գրուած երեք նամակներ, որոնք լրտես Հայկունիին կողմէ բռնուած և Նազըմ պէյի ձեռքը հասած էին։ Այդ նամակներուն մէջ — որոնք ղրկուած էին Աթէնքէն՝ Պոլիս, իր ընկերներուն—, շօշափուած էր ոչ միայն հայկական հարցը, այլ Սուլթանի կեանքէն դրուագներ, զոր Տամատեան քաղած էր յայն գրող Բէյանթի Սքալիէր անունով մէկու մը գրքէն։ Կուսակալ Թահսին փաշան կ'երեւի՝ կը համակրի Տամատեանին և կ'ուզէ փորձանքէ ազատել զայն։ Քանի մը անգամ իր մօտ կը կանչէ և ցոյց տալով Տամատեանի ձեռագիր նամակները և անոնց խիստ վտանգաւոր հանգամանքը կը թելադրէ Տամատեանին գրել այնպիսի մեղայագիր մը, որ յանգի Սուլթանի ներողամտութեան։ Ինքնագրին ձեւն ալ Թահսին փաշա կը պատրաստէ և կը ղրկէ Սուլթանին։ Սուլթան անմիջապէս կը հրահանգէ Տամատեանը Պոլիս՝ իր պալատը ղրկել, ուրկէ ետք Տամատեան ազատ կ'արձակուի և կը լծուի գործի, բայց խիստ զգուշօրէն։

* * *

Մուրատ 1893ի գարնան գաղթականի ցուպը ձեռքը առած՝ քանի մը մշեցիներու հետ դարձեալ կ'երթայ Թիֆլիս։

Մուրատ այս անգամ կը դիմէ Ղազարոս Աղայեանին, կը ներկայացնէ Սասնոյ անձուկ վիճակը և կը հասկցնէ թէ տեղական միջոցներով անհնար է ապստամբութիւնը մէկ ամիս իսկ յարատեւօրէն պահել։

Մուրատ կը շեշտէր զէնքի, զինամթերքի և պարէնի պակասը։

— Կովկասցիք կամ դրամ թող տան մեզի, - կ'ըսէ Մուրատ,— որ այդ բոլորը մենք տեղւոյն վրայ հայթայթենք և կամ իրենք թող այդ մթերքը ղրկեն։

Աղայեան քանի մը օր այս ու այն կողմ իյնալէ յետոյ, Մուրատին խորհուրդ կու տայ դիմել Դաշնակցութեան, որ յանուն յեղափոխութեան մեծաքանակ դրամ հաւաքած էր։ Մուրատ կ'ըսէ. «Ես եկած եմ ապստամբութեան պատրաստ հայ ժողովուրդի կողմէն, ինձ համար հաւասար է, թէ ո՛վ կ'օգնէ. ես պատրաստ եմ ընդունելու»։

Զաւարեան մանրամասն լսելէ յետոյ Մուրատը, կ'առաջարկէ. «Ապստամբութիւնը համարել որպէս Դաշնակցութեան գործ. այն ատեն մենք ձեզ կը բաւարարենք, այլապէս ոչինչ չենք կրնար ընել»։

Այսպիսի կտրուկ պատասխանէն բոլորովին վհատած, Մուրատ միանգամայն ձեռնունայն 1894ին կը վերադառնայ Սասուն։ Ճամբան կռուի կը բռնուի Թուրք և քիւրտ պահակներու հետ և քանի մը զոհեր տալով դարձեալ ծպտուած կը յաջողի Սասուն հասնիլ։

Ցաւով կը տեղեկանայ Տամատեանի բանտարկուիլը և Պոլիս ղրկուիլը, բայց առանց յուսահատելու կը շարունակէ իր գործը։

1894ի գարնան՝ Մուրատ երբ լրջօրէն նուիրուած էր կազմակերպչական պատրաստութիւններու, յանկարծ սուրհանդակ մը իրեն կը ներկայացնէ նամակ մը, Տալւորիկի Մկրէ խմբապետին կողմէ։

Խմբապետը կը տեղեկացնէր թէ Թուրք կառավարութեան կողմէ արհեստաւորներ ղրկուած են նորոգելու Սատանայի կամուրջը, որ պահապանն է Տալւորիկի և բանալին՝ Սասունի։

Լուրը արտակարգ տպաւորութիւն կը գործէ բոլոր լսողներուն վրայ։ Այդ կը նշանակէ թէ կառավարութիւնը մտադրած է զինուորներ ղրկել Սասուն և ճզմել զայն։ Մուրատ առանց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու՝ խումբը առած կը վազէ Տալւորիկ։

Րէս Խաչոյեան Գասպարի տունը հաւաքուած սասունցի մարտիկները կը սպասէին Մուրատին։ Այդ ժողովին ներկայ էին Անդրանիկ, Րէս Գրգօ, Գէորգ Չաւուշ, Կովառնցի Մուրատ, Քոլոզ Ցոլհաննէս և ուրիշներ, իսկ Տալւորիկի ինը թաղերու ներկայացուցիչներէն Խաչոյեան Գասպար, Գամէեան Համզէ, Գաբրիէլ քահանան և Մկրէի երկու եղբայրները, Խաչօ և Մակար եղբայրներ և ուրիշներ։

Ժողովին կը նախագահէր Մուրատ։ Բոլորն ալ յուզուած էին, գտնուելով մեծ դէպքերու նախօրեակին։

Մուրատ կը յայտնէ թէ այս ժողովը ճակատագրական է, ուր պիտի որոշուի Սասունի բախտը։ Այս անգամ վտանգը կարծուածէն աւելի է։ Արդ շարժինք՝ որպէսզի թշնամին մեր դուռը չհասած՝ հեռացնենք զայն։

Բոլորն ալ կը յանգին նոյն եզրակացութեան՝ խանգարել Սատանայի կամուրջին շինութեան աշխատանքները։

Մուրատ կը հրճուի, երբ կը տեսնէ ժողովականներուն միակամութիւնը։ Առաջին անգամ Տէր Գաբրիէլ քահանան կը խօսի ջերմ ճառ մը և կ'ըսէ.

«Զաւակներս, ես ինքս առաջինը կ'ըլլամ Մուրատի հրամանատարութեան տակ կռուելու այդ անաստուածներուն դէմ, որոնք ո՛չ միայն մեր ունեցածները կը փճացնեն, այլ մեր ընտանիքին պատիւ արատաւորելով՝ Սասունը քար ու քանդ ընել կ'ուզեն։ Մի՛ վախնաք, Աստուած մեզի հետ է, մենք պիտի յաղթենք, մեր նոր Վարդանի՝ Մուրատին շնորհիւ»։

Մուրատ կը պատասխանէ.

«Տէր Հայր, դուն մեր օրերու Ղեւոնդ Երէցը պիտի ըլլաս, մէկ ձեռքդ խաչ, իսկ միւսը՝ սուր և պիտի առաջնորդես բոլորս ալ այդ անհաւատներուն դէմ»։

Սատանայի կամուրջի նորոգութիւնը պիտի արգիլուէր ամէն գնով։

Յաջորդ օրն իսկ Հնչակեան սուրհանդակները ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կելիէկուզան, Շէնիկ, Սեմալ՝ ժողովի արդիւնքը որպէս պատգամ հասցնելու խմբապետներուն։

Մուշի կառավարիչ՝ Ջէքի փաշայի հրահանգով ձեռնարկած էր Սատանայի կամուրջի նորոգութեան, որպէսզի հեշտօրէն կարենային սասունցին թակարդել։ Կամուրջը նորոգող աշխատաւորներու պաշտպանութեան համար հաստատուած էր պահականոց մը, ուր աւելի քան քսանհինգ զինուորներ գիշեր ու ցերեկ կը հսկէին դիմագրաւելու համար որեւէ պատահականութեան։ Մուրատ՝ Տալուորիկի Խաչոյեան Գասպարի տան մէջ ընկերներով՝ կը սպասէր սուրհանդակներու վերադարձին, որոնք բարեբախտաբար չէին ուշանար։ Անոնք ո՛չ միայն Մուրատին նամակին դրական պատասխաններ բերած էին, այլեւ ստոյգ տեղեկացած՝ որ կամուրջի նորոգութիւնը փութով առաջ կը տարուի եւ քանի մը օրէն կրնայ լրանալ։

Նամակին մէջ Կելիէկուզանի, Շէնիկի եւ Սեմալի խումբերը հաճոյքով պատրաստակամութիւն կը յայտնէին Մուրատի հրաւէրին ընդառաջել։

Բոլոր ժողովականները ուրախութեան աղաղակներ կը բարձրացնեն։

Մուրատ կը հրամայէ անմիջապէս խումբ մը շարժման մէջ դնել դէպի Սատանայի կամուրջը։ Յաջորդ առաւօտ, երբ խումբը պատրաստ կ'ըլլայ, Տէր Գաբրիէլ քահանան կ'օրհնէ զանոնք եւ անոնց զէնքերը ու սուրը մերկացնելով՝ կ'անցնի խումբին առաջ։

Խումբը կը քալէ երգելով՝ «Հեռաւոր Երկիր» եւ «Տալուորիկի զաւակն եմ քաջ» երգերը։

Սատանայի կամուրջին մօտիկ, գիրար կ'ողջունեն Տալուորիկի, Կելիէկուզանի եւ Սեմալի խումբերը։

Յուզիչ է տեսարանը։

Կամուրջին վրայ տիրապետող դիրքերը շատ հեռու չէին։ Մուրատ յարձակումի նշանը կու տայ եւ հրացանները կը ճարճատեն։ Պահականոցի ոստիկան զինուորները յանկարծակիի գալով կը հրահանգեն գործաւորներուն ձգել աշխատանքները եւ թաքնուիլ դիրքերու մէջ. Երկուստեք գնդակները կը տեղան կարկուտի պէս. քանի մը ժամ ետք կամուրջի վրայ ոչ ոք կը տեսնուի։ Պահականոցն անգամ կ'ամայանայ։ Երկուստեք կը տիրէ լռութիւն։

Ճիշդ այդ պահուն Կելիէկուզանի քաջ քահանան, խումբէն դուրս գալով կը բարձրանայ ժայռի մը գագաթը. երբ կը նշմարէ ոստիկան զինուորներու փախուստը, կը պոռայ.

«Իժի ձագեր, ո՞ւր կը փախչիք, կեցէ՛ք եթէ քաջ էք»։

Իսկ Շէնիկի խումբէն կարիճ պատանի մը, աւելի բարձր ապառաժի մը վրայ բարձրանալով՝ կը պարզէ Հայկական Յեղափոխութեան Հնչակեան կարմիր դրօշը։ Քանի մը ժամէն, կամուրջ հասած սասունցիները քար ու քանդ կ'ընեն նորոգութիւնները։

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Ջէքի փաշան առած լուրերէն ցնցուած էր. ի՞նչ յանդգնութիւն, ուրկէ՞ այս ուժը, ուրեմն ճի՞շդ են տարածուած լուրերը՝ թէ Մուրատ Կովկասէն հոն հասեր եւ բազմաթիւ զէնք եւ ռազմանիւթ հասցուցած է։ Մաս մը նոր

մարթին հրացաններու գոյութիւնը կը հաստատուի ոստիկան զօրաց կողմէ։

Պիթլիսի թրքական Դ. զօրաբանակը, թնդանօթներով եւ համիտիէ հեծելազօրքերով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Սասուն։

Անոնք կը հաւաքուին նոյն տեղը, ուրկէ փախած էին եւ աւելին ըլլալով կը պաշարեն Սասունը չորս կողմերէն։

Ճանապարհին կողոպուտի եւ թալանի կ'ենթարկուին Մշոյ դաշտի գիւղերը։ Քրտական հորդաները արիւնալի տեսարաններու պատճառ կը դառնան։

Իշխնձորի գայմագամը հայերէն կը պահանջէ Տալուորիկի ապստամբապետ՝ Մուրատի անձնատուութիւնը։

Հայերը կը պատասխանեն թէ այդպիսի մէկը չեն ճանչնար։ Իսկ Տալուորիկն ալ իր տեղն է, կրնաք երթալ, փնտռել ու ձերբակալել։ Գայմագամը կը խոշտանգէ եւ բանտ կը նետէ պատգամաւորները։ Լուրը կը հասնի Մուրատին։ Ան՝ խումբ մը երիտասարդներէ կազմուած ֆէտայիներուն կը հրահանգէ յարձակիլ Իշխնձորի բանտին վրայ եւ ազատել բանտարկեալները։

Ֆէտայիները ոչ միայն կը գործադրեն բանտարկեալներու ազատագրումը, այլ եւ կը կոտորեն բանտին պահակազօրքը։

Մուրատ այս անգամ ժողովի կը հրաւիրէ խմբապետները եւ իշխանները Ֆրֆրքարի քարայրին մէջ, ուր յատկապէս հրաւիրուած էին Սեմալի խմբապետները։ Հոն կ'որոշեն սուրհանդակ մը ղրկել Մուշ, յայտնել Սասունի պաշարման ենթարկուիլը, ինչպէս նաեւ իրենց ունեցած սահմանափակ միջոցները եւ կոչ ընել յատկապէս Հնչակեան կեդրոնին, որ շուտափոյթ օգնութիւն հասցնէ։

Տարօնի Հնչակեան վարչութիւնը ընդառաջելով Սեմալի ժողովի կոչին՝ կը հրատարակէ հետեւեալը.

«Հայ ժողովուրդ, Սասուն եւ Տարօն սաստիկ հալածանքներէ հարկադրուած, պարզած են յեղափոխական կարմիր դրօշակը։ Ոտքի կանգնեցէք ամէնուրեք եւ միեւնոյն ուժգնութեամբ կռուեցէք թշնամւոյն դէմ, քանի որ ամէնուրեք միեւնոյն վիճակն ու հալածանքը կը տիրէ։

«Թող չկարծեն մեր հայ եղբայրները թէ մենք ընդարձակ պատրաստութիւն, պաշար, զէնք, դրամ, ռազմամթերք ունինք ընդերկար դիմադրելու թշնամւոյն յարձակմանց. այլ՝ ունինք յուսահատութիւն, ծանր ճնշում։ Լուռ ու մունջ կորսուելու տեղ՝ կռուելով մեռնելու պատրաստակամութիւնը մղեցին մեզ այս գործին»։

1894 Փետր. 28ի համարին մէջ, «Հնչակ»՝ հրատարակելով սոյն կոչը, կը գրէ հետեւեալը նոյն թիւի խմբագրականով.

«Տարի ու կէս առաջ Տարօնի խառն ու տագնապալի վիճակին ի տես, մենք հրաւէր էինք կարդում հայերին, որ օգնութեան հասնին հայ ժողովրդի իրաւունքների պաշտպան՝ ամէնից ամուր բերդերից մէկին՝ Սասունին։

«Այդ օրերին գտնուեցան մարդիկ որ մնացին անտարբեր, մինչեւ իսկ այնպիսի «խորիմաստ գործիչներ», որոնք Տարօնի օգնութեան հրաւէրին սառնարիւն կերպով առարկեցին թէ՝ աւելի կարեւոր խնդիր ունինք — կաթողիկոսական խնդիրը —։

ՍԱՍՈՒՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

1894 Օգոստոս 1ին խառնիճաղանճ բազմութիւն մը կը քալէ Սասունի վրայ։

Տալւորիկը կը պաշարուի արեւելեան կողմէն՝ Խարզանցի, Պէլէքցի, Խիանցի, Ջիլանցի, Ռոշքօթանցի և ուրիշ քիւրտ աշիրէթներով։ Իսկ կենճի Մուսթաֆա փաշա և Պիթլիսի կուսակալը թնդանօթներով կը յարձակին Շէնիկի և Սէմալի վրայ։

Հրացանի և թնդանօթի ծուխերով կը ծածկուի Սասուն։

Րէս Գրգօն մէկ կողմէն, իսկ Մուրատ միւս կողմէն կը պոռան· «Տղերք, քա՛ջ եղէք, պատուով մեռէք»։ Քիւրտ աշիրէթներու պէյերը և համիտիյէ զօրագունդերու հրամանատարները, որոնք վարժուած էին անզէն գիւղացիները թալանելու և կոտորելու, իրենց դէմ գտնելով Սասնոյ կտրիճները, յանկարծակիի կու գան, երբ մանաւանդ տեսնելով իրենց ծանր կորուստը՝ կը մտածեն փախուստի դիմել։

Կռիւը սակայն տաք վիճակի մէջ էր, դաշտը կը լեցուի դիակներով։ Թուրքերը և խուժանը կը սկսին փախչիլ· կը հնչէ նահանջի փողը։ Ասիկա Սասունի երկրորդ յաղթանակն էր։ Րէս Գրգոյի կինը՝ Շաքէ, պայքարին գլխաւոր խրախուսողներէն մէկը, կիներու գլուխն անցած կը պարեն և կը պանծացնեն քաջ կռուողներուն անունները։

Պիթլիսի կուսակալը և Մուշի կառավարիչը աւելի կը կատղին և սարսափած դաժան Համիտի իրենց վերապահած պատիժէն՝ ամէն միջոցի կը դիմեն կեցնել նահանջը և ձեռք բերել ըմբոստներու պարտութիւնը։

Միւշիր Զէքի փաշան իր բանակով Անդոք հասնելով՝ կը հրահանգէ հակայարձակում մը փորձել։ Ինք ազդանշանը կու տայ թնդանօթի անընդհատ հարուածներով։ Մուշի դաշտի տեսարանը կը դառնայ քանդեցուցիչ։

Մարդկային դիակները կը դիզուին յատկապէս թշնամի բանակատեղին շուրջը։ Վերջապէս Տալւորիկը կը պաշարուի։

Մուրատ և իր անբաժանելի ընկերները՝ Գրգօն և Տէր Քաջը դիրքէ դիրք վազելով կը խրախուսեն կռուողները, նոր կորով ներշնչելով անոնց։ Օգոստոս 15ին, Անդոքի, Կելիէկուզանի, Սէմալի և Շէնիկի կռուող ուժերը կը սկսին մտահոգիչ րոպէներ ապրիլ՝ երբ կը նշմարեն իրենց ռազմամթերքի պակսիլը և պարէնի նուազիլը։

Բայց դարձեալ կը շարունակեն իրենց հերոսական դիմադրութիւնը։

Զէքի փաշան բանակին հետ բերած էր իսլամական շրջաններու յայտնի Շէյխ Մէհմէտը։ Ասիկա բարձր ապառաժի մը վրայ բարձրանալով կը պոռար·

«Ով իսլամի զաւակներ, կեաւուրին կինը և աղջիկը առեւանգելը արդարութիւն է, անոնց եկեղեցիները քանդելն ու այրելը աստուածային գործ մըն է, ձեր թափած արեան կաթիլներուն չափ հուրի և փէրի պիտի առնէք Ալլահին ճէննէթին մէջ»։

Ահա այս օրերու ներշնչումներուն արդիւնքն էր Մուրատին և այս կռուին նուիրուած երգը·

Իսլամական զոռ վաշտերը կատաղի,
Պաշարեցին մեր լեռները սոսկալի.
Մի վհատիր քաջ Սասուն,

Քեզ համար չէ ստրկութիւն,
Մեր պապերից սովորել ենք,
Մեռնիլ քաջամարդու պէս,
Որ մեզ թողին յիշատակ:
Շէնիկ, Սէմալ պաշարուած են թուրքերով,
Տալւորիկի անցքն է փակուել քիւրտերով,
Զքեզ տեսնենք քաջ Մուրատ
Սուրդ շարժէ անվհատ.
Մեր հեռաւոր եղբայրներ
Չեն կենար միշտ անտարբեր,
Շուտով կու գան օգնութեան:
Հայ աղջիկներ, առէք վառօդ ու կապար
Լցրէք դատարկ փամփուշտները շար առ շար
Իսկ դուք կանայք անվհատ,
Առէք սուր եւ հրացան
Խրախուսեցէք հայ քաջեր
Ազատենք մեր հայրենիք
Ձեր կանացի արիւնով:

Ապտիւլ Համիտի քունը փախած էր աչքերէն։ Լուրը հեռագրաթելերու միջոցով տարածուած էր բոլոր մայրաքաղաքները և Սասունի քաջերու արձագանգը կը սարսափեցնէր ոճրագործ Սուլթանը։

Ան կը հեռագրէր որ ողջ ողջ բռնեն Մուրատը և իրեն ղրկեն։ Ապտիւլ Համիտ իր թշնամի հերոսները անձամբ տեսնելու հիւանդութիւնը ունէր։

Զէքի փաշան՝ տեսնելով սասունցիներու յամառ ընդդիմութիւնը, կը դիմէ թրքական խորամանկութեան։ Ան կ'որոշէ հաշտութեան առաջարկով զինաթափ ընել ըմբոստները։ Յաջորդ օրն իսկ ճերմակ դրօշակ կը պարզուի թրքական բանակին մէջ և պատգամաւորները կ'ուղղուին դէպի հայկական դիրքերը, դարձեալ ճերմակ դրօշակներով։

Մուրատ փորձառու և պատերազմի օրէնքներուն տեղեակ հրամանատար մըն էր։ Կը հրահանգէ յառաջացող պատգամաւորներուն վրայ չկրակել։

Վերջապէս Թուրք սպայ մը Մուրատին մօտենալով՝ զինուորական բարեւ մը կու տայ և անոր կը յանձնէ հաշտութեան նամակը։ Մուրատ կը կարդայ նամակը, պահ մը կը մտածէ և ապա կը բացատրէ իր ընկերներուն և անոնց կարծիքը առնելէ յետոյ, կը դառնայ հարիւրապետին և կ'ըսէ· «Իմ ալ ջերմ փափաքս է որ հաշտութիւն ըլլայ, սակայն ես մինակս բան չեմ կրնար ընել, ունիմ ընկերներ, որոնց կարծիքը ևս անհրաժեշտ է առնել»։

Մուրատ շուտով ժողովի կը նստի և կը հաւաքէ բոլորին կարծիքը։ Մուրատ, Տէր Քաջ և Շէնիկի Րէս Գրգօն համամիտ չէին գտնուիր հաշտութեան և նկատելով որ այդ նամակը դաւադրութիւն մըն է, կ'առաջարկեն շարունակել պատերազմը։ Մնացեալները անհրաժեշտ կը նկատեն հաշտութիւնը առաւելապէս ոչ այն պատճառաւ որ լիովին վստահութիւն ունէին Թուրքին վրայ, այլ որովհետեւ դուրսի հայութենէն օգնութեան յոյսեր չունենալէ զատ՝ իրենց ռազմամթերքի և ուտելիքի սակաւութիւնն ալ սուր կերպով զգալի դարձած էր։ Մուրատ կը խնդրէ, կ'աղերսէ որ չիյնան ծուղակին մէջ։ Մուրատ կը պնդէ·

«Ծուղակ մըն է այս, ծուղակ մը սիրելիներս։ Ես յաճախ հանդիպած եմ Թուրք պաշտօնեաներու, որ երբ կը համոզուին թէ իրենց հակառակորդը զօրաւոր է, զայն յաղթելու համար կը դիմեն նենգամիտ միջոցներու, այսինքն հաշտութեան դրօշ պարզելով խաբել դիմացինը»։

Նոյն բանը կը կրկնեն Տէր Քաջն ու Գրգօն։ Սակայն հաշտութեան կողմնակիցները սովի և ռազմամթերքի պակասը նկատի ունենալով՝ յուսահատօրէն կը պնդեն ընդունիլ հաշտութեան առաջարկը։

Սասնոյ կորիճներէն 160 հոգի զինեալ պատգամաւորութիւնը կը սկսի իջնել Անդոքի լեռներէն վար, ինքն ալ պարզելով ճերմակ դրօշակ։

Թուրք բանակին մօտենալնուն պէս, անոնց վրայ կը բացուի դժոխային համազարկ մը։ Սասունցիք իսկոյն կը զգան դաւը։ Ողջերը դիրքեր մտնելով քաջաբար կը պաշտպանուին ու մեծ թիւով Թուրքեր կը սպաննեն, բայց վերջապէս արեան ճապաղիքի մէջ կը նահատակուին բոլորը։

Մուրատի խումբը վերէն կը տեսնէր ամէն ինչ, բայց ողբալէ զատ ոչինչ կրնար ընել։

Մուրատ և իր քաջերը զէնքերը վար դրած չէին, նորանոր դիրքերու մէջ փոխադրուելով կը դիմադրեն յառաջացող բանակին։

Բայց անօգուտ։ Զլատուած էին իրենց ուժերը։ Ռազմիկները ոչնչացած էին, իսկ Մուրատ իր քանի մը քաջերով քարայրներու մէջ կը շարունակէր պայքարիլ։

ՇԱՔԷԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Շաքէի ղեկավարած կանանց խումբը երբ կը տեսնէ խուժանին մօտեցումը՝ կը բարձրանայ քարաժայռի մը ծայրը և միամեայ երեխան կրծքին սեղմած՝ կը պոռայ իր ընկերուհիներուն. «Քոյրե՛րս, կռուինք հայրենիքը պաշտպանելու համար, իսկ եթէ չենք կրնար յաղթել, մեռնի՛նք, չիյնալու համար Թուրքերու պիղծ ձեռքը...», ու կը շարունակէ քարերով կռուիլ խուժանին դէմ, բայց երբ կը տեսնէ անոնց վայրագօրէն մօտեցումը իրեն, ժայռէն վար կը նետուի՝ երեխան կրծքին սեղմած ու կը նահատակուի, խուժանին զարմացական բացագանչութիւններուն տակ։ Անոր կը հետևին շատեր, որոնք չեն ուզեր յանձնուիլ խուժանին։ Զէքի փաշայի բանակը կը քանդէ, կը հրդեհէ և մոխրակոյտի կը վերածէ Շէնիկ, Սէմալ, Ալեանցիք, Կելիէկուզան և այլ գիւղեր։

Բայց աւա՜ղ, սպառած էր կռուողներու ռազմամթերքը և սովը իր ճիրաններով հեծած էր անոնց վիզին և ուժգնօրէն կը պրկէր զայն։ Սասունցին դարձած էր թևերը կտրած արծիւ, անկարող այլևս ճախրելու։

Արտաքին հայ աշխարհէն օգնութեան որևէ յոյս չքացած էր բոլորովին։

Միւշիր Զէքի փաշայի զօրքերը, Թուրք և քիւրտ անկանոն խուժանը իրենց վայրագ կիրքերը յագեցնելու համար կը սկսին իրարու հետ մրցիլ մագլցելով Սասնոյ բարձունքը, երբ յայտնի կ'ըլլայ որ Սասունցին զէնքը վար դրած է։

Մուրատի համար անհնարին կը դառնայ կռիւը շարունակել, հետևաբար իր փոքրացած խումբով կ'ապաստանի մօտակայ քարայր մը։ Դժբախտաբար զինուորներէն նշմարուելով կը հետապնդուի։

Քարայրի բերանը ժամերով կը հսկեն հետապնդողները, սակայն ներսը մարդկային նշան չերևիր։ Յուսահատ՝ երբ մեկնիլ կը մտածեն, փարձառու զինուորի մը խորհուրդով, որպէս վերջին փորձ, չորցած խոտերու դէզ մը կը մօտեցնեն քարայրին բերանը և կրակ կու տան չորս կողմէն, որու արձակած թանձր ծուխը քարայրէն ներս հոսելով, շատ չանցած ներսինները կիսախեղդ դուրս կը նետուին։ Բոլորն ալ կը ձերբակալուին։

Թրքական զօրքի սպաներէն մին կը մօտենայ ձերբակալուածներուն, մէկիկ մէկիկ ուշադիր կը քննէ և մէկուն քով կանգ առնելով կը պոռայ.

«Ահիկա պետն է ապստամբներու, նոյնինքն Մուրատը, իմ դասընկերը Պոլսոյ բժշկական վարժարանի՝ Համբարձում Պոյաճեանը»։

Զարագործները ուրախութենէն խելայեղ բացագանչութիւններ կ'արձակեն։

Անմիջապէս բոլորին թևերը կը կապեն։ Իսկ Մուրատ մասնաւոր հսկողութեան տակ կը տարուի բանակի կեդրոնատեղին, ուր ենթարկուելով ահաւոր չարչարանքներու՝ կը նետուի Մուշի բանտը։

ՄՈՒՐԱՏ՝ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՀԱՆՈՒԻ

Սուլթան Համիտ հրճուանքէն կարծես խենթեցած էր, երբ իրարու ետևէ հասնող Զէքի փաշայի հեռագիրները կ'աւետէին կայսերական հրամաններուն տառացիօրէն գործադրութիւնը։

Սասունի վայրագութեանց մասին Իզմիրլեան Պատրիարք Անգլիոյ և Ռուսիոյ դեսպաններուն բողոքած ըլլալով՝ Սուլթան Համիտ կը սարսափէր անոնց միջամտութենէն։

Հնչակեան Կեդրոնը Սասնոյ ջարդերու մասին օրը օրին տեղեկութիւններ տուած էր մամուլին, «Հնչակ»ի և այլ «Թադրիր»ներու միջոցաւ։

Սուլթան կ'որոտար և կը հայհոյէր Նազըմի հասցէին, որ անճարակ գտնուած էր և Հնչակեանները կարողացած են Սասունէն և Մուշէն ճշգրիտ լուրեր հասցնել ամէն կողմ։

Մուրատ հասած էր Պոլիս՝ նոյն ատեն, գաղտնօրէն և խիստ հսկողութեան տակ՝ երեկոյեան բերուած էր Եըլտըզ։

Հոն էին Հասան փաշա, Նազըմ փաշա, Թահսին պէյ, ու Արիֆ պէյ։

Սուլթան Համիտ՝ Հասան փաշայի կռնակի վարագոյրին ետև նստած՝ մութին մէջ աննշմարելի բացուածքէ մը կը դիտէր «ապստամբ ֆէտայի պաշին», որ ոչ միայն զէնք բարձրացուցած էր, այլև՝ գիւղեր, քաղաքներ, գաւառներ ոտքի հանած։ Կէս գիշերը կ'անցնէր, երբ Եըլտըզի ոստիկաններէն երկուքի հսկողութեամբ՝ Մուրատ կ'առաջնորդուէր ներս։ Բոլորին աչքերը անմիջապէս կը յառէին անոր։ Եըլտըզը դողացնող Հնչակեան ֆէտայի պաշին՝ կուրծքը ցցած, ճակատը բարձր՝ կը կանգնի դահիճներու առջև։

Մուրատ ահռելի չարչարանքներու տակ և տաժանելի ճամբորդութենէ ֆիզիքապէս տկարացած, գրեթէ քայքայուած էր, բայց իր բարոյական կորովը հրաշալիօրէն կը պահէր։ Այս պարագան երևան կու գար իր տուած պատասխաններէն։

Հասան փաշան կ'ըսէ.

– Զաւակս, ձեզ պատժելու համար չէ որ հոս բերած ենք, մի քանի հարցում պիտի ընենք միայն. եթէ ուղիղ պատասխանէք, ազատ պիտի արձակենք։

Մուրատ կը պատասխանէ.

— Փաշա, իմ պատասխանները պիտի ըլլան ուղիղ, հոգ չէ թէ անոնք իմ անձիս համար ըլլան վնասակար։

— Այժմ ըսէք, թէ դո՞ւք էք Համբարձում Պօյաճեանը, պետական բըժըշկական ուսանողը, որ Գում Գափուի ցոյցը կազմակերպեցիք, յետոյ անցաք Սասուն և Վեհափառին դէմ ժողովուրդը ըմբոստութեան մղեցիք։

— Այո, ես եմ Համբարձում Պօյաճեանը, կը պատասխանէ Մուրատ համարձակ և կտրուկ կերպով։

— Ի՞նչը ստիպեց ձեզ որ մեր Վեհափառին շատ սիրելի՝ խաղաղ ժողովուրդը ըմբոստութեան մղէք։

— Ինչո՞ւ այդ հարցումը փաշա։ Միթէ չէ՞ք գիտեր երբ ժողովուրդը ըմբոստանայ՝ կը նշանակէ թէ ան կը ճնշուի ֆիզիքապէս, բարոյապէս և տնտեսապէս։ Երջանկութեան և խաղաղութեան մէջ ապրող ժողովուրդ մը ո՛չ միայն ըմբոստութեան մասին չի մտածեր, այլ և իր մէջէն կը վտարէ խաղաղութիւնը խանգարողները։ Այո՛, համաձայն եմ ձեզի հետ թէ Սուլթանը շատ կը սիրէ հայութիւնը և իր այդ սէրը կ'արտայայտէ թալաններով և ջարդերով։

— Ըսել կ'ուզէք մեր Վեհափառ տէ՞րը կը ջարդէ հայերը։ Զգոյշ եղէք ձեր արտայայտութիւններուն մէջ, կը հրամայէ Հասան փաշան։

— Ան չի ջարդեր, սակայն անոր հրամանով թուրք, քիւրտ խուժանը և կանոնաւոր զօրքերը կը ջարդեն, կ'ամայացնեն գիւղերն ու քաղաքները և յետոյ կը մեղադրեն հայերը թէ կ'ըմբոստանան։

«Ջարդը, թալանը դադրեցուցէք, օրէնքի առջև հայն ու իսլամը հաւասար նկատեցէք, երկրին ամէն կողմը արդարութիւն թող տիրէ, այն ատեն ըմբոստութիւնը, յեղափոխութիւնը վերջ կը գտնեն։ Իսկ եթէ ներկայի աւազակային դրութիւնը շարունակուի, ըմբոստութեան կայծերը ուշ կամ կանուխ պիտի տարածուին բոլոր գաւառները»։

Սուլթան Համիտ կատղած էր Մուրատի խօսքերէն։

— Այդ կեաւուրը պէտք է կախուի, կ'որոտայ Համիտ։

Կեդրոնական բանտին մէջ անկարող կ'ըլլան Մուրատէն քաղել որևէ տեղեկութիւն Հնչակեան կուսակցութեան և անոր գործունէութեան մասին։

Երկու շաբաթ, օրական մէկ երկու ժամ տեւող գաղտնի դատավարութիւնը վերջ կը գտնէ Սուլթան Համիտի հրամանով։

Եւրոպական պետութեանց միջամտութեամբ մահուան վճիռը կը փոխուի ցմահ բանտարկութեան և կը ղրկուի Ափրիկեան Տրիպոլիս։

ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՕՏԱՐ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Օսմանեան կայսրութեան մէջ տեղի ունեցող ամէն փոքր դէպք իսկ, իր լայն արձագանգը կը գտնէր եւրոպական դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ, որոնք կը ջանային դէպքը շահագործել իրենց քաղաքական նպատակներուն։

Սասնոյ դէպքերը, բնականաբար, չէին կրնար անտես մնալ և անտարբեր թողուլ այդ դիւանագէտները. ուստի Էրզրումի, Տիգրանակերտի ֆրանսական, անգլիական հիւպատոսները օրը օրին հաղորդական տեղեկատուութիւններով իրազեկ կը պահեն իրենց Պոլսոյ դեսպանները, որոնք, իրենց հերթին՝ կը հաղորդեն պատկան կառավարութիւններուն՝ Լոնտոն կամ Փարիզ։

Ստորև կու տանք զանազան վաւերագրերու պատճէնները, որոնք կ'առնենք ֆրանսական կառավարութեան Արտաքին Գործոց նախարարութեան կողմէ հրատարակուած «Դեղին Գիրք»էն, լոյս տեսած 1897ին և որ կը կրէ՝

Մինիսթէր տէ զ'Աֆէր զ'Էթրանժէր

ԼԷ Զ'ԱՖԷՐ Զ'ԱՐՄԷՆԻԷՆ 1893–97

Փարի

Տիգրանակերտի ֆրանսական փոխ-հիւպատոս Մ. Մէյրիէ՝ 5 Հոկտեմբեր 1894ին կը հաղորդէ Արտաքին Գործոց նախարար Մ. Անոթօի.—

«Շարժումը կազմակերպուած էր երկար ժամանակ առաջ՝ ՀՆՉԱԿ ընկերութեան կողմէ, որուն Կեդրոնը ներկայիս Թիֆլիս կը գտնուի՝ նախապէս Լոնտոն եւ Աթէնք ըլլալէ յետոյ եւ որ նպատակ ունի հետապնդել Հայաստանի անկախութիւնը։ Այս *Ընկերութեան* հրահանգով է որ ըմբոստները հնազանդած եւ ապստամբած են։

«Պոլսէն եկած կարգադրութեան համաձայն Երզնկայի 4րդ բանակի հրամանատարը 15.000նոց բանակով մը, որուն կը միանային հազարաւոր քիւրտեր եւ համիտիէներ, կը յարձակին ապստամբներուն վրայ։ Բազմաթիւ ձախորդ յարձակումներէ յետոյ, ի վերջոյ կը յաջողի կացութեան տէրը ըլլալ։

«Ինծի հաւաստեցին թէ՝ չորս կողմերէ զինուորական շղթայով մը շրջապատելէ յետոյ՝ հայերը խաբէբայութեան զոհ գացեր են ու անզօրէն ջարդի ենթարկուեր են. շատ քիչեր կրցած են ազատիլ։»

Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Քամպոն իր հաղորդական տեղեկատուութեանց շարքին կու տայ նաեւ հետեւեալ հետաքրքրական մանրամասնութիւնը.

«...Ապստամբութեան ղեկավար Մուրատի վրայէն գտնուեցաւ նաեւ նամակ մը, գրուած իր խումբերէն մէկուն կողմէ, որուն մէջ կ'ըսուէր.

«Յարգելի ընկեր Մուրատ,

Խնդրոյ առարկայ նամակը ստացանք եւ զայն ընդունեցինք յուզումով։ Եթէ մեզմէ հարցնես՝ այլեւս մեզի բան մը չէ մնացած, որովհետեւ ահա 12 օր է յարձակումը անվերջ կը տեղայ մեր վրայ եւ Աստուծոյ շնորհիւ՝ մենք ենք յաղթականը։

Թշնամին շրջապատած է Հիւսէյնիկը եւ գիշերը գիւղ մտնելով՝ մոխիրի վերածեր է։ Այս առտու ալ ան մեր վրայ քալեց՝ Անդոկի բոլոր կողմերէն։ Ահա թէ ինչո՞ւ Տէր Պետրոսը, իր հետ առնելով Կելիէկուզանի բնակչութեան մեծամասնութիւնը գնաց դէպի Սասուն՝ հակառակ մեր կամքին։ Տակաւին չենք գիտեր սպանեալներուն թիւը, միայն թէ կիներու եւ երեխաներու մեծամասնութիւնը այրուած են տուներուն մէջ։ Շատեր ալ կորսուած են։

Գիրքօ Մոսէեան
Օհան Նիկայեան
Տէր Յովհաննէս քահանայ

* * *

Սասունի ապստամբութիւնը և մանաւանդ անոր հետեւող ջարդը մեծ յուզում կը պատճառեն ամէն կողմ և առիթ կու տան Եւրոպական դիւանագիտութեան նորանոր դիմումներով Բ. Դուռը նեղել և փութացնել խոստացուած և չգործադրուած Հայկական Բարենորոգումները։

Այս դիմումներուն հետեւանքով Օսմանեան կառավարութիւնը կը յօժարի մասնաւոր քննիչ յանձնախումբ մը ղրկել Սասուն, տեղւոյն վրայ ապստամբութեան բոլոր պարագաները քննելու համար։ Այդ յանձնախումբին պիտի միանային Երզրումի օտար հիւպատոսները կամ անոնց ներկայացուցիչները։

Թուրք կառավարութեան պատուիրակութիւնը կազմուած էր հետեւեալ անձերէ.— Շէֆիք պէյ՝ նախագահ, Ճէլալ պէյ, Մէճիտ պէյ, Թէֆիք փաշա։ Իսկ օտար հիւպատոսական ներկայացուցիչներն էին.— Ֆր. Վիլպէր, Փրժէվալսքի և Շիփլէյ՝ ֆրանսական, ռուսական և անգլիական հիւպատոսներու փոխանորդները։

Այս քննիչ յանձնախումբը Սասուն կը հասնի 23 Յունուար 1895ին և յաջորդ օրն իսկ կը սկսի աշխատանքի, որ կը տեւէ մինչև 26 Յուլիս։ Ան կ'ունենայ 106 նիստ և կը լսէ 190 վկաներ, որոնցմէ՝ 23 կառավարական պաշտօնեաներ, 6 բանակի սպաներ, 6 հայ կղերականներ, 61 քիւրտեր, 2 մշեցի հայեր, 78 խուլարցի հայեր և 18 խիանցի հայեր։

Տեղեկագիրը, որ ընդարձակ գրքոյկ մըն է, քննութեան արդիւնքը տալէ առաջ կը ներկայացնէ Սասունի աշխարհագրական դիրքը, գիւղերը, բնակչութեան թիւն ու կենցաղի պայմանները և երկարօրէն կանգ կ'առնէ հայ և քիւրտ բնակչութեան փոխյարաբերութեանց վրայ։ Ինչ կը վերաբերի բուն ապստամբութեան, տեղեկագիրը հիմնուելով Մուրատի վրայ գտնուած օրագրի տեղեկութեանց, ինչպէս նաև այն իրողութեան վրայ, որ Սասունի հայ ընտանիքները տակաւին ապստամբութենէ շատ առաջ լեռները քաշուած և ապահով տեղեր ապաստանած էին, կ'եզրակացնէ որ շարժումը կանխամտածուած, նախապատրաստուած խռովութիւն մը եղած է։ Կը քաղենք հետեւեալ քանի մը հատուածը յիշեալ Տեղեկագրէն, միշտ աչքի ունենալով Ֆրանսական Արտաքին Գործոց Նախարարութեան վերոյիշեալ փաստաթուղթը.

«...Մուրատի վրայ գտնուած յուշագիրներուն մէջ կային հայրենասիրական բանաստեղծութիւններ, որոնք կ'արտայայտէին յառաջիկայ շարժման տրամադրութիւնները, հակառակ անոր որ իր գրիչին չէին պատկաներ անոնք, սակայն իր վրայ գտնուած նամակի մը սկիզբը ցոյց կու տար թէ Մուրատ եւ Տամատեան այս կողմերը եկած էին քաղաքական գաղտնի նպատակով մը»։

Տեղեկագրին ամէնէն կարեւոր և ամէնէն ծանր կէտը այն է, որ կը հաստատէ թէ՝ հակառակ անոր որ Սէմալի բնակչութիւնը, քահանաներու առաջնորդութեամբ անձնատուր եղած է, սակայն բանակը մեծ մասամբ ջարդած և գործադրած է գազանային բռնութիւններ՝ կանանց և երեխաներու նկատմամբ։

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Սասնոյ ապստամբութեան մասին Քննիչ Յանձնախումբի տեղեկատուութեան վրայ, մեծ պետութեանց ներկայացուցիչները 1895 Մայիս 11ին Սուլթանին կը ներկայացնեն Բարենորոգմանց ծրագիր մը, որ ձեւակերպուած էր Անգլիոյ կողմէ և կը բաղկանար հետեւեալ յօդուածներէն։ Յուշագիրը կը սկսի այսպէս.—

Ներփակ ծրագիրը կը պարունակէ ընդհանուր ամփոփումը այն փոփոխութիւններուն, որոնք անհրաժեշտ կը նկատուին ընել Հայկական վիլայէթներու վարչական, ելմտական եւ իրաւական մարզերու մէջ։

Օգտակար նկատուած է ընել՝ զատ յուշագրի մը մէջ՝ որոշ միջոցառումներ, որոնք դուրս կը մնան վարչական կարգադրութեանց սահմաններէն եւ որոնց կիրառումը Բ. Դրան կողմէ առաջնահերթ կարեւորութիւն ունի. ասոնք են.—

1. Վիլայէթներու թիւին կրճատում.
2. Երաշխաւորութիւն՝ վալիներու յարմար ընտրութեանց համար.
3, Ներում բոլոր այն հայերուն՝ որոնք քաղաքական պատճառներով դատապարտուած կամ աքսորուած են.
4. Տարագիր եւ աքսորեալ բոլոր հայերուն ազատ վերադարձ.
5. Դատավարութեանց փութացում.
6. Բանտերու եւ բանտարկեալներու կացութեան քննութիւն.
7. Բարձր Քոմիսէրի նշանակում՝ հսկելու գաւառներու մէջ բարենորոգութիւններու գործադրութեան վրայ.
8. Ստեղծում «Մնայուն Հակակշիռ Յանձնաժողով»ի մը՝ Պոլսոյ մէջ.
9. Սասունի հայութեան կրած վնասներու հատուցում.
10. Կրօնի հաւատափոխութեան արգիլում.
11. Հայերու տրուած եւ ետքէն խլուած առանձնաշնորհումներու վերադարձում.
12. Բարելաւում՝ Օսմանեան կայսրութեան միւս վիլայէթներու մէջ բնակող հայերու կացութեան։

Մեծ Պետութեանց կողմէ ներկայացուած սոյն յուշագիրը պահ մը չփոթութեան կը մատնէ Բ. Դուռը, որ կը փորձէ՝ ըստ իր սովորութեան, ձգձգումի ենթարկել և պատճառ բռնելով պայրամի տօները, կը խնդրէ ժամանակաւոր կերպով յետաձգել անոր պատասխանը։ Այս անգամ Անգլիա՛ն է որ խիստ կեցուածք կ'ունենայ և կը մերժէ ամէն ձգձգում.

Բ. Դուռը հարկադրուած՝ նոր յուշագրով մը կէտ առ կէտ կը պատասխանէ Մեծ Պետութեանց յուշագրին։ Այսպէս.—

1. Բ. Դուռը դէմ է վիլայէթներու թիւը կրճատելու առաջարկութեան, որովհետեւ նման կարգադրութիւն մը մեծապէս պիտի բարդացնէ վարչական մեքենայի գործը.
2. Կուսակալներու ընտրութեան համար օտար պետութեանց կարծիքը եւ հաւանութիւնը առնելը դէմ կը նկատէ Օսմանեան կայսրութեան վեհապետական իրաւունքներուն եւ արժանապատուութեան.
3. Անմեղ ամբաստանեալները արդէն իսկ ազատ արձակուած են.
4. Բ. Դուռը կ'արտօնէ վերադարձը փախստականներուն եւ աքսորեալներուն երբ՝ յետ քննութեան կը ստուգուի անոնց ինքնութիւնը, քաղաքացիութիւնը,

անցեալը եւ ապա կը տրուի անոնց բարեյուսութեան համար անհրաժեշտ երաշխիքը.

Այս առթիւ Բ. Դուռը կը ճշտէ նաեւ թէ՝ աւելորդ կը գտնէ նոր Յանձնաժողովի մը ստեղծումը, քանի որ քննիչներ նշանակելու համար հրահանգ տրուած է, որոնք պիտի ըլլան խառն՝ մահմետականներէ եւ քրիստոնեաներէ.

5. Բ. Դուռը նոյնպէս դէմ է մասնաւոր կառավարիչ մը Հայաստան ղրկելու առաջարկին, որովհետեւ հաւասարաօրէն իր յանձնառութիւնները գործադրելու պատասխանատուութիւնը կը պատկանի Օսմանեան կառավարութեան.
6. Հաւասափոխութեան հին օրէնքներու վրայ որեւէ նոր կարգադրութիւն չի կրնար ըլլայ.
7. Բ. Դուռը կը մերժէ միւս վիլայէթներու մէջ բնակող հայերու շահերը պաշտպանելու համար՝ տեղւոյն կուսակալին մօտ՝ հայ փոխանորդ մը նշանակելու առաջարկը:
8. Բ. Դուռը մնայուն քննիչ մը կը նշանակէ իւրաքանչիւր գաւառի մէջ՝ քննելու համար կալուածական վէճերը.

Այս առարկութիւններէն ետք՝ նեղացած Սուլթան՝ վեց ամիս շարունակ կը ձգձգէր Մայիսեան Բարենորոգումներու վերջնական մշակումն ու գործադրութիւնը:

Պոլսոյ հայութեան և Հնչակեան կուսակցութեան ջիղերը ասկէ անդին չէին կրնար տոկալ. կը դիմեն ցոյցի մը՝ մասնակի խանութներու գոցումով: Սուլթանը այս անգամ գրգռութիւններու լայնածաւալումին առաջքն առնելու համար, օտար դեսպանատուներուն, 18 Հոկտեմբերին տուած հռչակագիրով մը կը հաստատէր Հրամանագրին անմիջական հրատարակութիւնը:

Ասոր վրայ՝ հայոց խանութները կը բացուին:

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ

Յօդ. 1.— Իւրաքանչիւր վիլայէթի մէջ՝ կուսակալներու կողքին կը նշանակուի մէկական ոչ-մահմետական տեղակալ, որ պաշտօն ունի գործակցելու՝ ընդհանուր նահանգի գործերու պատրաստութեան ու կարգադրութեան աշխատանքներուն:

Յօդ. 2.— Նոյնպէս՝ ոչ-մահմետական օգնականներ կը նշանակուին միւթեսարիֆներուն եւ գայմագամներուն մօտ, ուր բնակչութեան թիւը անհրաժեշտ կը դարձնէ:

Յօդ. 3.— Գայմագամները կ'ընտրուին առանց կրօնի խտրութեան, Ն. Գործոց Նախարարութեան կողմէ հիմնուած քաղաքային դպրոցի վկայական ունեցողներէ եւ հաստատուած կայսերական *իրատէ*ով:

Յօդ. 4.— Իրենց պաշտօնի վրայ ներկայիս գտնուողները կը շարունակեն մնալ, եթէ նոյնիսկ յիշեալ վկայականը չունենան:

Յօդ. 5.— Պետական հիմնարկներու մէջ պաշտօններ կը տրուին կայսրութեան մահմետական եւ ոչ-մահմետական հպատակներուն՝ համեմատական սկզբունքի վրայ Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի, Տիգրանակերտի, Մամուրէթ էլ Ազիզի եւ Սվազի վիլայէթներու մէջ: Ոչ-մահմետական պաշտօնեաներուն թիւը կ'որոշուի Հակակշիռի Մնայուն Յանձնաժողովին կողմէ:

Յօդ. 6.— Սանճագներու եւ գազաներու վարչական խորհուրդները կը պահուին եւ կը շարունակեն գործել համաձայն յօդուած 61ի՝ վիլայէթներու ընդհանուր կանոնագրութեան:

Յօդ. 7.— Նահիէները կը կազմակերպուին համաձայն վիլայէթներու վարչական ընդհանուր կանոնագրութեան յօդուած 90—106ի տրամադրութեան:

Յօդ. 8.— Իւրաքանչիւր նահիէ կը կառավարուի մէկ Միւտիրի եւ մէկ խորհուրդի կողմէ՝ կազմուած չորս անդամներէ, որոնք կ'ընտրուին բնակչութեան քուէներով: Այս խորհուրդն է որ կ'ընտրէ Միւտիրը եւ իր օգնականը: Միւտիրը պիտի ըլլայ մեծամասնութիւն կազմող դասակարգէն, իսկ օգնականը՝ փոքրամասնութիւն:

Յօդ. 9.— Նահիէի իւրաքանչիւր գիւղ կ'ունենայ մուխթար մը:

Եթէ գիւղն ունի բազմաթիւ թաղեր եւ տարբեր դասակարգեր, իւրաքանչիւր թաղ եւ դասակարգ իր մուխթարը կ'ունենայ:

Յօդ. 10.— Ոչ մէկ գիւղ չկրնար երկու նահիէի պատկանիլ:

Յօդ. 11.— Իւրաքանչիւր բնակավայր կ'ունենայ խորհուրդ մը, մուխթարի նախագահութեամբ, որ պաշտօն կ'ունենայ բարեացակամօրէն հարթելու վէճերը՝ համաձայն ընդհանուր օրէնքներուն:

* * *

Ապստամբած Սասունի նահատակներուն խռովայոյզ ոգին կրնա՞ր հանգիստ ննջել: Աւա՜ղ, նեղացած էր Համիտը:

ՊԱՊԸ ԱԼԻԻ ՑՈՅՑԸ

Թուրք կառավարութիւնը Մայիսեան ծրագրի վաւերացումը և անոր գործադրումը՝ քննութեան պատրուակին տակ, դարձեալ կը ձգձգէր: Որքան կ'ուշանար, հայութիւնը աւելի անհամբեր կը դառնար: Երբ այլեւս Հրամանագրին գործադրութիւնը դարձաւ գրեթէ անյուսալի, Հնչակեան կուսակցութիւնը անհրաժեշտ նկատեց նոր և մեծ ցոյցով մը զայն յիշեցնել թէ՛ Սուլթանին և թէ՛ օտար պետութեանց: Այդ ցոյցին կազմակերպութեան համար այս անգամ աւելի նպաստաւոր պայմաններ կային՝ ազգային ճակատին վրայ: Ազգը՝ Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավարութեան տակ, յաջողած էր պատրիարքական աթոռին նստեցնել Իզմիրլեան Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը, որ իր բացառիկ կարողին, զօրաւոր կամքին և անտեղիտալի վճռականութեան շնորհիւ ստացած էր «Երկաթէ Պատրիարք» անունը:

Հնչակեան կուսակցութիւնը յաջողցուցած էր Իզմիրլեանի ընտրութիւնը: Կուսակցութեան խօսնակն էր «Հայրենիք» թերթը: Այդ թերթին շուրջ համախմբուած էին ժամանակի բոլոր Հնչակեան և այլ յառաջդիմական մտաւորականները, ի թիւս որոց նաև Արփիար Արփիարեան, Երուանդ Օտեան, Լեւոն Փաշալեան և Արշակ Չօպանեան: Իզմիրլեանի պատրիարքական թեկնածութիւնը կը պաշտպանէին նաև Գաբրիէլ Նորատունկեան, Տիգրան Քէլէկեան Խան, Տոքթ. Տաղաւարեան և ուրիշներ:

Ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ խանդավառութեամբ, Մայր Եկեղեցիին մէջ՝ 1894 Դեկտ. 7ին: Բ. Դուռը ամէն ջանք ըրած էր որպէսզի ձախողէր Իզմիրլեանի ընտրութիւնը, անոր մէջ տեսնելով Հնչակեանութեան յաղթանակը: Սակայն, հակառակ ատոր և ի պատիւ հայ ընտրողներուն, Երկաթէ Պատրիարքը յաղթական ելաւ և իր ձեռքն առաւ ազգին ղեկավարութիւնը և

Հայկական դատը։ Սուլթանը երկար ատեն չէր վաւերացներ ընտրութիւնը. ի վերջոյ ան տեղի տուաւ և Իզմիրլեան կատարեց իր ուխտը։

Ահա հետաքրքրական միջադէպ մը, որ շատ խօսուն կերպով կը ներկայացնէ այդ օրերուն տիրող մտայնութիւնը։

Ընտրութեան վաւերացումին յաջորդող երդման արարողութեան առթիւ, «Հայրենիք»՝ Լ. Փաչալեանի և Ե. Օտեանի միացեալ գրչով հրատարակած էր հետեւեալ հատուածը.

«Դուրսը՝ եկեղեցիին բոլոր զանգակները կը հնչէին վառ ու աւետաւոր խընծիղով ու ոգեւորութեամբ երկինքին մէջ դրկելով իրենց հաւատարծարծ հնչականութիւնը»…

Վերջին երկու բառերը՝ «հաւատարծարծ հնչականութիւնը» գաղտնի ոստիկաններու կողմէ կը թարգմանուէր ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԵԱՄԲ։ Ատոր համար խմբագիր Արփիարեան կը բանտարկուէր և թերթն ալ կը գոցուէր։ Ազդեցիկ հայու մը միջամտութեամբ կարելի կ՚ըլլայ հարցը լուսաբանել և Արփիարեանը բանտէն հանել։ Կարճ դադարէ մը ետք «Հայրենիք» կը շարունակէ վերհրատարակուիլ։

Իզմիրլեանի հետ գործակցելու սահմանուած վարչութիւնը՝ «Հայրենիք»ի պատրաստած ցանկին անդամներն էին, որոնց մէջ տիրող տարրը Հնչակեաններն էին, ինչպէս նաև Բերայի թաղականութեան անդամները։

Նախապատրաստական այս աշխատանքներէն ետք, կուսակցութիւնը կ՚անցնի Պապը Ալիի ցոյցի կազմակերպութեան։

Ցոյցը տեղի պիտի ունենար 1895 *Սեպտեմբեր* 18*ին։ Այդ շրջանին Հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպչական կազմը երկու մարմիններէ կը բաղկանար, Վարիչ* Մարմին՝ *որ Թուրքիոյ յեղափոխական աշխատանքներուն ընթացք կու տար Լոնտոն նստած՝ Կեդրոնական Վարչութեան հաւանութեամբ, երկրորդ՝* Գործադիր Մարմին՝ *որ կը ղեկավարէր կազմակերպչական գործը՝ Պոլսոյ Վարիչ Մարմինէն ստացած հրահանգներուն համաձայն։*

Այս երկու մարմինները իրար գործերու տեղեակ կ՚ըլլային երկուքէն ընտրուած վստահելի ընկերոջ մը միջոցաւ, որ երկու վարչութեանց «ներկայացուցիչ» տիտղոսով կը ճանչցուէր։ Վարիչ Մարմնի անդամներն էին՝ Լեւոն Մկրտիչեան, Ս. Սուրէնեան, փաստաբան Գուրգէն էֆէնտի, Վ. Արզուեան և Ա. Օհանջանեան։ Այս վերջինը Պոլսոյ Հնչակեանութեան պաշտօնական ներկայացուցիչն էր։

Գործադիր Մարմնոյ անդամներն էին՝ Մ. Հայգազրծեան, Ա. Կամսարական, Յակոբ Արծրունի, Վ. Յարութիւնեան, Վ. Արզուեան և Կարօ Սահակեան։

Ցոյցի յայտարարութիւնները՝ հայերէն, թուրքերէն և ֆրանսերէն, կը ցրուէին քանի մը օր առաջ նոյնիսկ դիւանագիտական շրջանակներուն։ Կը պատրաստուէր Բողոք-Պահանջագիր մը, որ պիտի տարուէր Բ. Դուռ և ներկայացուէր Սուլթանին։

Ահա այդ պահանջագիրը, խմբագրուած Մ. Տամատեանի կողմէ.

«Պոլսոյ՝ տեղացի եւ ասիական ամեն նահանգէ պանդուխտ հայերս, միաձայն հաւանութեամբ կազմակերպեցինք այս ցոյցը, հանդիսաւոր կերպով բողոքելու համար մեր երկրին մէջ տիրող գէշ կացութեան դէմ եւ Պապը Ալիին ու Եւրոպային ներկայացնելու համար հայ ժողովուրդին պահանջները։

Մենք կ՚ուզենք այսօր անգամ մը եւս մեր կացութեան վրայ հրաւիրել քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութիւնը, յայտարարելով թէ՝ անխախտելի որոշում տըւած ենք այլեւս համակերպութեամբ չտանիլ ներկայ մահաբեր եւ անիրաւ վիճակը։

Մենք կը բողոքենք այն սիստեմաթիք հալածանքին դէմ, որուն ենթակայ եղած է մեր ժողովուրդը, մանաւանդ այս վերջին քանի մը տարիներս, որ Բ. Դրան կողմէ ընդունուած է իբր կառավարական սկզբունք՝ միակ նպատակ ունենալով բնաջինջ ընել հայերը եւ պարպել իրենց հայրենիքը։ Այս իրողութիւնը լիովին կը հաստատեն մէկ կողմէ օտար հիւպատոսներու տեղեկագիրները ու եւրոպական թերթերու թղթակիցները եւ միւս կողմէ՝ պաշտօնական տեղեկագիրները եւ շարունակական գանգատները, որոնք կը տեղան Ազգային Պատրիարքարան։

Մենք կը բողոքենք քաղաքական անիրաւ ձերբակալութեանց դէմ, բանտարկեալներուն վրայ գործադրուած բարբարոսական եւ հակամարդկային տանջանքներուն դէմ, ինչպէս նաեւ պաշտօնեաներու եւ հարկահաւաքներու անիրաւ կեղեքումներուն դէմ։

Մենք կը բողոքենք Սասունի կոտորածին դէմ, ուր, ինչպէս հաստատուած իրողութիւն մըն է այսօր, մեր հազարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը, համարձակած էին խնդրել ապահովութիւն՝ իրենց կեանքին եւ ինչքին, պաշտպանութիւն՝ իրենց պատւոյն եւ կրօնքին, բայց անոնք նպատակ եղան իբր ապստամբներ, ուստի եւ ջարդուեցան զինուորներէ եւ լռեցին իրենց արեան մէջ։

Մեր ժողովուրդը պէտք ունի անդորրութեան եւ ապահովութեան, որպէսզի կարենայ համեմատաբար բարեկեցութիւն ձեռք բերել ու հասնիլ այն յառաջդիմութեան ու քաղաքակրթութեան, դէպի ուր կը դիմեն ուրիշ ժողովուրդներ։

Մենք կը պահանջենք օրինական իրաւունքներ, որոնք երաշխաւորեն մեր կեանքին ու ինչքին կատարեալ ապահովութիւնը, մեր պատւոյն բացարձակ պաշտպանութիւնը։ Մենք կը պահանջենք ազատութիւն՝ խղճի, խօսքի, մամուլի եւ հանրային գումարումներու. ինչպէս նաեւ՝ օրէնքի առջեւ ամենուն բացարձակ հաւասարութիւն։ Մենք կը պահանջենք որ որեւէ ձերբակալութիւն իր արդարացումը ունենայ, անմիջական կերպով, դատարաններու առջեւ, որով կարելի է նախնական բանտարկութիւնը եւ կամայական ձերբակալութիւնները արգիլել։ Պէտք է մեզ արտօնուի զէնք կրել, քանի որ անկարելիութիւն կայ քիւրտերը զինաթափ ընել։

Մենք կը պահանջենք վեց վիլայէթներուն համար ընդհանուր կառավարիչի մը հաստատումը։ Ամէն պարագայի մէջ այդ պաշտօնը պիտի յանձնուի եւրոպացիի մը, որ պիտի նշանակուի պետութենէ։

Այդ պաշտօնեան պիտի կառավարէ երկիրը՝ աջակցութեամբ տեղական ժողովի մը, որուն անդամները պիտի ընտրուին ընդհանուր քուէարկութեամբ, առանց խտրութեան ցեղի, կրօնի եւ դասակարգի։

Մենք կը պահանջենք տնտեսական բարենորոգումներ տեղական պէտքերուն համաձայն։ Ինչպէս են՝ հարկերու թեթեւացում, տարապարհակ աշխատութեանց ջնջում, ինչպէս նաեւ ջնջում քիւրտերու կողմէ դրուած ապօրէն տուրքերու։ Ամբողջ երկրին մէջ միատեսակ տուրքերու միատեսակ դրութիւն. երկրագործութիւնը եւ արդիւնաբերութիւնը վերակենդանացնելու յատուկ բարենորոգումներ։ Վերջ տրուի այն դրութեան, որով հայոց հողերը բռնագրաւուելով քիւրտերուն կը բաշխուին, ինչ որ տեղի կ՚ունենայ մանաւանդ լեռնային տեղերը։ Օժտել հողազուրկ գիւղացիները սեփական հողով։

Հաստատ համոզուած ենք, որ վերոյիշեալ պահանջներուն իրականացումը անհրաժեշտ է թէ՛ հայերուն ընդհանուր ապահովութեան ու բարեկեցութեան համար եւ թէ՛ այն տարբեր ժողովուրդներուն համար, որոնք մեր երկիրը կը բնակին եւ որոնց հետ մեր շահերը նոյնն են:

Հաստատ համոզուած ենք նաեւ, որ ներկայ վիճակին շարունակութիւնը անխուսափելի կերպով ամենամեծ չարիքներու պատճառ պիտի դառնայ թէ՛ մեր երկրի, թէ՛ մեր դժբախտ ժողովուրդի եւ թէ՛ ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան համար:

Այս պատճառաւ, որոշեցինք վճռական կերպով յիշեցնել Սուլթանին եւ պետութեանց՝ հայկական խնդրոյն նպաստաւոր եւ անմիջական լուծումի մը անհրաժեշտութիւնը: Ուստի, ընդհանուր կերպով մը կը ներկայացնենք բարենորոգումներու մեր այս պահանջները, որոնց գործադրութիւնը միայն կրնայ երաշխաւորել խաղաղութիւնը եւ ապահովութիւնը մեր երկրին»:

Ասկէ զատ՝ Պոլսոյ Հնչակեան կուսակցութեան՝ Պոլսոյ մասնաճիւղի վարչութիւնը յայտարարութիւն մը կը հանէ, յայտնելով կատարուելիք ցոյցին խաղաղ բնոյթը եւ կը ղրկէ վեց մեծ պետութեանց դեսպաններուն: Քանի որ ցոյցը խաղաղ բնոյթ պիտի ունենար, ուստի զինուորական իշխանութեանց կողմէ արգիլելու որեւէ փորձ՝ կրնար ծանր հետեւանքներ ունենալ, որոնց ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ձգուէր Օսմանեան կառավարութեան վրայ:

Յայտարարութեան երկու թրքերէն օրինակներէն մին՝ եղեռնադատ ատեանի նախագահին, միւսն ալ՝ ընդհանուր դատախազին կը ղրկուի: Նախագահը կը յանձնէ դատական նախարարին, ան ալ իր հերթին՝ ոստիկանութեան նախարարին: Նոյն իրիկուն ոստիկանութեան տնօրէն Հիւսնի, Նազըմ փաշայի կողմէ կ՚երթայ Իզմիրլեանի մօտ եւ կը խնդրէ, որ ցոյցին կազմակերպիչները իր մօտ կանչէ եւ տարհամոզէ զանոնք՝ ցոյցէն հրաժարելու համար:

Իզմիրլեան կը պատասխանէ թէ՝ ինք որեւէ կերպով չի կրնար միջամտել այդ խնդրին: Ոստիկանութիւնը կ՚որոշէ Պապը Ալիի շրջակայ բոլոր փողոցները զինուորներով շրջապատել: Այդ պարագան նկատի առնելով՝ Հնչակեանները ռազմավարութեամբ մը ցոյցին օրը կը փոխեն, որով փոխանակ Կիրակիի, Երկուշաբթի օր, 4000ի հասնող բազմութիւն մը կը խռնուի Գում Գաբու: Ցուցարարներուն մեծամասնութիւնը կը բաղկանար մշեցի, վանեցի եւ բաղէշցի պանդուխտներէ. ասոնց կը միանային նաեւ պոլսեցիներ, բայց գլխաւորաբար կիներ եւ աղջիկներ...:

Ցուցարարներու մէջէն չորս օրիորդներ կը ներկայանան Իզմիրլեան Պատրիարքին, որոնց մէջէն Մարի Պէյլէրեան յուզիչ ճառով մը կ՚անդրադառնայ Հայութեան կրած տառապանքներուն եւ կը խնդրէ որ Պատրիարքը դիմէ Բ. Դրան եւ Եւրոպական պետութեանց՝ վերջ տալու համար անլուր հալածանքներուն եւ հարստահարութեանց: Մարի Պէյլէրեան ճառը կը վերջացնէ՝ բացագանչելով. «Սրբազա՛ն, ժողովուրդը ՄԱՀ կամ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ կը պահանջէ»: Ցուցարարները այնուհետեւ թափօր կազմած՝ կը դիմեն դէպի Պապը Ալի, հոն ներկայացնելու համար Հնչակեան Ցուցագիր-Պահանջագիրը: Ճամբու ընթացքին ուրիշ խումբեր ալ կը միանան ասոնց եւ բոլորը «Ձայնը հնչե՛ց Էրզրումի Հայոց Լեռներէն» միասին երգելով կը շարժին դէպի պալատ:

Ցուցարարները երբ կը մօտենան Բ. Դրան երկաթեայ վանդակներուն՝ դուռերը կը գոցուին եւ ոստիկանները կ՚արգիլեն ներս մտնել: Այն ատեն քանի մը հոգի կը մօտենան պահակներուն եւ կը բացատրեն թէ իրենք խնդրագիր մը ունին Եպարքոսին յանձնելի ու կը խնդրեն որ թոյլ տրուի գէթ երկու հոգիով անոր ներկայանալ: Այդ պահուն պալատական թիկնապահ մը կը հասնի ձիով եւ իր ձեռքին բռնած «իրատէ»ն (հրամանագիրը) Պապը Ալիի հսկիչ հազարապետին յանձնելով կը յայտնէ թէ՝ զարնելու հրաման է:

Թիկնապահ Սերվէթ պէյ՝ երբ այդ խօսքը կը կրկնէ, հոն գտնուող Արբահամ անունով 18 տարեկան գաւառացի երիտասարդ մը, ատրճանակի հարուածով Սերվէթ պէյը ձիէն վար կը բերէ. մահը վայրկենական կ՚ըլլայ:

Ասոր վրայ կը սկսի կատարեալ կռիւ մը՝ հայերու եւ ոստիկանութեան միջեւ: Դէպքին վայրը կը խուժեն խումբ սոֆթաներ. միւս կողմէ՝ Անտոն Ռշտունիի գլխաւորութեամբ՝ 500 հայ մարտիկներ կը հասնին եւ կռիւը ա՛լ աւելի կը սաստկանայ:

Աւելի քան մէկ ժամ Պոլիս, Բերա եւ Ղալաթա տակնուվրայ կ՚ըլլան: Եպարքոսի թիկնապահը անձամբ կու գայ Պատրիարքարան եւ Իզմիրլեանը կը հրաւիրէ կառավարչատուն՝ Եպարքոսին հետ տեսակցելու համար: Իզմիրլեան՝ անկողին մտած՝ հիւանդ կը ձեւանայ եւ տեղէն չի շարժիր: Քիչ ետք պատրիարքարան կը բերուի գրութիւն մը, ստորագրուած Եպարքոսին, Շէյխ իւլ Իսլամին, Արտաքին եւ Ներքին Գործոց նախարարներուն կողմէ, որով կը հրաւիրէին Իզմիրլեանը որպէսզի ժողովուրդը համոզէ՝ վերջ տալ ցոյցին եւ ցրուիլ:

Արդարեւ, Պապը Ալիէն վերադարձին՝ ժողովուրդը փոխանակ տուն քաշուելու, կը լեցուի Գում Գաբուի, Բերայի եւ Ղալաթայի եկեղեցիները եւ կը շարունակէ խաղաղ եւ անզէն ցոյցը:

Քիչ ետք, Եպարքոսը ինք անձամբ կ՚այցելէ Պատրիարքին եւ նոյն իմաստով դիմում կ՚ընէ: Իզմիրլեան միշտ միեւնոյն պատասխանը կու տայ թէ ինք անկարող է խօսք հասկցնել արդար զայրոյթով բորբոքած ամբոխին:

Խաղաղ ցոյցը յաջորդ օրն ալ՝ Երեքշաբթի՝ կը շարունակուի: Եկեղեցիներու մէջ խմբուած բազմութիւնը չ՚ուզեր քաշուիլ, մինչեւ որ դրական երաշխիքներ չտրուին իրեն:

Պատրիարքարանէն իր յոյսը կտրելով՝ կառավարութիւնը կը դիմէ քանի մը հայ երեւելիներու, որպէսզի համոզեն ժողովուրդին եկեղեցիները պարպել: Ատոնցմէ Նորատունկեան, Տաղաւարեան, Քէլէկեան Խան կը շրջին եկեղեցիները եւ կը հաղորդեն կառավարութեան երաշխաւորութեան մասին, թէ՛ Բարենորոգումներու եւ թէ՛ իրենց ապահովութեան վերաբերմամբ: Ժողովուրդը կը քաշուի եկեղեցիներէն եւ այս խաղաղ նպատակով սկսած, բայց արիւնով վերջացած ցոյցը վերջ կը գտնէ:

ՊԱՊԸ ԱԼԻԻ ՑՈՅՑԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ

Հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպած այս վիթխարի ցոյցը՝ լայն արձագանգ կը գտնէ միջազգային մամուլի ու քաղաքական աշխարհի մէջ: Եւրոպական մամուլը, հաղորդելէ ետք ցոյցին մանրամասնութիւնները, ընդարձակ խորհրդածութիւններ եւ մեկնաբանութիւններ կ՚ընէ:

Ստորեւ կու տանք քանի մը հատուածներ զանազան թերթերէ:

«Մանչեսթըր Կարտիէն» կը գրէ.

«Պոլսոյ հայերը մտադրած էին պատեհ առիթը ստեղծել ժողովրդային ցոյց մը ընելու համար, որ յայտնի էր թէ պիտի արգիլուէր Սուլթանին կողմէ։ Անգլիան նախապէս ստանձնեց պաշտպանել հայերը. բայց մինչեւ այժմ թերացաւ իր յանձնառութեան մէջ։ Հասարակութեան կարծիքը նպաստաւոր է այն մասին, որ այդ պաշտպանութիւնը մինչեւ հիմա իրականացած պէտք էր ըլլար»։

«Սթէնտըրտ» թերթի թղթակիցը 8 Հոկտեմբեր 1895 թուականով կը հեռագրէ.

«Ցոյցին ղեկավարները ցոյց տուին խորունկ հմտութեան մը՝ զոր ունին կացութեան եւ ժողովուրդի տրամադրութեան մասին։ Խումբը կը գործէր իր գաղտնի առաջնորդներու՝ անիշխանական ՀՆՉԱԿի կամ Լոնտոնի կոմիտէին հրահանգով։ Պատրիարքը, որ ցարդ հայերու իրաւանց ներկայացուցիչ ու պաշտպանն էր, հիմա մէկ կողմ մնացած է եւ յեղափոխականները իրենց վրայ առած են շարժման ղեկավարութիւնը։

«Սովորական պայմաններու տակ իրենց լաւ բարեկամներն իսկ կը յարձակէին այդ գործելակերպին համար, սակայն, ամէնէն կրթուած դասակարգի հայերու հետ ունեցած իմ տեսակցութեանս ընթացքին ես չգտայ մէկ հոգի, որ յանդիմանէր յեղափոխականները։ Մենք խնդրեցինք, աղաչեցինք, բողոքեցինք,— կ'ըսեն հայերը,— բայց իշխանաւորներու խուլութիւնը մեզ հասցուց յուսահատութեան, որով՝ մենք ալ որոշեցինք ձեռք բերել զէնքի միջոցով այն՝ ինչ որ չկարողացանք ունենալ խաղաղ միջոցներով»։

Սոյն հեռագրին մէջ գրուած անիշխանական *որակումին համար Հնչակեան կեդրոնը բողոք-հերքում մը կը ղրկէ թերթին, բացատրելով կուսակցութեան սկզբունքները, որոնք շատ հեռու էին անիշխանական ըլլալէ։*

«Տէյլի Քրոնիքըլ»ի Մոսկուայի թղթակիցը, Հոկտեմբեր 10 թուականով կը հեռագրէ իր թերթին.

«Ռուսական մամուլը սաստիկ յուզուած է Պոլսոյ դէպքերուն առթիւ եւ միաձայն է այն կարծիքին՝ թէ մայրաքաղաքի արիւնահեղութիւնը եւ խռովութիւնները կը վերաբերին Լոնտոնի հայկական յեղափոխական Կոմիտէի նախաձեռնութեան։ Մեծ անհանգստութիւն կը տիրէ նաեւ պաշտօնական շրջանակներու մէջ, որովհետեւ կը կարծուի թէ՝ ներկայիս Հայաստանի մէջ տիրող յուզումները կրնան սահմանէն անցնիլ դէպի ռուսական Հայաստան, ուրտեղ կառավարութեան ռուսացման քաղաքականութեան հետեւանքով՝ մեծ դժգոհութիւններ կան»։

Նոյն առթիւ «Տէյլի Նիւզ», Հոկտեմբեր 3ին, խմբագրականի մը մէջ կը գրէր.

«Պարզ է որ թուրք իշխանութիւններն ամենախիստ ընթացքով վարուեցան այն ամբոխին հետ, որ հաւաքուած էր Յուշագիրը յանձնելու Հայկական Բարենորոգումներու մասին։ Բ. Դուռը վճռական կերպով մերժեց ընդունիլ զայն, հայերն ալ՝ վճռական կերպով որոշած էին ներկայացնել։ Ցոյցը ծրագրուած էր խաղաղ կերպով կատարել. եւ այդպէս ալ պիտի ըլլար անշուշտ, եթէ ոստիկանութիւնը ճնշումներ չգործադրէր։ Այն պարագան, որ ցուցարարներէն ոմանք զէնք կրած էին, ապացոյց չէ թէ՝ ցոյցը զինական իմաստով կազմակերպուած էր։ Պէտք չէ մոռնալ որ մենք գործ ունինք Արեւելքի հետ, ուր զէնքը յաճախ մաս կը կազմէ հագուստին, ինչպէս հովանոցը՝ մեր մօտ։

«...Լոնտոնի ոստիկանութիւնը քանի մը վայրկեանի մէջ կրնար ցրուել ցուցարարները, մինչդեռ թուրք կառավարութիւնը առիթը օգտագործած է նոր արիւնահեղութիւն ստեղծելու համար։

«Չափազանց պարզ է որ թուրք ժողովուրդին կարելի չէ վստահիլ եւ անոր յանձնել քրիստոնեայ ժողովուրդները, մանաւանդ հայ ժողովուրդը կառավարելու հոգը»։

Քանի մը օր ալ՝ «Թայմզ»էն, 4 Հոկտեմբերի խմբագրական յօդուածէն.

«Երէկ, Կ. Պոլսոյ անկարգութիւններուն առթիւ կը նախատեսէինք, որ ատրճանակի պայթիւնը կայսերական պալատի մօտերը աւելի շուտ կ'ազդէր Սուլթանին վրայ, քան խաղաղ դիւանագիտութեան բոլոր միջոցները։ Չանցաւ 24 ժամ, մեր նախատեսութիւնը իրականացաւ։ Սայիտ փաշա հրաժարեցուեցաւ եւ անոր փոխարինողը Քեամիլ փաշան է, որուն գէթ անցեալը կ'արդարացնէ այն յոյսը թէ՝ Սուլթանի սէրային մէջ յուսաւոր եւ խաղաղ քաղաքականութիւն մը կրնայ տիրել։ Վերջին ինը ամիսներու ընթացքին Սուլթանը դարձաւ անընկճելի՝ Եւրոպայի թելադրանքներու եւ խորհուրդներու առջեւ։ Հայերու ընթացքը ցոյց տուաւ թէ՝ կան առարկութիւններ որոնք կրնան ազդել Սուլթանին վրայ։ Գուցէ ոմանք մեղադրելու ելլեն հայերը, բայց անհերքելի է որ անոնք յաջողեցան։ Մինչեւ իսկ խաղաղ ցոյց ընելը քրիստոնեաներու համար բոլորովին անվտանգ գործ մը չէ եւ ատոր համար ալ՝ պէտք չէ զարմանալ որ հայերը զինուեցան դաշոյններով եւ ատրճանակներով։ Ասկից զատ՝ հեռագիրները, որոնք անցած են թուրք ոստիկանական գրաքննութենէն, հաղորդեցին թէ՝ թուրք ամբոխն ալ զինուած էր, ինչ որ կը հաստատէ թէ՝ երկուստեք պատրաստութիւններ տեսնուած էին կռիւի համար։ Եթէ ճիշդ է թէ՝ առաջին անգամ հայերն են որ արիւնահեղութիւն ըրին, այն ատեն թուրք ոստիկանութիւնը իրաւունք ունէր զէնքի դիմելու եւ կարգը վերականգնելու, բայց ոչինչ կրնայ արդարացնել այն վայրագ հալածանքը, որ կ'ընէ թուրք մոլեռանդ ամբոխը»։

Պապը Ալիի ցոյցին առթիւ ընդարձակ յօդուածներ եւ թղթակցութիւններ կը հրատարակէին նաեւ ֆրանսական եւ գերմանական թերթերը, որոնք գրեթէ նոյն տեսակէտը կը պաշտպանէին, ինչ որ անգլիական մամուլը, այն է՝ թէ նման ցոյցերը միակ միջոցը կը հանդիսանան Սուլթան Աբտիւլ Համիտի վրայ ազդելու համար։

* * *

Քեամիլ փաշան պաշտօնի անցնելուն պէս, եւրոպական պետութեանց դեսպանները յուշագիր մը կը ներկայացնեն անոր, որ կը պարունակէր հետեւեալ կէտերը.

ա. Պապը Ալիի ցոյցին հետեւանքով բանտարկեալներուն արձակումը.
բ. Երաշխաւորել ժողովուրդի ապահովութիւնը՝ ջարդերու դէմ.
գ. Քննութիւն բանալ դէպքերուն մասին եւ պատժել հայեր կոտորողները.
դ. Վաւերացնել Հայաստանի մէջ մտցուելիք բարենորոգումներուն ծրագիրը։

Յուշագրին ամէնէն ծանր կէտը Սուլթանին համար այս վերջինն էր։ Տարիներէ ի վեր ան կը ձգձգէր, կը քաշքշէր բարենորոգումներու հարցը, որպէսզի պատեհ առիթով մըն ալ, օր մը հրաժարէր անկէ։ Բայց այս անգամ դեսպանները ամուր կեցած էին եւ կը պահանջէին ամէն գնով վաւերացնել։

Վերջապէս 1895 *Հոկտեմբեր* 18*ին հրամանագիրը պաշտօնապէս կը ստա-*

րագրուէր։ Սուլթան Համիտ հարկադրուած կ'ըլլար Պապը Ալիի ցոյցէն հազիւ քանի մը շաբաթ ետք և անոր հետեւանքով ստորագրել բարենորոգումներու ծրագիրը։

Պապը Ալիի ցոյցով Հնչակեան կուսակցութիւնը անգամ մը եւս ընդունիլ տուած էր Եւրոպային՝ Հայկական Դատին իրաւական հանգամանքը։

Այդ ցոյցով Ապտիւլ Համիտ խոնարհած էր հայ յեղափոխութեան ուժին առջեւ։

Պապը Ալիի ցոյցին յաջորդող ամիսները չկարողացան յեղափոխութեան կայծերը մարել. անոնք, ընդհակառակը, ա՛լ աւելի արծարծուեցան, ծաւալ ստացան և ամբողջ Կիլիկիան խմորեցին նոր ապստամբութեան մը գաղափարով։ Պապը Ալիի ցոյցին հետեւող ջարդը և հալածանքները ծնունդ տուին Զէյթունի մեծ ապստամբութեան։

Դէպքերը եկան հաստատելու «Թայմզ»ի այն խօսքերը թէ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր վճռական, յանդուգն ապստամբական շարժումներով, Սուլթանի ականջին տակ, ցոյց տալու որ յեղափոխական գնդակին պայթիւնը շատ աւելի ուժեղ է, քան բոլոր դիւանագիտական միջոցները։

ԶԷՅԹՈՒՆ ԻՆՉՊԷ՞Ս ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԵՂԱՒ

Հաճընցիք՝ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան տարեկան վճարելի 30 օսմ. ոսկիի օժանդակութիւնը մերժած ըլլալուն, Հաճնոյ դպրոցները կը գոցուին։ 1888 Սեպտեմբերին Պր. Յովհաննէս Ահարոնեան Միացեալ Ընկերութեան դպրոցներու տնօրէնին հետ Զէյթունէն Հաճըն կ'երթայ։ Հոն կը հանդիպի անմահ Ժիրայրին. անոր երկսեռ խումբին միանալով զինավարժութիւն կ'ընէ։

Ժիրայր՝ Ահարոնեանին կու տայ «Ձայնը Հնչեց Էրզրումի Հայոց Լեռներէն» երգը, նաև ուրիշ յեղափոխական երգեր ալ՝ խնդրելով որ Զէյթունի նոր սերունդին սորվեցնէ։

Հաճընէն Զէյթուն մեկնելու առեն՝ Ժիրայր՝ Ոսկան անունով չիկագոյն ընկեր մը կ'ընկերացնէ անոր, որ «ուխտեալ» մըն էր և Զէյթունի վրրայով Մարաշ պիտի երթար. Ճամբու ընթացքին Ոսկան կը քարոզէ Յովհաննէսին և անոր աչքերը կը բանայ Թուրք բռնակալութեան կեղեքումներուն և կատարած վայրագ կոտորածներուն մասին։

Զէյթունի կեդրոնական դպրոցի տնօրէնը՝ Աւետիք Կէօլանեան, բնիկ զէյթունցիներ՝ Աւագ Չագրեան և Յարութիւն Զօփուրեան, որոնք Հնչակեան վերին Մարմնի անդամներն էին, օր մը գաղտնօրէն իրենց ժողովին կը կանչեն Ահարոնեանը և Հնչակեան կը մկրտեն։ Նախապէս կազմին մէջ առած էին նաև ուսուցիչ Եղիա Չագրեանը։

Յովհաննէս Ահարոնեան՝ իբր գրագէտ կը կազմէ առաջին գրաւոր ատենագրութիւնը և տրուած որոշումները. ա) Անհրաժեշտ է անդամներուն թիւը աւելցնել և միւս կողմէն ալ անիրաւուած և անպատմելի թշուառութեան մատնուած ժողովուրդին ազգային ոգին արծարծել, հրահրել և ազգայ յոյսերով ու երգերով կենդանացնել։

բ) Առաջնորդական փոխանորդը Տ. Կարապետ քահանայ և Նազարէթ Չաւուշ Սողսոնները՝ դարձնել Պօլիս, որոնք կրնան կարճ ժամանակի մէջ քա-

---

ղաքին ազդեցիկ աղաները համոզել և առաջնորդի դեր կատարել։

Ժողովը կ'որոշէ «Հնչակ»ը և ուրիշ յեղափոխական գրքեր և գրութիւններ գաղտնօրէն նետել աւագանիներու և քաջաբիրաններու տունը, որպէսզի անոնք դիմէին դպրոցի ուսուցիչներուն, այդ գրքերը իրենց կարդալու համար։

Պէտք է նկատի ունենալ որ՝ բացի ուսուցիչներէն, վերին խաւը և ժողովուրդին մեծ մասը հայերէն և թրքերէն գրել կարդալ չէին գիտեր։

Այս եղանակով ուսուցիչները դարձան ուժեղ քարոզիչներ, Հնչակեան յեղափոխական գաղափարի սերմնացաններ։

Զարմանալին հոն է, որ զէյթունցիներէն շատերը տեղեակ չէին դրսեցի հայերու դառն կեղեքումներուն և ողբալի ջարդերուն մասին։ Անոնք երբ կը լսէին տարբեր վայրերու հայկական բռնաբարումները, կը զայրանային թէ՝ ինչո՞ւ զէնքի չեն դիմեր, ինքզինքնին պաշտպանելու համար։

Այդ օրերուն՝ ժողովուրդին մէջ կը տարածուի թէ՝ Սասունը սոսկալի ջարդի ենթարկուած է։ Զէյթունցիք կը լեցուին վրէժխնդրութեան գաղափարով և նոյնիսկ օգնութեան երթալու փափաքներով։

Գայմագամ Թեվֆիկ պէյ, 1892էն Զէյթուն կը գտնուէր. ան ժողովուրդին սոսկալի կերպով կը նկարագրէ Սասունի կոտորածը այն կանխամտածումով՝ որ սարսափ տիրէ մէջերնին և չհամարձակին Սասունի հայերու դիրքը բռնել։

Սասունի ապստամբութիւնը և անխիղճ կոտորածը այն արդիւնքն ունեցաւ, որ զէյթունցին զգայ ապագային իր գլխուն գալիք չարիքը և սերտօրէն փարեցաւ ինքնապաշտպանութեան գաղափարին։

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԸՆԴԼԱՅՆԻ

Մարաշի մէջ Հնչակեան կուսակցութիւնը զօրաւոր կազմակերպութիւն ունէր՝ շնորհիւ Տէր Ղեւոնդ քահանայ Նահապետեանի, կեդրոնական վարժարանի տնօրէն՝ Սարգիս Սամուէլեանի, պետական դատարանի աւագ քարտուղար՝ Կարապետ էֆ. Նալչաճեանի, պետական պաշտօնեայ՝ Յովհաննէս էֆ. Սէֆէրեանի։

Աւագ աղա Չագրեանը անմիջապէս Մարաշ կը ղրկուի, որ Տէր Կարապետ քահանան Հնչակեան մկրտեն՝ ու կը յաջողին։

Նազարէթ Չաւուշ Հալէպ հեռացուած էր գայմագամին պատճառաւ, որ կը նախանձէր անկէ։ Հալէպի մէջ դարձեալ Չաւուշի պաշտօն ունէր Նազարէթ Նարաշխարեան՝ Պապիկ փաշային կրտսեր եղբայրը։

Զէյթունի կազմը նամակներ կը գրէ Հալէպի Հնչակեան կազմին, որ Նազարէթ Չաւուշը Հնչակեան մկրտեն, որպէսզի կուսակցութեան երդումին կապուելով՝ բնաւ անոր մատնելու յղացումներ չունենայ։ Երեք չորս ամիս ետք, ուրախառիթ լուրը կ'առնեն թէ Նազարէթ Չաւուշ ուխտած է նուիրուիլ «սուրբ գործ»ին

Այս յաջողութիւններէն ետք՝ Զէյթունի Հնչակեան Մարմինը նամակ կը գրէ Մարաշի Հնչակեան մասնաճիւղին թէ՝ Զէյթունի հայութիւնը ոեւէ կասկածելի մարդ չունի. միասնականութիւնը ապահովուած է, այլեւս կրնան նուիրուիլ ինքնապաշտպանութեան գործին և զինել բոլոր երիտասարգութիւնը, որ ընդունակ է զէնք կրելու։ Պէտք էր պատրաստուիլ ընդունելու Հնչակեան պարոնները։

Զէյթունի հայերը վերջապէս պատրուակներ գտնելով՝ կարողացան դայմագամը պաշտօնանկ ընել տալ, որմէ ետք Նազարէթ Չաւուշ օդափոխութեան պատրուակով Զէյթուն կու գայ և գործի կը սկսի։

ԻՆՉՈ՞Ի ԵՒ ԻՆՉՊԷ՞Ս ԾՐԱԳՐՈՒԵՑԱՒ ԶԷՅԹՈՒՆԻ 1894Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Նենգամտութեան համաշխարհային ախոյեան՝ Ապտիւլ Համիտ ո՛չ միայն կ՚արհամարհէր, այլ կը թքնէր «Եւրոպական Արդարութիւն» կոչուած օրինագրքին վրայ։

Ան կը մնար խուլ և համր որեւէ ձայնի հանդէպ, որուն մէջ կը լըսուէր «հայուն» անունը։ Իսկ Եւրոպան՝ ամչնալու երես չունէր։

Պապը Ալիի ցոյցին հետեւանքով կատարուած բոլոր առաջարկները մնացին անգործադրելի։ Իսկ Եւրոպան՝ գործելու կամք չունէր։

Թրքական բիրտ բռունցքը և արիւնարբու եաթաղանը անգթօրէն կ՚իջնէին հայ աշխատաւոր զանգուածի անտէր գլխուն՝ յարատեւօրէն։

Արթուն էր միայն հայ ազատագրութեան անխոնջ պահակը՝ Հնչակեան կեդրոնը՝ իր ասպատակներու հզօր կազմակերպութեամբ։

Յեղափոխական տրամադրութիւնները հետզհետէ կը ծաւալէին Թուրքիոյ բոլոր շրջաններուն մէջ։ Ապստամբութեան խարոյկը իր բոցերը տեսանելի կը դարձնէր Հայաստանի վեց նահանգներէն դուրս՝ նաև Թուրքիոյ միւս կեդրոններուն մէջ, մանաւանդ Կիլիկիոյ բարձունքներուն վրայ, որ ճանչցուած էր արդէն որպէս ազատասէր և քաջամարտիկ շրջան մը։

Զէյթուն կ՚եռար՝ իր ձայնը միացնելու համար Գում Գաբուի, Պապը Ալիի, Սասնոյ, Սեբաստիոյ, Մարզուանի և այլ ապստամբական ցոյցերուն և շարժումներուն։

ԱՂԱՍԻ ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Զէյթունի ապստամբութեան գործը կը յանձնուի Աղասիին։ Ան՝ իրեն իտէալ ըրած էր հոն անցնիլ և անձամբ ղեկավարել շարժումը։ Մինչ այդ՝ զէյթունցիք Հնչակեան կեդրոն ղրկած էին իրենց ծրագիրը և ապստամբութեան պայմանները։ Մարօն՝ Աղասիի հետ երկար կ՚ուսումնասիրէ ներկայացուած ծրագիրը և կ՚որոշէ որ Աղասին Զէյթուն մեկնի՝ անձամբ ղեկավարելու ապստամբութիւնը։

Ճիշդ այդ օրերուն, ժընեւ կ՚այցելէ Պեսարապիայէն հայրենասէր հայ կին մը՝ Անոյշ անունով։ Հնչակեան կեդրոնի մէջ էր Արտաւազդ Օհանջանեանը, որ տիկին Անոյշի սանն էր և անոր ծախքով կ՚ուսանէր։ Օհանջանեանը կը խօսի Հնչակեան ծրագրի մասին և կը համոզէ որ ան մասնակցի զէնքերու հայթայթման ջանքերուն։ 5000 աւստրիական «Շասբօ» տեսակի հրացաններ կը գնուին և կը տրամադրուին Հնչակեան կեդրոնին՝ Հայաստանի մէջ կռուող զինուորներուն յանձնելու համար։ Յիշեալ տիկինը կեդրոնին կը յանձնէ, միեւնոյն նպատակով, 400 օսմանեան ոսկի եւս։

Մարօն և Աղասին կը մեկնին Պէյրութ։ Աղասին կ՚իյնայ ոստիկաններուն ձեռքը և հրաշքով միայն կ՚ազատի. իսկ Մարօն՝ որպէս ռուսահպատակ, կ՚ապաստանի ռուսաց հիւպատոսարանը։

Աղասին Պէյրութի մէջ կը փնտռէ գաղափարակից ընկերներ, որպէսզի կարենայ կազմակերպել զէնքերու փոխադրութիւնը դէպի Զէյթուն։ Հոն կը հանդիպի Ներսէս Վրդ. Դանիէլեանին, որուն պաշտպանութեան տակ Աղասին ատեն մը հանգիստ աշխատանք կը տանի։

ՊԱՐՈՆ ԱՂԱՍԻ

1890ին, Աղասի Պէյրութի մէջ կը կազմակերպէ Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը, հետեւեալ անձերով.— Ներսէս Վրդ. Դանիէլեան, Թալասցի Քերովբէ Քեչիշեան, Եղիա Պէտէվեան, Յովհաննէս Ճիկէրճեան, պէյլանցի Թորոս Սահակեան, որ հետագային յայտնի եղաւ Ֆարհատ կեղծանունով, կամ Խըրխըր Թորոս։

Պէյրութէն ետք մասնաճիւղեր կը կազմուին Պէյլան, Սուէտ Օլուք, Կէօզէլլիմ, Նարկիզլի և Ֆարթըրլը գիւղերուն մէջ։ Այս կեդրոնները կը գտնուին Կարմիր լերան արեւմտեան կողին՝ անտառներուն կից և ապագային կ՚ըլլան Աղասիի հաղորդակցութեան ճամբան, երբ ան Մուսա Տաղ կ՚անցնէր և երկուքուկէս տարի հոն կը մնար։

Աղասին Պէյրութ և ծովափնեայ մասերը կազմակերպելէ յետոյ՝ կ՚անցնի Հալէպ, ուր կազմակերպուած մասնաճիւղ մը պատրաստ կը գտնէ, որուն մաս կը կազմէին Կարապետ աղա Գրիգորեան՝ մաշկերացի՝ Աչճեան ամիրաներու սերունդէն և իր եղբայրը՝ Յարութիւն։ Հալէպի մասնաճիւղը շատ գործօն դեր կը խաղայ Զէյթունի ապստամբութեան գործին մէջ, մանաւանդ դրամական օժանդակութեամբ։

Սուլթանի կառավարութիւնը արդէն գիտէր որ Աղասին փախած էր Պէյրութի ոստիկանութեան ձեռքէն, գիտէր նաև անոր հետապնդած նպատակը, ուստի կրնկակոխ կը հետեւէր անոր բոլոր քայլերուն։ Արդէն Կիլիկիոյ քաղաքները — Մարաշ, Զէյթուն, Հաճըն, Սիս և Օսմանիէ — խիստ հսկողութեան տակ առնուած էին և բազմաթիւ ոստիկաններ մասնաւորապէս հայ ասպատակներու գործին յատկացուած էին։ Աղասին գիտէր կացութեան լրջութիւնը. արդէն ինք մահուան դատապարտուած էր. սակայն ամէն զոհողութեան պատրաստուած էր թէ՛ միտքով և թէ՛ մարմնով։

Մարօն՝ Պէյրութի մէջ հիւր կ՚ըլլայ իրեն ծանօթ Կամսարականի մօտ, որ ռուսաց հիւպատոս էր։ Անոր աջակցութեամբ կ՚անցնի Աքքիա և կը տեսակցի Գում Գաբուի հերոս՝ Ճանկիւլեանի հետ։

Մարօն ամէն միջոց կը փորձէ Ճանկիւլեանը բանտէն փախցնելու համար, բայց անկարելի կ՚ըլլայ։ Չորս օր հոն մնալէ յետոյ Մարօն կը վերադառնայ Աղէքսանդրէթ, ուր կը ծանօթանայ Ֆարհատի հետ։ Այս վերջինը մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ Ազատի գործունէութեան մասին, մեծապէս ոգեւորելով Մարօն, որ կը վերադառնայ Աթէնք։

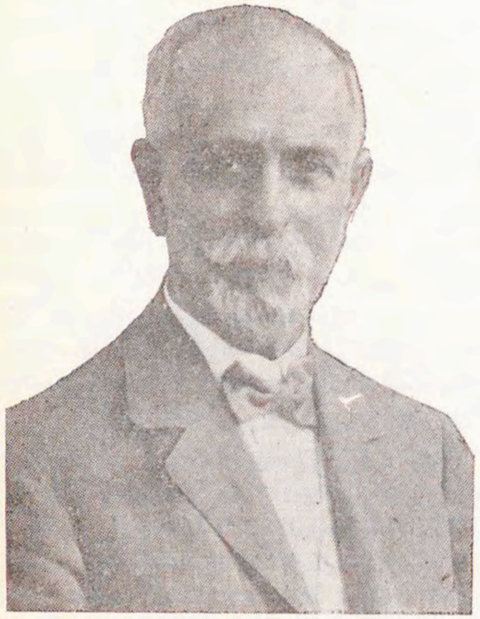

ՌՈՒՍ ՀԻՒՊԱՏՈՍ՝ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Հալէպէն ետք Ազատին կ'անցնի Քիլիս, ուր նոյնպէս կը կազմէ Հնչակեան մասնաճիւղ մը։ Այս մասնաճիւղը թէեւ թիւով քիչ՝ բայց ունէր վառվռուն եւ գործունեայ քանի մը երիտասարդ անդամներ, ինչպէս՝ Սըմբատ Ղազէլեան՝ ուսուցիչ, Սողոմոն Սիւլահեան՝ ուսանող Այնթէպի գոլէճին մէջ, Արամ Զաֆրաստեան. այս վերջինը իր տանը մէջ կը հիւրընկալէ Ազատին։ Հաղորդակցութեան համար մասնաճիւղը ապահոված էր երկու ջորեպաններ, Կէօկ Օղլան Յովհաննէս՝ Հալէպէն Քիլիս եւ Այնթէպ երթեւեկող, իսկ Պարոնեան անունով ուրիշ մըն ալ՝ Քիլիսէն Աղէքսանտրէթ։

Հալէպէն ետք Ազատին կ'այցելէ Այնթէպ, ուր արդէն զինք կը սպասէին։ Արամ Խըլիկեան անունով երիտասարդ մը զինք խանէն կ'առնէ եւ կ'առաջնորդէ Պարսամ Պօյաճեանի տունը։ Ազատին հոն կը ներկայանայ որպէս ծանր հիւանդ՝ որ բժշկուելու եկած էր։ Ազատէն առաջ Այնթէպ այցելած էր Հնչակեան գործիչ եւ Կեդրոնի անդամ Բարսեղ Ջաքարեան (Լեւոն՝ ծածկանունով), որ նահատակուեցաւ Մարզուանի մէջ։ Ջաքարեանի օրով կազմուած մասնաճիւղը կը գործէր միշտ։ Անոնք առ ի զգուշութիւն՝ Ազատի հետ կը տեսնուէին գերեզմանատան մէջ, որպէս ամայի տեղ մը։ Այդ անձերն էին սասունցի Յակոբ Պէքարեան, որ տնօրէնն էր Ազենական վարժարանին, շրջանաւարտ Գէորգեան ճեմարանէն, արաբկիրցի Ղազարոս Տիրատուրեան՝ ուսուցիչ Ամերիկեան գոլէճի, Ղարաճեան՝ առեւտրական մը։

Ազատին որոշ դժուարութիւններ կ'ունենայ այս կազմին հետ, որոնք համամիտ չէին կուսակցութեան ապստամբական ձեռնարկներուն՝ առանց նախապէս ունենալու օտար միջամտութեան ապահովութիւնը։ Տարակարծութիւնը հոն կը հասնի որ Ազատին հարկադրուած կ'ըլլայ լուծել նախկին կազմը եւ նոր անդամներէ վերակազմել մասնաճիւղը։

Զէյթունի ապստամբութեան պայմանները լրացնելու համար անհրաժեշտ էր ապահովել Աղէքսանտրէթէն մինչեւ Զէյթուն հաղորդակցութեան միջոցները թէ՛ կռուողներու եւ թէ՛ ռազմանիւթի փոխադրութեան համար։ Այս նպատակով Ազատին կ'անցնի Տէօրթ Եօլ, ուր իրմէ առաջ Ժիրայր հանդիպած էր եւ հաստատ հիմերու վրայ դրած՝ մարտական գործը։ Հոն Ազատի շուրջը կը հաւաքուին Ժիրայրի կազմակերպած անդամներէն Բերովբէ Բեչիչեան, Հայկակ, Խոսրով Գարասարգիսեան, Սահակ քահանայ, Պօղոս Թըղըլեան՝ ուսուցիչ, որ տարի մը ետք Մուսա Լեռ կ'անցնի որպէս Ազատի քարտուղար։ Ասոնց բոլորի վրայ, որպէս մտաւոր ուժ, ղեկավար կը նշանակուի Միհրան Գոյեան՝ Տէօրթ Եօլի վարժարանին տնօրէնը, որ հաճընցի Տէր Մանուկ քահանայի որդին էր։

Միհրան Գոյեան յանձն կ'առնէ շրջիկ փրոփականտիստի պաշտօնը։ Ան գիւղէ գիւղ կը շրջի եւ ժողովուրդը կը պատրաստէ՝ ընդհանուր ապստամբութեան համար։ Գոյեան՝ չորս տարի ետք Զէյթունի ապստամբութեան ղեկավարներէն մին պիտի ըլլար։

Ազատին՝ Տէօրթ Եօլէն կ'անցնի Աղէքսանտրէթ. հոն կը տեղեկանայ թէ Թուրք կառավարութեան կողմէ ձիաւոր խումբեր շարժման մէջ դրուած են՝ զինք փնտռելու եւ ձերբակալելու համար։ Ազատին ստիպուած կ'ըլլայ փոխել իր անունը եւ նոր անձնագիր մը ձեռք կը բերէ, որուն կ'օգնէ Հրանդ Սարկաւագ։ Նոյն Հրանդ Սարկաւագը հետագային կ'ըլլայ Եղիշէ Արք. Կարոյեան։ Ազատին այս նոր անձնագիրով 1893ին նորէն կը վերադառնայ Քիլիս, նախապատրաստութիւնները յառաջ տանելու համար։ Իր առաջնորդը կ'ըլլայ ջորեպան Պարոնեան։ Ճամբու ընթացքին անոնք կը հանդիպին Թուրք զինուորներու, որոնք կը քննեն անցորդներու անձնաթուղթերը եւ փնտռուած Ազատին չեն գտներ։

Քիլիս հասնելուն պէս Ազատին կը շրջապատուի եռանդուն նոր ընկերներով, որոնք զինք իրենց մօտ կը պահեն մինչեւ ջորեպան Կէօկ Օղլանի վերադարձը։ Ազատին նախազգացում մը կ'ունենայ հոն չսպասելու եւ կը մեկնի։ Հետագային յայտնի կ'ըլլայ թէ՝ ան տակաւին ճամբու կէսը չհասած՝ Հալէպէն Քիլիս հեռագիր մը կը ստացուի՝ Ազատի բնակած տունը խուզարկելու համար։

Գիշերուան ժամը 8ին Ազատին կը հասնի Այնթէպ եւ ուղղակի կը դիմէ Ամերիկեան գոլէճը, հոն իր գաղափարակից ընկեր՝ Տիրատուրեանը գտնելու միտքով։ Մինչ այդ սակայն, Տիրատուրեան, որ չէր բաժներ Ազատի ապստամբական ծրագիրը, հեռացած էր կուսակցութենէն։ Շատ պաղ ընդունելութիւն մը կ'ընէ Ազատին եւ կը խնդրէ անմիջապէս հեռանալ իր մօտէն՝ զինք չվտանգելու համար։

Յաջորդ օրը բոլոր ընկերները կը շրջապատեն Ազատին։ Եռանդուն նոր ընկերներ մտած էին մասնաճիւղի մէջ եւ զօրացուցած անոր կազմը, ինչպէս՝ Սողոմոն Պաստաճեան, որ Վարդանեան դպրոցի տնօրէնն էր, Յակոբ Համալեան, Հրանդ Սիւլահեան, Յարութիւն Ճէպէճեան, Սահակ Սահակեան, Թորոս Աչացի, Ադդար Արթին, Յակոբ Բէչէճեան եւ ուրիշներ, որոնք կը ներկայացնէին տարբեր դասակարգեր։

Այնթէպի մէջ,— ինչպէս կը գրէ Ազատ իր յուշերուն մէջ,— կային երկու միութիւններ՝ Ազենական եւ Վարդանեան, իրենց համանուն դպրոցներով։ Յեղափոխական գործին ջերմօրէն փարած էր Վարդանեան վարժարանը, իր ուսուցչական խումբով եւ աշակերտութեամբ. մինչ Ազենականը՝ իր տնօրէն Պէքարեանի պատճառով կը քաշուէր քաղաքական գործի մէջ մանել։

Վարդանեան դպրոցի աշակերտութեան մէջ հայրենասիրական զգացումներ արթնցնողը եղած էր բազմավաստակ կրթական աշխատաւոր մը՝ Վահան Թիւրքճեան։ Վարդանեան վարժարանի աշակերտական խումբը մէկիկ մէկիկ իր մէջ կը ձուլէ ո՛չ միայն Ազենականի աշակերտները, այլ նաեւ՝ Ամերիկեան գոլէճի ուսանողները, Հայ Բողոքականաց զարգացած վարժուհիները, Տիկ. Եսթեր Պէչիչեանի գլխաւորութեամբ։ Արտաքին երեւոյթները փրկելու համար՝ կազմակերպութեան մէջ կ'առնուէին նաեւ քանի մը հարուստ եւ ազդեցիկ ազգայիններ, ինչպէս՝ Յարութիւն աղա Նազարէթեան, Սարգիս աղա Սահակեան եւ ուրիշներ։

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԱԴՈՒԼԸ

1890ական թուականներուն, հայ քաղքենի դասու դրամը գլխաւորաբար առեւտուրն էր եւ արհեստները։ Ամբողջ Թուրքիոյ առեւտուրը կեդրոնացած էր հայ առեւտրականներուն ձեռքը, որոնք իրենց ցանցերը նետած էին Պոլսէն մինչեւ Անաթոլիի յետին անկիւնները՝ տարածելով եւրոպական արդիւնաբերութեան ապրանքները։ Նոյնպէս էր նաեւ արհեստաւորներու պարագան։ Անոնք իրենց մօտ կ'աշխատցնէին գործաւորներ կամ աշկերտներ, հայ կամ օտար, մեծապէս շահագործելով զանոնք։ Այնթէպի մէջ կը հաշուէին մօտ 5000 հայ գործաւորներ, որոնք կ'աշխատէին մանուսագործութեան եւ կօշկագործութեան արհեստանոցներու մէջ։ Հնչակեան կազմակերպութեան անդամ՝ Անուր աղա՝ նկատելով գործաւորներու շահագործուիլը, զանոնք կը մղէ օրավարձի պահանջին՝ գործադուլի սպառնալիքին տակ, դրական արդիւնքներ ապահովելով։

Այս շարժումը նորութիւն մըն էր Այնթէպի եւ ընդհանրապէս Թուրքիոյ մէջ, որ աննկատ չի մնար թուրք կառավարութեան կողմէ։ Սակայն տեսնելով թուրք եւ հայ աշխատաւորներու դասակարգային գործակցութիւնը, կը հարկադրէ գործատէրերուն՝ գոհացում տալ անոնց։

Նման ցոյցեր, գործադուլներ կազմակերպած են, իրենց գործունէութեան ընթացքին, գրեթէ բոլոր Հնչակեան գործիչները՝ Ժիրայր, Շմաւոն, Ռշտունի, Արխանեան եւ ուրիշներ, սակայն միշտ նախընտրութիւն տալով քաղաքական փրոփականտին եւ ժողովուրդը զինելու գործին։

Մարաշի եւ Զէյթունի մասնաճիւղերը լուր առած էին Աղասիի առաքելութեան մասին եւ անհամբեր զինք կը սպասէին։ Այնթէպէն Ջորեկեան Եղիա Ունլեան Աղասին կ'առաջնորդէ Մարաշ։ Աղասին կը ծպտուի որպէս հրեայ վաճառորդ, Սինիոր Ալբամ անունը կ'որդեգրէ եւ իշու վրայ հեծած կը հասնի Մարաշ, ճամբու ընթացքին քանիցս կասկածի ենթարկուելով, բայց միշտ ազատելով։

Մարաշի մօտերը երեք ընկերներ զինք կը դիմաւորեն եւ կ'առաջնորդեն հայու մը տուն, խստիւ պատուիրելով որ «գլուխը պատուհանէն իսկ դուրս չհանէ»։

Չորս օր այդպէս պահուելէ յետոյ, Աղասիի մօտ այցելութեան կուգան Զէյթունի պատգամաւորները, գլխաւորութեամբ —Պոզ Պայիր Թաղէն— Աւագ աղա Զաքրեանի՝ Հնչակեան մասնաճիւղին ատենապետը։

Աղասին պատգամաւորներուն տեղեկութիւններ կու տայ կատարուած պատրաստութիւններու մասին, ինչպէս նաեւ եղած օգնութեանց խոստումներու շուրջ։ Պատգամաւորները մեծապէս կը խանդավառուին այս լուրերուն վրայ եւ իրենք ալ կը խոստանան ամէն տեսակ զէնքերու եւ մթերքի փոխադրութիւնը յանձն առնել դէպի Զէյթուն, իրենց ծանօթ գաղտնի ճամբաներով եւ միջոցներով։

Պատգամաւորները՝ գոհունակ կը վերադառնան Զէյթուն, իսկ Աղասին կը շարունակէ ապստամբութեան պատրաստութեան թիկունքային աշխատանքները։

Մարաշի Հնչակեան մասնաճիւղը մեծագոյն զոհողութիւնները ըրած է Զէյթունի ապստամբութեան համար։ Մարաշի մէջ Աղասին կը սկսի եռանդագին գործունէութեան. կը վերակազմէ մասնաճիւղի վարչութիւնը, ներառնելով Յովսէփ Տիչչէքէնեանը, որ կառավարական կարեւոր պաշտօնեայ մըն էր, Փրոֆ. Սարգիս Սամուէլեան՝ որ կեդրոնական Վարժարանի տնօրէնն էր, Ղեւոնդ քհնյ. Տէր Նահապետեան, Յովհաննէս Զօրպաճեան, Եղիա Ամբալեան։ Այս վերջինը մեծահարուստ քաղաքականի մը որդին էր։ Մասնաճիւղի ընդհանուր անդամներու թիւը մինչեւ 500ի կը հասնէր։

Մարաշը լաւ կազմակերպելէ յետոյ Աղասի կրկին կը վերադառնայ Այնթէպ։

Զէյթունի ապստամբութիւնը չէր նմաներ Փոքր Հայքի կամ միւս շրջաններու շարժումներուն։

Ժիրայր կրնար դաւաճան մը տապալելու համար գիւղէ գիւղ շրջիլ եւ զայն պատժելէ յետոյ, ապաստանիլ գիւղ մը եւ խուսափիլ կառավարական հետապնդումներէ։ Ձելլօն կրնար պետական սուրհանդակը զարնել եւ դրամը թաքցնել 3 օր հեռու՝ Տերէվանքը։ Մինաս Օղլուն կրնար մաքրել Լօզմնը եւ խումբով միասին հասնիլ մինչեւ Դուշան Թէփէի գագաթը։ Սակայն նոյնը չէր Զէյթունի համար։

Զէյթունի ապստամբութիւնը պէտք է ըլլար զանգուածային։ Բոլոր գիւղերը ոտքի պիտի ելլէին՝ զէնքն ի ձեռին, դուրս պիտի վանէին բռնակալները եւ իրենք հողամասին տէր պիտի կանգնէին, մինչեւ վերջնական յաղթանակ։ Ահա թէ ինչո՞ւ այդքան երկար կը տեւէին պատրաստութիւնները։ Աղասին հանգամանօրէն կը քննէր միջավայրը, կը հոգար նիւթական պէտքերը եւ կը պատրաստէր պայքարող տարրերը։ Ան կը սպասէր նաեւ կեդրոնի կողմէ խոստացուած զէնքերուն եւ կամաւորներուն։

Կառավարութիւնը Պոլսէն յատկապէս Այնթէպ ղրկած էր քօմսէր Շահան, որ Գում Գափուի ցոյցին տեն աչքի ինկած էր իր բարբարոսութիւններով եւ անմարդկային արարքներով։ Ան պաշտօն ունէր մօտէն հետեւելու խմորուող շարժումին եւ իր բունին մէջ խեղդելու զայն։ Աղասին, սակայն, շատ բան սորված էր իր նախորդներէն եւ անոնց փորձառութենէն։ Ասկէ զատ՝ կուսակցութիւնը դարձած էր աւելի շրջահայեաց եւ զգուշաւոր. միւս կողմէն ալ՝ պակսած էին լրտեսները եւ դաւաճանները։

Այնթէպ հասնելուն պէս տեղւոյն կազմակերպութիւնը զինուորական խորհուրդի նստելով՝ մանրամասնօրէն կը լսէ Աղասիի տեղեկատուութիւնը Մարաշի եւ Զէյթունի կացութեան մասին եւ ապստամբութեան կարելիութեան շուրջ։ Ժողովը կ'որոշէ շարունակել պատրաստութիւնները եւ սպասել յարմար առիթներու։

Շաբաթ մը ետք կազմակերպութիւնը կ'որոշէ Աղասին ղրկել Ալէքսանտրէթի կողմերը։ Ճամբու ընթացքին Աղասին եւ իրեն ուղեկցող միւս ընկերները կը հանդիպին Չլկանց, Հասան Պէյլի եւ այլ գիւղեր, ուր անոնք յարաբերութեան մէջ կը մտնեն տեղւոյն աչքի ինկող ազգայիններուն հետ, կը բացատրէին իրենց առաքելութիւնն ու նպատակը և կը կազմակերպէին փոքրիկ կուսակցական խումբեր։

Այնուհետեւ մեծ դժուարութիւններով խումբը կ'անցնի Օսմանիէ Թուրք գիւղի մէջէն։ Տեղատարափ անձրեւ մը մեծապէս կը դիւրացնէ խումբին անցքը այդ կասկածելի տեղէն, ուր շաբաթ մը առաջ ձերբակալած էին Միհրան Գայեանը՝ որպէս Աղասի...։

Տասը ժամ անընդհատ քալելէ յետոյ խումբը կը հասնի Զորք Մարզուան։ Հոն հասնելուն պէս խումբը կը դիմէ եկեղեցի, ուր ժողովուրդը խռնուած կ'աղօթէր։ Ժամերգութենէն ետք Աղասին կ'առաջնորդուի Տէր Սահակ քահանայի տունը։

Այդ օր Աղասին կը հանդիպի իր ընկեր Միհրան Գայեանին։

Թուրք կառավարութիւնը գիտէր թէ հայերը դժգոհ էին իրենց կացութենէն. գիտէր նաև որ հայերը ունին իրենց գաղտնի կազմակերպութիւնը, որ կասկածելի պատրաստութիւններ կը տեսնէր։ Թէև կառավարական զսպիչ պաշտօնեաները ամենուրեք խիստ միջոցներ ձեռք առած էին այդ շարժումներուն առաջքը առնելու համար, բայց կարծես երթալով իրենք ալ կը վարժուէին ըմբոստ կացութեան և հայերու դէմ բռնական միջոցներու թեթևացումով միայն կարող կ'ըլլային մեղմել ընդվզումին ծաւալումը։

Հայերուն ուզածը սակայն կիսամիջոցներով բարենորոգումներ չէին, այլ՝ արմատական փոփոխութիւն, հայաբնակ շրջաններու ինքնավարութիւն։

Հայ առևտրական և գիւղացի տարրը կը ձգտէր նման ազատութեան և ոյժ կու տար յեղափոխական շարժման, ամէն կերպի աջակցութիւն տալով անոր։ Այդ տեսակէտով պէտք է խոստովանիլ որ Զէյթունի ապստամբական շարժումը միայն Հնչակեան կուսակցութեան չէր պատկաներ, այլ ան կը կրէր համաժողովրդային բնոյթ՝ Հնչակեան ղեկավարութեան տակ։

Աղասին կը ջանար ամենուրեք կազմակերպութիւնը և պատրաստութիւնները դարձնել անթերի։ Ամէն տեղ իր տուած հրահանգները կը կրէին աչալուրջ և շրջահայեաց բնոյթ։ Մինչ կը հրահանգէր կազմակերպութեան մէջ առնել լաւ և վստահելի տարրերը միայն, ունենալ առնուազն կայծքարէ հրացան մը, ատրճանակ մը, երկու օխա վառօդ, եօթը կապար և ըլլալ խիստ կարգապահ, սակաւախօս։ Նոր ուղեգիծ մը մշակած էր, որու համաձայն Թուրքերու հետ պէտք է վարուէին խոհեմութեամբ, առանց կռիւի, որպէսզի որևէ կասկածի տեղիք չտրուէր։ Արգիլած էր նաև բռնի կերպով դրամ պահանջել այն հայերէն՝ որոնք յայտնի էին իրենց հակայեղափոխական զգացումներով։ Նախորդ փորձերը, արդարև, ցոյց տուած էին որ մատնիչներու մէկ ստուար մասը այն հայերը եղած էին, որոնցմէ սպառնալիքով և բռնի միջոցներով դրամ ուզուած էր։

Այս նոր ուղեգծին մաս կը կազմէին նաև համերաշխութիւն ստեղծելու ջանքերը՝ հայ բողոքականներու, կաթոլիկներու և լուսաւորչականներու միջև։ Տարօրինակ չէր ուրեմն, որ երեք յարանուանութեանց հետևողները խումբերով կ'անդամագրուէին կազմակերպութեան։

ԱՂԱՍԻՆ ԱԼԷՔՍԱՆՏՐԷԹԻ ԵՒ ՍՈՒԷՏԻՈՅ ՄԷՋ

Ալէքսանտրէթը հայ ազատագրական պայքարի համար եղած է կարևոր կեդրոն մը։ Անկէ անցած են Ժիրայր, Մուրատ, Ջաքարեան, Մարօ, Աղասի, իւրաքանչիւրը իր ետին թողնելով կազմակերպչական աշխատանք մը։ Ասոնց մէջ Ֆարհատը՝ կատարած է ամէնէն կարևոր դերը. ան է որ Մարօն ալ հոն առաջնորդած է։

Ֆարհատ՝ կ'առնէ Աղասին և կը տանի Յակոբ Յակոբեանի մօտ, որ տարեց մէկն էր և գործնական բժշկութիւն կ'ընէր հոն։ Տեղացիները զինք կը կոչէին «Տէլի Հէքիմ» իր քիչ մը տարօրինակ բնաւորութեան պատճառով։ Այս անձնաւորութիւնը, իր արհեստի բերումով, երկար տարիներ թափառած էր այդ շրջանի բոլոր գիւղերը և քաղաքները ու կրնար շատ կարևոր տեղեկութիւններ տալ ապստամբութեան նախապատրաստական աշխատանքներու կապակցութեամբ։

Աղասին կը մօտենայ նաև այդ շրջանի յեղափոխական կրօնաւոր՝ հանրածանօթ Եղիշէ Վրդ. Կարոյեանին։ Այս անձնաւորութիւններու հետ խորհրդակցելէ յետոյ, յարմար կը նկատուի որ Աղասին անցնի Անտիոք և անկէ ուսումնասիրէ Մուսա Լերան կացութիւնը։ Անտիոքի մէջ այդ օրերուն կար Պօղոս Սէֆէրեան անունով Եւդոկիացի ազգային մը, որ կրնար շատ օգտակար ըլլալ Աղասիին։ Ասոր համար Կարոյեան Վարդապետը կու տայ Աղասիին՝ յանձնարարականի մը հետ, որպէսզի Պօղոս Սէֆէրեան որևէ կասկած չունենայ անծանօթի ինքնութեան մասին։

Աղասին կը ծանօթանայ Սէֆէրեանի հետ և յայտնի կ'ըլլայ թէ ան անդամ էր գաւառական ժողովին, ունէր Սուէտիոյ մէջ ջրաղացներ ու կալուածներ և մատակարարն էր պոլսաբնակ Տիկ. Ասլանեանի (Ասլան), մայրը՝ Գէորգ Ասլանի, որ քենեկալն էր Նուպար փաշայի։ Մէկ խօսքով՝ ճիշդ Աղասիի փնտռած մարդը։

Սէֆէրեան շատ սիրով կ'ընդունի Աղասին և խիստ օգտակար տեղեկութիւններ կու տայ այդ շրջանի հայերու մասին. ան սիրով կ'անդամագրուի Հնչակեան կուսակցութեան և կը դառնայ Աղասիին խորհրդականը։

* * *

Մուսա Լերան հայերը մինչ այդ բոլորովին մեկուսացած կեանք ունէին և անծանօթ էին Կիլիկիոյ միացեալ մասերու հայութեան։ Անոնց հետ շփում ունենալու համար՝ Սէֆէրեան կանչել կու տայ այդ գիւղերէն երկու աղաներ և զանոնք յարաբերութեան մէջ կը դնէ Աղասիին հետ։ Անոնցմէ մէկը Հաճի Հապիպլի գիւղի աղաներէն՝ Մարտիր աղա Մարտիրոսեանն էր, իսկ միւսը՝ Քէպուսիէ գիւղէն երիտասարդ մը՝ Եսայի Կարիկեան անունով։

Աղասին այս երկու Մուսա տաղցիներուն կը պատմէ իր առաքելութեան նպատակը, կը բացատրէ կազմակերպութեան ծրագիրը և երկուքն ալ հնչակեան կը մկրտէ։

Այս տեսակցութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ որ Մուսա Տաղի շրջանին մէջ որևէ լուր չունէին հայկական ազատագրական շարժումներու մասին։ Անոնք խորհուրդ կու տան, որ Աղասին իրենց գիւղերը շրջի ո՛չ թէ որպէս կուսակցական գործիչ, որու մասին գիւղացիները որևէ հասկացողութիւն չունէին, այլ՝ որպէս ասպատակային խումբի մը պէս, և այն ալ՝ ոչ-հայ։ Այդ անուան տակ Աղասին պիտի պտըտէր հայ գիւղերը և զէնք բաժնէր։ Մուսա տաղցի երիտասարդներն ալ կը հաստատեն, թէ՝ գործի յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր Անտիոքը լաւ մը կազմակերպել։

Կ'անցնին գործի։ Կը վերակազմեն տեղւոյն Հնչակեան մասնաճիւղը և զայն կը զօրացնեն թարմ և գործունեայ ուժերով — Արմենակ Տոնաթասեան, Կարապետ Հեղինեան, Յակոբ Գըլճեան, Այխասէ և Աբրահամ Յակոբեան։ Մասնաճիւղը վերակազմելէն յետոյ՝ Աղասին կը վերադառնայ Ալէքսանտրէթ։

Ալէքսանտրէթէն Աղասին ընդարձակ տեղեկագիր մը կը ղրկէ Հնչակեան կեդրոն, չեշտելով անմիջապէս հայթայթել նախատեսուած և խոստացուած դրամն ու զէնքերը։

Միւս կողմէ ալ՝ տեղւոյն վրայ նուիրահաւաքումներ կը կատարուին զէնքի համար։ Նոյնիսկ Տէլի Հէքիմին պաշտօն կը տրուի գիւղէ գիւղ պտըտիլ, կազմակերպչական փրոփականտ տանիլ և զէնքի համար նուէրներ հաւաքել։

Կը կազմուի զինական առաջին խումբը, որ Աղասիի գլխաւորութեամբ իր կեդրոնը կը հաստատէ Բիլխաճիք՝ կէս հայ, կէս թուրք գիւղին մօտ, կարմիր լերան ստորոտը, Հնչակեան ընկերներէն մէկուն այգիին մէջ։

Բարթիզանական այս առաջին խումբը կամաց կամաց կը ստանայ իր դիմագիծը։ Բիլխաէն և Անտիոքէն քանի մը երիտասարդներ կը միանան խումբին. իսկ Այնթէպէն ալ Կիւլլիւ անունով մէկը իր հետ կը բերէ երեք մարթին — նոր հրացաններ — խումբին համար։

Խումբը միաժամանակ կը ստանար և կը տարածէր «Հնչակ»ները և կուսակցութեան կազմակերպչական կանոնները՝ ոյժ տալով փրոփականտին։ Դուրսէն ալ քանի մը կամաւորներ կը հասնին և կ'աւելցնեն խումբին խանդավառութիւնը. Ամերիկայէն՝ խարբերդցի Նազարեան, իսկ Արաբկիրէն՝ Եղիշէ և Ասլան։

Յուլիսին, խումբը 14 անձ կը հաշուէր, որոնք կ'ելլեն դէպի Մուսա Տաղ։ Երեք ժամէն խումբը կը հասնի Գարա Ջայի եզերքը։ Կը զգուշանան գիւղ մտնելու, որովհետև գիւղացիները տակաւին վարժուած չէին ասպատակային խումբերու և անոնց գործունէութեան։ Որով՝ խումբը իրեն ապաստան կ'ընտրէ ժայռերու խոռոչները։ Թէև որոշուած էր խումբին գոյութիւնը գաղտնի պահել, սակայն շուտով լուրը կը տարածուի հայկական գիւղերը, մեծ ուրախութիւն պատճառելով բնակիչներուն, որոնք խումբ առ խումբ այցի կու գան՝ ամէն տեսակ նուէրներով միասին։

Աղասիի խումբը կառավարական պաշտօնեաներէ՝ հետապնդումի կ'ենթարկուի, որմէ զերծ մնալու համար ան կը քաշուի չորս ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Բեպուսիէ գիւղը, ուր կը բնակէր Եսայի Կարիկեան։ Յայտնի կ'ըլլայ որ գիւղը երկուքի բաժնուած էր՝ Կարլիկեան և Պալճեան ընտանիքներուն միջև եղած վէճի մը հետևանքով։ Կարիկեան նախապէս Հընչակեան կազմակերպութեան մէջ մտած ըլլալով, Աղասիի խումբին անունով կը սկսի սպառնալիքներ կարդալ Պալճեանականներուն։ Տեղացիներու միջնորդութեամբ Աղասին կը հաշտեցնէ երկու հակառակորդ ընտանիքները, Գ. Պալճեան կ'ընտրուի մասնաճիւղի ատենապետ, իսկ Կարիկեան՝ քարտուղար։

Խումբը երկար ատեն կը մնայ Գէորգ Պալճեանի տունը. ան՝ ոչ մէկ բան կը խնայէ լաւագոյն կերպով հոգալու համար անոր պէտքերը։

Ասլան և Կէօք Օղլան Անտիոքի շրջանը կազմակերպելէ յետոյ կը վերադառնան Աղասիի մօտ։ Խումբը կը սկսի տեղւոյն երիտասարդութեան մէջ համագործակցութեան և հայրենասիրութեան քարոզներով իրար մօտեցնել և առաջին հերթին՝ վերջ տալ գէշ սովորութեան մը, որ տարածուած էր այդ օրերուն և եղած էր կատարեալ չարիք մը գիւղացիութեան։ Այդ շրջանի գիւղացիներու մէկ կարևոր մասը կը զբաղէր չերամապահութեամբ, որոնց համար թթենին ամէնէն կենսական դերը կը հանդիսանար իրենց աշխատանքին։ Գիշեր ատեն խումբ մը երիտասարդներ կը յարձակէին այգիներուն վրայ, կը կարատէին թթենիները և կը տանէին իրենց հետ։ Շրջանի Հնչակեան խումբը, նախ քաղցրութեամբ, ապա՝ սպառնալիքով վերջ կու տայ այս վնասարարութեան։

Խումբը մեծ ժողովրդականութիւն ձեռք բերած էր նաև որպէս իրաւարար։ Գիւղացիները՝ որևէ վէճ ունենալու պարագային՝ անոր կը դիմէին և կը ստանային արդար լուծում մը։ Այդ պատճառով ալ խումբը կը դառնար գիւղացիներու գուրգուրանքի առարկան։

Խումբը իր կեդրոնը կը դարձնէ Խտըր Պէկ գիւղը. կը կազմէ նոր վարչութիւն մը հետևեալ անձերէ. Կարապետ Իզմիրլեան՝ ատենապետ և գիւղապետ, Սարգիս Թալաքեան՝ իբր պետ լատինացած հայերու, Պօյաճի Արթին՝ գանձապահ, Շիշման Պօղոս և Խաչեր Աղապեան ու տասը ծերունի հայեր՝ «Հայրիկ» մականունով ծանօթ։

Շուտով մասնաճիւղեր կը կազմուին Վագըֆ, Եողուն Օլուք գիւղերուն մէջ։ Այս վերջինի վարչութեան անդամներն էին Սարգիս Թութուղեան, Պետրոս և Թադէոս Տէր Պետրոսեան, Ներսէս Գողանճեան, Շէյխ և եղբայրը, Խըրբեան վարժապետ և Գէորգ Շաքըեան։

Բեպուսի պարագլուխներն էին՝ Բերովբէ և Մանաս Յովսէփեան, ինչպէս նաև պատուական հայ կաթոլիկ մը, առաջնորդ՝ Հայր Նիկողոս Բուչուքեան, որ միշտ զինուած կը պտըտէր։ Այս վարդապետը Աղասիին նուէր բերած էր ոսկեճամուկ գլխարկ մը, վրան ոսկեթելով բանուած՝ «Հ. Կ.» (Հընչակեան Կուսակցութիւն)։

* * *

Այդ շրջանի մէջ, հին ատեններէ մեծ թիւով լատինացած հայեր կային, որոնք քաշուած կեանք մը ունէին և բնաւ չէին հետաքրքրուեր ազգային կեանքով։ Անոնց հոգևոր պետը աւստրիացի «փաթրի» մըն էր որ կ'ապրէր իրենց վանքը։ Տեղացի Հայր Նիկողոս անոր հիւրն էր և միասին վանքին մէջ կը մնար. Հայր Նիկողոսի թելադրանքով օր մը աւստրիացի փաթրին Հնչակեան խումբը վանք կը հրաւիրէ՝ ճաշի։ Երբ խումբը զինուած վիճակով ներս կը մտնէ՝ վանքի հիւրասրահը՝ կը դիմաւորուի Հայր Նիկողոսի կողմէ, մէկ ձեռքին խաչ, միւս ձեռքին մերկացրած սուր բռնած։ Այս դէպքը խորապէս կը տպաւորէ փաթրին և կ'առաջարկէ զէնք ալ ընդունիլ որպէս Հնչակեան։

Խումբը 18 օր կը մնայ կաթոլիկ վանքին մէջ, ամէն տեսակ ջերմ և սրտագին ընդունելութեան արժանանալով։ Թուրք կառավարութիւնը այս մասին լուր ստացած ըլլալով՝ լրտեսներ կը փութացնէ վանքին շուրջը հետապնդելու համար հայ հրոսակները։ Սակայն օտար հիմնարկներէն ներս խուզարկութիւն ընելու իրաւունք չունենալով, որևէ արդիւնքի չեն հասնիր։

Աւստրիացի փաթրիին ըրած ընդունելութիւնը հայ հրոսակախումբին՝ շատ մեծ տպաւորութիւն կը ձգէ շրջանի գիւղացիութեան վրայ։ Ան կը սկսի աւելի վստահութեամբ մօտենալ խումբին և անոր նպատակներուն։ Մասնաճիւղերը կը մեծնան նոր անդամներով, որոնց մէջ ստուար թիւ կը կազմէին մանաւանդ կիները։ Արդարև, Հնչակեան խումբին քարոզած կանանց ազատագրութիւնը և իրաւունքի հաւասարութիւնը պատճառ եղան որ կիները անոնց մէջ գտնէին իրենց ազատարարը և այրերու բռնութեանց զսպողը։ Կար նաև այն պայքարը, զոր խումբը կը մղէր գողութեան, արբեցութեան և թղթախաղի դէմ։

Այդ օրերուն Հապիպլի գիւղը կու գայ հանգչելու Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեան. ան հանդիպում կ'ունենայ Աղասիին հետ։ Երբ մօտէն կը տեղեկանայ Հնչակեան խումբին կազմութեան նպատակը՝ մեծապէս կ'ոգևորուի, կ'օրհնէ Աղասին և իր գործը ու կը խոստանայ Հալէպ հասնելուն պէս 200 ոսկիի գումար մը ղրկել իրեն։ Սակայն Հալէպ հազիւ հասած՝ կաթողիկոսը կը հիւանդանայ և կը վախճանի, առանց կարենալու իր խոստումը կատարել։

ԱՂԱՍԻՆ ԱԼԷՎԻԹՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Այս շրջանի բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը կը բաղկանար Թաթերէ, որոնք կը կոչուէին Ալէվիթներ։ Ասոնք հին և նստակեաց ցեղ մըն են և կը զբաղին երկրագործութեամբ, այս պատճառաւ ալ թուրքերը զանոնք կ'անուանեն ֆելլահ։ Ալէվիթներու թիւը մօտ 200.000ի կը հասնէր և ունէին մահմետականութենէ քիչ մը տարբեր դաւանանք մը։ Օսմանեան բանակի թնդանօթաձիգները մեծ մասամբ ասոնցմէ կազմուած էին։

Ալէվիթներու Շէյխը կը բնակէր Որոնդէսի եզերքը գտնուող Սուէտիոյ Ճըլլիճէ գիւղը։ Աղասին երկու վարժ արաբագէտ պատգամաւորներ կը ղրկէ Շէյխ Իպրահիմի մօտ և գաղտնի բանակցութեան մէջ կը մտնէ անոր հետ, հասկցնելով իր ապստամբութեան ծրագիրը։ Շէյխը, որ առենին՝ եօթը տարի աքսորուած էր Աքքիայի բանտը, դառն ատելութեամբ լեցուած էր Սուլթանի կառավարութեան դէմ։ Ան տրամադրութիւն կը յայտնէ միանալու Աղասիի շարժումներուն և կը խոստանայ 10.000 կռուողներ տրամադրել, եթէ Աղասին նորագոյն զէնքերով գէթ 2000 լաւ զինուած հայ կարիճներ պատրաստէ։ Շէյխը այնքան լաւատես էր, որ վստահ էր թէ այդ 12.000նոց բանակով դիւրաւ կարելի պիտի ըլլար գրաւել Անտիոքը, տիրանալ հոն գտնըւող 10.000 մարթին հրացաններուն, որմէ ետք՝ դիւրին պիտի ըլլար գրաւել Հալէպը։ Շէյխ Իպրահիմ կ'առաջարկէր այդ գրաւած շրջանին միացնել հետագային Հաճընը և Զէյթունը և յայտարարել Հայ—Թաթ անկախ շրջան մը։ Ալէվիթները ինքզինքնին կ'անուանէին Հաթեր, իսկ իրենց երկիրը՝ Հաթա։ Հաթերը բարի տրամադրութիւններով լեցուած էին հայոց հանդէպ և

կրնային անկեղծօրէն գործակցիլ հայ ապստամբական շարժումներուն։ Անոնցմէ խումբ մը երիտասարդներ 25—30 տարեկան, որոնք աշակերտած էին Սուէտիոյ Անգլիական գոլէճին մէջ, քրիստոնեայ դարձած էին և կը յաճախէին հայոց եկեղեցին։ Երիտասարդներու պարագլուխը նոյնիսկ անունը փոխած և Օհաննէս դրած էր և հայերուն «եղբայր» կը կոչէր։

Այդ շրջանի ծովափնեայ մասերուն մէջ առագաստանաւերը գրեթէ ամբողջութեամբ կը պատկանէին Հաթերուն։ Այս կերպով Աղասին ապահոված կը նկատէր գալիք զէնքերուն փոխադրութիւնը։

Այսպէս, մինչև 1894, այս կողմերը կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ էին և Աղասին տեսակ մը «միապետ» ճանչցուած էր բոլորին կողմէ։ Գիւղացիութիւնը «Պարոն» անունը տուած էր Հնչակեան հրոսակներուն։

ՍԱՐԳԻՍ ՊԱԼԱՅԵԱՆԻ ԵՒ ՇԱՒԱՐՇ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐԸ

1895ին Ամերիկայէն Սուէտիա կը հասնին քանի մը կամաւորներ և կը միանան Աղասիին։ Ասոնց մէջն էին՝ Սարգիս Պալայեան, Շաւարշ Շիշմանեան, Ռուբէն, Գուրգէն, Մուշեղ, Ներսէս, Սիսակ։

ՊԱԼԱՅԵԱՆ ԵՒ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ ԻՐԵՆՑ ԽՈՒՄԲՈՎ

Ասոնք Մայիս 4ին կը հասնին Սուէտիա և դրկաբաց կ'ընդունուին Աղասիին և ընկերներուն կողմէ։ Հոն՝ ասոնք երկու խումբի կը բաժնուին. Սարգիս Պալայեան՝ որ Շիշմանեանի քեռին էր, անոր բերնով բոլորին կողմէ «Քեռի» կը կոչուէր, իր հետ առնելով Սիսակը, Կարօն և Մուշեղը՝ կ'անցնի Քեսապ, իսկ Շաւարշը կը մնայ Հաճի Հապիպլի, իբր՝ խմբապետ։

Այս երկու խումբերը ահ ու սարսափ կը մատնեն շրջակայքի թուրք աւազակախումբերը և կառավարական կեղեքիչ պաշտօնեաները։ Ասոնց հետևանքով չափազանցուած տեղեկութիւններ կը հաղորդուին Պոլիս հայդուկներու գործունէութեան մասին և Բ. Դուռը, Սասունի դէպքերէն խրատուած՝ միջոցներու կը դիմէ սաղմին մէջ խեղդելու համար ապստամբական շարժումը, որու մասին արդէն լուրեր սկսած էին շրջան ընել։

Սուլթան Համիտ պաշտօն կու տայ Ֆռնուզի ջարդարար Սալի փաշային 10.000 զինուորներով երթալ և պաշարել Մուսա Լեռը և ձերբակալել հոն բոյն դրած հայ հրոսակները, որպէսզի ծովափնեայ այդ հատուածը օտար պետութեանց միջամտութեան նշաւակ չդառնայ՝ նոր ապստամբութեան մը հետևանքով։

Սուլթանը կը դիմէ նոյնպէս օտար պետութեանց դեսպաններուն, որպէսզի իրենց ներկայացուցիչներու միջոցով ազդեն Սուէտիոյ հայերուն վրայ՝ անձնատուր ըլլալու համար։

Օտար հիւպատոսները, իրենց հերթին կը դիմեն Անտիոքի Առաջնորդ Թադէոս Վրդ. Եկաւեանին, որպէսզի իր ազդեցութիւնը բանեցնէ հայ ասպատակներուն վրայ, խոստանալով անոնց կեանքի ապահովութիւնը երաշխուսափել։ Սուէտիոյ խումբը՝ չխրատուած Սասունի փորձէն, անձնատուր կ'ըլլայ և զէնքերը կը յանձնէ կառավարութեան։ Թուրք կառավարութիւնը հակառակ իր և օտար հիւպատոսներու խոստումներուն, խումբը կը ձերբակալէ և կը ղրկէ Հալէպի բանտը, ուր քանի մը ամիս չարաչար ծանր տանջանքներու կը մեռնին։

Հնչակեան «պարոններու» յիշատակը, անոնց սխրեցուցած դասը երկար ատեն մնաց Մուսա Տաղի քաջ որդիներու յիշողութեան մէջ, որուն փաստը անոնք տուին 1915ի ինքնապաշտպանութեան ընթացքին։

Հնչակեան հերոսներու քաջագործութիւնները իրենց արձագանգը գտան նոյնիսկ ժողովրդական երգերու մէջ, որոնցմէ, իբրեւ նմոյշ կու տանք հետեւեալ թուրքերէն երկու քառեակները.

Մուսա Տաղըն քէօյլէրի
Հէփիսիտէ էրմէնի.
Հնչակեան ասկէրլէրի
Ալլահ եարտըմճի օլա:

Եէմին էթտիք պու եօլա
Տաղըլըտըն սաղա սօլա,
Պիզէ Հնչակեան տէյլէր
Ալլահ եարտըմճի օլա:

ՆՈՐ ՈՒԺԵՐ ԿԸ ՀԱՍՆԻՆ

1895ի Յուլիսին Ալէքսանտրէթ կ'իջնեն ընկերներ Գրիգոր Ղարիպեան՝ Շապին գարահիսարցի, կեղծ անունով Հրաչեայ Մարալ (որ հետագային Դաշնակցութեան գաւառական գործիչներէն եղաւ), իսկ միւսը՝ Սմբատ Բոտիկեան՝ խարբերդցի, որ մինչեւ վերջ հաւատարիմ մնաց Հնչակեան դրօշին։

ՀՐԱՉԵԱՅ ՄԱՐԱԼ

Ասոնք իրենց հետ բերած էին 600 ոսկի, ինչ որ մեծ գումար մըն էր նեղ կացութեան մէջ գտնուող հրոսակախումբին համար։ Աղասին երկու տղայ կը ղրկէ, որպէսզի նորեկ ընկերները Մուսա Տաղ առաջնորդեն. անոնք էին՝ Գոյփաք և Գէորգ Խալըլեան։

Գոյփաք կ'առնէ երկու նորեկ ընկերները, որոնց մօտ 60 ոսկի միայն կար և կը մեկնին Հաճի Հապիպլի։ Մնացեալ 540 ոսկին՝ առ ի զգուշութիւն, կը թողուն միւս ընկերներուն մօտ։ Քանի մը օր ետք, Ֆարհատ և Խալըլեան Ալէքսանտրէթէն կը մեկնին, հետերնին առնելով կուսակցութեան դրամը։ Քարբիսունի մօտերը հասած ատեն թուրք գիւղացիներ և պահակներ կը շրջապատեն ճամբորդները և կ'ուզեն խուզարկել պայուսակները։

Խալըլեան կը ճամբորդէր որպէս մետաքսի վաճառական, որ եկած էր գնումներ ընելու համար։ Խուզարկութեան և հարցաքննութեան ատեն սակայն կը շուարի և չի կրնար այդ պարագան յիշել և դրամները ազատել։ Ֆարհատ, ճարպիկ շարժումով մը ձին կը մտրակէ և կը սուրայ դէպի Մուսա Տաղ, եղելութիւնը հաղորդելու համար։ Թուրք պահակները կը կալնեն

թէ՝ հայ ֆէտայիներու հետ է գործերնին, քանի մը գնդակ կը պարպեն ետեւէն, բայց Ֆարհատ անվնաս կը հասնի Հաճի Հապիպլի։ Աղասին կ'որոշէ մէկը ղրկել Անտիոք, որպէսզի ներկայանայ կառավարութեան և պահանջէ դրամները։ Վիճակը կ'իյնայ Մելքոն Կէճէեանին՝ խարբերդցի և ամերիկահպատակ։ Կէճէեան կ'երթայ Անտիոք, կը ներկայանայ կառավարութեան՝ որպէս մետաքսի վաճառական, որ գնումներու եկած է այս շրջանը, բայց ենթարկուած է կողոպուտի։

Անտիոքէն երկու ընկերներ կը ղրկուին Հալէպ, ուր հարցը պիտի քննուէր։ Հոն երկու ընկերները բանտ կը նետուին, իսկ դրամը անհետ կը կորսուի։

ԴԷՊԻ ԶԷՅԹՈՒՆ

Սուլթանի գործակալ Ալի փաշա իր պատրաստութիւնները կը տեսնէր Զէյթունի վրայ արշաւելու և ապստամբութեան ծրագիրը իր սաղմին մէջ խեղդելու համար։ Զէյթունի մէջ կը տիրէր տագնապալի կացութիւն մը, որ ստեղծած էին թուրք գործակալները՝ բարոյալքելու համար հայերը և մեռցնելու համար անոնց դիմադրական կորովը։

Սուլթան իր վաղեմի ծրագրին իրագործումը կ'որոճար՝ Հայկական Հարցը լուծել հայերը ջարդելով։

Ճին Թորոս օր մը նամակ կը բերէ Զէյթունէն Աղասիին, որուն մէջ օրուան տագնապալի կացութիւնը պարզելէ յետոյ, կը խնդրուէր իրմէ՝ անյապաղ Զէյթուն անցնիլ և կազմակերպել ինքնապաշտպանութեան գործը։

Աղասին, իր հետ առնելով ուրիշ հինգ ընկերներ, ձիեր և դրամ, կը մեկնի դէպի Զէյթուն։ Երկար ու արկածալից ճամբորդութենէ մը ետք, որու ընթացքին խումբը քանի մը բախումներ կ'ունենայ թուրք գիւղերու մէջ և կը ճախուցնէ իր պարէնը և ռազմանիւթը, Աղասին կը հասնի Արեգ, 1895 Օգոստոս 5ին։ Խումբին դիմաւորելու կու գան Խաչեր Բէհեան, Միքայէլ Բէհեան, գիւղի քահանան՝ զգեստաւորեալ, շարական երգելով, ընկերակցութեամբ 200 կորիճ զինուորներու։

Զէյթուն դարձած էր ամէնուն ուշադրութեան կեդրոնը։

Աննկարելի հրաբուխ մը կը պատրաստուէր հոն, որուն արձագանգ կու տային Սասուն, Ամասիա, Եւդոկիա, Եօզղաթ և Մուսա Լեռ։ Սուլթանական բանակները կը շարժէին դէպի Զէյթուն, ուր հայ ըմբոստները տենդագին պատրաստութիւններ կը տեսնէին յաղթանակը ապահովելու համար։ Մինչ մթնոլորտը օրը օրին կը մթագնէր և վտանգը կը մօտենար, սակայն կուսակցութեան կեդրոնէն սպասուած օգնութիւնը կ'ուշանար։ Կ'որոշուի դիմել տեղական շրջանակներուն և հանգանակութեամբ լրացնել խումբերուն պակասները։ Այդ օրերուն Արեգ կը հասնի Մլեհ, որ Այնթէպէն կու գար, իրեն հետ ունենալով այնտեղի մասնաճիւղէն կարեւոր նամակ մը և 100 ոսկի դրամ։ Մլեհ մինչ այդ կը գտնուէր Եդեսիա՝ կազմակերպչական գործով։ Երբ Այնթէպի մէջ լուր կը հասնի նախապէս ղրկուած 600 ոսկիի հետ պատահած դժբախտութեան մասին՝ Մլեհը կը կանչեն և կը փութացնեն Արեգ։ Այնթէպի կեդրոնը կը թելադրէր Աղասիին անմիջապէս հոն վերադառնալ՝ սկսելու համար հանգանակութեան։

ՄԼԵՀ

Ստացուած գումարը կը յատկացուի վառօդի պատրաստութեան, որ կը վարէին Հրաչեայ Մարալ և Ջէլլատ՝ Վարդանենք գիւղին մէջ։ Ազատին ալ՝ Խաչեր Բէհեանի ծառան իրեն առաջնորդ առնելով կը վերադառնայ Մարաշ։ Մարաշի մէջ Ազատին տեսակցութիւններ կ՚ունենայ կուսակցութեան ղեկավարներուն հետ, որոնց ընթացքին կ՚որոշուի լայն չափերով հանգանակութեան ձեռնարկել և պարէն ու գինանիւթ հասցնել Զէյթուն։

Ազատին կը վերադառնայ Այնթէպ։ Զինք կ՚առաջնորդէ Տէլլոյեան, որ մահմետականութիւնը ընդունած էր և Ալի Րիզա անունով ճանչցուած էր այդ շրջանի մահմետականներէն։ Ալի Րիզա սուրբի համբաւ հանած էր և մեծ յարգանք կը վայելէր՝ որպէս Շէյխ։ Մահմետական դառնալէ յետոյ Տէլլոյեան զղջացած էր և կ՚ուզէր իր ժողովուրդին գիրկը վերադառնալ, սակայն իրեն կը մերժուէր այդ շնորհը։ Ազատին կը խոստանայ այդ բարիքը ընել իրեն, եթէ ան ապահով կերպով զինք Այնթէպ հասցնէր, ապաւինելով իր վայելած համբաւին և վստահութեան։ Կը կազմուի փոքրիկ կարաւան մը. Ազատին, Ասլանը, Արթինը, երկու արեգցի ջորեպանները ճամբայ կ՚իյնան դէպի Գարա Ջամ, Շէյխն ալ անոնց ետեւէն՝ որպէս ճամբորդ։

Օգոստոս 12ին կարաւանը կը հասնի Այնթէպ։ Ազատի առաջին գործը կ՚ըլլայ Տէլլոյեանը վերամկրտել տալ։ Ազատին 6 շաբաթ կը մնայ հոն և հանգանակութեան կը ձեռնարկէ՝ Համալեան, Պասմաճեան, Հրանդ Սիւլահեան, Բէչէճեան և Սողոմոն Սիւլահեան ընկերներու մասնակցութեամբ։ Կը գոյանայ 200 ոսկի։ Այդ օրերուն Հալէպէն Այնթէպ կու գայ և Ազատին կը ներկայանայ Յակոբ Աստուրեան անունով փաստաբան մը, որ միաժամանակ անգլիական թերթերու թղթակից էր։ Ան կը հաւատացնէ Ազատին թէ ինք համոզուած հայրենասէր մըն է և կը հաւատայ հայ ազատագրական պայքարի արդարութեան ու անոր յաղթանակին։ Աստուրեան Ազատին կը ղրկէ, քանի մը օր ետք, Հալէպէն 200 ոսկի, որ կատարեալ անակնկալ մը կ՚ըլլայ։ Տարիներ ետք յայտնի կ՚ըլլայ թէ Աստուրեան տխուր պաշտօն ունէր և պատճառ կը դառնայ Այնթէպի, Հալէպի և Մարաշի մեր քանի մը ընկերներուն ձերբակալութեան։

Ազատին լուր կ՚առնէ Զէյթունէն թէ կացութիւնը շատ լուրջ կերպարանք առած է և ամէն վայրկեան կը սպասուի բախումներու՝ թուրք կառավարական ուժերուն հետ։

Այնթէպէն մեկնած ատեն խումբ առ խումբ կու գան Ազատին տեսնելու

և յաջողութիւն մաղթելու։ Ասոնց մէջ կ՚ըլլան նաև մեծ թիւով բողոքականներ՝ իրենց պետին՝ Պատուելի Գօզանճեանի առաջնորդութեամբ։ Իսկ վերջին օրը պատուելին խումբին կը միացնէր իր եղբօրորդին՝ Ներսէսը, Ամերիկեան գոլէճի ուսանողներէն, որ Զէյթունի ապստամբութեան ամենաքաջ նահատակուողներէն մին կ՚ըլլայ։ Այսպէս, կը տեսնուի որ Այնթէպցին ոչ միայն 400 հնչուն ոսկի բերած էր Զէյթունի ապստամբութեան, այլ նաև կամաւորներ տուած, ինչպէս՝ Ներսէս, Մանուկ և Կարապետ Պիննէմեճեան։

Խումբը Սեպտեմբեր 23ին կը հասնի Մարաշ։

Մարաշի մէջ այս անգամ Ազատին կը ներկայանայ նոր դէմք մը՝ Եղրոս Ամիրալեան, զաւակը հայ բողոքական աղաներէն Մկրտիչ Ամիրալեանի, որ այդ շրջանի մէջ մեծ անուն հանած էր իր քաջութեամբ։ Բազմաթիւ անգամներ Եղրոս բախումներ ունեցած էր ասպատակախումբերու հետ և միշտ յաղթական ելած։ Թուրքերը զինք Տէլի Եղրոս կը կոչէին իր անվախութեան պատճառով։ Հայր և որդի Ամիրալեաններ առատօրէն կը մասնակցին Զէյթունի ապստամբական շարժման գործին և հետզհետէ հոն կը ղրկեն, բացի դրամական օժանդակութենէն, 20 բեռ արճիճ, 20 թիթեղ անգլիական վառօդ, 20 բեռ աղ, շուրջ 500 ոսկի արժողութեամբ։

Զէյթունի ապստամբութեան նախօրեակին Հնչակեան կուսակցութիւնը Մարաշի ամէնէն լուրջ և ազդեցիկ կազմակերպութիւնն էր։ Ան՝ իր մէջ կը հաշուէր 500 անդամներ, չհաշուելով համակիրները, բոլորն ալ հասուն ու գիտակից երիտասարդներ։ Որպէս ղեկավար՝ քաղաքի աչքի զարնող դէմքերէն էին՝ Գէորգ Պարխափանեան, Վարդան Մինասեան, Պետրոս Պետրոսեան, Սարգիս Սամուէլեան, Տէր Ղեւոնդ քահանայ, կառավարական պաշտօնեաներ՝ Զօրպաճեան եղբայրներ, Ամիրալեան եղբայրներ, Կոստան Վարժապետեան, Մելքոն Հազարապետեան, Յով. Գազազեան, Կարապետ Փարթամեան, Կանիմեան եղբայրներ, Մելքոն Պապիկեան, Զէյթունլեան եղբայրներ, Ասլան Էլմասեան, Աստուր Պահչէճեան, Ճին Թորոս, Սէրայտարեան, Գալայճեաններ և ուրիշ էսնաֆներ։

Հնչակեաններն ունէին 40 տասնապետ, 8 հարիւրապետ, 4 գործիչ և 7 անդամէ կազմուած վարչութիւն։ Կուսակցութիւնը այնպէս մը կազմակերպուած էր, որ օրուան մը մէջ որևէ հրահանգ կամ լուր կարելի կ՚ըլլար հաղորդել բոլոր ընկերներուն։ Իւրաքանչիւր Հնչակեան կը վճարէր անդամատուրք մը և կարեւոր նպաստներու համար ալ կը մասնակցէր հանգանակութեան։ Կուսակցական կարգապահութիւնը և գաղտնապահութիւնը շատ լաւ էր։ Այնպէս որ շատ մը կառավարական խուզարկութիւններ ի դերեւ կ՚ելլէին։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

Ազատի վեց գործակիցներէն մէկն էր նաև՝ Կարապետ Սուքիասեան, Զմշկածագի Միատուն գիւղէն, որ Շմաւոնին միանալով Տէրսիմ գացած էր։

Հայրենասէր Կարապետ՝ երբ այս անգամ կը լսէ Ազատի Զէյթուն երթալու պարագան, Այնթէպ անցնելով կամաւոր կը գրուի Զէյթուն գացողներուն հետ և խիստ դժուար պայմաններու տակ կը հասնի Ազատի և կը

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

մասնակցի Զէյթունի փառապանծ հերոսամարտին։

ՀԱՃԸՆԻ ՎԵՐԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ

Զէյթունէն Հաճըն կը ղրկուի Միհրան Գոյեան և Ապահ՝ ապահովելու համար Հաճընի օժանդակութիւնը ապստամբութեան գործին։

Այս ընդհանուր ոգևորութեան մէջ տարօրինակ կրաւորական դիրք մը բռնած էր Հաճըն։ Հակառակ անոր որ հոն էին և այդ ուղղութեամբ ամէն ջանք կը թափէին Միհրան Գոյեան, Յովհաննէս Ճիկէրեան, Աօլան, Ապահ, Ճին Թորոս և ուրիշներ, սակայն պահպանողական և յետադիմական տրամադրութիւնները աւելի իշխող էին և զօրաւոր պայքար կը մղէին ապստամբական շարժման մասնակցելու դէմ։ Նոյնիսկ խումբ մը երիտասարդներ, որ պատրաստուած էին կամաւոր երթալու և ռումբեր ալ շինած էին Ապահի գլխաւորութեամբ, վերջին վայրկեանին ետ կը կենան իրենց մտադրութենէն, որովհետև տեղւոյն աղաները արգելք կը դառնան և սպառնալիքներ կը կարդան։

Հաճընի այս կեցուածքը երկու կերպ կը բացատրուէր տեղացիներուն կողմէ։ Նախ՝ իբրև թէ Հաճընի 40.000 հայ բնակչութեան վրայ հազիւ 50 թուրք ոստիկաններ կը հսկէին, որոնք ենթակայ էին հայ երևելիներուն և կը շարժէին անոնց թելադրանքներուն համաձայն. տեսակ մը կիսանկախ վիճակ մը ունէր քաղաքը։ Այս առթիւ կը յիշեցուէր թէ ապստամբական շարժումը կրնար իր հակառակ արդիւնքը տալ և եղած կիսանկախութիւնն ալ վտանգել։

Երկրորդ առարկութիւնն այն էր, որ Աղասին և իր ընկերները Հաճընի ինքնապաշտպանութեան կամ ապստամբական շարժման միանալու համար դուրսէն որևէ օժանդակութիւն չէին խոստանար, ո՛չ դրամական և ո՛չ ալ զինական. ամէն բան իրենք հաճընցիները պէտք է հոգային։ Աղասիի կողմէ ղրկուած պատգամաւորներու կողմէ հրաւիրուած ընդհանուր ժողովի մը ընթացքին հաճընցիները շատ կարուկ կերպով կը յայտարարեն թէ, եթէ ապստամբութիւն կազմակերպողները դէթ 2000 չէն կրնար Հաճընին յատկացնել և ամէն բան իրենք պիտի հայթայթեն, պէտք չունին դուրսի ղեկավարութեան, իրենք կրնան իրենց գործերը յարմար նկատուած եղանակով կառավարել, ըլլա՛յ ինքնապաշտպանութեան, ըլլա՛յ ապստամբութեան։

* * *

Այդ օրերուն Զէյթունի թուրք զօրքերուն հրամանատար Իֆֆէթ պէյ կը ձեռնարկէ Զէյթունի զօրանոցին շուրջ խրամներ փորել։ Տեղացիք՝ հրամանատարին ներկայանալով ատոր պատճառը կ'ուզեն հասկնալ և երբ ան չի պատասխաներ, զէյթունցիք սպառնալից ցոյցերով կը հեռանան։

1895 Յուլիսին թուրք կառավարութիւնը կը ձեռնարկէ Զէյթուն գտնուող «օտարականները» (Հնչակեանները) հեռացնել։ Հոն կը ղրկուի Չէրքէզ Աօլան մէջ, ուրուն ո՛չ սպառնալիքը և ո՛չ ալ խոստումները որևէ արդիւնք կու տան. արեգցիները բացարձակապէս կը մերժեն «օտարականներու» յանձնումը։ Ասոր վրայ Աօլան մէջ գործիք կը դարձնէ Պախալը կոչուած քիւրտ աշիրէթները, որպէսզի յարձակին Արեգին վրայ և ձերբակալեն գտնուած օտարականները։ Քիւրտերը հանդիպելով արեգցիներու զօրաւոր դիմադրութեան ետ կը քաշուին։

ԱԼԱՊԱՇԻ ԶԱԳԸՐ ՏԵՐԷԻ ԺՈՂՈՎԸ

Այսպէս, ամէն կողմէ ծանր լուրեր կը հասնէին և ամէն մարդ կը սպասէր նորանոր դէպքերու։ Ամէն անակնկալի դիմագրաւելու և ապագայ պատասխանատուութենէն զերծ մնալու համար, Զէյթունի շարժման ղեկավարները, տեղացիներ կամ Հնչակեան գործիչներ, կ'որոշեն վերջին անգամ ժողովի նստիլ և կացութիւնը լրջօրէն քննել և բստ այնմ ալ վճիռ կայացնել։ Ժողովի վայրը կը նշանակուի Ալապաշի Զագըր Տերէ կոչուած տեղը, Խաչեր Բէհեայի տունը։ Ներկայ կ'ըլլան.— Բարթողիմէոս Վարդապետ՝ 40 մարտիկներով, արեգցի Խաչեր Բէհեան՝ 30 հոգիով, ուռտկալցի Յարութիւն Գոճայեան՝ 30 ուռտկալցիներով, ընդամէնը՝ 100 հոգի։ Աղասիի ընկերներն էին Ապահ, Հրաչեայ, Մլեհ, Մխօ Շահէն, ինչպէս նաև Զէլլատ և մարաշցի Թորոս։ Ժողովին կը նախագահէ Բարթողիմէոս Վարդապետ։ Ժողովի օրակարգը կ'ըլլայ քննել ապստամբութեան կարելիութիւնները։ Աղասին մանրամասնօրէն կը տեղեկացնէ ձեռք առնուած միջոցներու, եղած պատրաստութիւններու, ստացուած և սպասուած օժանդակութիւններու, ապստամբութեան անհրաժեշտութեան և անոր ունենալիք հետևանքներու մասին։ Երկար խորհրդակցութենէ ետք՝ ժողովը կ'որոշէ.

Ա) Բոլոր իշխանները և աղաները, իրենց զաւակներով, պարտաւոր են ձի հեծնել և անձամբ մասնակցիլ կռիւին, որպէս օրինակ՝ ժողովրդական բոլոր խաւերուն։

Բ) Բոլոր եկեղեցիներու բեմերէ և մունետիկներու միջոցով յայտարարել

ԱՊԱՀ

թէ 14էն մինչև 70 տարեկան ամէն ոք պարտաւոր է պատերազմի մտնել, նոյնիսկ եթէ զէնք ալ չունենայ։

Գ) Անխախտ և անդաւաճան կերպով կռուիլ անկախութեան համար։

Դ) Բոլոր կարգադրութիւնները պէտք է ըլլան Հնչակեան կուսակցութեան գիտութեամբ և անոր համաձայնութեամբ։

Ե) Զգուշանալ տեղական Թուրքերու հետ վէճ կամ բախում ստեղծելէ և աշխատիլ անոնց համակրութիւնը շահիլ։

Զէյթունի նոր գայմագամը՝ Ավնի պէյ, լրջօրէն կը սկսի մտահոգուիլ հայերու այս պատրաստութիւններու լուրերը առնելով։ Ան գործնական չի սեպեր Ասլան պէյի «օտարականները» ձերբակալելու ծրագիրը։ Ընդհակառակն, ան ամէն ջանք կը թափէ Աղասիին հետ տեսակցութիւն մը ունենալու համար, որպէս յեղափոխականներու պետը և ապստամբական շարժման ոգին։ Այդ նպատակով գայմագամը կը դիմէ Կարապետ Երկանեան քահանային և Աստուածատուր աղա Եգեկիէլեանին, որպէսզի միջնորդ հանդիսանան և կազմակերպեն տեսակցութիւնը։

Յիշեալ զոյգ պատգամաւորները Հոկտեմբեր 5ին կը ներկայանան Աղասիին և կը հաղորդեն գայմագամին փափաքը։ Աղասին պատգամաւորներու միջոցաւ կը պատասխանէ թէ որևէ տեսակցութեան հարկ չի տեսներ և կ'առաջարկէ որ 12 օրուան ընթացքին Զէյթունի իշխանութիւնը իրենց յանձնուի։

Պատգամաւորները Աղասիին պատասխանը նախ քան գայմագամին տանիլը՝ կը ներկայանան Ս. Աստուածածին հաւաքուած զէյթունցիներու աւագանիին և կը տեղեկացնեն Աղասիին պատասխանին մասին։ Լսելէ յետոյ Աղասիի պատասխանը և պատգամաւորներուն լրացուցիչ բացատրութիւնները, ժողովը կ'որոշէ․

Ա) Պարտադրել գայմագամին որ անպայման ընթացք տայ Աղասիի պահանջին․

Բ) Զէյթուն կեդրոնացնել Արեգի, Ֆռնուզի և Աւագկալի ժողովուրդը, և

Գ) Բոլոր զինուած ուժերը կեդրոնացնել Զէյթունի մէջ։

Աղասին իր խումբով անմիջապէս Զէյթուն կը փոխադրուի և կը տեղաւորուի վանքին մէջ՝ Զադրեան Աւագ աղայի և Կէսխանեան Աւետիքի հետ, իբր նոր իշխանութեան պետ։ Նազարէթ Չաւուշ՝ կը ղրկուի Մարաշ ռազմանիւթի մասին կարգադրութիւններ ընելու համար։ Հոն հասած ատեն կը տեղեկանայ որ քանի մը օր առաջ Զէյթուն ղրկուած է պատրաստուած վառօդը, չախմախի քար և ծծումբ։ Նազարէթ Չաւուշ անմիջապէս կը վերադառնայ և փոխադրողներուն կը հասնի Տաշխանի մէջ։ Ճիհան գետի եզերքին հասնելով հոն կը տեսնէ Աղասիին և Հրաչեային, որոնք ատրճանակներով զինուած՝ ճամբան կը պահէին։

Գայմագամին պատգամաւորները Աղասիին տուած պատասխանը և պայմանը կը հաղորդեն գայմագամին, որ վախէն այլևս զօրանոցէն դուրս չ'ելլեր։ Միրալայի միջոցով լուր կը տրուի Մարաշ, ուրկէ կառավարութիւնը զօրք կը հասցնէ։ Հայ ապստամբները գայմագամը կ'առնեն հսկողութեան տակ և ամէն հաղորդակցութիւն կ'արգիլեն կառավարչատան հետ, ուր գայմագամը բանտարկուած կը մնայ իր գործակիցներուն հետ։

Մարաշէն եկած թրքական նոր բանակի լուրը կը հասնի Աղասիին։ Ան Նազարէթ Չաւուշի, Շամ Քեչիչեանի, Խաչեր Քէհեանի, Միքայէլեանի և Զէլլատի հետ՝ 150 քաջերով կ'երթան մինչև զօրքի բանակատեղին և բուռն կռիւի կը բռնուին, որ կը տևէ 3 ժամ և որու ընթացքին թշնամին 33 զոհ կու տայ և 12 վիրաւոր։ Յուսալքուած թուրք բանակին՝ շուտով օգնութեան կը հասնին հազարաւոր փերթիզցի թուրք գիւղացիներ, որոնք քաջ կռուողներ էին։ Զէյթունցիք՝ դիրքերնին դաշտավայր ըլլալուն պատճառաւ, լաւագոյնը կը համարեն նահանջել, անցնելով Ճիհան գետը։ Այս կռուի ընթացքին կը վիրաւորուի Նազարէթ Չաւուշ և կը զարնուի Աղասիի լաւագոյն օգնականը՝ Զէլլատ և ուրիշ երեք հոգիներ։

Թուրքերը Զէլլատի գլուխը կտրելով Մարաշ կը տանին և փողոցները կը պտըտցնեն որպէս Նազարէթ Չաւուշի գլուխը։

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Ապստամբութեան առաջին նպատակակէտը եղած էր գրաւել զօրանոցը, նախ՝ անդամահատելու համար կառավարական ուժերը և յետոյ՝ տիրանալու համար հոն ամբարուած պարէնին ու ռազմանիւթին։

Փերթիզ Չայի կռիւին մասնակցողներուն թիւը հասած էր 600ի, որոնք վրէժխնդրութեան հուրով բորբոքուած կ'որոշեն ժամանակը եկած համարել և յարձակիլ զօրանոցին վրայ, մանաւանդ որ թրքական նոր ուժեր կրնային ամէն վայրկեան հոն հասնիլ և անկարելի դարձնել անոր գրաւումը։

Զօրանոցի գրաւման փլանը կը ղեկավարէր Աղասին։ Յարձակումը գործելէ առաջ, ան հետևեալ նամակը կը գրէ ներսը կալանաւոր վիճակի մէջ գտնուող գայմագամին․

«Գայմագամ պէյ եւ Յիսնապետ էֆէնտի,

«Մենք մարդասպան ոճրագործներ չենք։ Մենք ճշմարիտ մարդեր եւ հայրենիքի պաշտպան՝ հարազատ զաւակներ ենք. թուրք գիւղացին ու զինուորը մեզի չափ ճնշուած են եւ մեր եղբայրներն են։ Մինչեւ հիմա կրնայինք զօրանոցը օդը հանած ըլլալ. բայց մենք կ'ուզենք խնայել ձեր ընտանիքներուն, ձեր զաւակներուն՝ որոնք անմեղ են։ Կարգադրեցէք որպէսզի զօրանոցը անձնատուր ըլլայ, այլապէս կը վառենք եւ օդը կը հանենք։»

Զօրանոցին հրամանատարը կարևորութիւն չի տար սոյն վերջնագրին։ Ան հրահանգ կու տայ բոլոր դուրսը բնակող սպաներուն՝ իրենց ընտանիքները զօրանոց փոխադրել․ ամբողջ պահակախումբը զօրանոցէն դուրս՝ խընամքով պատրաստուած պատնէշներու և շրջակայ սպաներու տուներու մէջ դիրք բռնել։

Արշալոյսին կը սկսի երկու կողմէ հրացանաձգութիւն մը, որ կը տևէ ամբողջ օրը։ Զէյթունցիք կը յաջողին զգալի յառաջխաղացք ունենալ և գրաւել քանի մը կարևոր դիրքեր։ Անոնք կը յաջողին կտրել զօրանոցէն դէպի Մարաշ երկարող հեռագրաթելերը և վանքէն դէպի զօրանոց երկարող

Ջուրի խողովակները: Միւս կողմէ՝ զէյթունցիներուն օգնութեան կը հասնին եկուոր կամաւորներ՝ զանազան շրջաններէն:

Երկրորդ օրը առաւօտուն՝ զէյթունցիք այնքան կը մօտենան զօրանոցին, որ անկէ հազիւ քանի մը մեթր հեռաւորութեան վրայ կը տնկեն իրենց դրօշակը:

Նախապէս ենթադրած էին թէ զօրանոցը կարելի պիտի ըլլար գրաւել երկու օրէն. սակայն եղած կատաղի դիմադրութիւնը կ'ուշացնէր յաղթանակը, մահասդութիւն պատճառելով ապստամբներուն, որոնց ծրագիրները կը խանգարուէին:

Աղասին, իր ընկերներուն հետ համախորհուրդ, կ'որոշեն բաբան *մը շինել տալ, տեսակ մը երկաթէ տախտակներով պատրաստուած վանդակ մը, որուն մէջ մարտիկները տեղաւորուելով կրնային մօտենալ զօրանոցի պարիսպներուն:*

Բաբանի պատրաստութիւնը կը յանձնուի քաղաքի ճարտար դարբիններ՝ Զօլաքեան եղբայրներուն և տաղձագործ Գէորգ Շավրօղլեանին, որոնք կարճ ատենուան մը մէջ կը շինեն անիւաւոր այդ վանդակը:

Երբ այսպէս զօրանոցի գրաւման համար ոգի ի բռին կ'աշխատէին, անդին, քաղաքին մէջ ալ ուրիշ զինուած խումբ մը կառավարչատունը կը պաշարէ և կը պահանջէ պաշտօնէութեան անձնատուութիւնը՝ հոն գտնուող 60ի չափ զինուորներով:

Կառավարչատունը ճիշդ քաղաքի կեդրոնը գտնուող փառաւոր ապարանք մըն էր: Սասունի դէպքերէն ետք, Թուրք կառավարութիւնը առ ի զգուշութիւն, աւելի ընդարձակած էր զայն, լայն պարիսպներով շրջապատած և անոնց վրայ որմնածակեր բացած էր:

Այդ օրերուն գայմագամը փախած էր կառավարչատունէն և ապաստան գտած էր Կարապետ աղա Բաբլասեանի տունը: Զէյթունցիք կը ներկայանան իրեն և կը պահանջեն կառավարչատան պահակախումբին անձնատուութեան հրամանագիրը: Գայմագամը կը համաձայնի զէյթունցիներու առաջարկին, անձնատուութեան նամակ մը կը գրէ զօրանոցի հրամանատարին և կառավարչատան մէջ գտնուող զինամթերքը կ'անցնի հայերուն ձեռքը: Այս նոր յաջողութեամբ զօրացած՝ զէյթունցիք կ'որոշեն այդ գիշերն իսկ, ամէն գնով գրաւել զօրանոցը, հակառակ պարագային՝ այրել զայն, որու համար քարիւղի անհրաժեշտ պաշարը ապահոված էին: Բայց յաջորդ օրուան առաւուն զօրանոցին կրակը կը դադրի և ճերմակ դրօշը կը պարզուի: Զէյթունցիք հասած էին տարիներով երազած անձնատուութեան դրօշին երեւումին. հիմա կը մնար գրաւել զայն:

Քիչ ետք պատշգամբին վրայ կ'երեւի հրամանատարը և կը յայտնէ թէ կ'ուզէ խօսիլ հայ ղեկավարներուն հետ: Հրաչեան լուրը կը ղրկէ Աղասիին: Ան՝ կը փութայ զօրանոց և կը տեսակցի Թուրք զինուորականներուն հետ, անձնատուութեան պայմաններուն մասին:

Գնդապետը քանի մը սպաներ կը ղրկէ այդ առթիւ, որոնց հետ երկար տեսակցելէ յետոյ՝ Աղասին և ընկերները անձնատուութիւնը կ'ընդունին հետեւեալ պայմաններով և ձեւով.

Ա) Զօրանոցին մէջ գտնուող բոլոր ընտանիքները և պաշտօնեաները իրենց գոյքերով՝ անվնաս Մարաշ պիտի ղրկուին:

Բ) Զինուորները, գնդապետը և գայմագամը Զէյթուն պիտի պահուին, որպէս պատանդներ, մինչեւ կռուին վերջը:

Գ) Զօրանոցը իր բոլոր պահեստներով անվթար կերպով պէտք է յանձնուի հայերուն:

Քառորդ ժամ ետք, գնդապետը նորէն կ'երեւի պատշգամբին վրայ և կը հարցնէ թէ՝ կրնա՞յ ապահով կերպով դուրս ելլել: Երբ իրեն հաւատք կը տրուի, ան դուրս կու գայ զօրանոցէն: Դրան առջեւ Հրաչեան անկէ իր սուրը կ'ուզէ: Գնդապետը կը հնազանդի և սուրը կը յանձնէ Հրաչեային: Գնդապետին կը հետեւին միւս սպաները, զինուորները և պաշտօնեաները, իրենց կիներով և երեխաներով: Անոնք բոլորը սարսափած և լացակումած աչքերով կը դիտէին հայ հերոսները և ամէն վայրկեան սուրի կամ ատրճանակի հարուածի մը կը սպասէին:

Թուրք ընտանիքները կ'անցնին յաղթականներու առջեւէն և կը կեդրոնանան տեղ մը: Անոնց կը յաջորդեն զինաթափ զինուորները, գլխահակ և երկչոտ նայուածքով՝ Բարթողիմէոս Վարդապետի սուրին տակէն անցնելով:

Գերիները կը տարուին քաղաք: Զինուորները կը տեղաւորուին կառավարական շէնքին մէջ, որոնց կը տրուի կանոնաւոր խնամք. իսկ կանայք և երեխաները կը ղրկուին Մարաշ, ինչպէս որ խոստացուած էր: Զօրանոցը բոլորովին պարպուելէ յետոյ, 20 հոգիի չափ ներս կը մտնեն և դուռը ամուր կը գոցեն, որպէսզի ամբոխին կողմէ անխոհեմ ներխուժում մը տեղի չունենայ:

Զօրանոցին մէջ ահագին պահեստ կը գտնուի՝ բրինձ, իւղ, շաքար, աղ, 100ի չափ ձիեր և ջորիներ, ինչպէս նաև կարասիներ ու 20 սնտուկ իրեր, որոնք կը պատկանէին սպաներու և պաշտօնեաներու ընտանիքներուն:

Ուրիշ մասի մը մէջ երեւան կը հանեն քանի մը ամբար զարի, ճոխ դեղարան մը, տակառներով վառօդ, զէնքեր և փամփուշտի հսկայ պահեստ:

Հայ ապստամբները ամէնէն աւելի զէնքի պէտք ունէին. ուստի, զանոնք եօթը մասի կը բաժնեն և կը ղրկեն ամէն կողմ, իսկ մնացեալներուն վրայ հսկողներ կը նշանակեն, որպէսզի արդարօրէն բաժնուին մարտիկներու ընտանիքներուն:

Զէյթունի զօրանոցի գրաւման լուրը անմիջապէս կը տարածուի ամէն կողմ: Առաջին լուրը կը հասնի Այնթէպ, Աղասիի հետ այս քաղաքէն կամաւոր մեկնած Մանուկ Պիլէմճեանի միջոցով, որ Աղասիի կողմէ գրուած գրութիւն մը կը տանէր հոն՝ Հնչակեան կեդրոնին հասցնելու համար:

Հոս կ'ուզենք խօսքը տալ հանրածանօթ հրապարակագիր Ա. Նազարին, որ այդ օրերուն Այնթէպ եղած է և կու տայ իր տպաւորութիւնները, որպէս ականատես և կենդանի վկայ.

«...Անկարելի է նկարագրել Այնթէպի յեղափոխական շրջանակին ուրախութիւնը: Ես ինքս կեանքիս մէջ չեմ յիշեր այդքան ուրախութիւն մը: Մանուկ Պիլէմճեան, իբրեւ ականատես ու մասնակից կռիւներուն, կը պատմէր թէ ինչպէս պաշարած էին զօրանոցն ու կառավարչատունը, որոնք քանի մը օր դիմադրելէ եւ իրարու հետ փողահարութեան նշաններով բանակցելէ յետոյ, որոշած էին անպայման անձնատուր ըլլալ. թէ ինչպէ՞ս զէյթունցիք զանոնք սուրի տակէն անցուցած ու խաչը համբուրել տուած էին՝ իրենց սովորութեան համեմատ»:

Զօրանոցի անկումը այնքան անսպասելի էր Թուրք կառավարութեան համար եւ այնքան վարկաբեկիչ, որ կատարեալ շփոթութեան կը մատնէ զինուորական եւ քաղաքական շրջանակները: Յայտնի կ՚ըլլայ որ Մարաշի կառավարիչը նոյնիսկ չէր համարձակած բացէ ի բաց լուր տալ Պոլիս, այլ հասկցուցեր էր հետեւեալ անուղղակի հեռագրով. «Զէյթունի գտնուող արքունի զօրքը ազատեցաւ պաշարումէն...»:

Ազատի սուրհանդակը պաշտօն ունէր նաեւ լուրը արտասահման հասցնել՝ կարելի եղած մանրամասնութիւններով եւ օգնութեան համար նոր միջոցներու դիմել:

Մանուկ Պիլէմճեան իր պաշտօնը կատարելու համար նամակներ կը փութացնէ ամէն կողմ եւ կեդրոն ու կը վերադառնայ Զէյթուն:

Հրաչեայ եւ Ազատ, իրենց հերթին անվերջ դիմումներով կը յիշեցնէին Մարաշի, Այնթէպի մասնաճիւղերուն՝ օգնութեան պէտքը: Ինչ կը վերաբերի Զէյթունի ժողովուրդին՝ անհամբեր կը սպասէր օտար միջամտութեանց, որովհետեւ ան գիտէր որ յարատեւ պատերազմի համար ոտքի եղած չէր Օսմանեան հսկայ պետութեան դէմ. ան գիտէր նաեւ որ գրաւուած պարէնը պիտի վերջանար: Այսպէս՝ մէկ կողմէ յաղթանակի խանդավառութեամբ գինովցած, իսկ միւս կողմէ՝ ապագայի անստուգութեան եւ վտանգի առաջ մտահոգ՝ Զէյթունի բնակչութիւնը կը տուայտէր եւ աչքերը դուրսը յառած՝ օգնութեան եւ օտար միջամտութեան կը սպասէր:

ՄԱՐԱՇԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1895 Հոկտեմբեր 29ին՝ Զէյթունի զօրանոցը զէյթունցիներու կողմէ գրաւուած ըլլալով՝ Մարաշի կառավարութիւնը կը մատնուէր խուճապի: Կառավարութիւնը՝ Թուրքերու գործօն մասնակցութեամբ՝ կ՚ուզէր նախ ճզմել Մարաշի հայութիւնը: Մարաշի հայերը կը զգային անապահովութեան եւ մօտալուտ փոթորիկի մը վերահաս սպառնալիքը: Կը փութան այգիներէն վար իջնել մեծ աճապարանքով: Դրացի Թուրքեր, որոնք եւս՝ անտեղեակ դէպքերու ընթացքին, իբր թէ զարմացած՝ հայերուն կը հարցնեն թէ՝ ի՞նչ կայ:

Այս խուճապին առթիւ՝ Մարաշին արեւելակողմը Աթօլուզու կոչուած վայրին մէջ կը սպաննուի Կարապետ Բամուքեան անունով՝ 25 տարեկան երիտասարդ մը:

Այդ օրերուն Այնթէպէն յեղափոխական գործով Մարաշ կու գան Մըլեհ, Նշան եւ Կարապետ Սուքիասեան հնչակեանները՝ Զէյթուն երթալու համար: Պարտէզներէ անցնելու ատեն կը հանդիպին թշնամի Թուրքերու: Կարապետ Սուքիասեան՝ ինքնապաշտպանութեան ատեն՝ կը սպաննէ Քէյնէկոիղի որդին՝ Ալին:

Թուրքեր՝ այս եւ ուրիշ պատրուակներով՝ թաղերու մէջ ձեռք ձգած հայերը կը կոտորեն:

Վերջապէս, Նոյեմբեր 5ին կը լուսնար «Արիւնոտ Երկուշաբթին», որու անունը կնքուած է մարաշցիներէն: Կը սպաննուին շատ մարդիկ եւ կը կողոպտուին տուներ: Երեքշաբթի օրը կառավարութիւնը կոտորածին առաջքը կ՚առնէ:

Գիւմպէթ թաղը հնչակեաններու կեդրոնատեղին էր՝ որոնք շատ լաւ զինուած էին: Խմբապետ Յովսէփ Զէյթունցեան՝ պատնէշէ պատնէշ վազելով՝ կը խրախուսէր մարտիկները. եղբօրորդին՝ 17 տարեկան Յարութիւնը՝ մէկ գնդակով կը տապալէ չէթէապետ Քիւթիւքճի Հասանը: Խուժանը կը նահանջէ: Երրորդ տապալումը կ՚ըլլայ աւազակապետ Մըսըդ՝ Յակոբ Տէլիտայեանի կողմէ:

Երկուշաբթի ջարդին օրը, յայտնի հնչակեան՝ Սարգիս Սամուէլեան եւ զաւակը՝ Պարոյր՝ սպաննուած էին:

Քաղաքին վիճակը աննկարագրելի էր:

Ընդհանուր զոհերուն թիւը 1000էն շատ աւելի էր, իսկ կողոպուտը եւ քանդումը անհաշիւ:

Կառավարութիւնը Զէյթունէն անյաջողութեան լուրեր կ՚առնէր եւ չէր ուզեր կոտորածը շարունակել:

Ջարդէն ետք կը ձերբակալուին հնչակեաններու գլխաւորները. ունեւորներ եւ աչքի զարնող հայեր՝ Տ. Ղեւոնդ եւ Տ. Վարդան քահանաները, Վեր. Ա. Շիրաճեանը, Կարապետ եւ Նազարէթ Պիլէզիկճեանները, Զօրպաճեանը, Քիրէճեանը, Ֆեթողլեանը՝ մօտ 200 անձ, որոնք կ՚ենթարկուին խիստ տանջանքներու:

Մարաշի հայութիւնը իր տառապանքներուն մէջ սրտատրոփ մխիթարութիւն մը ունէր, այն ալ՝ Զէյթունէն եկող լուրերն էին:

Մարաշէն խոստացուած եւ պատրաստուած 500 զինեալները չկրցան հաւաքուիլ եւ Զէյթուն երթալ: Անոնցմէ 50 հոգի Զէյթունի յաղթանակէն ետք երբ կը վերադառնան, անոնք ալ կը բանտարկուին, արդէն բանտարկուած 300 հոգիին վրայ:

Դատավարութեան ատեն՝ Հնչակեան աւազանի մէջ թրծուած Տէր Ղեւոնդ քահանան, յեղափոխական անունով՝ Մարուքէ Ճգնաւորը, ցոյց կու տայ աննկուն կամք մը:

Կառավարութիւնը սակայն չէր գիտեր իսկական անձը «Մարուքէ Ճըգնաւոր»ին, որու մասին առասպելներ կը պատմուէին՝ իբր Հնչակեան գործիչ: Շատ անձեր կը ծանակոծուէին, բայց ոչ ոք կը մատնէր զինք:

Տ. Ղեւոնդ քահանայ Նահապետեան բանտարկուած էր ամիսներէ ի վեր: Հայրենասէր քահանան՝ երբ կը տեսնէ իր պատճառաւ շատ մարդիկ կը մեռնին, կ՚որոշէ յայտնուիլ եւ կը գործադրէ իր մտադրումը:

Տ. Ղեւոնդ քահանան՝ «Մարուքէ Ճգնաւոր»ը, այժմ փաշային առջեւն է ու կ՚ըսէ.

«Հայ ազգը վեց դարէ ի վեր Օսմանեան կայսրութեան ամենէն հաւատարիմ եւ օգտակար մէկ տարրը եղած է, աշխատած է երկրին զարգացման եւ բարգաւաճման: Հայ եւ իսլամ եղբայրացած են օսմանեան դրօշին տակ եւ ապրած դարերէ ի վեր: Հայ մեծամեծներէն Գազէզ Արթին Ամիրա, Աբրահամ եւ Նուպար փաշաներ, Գրիգոր Օտեան եւ ուրիշ շատեր պետութեան մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած են:

«Հակառակ այսքան ծառայութեանց՝ վերջին տարիները Հայոց հանդէպ անվստահութիւն ցոյց կը տրուի եւ հայերը կը նկատուին թշնամի եւ խռովարար: Սպանութիւններ, բռնաբարումներ, դատարաններու մէջ անարդարութիւն եւ այլ դժուարութիւններ սովորական բաներ են Հայոց հանդէպ»:

Ապա Հայր Ղեւոնդ մէկիկ մէկիկ կը յիշատակէ Մարաշի մէջ կատարուած սպանութիւնները, բռնաբարումները և կ'աւելցնէ.

«Հայը կայսերական արդար օրէնքներու դէմ չէ որ յեղափոխական դարձած է, այլ՝ օրէնքը եղծանող, կաշառակեր, անպարկեշտ եւ անարդար պաշտօնեաներուն դէմ»:

Տէր Հօր խօսքերը համակրական և հակակրական երկու հոսանքներ առաջ կը բերեն ժողովականներուն մէջ: Փաշան, Տէր Հօր սուրճ և ներկիլէ կը հրամցնէ: Վերջը՝ բոլորին վիճակն ալ կը բարելաւուի: Բայց չէին կրնար բանտէն ազատել երբ անդին Զէյթունի բուռն կռիւները կային:

ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՀԱԿԱՀԱՐՈՒԱԾԸ

Ալի պէյի բանակը, որ 30.000 կը հաշուէր, առաջին անգամ դէպի Զէյթուն կը շարժի Դեկտեմբեր 13ին: Բանակը առաջին յարձակումը կը գործէ Ֆռնուզի վրայ, ուր կեդրոնացուած էին 1640 տուն հայեր: Մինչ հայ խումբերը կը պատրաստուէին Ֆռնուզի օգնութեան երթալ, կը տեսնեն որ Մարաշի բանակը կը շարժի դէպի Զէյթուն:

Ֆռնուզցիք երեք օր անհաւասար ուժերու դէմ կռուելէ ետք՝ գիշերանց լեռները կը քաշուին: Բանակը գիւղի բնակիչներէն ճամբու վրայ պատահածները կը կոտորէ, շուրջ 600 հոգի, որոնց մէջ 4 քահանայ: Բարթողիմէոս վարդապետ, իր ընկերներ՝ Հրաչի և Նշանի հետ, հրաշքով կ'ազատին թշնամիի գնդակներու տարափէն:

ԶԷՅԹՈՒՆ ԿԸ ՊԱՇԱՐՈՒԻ

Մինչ Ալի փաշայի բանակը Ֆռնուզի կողմէն կը յառաջանար, Մուսթաֆա Ռէմզի փաշայի արեւելեան բանակն ալ Ջիհան գետը անցնելով կը բանակէր Վարդանլը բլուրին դիմաց, Զէյթունէն 5 ժամ հեռու:

Կշռի մէջ դրուած էին թուրքին նիւթական, իսկ հայուն բարոյական ուժը:

Դեկտ. 24ին, Շաբաթ օր, թշնամի բանակէն խումբ մը ձիաւորներ, յանդուգն սպայի մը հրամանատարութեան տակ, կը քալեն Զէյթունի արեւելեան կողմը գտնուող Եղիալէր հայաբնակ գիւղին վրայ: Բայց հոն ապաստանող պոզպայըրցի և կարկըլարցի հայերէն զօրաւոր դիմադրութեան հանդիպելով՝ պարտուած՝ ետ կը դառնան:

Միւս կողմէ թուրքեր՝ 5000ի մօտ հետեւակ զինուորներ, 4 թնդանօթներով կը յառաջանան Ս. Փրկիչ վանքին կողմը և կը սկսին ռմբակոծել զայն: Հայ մարտիկները երկու անգամ ետ կը մղեն անոնց գրոհները: Երրորդ և չորրորդ գրոհներուն և նոր հասած օգնական ուժերուն շնորհիւ թշնամին կը յաջողի գրաւել Հայոց դիրքերը, որմէ ետք զէյթունցիք հերոսութեամբ, տեղատարափ գնդակներու տակ, կը ճեղքեն թշնամիի պաշարման շղթան և կ'ապաստանին Սուրթաալար հայ գիւղը:

Յաջորդ օրը հայկական գունդը՝ Սանդուխ կոչուած լերան արեւելեան կողմը՝ մարտկոցներ շինելով նոր ճակատամարտի կը պատրաստուի: Ականատեսի մը վկայութեամբ՝ հայեր կրցած էին 5000 կռուողներ համախմբել, մինչ 60.000ի կը հասնէր թուրք բանակը: Կռիւը կը տեւէ չորս ժամ: Հայերը տեղի տալով թշնամիի գերազանց ուժերուն առջեւ, կը սկսին նահանջել: Նոյն ականատեսը կը պատմէ թէ՝ կռուին մասնակցող 70ամեայ Կարապետ Բասիլեան կը դիմէ կռուողներուն, ըսելով. «Տղե՛րք, մի՛ փախչիք. մեր կնկտոցը քօշվը մերնիլուն՝ հոս լեռը մեռնինք աղէկ լաւ է»: Այս կոչին վրայ նահանջողները կը վերադառնան և կը գրաւեն իրենց նախկին դիրքերը: Թուրքերը մօտ 400 մեռեալ և մէկ թնդանօթ ձգելով կը նահանջեն: Սակայն թուրքերը քանի մը ճակատներ միաժամանակ բացած էին՝ զէյթունցիներու դիմադրութիւնը դժուարացնելով: Միւս կողմէն ալ՝ Զէյթունի մէջ պահուած գերիները՝ օգտուելով այրերուն բացակայութենէն, խօսքը մէկ ըրած՝ կ'որոշեն կրակի տալ և հրոյ ճարակ դարձնել այն տուները, ուր իրենք ապաստանութիւն գտած էին: Սակայն հայ կիները, կռահելով անոնց դիտաւորութիւնը, կրակի կու տան կառավարչատունը, հոն ապաստանած զինուորներու վրայ կը յարձակին կացիններով և կը ջարդեն բոլորը:

Դեկտ. 29ին՝ Մարաշի կառավարիչը տեղացի հայերէ պատուիրակութիւն մը կը կազմէ և Աստուածատուր քահանայ Թոլոզլեանի գլխաւորութեամբ Զէյթուն կը ճամբէ, որպէսզի համոզեն հայերը անձնատուր ըլլալ: Զէյթունցիները զանոնք քանի մը օր կը բանտարկեն և յետոյ ետ կը ճամբեն Մարաշ, նամակ մը տալով՝ կառավարիչին տալու համար, որուն մէջ Աղասին կ'ըսէր թէ՝ ո՛չ մէկ կերպով կրնան անձնատուութեան առաջարկը ընդունիլ: Մարաշ վերադառնալով կառավարիչի կողմէ կը բանտարկուին պատգամաւորները, որոնք չէին կրցած իրենց առաքելութիւնը կատարել...:

Անձնատուութեան ուրիշ առաջարկ մըն ալ կու գայ Ռէմզի փաշային կողմէ, որ իր մօտ կը հրաւիրէ Զէյթունի աւագանին և կը սպառնայ ամբողջ Զէյթունը հրոյ ճարակ դարձնել, բնակիչներով միասին, եթէ հակառակին:

Այս կրկնակի դիմումները և սպառնալիքները որոշ հակազդեցութիւն կ'ունենան խաղաղ բնակիչներու և պարտուողական տրամադրութիւններ ունեցողներուն վրայ, որոնք կը սկսին խափանարարութեան և միտքերը պղտորելու նենգամիտ գործունէութեան: Բարեբախտաբար, անոնք զանգուածի փոքրամասնութիւն մը ըլլալով չեն յաջողիր իրենց ձայնը արժեցնել և ռազմիկներուն կորովը միշտ կը մնայ բարձր:

Ռէմզի փաշա տեսնելով որ կ'ուշանայ անձնատուութեան ազդանշանը, կը սկսի յարձակողականի: Յարձակման արձագանգ կու տայ նաեւ արեւմտեան ճակատը: Երկու կողմէ ահաւոր գրոհ մը կը փրթի Զէյթունի վրայ: Երկուստեք կատաղի կռիւ կը մղեն ամբողջ օրը՝ զօրանոցին շուրջը ձգելով դիակներու բլուր մը: Այդ օրուան կռիւին մէջ հայերը կը կորսնցնեն առիւծասիրտ երիտասարդ մը՝ Թաչեր Զգօնեան անունով՝ խորունկ կսկիծ պատճառելով ամէնուն: Կռիւը կը շարունակուի ամբողջ օրը և թուրքերը ոչ միայն չեն կրնար իրենց ծրագրին համաձայն Զէյթունը այրել, այլ նոյնիսկ չեն յաջողիր մօտենալ զօրանոցին, զոր գրաւելու համար ահագին ջանքեր տուած էին: Հայկական ուժերը մեծ մասամբ ցրուած էին շրջանները և փոքրաթիւ պահակախումբ մը միայն ձգած էին զօրանոցը պաշտպանելու համար՝ Փանոս աղա Շամ Թեչիչեանի ղեկավարութեամբ:

Այդ օրերուն թրքական բանակին մէջ տեղի կ'ունենան նոր կարգադրութիւններ: Ռէմզի փաշան պաշտօնանկ կ'ըլլայ և անոր տեղ հրամանատար կը նշանակուի Էտհէմ փաշան։ Այս պարագան Թուրք բանակը կ՚ուզէ օգտագործել զէյթունցիք անձնատուութեան մղելու համար։

Լուր կը տարածուի թէ՝ իբր Սուլթանը՝ դժգոհ Ռէմզի փաշայի գործած արիւնահեղութիւններէն, զայն պաշտօնանկ ըրած է և կը փափաքի խաղաղ ճամբով կարգադրել Զէյթունի հարցը։ Սակայն շուտով յայտնի կ՚ըլլայ որ այս ալ Թուրք դաւերէն մէկն է՝ զէյթունցիները քայքայելու համար։

Ռէմզի՝ տեսնելով որ իր բոլոր փորձերը կը ձախողին, բուռն յարձակողականի կը դիմէ՝ զօրանոցը գրաւելու համար։ Կռիւը քանի մը օր կը տեւէ։ Ի վերջոյ հայերը զօրանոցի հարաւային կողմը իրենց բացած գաղտնի ճանապարհով դուրս գալէ առաջ՝ կը վառեն զօրանոցը և կը քաշուին քաղաք։ Զօրանոցը շրջապատող Թուրք զինուորները, որ անտեղեակ էին գաղտնի ճանապարհի գոյութեան, կը կարծեն թէ զօրանոցին մէջ գտնուող հայերու մէջ տարաձայնութիւն ստեղծուած է և հրդեհ ձգած են. իրենք ալ դուրսէն կը հրահրեն կրակը՝ ներսը փակուած հայերը այրելու մտածումով։ Հրդեհը կը կլանէ ամբողջ զօրանոցի պահեստները։

Կռիւները կը շարունակուին Զէյթունի շուրջը։ Թշնամին շարժման մէջ կը դնէ իր բոլոր միջոցները, սակայն անկարելի կ՚ըլլայ գրաւել քաղաքը։

Արեւմտեան բանակի հրամանատար Ալի պէյ, Ֆանուզը գրաւելէ ետք, բանակը շարժման մէջ կը դնէ դէպի Զէյթուն, օգնելու համար Ռէմզի փաշային։ Միւս կողմէն ալ չէրքէզներու վաշտ մը հիւսիս արեւմուտքէն, Կէտիւք կոչուած վայրէն, Մէհմէտ պէյի հրամանատարութեամբ կը հասնի «Հէճունց Բարտը», ուր Մէհմէտ պէյ, կատաղի ընդհարումի մը ընթացքին՝ կը սպաննուի, 25 չէրքէզներու հետ միասին։ Ասոր վրայ չէրքէզները կը նահանջեն։ Միեւնոյն օրերուն՝ կռիւ մըն ալ կը ծագի Եաղուպեան Թաղի գերեզմանատան մօտ, ուր հասած էր արդէն Ալի պէյի բանակը։ Այս կռուի ընթացքին Բարթողիմէոս Վարդապետ կը հրամայէ հայ միակ թնդանօթաձիգին՝ թնդանօթի բերանը ուղղել Թուրք ռմբաձիգին վրայ։ Հարուածը կ՚ըլլայ մահացու՝ ռմբաձիգը օդը կ՚ելլէ։ Այս պարագան սարսափի կը մատնէ Ալի պէյի զինուորները, որոնք կամացուկ՝ նահանջի կը դիմեն։

ԷՏՀԷՄ ՓԱՇԱ ԿԸ ՀԱՍՆԻ

Դէպքերու այս անյաջողութիւններու պահուն՝ կը հասնի Էտհէմ փաշան։ Ան կը փորձէ շարունակել իր նախորդին ռազմավարութիւնը, սակայն չի կրնար զգալի յառաջխաղացք ձեռք բերել։ Նոր հրամանատարը հարկադրուած կ՚ըլլայ կացութիւնը պարզել Բ. Դրան առջեւ, իր ամբողջ մերկութեամբ։ Զէյթունի լեռնային դիրքը, անողոք ձմեռը, զէյթունցիներու յամառ ու անընկճելի կամքը զինուորական գործողութիւնները կը դարձնէին աննպատակ և կործանարար։ Ուստի կ՚առաջարկէր ուրիշ միջոցներով վերջ տալ կացութեան մը՝ որ պատուաբեր չէր Թուրքիոյ համար։

Սուլթան, երկար խորհելէ ետք, կը ստիպուի դիմել օտար դեսպաններուն և անոնց հաշտարար միջամտութիւնը ուզել։

Արդարեւ, քանի մը օր անցած, Զէյթունի ապստամբութեան ղեկավարութիւնը լուր կ՚առնէ թշնամի բանակէն թէ՝ հեռագիր մը եկած է իր անունով և կ՚առաջարկին ճերմակ դրօշը ձեռքին՝ մէկը ղրկել, հեռագիրն առնելու համար։

Հեռագիրն այսպէս խմբագրուած էր.

«Զէյթունի ներկայացուցիչներ,

«Եթէ մեր միջամտութիւնը կ՚ընդունիք, պատասխանեցէք, որ գանք՝ միջամտենք»։

Հեռագիրը տրուած էր վեց պետութիւններու դեսպաններուն կողմէ։ Զէյթունցիք մեծապէս կը խանդավառուին այս լուրին վրայ և կը յայտնեն իրենց համաձայնութիւնը։ Զինադադար մը կը կայանայ, որու ընթացքին սակայն, երկու կողմերը կը պահեն իրենց դիրքերը։

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԴԻՒԱՆԱԳԷՏՆԵՐՈՒ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

1896 Յունուար 11ին օտար փոխ-հիւպատոսները Զէյթուն կը հասնին և կը հիւրընկալուին զօրանոցի մօտ գտնուող տան մը մէջ։

Փոխ-հիւպատոսներն էին.— Էքիմանսքի՝ ռուսական, Պարթելեմի՝ ֆրանսական, Պարնէրան՝ աւստրիական, Պարնհամ՝ անգլիական, Վիթօ՝ իտալական և Զօլէնկըր՝ գերմանական։ Հայ պատուիրակներն էին.— Ս. Սարգիսի Թաղէն՝ Աստուածատուր աղա Անդրէասեան և Կարապետ էֆ. Տէր Յակոբեան, Ս. Յովհաննու Թաղէն՝ Ղազարոս Շավրոյեան և Պետրոս Զադրեան աղաներ, Աստուածածին Թաղէն՝ Կարապետ աղա Բասիլոսեան և Կարապետ քհն., Ս. Լուսաւորիչ Թաղէն՝ Նազարէթ աղա Կիւլմանէսեան և Նազարէթ Չաւուշ։ Պատուիրակութեան կ՚ընկերակցէին Հնչակեան ղեկավարներէն՝ Աղասի, Հրաչեայ և Ապահ։

Իտալական փոխ-հիւպատոսը, որ ամէնէն տարէցն էր, կարծելով թէ Զէյթուն բաւական մեծ ու բազմամարդ քաղաք մըն է, ապշահար կը մնայ երբ իրեն կը ցուցնեն փոքրիկ քաղաքը, իր ցածլիկ տուներով, որ այդքան երկար ատեն երկու բանակներու դիմադրած էր հերոսաբար։

ՆԱԶԱՐԷԹ ՆՈՐԱՇԽԱՐՀԵԱՆ

Օտար ներկայացուցիչներուն աւագը ըլլալով՝ նոյն իտալական փոխ-հիւպատոսը ժողովը կը բանայ և ֆրանսերէն լեզուով կը յայտարարէ թէ՝ հայկական հարցը արդէն միջազգային դիւանագիտութեան յանձնուած է և իրենք միմիայն Զէյթունի վէճը կարգադրելու համար հոս եկած են։ Իտալացի պաշտօնատարի կարծիքով վէճը կարգադրելու համար պէտք էր որ Զէյթունցիք՝ այրած զօրանոցը վերաշինեն, զօրանոցի աւարառութիւնը հատուցանեն, գրաւուած թնդանօթներն ու զէնքերը վերադարձնեն, յեղափոխականները յանձնեն և կառավարական պաշտօնէութիւնը շարունակէ իր գործը առաջուան պէս։

Զէյթունցի պատգամաւորները՝ ծանր տագնապի մատնուած այս խիստ և միակողմանի պահանջներուն վրայ, կը յայտնեն թէ՝ իրենք չեն կրնար պատասխան մը տալ առանց ժողովուրդի հաւանութեան, որով և՝ ժամանակ կ՚ուզեն խորհրդակցելու համար։ Գիշերը կը գումարուի մեծ ժողով մը, ուր երկարօրէն կը քննուի կացութիւնը, առաջարկուած պայմաններուն ծանրութիւնը և կ՚որոշուի տրուելիք պատասխանը։

Հետեւեալ օրը, երբ հայ պատգամաւորները ժողովի կ'երթան, զարմանքով կը տեսնեն՝ որ Հնչակեան վեց ներկայացուցիչները բացակայ են: Երբ պատճառը կ'ուզեն հասկնալ՝ իրենց կը պատասխանուի թէ անոնք Զէյթունցի չեն, օտարականներ են եւ որեւէ հանգամանք չունին ժողովին մասնակցելու: Ժողովի նախագահը կը յայտնէ նախ թէ իրենք ամէն երաշխիք պիտի տան՝ ապահով կերպով այդ «օտարականները» Թուրքիայէն հեռացնելու եւ իրենց երկիրը ճամբելու համար:

Այնուհետեւ Զէյթունցիք կը ներկայացնեն իրենց հակա-առաջարկները՝ օտար ներկայացուցիչներուն: Բանակցութիւնները կը տեւեն Յունուար 15էն

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՎԵՑ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ (ՊԱՐՈՆՆԵՐԸ)

մինչեւ 28, որովհետեւ հիւպատոսները Զէյթունցիներուն առաջարկները կամ պատասխանները հեռագրով կը հաղորդէին Պոլսոյ իրենց դեսպաններուն, որոնցմէ ստացուած պատասխաններն ալ կը հաղորդուէին Էտհէմ փաշային: Թուրք հրամանատարն ալ օրը օրին կը հեռագրէր Պոլիս եւ անկէ եկած պատասխանները կը յայտնէր հիւպատոսներուն:

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Երկու շաբաթ տեւող բանակցութիւններէն ետք, հայ ապստամբներուն եւ օտար պետութեանց ներկայացուցիչներուն միջեւ կայացաւ համաձայնութիւն մը եւ երկուստեք ստորագրուեցաւ համապատասխան պայմանագրութիւն մը՝ հետեւեալ յօդուածներէ կազմուած.—

1. Զէյթունցիք կը մերժեն կառավարութեան յանձնել Հնչակեան ղեկավարները.
2. Հնչակեան վեց ղեկավարները պիտի հեռանան Թուրքիայէն: Բ. Դուռը երաշխաւորութիւն կու տայ վեց պետութիւններուն, որ Հնչակեաններու մեկնումը մինչեւ Եւրոպա պիտի կատարուի ապահով եւ անվտանգ կերպով եւ հարկ եղած պատուով՝ Օսմանեան պետութեան ծախքով:
3. Դեսպանները իրենց հիւպատոսներու միջոցով՝ որոնք կը վարեն սոյն բանակցութիւնները, կ'երաշխաւորեն յօդուած երկրորդի ճշգրիտ գործադրութիւնը՝ միեւնոյն եղանակաւ, ինչպէս որ կը կատարուին եւրոպական հպատակներու նկատմամբ:
4. Կատարեալ եւ ամբողջական ներում ո՛չ միայն Զէյթունցիներուն, այլ եւ այնտեղ ապաստանած գիւղացիներուն, ճամբորդներուն եւ հայ տապատակային խումբերուն:
5. Պիտի հաստատուի եւրոպացի քրիստոնեայ կառավարիչ մը, որ պիտի ընտրուի վեց պետութիւններու հաւանութեամբ:
6. Զէյթունի ոստիկանները, հարկահաւաքները, ժանտարմները եւ կառավարական պաշտօնեաները պէտք է ընտրուին եւ կազմուին Զէյթունցիներէն:
7. Զէյթունցիները զերծ կը մնան յետնեալ տուրքերը վճարելու պարտաւորութենէն եւ գալիք վեց տարիներու տուրքերէն: Երկրագործական դրամատունէն նոյնիսկ փոխեր պիտի բացուին Զէյթունցիներուն:
8. Հաստատումը տուրքերու համեմատական դրութեան, իւրաքանչիւրի կարողութեան համեմատ:
9. Զէյթունցիներու կեանքը, ինչքը, պատիւը եւ կրօնական ազատութիւնը կ'երաշխաւորուին եւրոպական պետութեանց կողմէ:
10. Զէյթուն ապաստանած բոլոր գիւղացիներու, ինչպէս եւ Թուրքիոյ այլ վայրերէն եկած եւ հոն հաւաքուած բոլոր հայ խումբերու եւ անհատներու ապահով եւ անվտանգ վերադարձը իրենց տեղերը պիտի կատարուին բանակցող հիւպատոսներու անմիջական հսկողութեան տակ:
11. Զօրանոցէն Զէյթունցիներու կողմէ գրաւուած զէնքերու եւ թնդանօթի յանձնումը Օսմանեան կառավարութեան՝ կը ստանձնեն հայ ներկայացուցիչները, պայմանաւ որ՝ Զէյթունի եւ շրջականներուն ամէն Թուրք եւ Չէրքէզ գիւղացիներէն ետ վերցուին զէնքերը:
12. Զօրանոցի վերաշինման ծախսերը պիտի հոգայ Օսմանեան կառավարութիւնը:
13. Օսմանեան բանակը պիտի պարպէ Զէյթունի դաշտը եւ հեռանայ. միայն թէ արտաքին պաշտպանութեան համար պիտի մնայ մէկ գունդ, բայց որեւէ իրաւունք պիտի չունենայ միջամտելու Զէյթունի ներքին գործերուն:
14. Եւրոպական բանակցող հիւպատոսները Զէյթունէն պէտք չէ հեռանան՝ մինչեւ ներկայ համաձայնագրին տրամադրութիւններուն անթերի գործադրումը:

ԾԱՆՕԹ.— 14րդ յօդուածին համաձայն՝ հայ պատգամաւորները պահանջ դրին նաեւ միջազգային երաշխաւորութեանց պայմանի մը արձանագրութիւնը՝ Զէյթունի նոր ռեժիմին պահպանման համար, ընդդէմ ամեն անակնկալի՝ Օսմանեան քաղաքական եւ զինուորական իշխանութիւններու կողմէ:

15. *Հաշտութեան ներկայ պայմաններու գործադրութիւնը երաշխաւորուած է վեց պետութիւններու դեսպաններուն և Բ. Դրան կողմէ կնքուած պայմանագրով:*

ԸՆԴՀ. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Ներկայ պայմանագրին բոլոր կէտերուն եւ տրամադրութիւններուն զօրութիւնը կը տարածուին Զէյթուն քաղաքի եւ շրջակայ 30ի մօտ գիւղերուն վրայ, ասոնց մէջ հաշուելով 10ի չափ թրքական գիւղերն եւս:

Սոյն համաձայնագիրը կը ստորագրուի երկուստեք՝ ներկայութեամբ և երաշխաւորութեամբ վեց պետութեանց ներկայացուցիչներու, զէյթունցիներու և Թուրք կառավարութեան միջեւ:

Սակայն եւրոպական պետութիւնները, քաղաքական և շահադիտական նկատումներով, դրժեցին իրենց խոստումը և երեսնիվայր թողուցին թէ՛ համաձայնագիրը և թէ՛ իրենց յանձնառութիւնները: Նորէն զէյթունցին մընաց թուրքերին դէմ յանդիման՝ միշտ վառ պահելով իր սրտին մէջ անկախութեան երազը, մինչեւ որ 1915ի ընդհանուր եղեռնը իր մագիլները պիտի տարածէր մինչեւ Զէյթունի անառիկ բարձունքները և իր քաջարի զաւակները դէպի անապատները քշէր:

ԲԱՆԻ ՄԸ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. *Ինչպէս տեսանք՝ Զէյթունի ապստամբութեան պատրաստութիւնը սկսաւ տարիներ առաջ և փոխանակ ժամկէտին (1894)՝ սկսաւ 1895ին և վերջացաւ 1896ին, որովհետեւ նախատեսուած նիւթական և մարտական պատրաստութիւններու գործը՝ խիստ դժուար պայմաններու տակ գլուխ եկաւ:*

2. *Զէյթունի 1895ի ապստամբութեան սքանչացումը կը ծագի այն պարագայէն, որ զինեալ և անզէն Թուրք 110.000ի դիմաց կեցան միայն 600 քաջամարտիկներ:*

3. *Զէյթունցիները տուին 150 անձի կորուստ, իսկ թուրքերը՝ 25000:*

4. *Թուրքերը ունէին 13 կանոնաւոր թնդանօթներ, որ կը գործէր յարատեւօրէն, իսկ հայերը՝ 2 հատ, այն ալ գրաւած էին թուրք զօրանոցէն:*

5. *Վեց մեծ պետութիւններու հիւպատոսներու միջամտութիւնը եղաւ ի նպաստ Սուլթանի, որմէ ետք՝ լքեցին զէյթունցիներու դատի հետամտութիւնը:*

6. *Զէյթունի՝ 1790էն սկսած՝ 41 մեծ ու փոքր ապստամբութիւններու համեմատութեամբ, այս վերջինը հանդիսացաւ մեծագոյնը, որ պատիւ բերաւ նախ՝ Զէյթունի քաջերուն, ապա՝ Հնչակեան ղեկավարներու լուրջ պատրաստութեան և մարդկայնական կեցուածքին (օրինակ՝ կին և մանուկ գերիներու հանդէպ ցոյց տուած վերաբերմունքը):*

7. *Զէյթունի յաջող ապստամբութեան բարերար ազդեցութիւնը Թուրքիոյ բոլոր բնակչութեան վրայ:*

8. *Այս պանծալի յաղթանակի ղեկավարութիւնը կը պատկանի Նազարբէկեանց կեդրոնին՝ հետերնին ունենալով Ռուբէն Բէրբէրեան, Ռուբէն Խանազատ, Պետրոս Մարիմեան և Համայեակ Խաչպուլեան:*

ՎԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 1897

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ ՎԱՆԻ ՄԷՋ

ԲԱՐՍԵՂ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

(ԼԵՒՈՆ)

Սարուխանեան տարիներէ ի վեր ազդուած էր՝ համաքաղաքացի, դպրոցի և գաղափարի ընկեր՝ Լեւոնի (Բարսեղ Զաքարեան) հերոսական մահը՝ Մարզուանի մէջ և ուխտած էր հետեւիլ անոր լուսապայծառ հետքերուն և լուծել անոր անմոռանալի վրէժը:

Մարտիրոս՝ Ղարաբաղի կեդրոն՝ Շուշի քաղաքացի, ռուսական ռէալական դպրոցի ուսանող էր: Ան՝ 1892ին կը ներկայանայ Ժընեւի Հնչակեան կեդրոնը և կը մտնէ Հնչակեան դրօշին տակ: Ան՝ Պեդրոկրատի մեքենագիտական Բարձր. դպրոցէն անցած էր Ժընեւ: Հազիւ 22 տարեկան՝ Մարտիրոս կուսակցութենէն կը խնդրէ զինք ղրկել Վան:

Վառուած յեղափոխական բուռն կրակով և մանաւանդ դարու ամենաբարձր գաղափարով — սոցիալիզմով — ան յանցանք կը համարէր ձեռնածալ նստիլ իբր ուսանող. մինչ անդին՝ հայ տառապեալ աշխատաւորութիւնը կը հեծէր բռնութեան ճիրաններուն տակ:

Ան կը կարդար օրուան թերթերուն մէջ, թէ ինչպէս թուրք եաթաղանի տակ թաւալգլոր գետին կը թափին գլուխները այրերու և կիներու, ծերերու և մանուկներու, իսկ ինքը անտարբեր՝ սենեակը փակուած ողբաձայն լուրերը կը կարդար միայն:

Որոշումը տրուած էր: 1895ի Մայիսին, Մարտիրոս՝ Մարտիկ մկրտուելով՝ բռնած էր Վանայ ճամբան:

Ան հասած էր իր մուրազին: Վան հասած էր իբր Հնչակեան ներկայացուցիչ:

* * *

1895ին Վան կը պատրաստուէր չենթարկուիլ Սասունի ճակատագրին:

Այս անգամ Սուլթանին միացած էր Ցարը, որուն աչքին փուշն էր տաճկահայը, իր վերազարթնումի բուռն թափով:

Սուլթանի հրամանով Պոլիս, Տրապիզոն, Կարին, Սեբաստիա, Ակն, Խարբերդ, Բաղէշ, Էնկիւրի, Եդեսիա, Էվերէկ, Արաբկիր, Թոքաթ և ի վերջոյ Վասպուրականի գաւառները դարձած էին արեան ծով:

Կարգը հասած էր Վան քաղաքին՝ Ցարի և Համիտի աչքին խրուած փուշին:

Մայիս 11ի բարենորոգումներու փքուն խօսքին հետեւած էր մահ տարաժամը:

* * *

Աշուն էր։ Վանայ շրջաններէն կը հասնէին տխուր լուրեր։ Վան՝ նըման օրեր շատ էր տեսեր և լսեր, բայց անոր մէջ կային նաև քաջամարտիկ Աւետիսեանի, Ագրիպասեանի, Օտեանի, Բաղէշցեանի, Փանոսի, Ղարաբէկի անձնուրաց՝ կազդուրիչ յիշատակները 1880—1895ի։

Վանեցի հնչակեանները, արմենականները, դաշնակցականները իրարու ետեւէ խումբեր կը մտցնէին Վան, կանխարգիլելու համար վերահաս վտանգը։

1896ի աշնան, Վանէն մէկուկէս ժամ հեռու գտնուող Ձարուխ, Ոսկիբակ, Դարման և Կողպանց գիւղերը կ'ենթարկուէին քրտական վայրագ յարձակման։ Գիւղացիներու բոթաբեր լուրերը կը հասնէին կուսակցական կեդրոնները։

Օր ցերեկով՝ յեղափոխական երեք կուսակցական խմբապետներ՝ Ղարաբէկ, Սանոյի Կարօն և Դրբէն իրենց կարիճ խումբերով կը հասնին գիւղացիներու օգնութեան և քիւրտերու ձեռքէն կը խլեն աւարը, սպաննելով անոնցմէ մի քանի աւազակներ։

ՄԱՐՏԻԿ

1896 Հոկտեմբերին Սալմաստէն՝ Ներսէսի և Նիկոլի խումբերը Վան կը մտնեն Ոստա Փանոսի առաջնորդութեամբ։

Խումբը երբ կը հասնի Սառայի դաշտը, — էնգիշի փոքրիկ բլուրներու ստորոտը — կը պաշարուի թուրք կանոնաւոր զօրքերով։ Հայ քաջերը կը յաղթեն և թշնամին կը կորսնցնէ 80է աւելի անձեր, որոնց մէջ մի քանի նշանաւոր քիւրտ աղաներ։ Հայերը կու տան 3 զոհ։

Հետեւեալ օրը, 11 քաջեր՝ Դաւիթ, զէյթունցի Հաճին, Նիկոլ, Ներսէս, Ուզուն Խեչօ, Ս. Օտեան և ընկերները կը պաշարուին ախոռի մը մէջ։ Հայ մարտիկները խորտակելով ախոռին դուռները՝ յանկարծակիի բերած կը խուժեն թշնամիին վրայ։

Երկու ցեղապետեր՝ Ջնդի և Շաւէշ՝ գետին կը տապալին։

Հետեւեալ օրը՝ խումբերը կը մտնեն Վան։ Կառավարութիւնը տակաւին լուռ ակնատես է։

Ձմեռը վրայ կը հասնի, Սուլթանը Վան կը ղրկէ Սաատէտտին փաշան։

Հայ կազմակերպութիւնները տենդագին կը պատրաստուէին գալիք դաժան օրերը դիմագրաւելու համար, հակառակ թուրք կառավարութեան անտարբեր ձեւանալու ռազմավարութեան։

Յունիս 2ին թրքական զօրքերը կը պաշարեն դաշնակցական Տէրոյենց Վազգէնի տունը, կը ձերբակալեն քոյրը՝ Զարուհի Տէրոյեանը և կ'աքսորեն զինք Վանէն դուրս։

Հետեւեալ օրը, երբ զօրքի վրայ կրակ բացող Ֆէտայիներ կը ձերբակալուին՝ Թերլեմէզեան Կարապետ (դաշնակցական), Սոլախեան Պօղոս (հնչակեան), Յ. Պարթեւեան (արմենական), որոնք բանտէն հանուելով կը խողխողուին և փոսը կը նետուին։

* * *

Արմենական Աւետիսեանի, հնչակեան Մարտիկի և դաշնակցական Պետոյի միաբանած խումբերուն շէֆերը լուրջ ժողովի կը նստին։

Անոնց ղեկավարութեան տակ կազմ ու պատրաստ կը սպասեն 35 խումբեր, բոլորն ալ զինուած 500 փամփուշտով, չախմախլը, ապլի հրացաններով և ատրճանակներով։

Իրր կեդրոն կ'ընտրեն Աւետիսեանենց տունը։

Դուրսը՝ հալածանքն ու բանտարկութիւնը ծայր աստիճանի հասած էին։

Դիրքերը որոշուած և ընդհարումը սկսած էր։ Առաջին իսկ զարկին՝ հայերը յաղթական դուրս եկան։ Թուրքերու աչքին առջեւ կանգնած հայ մարտիկներու տարազն էր սեւ փափախ, հագին՝ արխալուխ, խմբապետներու գլխարկին՝ իսկ զինուորներու թեւին վրայ կարուած էին կարմիր խաչեր։

Հնչակեաններուն տրուած էր վեց դիրքեր ձորակի վրայ, 3 դիրքեր Նոր Շէնի հանդէպ՝ խմբապետ Շահէնի ղեկավարութեան տակ։ Այստեղ էին նաև Վահէն, զէյթունցի Հաճին, Սանոսեաններ, Փահրիզեաններ, Մհերի Տիգրան, հաֆթվանցի Մարտիրոս և Ջոքար Աչձեան, Գէորգ՝ քաջ կռուողները։ Թուրքերու գրոհը դուրս կը շպրտուի, բազմաթիւ դիակներ գետին փռուելով։

Ջոքար—Մարտիրոս դուրս կու գան դիրքէն և կը յարձակին թշնամիին վրայ, մեծ կորուստ պատճառելով անոնց։

Արարուցի դիրքերու մարտիկներն ալ կը յաղթանակեն։ Բոլոր դիրքերը ամուր կը կենային, անթիւ զոհեր խլելով թուրքերէն։

Վանուհիները փողոցէ փողոց շրջելով՝ կ'երգէին և կը խրախուսէին կռուողները։

Վարագայ վանքի Դանիէլ վարդապետը ձի նստած՝ միամտօրէն կը փորձէ փողոցէն անցնիլ և երթալ թրքական պաշտօնատուն՝ յարձակումը դադրեցնել տալու խաբկանքէն տարուած։ Անօրէն թուրքի գնդակը վար կը գլորէ զայն, որու դիակը կը յօշոտուի վայրագ խուժանին կողմէ։

Սաատէտտինի և Շաքըրի կատաղի ուժերը դարձեալ կը գրոհեն Արարուցի դիրքերուն վրայ, բայց ի զուր։ Թուրք բանակի օգնութեան կը հասնի քիւրտ աշիրապետներու խուժանը։

Անգլիական հիւպատոս՝ Ուիլիամը, ամերիկեան միսիոնար՝ Ռէյնոլտը եռանդուն կերպով միջամտութիւն կ'ընեն։ Անգլիական դրօշի տակ կ'ապաստանին փողոց մնացած վերապրողները։

Վերջապէս բանակցութիւնները կը սկսին հայերու և թուրքերու միջեւ։

Հայերու կողմէ Առաջնորդ Բագրեւանդեան Վարդապետը, թուրքերու կողմէ՝ Նազըմ պէկը, ֆրանսացի Փիէռ տը Ֆրանսիս, պարսից հիւպատոս՝ Միրզա Հիւսէյն խան, ռուսաց հիւպատոսի թարգման՝ Կ. Ջիլինկիրեան, անգլիական հիւպատոս՝ Ուիլիամ, ամերիկեան բժիշկ՝ Ռէյնոլտ, հայ յեղափախականներէն՝ Աւետիսեան, Մարտիկ և Պետօն՝ քառասուն թիկնապահ զինուորներով։

Թուրք կառավարութեան առաջարկն էր.—

«100 զինուոր ֆէտայիներու անձնատուութիւնը զէնքերով միասին, հակառակ պարագային, թնդանօթներով կը քանդեն տուները»։

Անգլիական հիւպատոսը ստրկօրէն կը համակերպի, բայց պարսկականը կը շարունակէ պաշտպանել հայերը։

Այս բանակցութեանց արդիւնքը կ՚ըլլայ «երեսուն ֆէտայիներու անձնատուութիւնը, որոնցմէ 15 տարահպատակները դեսպաններու միջնորդութեամբ երկրէն դուրս պիտի աքսորուէին, իսկ 15 տեղացիներուն համար՝ սուլթանական ներման գիր պիտի գար։ Միւս կողմէ՝ 30 թուրք, քիւրտ յարձակւող գլխաւորներու ձերբակալում և աքսորում»։

Վերջապէս, երեք կուսակցութեանց ղեկավարները նկատելով ժողովուրդի քաշած տանջանքները, անգլիական հիւպատոսին յայտնեցին թէ՝

«Իրենք կռուող ընկերներով դուրս կու գան Վանէն, թող կառավարութիւնը ձեռք քաշէ անմեղ ժողովուրդը կոտորելէ։ Մենք լեռը կ՚ապաստանինք, թող գայ մեզ հետ կռուի»։

Երեք խումբերն ալ կամաց-կամաց կը քաշուին Վարագայ սարը։ Ամերիկացի միսիոնար Տըմբըլը հայ թշուառներու օգնած ըլլալու ամբաստանութեամբ՝ Վանէն կը հեռացուի կառավարութեան որոշումով։

Յունիս 8ի Կարմիր Շաբաթ օրը խումբերու վերջին մասը քաշուած էր քաղաքէն։

Երեք կուսակցական պետերը ժողովի մէջ չեն կրնար միասնական որոշում տալ անզէններու մասին, որոնք եւս կ՚ուզէին զինուածներու հետ Պարսկաստան ապաստանիլ։

Մարտիկ և Պետօն դէմ էին անզէններու ընկերակցութեան, իսկ Աւետիսեան կողմնակից։

Աւետիսեան 200 զինուած և 600 անզէններու հետ, Յունիս 10ին կ՚ուղեւորուին Պարսկաստան, Խօշաբ—Պաշկալա գծով, Աղբակի դաշտը։

Խումբը՝ երբ կը հասնի Գիւզալ-Դարա՝ կը պաշարուի հազարաւոր քիւրտ զինեալ ուժերու կողմէ։

Անհաւասար կռուի մէջ՝ վերջապէս կը կոտորուին բոլորը։ Հրաշքով կ՚ազատին երեք հոգի. մէկը՝ Կարապետ Մանուկեան՝ կը հասնի Թաւրիզ։

Աւետիսեանի մարմինը իր ընկերներուն հետ կը թաղուի բլրակի մը վրայ։

Աղբակի դաշտի հերոսական կռուի մէջ Աւետիսեանի հետ կ՚իյնան Գրիգոր Աւետիսեան, Ա. Ախիկեան, Ե. Բամբակքիչեան, Ս. Օսեան, Կուլ-Օղլի եղբայրներ, Սանոյեան Կարօ, Շահէն, Սեւ-Լաճ, Քաչար, Մհերի Տիգրան, Հաֆթվանցի Զաքար և Մարտիրոս Չէյթունցեան, մօտ 140 նահատակներով։

Մինչ այս դէպքերը տեղի կ՚ունենային Գիւզալ Դարա և Աղբակի դաշտին մէջ, Մարտիկ՝ 80 զինուորներով, Պետօն՝ 25 հետեւորդներով տակաւին կը մնային Վարագայ լեռներուն մէջ, պաշտպանութեան տակ պահելով քաղաքացի և գիւղացի հարիւրաւոր փախստականներ, որոնք Աւետիսեանի խումբէն մազապուրծ եկած էին։

Վերջապէս Յուլիս 15ին, Մարտիկ՝ 80 զինուորներով, Պետօն՝ 15 ընկերներով կ՚ուղղուին դէպի Պարսկաստան, Աղբակ-Սարայ միջին ճանապարհով. իսկ 200 անզէններ, Տէրոյեան Տիգրանի և զէնքեր կրող հնչակեաններու հետ կը վերադառնան Վան։

Խումբը ասորի ուղեցոյց Սիմոնի առաջնորդութեամբ անվտանգ կը հասնի Սալախանայ գիւղը, Գարահիսար լերան մօտ Քաղի Դաղ տեղը, ուր կ՚ուզէ հանգիստ ընել։

Քիւրտերը յանկարծ կը նկատեն քնացող խումբը. կը կրակեն և կը սկսի անհաւասար կռիւը։

Այդ կռուէն ազատուած ասորի առաջնորդը ճահիճներու մէջ մնալով շունչ կ՚առնէր ծակ եղէգով մը։ Ան Պարսկաստան հասնելով կը գուժէ Մարտիկի հերոսական մահը՝ հետն ունենալով ուսուցիչ Յոլակ, զինուորներ՝ Տրդատ, Տիգրան, Վահէ, Վարդան, Լեւոն, Ոզնեցի Վանիկ ու Մուրատ, դաշնակցական Պետօն և մէկ հոգեւորական։ Զոհուածներու ընդհանուր թիւն է 900 անձ։

ՓԱՐԱՄԱԶԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունի 1894ի և Վանի 1896ի շարժումները ցնցած էին հայ ժողովուրդը, որ հակառակ թուրք բռնատիրական ճնշումներուն, իր մէջ աւելի եւս կը բորբոքէր յեղափոխական ոգին։

Հայը չէր կրնար հանդուրժել բարբարոս թուրքին գործած զուլումներուն։

Թուրք կառավարութիւնը Մուշի և Վանի գիւղերը աւերելէ յետոյ՝ Վանի հայութիւնը կոտորելու ծրագիրը իրականացնելու ազդանշանը կու տար՝ 1896 Հոկտեմբերին։ Շրջակայ հայ գիւղերու կոտորածի լուրերը արդէն արագօրէն տարածուած էին ամէն կողմ։

Պարսկաստանի հայութիւնը, յատկապէս յեղափոխականները՝ հնչակեան և դաշնակցական, հապճէպով խումբեր կը կազմէին, որ առաջ հասցնելու զանոնք Երկիր, ղեկավարելու համար ժողովուրդին ինքնապաշտպանութիւնը։

Փարամազ, բուն անունով Մաթէոս Սարգիսեան, բնիկ Գողթան գաւառի Մեղրի գիւղէն էր։

Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանի մէջ ան կը մկրտուէր հնչակեան և 4րդ դասարանէն դուրս գալով կը նետուէր յեղափոխական աշխարհը, կը թրծուէր Սապահ Գիւլեանի շունչին տակ։

Փարամազ այդ օրերուն ցայտուն դեր կը կատարէ հայ-թաթարական կռիւներու ընթացքին։ Ան Սապահի միջոցով կը հաստատուի Ջահուկ գիւղը, իբր ուսուցիչ-քարոզիչ։

Փարամազ ապա կը ղրկուի Պարսկաստանի Արտաբիլ քաղաքը (Կասպից ծովու արեւմտեան ափերուն մօտերը)՝ իբր ուսուցիչ, ականաւոր հնչակեան մտաւորական Լեւոն Շահբազեանի ձեռքին տակ։ Հոն եւս կը կազմուի մասնաճիւղ մը։

ՓԱՐԱՄԱԶ ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՄԷՋ

«Շանթ» խումբի մէկ մասը Կովկաս վերադառնալէ ետք, Սալմաստ կը մնայ Յոլակ Սարկաւագը և 40ի չափ նոր մարտիկներ։

Փարամազ ամիսներ Սալմաստ մնալով զգալի յառաջդիմութեան կ՚են-

թարկէ Հնչակեան շրջանակը։ Ան կը հաստատէ միայն զինուորական վարչական մարմին մը։

Հակառակ այդ կարգադրութեան, քանի մը կուշտ մշեցիներ, որոնք Փարամազէն առաջ պատժուած էին Յոլակ Սարկաւագի կողմէ, վրէժխնդրական ոգիով մղուած՝ գիշերանց պարանով կը խեղդեն Սարկաւագը։

Փարամազ՝ սաստիկ զայրացած՝ արժանի պատիժը կու տայ ոճրագործներուն։

ՓԱՐԱՄԱԶ ՎԱՆ Կ'ԱՆՑՆԻ

Վանի մասնաճիւղը՝ իր նամակներով անընդհատ կը պահանջէր շտապեցնել Վանի լիազօր ներկայացուցիչը։ Անհրաժեշտ նիւթական միջոցներու պակասը սակայն՝ գլխաւոր արգելքն էր Փարամազի անցնելուն։

Այս անգամ եւս օգնութեան կը հասնի Փայաջուկի մեր անձնուէր ընկեր Նազար Ղուկասեանը, այդ նպատակին յատկացնելով 5000 ղրան, որ այն ատենուան համար խոշոր գումար մըն էր։

Վերջապէս, 1897ի ամառը, Փարամազ՝ 40 անձէ բաղկացած խումբով Սարայի վրայով կ'անցնի Վան։

Զինք Սալմաստի մէջ փոխարինող ներկայացուցիչը դարձաւ Հայկ Թէլէկեան (Արշալոյս Խժակեան)՝ ծայր աստիճան եռանդուն երիտասարդ մը։

Փարամազ՝ քանի մը փոքր կռիւներէ ետք՝ կը հասնի Վան։ Մասնաճիւղի վարչութիւնը՝ խումբի մէջ եղած տեղացի մարտիկները — վանեցի Արշակը, ուանցի Աւօն, Մելքոնը (Ազատ Ռոստոմիկ) եւ շատ ուրիշներ — կը ղըրկուին մօտակայ գիւղերը, իսկ միւս անդամները՝ Աւոյի խմբապետութեամբ զէնքերու մէկ մասը ձգելով Վան, կ'անցնին Սալմաստ։

Այդ օրերուն Թուրք կառավարութեան լրտեսական ցանցը երկարած էր, մանաւանդ դաւաճան հայերուն շնորհիւ։

Կուսակցականօրէն կազմակերպուած Թաղերը ունեցան իրր մատնիչ՝ Վազգէնի զինուորներէն Հայկձորեցի Մուրատը, որուն վալին խոստացած էր ոստիկանական պաշտօն տալ։

Այն Թաղերը՝ ուր կը գտնուէին Փարամազին խումբերը՝ կը պաշարուին։ Կը պայթին հրացանները եւ ծայր կու տայ ընդհարում մը։

Բախումը սակայն երկար չի տեւեր։ Թուրք զօրքը կը մտնէ Թաղերէն ներս եւ կը ձերբակալէ Փարամազը եւ իր ընկերները։

Ամիսներ կ'անցնէր եւ սակայն անորոշ կը մնար բանտարկեալներուն ճակատագիրը։

Նախ կը սկսի սարսափազդու տանջանքները, մանաւանդ գաղտնութիւնը՝ անոնցմէ խոստովանութիւններ փրցնելու համար։

Փարամազի եւ իրեններուն տրուած ահաւոր տանջանքներուն արձագանգը մերթ բանտին չորս պատերէն դուրս գալով հայ բնակչութիւնը կը սարսռացնէր։

Հնչակեան տեղացի ղեկավարները ազդեցիկ անձնաւորութեանց միջոցով կը յաջողին 1898 Օգոստոսին նշանակել տալ դատավարութեան օրը։

Դատարանին մէջ այնքան խիտ էր հետաքրքիրներու բազմութիւնը, որ զօրքն ու ոստիկանութիւնը հազիւ կարող էին կարգը պահպանել։

Մեղադրեալները՝ շրջապատուած սուինաւոր ոստիկաններով՝ կը սպասէին դահլիճին մէջ։ Բոլորին հետաքրքիր նայուածքները կեդրոնացած էին երիտասարդի մը վրայ, որ գլուխը վեր բռնած, երկար գանգուր մազերը գրեթէ մինչեւ ուսերուն հասած՝ կանգնած էր անխռով ու մերթ ընդ մերթ հայեացքը կը սեւեռէր ներկաներուն, առանց ազդուելու եւ արհամարհելով բոլոր սուինաւոր ոստիկանները, որոնք իր չորս կողմը կը կենային կազմ ու պատրաստ։ Ան՝ Փարամազն էր։

Խմբապետ Մելքոն Մանուկեանի, Փարամազի եւ զինուորներու պահանջին ընդառաջելով՝ կառավարութիւնը դատը կը տեսնէ օտար դեսպաններու ներկայութեան։

Փարամազ՝ բազմամարդ ունկնդիրներու ներկայութեան կը խոստովանի իր Հնչակեան կուսակցութեան պատկանելու հանգամանքը, այդ հողին վրայ կեցած կը լուսաբանէ ծրագրին դասակարգային բնոյթը, գիւղացիներու եւ արհեստաւորներու թշուառութեան պատճառը, կը մերկացնէ բռնապետութեան կործանարար քաղաքականութիւնը եւ կ'արդարացնէ հայ յեղափոխականներու պահանջները, որոնք կը վերաբերին թէ՛ հայուն, թէ՛ թուրքին եւ թէ՛ քիւրտին։ Կը փաստէ թէ՝ պետութեան պաշտօնեաներուն կեղեքումներն են բուն դրդիչը յեղափոխական պոռթկումներուն։ Ան կ'ըսէ.

«Պր. Նախագահ, վերջին չորս տարուան ընթացքին կոտորուած են շուրջ 175 հազարէն աւելի հայեր, կողոպտուած են 80 հազարէն աւելի ընտանիքներ, կրակի տրուած են 250 գիւղեր։

Ասոնք բոլորը եղած են Սուլթանին կողմէ նշանակուած երեք բարձր պաշտօնեաներու կողմէ, որոնց անուններն են՝ Սաատէտտին, Զէքի եւ Բահրի փաշաներ։

Վանի բարձրաստիճան պաշտօնեայ Ղալիպ փաշա նախ հարուստ հայերէն մօտ 200 ընտանիքներ իր տունը կը կանչէր եւ ինչքերը գրաւելէ ետք կը սպաններ զանոնք։

Արճէշի մէջ 450 հոգի եկեղեցիի մէջ ոչխարի պէս մորթեցին։ Ալճաւազի միւտիրը 600 անձ կենդանի թաղել տուաւ հորի մը մէջ։

Արճակի մէջ 450 անձ եկեղեցի լեցնելով կոտորել տուաւ։»

Այս նիւթը փակելով Փարամազ կը շարունակէ.

«Անհիմն գրպարտութիւն է, երբ կը մեղադրուինք որպէս հայկական թագաւորութիւն վերահաստատել ուզողներ։ Մեր ցանկութիւնն է ինքնավար Հայաստան մը, սոցիալիստական վարչակարգով, ուր ամէն ազգէ բնակիչները վայելեն ազատ ապրելու իրաւունք, ապրին եղբայրաբար, զերծ քաղաքական ու տնտեսական ճնշումներէ»։

Նախագահը շատ կ'ազդուի Փարամազի խօսքերէն եւ չստորագրեր անոր եւ խմբապետ Մելքոնի մահավճիռը։

Փարամազ նախ կը բանտարկուի Թուրքերու բանտը եւ ապա կը փոխադրուի ռուսական հիւպատոսարանը՝ որպէս ռուսահպատակ։

Դատավարութիւնը տեղի ունեցած է 1897 Նոյեմբեր 18ին եւ տեւած է մինչեւ 1898 Փետրուարի վերջերը։ Վճիռը տրուած է Օգոստոս մէկին։

Բանտին մէջ կը մեռնին վանեցի Աւօ Թադէոսեան եւ Թադէոս Մինասեան, որոնք 50 տարուան դատապարտուած էին։ Միւսները՝ նուազագոյն 22 տարուան։ Մահավճիռը պիտի գործադրուէր Ռուսիոյ մէջ։ Փարամազ Թուրք ժանտարմներու հետ նախ կը տարուի Պայազիտ եւ ապա Իգտիր, ուր կը յանձնուի ռուսերուն։

Ռուսերը զինք կը բանտարկեն մինչեւ 1900 ապա ազատ կ'արձակեն։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 1896

Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգը, իր աշխարհագրական դիրքին բերումով հսկայ դեր խաղցած է հայ ազատագրական պայքարին մէջ։ Ըլլալով սահմանակից, մէկ կողմէ՝ Վասպուրականին, միւս կողմէ՝ Կովկասին։ Թաւրիզ, Սալմաստ եւ այլ կեդրոնական վայրերը հանդիսացած են հայ կամաւորական խումբերու կազմութեան կեդրոններ, ինչպէս՝ դէպի Երկիր զէնք ու ռազմանիւթ փոխադրութեան համար անփոխարինելի կամուրջներ։

Աշխարհագրական եւ տեղագրական այս պայմաններուն կ'աւելնար նաեւ պարսիկ կառավարութեան թոյլատու վերաբերումը նման աշխատանքներու հանդէպ, որ կարելի էր բացատրել քանի մը պատճառներով.—

Նախ՝ Պարսկաստան այդ շրջանին կ'ապրէր կատարեալ անիշխանական վիճակ մը։ Այս կամ այն նահանգապետը ինքնիշխան կը սեպէր ինքզինք եւ չէր ենթարկուեր կեդրոնական իշխանութեան. ասոր կ'աւելնար նաեւ քիւրտ ցեղախումբերու անվերջանալի ասպատակութիւնները, որոնք յաճախ Թուրքիայէն կ'արշաւէին դէպի պարսկական հողը եւ թալնելով շրջանի գիւղերը, կրկին կը քաշուէին Թուրքիա։ Ասոնցմէ զատ կար նաեւ դարաւոր թշնամութեան հարցը։ Ինչպէս յայտնի է, թուրք-պարսկական պատերազմները շուրջ երկու դար տեւած են, գլխաւորաբար Հայաստանի հողերու գրաւման համար։ Այդ երկարատեւ պատերազմները ցորդ թողած են թշնամական զգացումներ պարսիկ ժողովուրդի մէջ, որոնց կ'աւելնայ նաեւ կրօնական, դաւանական հարց մը եւս։ Թուրքերը սիւննի դաւանութեան կը պատկանին, իսկ պարսիկները՝ շիիթ։ Այս երկու հակամարտ հոսանքները իրարու դէմ կը պահեն թշնամական զգացումներ եւ բազմաթիւ անգամներ պատմութեան մէջ իրարու դէմ զէնք հանած են։

Այս պայմաններու մէջ պարսկական հողին վրայ հայ մարտիկներու զինուիլը եւ մարզուիլը՝ ո՛չ միայն անցանկալի չէին նկատուեր իշխանութեանց կողմէ, տրուած ըլլալով որ անոնք ուղղուած էին իրենց դարաւոր մէկ թշնամիին դէմ, այլ՝ անուղղակի կերպով յաճախ կը քաջալերուէին ալ։ Այդ է պատճառը, որ Թուրքիոյ սահմանակից Սալմաստ գաւառը, որ շատ բարեկեցիկ եւ հոծ հայութիւն ունէր, կը դառնայ հայ յեղափոխական գործիչներու կեդրոնատեղի։

Հնչակեան անսպառ արխիւէն օգտուելով՝ ստորեւ կու տանք համառօտակի պատմութիւնը այդ շրջանի գործունէութեան։

Հնչակեան առաջին կազմակերպութեան հիմքը դրուեր է 1891–2 թուերին։ Սկզբնական շրջանին, որպէս կազմակերպիչ-փրոփականտիստներ Թաւրիզէն եկած են Ռ. Մովսիսեան, Յակոբ Մեղաւորեան, Ղ. Մալէնցեան, Ղազար Դօլուխանեան, Միքայէլեան, Սաքօ, Լազօ, Գ. Զիլինկիրեան, Հ. Արզումանեան, հետագային՝ Փարամազ, Ասօ, Մարօ եւ ուրիշներ։

Այդ թուականներուն՝ Ատրպատականի թեմակալ Առաջնորդն էր Ստեփաննոս Եպս. Մխիթարեան, շատ լուսամիտ եւ ազատախոհ կղերական մը, որ ամէն կերպով զօրավիգ կը կենայ Մեղաւորեանի նախնական ձեռնարկներուն։ Ան՝ նոյնիսկ կը խոստանայ օժանդակել կուսակցութեան, եթէ այս վերջինը զինուած խումբեր կազմելու ձեռնարկէ՝ Թուրքիա մտցնելու համար։

Այդ թուականներուն է որ Թաւրիզ կը հասնի ուրիշ կորովի գործիչ մը՝ Ռաֆայէլ Մովսիսեան, որ հոն կը մնայ եւ կը գործէ մինչեւ իր կեանքին վերջին օրերը։

ԼԱԶՕ (ՅԱԿՈԲ ՂԱԶԱՐԵԱՆ)

Ռաֆայէլ, որ անձամբ շրջած էր ամբողջ Տաճկահայաստանը եւ ականատես եղած էր հայութեան տառապելի կեանքի ծանր պայմաններուն, ինչպէս նաեւ մօտէն գործակցած էր Գում Գափուի ցոյցի աշխատանքներուն, կարճ ատենուան մէջ մեծ ժողովրդականութիւն ձեռք կը բերէ։

Մեղաւորեան եւ Ռաֆայէլ, կեդրոնի հետ համախորհուրդ, ծրագիր մը կը մշակեն՝ Տաճկահայաստան զինեալ խումբեր ղրկել՝ քանի մը ճակատներէն միաժամանակ, թրքական իշխանութիւնները շփոթութեան մատնելու համար։ Համաձայն այդ ծրագրին, կարեւոր խումբ մը պիտի կազմուէր Ատրպատականի մէջ, Սալմաստի վրայով Թուրքիա մտնելու. ուրիշ խումբ մը պիտի կազմուէր Երեւանի մէջ, հանկէ Ալէքսանդրապոլ—Կարս—Սարըղամիշ գծով նոյնպէս Տաճկաստան մտնելու համար։ Երրորդ խումբը՝ պիտի կազմուէր Ախլցխայի մէջ, որ Ախալքալաքի եւ Արդուինի վրայով ուրիշ ճակատ մը պիտի կազմէր։ Մասնաւոր կարգադրութիւն կ'ըլլայ, որպէսզի Պարսից ծոցի եւ Գարուն-գետի միջոցով զէնքեր փոխադրուին Սալմաստ, ուր եւ խումբը պիտի զինուէր։ Զէնքերը ստանալու եւ փոխադրելու համար՝ կը կազմուի հինգ հոգիէ բաղկացած մարմին մը եւ կը ղրկուի Անզալ նաւահանգիստը։

Ստեփաննոս Եպս. շատ խանդավառութիւն կը ցուցնէ Անզալի ձեռնարկին համար եւ կու տայ երկու ուրիշ եպիսկոպոսներու անուններ՝ Էջմիածնի մէջ, որոնց դիմում պիտի կատարուէր կուսակցութեան կողմէ։

Ռաֆայէլ կը ղրկուի Ղարադաղի շրջանը, ուր կը յաջողի բաւականաչափ թիւով կամաւոր զինուորներ արձանագրել։

Այս ձեռնարկին ոգին Մեղուսրեանն էր։ Ան՝ հազիւ գործի սկսած՝ կեդրոնէն կը կանչուի և ծրագիրն ալ կը մնայ անիրագործելի։

Ռաֆայէլ կը վերադառնայ Թաւրիզ և որպէս երգի ուսուցիչ պաշտօնի կը կանչուի Լիլաւա թաղի ազգային Հայկազեան-Թամարեան վարժարաններուն մէջ, ուր որպէս տնօրէն կը պաշտօնավարէր ծանօթ հնչակեան մը՝ Ղուկաս Մալինցեան։

Շատ չանցած՝ իրարու ետեւէ Թիֆլիսէն Թաւրիզ կը հասնին Սիմոն Նազիրեան և Ալէքսան Ռոստոմեան։ Այս երեք կարեւոր ուժերէ բաղկացած խմբակը կը յաջողի 1891 Յունուար 5ի գիշերը, Ղուկաս Մալինցեանի տանը հաւաքուած՝ ժողովի մը մէջ կազմել Պարսկաստանի անդրանիկ Հնչակեան մասնաճիւղը։

Կարճ ատեն Թաւրիզ մնալէ և մասնաճիւղը ամուր հիմերու վրայ դնելէ յետոյ, Ալէքսան Ռոստոմեան և Նազիրեան կ'անցնին Թէհրան, հոն ևս մասնաճիւղ կազմելու համար։

Երկու գործիչները Թէհրանէն ետք կը կազմակերպեն Ղազվինը, Էնզելին և Ռաշտը ու կ'անցնին Բագու։ Այդ շրջանին Պարսկաստանի ուրիշ մէկ քաղաքին մէջ՝ Արդաբիլ, որ կը գտնուի Կասպից ծովի արեւմտեան ափերուն մօտերը, կը գործէր ուրիշ կարեւոր հնչակեան մտաւորական մը՝ Լեւոն Շահբազեան, որ կը կազմէ քաղաքին մասնաճիւղը, որուն կ'անդամագրուի հայոց դպրոցի ուսուցիչ՝ Փարամազ...։

Ատրպատականի մէկ ուրիշ հայաշատ կեդրոնի՝ Սալմաստի մէջ առաջին Հնչակեան մասնաճիւղը կը կազմուի 1896ին՝ Հայկ Խաժակի (Ալէքսանդրապոլցի) կողմէ, որ եղբայրն էր դաշնակցական Գարեգին Խաժակին։ Վերջերը՝ Հայկ Խաժակ, դպրոցի հոգաբարձութեան հետ ունեցած ընդհարումի մը հետեւանքով, կը ձգէ իր ուսուցչական պաշտօնը և կը հեռանայ Սալմաստէն։ Ճամբան՝ ան կը կողոպտուի և կը մորթուի դաւադրութեան մը հետեւանքով, որ կը կապուի դպրոցի հոգաբարձութեան նախագահի անուան հետ։

* * *

Պարսկաստանի մասնաճիւղերուն ուղղութիւն և մղում տուողը կը հանդիսանայ Թաւրիզը, ուր 1894էն սկսեալ հաստատուած էին քանի մը կարեւոր մտաւորականներ և գործիչներ։ Հոն էր Սարգիս Մուպահաճեանը (մեծանուն վիպասան՝ Ատրպետը), որ միաժամանակ կը զբաղէր փաստաբանութեամբ, Պայազիտցի Յակոբ Ղազարեանը որ կուսակցութեան մեծ վեթերաններէն էր և յայտնի էր «Լազօ» ծածկանունով, անոր կինը, ինչպէս նաև Մելքոն Ասլիբէկեանը։

Վան անցնելու նպատակով Թաւրիզ կ'երթան նաև Արթիւր Օհանջանեան, որ ծանօթ է «Արտաւազդ» ծածկանունով և Արսէն Դարբինեան։ Արթիւր Օհանջանեանը համալսարանական կրթութեամբ օժտուած անգլիահպատակ գործիչ մըն էր, որ միաժամանակ «Տէյլի Նիւզ» թերթի թղթակիցն էր։ Վան մեկնելէ առաջ, ան կը դիմէ անգլիական հիւպատոսին և վիզա կ'ուզէ։ Կը մերժեն զինք, առարկելով թէ՝ ճամբաները վտանգաւոր են և ինք չի կրնար պատասխանատուութիւն ստանձնել։ Օհանջանեան Վան կը մեկնի առանց վիզայի։

ԳՐՈՂ՝ ԱՏՐՊԵՏ
(ՍԱՐԳԻՍ ՄՈՒՊԱՀԱՃԵԱՆ)

Վանի մէջ Օհանջանեան շարք մը դասախօսութիւններ կու տայ և կարճ ատենուան մէջ մեծ ժողովրդականութիւն ձեռք կը բերէ, ինչ որ չի խուսափիր Թուրք ոստիկանութեան աչքէն։ Քննութենէն յայտնի կ'ըլլայ, որ Օհանջանեան ոչ միայն գաղտնի ճամբաներով Վան մտած էր, այլ նաև իր պատկանած կառավարութեան ցանկութեան հակառակ շարժած էր։ Ինք և իր ընկերը՝ Դարբինեան, կը ձերբակալուին և կը տարուին Պոլիս։

Պոլսոյ մէջ Դարբինեանը կը յանձնուի ռուս դեսպանատան, իսկ Օհանջանեանը՝ անգլուհիի մը միջնորդութեամբ, շուտով կ'ազատուի բանտէն։

Արսէն Դարբինեան կ'արգելափակուի ռուսական դեսպանատան մէջ, ուրկէ հնչակեան ընկերները կը յաջողին զինք փախցնել։ Ան՝ կրկին Թաւրիզ կը վերադառնայ՝ զինեալ խումբով մը Վան մեկնելու համար։

Այդ շրջանին Թաւրիզ կը հասնի նաև Նազարէթ Լաւսինեանը, որ Գում Գափուի ցոյցին հեղինակներէն էր և Թուրք կառավարութեան կողմէ 101 տարուան բանտարկութեան դատապարտուելով՝ աքսորուած էր Միթիլլի կղզին։ Երեք տարի բանտին մէջ ամէն տաժանքներ կրելէ յետոյ՝ կը յաջողի փախուստ տալ և ինքզինք Աթէնք նետել։ Հոն կարճ ատեն հանգչելէ յետոյ կ'անցի Թաւրիզ, անկէ ֆէտայիներու խումբի մը գլուխն անցած՝ նոյնպէս Վան մեկնելու համար։

Խումբը Թաւրիզի մասնաճիւղին կողմէ առատօրէն կը զինուի և կը մեկնի Խանասորի ճամբով։ Միւս կողմէն ալ՝ Վանի կազմակերպութիւնը ուղեցոյցներ (վալաղներ) կը ճամբէ դէպի սահմանագլուխ՝ խումբը ապահով ճանապարհով Վան առաջնորդելու համար։ Սակայն Նազարէթի խումբը սահմանն անցնելուն պէս՝ կռուի կը բռնուի քիւրտերու հետ և վեց ժամ անընդհատ երկուստեք կրակ կը թափեն։ Նազարէթ կ'իյնայ կռուին մէջ և իր դիակը Թուրք կառավարութիւնը Վան կը տանի և կը յանձնէ հայութեան։ Հակառակ Նազարէթի սպաննուելուն՝ խումբը կը յաջողի ապահով Վան հասնիլ։

Այդ շրջանին Թաւրիզ կ'երթայ ուրիշ կարեւոր գործիչ մը՝ որպէս Հնչակեան կեդրոնի լիազօր ներկայացուցիչ՝ Մարտիկ Սարուխանեանը (Ճարտարագէտ) և երեք ամիս հոն մնալով՝ տեղւոյն կազմակերպութիւնը զօրացնելէ յետոյ՝ կ'անցնի Վան, երեք ընկերներով։

Կովկասէն Թաւրիզ եկած հնչակեաններէն Յակոբ Ղազարեան և կինը կը վերադառնան Թիֆլիս. երրորդ ընկերը՝ Մելքոն Ասլիբէկեան քիչ ետք անոնց կը հետեւի։ Կուսակցութեան գործունէութեան ամբողջ ծանրութիւնը կը մնայ Ռաֆայէլի և Ատրպետի վրայ։ Տարի մը ետք նոր խումբ մը կը կազմուի և Հայկ Խաժակի առաջնորդութեամբ կը ղրկուի կրկին Վան։ Այս թռուցիկ խումբերը աւելի քարոզչական և խանդավառութիւն սերմելու նպատակներով է որ կը ղրկուէին Վան, բարձրացնելու համար տեղացիներուն բարոյական կորովը և զանոնք ինքնապաշտպանութեան մղելու առաջադրութեամբ, ինչ որ՝ բաւական արդիւնաւէտ կ'ըլլայ։ Այս խումբին զինման և ճամբորդութեան համար անհրաժեշտ ամբողջ գումարը, չորս հարիւր հնչուն ոսկի, կը հոգայ Ատրպետ՝ իր անձնական միջոցներով։

1895ին Պարսկաստան կ'երթայ Մօրուք Ժիրայրի զինակիցներէն Թիֆլինեցի Ցոլակ Սարկաւագը, որ քանի մը տարի մասնակցած էր Հնչակեան շարժումներուն և ունէր լայն փորձառութիւն տապատակային կռիւներու մէջ։ Սարկաւագ կ՚անցնի Խոյ և Սալմաստ գաւառները և կը կազմէ զօրաւոր մասնաճիւղեր, որոնց շուրջ կը համախմբուին զանազան տեղերէ հոն հասած Հնչակեան կամաւորներ։ Երբ կը տարածուի լուրը թէ Պարսկաստանի վրայով կարելի կ՚ըլլայ Թուրքիա մտնել, ամէն կողմէ հայրենասէր երիտասարդներ, իրենց միջոցներով կը դիմեն հոն, Երկիր անցնելու մտադրութեամբ։ Սարկաւագ կը յաջողի այդ երիտասարդներէն կազմել 70 հոգինոց զինեալ խումբ մը, որ 1896ին կը փորձէ դէպի Վան շարժիլ։ Խումբը կը կոչուէր «Շանթ» և ղեկավարն էր Մելքոն Ասլիբէկեանց, որ վերադարձած էր Կովկասէն, իսկ իրեն օգնական ունէր Սեդրակ Բանուորեանը։ Խումբին ճամբու կարգադրութիւններուն համար Թաւրիզէն Սալմաստ կը մեկնի Ռաֆայէլ․ իսկ դրամական բոլոր հոգը իր վրայ կ՚առնէ Նազար Ղուկասեան, հաւատաւոր հնչակեան մը, հայրը՝ Վահան Ղուկասեանի, որ ծանօթ է Վահան Մարսեան՝ կուսակցական անունով։

Խումբը կը հասնի մինչև Պաղիտա լեռը, ուր նահատակուած էր Մարտիկի խումբը։ Հոն կը հանդիպին քրտական խումբերու, որոնց հետ երեք օր բուռն կռիւներ կ՚ունենան։ Խումբը կը կորսնցնէ 15 զինուոր․ տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլար պաշարման շղթան կտրել (մանաւանդ որ սոսկալի ձիւնի կը բռնուին)՝ խումբը կը վերադառնայ Սալմաստ։

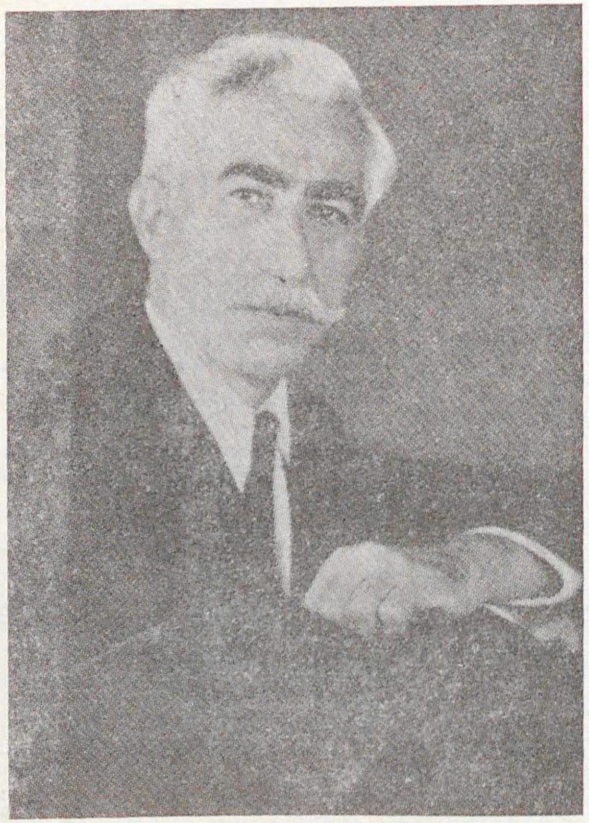

ԱԼԷՔՍԱՆ ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Քիչ ետք Թաւրիզ կը հասնի Փարամազ, կը վերակազմէ Հնչակեան արշաւախումբը և Սալմաստի գծով Վան կ՚անցնի։

1903ին Թաւրիզի Արամեան դպրոցի տեսչական պաշտօնի կը հրաւիրուի Ռուբէն Խանազատ, իբր ուսուցիչ՝ Աարպետը, իրենց հետ հոն տանելով կուսակցութեան գաղափարաբանութիւնը, եռանդն ու հաւատքը։ Նոր մղում կը ստանայ ո՛չ միայն կուսակցական, այլ՝ ընդհանրապէս Թաւրիզի հասարակական կեանքը։ Բացի դպրոցական աշխատանքներէն, Խանազատ դասախօսութիւններու շարքով մը կը լուսաբանէ Հնչակեանութիւնը։

Խանազատի Թաւրիզ գտնուած շրջանին հոն կ՚երթայ նաև Փրոֆ. Յարութիւն Շէքէրճեան, որուն տուած դասախօսութիւնները և հիբնոթիսական փորձերը շատ մեծ հետաքրքրութիւն կը ստեղծեն գաղութին մէջ։

1903ին Պարսկաստան կը վերադառնայ Ալէքսանդր Տէր Վարդանեան, որ Գէորգեան Ճեմարանը աւարտելէ յետոյ կը նշանակուի իր ծննդավայր Մարաղա քաղաքի վարժարանի տնօրէն և կը մնայ երեք տարի։

Տէր Վարդանեան կը զօրացնէ նախապէս կազմուած՝ բայց գրեթէ կազմալոյծ՝ Մարաղայի մասնաճիւղը, կը հաստատէ խմբապետական դրութիւնը և վարչութիւնը կը կազմուի հետեւեալներէն.— Արգար Արգարեան, Միսաք Աֆթանդիլեան, Մինաս և Արշակ Ադաբէկեան եղբայրները, իսկ ինք՝ ընդհանուր ղեկավար։

Կարճ ատենուան մէջ այս մասնաճիւղը շատ կենսունակութիւն կը ցուցնէ և առաջին հերթին դրամական լայն օժանդակութիւն կը հասցնէ թէ՛ Կեդրոն և թէ՛ Թաւրիզի Գործադիրին։

Դպրոցի ուսուցչական խումբը կը կազմուի ամբողջապէս հնչակեաններէ որոնք իրենց կազմած դերասանական խումբով, տուած դասախօսութիւններով՝ հասարակական կեանքը բոլորովին կը կերպարանափոխեն։ Դպրոցէն ելած շրջանաւարտները մեծաւ մասամբ կ՚ըլլային հնչակեաններ։ Ատոնցմէ կ՚արժէ յիշել Աւետիս Միքայէլեանը, որ հետագային դարձաւ Կոմինտերնի Պարսկաստանի ներկայացուցիչը՝ «Սուլթանզատէ» ծածկանունով։ Միքայէլեանը մեծ վստահութիւն ձեռք բերած էր սովետ Համայնավար կուսակցութեան ղեկավարութեան մօտ և քանիցս գործուղղումով մեկնած էր արտասահման և մասնակցած էր շատ մը համաժողովներու և բանակցութիւններու։

Զանազան տարիներուն և զանազան առիթներով Մարաղա այցելած են Հնչակեան կարեւոր դէմքեր, ինչպէս՝ Յակոբ Արծրունի, Վահան Մամիկոնեան (Կեդրոնի անդամ), Ռաֆայէլ Մովսիսեան և ուրիշներ։ Յուշագրութեան մը մէջ կը յիշուի որ Մամիկոնեանը դիմաւորելու համար՝ Սագունի, Աչըդպաշ, Մուրատ և Վրէժ անուններով 60 հոգինոց հնչակեան հեծեալ զինուորներու չորս խումբեր, քանի մը ժամուան ճամբայ կտրած և Կեդրոնի ներկայացուցիչը ընդունած են։

ԱՍՕ (ՏԻԳՐԱՆ ՕՏԵԱՆ)

Սալմաստի և Վանի գծին վրայ աննկուն գործիչ մը եղաւ Ասօն, բնիկ վանեցի՝ ստացած էր հայեցի լաւ կրթութիւն մը։ Գրիչն ու զէնքը անոր անբաժան ընկերներն եղան՝ մինչև վերջին շունչը։ Պարսկաստանի բարթիզանական խումբերուն Երկիր փոխադրելու գործին՝ քրտնաթոր աշխատանք նուիրած է։ Ան եղաւ նաև լաւագոյն հնչակեան մատուրականը, որ իրապաշտ գրական գործեր տուաւ կուսակցութեան։

ԱՍՕ

Սալմաստի մէջ կ'ամուսնանայ Կերտիպատի անբասիր հնչակեան քահանայի աղջկան հետ, որմէ ունեցած զաւակը՝ Արծրունին՝ այսօր խորհրդային երկրի անկեղծ կերտիչներէն մէկն է, հաւատարմօրէն ընթանալով իր հօր գծած շաւիղէն։

Ասօն նահատակուեցաւ 20 անմահ հնչակեան կախաղաններու վաղորդայնին՝ իբր հետեւող անոնց հակաիթթիհատական ծրագրին։

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 1898

Սալմաստը գտնուելով պարսկա-թրքական սահմանագլխի վրայ և ըլլալով դրացի Վասպուրականին, շնորհիւ իր այդ բացառիկ աշխարհագրական դիրքին և ունեցած հոծ հայ ազգաբնակչութեան, սկիզբէն ի վեր խոշոր և կարեւոր դեր կատարած է հայ ազատագրական-յեղափոխական շարժումներու ընթացքին։ Սալմաստի գաւառը կը ներկայացնէ բոլորաձեւ հարթ դաշտավայր մը, երեք կողմէն շրջապատուած ցած լեռներով, իսկ արեւելքէն՝ Ուրմիոյ լիճով։ Գաւառը բաղկացած էր մօտ 60 գիւղերէ, կեդրոն ունենալով Դիլման քաղաքը (այժմ Շահփուր)։ Կային 5 զուտ հայաբնակ գիւղեր. Հաֆթվան (400 տուն), Փայաջուկ (325 տուն), Մահլամ (200 տուն), Ղալասար (120 տուն), Սառա (80 տուն) և շարք մը թրքախառն և ասորախառն գիւղեր։ Սալմաստի ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան թիւն էր մօտ 12 հազար հոգի։ Ժողովուրդը ընդհանուր առմամբ բարեկեցիկ էր։ Կային նաև բաւականաչափ հարուստ վաճառականներ, որոնք առեւտրական կապեր կը պահէին Կովկասի և Ռուսաստանի հետ։ 80ական թուականներու սկիզբներուն, գաւառի հայութեան մէջ տիրող բարքերը, կենցաղը՝ նահապետական էին, իսկ մշակութային վիճակը շատ ողորմելի պատկեր մը կը ներկայացնէր։

Ռուս-տաճկական պատերազմէն ետք (1877—1878) Սալմաստ կու գան քանի մը վանեցի և պոլսեցի (Ռուբէն Աճէմեան) ուսուցիչներ, որոնք քիչ շատ կը կանոնաւորեն դպրոցական գործը գաւառի մէջ։ 80ական թուականներու վերջերուն, Սալմաստի մէջ հանդէս եկան նոր գաղափարներով տոգորուած շարք մը եկուոր գործիչներ՝ Գօլօշեան, Ագրիպասեան, Մկրտիչ Աւետիսեան և ուրիշներ։ Անոնք առաջին հերթին բարեկարգեցին և նոր հիմքերու վրայ դրին դպրոցական գործը, անոնց միջոցաւ սկսան արտասահմանէն ստացուիլ հայերէն թերթեր և գրականութիւն։ Սկսաւ նոր, թարմ հոսանք մը և ընդհանուր ոգեւորութիւն երիտասարդութեան մէջ։ Այդ նոր գործիչները արմենական առաջին առաքեալներն էին, հայ ազատագրական շարժումներու նախակարապետները։ Անոնք պարզ խօսելիս, ազատամիտներ էին՝ ոգեւորուած Րաֆֆիի «Կայծեր»ով, Պուլարիայ ազատագրական օրինակով և այդ ժամանակ լոյս տեսնող «Արմենիա»յի հայրենասիրական մանկական թոթովանքներով։ Գօլօշեանը և Ագրիպասեանը իրենց սկսած շարժումը ընդհանրացնելու և քաղաքական-կազմակերպչական աշխատանքներ տանելու նպատակով որոշեցին անցնիլ Վան, բայց դժբախտաբար ճանապարհին երկուքն ալ նահատակուեցան և առաջին զոհերը հանդիսացան հայ ազատագրական շարժումի։ Գործնական քայլը արդէն առնուած էր, որուն չուշացան հետեւելու ուրիշները։

1888 թուին՝ Մ. Աւետիսեանի ջանքերով Հաֆթվան գիւղին մէջ կազմուեցաւ արմենական առաջին խմբակը՝ տեղացի երիտասարդներէն։ Այդ ամբողջ գործունէութիւնը կը սահմանափակուէր «Արմենիա»ի, Րաֆֆիի գրքերուն և զանազան պրոշիւրներուն ընթերցումով և հայրենասիրական երգեր երգելով։ Հետագային՝ Հաֆթվանը, շնորհիւ այդտեղ համախմբուած շարք մը վանեցի գործիչներու՝ Մ. Աւետիսեանի, Ներսէս Պօղիկեանի (Շիկահեր), Օտեան եղբայրներու և այլոց, դարձան արմենականութեան կեդրոնավայրը ոչ միայն Սալմաստի, այլ նաև Վասպուրականի և արտասահմանի համար։

1890 թուականի Կարնոյ և Պոլսոյ ցոյցերը մեծ խանդավառութիւն յառաջացուցին Սալմաստի հայութեան մէջ, որոնցմէ լայն չափերով օգտուեցան արմենականները, քանի որ Սալմաստի մէջ բացի իրենցմէ գոյութիւն չունէր ուրիշ կազմակերպութիւն։ Այդ ցոյցերէն անմիջապէս ետք, սկսան Կովկասէն Սալմաստ գալ անհատ յեղափոխականներ, որոնք կը զբաղէին գըլխաւորաբար Սալմաստ—Վան գծի ուսումնասիրութիւնով։ Այդ նորեկ յեղափոխականներէն Սալմաստի հայերը իմացան որ արտասահմանի մէջ հիմնուած է նոր կազմակերպութիւն մը՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը, իր պաշտօնաթերթ՝ «Հնչակ»ով, որ նպատակադրած է կազմակերպել, զինել հայ ժողովուրդը և ապստամբութեան միջոցով ազատագրել Տաճկահայաստանը սուլթանական լուծէն։ Կարնոյ և Պոլսոյ ցոյցերը այդ կուսակցութեան անդրանիկ քայլերն էին։ Ազատ և մեծ քանակութեամբ ստացուող «Հնչակ»ները յափշտակութեամբ կը կարդացուէին բոլորի կողմէ։ Ժողովուրդի ոգեւորութիւնը իր գագաթնակէտին հասաւ երբ Սալմաստէն դէպի Վան անցան Նազարէթ Լաւսիկեանի, Արթիւր Օհանջանեանի, Մարտիկի Հնչակեան զինուած խումբերը։ Սալմաստը՝ շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին և պարսիկ կառավարութեան բարեհաճ վերաբերմունքին, շատով դարձաւ կարեւոր և ապահով կայան՝ Տաճկահայաստան անցնող գործիչներու և խումբերու համար։ Այդ հանգամանքի շնորհիւ կարճ միջոցի ընթացքին, Սալմաստը լեցուեցաւ զանազան կուսակցութիւններու պատկանող եկուոր բազմաթիւ յեղափոխականներով։ Պէտք է ըսել որ գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւններու՝ Արմենական, Հնչակեան և Դաշնակցական փոխյարաբերութիւնները գրեթէ թշնամական էին։ Այդ պատճառով Սալմաստը բաժնուեցաւ այսպէս ըսաց՝ ազդեցութեան գօտիներու։ Արմենականները սկիզբէն հաստատուած էին Հաֆթվան գիւղին մէջ և մինչեւ վերջ չկարողացան մուտք գործել ուրիշ գիւղեր։ Հնչակեաններու կեդրոնավայրն էր Րաֆֆիի ծննդավայր Փայաջուկ գիւղը, որու ամբողջ բնակչութիւնը՝ բացի երկու վաշխառու վաճառական ընտանիքէն, անդամագրուած էին կուսակցութեան։ Տեղացիներէն հնչակեան խումբեր կային նաև Սավրա, Սարամերիկ, Վարդան և Սէյտավար (Խոյի շրջան) գիւղերուն մէջ։ Դաշնակցականները գրաւած էին Ղալասար և Մահլամ գիւղերը։

1895 թուականի սկիզբները կեդրոնի հրահանգով, որպէս Հնչակեան լիազօր ներկայացուցիչ՝ Սալմաստ կու գայ Թիֆլիսցի Ցոլակ Սարկաւագը մի քանի ընկերներով։ Մինչ այդ Ցոլակ Սարկաւագը եղած էր Տաճկահայաստանի մէջ, գործիչ էր Ժիրայրի հետ և մասնակցած՝ անոր կազմած ապստամբական խումբերուն։ Ան չափազանց եռանդուն, փորձառու և երկաթէ կամքի տէր գործիչ էր։ Սարկաւագը ամուր հիմերու վրայ դրաւ Հնչակեան կազմակերպչական գործը, Սալմաստի շարքերուն մէջ մացուց խիստ կարգապահութիւն և կանոնաւոր կապ հաստատեց Կեդրոնի և Թաւրիզի ու Վանի մասնաճիւղերուն հետ։ Վանի և Սալմաստի մէջ կ'երթեւեկէին երկու կուսակցական սուրհանդակներ, որոնք միեւնոյն ժամանակ վալոդի (ուղեցոյց) դեր կը կատարէին՝ առաջնորդելով երկիր մտնող կամ երկրէն ելող գործիչներուն ու խումբերուն։ Երկուքն ալ ազգով՝ ասորի, կուսակցութեան անդամ էին և լաւ կը տիրապետէին հայերէն և քրտերէն լեզուներուն։ Բացի ասոնցմէ՝ Վանի հետ կապ կը պահուէր տեղացի (քէօհնա չհարցի)ասորիներու միջոցով, որոնք զբաղուած էին Սալմաստի և Վանի միջեւ զանազան ապրանքներու փոխադրութեամբ։

Պապը Ալիի ցոյցէն և Զէյթունի ապստամբութենէն ետք, որոնք խանդավառած և ոգեւորած էին ամբողջ հայութիւնը, Սալմաստը սկսաւ լեցուիլ հայ յեղափոխականներով։ Կու գային կովկասահայ և արտասահմանեան գործիչներ և մարտիկներ, հնչակեաններ և դաշնակցականներ։ Սալմաստի մէջ համախմբուած եկւոր երիտասարդութիւնը միամիտ էնտուզիաստներ էին, քաղաքականապէս տհաս և անծանօթ իրենց պատկանած կուսակցութեան ծրագրին։ Անոնք՝ ոգեւորուած «Կայծեր»ու հերոսներու օրինակով, կը շտապէին մտնել Երկիր և ազատագրել հայ ժողովուրդը սուլթանական լուծէն, որ ամիսներու գործ կը համարէին։ Այդ միամիտ հաւատքը չափազանց ուժեղ էր մանաւանդ արմենականներու մէջ և այդ այն պատճառի, որ անոնք սկսած էին ապագայ ազատ Հայաստանի իշխանական, կուսակալական և այլ պաշտօններ բաշխել զանազան անձերու։

1895 թուականի վերջերուն՝ Փայաջուկ հաւաքուած էին մօտ 40 եկւոր հնչակեաններ, որոնք գրեթէ բոլորն ալ եկած էին Կովկասէն, իրենց հետ բերելով բաւականաչափ զէնք և ռազմամթերք։ Գիւղին մէջ կուսակցութեան դրասենեակը և զինապահեստը կը գտնուէր Տէր Աբրահամեաններու տունը։ Մտաւորական ընկերներու մէկ մասը կ'ապրէր Ռաֆֆիէնց տունը, իսկ միւսները՝ եկեղեցւոյ բակին սենեակներուն մէջ։ Առհասարակ գիւղացիները ուրախութեամբ եկւորները կը տանէին իրենց տուները և կը հոգային անոնց բոլոր կարիքները։ Հետագային՝ Սարկաւագը մի քանի դատարկ տուներ՝ վերածեց զօրանոցներու և այդտեղ համախմբեց բոլոր մարտիկները։ Ցոլակ Սարկաւագը ոչ միայն մեծ հոգ կը տանէր մարտիկներու զինավարժութեան վրայ, այլեւ՝ օգտուելով բազմաթիւ մտաւորական ընկերներու ներկայութենէն՝ յաճախ կը կազմակերպէր մարտիկներու և գիւղի երիտասարդութեան համար դասախօսական ժողովներ, ուր կը բացատրուէր կուսակցութեան ծրագիրը, կազմակերպչական խնդիրներ կամ տեղի կ'ունենային «Հնչակ»ի և յեղափոխական գրականութեան մասսայական ընթերցանութիւն։ Սարկաւագը չափազանց խստապահանջ էր և մեծ կարեւորութիւն կու տար կուսակցական կարգապահութեան։ Այսպէս, երբ քանի մը մարտիկներ, ծանօթանալով սոցիալիզմի հիմունքներուն, թոյլ տուած էին իրենց գիւղացիներու հետ ունեցած խօսակցութեանց ընթացքին՝ հեգնական և բացասական վերաբերմունք ցոյց տալ դէպի կրօնը և եկեղեցին, Սարկաւագը անոնց խիստ նկատողութիւն ըրաւ և պատժեց, բացատրելով որ կրօնը՝ ըստ սոցիալիզմի՝ անհատական խղճի գործ է և որ պէտք է զգուշանալ վիրաւորելէ գիւղացիներու կրօնական զգացումները։

1896ի սկիզբները կուսակցութեան Վասպուրականի ներկայացուցիչ՝ Մարտիկի և Վանի մասնաճիւղի դիմումներուն հիման վրայ՝ Կեդրոնի հրահանգով Սալմաստի մէջ եռանդուն աշխատանքներ կը սկսին՝ Վան ուղարկելու խումբ մը շրջանային գործիչ-փրոփականտիստներ, ուղեկցութեամբ զինակիր խումբի մը։

Կովկասէն եկող նոր ընկերներու և անոնց բերած զէնքերու ապահով փոխադրութիւնը՝ Սալմաստ—Ջուլֆա (ռուս-պարսկական սահման) գծի վրայ՝ Մահլազան, Սէյտավար և Սարամերիկ գիւղերուն մէջ, ինչպէս նաև Թաւրիզէն զէնքերու փոխադրութիւնը յաջողութեամբ կը կատարէր Ռաֆֆիի հարազատ քոյր՝ ընկերուհի Ջավահիրը, որ որպէս կին, պարսկական պայմաններուն մէջ զերծ ըլլալով ամէն կասկածէ՝ ապահով կը փոխադրէր զէնքեր զանազան վայրերէն։

Պէտք է ըսել որ Պարսից կառավարութիւնը ընդհանրապէս չափազանց բարեացակամ վերաբերմունք ցոյց կու տար դէպի Սալմաստի մէջ համախմբուած բազմաթիւ եկւոր հայ յեղափոխականները և առհասարակ դէպի հայ ազատագրական շարժումը։ Նոյնիսկ Տաճկահայաստանի մէջ մասսայական ջարդերու ժամանակ պարսից հիւպատոսները, անշուշտ իրենց կառավարութեան հրահանգով, Էրզրումի և Խարբերդի մէջ լայն կը բանային իրենց հիւպատոսարաններու դռները և ապաստան կու տային հազարաւոր հայերու և կը պաշտպանէին զանոնք թուրք ջարդարարներէն և այդ այն ժամանակ՝ երբ օրինակ, Վանի մէջ «մարդասէր» և «քրիստոնեայ» Անգլիայի հիւպատոսը անձամբ թրքական թնդանօթներով կը ռմբակոծէր հայկական թաղերը։

1896 թուի ամրան սկիզբը, Հնչակեան «Շանթ» խումբը, որու կազմին մէջ կը մտնէին աւելի քան 80 հոգի, եկւոր մտաւորականներ և մարտիկներ՝ գրեթէ վերջացուցած էր իր նախապատրաստական աշխատանքները և կը պատրաստուէր Վան մեկնիլ։ Արդէն Բագուէն եկած էր «Շանթ»ի ընդհանուր ղեկավար և լիազօր ներկայացուցիչ նշանակուած՝ Ղազախեցի Մելքոն Ասլիբէկեանցը (Մոգպետ), վառվռուն և զարգացած երիտասարդ մը, անոր օգնական Թաւրիզցի մտաւորական Սեդրակ Միրզայեանցը (Վարդ Աղասեան), Թիֆլիսցի Մալխաս Բոցախեանը, Կարնեցի ուսուցիչ Բագրատ Գավաֆեանը, ռուսական բանակի սպայ Եղիշէն, Ղարաբաղցիներ Նիկոլը և Հայրապետը, պուլկարահայ Մինասեանը (Աճէմ Մանուէլ) և քանի մը ուրիշ մտաւորականներ։ Խումբի զինուորական հրամանատարն էր նշանաւոր մարտիկ և տեռորիստ Մշոյ Ալէզէպուն գիւղացի Աւօն։ Ճիշդ նոյն ժամանակ, երբ քանի մը օրէն խումբը, որ արդէն պատրաստ էր և պիտի մեկնէր Վան, յանկարծ լուր ստացուեցաւ որ Վանի մէջ տեղի ունեցող երկարատեւ և անհաւասար կռիւներէն ետք, բոլոր յեղափոխական խումբերը — արմենական, հնչակեան և դաշնակցական — ստիպուած՝ հեռացած են քաղաքէն, անցած՝ Վարագ և այնտեղէն դիմած դէպի պարսկա-թրքական սահմանագլուխը, Սալմաստ անցնելու նպատակաւ. Այդ լուրը ստանալով՝ անմիջապէս հնչակեանները, արմենականները և դաշնակցականները միջ-կուսակցական ժողով մը կը գումարեն և 40 հոգիէ բաղկացած խառն ձիաւոր խումբ մը օգնութեան կ'ուղարկեն դէպի սահմանագլուխ։ Խումբը հասնելով սահմանամերձ պարսկական Ղոթուր աւանը, կ'իմանայ որ Մարտիկի և Պետոյի խումբերը ամբողջովին ջարդուած են. ազատուած է միայն հնչակեան վալոդ Սիմոնը, որ պարսկական սահմանը անցնելով ձերբակալուած է պարսիկներու կողմէ և կը գտնուի Ղոթուրի բանտին մէջ։ Խումբը՝ Սիմոնը բանտէն ազատելով, անոր հետ կը վերադառնայ Սալմաստ։ Նոյն օրը երեկոյեան, «Շանթ»ի ընդհանուր ժողովին ներկաներու գերեզմանային լռութեան մէջ՝ Սիմոնը զեկուցեց դէպքերու մանրամասնութեան մասին։

Վանի կռիւներու ողբերգական պատճառը և երեք կուսակցական պարագլուխներու ու անոնց հետ եղող 900է աւելի երիտասարդներու նահատակութիւնը խոր կսկիծ պատճառեց Սալմաստի մէջ համախմբուած բոլոր յեղափոխականներուն և տեղացիներուն։ Հարուածը ծանր էր նամանաւանդ այն տեսակէտով, որ երեք կուսակցութիւններն ալ միաժամանակ կը կորսնցնէին իրենց Վասպուրականի հեղինակաւոր, ժողովուրդին կողմէ սիրուած և կազմակերպչական մեծ ընդունակութիւններ ցուցաբերած պարագլուխները և կը քայքայուէր, կը կազմալուծուէր անոնց անսպառ եռանդով և անձնուէր զոհողութիւններով ստեղծուած գործը։

Հնչակեան Մարմինը՝ նկատի ունենալով որ պատահած այդ դժբախտ դէպքերը կրնան ընդհանուր յուսալքում և կազմակերպչական քայքայում առաջացնել Վասպուրականի մէջ, որոշեց շտապեցնել կուսակցութեան նոր ներկայացուցիչը և «Շանթ» խումբի մեկնումը դէպի Վան։ Այդ նպատակով Թաւրիզէն եկան Գործադիրի ներկայացուցիչ ընկ. Ռաֆայէլ Մովսէսեանը, Սեդրակ Միրզայեանցը և ուրիշներ։ Խումբը իր ամբողջ կազմով — մօտ 80 հոգի — կը գտնուէր, կուսակցութեան խոշոր նիւթական և բարոյական աջակցութիւններ մատուցած, գիւղին մէջ մեծ հեղինակութիւն վայելող վաճառական Նազար Ղուկասեանի ընդարձակ այգիին մէջ։ Բոլոր պատրաստութիւնները վերջանալէ յետոյ, նշանակուեցաւ «Շանթ» խումբի մեկնումի օրը։ Այդ օրը երեկոյեան՝ այգիին մէջ և բոլոր գիւղացիներու մասնակցութեամբ տեղի ունեցաւ միթինկ, ուր ոգեւորիչ ճառերով հանդէս եկան՝ Մագպետ, Ռաֆայէլ, Միրզայեանց, Մալխաս (դաշն.) և ուրիշներ։ Միթինկէն ետք բոլորին տրուեցաւ ճոխ ընթրիք։ Գիւղացիները բերած էին, նախօրօք պատրաստուած, խումբին համար — որուն մէջ կը գտնուէին երկու փայաջուկցի մարտիկները՝ Ներսէսը և Համբարձումը – ճանապարհի առատ պաշար։ Գիշերուան ժամը 10ին՝ խումբը զինուորական կարգապահութեամբ, յառաջապահ գծի վրայ ունենալով փորձուած երկու սարի վալադներ՝ Սիմոնը և Նազարը և դրօշակակիր Հայրապետը, մեկնեցան, գիւղացիներու ոգեւորուած կեցցէ՛ներու և բարեմաղթութիւններու աղաղակներու տակ՝ դէպի սահմանագլուխ։ Անցան մի քանի սպասողական ծանր օրեր։ Յետոյ լուր ստացուեցաւ՝ որ խումբը առանց փորձանքի հասեր է սահմանագլուխ և կը փորձէ անցնիլ տաճկական հողը, բայց շուտով պարզուեցաւ որ Վանի դէպքերէն ետք, Թուրք կառավարութիւնը ցանկալով կանխել Պարսկաստանէն հաւանական նոր խումբերու Վասպուրական մուտքը, կանոնաւոր զօրքերով և քիւրտերով խիստ հսկողութեան տակ առած էր Թուրք-պարսկական սահմանագիծը։

«Շանթ» խումբին Վասպուրական մտնելու բոլոր փորձերը անյաջող կ'անցնին և մի քանի ընդհարումներէ յետոյ՝ ստիպուած կ'ըլլայ վերադառնալ Սալմաստ։ Անկէ քիչ ետք՝ Սալմաստի մէջ համախմբուած դաշնակցականները, — որոնց կատարելիք ինչ որ խոշոր յեղափոխական գործողութեան մասին արդէն լուր տարածուած էր ամէն կողմ, — բայց և այնպէս՝

դրութիւնը փրկելու նպատակով, ռուսահայ ղեկավարներու ճնշման տակ, կազմակերպեցին Խանասորի «շանթալից» արշաւանքը։ Տաճկահայ դաշնակցականները գիտակցելով այդ քայլի անմտութիւնը և անոր ահաւոր հետեւանքները, թէեւ դէմ եղան և հրաժարեցան մասնակցիլ, բայց անկարող եղան արգելք հանդիսանալ։

Խումբի մեկնումէն հազիւ մի քանի օր անցած էր և ահա արշաւանքին մասնակցողները խառնիխուռն, փոքրիկ անկարգ խմբակներով, շատերը նոյնիսկ առանց զէնքի, սկսան վերադառնալ Սալմաստ։ Սկիզբները ժողովուրդը չափազանց ոգեւորուեցաւ լսելով առասպելական պատմութիւններ, որ իբր թէ խումբը գիշերով յարձակելով ոչնչացուցեր է քրտական Մազրիկ ցեղը, սպաներ է ցեղապետ Շարաֆ պէյը և անոր գլուխը կտրելով իրենց հետ բերեր են, ինչպէս նաև բերեր են անոր սուրը և այլ բազմաթիւ «պըլըֆ»ներ։ Բայց շուտով պարզուեցաւ իսկութիւնը. արշաւանքը անյաջող անցեր է՝ ինչպէս նախատեսած էին արշաւանքին դէմ եղող վանեցի և շատախցի դաշնակցականները. ո՛չ Մազրիկ ցեղը բնաջնջուեր է և ո՛չ ալ անոր ցեղապետը սպանուեր է։ Ընդհակառակը՝ «սպաննուած» և «գլխատուած» Շարաֆ պէյը՝ իր մազրիկցիներով ի պատասխան այդ «արշաւանք»ին, սկսեր է անխնայ ջարդել, ոչնչացնել շրջակայ անմեղ հայ ազգաբնակչութիւնը։ Խանասորէն վերադարձող ռուսահայերը անմիջապէս վերադարձան Կովկաս, իսկ այդ արշաւանքին դէմ եղող և չմասնակցող տաճկահայ դաշնակցականները, անաղմուկ, Վազգէնի խմբապետութեամբ, յաջողութեամբ կարողացան անցնիլ Վան։

Խանասորի անյաջող արշաւանքէն ետք՝ տաճիկ կառավարութեան ճնշման տակ, պարսիկ իշխանութիւնները ստիպուած եղան խստութիւններու դիմել և հետապնդել հայ յեղափոխականները։ Տաճիկ կառավարութիւնը, նկատի ունենալով որ Թուրքիա մտնող հայ խումբերու կեդրոնավայր կը հանդիսանայ Սալմաստը, իսկ պարսիկները ցոյց կու տան անոնց ամէն տեսակ աջակցութիւն և բարեացակամ վերաբերմունք, Սալմաստ ուղարկեց Խոյի հիւպատոս Ռըզա պէյը, որուն պահանջով և անմիջական մասնակցութեամբ՝ պարսիկներու կողմէ սկսան հայ գիւղերը մասսայական խուզարկութեանց ենթարկել, նպատակ ունենալով ձերբակալել հայ յեղափոխականները և զանոնք յանձնել Թուրք կառավարութեան։ Խուզարկութիւններէն քանի մը օր առաջ, պարսիկ իշխանութիւնները գաղտնօրէն նախազգուշացուցեր էին հայ գիւղերու մէջ կատարուելիք խուզարկութիւններու մասին և առաջարկելով որ իրենց գիւղերը եղած բոլոր եկուոր յեղափոխականները հեռացնել Սալմաստի յարակից շրջանները կամ մօտակայ լեռները։

Արդարեւ, եկուորներու մեծ մասը հեռացած էին, միայն Հնչակեան «Շանթ» խումբի մէկ մասը, մօտ 40 հոգի, գիւղերու մէջ զբաղած ըլլալով եղած զէնքերու, ռազմամթերքի և արխիւի ապահով պահեստները փոխադրելու գործով, անկարող եղան որոշուած ժամանակին ապահով հեռանալ գիւղէն։ Վառնդուար այն վայրկեանին՝ յանկարծ Փայաջուկ եկան խուզարկելու նպատակաւ Միրփանջ Մամադ Ալի խան Գանջէլին իր բազմաթիւ ձիաւորներով և տաճիկ հիւպատոս Ռըզա պէյը։ Անոնք իջեւանեցան ամէնուն կողմէ յարգուած՝ Ն. Ղուկասեանի տանը։ Մամադ Ալի խանը մէկ կողմ կանչելով տանտիրոջը՝ կամացուկ հարցուց թէ արդեօ՞ք գիւղին մէջ եղած բոլոր յեղափոխականները հեռացած են։ Եւ երբ իմացաւ, որ 40ի չափ մարտիկներ ժամանակ չունենալով՝ այդ օր երեկոյեան պիտի հեռանային և որ անոնք որոշած են դիմադրել եթէ զիրենք ձերբակալելու փորձ ըլլայ ու իմանալով նաև թէ՝ ո՞ր տան մէջ կը գտնուէին, ան դուրս կ'ելլէ տունէն և անձամբ կը սկսի ղեկավարել խուզարկութիւնները։ Այն տուներուն մէջ՝ ուր վստահ էր թէ յեղափոխականներ չկան, ան կը հրամայէ բաւականին խիստ խուզարկութիւն կատարել, բայց երբ հասան այն տունը, ուր կը գտնուէին հնչակեան մարտիկները՝ Մամադ Ալի խանը շտապով առաջ անցաւ և գլուխը կիսաբաց դուռէն ներս մտցնելով և տեսնելով թէ ինչպէս 40 հրացաններ ուղղուած են դէպի տան մուտքը, անմիջապէս դուռը ծածկեց և բարձրաձայն յայտարարեց, որ այստեղ հաւաքուած են միայն կիներ և երեխաներ և որ այստեղ մտնելը «նամահրամ» է (մահմետական օրէնքով արգիլուած)։ Ան՝ բոլորը ուղարկեց դէպի հարեւան տունը և այդպէսով փրկեց սպառնացող անխուսափելի վտանգէն։ Շնորհիւ պարսիկ կառավարութեան բարեացակամ վերաբերմունքին՝ ձեւականօրէն տարուած այդ խուզարկութիւնները Սալմաստի հայաբնակ գիւղերուն մէջ՝ ոչ մէկ արդիւնք տուին և Ռիզա պէյը ձեռնունայն վերադարձաւ Խոյ։

«Շանթ» խումբին մէկ մասը Կովկասէն վերադառնալէ յետոյ, Սալմաստի մէջ մնացին Ցոլակ Սարկաւագը և 40ի չափ եկուոր մարտիկներ։ 1896ի չարագուշակ համագումարին մէջ տեղի ունեցած պառակտումէն ետք՝ վերակազմուած կեդրոնական Վարչութեան հրահանգով՝ Սալմաստ եկաւ Փարամազ, որ պիտի անցնէր Վան իբրեւ Վասպուրականի լիազօր ներկայացուցիչ, նահատակուած Մարտիկին փոխարէն։ Փարամազ Սալմաստի մէջ զգալի չափով ուժեղացուց Հնչակեան կազմակերպութիւնները և նկատի ունենալով Սալմաստի բացառիկ դիրքը և Վասպուրականի հետ կանոնաւոր կապ պահպանելու կարեւոր դերը՝ հաստատեց միայն Զինուորական Վարչական Մարմին։ Գործերը նոր Մարմնոյն փոխանցելու օրերուն՝ տեղի ունեցաւ քամահելի դէպք մը, որուն անկարող եղաւ արգելք հանդիսանալ նոյնիսկ ինքը՝ Փարամազը, որ այնքան սիրուած ու յարգուած էր բոլորէն։ Ինչպէս յիշեցինք՝ Ցոլակ Սարկաւագը ծայր աստիճան եռանդուն, յանդուգն և խստապահանջ գործիչ էր։ Ան մարտիկներուն մէջ մտցուցած էր երկաթեայ կարգապահութիւն և անխնայ կը պատժէր կարգապահութիւնը խախտողները։ Այդպիսի պատժուած մարտիկներէն ինը հոգի, գրեթէ բոլորն ալ մշեցիներ, օգտուելով այն հանգամանքէն որ՝ Սարկաւագը արդէն դադրած է իր ներկայացուցիչի պաշտօնէն, իր սենեակը մտնելով՝ խեղդամահ կ'ընեն պարանով, հակառակ Փարամազի բուռն բողոքներուն և սպառնալիքներուն։ Այդ դէպքը մեծ դայրոյթ պատճառեց թէ՛ Փարամազին, թէ՛ բոլոր մարտիկներուն և թէ՛ գիւղացիներուն, որոնք բարձր գնահատելով Ցոլակ Սարկաւագի կուսակցութեան և ընդհանրապէս հայ ազատագրութեան գործին մատուցած խոշոր ծառայութիւնները՝ անկեղծօրէն սգացին անոր կսկծալի մահը։ Քանի մը ետք, Փարամազի պահանջով տեղի կ'ունենայ զինուորական դատ և յանցաւորները կը պատժուին։

Վանի մասնաճիւղը իր նամակներով անընդհատ կը պահանջէր շտապեցնել Վասպուրականի համար լիազօր ներկայացուցիչի առաքումը, որուն համար սակայն կը պակսէին անհրաժեշտ նիւթական միջոցներ, որոնք որեւէ

տեղէ ստանալու ոչ մէկ յոյս կար։ Այդ դէպքին մէջ ալ օգնութեան հասաւ կուսակցութեան՝ միշտ նիւթապէս և բարոյապէս օժանդակած, Փայաջուկի ամէնէն ականաւոր դէմքերէն՝ Նազար Ղուկասեանը, որ այդ նպատակին համար տրամադրեց հինգ հազար ղրանի խոշոր գումար մը, որով հնարաւորութիւն տրուեցաւ 1897 թուի ամառը, Փարամազին՝ իր 40 հոգիէ բաղկացած խումբով մշեցի Սեւոյի խմբապետութեամբ՝ անցնիլ Վան, Սալմաստի մէջ ներկայացուցիչ նշանակելով ալէքսանդրապոլցի Հայկ Ցէլէկեանը (Արշալոյս Խաժակեան) որ վերին աստիճան եռանդուն և զարգացած երիտասարդ մըն էր։ Փարամազ՝ իր խումբով չորս մը կռիւներէ ետք՝ ապահով կը հասնի Վան։ Մասնաճիւղի վարչութեան կարգադրութեամբ խումբի մէջ եղող տեղացի մարտիկները, որոնց մէջ կը գտնուէին վանեցի Արշակը, ուանցի Աւօն, Սեւ Միլքոնը (Ազատ Ոստանիկ) և շատ ուրիշներ կ'ուղարկուին մօտակայ գիւղերը, իսկ խումբի միւս անդամները խմբապետ Սեւոյի հետ, իրենց զէնքերուն մէկ մասը ձգելով Վան, կը վերադառնան Սալմաստ նոր յանձնարարութիւններով։

1897 թուի վերջերը Վանի մասնաճիւղի դիմումներուն հիման վրայ, Հայկ Ցէլէկեանը 20 մարտիկներով, մշեցի Սեւոյի խմբապետութեամբ՝ անցան Վան, փոխադրելով բաւականաչափ զէնք և գիրքեր։ Խումբը՝ ճանապարհին անընդհատ կռիւի բռնուելով թշնամիին հետ՝ մեծ դժուարութիւններով կը հասնի Վարագ։ Այնտեղ կը պարզուի, որ կառավարութեան ձեռք առած խստութիւններուն պատճառով, խումբին համար անհնարին կը դառնայ քաղաք մտնել, ստիպուած՝ քանի մը օր կը սպասեն Վարագի մէջ, մինչեւ որ Վանէն կու գան ընկերները և Հայկն ու խումբին մի քանի կարեւոր անդամները ապահով կը փոխադրեն քաղաք։ Շարք մը խորհրդակցական ժողովներէն և կայացած որոշումներէն ետք, Հայկը խումբին մէկ մասին հետ կրկին կը վերադառնայ Սալմաստ։ 1898 թուին Հայկ Ցէլէկեանը Գործադիրի հրահանգով կը փոխադրուի Մարաղա, ներկայացուցիչի և ուսուցիչի պաշտօնով, ուր ժամանակ մը եռանդուն աշխատանքներ տանելէ յետոյ՝ Թաւրիզ երթալու ճանապարհին՝ կը սպաննուի Մարաղայի մէջ ապրող, թուրքին ծախուած՝ Նազար Նազարեանի կողմէ։

Հայկէն ետք՝ ներկայացուցիչի պաշտօնով Պաթումէն Սալմաստ եկաւ Համբարձումը, որ քաջ, յանդուգն բայց անզուսպ բնաւորութեան տէր մէկն էր։ Ան երկար չմնաց Սալմաստ և շուտով վերադարձաւ Կովկաս։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 1897

Առաջին անգամ Հնչակեան կուսակցութիւնը կը հիմնաւորուի Թիֆլիս, Պաթում և Բագու։ Նախապէս՝ հատորին սկիզբը արդէն խօսուած է Խանազատի՝ Թիֆլիս կատարած կազմակերպութեան մասին։

Կովկասի նաւթարդիւնաբերութեան կեդրոն՝ Բագուն, ուր կը համախմբուէր թրքահայ գաղթականութիւնը, չէր կրնար հեռու կենալ յեղափոխական խմորումէն, որ իբր հարցեր, ունէր իր առջև թրքահայ ազատագրութեան և բանուոր դասակարգի տնտեսական օրակարգերը։

Բագուն եղած է Հնչակեան կուսակցութեան սկզբնական շրջանի կեդրոնական ուժերէն գլխաւորը՝ կովկասեան ճակատին վրայ։

1891ին՝ գործիչ Երուանդ Պալեանի ջանքերով՝ կը կազմուի Բալախանիի մասնաճիւղը, որուն կ'անդամակցին գիտակից բանուորներ և զարկ կու տան դասակարգային շահերու պաշտպանութեան՝ միացած՝ ոչ-հայ աշխատաւորներուն հետ։

Դաշնակցականները՝ խանգարելու համար Հնչակեան բուռն գործունէութիւնները՝ գաղտնօրէն Հնչակեան շարքերուն մէջ կը մտցնեն Ներսէս Դութեանց անունով մէկը, որ երկպառակութիւն սերմանելով՝ կը քայքայէ մասնաճիւղը։

Այնուհետև ինքզինքը հաւաքելով՝ Բալախանիի մասնաճիւղը կ'առաջացնէ վեց խումբեր՝ իւրաքանչիւրը 15 անձերէ բաղկացած, որոնք կանոնաւոր ամսավճարներ տալով՝ կը գոյացնեն կլոր գումար մը՝ իրենց կազմակերպչական պէտքերը հոգալու համար։

Բալախանիէն ետք՝ Բագուի մէջ կը կազմակերպուի երկու խումբեր։

Բագուի և Բալախանիի միացեալ խումբերը իրենց ուշադրութիւնը կը դարձնեն ո՛չ միայն դասակարգային պայքարի վրայ, այլ և հոգ կը տանին օգնութեան հասնելու Տաճկահայաստանի ազատագրութեան գործին։

Անոնք մեծաքանակ դրամական օժանդակութեամբ ալ կու տան Պարսկաստանի Հնչակեան լիազօրներուն՝ բարթիզանական խումբեր ղրկելու Պարսկաստան և անկէ Տաճկաստան։

Ընկեր Սաղաթէլ Գէորգեանի ջանքերով՝ 90ական թուականին վերջերը կը կազմուի «Կայծակ» անունով խումբը։

Բալախանիի Հնչակեան խումբին կը կապուին Անդրկասպեանի շրջանէն՝ Ուզուն Ադա, Կիզիլ Արվատ, Մերվ և Ասխաբատ գիւղերն ու քաղաքները։ Հետագային Բալախանիի մասնաճիւղը իր թևերը կը տարածէ մինչև Գանձակի, Շուշիի, Կարսի, Շամախի և Դերբենդի շրջանները, ամէն տեղ հաստատելով տեղական խումբեր, որոնք սերտ յարաբերութեան մէջ կը մնեն Բալախանիի վարչութեան հետ։

Վերջին օրերը մասնաւոր քարոզիչներ կը ղրկուին Աստրախան՝ հոն ևս մասնաճիւղ հիմնելու համար։ Մինչև 1894՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'օժտուի լայնածաւալ մասնաճիւղերով, որոնք կը լեցուին խանդավառ անդամներով։

Թիֆլիսէն եկած երկու գործիչները Սիմոն և Սիսակ, կը հանգանակեն գումար մը՝ հրատարակելու համար Վրթանէս Փափազեանի գրական գործերը։

Պաթումի պատգամաւոր Միհրդատ կը տեղեկագրէ.—

«Խանազատի ջանքերով՝ Պաթումի շրջանը 1890ին կը կազմակերպէ 30 հոգինոց խումբ մը։ Այդ խումբը կարևոր գործեր կը կատարէ մինչև 1895, երբ Պաթում կու գայ Ասլիբէկեանը»։

Պաթումի կազմակերպութեան վրայ մեծ ջանքեր թափած է նաև Շիրվանզադէն։ Ան՝ բաւական գումար մը հաւաքած է իր գրքերու հրատարակման առթիւ։

Այդ խաղաղ շրջանը խանգարուած է 1895ին՝ «Նարեկեան»ի կողմէ, որ պառակտումի սերմեր ցանելով՝ շրջանը մասնակից դարձուցած է կեդրոնի տխուր անցուդարձերուն։

Այդ տխուր դէպքերէն մէկն է Մելքոն Ասլիբէկեանը սպաննելու փորձը։

Կեդրոնը կը հաստատէ թէ՝ «Նարեկեան» խումբը 1896 թուի Հոկտեմբերի սկիզբները՝ Լոնտոն երթալով միացած է Արփիարեանի խմբակին՝ կեդրոնի դէմ գործելու համար։ Կեդրոնը՝ Արփիարեանի դաւադրական գործերը ստուգելով՝ կ'արտաքսէ Արփիարը կուսակցութենէն 1896 Օգոստոս 26ին։

Այդ որոշումը կը հաստատէ նոյն թուին գումարուած Ա. Պատգամաւորական ժողովը՝ Սեպտեմբեր 12ին։

* * *

Կովկասեան շրջանի Հնչակեան կուսակցութեան իրադարձութիւններուն լուսանկարեակ Ս. Լորէլլի (Թիֆլիսի Երզնկեան քահանայի զաւակը) կը գրէ իր յուշերը, զոր նոյնութեամբ հոս կը մէջբերենք, լուսաբանելու համար 90ական թուականներէն սկսած հնչակեան գործիչներու և գործերու իրական արժէքը Կովկասի մէջ։ (Տես «ՅԻՍՆԱՄԵԱԿ Երիտ. Հայաստանի»՝ «Հնչակեան արեան և քրտինքի բաժինը» յօդուածին էջ 20–25)։

«Նաւթաշխարհում, Ապշէրոնի թերակղզու հորերի վրայ ու գործարաններում աշխատում էին 15–20 հազար (հարիւր հազարաւոր բանուոր բանակից), եկած Բագու՝ Անդրկովկասի բոլոր հայկական գիւղերից ու գիւղաքաղաքներից։ 80ական թուականներին, նոյնիսկ 90ական թուականներին մինչ 1905 թուի առաջին ռուսական յեղափոխութեան ցնցումները, հայ բանուորութիւնը դեռևս կէս-գիւղացի և կէս-բանուոր էր միաժամանակ, որ իր բոլոր կապերը չէր խզած գիւղի հետ՝ որտեղ նա ունէր ծնողներ և նոյնիսկ սեփական ընտանիք (կին ու երեխաներ)։ Նաւթաշխարհի հայ բանուորը յաճախակի այցելում էր, թէկուզ մի քանի օրով կամ շաբաթով, իր ծննդավայր գիւղը, իւրայիններին և վարակում էր գիւղական երիտասարդութիւնը քաղաքի գիտակից բանուորութեան մտքերով։ Բնականաբար, իր գաղափարները տարածելու համար հայ բազմութիւնների մէջ, Բագուն պիտի դառնար Հնչակեան՝ սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան գործունէութեան գերադասած վայրը։ Նրա արծարծած գաղափարները՝ ինչպէ՞ս էին ստեղծւում հարստութիւնը այս աշխարհում, նրա բնորոշումները շահագործողի ու շահագործուածի դրութեան, նրա յստակ հեռանկարները աշխատանքի ազատագրումի մասին, նրա պնդումները դասակարգային շերտաւորումների ու դասակարգային համերաշխութեան մասին, և այլն, և այլն,— այս բոլորը բանւորի սրտից քարոզներ էին։

Երեկոյեան, երբ վերջանում էին նաւթահորերի վրայ և գործարաններում աշխատանքները և հայ բանւորները մազութով-նաւթով ծածւած իր գիւղական ցնցոտիներով վերադառնում էր բանւորական կազարման (հանրակացարան գիշերւան), հանգստանալու և ննջելու, որպէսզի հետևեալ օրը վաղ առաւօտ նորից կանգնի ծանր աշխատանքի 10—12 ժամ,— ներս էր սողոսկում այդ ննջարան-կազարման հնչակեան փրոփականտիստը, սովորաբար գործարաններից մէկում աշխատող մի մտաւորական՝ սկսում էր անկողնի վրայ ձգւած բանւորներին ծանօթացնել Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատական ծրագրի հետ, պատասխանում բանւորներին հետաքրքրող հարցերին աշխատանքի օրւան տևողականութեան, աշխատավարձի մեծութեան, Մայիս 1ի նշանակութեան, սոցիալիստական շարժման պատմութեան, բանւորական կազմակերպութիւնների և օրէնսդրութեան, և այլ նման հարցերի մասին։

Այսպէս՝ Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւնն է բերել յեղափոխական սոցիալիզմի կամ մարքսիզմի գաղափարները առաջին անգամ հայ աշխատաւորութեան և հայ ինտուստրիալ բանւորութեան մէջ։ Մեզանում 80ական թւականների երկրորդ կէսին, տակաւին գոյութիւն չունէր ո՛չ մի այլ յեղափոխական կազմակերպութիւն, սոցիալիստական ծրագրով ու յեղափոխական գործելակերպով։

Հետագայում, երբ Հայ իրականութեան մէջ երևան եկան այլ յեղափոխական կուսակցութիւններ,— Ռուսաստանի Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, Ռուսաստանի Սոցիալիստ-Ռևոլիւցիոնների կուսակցութիւնը, Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը և այլն.— Բագւում, Թիֆլիսում, Պաթումում և այլուր, բանւորական կազարմաներում եռում էր ամէն տեսակ փրոփականտան։ Ամէն կուսակցութիւն, բնականաբար, աշխատում էր վարակել հայ բանւորական միջավայրը իր կուսակցական մթնոլորտով, տարածել իր տեսակէտները քաղաքական հրատապ հարցերի մասին, շահիլ իրեն որքան կարելի է աւելի լայն շրջան ունկնդիրների, գրաւել աւելի թիւ հայ աշխատաւորների որպէս արձանագրւած անդամ իր կուսակցութեան։

Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան և Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան միջև տիրել է շարունակ համագործակցութիւն հանքերում՝ թէ գործարաններում, մանաւանդ Բագւում, որ վճռական դեր ունի կատարած կովկասում բանւորական ու յեղափոխական շարժումների մէջ, բոլոր ազգութիւնների կեանքում, նաև հայերիս աշխատաւորութեան։ Այդ երկու կուսակցութիւնները դաւանում էին միևնոյն մարքսիստական ծրագիր և իրար հասկնալը դժւար չէր լինում։ Նրանք՝ երկուսը համաձայնօրէն պայքարում էին այդ բանւորական կազարմաների հաւաքոյթներին, հրապարակային հակաճառութիւնների ժամանակ՝ Դաշնակցութեան և Ռուսաստանի Սոցիալ-Ռևոլիւցիոներների դէմ, որոնք երկուսն էլ հակամարքսիստ և մանր-պուրժուական (քաղքենի) «սոցիալիզմի» քարոզներով ուզում էին թուլացնել սոցիալ-դեմոկրատիզմի ազդեցութիւնը բանւոր դասակարգի վրայ։ Յիշում եմ դէպքեր՝ շատ բնորոշ Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ և Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան գործակցութեան տեսակէտից։ Հնչակեան փրոփականտիստները հեշտութեամբ կարող էին ջրել Դաշնակցական փրոփականտիստների շովէն, հայ բանւորութիւնը Բագւում միւս ազգութեան բանւորութիւնից անջատող, մեկուսացնող քարոզները։ Բայց լինում էին դէպքեր, երբ Ռուսաստանի Սոցիալիստ Ռևոլիւցիոներ կուսակցութեան աւելի ճարտասան ու զարգացած՝ քան դաշնակցական խօսողը, միջամտում էր հրապարակային վիճաբանութեան բանւորական կազարմաներում։ Այդպիսի դէպքում, Հնչակեան տեղական կազմակերպութիւնը արագօրէն «իմաց էր տալիս» Ռուսաստանի Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութեան կազմակերպութեան՝ շտապ ուղարկել իր լաւագոյն փրոփականտիստներից մէկին՝ ջախջախելու Ռուսաստանի Սոցիալիստ Ռևոլիւցիոներ կուսակցութեան ճառախօսին, որ կը մոլորեցնէր բանւորներին, իր փքուն ու դատարկ լեզւագարութեամբ։

Այս գաղափարաբանութեան նոյնութեամբ ու յեղափոխական համագործակցութեամբ պէտք է բացատրել այն փաստը, որ Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւնը մատակարարել է Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեանը բաւական թիւով մտաւորականներ կովկասում, ծանօթ հայկական իրականութեան։ Թւում եմ մի քանի անուններ,— Խորհրդային Անդրկովկասի նախագահ Սարգիս Խանցեան (ժողովրդական ուսուցիչ), Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդ. կոմիսարների խորհուրդի նախագահ Սարգիս Տէր Կասպարեան, որից կրճատ՝ Կասեան (բանկային ծառայող, հաշւապահ), Խորհրդ. Անդրկովկասի Պետ. Բանկայի կոլլեգիայի անդամ Յակոբ Յակոբեան (բանաստեղծ, Մանթաշեան բանկային ծառայող), Խորհրդ. Անդրկովկասի Պետական կոնտրոլի կոլլեգիայի անդամ Աշոտ Խումարեան (գրաշար), Խորհրդ. Ադրբէյճանի Լուսաւորութեան մինիստրութեան կոլլեգիայի անդամ Սէրօ Մանուցեան (ժող. ուսուցիչ), Բագւի Խորհրդային հայ օրաթերթ «Կոմունիստ»ի խմբագրապետ Փիէռ (լուսանկարիչ) և այլն։

Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւնը տւել է նաև Ռուսաստանում աչքի ընկնող Խորհրդային գործիչներ։ Թւում եմ միայն երկուսը, անձնապէս ինձ ծանօթ հանգուցեալ Վահրամ Ավանէսեան, Խորհրդային Միութեան Գործադիր Կոմիտէի քարտուղար Մոսկւայում, սարիղամիշցի, հայրն էլ հին Հնչակեան էր և Հայկ Բժշկեան (յայտնի զօրավար Գայ—Հայ), որ Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի շրջանում գլխաւորում էր Սովետական բանակը Ուրալում՝ ցարական գեներալ Դուտովի դէմ։ Հետագայում նա եղած է Մինսկի ռազմական շրջանի Սովետական բանակի հրամանատար, Խորհրդային Հայաստանի զինւորական՝ կոմիսար Ալ. Միասնիկեանի օրօք, Մոսկւայի Զինւորական Ակադեմիայի դասախօս։ Նա՝ նախախորհրդային ժամանակներում՝ Բագւում բանւոր էր և Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան փրոփականտիստ։

Մարքսիստական մտայնութեամբ սնւած Հնչակեան մտաւոր թէ ֆիզիքական աշխատաւորական շերտը պէտք չէ խրտչէր Ռուսաստանի յեղափոխական ցնցումներից և ոչ էլ երկիւղով խորշէր, փախչէր Խորհրդային սիստեմի նշանակութեան ըմբռնումից՝ մեր աւերւած հայրենիքի վերականգնումի համար։ Երբ Ռուսաստանի փրկարար ալիքը 1920 թւին վերադարձաւ Բագու, Երևան և Թիֆլիս, Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւնը միանգամայն հետևողականօրէն յայտարարեց հրապարակով (Հնչակեան կեդրանի ներկայացուցիչ Սիմոն Հովեանի — Դր. Տաչիրի գրած թռուցիկով,— թէ Անդրկովկասի խորհրդայնացումից յետոյ լուծուած են Ադրպէյճանի, Վրաստանի և Հայաստանի Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կազմակերպութիւնները և հրաւիրում են բոլոր անդամները լծուել շինարար աշխատանքի՝ դիւրացնելու սովետական իշխանութեան ծանր գործը՝ վերաստեղծելու հայոց երկիրը արեան ու աւերումների միջից։

Բնական է հարցը, թէ՝ եթէ Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան և Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան միջեւ գոյութիւն ունէր գաղափարախօսական այդքան նոյնութիւն և յեղափոխական գործելակերպի ակնյայտ համաձայնութիւններ, ապա ինչո՞ւ ուրեմն այդ երկու կազմակերպութիւնները չմիացան, չձուլուեցին արդէն 1905 թ., առաջին ռուսական յեղափոխութիւնից առաջ կամ ետք։

Հիմնական ու վերջնական համաձայնութեան գալու փորձեր կատարուած են թէ՛ Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան և Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան կողմից, թէ այդ երկու կուսակցութիւնների Անդրկովկասեան շրջանային կազմակերպութիւնների կողմից։ Ձուլման անպայման կողմնակիցն էր Հնչակեան հիմնադիրներից Գէորգ Ղարաջեանը, որ ինքը անձնապէս անցաւ Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեանը։

Հնչակեան կուսակցութեան ինքնուրոյն դէմքի անաղարտութեան պաշտպանը՝ Հնչակեան հիմնադիրներից Խանզադեանն էր։

Նազարբէկը Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնի կողմից այդ մասին երկար բանակցութիւններ էր վարում Ժընեւում՝ Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կեդրոնի ներկայացուցիչների հետ,— Գ. Պլեխանովի, Վ. Լենինի և Լ. Մարտովի։ Բոլոր կէտերում տիրում էր կատարեալ համաձայնութիւն կողմերի միջեւ։ Բայց կար մի կէտ, որ միանգամայն բաժանում էր նրանց։ Այդ հարցը — Թուրքահայկական խնդիրն էր:

Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւնը պահանջում էր անջատել իրարից Ռուսահայ ու Թուրքահայ յեղափոխական պայքարները և Թուրքա-Հայաստանի ազատագրական դատը վերապահել Թուրքահայերին, որպէս նրանց գիտնալու քաղաքական գործ։ Այլ խօսքով՝ Հնչակը մնալու էր զուտ Թուրքահայկական կուսակցութիւն իր գիտնալիք ծրագրով, բայց դադրելու էր գոյութիւնը Անդրկովկասի հայութեան մէջ և նրա տեղական կազմակերպութիւնները լուծուելու էին Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան կովկասեան շրջանային կազմակերպութեան մէջ, որի հայ ղեկավար դէմքերն էին Ստեփան Շահումեան, Բողդան Կնունեանց, Արշակ Զօհրաբեան և Սուրէն Սպանդարեան։

Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան կեդրոնը մերժեց այդ պայմանը, ցանկալով պահպանել ռուսահայերի մէջ եւս իր ուրոյն կուսակցական դէմքը։

Պէ՞տք էր արդեօք իրարից անջատել մեր քաղաքական ազատագրումի պայքարները Թուրքիայում և Ռուսաստանում, թէ՞ նրանք իրար հետ շաղկապուած յեղափոխական ըմբոստացումներ են եղած, անկարելի իրարից բաժանելու։ Սա մի մեծ և այսօր էլ դեռեւս հրապարակում ծեծուող խնդիր է։ Նրա հիմնաւոր ու բազմակողմանի քննութիւնը կը պահանջէր լուրջ ուսումնասիրութիւն, որ դուրս է իմ ներկայ թռուցիկ ակնարկներից Հնչակեանութեան անցեալի մի քանի վերին աստիճանի ուշագրաւ պատմական մոմէնտների վրայ։ Եթէ վերը յիշատակեցի այդ տարակարծիքութիւնը, ապա միայն ճշգրիտօրէն արձանագրելու մեր առաջին յեղափոխական մարքսիստ կուսակցութեան անցեալ պատկերը, մատնանշելով ինչպէս համաձայնութեան բազմաթիւ կէտերը, նոյնպէս և տարաձայնութեան այն միակ կէտը, որ գոյութիւն է ունեցած Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան և Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան միջեւ։ Թւում է թէ ինձ յաջողուեց փաստերով ցոյց տալ թէկուզ շատ համառօտակի կերպով, թէ՝ եթէ այսօրուան մեր վերածնուած երկիրը արդիւնք է յեղափոխական մարքսիստական պայքարների հսկայական Ռուսաստանում,— ապա անտարակոյս է նաև թէ մեծ է որակը Հնչակեան արեան ու քրտինքի, Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութեան լուսաւոր ու անձնուէր զաւակների պայքարի բաժինը Արաքսի ու Քուռի հովիտներում, Հայ ժողովուրդի երջանկութեան ու լուսաւոր ապագայի համար»։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՒՍԻՍ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ ՄԻՆՉԵՒ 1897

Թուրքիոյ մէջ տիրող տնտեսական զրկանքները, կեանքի անապահովութիւնը, կառավարական հարստահարութիւններն ու հալածանքները, գրեթէ դար մը առաջ հարկադրեցին որ երկրի այդ շինարար տարրը լքէ իր հայրենի օճախը և իր բախտը փնտռէ օտար երկիրներու մէջ։

1896*ի զանգուածային ջարդը, որուն պարբերաբար հետեւեցան ուրիշներ ալ, նոր զարկ տուին արտագաղթին։ Ամերիկան դարձաւ Աւետեաց Երկիրը, ուր կը դիմէին խումբ առ խումբ՝ Հայաստանի զանազան գաւառներէն երիտասարդներ, իրենց բազուկը վարձու տալու օտար դրամատիրութեան և միւս կողմէ՝ Հայաստանը պարպելով աշխատաւոր և շինարար բազուկներէ։*

Թուրք իշխանութիւնները ո՛չ միայն չէին հակառակեր այդ շարժման, այլ և կը քաջալերէին զայն, նախ՝ Հայաստանը պարպուած տեսնելու համար կենսունակ հայ տարրերէ և ապա՝ տեղ բանալու համար Մակեդոնիայէն կամ Կովկասէն Թուրքիա բերուելիք Թուրք ժողովուրդներուն համար։

Ամերիկա ունէր մէկէ աւելի հրապուրիչ պայմաններ՝ հայ գաղթականներու համար։ Նախ՝ աշխատանքի ապահովութիւն։ Ամերիկա հասնելուն պէս ան կրնար անմիջապէս գործի անցնիլ և օգնութեան հասնիլ իր ընտանիքին՝ որ Երկիր կը մնար։ Հայ գաղթականը նոր երկրին մէջ կը վայելէր ընկերային և քաղաքական ազատութիւն։ Վարժուած ըլլալով տարապայման աշխատանքի և չարքաշ պայմաններու, հայ աշխատաւորը կը տոկար ամէնէն ծանր աշխատանքներուն և կը համակերպէր աւելի նուազ վարձատրութեան, որու համար ալ, յաճախ կը դառնար օտար աշխատաւորներու համար աւելի մրցորդ մը, խափանարար մը։ Այս անպատեհութիւնը առաջ կու գար քանի մը պատճառներէ. նախ՝ գաւառէն եկած հայ գիւղացին բացարձակապէս զուրկ էր դասակարգային գիտակցութենէ և համագործակցութեան հասկացողութենէ։ Երկրորդ՝ ան իր ուսերուն վրայ ունէր իրմէ զատ նաև իր ընտանիքին հոգը, յաճախ բազմանդամ և հարստահարուած։ Հայ պանդուխտ բանուորը կը տոկար օրական 11—12 *ժամ աշխատանքի և հազիւ կը հանէր իր և իր ընտանիքի պէտքերուն։*

Հայաստանէն մեկնելով՝ հայ պանդուխտը սակայն չէր կտրուեր անկէ։ Հոգեպէս միշտ կը մնար կապուած և, ընդհակառակն, օտար երկինքներու տակ՝ հայրենաբաղձութեամբ կը տառապէր և հայրենիքի ամէն մէկ յիշատակը իր սրտին ու հոգիին կը խօսէր։

Օտար երկիրներու հանգիստ՝ մանաւանդ ապահով կեանքը, ապրելու հաճոյքը, կեանքի ու աշխատանքի ազատութիւնը իր մէջ կ'արթնցնէին հայրենասիրութեան զգացումներ և հայ պանդուխտը կ'երազէր իր երկիրն ալ տեսնել օր մը այդ վիճակին մէջ։ Այդ մտածումները իրեն կը թելադրէին կազմակերպել զանազան ազգային միութիւններ, որոնք կը հանդիսանային կենդանի օղակ մը Հայաստանի և պանդուխտներու միջեւ։

Մեր դարու առաջին տարիներուն ամերիկահայ աշխատաւորներուն թիւը 30 *հազարը չէր անցներ, որ օրէ օր կ'աւելնար՝ վերև յիշուած պատճառներով։ Մասնաւորապէս նոր հոսանք մը կը սկսի Հայաստանէն և Պոլսէն դէպի Ամերիկա, Գում Գափուի ցոյցէն և Սասունի ապստամբութենէն ետք։*

Գում Գափուի ցոյցին հետեւանքով դէպի Ամերիկա մեկնող հարիւրաւոր պանդուխտներուն մէջ կը գտնուէր նաև Պատուելի Գարեգին Չիթճեան, որ ցոյցին ոչ միայն մասնակցողներէն, այլ նաև՝ անոր կազմակերպիչներէն մին եղած էր։

Գ. Չիթճեան օժտուած էր հռետորական հիանալի կարողութիւնով, ունէր յեղափոխութեան հանդէպ մեծ հաւատք և ժողովուրդը խանդավառելու և անոր մէջ հայրենասիրական զգացումները վառելու անվիճելի ընդունակութիւն։

Ան կը հաստատուի Ուստրի մէջ և կը նշանակուի Պարտ ընկերութեան կողմէ որպէս բողոքական քարոզիչ։ Գ. Չիթճեան իր քրիստոնէական քարոզներուն կը միացնէ նաև քաղաքական ճառեր, որոնք շատ աւելի հաճոյքով կ'ունկնդրուէին։ Ինք ապրած ըլլալով Թուրքիոյ դաժան բռնատիրութեան տակ, իր ճառերը կը համեմէ անձնական դրուագներով, ապրուած դէպքերով՝ դարձնելով զանոնք տպաւորիչ և համոզիչ։

Ցայտնի է թէ, Բողոքական միսիոնարութիւնը, առաջին մէկ օրէն, շատ բացասական դիրք բռնած էր հայ ազատագրական շարժման հանդէպ։ Ան կը միանար Հայաստանի յետադիմական, պարտուողական դասերուն, որոնք յեղափոխութիւնը կը մերժէին և կը քարոզէին լուռ համակերպութիւն և քրիստոնէական ճակատագրապաշտութիւն։

Պարզ է, որ Պարտ ընկերութիւնը պիտի չհանդուրժէր, որ իր կողմէ վճարուած պատուելի մը քաղաքական բեմէն յեղափոխութիւն, ազատագրական պայքար քարոզէր. որով՝ քանի մը զգուշացումներէ ետք, կը դադրեցնէ Չիթճեանի թոշակը։

1890*ին Գ. Չիթճեան Ուստրի մէջ, արաբկիրցի Յարութիւն Շէքէրճեանի և կարապետ Կիրակոսեանի հետ՝ կը կազմեն Հնչակեան մասնաճիւղը։ Տեսնելով որ Գ. Չիթճեան շնորհազրկուած և մատնուած էր տնտեսական դժուարութեան, մասնաճիւղը իր վրայ կ'առնէ անոր ապրուստին հոգը, տարեկան* 300 *տոլար յատկացնելով։ Աւելորդ չէ յիշել որ այդ օրերուն այդ գումարը բաւական արժէք ունէր։ Բանուորական շաբաթավարձը* 6—7 *տոլա-*

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԷՔԵՐՃԵԱՆ

րի մինչեւ էր, քիչեր 9 տոլար կը ստանային։ Այս կարգադրութեամբ Չիթճեան ամբողջապէս կը նուիրուի կուսակցական գործունէութեան, իր հետ ունենալով ուրիշ պատուելի մը եւս՝ Ի. Պաղտասարեան, ինչպէս նաեւ՝ կարապետ Յ. Փափազեան, Ս. Տիրան և ուրիշներ։

Կարճ ատենուան ընթացքին՝ Հնչակեան մասնաճիւղեր կը հաստատուին և աշխոյժ գործունէութիւն կ'ունենան Նիւ Եորքի, Փրավիտենսի, Լովէլի, Լինի, Մոլտընի և այլ հայաշատ կեդրոններուն մէջ։ Այս մասնաճիւղերը ալ աւելի կը զօրանան, երբ 1893ին Ամերիկա կ'այցելէ, կեդրոնի կողմէ, Ռուբէն Խանազատ։

Խանազատի Ամերիկա այցելութիւնը կը ստեղծէ անօրինակ խանդավառութիւն հայկական շրջանակներու մէջ։ Ան ուղղակի կ'անցնի նախ Ուստր, ուր, ինչպէս ըսուեցաւ, արդէն կազմուած էր զօրաւոր մասնաճիւղ մը։

Հնչակեան գործիչը իրեն դէմ կը գտնէ ամերիկահայ մտաւորականներէն ոմանք, կարգ մը կղերականներ և կղերամիտ ազգայիններ։ Հնչակեաններէ զատ այդ օրերուն տակաւին ուրիշ հայ կուսակցութիւններ չկային հոն։ Յետադիմական այդ տարրերուն գլուխ կեցած էր Առաջնորդ Յովսէփ Վարդապետ Սարաճեանը։ Այս յետադիմական, ստրկամիտ եկեղեցականը, որ կը ներկայացնէր Պոլսոյ հակայեղափոխական դասին հարազատ մտայնութիւնը, բրովոքասիոնի նիւթ կը ծառայեցնէ այն պարագան, որ Հնչակեան շարքերուն մէջ, շնորհիւ Գ. Չիթճեանի, կը գտնուէին անխտրաբար լուսաւորչականներ և բողոքականներ։ Սարաճեան Վարդապետ կը յայտարարէ թէ՝ Հընչակեանութիւնը բողոքականութեան կողմէ բերուած է հայ կեանքին մէջ և հետեւաբար պէտք է պայքարիլ անոր դէմ։ Հակառակ ասոր, Ուստրի մէջ տեղի ունեցած առաջին հրապարակային ժողովին ներկայ կը գտնուի գրեթէ ամբողջ հայ գաղութը, որ այդ օրերուն հազիւ՝ հազար հոգի կը հաշուէր։

Խօսք կ'առնէ Խանազատ։ Երկարօրէն կը բացատրէ Հայկական Հարցին անցած փուլերը, անոր ներկան և ապագայ հեռանկարները, զոր ունէր Հընչակեան կուսակցութիւնը։ Հակառակ սպասուածին՝ ներկաները, որոնց ջախջախիչ մեծամասնութիւնը բանուորներ էին, շատ մեծ հետաքրքրութեամբ կը հետեւին Խանազատի տուած լուսաբանութիւններուն՝ միջազգային բանուորական շարժման մասին։ Ծանրածանր աշխատանքի տակ ընկճուած հայ բանուորները մեծ շահագրգռութիւն ցոյց կու տան նուազագոյն աշխատավարձի, ութժամեայ աշխատօրի, ընկերային ապահովագրութեան և այլ հարցերու հանդէպ, որոնք իրենց սիրտին կը խօսէին։ Դասակարգային գիտակցութեան առաջին ճառագայթներն են որ կը թափանցէին Խարբերդի, Մուշի գիւղերէն հոն հասած անուս և անդիտակից հայ աշխատաւորներու միտքին մէջ։

Ուստրէն ետք՝ Խանազատ կը շրջի միւս քաղաքները։ Նախ՝ Պոսթոն, ուր կը դարձնէ իր կեդրոնատեղին։ Կիրակի և տօնական օրերուն Խանազատ կը շրջի զանազան մեծ ու փոքր քաղաքներ, ուր հայ բանուորներ կային և ամենուրեք Հնչակեան գաղափարները կը տարածէ, հիմք ունենալով միշտ սոցիալիզմը։ Այս առթիւ Խանազատ իր յուշերուն մէջ կը նկարագրէ՝ թէ ինչպէս այդ օրերուն հայ բանուորները կղզիացած կեանք կ'ապրէին, որովհետեւ տեղական լեզուին և բարքերուն անծանօթ էին և կը խուսափէին շփում ունենալէ օտար բանուորներու հետ։ Այդ իսկ պատճառով հայ բանուորները հեռու կը գտնուէին նոյնիսկ բանուորական շարժումներէն։ Անոնք ո՛չ միայն չէին մասնակցեր բանուորական գործադուլներուն, այլ և որպէս սքեպ՝ կ'աշխատէին գործադուլաւոր բանուորներուն տեղը, իրենց վրայ հրաւիրելով տեղացի կամ այլ բանուորներուն ատելութիւնը։

Խանազատի փրոփականը բոլորովին կը յեղաշրջէ հայ բանուորութիւնը։ Անոնց մէջ կ'արթննայ դասակարգային գիտակցութիւնը, կը սկսին մօտենալ օտար բախտակից բանուորներուն, ապրիլ անոնց հետ միեւնոյն մտահոգութիւններով և միասին մղել դասակարգային պայքարը։

Հնչակեան արշաւող սոցիալիզմը լուրջ մտահոգութիւն կը պատճառէ ամերիկահայ կարգ մը դրամատէրերու և գործատէրերու, որոնք այն մտածումը կ'ունենան թէ՝ հայ բանուորներու մասնակցութիւնը գործադուլներուն՝ գէշ աչքով պիտի դիտուի ամերիկացի գործատէրերուն կողմէ, որոնք պիտի զգուշանան հայ բանուորներ առնելէ և դժուար կացութիւն պիտի ըստեղծուի իրենց համար ալ....։

Արդարեւ, բոլորովին նորօրինակ և տարբեր էր Խանազատի քարոզչութեան թէ՛ ոճը և թէ՛ կերպը։ Խանազատէ առաջ Ամերիկա հանդիպած էին Մկրտիչ Փորթուգալեան և Մինաս Չերազ։ Անոնք ալ հրապարակային դասախօսութիւններ, ճառեր և զանազան ելոյթներ ունեցած էին, որոնց նիւթը, սակայն, ազգային նեղ հարցերու շրջանակէն դուրս չէր ելլեր։ Անոնց քարոզները ազգային ազատագրութեան շուրջ կը դառնային միայն, այն ալ՝ ոչ-յեղափոխական ուղիով։ Մինչդեռ Խանազատ, ազգային հարցին կը միացնէր դասակարգային հարցը և այն սոցիալիզմը՝ որ շատեր մինչ այդ երազ, խաբկանք, անգործադրելի վարդապետութիւն կը սեպէին՝ Ամերիկայի մէջ կը գտնէ ընդարձակ ու պարարտ հող։

Խանազատ՝ Ամերիկա գտնուած միջոցին մօտ յարաբերութիւններ ըստեղծած էր ռուս և հրեայ ընկերվարականներու հետ, որոնք յաճախ կը հրաւիրուէին խօսք առնելու հնչակեան հաւաքոյթներու ընթացքին։ Այս պարագան հետագային զէնք ծառայեց հակայեղափոխական տարրերու ձեռքին՝ Խանազատը հրեայ յայտարարելու, որ լաւ հայերէն սորված էր և իբրև թէ՝ ղրկուած էր ռուս կառավարութեան կողմէ՝ հայերը գրգռելու, ապստամբութիւններ կազմակերպելու Հայաստանի մէջ, որպէսզի դիւրացնէ ռուսական թափանցումը։

Պոսթոնէն ետք՝ Խանազատ կ'անցնի Նիւ Եորք, ուր բաւական մեծ թիւով հայ մտաւորականներ և առեւտրականներ հաստատուած էին այդ օրերուն և հնչակեան գործունէութիւնը դժուարութիւններու հանդիպած էր անոնց պատճառով, որոնց կը միանար նաեւ ամերիկացի բողոքական միսիոնարներուն հակափրոփականը։ Այս վերջինները չգոհանալով բանաւոր քարոզչութեամբ, կը սկսին ամերիկեան մամուլի մէջ բացէ ի բաց պայքար մղել ընդհանրապէս Հնչակեանութեան և մասնաւորապէս Խանազատի գործունէութեան դէմ։ Նիւ Եորքի մէջ Խանազատ կը կազմակերպէ քանի մը հրապարակային ժողովներ, քով քովի կը բերէ նոր ուժեր և մասնաճիւղին նոր աշխուժութիւն ու կենսունակութիւն կու տայ։

Նիւ Եորքէն ետք՝ Խանազատ կ'անցնի Ֆիլատելֆիա, ուր արդէն կազմուած էր մասնաճիւղ՝ որ բաւական լայն գործունէութիւն ունէր։

Այս քաղաքի հայութիւնը կազմուած էր մեծ մասամբ արաբկիրցինե–

րէ, որոնք տակաւին շատ թարմ յիշատակներ ունէին Երկրէն, ուր քանի մը տարի առաջ այցելած և կազմակերպած էր Շմաւոն։ Այս գործիչին հանդէպ ստեղծուած համակրութիւնը հասած է պաշտամունքի, որով՝ Խանազատ գործունէութեան շատ պարարտ և դիւրին հերկելի հող կը գտնէ։ Այդ օրերուն հոն կը գտնուէր, ի մէջ այլոց, նաև Ապահ, որ եղած էր Շմաւոնի դպրոցի աշակերտներէն։ Այս եռանդուն երիտասարդը քիչ ետք կ'անցնի Աթէնք և կ'ըլլայ Ջէյթունի ապստամբութիւնը պատրաստողներէն մին։

Խանազատի քարոզչութեան յաջորդ հանգրուանը կ'ըլլայ Շիքակօ։ Այդ օրերուն Շիքակօ կը գտնուէր Մուրատ Շիրվանեան անունով հնչակեան մը, որ բաւական պարարտ հող պատրաստած էր կազմակերպութեան համար։ Արդէն Խանազատ՝ Շիրվանեանի պնդումներուն վրայ է որ հոն կ'երթայ և կը կազմէ բաւական զօրաւոր մասնաճիւղ մը։

ՋԷՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԸ

Խանազատի սոցիալիստական յամառ քարոզչութիւնը և բանուորական խմբերու կազմակերպումը, ինչպէս քիչ առաջ ըսուեցաւ, անհաշտ աչքով կը դիտուէր ամերիկահայ դրամատէրերու և յետադիմական խմբերու կողմէն։ Ասոնց՝ սկսած էին հետզհետէ աւելնալ նաև ազգայնական տարրերը, որոնք հայ յեղափոխութիւնը կ'ուզէին տեսնել՝ ամբողջապէս նուիրուած տաճկահայ դատին։ Դժգոհութիւնները երթալով կը ծաւալին և կը թափանցեն կուսակցական շարքերէն ներս ալ։ Ահա այդ օրերուն է որ ասպարէզ կը նետուի Ջէյթունի ապստամբութեան ծրագիրը, որ բոլորովին կը փոխէ կացութիւնը։

ՕՀԱՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

Ազգայնական տարրերը համակրութեամբ կը լեցուին այս լուրը առնելով. իսկ Հնչակեան շարքերը անսահման խանդավառութեամբ կ'ընդունին կուսակցութեան այս որոշումը և հոգւով կը նուիրուին անոր իրագործման աշխատանքներուն։

Իրապէս՝ Ջէյթունի ապստամբութիւնը զգալի օժանդակութիւն կը ստանայ ամերիկահայերէն՝ թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ կամաւորներով։

Ամերիկահայ Հնչակեան կազմակերպութեան եռանդուն գործիչներէն մէկը եղած է ընկ. Օհան Գասպարեան։

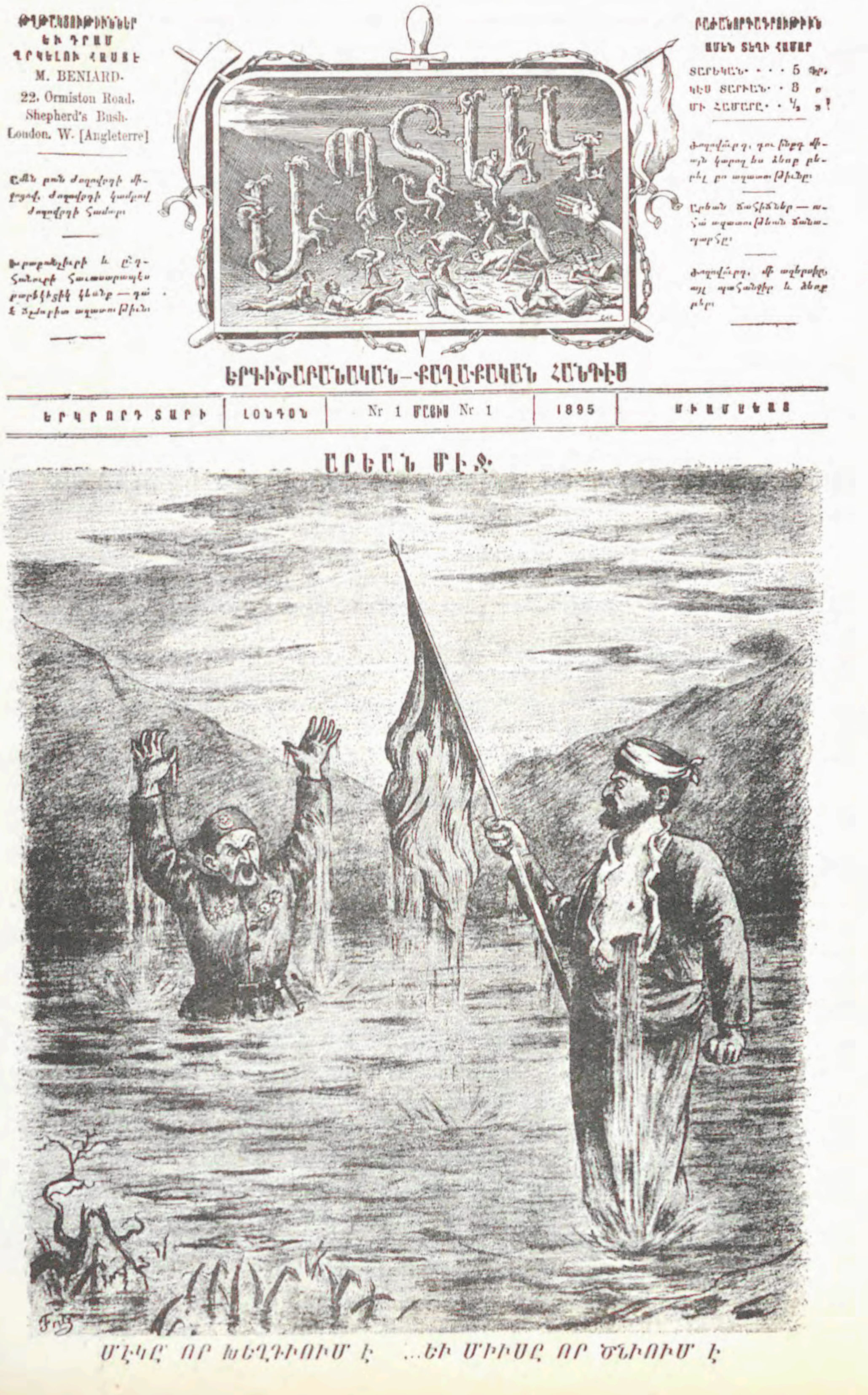

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԵՒ ԴՐԱՄ
ՂՐԿԵԼՈՒ ՀԱՍՑԷ
M. BENIARD.
22. Ormiston Road.
Shepherd's Bush.
London. W. [Angleterre]

Ամէն բան ժողովրդի միջոցով. ժողովրդի կամքով ժողովրդի համար։

Խորտակեցէք և ընդհանուր հաւասարապէս բաժնեցէք կեանք — դա է ճշմարիտ ազատութիւն։

ԱՊՏԱԿ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՄԷՆ ՏԵՂԻ ՀԱՄԱՐ
ՏԱՐԵԿԱՆ․ · · · 5 Ֆր.
ԿԷՍ ՏԱՐԻԱՆ․ · 3 »
ՄԻ ՀԱՄԱՐԸ․ · ½ »!

Ժողովուրդ, դու ինքդ միայն կարող ես ձեռք բերել քո ազատութիւնը։

Արեան ճահիճներ — ահա ազատութեան ճանապարհը։

Ժողովուրդ, մի աղերսիր, այլ պահանջիր և ձեռք բեր։

ԵՐԳԻԾԱԲԱՆԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ | ԼՈՆԴՈՆ | Nr 1 ՄԱՅԻՍ Nr 1 | 1895 | ՄԻԱՄՍԵԱՅ

ԱՐԵԱՆ ՄԷՋ

ՄԷԿԸ ՈՐ ԽԵՂԴՒՈՒՄ Է ...ԵՒ ՄԻՒՍԸ ՈՐ ԾՆՒՈՒՄ Է

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻՆ ԿՈՂՄԷ՝ ԼԵՌԵՆՑԻ ԵՒ Պ. ՄԱՐԻՄԵԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝ 1894—1897ԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ

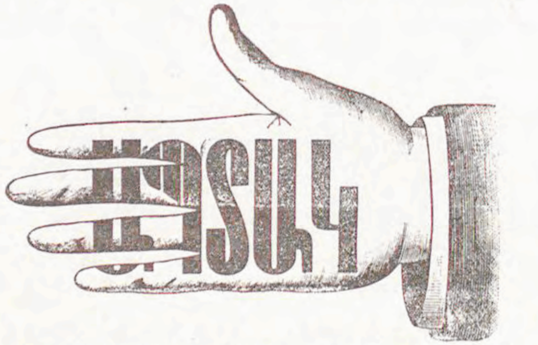

ԵՐԳԻԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹԻՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Մօտ երեք տարի առաջ (1891ին) հրատարակեցինք «Ասպարէզ» անունով երգիծաթերթ մը, բայց դժբախտաբար հազիւ կրցանք անոր առաջին թիւը լոյս ընծայել: Մեզմէ անկախ պատճառներով՝ ստիպուեցանք դադրեցնել զայն:

«Ապտակ»ի հրատարակման ձեռնարկելով՝ մենք նախատեսած ենք ամէն արգելք, եթէ ան «Ասպարէզ»ի պէս վայելէ հայ ժողովուրդին համակրանքը: «Ապտակ»ը հրատարակելով՝ մենք կ'ուզենք հայ յեղափոխական գործօն մարմնոյն տալ նոր զէնք մը, երգիծաբանի ապտակը:

Այդ ապտակը թաթախուած հայ քաջերու արիւնով՝ պիտի հարուածէ այն ամէն արտաքին եւ ներքին թշնամիները, որոնք հակառակ գտնուելով յեղափոխութեան, թշնամի կը համարուին նաեւ հայ ժողովուրդի մեծամասնութեան, այսինքն՝ աշխատաւոր գեղջուկի եւ թշուառ բանուորի շահերուն:

«Ապտակ» պիտի ղեկավարուի ժամանակի ամէնէն յառաջադէմ գաղափարներով: Գաղափարներ՝ որոնք արդէն փայլուն կերպով արտայայտուած են հայ յեղափոխական ասպարէզին մէջ եւ իրենց գործերը արիւնով արձանագրուած են անոր դրօշին վրայ:

«Ապտակ»ի լեզուն պիտի ըլլայ միշտ անկեղծ, համարձակ, շիտակ, համոզուած եւ խիստ: Ան՝ իր հարուածին տակ պիտի առնէ ամէն հասարակական հիմնարկութիւն եւ ղեկավարներ, որոնք հայ յեղափոխական առողջ գաղափարին եւ ժողովրդական շահերուն կը վնասեն: «Ապտակ»ի ամէն թիւին մէջ պիտի գտնուին քաղաքական դրօշ կրող նկարներ:

* * *

Զանազան տեսակի ապտակներ կան: Ապտակ կայ՝ որ վիրաւորութիւն կու տայ վիրաւորողին: Ապտակ կայ՝ որ ուշքի կը բերէ ամբարտաւանը: Ապտակ կայ՝ որ վատին համար վարձատրութիւն է: Ապտակ կայ՝ որ դերասաններ իրարու կու տան՝ բեմին վրայ: Ապտակ կայ՝ որ անոր հետքը երեսի վրայ կը մնայ անջնջելի, իսկ անոր բարոյական իմաստը՝ համբոյրին ճիշդ հակառակն է:

Բոլոր ապտակներէն նախամեծարը մեզ համար՝ վիրաւորուածին ապտակն է, որ հայութեան կողմէ կ'ուզենք տալ այն բռնակալներուն, որոնք ժպտուն վայրագութեամբ, քաղցր հայհոյանքներով կը վիրաւորեն հայ ժողովուրդը:

Մեզի մղում տուողը «Հայաստանի վէրքն է»:

Ապտակը բոլոր անոնց երեսին, որոնք Հայաստանը վիրաւոր դարձուցին:

(*«Ապտակ»*, 1894 *Մարտ*, *Թիւ* 1, *Աթէնք*)

«ԱՊՏԱԿ», ԹԻՒ 1, 1894 ՄԱՐՏ, ԱԹԷՆՔ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.—

Ա. Ծաղրանկար.— *Դէպի երկինք բարձրացող օդապարիկ մը, որուն վրան գրուած է. «Ազատութիւն Հայաստանին»։*

Օդապարիկէն կախուած են եօթը պարաններ, որ Բարձր Դուռի (Պապը Ալիի) եօթ տաները կը կրեն իրենց ծայրերուն՝ իբր թէ Պապը Ալին ամբողջ ուժով վար կը քաշէ օդապարիկը։

«Ապտակ» կը բացագանչէ. «Կ'ազատի՜, կ'ազատի Հայաստանը. Հայ ժողովուրդը ապստամբած է, թող Աշըգեան Պատրիարքը աղօթէ՝ Սուլթանի խախուտ գահին վրայ, «հիւանդ մարդուն կորած հոգւոյն վրայ»։

Բ. Ծաղրանկար.— *Մինաս Չերազ և Մկրտիչ Փորթուգալեան՝ թաշկինակը աչքերնուն կ'արտասուեն՝ առջեւնին գրուած դագաղի մը վրայ, ուր գրուած է «Հայոց Հայրենասիրական Միութիւն»։*

«Ապտակ» կ'ըսէ. «Աւելորդ է կոկորդիլոսի արտասուքը, սիրելի բարեկամներ, այդ զաւակն արդէն մեռած ծնաւ. թող ողջ մնայ այս քովինը (ուր գծուած է գրամարկղ մը). գիտե՞ս թէ ի՞նչ հնչուն, հաճելի ձայն մը ունի»։

Չորրորդ էջի վրայ գրուած է՝ Փորթուգալեանի մենախօսութիւնը. «Տարօրինակ և զարմանալի է «Հնչակ»ի «սոցիալիզմ, սոցիալ-դեմոկրատ» խօսքերը, զոր հայուն ականջը բնաւ լսած չէր։ «Հնչակ»ի իւրաքանչիւր թիւէն արիւն կը հոտի. իր կուսակցական յեղափոխական հնչեակներով ամէնուս ականջը կը խլացնէ, որուն պատճառաւ Աշըգեանի արդար անէծքին կ'արժանանայ»։

Նոյն էջին վրայ.—

«Լոնտոն հրատարակուած «L'Arménie» *թերթի խմբագիր Մ. Չերազ կ'ատէ յեղափոխականը և յեղափոխութիւնը։ Դիւանագիտական «սիլինդրը» իր գլխի համար խոշոր է։ Այժմ ալ չենք գիտեր թէ ի՞նչ կ'ըսէ, ինքն ալ չի գիտեր թէ ի՞նչ ըրած է և ի՞նչ պիտի ընէ»։*

Գ. Ծաղրանկար.— *«Մեր Դիւանագէտները»։*

Մ. Չերազ.— Խոնարհաբար կը խնդրեմ մատուցէք այս ադերսագիրը մեծանուն հայասէր Գլադսթոնին։

Քարտուղարը.— Մեծանունը այլեւս կոյր է և խուլ։

Մ. Չերազ.— Իրա՞պէս... Բան մը չէ. ես գիտէի որ առաջ ալ նա միշտ խուլ էր և կոյր Հայոց գործերու և Հայոց Հարցի վերաբերմամբ, սակայն, դուք դարձեալ յանձնեցէք իրեն այս բողոքագիրը. կ'ուզեմ ազգիս առջեւ «պարտքս կատարած» ըլլալ՝ ինչպէս միշտ։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 2, 1894 ԱՊՐԻԼ, ԱԹԷՆՔ

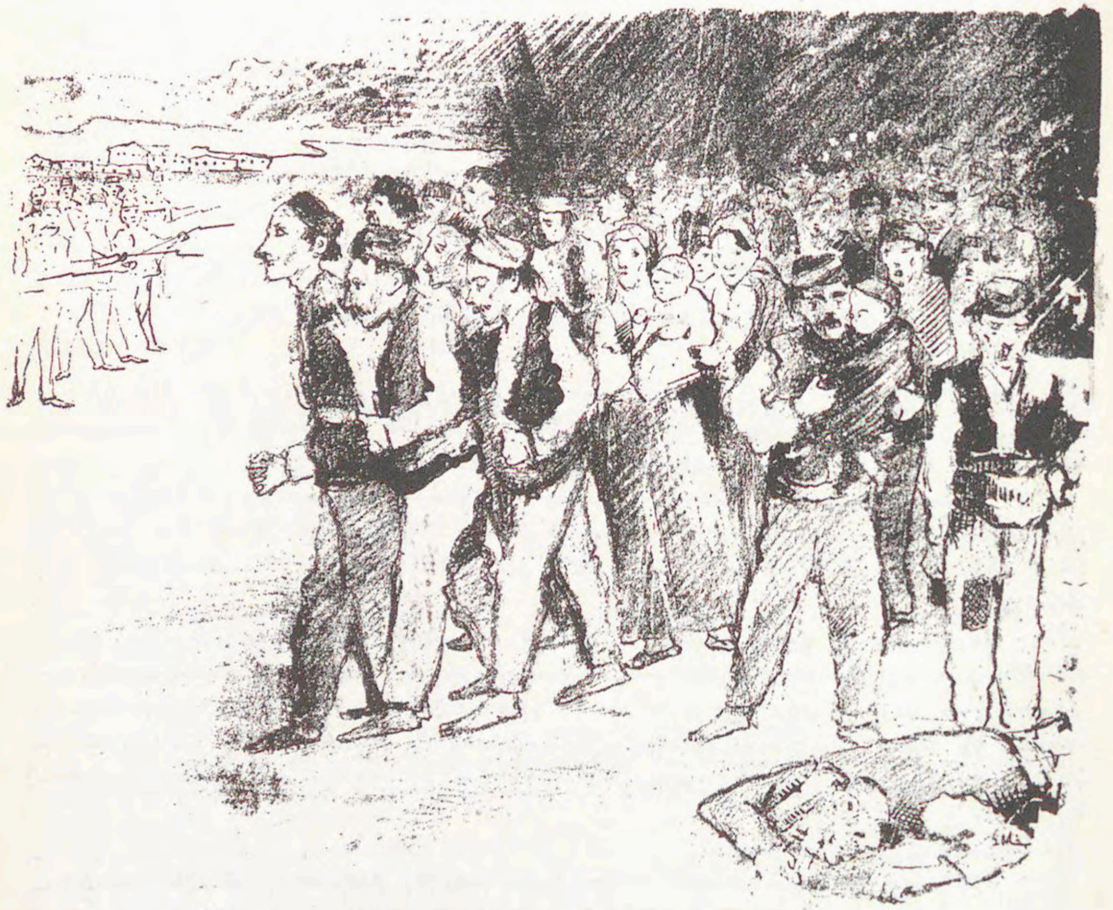

ՍՈՎԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սուլթան սուիններով կը յռեցնէ սովահարներու բողոքը, իսկ աշխարհին կը հեռագրէ: «Թուրքիոյ մէջ կը տիրէ կատարեալ խաղաղութիւն եւ բարեկեցութիւն»:

ԸՆՏԻՐ ՄՏՔԵՐ

Թուրք կառավարութեան տրամաբանութիւնը.— «Թուրքիոյ թշնամիներն ասում են միշտ, թէ օրէնքի փոխարէն՝ մեր երկրում կաշառակերութիւնն է տիրում»:

— Այո՛, բայց որովհետեւ կաշառակերութիւնը դարձել է օրէնք Թուրքիայում, ուրեմն տիրողը դարձեալ օրէնքն է:

* * *

Ներկայումս ամէն տէրութիւնների սկզբունքն է՝ ազատութիւն: Այսպէս՝ օրէնքը տրամադրում է հարուստին.— «Ազատ ես վայելելու, իսկ աղքատին՝ ազատ ես մեռնելու...»:

* * *

Կան «գործիչներ», որոնք շարունակ կրկնում են թէ իրենց խղճի պէս՝ իրենց երեսն էլ ճերմակ է:

— Այդ իրա՛ւ է, նրանց վատութիւնն էլ իրենց երեսին ապտակես՝ այդ երեսը երբեք չի՞ կարմրիր:

* * *

Թուրքիան ուսումնասիրութեան արժանի մի «մօտէլ» է: Դա ճշմարտութիւն է: Իբր հնադարեան բարբարոս տէրութիւնների մի նըմոյշ, մինչեւ օրս կենդանի մնացած է ան, որպէսզի պատմաբանների ուսումնասիրութեան առարկայ դառնայ:

* * *

Մի թուրք փաշայի խոնարհ խորհուրդն է Սուլթանին թէ՝ «Հայ յեղափոխականների դատավարութիւնները պէտք չէ հրապարակաւ անել. նրանց միջոցով միշտ ճշմարտութիւնն է երեւան գալիս»:

* * *

Ինչո՞վ է տարբերւում թուրք պաշտօնեան հասարակ աւազակից.

— Նրանով, որ պաշտօնեան կողոպտում է ժողովուրդին բացարձակօրէն՝ առանց իր անձին վնաս բերելու, այն էլ տէրութեան օրէնքի հիման վրայ:

«ԱՊՏԱԿ» Թիւ 2,
1894 ԱՊՐԻԼ, ԱԹԷՆՔ

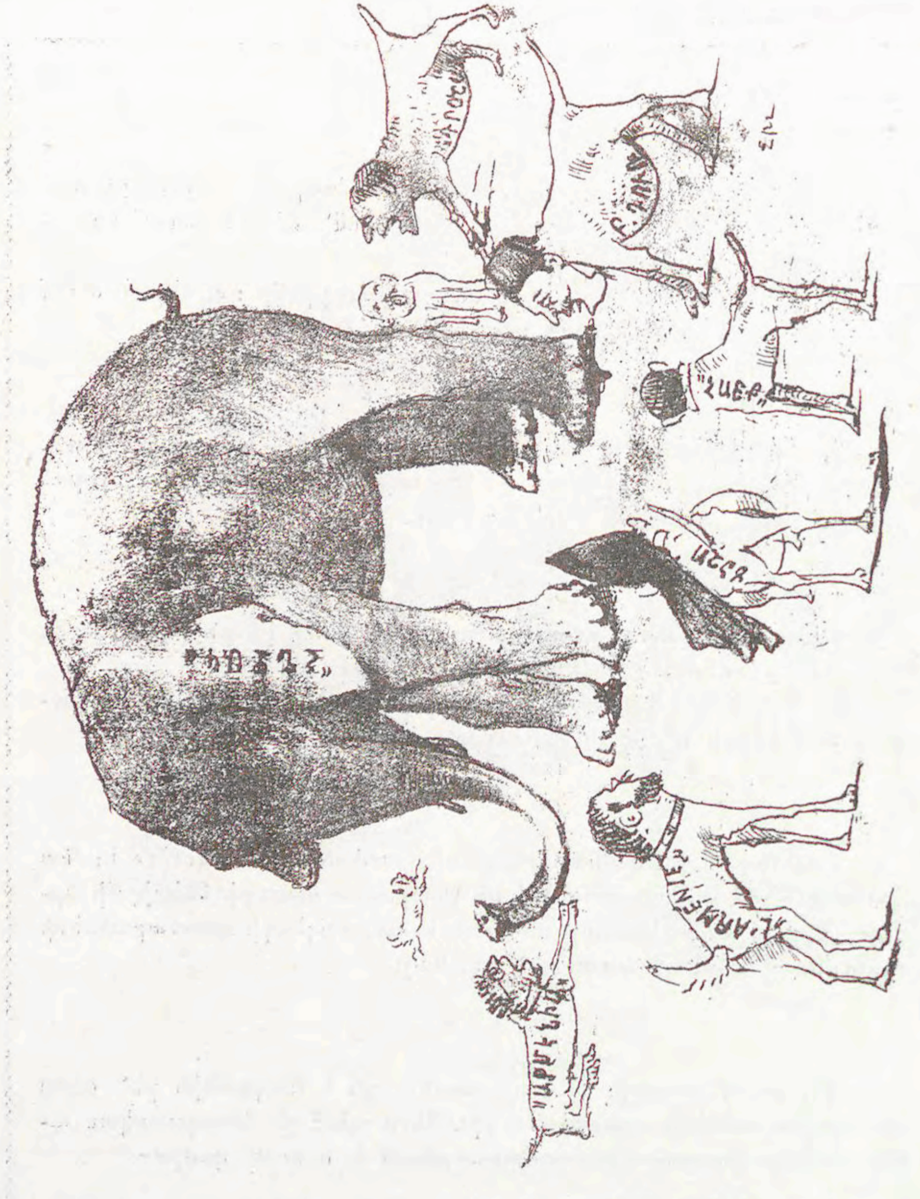

Հակառակորդները կը վայրահաչեն բայց «Հնչակ»ը (փիղը) յամրաքայլ՝ կը յառաջանայ «մօտաւոր» ճամբաներով՝ ոտքի տակ ճզմելով զաճաճները, աչքերը ուղղած «հեռաւոր» նպատակին։

«ԱՊՏԱԿ» Թիւ 3, 1894 ՄԱՅԻՍ, ԱԹԷՆՔ

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԱՒԵԼԸ

Հայաստանի աշխատաւորը ցախաւելով կը մաքրէ իր երկրին հոտած աղբերը — կեղծ գործիչները, վաշխառուները, պետական կաշառակեր պաշտօնեաները, դատարկապորտ կղերականները։

ԸՆՏԻՐ ՄՏՔԵՐ

Հայերիս մէջ երեք տեսակ յեղափոխականներ կան։ ա) Իրաւ յեղափոխականներ, որ ժողովուրդը կը մղեն գործի, բ) յեղափոխականներ, որ յեղափոխութիւն պոռալով հանդերձ՝ գործից խուսափում են... հեզութեամբ։ Գ) Յեղափսխականներ, զոր յեղափոխութիւնը պէտք է դուրս փսխէ զիրենք։

* * *

Ով որ սիրում է Ազատութիւնը, սիրում է՝ սէրը։ Ով որ սիրում է Սէրը, պիտի սիրէ նաեւ զոհողութիւնը։

* * *

Բարձր ձգտումներից առաջացած յեղափոխութիւնը մի բաղնիք է, որի միջից հասարակութիւնները դուրս են գալիս բարոյապէս, մտաւորապէս եւ կենսականապէս՝ *մաքուր։*

* * *

Արեան մէջ է ծնւում մանուկը, արեան մէջ կը ծնի հասարակական լաւագոյն վիճակը։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 4, 1894 ՅՈՒՆԻՍ, ԱԹԷՆՔ

Նկար՝ Հայկական Յեղափոխութիւնը Անյաղթելի է

Հայկական մերկ գանկերէ լեռնացած բուրգ մը, որուն առջեւ կեցած է հայ յեղափոխութեան դիցուհին՝ մէկ ձեռքին դրօշակ, միւս ձեռքին՝ դաշոյնը, կ'ըսէ.—

«Այս բուրգը Թուրքիոյ փառքի արձանն է՝ Հայկական Դատում...»։

ԹՇՈՒԱՌԻ ԱՂԱՂԱԿԸ

Գրեց՝ ԼԵՌՆԵՆՑ

Մինչեւ հիմա ստրուկ էինք՝ մեր իրաւունքը դուք խլած,
Տզրուկներից մենք կեր էինք՝ ձեռք ու ոտքեր շղթայուած,
Ոչի՛նչ էինք մինչեւ այսօր՝ ամէն բան ենք այժմ ու տէր։
Ձե՞ք լսեր դուք ձայնն ահաւոր՝ արեան դաշտից... սրիկանե՜ր։
Բաւակա՛ն է, մեզ մորթեցիք՝ հիմա մեր կարգը եկաւ,
Ա՜հ, մեր կենաց գողեր, հերի՛ք,
Վա՜յ ձեզ, թէ մեզնից մէկն ընկաւ։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 4, 1894 ՅՈՒՆԻՍ, ԱԹԷՆՔ

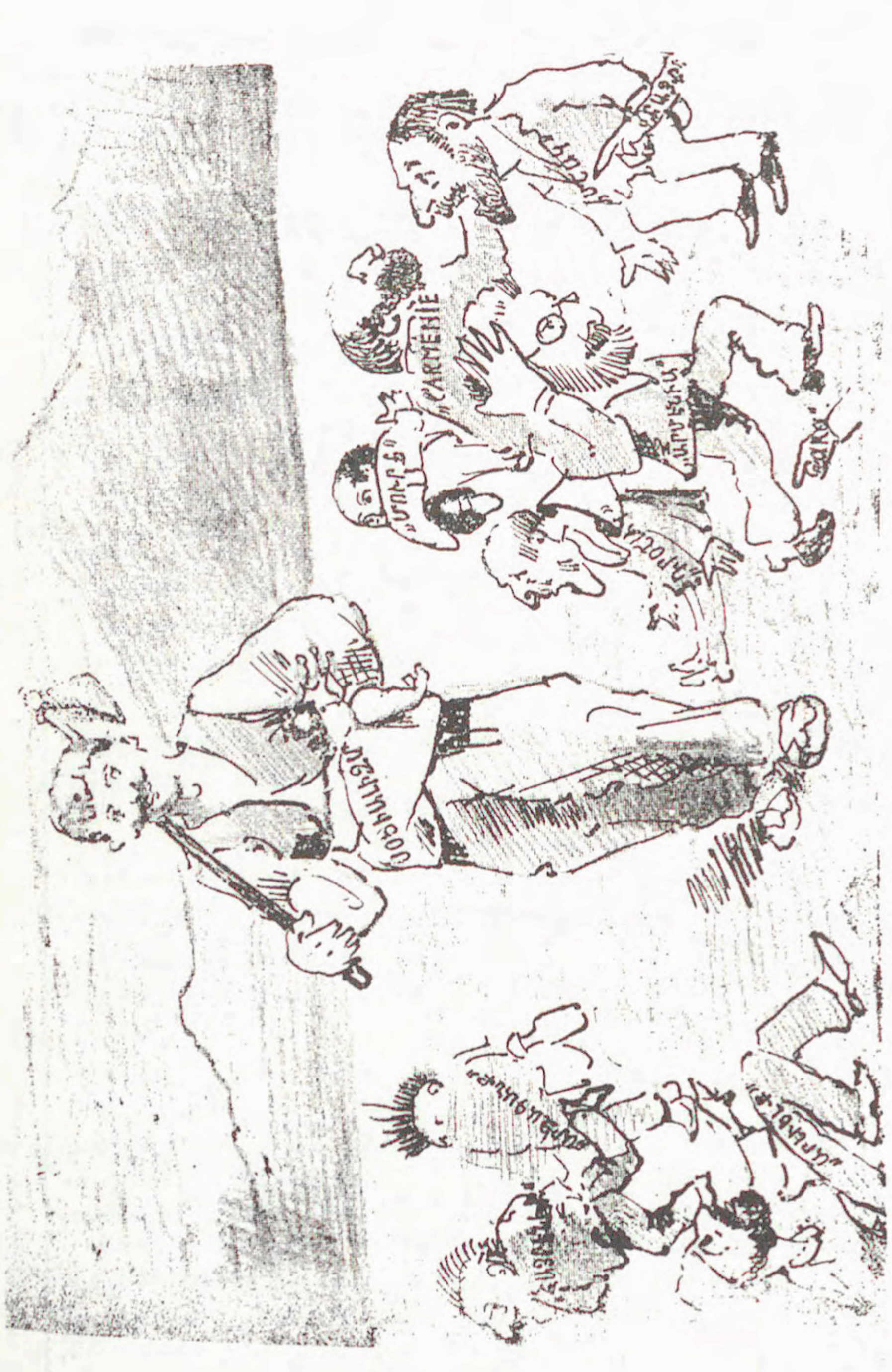

Հնչակեան սոցիալիզմը դիւահար ըրած է հայ մամուլը, Կովկասի թէ սփիւռքի մէջ։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 5, 1894 ՅՈՒԼԻՍ, ԱԹԷՆՔ

Նկարը՝ Հայ Գիւղացիի Օրը

Հայ գիւղացին իր տան առջեւ կեցած է՝ կինն ալ կողքին՝ երեք զաւակները սարսափահար փակած են ծնողքի փէշերուն։ Առջեւը՝ պետական ոստիկանը, քահանան, վաշխառուն, գիւղին քիւրտ պէյը եւ մէկ ալ մուրացկանը՝ բոլորն ալ իրենց բաժինը կ'ուզեն նոր հաւաքած բերքերէն։ Գիւղացին՝ բահը ձեռքին՝ զայրացած դէմքով կը պոռայ.

— Ոսկէ արտէն ու իմ կալէն՝ ալ ի՞նչ մնաց զաւակներուս...։

Ժողովուրդի տնտեսական թշուառութիւնը յեղափոխութեան խորհրդատուն է։

* * *

Տակառը եւ պարկը նրանով են տարբերւում հարուստի ուռած փորից, որ աւելի ձեւաւոր են իրենց տեսքով եւ աւելի մաքուր՝ իրենց բովանդակութեամբ։

* * *

Սովորական խօսք է թէ մարդկանց գործերի դատաւորը պատմութիւնն է. բայց աւելի ճիշդ կը լինէր, եթէ ասէին թէ՝ իրաւ դատաւորը ազատութիւնն է, որովհետեւ ազատութեան թագաւորութեան մէջ միայն՝ պատմութիւնը կարող է լինել դատաւոր։

* * *

Ինչո՞ւ համար Սուլթանի միապետութեան զինանշանը կիսալուսինն է. — Որովհետեւ այդ միապետութիւնը կիսատ լուսնի պէս կոտրուած է։

* * *

Ի՞նչ է սոցիալիզմը։ — Ներկայ կեանքը առասպելական *Եանուսի* պէս երկերեսանի է, մի երեսով ներկայացնում է մեծերի եւ ունեւորների փարթամութիւնը ու լիութիւնը, միւս երեսով՝ աշխատաւորների եւ չունեւորների թշուառութիւնը։

Մարդկութեան մեծամասնութեան թշուառութիւնն ամէն ժամանակ եղել է պայման՝ փոքրամասնութեան լիութեան։ Սոցիալիզմն այն պատմական գործիքն է, որ կեանքը, այդ երկերեսանի Եանուսին, կը դարձնէ մեկերեսանի, հաւասարապէս ժպտուն ու բարի, ամբողջ մարդկութեան համար։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 6, 1894 ՕԳՈՍՏՈՍ, ԱԹԷՆՔ

Նկար՝ Պատմութեան Դատաստանը եւ Թուրքիան

Մակեդոնիա, Պուլկարիա, Յունաստան, Պոսնիա—Հերցեգովին, Սերպիա, Գարատաղ, Եգիպտոս եւ Ռումանիա՝ հրացաններու բունը հողին յենած, սուինները ցցած են դէպի վեր եւ այդ սուիններուն մէջտեղն առնելով Սուլթանը՝ մահ կը սպառնան անոր։ Մէկ կողմէ Կրետէն, միւս կողմէ Հայաստանն ալ իրենց հրացաններու սուինները ուղղահայեաց կերպով անցուցած են Պալքանեան ազգերու սուիններուն մէջէն՝ մինչեւ Սուլթանը, կը պոռան.

— *Դարձեալ երկու հարուած եւ հրէշը կ'անշնչանայ։*

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 5, 1894 ՅՈՒԼԻՍ, ԱԹԷՆՔ

ԸՆՏԻՐ ՄՏՔԵՐ

Ժ. Ժ. Ռուսօ.— Որպէսզի մարդկութիւնը լինի կատարեալ, պէտք է որ ամէնքն ալ ստանան բաւական եւ ոչ ոք աւելի։

* * *

Արիստոտէլ.— Երբ մկրատները ու կկոցները կը գործեն մինակ, այլեւս պէտք չի լինիր ստրուկների։

* * *

Սուինֆթ.— Մէկ աղքատ մարդու ես հարցրի թէ ինչպէ՞ս է ապրում, նա պատասխանեց.— «Որպէս սապոն՝ միշտ հալուելով»։

* * *

Սուատէր Լասման.— Հարուստը մի ճշմարիտ օտարակեր է, որ ապրում է նրանց աշխատանքով, որոնք ոչ մէկ սեփականութիւն ունեն։

* * *

Ֆրանքլին.— Մեծ յանցանքները հետեւանք են թշուառութեան եւ կարիքի։

* * *

Բեկոն.— Անձնապաշտները կրակ կը ձգեն ուրիշի տունը՝ թէկուզ իրենց հաւկիթները եփելու համար։

* * *

Սանկիա-Պանդխտա.— Ամենափոքր կաթիլ ջուրը, երբ միանում է ովկիանոսին՝ այլեւս չի ցամաքում։

* * *

Լուի Բլան.— Սոցիալիզմը մի սալ է, որ դեռ շատ մուրճեր կը մաշի։ Թող զարկեն, որքան ուզեն, նա աւելի կ'ամրանայ։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 6, 1894 ՕԳՈՍՏՈՍ, ԱԹԷՆՔ

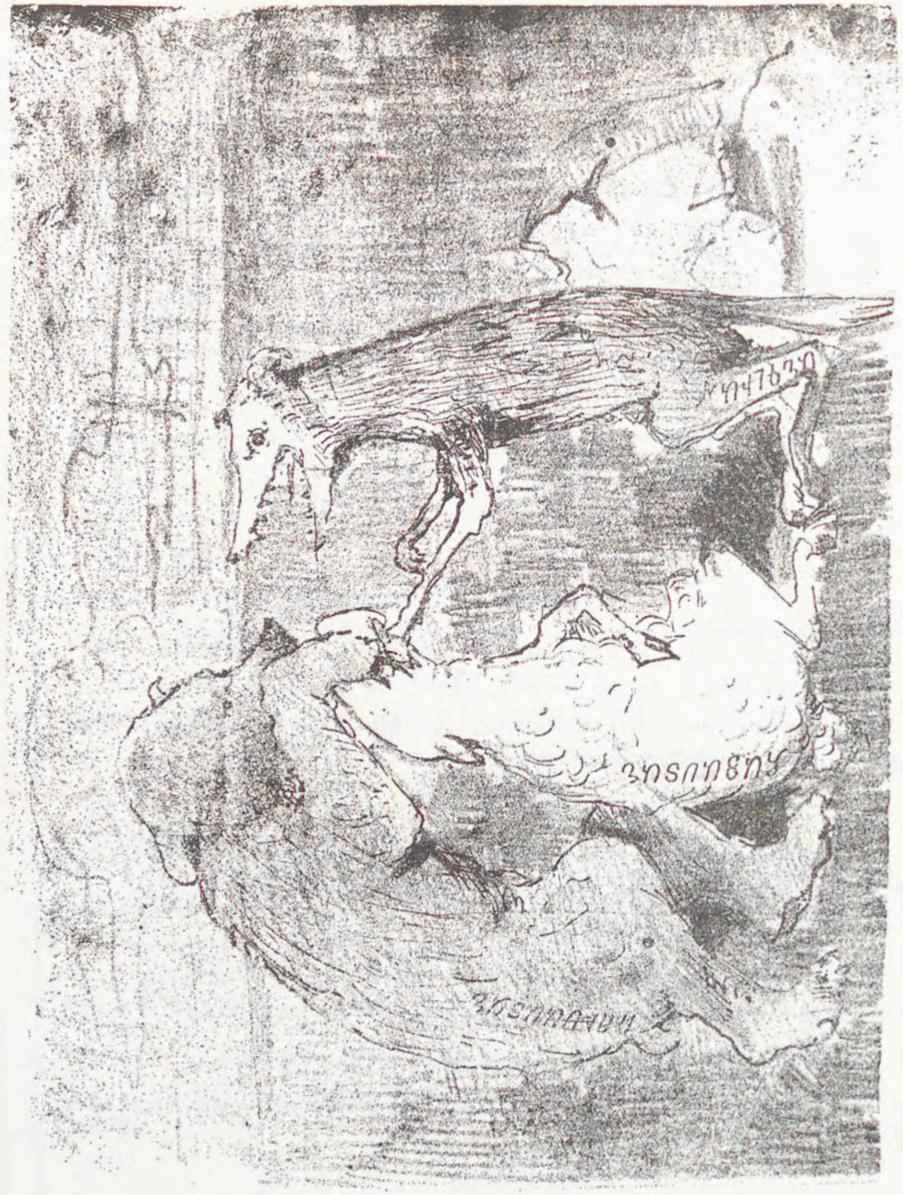

ՀԱՄԵՂ ՊԱՏԱՌԸ

Ցարը հասկնալով որ հայը ակռաներուն տակ կոտրուելիք ընկոյզ չէ, Անգլիան՝ տեսնելով որ հայը ստրկացող անասուն չէ, կ'որոշեն լափել անոր թարմ միսը... ընկերաբար: Եւ այսպիսով հանելի կը դառնան «Հիւանդ մարդ»ուն, ազատելով զինք Հայկական Հարցի գլխացաւէն:

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 7, 1894 ՆՈՅԵՄԲԵՐ, ԼՈՆՏՈՆ

ԸՆՏԻՐ ՄՏՔԵՐ

Անթոյլատրելի ազատութիւններն են՝ գրպարտելը, բամբասելը, ծեծելը, չարախօսելը, ստելը եւ խաբելը:

* * *

Թուրք կառավարութիւնը մեզմէ կը պահանջէ խաղաղ եւ հանդարտ կենալ. բայց այդ կարելի կը դառնար՝ եթէ մեզի ձգէին ապրիլ, զարգանալ եւ հանգստանալ:

* * *

Որքան կ'ուզէք՝ քարոզեցէք. «Սիրեցէ՛ք զմիմեանս, եղբայրացէ՛ք իրարու հետ»: Այդ բոլորը կ'իրականանան այն երկիրներու մէջ, ուր կը վերցուի մարդը մարդուն շահագործելու վարչակարգը:

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 7, 1894, ԱԹԷՆՔ

Նկարը՝ Սասուն

Հսկայ լեռ մը՝ գագաթին գրուած. «Ազատութիւն կամ մահ»: Սուլթան Համիտ չփոթած՝ լերան բարձունքին կը նայի: Նկարին տակը գրուած է. «Պայթում են թնդանօթները և փոթորիկը նրա վրան, բայց նա հանդարտ կանգնած է՝ վեհ և անընկճելի:

ՍԱՍՈՒՆԸ

Գրեց՝ ԼԵՌԵՆՑ

Սասուն ելաւ ապստամբեց, աշխարհի մէջ հանեց բունդ
Ամերիկա, Եւրոպա ցնցեց, քաջաց բանակն գունդ առ գունդ,
Հայոց սրտերն թրթռացին, հայի ձայնը որոտաց,
Կտրիճք առաջ շուտ խաղացին, Ազատութիւնը բրնդա՞ց:
— Սասունցի քաջ, սասունցի կին, Ձեր արեւին ես ղուրպան,
Հնչակեանց սուրբ սերմեր ծլեն, Ազատութեան ես ղուրպան,
Թուրքը տեսաւ ու կատաղեց, զօրեր հանեց բիւրաւոր,
Յիսուն հազար քիւրտեր կանչեց, արիւնարբու, զօրաւոր,
Եւ Սասունը պաշարեցին, այն վայրենի գիղերը,
Թնդանօթներն որոտացին, քարքանդ եղան գիւղերը.
Ա՜խ, թուրք ու քիւրտ բռնաւորներ, նզո՞վք իջնայ ձեր գլխուն,
Միթէ կտրիճ են սասունցիներ, նզովուի՛ Ձէզի, քո անուն,
Կեցցէ՛ կռիւ, կեցցէ՛ արիւն, այդ է ճամբան միթէ մեզի,
Մեր արիւնը եւրոպացուն, անշուշտ դեռ քիչ կը թուի:
Ազատութեան համար անման, թող եղէ ողջ Հայաստան,
Մինչ արիւնով մեր՝ յագենայ, շահախնդիր Եւրոպան:

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 8, 1894 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ, ԱԹԷՆՔ

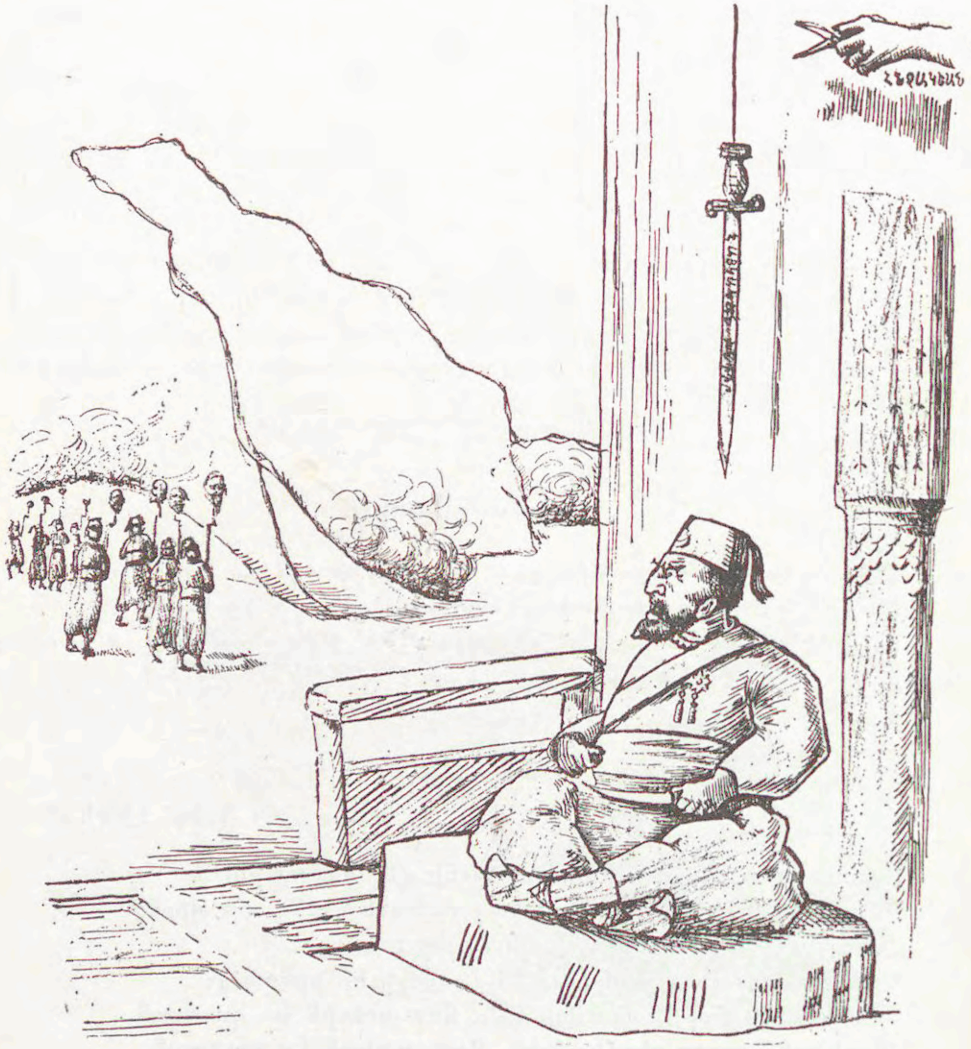

ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ յեղափոխականը կ'ըսէ Սուլթանին.

— Հիւանդ մարդ, դուն հայերուն կը կոտորես, բայց յեղափոխութեան դամոկլեան սուրը եւ քաջերու դիակները՝ քու մահը կը պատրաստեն։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 8, 1894 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ, ԼՈՆՏՈՆ

ՄԱՐՏԻԿԸ

Գրեց՝ ԼԵՈՒԵՆՑ

Մարտիկն իրեն հրացանն ու զէնք՝ արագ կը մաքրէր,
Աչքերէն կամաց կը հոսէր արցունք՝ սիրտը կը կողէր։
Մարտի՛կ, ի՞նչ է որ այդպէս խնամքով՝ կը պատրաստես դու։
— Մահ մը ինծ համար իմ բարի կամքով՝ մահ քաջ ու ազդու։
Իրաւունք, օրէնք, կայք, հող և այլ ինչ ծիծաղ ու ժպիտ,
Զունի՞ս դու միթէ, որ ապրիս։ — Ոչի՛նչ, լոկ ձեռքեր ու սիրտ։
Մարտի՛կ, ի՞նչ է քո զէնքիդ խորհուրդը. ուրիշին կա՞յ մահ.
— Իր վրէժը կ'առնէ հայ ժողովուրդը՝ վատին անխնայ։
Բայց կնիկդ մնացա՞ր, զաւակդ սիրական. ո՞վ պիտի պահէ.
— Կնկաս պատիւը, զաւկիս ապագան՝ դաշոյնիս ծայրն է։
Ինչո՞վ կը լեցնես քո սիրած հրացան, ունի՞ս դու վառօդ.
—Այստեղ կը լեցնեմ սեւ բռնաւորութեան ու ցաւերիս բոց։
Մարտի՛կ, ի՞նչ է քո անունն ու կոչում. —Տանջա՛նք, սո՛վ, վրէ՛ժ։
Ո՞վ է պատճառը՝ ողբիդ անհատնում.— Բռնակալը գէշ։
— *Այդ ի՞նչ արիւն է ճակատիդ վրան.*— Ամօթի արիւն։
— *Ի՞նչ կը սրբէ այն.*— Իմ հերոսական նահատակութիւն։
— *Ի՞նչ է քո իղձը.*—Կռիւ սոսկալի՝ բռնամբի դէմ։
— *Կը յաղթե՞ս նորան.*— Թէ յաղթուիմ՝ է՛լ կեանքի փափաք չունիմ։
— *Ո՞ւր քո հայեացքդ անշեղ կը նայի.*— Խորն ապագայի։
— *Ի՞նչ կը տեսնես հոն.*— Մա՜հ՝ ինձպէսներուն, ազատութիւն՝ իմ եղբայրներուն։

ԸՆՏԻՐ ՄՏՔԵՐ

Լ. Բեօրնէ.— Գաղափարի համար մղած կռուի միջոցին զգոյշ եղէք՝ երբ հակառակորդները սկսում են մօտենալ ու համաձայնել ձեզ հետ։

- Խելօք մարդը ո՛չ միայն անմիտ խօսքեր չի՛ ասիր, այլեւ՝ չի՛ լսիր։

- Ինչպէս փողոցային տղերը վազում են կառքի ետեւից եւ հաչում նրա անիւների վրայ, նոյնպէս, խաւարամիտները՝ պոռալով ու տկարամիտները՝ կրճտելով ընկնում են ազատամիտների ետեւից, իսկ ազատութեան կառավարները, որ նստած են ղեկի վրայ՝ հանդարտօրէն վարում նրան, երբե՛ք չեն էլ զգում նրանց պոռչտուքը։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 9, 1895 ՅՈՒՆԻՍ, ԼՈՆՏՈՆ

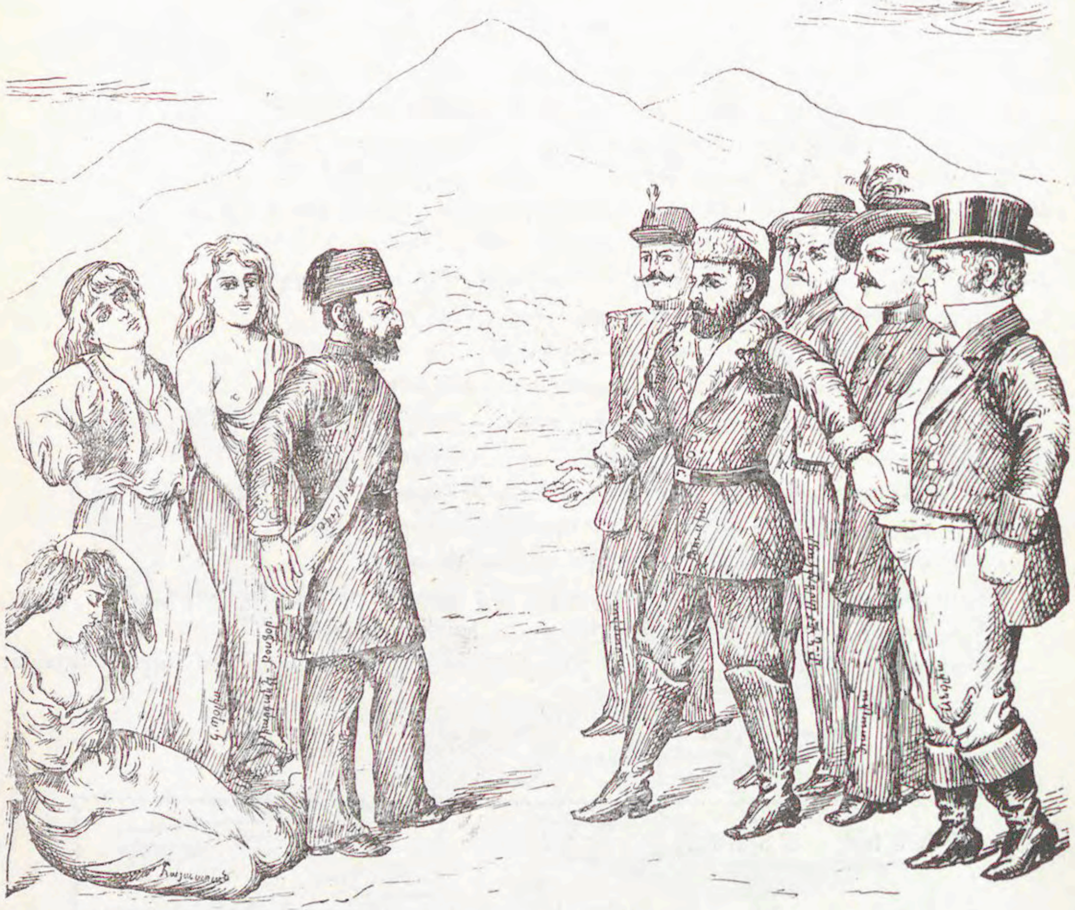

ՍՈՒՐԲ ԴԱՇԻՆՔ

Ցարական Ռուսիան՝ իր ետեւը կը պահէ եւրոպական հինգ պետութիւնները՝ ըսելով.— «Թոյլ չեմ տար թուրքին վրայ յարձակիք»:

Թուրքիային կ'ըսէ.— «Իսկ քեզ, բարեկամ, ձեռքս կը մեկնեմ, յայտնելով պայմանը իմ դաշինքին — կը թոյլատրեմ կոտորել այդ ծընրադիր կնկայ բոլոր զաւակները, բայց զինք եւ իր երկու քոյրերը պիտի վերցնեմ քո հարէմէն՝ ինծի համար»:

ՍՒԱՐԸ

Գրեց՝ ԼԵՌԵՆՑ

Ձին թռչում է, ձին փրփրում, աչքը կրակ, ծուխ՝ քթից,
Բաշն ալիքով լայն ծփծփում է, կայծեր ցայտում՝ պայտերից,
Ծաղկահասակ քիւրտ քաջարին, գանձ է տանում թանկագին,
Հայ աղջկան՝ թարմ չինարին, նա սեղմում է իր կրծքին:

Ու գիշերուայ մութն է կոխած, խաւարն է լի քաջերով
Երկրին հայեացքն է իր մըխած երկինքն՝ հազար աչքերով.
Գորտ-թռչունի ճախարակը՝ ահ ու գոյժ է տարածում,
Անտառն՝ հողմի, ողբի տակը՝ մեռելներին օրօրում:

Նազիկ կարապ, աստղ մարած՝ աշնան օրուան պես տժգոյն,
Քաղուած կոկոն՝ կոյսը սառած, անզգայ է որպես քուն,
Իսկ հեծեալը նրա տկար՝ թեւերն ձգած իր վզով,
Սրտաբաբախ ու սիրահար, քշում է ձին ըշտապով:

Յանկարծ զոհը դողաց-մնաց, խփեց ձիուն հեծեալը,
Ոչինչ չկար, կոյսն էր քնած. քնած ինչպես անցեալը,
Մինչ լսելի եղաւ մի ձայն, ջրվէժի խիստ շառաչը՝
Քարերի ծափ հարիւրաձայն, ահա շան խուլ հաչոցը:

Գուշակելով մօտ վրանը, կրակի պես ձին է թռչում,
Փրփրած լանջն ու բերանը, հեռուի խորն է նա կորչում,
Սրտի զարկը պայթեցնում է, քաջի կուրծքը յաղթական:
Հասաւ...զոհին իջեցնում է, նա խնամքով՝ սիրական:

Հա՛յր, տես աւարն իմ այսօրուան, այսպես գանձ ո՞վ գրաւեց.
Ասաւ՛ դրաւ բարձի վրան, նայեց — ճչաց, գլորուեց.
Մի նուրբ դիակ էր նրա առաջ, դէմքին՝ ցաւերն մաքառման,
Շրթին՝ մարած վերջին հառաչ եւ սառ համբոյրը մահուան:

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 11, 1895 ՄԱՐՏ, ԼՈՆՏՈՆ

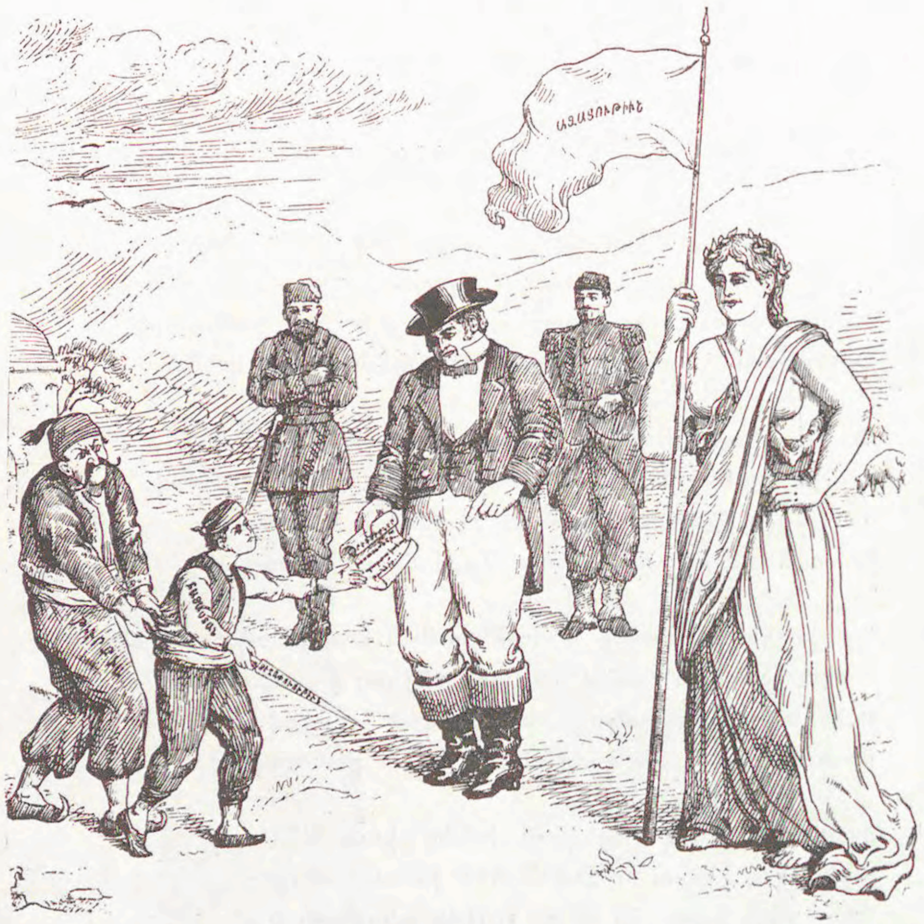

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻՆ ԱՆԿԱՐԵԿԻՐ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մայր Հայաստանը դէպի երկինք բարձրացուցած է հայ ազատագրութեան դրօշը. դրօշին ետեւը հայ գիւղացիին խաղաղ աշխատանքը ներկայացնող ոչխարներու հօտերը կ'արածին՝ կանաչազարդ դաշտագետիններու վրայ։

Երիտասարդ հայորդին՝ արախչինը գլխուն՝ խանդավառ պաշտամունքով կը խոյանայ դէպի Մայր Հայրենիքը, բայց ետեւէն իր փէշերը քաշող թուրքը՝ թոյլ չի՛ տար որ մատաղցու ոչխարը ձեռքէն փախչի։

Ճենթլմէն Անգլիան առաջը կեցած է քաջ հայորդիին եւ կ'ըսէ. «Ո՞ւր կ'երթաս, հայ քրիստոնեայ, ես քու պաշտպանն եմ, կեցի՛ր տիրոջդ մօտ»։ Թեւերը ծալած քրիստոնեաներու պաշտպան Ռուսիան՝ հաւանութեան նշան ցոյց կու տայ՝ ընկերակից ունենալով «ազատութիւններու օրրան» միւսիւ Ֆրանսան։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 5, 1895 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ, ԼՈՆՏՈՆ

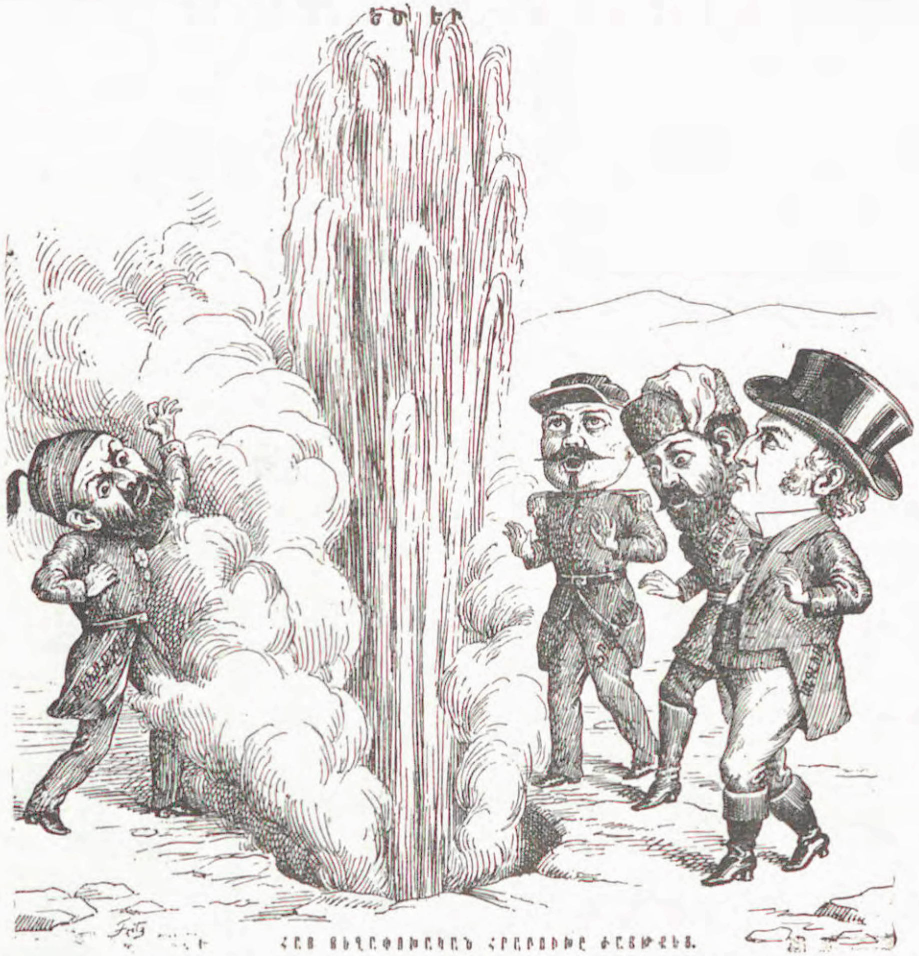
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱԲՈՒԽԸ ԺԱՅԹՔԵՑ.

ՀԱՅ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԺԱՅԹՔԷ

Կարին եւ Պոլիս որոտմանց նման
Անդրանիկ շարժմունք ծնաւ քեւ, Հնչակ։

Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ չ'անսալով ստրկամիտ պատրիարքներու, հայ կեղծ տիպլոմատներու եւ յորձնաշուրթն քարոզիչներուն, թէ՝ «Աղօթե՛նք արեւշատութեանը բարեխնամ Սուլթանին, աղերսե՛նք որ մեզ կեանք պարգեւէ»՝ կը յարուցանէ փրփրաթէզ ժայթքը յեղափոխութեան, կը պարզէ բողոքի եւ ապստամբութեան կարմիր դրօշը, որուն վրայ ոսկետառ կը փայլի.— *Պահանջէ՛, մի՛ աղերսեր։ Պայքարով կ'րնաս ձեռք բերել ազատութիւնդ»։*

Յեղափոխական շարժման տեսքէն սահմռկած են Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան։

Իսկ Սուլթանը սարսափացայտ աչքերով «օգնութիւն» կը խնդրէ զինք հովանաւորողներէն։

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 8, 1895 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ, ԼՈՆՏՈՆ

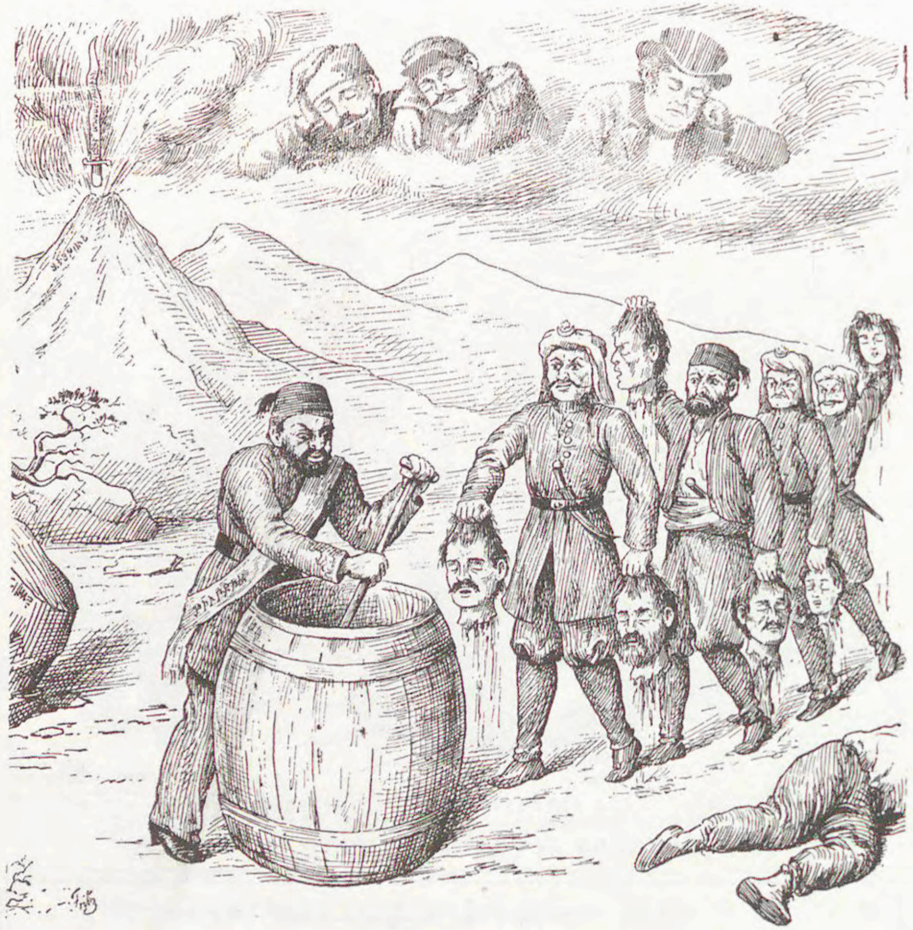

ՀԱՄԻՏ՝ ՀԱՅ ԿԱՌԱՓՆԵՐՈՎ ԿԵՐԱԿՈՒՐ ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏԷ

Կրետէ կղզին կլլող Անգլիան, հայկական նահանգները գրաւող Ռուսիան, իսկ Թուրքիոյ գանձանակները կեղծ դրամներով հարստացընող Ֆինանսիստ Ֆրանսան՝ կը քնանան:

Անդին՝ հայակեր Սուլթանը հայ կառափներով մսապուր կը պատրաստէ իր անօթի ժողովուրդին՝ քաղցէն գալարուող ստամոքսը լեցնելու համար:

ՊԱՊԸ ԱԼԻԻ ՄԵԾ ՑՈՅՑԸ

Գրեց՝ ԼՍՌԻԵՆՑ

Այն ի՞նչ է, պայթեցաւ ինչպէս շանթ բոցեղէն
Ամպերի խորին մէջ, որպէս գիծ հրեղէն.
Լոյս էր նա՝ հրաշալի հայ խաւար աշխարհին,
Աղբիւր էր նա՝ բախտի, աղաղակ աշխարհին.
Իր ցնցումն ահաւոր օրհասական զարկով,
Ժողովրդեան զնդերն դուրս բերաւ քաջ շարքով
Սուրբ կռուի դաշտն՝ ընդդէմ բռնութեան այն խռով:
Նա ցոյց էր, մեծ ցոյցը
Որ կտրէ սուր սրով
Մեր խնդրին հանգոյցը:

«Շուտ հասէք, խիստ պոռաց սարսափած զոռ Սուլթան
Եպարքոս, նախարար, զինուորներ ու սոֆթա
Որ արեան հեղեղի մէջ լողան կեավուրներ,
Որ կանգնէք բուրգերով սոսկ անոնց դիակներ»:
Եւ շքեղ պալատին մէջ նստած մոլեգին,
Կը ցնցուէր երկիւղի սարսուռէն սատկագին,
Եւ զոռար, որ հայերն խեղդեն բոց ու հրով:
Կեցցէ՛ ցոյցը, մեծ ցոյցը
Որ կտրէ սուր սրով
Մեր խնդրին հանգոյցը:

Յանկարծ փողը հնչեց, փող յեղափոխական,
Շանթի պէս պատռեց օդն շռնդիւնով սոսկական,
Ճիչ ելաւ մի ահեղ եւ խառնուեց ամէն բան.
Օդին մէջ երեւցաւ սասունցի ուրուական.
Գետինը ներկեցաւ, արիւնը դուրս յորդաց.
Թշնամին խողխողուած եւ հայեր շատ մորթուած,
Մինչ բարձր էր ապստամբ հայի դրօշն իր թըրով:
Կեցցէ՛ ցոյցը, մեծ ցոյցը
Որ կտրէ սուր սրով
Մեր խնդրին հանգոյցը:

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 4, 1896 ՕԳՈՍՏՈՍ, ԼՈՆՏՈՆ

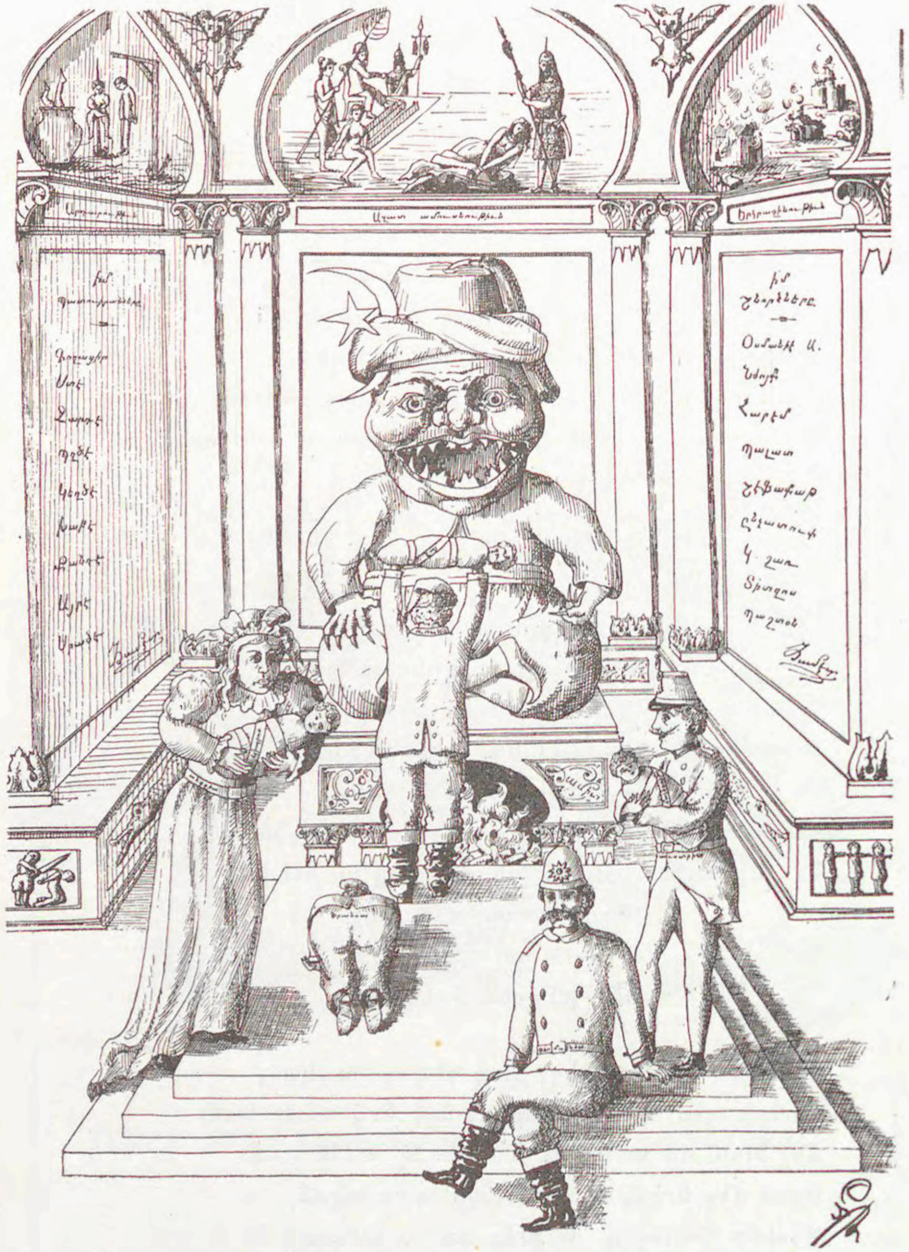

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴՐԱՄԱՏԷՐԵՐՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾԸ

Ժամանակակից եւրոպական քաղաքակրթութեան պաշտած աստուածութիւնը: Մարդակեր Մողոքին նմանող այսօրուան դրամատէր Եւրոպան՝ ճաշացանկի վրայ աւելցուած է՝ մատղաշ մանուկներուն դիւրամարս մարմինը:

ՅԱՌԱ՜Ջ ԱՆՎԵՀԵՐ

(Մարտիկ Սարուխանեանի յիշատակին)

Գրեց՝ ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆԵԱՆ

Յառա՜ջ անվեհեր, յառաջ միաբան,
Արթնացած կեանքի՝ ծագում է արփին
Շողերը պայծառ, լուսով անխափան,
Յոյս են ներշնչում կռուի տագնապին:

Եւ հետզհետէ բռնակալ ոյժի,
Շիրիմն է փռւում խո՜ր, անդնդային,
Ոճրագործութեան սեւ մահագոյժի՝
Շեփորն է հնչում ձայնով երկնային:

Եւ օր ըստ օրէ շարքերը կռուող՝
Աճում են ըմբոստ անձնուրացներից,
Յեղափոխութեան մէջ հոգիդ դեգերող
«Վրէ՜ժ» են կանչում խոնաւ հիւղերից:

Եւ գիտակցութեան շունչն ամէն սրտում
Մրրիկ է հանել արդար պահանջի,
Ո՜վ սոցիալիզմի կռիւն է մտնում,
Նա ոչ մի ոյժից յետ չի նահանջի:

Յառա՜ջ անվեհեր, յառա՜ջ մինչեւ վերջ,
Սուրբ նպատակին միշտ հաւատարիմ,
Մահըն անմահ է արդար կռուի մէջ,
Եւ ուխտատեղին՝ Մարտիկի շիրիմ:

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 8, 1896 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ, ԼՈՆՏՈՆ

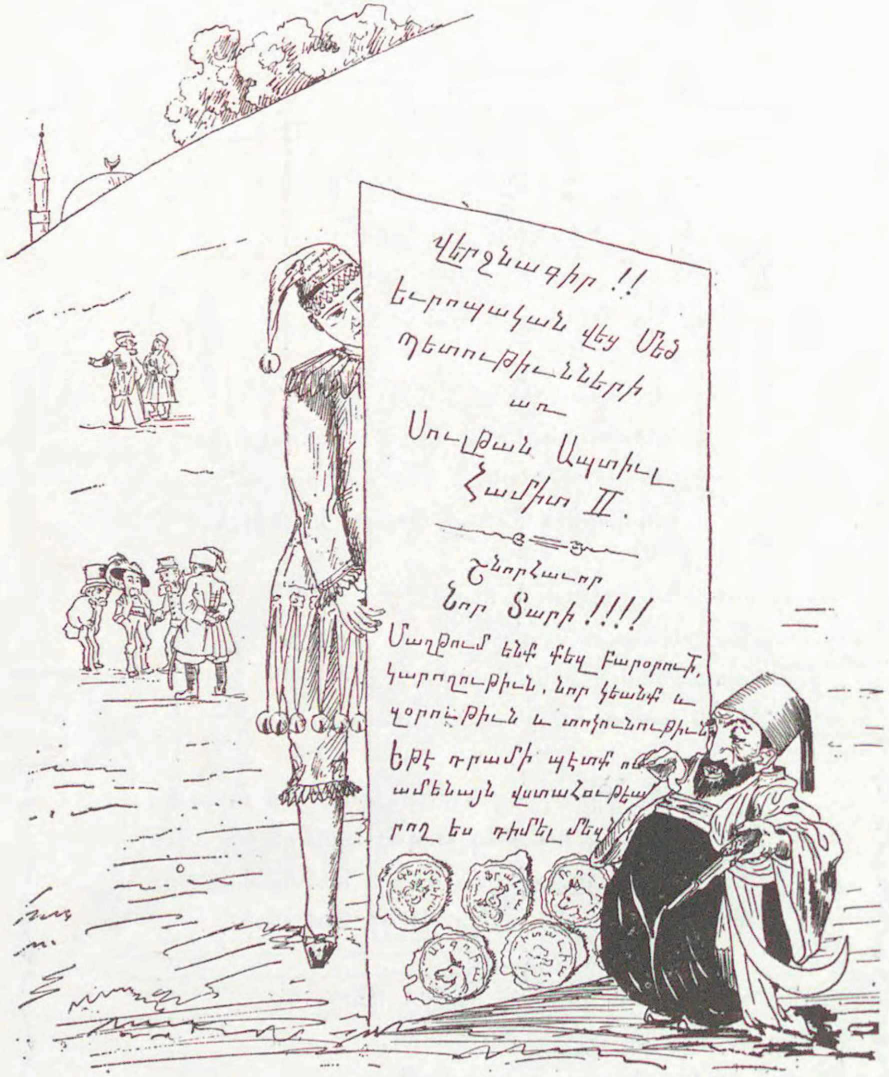

Եւրոպական վեց դաշնակիցները դրամներ կը նուիրեն Սուլթանին, որ զօրանայ եւ կոտորէ իր դէմ կեցող ըմբոստները:

ԴԷՍ ՈՒ ԴԷՆ

ՄԻ ՀԱՐՑՈՒՄ ԹԱԳԱԿԻՐՆԵՐԻՆ ԵՒ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻՆ

— Ի վերջոյ ե՞րբ մտադիր էք վերջ տալ Սուլթանի բռնակալ միապետութեան.

Պատասխան. — Երբ նա կը լրացնէ իր «պատմական» դերը՝ խողխողելով ու բնաջնջ անելով փոքր ազգերին – Կրետէ, Մակեդոնիա, Յունաստան եւ Հայաստան:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ 19ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԻ

Կոսսիր հարուստ յոյնը Եգիպտոսում 200.000 ոսկի հանգանակելով՝ իր հետ տարել է Աթէնք եւ յանձնել յոյն կառավարութեան:

Հայ հարուստներն էլ բարեգործական նպատակով ճաշկերոյթներ են տալիս փախստականներին եւ կենացներ կոնծում:

* * *

Սելանիկի ծոցում յունական զրահաւորը զրաւել է մի փոքրիկ նաւ, որ՝ ի մէջի մէջ այլոց գտնուել է Անգլիոյ պարլամենտի անդամներից մին, յայտնի սուլթանապաշտ Աշմէտ Բարթլէտ, որ դեռ վերջերս Էտհէմ փաշայի բանակումն էր՝ հարցաքննութեան ենթարկուելու համար. հարցաքննութիւնից երեւան է գալիս, որ նրա պապերը թուրք են եղել եւ ինքն նոյնպէս թուրք օղլի թուրք է:

ՀԱԿԱՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ազատութիւն.— *Պոլսում կուշտ ապրելու միջոց:*

Ազգ.— *Շահագործութեան հանք:*

«Ապտակ».— *Վատերը հալածող ուրուական:*

Գրիչ.— *Աչքակապութեան եւ իմաստակութեան գործիք:*

Դիւանագիտութիւն.— *Տխմար վիճակով խելք ծախելու կեղծիք:*

Ժողովուրդ.— *Ոչխարի հօտ:*

Դաւ.— *Անձնական նպատակին հասնելու թակարդ:*

Լեզու.— *Մատնութեան զէնք եւ խաբեբայութեան օձ:*

Խարդախութիւն.— *Ուրիշների աչքի տակ գերեզման փորելու հնարագիտութիւն:*

Խօսք.— *Ամէն բանի չարը ի գործ դնելու աստուածային պարգեւ:*

Կեանք.— *Ամէն տեսակ վայելքի աղբիւր՝ դրամի միջոցով:*

Հայրենասիրութիւն.— *Անհրաժեշտ դիմակ:*

«Հնչակ».— *Անվերջ մղձաւանջ ճեղուիդի համար:*

Ճշմարտութիւն.— *Վերջին պատիժ մատնիչների գլխին:*

Մեծամոլութիւն.— *Անմահութեան ժանտախտ:*

Սիրտ.— *Սատանայի որջ:*

Ստախօսութիւն.— *Կեանքի հաց ու պանիրը:*

Փառք.— *Վատութեան գաղաթնակէտ:*

ԾԱՆՕԹ.— Սոյն բառարանի ստուգաբանութիւնը ընթերցողը կարող է գտնել հետեւեալ հանճարաբանութիւններում.— «Հայք»՝ Գաբրիէլի, «L'Armenie»՝ *Չերազի:*

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 11, 1896 ՄԱՐՏ, ԼՈՆՏՈՆ

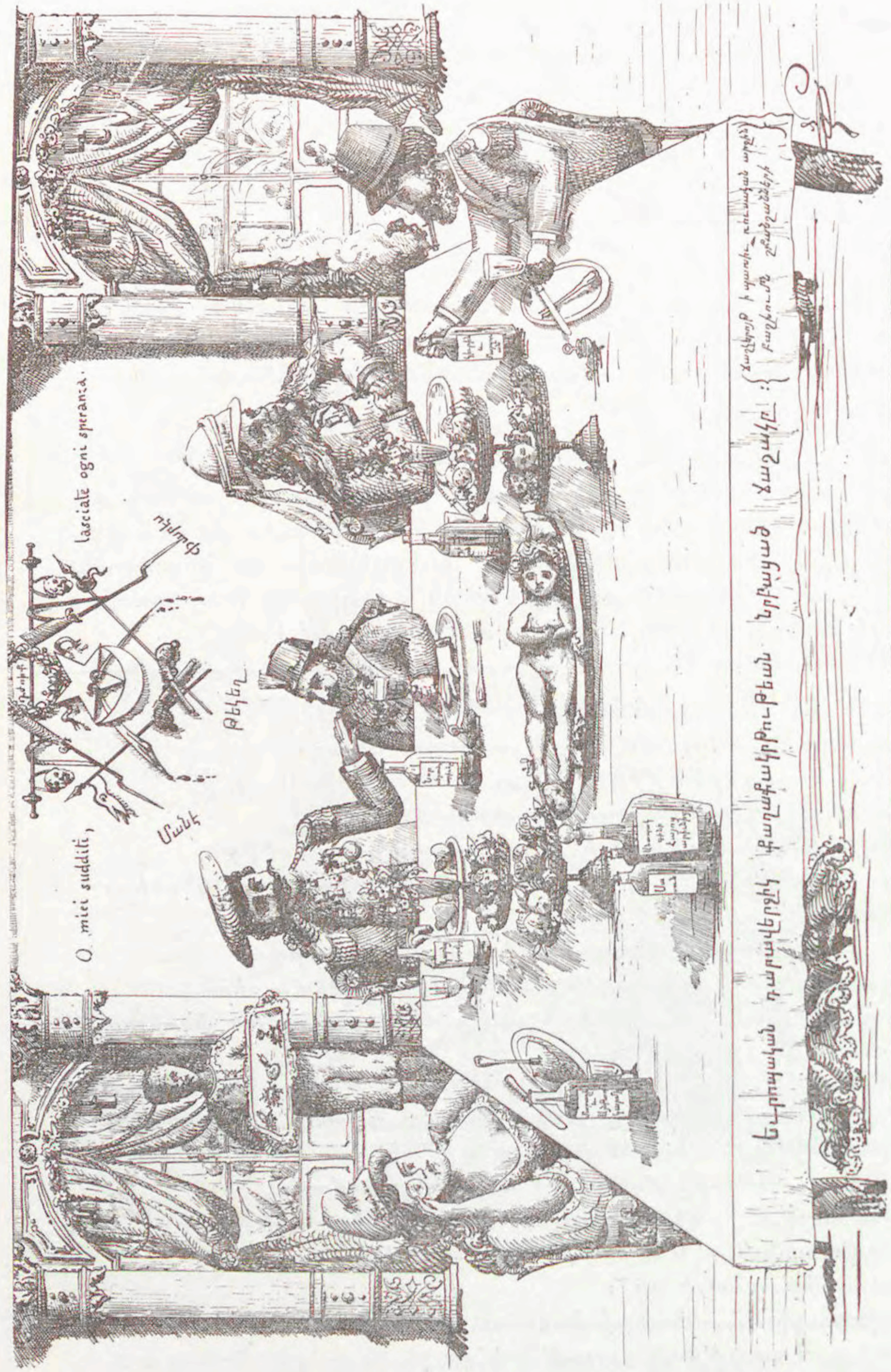
O miei sudditi,
lasciate ogni speranza.
Մանկ
Թեկեղ
Փարկս
Եւրոպական դարավերջին քաղաքակրթութեան նրբացած ճաշակը :
Ճաշկերոյթ ի պատիւ ռուսական արքին
Բաշխումն շքանշաններու

Ցարը՝ իր կատարած «բարիքներուն» առ ի վարձատրութիւն,
Նշաններ կը ստանայ Եւրոպայի դաշնակիցներէն:

ՄԱՐՈՅԻՆ

Գրեց՝ ԼԵՌՆԵՑ

Ե՛կ, ես քեզ տանեմ սիրած երկիրներ,
Տանեմ հարազատ ծովի եզերքներ.
Այնտեղ կան վայրեր՝ բնութեան զարդեր
Այնտեղ կան լոյս, սէր աղերսող մարդեր:

Այնտեղ ուռիներն ալիքն են պաչում,
Որ կայտառ խաղով գալիս է, փախչում,
Ծառերի թեւում լալիս է սոխակ,
Քաղցրաբոյր ծաղկում՝ վարդ, շուշան, մեխակ:

Այնտեղ երկնքի կամարից կապոյտ՝
Մեղմիկ ժպտում են աստղերն անփոյթ.
Մեղմիկ ժպտում են աստղերն այնտեղ,
Ուր բռնուած մարդն է ողբում մունջ, անմեղ:

Այնտեղ ձիւնապատ լեռներ սրբազան,
Խրուած են երկնքում՝ կրծքով անսասան,
Մինչ ադամանդեայ գագաթները նրանց
Սքօղւում են սուգի քօղով մ'անթափանց:

Երկրի դարաւոր պահապան արքունք՝
Նրանք միշտ զետերով թափում են արցունք.
Ե՛կ, տանենք մեր սէրն այս սուրբ վայրերին,
Եւ նոր բախտի լոյս՝ հարազատներին:

«ԱՊՏԱԿ» ԹԻՒ 2—3, 1897 ՅՈՒՆԻՍ—ՅՈՒԼԻՍ, ԼՈՆՏՈՆ

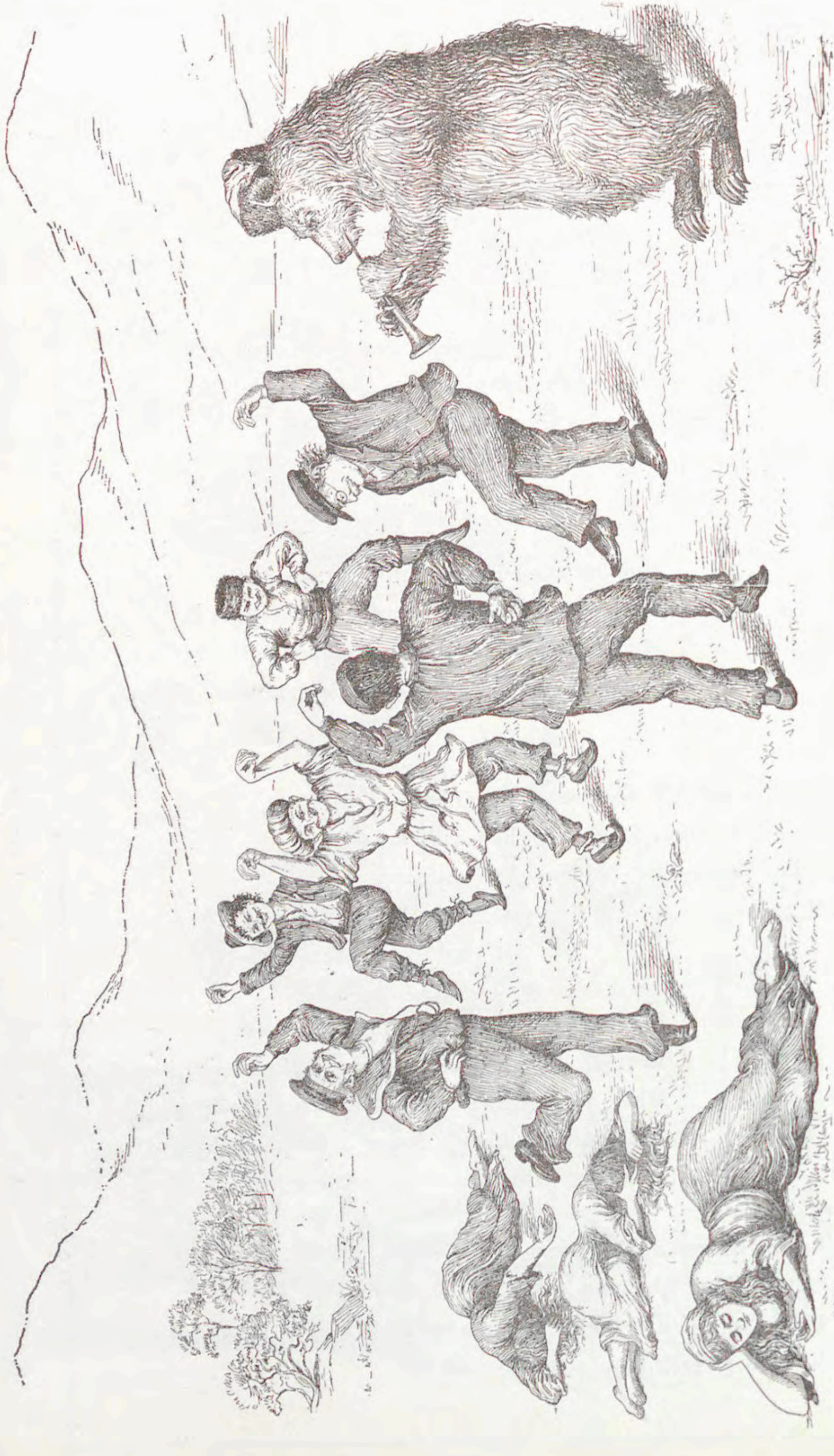

Եւրոպան՝ ռուսական սրինգի տակ՝ մարդասպան Սուլթան Համիտին հետ կը պարէ, Հայկական Հարցի թաղումին առթիւ։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

ՄԵՏԵԽԻ ԲԱՆՏԸ ԿԸ ՆԵՏՈՒԻՆ

1895ին Հնչակեան կուսակցութիւնը արդէն 8 տարուան անցեալ ունէր։ Ան ասպարէզ իջած էր բոլոր հայաշատ կեդրոններուն մէջ, Ամերիկայէն մինչեւ Ասիոյ խորերը, եւրոպական եւ ասիական ծովեզերեայ քաղաքները։

Հնչակեան կուսակցութեան երկու նպատակները, մին՝ մօտաւոր, միւսը՝ հեռաւոր, խօսակցութեան եւ խորհրդակցութեան նիւթ դարձած էր ամէն տեսակ յեղափոխական եւ սոցիալիստական համախմբումներու ատեն։

Միջազգային քոնկրէսները եւ փոքր ազգերու ազատագրութեան վեհաժողովները իրենց սեղաններուն վրայ կը հոլովէին, Հայկական Հարցի առընչութեամբ, Հնչակեան կուսակցութեան արտակարգ ծրագրի մասին։

Մօտաւոր նպատակ՝ ազատագրել ճնշուած ազգերը օտար բռնակալներու ճիրաններէն.

Հեռաւոր նպատակ՝ ազատագրել աշխատաւոր դասակարգը շահագործող դրամատէրերու ճանկերէն։ Այս պարագաները պարփակող թերմիններն էին դեմոկրատիզմ, սոցիալիզմ եւ կոմունիզմ։

Այս նպատակներու շուրջ համախմբուած էին ռամկավարներ, դեմոկրատներ, ընկերվարականներ, սոցիալիստներ եւ անիշխանականներ։

Ահա թէ ինչու բոլոր այն բռնակալ պետութիւնները, որոնք կը սոսկային իրենց գահերէն՝ կասկածելի աչքով կը դիտէին հնչակեանները, որոնք կ'ամբաստանուէին իբր ապստամբներ, տեռորիստներ, սոցիալիստներ եւ անիշխանականներ։

Մեր խօսքը պիտի սահմանափակենք միայն Ռուսաստանի Թիֆլիս քաղաքի ամէնէն սարսափազդու Մետեխի բանտին մէջ արգելափակուած հնչակեան ղեկավարներու մասին։

1895ին հոն բանտարկուած հնչակեան ղեկավարներն էին՝ Ռուբէն Խանազատ, Ռուբէն Բէրբէրեան, Շիրվանզադէ, Ղազարոս Աղայեան, Առաքել, Խաչիկ Վարդանեան, Տէր Միրզաեան, Սեւ Սանդրոն, Նիկոլա Զաքարեան, Սարգիս Աղամիրեան (Սաքօ), երիտասարդ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեան։

Ասոնցմէ Խանազատ, Ռուբէն Բէրբէրեան, Ղազարոս Աղայեան, Սաքօ, 1890էն առաջ եւ ետքը եղած են Կեդրոնի անդամ եւ գործօն դեր ունեցած են հնչակեան գործն ու խօսքը տարածելու տաճկահայ եւ ռուսահայ հաստատութիւններուն մէջ։ Ասոնք գրած են յօդուածներ, գրքոյկներ, վէպեր՝ «Հնչակ»ի, «Վերածնունդ»ի, «Գաղափար»ի եւ «Ապտակ»ի մէջ, որոնք հնչակեան գրական, ընկերային եւ երգիծական օրգաններ էին։

Ըստ ցարական՝ իշխանութեան անոնք ամբաստանուած էին.— «Ասոնք գործում են ռուս կառավարութեան եւ բարեկամ օտար պետութեան դէմ՝ դիմելով զանազան հակաօրինական միջոցների, փրոփականտայի, արգիլուած հրատարակութեանց տարածման, սահմանակից երկիրներից հակակառավարական թռուցիկների ու թերթերի ներմուծման դէպի ռուսահայ սահմանները՝

պատրաստում են անարեկչական գործողութիւններ՝ բարեկամ պետութիւններու իշխանութեան դէմ»։(*)

Ռուս ցարական բռնակալ պետութիւնը այս գործով՝ իր դէմքէն վար կ'առնէ «քրիստոնեաներու պաշտպան» կեղծ դիմակը և կը կանգնի հայակեր Աբտիւլ Համիտի կողքին... «բարեկամաբար»։

Ցարիզմը վճռած էր եռանդուն և սիստեմաթիք կերպով խեղդել ռուսահայերու ազատասէր և ազգանուէր տարրերը, որոնք կեդրոնացուցեր էին իրենց ուժերը Հնչակեան կուսակցութեան մէջ։

1895ի Մետեխի բանտարկութիւնը հիասթափ ըրաւ ռուսամոլ և ռուսասէր այն տարրերը, որոնք ցարիզմէն կը սպասէին հայ ազգի փրկութիւնը։

1895 Սեպտեմբերը այն թուականն էր՝ երբ ռուսահայ ցարապաշտները Խրիմեան Հայրիկը կաթողիկոսութեան աթոռին վրայէն կը ղրկէին Մոսկուա, որպէսզի «Նորին Վսեմութիւն Ցարը իր հզօր ձայնով ստիպէ Սուլթանը՝ դադրեցնել քրիստոնեայ հայ ժողովուրդի անհանդուրժելի կոտորածները»։

Ռուսահայ միամիտ վերնախաւերը կը կարծէին թէ «Հայկական Բարենորոգումներու» միակ պաշտպանը ռուսաց Ցարը կրնար դառնալ...։

Ռուսահայ վերնախաւը զարմացաւ երբ կարդաց՝ թէ Ցարը արտօնած է Հայրիկին ներկայանալ իրեն՝ նախօրօք զգուշացնելով որ «չյարուցանէ հայ ազգային քաղաքական բնոյթ կրող հարցեր ու խնդրանքներ»։

Խրիմեան Հայրիկ բան մը սորված չէ՞ր արդեօք 1878ին, երբ Պերլինի վեհաժողովը մերժած էր ընդունիլ իր ներկայութիւնը, որովհետև ձեռքը «թղթէ շերեփով» չէր կրնար ճամբայ բանալ դէպի մեծերու Համագումարը։

ԻՆՉՈ՞Ւ ԿԱՏՂԱԾ ԷՐ ՑԱՐԻԶՄԸ

Ցարիզմը դէմ էր հայ ժողովուրդի վերազարթման։ «Հայ քրիստոնեան» կրնար սողալով միայն բարձրանալ «չինովնիկութեան» և հաւատարիմ ռուս պաշտօնեայի աստիճանին։ Հայ զինուորը կրնար դառնալ Լօռիս Մելիքովներ, բայց հզօր Պասկեւիչի մը ձեռքին տակ միայն։ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, նոյնիսկ Արղութեան երկայնաբազուկի անձով, կրնար՝ խաչը մէկ ձեռքը, սուրը՝ միւս ձեռքը առաջնորդել «Ռուս» բանակը, բայց ո՛չ վանեցի գիւղացին՝ թուրք պէկին դէմ։

Ցարիզմը կարող չէր անկեղծօրէն համակրիլ «Թրքահայ գաւառներու բարենորոգումներուն», որովհետև եթէ Թրքահայաստանը բարենորոգուէր, ռուսահայը ո՛չ միայն դժգոհ պիտի մնար իր վիճակէն, այլ ինքն ալ պիտի ուզէր բարենորոգուիլ, այն ալ ռուս յեղափոխականներուն օգնելով և և կամ Թրքահայաստանին միանալով։

Ահա թէ ուրկէ՞ բանաձեւուեցաւ ռուս Արտաքին Գործոց նախարար Լոպանովին խօսքը՝ «Մենք կ'ուզենք Հայաստանը... առանց հայերու»։

Ահա թէ ինչո՞ւ Հնչակեան ղեկավարները Մետեխի բանտը թխմուեցան։ Ի՞նչ կը ներկայացնէր ութնամեայ Հնչակեանը․

Ան՝ հեղինակն էր սոցիալիզմի,
Ան՝ քարոզիչն էր հակացարիզմի,
Ան՝ բռունցք բարձրացուցած էր սուլթանիզմի դէմ։ Վկայ՝ 1890ի Գում Գաբուի զինուած ցոյցը, ուր եկեղեցիին մէջ Սուլթանի զինանիշը կ'ոտնահարուէր․ ուր՝ զէնն ի ձեռին՝ հնչակեան մարտիկը գետին կը փռէր Սուլթանի ոստիկանը։

Վկայ՝ Պապը Ալիի ցոյցը, ուր դարձեալ թուրք պաշտօնատան պահակ սպան գնդակով գետին կը տապալէր, բազմահարիւր հայ ցուցարարներու մասնակցութեամբ։

Վկայ՝ 1892–94ի Սասնոյ ահեղագոչ զինուած ֆէտայիները, որոնց պարտութեամբն իսկ ծնաւ Մայիս 11ի բարենորոգումները։

Վկայ՝ Մարզուանի Հնչակեաններու զինուած յարձակումը Զաքարեանի ղեկավարութեամբ, ուր նահատակ հայ ֆէտային «Մահ կամ Ազատութիւն» կը մրմնջէր։

Վկայ՝ Ժիրայրի, Զելլօներու, Մինաս Օղլուներու, Արխանեանի կայծակնային հարուածները սուլթանիզմի պալատներուն դէմ, որոնց սարսափէն՝ Համիտ դաշնակից քրիստոնեաներու օժանդակութեան կը դիմէր։

Յեղափոխական դրօշը այլևս պարզուած էր։ Ան կը պահանջէր զոհաբերութիւն, ողջակիզում․ բայց ի՞նչ զարմանք, Գաղատիոյ, Եոզղաթի կախաղաններու տակ, իրենք՝ զոհերը կը պոռային՝ «Իմացեալ մահը անմահութիւն է»։

Հնչակեանութիւնը այդ օրերուն ընդունած էր ռուս յեղափոխականներու կարգախօսը․ «Պայքարով միայն կրնաս ձեռք ձգել ազատութիւնը»։

Ցարական լրտեսները միթէ չէի՞ն գիտեր ովքե՛ր էին Մետեխի բանտէն դուրս գտնուող Մարօ և Աւետիս Նազարբէկեանները, Կասեանը, Բագուի և Կովկասի մէջ գործող Խանը, Ս. Տաշիրը, Արշակ Բաբեանը, Լազօն, Հրահատ Կամսարը (Գրիգոր Վարդանեան), Փարամազը, Սապահ Գիւլեանը։ Բոլորն ալ Ռուսաստանի մէջ ծնած ու սնած «վտանգաւոր» հակացարիստներ, սոցիալիստներ էին։

Անգլիոյ դիւանագէտները տարբեր դաս չէին տար Ցարերուն։ «Մենք ալ հակառակ ենք Հայաստանի բարենորոգումներուն, Հնչակեան սոցիալիզմին և տեռորներուն։ Աւելի լաւ է «հիւանդ Սուլթանը», քան թէ երկաթեայ Իզմիրլեանը, կամ՝ սոցիալիստ Շմաւոնը»։

Անգլիոյ «իմաստուն ծառան»՝ «Ինթելիժընս Սերուիսը» երբեք չէր ցանկար տեսնել բարենորոգուած կամ ինքնավար թրքահայ նահանգներ, որոնք վաղ թէ ուշ միանալով Ռուսահայաստանին պիտի կազմէին «Մեծ Հայաստանը», Ռուսին փարած՝ իսկ Մեծն Բրիտանիոյ դէմ արևելեան ճամբաները գոցող Հայաստան մը։

Խարամանկ Բրիտանիոյ կղզին երբեք չէր կրնար քարտէսին վրայ տեսնել ազատ և անկախ Հայաստան մը, որ շատ դիւրութեամբ ճամբայ պիտի տար ռուսական հզօր բանակին, իջնելու Պարսից և Ալէքսանդրէթի տաք ջուրերը, թևերը տարածելով մինչև Տարտանէլ, Պոլիս, պուլկարներու «Ցարիգրադ»ը։

Ցարիստ ինտելիգենցիան և պրաւոսլաւ փոփը անյագ ախորժակով կը համտեսէին հայ ռուսապաշտ երիտասարդութիւնը և «Քեռիի» սիրոյն Ռուսաստան դարձող հայ սարուկ գիւղացին։

Որքա՜ն շատ և շուտ ճզմուէր հայուն գլուխը Թուրքիոյ մէջ՝ այնքան շատ և շուտ հայեր կ'ապաստանէին Ռուսաստան և կը ձուլուէին ռուս ամե-

---

(*) Ռուբէն Բէրբէրեան «Երկու Դարերի Շէմքին», «Հայրենիք» 1939 թիւ 4։

նակալ մշակոյթին մէջ։ Փաստ՝ Լազարեւները, Մատաթեանները, Լոռիս Մելիքովները և բազմաթիւ ռուսացած հայ զօրավարներ և «ինտելիգենտ»ներ։

Հնչակեաններու ձերբակալութիւնը և բանտարկութիւնը ունէր նաև կարևոր պատճառ մը ևս։

Ցարիզմի գահը հիմնուած էր կալուածատէրերու, փոփերու, կընեազներու և նաֆթահանքերու տէրերու ուսերուն վրայ։

Որո՞նք էին թիւ մէկ թշնամիները ասոնց.— նարոդնիկները, սոցիալիստները և նիհիլիստները։

Ահա այդ գաղափարաբանութեան ջերմ կողմնակիցներն էին Աւետիս և Մարօ Նազարբէկեանները, մանաւանդ Ռուբէն Բէրբէրեանը, Երուանդ Պալեանը, Գրիգոր Վարդանեանը, Կասեանը, Դոնուշ Շահվերդեանը և ուրիշներ։

Հնչակեաններու Բ. Միջազգայնականի ներկայացուցիչն էր Պլեխանով՝ սոցիալ դեմոկրատներու պաշտելի կուռքը։ Նազարբէկեանները սերտ յարաբերութեան մէջ էին նաև Լենինի, Ակսելրոտի, Լունաչարսկիի հետ, որոնք կը հետապնդուէին ցարիզմի լրտեսներուն կողմէ։

ՄԵՏԵԽԻ ԲԱՆՏԷՆ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԱՔՍՈՐԱՎԱՅՐԸ

1896ի աշնան՝ Հնչակեան հետեւեալ բանտարկեալները յանկարծ կը ղրկուէին Նոր Նախիջեւան. ծերունի հայ գրագէտ Աղայեան՝ հանդերձ իր ընտանեօք, Սեւ Սանդրոն, մանկավարժ Տէր Միրաքեանը՝ կնոջ հետ, գրագէտ Ատրպետը, ուսանող Խաչիկ Վարդանեանը, երիտասարդ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը՝ որ նոր մտած էր Հնչակեան փարախը, և Ռուբէն Խանազատ, (Սաքոյի հարցը դեռ լրացած չէր)։ Այսպէս՝ Նախիջեւան դարձաւ Հընչակեան գրական կեդրոն։

Դոնիական գրական հաւաքոյթներու ընթացքին յաճախ ներկայ կ'ըլլային 20—30 մարդ, գլխաւորաբար երիտասարդ մտաւորականներ, ինչպէս՝ իրաւաբան Զուպարը, որ կը գրէր նորավէպեր և որուն յաջողութիւն արձանագրած էր հայ ընթերցողներու մօտ։ Երիտասարդ բանաստեղծներ՝ Ոնոփրէս Անոփեան, հրապարակագիր՝ Գրիգոր Չալխուշեան, գրագէտ՝ Մինաս Բէրբէրեան, բանաստեղծ՝ Երուանդ Շահազիզ։

Ի՞նչն էր պատճառը յանկարծակի աքսորումին։ Լոնտոնի «Թայմզ»ը 1895էն 1896 թուին լեզուով քննադատած էր ռուս միապետական խստութիւնները։ Նազարբէկ որոշ տեղեր դիմած և հանրային ուշադրութիւնը դարձուցած էր Մետեխի բանտարկեալներուն շուրջ։ Փարիզեան թերթերը արձագանգ տալով Կեդրոնի դիմումներուն՝ հետեւած էին Լոնտոնի մամուլին։ Այդ օրերուն՝ Ցարիզմը իր ծակ սնտուկը լեցնելու համար դիմած էր Փարիզի դրամատուներուն՝ փոխառութիւն մը կնքելու համար։

Ռուս վախկոտ ֆինանսիստները վտանգաւոր գտած էին Հնչակեան հակառուս փրոփականտը և թելադրած էին Ցարին որ վերջ տայ Մետեխի բանտի հակափրոփականտային։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԱՐՁԱԿՆ ՈՒ ՈՏԱՆԱՒՈՐԸ ՄԻՆՉԵՒ 1896 ԹՈՒԱԿԱՆԸ

ԳՐԱԳԷՏ ԼԵՌԵՆՑԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիր ախոյան, յեղափոխական և ներհուն սոցիալիստ Աւետիս Նազարբէկեան, միեւնոյն ատեն տաղանդաւոր բանաստեղծ էր։ Ռուս յեղափոխականներու յեղաշրջական ցոյցերը դաժան ցարիզմի դէմ, ռուս և գերման սոցիալիստներու նորագիւտ բանաձեւերը դասակարգային սուր բախումներուն առաջքն առնելու մտահոգութեամբ, զօրեղ կերպով տպաւորուած էին Նազարբէկի մտքին մէջ, և զինք դարձուցած նրբազգաց բանաստեղծ միտք մը, մարդկութեան վշտի և ուրախութեան երգիչը։

1883էն սկսած՝ դեռ երիտասարդական թարմ մտքի տէր Նազարբէկեան, իբր բանաստեղծ՝ ինքզինք կնքած էր Լեռենց կեղծ անունով՝ կարծէք, Սասունի, Զէյթունի և Փոքր Հայքի լեռներուն ցասումն ու պահանջը ներկայացնելու համար՝ անտարբեր աշխարհի առջև։

Իբր գեղարուեստական գրականութիւն՝ Լեռենց Թիֆլիս տպագրել տըւած էր «Ազատ ժամեր» գրքոյկը՝ 1883ին, Պետերբուրգ հրատարակած էր «Բանաստեղծութիւններ»՝ 1890ին, (որ հետագային լոյս տեսաւ Արփիարեանի խմբագրութեամբ «Մարտ» ամսաթերթին մէջ)։ Քիչ ետք լոյս տեսաւ անոր «Դարբնեւորը» դարբիններու կեանքը պատկերացնող գրքոյկը՝ Ռուսճուկ տպագրուած, և ապա՝ «Աւազակները», «Սասունը» և «Ապտակ» երգիծաթերթի մէջ բազմաթիւ իր ոտանաւորները։

Այնքան ճոխ և բեղուն էր իր բանաստեղծական արտադրանքը, որ իր շուրջ համախմբեց հետաքրքիրներու բազմութիւն մը, զինք գրաքննադատող տաղանդաւոր Ռուբէն Բէրբէրեանի դատախօսութեանց ընթացքին։

Հայ գրականութեան մէջ կը մտնէր նոր հոսանք մը, կը լսուէր նոր խօսք մը, որ բնաւ Ալիշանի, Մ. Պէշիկթաշլեանի, Պ. Դուրեանի, սոսկ անձնական զգացական յուզումներուն հետքերը չէին կրեր։

— Դասակարգային կռիւ, տիրող դասակարգի բռնութիւնը և տիրապետուող դասակարգի քաշած տառապանքները։ Հարուստի և աղքատի կեանքի հակադրութիւնը և իրարու դէմ տեղի ունեցող պայքարները․․․ Ահա՛ իր թեմաները։

Բոզուկներով աշխատող բանուորը, կռաններով ծեծող դարբինը, զէնքով աւազակներուն դիմադրող «աւազակը», հինգ մատներով ապտակող «չարագործը»։ Ասո՛նք էին իր նիւթին գլխաւոր դէմքերը։

«Ապտակ» ամսաթերթին մէջ Լեռենց կը փոխուէր «Խենթ»ի, և մեծագոյն երգիծական ճիւղը կը զարգացնէր ԺԹ. դարու Հայ գրական անդաստանին մէջ, ծանր և անգութ ապտակներուն հարուածին տակ՝ կարմրցնելով վատին, դաւաճանին և պառաւախօսին երեսները, այս էր երգիծաթերթին ուղղութիւնը։

(Միջին Արեւելքի գրական բառարանին մէջ կ'աւելնար սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակեան անունը 1903-ին, ուր այդ մականունով ան՝ պիտի պաշտպանէր բանուորական եւ Հայկական դատերը, Ամսթերտամի միջազգային սոցիալիստ Համագումարին մէջ։)

Բոլոր այս չափածոյ պոէմները կը տպագրուէին արևմտահայ և արևելահայ շրջաններուն մէջ և կը լափուէին գրականասէր ընթերցողներուն կողմէ։

Նազարբէկ կամ Լեռենց ամէնէն շատ լսուած, խօսուած և կարդացուած հեղինակներէն մէկն էր 90ական թուականներէն սկսեալ։ Անոր գրուածքներէն մէկ քանիները նո՛յնիսկ երգի վերածուած էին։

«Հնչակ», «Գաղափար» թերթերը և «Ապտակ» երգիծաթերթը՝ այդ թուականներուն ամէնէն շատ սիրուած պարբերաթերթերն էին, — փնտռուած բոլոր խաւերուն կողմէ։

Պոլսոյ և գաւառներու մէջ հրատարակուած բոլոր թերթերը կը գտնուէին Հնչակեան մամուլին գլխաւոր ճնշումին տակ, և այդ շրջանի հայ գրողները իրենց ներշնչումը կը ստանային անոնցմէ։

Այդ օրերուն լաւագոյն օրաթերթը՝ Շահնազարի «Հայրենիք»ը՝ կը խմբագրուէր Հնչակեանամիտ նոր սերնդականներուն կողմէ, ինչպէս Արփիար Արփիարեան, Տիգրան Կամսարական, Լեւոն Բաշալեան, Լեւոն Մկրտիչեան, Վահան Թէքէեան եւայլն։

Լեռենց ինչ որ կ'ընէր արձակ հազարաւոր նամակներով— կռուիլ, կոփել պայքարի ոգին, պանծացնել զէնքին դերը, արթնցնել չարիքը խափանելու կամքը — նոյն շունչով գեղարուեստական գրականութեան կը վերածէր իր թեմաները, միայն թէ՝ շատ հոգ չդարձնելով ձեւին, ոճին։

Լեռենցի բոլոր պոէմները մէկական պաճուճապատուած հրապարակագրութիւններ էին՝ բխած իր նուրբ, դիւրազգաց սրտէն։

* * *

80 և 90ական թուականներու նորածիլ գրական սերունդը, իր ծնողքէն, դրացիէն կը լսէր, և իր սեփական աչքերով կը տեսնէր Մօրուք Ժիրայրները, Պոնտոսի հերոս՝ Մինաս Օղլուները, Մնձուրի առիւծ՝ Արխանեանները և անտեսանելի, առասպելային Ջելլօները։

Այդ քարոզիչներու բերնէն ականջէ ականջ կը տարածուէր Հնչակեան առաքեալներու՝ Ծանկիւլեանի, Մարիմեանի, Գրիգոր Գլըճեանի Աքքիա կոչուած դժոխքին բանտային տանջանքներու լուրը. Լեւոնի (Ջաքարեան), Մարտիկի (Սարուխան), Ժիրայրի, Ծառուկեանի անձնազոհ ոգեւորութիւնները և այդ պարագաներու մէջ՝ անոնց արտասանած մարդասէր, ազգասէր և հայրենասէր պատգամները։

Այսպէս կը կազմաւորուէր 90ական թուականներու հայ արձակագիրը և բանաստեղծը, որոնց ռահվիրան էր Լեռենց՝ իր բազմաթիւ պոէմներով, նամակներով և յօդուածներով։

Այսպէս ծնած ու աճած հայ գրական սերունդը, գաւառներէն հալածուած կը դիմէր Պոլիս՝ հա՛յ մշակոյթի կեդրոնը։

* * *

1889-1900 թուականներուն, Փարիզի մէջ, օր մը Սիամանթօ կը հանդիպի Բէրբէրեանին, կը ծանօթանայ անոր հետ և կ'ունենայ հաճելի խօսակցութիւն մը գրական և ընկերային հարցերու շուրջ։

Սիամանթօ զարմանքով կը հարցնէ Բէրբէրեանին՝ թէ մեր արդի գրողները ինչո՞ւ գրչի և խօսքի նիւթ չեն դարձներ աշխատաւորի, բանուորի յոյզերն ու յոյսերը։ Ինչո՞ւ արդի բանաստեղծները հայ մարտիկներուն, հայրենիքի համար զոհուողներուն տիպարներ չեն ներկայացներ իրենց գրականութեան մէջ։

Աւելի տաքնալով՝ Սիամանթօ կը շարունակէ. «Կամաց-կամաց սկսած եմ սիրել Ֆրանսական գրականութիւնը, անոնց՝ ընկերային և բանուորական կեանքի շուրջ գրող բանաստեղծները, նորութիւն մը պիտի ըլլան, եթէ հայերէնի թարգմանուին»։

Բէրբէրեան անմիջապէս կը պատասխանէ.

«Դուք ինչո՞ւ կը դիմէք Ֆրանսական գրականութեան, երբ ասդին՝ Հայ բանաստեղծ մը այդ ուղղութեամբ քանի մը գրքոյկներ գրած է արդէն»։

— «Ի՞նչ կ'ըսես, հիացմունքով կը բացագանչէ Սիամանթօ, ո՞վ է այդ գրողը և ո՞ւր կրնամ հանդիպիլ իրեն»։

Խնդրոյ առարկայ բանաստեղծը՝ ինչպէս որ ենթադրեցիք՝ Լեռե՛նցն էր։ Այսպէ՛ս ան յայտնութիւն մըն էր։ Հայկական հաւաքոյթներու մէջ կը խօսուէր, կը քննուէր անոր յարուցած ընկերային և գրական թեմաները։

Լեռենց խորօրէն կը հալածուէր հայ և թուրք փաշաներէն, բարձր կղերէն, անձնական հակառակորդներէն, որուն բուն դրդապատճառը... դասակարգային նախանձն էր։

Լեռենցի բարձր գաղափարները սակայն, չունէին զինք պարտկող արտաքին ձեւը և գրական բարձր ոճը։

Բէրբէրեան յուզուած կը պատասխանէ Սիամանթոյին. «Մեր հաւաքոյթներում առարկում էին որ Լեռենցի գրածները միտումնաւոր են։ Բայց պէտք է նկատի ունենալ թէ «հին և նորի», «միտումնաւորի և ոչ միտումնաւորի», «քաղաքականի և ոչ-քաղաքական»ի և նմանօրինակ մակդիրները ոչինչ են ասում, եթէ տուեալ ստանաւորը չի՛ յուզում ընթերցողին։

Եթէ բանաստեղծը և գրագէտը ընթերցողի սրտում կը յաջողի ծնեցնել յոյզեր և յուզմունքներ, նա հասած կը լինի արուեստին և իսկական բանաստեղծութեան։ Օրինակ Գամառ-Քաթիպայի «Մայր Արաքսին» միտումնաւոր է, բայց չյուզե՞ց երիտասարդ սերունդները, միթէ չդարձա՞ւ հայ բանաստեղծութեան յաջողակներէն մին։

Միթէ՞ «Համլէթ»ի մէջ, կամ Զոլայի «Ժերմինալ»ի մէջ հեղինակը ազա՞տ է միտումից, իր անձնական հակումներից և համակրանքներից։

Անշուշտ Լեռենցի ընկերային, քաղաքական և փիլիսոփայական ստանաւորների մէջ գտնում ենք «միտումներ», բայց դա անխուսափելի է մեր ազգային և մեր ժամանակակից պատմական շրջանի համար։ Կրկնում ենք, եթէ նա կարողացաւ յուզել, կը նշանակէ թէ հասած է իր նպատակին, նա բանաստեղծ է։ Եւ նա մեծ յուզում և գրգռում յառաջ բերաւ»։

Ուրեմն Բէրբէրեան ջերմ պաշտպան էր Լեռենցի գրական սեռին և քանի մը անգամ գրասէր հասարակութեան առջեւ վերլուծման ենթարկած է անոր գրքերը: «Գրուածքի մը խորքը աւելի կարեւոր է, քան ձեւը», կը պնդէր ան:

* * *

Նոր-Նախիջեւանի Հնչակեան աքսորականներու գրական երեկոյթները եւ անձնական ներկայութիւնները իրենց շուրջ կը հաւաքէին նորանոր հետաքըրքիրներ, որոնք կը համակուէին անոնց ներշնչած ոգիով:

Այդ գրական շրջանակին մէջ դուրսէն աւելցած էին՝ Տէր Միրզաեանի եւ Գ. Աղայեանի կիները եւս, որոնք եկեր միացեր էին իրենց ամուսիններուն, Խաչիկ Վարդանեանի նշանածը՝ Օրիորդ Ֆլորա, եւ եռանդուն ու համոզուած բազմաթիւ յեղափոխականներ:

Շուտով ոստիկանական հաստատութիւնը՝ գտաւ ժողովավայրը, յայտնագործեց բոլորին եւ որոշեց քանդել եւ ցրուել յեղափոխութեան բոյնը: Խստացաւ հսկողութիւնը եւ արգիլուեցան դասախօսութիւնները:

* * *

Ռուբէն Բէրբէրեան անվերապահ մարքսիստ գրաքննադատ էր եւ հմուտ անոր պատմափիլիսոփայութեան: Ան լծուած էր գրական աշխատանքի եւ լոյս ընծայած էր լուրջ եւ ստուար հատոր մը՝ այդ առթիւ:

1899ին՝ աքսորականներու պատժման ժամկէտը հասած ըլլալով՝ ամէն մարդ իր սիրած վայրը կը քաշուէր, իսկ Բէրբէրեան՝ դարձեալ կը դիմէր Փարիզ:

Եւրոպայի մէջ ան յաճախ կը հանդիպէր հայ մտաւորականներու, որոնք աշխարհի բոլոր ծայրերէն հոն կը դիմէին գիտութեան եւ գեղարուեստի ստինքներէն հիւթ ծծելու համար:

Բէրբէրեան 1900ին Եւրոպայի մէջ կը հանդիպի Միքայէլ Վարանդեանին, որ համալսարանական մըն էր (բուն անունով Միքայէլ Յովհաննէսեան): Անոնք յաճախ վիճաբանութեան մէջ կ՚իյնային՝ իբր գաղափարի հակառակորդներ: Վարանդեան այն կարծիքէն էր՝ թէ հայ յեղափոխական գործը աւելի յաջողութիւն կ՚ունենար եթէ Պոլսոյ պատրիարքարանի ու Էջմիածնայ կաթողիկոսութեան գլուխը կանգնած անձեր «անկեղծ հայրենասէրներ եւ կրթուած մարդիկ ըլլային»:

Վարանդեան այդ տարիներուն ամէն մարդու մէջ նախ եւ առաջ կ՚ուզէր տեսնել հայրենասիրութեան զգացումը եւ գործելու «բարի կամքը»:

Հնչ. եւ դաշնակցական գործելակերպի տարբերութեան մասին խօսելով՝ Վարանդեան կը հարցնէր թէ ինչո՞ւ Հնչակեանները կեդրոնացումը կը գերադասէին ապակեդրոնացումէն: Ան կը պնդէր թէ ապակեդրոնացման սկզբունքը նախաձեռնութեան ոգի առաջ կը բերէր ընկերներու մէջ եւ կ՚ամրացնէր անոնց մէջ գիտակցութիւնը եւ պատասխանատուութեան զգացումը: Ան առանց կաշկանդելու տեղական մասնաճիւղերը, կը թոյլատրէր տեղական պայմաններու համաձայն գործունէութիւն ունենալ: Ան կ՚աւելցնէր — «Եթէ Հնչակեաններն ալ այդ թաքթիքը իր ժամանակին գործադրէին, շատ մը փորձանքներէ ազատած կ՚ըլլային»:

Ասոր ի պատասխան՝ Բէրբէրեան՝ հիմնուած Լենինցի թաքթիքային վրայ՝ կ՚ըսէր.— «Հնչակ»ի կեդրոնը՝ Ժընեւ, Աթէնք եւ Լոնտոն նստելով աւելի իրազեկ էր դարձած Թուրքիոյ բոլոր քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ ապրող հայկական կեանքին, քան թէ Կովկաս նստած Դաշնակցութիւնը, որ Վանէն ու Սասունէն անդին բան չէր տեսներ: «Եւրոպական փոստային միջոցներուն եւ առեւտրական տուներուն եւ պաշտօնէութեան քաջածանօթ Նազարբէկեան կեդրոնը, ամէն միջոցներ ունէր «առաքեալներ» ղրկելու, եւ քարոզչութիւններ ընել տալու ամէն անկիւն: Ան առատօրէն կ՚օգտագործէր եւրոպական ազատ փոստը եւ անոր պաշտօնէութիւնը»:

Կեդրոնի գլխաւոր հաղորդագիծը Սեւ Ծովի նաւահանգիստներէն անցնող նաւերն ու նաւազներն էին:

Նազարբէկեան զոյգը՝ կեդրոնացեալ ոյժի շնորհիւ միայն կարողացաւ հաղորդակցութեան ցանցեր նետել ամէն գիւղ ու քաղաք, ասպատակային խումբեր հանել դժուարամատչելի լեռներն ու սարսափի մէջ պահել Սուլթանի գործակալները:

Նազարբէկեան կեդրոնի ձեռքին կեդրոնացած էր նոյնիսկ Պաղատէն Պոլիս երկարաձգուող պետական ուղին, ուրկէ, կ՚անցնէր Սուլթանին գանձերը՝ Պասրայէն Պոլիս:

Նազարբէկին ենթակայ Չէլլօները, Աչըրդաշները, Արխանեանները, Փէհլիվանները, Արմէնակները. Ժիրայրները կրնային խանգարել Անատոլուի երթեւեկը, եւ կամ ազատ ձգել:

Ահա թէ ինչո՞ւ ցնցուած էին Սուլթանին եւ քափիթալիստներուն ջիղերը եւ հերոսացուց անոնց աչքին Հնչակեան յեղափոխականը: Գորիպալտիի յեղափոխութեան յաջողութիւնն ալ կեդրոնացեալ ուժին շնորհիւ էր:

Կեդրոնացեալ ոյժը միա՛յն գիտէր թէ ո՞ւր է այն անհրաժեշտ պահը, ո՛ւր է այն յարմար դուռը, ուր յեղափոխական զինուած բռունցքը, ամենաքիչ զոհերով, պիտի կարենար ամենամեծ արդիւնքի հասնիլ, յաչս եւրոպական զգայուն դրամատէրերուն եւ Սուլթանի սնանկ Նազըմ Փաշաներուն:

Վարանդեան կը խոստովանի թէ ապակեդրոնացումը թէեւ կը ծնի գաւառներու մէջ՝ բարթիզանական պահանջներէն, բայց ան մեկ միաւոր օգուտի դեմ կը ծնեցնե ինը միաւոր վնաս:

Շնորհիւ Նազարբէկեան ռազմավարութեան, ամբողջ Թուրքիան կ՚ենթարկուէր ցնցումի: Յեղափոխական լոյսը կը պայծառացնէր ժողովուրդին միտքը եւ կը հեշտացնէր ու կը մօտեցնէր 1908ի Սուլթանիզմի անկումը, կը հռչակուէր Սահմանադրութիւն:

* * *

Գնահատելու համար Հնչակեան գրական իրապաշտութեան արժէքը, աչքի առջեւ պէտք է ունենալ մինչեւ այդ՝ հրապարակը գրաւող ռոմանթիկ գրականութեան սանձարձակ տիրապետութիւնը:

Ռոմանթիզմի իշխաններն էին Գրիգոր Օտեան, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, Պետրոս Դուրեան, Նիկողայոս Ռուսինեան, Նարպէյ, Թ. Թերզեան, մանաւանդ Ղեւոնդ Ալիշան եւ թարգմանիչներու փաղանգը:

Անոնք թէեւ ընթերցողի երեւակայութիւնը կը գրգռէին, անցեալապաշտ հայրենասիրական բուռն պաթոսով եւ կ՚ոգեկոչէին կրօնական ու քաղաքական պայքարներու հերոսները՝ յանուն հայրենական գահի եւ քրիստոնէութեան, սակայն անոնց աչքերը Պառնասէն վար չէին իջներ եւ հայ գեղջուկին ու արհեստաւորներուն ցաւն ու տանջանքը չէին բերացներ։

Բացի այդ՝ ռոմանթիկները իրենց ներշնչումները կ'առնէին եւրոպական, մանաւանդ ֆրանսական վայելչասէր դասակարգէն, որ ոչ մէկ նմանութիւն ունէր գաւառացի հայու տառապակած կեանքին հետ։

Թարգմանչական գրականութիւնը տիրապետած էր ազգայինը եւ ընթերցողը կը կարդար փարիզեան ցած կեանքը, կաթոլիկներու պակաչայական լպիրշ «տասնօրեակ» գրուածքները, ուր կը նկարագրուէր կաթոլիկ կղերի լրբենի արարքները։ Թարգմանիչները՝ այս միջոցաւ հող կը ստեղծէին պոլսահայ քաղքենի ինքնուրոյն գրականութեան մը, որուն նիւթը կ'առնուէր միմիա գաւառացի սպասուհիներէն, խաբուած, լքուած եւ փողոց նետուած «փաթալ»ներու կերպարով։

Ի՞նչ ազդեցութիւն առաջ բերաւ Հնչակեան շարժումը գրական շրջանակներու վրայ։

Կովկասեան հայութիւնը եւ տաճկահայը՝ 1880ական թուականներուն՝ գրեթէ միշտ շփման մէջ էին իրարու հետ։

Ինչպէս տեսանք, Հնչակեան թերթերը, քարոզչութիւնը եւ ապստամբական շարժումները հիմնովին փոփոխութեան ենթարկեցին յատկապէս Պոլսոյ գրական կեանքը։

* * *

Պոլսոյ «Արեւելք» օրաթերթը հիմնուեցաւ 1884ին, երկարելով իր կեանքը մինչեւ 1912։ Կարապետ Իւթիւճեանի «Մասիս»ը կը դատապարտուէր միանալ «Արեւելք»ին եւ դառնալ «Արեւելք—Մասիս» Բիւզանդ Քէչեանի քաղքենի խմբագրապետութեան տակ։

«Արեւելք—Մասիս»ի գրական բաժնի խմբագրութիւնը սակայն կը յանձնուէր Արփիար Արփիարեանին՝ հետն ունենալով Լեւոն Բաշալեանը եւ Արշակ Զօպանեանը, որոնք արդէն սրակեալ գրողներ էին։

Արփիարեան—Բաշալեանի գրական հանգանակը կ'ըլլայ՝ գրականութիւնը հեռացնել երազային խորհրդածութիւններէն, ռոմանթիք զգայնութիւններէն եւ մօտեցնել իրական կեանքի շարժումներուն։

Արփիարեան կը սկսի իր հռչակաւոր քրոնիկները (ժամանակագրութիւն) խիզախ եւ նորութիւններու հակամէտ թափով մը, միշտ դառնալով կեանքի իրական վերիվայրումներուն շուրջ։ Իրապաշտ գրականութեան երկունքի օրերն էին։ Գաւառի հայ տառապակած կեանքը եւ Պոլսոյ մէջ բոյն դրած յեղափոխական ոգին ինքզինքը կը պարտադրէր։

Արփիարեանի գրութիւնները ընդվզումներ կ'առաջացնէին նոյնիսկ Պոլսոյ քաղքենի շրջանակներուն մէջ, երբ ան կը համադրէր գաւառի բռնութիւնները, կեղեքումները՝ քաղաքի ազատ կեանքի հետ։

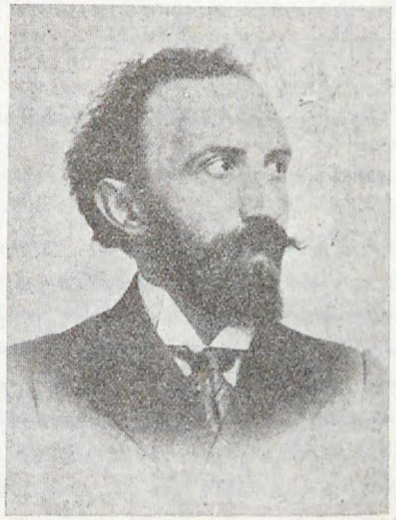
ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Արփիարեանի «Կարմիր ժամուց»ը ո՛չ միայն կ'արդարացնէր հայ ազատագրութեան դիմող Յուսիկ քահանան, այլ եւ կը յեղաշրջէր սուլթանապաշտ թաղական աղաները, որոնց աչքերը կը բացուէին տեսնելու անիրաւութիւնները իշխաններուն եւ զրկանքները ստրուկ ռայեա հայերուն։

«Հայրենիք» թերթը Հնչակեան մտաւորական ուժի խօսնակն էր, ուր կը համախմբուէին նորագիր Զօհրապները, Օտեանները, Լ. Բաշալեանները եւ շատ շատեր։

Թրքական գրաքննութիւնը ա՛լ աւելի կ'աշխուժանար եւ կրնկակոխ կը հետապնդէր յատկապէս Արփիարը եւ Բաշալեանը։

Գրիգոր Զօհրապ եւս հեռանալով պառնասեան լեռէն՝ կը մօտենար իրապաշտներուն՝ կենդանի գոյնով ներկայացնելու համար աշխատանքը, պատուախնդրութիւնը, միեւնոյն ատեն հարուածելով քաղքենի այլասերած կեանքը։

Հնչակեան իրապաշտութեան հրապարակ իջնելէն երեք տարի ետք միայն յայտնուեցան եւ կերպարանաւորուեցան դաշնակցական գրականութիւնը յանձինս՝ Սիամանթոյի, Վարանդեանի եւ Ահարոնեանի։

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

Հնչակեան իրապաշտ գրողներէն կու գայ յիշել նաեւ Սուրէն Պարթեւեան, որ գրական սահմանէն անդին ցատկելով կը մասնակցի քաղաքական դաւերուն, նսեմացնելով իր գրչի փայլը, ուրիշ շատերուն հետ։

Սմբատ Բիւրատ՝ երկար ատեն ուսուցչութիւն ըրած Հնչակեան գործիչ մտաւորականը՝ կ'անցնի գրական ասպարէզ եւ նշանաւոր կը դառնայ իր գրքերով, որոնցմէ՝ «Երլազէ Սասունը» եւ «Բանտէ բանտ»ը ժողովրդական լայն շրջանակին մէջ կը տարածեն հնչակեան ազգային գործունէութիւնը։

Լ. Բաշալեան կռնակ դարձնելով փարիզեան գրականութեան՝ իր տիպարները կը վերցնէր հայ աշխատաւոր զանգուածէն։

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

Իր «Սիւզէնի Վարպետը» (1890) գաւառէն Պոլիս անցած թշուառ ընտանիքի մը պատմութիւնն է։ Հացի կարօտ, տառապալից օրերէ ետք՝ յանկարծ կեանքը կը ժպտի այդ ընտանիքին, երբ այրի Մարիամին աղջիկը՝ Թագուհի՝ Սիւզէնի գործին վարպետը կը հռչակուի։ Գնահատուած իր աշխատանքով՝ Թագուհին կ'ապահովէր իր ընտանիքին պէտքերը։ Լուացարար մայրը՝ որ եղունգներու մաշումով կը դիեցնէր իր չորս զաւակները, այժմ, շնորհիւ իր աղջկայ աշխատանքին, կը շտկէր կորացած կռնակը։

Լ. Բաշալեան իրապաշտութիւնը կը նախընտրէր մտացածին վիպասանութենէն, որ յանպէտս կը վատնէր գրողին միտքը։

1892ին «Հայրենիք»ի մէջ լոյս տեսած «Ձրի» գրուածքով՝ Բաշալեան կը ներկայացնէր աղքատ դպրոցականի մը պատմութիւնը, որ «ձրիավարժ է»ի նախատական յորջորջումէն ձերբազատուելու համար, կը հրաժարի ուսումէն և կը դիմէ ճակտի քրտինքին, պատուաւոր աշխատանք մը ձեռք բերելով։

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Լ. Բաշալեան չորքային Հնչակեան էր և բուռն եռանդով կը վարէր կազմակերպչական գործերը՝ մինչև 1896։ Երկարատև հետապնդումներէն ազատելու համար կը փախչէր Պոլսէն և կ'ապաստանէր Լոնտոն, մասնակցելով «Մարտ» թերթին, իր իրապաշտ գրականութեամբ։ (Ափսո՜ս, որ հետագային դարձաւ դասալիք քաղքենի մը)։

Այս շրջանին բեղուն գրչի տէր էր նաև Լևոն Մկրտիչեան, որ կ'աշխատակցի «Մարտ»ի և այլ թերթերու։

Հնչակեան այս հնոցի մէջ թրծուեցաւ նաև Տիգրան Կամսարական, որ տուաւ իրապաշտ գրուածքներ «Հայրենիք»ի մէջ։ Օրինակ, անոր «Յարօն» մշեցի պանդուխտի տիպար մըն էր, որ իր հաստ բազուկը և թիկնեղ իրանը նետած հրէայի ջրհան մեքենային վրայ, կը դարձնէր անոր անիւները։ Ան ձգած էր «Երկիրը», որուն վրայ սեւ կը ցաթէր արեւը, ուր նամուսն անարգուած, կեանքը վտանգի մէջ, թալանը անկուշտօրէն կը մաշէր զիրենք։ Հոն կը տեսնուի ժահադէմ հարկահաւաքը, բիրտ դահիճը, որ կը խլէ Յարոյենց ողորմելի հիւղակին յետին կահոյքը, տուրքի մը փոխարէն, զոր չէին կրցեր վճարել «գի թուրքն անցեր էր իրենց հողերէն»։

Վահան Թէքէեան իր գրական փորձերը կ'ընէ Զօպանեանի «Ծաղիկ»ին մէջ, 1895ին։ Երուանդ Սրմաքէշխանլեան՝ Թովմաս Թէրզեանի աշակերտելէ ետք՝ կ'անցնի «Հայրենիք»ի խմբագրութեան մէջ։

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

Միքայէլ Կիւրճեան սերտօրէն կը կապուի այդ օրուան երիտասարդներուն։

Շիրվանզադէն հասակ նետած էր Բագուի հայ բանուորական կեանքի մէջ դեռ 1880 թուականէն սկսեալ։ 1889ին երբ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան մէջ կը պաշտօնավարէր, սերտ յարաբերութիւն կը մշակէր Խանազատի և Ռուբէն Բէրբէրեանի հետ, կը մկրտուէր Հնչակեան։ Ի բնէ գործօն երիտասարդ ըլլալուն՝ ան կը ստանձնէ կազմակերպչական փրոփականտի գործը և կը շրջի Ռուսաստանի հայաշատ քաղաքները՝ հիմնելով Հնչակեան մասնաճիւղեր։

Ռուբէն Բէրբէրեանի քարոզչութեան ազդեցութեան տակ՝ դասակարգային հակամարտ պայքարը կը ներմուծուի գրականութեան և թատերգութեան մէջ։

Այդ ազդեցութեամբ գրուածներէն մէկը՝ «Արսէն Դիմաքսեան» գիրքն է։ Երիտասարդը արհամարհելով հօր հարստութիւնը, կը նուիրուի բանուորին տառապանքը թեթեւցնելու աշխատանքին։

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ

«Քաոս»ը գրուած է երբ Շիրվանզադէն՝ Հնչակեան հերոսներին հետ բանտարկուած էր Մետեխի բերդին մէջ։ Նոյն շունչով գրուած է նաև «Շրջանից Արտաքսուածը», ուր Պետրոս Մարդանեան իր ուսանողական տարիներէն սկսեալ կը հալածուի իբր յեղափոխական, վերջապէս կը նուիրուի հասարակական շահերու պաշտպանութեան գործին։

Ղազարոս Աղայեան անձնապէս գործօն դեր կը կատարէ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ, որուն պատճառաւ կը հալածուի, բայց Շիրվանզադէի և Արփիարեանի նման՝ ակարութեան կողմեր ցոյց չի տար օրուան իշխանաւորներուն հանդէպ՝ իր գործունէութեան ընթացքին։

Հնչակեան խոշոր հերոսներէն՝ Ատրպետ, չի բաւականանար միայն վէպեր արտադրել, այլ Պարսկաստանի և Կովկասի մէջ՝ թեւերը սոթտած կը մտնէ ժողովրդական շարքերը, կը զինէ և Երկիր կը ղրկէ ապստամբային խումբեր, մասնակցիլ տալու համար սուլթանիզմի դէմ մղած կռիւին։

ԱՏՐՊԵՏ

Աւետիք Իսահակեան կը յօժարի դառնալ կեդրոնի անդամ, աւելի մօտէն ծառայելու ժողովուրդին, բայց գրիչը աւելի հզօր կը կշռէ իր մօտ՝ քան բրիչը, ան կը մնայ ժողովրդական երգիչ և ոչ քաղաքական գործիչ։ Պէտք չէ մոռնալ իր երիտասարդական աւիւնը և խանդը՝ որունցմով ներշնչած է իր օրուան հայ երիտասարդութիւնը, հակառակ Մետեխի բանտի խոնաւ մթնոլորտին և չարչարալից կեանքին։

Հայ անդրանիկ և հզօր յեղափոխութեան Մայր Կուսակցութիւնը այսօր՝ իր պանթէոնին մէջ կը զետեղէ իր գրչի արժանաւորները, որոնք իբր երախայրիք քիչ թէ շատ, աւիշ տուած են յեղափոխական մեծ գործին, անոր սկզբնական շրջանին, և ա՛յս, որպէս յարգանք իրենց մատուցած ծառայութեանը։ Այլ հարց է անոնց դասալքութիւնը։

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

ԱՒԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

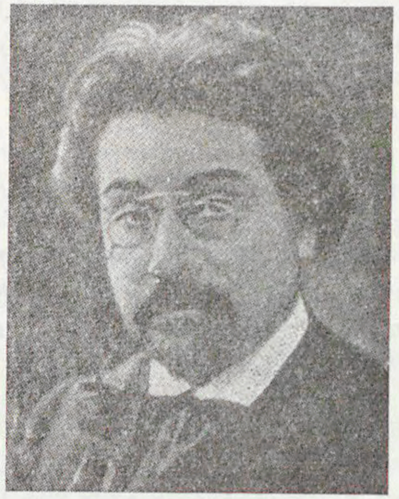

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Չենք կրնար մոռացութեան տալ համայնավար այն գրողները, որոնք իրենց հերթին նիւթական թէ՛ բարոյական օժանդակութիւններ հայթայթելով Հնչակեան կուսակցութեան՝ զօրավիգ դարձած են անոր մտաւորականներու յառաջդիմութեան։ Այդպիսիներէն եղած են մեծանուն Ստեփան Շահումեան, բանաստեղծներ՝ Յակոբ Յակոբեան և Շուշանիկ Կուրղինեան։

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆՋԱՏՈՒՄ

Իր հիմնադրութեան (1887) օրէն մինչև Զէյթունի յաղթական հերոսամարտը (1896) Հնչակեան կուսակցութիւնը իր ահաւոր մարտնչումներով՝ մեծ ազդեցութիւն գործած էր բովանդակ Թուրքիոյ ազատասէր տարրերուն վըրայ, որոնք, ի վերջոյ, 1908 ին տապալեցին Սուլթան Համիտին բռնապետութիւնը։

Տարօրինակ չէ, ուրեմն, որ՝ Սուլթանը բոլոր կարելի միջոցներով հալածէր հնչակեանութիւնը և ուզէր ժամ առաջ զայն կազմալուծել։ Այդ հալածանքներուն հետևանքով՝ հայրենանուէր հերոսական մաքառումներու ընթացքին՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը շատ բան կորսնցուց իր մարտական և գաղափարաբանական կենսունակութենէն։

Ան կորսնցուց իր ղեկավարներուն և մարտական ուժերուն միջուկը· մանաւանդ, յուսախաբ եղաւ Արևմտեան Եւրոպայի նենգամիտ դիւանագիտութենէն։

Միւս կողմէ, կուսակցութեան ներսը հետզհետէ ստեղծուած էր հոսանք մը, որ դէմ էր անոր սոցիալիստական ծրագրին ու գործունէութեան։ Այս շարժումը մասնաւորապէս շեշտուած էր Թրքահայ մտաւորականութեան մէջ՝ հակառակ Կովկասահայ ղեկավարներու ջանքերուն, որոնք թէ՛ կը հետապնդէին Թրքահայ դատը, և թէ՛ ռուս սոցիալ դեմոկրատ բանուոր· կուսակցութեան կողքին կեցած՝ ռուսահայ աշխատաւորութիւնը կը կազմակերպէին դասակարգային պայքարի՝ ընդդէմ ցարիզմին և միջազգային դրամատիրութեան։

Կուսակցութեան մէջ երևցած այս գերագրգիռ կացութիւնը քննարկութեան ենթարկելու և վերջնական եզրակացութեան մը յանգելու համար, բոլոր մասնաճիւղերու կողմէ ընտրուած պատգամաւորները, 1896 ին Լոնտոն հաւաքուեցան։

Կուսակցութեան կեդրոնը՝ մինչև այդ օր, ամբողջ ինը տարիներ, փաստօրէն կը գտնուէր Նազարբէկեան զոյգին կողմնակիցներուն ձեռքը, որոնք հսկայական զոհողութիւններու գնով և ձեռնհասութեամբ՝ կուսակցութեան վարկը և դիրքը հասցուցած էին՝ միջազգային քաղաքական և տընտեսական աշխարհը ցնցելու աստիճանին։

Որո՞նք էին դժգոհները, ինչպէ՞ս և ինչո՞ւ թշնամական հայեցակէտով զինուած՝ կ՚ուզէին ներկայանալ կեդրոնին։ Ո՞ւր և ի՞նչ միջոցներով և որո՞նց դրդումներով անոնք որդեգրեցին այդ կեցուածքը։ Ահա այրող հարցեր, զորս լուսաբանելու պահանջը կը դնէ մեր առջև։

Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութեան ծրագրի կարմիր լաթը, որուն դէմ գերագրգռուած էին ընդդիմադիրները՝ սոցիալիզմն էր, որ խիստ անմարսելի էր ո՛չ միայն աւատապետական Սուլթանիզմին, այլ և հայ և օտար մեծատէր դրամատիրութեան։

Հասկնալի էր Սուլթանիզմը, բազմագլխեան կաշառակեր փաշաներով, արիւնարբու «համիտէ»ական ժանտարմներով և աւարառու աշիրեթապետներով, բայց քիչ մը՝ վարագոյրին ետին կը մնային հայ դրամատիրական և օտար միսիոնարական հակառակորդները, որոնք շուտով հրապարակ պիտի նետուէին իրենց իրական դէմքով եւ խաժամուժ աղմկարարութեամբ։

Այդ օրերուն պուրժուազիի կեդրոնը կը նկատուէր Եգիպտոս, ուր հաստատուած եւ բարձր դիրքերու հասած էին Նուպար, Ապրօ, Եագուպ, Արթին փաշաները, Աղաթօն պէյը, որոնք ո՛չ միայն դրամատէր եւ կալուածատէր էին, այլ եւ սերտ յարաբերութիւն կը պահէին միջազգային համանման դասակարգերուն եւ պետական բարձր իշխանաւորներուն հետ։

Անոնք շատ մօտէն հետաքրքրուելով՝ լաւատեղեակ էին Հնչակեան գործունէութեան բոլոր մանրամասնութեանց՝ իրենց հարազատ տեղեկատուներու միջոցով։

Ի՞նչ խօսք՝ որ հայ եւ միջազգային ազդեցիկ դասակարգի համար հաւասարապէս խռպոտ ձայներ էին «Անկախ Հայաստան» եւ մանաւանդ «սոցիալիզմ» խօսքերը։ Անոնք «ներմուծուած էին ռուսահայ ինտելիգենցիայի կողմէն, իբր ռուսական դաշոյն՝ օսմանեան կայսրութեան կուրծքին ուղղուած»։

* * *

Պէտք էր անմիջապէս խլել ամէն տեսակ դաշոյնները եւ լռեցնել որեւէ տեղէ լսուած խռպոտ ձայները։

Հնչ. կուսակցութեան մէջ երեւցած այս գերագրգիռ եւ ճակատագրական կացութեան պատճառաւ՝ ամէն կողմերէն եկած պատգամաւորները կը հաւաքուէին Լոնտոն, 1899 Յունուար ամսին։

Այդ ժողովին կը մասնակցէին ընդդիմադիրներու ճակատէն՝ Արփիար Արփիարեան, Միհրան Տամատեան, Միհրան Սվազլը, Լեւոն Մկրտիչեան, Անտոն Ռշտունի, Աղասի, Ապահ, Հրաչեայ Մարալ եւ ուրիշներ։

Իսկ կեդրոնի կողմէն՝ Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեաններ, Ռուբէն Խանազատ, Ռուբէն Բէրբէրեան, Սագունի, Արամ Գրիգորեան (Համբ), Տիգրան Իգմիրլեան (Որսորդ), Ռ. Մալխասեան, Շմաւոն (Գաբրիէլ Կաֆեան) եւ ուրիշներ։

Նախապատրաստական ժողովներու պահուն՝ յստակօրէն կը յայտնուէր հականազարբէկեան խմբակին քլիքային կերպարը։ Ընդդիմադիրները՝ խրախուսուած փաշաներու, կղերներու, միսիոնարներու եւ մանաւանդ Թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչ՝ Մունիր պէյի կասկածելի օժանդակութենէն՝ դիրք բռնած էին «Ռուսահայ Հնչակեան կեդրոնին դէմ»։

ՇՄԱՒՈՆ

Նազարբէկեանի կեդրոնի կողմնակից պատգամաւորները կը մերժեն մասնակցիլ եւ հաշիւ ներկայացնել ժողովին՝ նկատի ունենալով անոնց յետին միտքերը։

Հակակեդրոնականները ժողովը կը գումարեն առանց Նազարբէկեան կողմնակիցներու եւ կու տան հետեւեալ որոշումը.

«... Նկատի ունենալով որ մասնակի ցոյցերու գործունէութիւնը այսուհետեւ չի կարող օգտակար ըլլալ ապստամբական գործին, նկատելով որ՝ բարթիզանական կռիւը, հրոսակային խումբերու գործունէութիւնը եւ մասնակի ապստամբութիւնները լոկ միջոցներ են՝ քաղաքական կեանքից զրկուած ժողովուրդներին մարտական ոգի ներշնչելու, կռուի եւ քաղաքական կեանքի պատրաստութեան համար եւ տեսնելով որ՝ Հնչակեան կուսակցութեան ինը տարուան այդ ուղղութեամբ գործադրած աշխատանքները արդէն իրենց նպատակին հասել են, եւ այսուհետեւ այդ միջոցների գործադրումը վնասակար կը լինի, ուժերը կը ջլատէ եւ կը վատնէ, նկատելով որ՝ սոցիալիզմը աւելորդ եւ վնասակար է հայոց դատին համար, ժողովը որոշում է՝ դադրեցնել այդ գործունէութիւնը եւ պատրաստուիլ ընդհանուր ապստամբութեան»։

Կեդրոնական նոր վարչութիւնը կը կազմուի հետեւեալ անձերէ.— Միհրան Տամատեան, Միհրան Սվազլը, Արփ. Արփիարեան, Լ. Մկրտիչեան եւ Ս. Սուրէնեան:

Այս կերպով՝ Տաճկահայ հնչակեանները կը բաժնուին Նազարբէկեանց կեդրոնէն։ Նորընտիր կեդրոնը կը փորձէ հրատարակել «Հնչակ»ը, սակայն Նազարբէկ՝ դատական միջոցներով կ'արժեցնէ իր սեփականութեան իրաւունքը եւ կը շարունակէ «Հնչակ»ի հրատարակութիւնը։ Հակասոցիալիստ թեւի կեդրոնը հարկադրուած կ'ըլլայ շարունակել առանց անունի թերթ մը իբր «Հնչակ»։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՅՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Ա. ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳՄ. ԺՈՂՈՎԸ

1896 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 28ԻՆ ԼՈՆՏՈՆ

Նազարբէկեանց կեդրոնի անդամները կը մնան անսասան։ Որո՞նք գործի գլուխ էին այդ օրերուն· Մարօ եւ Աւետիս Նազարբէկեան, Պետրոս Մարիմեան, Հմայեակ Խուշպուլեան, Ղազարոս Աղայեան, Ռուբէն Բէրբէրեան, Հրահատ Կամսար (Գրիգոր Վարդանեան), Երուանդ Պալեան, Սագունի, Լազօ, եւ ուրիշներ։

«Հնչակ»ի տէր եւ տնօրէնն էր Աւետիս Նազարբէկեան։ Այդպէս կը ճանչնար նաեւ անգլիական օրէնքը։

Հերձուածները կեդրոնը չկրցաւ անմիջապէս տէր դառնալ «Հնչակ»ին։ Նազարբէկեանց կեդրոնը կը հրահանգէ հաւատարիմ Մ· ճիւղերուն՝ նոր ընտրութիւն կատարել։

1896ի «Հնչակ»ի 18րդ թիւին մէջ կը յայտարարուի·— «Հնչակեան կուսակցութեան ծրագրին եւ սկզբունքներուն հաւատարիմ Մ· ճիւղերուն կողմէ ընտրուած պատգամաւորական ժողովը նիստի կը հրաւիրուի՝ 1896 Սեպտեմբեր 28ին՝ Լոնտոն»։

Այսպիսով՝ մարմին կ'առնէ Հնչակեան կուսակցութեան Ա· Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը։ Ժողովին ներկայ էին Յակոբ Ղազարեան՝ Լազօ (Բալախանիէն), Միհրդատ Ձերահեան՝ Բաթում քաղաքէն, Հրաչեայ Մարալ՝ Երկրէն, Մինաս Մկրտիչեան՝ Բաթումէն, Ռուբէն Բէրբէրեան՝ Լոնտոնէն, Աւլան՝ Ալէքսանդրէթէն, Մինաս, Յարութիւն եւ ուրիշներ։ Օրակարգի նիւթ կը դառնայ կուսակցութեան տագնապալից վիճակը, Հերձուածին աւերները եւ կացութիւնը բարւոքելու միջոցները։ Ժողովը քննութեան կ'ենթարկէ նախ՝ Կովկասէն եկած պատգամաւորներուն ամբաստանութիւնը՝ «Նարեկեան խումբի» ոճրագործ արարքներու մասին, որ կապ ունէր ընկեր Սմբատի սպանութեան եւ չորս մը ընկերներու վիրաւորուելուն հետ։ Ժողովը կ'որոշէ արտաքսել կուսակցութեան շարքերէն այդ ոճրագործները։

Ժողովը կը հաստատէ ատոնց անմիջական կապը Արփիարեանի դաւադրական ծրագրին հետ։ Պատգամաւորական ժողովի ԺԱ· նիստին՝ Տէր եւ Տիկ· Նազարբէկեանները կու տան իրենց հրաժարականը, խոստանալով միեւնոյն ատեն միշտ մնալ կուսակցութեան կողքին, երբ իրենց պէտքը զգացուի։

Ժողովը կրկին քուէարկութեան դիմելով, կեդրոնի անդամները կ'ընտրէ հետեւեալները·

1·— *Աւետիս Նազարբէկեան*
2·— *Մարօ Նազարբէկեան*
3·— *Ղազարոս Աղայեան*
4·— *Պետրոս Մարիմեան*
5·— *Հմայեակ Խուշպուլեան*

6·— *Երուանդ Պալեան*
7·— *Սարգիս Մուպահաճեան (Աթրպետ)*

* * *

Նորընտիր կեդրոնը իր առաջին նիստը կ'ունենայ 1896 Հոկտեմբեր 9ին, ուր կը հաստատուի Յակոբ Ղազարեանի (Լազոյի) պաշտօնը իբր Պարսկաստանի ընդհ· ներկայացուցիչ։

Կեդրոնի Բ· նիստին գանձապետ կ'ընտրուի Մարօ Նազարբէկեան, իսկ տնտեսական քննիչ՝ Հմայեակ Խուշպուլեան։ Կեդրոնի ներկայացուցիչ և խմբագրապետ՝ Ա· Նազարբէկեան, իսկ խմբագիրներ՝ կեդրոնի բոլոր անդամները։ «Հնչակ»ի, «Ապտակ»ի և «Գաղափար»ի բոլոր խմբագրականները, յօդուածները և քրոնիկները, ով որ ալ գրելու ըլլայ, նախ կեդրոնի ժողովի բովէն պիտի անցնի։

Թղթակիցներու բաժանում·— *Կիլիկիոյ թղթակցութիւնները կը տրուին Տիկին Մարօ Նազարբէկեանին։ Ամերիկայինը՝ Երուանդ Պալեանին։ Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանինը՝ Նազարբէկեաններուն և Պալեանին։ Երեք թերթերու հաշիւներու թղթակցութիւնները՝ Պ· Մարիմեանին։*

ՆԻՍՏ Է· *Ժողովը, օրուան փափուկ կացութիւնը նկատի ունենալով, չի վաւերացներ Պոլսոյ մասնաճիւղի որոշումը՝ Նազըմ փաշայի տեռորի առթիւ։*

ՆԻՍՏ Ը· *Պետրոս Գալֆայեան ներկայացուցիչ կը ղրկուի՝ Պալքաններ։*

ՆԻՍՏ ԺԵ· *Կ'որոշուի փոխել տալ կուսակցութեան կնիքը, որպէսզի Հերձուածողները չկարենան շահագործել հինը։*

ՆԻՍՏ ԺԷ· *Կ'որոշուի շրջաբերականով մը շարքերուն յայտարարել թէ՝ կուսակցութենէն անջատուած Հերձուածողները դէմ են* սոցիալիստական սկզբունքին *և նաեւ՝* սոցիալիստական վարչակարգով ստեղծուելիք Հայաստանին։

ՆԻՍՏ ԺԸ· *Հրաչեայ Մարալը կը հրաւիրուի գործակցելու կեդրոնին և որ կ'ընդունի։*

ՆԻՍՏ ԻԱ· *Անգլիացի պարոն մը և օրիորդ մը դիմած են կուսակցութեան՝ բերելու իրենց օժանդակութիւնը Հայկական Հարցին լուծման։ Պարոնը՝ (համաձայն Նիստ ԺԳ·) ներկայացուցիչ՝* 4·000 *կամաւորներու և* 20·000 *անգլիական ոսկի խոստացողի մը, պատրաստ է գրաւել ո՛րեւէ հողամաս Թուրքիայէն, զոր ցոյց կու տայ կեդրոնը, միայն թէ կուսակցութիւնն ալ իր կողմէ պիտի տրամադրէ* 30·000 *ոսկի։ Իսկ անգլիացի օրիորդը՝ կեդրոնին ներկայացուցած է ռուս յայտնի յեղափոխական Վոլխովսկիի միջոցով կուսակցութեան տրամադրութեան տակ դնելու մեծ գումար մը, որ պիտի ծառայէ Հայաստանի որեւէ մասի մը ազատագրումին, միայն թէ՝ կը պահանջէ մեծանուն հայ մը, որ երաշխաւորէ զինք։*

Այս հարցը յետաձգուեցաւ խորհրդակցելու համար կարեւոր անձերու հետ։

ՆԻՍՏ ԼԲ· *Հրաժարած՝ Ե· Պալեանի փոխարէն կը նշանակուին հետեւեալ թեկնածուները իբր կեդրոնի անդամներ՝ Հրաչեայ Մարալ, Պետրոս Տօնապետեան, Կարապետ Էֆ· Նաթանեան և Պետրոս Կիւրեղեան (Սապահ Գիւլեան)։ Կ'ընտրուի* Պետրոս Տօնապետեանը, *որպէս հմուտ կուսակցական գործերուն։*

ՆԻՍՏ ԼԴ. Հմ. Խաչպալեան կ'առաջարկէ Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւններու մէջ յառաջացնել՝ ոչ թէ ծրագրային, այլ՝ մօտաւոր նպատակի *վրայ գործնական համաձայնութիւն մը, պահելով ամէն մէկը՝ իր կուսակցական ինքնուրոյնութիւնը։*

ՆԻՍՏ ԼԸ. Նազարբէկեան պատասխանելով Խաչպալեանի առաջարկին՝ ի միջի այլոց կ'ըսէ. «Հմայեակը մի քանի նիստեր առաջ ինքն էր որ առաջարկում էր այսուհետեւ աւելի ույժ տալ սոցիալիստական փրոփականտային մեր թերթով, այժմ ի՞նչպէս բացատրել այս կերպարանափոխութիւնը։ Դաշնակցականները ցոյց տուին անարխիստական գործելակերպ։ Սկզբունքների, եթէ ոչ նոյնութիւնը, այլ համանմանութիւնն է որ տալիս է տարբեր կուսակցութիւնների՝ ընդհանուր մի ընթացք՝ գործնական հողի վրայ, որ գոյութիւն չունի մեր՝ սոցիալիստական կուսակցութեան և Դաշնակցութեան միջեւ»։

Այս հարցի վերջնական որոշումը յետաձգուեցաւ ապագային։

ՆԻՍՏ ԼԹ. Որոշուեցաւ կեդրոն հրաւիրել Յակոբ Պէքմարեանը, իսկ Սմբատ Բիւրատին պաշտօն տալ Եգիպտոսի շրջանը կազմակերպելու։

ՆԻՍՏ Խ. Խաչպալեան հրաժարած ըլլալով, անոր տեղ միաձայնութեամբ ընտրուեցաւ Հրաչեայ Մարալ։

«Հնչակ»ի դասը վերջ գտաւ ի նպաստ Նազարբէկեանի։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻՆ ՏԱԳՆԱՊԸ 1896էՆ ՄԻՆՉԵՒ 1901

1887*էն մինչեւ* 1896, *ուղիղ ինը տարի, ազատագրութեան և մաքառումի տարիներ եղան։*

«Հնչակ»ը հնչեցուցած էր կոչնակը և այն ալ շատ բարձր և արագ։ Ան, ոտքի հանած էր բազմաթիւ երիտասարդներ և լրջօրէն մտածելու մղած էր նոյնիսկ թէ՛ Սուլթանը և թէ՛ Ցարը։

«Հնչակ» սկսած էր քաղել իր ցանած սերմերուն արդիւնքը։ Բազմաթիւ զոհեր, բանտեր ու Մետեխի բերդը, նաեւ՝ Մայիսեան Բարենորոգման Ծրագիրը։ Այդ՝ 1890 — 96 *թուականներուն էր։*

Այս բոլորէն ետք, երբ կատարուած գործը և ձեռք բերուած արդիւնքը կը պահանջէր ա՛լ աւելի աշխատանք, տոկունութիւն և նոյնիսկ նորանոր զոհեր, ճիշդ հակառակը պատահեցաւ. տեղի ունեցաւ գաղափարներու տարակարծութիւն, ներքին պայքար, մինչեւ որ երկուստեք դիտապաստ ինկան անհամար զոհեր... եղբայրասպան գնդակէն, այն ալ Ամերիկայի, Եւրոպայի և Կովկասի փողոցներուն մէջ։ Իսկ Կովկասի Հնչակեան ընտրանիին ձեռքն ու ոտքը կապուեցաւ, լեզուն եւս գերանի տակ դրուեցաւ։

Այս բոլորին դիմաց սակայն ցնցուեցան որոշ և գիտակից հնչակեաններու ջիղերը։ Հիասթափած ահաւոր չարժէն, անոնք, ամէն մէկը իր տեղւոյն վրայ, իրարմէ անջատ, բայց նոյն գաղափարէն ու զգացումէն մղուած, օրուան կարգախօսը ընդունեցին՝ «Լինե՞լ, թէ չլինել»ը։

Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնը 1896*ին, այլեւս անկարող էր բարեփոխել օրուան կացութիւնը։ Այդ կեդրոնը անդամալուծուեցաւ, որով խիստ պահանջ զգացուեցաւ* վերանորոգելու *զայն։*

Արդարեւ հարուստ ազգականներու ժառանգորդ՝ Տէր և Տիկին Նազարբէկեանները սպառած էին ոչ միայն իրենց ունեցուածքը, այլեւ կորսնցուցած էին վստահութիւնը իրենց հարուստ հարազատներուն՝ անոնցմէ նորանոր

գումարներ ձեռք ձգելու և գործին տրամադրելու համար, ինչպէս ըրած էին ցարդ։

Անոնց զոհողութեան չափը իր սահմանէն յորդած և զիրենք սթափումի մղած էր։ Անկէ աւելին չէին կրնար տալ։ Վերջապէս զաւակներու տէր էին։

Անոնք խորապէս վիրաւորուած էին իրենց գործակից ընկերներէն, որոնք ո՛չ միայն իրազեկ չէին Նազարբէկեան ընտանեկան տուայտանքին, այլ կասկածի տակ առած էին անոնց ուղղամտութիւնը։

Նազարբէկեան զոյգի հրաժարումը՝ անփոխարինելի կորուստ մըն էր, որուն առջեւ շշմած կեցած էին որոշ հնչակեանները։

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒ Բ. ԺՈՂՈՎԸ ԱՂԷՔՍԱՆՏՐԻԱ — 1898 ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Միւս կողմէն, Վերակազմեալ Հնչակեան նորակազմ կեդրոնի մէջ բուռն բախում տեղի կ'ունենար Արփիարեանի և Տամատեանի միջեւ։ Իրենց Բ. Պատգամաւորական ժողովը՝ որ տեղի պիտի ունենար երեք տարիէն, ստիպուած կ'ըլլան հրաւիրել երկու տարիէն, այսինքն՝ 1898 *Յունուարին, այս անգամ Աղէքսանդրիոյ մէջ։*

Ամերիկայի Շրջանը, որ Վերակազմեալներու խմորման հնոցն էր, ժողովին կը ղրկէ իր կրքոտ անդամներէն Կարապետ Ց. Փափազեանը։ Անշուշտ, Նազարբէկեան կողմը ոչ մէկ ներկայացուցիչ կը ղրկէ և ոչ ալ կը հրաւիրուի։

Այս Պատգամաւորական ժողովն *ալ կ'որդեգրէ հակասոցիալիստական ուղղութիւնը և կուսակցութիւնը կ'ուզէ դնել նեղ ազգային գետնի վրայ։ Այս ժողովին մէջ է, որ կ'որոշուի կուսակցութեան անունը փոխել և կոչել* «Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն» *տարբերուելու համար Նազարբէկեանի թեւէն, որ կը շարունակէր մնալ մարքսիստական ուղղութեան վրայ։ Նորակազմ կուսակցութիւնը իր օրգանը կը հրատարակէ՝ «ՄԱՐՏ» անունով, Եգիպտոսի մէջ, և յետոյ՝ «ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ» թերթ մըն ալ Լոնտոնի մէջ, Արփիարեանի խմբագրութեամբ և Լ. Բաշալեանի գործակցութեամբ։*

Նոր կեդրոնական վարչութիւնը կը կազմուի հետեւեալներէ՝ Մ. Սըվազլը, Արփիարեան, Կ. Փափազեան, Փ. Ադամեան և Շահնազարեան։ Այս վերջինը կը հրաժարի և չի գար։

Ամերիկայի Շրջանէն մաս մը կ'որդեգրէ Վերակազմեալներուն ծրագիրը և կը զատուի կուսակցութեան հին կեդրոնէն։ Իսկ Պոլսոյ շրջանը կը գործէ բոլորովին անջատաբար՝ մինչեւ մթնոլորտին պարզումը։ Կ. Պոլսոյ վարիչ ընկերն էր Վահէ Արզուեան։ Եգիպտոսի Վերակազմեալ Պատգամաւորական ժողովի գլխաւոր դերակատարներէն Կ. Փափազեան, Ամերիկա վերադարձի ճամբուն, կը տեսակցի Արզուեանի հետ և կը խոստանայ Ամերիկայէն դրամական լայն օժանդակութիւն, եթէ ան կարողանայ Պոլսոյ շրջանը ենթարկել Վերակազմեալ կեդրոնին։ Կ. Փափազեան կը կատարէ իր խոստումը. Արզուեան որ Պոլսէն դուրս կը գտնուէր, կ'անցնի Պոլիս և կը սկսի գործել Վերակազմեալ պիտակին տակ։

1900 *ին Արզուեան կը ձերբակալուի թուրք կառավարութեան կողմէ, բայց Ֆրանսացի և Անգլիացի բարեկամներու միջոցով և յիշեալ երկիրներու* *դեսպաններու միջամտութեամբ՝ բանտէն կ'արձակուի. կ'անցնի Եւրոպա և անկէ ալ Ամերիկա։ Վերակազմեալներու ընդհանուր ժողովին կողմէ կ'ընտրուի կեդրոնական վարչութեան անդամ։*

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԸ ԿԸ ԳՈՐԾԵՆ

Նազարբէկեաններու թիւը բնաւ չհետաքրքրուեցաւ Վերակազմեալներու ժողովով, բայց ինքն ալ թեւերը ծալած՝ չնստեցաւ։

Պէտք զգացուեցաւ հաւատարիմ տարրերով, հաւաքական ժողով մը գումարել և հնչակեանավայել կեցուածքով դիմագրաւել սպառնացող վտանգը։

Արդարեւ, Հիւսիսային Ամերիկայի սոցիալիստ և հայրենասէր կուսակցականները արդէն խմբուած էին ի տես կեդրոնի ողբալի վիճակին։ Նոյնը նաև՝ կովկասցիները։

Ռուսաստանի կեդրոնական վայրերուն մէջ կազմակերպուեցան խորհրդակցական ժողովներ, որոնց նախաձեռնութիւնը իր վրայ վերցուց Բագուի «Բանուոր» մասնաճիւղը։ Այդ, մասնաճիւղի ներկայացուցիչ և լիազօր—գործիչ Հրահատ Կամսար (Գրիգոր Վարդանեան), սերտ շփման մէջ մտաւ Մեսխի բերդի բանտարկեալ հնչակեաններուն հետ ու լուրջ մտքերու փոխանակութիւններ կատարուեցան օրուան կացութեան մասին։

Ճիշդ այդ օրերուն կեդրոնէն Կովկաս հասաւ՝ Զէյթունի հերոս Հրաչեայ Մարալ, որ գուժեց Նազարբէկեաններու հրաժարման և կեդրոնի մէջ միայն մէկ հոգի՝ Սապահ Գիւլեանի կենալու լուրը և խնդրեց որ լուրջ կարգադրութիւններ ըլլան։

1898 *Սեպտեմբեր ամսուն, Բագուի Հնչակեան վարչութիւնը հրաւէր կարդաց Կովկասի բոլոր վերակազմուած մասնաճիւղերուն, որ ընտրեն պատգամաւորներ և աճապարեն Հոկտեմբեր ամսուն ղրկել Ռոստով։ Ինքն ալ ընտրեց երկու պատգամաւորներ Ատրներսէհ և Հրահատ Կամսար, որոնցմէ առաջինը Հրաչեայի հետ ճամբայ ինկաւ ուղղակի ժողովատեղին, իսկ ընկ. Հրահատ՝ անցնելով Թիֆլիս, Բաթում և Նովոռոսիսկ՝ ընտրել տուաւ տեղւոյն պատգամաւորները։*

Ռոստովի ժողովին՝ Հրաչեան մասնակցեցաւ իբր կեդրոնի անդամ։ Կեդրոնի անդամները ընտրուեցան Նազարբէկ, Փրօֆ. Գայեան, Համայեակ Խուշպուլեան և Սապահ Գիւլեան։

Հրաչեայ Մարալ Լոնտոն հասնելէն քանի մը շաբաթ ետք, կ'իմացնէր թէ՝ Ընդհ. ժողովին որոշումները յանձնած է Նազարբէկին և չուտով կեդրոնի կահ կարասիները և «Հնչակ»ի տպարանը իրեն կը յանձնուի, որովհետեւ Նազարբէկ կը մերժէր մնալ կեդրոնի անդամ։

Նազարբէկ եւս իր կողմէն Կովկասի կազմակերպութեանց կը տեղեկագրէր իր հրաժարականը կեդրոնէն՝ հիւանդութեան պատճառաւ։

Հրաչեան՝ վերջին նամակով կ'իմացնէր թէ՝ նորընտիր կեդրոնի անդամութենէն կը հրաժարին բոլորը, իսկ ինքն ալ միջոցներ չունէր կեդրոնը վերակազմելու, որով, կեդրոնի դրութիւնը դարձեալ կը մնար անկախ։ 1899 *ի Մարտին՝ Նազարբէկ իր նամակով խորհուրդ կու տար Կովկասեան աքսորեալ ընկերներէն Ռուբէն Բէրբէրեանին, Ռուբէն Խանազատին, Վաքիլիքին և Խաչիկ Վարդանեանին, որ երկու—երեք կարող անձեր ղրկուին Լոնտոն, Հրաչեայի հետ շարունակելու գործը։*

«Հնչակեան աքսորեալ» ընկերները կ'որոշեն իրենց մէջէն երիտասարդ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը ղրկել կեդրոն։ Իսահակեան սիրով կ'ընդունի առաջարկը, եթէ հարկ եղած անցագրային և այլ հարցեր հարթուին։ Ալէքսանդրապոլի մասնաճիւղը կը յայտնէ իր համաձայնութիւնը, որ իր ներկայացուցիչը կեդրոնի անդամ դառնայ։

Այդ ժողովին մէջ կ'որոշուի կեդրոն ղրկել նաև երիտասարդ համալսարանական Ընկ. Հրանդ Պալեանը, որ մարքսեան վարդապետութեան հմտացած մէկն էր։ Պալեան այդ օրերուն Ժընեւ կը գտնուէր, և համաձայնած ու մասնակցած էր կեդրոնի ժողովներուն։

Թիֆլիսի և Ռոստովի պատգամաւոր՝ Արմենակ Առիւծեան և Հրաչեան յայտնեցին թէ Օտեսայի մէջ տեսնուած էին Աւետիք Իսահակեանի հետ, և ան համաձայնած էր կեդրոն երթալ։ Հրաչեան լաւ տպաւորուած էր Ա. Իսահակեանէն ու փոխանցած էր 50 *րուբլի որպէս ճանապարհածախս։*

1899 *Ապրիլ–Մայիս ամիսներուն, Խուշպուլեան, Պալեան և Սապահ յայտնեցին իրենց համաձայնութիւնը և անցան կեդրոն։*

Ռուսահայ ընդհանուր ժողովը գործերու ղեկավարման համար ընդհանուր շրջիկ—գործակալ կ'ընտրէ Գրիգոր Վարդանեանը, որ շատ յաջող կերպով կը կատարէ վստահուած պարտականութիւնը։

Բայց «Հնչակ»ի հրատարակութիւնը դեռ կ'ուշանար, որ հարուած մըն էր ընդհանուր գործին։

Վերջապէս Նոյեմբերին լոյս կը տեսնէ «Հնչակ»ը՝ Վերակազմութեան շրջանի *Ա. թիւը։ Այն համարի հրապարակումը՝ մասնաճիւղերուն համար կը վերածուի խանդավառութեան նոր ալիքի ու տօնական օրուան։*

Պալեան՝ իբր համալսարանի ուսանող կը հեռանայ Լոնտոնէն և կ'անցնի Ժընեւ։ Մնացեալները կը շարունակեն գործերը։ Դեկտեմբերին լոյս կը տեսնէ «Հնչակ»ի Բ. թիւը։ Համայեակ Խուշպուլեանն ալ կը հեռանայ Լոնտոնէն։ Գործը կը մնայ Հրաչեայի ու Սապահ Գիւլեանի ուսերուն։ Հրաչեան կուսակցական գործերով երբ Կովկաս կ'անցնի, կեդրոնի միակ գործիչը կը մնայ Սապահ Գիւլեան։

Համայեակ Խուշպուլեան կու գայ Բագու և ամբողջ տարի մը կը մասնակցի կազմակերպչական գործին։

1901*ին, Հրաչեան կ'անցնի Լոնտոն և կը գործակցի Սապահին։ Միեւնոյն ատեն, առանց Սապահի համաձայնութեան, ան կը բանակցի Արփիար Արփիարեանի հետ զինք տեղաւորելու համար կեդրոնին մէջ, որուն խստիւ կը հակառակի Սապահ Գիւլեան, անոր իրաւասութիւններէն վեր գտնելով նման հարցերը։*

Սապահ՝ Կովկասի ժողովին նամակ գրելով կը պահանջէր Գ. անձի մը ընտրութիւնը կեդրոնի համար։

Այս և ուրիշ դժուարութիւնները լուծելու համար կ'որոշուի գումարել Բ. Պատգամաւորական ժողովը։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Բ· ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

1901 ՀՈԿՏ. ԼՈՆՏՈՆ

Թիֆլիս, Բաթում, Փօթի, Ռոստով, Նովորոսիսկ, Եալթա և Օտեսա դրական պատասխաններ ղրկեցին։

1901 *Հոկտ· 2ին, ինը պատգամաւորներով բացուեցաւ ժողովը։*

Բագուի պատգամաւորներն էին ընկերներ՝ Պատրիկ (Բագու), Հմ. Խուշպուլեան (Բալախանի), Սագունի, Ս· Տաշիր, Խանազատ եւայլն։

Ժողովին ներկայ գտնուող մասնաճիւղերու ներկայացուցիչները դառն օրեր կ'անցնէին ի տես կուսակցութեան և յատկապէս սոցիալիզմի դէմ դաւող «ղեկավարներու» տխուր դերին։

Այլեւս վճռական որոշումներ տալու պահը մօտեցած էր։ 12*րդ Նիստին սրտցաւ հնչակեաններ կ'որոշեն կտրուկ միջոցառումներու դիմել։ Կու տան հետեւեալ վճիռը· —* «Համագումարը վկայաթղթերով եւ վկայութիւններով քննութիւն բացաւ Արփիար Արփիարեանի, Միհրան Տամատեանի, Անտոն Ռշտունիի եւ անոնց գործակիցներու ընթացքի նկատմամբ, եւ գտաւ որ անոնք կը գործեն Հնչակեան կուսակցութեան գոյութեան, անոր սկզբունքի եւ շահերու դէմ»։

Քննութիւնը ցոյց տուաւ որ կատարելապէս հիմնաւոր էր Կեդրոնի այն վճիռը, որով Արփիար Արփիարեան՝ դեռ անցեալ Մայիսին պաշտօնապէս արտաքսուած էր կուսակցութենէն, ուր սպրդած էր վերստին անկէ վեց ամիս առաջ։ Ժողովը առանձին նկատողութեան առաւ այն պարագան, որ Արփիար Արփիարեանի դէմ արձակուած վճռագրի տակ կուսակցութեան նախորդ Կեդրոնի անդամներու հետ՝ անոր խորհրդատու անդամներու շարքին մէջ կան նաեւ Տամատեանի, Աղասիի և Ապահի անունները։

Այնուհետեւ Պատգամաւորական Ընդհանուր ժողովը հաստատեց իբրեւ ճշմարիտ ու անհերքելի այն ծանրակշիռ հիմունքներն ու վճիռը, որոնց զօրութեամբ կուսակցութեանս նախորդ Կեդրոնը հարկ ու անհրաժեշտ տեսած էր անցեալ Օգոստոս 26*ին, ընել պաշտօնական յայտարարութիւն, որով այժմ Արփիարեանի գործակից դարձած Մ· Տամատեան, Ռշտունի, Մ· Սվազլը, Ց· Օհանջանեան և անոնց գործակիցները, այլեւս չեն կրնար ո՛չ մէկ առընչութիւն ունենալ կուսակցութեանս հետ և կը յայտարարուին կուսակցութենէն արտաքսուած։*

Բ· Պատգամաւորական ժողովի կողմէ ստորագրուած Արզումանեան, Սագունի և Ս· Տաշիր։

* * *

Արտաքսուող այս անհատները, իրենց հետեւորդներով, ոչ միայն թոյլ կու տան իրենց խօսիլ Հնչակեան կուսակցութեան անունով, այլ և լոյս կ'ընծայեն «Հնչակ» անունով թերթ մը, որ իր արտաքին ձեւով յար և նման էր իսկական «Հնչակ»ին։

Այս կեղծ «Հնչակ»ի շարունակութիւնը սակայն, Անգլիական դատարանի միջոցով շուտով կ'արգիլուի, ու անոնք այսպէսով կը ստանան բարոյական ապտակ մը եւս։ Ահա դատարանի որոշումը· «Սվազլին և իր ընկերները իրաւունք չունէին գործածել «Հնչակ» անունը և ոչ ալ իրաւունք ունէին արգիլել Նազարբէկին՝ նոյն անունը գործածել։ Ուստի, մշտապէս կ'արգիլուի Սվազլիի և իր ընկերներուն «Հնչակ» անունը հրատարակութեան հանել»։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Գ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

1901—1902 ՍԵՊՏ., ԼՈՆՏՈՆ

Նազարբէկեան զոյգին և ռուսահայ Հնչակեան մտաւորականներու մեկուսացումով Վերակազմեալ կուսակցութիւնն ու Կեդրոնը կը կորսնցնէ իր ներքին և արտաքին հմայքը։

Նոր ազգայնական ոգին, որով ձեւած և չափած էին Վերակազմեալ Հնչակեանները, բնաւ չէր համապատասխաներ յեղափոխականօրէն և սոցիալիստական գաղափարներով դաստիարակուած շարքերու ներշնչումներուն և խառնուածքին։ Ճեղքուածքը հարուածած էր թէ՛ մէկ և թէ՛ միւս հատուածները։ «Նոր Կեանք»ը կամ Աթէնք հրատարակուող «Միութիւն»ը ոչ մէկ կերպով կը փոխարինէին ՀՆՉԱԿը և չէին գոհացներ յառաջադէմ երիտասարդութիւնը։ Այս կացութեան վերջ տալու և յեղափոխական գործը փրկելու առաջադրութեամբ երկու հատուածներն *ալ վերաքննութեան ենթարկեցին իրենց ուղեգիծը և անհրաժեշտ գտան նոր ժողովի մը հրաւիրել՝ երկու հատուածները վերստին միացնելու նպատակով։*

Այս Երրորդ Պատգամաւորական ժողովը *բացուեցաւ* 1901 *Սեպտեմբերին, Լոնտոնի մէջ և տեւեց... մինչեւ* 1902 *Մարտ ամիսը։*

Այս երկարաձգման պատճառները խորն էին և անլուծելի։

Վերակազմեալները ամէն գնով կ'ուզէին միութիւնը կայացնել իրենց ազդեցութեան տակ՝ ձուլելով Նազարբէկեանի հատուածը և կամ զայն ի սպառ հեռացնել ղեկավարութենէն։ Անոնք պայման կը դնէին նոյնպէս, որ Նազարբէկեան հրաժարէր ՀՆՉԱԿի սեփականատէրի իրաւունքէն, զայն փոխանցէր նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան և կառավարական օրէնքով զայն յայտարարէր կուսակցութեան անձեռնմխելի սեփականութիւնը։

Վերակազմեալները դեռ կը շարունակէին պնդել նաեւ այն մասին, թէ կուսակցութիւնը վերջնականապէս պիտի հրաժարի սոցիալիստական փրոփականտէն և գործունէութենէն և ամբողջովին պիտի նուիրուի ազգային — յեղափոխական, ապստամբական գործին ու անոր փրոփականտին։

Ռուսահայ հնչակեանները սակայն բացարձակապէս կ'ընդդիմանային այս պայմաններուն և կը նախընտրէին առանձնանալ և սոցիալ դեմոկրատական կուսակցութիւնը շարունակել։ Ահա այսպէս, ամիսներ կը ձգձգուէին բանակցութիւնները, մինչեւ որ Նազարբէկեան, յանուն համերաշխութեան կը յօժարի հրաժարիլ ՀՆՉԱԿի արտօնատէրի և սեփականատէրի իրաւունքէն՝ ի նպաստ այն անձին, կամ այն անձանց, որ ժողովը կ'որոշէ։ Այդ իմաստով ալ կը գրէ հետեւեալ նամակը·—

«Ներկայիս պատիւ ունիմ յայտնելու թէ Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական օրգան ՀՆՉԱԿ թերթի արձանագրութեան իրաւունքէս կը հրաժարիմ, յօգուտ անուններուն այն անձանց, որոնք ձեզի պիտի յանձնեն ներկայ գրութիւնս»։

Վերակազմեալները անբաւարար կը գտնեն Նազարբէկեանի այս նամակը և կը պնդեն որ փոխանցումը կատարուի երեք Վերակազմեալ ընկերներու անունով:

Վերջապէս համաձայնութիւնը կը կայանայ: Միացեալ նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը կը կազմուի հետեւեալներէ.—

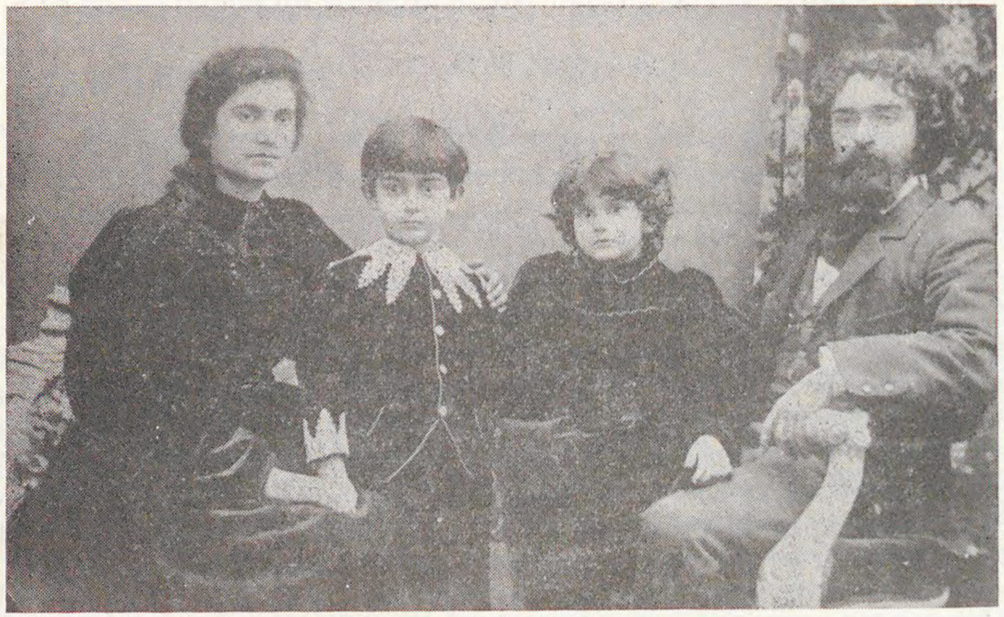

ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ԱՒԵՏԻՍ. ՄԱՐՕ ՆԱԶԱՐԲԵԿԵԱՆ ԵՒ ԶԱՒԱԿՈՒՆՔ

Սոցիալիստ Հնչակեաններու կողմէն՝ Համբարձում Արզումանեան, Սագունի (Սաղաթել), Սիմոն Հովեան, իսկ Վերակազմեալներու կողմէն՝ Վահրամ Գրիգորեան, Ալէքսան Արզուեան և Վահան Շահրիման: Այս ժողովին մէջ կը քննուի կուսակցութեան նիւթական հաշիւը (1887—1896)*: Կը հաստատուի որ գանձը մնած է* 33,000 *տոլար և տրուած է նաև ելքի կանոնաւոր հաշիւը:* 800 *ոսկին Աղասիին չհասած՝ բռնագրաւուած է:* 600 *ոսկի ալ Կիպրոսի մէջ մէկը իւրացուցած է առանց զէնքերը տալու:*

Հնչակեան երկու հատուածներու վերստին միացումը մեծ խանդավառութեամբ կ՚ընդունուի հայութեան ազատասէր ու յեղափոխական բոլոր շրջանակներուն կողմէ: Վեց տարիներու ամուլ շրջանը կը վերջանար և նոր գործունէութեան վարդագոյն հորիզոն մը կ՚ուրուագծուէր: Այս առթիւ հոս կը մէջբերենք ՀՆՉԱԿի մէկ խմբագրականը, որ շատ պերճախօս է օրուան տրամադրութիւնը նկարագրելու տեսակէտէն:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ («ՀՆՉԱԿ» 15-ՐԴ ՏԱՐԻ ԹԻՒ 4. 1902 ԱՊՐԻԼ)

«Անհուն ուրախութեամբ կը հաղորդենք հայ հասարակութեան, թէ Հին եւ Վերակազմեալ Հնչակեան երկու հատուածներուն մէջ միութեան բոլոր պայմաններուն վրայ վերջնական համաձայնութիւն գոյացած ըլլալով՝ միութիւնը կատարուած է: Միացեալ ու միակ Հնչակեան կուսակցութեան նոր Կեդրոնական Վարչութիւնս պիտի կազմուի անյապաղ, ամբողջ կուսակցութեան քուէով»:

Երկար բանակցութիւններէ, բուռն ու վճռական ճիգերէ ետք, փոխադարձ զիջումներով ու զոհողութիւններով ձեռք բերուած այս առաջին յաջողութիւնը ո՛չ միայն կը արտայայտէ մեզ այն կազդուրիչ հաստատումով՝ թէ Հնչակեան բոլոր հին ու նոր ընկերները կ՚եղբայրանան, կը համախմբուին դարձեալ, առ յաւէտ իրենց պաշտելի դրօշին տակ, այլ նաեւ՝ իրաւունք կու տայ մեզի հաւատալու, թէ ինչ որ ալ ըլլան թիւրիմացութիւնները, անձնական մտահոգութիւնները, անգիտակից ատելութիւններն ու դժբախտ, արմատացած ուծացումները, ուշ կամ կանուխ կարելի պիտի ըլլայ իրագործել հայ յեղափոխական ամբողջական եղբայրութիւնը:

Հնչակեան կուսակցութիւնը, ինք իր մէջ միացած՝ պիտի շարունակէ սակայն պահել հայ յեղափոխական միացեալ անջատ ուժերուն միասնականութիւնը հետապնդելու եւ գալի ամէն կերպով յաջողցնելու բովանդակ եւ անվերապահ կամքը: Ու մինչեւ այն ատեն աւելի քան երբէք, անվհատ յամառութեամբ պիտի ձգտի ամբողջ հայ ժողովուրդի փրկարար համերաշխութիւնը իրականացնել՝ հայ յեղափոխական գործին շուրջը:

Նախ քան միութեան կայանալը՝ հին Հնչակեան կուսակցութեան Երրորդ Պատգամաւորական ժողովը, գումարուած Լոնտոնում, իր օրակարգի բոլոր հարցերին լուծում տալուց եւ նախկին Կեդրոնից եռամեայ գործունէութեան նիւթական եւ բարոյական հաշիւները ստանալուց եւ վաւերացնելուց յետոյ, ընտրեց Կուսակցութեան նոր Կեդրոնը:

Բացի դրանից, Պատգամաւորական ժողովը, ընտրեց Գործադիր Յանձնախումբ անունով մի մարմին, պաշտօն տալով նրան տանելու կուսակցութեան ընթացիկ գործերը, մինչեւ նորընտիր Կեդրոնի անդամների տեղ հասնելը: Գործադիր Մարմինը իր պաշտօնի վրայ է արդէն, սկսած իր ընտրութեան օրից:

Հնչակեան կուսակցութեան երկու հատուածների մէջ միութիւն կայացած լինելով, հին Հնչակեան նորընտիր Կեդրոնի անդամները, համաձայն Պատգ. ժողովի նախօրօք տուած որոշման, միանալով Վերակազմեալ Հնչակեանների Ընդհ. Պատգ. ժողովի կողմից ներկայացուելիք հաւասար թւով եւ նոյն պաշտօնի համար ընտրուելիք անձնաւորութեանց հետ, կը կազմեն Միացեալ Հնչակեան կուսակցութեան միակ Կեդրոնական Վարչութիւնը:

1.— *ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԲՈԼՈՐ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐՈՒՆ*

Սիրելի Հայրենակիցներ,

Գործադիր Յանձնախումբս, *ընտրուած Լոնտոնում գումարուած Հնչակեան* Երրորդ Պատգ. ժողովից՝ *նրանից պաշտօն ստացաւ վարելու կուսակցութեան ընթացիկ գործերը մինչեւ նորընտիր Կեդրոնի անդամների տեղ հասնելը: Այժմ գտնուելով խիստ ծանրակշիռ և լուրջ բնաւորութիւն ունեցող հանգամանքների և իրողութիւնների դիմաց, ան չտապում է իր ներկայ անդրանիկ շրջաբերականով, ուղղուած համայն Հնչակեան մասնաճիւղերին, ծանուցանելու մի քանի կարեւոր որոշումներ, որոնք կայացրեց Կուսակցութեան Երրորդ Պատգ. ժողովը ցրուելուց առաջ: Դնելով ձեր առաջ այն դրութիւնը, որուն մէջ գտնւում է Կուսակցութիւնս, ժողովի ցրուելուց անմիջապէս յետոյ և յիշեցնելով ձեզ այն պարտականութիւնները՝ որոնք բղխում են նոյն այդ դրութիւնից, նոյն այդ հանգամանքներից ու ծագած իրողութիւններից. Նրանց անյապաղ կատարումը անհրաժեշտ պայման է հանդիսանում* կուսակցութեանս և ընդհանուր յեղափոխութեան վերակազմութեան և վերածընութեան։

Ա) Հնչակեան կուսակցութեան Գ. Պատգամաւորական ժողովը, ինչպէս արդէն ձեզ յայտնի է, սրանից երեք ամիս առաջ գումարուեցաւ Լոնտոնում և լուրջ ուսումնասիրութեան և քննութեան ենթարկելով այն բոլոր հարցերը, որոնք կազմում էին նրա օրակարգի նիւթերը, տուաւ խիստ կարևոր որոշումներ, որոնց մի առ մի թւումը զանց ենք առնում դնել ներկայ շրջաբերականիս մէջ։

Բ) Պատգամաւորական ժողովը յաջողութեամբ աւարտելուց յետոյ իւր եռամսեայ աշխատութիւնները, վերջին նիստին մէջ ձեռնարկելով նորոգ կեդրոնի կազմութեան, ընտրեց կեդրոնի համար կուսակցութեանս մէջ իրենց բազմաշխատ ծառայութիւններով, փորձառութեամբ ու բարոյական մաքրութեամբ յայտնի երեք անդամներ, որոնք են՝ Ռ. Խանազատ, Յ. Գայեան և Արամ Աչըգպաշեան, որոնք և անմիջապէս հրաւիրուեցան շուտափոյթ իրենց պաշտօնի գլուխն անցնելու։

Գ) Պատգամաւորական ժողովը, որպէս նախատեսութիւն, բացի կեդրոնի անդամներից, ընտրեց նաև մի շարք թեկնածուներ, որոնք պիտի կոչուին փոխարինելու բուն կեդրոնի անդամները, եթէ որևէ պատճառով նրանց բոլորին, կամ նրանցից ոևէ մէկին անկարելի լինի ընդունել առաջարկուած պաշտօնը։

Դ) Բացի այդ ընտրութիւններից, Պատգամ. ժողովը հարկաւոր համարեց ընտրել և կազմել «Գործադիր Յանձնախումբ» անուան տակ մի մարմին, պաշտօն տալով նրան՝ առկախ չթողնել կուսակցութեան ընթացիկ գործերը և վարել նրանց՝ մինչև կեդրոնի անդամների տեղ հասնելը։ Ահա այդ յանձնախումբն է, որ, ինչպէս ասացինք վերևում, ընտրուած Պատգամ. ժողովից՝ գրում է ձեզ ներկայ շրջաբերականը։

Ե) Անհուն ցնծութեամբ յայտնում ենք, որ փայլուն յաջողութեամբ պսակուեցաւ ու գլուխ եկաւ մի գործ, որի համար Երրորդ Պատգամ. ժողովը չխնայեց ո՛չ մի ջանք և ո՛չ մի զոհողութիւն։ Արդէն հասկացաք, սիրելի հայրենակիցներ, որ արդէն կատարուած մի իրողութիւն է մեր և Վերակազմեալ Հնչակեանների միջև։ Պատգամաւորական ժողովը, երկարատև խարխափումներից, վիճաբանութիւններից ու խորհրդակցութիւններից ետք, վերջապէս կազմեց պայմանաւորութիւնների մի ամբողջութիւն, զոր դնում ենք ստորև, որ և ընդունուելով Վերակազմեալներ Հնչակեանների կողմից՝ Գործադիր Յանձնախմբիս և նրանց կողմից նշանակուած լիազորի միջև Միութիւնը կայացած յայտարարուեցաւ։

2. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ա) Հնչակեան կուսակցութեան Գերագոյն Ղեկավար Մարմինը համարում է կուսակցութեանս Ընդհանուր Պատգամ. ժողովին, որից միայն կախում ունեն ծրագրային, վարչական և այլ փոփոխութիւնները, որոնք վերաբերում են ընդհանուր կուսակցութեան։ Պատգամ. ժողովի կողմից տրուած ամէն որոշում ընդհանուրին՝ պարտաւորիչ օրէնք է։

Բ) «Հնչակ»ը դառնում է Հնչակեան կուսակցութեան պաշտօնական օրգան։

Գ) «Հնչակ»ը իբրև մարտական օրգան զբաղուելու է զուտ հայ յեղափոխական և պատմական հարցերով։

Դ) Միացեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը պատասխանատու չէ Միութիւնից առաջ տեղի ունեցած անձնական և կուսակցական բոլոր պառակտումներին և բաժանումներին։

Ե) Կուսակցութեան ընդհանուր գործերի ղեկավարութիւնը պիտի կատարէ Միացեալ Կեդրոնը։

Զ) Միացեալ Կեդրոնի մէջ պիտի լինի աշխատանքի բաժանում. ա) Խմբագրական, բ) Վարչական Մարմին։ Կուսակցութեան ընդհանուր գործերը կ'որոշուին խառն ժողովով։

Է) Միացեալ Կեդրոնը կը բաղկանայ վեց հոգուց (երեքական իւրաքանչիւրից)։

Ը) Միացեալ Կեդրոնի պաշտօնավարութիւնը կը տևէ մինչև Ընդհ. Պատգ. ժողովը, որ տեղի կ'ունենայ Միութիւնից առ նուազն երկու տարի ետք։

Թ) «Հնչակ»ը կուսակցութեան օրինական սեփականութիւնն է։

Ժ) «Նոր Կեանք»ը պաշտօնական օրգան ըլլալէ կը դադրի և կը մնայ կուսակցութեան սեփականութիւնը՝ որպէս գրական հանդէս։

ԺԱ) Եթէ միևնոյն քաղաքում կան Հին և Վերակազմեալ Հնչակեան մասնաճիւղեր, որոնք միանալով կ'ընտրեն իրենց միակ վարչութիւնը, որի տրամադրութեան տակ պիտի դրուին բոլոր կուսակցական գոյքերը։

ԺԲ) Միութիւնը յատուկ շրջաբերականով պիտի յայտարարուի բոլոր մասնաճիւղերին, իսկ «Հնչակ»ի միջոցով՝ հանրութեան։

Վերոյիշեալ տասներկու կէտերը պէտք է ծառայէին որպէս հիմք՝ միութեան գոյացման համար։ Սակայն հետագային, բանակցութիւններու ընթացքին, կարգ մը նոր տարակարծութիւններ և թիւրիմացութիւններ ըստեղծուած ըլլալով զանազան մասնաճիւղերու մէջ, որոնք սխալ մեկնութիւններ տուած էին վերոյիշեալ կէտերուն, Պատգամաւորական ժողովի անունով «Վերջնագիր» կը ղրկուի մասնաճիւղերուն, որուն մէջ աւելի հանգամանօրէն կը բացատրուէին Միութեան հիմնական կէտերը։

Այդ «վերջնագիրը»՝ սոցիալիզմը Հնչակեան ծրագրէն և գործունէութեան սահմաններէն դուրս վանելու խորքն ունէր։ Ան կը ջանար պատճառաբանել թէ՝ սոցիալիզմը առ այժմ տեղ և դեր չունի հայ իրականութեան մէջ և բանուորական շարժումներուն մասնակցութիւնը՝ այս կամ այն երկրին մէջ՝ կրնար «ջլատել կուսակցութեան նիւթական և բարոյական ուժերը»։ «Վերջնագրին» մէջ նոյնիսկ վտարման սպառնալիքներ կ'ուղղուէին անսաստողներուն։

Ասկէ կը պարզուէր որ կուսակցութեան ազգայնական (հակասոցիալիստ) տարրերը կրցած էին, ժամանակաւոր կերպով իրենց ձեռքն առնել ղեկավարութիւնը և ապարէզ կը կարդային սոցիալիստական թևին, որ կը ղեկավարէր Նազարբէկ, քանի մը ռուսահայ մտաւորականներով։

Յիշեալ «վերջնագրին» մէջ կը յիշուէր նաև թէ՝ մինչև յաջորդ Պատ-

գամաւորական ժողովը՝ երկու հատուածները կրնային «իրենց ինքնուրոյն ծրագիրները պահել՝ առանց միմիանց խանգարելու»...

Ասիկա կը նշանակէր կուսակցութեան մէջ երկուութիւն սանձել և զայն օրինականացնել։ Ան կ'արգիլէր նոյնիսկ «Հնչակ»ի մէջ սոցիալիստական քարոզչութեամբ զբաղիլ. «Սոցիալիստական տեսակէտէն այնտեղ կը գրուէին այն յօդուածները միայն, որոնք կը յայտնուէին որպէս ընկերային ընդհանուր երևոյթներ և որոնք որևէ կերպով առնչութիւն կ'ունենան Հայկական Հարցին հետ»՝ կը հրահանգէր «վերջնագիր»ը։

«Հնչակ»ի խմբագրութենէն այդ օրերուն քաշուած էր Ա. Նազարբէկ։ Միութեան առթիւ քանի մը խմբագրականներ և յօդուածներ կը հրատարակուէին, որոնք կը պանծացնէին կատարուած միութիւնը։

Հնչակեան երկու թևերուն վերստին միացումը թէ՛ Հնչակեան և թէ՛ ժողովրդական խաւերուն կողմէ խանդավառութեամբ կ'ընդունուէր։ Ամէն կողմ կուսակցական և հրապարակային ժողովներ կը գումարուէին, մասնաճիւղերը կը խանդավառուէին՝ տեսնելով կուսակցութեան վերականգնումը։ Մասնաւոր նշանակութիւն ունի այդ տեսակէտէն Պոսթընի մէջ 1902 Մայիս 17ին գումարուած հրապարակային հսկայ միթինկը, օտար ճառախօսներու և պաշտօնական հիւրերու ներկայութեամբ։ Նոր վարչութիւնը իր մէջ կ'առնէ Սապահ Գիւլեանը՝ Արզումանեանի փոխարէն։

ՍԻՄՈՆ ՀՈՎԵԱՆ — Ս. ՏԱՇԻՐ

3. ՆՈՐ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ

Նորընտիր կեդրոնական Վարչութիւնը ներքնապէս ամուր կերպով իրարու զօդուած չէր։ Կուսակցութեան ձախակողմեան տարրերը բնաւ չէին դադրեր սոցիալիզմ քարոզելէ։ Ս. Սապահ Գիւլեան, Սագունի, Ս. Հովեան (Ս. Տաշիր), որոնք համոզուած մարքսիստներ էին, կը շարունակէին «Հնչակ»ի սիւնակներէն սոցիալ դեմոկրատական փրոփականտը՝ ցնցելով յետաշրջական, կղերական խաւերը և կուսակցութեան պահպանողական — ազգային շարքերը՝ Վերակազմեալները։ Սոցիալիստական թևին ոյժ կու տային ռուսահայ մտաւորականները։ Անոնք ամէն կողմ գրուած նամակներով և հանրագրութիւններով կը պահանջէին կեդրոնէն՝ Նազարբէկը վերստին «Հնչակ»ի խմբագրապետ հրաւիրել։ Այդ առթիւ նոյնիսկ Ամերիկայէն Կարապետ Մարտիկեան Լոնտոն կը մեկնի կեդրոնը համոզելու համար, նկատելով որ Նազարբէկի երկար բացակայութիւնը ա՛լ աւելի բարձրացուցած էր անոր հըմայքը և «Հնչակ»ի մէջ բացայայտօրէն կը զգացուէր անոր բացակայութիւնը։

Կեդրոնի Վերակազմեալ անդամները բացարձակապէս կը մերժեն Մարտիկեանի առաջարկը։ Այս վերջինը սակայն չի յուսահատիր։ Նազարբէկ կեդրոնէն և խմբագրութենէն մեկուսացուելով՝ ենթարկուած էր տնտեսական և հոգեկան ծանր կացութեան։ Մարտիկեան այն ատեն կ'առաջարկէր որ կեդրոնը հրատարակէ Նազարբէկի գործերը, որոնց հասոյթով ան կարենար գոնէ հոգալ իր առօրեայ ապրուստը։

Այդ օրերուն Թիֆլիսի մէջ «Մշակ» թերթի խմբագիրներէն, թիֆլիսահայ ծանօթ հրապարակախօս և հանրային գործիչ Համբարձում Առաքելեանը՝ առիթէն օգտուելով, գրքոյկ մը հանած էր, որով խիստ լեզուով մը կը քննադատէր Նազարբէկի անձնական կեանքը, մեծ յուզում պատճառելով Նազարբէկին շուրջ գտնուող ընկերներու և կուսակցական գաղափարակիցներու։ Հնչակեան կուսակցութեան ձախ հատուածը կը պնդէր որ կեդրոնը հոգայ Նազարբէկի պատասխան-գրքոյկի ծախսը, որ նախ՝ լուսաբանած կ'ըլլար հանրային կարծիքը, և երկրորդ՝ փոքրիկ հասոյթ մըն ալ ապահոված կ'ըլլար անոր հեղինակին։

Կեդրոնի արևմտահայ հատուածը կը մերժէ առաջարկը։ Այն ժամանակ ռուսահայ հատուածը նամակներով կը դրդէ Ամերիկայի շարքերը, որպէսզի բողոք բարձրացնեն Նազարբէկի վերադարձին ի նպաստ։ Համբարձում Արզումանեան այդ առթիւ կը գրէ Ամերիկայի ընկերներուն շատ ընդարձակ գրութիւն մը, բացատրելով Նազարբէկի նիւթականին վրայ ունեցած բարոյական տագնապը՝ վերը յիշուած (Հ. Առաքելեանի) գրքոյկին հրատարակութեան պատճառով։ Յայտնի կ'ըլլայ որ Նազարբէկի հրատարակելիք պատասխան գրքոյկի տպագրութեան համար պէտք էր 14—15 անգլիական ոսկի, որուն կէսը միայն կեդրոնէն կը սպասուէր։ Վերայիշեալ նամակէն կը պարզուէր, որ եթէ գրքոյկը կարելի ըլլար հրատարակել, եղած հասոյթով տպագրութեան պիտի տրուէին Նազարբէկի ուրիշ անտիպ գործերն ալ։ Սակայն կեդրոնը չ'օժանդակեր։ Այսուամենայնիւ՝ Հ. Առաքելեանի դէմ ուղղուած «Անճարակ Թզուկը» կը հրատարակուի (այս է գրքոյկին անունը) և մեծ աղմուկ կը հանէ ռուսահայ շրջանակներուն մէջ։

* * *

Երկու հատուածներու մէջ խուլ պայքարը երթալով կը սաստկանայ։ Վերակազմեալներու ղեկավարներէն (ապա վերապատուելի) Կարապետ Փափազեանը կատաղի պայքար կը մղէ կուսակցութեան սոցիալիստական գաղափարին դէմ։ Միւս կողմէ՝ հակառակորդ հատուածը Սագունիի, Սապահ Գիւլեանի և ուրիշներու միջոցաւ հակահարուած կու տար և կը ջանար կուսակցութիւնը դնել իր նախկին դիրքին վրայ։

Այսպէս, պայքարը կը սաստկանայ, մինչեւ որ 1902 Յունիս 23ին գումարուած կեդրոնի ժողովին մէջ պաշտօնապէս օրակարգի վրայ կը դրուի Նազարբէկը «Հնչակ»ի խմբագիր հրաւիրելու հարցը։

Վերակազմեալ երեք անդամները այս անգամ ալ բացարձակապէս կը մերժեն բերուած առաջարկը եւ իրենց հրաժարականը կը ղրկեն զիրենք ընտրող Վերակազմեալ շրջաններուն, պատճառաբանելով թէ՝ «անկարելի եղած է այլեւս համագործակցութիւնը»։

Վերակազմեալ Հնչակեաններու Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը կը մերժէ ներկայացուած հրաժարականը եւ իր ղեկավար Գարեգին Ջիթճեանը կը փութացնէ Լոնտոն, որպէս լիազօր ներկայացուցիչ։

Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը՝ Լոնտոնի Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական Վարչութեան երեք անդամներու (Գ. Ջիթճեան, Արզուեան եւ Շահրիման) միջոցով, ամբողջ 5—6 ամիս կանխամտածուած ծրագիրներով կ'աշխատէր չէզոքացնել ռուսահայ սոցիալիստ երեք անդամները (Ս. Տաշիր, Արզումանեան եւ Սագունի) եւ կուսակցական ղեկը կեդրոնացնել ամերիկեան հատուածին ձեռքը, որոնք Վերակազմեալներու սիւներն էին։

Այդ նպատակով Լոնտոն կը ղրկեն Պատուելի Գ. Ջիթճեանը՝ հարուստ քսակով եւ ծանր յանձնարարութիւններով։

Պատուելի Ջիթճեան կը սկսի իր անունով կուսակցութեան համար նոր բնակարաններ վարձել եւ կուսակցական գոյքերը հոն փոխադրել տալ, իբր ապահով վայր։

Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը գաղտնապէս ընտրած էր «կեղծ կեդրոն» մը, բաղկացած Շահրիմանէ, Արզուեանէ եւ Գրիգորեանէ. ասոնց արբանեակներն էին Զարեհ Քաչունեան եւ Մարգուկէսեան Վարդապետը։ Ասոնք բոլոր մասնաճիւղերը կը գրգռէին «սոցիալիստ-ռուսահայ» կեդրոնին դէմ։

«Հնչակ»ի 1903 թուականի Յունուար մէկի թիւին մէջ կը կարդանք հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը՝ երկրորդ բաժանման պատճառ եղող անհատներուն վտարման մասին.

«Սրանով պաշտօնապէս յայտարարում ենք բոլոր Հնչակեան շրջանակներին եւ հայ հասարակութեան, թէ՝

1) Ամէն կարգի ոճրագործութիւնների եւ հայ յեղափոխական գործին դէմ իրենց լարած սոսկալի դաւադրութեան պատճառով, կուսակցութենս շարքերից ընդմիշտ արտաքսուած են նախկին Վերակազմեալ Հնչակեան Հերձուածին պատկանող Ալէքսան Արզուեան, Վահան Շահրիման, Վահրամ Գրիգորեան, Կարապետ Փափազեան, Պատուելի Գարեգին Ջիթճեան, Ղեւոնդ Վրդ. Մարգուկէսեան, Ղազարոս Կոլոզեան կամ՝ Սուրէն Սուրէնեան, Զարեհ Քաչունեան, Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեան եւ Բարազամեան, ինչպէս նաեւ՝ իրենց ձեռքին գործիք դարձած խմբակը։

2) Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող անհատներ՝ Համայեակ Խուչպուլեան, Սմբատ Ռստիկեան (Կռունկ) եւ Գրիգոր Ղարիպեան կամ՝ Հրաչեայ, արտաքսուած են՝ առաջինների դաւադրութեան մասնակցելու յանցանքով։

3) Վերոյիշեալ խմբակի դաւադրական ձեռնարկը ամբողջովին երեւան ելած լինելով՝ դեռ անցեալ Դեկտ. 5ին, ներքին շրջաբերականով մը յայտարարուած էր Արզուեանի, Շահրիմանի եւ Գրիգորեանի կուսակցութենս

կեդրոնական Վարչութիւնից արտաքսումը, Հնչակեան մասնաճիւղերի հետ որեւէ յարաբերութիւն ունենալու, նաեւ կուսակցական որեւէ պաշտօն վարելու իրաւունքից զրկուած լինելը։ Բայց օգտուելով այն հանգամանքից, որ Հնչակեան Միութեան ժամանակ Վ. Շահրիման եւ Վ. Գրիգորեան եւս ընդունուած էին «Հնչակ»ի իրաւատիրութեան ցանկին մէջ, որպէս նախկին Վերակազմեալ Հերձուածի ներկայացուցիչներ, յայտնի պառակտիչ Գ. Ջիթճեանի գործակցութեամբ, իրենք իրենց կեդրոն թխելով, սկսեցին իսկական «Հնչակ»ի հետ մի կեղծ «Հնչակ» հրատարակել տարբեր հասցէով եւ Ս. Քալպար կեղծ անունով։

Յայտնելով այս բոլորը ի գիտութիւն ընդհանուրի, զգուշացնում ենք մեր բոլոր ընկերներին եւ հայ հասարակութեան՝ այդ կեղծ «Հնչակ»ի եւ յիշեալ դաւադիր եւ յեղափոխական գործը շահագործող խմբակի ամէն տեսակ շահատակութիւններից։

«Հնչակ»ը նոյն թիւին մէջ այդ հարցին կը նուիրէ ընդարձակ խմբագրական մըն ալ, ուր մանրամասնօրէն կու տայ տարակարծութեանց բուն էութիւնը եւ անգամ մըն ալ կ'ամրապնդէ կուսակցութեան շարքերը՝ սոցիալիստական ուղղութիւնը անխախտ պահելու իր վճռականութիւնը։

Ջիթճեան կը ճամբորդէ երկրէ երկիր մասնաճիւղերը գրգռելու համար կեդրոնին դէմ։ Պուլկարիոյ մէջ կը հանդիպի իրեն գաղափարակից Խուչպուլեանին եւ անկէ կը հասկնայ թէ միեւնոյն առաքելութեամբ Կովկաս մեկնած է Մխօ Շահէնը, հոն իրենց գաղափարակիցներ որսալու համար։ Ջիթճեան եւ Խուչպուլեան հարցը կը փոխեն ռուսահայ—թրքահայի եւ կը ջանան ամէն կերպով վարկաբեկել ռուսահայ հատուածը։ Պուլկարիոյ արացու հնչակեանները ի զուր կը ջանան համոզել երկու Վերակազմեալները՝ վերջ տալու սնամէջ վէճերուն եւ լծուիլ միասնական շինիչ աշխատանքի։ Ջիթճեան կ'որոշէ անցնիլ Կովկաս եւ իրենց հատուածին շուրջը համախմբել այդ տեղի շարքերը։

Իրմէ առաջ Կովկաս անցած Մխօ Շահէնը, յաճախ իր վարած փրոփականտի պատճառով կ'անարգուէր այդտեղի հայաստանցի բանուորներուն կողմէ, որոնք զինք կը դատապարտէին իր դաւադրական գործին համար։ Ի վերջոյ, վիճաբանութեան մը ընթացքին, երբ Շահէն լուտանքներ կը թափէ Հնչակեան դըրօշին հաւատարիմ մնացած գաղափարական ընկերներու հասցէին, ներկաները, քանի մը անգամ զգուշացնելէ յետոյ, զինք կը ծեծեն։ Ասոր վրայ Շահէն ատրճանակը կը քաշէ ներկաներուն վրայ, սակայն գրգռուած բազմութիւնը լինչի կ'ենթարկէ զինք։

Ռուս ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ դէպքին մասնակցողներէն 10—15 հոգի, որոնց գոյքերը խուզարկած ատեն կը բռնուին կարգ մը կարեւոր թուղթեր եւ կուսակցականներու անուանացանկեր։

ՄԽՕ – ՇԱՀԷՆ

Մխօ Շահէն, հակառակ իր վերջին շրջանի հակակուսակցական արարքներուն, իր տեղն ունի մեր հին հերոսներուն մէջ։ Ծնած էր 1866ին, Մշոյ շրջանի Տերէվանք գիւղը և շատ գործօն մասնակցութիւն ունեցած էր Հնչակեան ապստամբական գործունէութեանց մէջ, Արաբոյի, Խուլփեցի Առաքելի, Սասունցի Գրքոյի և ուրիշներու հետ։ Քանիցս ձերբակալուած ու փախած էր. Աքքիայի մէջ բանտակից եղած էր Ճանկիւլեանի հետ։ Աքքիայի բանտէն փախչելով առեն մը անցած էր Կիպրոս, աւելի ուշ Ապահի և ընկերներուն հետ Կիլիկիա՝ Աղասիին մօտ երթալու համար։ 1895ին Զորք Մարզպանի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ շատ մեծ դեր կը խաղայ։ Հոն կը ձերբակալուի և կը տարուի Հալէպի բանտը։ Ընդհանուր ներումի առեն Շահէնն ալ ազատ կ'արձակուի և կ'անցնի Ամերիկա։ Հոն ալ կը շարունակէ իր մասնակցութիւնը բերել կուսակցութեան բոլոր ձեռնարկներուն։ Սակայն, աւելի ուշ, զոհ կ'երթայ Վերակազմեալներու դաւերուն և նախկին քաջարի յեղափոխականը կը դառնայ յետաշրջական շարժման կոյր գործիք և... զոհ։

Մխօ Շահէնի սպանութեան լուրը Ամերիկա կը հասնի 1903 Ապրիլի սկիզբները և կը ցնցէ ամբողջ հայ գաղութը, որովհետև առաջին անգամն էր որ կուսակցական կեանքի մէջ եղբայրասպան դէպք մը տեղի կ'ունենար։

Մասնաւորապէս գերագրգիռ վիճակի կը մատնուին Վերակազմեալները, որոնք «վրէժ» կը պոռային և կիրքերը կը հրահրէին...։

Տակաւին Մխօ Շահէնի սպանութեան պատճառած յուզումը չմեղմացած՝ հեռագիրները կը գուժեն մահը՝ այս անգամ Գարեգին Չիթճեանի սպանութեամբ, որ տեղի ունեցած էր Օտեսայի մէջ, Յունիս 28ին։ Չիթճեան Ամերիկայի շրջանի Վերակազմեալներու օրգան «Զայն Հայրենեաց»ի խմբագիրն էր. անուանի ամբոխավար, բեմասաց, կուսակցական գործիչ։ Հասկընալի է թէ, անոնք որքան բարձր աղմուկ պիտի բարձրացնէին՝ հրահրելով վրէժխնդրութեան մոխրակոյտը։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Դ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

1903 ՍԵՊՏ. ԼՈՆՏՈՆ

Ներքին բուռն պառակտումներու ընթացքին Լոնտոնի մէջ կը գումարուի՝ Ս. Դ. Հնչ. Դ. Պատգ. Ժողովը։ Գլխաւոր մասնակցողներն էին՝ Շահրիման, Աղասեան, Որսորդ (Տիգրան Իզմիրլեան), Համբ (Արամ Գրիգորեան), Եփրեմ Կաճառեան, Վարազդատ, Ռուբէն Կարապետեան, Հրահատ Կամսար, (Գրիգոր Վարդանեան), Մ. Սուրէն (Պալքաններէն), Գալֆաեան, Մելիտոնեան, Արզումանեան, Սաղունի, Ս. Տաշիր, Ա. Աչըգպաշեան։

Ժողովը քննութեան կ'ենթարկէ պառակտումներու դրդապատճառները. կը հաստատէ Դ. Պատգ. ժողովի որոշումները. լուսաբանութեան համար Հրահատ Կամսարի կողմէ շրջանները կը ղրկուի հետևեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը.—

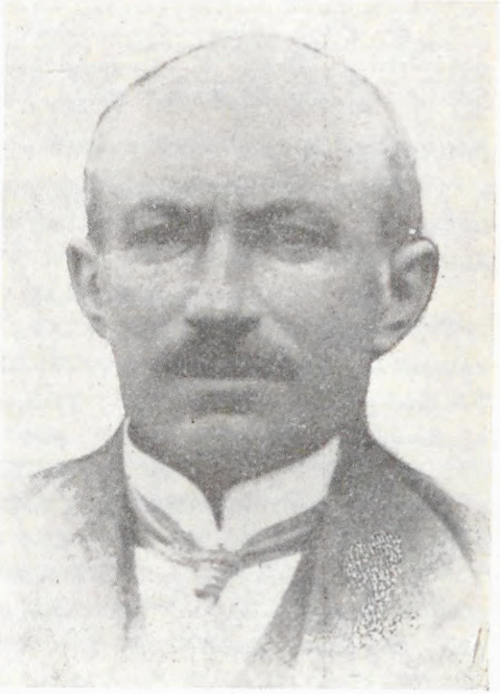

ՀՐԱՀԱՏ ԿԱՄՍԱՐ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Սրանով պաշտօնապէս յայտարարում ենք Հնչակեան շրջաններին և հայ հասարակութեան.—

1.— Թէ ամէն կարգի ոճրագործութիւնների և հայ յեղափոխական գործի դէմ իրենց լարած սոսկալի դաւադրութեան պատճառով կը հաստատենք կուսակցութեան շարքերից ընդմիշտ արտաքսումը Վերակազմեալ Հերձուածին պատկանող Ալէքսան Արզումանեան (Վահէ), Վահան Շահրիման, Վահրամ Գրիգորեան, Կարապետ Փափազեան, Պատուելի Գարեգին Չիթճեան, Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկէսեան, Սուրէն Սուրէնեան, Զարեհ Գոչունեան, Մարտիրոս Տ. Յովհաննէսեան, Բարզամեան և իրենց ագիտութեամբ դրանց ձեռքին գործիք դարձած խմբակը։

2.— Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող անդամներ Հմայեակ Խուշպուլեան, Սմբատ Ռոստիկեան (Կռունկ) և Գրիգոր Ղարիպեան (Հրաչեայ) արտաքսուած են առաջիններու հետ դաւադրութեան մասնակցած ըլլալով։

3.— Վերոյիշեալ խմբակին դաւադրական ձեռնարկը ամբողջովին երևան եկած լինելով, դեռ անցեալ Դեկտեմբեր 5ին ներքին շրջաբերականով յայտարարուած էր Արզուեանի, Շահրիմանի և Գրիգորեանի կուսակցական Կեդր. Վարչ. անդամակցութիւնից արտաքսումը և Հնչակեան մասնաճիւ-

ղերի հետ որեւէ յարաբերութիւն ունենալու կամ որեւէ պաշտօն վարելու իրաւունքից զրկուած լինելը։

Բայց օգտուելով այն հանգամանքից որ Հնչակեան Միութեան ժամանակ Շահրիման և Վ. Գրիգորեան ևս ընդունուած էին ՀՆՉԱԿի իրաւատիրութեան ցանկին մէջ, որպէս Վերակազմեալ Հերձուածի ներկայացուցիչներ, իրենք իրենց կեդրոն թխելով սկսեցին իսկական ՀՆՉԱԿի հետ զուգընթացաբար մի կեղծ ՀՆՉԱԿ հրատարակել տարբեր հասցէով և Ա. Քալպար կեղծ անունով։

Յայտնելով այս բոլորը ի գիտութիւն բոլորի ուշադրութեան, զգուշացնում ենք մեր բոլոր ընկերներին և հայ հասարակութեան այդ կեղծ ՀՆՉԱԿի և յիշեալ դաւադիր և յեղափոխական գործը շահագործող խմբակին ամէն կարգի շահատակութիւնից։

Սարդ. ՀՆՉ. Դ. ՊԱՏԳՄ. ԺՈՂՈՎ.

ԿԵԴՐՈՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

Դ. Ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովը կ'ընտրէ Կեդրոնի անդամները հետեւեալները. Ընկեր Ա. Նազարբէկեան, իբր խմբագիր ՀՆՉԱԿի, Խանազատ, Եփրեմ Կաճառեան, Սիմոն Տաշիր, Արամ Աչըգպաշ և Ղամբուրեան։

ՈՃԻՐՆԵՐԸ

Հագիւ Ժողովը լրացած էր և նորընտիր Կեդրոնը լծուած էր շինարար աշխատանքի և գործունէութեան, երբ հակառակորդ խմբակը կը սկսի ոճրագործութեան։

Նոյն տարուան Հոկտեմբերին՝ Զուիցերիոյ մէջ մահափորձ կը կատարուի Նազարբէկին դէմ, իսկ Յուլիս 7ին, Պոսթոնի մէջ արաբկիրցի Սամուէլ Կիւլէզեան ատրճանակի հարուածներով ծանրօրէն կը վիրաւորէ Ս. Սապահ-Գիւլեանը։ Հոկտեմբեր 26ին, Տիգրան Թիրեաքեան՝ Լոնտոնի մէջ կը սպանէ Սագունին (Սաղաթէլեան), իսկ Նոյեմբեր 6ին կը սպանուին Արամ Գրիգորեան (Համբ) և Տիգրան Իզմիրլեան (Որսորդ) նոյնպէս Լոնտոնի մէջ։

Այսպէս տխուր վախճան կ'ունենայ՝ այնքան մեծ յոյսերով ու դժուարութիւններով ձեռք բերուած միութիւնը։

Այս եղբայրասպան կռիւները շատ ծանր տպաւորութիւն կը ձգեն ո՛չ միայն հայ կեանքին, այլ նաև անգլիական հանրային կարծիքին վրայ, որ չէր կրնար հանդուրժել իր մայրաքաղաքին մէջ նման ոճիրներ տեսնել՝ օտարներու կողմէ, որոնց ասպնջականութիւն տուած էր կառավարութիւնը։

ՈՐՍՈՐԴ
(ՏԻԳՐԱՆ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ)

Անգլիական մամուլի բարձրացուցած բողոքն ու ոճիրին պատճառած զայրոյթը և Նոյեմբեր 6ին սպանուածներուն թաղումը՝ մեծ հետաքրքրութիւն կը ստեղծեն, այնպէս որ, առ ի զգուշութիւն, բարդութիւններու առաջքն առնելու համար ոստիկանական կարգադրութեամբ զոհերուն թաղումը տեղի կ'ունենայ ոչ թէ ժամը երկու և կէսին, ինչպէս յայտարարուած էր, այլ նոյն օրը, առաւօտեան ժամը 9ին, որով անկարելի կ'ըլլայ հասարակութեան իմացընել այս փոփոխութիւնը։ Հակառակ ասոր, դագաղները կը շրջապատուին հայ և անգլիացի գաղափարակիցներով, ծածկուած տասնեակ մը ծաղկեպսակներով և կ'առաջնորդուին գերեզմանատուն, ուր անգլիացի կրօնաւոր մը կը կատարէ կրօնական արարողութիւնը։ (Մանչեսթըրի հայ քահանան մերժած էր Լոնտոն երթալ և կատարել այդ կարգը՝ առողջական պատճառներ պատրուակելով)։ Դամբանական կը խօսի անգլիացի քահանան, որ կ'անդրադառնայ Հայկական Հարցին, և այս ոճիրներուն բուն պատճառը կը նկատէ Թուրք Սուլթանը, և կը մաղթէ որ Անգլիան իր ջանքերը չխնայէ այդ արդար հարցին կարգադրութեան համար։

Դամբանական կը խօսին նաև երկու հնչակեան ընկերներ, որոնք վեր կը հանեն զոհերուն արժանիքները, անոնց գաղափարականութիւնը, անձնուիրութիւնը։

Կ'արժէ արձանագրել թէ՝ Սագունիի յուղարկաւորութեան ժամանակ, երբ կարելի եղած էր ժամանակին լուր տալ, անհաշուելի բազմութիւն մը հետեւած էր դագաղին, որպէս յառաջդիմական նահատակի մը։ Այդ առթիւ Լոնտոնի «Տէյլի Մէյլ»ը կը գրէր.—

«Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութեան նախագահ Սագունիի յուղարկաւորութիւնը մեզի կը յիշեցնէ Գարիպալտիի յուղարկաւորութիւնը. 26 տարի առաջ՝ Պէքամէն դէպի Ֆարըսթ Հիլի գերեզմանատունը. մեր պետական անձնաւորութիւններն իսկ այսպիսի յուղարկաւորութեան չեն արժանացած»։

Թերեւս այս արձագանգներն էին, որ հարկադրեցին ոստիկանութեան՝ Համբի և Որսորդի յուղարկաւորութիւնը կատարել գաղտնի...։

***

Ինչպէս կը տեսնուի, այս եղբայրասպան կռիւներուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը կ'իյնար Վերակազմեալներուն վրայ, որոնք մինչև Կովկաս իրենց գործիչները ղրկեցին՝ քայքայելու համար իսկական Հնչակեան ճակատը։ Այդ առաջին գործիչները, Մխօ Շահէն և մանաւանդ Գ. Ջիթճեան, իրենց յախուռն, կրքոտ և մոլեռանդ կեցուածքով՝ գրգռեցին կիրքերը և ծայր տուին սպանութիւններու այս ցաւալի շարքին։

Ս. Դ. Հ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

1903 *Սեպտեմբեր* 11 *ին, Տրեզդենի մէջ գումարուած Գերման Ս. Դ. Համագումարին կը հրաւիրուի ներկայ գտնուիլ նաև Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը: Ներկայացուցիչ կը ղրկուի ընկ. Ա. Կասեանը, որ* 1920 *ին Խորհրդային Հայաստանի Ա. Վարչապետը եղաւ, (իբր համայնավար):*

Հնչակեան կուսակցութեան Դ. Ընդհ. Պատգմ. ժողովը ղրկած էր հետևեալ հեռագիրը.—

Ս. Դ. Համագումարին, Տրեզդէ.
Կ'ուղարկենք մեր սրտագին շնորհաւորութիւնները
Ս. Դ. Համագումարին: Մեր ներկայացուցիչն է
ընկ. Ա. Կասեան:

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՄՍԹԵՐՏԱՄԻ Ս. Դ. ՔՈՆԿՐԷՍԸ

Նորընտիր կեդրոնական Վարչութիւնը հրաւէր կը ստանայ 1904, *Օգոստոսի* 15 *ին, Ամսթերտամի մէջ գումարուելիք Ս. Դ. Քոնկրէսէն, որուն կը մասնակցէին* 430 *պատգամաւորներ,* 25 *երկիրներէ:*

Այդ Քոնկրէսին ներկայ էին ընկերվարական հռչակաւոր մարքեր, յանձինս Պլեխանովի, Ուքենպիլայի, Վայեանի, Ֆերրիի, Բէբէլի, Գէդի, Ժորէսի, Լիբքնեխտի, Պերնշթայնի, Կաուցկիի և այլոց:

Հնչակեան կուսակցութիւնը հետևեալ նամակը կը գրէ Քոնկրէսին.—

Սիրելի ընկերներ,

Հայ Ս. Դ. Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութեան կողմէ կու գանք շնորհաւորել Միջազգային Ս. Դ. Քոնկրէսը եւ կը ցանկանք կատարեալ յաջողութիւն:

Շատ կը ցաւինք որ անկարող ենք մեր յատուկ պատգամաւորով մասնակցիլ Քոնկրէսին, ինչպէս նաեւ (ներկայիս գումարուող) Ռուսաստանի մէջ գործող Ս. Դ. կուսակցութեան:

Ռուսաստանի Ս. Դ. Բանուորական կուսակցութեան պատգամաւորներու հետ կատարելապէս համաձայն ենք:

Մեր պատգամաւորն է ընկեր Պլեխանով:

Կեցցէ՛ Միջազգային Ս. Դեմոկրատիան:

Ստորգր. *Հնչակեան Հայ Սոց. Յեղ. Կուս.*
Կեդրոնական Վարչութիւն

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Ե. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

1905 ՍԵՊՏ. ՓԱՐԻԶ

Հինգերորդ Պատգամաւորական ժողովին գումարումը ունէր գլխաւոր պատճառ մը: Ի՞նչ էր այդ: Կեդրոնականի անդամներէն երկուքը— Նազարբէկ և Խանազատ— իրենց ազդեցութեան տակ ձգելով միւս անդամները կըրցած էին շրջաբերական մը հանել և տարածել շարքերու մէջ այն իմաստով թէ՝

«Թուրքիոյ տնտեսական և սոցիալական պայմանները հարկադրել էին մեր կուսակցութիւնը զուտ ազգային գործունէութիւն վարել այնտեղ՝ Թուրքիայում:

Մի գործունէութիւն որի թաքթիքան ու ձևերը միանգամայն տարբեր են զուտ սոցիալ-դեմոկրատական գործունէութիւնից, պարզ է, որ գործունէութիւն սկսելով Կովկասում, Ռուսաստանում, մենք պարտաւորուած ենք մշակել բոլորովին տարբեր ձևեր: Իսկ այդ պարագայում կուսակցութեան միևնոյն կեդրոնն ու օրկանը անկարող են լինելու ղեկավարել՝ երկու միմիանցից բոլորովին տարբեր բնաւորութիւն կրող՝ յեղափոխական շարժումները. առանց խոշոր հակասութիւնների մէջ ընկնելու և առանց մի երկրի շարժումը՝ միւսին զոհելու»:

Այս «հակասութիւններէն» զերծ մնալու համար, Կեդրոնը իր շրջաբերականին մէջ կ'առաջարկէր երկու միջոց.—

«Առաջինը՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը բաժնւում է երկու որոշ ու ինքնուրոյն կազմակերպութիւնների, մէկը զուտ սոցիալ դեմոկրատական՝ Կովկասում, Ռուսաստանում, իսկ միւսը ազգայնական՝ Թուրքիայում: Նրանք ունենալու են իրենց յատուկ կեդրոնները և օրկանները: Գործելու են միմիանցից անկախ և ինքնուրոյն եղանակով, պահպանելով իրար մէջ միմիայն նիւթական օժանդակութեան *կապ:*

Երկրորդ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը ամբողջութեամբ նուիրւում է Թրքահայ դատին, գործունէութեան միակ ասպարէզ ունենալով թրքաց Հայաստանը, *ու չի խառնւում Կովկասի, Ռուսաստանի շարժումներին: Իսկ այն Հնչակեան մասնաճիւղերը, որոնք ձգտում են գործել Կովկասում, Ռուսաստանում, որպէս սոցիալ դեմոկրատներ, պէտք է դադարին հնչակեան լինելուց և միանան տեղական սոցիալ դեմոկրատ կազմակերպութիւններին»:*

Պէտք է ըսել որ այսպէս մտածողները, այս ուղղութեամբ Հնչակեանութիւնը երկու ճակատներու վրայ աշխատելու մղող ընկերներն էին Ռուբէն Խանազատ, Նազարբէկ և Գ. Վարդանեան, որոնք ռուս Ս. Դ. Բանուորական կուսակցութեան արտասահմանեան ղեկավարութեան չափ մօտիկ ըլլալով, այդպիսի մտածման վրայ կանգ առած էին՝ «իրար հակառակ գործունէութեան մը սկզբունքները» նշմարելով Հնչակեան կուսակցութեան մէջ:

Հնչակեան նախկին տեսակէտի վրայ կանգնած էին Սիւնիք, Սապահ Գիւլեան, Սաքօ, Լազօ, Տաշիր և մանաւանդ Աշըգպաշեան:

Ի՞նչ է նախկին Թաքթիքան.—

«Հնչակեան կուսակցութիւնը մասնաւոր ինքնուրոյն կազմակերպութիւն մըն է՝ սոցիալ—դեմոկրատ ծրագրով։ Ան իբր հայկական շրջանի կուսակցութիւն անելիքներ ունի թէ՛ Կովկասի և թէ՛ Թրքահայաստանի շրջաններուն մէջ։

Կովկասեան ճակատի դասակարգային պայքարը կը տանի Սոց. Դեմ. կազմակերպութեանց հետ, առանց լքելու Թրքահայ դատը։

Հնչակեան կուսակցութիւնը արդէն կը պայքարի Ցարիզմին դէմ, այնպէս ինչպէս Սուլթանիզմին։ Բայց ան չի կրնար ձուլուիլ Ռուս. Սոց. Դեմ. Բանուորական կազմակերպութեան մէջ, որ կապ չունի Տաճկահայ դատին հետ։

Ձուլուելով Ռուս. Սոց. Դեմ. Բանուորական կազմակերպութեան մէջ, պարտաւոր է լքել Տաճկահայ դատը, որու համար ինք ծնած է և որու սիրոյն հազարաւոր նահատակներ տուած է, հասնելով որոշ կէտի։

Ձուլուելով՝ ան պիտի կորսուի արտասահմանի բոլոր մասնաճիւղերէն — Ամերիկա, Եգիպտոս, Սուրիա, Լիբանան, Պալքաններ և մանաւանդ Տաճկաստան։

Արեւմտահայաստանի ազատագրութեան դատը հաւասարապէս կը շահագրգռէ նաեւ Կովկասի՝ թէ՛ պուրժուա և թէ՛ աշխատաւոր դասակարգը։ Անոնց միջեւ գոյութիւն ունեցող դասակարգային պայքարը չի կրնար մոռցնել տալ Տաճկահայ ճնշուած դասակարգերու ազատագրութիւնը։

Մարքս կ'ըսէ. — «Նուաճուող ժողովուրդներու մէջ դասակարգային ներհակութիւնը վերջնական խզում յառաջ չի բերեր։ Կան հանգամանքներ երբ ազգի մը ծոցին մէջ գտնուող թէ՛ պրոլետարիատը և թէ՛ պուրժուազիան իրարու հետ կրնան միանալ։ Այդ ընդունեցին նաեւ Բէբել, Ժորէս և Ֆերրին և ուրիշներ, որոնց գրութիւնները հրատարակուած են ԵՐ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ի թիւ 10 — 12ին մէջ։

Եթէ վաղը Կովկասեան իշխանութիւնը փորձէ խլել հայ ժողովուրդի ազգային իրաւունքները (դպրոց, եկեղեցի, կալուած), բնական է որ այդ իշխանութեան դէմ՝ Եկեղեցիին հետ կողք-կողքի կը կանգնին՝ այդ իրաւունքի պաշտպանութեան համար, թէ՛ հայ պուրժուազիան և թէ՛ հայ պրոլետարիատը։

Կովկասի հայ դպրոցները փակելու պատմութեան իրադարձութիւնները յայտնի են։ Թաթարական վերջին կռիւներու ժամանակ հայ պուրժուազիան և հայ պրոլետարիատը մի կողմ դրին, մոռցան իրենց դասակարգային շահերու խտրականութիւնը և միասին կանգնեցին հայ ժողովուրդի գոյութեան սպառնացող վտանգին դէմ։

Ի՞նչ կը լինէր հետեւանքը վերջին Թաթարական կռիւներին, երբ հայ կազմակերպութիւնները բացառապէս կախում ունենային Ռուս. Սոց. Դեմ. կազմակերպութիւններէն և նրա մէջ ձուլուած լինէին։

(Ինչի՞ վերագրել այն փաստը, որ Ռուս. Սոց. Դեմ. կուսակցութեան անդամները այդ օրերուն ամբողջութեամբ մասնակցեցան Կովկասի մեր ընկերների պայքարին)։

Կովկասի և Ռուսաստանի մէջ կան աւելի քան 60.000 տաճկահայեր, որոնց ընտանիքները կը գտնուին Թրքական գեհենին մէջ, որոնք միեւնոյն ատեն կ'աշխատին Ռուսաստանի գործարաններուն մէջ, որպէս պրոլետարներ։

Ի՞նչ կը ստեղծուէր եթէ Ռուս. Սոց. Դեմ. կուսակցութիւնը հրահանգէր նաեւ նրանց որ դասակարգային պայքարէն դուրս՝ ո՛չ մէկ շարժումի մասնակցին։ Այն ատեն Ռուսաստան գտնուող Տաճկահայութիւնը՝ ոչ մէկ օգնութիւն պիտի կրնար տալ իր հարազատներուն։ Անոնք պիտի լքէին Տաճկահայ դատը, որ դատն էր իր ծննդավայր հայրենիքին, օճախն էր իր նախահայրերուն։ (Տես «ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ», 1905 Սեպտ. 13, թիւ 17)։

Պատգ. ժողովը այդ «նոր գործունէութեան» մէջ Հնչակեան կուսակցութեան լրիւ անդամալուծումը տեսնելով և առաջարկուած փաստերը, այսինքն «հակասութիւնները» հիմնական չնկատելով՝ մեծամասնութեամբ կ'որոշէ մերժել բերուած առաջարկը և կ'որդեգրէ հետեւեալ ուղին.—

«Կովկասի մէջ պրոլետարական յեղափոխական գործունէութիւն, իսկ Թրքահայաստանի մէջ, պայքարիլ եւ ձեռք բերել քաղաքական դեմոկրասի, հիմնաւորուած մարքսեան սկզբունքներով։ («Յիսնամեակ», էջ 202 — 203)։

Այս առթիւ, Խանազատ իր «Յուշերուն» մէջ կը գրէ.—

«Որոշեցինք Մարտովի՝ մեզ տուած խորհուրդին հետեւիլ՝ այն է առայժմ չմիանալ ոչ մի կուսակցութեան, այլ ընդունելով Ռուս. Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութեան ծրագիրն ամբողջութեամբ, մնալ ինքնուրոյն, սպասելով մինչեւ որ Պոլշեւիկների և Մենշեւիկների միջեւ ծագած տարակարծութիւնները հարթուին»։

Անջատուող ընկերները սպասելով՝ ոչ միայն չի կրցան հոսանք ստեղծել, այլ և իրենք իսկ չմիացան որեւէ հոսանքի ու դադրեցան երկար ատեն հայութեան քաղաքական ու տնտեսական ազատագրական աշխատանքի ծառայելէ։

Իրենց աշխատանքը եղաւ միայն ներքին կոչի մը հրատարակութիւնը, ուղղուած հնչակեան շարքերուն, ուր Հնչակեան կուսակցութենէն իրենց հեռացումը պատճառաբանուած էր։

Ե. Պատգ. ժողովը սակայն երբեք չյուսալքուեցաւ այդ երեք կարեւոր ընկերներու հեռանալովը։ Խորապէս համոզուած ըլլալով Հնչակեան կուսակցութեան առողջ գործունէութեան, շարունակեց իր ճամբան։

Ե. Պատգ. ժողովը նկատի ունենալով Կովկասեան հայ — թաթարական ազգամիջեան բախումը, նաեւ հայութեան մէջ պատահած եղբայրասպան դէպքերը, կ'որոշէ բանակցութեան մտնել Դաշնակցութեան հետ՝ կարեւոր եզրակացութեան և համաձայնութեան յանգելու համար։

Ե. Պատգ. ժողովը կ'ընտրէ Կեդրոնական Վարչութիւն մը հետեւեալ ընկերներով.—

Արամ Աչըգպաշեան, Մեծն Մուրատ (որ տակաւին Թիֆլիսի բանտն էր), Վահան Մամիկոնեան(*), իսկ Ստեփան Սապահ Գիւլեանը ՀՆՉԱԿ-ի խմբագիր։

1907ին, Մուրատ կը հասնի Եւրոպա և կը ձեռնարկէ լայն գործունէութեան մը։

(*) Վահան Մամիկոնեան (Մ. Թախթաճեան), անուանի Հնչակեան քարոզիչ Կովկաս՝ Ամերիկա եւ Իրան։

Ատրպատականի պատգամաւորն էր Սահփան Խան Եղիազարեան, որ Թաւրիզ վերադառնալով անջատուեցաւ կուսակցութենէն՝ իր հետ քաշելով Արտ. Չիլինկիրեանը, Վռամ Փիլոսեանը, Նիկողոս Տէր Յովհաննէսեանը, Սեդրակ Բանուորեանը, որոնք չկրցան Սոց. Դեմ. ֆրակցիան առաջ տանիլ, անհետացան։ Ամերիկայի պատգամաւոր Վահագն կ'անցնի Կովկաս՝ մասնակցելու հայ թաթարական ընդհարումներուն։

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐԿԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԿՈՒ ԳԱՅ

Հայ ժողովուրդը իր ամբողջութեամբ, որեւէ քայլ չառաւ՝ եւրոպական դիւանագիտութեան կողմէ խոստացուած ու ծրագրուած բարենորոգումները իրագործելու համար։

Սասունի և Զէյթունի ապստամբութիւնները, ինչպէս նաև զանազան հայաշատ կեդրոններու մէջ տեղի ունեցած հրապարակային կռիւները սպասուած արդիւնքը չի տուին։ Սուլթան Համիտ, ընդհակառակն, այդ դէպքերը պատրուակ բռնելով՝ նորանոր ջարդեր և հալածանքներ կազմակերպեց։

Այս պայմաններուն մէջ էր, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը արթնամըտութիւնը և աչալրջութիւնը կ'ունենայ վերաքննութեան ենթարկելու մինչ այդ իր ունեցած գործունէութիւնը և կ'որոշէ վերջ տալ մասնակի ապստամբական գործունէութեան և նոր ուղեգիծ մը կ'որդեգրէ՝ քարոզչութեամբ և ժողովուրդը զինելով՝ պատրաստել, յարմար վայրկեանին, ընդհանուր ապստամբութեան։

Հնչակեան այս գործելակերպին հակառակ ուղի մը կը գծեն Վերակազմեալները ու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Վերակազմեալները, իրենց նոր ծրագիրը իրագործելու համար, նոր եռանդով գործի կը սկսին՝ Կիլիկիոյ շրջանը կազմակերպելու և ապստամբութիւն կատարելու համար։ Անոնք կը յուսային այդ միջոցով Եւրոպային ստիպել ճնշում բանեցնելու Սուլթանի վրայ, իրագործելու համար հայկական նահանգներու համար գծուած բարենորոգումները։

Իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ նոր հրապարակ եկած էր, կ'ուզէ զգայացունց ելոյթներով ինքզինք պարտադրել և ժողովրդականութիւն ձեռք բերել։ Կ'որդեգրէ մասնակի ցոյցերու գործելակերպը և կը կազմակերպէ իրար յաջորդող ցոյցեր և տեռորներ։

Դաշնակցութիւնը այս ցոյցերու և տեռորներու միջոցով աւելի կը ջանար իր վրայ խօսեցնել տալ՝ քան՝ իրական արդիւնք մը ձեռք բերել։ Այդ տեսակէտէն շատ պերճախօս է իր ամենափոքր գործը, «Դրօշակ»ի մէջ շռնդալից վերտառութիւններով, չափազանցուած արտայայտութիւններով յայտարարելը, բան մը, որ աւելի շատ գաղտնի պէտք էր պահուէր։

Դաշնակցութեան ցուցադրական գործունէութեան նմոյշներ կը մնան նաև անոր կազմակերպած Պանք Օթոմանի ցոյցը և Խանասորի Արշաւանքը։

Դաշնակցութիւնը այդ օրերուն իր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր ամերիկահայ գաղութին վրայ, ուրկէ կրնար պարարտ պատառներ կորզել յեղափոխութեան անունով։

Ամերիկա կը գտնուէր Վռամեան, որ գլխաւոր գործիչն էր կուսակցութեան և խմբագիրը՝ «Հայրենիք» թերթին։

Դաշնակցութիւնը, յանձին Վռամեանի, ճիշդ մարդը գտած էր այդ նպատակի իրագործման համար։ «Հայրենիք»ի այդ շրջանի թիւերը լեցուն են պոռոտախօս արտայայտութիւններով, չափազանցուած նկարագրութիւններով և Փանջունիական զեկոյցներով, որոնք բոլորն ալ կը յանգէին դրամական օգնութեան և «անսահման կարիքները գարմանելու անհրաժեշտութեան...»։

Արկածախնդրութեան գլուխ գործոց նմոյշներ կան հոն՝ յօդուածներով և չինծու նկարներով, որոնք «յեղափոխութեան փողը կը հնչեցնէին» տակաւին ամիսներ առաջ՝ արթնցնելով Թուրք կառավարութիւնը...։

Դաշնակցութեան վարած այս քաղաքականութիւնը պարզապէս դրամական շորթանքի կը ծառայէր։ Ամերիկահայ պանդուխտ և միամիտ հայրենասէր աշխատաւորութիւնը զոհ կ'երթար դաշնակցական գործիչներու ճարտարախօսութեան, դաշնակցական թերթերու գրութիւններուն և իր խնայողութիւնները կու տար Հայաստանի ազատութեան անունով հրապարակ նետուած զանազան հանգանակութիւններուն։

Դաշնակցութեան այս քաղաքականութեան դէմ կը պայքարէին հնչակեանները «Երիտասարդ Հայաստան»ով և կուսակցութեան բեմով, իսկ Վերակազմեալները՝ «Ձայն Հայրենեաց»ով։

Նոյն պայքարը կը շարունակուէր նաև միւս գաղութներու մէջ։ Մասնաւոր կերպով հրապարակ նետուած էր Արփիար Արփիարեան՝ Լոնտոնի մէջ հրատարակուող Վերակազմեալներու օրգան՝ «Նոր Կեանք»ի մէջ։

Դաշնակցութիւնը չներեց Արփիարեանի և 1895 Դեկտ. 27ին զայն մահափորձի ենթարկեց Պոլսոյ մէջ, թէև անյաջող։

Հնչակեան, Դաշնակցական և Վերակազմեալ կուսակցութիւններու միջև ծայր առած պայքարը դժբախտաբար հետզհետէ աւելի կը խորանար, կիրքերը ալ աւելի կը բորբոքէին և կը տարածուէին թէ՛ Հայաստանի գաւառներուն և թէ՛ արտասահմանի մէջ։

Դաշնակցութիւնը մասնաւոր ատելութեամբ լեցուած էր Արփիարեանի դէմ, ասոր՝ Լոնտոնի մէջ հրատարակած Վերակազմեալ օրգան «Նոր Կեանք»ի մէջ դաշնակցական գործունէութիւնը ամենօրեան կերպով քննադատելուն համար։ Դաշնակցութիւնը տեսնելով Արփիարեանի հետզհետէ աճող ժողովրդականութիւնը և անոր մղած պայքարին զօրաւոր հակազդեցութիւնը, «Դրօշակ»ի մէկ բացառիկ թիւով զայն կ'ամբաստանէր որպէս «դաւաճան և թրքական լրտես...»։ «Դրօշակ»ի այս ամբաստանութիւնը կ'իւրացնէ նաև «Հայրենիք», աւելցնելով թէ՝ «առ այդ ձեռք բերուած են կարեւոր փաստաթուղթեր»։

Դաշնակցական—Վերակազմեալ պայքարը նոր թափ կ'առնէ այս յայտարարութեանց հետեւանքով։ Վերակազմեալները դատարան կը դիմեն, սակայն Դաշնակցութիւնը խույս կու տայ անկէ, ժամանակ ուզելով՝ փաստաթուղթերը ներկայացնելու համար։ Հրապարակային ժողովներ կը կազմակերպուէին, որոնց ընթացքին աղմուկ աղաղակով երկու կուսակցութիւնները իրարու հետ կը վիճէին ու կը պայքարէին։

«Ձայն Հայրենեաց»ի մէջ Կ. Թէլլէրեան, Վռամեանի Պոլսոյ և Էջմիածնի մէջ վարած կեանքը քննադատելէ յետոյ, կը յայտարարէր թէ՝ «ինք, Վռամեանն է որ, Պոլսոյ իր քանի մը ընկերներով, չինած է Արփիարեանի դէմ հանուած այդ փաստաթուղթերը»։ Դատը նորէն կը կնճռոտի։ Այս անգամ Վռամեանը դատ կը բանայ Վերակազմեալ Թերթին դէմ։ Քէլլէրեան կը ձերբակալուի եւ յետոյ 2000 տոլարի երաշխաւորութեամբ ազատ կ'արձակուի։ Առաջնորդ Սարաճեան Եպիսկոպոս կ'ուզէ պատուոյ ատեան մը կազմել եւ վէճը կարգադրել․ Վռամեան կը մերժէ եւ կ'ուզէ ամերիկեան դատարանով պատժել իր զրպարտիչները...։

Սակայն՝ օրեր եւ ամիսներ կ'անցնին եւ այդ դատը չի հետապնդուիր Վռամեանի կողմէ։

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ

Վերակազմեալներու՝ Կիլիկիան ազատագրելու խոստումը եւ հեռանկարը կրցած էր ունեւոր դասակարգի համակրութիւնը իրենց վրայ հրաւիրել։ Այդ համակրութիւնը գաղափարականէն աւելի ունէր տնտեսական պատճառներ։ Հայ դրամատէրը, առեւտրականը կը յուսար Կիլիկիոյ անկախութեամբ նոր եւ լայն շուկաներ ստեղծել իր առեւտրական ցանցը ընդարձակելու համար։

Իր այդ ակնկալութիւններուն համար, նպաստաւոր կռուաններ էին Կիլիկիոյ աշխարհագրական դիրքը, որ ծովի միջոցով Եւրոպայի եւ հեռաւոր աշխարհամասերու հետ դիւրին հաղորդակցութիւն կը պահէր եւ յետոյ՝ զինուորական տեսակէտով, հայը պիտի կարողանար օտար երկիրներէ պահանջուած օգնութիւնը արագօրէն ստանալ։ Այս տրամադրութիւններէն օգտուելով՝ Վերակազմեալները կրցած էին բաւական մեծ գումարներ ձեռք բերել հայ հարուստներէն։

Բայց այս բարեկամական յարաբերութիւններու ամէնէն զեղուն շրջանին, յանկարծ հեռագիրներ կը հաղորդեն, թէ՝ Պոլսոյ մէջ տեռորի ենթարկուած է ծանօթ մեծահարուստ Աբիկ Ունճեան, Ամերիկայէն հոն գացած Վերակազմեալի մը կողմէ։

Այս սպանութիւնը հայ իրականութեան մէջ շատ մեծ աղմուկ կը հանէ, որ իր անդրադարձը կ'ունենայ նաեւ կուսակցութեան ներսն ալ։ Հոն՝ ոմանք կ'արդարացնեն կատարուած սպանութիւնը, ըսելով թէ՝ «յանուն Սուրբ Գործին կատարուած է»...։ Ուրիշներ կը դատապարտեն այդ քայլը, որովհետեւ դրամական խնդրոյ համար եղած էր...։ Կուսակցութեան ուրիշ տարակարծութիւններուն կը միանայ նաեւ այս սպանութեան պարագան, որով ծայր կու տայ պառակտումի եւ քայքայումի գործը։ Այս տարակարծութիւնները մասնաւոր սուր բնոյթ կ'առնեն Ամերիկայի մէջ, որ յիշեալ կուսակցութեան ողնասիւնը կը նկատուէր։ Այդ օրերուն հոն ուրիշ խնդիր մըն ալ ծագած էր։

Ալէքսան Արզուեան (Վահէ), որ իբրեւ թէ «Զէյթունի լեռները կը գործէր»՝ Ամերիկա կ'անցնի եւ կուսակցութեան հաշուոյն երկար ատեն կը դարմանուի...։ Կուսակցութեան գանձապահի պաշտօնը այդ օրերուն յաջողած էր ձեռք ձգել Ղեւոնդ Վրդ. Մարգուկէսեան, որ Վահէի դարմանումի անուան տակ՝ հսկայ գումարներ մսխած էր կուսակցութեան սնտուկէն։

Վերակազմեալներու Նահանգային Վարչութիւնը լուծուած կը յայտարարուի․ շարքերը կը կորսնցնեն իրենց հաւատքն ու վստահութիւնը ղեկավարութեան նկատմամբ։ 1906ին Ֆիչպուրկի մէջ գումարուած Վերակազմեալներու Պատգամաւորական ժողովը անկարող կ'ըլլայ պառակտման առաջքն առնել։ Հոն կուսակցութիւնը կը բաժնուի երկուքի։

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վերակազմեալներու այս նոր պառակտումի հետեւանքով այդ կուսակցութեան մէջ տեսակ մը անիշխանութիւն կը ստեղծուի։ Անպատասխանատու մարդիկ կը սկսին ահաբեկչական սպառնալիքներով դրամ պահանջել հայ մեծահարուստներէն՝ «յեղափոխութեան եւ ազատագրական պայքարի» անունով։ Այդ տեռորներէն մէկ զգայացունցը, տեղի կ'ունենայ 1907 Յուլիս 22ին Նիւ Եորքի մէջ, որուն զոհ կ'երթայ գորգի վաճառական Յովհաննէս Թաւշանճեան, Վերակազմեալ Պետրոս Խաչատուրեան անունով մէկու մը կողմէ, այն պատճառաբանութեամբ թէ՝ «Թաւշանճեան մերժած էր սպառնալիքով ուզուած դրամը վճարել...»։

Այս անիմաստ եւ դատապարտելի սպանութիւնը շատ ծանր անդրադարձ մը կ'ունենայ ամերիկեան հանրային կարծիքին վրայ։ Ամերիկեան մամուլը խստիւ կը դատապարտէ վայրենաբարոյ այս արարքը եւ կը պահանջէ հետապնդել բոլոր պատասխանատուները։

Այս դէպքը՝ Վերակազմեալներէն ոմանք կը դատապարտեն, ոմանք ալ կ'արդարացնեն, որով՝ տարակարծութեան անկիւնը երթալով կը լայննայ՝ անկարելի դարձնելով զիրար հասկնալը։

Թաւշանճեանի սպանութեան հետեւանքով առաջ եկած հանրային յուզումը տակաւին վերջ չգտած՝ նոր սպանութիւն մը տեղի կ'ունենայ, այս անգամ Գահիրէի մէջ։ Մինչ առաջինը զոհ կը տանէր պարզ առեւտրական մը, այս երկրորդը հայութենէն կը խլէր իր տաղանդաւոր գրագէտներէն մին՝ Արփիար Արփիարեանը։

Արդէն իսկ համազգային համբաւի տիրացած այս մեծ գրագէտը՝ նախապէս անգամ մը Պոլսոյ մէջ կրած էր Դաշնակցութեան տեռորի առաջին հարուածը, որ սակայն մահացու չէր եղած։ Հակառակ ատոր, Արփիարեան կը շարունակէր իր մշակած մեծարժէք գրականութեան համընթաց՝ հրապարակախօսութեամբ՝ բուռն պայքար մղել Դաշնակցութեան դէմ։

1901էն սկսեալ՝ Արփիարեան Վերակազմեալներէն հեռանալով՝ ատեն մը կը մնայ Վենետիկ, ուր տնտեսական ամենածանր պայմաններու մէջ կ'ապրի։ Հակառակ ատոր, ան Վենետիկի մէջ կը հրատարակէ «Հայ Հանդէս»ը որ կը դադրի երկրորդ մահափորձի մը պատճառով։ Իր բարեկամները զինք կը հրաւիրեն Եգիպտոս, ուր կ'անցնէ ան՝ երեք փոթորկալից տարիներ։

Եգիպտոսի մէջ Արփիարեան ստանձնած էր «Շիրակ»ի եւ «Լուսաբեր»ի խմբագրութիւնը։ Ան կը սկսի բուռն պայքար մղել Վերակազմեալներու Արզուական թեւին դէմ, որ սպառնալիքներով դրամ կը պահանջէր Եգիպտոսի հարուստ հայերէն։ Արփիարեան խիստ լեզուով մը կը դատապարտէր այդ յոռի գործելակերպը եւ կը թելադրէր հայ հարուստներուն՝ կարեւորութիւն չտալ սպառնալիքներուն եւ չի քաջալերել արդիական եւ նորատիպ դրամաշորթները, որոնք կը գործէին «Սուրբ Գործի» անուան տակ։

Արփիարեան իր դէմ ունէր Լեւոն Լարենցը, որ Ունճեանի սպանութենէն ետք Եգիպտոս անցած՝ կը խմբագրէր Վերակազմեալներու օրգան՝ «Ազատ Բեմ»ը։ Այս պայքարը վերջ կը գտնէ Արփիարեանի սպանութեամբ։

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ ՀՐԱՊԱՐԱԿ Կ'ԻՋՆԷ

Այսպէս, հայ կեանքը մատնուած էր կատարեալ տագնապի մը, որուն ոչ մէկ լուծում տալ կարելի կը նկատուէր։ Գարեգին Չիթճեանի, Ա. Ռունճեանի, Թաւշանճեանի, Ա. Արփիարեանի սպանութիւնները զայրոյթով, վախով, արգահատանքով և զզուանքով լեցուցած էին հայերու հոգիները, որոնց կ'աւելնար նաև Դաշնակցական ծանօթ գործիչ՝ Վարդոյի սպանութիւնը՝ իր իսկ կուսակցութեան կողմէ, որպէս ներքին պայքարի մը արդիւնք...։

ՄՈՒՐԱՏ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Վարդօն Ֆիլիպէի մէջ հրատարակուող դաշնակցական Շարժում թերթի խմբագիրն էր, որ հրապարակ հանած էր կուսակցութեան մէջ տեղի ունեցած մեծ զեղծարարութիւն մը՝ զէնքերու առևտուրի կապակցութեամբ։ Վարդօն կը սպաննուի, նոր յուզում մը պատճառելով՝ այս անգամ Դաշնակցական շարքերուն և համակիրներուն։ Հայ ազգային մթնոլորտը, մանաւանդ յեղափոխական շրջանակներուն մէջ կը դառնայ անշնչելի։ Հայ կեանքը կը մատնուի կատարեալ անիշխանութեան, և ոչ ոք ելք մը կրնայ գտնել...։

Ճիշդ այդ օրերուն էր, որ Մեծն Մուրատ (Պօյաճեան), Սասունի ապստամբութեան քաջարի հերոսը կուսակցական կարգադրութեամբ Թրիպոլսոյ զնտանէն կը յաջողի փախչիլ և անցնիլ Եւրոպա։ (Այս փախուստի անձնուէր աշխատողներէն էր՝ իր քոյրը Հայկանոյշ)։

Այս լուրը անսահման բերկրութեամբ կ'ընդունուի հայութեան բոլոր խաւերուն կողմէ։ Յեղափոխական շրջանակները իրմէ նոր և փրկարար բան մը կը սպասէին՝ նկատի առնելով Մեծն Մուրատի յեղափոխական մաքուր անցեալը, անբասիր կեանքը և նուիրեալ հայրենասիրութիւնը։ Մեծն Մուրատ տակաւին բանտին մէջ գտնուած ատեն իսկ՝ թղթակցութիւն կը պահէր Հնչակեան կեդրոնին և ղեկավար ընկերներու հետ՝ ցուցմունքներ տալով, թելադրանքներ ընելով կուսակցական այս կամ այն հարցին մասին։

Մեծն Մուրատ՝ ժամանակաւորապէս կը հաստատուի Փարիզ, ուրկէ կը սկսի իր գործօն մասնակցութիւնը բերել կուսակցական գործերուն։ Ամէն կողմերէ դիմումներ, աղերսական նամակներ կը հասնին Մեծն Մուրատին, որպէսզի հրապարակ գայ և համագործակցութիւն ստեղծէ յեղափոխական պառակտուած կազմակերպութիւններու և ղեկավարներու միջև՝ միասնական ճակատ կազմելու և միացեալ ուժերով պայքարելու հասարակաց թշնամիին դէմ։

Մեծն Մուրատի փախուստը, այն դժնատեսիլ, ահարկու պարսպապատ Լիմանէն, հարիւրաւոր փորձառու պահակներով պաշտպանուած, Հնչակեան կուսակցութեան հեղինակութեան և մեծ ուժին՝ նոր ապացոյցը հանդիսացաւ։ Մեծն Մուրատի փախուստով Հնչակեանութիւնը վերածնուած էր և վերստացած իր երբեմնի հմայքը։ Ան՝ կը ներկայանար հայ յեղափոխութեան խորհրդանիշը։ Մեծն Մուրատ, կարծես հայ յեղափոխութիւնն իսկ էր, որ կաշկանդուած էր Աքքիայի բանտին մէջ։

ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

ՄՈՒՐԱՏԻ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉԸ

Ընդառաջելով ամէն կողմէ արտայայտուած փափաքին՝ Մեծն Մուրատ հրապարակ կ'իջնէ և կոչով մը կը դիմէ բոլոր կուսակցութիւններուն՝ համագործակցութիւն ստեղծելու և միասնական ուժերով պայքարելու թուրք բռնակալութեան դէմ։

Իր պատմական նշանակութեան համար, ստորև կու տանք այդ կոչը՝ ամբողջութեամբ.

«Փարիզ հասնելէս ի վեր սրտի գոհունակութեամբ կարդացի քանի մը թերթերու մէջ՝ թէ՛ անհատներու եւ թէ՛ խմբագիրներու կողմէ հրապարակաւ գրուած, եւ թէ՛ առանձին ինծի հասած բազմաթիւ նամակներ, որոնցմով կուսակցութիւններու մէջ միութիւն կամ համերաշխութիւն յառաջացնելու համար՝ ազնիւ ընկերներ եւ բարեկամներ թելադրութիւններ կ'ընեն եւ ցանկութիւններով յոյսեր կը տածեն իմ վրայ՝ այդ մասին:

Որքան ալ շատ կանուխէն պարտականութիւն զգացի, անմիջապէս իւրաքանչիւրին առանձին առանձին պատասխանելով՝ արձագանգ եւ գոհացում տալ իրենց փափաքներուն, եւ սակայն յիշելով անցեալին մէջ եղած հապճեպ միութեանց անօգտակարութիւնը, ես ինծի թոյլ տուի քիչ մը եւս համբերել եւ սպասել, ըսելով «աւելի լաւ է ուշ, քան՝ երբեք»:

Ընդունուած իրողութիւն եւ ճշմարտութիւն է, որ քաղաքական կուսակցութիւնները ազգի մը, կամ ժողովուրդի մը յառաջդիմութեան ազդակներն են եղած, բայց տխուր իրականութիւնն այն է, որ մեր մէջ կուսակցական անուան տակ եղած պայքարը աւելի եսական, թշնամական եղած է, քան թէ՝ գաղափարական, եւ, դժբախտաբար կուսակցականները, (քիչ բացառութեամբ) կուսակցամոլ դառնալով՝ գործը հետզհետէ ծայրայեղութեան եւ դատապարտելի եղբայրասպանութեան հասցուցած են:

Չեմ կարող հաստատել թէ, կրնայ ըլլալ մէկը, որ բռնակալի լուծին ծանրութիւնը քիչ թէ շատ զգացած լինի՝ ու միութեան կամ համերաշխութեան օգուտը ժխտէ:

Չ'ըսեմ ամէնը, այլ շատերը կը սպասեն այս կենսական հարցին յաջող ելք մը տրուելուն. սակայն պէտք է գիտնալ, որ գործը այն ժամանակ դիւրացած եւ համարեայ թէ վերջացած կը լինի, երբ իւրաքանչիւրս իր կարգին կ'աշխատի գործնական քայլեր առնել. այսինքն՝ ամէն մէկը իր պատկանած կուսակցութեան, ցնուած շրջանակին մէջ կը ջանայ մարել արդէն արծարծուած թշնամական վրէժխնդրական ու եսական կիրքերը, վերջ տալով քինախնդրութեան ու բամբասանքին:

Ամենքս ալ անյիշաչար ըլլալով՝ պէտք է աշխատինք անբիծ ու մաքուր սրտով մօտենալ իրարու եւ եղբայրական ձեռք երկարենք փոխադարձաբար:

Իսկ վերջնական քայլը, պաշտօնական ձեւակերպութիւնները կը մնան կուսակցութեան Վարիչ Մարմիններուն, որոնք, կարծեմ՝ այլեւս զգացած ու համոզուած պէտք է լինեն, թէ՝ ժամանակը չէ՝ յանցանքը մէկը միւսին վրայ ձգելու եւ հին հաշիւները մաքրելու. այլ՝ անհրաժեշտ է ժողովրդի ձայնը եւ անոր արդարացի պահանջները լսել, քանի որ հասած ենք այնպիսի ժամանակի մը, որ խիստ վճռական է: Մենք պէտք է որ մեր թշնամիներուն դիմագրաւելու եւ գործի պահանջին բաւականութիւն տալու չափ ոյժ եւ միջոցներ ունենանք:

Մէկ տեղ Ցարիզմը իր սուր ճանկերը խրած է մեր սրտին մէջ եւ մեր վրայ է արձակած իր (սեւ հարիւրեակները) կոզակները եւ անգիտակից թաթարները: Միւս տեղ՝ հայ արեան ծարաւի Սուլթանն է, որ անպատիժ կը ծածանեցնէ իր հայաջինջ դրօշը՝ մեր վրայ բաց թողնելով իր զօրքերը, բաշիբոզուքները, համիտիէները, քիւրտերը, չերքէզները, եւ իր բոլոր խաւարային ուժերը:

Արդ, քիչ թէ շատ իր մէջ յեղափոխութեան զգացում կրող մարդը, աչքին առաջ ունենալով հայրենիքի այս աղեխարշ ու սրտաճմլիկ վիճակը, եւ մօտէն գիտակից ու ցաւակից լինելով անոր անտանելի վիշտերուն, չէ կարող անտարբեր մնալ, մանաւանդ այնպիսի մի ժամանակ, երբ ոչ ոք գիտէ թէ վաղը քաղաքական կացութիւնը ի՞նչ խառնափնթոր վիճակ կը ստանայ եւ ի՞նչ անսպասելի պատահարներ ու պատեհութիւններ կը ծագին ու կրնան ծագիլ, որոնցմէ պէտք է գիտնանք օգտուիլ: Եւ երբ մահամերձ բռնաւորին օրինական ու ապօրէն ժառանգորդները ու անոնց պաշտպանները իսկ՝ արդէն սկսած են իրենց գլխին ճարը նայիլ եւ միջոցներ խորհիլ, որպէսզի վաղը ոտքի տակ չ'երթան, հապա մե՞նք, որչա՞փ աւելի պէտք ունինք խորհելու եւ արթուն գտնուելու: Մենք, որ թէ՛ նիւթական ու թէ՛ բարոյական տկար ուժերով բաժանուած ու ցրուած կը գտնուինք՝ անհաւասար ուժերու դէմ:

Վաղուայ ծագելիք խառնաշփոթութեանց մէջ, մեր գոյութեան սպառնացող ահեղ վտանգը, կարող է լինել վատ՝ քան զառաջինն եւ որու մասին մտածելն իսկ մարդուս սոսկում կ'ազդէ...: Աչքի առաջ ունենալով այս բոլորը՝ պարտք կը զգամ դիմում ընել հայ ժողովրդեան, միահամուռ յեղափոխական գործին փարելու եւ խնդրել կուսակցութեանց Վարիչ Մարմիններէն, որպէսզի մեր ցրուած ուժերը ընդհանուր թշնամւոյն դէմ համերաշխեցնելու կամ՝ միացնելու գաղափարին զարկ տան եւ աշխատին իրականացնել այդ:

Եւ որպէսզի այդ ցանկալի գաղափարը օր առաջ մարմին ստանայ, կրկին ու կրկին կը խնդրեմ, որ հայ յեղափոխական կուսակցութեանց մարմինները միջոցներ ձեռք առնեն՝ կազմելու *Հայ Յեղափոխական Քոնկրէս* մը, որուն մասնակցին՝ անխտիր հայ ժողովրդեան մէջ գործող բոլոր կուսակցութեանց ներկայացուցիչները»:

***

Մեծն Մուրատի իսկապէս սրտառուչ կոչը՝ լոյս կը տեսնէ ՀՆՉԱԿի մէջ: Իսկ կուսակցութեան վերին ղեկավարութիւնը՝ նոյն թիւին մէջ կը յայտարարէր.—

« Հնչակեան կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը սկզբունքով ընդունում է եւ համաձայն, որ, ըստ կարելւոյն, փութով գումարուի *ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՔՈՆԿՐԷՍը*՝ գալիք քաղաքական անհրաժեշտութիւններին միահամուռ ջանքերով դիմագրաւելու համար:

« Կեդրոնական Վարչութիւնը գտնում է ընկեր Մուրատի առաջարկը բոլորովին նպատակայարմար եւ ժամանակակից:

« Լիայոյս ենք որ միւս կուսակցութիւններն էլ իրենց բարեհաճ համաձայնութիւնը կը յայտնեն եւ *ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՔՈՆԿՐԷՍը* կայանալուց յետոյ, ի հարկին, նախաձեռնութիւն կը ստանձնեն Թուրքիոյ մէջ գործող քաղաքական բոլոր կուսակցութիւններից մի *Ընդհանուր Քոնկրէս* գումարել»:

Մեծն Մուրատի այս ելոյթը եւ անոր հանդէպ ՀՆՉԱԿի բռնած անվերապահ դիրքը խանդավառութեամբ կ'ընդունուի ժողովրդական բոլոր խաւերուն կողմէ: Կոչին հեղինակը իր անձնազոհութեամբ, հերոսութեամբ եւ հայրենասիրութեամբ, բազում անգամներ փայլած էր հայ յեղափոխութեան երկնակամարին վրայ: Տասնեակ տարուան անոր կրած բերդարգելութիւնը, զինք վերածած էր՝ ժողովուրդի հոգիին մէջ առասպելական կերպարի. ուստի, երբ Մեծն Մուրատ համերաշխութեան կոչ կ'ուղղէր բոլոր կուսակցութիւններուն, ժողովուրդը, իր բոլոր դասակարգերով, կը խայտար լաւագոյն յոյսի մը հեռանկարով: Այդ օրերու տրամադրութեան մէկ փայլուն օրինակն է ու ապացոյցը այն երգը, որ ամէնուն բերանն էր՝

Մենք Հնչակեան՝ դուք Դաշնակցական
Ցաւեր ունինք մենք՝ համանման.
Արի՛ք, եղբա՛յրք, միանանք,
Ի սէր ճնշուած Հայ ազգին՝
Հարուածենք մեր թշնամին:

Մեծն Մուրատի եւ իր կուսակցութեան կողմէ համերաշխութեան շուրջ թափուած այս ջանքերը ուրիշ պատճառներ ալ ունէին, որոնք նման գործակցութիւնը անյետաձգելի կը դարձնէին: Այդ շրջանին Երիտասարդ (Ժէօն) Թուրքերը *լծուած էին անընդմէջ գործունէութեան, որպէսզի կեանքի կարենան կոչել* Միդհատեան Սահմանադրութիւնը: *Հնչակեան կուսակցութեան համար այս նոր Թուրքերը, իրենց հին՝ ազգայնամոլ հակումներով եւ ստորամերժ ձգտումներով շատ աւելի վտանգաւոր կրնային ըլլալ հայութեան համար, քան՝ Սուլթանի ծանօթ գործակալները: Երիտասարդ Թուրքերու առաջին նպատակը պիտի ըլլար ամէն միջոցներով թաղել Հայկական Հարցը: Այս պայմաններու տակ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը, հիանալի իրատեսութեամբ մը, կոչ կ'ընէ, բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն՝ հաւաքուիլ մէկ սեղանի շուրջ, իրերհասկացողութեան գալ, եւ միացեալ ուժերով դիմագրաւել Երիտասարդ Թուրքերու նոր սադրանքներուն, որոնք աւելի կործանարար պիտի ըլլային մեր ժողովուրդի համար, ինչպէս որ այդ ցոյց տուաւ պատմութիւնը:*

Մեծն Մուրատ եւ իր նման շատ մը ղեկավարներ, ի տես համերաշխութեան գաղափարին շուրջ ստեղծուած համաժողովրդական խանդավառութեան, կը սպասէին որ միւս կուսակցութիւններն ալ՝ միեւնոյն զգացումներով տոգորուած, ընդառաջ գային պատմական այդ կոչին եւ տեղի ունենար առաջարկուած միջկուսակցական համագումարը:

Մեծն Մուրատ՝ միեւնոյն ոգիով «Հնչակ»ի մէջ յաջորդաբար կը գրէ քանի մը յօդուածներ, միշտ շեշտելով թէ՝ «Այն օրը, երբ ճշմարտապէս ամէնուս նշանաբանը կը լինի՝ «Մէկն ամէնքին, ամէնքը մէկին համար», այդ օրը մենք փրկուած ենք։ Եւ կամ՝ «Չկա՛յ, չկա՛յ փրկութիւն ուրիշէն, մեր փրկութիւնը մենէ պիտի յուսանք, մեր բաժնուած ուժերու համագործակցութենէն»։

Հ. Յ. Դ.Ի ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ՝ Ո՛Չ

Խորունկ ու անկեղծ հայրենասիրութեան այս ոգին՝ եթէ վարակիչ եղաւ յեղափոխական կուսակցութեանց խոնարհ խաւերուն և Հայ Յեղափոխութեան անկեղծ հաւատաւորներուն համար, դժբախտաբար՝ Դաշնակցութեան ղեկավար շրջանակները մնացին անտարբեր անոր հանդէպ։ Այդ ղեկավարութիւնը, երկար լռութենէ մը ետք՝ Մուրատի կոչին պատասխանեց մէկ նախադասութեամբ, թէ՝ «վաղաժամ է նման քոնկրէսի մը գումարումը»։

Դաշնակցութիւնը իր այսպիսի ժխտական կեցուածքը, իր ամբողջ պատմութեան երկայնքին միշտ ցուցաբերած է և որ իր տապանաքարը դըրաւ նաև համերաշխութեան այս գաղափարին վրայ, որուն ծանրութիւնը հայ ժողովուրդը միշտ կրած է իր ուսերուն։

Հակառակ Դաշնակցութեան այս բացասական դիրքին, Մուրատ՝ թէ՛ «Հնչակ»ի մէջ և թէ՛ բեմով ու անձնական տեսակցութիւններով՝ յամառ ջանքեր կը թափէր գլուխ հանելու համար իր յղացած միջկուսակցական քոնկրէսը, որովհետև համոզուած էր թէ՝ հոն կարելի պիտի ըլլար, անձնական շփումներով, փոխադարձ զիջումներով համագործակցութեան համար ճամբայ մը հարթարել և յեղափոխական գործը նոր և գործնական ուղիի մը վրայ դնել։

Ահա քանի մը միտքեր այդ խմբագրական յօդուածներէն, ուր շատ յստակ կերպով Մեծն Մուրատ կը մտահոգուի տիրող հակառակութեանց ի տես.

«...Երբ բռնակալ Ցարիզմը տապալելու համար Ռուսաստանի զանազան ազգութեան պատկանող յեղափոխական մարմիններ, ընդհանուր շահը աչքի առաջ ունենալով, Քոնկրէս կը գումարեն եւ յաճախ համերաշխութեամբ կ'ընթանան, ինչո՞ւ ուրեմն, մենք, որ միեւնոյն ժողովուրդին կը պատկանինք, միեւնոյն ցաւերով կը տառապինք եւ ամենս ալ հայ ազատագրութիւնը՝ ամենամօտակայ նպատակն ունինք, չկարողանանք ընդհանուր համաձայնութեան կամ համերաշխութեան գալ։

Երբ բոլոր հարստահարողներուն եւ բռնաւորներուն շահը կը դրդէ զիրենք մեզի դէմ միակամ, անխիղճ եւ անգութ կերպով վարուելու, մե՛նք, ճնշուածներս՝ աւելի դատապարտելի եւ յանցաւոր չե՞նք ըլլար, երբ չգիտակցինք եւ չհետաքրքրուինք մեր շահերով եւ չի ջանանք համերաշխիլ ու մեր թշուառ ժողովուրդը ազատագրել այն ամենասոսկալի բռնութեան ճիրաններէն, որուն մէջ կը գտնուինք այժմ։

Դաշնակցական կուսակցութիւնը եթէ բացասական պատասխան կու տայ Հնչակեան առաջարկին, արդեօ՞ք կարող է միս մինակ իր վրայ առնել Հայկական Դատի եւ յաջողութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնել։ Ո՛Չ»։

ԻՍԿ ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԿՈՉԻՆ՝ Հ. Յ. Դ.Ի ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ՝ ԱՅՈ՛

Այդ օրերուն Երիտասարդ Թուրքերը նոր յղացած էին Օսմանեան բռնակալութեան դէմ կռուող ամենազգի յեղափոխական կուսակցութիւններէն կազմել մարմին մը, որ պիտի համադրէր անոնց գործունէութիւնը՝ լաւագոյն կերպով զանոնք արդիւնաւորելու համար։

Դաշնակցութիւնը, որ մերժած էր հայ կուսակցութեանց համերաշխութեան համար յղացուած քոնկրէսին մասնակցիլ, ո՛չ միայն սիրով կ'ընդունի ազգայնամոլ զգացումներով կուրցած Թուրքերուն հրաւէրը, այլ նաև նամակով մը կը դիմէ Հնչակեան կեդրոնին՝ իրեն հետ միասին ներկայանալու այդ համագումարին...։

* * *

Հնչակեան կեդրոնի նամակը այդ առաջարկին՝ շատ ուշագրաւ է, որուն մէջ կ'ըսէր.

«...Օսմանեան բռնապետութեան դէմ կռուող կուսակցութիւններից կազմըւած մի ընդհանուր քոնկրէսի մենք սիրով պիտի մասնակցինք, երբ կանխապէս համոզուինք, թէ ձեռնարկողները լուրջ գործ են ուզում կատարել եւ մասնաւոր նպատակ չունեն Հայկական խնդիրը խեղդել տալ՝ Օսմանեան համապետական վերաշինութեան գործին մէջ, ինչպէս որ այդպիսի միտումներ երեւան են եկել շատ անգամներ, նոյն այդ քոնկրէսի անուան տակ։

Ձեր Ընդհանուր Ժողովը՝ հայ կուսակցութիւններին հետ համերաշխութեան գալը բացէ ի բաց մերժեց եւ հայ յեղափոխական քոնկրէսի գաղափարի իրագործումը «վաղաժամ» համարեց, սակայն ընդունեց Ժէօն Թուրքերու հետ համաձայնութեան գալը... եւ այլն»։

Թուրք հոգեբանութեան անծանօթ և հատուածական շահերով առաջնորդուող Դաշնակցութեան դիրքը այլեւս բացորոշ էր, ո՛չ միայն Մեծն Մուրատի և Հնչակեան կուսակցութեան հանդէպ, այլ և հայ յեղափոխութեան յաղթանակին նախանձախնդիր հայութեան համար։

Ժէօն Թուրքերը գտած էին իրենց փնտռած ուժը՝ Հայկական Դատը նոյնինքն հայերու ձեռքով թաղելու համար։

ՄՈՒՐԱՏԻ ԿՈՉԸ ԵՒ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐԸ

Մեծն Մուրատի կոչին և «Հնչակ»ի համերաշխութեան համար բացած պայքարին հանդէպ քիչ մը տարբեր վերաբերում ցոյց կու տայ Վերակազմեալ կուսակցութիւնը։ Այս կուսակցութեան ղեկավարութիւնը գիտակից էր այն իրողութեան, թէ կատարուած ոճիրները և պառակտումները վարկաբեկած էին իրենց կուսակցութիւնը, որով՝ Մուրատի համերաշխութեան կոչը իրենց համար պիտի ըլլար փրկութեան լաստ մը. այդ պատճառով ալ, անոնք սրտաբացօրէն ընդունեցին եղած առաջարկը։

Այս մերձեցման մեծապէս նպաստեց Մուրատի և իր հին զինակից Միհրան Տամատեանի մտերիմ բարեկամութիւնը։ Տամատեան այդ օրերուն կը գտնուէր Եգիպտոս. ան երբ կ'իմանայ Մուրատի ազատուիլը, կը փութայ շնորհաւորական ջերմ տողերով նամակ մը ղրկել Փարիզ և նորոգել հին բարեկամութիւնը։

Հնչակեան կեդրոնը, որ նախ կը խորհէր Մուրատը Ամերիկա ղրկել, կը փոխէ իր միտքը և կ'որոշէ նախ Եգիպտոս ճամբել զայն, ուր համերաշխութեան հողը պատրաստ էր արդէն։

Մեծն Մուրատ յուսախաբ չըլլար։ Եգիպտոսի մէջ Տամատեանի հետ ունեցած գլուխ գլխի տեսակցութիւնը կը դիւրացնէ համերաշխութեան գործը և 1907 Նոյեմբեր 24ին, կը կնքուի Հնչակեան և Վերակազմեալ կուսակցութեանց միջեւ գործակցութեան համաձայնագիր մը։

Այս համաձայնութիւնը Եգիպտոսի հայ գաղութին մէջ կը ստեղծէ մեծ խանդավառութիւն և հաւատք՝ յեղափոխական գործին հանդէպ։ Երկու կողմերու թերթերը, մանաւանդ «Հնչակ»ը, կը ջատագովեն հաշտութեան և համերաշխութեան այս գովելի ձեռնարկը և կը դատապարտեն կրկին անգամ Դաշնակցութիւնը, որ մերժեց արձագանգ տալ իրեն եղած սրտառուչ կոչերուն և չարունակեց ազգային շահերը ստորադասել հատուածական, մենատիրական հաշիւներէ։

Մեծն Մուրատի երեւումը Եգիպտոսի մէջ կ'ողջունուի նոյնիսկ տեղական մամուլին կողմէ, ինչ որ՝ ա՛լ աւելի կը բարձրացնէ անոր վարկն ու հեղինակութիւնը։ Կը սարքուին համագաղութային ընդունելութիւններ և հրապարակային հանդէսներ։

Գաղափար մը տալու համար այդ օրերուն Եգիպտոսի մէջ ստեղծուած խանդավառութեան մասին, հոս կը մէջբերենք «Երիտասարդ Հայաստան»ի մէջ երեւցած թղթակցութենէն հատուած մը, 1907, 11 Դեկտ. թիւէն.

«Գահիրէի Լսարան—Ընթերցարանին պատուհանները մէյ մէկ ծառ դարձած էին խուռներամ ժողովուրդին համար։ Ամէն անկիւն մա՜րդ, մա՜րդ, մա՜րդ...։ Սրահը իրաւ ասեղ ձգելու տեղ չկար։ Ու շատեր՝ ո՛չ իսկ դրան կամ պատուհանին մօտենալ կարողանալով՝ կը հեռանային սրտատաչոր։ Մինչ ժողովին նախագահը՝ Մ. Տամատեան հոգեկան հրճուանքով կը ներկայացնէր Մուրատը, յիշելով քանամեայ երիտասարդ յեղափոխականը Պոլսոյ մէջ, որմէ ետք ան անցաւ Աթէնք, Ժընեւ, Սասուն, Կովկաս, Մուշ և Բաղէշ, Պոլիս ու Ղարպ Թարապլուսի գնտանները և վերջապէս ազատագրումը։ Անդին, Մուրատ՝ աչքերը գետնամած՝ կ'այլայլուէր, չէր գիտեր ինչ ընել, մանաւանդ երբ ժողովուրդը խելայեղ կը ծափահարէր քառորդ դարու մը պատմութիւնը, հաւատքի, քաջագործութեան, մարտիրոսացման պատմութիւն մը, Հայ Ցեղին Պատմութիւնը»։

Հանդէսի վերջաւորութեան երբ Մեծն Մուրատ բեմ ելաւ՝ համակրանքի ջերմ և ուժեղ ալիք մը բարձրացաւ ժողովուրդի արտայայտութեան մէջ։ Ժողովուրդը ոտքի վրայ ողջունեց զինք՝ անընդհատ ծափահարելով։ Մեծն Մուրատ խօսեցաւ Հայաստանի և հայ ժողովուրդի դժբախտ կացութեան, ուժերու միասնականութեան և յեղափոխութեան փրկարար կոչումին մասին։

Հնչակեան յեղափոխական վաղնջական զինուորը՝ յաղթանակի մեծ օր մը ունեցաւ հոն։

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

Եգիպտոսի մէջ ստեղծուած ժողովրդական այս խանդավառութեան արձագանգը կը հասնի Ամերիկա, ուր 1908ի սկիզբը Մեծն Մուրատ կը հասնի ու առարկայ կ'ըլլայ համակրական աննախընթաց ցոյցերու։ Նոյնիսկ ամերիկեան մամուլը ողջոյնի ջերմ խօսքերով կը դիմաւորէ Սասունի մեծանուն հերոսը։

Առաջին հանդիպումը հայ գաղութին հետ տեղի կ'ունենայ Նիւ Եորքի մէջ սարքուած հրապարակային մեծ հանդէսի մը ընթացքին, ուր ժողովուրդը զինք կը դիմաւորէ խելայեղ ծափերով, Մուրատին նուիրուած երգերով և ուրախութեան բացագանչութիւններով։ Հոն Մուրատ կրկին կը խօսի համերաշխութեան անհրաժեշտութեան մասին։ Կոչ կ'ընէ Դաշնակցութեան, որպէսզի գայ ու միանայ Հնչակեան—Վերակազմեալ յեղափոխական միութեան՝ կազմելով մէկ և անբաժանելի Ազգային Ճակատ մը։

Ժողովրդական այս անօրինակ ցոյցերը՝ Մեծն Մուրատի միջոցով կը փառաբանէին Հայ Յեղափոխութիւնը և համերաշխութիւնը։ Մուրատ կը ներկայանար ո՛չ միայն համերաշխութեան անկեղծ առաքեալ մը, այլ և՝ հայ անկախութեան համար պայքարող, տառապող, բանտերու մէջ չարչարանքներ կրող և դեռ մարտի դաշտն իջնելու համար իր մէջ հոգեկան ու ֆիզիքական անսահման արիութիւն զգացող զինուոր մը։

Այդ է պատճառը, որ Մուրատ բոլոր այցելած քաղաքներու մէջ սիրով ու գուրգուրանքով կը շրջապատուի։ Յեղափոխութեան հաւատաւոր ասպետը անոր ներկայութիւնով և գաղափարին ու գործին անկեղծ նուիրումովը կը ըղձայ Հայ Անկախութեան յոյսին և վրէժին վերազարթնումն ու ժողովրդականացումը։

Համաժողովրդական այս ցոյցերէն և հոգեպարար ժամերէն զրկուած կը մնան միայն Դաշնակցական «աղերքը», որովհետեւ կուսակցութեան վերին ղեկավարութիւնը «անժամանակ» գտած էր համերաշխութիւնը՝ նոյնիսկ հեգնելով այդ գաղափարը՝ և զայն յղացողները...։

Մեծն Մուրատ թէեւ չկարողացաւ իր բաղձացած համերաշխութիւնը գլուխ հանել, սակայն կրցաւ իր անկեղծ հայրենասիրութեամբ, սրտբացութեամբ, մանաւանդ իր խոր ներշնչումներով հայ անկախութեան հաւատքը զօրացնել, թերահաւատները՝ հաւատաւորել և մաքուր հայրենասիրութեան սերմը ցանել հայ սրտերուն մէջ։

Մեծն Մուրատ Ամերիկայէն մեկնելէ առաջ՝ կ'այցելէ Գարեգին Չիթճեանի ծերունազարդ մօրը, յայտնելու իր խոր վիշտն ու ցաւը մեծ կորուստին համար։

*

ԻԹԹԻՀԱՏԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հնչակեան կեանքին ու պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն այն ջանքերը, որ կուսակցութիւնը թափած է մէկ կողմէ Թուրքիոյ միւս ժողովուրդներուն հետ համագործակցութիւն ստեղծելու եւ միւս կողմէ՝ յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ միասնական ճակատ կազմելու համար, հասարակաց թշնամիին՝ Թուրք բռնատիրութեան դէմ։

Անմահն Ժիրայրի, Շմաւոնի, Զաքարեանի, ինչպէս եւ բոլոր միւս հնչակեան գործիչներու համար՝ այս տեսակէտը եղած է առաջնորդող միտք, հոգ չէ թէ ան քաջալերանք մը չէ գտած Թուրք, քիւրտ, չէրքէզ եւ այլ ժողովուրդներու կողմէ։

Հնչակեան այս տեսակէտին, բնականաբար ծանօթ էին նաեւ Թուրք յեղափոխականները, եթէ կարելի է յեղափոխական համարել Ժէօն Թուրքերու կազմակերպութիւնը, որուն հիմնադիրն էր Ահմէտ Ռիզան։

Ահմէտ Ռիզա 1891—1892ին, Փարիզի մէջ կը հրատարակէ «Մէշվէրէթ» (Խորհուրդ) անունով թերթ մը, ուր կը յայտարարէ իր դիրքը՝ Սուլթանիզմի դէմ պայքարելու մասին։

«Մէշվէրէթ» սկզբնական շրջանին դէմ էր յեղափոխական միջոցներու եւ կը թելադրէր անվտանգ, խաղաղ միջոցներով համոզել Սուլթանը եւ Թուրք ուլամանին, վերահաստատելու համար «Միդհատեան Սահմանադրութիւնը»։ Ահմէտ Ռիզան՝ իրեն գործակից եւ խորհրդակից ունէր Շուշեցի Աղաեւը։

1890ի Գում Գափուի ցոյցին հետեւանքով՝ Հնչակեանութիւնը Թուրք նորազարթ երիտասարդներու աչքին շատ մեծ հմայք ստացած էր, որով՝ Ահմէտ Ռիզան Փարիզի մէջ կը փնտռէր Հնչակեան ղեկավարները, համերաշխ գործակցութիւն մը ապահովելու առաջադրութեամբ։

Այդ օրերուն Փարիզ կը գտնուէին Սապահ Գիւլեան, Սաքօ (Սարգիս Ազամիրզեան) եւ իր եղբայրը՝ Յակոբ Մէլիք, երկուքն ալ երկրագործական համալսարանի ուսանողներ, նաեւ Հ. Խուդաբաշեան (քիմիա), Կ. Տ. Մկրտիչեան (մաթեմաթիկ), Աստուածատրեան (բժիշկ), Մ. Ս. Դաւիթ Բէկ (լեզուագէտ, բանասէր), եւ այլն։

Աղաեւի ներկայութիւնը Ժէօն Թուրքերու կազմակերպութեան մէջ՝ կը մատնէր անոր համաթուրանականութեան յետին նպատակները։ Ինչպէս յայտնի է, ատենէ մը ի վեր՝ կովկասեան թաթարներու մէջ ջանքեր կը թափուէին Թուրք-Թաթար-Թիւրքմէն եւ այլ Թուրանական ծագում ունեցող ժողովուրդներն ու ցեղերը միացնել, Պոլսէն մինչեւ Ծայրագոյն Արեւելք եւ կազմել համաթուրանական հզօր եւ միացեալ կայսրութիւն մը։

Համաթուրանականութեան հիմքը պիտի ըլլար համիսլամութիւնը, այնպէս որ հետագային ան կրնար իր մէջ առնել նաեւ Պարսկաստանը, Աֆղանիստանը եւ ուրիշ իսլամ երկիրներ։

Իսլամական նման ընդարձակ ովկիանոսի մէջ հայը անկարող պիտի ըլլար դիմանալ եւ հետեւաբար պիտի ընդունէր՝ այս կամ այն կերպով։ Ուստի, նկատի ունենալով այս պարագան, ինչպէս նաեւ այն՝ որ Ժէօն Թուրքերը կը պնդէին «Միդհատեան Սահմանադրութեան» վրայ եւ չէին ուզեր Հայկական Հարցը ճանչնալ։ Հնչակեան կուսակցութիւնը առաջին մէկ օրէն վերապահ գտնուեցաւ անոնց հանդէպ եւ ընդհակառակը, պայքար ալ բացաւ անոնց դէմ։

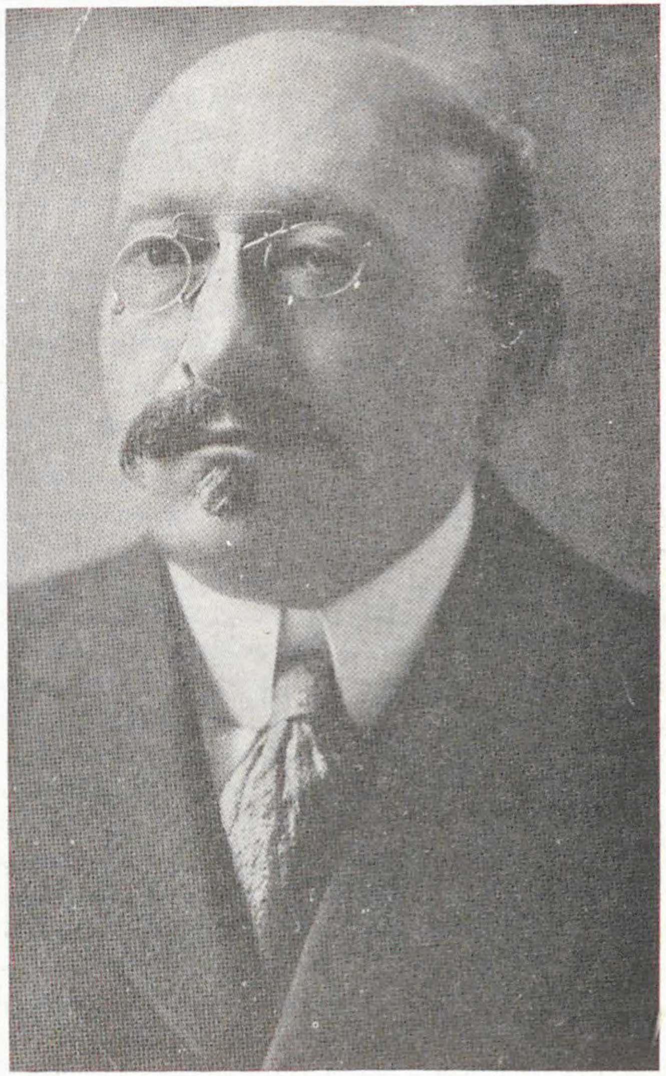

Ս. ՍԱՊԱՀ ԳԻՒԼԵԱՆ

Ահմէտ Ռիզան իր դիմումները կը կրկնապատկէ Հնչակեան ղեկավարութեան մօտ, մանաւանդ Սասունի ապստամբութեան օրերուն, երբ Հնչակեանութիւնը հսկայ ժողովրդականութիւն ձեռք բերած էր։

Տեսակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ Ս. Սապահ Գիւլեանի եւ Ահմէտ Ռիզայի միջեւ։ Հանդիպումը տեղի կ'ունենայ Փարիզի ծանօթ սրճարաններէն՝ «Բաֆէ Վոլթէր»ի մէջ։ Ահմէտ Ռիզային կ'ընկերանար նաեւ Տօքթօր Նազըմ։

Տօքթօր Նազըմ, որ հետագային մեծ դեր ունեցաւ Իթթիհատի մէջ, նոր եկած էր Անատոլուէն եւ կը պատմէր թէ որքան դժգոհ է այնտեղի ժողովուրդը (Թուրք եւ ոչ-Թուրք), տիրող թշուառութեան, հարստահարութեան պատճառով։ Ան կը պատմէ նաեւ, թէ Անատոլուի զանազան անկիւններու մէջ ժողովրդական ցոյցեր տեղի ունեցած են, որոնք անկազմակերպ ըլլալնուն՝ ճնշուած են կառավարութեան կողմէ։

Երիտասարդ Թուրքերու ներկայացուցիչները կ'առաջարկէին Հնչակեաններուն՝ հրաժարիլ Եւրոպայի կամ Ռուսիոյ հետ գործակցելէ եւ անոնց միջնորդութիւնը ուզելէ եւ «գոհանալ Միդհատեան Սահմանադրութեամբ եւ միասնական ուժերով պայքարիլ այդ ուղղութեամբ»։ Անոնք Մայիսեան ծրագիրը կը համարէին «անջատողական» եւ իրենց համար անընդունել, մանաւանդ անոր համար, որ ան «թելադրուած էր» օտար պետութեանց կողմէ: Մասնաւորաբար այս վերջին պարագան կատաղութիւն կը պատճառէր Երիտ. Թուրքերուն:

Ահմէտ Ռիզան և իր ընկերները այս ուղղութեամբ փրոփականտ կ'ընեն նաև ֆրանսական հասարակութեան մէջ: Բացի թերթերու մէջ հրատարակուած յօդուածներէ, անոնք յաջողած էին թափանցել նաև կառավարական շրջանակներէ ներս և իրենց գաղափարներու շուրջ համակիրներ գտած:

Միւս կողմէ, հնչակեանները՝ ի մասնաւորի Ս. Սապահ Գիւլեան, կ'աշխատին իրենց հետ ունենալով ֆրանսական քաղաքական և լրագրական շրջանակներէ բաւական թիւով համակիրներ, որոնցմէ ոմանց հետ ծանօթացած էր իր ուսանողական շրջանին՝ «Էքոլ տէ Սիանս Փոլիթիք»ին մէջ, ինչպէս օրինակ՝ նախագահ Փուանքարէին և ուրիշներուն:

Հնչակեան կուսակցութեան և Իթթիհատի միջև սկսած տարակարծութիւնը երթալով խորացաւ և փոխուեցաւ պայքարի, երբ հետագային յայտնի եղան և հաստատուեցան նաև այդ կուսակցութեան համաթուրանական և համիսլամական միտումները և յաճախ քօղարկուած, սակայն երբեմն բացայայտ հակահայ տրամադրութիւնները:

ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԴԷՄ

Փարիզ հաւաքուած Իթթիհատական ղեկավարները քանիցս Հնչակեան կուսակցութիւնը իրենց կողքին լծելու փորձերը ձախողած տեսնելով, կը սկսին բուռն պայքար մղել անոր դէմ:

Իթթիհատականները կը մեղադրէին հնչակեանները՝ իրենց բռնած « անջատողական » քաղաքականութեան համար: Հնչակեան կուսակցութիւնը չէր բաժներ Իթթիհատի Միդհատեան « սահմանադրութեան » (*) ծրագիրը և կը պնդէր Մայիսեան ծրագրին վրայ: Իսկ Իթթիհատականները, ընդհակառակը՝ Մայիսեան ծրագիրը կը նկատէին օտար պետութիւններու կողմէ պարտադրուած, և կը մերժէին բացարձակապէս:

Իթթիհատականները ձեռք կ'առնեն եւրոպական մամուլը և անոր միջոցով կը ջանան ազդեցութիւն բանեցնել Սուլթանին վրայ, որպէսզի խաղաղ միջոցներով յիշեալ սահմանադրութիւնը գործադրել տան:

Իթթիհատականները այդ ճակատին վրայ ալ իրենց դէմ կը գտնեն հնչակեանները, որոնք արթուն կերպով կը հետևէին անոնց ամէն մէկ քայլին և կու տային համապատասխան հակահարուածը: Այդ օրերուն Փարիզ կը գտնուէին Ստեփան Սապահ Գիւլեան, Սաքօ (Սարգիս Ազամիրզեան), Մ. Ս. Դաւիթ Բէկ և ուրիշ հնչակեան մտաւորականներ, որոնք կրցած էին թափանցել ֆրանսական քաղաքական և լրագրական շրջանակները:

Այդ օրերուն Եւրոպական քաղաքական ասպարէզի վրայ բաւական անուն վաստակած էր Լոնտոնի հայազգի դեսպան Միրզա Մելքոն Խանը:

Այս դիւանագէտը, վերին աստիճանի յետադիմական թագաւորական մը, կատարեալ «Խան» մը, զոհ կ'երթայ Իթթիհատականներու սադրանքներուն և ուժ կու տայ անոնց տեսակէտին, ջանալով հայութեան մէջ պարտուողական տրամադրութիւններ և հայ յեղափոխականներու հանդէպ անվստահութեան մթնոլորտ ստեղծել, քանի որ չէին ուզեր հաշտեցողութեան գալ Թուրք յեղափոխականներու հետ, և միացեալ ուժերով տապալել սուլթանական բռնապետութիւնը:

Մեծ ջանք հարկ եղաւ, որ հնչակեանները թափէին՝ հերքելու համար այս պրովոքասիոնները և հաստատելու համար, թէ իրենք կը մերժէին գործակցիլ Իթթիհատի հետ, անոր՝ ներքնապէս և գաղտնի կերպով՝ հետապնդած համաթուրանականութեան գաղափարին համար:

Իթթիհատը յաջողեցաւ նոյնիսկ հայազգի Մելքոն Խանին յօդուած մը ստորագրել տալ «ՌԸՎԻՒ ՏԸ ՓԱՐԻ» թերթին մէջ, ուր Իթթիհատի մտքերը իւրացնելէ յետոյ, ան կը դատապարտէր օտար պետութեանց միջամտութեան դիմումները: Յօդուածին մէջ Մելքոն Խան կը յայտնէր նաև այն միտքը թէ՝ եւրոպացիները չեն ճանչնար Արևելքի ժողովուրդներու հոգեբանութիւնը, ուստի և պէտք չէ որ անոնց գործերուն միջամտեն: Ընդհակառակն, եթէ կ'ուզեն օգտակար ըլլալ, պէտք է ուժ տան Թուրք և պարսիկ նորահաս երիտասարդութեան՝ խաղաղ միջոցներով բարենորոգումներ մտցնելու համար՝ իրենց երկիրներուն մէջ, փոխանակ մասնակի ապստամբութիւններ քաջալերելու:

Արևելեան ազդեցիկ դիւանագէտի մը կողմէ ստորագրուած և ֆրանսական կարևոր հանդէսի մը մէջ հրատարակուած այս յօդուածը՝ լայն հետաքրքրութիւն կը ստեղծէ ամէն կողմ: Իթթիհատականները կը ցնծան այս յաջողութեան համար: Հայ պահպանողական և յետադիմական շրջանակները իրենց գաղափարներու մարմնացումը կը տեսնեն Մելքոն Խանի մէջ...:

Իզմիրցի նշանաւոր առևտրական տունէն՝ Սպարթալեանները կը փութան 2000 օսմանեան ոսկի նուիրել Իթթիհատականներուն: Ասկէ քաջալերուած՝ անոնք կը դիմեն Նուպար Փաշային ալ, բայց կը մերժուին:

Հակազդելու համար Մելքոն Խանի ձախաւեր ելոյթին՝ հնչակեանները կը յաջողին յարաբերութեան մէջ մտնել «Ֆիկարօ» մեծ թերթի քաղաքական խմբագիրներէն Ժիւլ Հիւրէին հետ և անոր նիւթեր տալով՝ յօդուածներու շարք մը լոյս կը սկսի տեսնել:

Այդ յօդուածներուն մէջ ֆրանսացի օրագիրը կը յայտնէր քանի մը կարևոր տեսակէտներ. այսպէս՝ Հայը կազմակերպուած ազգ մըն է, որ կորսնցուցած է իր ազատութիւնը. օտար նուաճողներ կապտեր են անոր մարդկային բոլոր իրաւունքները եւ իր մշակոյթը զարգացնելու բոլոր կարելիութիւնները: Ժ. Հիւրէն, հիմնուելով հայ աւանդավէպին ու դիւցազնամարտին վրայ՝ կը նկարագրէր թէ՝ ինչպէս Հայ Ազատագրութեան սուրը թաղցուած է Նազիկ լիճին մէջ, անոր հերոսները փակուած են քարայրներու մէջ, և իր «Ծուռը»՝ այսօր Սասունէն ձայն կու տան ոտքի ելլելու և Մհերի սուրը ձեռին՝ թըշնամին դուրս վանելու: Իր յօդուածաշարքը ան կը վերջացնէր հետևեալ խօսքերով.

«Արեւելքի մէջ նոր Ազգ մը կը վերածնի. ողջոյն այդ Ազգին»: Ժ. Հիւրէի այս յօդուածները շանթահարիչ ազդեցութիւն կը թողուն եւրոպական հանրային կարծիքին վրայ: Կը մատնէին Մելքոն Խանի և Իթթիհատի միւս բոլոր գործակալներու պրովոքասիոնները:

Սև յետադիմութիւնը նորէն կը սկսի գործի Թուրքիոյ, մանաւանդ

(*) Թրքական «Սահմանադրութիւն»ը իր ծնունդէն արդէն՝ մեզի համար կեղծ նկատուելով, զայն միշտ կը ներկայացնենք չակերտուած վիճակով:

Պոլսոյ մէջ։ Սուլթան Համիտ կը կազմակերպէ նոր հալածանքներ և ջարդեր՝ հայ յեղափոխութեան ընթացքը դանդաղեցնելու և կասեցնելու համար։

Փարիզի մէջ Հնչակեան կուսակցութիւնը ա՛լ աւելի եռանդուն կերպով կը շարունակէ՝ մէկ կողմէ Սուլթանի գործակալներուն, միւս կողմէ Իթթիհատի դաւերուն դէմ։

Մամուլի մէջ տարուած քարոզչութեանց զուգընթաց՝ կը կազմակերպուի դատախօսական մեծ ժողով-միթինկ մը «Կրանտ Օրիան»ի սրահին մէջ, ուր խօսելու կը հրաւիրուի Լոնտոնէն՝ Ա. Նազարբէկ։ Ժողովին կը նախագահէ՝ Սապահ Գիւլեան։ Ներկայ կ'ըլլան հայ, ֆրանսացի ունկնդիրներ և գրեթէ բոլոր Իթթիհատական չէֆերը։ Դատախօսութեան պահուն՝ Նազարբէկ կը հանէ գրպանէն Զէյթունի մարտիկներէն նոր ստացուած և կարմիր մելանով գրուած նամակ մը, որով կը յայտնէր թէ՝ «Թուրք ուժերը պարտուեր են»։ Սրահը կը թնդայ ուրախութեան աղաղակներով. մինչ կատաղութեամբ կը լեցուին Իթթիհատականները, որոնց պարագլուխը՝ Ահմէտ Ռիզան, ոտքի կը ցատկէ և հայհոյալից խօսքեր կ'ուղղէ Սուլթանի հասցէին, որ չէր կրցած ապստամբութիւնը նախատեսել և զսպիչ ուժերը փոխանակ Մերսին ցամաքահանելու, նաւապետը սխալմամբ Սուէզ առաջնորդած էր․․․։

Միթինկը կը վերջանայ ընդհանուր ոգևորութեան և յաղթական տրամադրութեան մէջ։ Սակայն հնչակեանները, չեն կրնար գոհանալ այսքանով, որովհետև Իթթիհատականներու՝ «Մէշվէրէթ» թերթը կը սկսի ծանր լուտանքներով պատասխանել Հնչակեան այս գործունէութեան։ Նոր մեծ միթինկ մը կը կազմակերպուի և ատենախօսելու կը հրաւիրուի ծանօթ հրապարակագիր Ռոշըֆոր։ Ժողովը տեղի կ'ունենայ այս անգամ «Սոսիէթէ Սավանթ»ի սրահին մէջ, ուր կը խօսի ի միջի այլոց՝ նաև Մինաս Չերազ։

Ժողովի ընթացքին երբ խօսք կ'ըլլայ Թուրք կառավարութեան գործադրած բռնութիւններու մասին, Ահմէտ Ռիզայի կողմնակիցներէն մին անդէն կը պոռայ թէ — «Սուտ են բոլորը և հնչակեաններու յերիւրած պատմութիւններն են»։ Հոն ներկայ կ'ըլլայ նաև Ահմէտ Ռիզան իր կուսակիցներով։ Թուրքի այս միջամտութիւնը ատենախօսութեան ատեն, կը կատղեցնէ հսկիչները, որոնք բռնի միջոցներով դուրս կը վռնտեն խռովարարը։

Նման միթինկներ կազմակերպելը այնուհետև կը դառնայ սովորական երևոյթներ։ Հրապարակ կու գան ֆրանսացի քաղաքական գործիչներ, հրապարակագիրներ և կուսակցական պետեր, որոնք խարանելով ֆրանսական կառավարութիւնը իր անտարբերութեան համար, կը պահանջէին կտրուկ միջամտութիւններ կատարել Սուլթանի մօտ, դադրելու համար իր անմարդկային հալածանքները։

Հնչակեաններու այս եռանդագին փրոփականտին որպէս պատասխան Իթթիհատի «Մէշվէրէթ»ի ֆրանսերէն հրատարակութեան մէջ կ'երևային հայհոյալից գրութիւններ, որոնցմով կը դատապարտուէր Հայ Յեղափոխութիւնը՝ իր ղեկավարներով միասին։

Հնչակեան գործիչները կը փորձեն Հայկական Հարցը տանիլ ֆրանսական Խորհրդարան և անոր բեմէն ի լուր աշխարհի լսելի դարձնել հայութեան դառն ճակատագիրը։ Մինչ այդ՝ ֆրանսական Խորհրդարանի մէջ տակաւին չէր արծարծուած այդ հարցը։ Սապահ Գիւլեան և իր ընկերները կը դիմեն քանի մը կարևոր դէմքերու, խնդրելով որ հարցապնդումի ենթարկեն կառավարութիւնը, իր բռնած կրաւորական դիրքին համար։ Կը տեսակցին մասնաւորապէս Կոմս տը Մէօնին, Տընի Քոշէնին և Տիշանէլին հետ։ Բոլորն ալ կը համաձայնին պէտք եղած հարցապնդումը ընել, սակայն կ'ուզեն որ իրենց հետ ունենային նաև ծանօթ հռետոր Ժօրէսին համաձայնութիւնը։ Ժօրէս այդ օրերուն նոր սկսեր էր դիրք գրաւել միջազգային քաղաքական հորիզոնին վրայ՝ շնորհիւ իր պերճախօսութեան տաղանդին՝ ֆրանսական Խորհրդարանին մէջ ձեռք ձգած հզօր ազդեցութեան։ Հոս, միջանկեալ պէտք է յիշել որ այս դիմումներէն քիչ առաջ, Ժօրէս ազդուելով Ուիլիըմ Լիպկնեխթի մէկ յօդուածէն, որ երևցած էր սոցիալիստ «Ֆորվէրց» պաշտօնաթերթին մէջ և որով հայկական յեղափոխութեան շարժումները կը վերագրէր «ցարական սադրանքներուն», ինք ալ՝ արձագանգ տուած էր անոր և հայկական յեղափոխութեան դէմ արտայայտութիւններ ունեցած էր։

Հնչակեան Կեդրոնը շատ ընդարձակ յուշագիր մը պատրաստելով կը յանձնէ Ժօրէսին, ուր բացատրուած էին հայ ժողովուրդի իրական կացութիւնը, անոր կրած հալածանքները, հարստահարութիւնները և ապստամբութեան անխուսափելիութիւնը։ Յուշագրին մէջ տեղեկութիւններ տրուած էին Հնչակեան կուսակցութեան սոցիալիստական ուղղութեան մասին և բացատրած էին նաև որ անոր կազմակերպած ապստամբութիւնները ոչ թէ ազգայնական խորք ունէին, այլ՝ պարզապէս՝ ազատագրական։ Ժօրէս քանի մը տեսակցութիւններէ ետք՝ կը համաձայնի մասնակցիլ ըլլալիք հարցապնդումի վիճաբանութիւններուն՝ ի նպաստ Հայկական Դատին։

Առաջին հարցապնդումը տեղի կ'ունենայ 1896 Նոյեմբեր 3ին։ Առաջին խօսողը կ'ըլլայ Տընի Քոշէն, որուն կը յաջորդէ Կոմս տը Մէօնը։ Երկու ճառախօսները մանրամասնօրէն կը ներկայացնեն հայութեան վիճակը և կը թելադրեն որ աւանդական Ֆրանսայի կառավարութիւնը կատարէ այս անգամ ևս իր պատմական մարդասիրական առաքելութիւնը․․․։

Երբ Խորհրդարանի Նախագահը՝ Պրիսոն կը յայտարարէ թէ՝ խօսքը կը պատկանի քաղաքացի Ժօրէսին, սրահը իրարանցումի կը մատնուի, որովհետև անորոշ էր անոր բռնելիք դիրքը այդ հարցին նկատմամբ և յայտնի չէր թէ՝ իրմէ առաջ խօսող պահպանողական երեսփոխաններուն դէ՞մ թէ՝ թեր պիտի արտայայտուէր։ Ժօրէս այդ օր կը խօսի մէկը իր ամէնէն հոյակապ ճառերէն՝ նկարագրելով հայ ժողովուրդի քաղաքակրթութեան անցեալը, անոր բերած նպաստը մարդկային յառաջդիմութեան և անոր ներկայ անտանելի վիճակը։ Ճառին եզրակացութիւնը կ'ըլլայ այն՝ որ Ֆրանսայի և Ռուսիոյ միացեալ քաղաքականութեան զոհը եղած է հայ ժողովուրդը։ Այդ քաղաքականութիւնը ժամանակին չէ բռնած ոճրագործին ձեռքը և չէ արգիլած անոր անմարդկային արարքները՝ անուղղակի մեղսակից դարձնելով Ռուսիան և Ֆրանսան՝ Սուլթանի ոճիրներուն։

Վարչապետ Մելինը կը բողոքէ և կը պահանջէ Նախագահէն որ Ժօրէսը ետ առնէ իր խօսքերը։ Ժօրէս՝ հեգնական ժպիտը դէմքին կը պատասխանէ թէ ինք սիրով պիտի ուզէր ետ առնել իր խօսքերը, եթէ միայն Ֆրանսան ալ կարենար ջնջել իր տարիներու քաղաքական պատմութիւնը․․․։ Մէկ ու կէս ժամ խօսելէ յետոյ՝ Ժօրէս կը վերջացնէ իր ճառը, և Նախագահը խօսքը կու տայ Համպերթին, որ Իթթիհատականներու և Սուլթանի պէյին բերանը կը հանդիսանար։

Հումպերթ կը պաշտպանէր այն թէզը թէ Հայկական ջարդերու պատմութիւնը և յեղափոխական շարժումները ստեղծած է Անգլիան. ուստի կոչ կ'ընէ կառավարութեան, որպէսզի Ռուսիոյ հետ համախորհուրդ, մերկացնեն Անգլիոյ այս դաւերը։ Գալով ապստամբական շարժումներուն, Հումպերթ կը պնդէ Իթթիհատականներու տեսակէտին վրայ թէ՝ «Անոնք որևէ կապ չունին Հայ ժողովուրդի հետ, որ շատ գոհ է իր վիճակէն և եղածները՝ սոսկ դուրսէն բերուած սադրանքներ են»։

Ճառախօսը կ'եզրակացնէր թէ՝ «հայկական կոտորածներու պատճառը իրենք՝ հայերն են, որոնք իբրև թէ նախայարձակ եղած են և Թուրքերը ինքնապաշտպանութեան միայն դիմած են...»։

Հումպերթի ճառը որքան որ ալ դիւանագիտօրէն պատրաստուած էր, բայց չէր կրնար Ժօրէսի հուժկու ելոյթին ազդեցութիւնը փոխել։

Այսպէս, Հնչակեան կուսակցութիւնը քայլ առ քայլ կը հետևէր Եւրոպայի Երիտասարդ Թուրքերու գործունէութեան և ուր որ պէտք էր՝ կը հասցնէր պատշաճ հարուածը։ Դիւանագիտական այս պայքարը յամառ կերպով կը շարունակուի մինչև Օսմանեան կեղծ Սահմանադրութիւնը և անկէ ետքն ալ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը կը մնայ և կը ճանչցուի որպէս ընդդիմադիր տարր՝ ժողովուրդին և Երեսփոխանական ժողովին մէջ, ամէնուրեք իր դէմ ունենալով Իթթիհատը։

ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Սուլթան Համիտի հալածանքներէն՝ հետզհետէ Փարիզ կը հասնին իշխան Սապահէտտինը, իր հայրը և կրտսեր եղբայրը։ Ասոնք Սուլթանի դէմ լեցուած էին անզուսպ ատելութեամբ մը. հետևաբար կը միանան Իթթիհատին։ Այդ օրէն Իթթիհատը որդեգրեց բոլոր դժգոհ տարրերը ի մի համախմբելու գաղափարը, որոնց համագործակցութեամբ կարելի պիտի ըլլար տապալել Սուլթանականութիւնը։ Ո՛չ դասակարգի, ո՛չ ազգութեան և ո՛չ ալ կրօնքի մէջ խտիր պէտք էր դրուէր, գլուխ հանելու համար այս ծրագիրը։ Իթթիհատականները կ'որոշեն նաև համաժողովի մը հրաւիրել Թուրքիոյ բոլոր բաղկացուցիչ և դժգոհ տարրերը։

Հնչակեան կուսակցութիւնը կտրուկ կերպով կը մերժէ որևէ ձևով մասնակցիլ նման Համաժողովի մը, որ կը ղեկավարուէր Ալի Ֆախրիի և Հիլմի Պէյ Տումանլիի պէս համիսլամութեան և համաթուրանականութեան ջղէն առաքեալներու կողմէ։ Իթթիհատականները կը յաջողին սակայն Դաշնակցութեան և պահպանողական կարգ մը տարրերու մասնակցութիւնը ապահովել Համագումարին, որուն կը ներկայանայ յատուկ պատուիրակութիւն մը, կազմուած՝ Աւ. Ահարոնեանէ, Մինաս Չերազէ և Կ. Պասմաճեանէ։

Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ՝ Համագումարին մասնակցող այս պատուիրակութիւնը կը պնդէ սակայն Հնչակեան տեսակէտին վրայ, որ է՝ գործադրութիւնը Պերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածին և Մայիսեան ծրագրին։

Ահմէտ Ռիզայի կուսակցութիւնը կատաղութեամբ կը լեցուի, երբ կը տեսնէ նորէն Հայկական Դատի մը հետապնդումը հայերու կողմէ։ Տարակարծութիւնը երկուան կու գայ և հայ պատուիրակութիւնը կը հեռանայ Համագումարէն։

ՄԱՍՆԱԿԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երիտասարդ Թուրքերը ամէն կերպով կ'ուզէին ապահովել հնչակեաններու գործակցութիւնը և բարեկամութիւնը։ Այս պարագան քանի մը պատճառներ ունէր։ Նախ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը առաջին մարտական կուսակցութիւնը եղաւ, որ կազմակերպուած միջոցներով զէնք բարձրացուց Սուլթանականութեան դէմ։ Ապա՝ ունէր լայն ժողովրդականութիւն և վարկ՝ յեղափոխական և օտար շրջանակներուն մէջ։ Եւ յետոյ՝ ունէր արիւնով ձեռք բերուած փորձառութիւն մը, որ շատ թանկարժէք էր Թուրքիոյ նորելուկ «յեղափոխականներու» համար։

Այս պատճառով ալ Իթթիհատ, առանց յուսահատելու՝ նոր դիմումներ կ'ընէ Հնչակեան ղեկավարներու մօտ՝ մասնաւոր տեսակցութիւններով հասկացողութեան եզր մը գտնելու համար։

Տեսակցութեանց կը մասնակցէին՝ Ս. Սապահ Գիւլեան և Մուրատ, իսկ իթթիհատականներէն՝ Ահմէտ Ռիզա, Տոքթ. Նազըմ և Պէհաէտտին Շաքիր։

Հնչակեան ներկայացուցիչները խորհրդակցութեան որպէս առաջին օրակարգ կը դնեն՝ «Ինքնավար Հայաստան և Թուրքիա» հարցը։

Այս հարցի մասին հնչակեանները կը պարզեն իրենց տեսակէտը, որ էր՝ Հայաստանի քաղաքական ինքնավարութեան հարցը ընդունիլ որպէս նախապայման՝ միւս բոլոր հարցերու ուսումնասիրութեան համար։

Հնչակեան թէզին՝ Տոքթ. Նազըմ կը հակադրէ Իթթիհատի թէզը՝ «ամբողջ Թուրքիոյ մէջ լայն բարենորոգումներ հաստատելու» տեսակէտը, մերժելով՝ ազգութեանց անջատ պահանջները և մերժելով անոնց ինքնավարութեան իրաւունքը։

Տեղի կ'ունենան հարցումներ, բացատրութիւններ, առանց սակայն դրական արդիւնքի։ Պէհաէտտին Շաքիր կը հարցնէ թէ՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ Թուրք, Քիւրտ և այլ ազգերու իրաւական վիճակը հնչակեաններու կազմելիք անկախութեան մէջ։ Անոր կը պատասխանուի թէ՝ ինքնավար Հայաստանի բոլոր քաղաքացիները պիտի վայելեն քաղաքացիական հաւասար իրաւունքներ՝ առանց ազգութեան և կրօնքի խտրութեան։

Տոքթ. Նազըմ միշտ կը պնդէ թէ՝ Հայկական նահանգներուն մէջ «հայերը փոքրամասնութիւն կը կազմեն». ատոր որպէս պատասխան՝ Հնչակեան ներկայացուցիչները կը յայտնէին թէ Թուրք կառավարութիւնը դիտաւորեալ կերպով նահանգներուն սահմանագծերը այնպէս կազմած է, որ հայերը փոքրամասնութիւն ներկայացնեն։

Այնուամենայնիւ Իթթիհատի ներկայացուցիչներուն կը ներկայացուի մօտաւորապէս հետևեալ կէտերը.

— Քաղաքականապէս ինքնավար Հայաստանը ճանչնալ՝ Թուրք իշխանութեան ներքոյ, բայց եւրոպական պետութեանց երաշխաւորութեամբ։

— Ընդհանուր կառավարչապետ՝ նշանակուած եւրոպական պետութեանց կողմէ։

— Խորհրդարանական դրութիւն։

— Գործադիր իշխանութիւնը պիտի նշանակէր կառավարչապետը՝ բայց պիտի վաւերացուէր Խորհրդարանին կողմէ, որուն միայն պատասխանատու կը մնար ան, իր բոլոր գործառնութիւններուն համար։

— Հայերէնը պիտի դառնար պետութեան պաշտօնական լեզուն։

— Տարեկան որոշ տուրք պիտի վճարուէր Թուրք կառավարութեան՝ համապետական ընդհանուր ծախսերու համար։

— Ժողովրդական ոստիկանութիւն պիտի կազմակերպուէր՝ երկրի կարգապահութեան համար։

Թէեւ Իթթիհատի ներկայացուցիչներուն կողմէ Հնչակեաններու այս նախագիծը սկզբունքով կ'ընդունուի, սակայն՝ կուսակցութիւնը մեծամասնութեամբ կը մերժէ զայն, այն առարկութեամբ թէ՝ ան նախընթաց մը պիտի ըլլար բոլոր ոչ-Թուրքերուն համար, որոնք նման ինքնավարութիւններ պիտի պահանջէին և քայքայուէր Օսմանեան կայսրութիւնը։

Անկարելի ըլլալով որոշ համաձայնութեան գալ, տեսակցութիւնները վերջ կը գտնեն։ Հնչակեանները վերջնականապէս այն համոզումը կը գոյացնեն թէ Երիտասարդ Թուրքերը սուլթանականութեան հարազատ ժառանգորդներն են և հետեւաբար նոյնքան անվստահելի ու վտանգաւոր հայութեան համար։ Այս համոզման հետեւանքով՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'որոշէ անողոք պայքար մղել այդ կազմակերպութեան (Իթթիհատին) դէմ, ըլլայ Թուրքիոյ, ըլլայ արտասահմանի մէջ։

Այս պայքարը արդիւնաւորելու համար՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը ամէն ջանք կը թափէ ներքին, ազգային ճակատի վրայ համերաշխութիւն և ուժերու համախմբում ստեղծել՝ միացեալ ուժերով դիմագրելու համար այս նոր և աւելի վտանգաւոր թշնամիին։ Այս ուղղութեամբ թափուած աշխատանքներու փայլուն փաստերը մենք տեսանք Մուրատի կողմէ եղած կոչերուն, դիմումներուն մէջ, որոնք դժբախտաբար մնացին առանց կարեւոր հետեւանքներու։

Հնչակեան կուսակցութենէ մերժուած՝ Իթթիհատ կուսակցութիւնը, առանց յուսահատելու կը դիմէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան և կը ստանայ անոր համաձայնութիւնը։ Դաշնակցութիւնը իր ներկայացուցիչները կը ղրկէ Իթթիհատի ձեռնարկած «Օսմանեան կայսրութեան Ընդդիմադիր Տարրերու Քոնկրէս»ին, որ տեղի կ'ունենայ 1907 Դեկտեմբեր ամսուն, Փարիզի մէջ։ Թուրք ընդդիմադիրներուն կողմէ կը մասնակցէր Իթթիհատ և իշխան Սապահէտտինի՝ Թէրագգը կուսակցութիւնը։ Նիստերու մէկ մասին կը նախագահէր դաշնակցական Ակնունին։

Ահա մէկ քանին՝ յիշեալ քոնկրէսի մէջ առնուած որոշումներէն.

1. Փրոփականտ զօրքի մէջ.
2. Տուրքերու մերժում.
3. Զինուած դիմադրութիւն՝ կառավարութեան դէմ.
4. Ընդհանուր ապստամբութիւն.
5. Գահընկէց ընել Սուլթան Համիտը.
6. Հաստատել խորհրդարան.
7. Կազմել գաղտնի խառն Քոմիթէ մը՝ որ կապ պիտի պահէր ներքին գաւառներու մէջ գործող յեղափոխական կազմակերպութեանց հետ։

Իթթիհատի այս քաղաքական նուրբ սադրանքներուն զոհ գացին, դաշնակցականներէ զատ՝ նաեւ յոյն, ալպանացի յեղափոխականները, որոնք անկեղծօրէն աշխատանքի լծուեցան Սուլթանի դէմ զօրաւոր պայքար մը բանալով։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ 1908ԻՆ

Սուլթանական կառավարութեան հարստահարութիւնները կը տարածուէին նաեւ Մակեդոնիոյ շրջանը, ուր ազատատենչ ժողովուրդը միշտ կը պահէր յեղափոխութեան կրակը իր սրտին մէջ։

Մակեդոնիան կրկին ապստամբական շարժում մը սկսած էր, որ կը քաջալերուէր Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ կողմէ։ Անոնք ծրագրած էին անջատել Մակեդոնիան Թուրքիայէն։ Երիտասարդ Թուրքերը դէմ էին, ինչպէս յայտնի եղաւ, ամէն անջատողական փորձի, որով՝ չէին ուզեր որ յաջողէր Անգլօ—Ռուս այս թաքուն ծրագիրը։ Սուլթանը, ընդհակառակը, հաշտուած կ'երեւնար Մակեդոնիան ձեռքէ հանելու մտքին հետ, չվտանգելու համար իր գահը։ Ան կը վախնար որ Մակեդոնիոյ մէջ որեւէ զսպողական գործողութիւն կրնար պատերազմի դուռ բանալ եւ պատճառ ըլլալ սուլթանական միապետութեան կործանման։

Մակեդոնիոյ Թուրք բանակին սպայակոյտը, ընդհակառակը, Երիտասարդ Թուրքերու պէս կը մտածէր եւ չէր ուզեր որեւէ զիջում ընել ապստամբներուն։ Անոնք միացած Երիտասարդ (Ժէօն) Թուրքերուն՝ կը պահանջէին հրատարակել Միդհատեան Սահմանադրութիւնը եւ ընդհանուր բարենորոգումներով բաւարարել նաեւ Մակեդոնացիները։ Բանակի ղեկավարութեան մէջ կը գտնուէին նաեւ Էնվէրն եւ Նիազին, որոնք ի վերջոյ յաջողեցան ապստամբութեան դրօշ պարզել Սուլթանին դէմ, եւ բանակը շարժման մէջ դնել դէպի Պոլիս՝ 1908ին։

Ապստամբ բանակը, իր յաղթական երթի ընթացքին, ամենուրեք կը գտնէ համակրութիւն։ Ան կը մտնէ Պոլիս եւ տէր կը կենայ կացութեան։ Յեղափոխութիւնը յաղթանակած կը թուի։ Պոլիս կը ծփայ ոգեւոր խանդավառութեան մէջ. տեղի կ'ունենան հսկայ միթինկներ եւ կը կազմակերպուին թափօրներ։ Բոլորը կ'եղբայրանան՝ քրիստոնեայ եւ իսլամ, իրարու հետ կ'ողջագուրուին, Բանտերու դռները կը բացուին եւ բոլոր քաղաքական բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին։ Հայրենիք վերադառնալ սկսան նաեւ բոլոր փախստական յեղափոխականները։ Թուրքիան կը յայտարարուի սահմանադրական երկիր եւ կը հռչակուի Միդհատ փաշայի եւ Գրիգոր Օտեանի կազմած սահմանադրութիւնը, որու համաձայն ժողովուրդը պիտի ընտրէր իր ներկայացուցիչները եւ ղրկէր Խորհրդարան։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ «ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ» ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՕՏԱՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՅ

Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած այս նոր փոփոխութիւնները մեծապէս բարձրացուցին անոր վարկը օտար աշխարհի մէջ, ուր կը կարծուէր թէ Սուլթանի բռնատիրութեան պիտի յաջորդէր ժողովրդավար արդար վարչաձեւ մը՝ եւրոպական հասկացողութեամբ հանրապետութիւն մը։

Բոլոր երկիրներու յառաջդիմական շրջանակները ուրախութեամբ ող-

ջունեցին թրքական սահմանադրութիւնը՝ կարծելով թէ պիտի առողջանար այլեւս, «Եւրոպայի Հիւանդ Մարդը», եւ իր պատուաւոր տեղը գրաւէր ազգերու ընտանիքին մէջ։

1908 Հոկտեմբեր 10ին Պրիւքսէլի մէջ կայացած Ընկերվարական Միջազգայնականի Բիւրօն՝ — որուն կը մասնակցէին ժամանակի կարեւորագոյն դէմքերը, ինչպէս՝ Կարլ Կաուցքի, Վիքթոր Ադլեր, Վայեան, Ռուպանովիչ, Լենին եւ Պլեխանով —, համակրութեամբ կ'ողջունէ Թուրքիոյ այս ազատագրութիւնը եւ սահմանադրական ռեժիմը։

Քաղաքական կուսակցութիւնները, մամուլը եւ խօսքը ազատ յայտարարուելով՝ Պոլիս կը հաւաքուին հայ քաղաքական կուսակցութեանց ղեկավարները, որոնք կը սկսին եռանդագին գործունէութեան, հաստատելով իրենց մամուլը, մասնաճիւղերը, ժողովները եւ այլն։

Պոլիս կը վերադառնայ նաեւ Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավարութիւնը եւ յարաբերութեան մէջ մտնելով գաւառի Մ. Ճիւղերուն հետ, կը վերակազմէ զանոնք։ Այդ օրերուն կացութեան ամենազօր տէրը դարձած էր Իթթիհատը, որուն ղեկավարները՝ Թալաաթ, Էնվեր, Ճէմալ, Պէհաէտտին Շաքիր եւ Տք. Նազըմ կը նկատուէին օրուան ազգային հերոսներ...։

Իթթիհատը իր ճիւղերը տարածեց եւ ակումբներ բացաւ Թուրքիոյ ամէն կողմերը, որոնց շուրջ հաւաքուեցան երկրի «ազատատենչ» եւ «յեղափոխական» տարրերը։ Տեղի կ'ունենային հրապարակային միթինկներ՝ կարգախօս ունենալով «Ազատութիւն, Հաւասարութիւն եւ Եղբայրութիւն» *նշանաբանը։*

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՊՈԼԻՍ

Օսմանեան «Սահմանադրութեան» հռչակման հետեւանքով՝ Պոլիս վերադարձած հայ եւ օտար յեղափոխականներու մէջ մասնաւոր կարեւորութեամբ կը յիշուի 1890ի Գում Գափուի ցոյցին կազմակերպողներէն եւ գործօն մասնակցութիւն բերողներէն եւ Սասնոյ հերոսամարտի ղեկավար՝ Մեծն Մուրատի (Համբարձում Պոյաճեան) անունը։

Յիշեալ ցոյցին հետեւանքով՝ Թուրք կառավարութեան հալածանքներէն Պոլսէն փախած ատեն՝ Մեծն Մուրատ իր մտերիմներուն յայտնած էր. «Կը մեկնիմ՝ օր մը յաղթական վերադառնալու համար»։

Մարգարէական այս խօսքը իրականութիւն կը դառնար 1908 Օգոստ. 14ին, երբ Մեծն Մուրատ, Ս. Սապահ Գիւլեանի հետ Պոլիս կը վերադառնար։

Հոս խօսքը կու տանք «ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»ի Պոլսոյ թղթակցին, զոր գեղեցիկ կերպով նկարագրած է այդ ընդունելութիւնը թերթի 1908, Սեպտ. 16ի թիւին մէջ։

«Հսկայ բազմութիւն մը շտապել էր դիմաւորելու Սասնոյ Մեծ Հերոսը — Հայ Յեղափոխութեան ոգին — ընկ. Մեծն Մուրատը, եւ Հայ Յեղափոխական եւ գաղափարական գրականութեան անզուգական ներկայացուցիչը՝ ընկ. Ս. Սապահ Գիւլեանը։

Տասնեակ տարիներից ի վեր միմեանց կարօտը քաշող ընկերները գրկախառնւում էին Մեծն Մուրատի հետ եւ անվերջ համբոյրներ դրոշմում նրա սեգ ճակատին՝ բառ չգտնելով արտայայտել իրենց հոգեկան բերկրանքը՝ վաղեմի պաշտելի ղեկավարին, Սասնոյ աննկուն ապստամբապետին, փառահեղ տարագրեալի եւ բիւր տառապանքներ կրելուց յետոյ՝ այժմ յաղթական երկիր վերադարձող Հերոսին ի տես։

Մուրատի անարատ անունը այն սրբազան կէտն էր, որին յառել էին բոլորի հայեացքն եւ ուշադրութիւնը, մարդիկ չէին կարողանում հաւատալ իրենց աչքերին՝ իրենց մէջ տեսնելով առասպելական գործիչը։

Պոլսոյ Հնչակեան մասնաճիւղը յատկապէս վարձել էր մեր ընկերների համար «Շիրքեթի Խայրիյէ» թիւ 41 շոգենաւը։ Պաշտօնական թիւ 50 շոգենաւի մէջ բազմաթիւ մտաւորականներ՝ ամէն հասակի եւ սեռի ներկայացուցիչներ, շրջապատելով ընկ. Մեծն Մուրատը, խանդավառ մի ցոյց սարքեցին, որոտընդոստ ծափահարութեամբ եւ հոգեբուխ «կեցցէ՛» ներով ողջունելով Սասնոյ անվեհեր հերոսը, որուն նուիրուած երգերը եւ «Հեռաւոր Երկիր»ը օդը կը թնդացնէին։

Երբ Ղալաթիոյ քարափը, ծովացած հասարակութեան անվերջ ծափահարութիւնների եւ երախտագիտական զգացումների արտայայտութեանց տակ՝ դիմաւորողները ցամաք իջան, Պատրիարքարանի կողմէ դրկուած երկու կառքեր գտան իրենց տրամադրութեան տակ դրուած։

Ճանապարհին՝ ամենազգի հարիւրաւոր բազմութիւնը, վերին աստիճանի խանդավառ ցոյցեր էր անում՝ «Կեցցէ՛ Հնչակեան կուսակցութիւնը» գոչելով՝ ամէն կողմէ ծաղիկներ տեղալով, բաշկինակների եւ դրօշակների ծածանմամբ»։

Թղթակիցը այնուհետեւ կը նկարագրէ Մեծն Մուրատի հանդիպումը Իզմիրլեան Պատրիարքին հետ, որ կ'ըլլայ շատ սրտագին եւ յուզիչ։ Ապա՝ թէ ինչպէ՞ս Պոլսոյ հայ երիտասարդութիւնը մինչեւ ուշ գիշեր Մեծն Մուրատի բնակարանին առջեւ ցոյցեր ըրած է, մինչեւ որ ընկերներէն մին, պատշգամ ելլելով հրահանգած է քիչ մը զուսպ ըլլալ եւ ծայրայեղութեան չերթալ։

«Սահմանադրութեան» խանդավառ այդ օրերուն, Պոլսոյ եւ գաւառական կեդրոններուն մէջ տեղի կ'ունենան հրապարակային միթինկներ՝ մասնակցութեամբ Թուրքիոյ բոլոր ազգերու։ Այդ ցոյցերու ընթացքին խօսք կ'առնէին ծանօթ անձնաւորութիւններ, ի թիւս որոնց նաեւ՝ Մեծն Մուրատ։ Այս ելոյթներու հետեւանքով, որոնք ա՛լ աւելի ժողովրդական եւ սիրելի կը դարձնէին Հնչակեան ծանօթ հերոս Մուրատը՝ ձեռք կը բերէ մեծ ազդեցութիւն եւ վարկ՝ յաչս նոր կառավարութեան։

Մուրատի անձով կ'աւելնար նաեւ իր կուսակցութեան վարկն ու ազդեցութիւնը ամբողջ Թուրքիոյ մէջ։

Ժողովրդական այդ միթինկներէն մէկուն մէջ, որ տեղի ունեցած էր Սամաթիա, յառաջդիմական Սապահէտտինի հետեւորդներէն՝ Մուսթաֆա պէյ հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի Հնչակեան կուսակցութեան մասին.

— Շատեր այնպէս կը կարծէին եւ ո՞վ գիտէ, մինչեւ հիմա ալ կարծողներ գտնուին, թէ՝ Հնչակեան կուսակցութեան ժխտական պատասխանը Երիտասարդ Թուրքերու 1907ին՝ Փարիզի մէջ տեղի ունեցած Քոնկրէսի հրաւէրին, պակսեցուց Թուրք ճշմարիտ յառաջդիմական մտածողներու յարգանքը դէպի Հնչակեանութիւնը։ Այդ մտածումը սխալ է. ընդհակառակն, անով՝ մեր համակրանքը փոխուեցաւ հիացումի, որովհետեւ հետագային պատահած դէպքերը եկան աւելի խորացնելու մեր համոզումը, թէ Թուրքիոյ մէջ գործող բոլոր կուսակցութեանց մէջ՝ ամէնէն հեռատես ու ժողովրդասէրն է Հնչակեան կուսակցութիւնը»։

Շատ պերճախօս է՝ մանաւանդ յառաջդիմականներու պարագլուխ Սապահէտտինի վկայութիւնը։ Երբ ան Պոլիս կը վերադառնայ, Հնչակեան կուսակցութիւնը կը փութայ անոր հետ տեսակցիլ. անոր շքախումբէն Ֆուատ փաշան կ'ըսէ.— «Կը ճանչնանք Հնչակեանները՝ որպէս այս երկրին առաջին յեղափոխական մարտիկները, առաջին արիւն թափողները և մեզ քունէն արթնցնողները։ Այս ազատութիւնը մենք կը պարտինք Հնչակեաններուն»։ Իսկ Զէյթունի վրայ քալող Էտհէմ փաշան, կը վերյիշէ «տխուր անցեալը» և կը շեշտէ թէ՝ «Հնչակեանները իրապէս այս երկրի առիւծներն են։ Անոնք ամխներով մեր բանակներուն դէմ կռուեցան, ինչ որ ապացոյց մըն էր անոնց ազատասիրութեան»։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻԹԹԻՀԱՏ՝ ԹԵՐԱԳԳԸ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Փարիզի մէջ կայացած Օսմանեան Քոնկրէսին մէջ ընդունած էր Իթթիհատականներու թէզը՝ ազգային հարցի նկատմամբ։ Ան յանձն առած էր չհետապնդել «անկախ Հայաստանի և անջատ Հայկական Դատի հարցը» և ընդունած էր Իթթիհատի բանաձեւը՝ «գործել համապետական գծով»՝ գոհանալով ընդհանուր բարենորոգումներով՝ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ։

Օսմանեան «Սահմանադրութեան» հռչակումէն և Իթթիհատի իշխանութեան գլուխ անցնելէն յետոյ, Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ մնաց իր յանձնառութիւններուն և եղաւ Իթթիհատի թիւ մէկ բարեկամը՝ մտերիմ յարաբերութիւններ մշակելով Թալաաթի, Էնվէրի և Ճէմալի հետ...։

Դաշնակցութիւնը այդ օրերուն լայն ասպարէզ գտաւ Իթթիհատի փրոփականը ընելու և ամենուրեք յայտարարելու թէ՝ «ինք բերած է Օսմանեան Սահմանադրութիւնը»։

Ժողովրդական կոյր խանդավառութեան ու գինովութեան այդ օրերուն՝ միակ ընդդիմադիր տարրը՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը մնացած էր։ Եւ դժբախտ դէպքերը եկան հաստատելու թէ՝ Թուրքը մինչ Թուրք մնացած էր, ինչպէս Համիտի, նոյնպէս ալ՝ Իթթիհատի օրով։ Հնչակեան քաղաքական հեռատեսութիւնը ի վերջոյ պիտի յաղթանակէր։

Ատանայի 1909ի ջարդը, որ տեղի ունեցաւ «Սահմանադրութեան» հռչակումէն հազիւ ինը ամիս ետք, եկաւ հաստատելու այս տխուր իրողութիւնը, ինչպէս նաև այն՝ որ Հնչակեան կուսակցութեան բոլոր նախազգուշացումները ճիշդ եղած էին։

ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՈՒՆԵՑԱԾ ՄԵՂՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՏԱՆԱՅԻ ՋԱՐԴԻՆ ՄԷՋ

Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, ինչպէս յայտնի է, ձեւուած էր Միդհատեան Սահմանադրութեան սկզբունքներուն վրայ, որոնք, իբրեւ թէ՝ հետզհետէ պիտի բարեփոխուէին և պատշաճեցուէին արդիական պահանջներուն։

1909ին այդ բարենորոգման հարցը մէջտեղ կու գայ և Իթթիհատ կ'ուզէ անոր մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ մտցնել։ Առաջին հերթին գինուորական և ծովային նախարարներու ընտրութեան հարցը կը քննարկուի։ Սահմանադրութեան սկզբնական շրջանին, խուսափելու համար եղբայրասպան կռիւներէ, Իթթիհատ ընդունած է Համիտի այն պահանջը, որով՝ իրեն կը վերապահէ յիշեալ զոյգ նախարարներու ընտրութիւնը։ Այդ կերպով ան կը յաջողի անուղղակի կերպով իր հակակշռին տակ պահել երկրի պաշտպանութեան զոյգ երակները, այդ նախարարութիւնները իր վստահութիւնը վայելող անձնաւորութեանց յանձնելով։

Կատարուելիք բարեփոխումը պիտի խլէր իրմէ այդ իրաւունքը, բան մը զոր Համիտ անհանդուրժելի կը գտնէ եւ կը դիմէ իր վաղեմի դաւադրական քաղաքականութեան։ Ան կը յաջողի թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ՛ ամբողջ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, ստեղծել յետաշրջական շարժում մը, զոր յաջողելու պարագային պիտի խորտակէր Օսմանեան Սահմանադրութիւնը եւ վերականգնէր միապետութիւնը։

Իթթիհատական կուսակցութիւնը շուտով կը կռահէ Սուլթանի այդ դիտաւորութիւնը եւ կորովի միջոցներու կը դիմէ։ Շարժման մէջ կը դրուի Սելանիկի բանակը՝ որ Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի հրամանատարութեամբ Պոլիս կը մտնէ։ Համիտ այս անգամ գահընկէց կ'ըլլայ եւ խաղաղութիւնը համեմատաբար կը վերահաստատուի Պոլսոյ եւ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ։

Եթէ Պոլսոյ եւ կեդրոնական միւս քաղաքներուն մէջ յետաշրջական այս նոր շարժումը քաղաքական բնոյթ ունէր, գաւառներու մէջ անիկա առած էր «չէրիաթճիական» հանգամանք։

Հին կրօնապետները եւ հակայեղափոխական տարրերը կրցած էին թուրք ամբոխը գրգռել քրիստոնեաներուն դէմ, այս պարագային՝ հայոց դէմ, որպէս հեղինակները Օսմանեան հակաիսլամ Սահմանադրութեան՝ հիմնուելով Դաշնակցականներու այն անխոհեմ փրոփականտին վրայ, որ այդ օրերուն ամէն առիթով եւ ամէն տեղ կը կրկնէին թէ՝ իրե՛նք բերած են Թուրքիոյ յեղափոխութիւնը։

Յետաշրջական տարրերու քարոզչութեան կը հետեւի Ատանայի ջարդը, որուն զոհ կ'երթան 30.000 հայեր, ըստ Պատրիարքարանի պաշտօնական վիճակագրութեան, եւ կողոպուտի ու հրկիզման կ'ենթարկուին հայոց եկեղեցիները, տուները եւ խանութները։

Ատանայի ջարդին առիթով Պոլսոյ Ազգային Ժողովի մէջ տեղի կ'ունենան բողոքի բուռն արտայայտութիւններ, որոնց եզրակացութիւնը հայ երեսփոխաններու միջոցաւ կը փոխանցուի Օսմանեան Խորհրդարանին։

Խորհրդարանի կողմէ քննիչ մարմին մը կը ղրկուի Ատանայ, տեղւոյն վրայ քննութիւն բանալու և պատասխանատուները ճշդելու համար։ Այդ մարմինին մաս կը կազմեն նաև երկու հայեր, երկուքն ալ երեսփոխաններ։ Մէկը Մանասթըրի նահանգի դատական քննիչ Յարութիւն Մոսթիչեան, իսկ միւսը Իթթիհատական՝ Յակոբ Պապիկեան։ Ուշագրաւ է այն պարագան, որ Իթթիհատական կուսակցութեան հայազգի անդամը՝ Յ. Պապիկեան, իր պատրաստած տեղեկագրին մէջ բացէ ի բաց կ'ամբաստանէր իր պատկանած կուսակցութիւնը, հետեւեալ եզրափակիչ խօսքերով.

«... Վերջացնելէ առաջ ստիպուած եմ ամենախոր ցաւով աւելցնելու թէ, Իթթիհատ եւ Թերագգը կուսակցութեան անդամները Ատանայի վայրագ եղեռնագործութեան կազմակերպման եւ գործադրութեան մասնակցած են: Այս իրողութիւնը հաստատուած է նահանգին զանազան տեղերուն կողմէ, հիւպատոսներէն, ամերիկացի միսիոնարներէն եւ լատին քահանաներէն»:

Այս տեղեկագրին համաձայն, աներկբայ է Իթթիհատի մեղսակցութիւնը ջարդի անմարդկային արարքներուն մէջ, որ կը հաստատուի բազմաթիւ փաստերով։

Տեղեկագրին հեղինակը՝ Յ. Պապիկեան, քանի մը օր ետք, Յուլիս 20ին, իր բնակարանին մէջ, խորհրդաւոր պայմաններու տակ յանկարծամահ կ'ըլլայ....։

Պապիկեանի մահէն անմիջապէս ետք, անոր տունը կ'երթան Մեծն Մուրատ եւ ուրիշ թուրք երեսփոխան մը, տեղեկագիրը տեսնելու եւ անհրաժեշտը անօրինելու համար։ Պապիկեանի տանը մէջ կ'որոշեն տեղեկագիրը կնքել եւ յանձնել իր ընտանիքին, մինչեւ որ կառավարութիւնը իր ձեռքը անցնէ զայն։

Մուրատի պաշտօնակից թուրք երեսփոխանը, իր քովը չունենար իր պաշտօնական կնիքը, որով՝ Մուրատ ինք միայն կը կնքէ զայն։ Մուրատ այդ մասին կը խօսի Մ. Տամատեանի եւ Սարգիս Սուինի հետ եւ կ'որոշեն գաղտուկ կերպով կնիքը քակել, տեղեկագիրը կարդալ եւ վերստին կնքելով ընտանիքին յանձնել։ Այս ծրագրին իր համամտութիւնը կու տայ նաեւ Եղիշէ Պատրիարք։ Տամատեան, Մուրատ եւ Սուին ինչպէս նաեւ Շաւարշ Հովիւեան եւ Հմայեակ Ազատեան, իրենց լուսանկարչական գործիքներով Պապիկեանի բնակարանը կ'երթան, կը բանան Տեղեկագիրը, կը լուսանկարեն եւ կը յանձնեն Պատրիարքին։ Այս բոլոր մանրամասնութիւնները, Տեղեկագրին հայերէն թարգմանութեան հետ, լոյս կը տեսնեն Պոլսոյ, «ԿԻԼԻԿԻԱ» գրատան կողմէ հրատարակուած գրքոյկի մը մէջ՝ 1919ին։

Ատանայի ջարդը եկաւ արդարացնելու այն արդար վերապահութիւնը զոր առաջին օրէն Հնչակեան կուսակցութիւնը ունեցաւ Իթթիհատի հանդէպ։

Այս ահաւոր յայտնաբերումէն ետք, կը սպասուէր որ Դաշնակցութիւնը չեղեալ նկատէր իր կնքած համաձայնութիւնը Իթթիհատի հետ եւ մերժէր անոր հետ գործակցիլ։ Սակայն Դաշնակցութեան ունեցած շահակցական կապերը եւ հատուածական հաշիւները աւելի զօրաւոր եղան, քան Ատանայի 30.000 հայ զոհերուն արիւնը... եւ ան շարունակեց իր շահամոլ գործակցութիւնը, մինչեւ Իթթիհատի վերջնական ծրագրին իրագործումը՝ Մեծ Եղեռնը։

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՒՈՒՄԸ

Աբիկ Ունճեանի սպանութեան օրէն սկսեալ՝ Եգիպտոսի Վերակազմեալներու մէջ տարակարծութիւնները եւ պառակտումը մեծ յուզում յառաջ բերած էր։ Վերակազմեալներու ներքին պայքարներուն վրայ աւելցած էր դժգոհութեան նոր պատճառ մը։ Հայ հարուստները սպառնական նամակներ կը ստանային յաճախ Վերակազմեալներէն, որպէսզի դրամական օժանդակութիւն տային իրենց։ Ուծացումը եւ բարոյալքումը ծայր տուած էին ամէն կողմ։ Այդ պայմանները աչքի առաջ ունենալով՝ 1908ին, Ամերիկայի Վերակազմեալ հատուածը լիազօրութիւն կու տայ Եգիպտոսի շրջանին, որ միութեան լեզու մը գտնեն 1908ին Պուլկարիոյ մէջ կազմուած «Գաղափարական Միութիւն»ի հետ։

1908ի սկիզբները բանակցութիւնները կը սկսին երկու հատուածներուն միջեւ միացման փորձ մը ընելու նպատակով։ Գաղափարական Միութեան կողմէ ներկայացուցիչներ կը նշանակուին՝ Դր. Պէօզիկեան եւ Միք. Նաթանեան, իսկ Վերակազմեալներու կողմէ՝ Մ. Տամատեան, Թ. Գրիգորեան, Տոքթ. Ա. Էնֆիաճեան, Շաւարշ Հովիւեան եւ Ժիրայր—Վաչէ։

Գաղափարներու նոյնութիւնը կը միացնէ այս հատուածները՝ «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն» անունով։

Օսմանեան «Սահմանադրութեան» խանդավառ շրջանին, եգիպտահայ կարգ մը ազգային դէմքեր, Վահան Մալէզեանի գլխաւորութեամբ՝ գաղափար կը յղանան նոր կուսակցութիւն մը կազմել։ Այդ նպատակով տեղի կ'ունենան խորհրդակցութիւններ, որոնց կը մասնակցին «Միացեալ Յեղ. Կազմակերպութեան» ներկայացուցիչներէն զատ՝ շատ մը այլ անձնաւորութիւններ։ Այդ խորհրդակցութիւններուն կը մասնակցի նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր ներկայացուցիչի միջոցով, որ դէմ կ'ըլլայ նոր կուսակցութեան մը գաղափարին։

Շարք մը խորհրդակցական ժողովներէ ետք, չէզոքներու եւ «Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութեան» միջեւ համաձայնութիւն կը գոյանայ եւ կ'որոշուի հիմնել «Հայ Սահմանադրական Ռամկավար» կուսակցութիւնը։

Ռամկավար կուսակցութեան վերջնական կազմը կը յայտարարուի Պոլսոյ մէջ՝ 1908 Հոկտեմբեր 26ին, Վ. Թէքէեանի, Մ. Տամատեանի, Սուրէն Պարթեւեանի, Լեւոն Փափազեանի եւ ուրիշներու կողմէ։ Ան կը շարունակէ գործել մինչեւ մեր օրերը, անցնելով շատ մը տաք ու պաղ դաշտագետիններէ, կանգնելով Արարատի եւ Էջմիածնի կողքին։

Կը ներկայացնենք Ռամկավար կուսակցութեան Ծրագիրը·

1) *Կուսակցութիւնը ներշնչուելով 20րդ դարու լուսաւոր գաղափարներէն, իր քաղաքական դաւանանքին իբր հիմ եւ իր գործունէութեան իբր գլխաւոր նպատակակէտ կ'ընդունի ժողովուրդին գերիշխանութիւնը։*

2) *Հայութիւնը կը ներկայանայ Թուրքիոյ մէջ երկու որոշ հանգամանքով.— իբր օսմանեան քաղաքացի եւ իբր հայ ազգ։ Այս երկու հանգամանքները պէտք է միասին գոյութիւն ունենան, առանց իրարու հետ շփոթելու, առանց զիրար հակասելու։*

3) *Այս սկզբունքով է որ կուսակցութիւնը կը կանգնի ջատագով՝ ազգ. իրաւունքներու պահպանման եւ զուտ վարչային ապակեդրոնացման դրութեան։*

4) *Ռամ. Ազատ. Կուս. (ՌԱԿ) ձգտելով տանել ազգային կուսակցութեան մը նկարագիրը եւ հանդիսանալ հայ ժողովուրդի ազգ. քաղաքականութեան արտայայտիչը, իր մշտական ջանքը պիտի ըլլայ համերաշխութիւն գոյացը-*

նել հայ ազգին բոլոր յարանուանութիւններուն և բոլոր դասակարգերուն մէջ, կարելի եղածին չափ՝ ներդաշնակել անոնց շահերը։

5. Հսկել հայոց օրէնքով հաստատուած ազգային իրաւունքներուն անվթար պահպանումին՝ իբր երաշխիք կրօնական ազատութեան և կրթական զարգացման։

6) Հին բռնապետութեան ռեժիմը վերահաստատելու որևէ փորձին դէմ, կուսակցութիւնը պիտի կռուի իր բոլոր ուժով։

Ռամկավար ղեկավարները ապագայի մեծ յոյսով խանդավառուած՝ Վ. Թէքէեան, Միհրան Տամատեան, Սուրէն Պարթևեան, Լևոն Փափազեան և ուրիշներ կը կեդրոնանան Պոլիս, ըստ իրենց՝ «Դաշնակցութեան ցուցամոլութեան հակառակ՝ ժողովուրդը պիտի առաջնորդէին խոհականութեան, զգուշութեան և լրջութեան ճանապարհներէն»։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Զ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳՄ. ԺՈՂՈՎԸ

ՊՈԼԻՍ, 1909 ՅՈՒԼԻՍ 12ԻՆ

Սահմանադրութեան տրամադրութիւններէն օգտուելով՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը առաջին անգամ ըլլալով Պոլսոյ մէջ ազատ պայմաններու տակ հրաւիրեց կուսակցութեան Զ. Պատգամաւորական Ժողովը, որ սկսաւ 1909 Յուլիս 12ին և տևեց չորս ամիս։

Պատգամաւորներ եկան Ռուսաստանէն, Կովկասէն, Պարսկաստանէն, Հիւս. Ամերիկայէն, Պուլկարիայէն, Ռումանիայէն, Եգիպտոսէն և Թուրքիոյ բոլոր շրջաններէն։ 124 Հնչակեան մասնաճիւղերէն ներկայ էին 79 մասնաճիւղեր՝ 108 պատգամաւորական ձայներով։ Կուսակցութեան գրեթէ բոլոր կարևոր դէմքերը հոն էին. Կովկասէն՝ Սապահ Գիւլեան, Սաքօ, Ս. Տաշիր, Փարամազ, Սիւնիք, Սաքինի. Ամերիկայէն՝ Օհան Գասպարեան. Թուրքիայէն՝ Մեծն Մուրատ, Գադիկ Օզանեան, Արամ Աչըգպաշեան, Մովսէս Նահապետեան (Մուսօ), Գրիգոր Եղիկեան, Համայեակ Արամեանց, Հայկ Էմիրեան, Ներսէս Զաքարեան, Մարկոս Թէրզեան, Յր. Ճանկիւլեան, Վահան Ճլկունի, Վահան Զէյթունցեան, Գրիգոր Վարդանեան, Ազատ Ոստանիկ, Մինաս Պետրոսեան, Ս. Մուրատ, Արծրունի, Տոքթ. Գրիգոր Ճէլալ, Սամուէլ Թումաճեան, Մաթէոս Երէցեան, Կարեգին Հիւսնեան, Լևոն Տ. Մաթէոսեան, Տիկ. Վարդուհի Արամեանց, Օր. Ակիւլինէ Ճէլալեան, Օր. Մաքրուհի Արփիարեան, Օր. Հայկանոյշ Պօյաճեան, Ռուբէն Կարապետեան, Բենիամին Ազոյեան, Յովհաննէս Գըլճեան և այլն։

ԳԱԳԻԿ ՕԶԱՆԵԱՆ

Զ. Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովի օրակարգի գլխաւոր նիւթը կ'ըլլայ այն, թէ կուսակցութիւնը յեղափոխակա՞ն թէ օրինական սահմանադրական ուղիի պէտք է հետևի։

Պատգամաւորներէն՝ Փարամազ, Սապահ Գիւլեան, Սիւնիք, Ազատ Ոստանիկ (աւելի շատ՝ ռուսահայերը), հաւատ չէին ընծայեր «պաշտա սահմանագրութեան եւ կը պնդէին ձեռք առնել յեղափոխական (իլլէկալ) գործունէութիւնը հարուածելու համար Սուլթանի բռնապետութիւնը շարունակող Իթթիհատի կուսակցութիւնը։

Պատգամաւորներէն Աչըգպաշեան, Արամեանց, Ն. Զաքարեան, Մուրատ Պօյաճեան՝ դէմ էին դաւադրական ծրագրին եւ նկատի ունենալով տաճկահայ ժողովուրդի ուժասպառ եւ քայքայեալ վիճակը՝ բնաւ նպաստաւոր չէին գտներ հակաօրինական դաւադրական նախկին ձեւը։

Ասոնք կը պնդէին թէ՝

1) Միդհատեան Սահմանադրութիւնը հետզհետէ բարեփոխուելով եւ Թուրքիոյ մէջ բնակող բոլոր ազգերուն գիտակցութեան արթնցումով՝ կը փարատի ազգամիջեան ատելութիւնը։

2) Խաղաղ գործունէութեան այս շրջանին՝ պէտք է պատեհութիւն ընծայել հայ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան համար պէտք եղած միջոցներուն տիրանալու։

ՕՐ. ԱԿՈՒԼԻՆԷ ՃԵԼԱԼԵԱՆ

3) Ժողովուրդին տնտեսական եւ մտային զարգացումին միջոց տալով՝ միաժամանակ նպաստած կ'ըլլանք անոր քաղաքական հասունացման։

4) Այս կերպով աւելի միջոց կը տրուի հայ ժողովուրդին՝ որ երբ Թուրքիոյ քայքայումը մօտենայ եւ առիթը ներկայանայ, կարենայ դիմել վճռական (յեղափոխական) քայլին։

Բուռն վիճաբանութիւններէ ետք՝ ժողովը կ'ընդունի հետեւեալ բանաձեւը.

«Տաճկաստանի մէջ գործել օրինական (լէկալ) գետնի վրայ, ցորչափ արդի օրինական իրաւունքները չեն խլուած աշխատաւոր ժողովուրդի ձեռքէն»։

Նացիոնալիզմի մասին կը տրուի հետեւեալ որոշումը.

«Նկատելով որ Թուրք նացիոնալիստները (ազգայնամոլները) եւ այդ նացիոնալիզմի արտայայտիչ քաղաքական գործիչները (Իթթիհատականներ) գիտակցաբար կը ձգտին ապազգայնացնել Թուրքիոյ բաղկացուցիչ ոչ-թուրք տարրերը եւ ձուլել զանոնք թուրք ազգութեան մէջ ՕՍՄԱՆՑԻ ընդհանուր անուան տակ, Ժողովը ժխտելով կը ժխտէ ապազգայնացման այդ գաղափարը եւ կը վճռէ պայքարիլ այդ ուղղութեան դէմ՝ ընդունելով ազգերու անկաշկանդ ու ազատ զարգացման եւ ինքնորոշման իրաւունքը»։

Ազգային ինքնապաշտպանութեան հարցի մասին Ժողովը կու տայ հետեւեալ որոշումը.

«Աչքի առաջ ունենալով Օսմանեան Սահմանադրութեան տակ ալ ոչ լրիւ արմատացած վիճակը եւ յետադիմական արտայայտութեանց հաւանականութիւնը՝ Ժողովը պարտք կը դնէ Գործադիր Մարմիններուն վրայ՝ նպատակայարմար հիմունքներով կազմակերպել ինքնապաշտպանութեան գործը»։

Ժողովը կ'որոշէ յանձնաժողով մը, որ պիտի մշակէ կուսակցութեան կազմակերպչական կանոնագիր մը, պետութենէն վաւերացնելու համար։ Օրւան բոլոր խնդիրները սպառելէ ետք, կ'ընտրուի Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Տաճկաստանի Կեդր. Վարիչ Մարմինը, հետեւեալ անձերով.— Արամ Աչըգպաշեան (ատենապետ), Հմայեակ Արամեանց (ատենադպիր), Մեծն Մուրատ (գանձապահ) իսկ Ն. Զաքարեան եւ Արծրունի փոխ-անդամներ։

ՆԵՐՍԵՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆ, Յ. Կ. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ, ՀՄԱՅԵԱԿ ԱՐԱՄԵԱՆՑ, ԱՐԾՐՈՒՆԻ (ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ)

Այս ժողովէն ետք կուսակցութեան անունը կոչուեցաւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւն։

Ստորեւ կու տանք Զ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի շրջաբերականը՝ ուղղուած մասնաճիւղերուն։

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ՝ Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՔԵՐՈՒՆ

Ընկերնե՛ր,

Սրանով գալիս ենք յայտնելու ձեզ, թէ կուսակցութեանս Զ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը՝ աւարտած լինելով իր զբաղումները՝ փակուած է։

Ձեզ քաջ յայտնի է արդէն, որպէս ազատութեան մարտիկներ, թէ ինչպէս ժողովիս բացման նախօրեակին, կուսակցութեանս գործունէութեան բուն թատերաբեմը ներկայացնող վայրերը քաղաքական խիստ փափուկ, տագնապալից ու անակնկալներով լի դրութիւն էին ներկայացնում, ուր՝ հինի եւ նորի, բռնակալութեան եւ ազատութեան անողոք պայքարն էր մղւում շահագործող և շահագործւող դասակարգերի միջև, ուր՝ աւատական դարաւոր կարգերը ճարճատելով ընկնում, տեղի էին տալիս կեանքի նոր հոսանքին և ուր, մանաւանդ, բռնակալ բիւրոկրատիայի յառաջացրած ցեղային հալածանքների տակ, մասնաւորապէս հեծում էր այդ երկրների հայ ազգաբնակչութիւնը:

Մի կողմից Տաճկաստանում՝ հրէշային բռնակալութիւնը իր երկարամեայ սպանիչ թաթերի տակ քաղաքականապէս և տնտեսապէս քանդել, քայքայել, ստրկացրել էր ամբո՛ղջ երկիրը՝ ծծելով նրա հիւթն ու կենսունակութիւնը և միւս կողմից, այդ երկրի այլացեղ անգիտակ տարրերին, կրօնա-ազգային ատելութեամբ, իրարու դէմ գրգռելով, զիրար բզքտել տալով մահամերձ վիճակի հասնելուց յետոյ, ակամայ տեղի էր տալիս իրենից բռնի խլուած մի «պաչտա սահմանադրութեան», որի էութիւնն անգամ, դժբախտաբար, անհասկնալի էր մնացել աստուածպետութեան (թէօքրատիզմի) մահացնող գաղափարներով սնած թշւառ հասարակութեան համար, որ մինչև այդ՝ ամէն ինչ սպասել, ակնկալել էր «վերևից»:

Այդպիսի դրութեան մէջ էր, որ նորից գլուխ էին բարձրացրել Եըլդըզի կամակատարները՝ սադրելով արիւնոտ Մարտ 31ը՝ հին վարչակարգը հաստատելու համար:

Նորի՛ց արիւն, նորի՛ց սարսափ և գինուորական ուժով նորի՛ց ընկճուել, խեղդուել էր նա, իր փլատակների տակ թաղելով երեսնամեայ ոճրագործ թագակիրը:

Դրա հետ միաժամանակ Կիլիկիայ սրտաճմլիկ աղաղակն էր արձագանգում, քաղաքակիրթ մարդկութեան երեսին շպրտելով Ատանայի հսկայ ոճիրը՝ յօշոտուած, ջարդուած, արեան ճապաղիքների և ծխացող մոխրակոյտերի մէջ թփրտացող մի նահատակ ժողովրդով — յանձին՝ ազատութեան ռահվիրայ հայութեան...:

Հանդէպ այս դրութեան, ո՛չ մէկ իրական քայլ, ո՛չ մէկ հիմնական, արմատական դարման, այլ՝ կախաղանների ճօճումն ու մշուշապատ ապագայի մի անորոշ պատկեր:

Միւս կողմից՝ Ռուսաստանում, պատմականօրէն մեռնելու դատապարտուած զազիր բռնակալութիւնը, օգտուելով այդ երկրի «պաչտա սահմանադրութեան» ոչնչութիւնից, երազում էր ինքզինք վերականգնած՝ իր ամենազօրութեան մէջ, ազատ համարելով իր ոճրախանձ բազուկները ամէն տեսակ չարագործութեան համար:

Եւ լայնածաւալ երկրի մի կողմից միւսը, ռուս ազնուականութիւնը «հայրական հոգածութեամբ», «Ստոլիպինեան վզկապներ» էր նուիրում, վանդալական արշաւանքներով պատժամիջոցներ կարգում, համազարկերի կարմիր խրախճանքներ սարքում, աքսորավայրերն ու բանտերը լցնում անհամար զոհերով, խեղդել ճգնելով յեղափոխական ըմբոստ տարրերը...:

Այս դրութեան մէջ մասնաւորապէս առաջ էր տարւում մի խիստ հալածանք Ռուսաստանի և ամբողջ Կովկասի սահմաններում...:

Իսկ այդ բոլորի հանդէպ... եռացող կեանքը միլիոնաւոր ընչազուրկ աշխատաւոր դասակարգի, իր ժայթքումի խուլ որոտումն էր գուշակել տալիս...:

Իսկ Պարսկաստանն էլ, սթափուած իր դարաւոր քնից, նոր կեանքով իբրև թարմ երիտասարդ, հրապարակի վրայ էր՝ իր ազատական շարժումներով:

Մերթ դէպի առաջ իր նահանջներով և մերթ դէպի ետ իր տեղատւութիւնով, ճնշուած, հարստահարուած ժողովրդական մասսան, յեղափոխական դրօշի տակ, արիւնալի պայքար էր մղում յանուն իր բռնաբարուած մարդկային իրաւունքների, գահազուրկ անելով իր բռնակալ Շահին՝ տիրելով մի «պաչտա սահմանադրութեան» ևս:

Այդ նորածիլ սահմանադրութեան գլխին էլ դեռ շանթեր էին թափւում, այնտեղ էլ դեռ օրհասական կռիւ էր մղւում և միգամած ամպերի տակ ծրարւում ապագան...:

Ահա՛ այս տեսակ մի ընդհանուր դրութեան հանդէպ՝ երբ մի կողմից սարսափը, անորոշութիւնը և անստուգութիւնն էր տիրապետում, իսկ միւս կողմից ժողովրդական յաղթանակի յոյսն էր փողփողում և հեռաւոր հորիզոնում ազատութեան արշալոյսն էր նշուլածագում, Պատգամաւորական Ընդհ. Ժողովը՝ իբրև Կուսակցութեանս Գերագոյն Օրէնսդրական Մարմին՝ անյողդողդ կանգնած մեր հիմնական սկզբունքների վրայ, վերլուծելով իրերի դրութիւնը, վերամշակեց Կուսակցութեանս Ծրագիրը և գծագրեց նրանից բղխող գործելակերպը ու կազմական կանոնագիրը:

Ժողովը՝ հաւատարիմ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան սկզբունքներին, քննելով այդ բոլոր քաղաքական և տնտեսական պայմանները, զորոնք իբրև հայ կեանքից ծնած անդրանիկ յեղափոխական-քաղաքական կուսակցութիւն՝ հրամայողաբար հետապնդել է 22 տարիներից ի վեր, որոշեց ամենուրեք, աւելի կորովի թափով, հետևողական և յամառ աշխատանքով շարունակել կռիւը ամէն կարգի շահագործողների դէմ, կործանելով հին շէնքը և կառուցանելով նորը՝ յաւերժացնելու համար «ժողովրդապետական միահեծանութիւնը՝ աշխատանքի թագաւորութեան հիմունքների վրայ»:

Այդ նպատակի իրագործման խոչընդոտներից և մտատանջութեան առարկաներից են եղել մանաւանդ ազգային խնդիրները, որոնք իրենց հրատապ բնաւորութեամբ՝ օրուան կեանքն են փոթորկել, սաէպ արգելք լինելով ազգերի համերաշխութեան գործին, նոյնիսկ առաջ բերելով խմբական կոտորածներ և Դամոկլեան սրի նման կախուելով աշխատաւորութեան գլխին՝ դարձել են մի փառաւոր գործիք պուրժուազիայի և տիրապետող ազգի ազնուականութեան ձեռքը:

Նրանք, մի կողմից թշնամացնելով և գրգռելով ցեղերը իրարու դէմ, ընչազուրկ աշխատաւորութեան ուշադրութիւնն են շեղեցնում իրենց դասակարգային գիտակցութիւնից, իսկ միւս կողմից՝ յանուն այդ ազգային շահերի՝ ինքնակոչ խնամակալութեամբ՝ ճգնում են իրենց յետադիմական ծրագիրները ի գործ դնել, յաւերժացնելու համար շահագործումի չարաշուք տիրապետութիւնը աշխատաւոր դասակարգի վրայ:

Ժողովը վերլուծելով այս բոլորը, կանգնած դասակարգային կռուի ուղղութեան վրայ, համաձայն սոցիալ դեմոկրատական սկզբունքների, վերըստին շեշտեց անյետաձգելի պէտքը ազգերի համերաշխութեան շուտափոյթ իրականացման, ճանաչելով որպէս պայման ազգերի պատմա-անհատական գոյութեան իրաւունքի անհրաժեշտութիւնը, ժխտելով մի կողմից անջատողական (սեպարատական) գաղափարը, միւս կողմից՝ ոեւէ՛ ազգի տիրապետութիւնն ու գերակշռութիւնը միւսի վրայ։

Լիովին գիտակից այն դժնդակ պայմաններին, որոնք քաղաքական կուսակցութիւնների և ընդհանրապէս ընդդիմադիր տարրերի պայքարն են դժուարացնում ընդդէմ հակասահմանադրական և հակայեղափոխական մութ ուժերի, ուժեր՝ որոնք առաջ են բերում մասսայական կոտորածներ և թալաններ, ժողովը՝ իբրեւ կռուի յաջողութեան միջոց՝ մատնանշեց և գծեց պէտքը կուսակցութիւնների միութեան և համագործակցութեան, աւելի՛ յաջողակ կերպով տանելու ինքնապաշտպանութիւնը, սահմանադրութեան պաշտպանութիւնը և բռնակալութեան դէմ կռիւը՝ «զատ զատ գնալ և միասին հարուածել»ու ծրագրով։

Ողջունելով Թուրքիայում և Պարսկաստանում յառաջ եկած սահմանադրական դրութիւնը, ժողովը՝ մի կողմ դրեց տեռորիստական ձեւի գործունէութիւնը այդ երկրում և որոշեց ամէն կերպ ուժ տալ սահմանադրական կարգերի պահպանմանն ու զարգացմանը՝ կանգնելով գործունէութեան օրինական հողի վրայ։ Իսկ Ռուսաստանի նկատմամբ որոշեց շարունակել նախկին ձեւի գործունէութիւնը մինչեւ այն ժամանակ, երբ կը խորտակուին ներկայ միապետական-բռնատիրական կարգերը, փոխարինելով ա՛յն տեսակ կարգերով, որոնք միջոց կը տան բանուոր և աշխատաւոր դասակարգին ազատ արտայայտուելու իր քաղաքական-տնտեսական գործունէութեան մէջ։

Տաճկաստանի, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի իրականութիւններից անկախ, որոնք իր գործունէութեան բուն թատերաբեմն են ներկայացնում, ժողովը՝ ընդունեց թէ գաղութների — Ամերիկա, Ռումանիա, Պուլկարիա, Եգիպտոս և Եւրոպա — կազմակերպութիւնները Կուսակցութեանս համար օժանդակ մարմինների դեր են կատարում՝ որոշեց, որ իւրաքանչիւրը իր պայմանների համեմատ, գործէ սոցիալ դեմոկրատական հողի վրայ, նոյն ատեն աջակցին և գործակից լինեն իրենց շրջանում գործող գաղափարակից կազմակերպութիւններին՝ յաջողեցնելու համար բանուորութեան յաղթանակը՝ շահագործող դրամատէր դասակարգի վրայ։

Տաճկաստանի, Ռուսաստանի, Ամերիկայի, Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ, Պարսկաստանի և Եգիպտոսի բազմաթիւ մասնաճիւղերի Պատգամաւոր ընկերները՝ լցուած շինարար աշխատանքի բուռն տենչով՝ քով քովի հաւաքուած, յաջողութեամբ քննեցին և սպառեցին օրակարգի բոլոր ծանրակշիռ և բարդ հարցերն ու խնդիրները, որոնք անյետաձգելիօրէն դրուած էին ժողովիս սեղանին վրայ։

Ընկերնե՛ր,

Պատգամաւորական ժողովս, իր փակման րոպէին, խորին հրճուանքով գալիս է յիշեցնելու ձեզ, թէ կուսակցութիւնս ներկայ Նոյեմբերին արդէն թեւակոխում է իր ԻԳ. տարեշրջանը՝ ետին թողնելով գործունէութեան մի կարմիր և բեղմնաւոր շարք, լի հերոսական մարտնչումներով, յեղափոխական սրտայոյզ և փայլուն դրուագներով...։

Կանգնած մօտաւորապէս քառորդ դարի այս շեմքին՝ մենք լի յուզմունքով, սրտի թրթռումով ենք նայում դէպի անցեալը, երբ մեր գաղափարական ընկերների թանկագին բանակները կռուի փրկարար դաշտն էին

արշաւում, խիզախօրէն մղելու անհաւասար, ահեղ մարտը բռնակալութեան դէմ, իրենց ցանած ազատութեան սերմերը ոռոգելով իրենց կարմիր արիւնով նո՛յնիսկ կախաղաններից՝ յանուն տանջուող, տառապող ժողովրդի...։

Ընկերնե՛ր,

Մենք անհուն ուրախութեամբ և բաց ճակատով գալիս ենք ողջունելու այն յաջողութիւնները, որոնք՝ յանձին սահմանադրական կարգերի՝ ձեռք են բերուել։

Ինչքան էլ այդ սահմանադրութիւնը լինի խիստ անբաւարար և պաշտա, սակայն, լինելով արդիւնքը յեղափոխական գործունէութեան և թափուած արեան, նախադուռն են կազմում այն մեծ ուղիին, որ հնարաւորութիւն է տալիս տանջուող ժողովուրդներին քայլ առ քայլ հասնելու իրենց վերջնական նպատակին։

Իբրեւ առաջին և անդրանիկ սոցիալիստ կուսակցութիւն հայ կեանքի մէջ, մենք հպարտ ենք և անսահման ուրախ, մանաւանդ նրա՛ համար որ, վերջապէս, մեզ դէմ, որպէս սոցիալիստների, մղուած երկա՛ր պայքարներից և անմիտ հալածանքներից ետք, մեր այդ վեհ գաղափարները արդէն ընդարձակ հող են գտել ժողովրդական բոլոր խաւերի և նո՛յնիսկ մեր այն հակառակորդների մէջ, որոնք, երէկ, «ազգային շահերի» համար մեզ հալածում էին իբրեւ սոցիալիստներ, իսկ այսօր արդէն խոնարհուել են նրա առաջ...։

Ընկերնե՛ր,

Հպարտ մեր գաղափարների ճշմարտութեանը, գիտակից համոզմունքով և լի հաւատքով դէպի բանուոր և աշխատաւոր դասակարգի ապագայ յաղթանակը, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Զ. Ընդհ. Պատգամ. ժողովը, ջերմագին կոչ է անում իր բոլոր կազմակերպութիւններին և ընկերներին, պինդ փարելու Կուսակցութեանս արիւնոտ, փրկարար դրօշին, խանդավառ և անձնազոհ գործունէութեան թափով խտացնելու, ամրապնդելու իրենց շարքերը, կեանքի մէջ մարմին դարձնելու համար ժողովիս որոշումները և հաստատուն, համոզուած քայլերով անյողդողդ արիութեամբ, բարձր պահելով սրբազան դրօշը, դիմելու դէպի յառաջ, դէպի Մեծ Նպատակը, դէպի մարդկային ընդհանուր երջանկութիւնն ու բարօրութիւնը...։

Կորչի՜ բռնատիրութիւնը,
Կեցցէ՜ ժողովրդապետութիւնը,
Կեցցէ՜ ազգերի համերաշխութիւնը,
Կեցցէ՜ պրոլետարիատի յաղթանակը,
Կեցցէ՜ միջազգային սոցիալ դեմոկրատիան,
Կեցցէ՜ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը։

13—26 Նոյեմբեր 1910

ՆՄՈՅՇ ՄԸ Զ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Օրակարգի նիւթն է. «Ի՞նչ դիրք բռնած են եւ պիտի բռնեն Ս. Դ. Հնչակեան Տեղական Մարմինները՝ իրենց բնակած երկրի սոցիալիստական կազմակերպութիւններու վերաբերմամբ»:

ՆԻՍՏ 21ՐԴ

1909, 17 *ՕԳՈՍՏՈՍ*, *ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ*, *Կ. ՊՈԼԻՍ*

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 12ին ը. ե. նախագահութեամբ ընկ. Սաքինիի և ատենադպրութեամբ ընկ. Գարեգինի: Ներկայ էին 28 պատգամաւորներ՝ 90 ձայնով: Ընկեր Ս. Մուրատ յայտնեց որ Շաբաթ օրուան իր բացակայութեան պատճառը կեդր. Վարչութեան մէկ անհրաժեշտ գործն էր: Սեքէլեան՝ հիւանդանոցէն ելած ըլլալով՝ վերսկսաւ ներկայ գտնուիլ: Ժողովի հաւանութեամբ ներկայ էին նաև օրիորդք Արփիարեան և Զաքարեան, Հայրապետ Այվազեան և Պետրոս Վարդանեան:

Նախ.— Մենք որոշեցինք մեր դիրքը 3 երկիրներում — Տաճկաստանի, Կովկասի և Պարսկաստանի վերաբերմամբ: Անհրաժեշտ է սակայն այսօր, նըկատի առնել Պուլկարիան, Ռումանիան, Ամերիկան և Եգիպտոսը, որոնց մէջ կարեւոր հայ գաղթականութիւններ և ընկերներ ունինք: Այս երկիրներուն մէջ՝ նորէն հին ձեւո՞վ շարունակելու է գործունէութիւնը, թէ՞ տեսակ մը ինքնավստահութիւն տալով՝ մղել զանոնք զբաղուելու իրենց երկրի և կեանքի հարցերով: Առաջարկեց այս հարցի մասին խօսիլ:

Արամեանց նկատել տալու թէ այդ երկիրներու գործաւոր դասակարգի ուշադրութիւնը ցարդ սեւեռած էինք Տաճկաստանի վրայ, շնորհիւ նոր հանգամանքներու՝ փափաքելի էր որ անոնք ասկէ յետոյ զբաղուէին իրենց երկիրներու դասակարգային կռիւով: Պէտք է մենք ճշդենք անոնց դիրքը: (Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ զբաղուիլ այս հարցով):

Եղիկեան.— Եգիպտոս, Պուլկարիա և Ռումանիա չեմ ճանչնար, բայց Ամերիկա եղած եմ և տարօրինակ երեւոյթներու հանդիպած: Հոն ճանչցայ Հնչակեան ընկերներ, որոնք Ռեփիւպլիքէն էին (ներկայ պետական կարգերը պահել զինուորական ուժով և նուաճողական քաղաքականութեան հետեւիլ), զարմանալով հարց տուի թէ ինչպէ՞ս կարելի է ըլլալ թէ՛ Հնչակեան և թէ՛ Ռեփիւպլիքէն. անոնք պատասխանեցին թէ՝ մենք որպէս հայ՝ հայկական ցաւերու կը հետեւինք և կ'օգնենք, իսկ հոս առանձին դասակարգերու հետեւելու պէտք չունինք: Նոյնիսկ ընկեր մը, որ Գործադիր Յանձնախումբի ալ անդամ էր, գործադուլ մը քանդած էր և երբ ես հարցուցի թէ՝ «ինչպէ՞ս թոյլ կու տաք ձեզ գործել ի վնաս բանուոր դասակարգին, որուն ներկայացուցիչն էք», ըսաւ որ «Մենք Ամերիկա եկած ենք դրամ շահելու համար և որքան հնար է շատ, անանկ բաներու մէջ մտնելու պէտք չունինք»: Կ'ատենախօսէի՝ կային ընկերներ որոնք դիտել տուին թէ՝ սոց. դեմ. պաշէն ալ՝ շատ մի բաներ: Երբ Խանդադա հոն եկեր է իբր գործիչ՝ իր փրոփականտայի շնորհիւ մասնակցած ենք ընդհ. բանուորական գործադուլներուն, ինչպէս Համիլթընի մէջ, որ հնչակեաններուն պատիւ բերաւ: Ընդհանուր կերպով միւս հայերը՝ դասակարգային շահերէն անգիտակ մնացեր են: Այս երեւոյթը միայն հայոց մէջ չնշմարեցի սակայն. նոյնը ռուս և իտալացի սոց. դեմոկրատներու մէջ եւս, որոնք աւելի հետաքրքրուեր են իրենց Մայր Հայրենիքի գործերով՝ քան բնակած երկրին: (Այս անտարբերութեան պատճառը այն է, որ մենք զանոնք նկատել ենք իբր օժանդակ): Անհրաժեշտ է, որ մենք իբրեւ սոց. դեմ. մասնակցինք այդ երկրի սոցիալական շարժման, կազմելով հայ սոց. դեմ. Ամերիկայի ճիւղ, որ պէտք է գործակցի տեղային ամէն բանուորական գործունէութեանց, առանց դադրելու օժանդակել կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմնին:

Արծրունի.— Ընկեր Եղիկեան ամփոփ կերպով պարզեց Ամերիկայի հայ սոց. դեմ. դիրքը. ցաւելով ես ալ կը կրկնեմ նոյն երեւոյթը. ժամանակին հայ վէրքը այնքան արիւնոտ, խորունկ էր, որ ամէն երկիրներու գաղթական հայերը իրենց ուշը կը կեդրոնացնէին մի միայն Մայր Հայրենիքի վրայ, բայց ցաւալի էր որ Վարիչ Մարմիններն իսկ հակառակ շարժած են մեր սկզբանց՝ վիժեցնելով գործադուլներ: Ես կ'առաջարկէի որ Ամերիկայի հայ բանուորները գործօն կերպով մասնակցէին տեղային դասակարգային կռիւներուն, բանուորական շարժմանց և որպէսզի գործնապէս վարժուած, եփուած, երբ երկիր վերադառնան գիտակցութեամբ քալեն և նոյն գաղափարները տարածեն բուն իսկ իրենց երկրին մէջ: Նոյն երեւոյթը կայ նաեւ Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ մէջ: Պէտք է կազմակերպել սոց. դեմ. հայկական խմբակներ՝ նոյն երկիրներու մէջ, պաշտպանող թէ՛ իրենց և թէ՛ տեղային գործաւորական շահերը:

Ծանկիւլեան.— Պուլկարիոյ մէջ երկար ապրեր եմ և ուստի, համոզուած եմ որ հոն սոց. դեմ. հողի վրայ կարելի չէ գործել, որովհետեւ բանուորութիւն չկայ: Նոյն իսկ կարգ մը տեղեր, օրինակ՝ Ռուսճուք, պետական այնքան խիստ կարգեր կան, որ մեզի անհնար եղաւ մեր պրօշիւրները հանկէ փոխադրել, որոնք «պարտքի համար վար դրուած» էին: Ռումանիոյ մէջ ալ նիւթական անբաւարարութեան պատճառով չենք կրցած գործիչներ ղրկել, որով պէտք եղած կազմակերպութիւնը չենք ունեցած: Այսուամենայնիւ, Գոնսթանցա մանաւանդ, իր բոլոր պարտաւորութիւնները լի ու լի կատարած է հանդէպ Հնչակեան կուսակցութեան:

Արամեանց.— Ըստ իս՝ գաղթավայրերու հայոց այս կրաւորական երեւոյթը երկու պատճառներ ունի. ա) Ներքին, բ) Արտաքին: Պուլկարիա և Ռումանիա գործիչ եղած եմ, նկատած եմ որ Պուլկարիոյ մէջ արտաքին ազդեցութիւնը շատ մեծ եղած է. այնտեղի պրոլետարը, չափազանց ընչազուրկ՝ փոխանակ պաշտպանելու իր դասակարգի շահերը, փարած է՝ նացիոնալիզմին: Պուլկարիոյ մէջ հայ գործաւորը չէ գտած իր շահերը պաշտպանող պուլկար բանուորներ, ընդհակառակն, անոնք դիմած են իրենց: Ռումէն կառավարութիւնը չափազանց թրքասէր է և հայ անունը հալածուած սաստիկ կերպով: Հայ գաղթականները ոչ միայն ի վիճակի չեն եղած սոցիալիզմը հասկնալ, այլ նոյնիսկ «Հնչակ» անունը բերան առնելը արգիլուած էր։ Այսօր երբ այդ հալածանքը դադրած է, Ռումանիոյ հայ գաղութը կրնայ շունչ առնել, բայց կու գայ այլ դժուարութիւն մը՝ ռումէն մտաւորականներէն։ Երբ հայ գործաւորները մասնակցեցան ռումէն գործաւորական շարժման, աւելի խիստ հալածանքներու ենթարկուեցան։ Քանի մը անգամ ձեռնարկուեցաւ համերաշխութիւն գոյացնել տեղացի սոց. դեմոկրատներու հետ, բայց մերժուեցան։ Ժամանակին «Վերածնութիւն» թերթի շնորհիւ փոքրիկ վերածնութիւն մը ունեցանք, բայց թերթի վարիչները չկրցան մեծ շարժում մը յառաջացնել։ Անկէ ետք, շնորհիւ քաղաքական ազատութեան և Պոլսոյ մօտիկութեան, ես կը կարծեմ որ դիւրին պիտի ըլլայ մեզի համար փրոփականտ տանիլ և հաստատել հոն սոց. դեմ. ուրոյն կազմակերպութիւններ։ (Հաղորդեց նաև թէ հայ սոց. կազմակերպութիւն մը ևս փափաք յայտնած է ձուլուիլ Հնչակեանութեան մէջ)։

Ընկ. Պանդուխտ.— Պարզեց Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ հայ գաղթականներու կեանքը. բայց ըսաւ թէ Ռումանիոյ մէջ ոչ թէ կառավարութիւնը արգելք եղած է հայ բանուորներուն, այլ ժողովուրդը. բնիկ բանուորներն են որ մրցման մէջ մտեր են հայոց հետ՝ միշտ նուազ գնով աշխատելով։ Տեղի մեր մասնաճիւղերը կեցած են զուտ սոց. դեմոկրատական հողի վրայ. շատ անգամ գործադուլ յայտարարած են, բայց ռումէն բանուորները ի վերջոյ եկած և արգիլած են. օրինակի համար, կալաց՝ ուր 30է աւելի հայ բեռնակիրներ կային, բոլորն ալ միացած էին իրենց շահերու տեսակէտով, կը կռուէին, աւելի աշխատավարձք պահանջելով։ Կառավարութիւնը բնաւ հակառակ չէ հայ բանուորին։ Եթէ օրինաւոր փրոփականտ մղուէր և միւս ազգի գործաւորներէն ալ հասկցուէր իրենց դասակարգային շահերը, անոնց յաղթանակը տեւական կը լինէր։

Պուլկարիոյ մէջ՝ սոցիալ դեմոկրատ հողի վրայ չկրցանք կենալ, ուրովհետև հոն՝ Սարաֆով, որ Մակեդոնիոյ աչք առած էր և դաշնակցականներու հետ միացած՝ դէմ էր սոցիալիզմին։

Ընկ. Եղիկեան Ամերիկայի մասին լրացուցիչ բացատրութիւններ տըւաւ։ Ան ըսաւ. «Ամէն գաղթականութիւն արտաքինի մէջ վայրկեանաբար կը փոխուի և ոչ թէ կառավարութեան զանազան բռնի միջոցներով զանոնք կ'ամերիկանացնէ, այլ՝ հոն քաղաքակրթութիւնը այնքան բարձր և ուժեղ է որ կը կլանուին։ Սակայն, կրնանք ունենալ Ամերիկայի Հնչակեան սոցիալ դեմոկրատ կազմակերպութիւն և գործունէութիւն, համերաշխ՝ Ամերիկայի սոցիալ դեմոկրատներու հետ։

Ընկ. Արծրունի.— Հերքեց Ճանկիւլեանի ըսածը թէ՝ Պուլկարիոյ մէջ «չենք կրնար սոցիալիստական հողի վրայ գործել»։ Իսկ Արամեանցի և Պանդուխտի Ռումանիոյ նկատմամբ տուած բացատրութիւնները հակասական են։ Պէտք է գիտնալ որ ամէն երկրի մէջ կառավարութիւնը հակառակ դիրք կը բռնէ գործաւոր դասակարգին դէմ։ Գալով Եգիպտոսին, հոն 15 տարիէ ի վեր ունեցած ենք բաւական տաճկահայ գաղութ, որոնք մանր պուրժուաներ և արհեստաւորներ էին։

Ընկ. Մարտիրոս հաստատեց Պանդուխտին ըսածները։

Օ. Գասպարեան.— Ես պիտի չհերքեմ ընկերների Ամերիկայի մասին ըսածները և ոչ ալ պիտի հաստատեմ։ Ամերիկան ունեցած է ըստ կարելւոյն

իր փրոփականտը, ցոյցերն ու բանուորական շարժումները։ Խանազատի օրով տեղւոյն վրայ, յանուն սոցիալիզմի՝ մեր ընկերները ծեծ ալ կերան։

Սկսան հայեր ջարդել, դուրս եկան այլ կուսակցութիւններ. մեզի դէմ հակառակ փրոփականտ մը մղուեցաւ. Խանազատը հազիւ բանտէն ազատեցինք։ Վերջապէս Հնչակեանութիւնը արմատ բռնեց Ամերիկայի մէջ։

Այս երկու տարի է որ Ամերիկա ունեցած է աւելի ազատ հող, բայց փրոփականտիստ չունենալու համար ետ կը կենանք։ Ես իբրև Ամերիկայի պատգամաւոր, պարտք կը դնեմ Պատգ. Ժողովի վրայ որ նկատի առնէ այս կենսական կէտը ի շահ Ամերիկայի հայ աշխատաւոր դասակարգին։

Փարամազ.— Ասոր ու անոր փոքրիկ նկատողութիւններէ ետք ըսաւ որ բուն հարցին դիմենք. խնդիր է թէ այդ գաղթահայերը ի՞նչ պիտի ընեն անկէ ետք ու հետևեալ բանաձևը առաջարկեց. «Հնչակեան Ս. Դ. կուսակցութեան էական գործավայրերից դուրս գտնուած մասնաճիւղերն ու ընկերները, մնալով կուսակցութեան օժանդակ ճիւղեր, գործում են իրենց վայրերում այն կուսակցութեանց հետ, որոնք ունեն Հնչ. կուսակցութեան համանման սկզբունքներ, կամ այսինքն՝ սոցիալիստական։ Հնչակեան այդ կազմակերպութիւններին և ընկերներին վերապահւում է նախկին համահաւասար իրաւունքներ և պարտականութիւններ որ ունէին կուսակցութեանս գործունէութիւններ մէջ»։

Ընկ. Արամեանց նախագահին մատուցած էր հետևեալ բանաձևը «Հնչ. Ս. Դ. կուսակցութեան Զ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը կը յանձնարարէ Եգիպտոսի, Պուլկարո—Ռումանիոյ և Ամերիկայի Հնչակեան ընկերներուն սերտ համերաշխութիւն հաստատել իրենց գտնուած վայրերու սոցիալ դեմոկրատ կազմակերպութեանց հետ, պաշտպանելով տեղին վրայ իրենց դասակարգային շահերը, բարձրացնելով աշխատաւոր զանգուածների գիտակցութեան մակարդակը և ներգործական մասնակցութիւն ունենալով տեղւոյն սոցիալիստական շարժումներին մէջ։ Ասով հանդերձ արտասահմանեան Հնչ. կազմակերպութիւններ կը պահպանեն իրենց ընկերական կապերը Մայր Երկրի կուսակից ընկերների հետ, օգնելով անոնց նիւթապէս և բարոյապէս»։ Նախագահ Սաքինին ևս առաջարկեց հետևեալ բանաձևը. «Կուսակցութեանս Զ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը որոշում է Տաճկաստանից, Ռուսաստանից և Պարսկաստանից դուրս գտնուած այլ երկիրներում գոյութիւն ունեցող Հնչ. Ս. Դ. կուսակցութեան կազմակերպութիւններին՝ իրենց գործունէութեամբ կանգնած լինելու անպայման սոցիալ դեմոկրատ հողի վրայ»։ Բանաձև 62 քուէով։

Ժողովը վերաբացուեցաւ ժամը 4ին բ. ե. նոյն դիւանով։ Նախագահը հարց ըրաւ թէ Ամերիկայի Լինի մասնաճիւղի խնդրով ժողովը պէ՞տք է զբաղուի։ Ընդունուեցաւ յետաձգել Կեդրոնական Վարչութեան հաշուետուութեան ժամանակ։

Նախագահը առաջարկեց անցնիլ օրակարգին, որ է Թաքթիք՝ և տալով տիրէքթիվներ՝ մատուցանել ծրագրի յանձնախումբին՝ ի պատրաստութիւն։

Հմայեակ Արամեանց առաջարկեց հիմ առնել նախորդ ժողովի՝ ընկեր Մարտիրոսի բերած 4 առաջարկները.

1) Սոցիալիստական փրոփականտ
2) Տնտեսական գործադուլ
3) Խաղաղ ցոյց

4) Խորհրդարանական պայքար
Իր կողմէ յաւելուած գրաւ.
5) Ինքնապաշտպանութիւն
6) Համերաշխութիւն

7) Մեր գիրքը հանդէպ հայ կուլտուրական հաստատութեանց՝ «դպրոց, հայ Երեսփոխանական Ժողով: Ըսաւ որ ես տեռորիզմի դէմ եմ քաղ. տեսակէտով: Ընկեր Պանդուխտ ըսաւ որ առանց աշխատաւոր մասսայի կազմակերպութեան ոչինչ կարելի է ընել. կ'առաջարկեմ արհեստակցական և բանւորական միութիւններ և ինքնապաշտպանութիւն, մանաւանդ մարտական խմբերի կատարելագործում:

Նախագահ.— Ծրագիրը եթէ կազմում է կուսակցութեանս ոգին, թաքթիքան ալ՝ է՛ նրա իրագործման միջոցը. Թէ ի՞նչ միջոցներով կարելի է սկզբունքը մարմնացնել կեանքի մէջ: Զանազան են այդ միջոցները որոնցմէ քանիները տրուեցան, բայց մենք ունինք Տաճկաստանի խաղաղ գործունէութեան դէմ Ռուսական ըմբոստ գործունէութիւնը, պէտք է սա նկատի առնել: Այսպիսի պարագային պէտք է մշակել թաքթիք մը՝ համաձայն ծրագրի ոգւոյն և գործել համաձայն տեղական պայմաններուն:

Ինքնապաշտպանութեան համար զանազան ձևեր պարզուեցան ընկ. Պանդուխտէն եւ Փարամազէն, թէ այդ գործը կուսակցութեան կապելո՞ւ է, թ՞է ժողովուրդէն հրահանգուելու է: Ճանկիւլեան հակառակ գտաւ Արամեանցի այն առաջարկը թէ ինքնապաշտպանութեան հարցը ծրագրի մէջ դընենք: Պէտք եղած պարագային մենք կրնանք ընել, ինչպէս մօտաւոր անցեալի մէջ: Ընկ. Փարամազ առաջարկեց ինքնապաշտպանութիւն ժողովրդային ձևի տակ՝ գրել ծրագրի մէջ: Ընկ. Եղիկեան առաջարկեց իբր տիրէքթիվ՝ քաղաքական ցոյցեր: Ընկ. Սաքինի առաջարկեց մտցնել մասսայական տեռոր. Մարքսիզմը՝ ըսաւ՝ անհատական տեռորի սկզբունքին հակառակ է, բայց զինել ամբողջ մասսան և կռուիլ բռնութեան դէմ՝ կ'ընդունուի, որովհետև սոցիալիզմը յեղափոխական է ըստ բնոյթին: Ընկ. Արամեանց բացատրեց խաղաղ ցոյցի և քաղաքական գործադուլի տարբերութիւնը, պահանջեց նաև որ տեռորը ի սպառ արգիլուի Թուրքիոյ մէջ:

Փարամազ ըսաւ որ Արամեանց երբ կը խօսի, կը տարբերէ Տաճկաստանը Ռուսաստանէն: Լաւ է որ մենք տանք ընդհանուր տիրէքթիվներ և յանձնախումբը մշակած տանի ի նկատի առնէ թէ ո՞րը՝ ուր գործադրելու է: Իր կողմէ առաջարկեց նաև իբր տիրէքթիվ.

1) Ագիտացիա
2) Զինուած դիմադրութիւն, հարկերի եւ զինուորագրութեան դէմ
3) Էքսպրոպրիացեան պետական գանձարանի և զինարանի դէմ
4) Լէպէլ (պոյքոթի հակադիրը)
5) Խիստ միջոցներ Լոքաութի դէմ (գործապետներ կը միանան և գործաւորներին նեղի կը ձգեն):

Ընկեր Արծրունի ըսաւ որ սոցիալ դեմոկրատը ճիշդ է որ սկզբունքով հակառակ է տեռորի, բայց երբ կեանքը անհրաժեշտ պահանջ կը դնէ՝ ընդունելու է. ըստ իս անպատճառ և այնպէս մը գրելու է որ լռելեայն հասկցուի և կամ եթէ չգրուի՝ աւանդական կերպով ընդունելու ենք: Կարապետ Ղազարեան և Բենեամին Աղայեան անհրաժեշտ գտան տեռորը: Եղիկեան ըսաւ որ

սկզբունքով հակառակ եմ տեռորի որպէս մարքսիստ և անհատներ չեն կրնար աշխարհի ճակատագրին վրայ իշխել. քաղաքական գործադուլի կուսակից եմ իբրև ամենաուժեղ զէնք: Այո՛, էքսպրոպրիացիան իբր մինիմում պահանջ ընդունած ենք երբ ծրագրի մէջ անցուցինք «գրաւումն պետական և վանքապատկան կալուածներին», իսկ պետ. գանձարանը և զինարանը կողոպտելու դէմ եմ, որովհետև աննպատակայարմար է: Ագիտացիա՝ կ'ընդունիմ բոլոր հոգւով. մասսայական տեռորի գալով՝ թաքթիքայի մէջ դնել պէտք չունինք, որովհետև անհրաժեշտ պարագային պիտի ընենք ինքնաբերաբար: Արամեանց առաջարկեց նոր և ամենաօրինական զէնք մը՝ պոյքոթ:

Ընկ. Օհան ըսաւ որ Ամերիկայի մէջ «լէպէլ» արգիլուած է կառավարութեան կողմէ:

Ընկ. Զաքարեան դիտել տուաւ, որ տիրէքթիվները հոս քուէարկուելէ յետոյ՝ զրկուին Ծրագրի Յանձնախումբին, որպէսզի զուր աշխատութեան չի մղուի յանձնախումբը. իսկ առաջարկուած շատ մը միջոցներ, ըստ իս, լաւ զէնքեր չեն:

Ընկեր Մարտիրոս առաջարկեց որ այս միջոցներէն մի քանիներն ալ յատկացուին նաև՛ Տաճկաստանին:

Նախագահ.— Լաւ, այս տիրէքթիվները պիտի զրկուին Ծրագրի Յանձնախումբին, առանց ժամանակամիջոց դադարի, իսկ մենք կ'անցնենք մեր օրակարգերուն:

Եղիկեան հարց ըրաւ թէ՝ կանոնագրի Յանձնախումբը բան մը պատրաստա՞ծ է:

Ս. Մուրատ պահանջեց որ կանոնագրի համար ալ տիրէքթիվներ տան:

Ընկ. Յակոբ Ճանկիւլեան անձամբ ներկայանալով իր Կոնսթանցայի ձայնը փոխանցեց իր հօր՝ Յարութիւն Ճանկիւլեանին: Ժողովը ընդունեց՝ օրինաւոր գտնելով:

Նիստը վերջացաւ ժամը 6ին (ը. ե.):

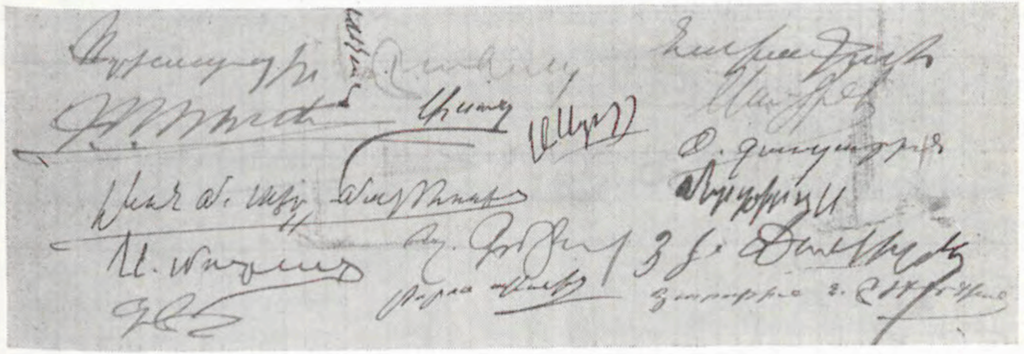

Ս․ Դ․ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ Ա․ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ 1910ԻՆ

Օսմանեան «Սահմանադրութեան» օրերուն, ինչպէս տեսանք, Մեծն Մուրատ և Սապահ Գիւլեան կը փութան Պոլիս, թափ տալու համար կուսակցութեան գործունէութեան։ Կուսակցութեան այս երկու պատասխանատու ղեկավարները, իրենց անձնական պատասխանատուութեան տակ՝ որոշ փոփոխութիւններ կը մտցնեն կուսակցութեան կազմական կանոնադրութեան մէջ՝ պատշաճեցնելով զայն Թուրքիոյ մէջ ստեղծուած նոր կացութեան։ Բարեփոխուած Ծրագիր—Կանոնագիրը կը ներկայացուի Թուրք կառավարութեան, որ, հակառակ իր ունեցած աննպաստ տրամադրութիւններուն, կը վաւերացնէ զայն։

Այս Ծրագիր—Կանոնագրին համաձայն, հրաւիրուեցաւ Թուրքիոյ Հնչակեան կուսակցութեան Ա. Պատգամաւորական ժողովը, 1910ին։

Կուսակցութեան այս անդրանիկ ժողովը, որ տեղի կ'ունենար Թուրքիոյ հողին վրայ, մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց կուսակցութեան Թուրքիոյ մասնաճիւղերուն և իր շարքերուն մէջ, և առաւ շարք մը խիստ կարեւոր որոշումներ։

Ստորեւ ամփոփ կերպով կը ներկայացնենք այդ որոշումներէն ամէնէն կարեւորները․

1․ ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑ.

Նկատելով որ, հողային հարցը, Թուրքիոյ մէջ, անհրաժեշտ չափով եւ գիտական մեթոտով լուծուած չէ,

Նկատելով որ, հողը Թուրքիոյ մէջ, որպէս արտադրութեան միջոց, ենթարկուած է բնաջնջումի ընդհանուր օրէնքներուն,

Նկատելով որ, հին սուլթանական ժառանգութիւնը եղող այդ քաղաքականութիւնը ներկայիս ալ կը հետապնդուի զօրեղ թափով,

Ժողովը կ'որոշէ․

ա) Գիտական կերպով ուսումնասիրել հողային հարցը՝ համաձայն Կուսակցութեան կողմէ արդէն մշակուած եւ հրատարակուած ՀԱՐՑԱՐԱՆին, անոնց թերի կողմերու ամբողջացումով։

բ) Այս հարցի վերաբերմամբ յարաբերութիւն պահել Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող բոլոր գործօն ուժերուն հետ, եւ անոնց համագործակցութեամբ ու իրաւազուրկներու տեսութեան վրայ կռթնած՝ աշխատիլ պաշտպանել այս վերջիններու արդար իրաւունքները՝ նպատակայարմար եւ օրինական բոլոր միջոցներով։

2. ՄԱՄՈՒԼ.

Ժողովը կ'որոշէ՝ առաջին պատեհութեամբ, Պոլսոյ մէջ, հրատարակել կիսապաշտօնական օրաթերթ մը։

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Ժողովը կը յանձնարարէ, որ Գիտական-Սոցիալիզմը տարածելու համար Վարիչ Մարմինը անյապաղ ձեռնարկէ տպագրելու հնչակեան հեղինակներու ինքնագիր կամ թարգմանածոյ գործերը։

4. ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ.

Ժողովը պարտք կը դնէ Վարիչ Մարմնին վրայ, որ ա) Գործիչներ պատրաստելու համար կազմակերպէ յատուկ դասախօսութիւններ, բ) Ձեռնհաս եւ վկայուած գործիչներ ղրկել գաւառները։

Նոյն ատեն գաւառի մասնաճիւղերուն, որ գաղափարի տարածման ու կազմակերպութեան համար գործիչի կարիք ունին, կարող գործիչներ պահանջեն Վարիչ Մարմինէն եւ ջանան տեղական ուժեր պատրաստել։

5. ԲԱՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑ.

Ժողովը կ'որոշէ.—

Ա.— Պարտադրել Կեդրոնական Վարիչ Մարմինը, որ գործաւորական կեանքը լրիւ ուսումնասիրելու համար պատրաստէ հարցարան մը եւ ստիպէ որ բոլոր մասնաճիւղերը պատասխանեն անյապաղ։

Բ.— Երբ մասնաճիւղերը ինչ-ինչ պատճառներով ի վիճակի չ'ըլլան բաւարարութիւն տալ այս պահանջին, յատկապէս այդ ուղղութեամբ ուսումնասիրութիւն կատարելու համար՝ կարող գործիչներ ղրկել գաւառները։

Գ.— Գործաւորական սէնտիքաներու ու գործակցական ընկերութիւններու մասին տեղական պայմաններուն համապատասխան կանոնագիրներ մշակելու համար՝ նշանակել յատուկ մասնախումբեր։

Դ.— Թելադրել որ, մասնաճիւղերը իրենց շրջանի գործաւորներուն կողմէ դիմումներ ընեն Օսմանեան Խորհրդարանին մօտ, եւ միաժամանակ իմացնեն Կեդր. Վարիչ Մարմնին՝ բանուորական հարցին գործնական ուղղութիւն մը տալու համար։

Ե.— Պատրաստել գործաւորները հովանաւորող օրինագիծեր, պատեհ առիթով զայն ենթարկելու համար Օսմանեան Երեսփոխանական ժողովի նկատառման՝ մեր երեսփոխանին միջոցով։

Զ.— Ամենուրեք կազմակերպել սէնտիքաներ՝ Կուսակցութեան բարոյական ու գաղափարական ազդեցութեան տակ եւ մատակարարել անոնց գրականութիւն եւ գործիչ։

Է.— Կուսակցութեան օրկանին մէջ մասնաւոր բաժին մը յատկացնել գործաւորական հարցին համար եւ հրատարակել այդ ուղղութեամբ գրքոյկներ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐ ՊԵՏ. ԵՒ ԱԶԳ. ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Նկատելով որ, սոցիալ դեմոկրատ գաղափարներու հետապնդումին համար ընդունուած միջոցներէն մէկն ալ *երեսփոխանական դրութիւնն* է, իբրեւ ժողովուրդէն բխող օրէնսդիր մարմին, եւ որ այս մարմնի մէջ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն պէտք է հանդէս գայ իւրայատուկ քաղաքականութեամբ, ժողովը կ'որոշէ.

Պարտադրել Կեդր. Վարիչ Մարմինը, որ Օսմանեան եւ Ազգային Երեսփոխանական ժողովներու մէջ ունենայ Հնչակեան երեսփոխաններ, իրաւունք տալով անոնց, որ կազմեն յարմար խմբակներ եւ, ի պահանջել հարկին, համերաշխին ուրիշ խմբակի մը հետ՝ ժողովրդավար իրաւունքները ընդլայնող օրէնքներ քուէարկել տալու համար, համաձայն Կուսակցութեան սկզբունքներուն եւ այդ նպատակով կազմուած խորհուրդի ուղղութիւններուն՝ բաղկացած Կեդր. Վարիչ Մարմինէն, խմբագրական կազմէն եւ երեսփոխաններէն:

7. ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԱՅԼ ՍՈՑԻԱԼ ԴԵՄՈԿՐԱՏ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Նկատելով որ Թուրքիոյ զանազան մասերուն մէջ հետզհետէ սկսած են կազմակերպուիլ՝ պուլկարներէ, յոյներէ, հրեաներէ եւ այլ ազգութիւններէ բաղկացած սոցիալ դեմոկրատ կազմակերպութիւններ եւ կը տեսնուի թէ այս գաղափարները կը թափանցեն թուրքերու մէջ ալ, թէեւ դանդաղ:

Նկատելով որ, Թուրքիոյ մէջ խիստ անհրաժեշտ է ցրուած սոցիալ դեմոկրատական ուժերը համախմբել՝ ընդհանուր քաղաքական ու տնտեսական երեւոյթներու մասին հաւաքաբար արտայայտուելու եւ սոցիալ դեմոկրատական գործը յաջողցնելու համար, ժողովը կը յանձնարարէ Կեդր. Վարիչ Մարմնոյն՝ սերտ յարաբերութիւն մշակել գոյութիւն ունեցող այլ սոցիալ դեմոկրատ կազմակերպութիւններու հետ, բարոյապէս աջակցելով անոնց, մանաւանդ թուրք սոցիալ դեմոկրատներու թոյլ ջանքերուն:

8. ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

Հաւատարիմ մնալով Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Զ. Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովի համերաշխութեան մասին ընդունած որոշումին, Տաճկաստանի Ա. Պատգամաւորական ժողովը այս կամ այն կուսակցութեան հետ դաշինք կնքելը՝ կուսակցութեանս շահերուն անհամապատասխան գտնելով, կ'որոշէ՝ որոշ եւ համապետական, ազգային ու ինքնապաշտպանութեան խնդիրներու շուրջը, երբ հաւաքական ուժերով արտայայտուելու պէտքը զգացուի, ժամանակաւորապէս համերաշխիլ այն կուսակցութիւններուն հետ, որոնք իրենց հայեացքներով ամենէն մօտ են կանգնած Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան տեսակէտներուն: Իսկ տարբեր կուսակցութիւններու, զանազան կազմակերպութիւններու, խումբերու եւ անհատ անդամներու միջեւ ծագած թիւրիմացութիւնները եւ բախումները քննելու համար, իւրաքանչիւր դէպքի համար, տեղական միջ-կուսակցական ատեաններ կազմել:

9. «ԲԱՑ ՈՒ ԳՈՑ»Ի ԽՆԴԻՐԸ

1908ի Օսմ. Սահմանադրութեան խանդավառութեան շրջանին, Դաշնակցութիւնը՝ ամէն չափ ու կշիռ մոռցած՝ կը պահանջէր եկեղեցւոյ բեմը գործածել իր քաղաքական ու կուսակցական հաւաքոյթներուն, մինչեւ այն աստիճան, որ ընտրէր իր «քաղաքական պատրիարքը»:

Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը նկատի ունենալով որ՝

ա) Եկեղեցին կրօնական հանգամանք ունի,

բ) Կրօնը խղճի գործ է,

գ) Եկեղեցին կը պատկանի հաւատացեալներուն. իբր սոցիալիստ կուսակցութիւն, կ'որոշէ՝ չխանգարել հաւատացեալ հասարակութեան հանգիստը եւ դատապարտել «բաց ու գոց»ի խնդիր յառաջացնողները:

ՊՈԼՍՈՅ Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ 1910ԻՆ

Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ Վարիչ Մարմինը պահանջ կը զգար կազմակերպել ուսանողական բարձր մակարդակի վրայ կեցած Միութիւն մը, որուն միջոցով ան կարենար մարքսիզմի, գիտական սոցիալիզմի առողջ վարդապետութիւնը տարածել հասարակական լայն խաւերու մէջ եւ յառաջացնել նոր «քատրեր»՝ կուսակցական ղեկավարներ:

ԱՐՍԷՆ ԿԻՏՈՒՐ

1910ին ան կը հիմնէ ցանկալի Միութիւնը: Կարճ ատենուան մէջ անոր շուրջ կը համախմբուին Պոլսոյ եւ Կովկասի՝ մարքսեան գաղափարաբանութեան հետեւողներէն բաւական թիւով մտաւորականներ:

Ուսանողական Միութեան ղեկավարները էին էջմիածնայ ճեմարանէն շրջանաւարտներ՝ Արսէն Կիտուր եւ Եդուարդ Ամատունի, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ իրաւաբանական դպրոցի ուսանողներէն՝ Ժիրայր Միրզախանեան, Սեդրակ Քարեան, Գեղամ Վանիկեան, Վահան Զէյթունցեան, Հրանդ Գալիկեան. բժշկականէն՝ Հայկ Գալճեան, Բենիամին Աղայեան, Պաղտասար Մանուէլեան:

Ազգային դպրոցներէն բազմաթիւ ուսանող աշակերտներէն յիշենք մի քանին միայն, Գուրգէն Թահմազեան, Յովհաննէս Թէլեան, Միհրան Աղազարեան, Գէորգ Գապուչեան, Խոսրով Պարթեւեան, Մէյմարեան, Վահագն Իշգալացեան եւ Արտաշէս Ֆերահեան:

Ուսանողական Միութիւնը կը հրատարակէ «Կայծ» անունով ընկերային, գիտական եւ գրական ամսաթերթ մը՝ ընկերներ Արսէն Կիտուրի, Վանիկի եւ Եդուարդ Ամատունիի խմբագրութեամբ: Դժբախտ Ամատունին՝ երիտասարդ հասակին կենազուրկ ըլլալով՝ խմբագրական կազմին իրենց օժանդակութիւնը բերին՝ Վահան Զէյթունցեան, Հրանդ Գալիկեան, Ասատուր Էլճանեան, Հայկ Գալճեան, Յովհաննէս Դմբէթեան (որ կը ստորագրէր «Պրոլետար»), Վանէն՝ Վեպէր, Կովկասէն՝ Շուշանիկ Կուրղինեան, Ալէքսանդր Մելիք Աղաջանեան, Արշակ Ջօհրաբեան (Պոլիս աքսորուած), Արտաշէս Տիրացեան (այժմ դասախօս՝ Հայկ. Համալսարանի), Եդուարդ Զօփուրեան (հետագային՝ Սովետ Հայաստանի Պետհրատի անօրէն):

«Կայծ»ը, որպէս մարքսիստական օրգան, աննախընթաց դեր մը բա-

ռանձնած էր, որ կը մնայ եզական ո՛չ միայն հայութեան, այլ նաև ամբողջ Մերձաւոր Արևելքի ժողովուրդներու կեանքին մէջ։

Հնչակեան Ուսանողական Միութիւնը, իր օրգանով, հայ ժողովուրդի յեղափոխական, գաղափարական ու ազատագրական ձգտումներուն դպրոցը հանդիսացած է, գիտական սոցիալիզմի տուեալներով հիմնաւորուած։ Անոր իրապաշտ գաղափարաբանութիւնը, նիւթապաշտական (մաթերիալիստ) քարոզչութիւնը, դասակարգային դաստիարակութիւնը թրծեցին սերունդ մը, որ հանդիսացաւ բանուորական գաղափարաբանութեան յառաջապահը հայ կեանքին մէջ։ Ան ստեղծեց իրաւամբ սերունդ մը՝ «Կայծեան Սերունդը», որ թրքահայ մտաւորական կեանքին մարքսիստական ուղղութիւն տուաւ։

ԳԵՂԱՄ ՎԱՆԻԿ

Այդ սերունդը կը կազմէր մեր ժողովուրդի ընտրանին, յեղափոխական հոյլը, որ զօտեպնդուած գիտական մարքսիզմի, պատմական «մաթերիալիզմ»ի գաղափարաբանութեամբ, պատմական երևոյթներուն կը մօտենար նոր ելակէտէ և հայ ազատագրական պայքարին ու հայ յեղափոխութեան կը նայէր նոր տեսանկիւնէ։

Այն շրջանին, երբ տակաւին եւրոպական և ամերիկեան սոցիալիզմը կը տառապէր հակասութիւններու և անորոշութիւններու ոլորտին մէջ, երբ տակաւին ամէնէն յառաջադէմ երկիրներէ ներս մարդկութիւնը կը տառապէր շահագործումի և բիրտ ուժի բռնութեան տակ, «Կայծ»ը կը քարոզէր, ի պատիւ իր կուսակցութեան, ազատագրութեան և փրկութեան լուսաւոր ճանապարհը, ինչպէս նաև կազմուելիք նոր հասարակակարգի հիմերը՝ գիտական սոցիալիզմի սկզբունքներով։

«Կայծ»ը ունէր նաև իր լսարանը, ուր պարբերաբար կը տրուէին դասախօսու-

ԱՍԱՏՈՒՐ ԷԼՃԱՆԵԱՆ

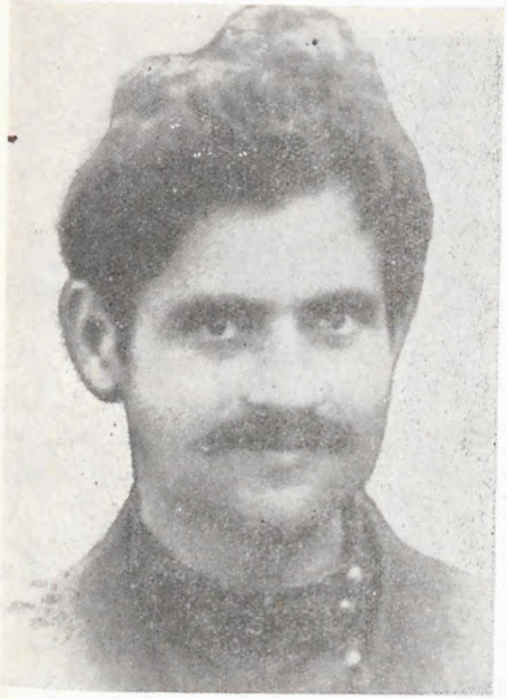

ԵԴՈՒԱՐԴ ԱՄԱՏՈՒՆԻ

թիւններ բացառաբար ընկերաբանական և տնտեսական հարցերուն մարքսիստական մօտեցումով։

Այս շարժումը իր անդրադարձը ունեցաւ նաև Թուրքիոյ գաւառական քաղաքներուն մէջ, ուր միջնակարգ վարժարաններէն ներս կազմուեցան աշակերտական միութիւններ, ինչպէս՝ Ատաբազար, Իզմիր, Իզմիթ, Էսկիշէհիր, Գոնիա, Մարզուան, Սիս, Վան, Էրզրում, Ատանա, Խարբերդ (Եփրատ Գոլէճ), Հաճըն, Մամուրէթ իւլ Ազիզ (Գերման Սեմինար, Ֆրանսական Գոլէճ), մինչև Թաւրիզ և Ամերիկա։

Պարտիզակի Աշակերտական Միութիւնը հիմնեց իր խմորատիպ օրգանը՝ «Մեղու», իսկ Թաւրիզի մէջ կը հրատարակուէր Հնչակեան Պատանեկան Մարմնի օրգան՝ «Պայքար»ը։ Ուսանողական Միութեան և «Կայծ»ի կողմէ կազմակերպուած դասախօսութիւնները բոլորովին նոր էին իրենց շօշափած նիւթերով, ինչ որ ժամանակին խիստ հետաքրքրութիւն ստեղծեց մանաւանդ երիտասարդական շրջանակներուն մէջ։

Տարուելով ժամանակի հոսանքներէն, Ուսանողական Միութիւնը ինքզինք նուիրեց բացառապէս քաղաքա-տնտեսական հարցերու վերլուծման, լուսաբանութիւններով՝ մարքսիստական գաղափարաբանութեան քարոզչութեան, երկրորդական սեպելով կուսակցական փրոփականտը, որմէ կուսակցութեան շարքերուն մէջ կազմուեցաւ գիտական սոցիալիզմի հաւատաւորներու կարևոր խմբակ մը։

Պոլսոյ Ուսանողական Միութիւնը և անոր օրգան «Կայծ»ը, Արևմտահայ մտաւոր կեանքին մէջ կատարած են անգնահատելի դեր մը, երիտասարդական խաւերուն լուսաբանելով հասարակական ընկերային հարցերը գիտական սոցիալիզմի լոյսին տակ, բան մը, որ աննախընթաց էր մինչ այդ և հետևաբար անոնց դերը կը մնայ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ շատ նշանակելի և գնահատութեան արժանի։

«Կայծ» ամսաթերթը անընդհատ շարունակուեցաւ չորս տարի։ Համաշխարհային Ա. պատերազմի պայթումով փակուեցաւ և համարները գրաւուեցան Իթթիհատի կառավարութեան կողմէ.

«Կայծ» հրատարակեց նաև՝ Արսէն Կիտուրի ա) «Պատմութեան փիլիսոփայութիւնը», բ) «Պատ-

ՄԻՀՐԱՆ ԱՂԱՋԱՐԵԱՆ

ՏՈՔԹ. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ

մական Մաթերիալիզմը» եւ գ) Վահան Զէյթունցեանի թարգմանութեամբ՝ Ունթերմանի «Ի՞նչ է Սոցիալիզմը» գրքոյկները։

Այս գրական աշխատանքէն զատ՝ Ս. Դ. Հնչակեան Ուսանողական Միութեան ուղղակի կամ անուղղակի ջանքով Դաշնակցութիւնն ու այլ կազմակերպութիւններ ունեցան իրենց ուսանողական միութիւններն ու անոնց օրգանները։ Այս ուսանողական միութիւններն ու անոնց պարբերաթերթերը ունեցան հրապարակային ու գրաւոր վիճաբանութիւններ եւ կազմակերպեցին հայ մշակութային յոբելեաններ՝ միասնական ճակատով, օտարներուն պատկառանք ազդելու աստիճան։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ

Բ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

1912 *Սեպտեմբեր* 26*ին՝ Պոլսոյ մէջ կը գումարուի Կուսակցութեան Տաճկաստանի Բ. Պատգամաւորական Ժողովը։*

Ժողովի օրակարգին վրայ կը դրուին քանի մը հրատապ հարցեր, որոնք կը կարօտէին շուտափոյթ լուծման։ Անոնցմէ էր՝ Կուսակցութեան դիրքը Իթթիհատի եւ Իթիլաֆի հանդէպ, որոնցմէ առաջինը կը հանդիսանար Թուրքիոյ ղեկավար կուսակցութիւնը, իսկ երկրորդը՝ ընդդիմադիր դիրքի վրայ կը գտնուէր եւ բուռն պայքար կը մղէր առաջինին դէմ։

Հնչակեան կուսակցութիւնը կեցած էր՝ իր դիրքը եւ յարաբերութիւնները վերաքննելու եւ ճշդելու հարկադրանքին տակ. ուստի եւ Պատգամաւորական ժողովը երկարօրէն կը զբաղի այդ օրակարգով եւ կը հանէ իր եզրակացութիւնները։

Հնչակեան կուսակցութեան համար Իթթիհատի քաղաքական հետապնդումները յայտնի էին։ Իթթիհատական շատ մը պատասխանատու դէմքեր եւ իթթիհատական մամուլը, առանց քաշուելու եւ առանց որեւէ նկատառումի, հրապարակաւ կը յայտարարէին իրենց համաթուրանական եւ համիսլամական ձգտումները՝ ասպարէզ կարդալով Թուրքիոյ ոչ-մահմետական փոքրամասնութեանց։

Ստորեւ կու տանք կարգ մը վկայութիւններ այս մասին.

Իթթիհատական օրգան «Թանին» թերթը կը գրէ.

«Հայ Ազգային Ժողով չի կրնար գոյութիւն ունենալ, որովհետեւ հայ ազգ չկայ։ Թուրքիոյ մէջ մէկ ազգ կայ, այն է՝ Օսմանցի ազգ»։

Նշանաւոր Հիւսէյին Ճահիտը կը յայտարարէ.

«61րդ յօդուածի գործադրութիւնը՝ բարեկարգել տալու համար Օսմանեան կայսրութեան Արեւելեան նահանգները, մեզի համար անկարելի է եւ երբեք չենք կրնար այդ տեսակ խնդիրներով զբաղիլ»։

Իթթիհատական երեսփոխան Ասըմ պէյ կը յայտարարէ.

«Հայաստանի բարենորոգումներով մենք չենք կրնար վախցնել։ Եւրոպայի հաւասարակշռութիւնը պահելու համար՝ Թուրքիոյ յարատեւութիւնը ամէն տարակոյսէ վեր է»։

Իթթիհատական ղեկավարները, հակահայ քաղաքականութենէն ելլելով՝ չէին կրնար հանդուրժել հայկական վարժարաններու բարգաւաճ եւ բարւոք վիճակին։ Եւ զարմանալի չէ որ «Իգտամ» թերթը կը գրէր այդ օրերուն.

«...Երբ ազգ մը համախմբում ունենայ, բնական է, իսկոյն ազգային բաղձանքներ կը ծնին։ Երկրի մը մէջ ազգային բարձրագոյն վարժարան հիմնելը վտանգաւոր է։ Օսմանեան պետութեան տկարացման պատճառը այս է։ Օսմանեան կառավարութեան անմտութիւնն է, որ իր պետութեան մէջ առանձին նպատակներ հետապնդող ազգութիւններու արտօնեց բարձրագոյն վարժարաններ հիմնել։ Մեր երկրի մէջ այդ վարժարաններու գոյութիւնը Օսմանեան միութեան համար արգելքներ են: Ժամանակն է, որ հետեւինք ազգային ուղղութեան»:

Իթթիհատական գաղափարախօսները ելլելով համիսլամական ձգտումներէն՝ նոյն թափով կը պայքարին նաեւ... Կիրակի օրուան դադարին դէմ: Յայտնի է, թէ Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ առեւտրական կեանքը կանգ կ'առնէր Կիրակի օրը, ջլատելով երկրի տնտեսական գործառնութիւնները: Այդ մասին նոյն «Թանին» թերթը կը գրէր.

«Իսլամութեան բնաւ չվայելող այդ սովորութեան վերջ պէտք է տրուի»:

Իսկ «Թասվիրը Էֆքեար»ը կ'աւելցնէր.

«Մեր ազգային, կրօնական բարքերէն եւ ո՛չ մին թոյլ կու տայ որ Կիրակին դադարի օր նկատուի»:

Փոքրամասնութեանց դէմ մղուած այս հետեւողական պայքարը, որ ուղղուած էր մասնաւորապէս հայութեան դէմ, հետեւանք էր Երիտասարդ Թուրքերու Ընդհանուր Ժողովի մէջ առնուած որոշումներուն, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի են հետեւեալ մէկ քանին, որպէս յատկանշական եւ պերճախօս ապացոյցներ: Այս որոշումները Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնը կրցած էր գաղտնի միջոցներով ձեռք բերել, որոնք հրատարակուեցան «Հնչակ»ի 1914 Դեկտեմբերի թիւին մէջ:

Ահա այդ որոշումները.

«Ոչ-մահմետական տարրերը, որոնք զանցառելի փոքրամասնութիւններ են, որոնց կրօնքի իրաւունքը կարելի է ճանչնալ, բայց ո՛չ՝ լեզուի. անոնք պէտք է խօսին եւ աղօթեն թրքերէն:

«Ժողովը հակառակ է քաղաքական կուսակցութիւններու կազմութեան: Իշխանութեան պարտականութիւնն է ամէն գնով եւ ամէն միջոցներով պայքարիլ ազգայնական խմորումներուն դէմ եւ դիւրացնել մահմետական տարրի գերիշխանութիւնը նոյնիսկ հո՛ն, ուր ան փոքրամասնութիւն կը կազմէ...:

«Ժողովը հակառակ է ամէն տեսակ ինքնավարութեան գաղափարի. ապակեդրոնացման գաղափարը դաւաճանական գաղափար մըն է Թուրք հայրենիքին համար:

«Կառավարութիւնը Կոմիտէի հետ համախորհուրդ եւ համագործակից — խօսքը կը վերաբերի Իթթիհատի կուսակցական կեդրոնին — պէտք է ամէն ջանք ի գործ դնէ որպէսզի քրիստոնեաները անշարժ կալուածքի, գլխաւորապէս հողային ունեցուածքի տէր չդառնան:

«Գաղթականներու՝ Արեւելեան նահանգները բնակեցնելու քաղաքականութիւնը պէտք է շարունակել զօրաւոր թափով, ամէն կերպ ջանալով այս տարի եւս փոխադրել եւ բնակեցնել գոնէ 20.000 գաղթական, որոնց տեղաւորման համար քուէարկել տալու է 200.000 օսմանեան ոսկիի վարկ մը:

«Կատարելապէս զինաթափ ընել քրիստոնեայ տարրը եւ գաղտնապէս զինել մահմետականները:

«Վերեւ արտայայտուած գաղափարներուն համեմատ կեդրոնական կոմիտէն աւելի ու աւելի պէտք է սերտացնէ իր յարաբերութիւնները նման կոմիտէներու հետ, որոնք կը գործեն Պարսկաստանի, Կովկասի, Թուրքիստանի եւ Եգիպտոսի մէջ:

«Անգլիա եւ Թուրքիա բազմամիլիոն մահմետական հպատակներ ունին, որոնց ազգային զգացումը Թուրք յեղափոխութեան հետեւանքով արթնցաւ. քանի մը տարիէն այս մահմետականները՝ խալիֆայութեան մէջ համախմբուելու հարցը մէջտեղ պիտի գայ:

«Համիսլամական շարժումը շատ զօրեղ է նաեւ Մարոքի, Թունուզի, Ալճերիոյ եւ Հնդկաստանի մէջ: Ան մասնաւորապէս ի յայտ եկաւ Թուրք նաւատորմիղին ի նպաստ բացուած հանգանակութեան առեն, եւ մենք՝ Երիտասարդ Թուրքերս՝ անկէ յոյսի եւ մեծ քաջալերութեան զգացում մը կ'ունենանք: Մահմետականութեան յոյսի այս վերազարթնումը՝ մեր սահմաններէն դուրս, տեսակ մը կասկած յառաջ բերաւ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ մէջ. բայց մենք այդ շարժումը կը գերադասենք այդ երկու պետութեանց բարեկամութենէն: Ռուսիան արդէն անոնց քաղաքականութեան հոգին է: Երիտասարդ Թուրքիան յենարան մը գտած է Եռեակ Զինակցութեան մէջ, եւ իր բարեկամութիւնը ապացուցեր է նոր ռեժիմին»:

Վերոյիշեալ մէջբերումները ընելով ուզեցինք անգամ մը եւս արձանագրել այն պատմական անհերքելի իրականութիւնը, թէ Իթթիհատը՝ իր կազմութեան առաջին օրէն՝ եղաւ Թուրք ազգայնականութեան գաղափարախօսը եւ իր բոլոր միջոցները ի սպաս դրաւ համաթուրանականութեան եւ համիսլամութեան ցնորամիտ իտէալներուն իրականացման, որով Հայաստանի մը գոյացութեան թիւ մէկ թշնամին:

Այս միեւնոյն քաղաքականութեան որպէս հետեւանք՝ Իթթիհատը իր տեսակէտն ունէր նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Հնչակեանութեան հանդէպ. որու համար Թալաաթը կը յայտարարէր այդ միեւնոյն ժողովին մէջ, շեշտելով թէ՝

«Դաշնակցութիւնը մխրճուած պաշտօնական աթոռներու մէջ, չի կրնար Օսմանցիութեան համար վտանգաւոր ըլլալ: Հնչակեաններն են մեր թշնամիները, անոնց վրայ ալ՝ տեռորի սարսափով պէտք է ազդել եւ իրենց մտադրութիւնները իրենց հետ մեռցնել:»

Պոլսոյ Հնչակեան Երկրորդ Պատգամաւորական Ժողովը, ուր հաւաքուած էին Տաճկաստանի բոլոր մասնաճիւղերու ներկայացուցիչները, լաւապէս տեղեակ էր այս կացութեան եւ գիտակից անկէ սպառնացող բոլոր չարիքներուն: Ուստի, միջոցներ փնտռեց զօրացնելու ընդդիմադիր ճակատը, միասնական ուժերով պայքարելու համար Իթթիհատի կառավարութեան դէմ: Պատգամաւորական Ժողովը այդ առթիւ կը քուէարկէ հետեւեալ բանաձեւերը.—

Ա.— Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տաճկաստանի Բ. Պատգամաւորական Ժողովը, կարծիքներու փոխանակութիւն կատարելէ յետոյ ընթական գործերու մասին, որոշեց.

1. Սկզբունքով ընդունիլ գործակցութիւնը՝ յառաջդիմական տարրերու եւ կուսակցութիւններու հետ:

2. Ազգայնական, կործանարար հոսանքին դէմ ընդդիմադիր ոյժ ստեղծելու եւ Թուրք տարրին յառաջդիմական հոսանքին նպաստելու, եւ անոր մէջ ազատական ոգի զարգացնելու համար, նախապատուութիւն տալ ա՛յն Թուրք քաղաքական կուսակցութեան, որ համեմատաբար աւելի ձախ կեցած է եւ կը ներկայացնէ յառաջդիմական սկզբունքներ:

3. Ընդհանուր ուղղութեամբ Թուրք կուսակցութիւններէն մէկուն հետ ժամանակաւոր գործակցութիւն հաստատելով հանդերձ, ուշադրութիւն դարձ-

նել մեր ազգային իրականութեան մէջ գործող հայ կուսակցութիւններուն, ազատ ձգելով մասնաճիւղերը որ տեղական բնոյթ կրող խնդիրներու նկատմամբ ժամանակաւոր գործակցութիւն ունենալ, համաձայն Կեդր. Վարիչ Մարմնի այդ մասին տալիք հրահանգներուն։ Իսկ կուսակցութիւնը, քաղաքական այլ կուսակցութիւններու հանդէպ ընդհանուր դիրք ճշդելու համար, աչքի առջեւ պէտք է ունենայ կուսակցութեան Ձ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովի եւ Տաճկաստանի Ա. Պատգ. Ժողովի այդ մասին տուած որոշումները։

Բ. Սելանիկի Սոցիալիստ Բանուորական Ֆետերասիոնի մասին Պատգամաւորական Ժողովը *նկատի կ'առնէ, թէ սկզբունքով արդէն որոշած ըլլալով յարաբերութեան մտնել Ֆետերասիոնի հետ եւ լսելով Ընկ. Վլախովի միջոցաւ Սելանիկի Սոց. Բանուորական Ֆետերասիոնի առաջարկը համագործակցութեան մասին, համաձայն կուսակցութեան ծրագրի Ե. մասի վերջին հատուածին, կ'ընդունի զայն եւ կը յանձնարարէ նորընտիր Կեդր. Վարիչ Մարմնոյն իր բանակցութիւնները յառաջ տանիլ այդ ուղղութեամբ։*

Գ. Միջազգային Ընկերվարական Քոնկրեսներու *մասնակցութեան խնդրոյն նկատմամբ Պատգ. Ժողովը, նկատի ունենալով անոր անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս նաեւ այն՝ որ Թուրքիոյ անունով ոչ-ընկերվարական տարրեր հոն մուտք գործած են, Պատգ. Ժողովը պաշտօն կու տայ եւ կը պարտադրէ Կեդր. Վարիչ Մարմնին այդ համագումարներու մէջ մեր մասնակցութիւնը ապահովելու համար նիւթական ու բարոյական ամէն զոհողութիւն ընել։*

Դ. Հայ Ազգային Հաստատութեանց *հանդէպ կուսակցութեան բռնելիք դիրքին մասին Պատգ. Ժողովը երկար խորհրդակցութիւններ կ'ունենայ եւ նկատելով՝*

ա. որ՝ անոնք հասարակական հանգամանք ունին,
բ. որ՝ անոնք կը հանդիսանան որպէս քաղաքական օրգաններ,
գ. որ՝ անոնց մէջ գործօն դեր ունենալը անհրաժեշտութիւն է,
կ'որոշէ՝

1. Հետեւողական ըլլալ կուսակցութեան Ձ. Ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովի եւ Տաճկաստանի Ա. Պատգ. Ժողովի այս մասին տուած որոշումներուն,

2. Յանձնարարել կուսակցութեան մարմիններուն՝ բոլոր ուժով մասնակցիլ ազգային սահմանադրական հաստատութիւններուն, ռամկավարացնել զանոնք ու հեռու պահել անբարեխիղճ շահագործումներէ եւ կուսակցական ոտնձգութիւններէ։

Պատգամաւորական Ժողովը քննութեան կ'առնէ նաեւ Ուսանողական Միութիւններու պարագան։ Պոլսոյ մէջ կազմուած Ուսանողական Միութիւնը, իր աշխոյժ գործունէութեան համար կ'արժանանայ գնահատանքի եւ կ'որոշուի՝

ա. Այդ գործունէութիւնը տարածել աւելի լայն սահմաններու մէջ, որպէսզի նոր սերունդը հնարաւորութիւն ունենայ հասարակական նոր շարժումներու հետ ծանօթանալու։

բ. Ուսանողական Միութիւններու եւ կուսակցութեան պատասխանատու մարմիններու միջեւ անհրաժեշտ է սերտ յարաբերութիւն պահել։ Առ այդ՝ Ժողովը կը յանձնարարէ.

1. կուսակցութեան պատկան մարմիններուն՝ շարունակել սերտօրէն գործակցիլ ու օժանդակել Ս. Դ. Հնչ. Ուսանողական Միութիւններուն եւ անոնց՝ միջոց ու դիւրութիւն տալ իրենց կազմակերպութիւնները ընդարձակելու համար։

2. Ընդունիլ Ուսանողական Միութիւններու կուսակցական հողի պատրաստութիւնը՝ համալսարաններու, բարձրագոյն վարժարաններու, գոլէճներու եւ առհասարակ բոլոր աշակերտներու վերաբերմամբ։

3. Յանձնարարել կուսակցութեան պատկան մարմիններուն — Կեդր. Վարիչ Մարմին, Մասնաճիւղի Վարչութիւն եւ առանցմէ լիազօրուած մարմիններ — որ մօտէն հսկեն Ուսանողական Միութիւններու նիւթական եւ բարոյական գործունէութեան վրայ։

4. Ընդունիլ Պոլսոյ Ուսանող. Միութեան բարոյական հեղինակութիւնը գաւառի համանման միութիւններու կամ կազմակերպութիւններու վրայ, իսկ տեղական պայմաններու համաձայն գործելու առաջնորդութիւնը եւ ղեկավարութիւնը թողուլ տեղական մասնաճիւղերու վարչութեանց կամ անոնց կողմէ լիազօրուած մարմիններուն։

5. Գաւառային Ուսանողական Միութիւններուն կնիք պիտի տրուի Տաճկաստանի Կեդր. Վարիչ Մարմնի կողմէն, առնելէ յետոյ կարծիքը՝ Պոլսոյ Ուս. Միութեան։

6. Առաջարկել Կեդր. Վարիչ Մարմնոյն՝ դիւրութիւններ տալ, հնար եղած չափով՝ Ուսանողական Միութիւններուն հրատարակութեանց համար։

Ե. Բանուորա—Արհեստակցական եւ Սպառողական—Համագործակցական Ընկերութիւններ։

Պատգամաւորական Ժողովը կը քննէ նաեւ արհեստակցական, բանուորական ինչպէս նաեւ սպառողական—համագործակցական միութիւններ հաստատելու հարցը եւ կ'որոշէ զանոնք հիմնել անկուսակցական գետնի վրայ. իսկ եթէ հանդիպին կառավարական դժուարութիւններու, զանոնք պահել կուսակցութեան պիտակին տակ, ամէն կերպ աշխատելով հանդերձ՝ որ վերնան կառավարական դժուարութիւնները։

Յանձնարարուեցաւ մինչեւ մէկ ամիս պատրաստել յիշեալ միութիւններու համար կազմական ծրագիր-կանոնագիրներ։

Զ. Բանուորական եւ Հողային Հարստահարութեանց խնդիրներու *շուրջ Պատգամ. Ժողովը լսելէ ետք պատգամաւոր ընկերներու զեկուցումները, տեղեկատուութիւնները, կ'որոշէ՝*

1. Յանձնարարել Կեդր. Վարիչ Մարմնոյն, որ առաջին առթիւ, յենելով վերոյիշեալ տեղեկագրերուն վրայ, յիշատակագիր մը ներկայացնէ կառավարութեան՝ յանուն Հնչակեան կուսակցութեան։

2. Յանձնարարել կուսակցութեան բոլոր մարմիններուն այս հարցին նկատմամբ ըլլալ խիստ աչալուրջ եւ տեղւոյն ու պարագային համեմատ՝ հաւաքոյթներով, հանրագրութիւններով եւ հեռագիրներով դիմումներ ընել պատկան իշխանութեան։

3. Պաշտօն տալ Խորհրդարանի մեր երեսփոխան ընկերներուն այդ ուղղութեամբ հարցապնդել կառավարութիւնը եւ այլ ազդու միջոցներով պայքարիլ ամէն տեսակ շահագործման դէմ։

4. Նոյն ուղղութեամբ պայքարիլ Ազգային Ժողովին եւ մամուլին մէջ։

Է. Կանանց Կազմակերպութեան Մասին *Պատգամաւորական Ժողովը երկար վիճաբանութիւններէ ետք կ'որոշէ՝*

1. Ջերմապէս յանձնարարել կուսակցութեան Տաճկաստանի Կեդր.

Վորիչ Մարմնոյն և մասնաճիւղերու վարչութեանց որ ոյժ տան իգական սեռի կազմակերպման գործին։

2. Համաձայն կուսակցութեանս ծրագրի տրամադրութիւններուն՝ խառըն կազմակերպութեան սիստեմը կիրառել այն տեղերը, ուր հնարաւորութիւն կայ։

3. Այն տեղերը, ուր հնարաւոր չէ խառն կազմակերպութիւնը, ընդունիլ կուսակցութեան հովանաւորութեան տակ կանանց խումբերու կազմակերպութեան դրութիւնը։

4. Կանանց քաղաքական և ընկերային զարգացման համար տեղական մասնաճիւղերու հովանաւորութեան տակ կազմակերպել Ս. Դ. Հնչ. կանանց ինքնազարգացման մարմիններ և տալ յատուկ կնիք։

Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան Տաճկաստանի Բ. Պատգմ. ժողովը նկատի ունենալով յառաջիկայ Օսմ. երեսփոխանական ընտրութիւնները կը վաւերացընէ 1912 Փետ. 7 ի Իթթիլաֆի հետ կնքուած համաձայնագիրը և կը հրահանգէ գործադրութեան դնել զայն՝ համաձայն քաղաքական կուսակցութեանց հանդէպ մեր դիրքը ճշդող բանաձեւին։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ–ԻԹԻԼԱՖ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐԸ

1) Օսմանեան պետութեան վարչութեան ներքին ժողովրդական սկըզբունքները պէտք է յարգուին։

2) Օսմանեան պետութեան ամբողջականութիւնը և Սահմանադրութեան պաշտպանութիւնը երկու կողմին համար ալ բաղձալի է, ուստի, պետութենէն անջատուելու ամէն ձգտում և հակասահմանադրական ամէն շարժում խստիւ կը մերժուի։

3) Օսմանեան պետութիւնը կազմող զանազան ազգութիւններու քաղաքացիական իրաւունքները ամբողջութեամբ պիտի պաշտպանուին և բոլորովին կը մերժուի մէկ ազգին՝ քաղաքականապէս առաջադասումը միւսէն։

4) Հայոց Պատրիարքարանի՝ վաղուց ի վեր ունեցած առանձնաշնորհումներու պահպանուիլը որոշուած է։ Հայ ազգին կողմէ կառավարուող դըպրոցները պիտի շարունակուին կառավարուիլ Պատրիարքարանին և անոր ենթակայ մարմիններուն միջոցաւ և այս դրութիւնը ամբողջութեամբ պահպանուելով հանդերձ՝ սոյն դպրոցներէն տրուած վկայականները համազօր պիտի համարուին պետական նոյնաստիճան դպրոցներու կողմէ տրուած վկայականներուն։

5) Բանուորի, հողազուրկ գիւղացիի և մարապայի (օրթագճը, եարըճը, այլըգճը) վիճակը բարւոքող օրէնքներ պիտի հաստատուին։

6) Բռնի գրաւուած հողերու և կալուածներու դատերն ըստ օրինի քննուելով՝ իսկական տէրերուն պիտի վերադարձուին։

7) Գաղթականները (Թուրք) առանց տեղացիներու սեփականութեան իրաւունքին վնասելու, պետական թափուր հողերու վրայ միայն պիտի բնակեցուին։

8) Վերայիշեալ յօդուածներուն վրայ Իթթիլաֆ և Սոց. Դեմ. Հնչակեան

կուսակցութիւնները համաձայնած ըլլալով 1912ի ընտրութեանց ատեն և ապա Խորհրդարանին մէջ գործակցութեան որոշում կու տան։

Իթթիլաֆ կուսակցութեան Ընդհ. Կեդրոնի կողմէ
Սադըք Մահիր
Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան լիազօրներ
Ս. Սապահ Գիւլեան, Բ. Վարազդատ

1912 Փետր. 7

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ԻԹԹԻՀԱՏԻ ՕՐՈՎ

Իթթիհատի օրով՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գտաւ գործունէութեան լայն և ընդարձակ ասպարէզ։ Հակառակ անոր որ իթթիհատական մամուլը և բեմը բացէ ի բաց կը յայտարարէին իրենց տեսակէտը Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց վերաբերմամբ, որ ոչինչով կը տարբերէր Սուլթանի հայաջինջ քաղաքականութենէն, մանաւանդ հակառակ անոր որ Հնչակեան մամուլը և բեմը՝ իրենց բոլոր ուժովը կը մերկացնէին այս իրողութիւնը, Դաշնակցութիւնը մնաց Իթթիհատի թիւ մէկ գործակիցը և անոր հետ բաժնեց հայաջինջ քաղաքականութեան պտուղը՝ 1915ի տարագրութեան պատասխանատուութիւնը։

Իթթիհատը կրցաւ Դաշնակցութիւնը իր կառքին լծել, պարզապէս քանի մը աթոռներ շնորհելով անոր՝ Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ և առանձնաշնորհեալ իրաւունքներ ապահովելով՝ հայ ազգային կեանքին մէջ։

Ակնունին, Ռ. Զարդարեանը, Բարսեղ Շահպազը, Զօհրապը, Վարդգէս Սէրինկիւլեանը և ընկերները օրուան մարդիկը դարձած էին և ամէն օր Իթթիհատականներու կուսակցական և կառավարական կեդրոններու դըռները կը մաշեցնէին։

Ատանայի ջարդէն բնաւ դաս չառնելէ յետոյ, նորոգեցին իրենց համաձայնութիւնը Իթթիհատի հետ՝ նոր դաշինքով մը, որուն խեղաթիւրուած մէկ օրինակը հրատարակեց «Ազատամարտ», բայց բնագիրը նոյնութեամբ հրատարակեց «Ժուռնալ տը Սելանիկ» իթթիհատական ֆրանսերէն թերթը։ Այդ համաձայնութեամբ Դաշնակցութիւնը յանձնառու կ'ըլլար զօրավիգ հանդիսանալ Իթթիհատին՝ իր բոլոր ձեռնարկներուն մէջ...։ Դաշնակցութիւնը կը խոստանար դիւրացնել իթթիհատական փրոփականտը հայ կեանքի մէջ։ Այդ նպատակով՝ ան հրապարակ նետեց նշանաւոր «Բաց ու Գոց»ի խնդիրը, որ դաւ մըն էր Իթթիհատի կողմէ սարքուած՝ հայ կեանքը փաթարկելու և երկպառակութիւն ստեղծելու համար։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, բաւարարելու համար իթթիհատականներու համիտական բնազդը, հայ կղերը և եկեղեցին նսեմացնելու սկսաւ։ Այդ կուսակցութիւնը կը պահանջէր, որ ամենուրեք հայ եկեղեցիները բաց մնային Դաշնակցական և Իթթիհատ միթինկներու համար, ուր երկու հոգեկից կուսակցութեանց ներկայացուցիչները ճառեր պիտի խօսէին և Իթթիհատ–Դաշնակցական գինակցութիւնը ջատագովէին...։

Այդ օրերուն Դաշնակցական թերթերու մէջ կը հրատարակուէին գաւառներէն եկած հեռագիրներ՝ որոնք կը պահանջէին «կրօնական իշխանութեան ջնջում», «աշխարհական Պատրիարք՝ կրօնականի տեղ», և այլն...։

Մեր ազգային-եկեղեցական կեանքի այդ շրջանի պատմութիւնը լեցուն է վայրագ դէպքերու նկարագրութիւններով, որոնք կը կատարուէին Դաշնակցական «սոփաճի»ներու կողմէ ընդդիմադիր ճառախօսներու կամ հրապարակախօսներու վրայ։

Կատարեալ սանձարձակութեամբ կը գործէին Դաշնակցականները՝ մանաւանդ գաւառներու մէջ, ուր կը խաթարուէին մատաղ սերունդի բարոյական ըմբռնումը և ռամկական աւանդութիւնները։

Իթթիհատը յաջողեցաւ Դաշնակցութիւնը գործիք դարձնել նաև իր հակառուս քարոզչութեան համար։ Համաթուրանական և համիսլամական իրենց երազներուն իրականացման ճամբուն վրայ՝ Իթթիհատականները ամէնէն անողոք թշնամին կը նկատէին ռուսերը և ոչինչ կը խնայէին իրենց թունաւոր պայքարը օր աւուր բորբոքելու և թշնամութիւնը հրահրելու համար Ռուսիոյ դէմ։

Իթթիհատականներու կողմէ տրուած հրահանգներուն վրայ այդ օրերուն Դաշնակց. ճառախօսները և մամուլը գլեցին անցան ամէնէն կատաղի Իթթիհատականները։ Շատ զաւեշտական է այն յայտարարութիւնը, զոր ըրած է Դաշնակցութեան պատգամաւորը՝ Ակնունին՝ Իզմիրլեան Պատրիարքին, երբ այս վերջինը կաթողիկոս կ՚ընտրուի, ըսելով՝ «Դաշնակցութեան բանակները՝ հո՛ն, ձեր հետն են, ձեր կողքին պիտի կենան՝ կռուելու համար ռուս կառավարութեան դէմ...»։

Դաշնակցութեան որդեգրած այս անհեռատես գործունէութեան դէմ միակ պայքարող ուժը Հնչակեանութիւնն էր, որ իր մամուլով, իր կորովի բեմբասացներով՝ կը վերլուծէր Թուրքիոյ իրական կացութիւնը, անոր ընկերային կեանքը, Իթթիհատ–Դաշնակց. գործակցութեան չարիքները կը բարձրացնէր ժողովուրդի դիմադրական կորովը և կը կազմակերպէր բանուորութիւնը։ Պոլսէն սկսեալ մինչև Թուրքիոյ գաւառական կեդրոնները ամենուրեք Հնչակեան հոսանքն էր որ կը դիմադրէր Իթթիհատի յարձակումներուն։ Հնչակեաններուն՝ մասամբ օգնութեան կը հասնէին այն ուժերը, որոնք խմբուած էին Իթիլաֆի շուրջ։

Հնչակեան կուսակցութեան կարկառուն դէմքերէն Սապահ Գիւլեան անձամբ անցաւ Անատոլի, տեղւոյն վրայ կացութիւնը ուսումնասիրելու և հակաիթթիհատական պայքարը կազմակերպելու համար։

Իր յուշագրութիւններուն մէջ Ս. Սապահ Գիւլեան հետևեալ խորհրդածութիւնները կ՚ընէ այն օրերու կացութեան մասին, որ կը մէջբերենք իր «Պատասխանատուները» գրքէն.

«Իթթիհատը՝ տաճիկ ազգայնականութիւնը՝ կացութեան լիազօր տէրն էր։ Նա իր ձեռքն ունէր երկրի ամբողջ իշխանութիւնը և մեքենան դարձնում էր ուզածին պէս։ Նրա քաղաքականութիւնն էր՝ իրեն համամիտ և նեցուկ եղողներին — որ ազգից և ժողովուրդից լինէր — փշրանքներ նետել, խաբել՝ ժամանակ շահելու համար։ Մինչդեռ ինքը, հէնց այդ վայրկեանին, գործադրում էր իր ծրագրի զանազան մասերը՝ ամենայն յանդգնութեամբ։ Եղելութիւնները չէին պակսում, սակայն քննողը, ատեան կանչողը ո՞վ էր, ո՞ր հաստատութիւնը — խորհրդարա՞նը, ծերակո՞յտը, պետական խորհո՞ւրդը, հասարակաց կարծի՞քը, լրագրութի՞ւնը—, բայց չէ՞ որ դրանց լարերը իր ձեռքն էին։ Այդ բոլորի մէջ էլ իշխող, վճռական ձայնը իրենն էր»։

Իր Անատոլի կատարած ճամբորդական յուշերուն մէջ՝ Ս. Սապահ Գիւլեան կը պատմէ հետևեալը.

«Աչքիս ինկաւ գլխաւոր սենեակների պատերի վրայ փակցուած թղթեր՝ խոշոր տառերով գրուած։ Ընկ. Թապիպեանին խնդրեցի կարդալ. նա կարդաց հետևեալը. «Օրական հինգ անգամ նամազ առնելը պարտադիր է. մեղանչողը դիտողութեան և ծանր պատիժի պիտի ենթարկուի։ Օրինական բոլոր ծոմապահութիւնները անխախտ պիտի պահուին։ Կրօնական ծիսակատարութիւնների մէջ թերացողները չեն կարող մեր կուսակցութեան անդամ լինել։ Ամէն միւսիւլման պէտք է աշխատի որ իսլամութեան դրօշակը միշտ յաղթ ծածանի։ Այս երկիրը օսմանցիներու երկիրն է և ամէն ցեղ մենք օսմանցի կը նկատենք։ Օսմանեան ազգից բացի՝ ուրիշ ազգ չկայ մեր երկրում։ Մեր ցամաքային և ծովային ուժերը մեր զոյգ թևերն են. ամէն հաւատարիմ օսմանցի՝ որ իր ազգի փառքն ու մեծութիւնը սիրում է, թող ջանայ մեր նաւատորմիղը ուժեղացնել և վերից եկած կարգադրութիւնները կատարել»։

Այս կարգախօսերը կը ծանուցուէին Իթթիհատական բոլոր ակումբներուն , գրգռելով Թուրքերու կրօնական մոլեռանդութիւնը և ազգայնական կրքերը։ Այս քարոզչութեան համար է որ Դաշնակցութիւնը հայ կեանքը փոթորկած էր «Բաց ու Գոց»ի խնդրով, պահանջելով՝ որ Հայ Եկեղեցիի դռները բացուէին Դաշնակցական և Իթթիհատ քարոզիչներու առջև՝ նման քարոզչութիւն կատարելու համար։

Ինչպէս շեշտեցինք, այս ահաւոր շարժումը կասեցնելու համար՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը գերմարդկային ճիգերով պէտք էր կռուէր երկու կուսակցութիւններուն դէմ, որոնք կը վայելէին կառավարութեան պաշտպանութիւնը և քաջալերանքը։

Այս կացութեան առջև Հնչակեան կուսակցութիւնը հարկադրուեցաւ նորէն գաւառի հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործին նուիրուիլ և այդ նպատակով Երկիր մեկնեցան Սեբաստացի (ոչ կովլաունցի) Մուրատը, Բարսեղ Դարբինեանը և մշեցի Պանդուխտը։

Հնչակեանութիւնը կը զգար, որ գորշ ու չարագուշակ ամպեր կը դիզուէին հայութեան երկնակամարին վրայ, մինչ Դաշնակցութիւնը Թալաաթի և Էնվէրի հետ կը սիրաբանէր՝ նորանոր առանձնաշնորհումներ ստանալու ակնկալութեամբ։ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր բեմով և մամուլով բազմիցս զգուշացուց Դաշնակցութիւնը, որ կուրօրէն գործիք չըլլայ Իթթիհատի ձեռքին և Հայկական Դատը չզոհէ կուսակցական, հատուածական շահերուն, սակայն զինովութեան մէջ գլուխը կորսնցուցած այդ արկածախնդիր կազմակերպութիւնը այլ կերպ բացատրեց այդ զգուշացումները։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉԸ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒՆ

1913, ՅՈՒՆՈՒԱՐ 30 ՓԱՐԻԶ

Ուղղելով ներկայ կոչը եւրոպական մեծ պետութիւններին և ժողովուրդներին՝ մենք կարծում ենք հայկական պահանջքների հաւատարիմ թարգման լինել՝ իբրև քաղաքական կուսակցութիւն, որ գոյութիւն ունի քսան և հինգ տարիներից ի վեր, որ խոր արմատներ է ձգած հայ ժողովուրդի մասսաների մէջ և որի անունն ու գործը բազմիցս միախառնուած են եղել Հայաստանի յեղափոխական շարժումների հետ։

Մենք սարսափելի ենք գտնում ամէն պատերազմ, ու նկատում ենք իբրև ոճրագործութիւն՝ քաղաքակիրթ մարդկութեան համար ամօթալի։ Մենք կրում ենք մեր սրտում անհաշտ և անսահման ատելութիւն դէպի այն պատերազմները՝ որոնց նպատակն է յափշտակութիւն, նուաճում և մի ժողովուրդի տիրապետութիւնը միւսի վրայ։ Մենք բուռն սաստկութեամբ դատապարտում ենք ամէն միտք՝ պատճառ ընդհարման՝ եւրոպական ազգերի միջև։ Բայց հէնց այդ պատճառով հարկադրուած ենք զգում հարցնել թէ՝ Թուրքիայի ներքին վիճակը իրապէս խաղաղութեան վիճա՞կ է արդեօք։ Կարո՞ղ ենք արդեօք ասել, որ ամբողջ դարերի և մանաւանդ վերջին դարու ընթացքին՝ Թուրքիոյ այսպէս կոչուած՝ ներքին խաղաղութիւնը արդարև խաղաղութիւն է, մանաւանդ հայ ժողովուրդի վերաբերմամբ։ Չէ՞ կրում արդեօք նա՝ այդ ժողովուրդը, միշտ և անդադար սարսափելի հալածանքներ, որպիսին կարելի է միայն գործադրել զէնքի ուժով նուաճուած մի ժողովուրդի վրայ։ Ինչո՞վ է նրա ներկայ և ամէն ժամանակի վիճակը տարբերւում այն վիճակից, որ ստեղծւում է պատերազմից ետք։ Յարատև պատերազմ չէ՞ արդեօք, իր աւերներով, կոտորածներով, որ հրահանգել ու կատարել են, դարերի ընթացքում, Թուրք կառավարութիւնները՝ ընդդէմ անպաշտպան հայ ժողովուրդի։ Եւ հետևաբար, բնական չէ՞ արդեօք որ յանուն մարդկութեան և յանուն ժողովուրդների ազատագրութեան, նոյնիսկ նրանք, որոնք առաւելապէս ատելութիւն ունին դէպի պատերազմները և ցանկանում են խաղաղութիւն, կոչուած լինեն բարձրացնելու իրենց ձայնը իրերի այդօրինակ դրութեան մէջ։ Արդարացի չէ՞ արդեօք, որ նրանք բողոքեն ընդդէմ այդ յարատև պատերազմին, որ մղւում է Հայաստանում. պատերազմ՝ որի նպատակն է բնաջինջ անել մէկ աշխատասէր, քաղաքակիրթ և կորովի ազգ և այդպիսով՝ ջանք անեն առաջն առնելու կնճռոտութիւններին, որ ամէն բոպէ կարող են երևան գալ Արևելքում։

Մեր սկզբունքներով՝ մենք դաւանում ենք ժողովուրդների եղբայրութիւնը, նրանց ազատ զարգացումը խաղաղութեան մէջ, որ անհրաժեշտ պայմանն է նրանց յառաջխաղացութեան դէպի մարդկութեան ամբողջական ազատագրութիւնը, դէպի իրագործումն արդարութեան ու հաւասարութեան իտէալի, դէպի ուր ձգտում են աշխատանքի, մտքի բոլոր կենդանի ուժերը քաղաքակիրթ աշխարհում։ Եւ ճիշդ այդ սկզբունքների տրամաբանութեամբ է՝ որով հայ ժողովրդի ազատագրութիւնը հանդիսանում է իբրև մի հիմնական անհրաժեշտութիւն՝ ազատագրութիւնը քրտական վայրենի ցեղերի լծից, մի կործանուող Թուրքիոյ բռնապետական ու ամարդի լծից։ Մենք ոչ մէկ թշնամութիւն ունենք թուրք ժողովուրդի հանդէպ, որ ինքն իսկ Օսմանեան կառավարութիւնների անգիտակից մէկ զոհն է։ Բայց անգիտակ իր վիճակին, թուրք ժողովուրդը հնազանդութեամբ ենթարկւում է իր տխուր բախտին և նոյնիսկ դառնում է կառավարիչների ձեռքին մոլեռանդ մի զէնք՝ ուղղուած «կեաւուրների» դէմ։ Այսպէս, թուրք ժողովուրդը ոչ միայն երբեք չէ երկրորդել հայ ժողովուրդի ջանքերը երկրի ընդհանուր դրութիւնը բարւոքելու գործի մէջ, այլ եւ ինք երևան է եկել իբրև դրա կատաղի թշնամի։ Բայց հայ ժողովուրդը, իբրև ճնշուած ժողովուրդ, կարողացաւ հասկնալ իր սուրբ իրաւունքը, իրաւունք՝ յեղափոխութեան իր սեփական ազատագրութեան նպատակով։

Ահա այդպէս է որ Հայկական Հարցի անմիջական լուծումը դարձել է մի ստիպողական անհրաժեշտութիւն և այդ լուծումը պէտք է լինի ընդարձակ ռամկավարական ոգով, բնական ու պատմական պայմանների համաձայն և ամփոփուած այնպիսի ձևերում, ուր արուի ազատ ասպարէզ բոլոր քաղաքական, սոցիալիստական ու անտեսական գաղափարների, հետևողական զարգացման՝ դէպի յառաջդիմութիւն, դէպի իտէալ։

Հայկական հարցը տակաւին մնում է միշտ հրատապ իր պատճառներով եւ իր հետևանքներով։ Չնայած բոլոր աղէտներին, որ կրել է հայ ժողովուրդը, նա չէ կորցրել իր կենսունակութիւնը։ Նա կապուած է հայկական հողին և ձգտում է, աւելի քան երբեւէ, դէպի ազատագրութիւն, դէպի նոր կեանք, որ նրա ընդունակութիւնների ու պահանջների համար պիտի բանայ ազատ ասպարէզ։

Հայկական Հարցը դեռ մնացել է միշտ անլոյծ։ Անհանգստութիւնը, որ պատճառում է նրան, դեռ եւս չէ պակասած։ Պատմական եւ անլուր սարսափներից ետք, քաղաքակիրթ աշխարհի չուրջը դարձել են մի շարք դէպքեր, խիստ լուրջ, մինչև իսկ եղերական, և թէև շատ տարիներ եկել անցել են, սակայն Հայաստանի արիւնլուայ ուրուականը, դեռ հալածում է եւրոպական ժողովուրդների խղճմտանքը։

Հայաստանի անցեալը դեռ ամէնքի աչքին առջև է և նրա պատմութեան էջը դեռ չի փակուել, մինչև որ ապագան չհաստատէ արդար բաւարարութիւն՝ բազմաչարչար ազգին։

Եւրոպայի պարտքն է տալ այդ բաւարարութիւնը Հայաստանին։ Եւրոպան ստանձնել է պարտականութիւններ դէպի նա, Պերլինի վեհաժողովէն ի վեր, եւ դրանք աւելի եւս աճել են վերջին քսան տարիների ընթացքում։

Անցեալ դարու երկրորդ կէսին մեծ ջանքեր թափուեցան վերադարձնելու համար Թուրքիային իր նախկին ամբողջականութիւնը, որպէսզի կարելի լինէր նրան պահել մեծ պետութիւնների շարքում: Այսօր ամէն մարդ գիտէ այդ քաղաքականութեան հետեւանքը: Թուրքիան անընդունակ գտնուեց օգտուելու այդ ջանքերից: Բարենորոգումների ամէն ծրագիր ջուրն ընկաւ և թրքական, այսպէս կոչուած «սահմանադրութիւնը», գինուորական ըմբոստութեան այդ պտուղը, եղաւ մի վիժուածք: Որո՞նք են դրա պատճառները: «Սահմանադրական» և կամ այլ կառավարութեան չար կամքը եւ խաղերը չեն միայն, այլ անշարժութիւնը եւ անտարբերութիւնն է նաեւ, որ տիրում է թուրք ժողովուրդին՝ քաղաքական ու անտեսական յառաջդիմութեան նկատմամբ:

Այդ թմբիրը, այդ քնատ վիճակը իր արմատները խրած է այն թունաւոր պայմաններում, ուր խարխափում է թրքական կեանքը, որ իսկապէս կեանքի կերպ իսկ չունի, որովհետեւ մշակոյթով գտնւում է ստոր աստիճանի վրայ: «Բարենորոգում» խօսքը նրա համար չունի ոչ մի հրապոյր: Հէնց այդպէս է, որ յոռի վարչութիւնը՝ որի զոհն է նաեւ ինքը, դարձել է մի բնականոն դրութիւն, զոր նա համարում է օրինական և անհրաժեշտ: Հանրայայտ փաստ է, որ ամէն անգամ որ բարենորոգման փորձ է եղել, թուրք տարրը հանդիսացել է նրա միակ թշնամին: Նա երկիւղ ունի ամէն նորամուծութեան հանդէպ, երբ նա քրիստոնեայ ազգի կողմից է գալիս:

Դրանում է նրա ներքին մշտագոյ սկզբունքը. մի սկզբունք, որ թուրք կառավարիչները կարողացել են միշտ ծառայեցնել իրենց կամքին: Միւս կողմից՝ թուրքը դիւրութեամբ զիջանում է ամէն բռնութեան: Երբ խնդիրը չի վերաբերում իր մոլեռանդութեան: Ամէն մի թուրք կառավարութիւն խաղացել է այդ հին լարերի վրայ և մի կայսրութիւն, որ այդպիսի ողորմելի հիմունքների վրայ է հաստատուած, բռնապետական ու փըճացած, բարբարոսական ու անկարգ մի կայսրութիւն, նախապէս դատապարտուած է կործանման:

Երեւակայենք հիմա, ամբողջ ժողովուրդներ, ինչպէս յոյներ, մակեդոնացիներ, հայեր եւայլն, թուրքից շատ աւելի բարձր մշակոյթի տէր, ցանկացող՝ քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական յառաջդիմութեան, ընդունակ մտաւոր ու բարոյական զարգացման՝, երեւակայեցէք դրանց թուրք կառավարութեան լծի տակ՝ ճնշուած, անարգուած, թալանուած, ջարդըւած՝ նուաճողների վայրագութեամբ: Այդ ժողովուրդները պէտք ունեն իրենց կեանքի և իրենց պատուի պաշտպանութեան: Նրանք պահանջ ունեն իրենց հասարակական կեանքի բոլոր պայմանների և բոլոր ձեւերի յեղաշրջման և կերպարանափոխութեան, և նրանք ձգտում են դէպի այդ յեղաշրջումը:

Օսմանեան կառավարութիւնները ամէն ժամանակ բաւական պարզօրէն հասկացել են պատմականապէս հիմնուած և միմեանց արմատական կերպով հակադիր գաղափարները, որ զատում են թուրք և քրիստոնեայ տարրերին: Նրանք զգացել են, որ իրենց լծի տակ գտնուած ժողովուրդների առեւտրական, ճարտարարուեստական եւ հողագործական ճարտարութիւնը, նրանց մտաւոր ու բարոյական զօրութիւնը և այլ ընդունակութիւնները մի վիհ են բացել քրիստոնեաների և թուրքի միջև, ըստ որում՝ վերջիններս չ՚ունենալով այդ ընդունակութիւնները, չեն ներկայանում որպէս արտադրողներ: Գոյութիւն ունեցող պայմանների շնորհիւ՝ թուրք կառավարիչները վարել են մակաբոյծի կեանք, քրիստոնեայ արտադրողներու հաշուին: Անոնք քաղաքականապէս և սոցիալապէս օգտուել են իրենց առանձնաշնորհ դիրքից՝ իբրեւ նուաճողներ և իշխանաւորներ: Այնքան ժամանակ որ քրիստոնեայ ժողովուրդները համակերպուել են այդպիսի գոյութեան, այնքան ժամանակ որ նրանք ցոյց չեն տուել պարզ գիտակցութիւն իրենց վիճակի, այնքան ժամանակ որ նրանք կրել են բռնութեան լուծը՝ հլու և հնազանդ կերպով և ենթարկուել թուրքերի գործած աւերին ու հարստահարութեան, մակաբոյծի կեանքը եղել է դիւրին ու հաճելի, ինչպէս թուրք կառավարութիւններին, նոյնպէս՝ թուրք պաշտօնեաներին ու ժողովուրդին: Այս վերջինը աղքատ և անընդունակ՝ արտադրող լինելու, մակաբուծային կեանքը նկատել է իբրեւ իր գոյութեան հիմնական պայման: Աւելի եւս, մակաբուծային այդ կեանքը դարձել է քաղաքական հզօր մի ազդակ՝ իբրեւ արգելք հպատակ ժողովուրդների նիւթական զարգացման: Այդ նպատակների համար իրարու յաջորդող կառավարութիւնների ձեռքին զէնքի դեր են կատարել Թուրքիոյ մէջ բնակող նաեւ քիւրտ և այլ բարբարոս ցեղերը:

Թուրք կառավարութիւնները թոյլ են տուել այդ ցեղերին շարունակական յարձակումներ գործել քրիստոնեայ գիւղացիների վրայ, և դա՝ ոչ միայն նրանց վայրենի բարքերին և բնազդներին յագուրդ տալու նպատակով, և ոչ էլ միայն արգելք լինելու՝ որ նրանք չդառնան խռովութիւնների աղբիւր պետութեան մէջ, նրանք աւելի հեռու են գնացել՝ քաջալերելով քրիստոնեաների ինչքին բռնագրաւման գործում: Իրենք իսկ են արել կարգադրութիւններ՝ որոշ աւազակային գործողութիւնների համար, և իրենք իսկ պատրաստ են եղել՝ իրենց օգնութեամբ ու հովանաւորութեամբ միշտ նրանց նեցուկ լինել ամէն հակառակ միջամտութեան դէմ: Բայց հէնց որ քրիստոնեայ ժողովուրդների մէջ սկսաւ զարթնել գիտակցութիւն՝ իրենց ողորմելի դրութեան մասին, բողոքները թափուեցան Օսմանեան կառավարութեան գլխին: Սրանք, փոխանակ ցաւը բուժելու, նախաձեռնեցին, մի անգամ ընդ միշտ, խիստ ճնշումների, որի գագաթնակէտն է եղել ամէն ժամանակ ջարդ ու կոտորած: Եթէ բաւարարութիւն տրուէր քրիստոնեաների արդար և իրաւացի պահանջներին, այն ժամանակ դրանք կարող էին յայտնուել մշտական վտանգ, ուստի և թուրք կառավարութիւնները իրենց քաղաքական սկզբունքն էին դարձրել բնաջինջ անել քրիստոնեայ ժողովուրդներից այն մէկին, որ ամէնից աւելի ինքնաճանաչութիւն էր ցոյց տալիս: Ահա, այդպէս է որ ահաւոր ճնշումներն ու կոտորածները դարձել են մի ծրագրուած աւանդական քաղաքականութիւն՝ որին դիմել են սուլթանները ամէն անգամ, երբ ուզեցել են ոչնչացնել իրենց իշխանութեան տակ հեծեծող այս կամ այն քրիստոնեայ ժողովուրդին:

Այս է հայերի քաղաքական դրութիւնը Թուրքիայում: Եւ սակայն այդ հինաւուրց ազգը, շրջապատուած վայրենի ցեղերով և Փոքր Ասիայ բարբարոս ազգերով, մի կուլտուրական ու յառաջադէմ ազգ է: Եւ բնական չէ՞ արդեօք, որ նրա էական հոգն ու նպատակը դառնար՝ իր ԱՊԱԳԱՆ իբրեւ ազգ:

Այս նկատումով Պերլինի Դաշնագիրը կը քննէ Հայաստանի պահանջները, դաշնագրին 61րդ յօդուածը կազմուած է այսպէս.—

«Բ. Դուռը կը պարտաւորուի գործադրել, առանց յապաղման, հայաբնակ գաւառներու՝ պէտքերու պահանջած բարւոքումներն ու բարենորոգումները և երաշխաւորել հայերու ապահովութիւնը չէրքէզներու և քիւրտերու դէմ։ Բ. Դուռը այդ նպատակով իր ձեռք առած միջոցներու մասին պարբերաբար պիտի հաղորդէ պետութիւններուն, որ վերահսկող են անոնց գործադրութեանը»։

Այս յօդուածը շատ անորոշ է։ Պահանջուած բարենորոգումներուն էութիւնը բոլորովին չէ մատնացուցուած և այդ հանգամանքը թոյլ է տըւել Թուրք կառավարութեանը զանց ընել իր պարտաւորեցուցիչ խոստումները։

Ժամանակ առ ժամանակ պատասխանելով պետութիւններէն մէկին կամ միւսին հարցապնդմանը, Բ. Դուռը անփոփոխ կերպով յայտնած է, թէ տեղական պայմանների պահանջած բարենորոգումները արդէն կատարւել են, այն վերապահութեամբ, սակայն, որ տեղական պայմանները բնաւ պէտք չունին ոչ մի բարենորոգման։ Երեսուն և չորս տարի շարունակ՝ նշանաւոր յօդուածի այդ մեկնութիւնը լռելեայն ընդունուել է եւրոպական պետութիւնների և հասարակութեան կողմից։ Բայց հասկնալի է ամէնքին, որ Օսմանեան կառավարութենէն պահանջելով բարենորոգումներու նոր խոստումներ, մինչև իսկ խնամքով ու մանրամասն նախագծուած բարենորոգումներ, ծաղրանք կը լինէր հայերի կրած տանջանքներու դէմ։ Միջազգային Յանձնախումբ կազմելու նպաստող էական միտքը հէնց նրանումն է, թէ՝ նոյն իսկ, Եւրոպային է պատկանում բարենորոգումներու գործադրութիւնը, թէ նրա պարտականութիւնն է՝ ստիպել Սուլթանին ընդունիլ նրանց։ Ի՞նչ պիտի լինէին այդ բարենորոգումները։ Պերլինի վեհաժողովին ներկայացուեցան երկու նախագծեր, երկու հայերի կողմից՝ 61րդ յօդուածի գործադրութեան համար։ Մէկը՝ Պոլսոյ Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի կողմից՝ յատուկ հայ պատուիրակութեան ձեռքով։ Այդ պատուիրակութիւնը կազմուած էր Խրիմեան Եպիսկոպոսէ, յետոյ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս և Խորէն Նար Պէյ Արքեպիսկոպոսէ։ Երկրորդ նախագիծն էր Նուպար փաշայի ներկայացուցածը։

Հայկական Հարցի լուծման համար առաջադրուած գլխաւոր դժուարութիւնը — մի դժուարութիւն՝ որ Թրքասէրները փորձեցին ներկայացնել իբրև անյաղթելի դժուարութիւն և որ հասարակութիւնը առ հասարակ չափազանցում է,— այն է թէ՝ հայկական գաւառները խառն ազգաբնակչութիւն է։ Անցեալում Մեծ և Փոքր Հայքի, որպէս և Կիլիկիոյ հողերը պատկանում էին հայերին, բայց դարերի ընթացքում, և մանաւանդ վերջին եօթանասուն տարուան միջոցին, հողերի ընդարձակ տարածութիւններ խըլւեցան նրանցից և տրւեցան այլ մահմեդական ցեղերի։ Այսօր Փոքր Հայքի բնակչութեան մեծ թիւը միւսիլման է։ Մեծ Հայքում, որ Պերլինի դաշնագրի Հայաստանն է, բնակիչների երկու երրորդը կազմում են հայերը, մնացածը, մօտաւորապէս 800.000 հոգի, մահմեդականներ, որոնք մեծ մասամբ եկուորներ են դրսից, որոնց Թուրք կառավարութիւնը բռնի կերպով տեղաւորել է։

Բայց մենք պէտք չունինք վէճի նիւթ դարձնել պատմական իրաւունքները. մահմեդականներն այնտեղ են և նրանց պէտք է առնել ուշադրութեան տակ։ Պէտք չէ որ Հայաստանում մտցուելիք բարենորոգումները նկատուին այնպիսի մի յեղաշրջում, որն այսօրուան ճնշողներին դարձնէ վաղուան ճնշուածները։

Ինչպէս Ներսէս Պատրիարքի, նոյնպէս Նուպար փաշայի առաջին հոգն են եղել՝ պահպանել հաւասարակշռութիւնը Հայաստանի քրիստոնեաների և մահմեդականների միջև։ Նրանց երկու նախագծերն էլ ունեն շատ ընդհանուր կէտեր, ուստի բաւական կը լինի մեր մտքի բացատրութեան համար, այստեղ նրանցից մէկը միայն ներկայացնել, այն է՝ Ներսէս Պատրիարքի նախագիծը իբրև աւելի հեղինակաւոր և աւելի խորիմաստ։ Նրա գլխաւոր կէտերը հետեւեալներն են.

1) Հայաստանը կը պարունակէ Էրզրումի և Վանայ նահանգները, Տիգրանակերտի գաւառի մէկ մասը՝ մինչև Եփրատ գետը, Արղընի և Սղերդ սանճագները, նաև Ռիզա նաւահանգիստը։

2) Հայաստանը պիտի կառավարէ քրիստոնեայ կառավարիչ մը, նախընտրաբար հայազգի, նշանակուած հինգ տարի ժամանակով՝ ստորագրող պետութեանց հաւանութեամբ և իբրև օժանդակ ունենալով Վարչական Խորհուրդ մը։ Գաւառներու հասոյթին հարիւրին քսանը պիտի յատկացուի Օսմանեան կառավարութեան, իսկ մնացեալը՝ ճանապարհների շինութեան և դպրոցներին։

3) Պիտի նշանակուի մահմեդական ատենակալութեան գլխաւորներէն մին՝ իբրև քննիչ Շերիաթի Ատեանին, դատելու համար մահմեդականների միջև ստեղծուած վէճերը։ Քաղաքային, առևտրական և քրէական ամէն դատ՝ քրիստոնեաներու կամ մահմեդականի միջև պիտի դատուին ու վճռուին կառավարիչի կողմից նշանակուած երեք դատաւորներից կազմուած ատեանի մը կողմից։

4) Կրօնի կատարեալ ազատութիւն և կղերը կը վճարուի իր հասարակութեան կողմից։

5) Երկրի հասարակաց զօրքը կը կազմեն ոստիկանութիւնը և միլիսը։ Միլիս զօրքը պիտի բաղկանայ — ի բաց առեալ քիւրտերէ և այլ թափառաշրջիկ ցեղերէ — հայերից և այլ՝ ոչ-հայերից, որոնք հինգ տարիէն աւելի ապրած են երկրի մէջ։ Միլիս զօրքը պիտի գտնուի մի հրամանատարի ներքոյ և պիտի բաղկանայ 4000 հոգուց։

6) Հանրային խորհուրդը պիտի կազմուի հետեւեալ եղանակով.— ամէն գաւառակ կը ղրկէ երկու պատգամաւոր, մէկը հայ՝ ընտրուած հայերի կողմից, միւսը՝ մահմեդական՝ ընտրուած մահմեդականների կողմից։ Այդ պատգամաւորները գումարուելով գաւառի գլխաւոր քաղաքը, իւրաքանչիւր ցեղի կողմից կ՚ընտրուին երկու խորհրդականներ։

7) Միջազգային յանձնախումբ մը մէկ տարի ժամանակով պիտի նշանակուի ստորագրող պետութեանց կողմից՝ հսկելու համար ներկայ կանոնների գործադրութեան, որ ի զօրու կը լինի ատենագրութեանց ստորագրութեան օրից սկսած երեք ամսուան միջոցին։

8) Տասանորդի հարկը պիտի վերցուի և հաստատուի հողային հարկը։

9) Պիտի հրատարակուին նորագոյն օրէնսդրութեան հիմունքների վըրայ կազմուած քաղաքային և քրէական օրէնսգիրքեր։

10) Մահմետականները զինաթափ պիտի լինեն, ինչպէս որ են արդէն քրիստոնեաները:

11) Ամէն խնդրագիր ուղղել վարչական և դատական իշխանութեանց, ինչպէս նաև ատեանների ամէն նախնական քննութիւնները պիտի կատարուին ազգային լեզուով:

12) Կառավարական հրովարտակները և այլ գործառնութիւնները պիտի հրատարակուին հայերէն և թրքերէն՝ միաժամանակ:

Այս նախագիծը կրում է հայկական ինքնավարութեան — օթոնոմի — գաղափարը, այնքան՝ որքան այդ ինքնավարութիւնը կարող է պատշաճ լինել Թուրք կառավարութեան դիւրազգացութեան: Նա ընդունում է, թէև սահմանափակ չափով, Հայաստանի՝ թէ՛ մահմետական և թէ՛ քրիստոնեայ բնակիչների իրաւունքը՝ ձայն ունենալ երկրի գործերի կառավարման մէջ:

Բացի այդ, նախագիծը հետաքրքրական է նրանով, որ նա՝ ցոյց է տալիս ամէն ճնշման բացակայութիւն հայերի կողմից:

Միւս կողմից, սակայն, մեզ թւում է որ նա չունի գործնական մեծ արժէք: Ցանկալով հեռացնել կասկածի նշոյլ անգամ՝ որևէ անարդար վերաբերութիւն դէպի մահմետականները, մի կողմ են ձգել ամէն բան՝ մինչև իսկ նախագծի գործադրման կարելիութիւնը: Դիւրին է նկատել, որ մահմետականների ու քրիստոնեաների փոխադարձ բարի զգացումներով հանդերձ և նրանց ամենահեշտ դիտումներով հանդերձ՝ այդ նախագծի երկուութիւնը կարող է յառաջացնել շատ դժուարութիւններ հէնց թէկուզ լեզուի նկատմամբ:

Այդ երկուութիւնը զգացւում է ամէն տեղ, որպէս վարչական, նոյնպէս հանրային խորհուրդներում, ինչպէս դատավարութեան, նոյնպէս՝ վարչութեան մէջ: Ամէն գործառնութիւն պէտք է կատարուի երկու լեզուով: Երևակայեցէք դրա պատճառելիք յապաղումները, թարգմանների մեկ ամբողջ ընդարձակ մարմինը, որ պիտի ունենայ ամէն գաւառ թէ՛ վարչութեան մէջ և թէ՛ դատարանում, ինչպէս և երկու խորհուրդներում, որոնք պիտի կոչուին քննելու զանազան առաջարկներ: Այդ անյարմարութիւնները կը ստեղծեն կատարեալ անել ամէն անգամ, երբ հայերի և մահմետականների միջև զգացումների որևէ հակառակութիւն գոյանայ: Հայաստանի բնակիչների երկու մասերն էլ դրուած կը լինեն իրարու դէմ առ դէմ, իբրև բնականօրէն իրարու հակառակորդ բանակներ: Մահմետականներն ու քրիստոնեաները հակադրուած լինելով ընտրել պատգամաւորներ միայն իրենց հաւատակիցներից, նախագիծը պահպանած է լինում և յարատև դարձնում ներքին կռիւները երկու հաւատածների միջև:

Նուպար Փաշայի ծրագիրը գալիս է աւելի ամրապնդելու մեր եզրակացութիւնների այդ արդարութիւնը: Նա գտնում է անհրաժեշտ կառավարութիւններին տալ աւելի ընդարձակ իշխանութիւն, պահանջելով հանդերձ վարչական խորհուրդի երկուութիւնը, որ ունի Ներսէս Պատրիարքի նախագիծը, ինչպէս և պահանջելով վերջինիս գլխաւոր դրութիւնները: Այն կէտում ուր նա տարբերւում է Ներսէս Պատրիարքի նախագծից, Նուպար Փաշայի ծրագիրն աւելի հեշտութեամբ կը գործադրուի զուտ ինքնատիրական սկզբունքների համաձայն: Միւս կէտերում նա նոյն անշարժ անիւն է, ինչ որ է նախորդը:

* * *

Յուշագիրը այնուհետև կու տայ Հնչակեան տեսակէտը, իր բոլոր մանրամասնութեամբ, այնպէս ինչպէս նախատեսուած է իր ծրագրին մէջ:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՉԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՄԷՋ

Հնչակեան կեդրոնի 1913ին հրապարակած կոչը՝ ուղղուած եւրոպական պետութիւններուն և ժողովուրդներուն, լայն արձագանգ կը գտնէ եւրոպական մամուլին մէջ:

Ստորև կը ներկայացնենք այդ առթիւ երևցած յօդուածներէն քանի մը քաղուածքներ.

Փարիզի «Լը Թան» թերթը, որ կը նկատուէր կառավարութեան կիսապաշտօնական օրգանը, 13 Յունվ. 1914ի թիւին մէջ ամփոփ կերպով կու տար կոչին բովանդակութիւնը, աւելցնելով թէ Բէօթէնճէի և Պատգամաւորական ժողովին մէջ վաւերացուցած էր այս կոչը: Թերթի խմբագրութիւնը իր կողմէ զգուշացած էր խորհրդածութիւն ընել և գոհացած էր միայն կոչին բովանդակութիւնը տալով:

«Կազէթ Տը Լոզան» զուիցերիական ազդեցիկ թերթը ընդարձակ յօդուածով մը կ'անդրադառնար այդ կոչին, որուն մէջ կ'ըսէր, ի մէջ այլոց.

«Բոլոր մեծ պետութիւնները Հայաստանի ցաւագին բախտին մէջ պատասխանատուութեան բաժին մը ունին: Պերլինի դաշնագրին յօդուածներէն մին կը պարտադրէր Սուլթանը՝ բարենորոգումներ ներմուծել իր կայսրութեան այս մասին մէջ, որոնք եթէ ուղղամտօրէն գործադրուէին, նոր դարագլուխ մը ստեղծած կ'ըլլային: Բայց Ապտիւլ Համիտ, որ ճարպիկ դիւանագէտ մըն էր, իր ամբողջ նենգամտութիւնը ի գործ դրաւ հայկական բարենորոգումները չիրագործելու համար: Ան՝ պետութիւնները մէկը միւսին հակադրելով, նպաստաւորելով մին՝ ու անոր վրայ յենելով ընդդէմ միւսին, համարձակեցաւ և գործեց այնպիսի ոճիրներ Հայաստանի քրիստոնեայ բնակչութեան վրայ, որ իր նախորդները բնաւ չէին համարձակած ու գործած:

1895 Մայիս 11ի հայկական բարենորոգումներու ծրագրին հետևեցաւ՝ ջարդերուն ահաւորը, որ երբևիցէ այս երկրին պատմութիւնը կը յիշատակէ: Միայն Անգլիան Գլատսթոնի ձայնով բողոքեց: Այս բողոքներն ալ դիւանագիտութեան թելադրած սահմաններէն դուրս չելան: Այն ատեն կը դաւանէին այն վարդապետութիւնը թէ՝ եւրոպական խաղաղութիւնը կախում ունի Արևելեան Հարցին լուծումէն: Այս տեսակէտը մասամբ բանաւոր և հիմնաւոր էր, քանի որ արդի պատերազմը ծագեցաւ մեծ մասամբ Պալքանեան պատերազմներուն յարուցած խնդիրներէն: Ինչ որ ալ ըլլայ, այն ատենուան էապէս խաղաղասէր Եւրոպան՝ Հայաստանը զոհեց խաղաղութիւնը պահպանելու իր կամքին: Կարմիր Սուլթանը առիթէն օգտուելով ուրախութեամբ սկսաւ հայերը ջարդել՝ անոնց դժգոհութիւնները ջնջելու համար 300.000է աւելի հայեր, բոլորն ալ Թուրքի հպատակներ, ծրագրի մը համաձայն սպաննուեցան՝ ըլլա՛յ Օսմանեան կանոնաւոր զօրքերու, ըլլա՛յ քիւրտերու կողմէ.

Համիտական վարչաձեւին անկումը եւ «Միութիւն ու Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան յաղթանակը մեծ յոյսեր ներշնչեցին Եւրոպայի։ Դէպքերը եկան հաստատելու մեր կասկածները։

Երիտասարդ Թուրքերու ազգայնամոլութիւնը Համիտ եւ իր կուսակիցներու չափ գազանային. արիւնռուշտ դուրս եկաւ։ Կիլիկիոյ 1909ի 30 հազար հայերու ջարդը «Միութիւն և Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան գործն էր։ 1909էն սկսեալ՝ Իթթիհատի կուսակցութիւնը ցոյց կու տար թէ Աբտիւլ Համիտի արիւնոտ համբաւը զինքը չի խրտչեցներ. ընդհակառակն, աւելին եւս ընելու պատրաստ էր։ Եւրոպական ներդաշնակութիւնը՝ որ այս ատեն գոյութիւն ունէր, զսպողական ո՛չ մէկ փորձ ըրաւ։ Ընդհակառակը մեծ պետութիւններէն մին, ամէնէն աչքի ինկողը, այն որ հայկական մեծ ջարդերու յաջորդ օրը ասիական հողին վրայ Աբտիւլ Համիտին կատարեալ թողութիւն տուած էր, նոյն յարգանքը մատոյց Երիտասարդ Թուրքերուն։ Այլեւս հասկցուեցաւ որ Եւրոպան ամենեւին չի շահագրգռուիր հայերու բախտով։ Ծեր կամ Երիտասարդ Թուրքերը իշխանութեան գլուխ գտնուելով՝ ազատ էին ուզածնուն պէս անօրինելու։

Այս թոյլտուութենէն օգտուեցան նոյնիսկ ներկայ պատերազմի օրերուն՝ շատ լայնօրէն։ Մի քանի ամիսներէ ի վեր Հայաստանի մէջ ջարդերը վերսկսած են. քրիստոնեայ արիւնը նորէն կը հոսի այս երկրին մէջ՝ պատերազմի դաշտէն հեռուն իսկ։ Դաշնակից պետութիւնները, իրենց դրօշակին հաւատարիմ մնալու համար, վերջապէս համաձայնեցան իրենց պաշտպանութեան տակ առնել հայերը։ Մայիս 24ի իրենց պաշտօնական յայտարարութեամբ հայկական ջարդերուն անձնապէս պատասխանատու բռնեցին Բ. Դուռը եւ իր ներկայացուցիչները, բայց ցարդ այդ սպառնալիքը իր արդիւնքը չունեցաւ-ու հաւանական ալ չէ որ ունենայ։ Օսմանեան պետութիւնն է որ թուրք դահիճներու ձեռքէն պիտի խլէ իրենց զէնքերը։

Այս վայրագ նախճիրներուն ի տես, Հնչակեան Կեդրոնը, որ քանիցս իր ձայնը բարձրացուցած է ի նպաստ թրքական բարբարոսութեան զոհերուն, այս անգամ ալ հրապարակ կու գայ։

Քաղաքակիրթ աշխարհի հանրային կարծիքին ուղղած իր ԿՈՉով, Հնչակեան Կեդրոնը պատերազմող Եւրոպային եւ չէզոք պետութիւններու ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Հայաստանի դժբախտութիւններուն վրայ, որ տասը ամսուան պատերազմէն ետք՝ դեռ չեն ըմբռնած քաղաքակրթութեան, արդարութեան եւ աշխարհի խաղաղութեան դէմ գործուած ոճիրը։

Հայ ազգը, առաջին օրէն իսկ, հասկցած է այս պատերազմին բնոյթը։ «Այս րոպէին, կը յայտարարէ Կոչը, զոր աչքերնուս առջեւ ունինք, 80.000 հայ զինուորներ կը կռուին Ռուսիոյ դրօշակին տակ՝ աւստրո-գերմանական բանակներուն դէմ, իսկ 40.000՝ Թուրքիոյ դէմ։ Ասոնցմէ 10.000, հաւաքուած ամէն կողմերէ, Կովկասի եւ Ատրպատականի սահմաններուն վրայ, իրենց արեան տուրքը կու տան դաշնակից պետութիւններու յաղթանակին համար։ Հոն են հայ յեղափոխական փորձ-կռուողները, որոնք Թուրք զինուորի հոգեբանութեան, անոր կռուելու սովորութիւններուն, երկրի ռազմական դիրքերուն քաջածանօթ ըլլալով՝ մեծ ծառայութիւններ մատուցած են եւ կը մատուցանեն ռուս յառաջապահ գունդերուն։ Ապատամբ հայութեան այս ինքնայօժար ու գործնական համակրութիւնը դաշնակիցներուն նկատմամբ անշուշտ պիտի գնահատուի եւ վարձատրուի անոնց կողմէն՝ լուծում մը տալով Հայկական Հարցին, լուծում մը, որ բնականաբար պէտք է ըլլայ հայ ազգին ձգտումներուն համաձայն։

Ապագայ խաղաղութեան վեհաժողովը հաւանաբար Հայաստանը՝ պիտի տայ Ռուսիոյ՝ այնպիսի ձեւի մը տակ, զոր կարելի չէ այժմէն գուշակել։ Արդէն Ռուսիա շատ աւելի յաջողեցաւ Հայաստանի մէկ մասին մէջ, որ իր հակակշիռին տակ անցած էր, քան Լեհաստանի կամ Ֆինլանտիոյ մէջ։ Մաղթենք որ ռուսական վարչութիւնը՝ վաղը բոլոր հայերը հաշտեցնէ իրենց բախտին հետ, հակառակ այն դժուարութիւններուն, որոնց կը բաղխի արդարութեան եւ իրաւունքի յաղթանակի. մենք ապագային վրայ մեծ յոյսեր ունինք։ Մնայուն խաղաղութեան մը շահուն համար եւ որպէսզի շարունակենք հաւատալ յառաջդիմութեան եւ մարդասիրութեան, պատերազմէն կը սպասենք լուծում մը ազգային ձգտումներու համաձայն՝ բոլոր առկախ խնդիրներու, ինչպէս, Ալզաս Լորէնի, պելճիքական եւ հայկական խնդիրներու»։

Հնչակեան Կեդրոնի ԿՈՉը իր արձագանգը կը գտնէ նաեւ եւրոպական ուրիշ բազմաթիւ թերթերու կողմէ, ինչպէս նաեւ պալքանեան մամուլին մէջ, որմէ կու տանք պուլկարական «Ուտրօ» թերթին մէկ յօդուածէն հետեւեալ հատուածները.

«Հնչակեան Կեդրոնի պահանջը կու գայ ճիշդ ատենին, երբ բանակցութիւններ կը կատարուին Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ բարենորոգմանց համար։ Մինչ Ռուսիա կ՚աշխատի վերահաստատել կարգն ու կանոնը այդ գաւառներուն մէջ, ընդլայնելով իր ազդեցութիւնը այդ կողմերը, Թուրքիա կը ձգտի պահել հին վարչաձեւը եւ կը կանգնեցնէ Ռուսիոյ ազդեցութեան յառաջխաղացումը, խոստանալով բարեկարգել ամբողջ երկիրը։ Այս տեսակ խոստումներով Թուրքիան կարողցաւ խաբել Եւրոպան տասնեակ տարիներ շարունակ եւ մենք չտեսանք բարենորոգում մը գոնէ, գործադրուած այն բարեխղճութեամբ, զոր կը պահանջէ տեղւոյն ծանր վիճակը։

«...Հնչակեանները իրենց անունով չէ որ կը խօսին. անոնց կազմակերպութիւնը ազգային լայն խաւերուն հետ՝ իրաւունք կու տայ անոնց՝ յայտարարելու թէ՝ բովանդակ հայութեան անունով է որ կը խօսին։

«Եւ Եւրոպան, որ այնպէս ցոյց կու տայ թէ կը ցանկայ պահել խաղաղութիւնը Արեւելքի մէջ, խաղաղօրէն կարգադրելով կնճռոտ խնդիրները, պէտք է նկատի առնէ հնչակեաններու պահանջը եւ գոհացում տայ անոնց, եթէ ոչ ամբողջութեամբ, գոնէ այն մասին՝ որ չի դպչիր Թուրքիոյ վեհապետական արժանապատուութեան»։

Վերոյիշեալ մէջբերումներէն պարզապէս յայտնի կ՚ըլլայ թէ Հնչակեան ԿՈՉը իր խոր ազդեցութիւնը ձգած է քաղաքակիրթ աշխարհի հանրային կարծիքին վրայ եւ թէ՝ Հայկական Հարցը նորէն այժմէութիւն ստացած։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1912—1914 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԵՒ
ԵՒ
ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ

1912ին բռնկեցաւ Պալքանեան պատերազմը, որ կը մղուէր Պուլկարիոյ, Սերպիոյ, Գարատաղի, Յունաստանի միացեալ ուժերուն և Թուրքիոյ միջեւ:

Պալքանեան երկիրներու միացեալ ուժերը ծանր պարտութեան մատնեցին Թուրքիան: Մակեդոնիան, որ պատերազմի պատճառներէն մէկն էր, ազատագրուեցաւ Թրքական տիրապետութենէն:

Թրքօ-պալքան պատերազմին միջամտեցին եւրոպական մեծ պետութիւնները: Ցարական Ռուսիան՝ մեկնելով իր արտաքին քաղաքականութեան շահերէն, հովանաւորողի դիրք բռնեց Պալքանեան երկիրներու նկատմամբ: Ան աւելի առաջ երթալով պահանջեց ազգային ինքնավարութիւններ՝ Օսմանեան կայսրութեան մաս կազմող շարք մը փոքր ազգերու համար, որոնց առաջին շարքին վրայ կը գտնուէր Հայը:

1912 Հոկտեմբերին, Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. դիմեց Ռուսաստանին՝ խնդրելով անոր միջամտութիւնը «Արեւմտեան Հայաստանի բարենորոգումներու հարցը լուծելու համար»: Այդ դիմումը ուղղուեցաւ նաեւ եւրոպական մեծ պետութիւններուն:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիմումին ընդառաջեց միայն Ռուսաստանը, որ կ'աշխատէր իր դիրքը ամրացնել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ և ստանձնեց «Հայկական Հարցի պաշտպան»ի դերը:

1913ին լոյս տեսած «Հնչակեան Կեդրոնի Կոչը» խոր տպաւորութիւն գործեց այդ օրերուն, ուր մշակուած ծրագիր մը մէջտեղ դրուած էր, Հայկական Հարցի լուծումը դիւրացնելու նպատակաւ:

Ան առաջնորդող դեր կատարեց՝ Եւրոպայի կողմէ առաջարկուած ծրագիրներուն:

1913 Յունիսին՝ Ռուսիան կ'առաջարկէ բարենորոգումներու ծրագիր մը, որու համաձայն՝ Կարնոյ, Վանի, Պիթլիսի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի և Սեբաստիոյ հայկական նահանգները պէտք է կառավարուէին ընդհանուր նահանգապետերու կողմէ, որոնք պիտի ըլլային քրիստոնեաներ և այդ պաշտօնին նշանակուէին Սուլթանի կողմէ՝ բայց եւրոպական պետութիւններու համաձայնութեամբ:

Այս ծրագրին խստօրէն ընդդիմացան Թուրք և գերման կառավարութիւնները: Անկէ յատկօրէն կ'երեւէր Գերմանիոյ մտադրութիւնները՝ հանդէպ Արեւմտեան Հայաստանի և Կիլիկիոյ:

Երկերեսանի դիրք բռնեցին նաեւ Անգլիան և Ֆրանսան, որոնք ներքնապէս կը դրդէին Թուրքիան՝ ծրագիրը վիժեցնելու համար:

Սակայն Ռուսաստանը, շարունակեց ճնշում բանեցնել Թուրքիոյ վրայ, որով՝ շարունակուեցան բանակցութիւնները: 1914 Յունուար 26ին, Պոլսոյ,

3

մէջ կնքուեցաւ համաձայնութիւնը, որով կ'ընդունուէր Արեւմտեան Հայաստանի շրջանները կիրարկելիք բարենորոգումները:

Թուրք կառավարութիւնը ստանձնեց կատարել հողային, վարչական, դատական և այլ բարենորոգումներ:

Այս ծրագրով Արեւմտեան Հայաստան պիտի բաժնուէր երկու անջատ նահանգներու: Իւրաքանչիւր նահանգի համար մեծ պետութիւնները նշանակելու էին մէկական քրիստոնեայ ընդհանուր վերահսկիչ (նահանգապետ) որոնք պիտի հսկէին բարձր պաշտօնէութեան, դատական և ոստիկանական պաշտօնատուներու վրայ:

1913 Յունուար 26ի համաձայնագրով բարենորոգումներու գործադրման ընդհանուր վերահսկողութիւնը կը դրուէր Ռուսաստանի վրայ, որուն ներկայացուցիչը սերտ յարաբերութեան մէջ էր Հնչակեան ղեկավարներուն հետ:

Շուէտ և Նորվեկիայի երկու քննիչներ Հօֆ և Վեստէնէնկ զրկուեցան Թուրքիա, կազմակերպելու նահանգական գործերը:

1914ի ամրան պայթեցաւ Ա. Համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան՝ իբր կողմնակից եռեակ զինակցութեան, (Գերմանիա, Աւստրիա և Իտալիա) չեղեալ համարեց համաձայնագիրը և հեռացուց եւրոպացի քննիչները:

* * *

Հնչակեան կուսակցութեան տեսանկիւնէն դիտուած՝ այս պատերազմը իմպերիալիստական, անարդարացի և կողոպտիչ հանգամանք ունէր: Գաղութներու վերաբաժանման պատերազմ: Գերմանիան կը ձգտէր գրաւել Ուքրանիան, Լեհաստանը և Մերձ-Պալթեան երկիրները, մասնաւորաբար Թուրքիան: Այս վերջինը Գերմանիոյ օժանդակութեամբ իր համաթուրանական օղակին մէջ պիտի առնէր Կովկասն ու Արեւելեան Ռուսաստանի մահմեդական ազգութիւնները:

Գերմանօ-իթթիհատական ծրագիրը, յղացուած դեռ 1912ին՝ Սելանիկի իթթիհատական համագումարին մէջ, յայտնի էր Հնչակեան կուսակցութեան — բնաջնջել հայութիւնը, բռնի տեղահանութեամբ, սովամահութեամբ և եաթաղանով:

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Է. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

ՔԷՕՍԹԷՆՃԷ (ՌՈՒՄԱՆԻԱ) 1913 ՍԵՊՏ.

Հնչակեան կուսակցութեան Եօթներորդ Պատգամաւորական Ժողովը, որ ծանօթ է «Քէօսթէնճէի Ժողով» անունով, ոչ միայն Հնչակեան՝ այլ հայ Ազատագրական Պայքարի պատմութեան մէջ իր բացառիկ տեղը և կարեւորութիւնը ունի։

Այդ ժողովը ոչ միայն Հնչակեանութեան, այլ ընդհանուր հայութեան անունով խօսեցաւ։ Ժողովին՝ Թուրքիայէն դուրս գումարուիլը՝ ինքնին ապացոյց մըն էր այն տխուր իրականութեան, թէ՝ Իթթիհատ—Դաշնակցական գործակցութիւնը հոն ստեղծած էր կացութիւն մը, ուր իլլեկալ *գործունէութիւնը դարձուցած էր անխուսափելի և հրամայական։*

Ժողովը նախապէս որոշուած էր գումարել Պուլկարիոյ Վառնա քաղաքին մէջ և աւելի կանուխ. սակայն քաղաքական և ինչ-ինչ պատճառներ հարկադրական դարձուցին անոր յետաձգումը և Ռումանիոյ Քէօսթէնճէ քաղաքին մէջ գումարումը, որ տեղի ունեցաւ 1913 *Սեպտեմբեր* 5*ին։*

Պատգամաւորական ժողովի առաջին նիստին մէջ եղած տեղեկատուութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ թէ այդ օրերուն կուսակցութիւնը ունէր հետեւեալ մասնաճիւղերը.

	ԳՈՒՄԱՐ		ԿԸ ՄԱՍՆԱԿՑԻՆ
Թուրքիոյ մէջ	64	*մասնաճիւղ*	17
Ամերիկայի մէջ	30	»	30
Ռումանիոյ մէջ	5	»	5
Պուլկարիոյ մէջ	4	»	4
Կովկասի մէջ	4	»	1
Եգիպտոսի մէջ	1	»	1
Պարսկաստանի մէջ	1	»	1
	109		59

Սոյն ժողովին կը մասնակցէին կուսակցութեան կարեւոր դէմքերէն՝ Տոքթ. Պէննէ, Ս. Սապահ Գիւլեան, Բ. Վարդգատ, Ս. Վահագն, Խ. Տոլապեան, Պ. Պօղոսեան և ուրիշներ։

Զանց առնելով այս պատմական ժողովին մանրամասնութիւնները, հոն տիրող տրամադրութիւններու նկարագրութիւնները, ստորեւ կու տանք առնուած որոշումները, որոնք լիովին կը ներկայացնեն Հնչակեան կուսակցութեան այդ օրերուն ունեցած մտահոգութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ հետատես քաղաքականութիւնը։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՆԴԷՊ

Նկատի ունենալով որ, 1908 *Յուլիս* 10*ի զինուորական ապստամբութեան հետեւանքով մէջտեղ բերուած «Օսմանեան Սահմանադրութիւնը» կը խոստանար բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններուն օրինական գոյութեան ամէն պայմաններ տալ՝ իրենց սկզբունքներու իրականացումը հետապնդելու, ինչպէս նաեւ այն՝ որ կը յայտարարէր թէ Թուրքիոյ բոլոր բաղկացուցիչ ազգերը լիակատար իրաւունք պիտի ունենային իրենց ազգային գոյութիւնը պահելու, զարգացնելու և յառաջդիմութեան ամէն միջոցներ ունենալու՝ զերծ պետական ամէն կաշկանդումներէ.*

Նկատի ունենալով որ՝ 26 *տարիներէ ի վեր յեղափոխական անընդհատ պայքար մղող հայ ազգը սպառման էր ենթարկուեր և կարօտ էր գէթ ժամանակաւոր հանգիստի՝ իր ուժերը վերակազդուրելու և կրկին նոր թափով երեւան գալու.*

Նկատի ունենալով որ՝ եղած «Սահմանադրական խոստումները» որոշ աստիճանի հող կը ներկայացնէին, որով կուսակցութիւնս կարող էր իր գաղափարներուն ծաւալ տալ և այդպիսով, գէթ առժամապէս օգտուիլ տրուած օրինական պայմաններէն։

Կուսակցութեանս Զ.րդ Պատգամաւորական ժողովը որոշած էր որ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը «Սահմանադրական Թուրքիոյ» *հանդէպ կենար օրինական հողի վրայ—լէկալ— և չհետապնդէր անջատողական քաղաքականութիւն ու այդպիսով յառաջ տանէր իր կուսակցական գործունէութիւնը։*

Սակայն, տեսնելով որ՝ այս 4–5 *տարուան ընթացքին «Օսմանեան Սահմանադրութեան» խոստումները մնացին լոկ բառեր, առանց իրական նշանակութեան, և պետական օրէնքները կաշկանդիչ պայմաններ յառաջացուցին բոլոր քաղաքական կուսակցութեանց համար ընդհանրապէս և ձախակողմեան ու ծայրագոյն ձախակողմեան դրօշ ունեցողներուն համար մասնաւորապէս.*

Տեսնելով որ՝ Օսմանեան ամբողջ պետական կազմը և անոր պետական ամբողջ հասկացողութիւնը որոշապէս ուղղուած է ձուլելու բաղկացուցիչ ազգութիւնները, ու տեսնելով որ՝ տիրող կուսակցութիւնը անընդունակ հանդիսացաւ ստեղծելու նորագոյն պետութիւն մը.

Նկատելով նաեւ որ՝ Տաճկաստանի մէջ ներկայիս կը տիրէ սակաւապետութիւն մը, որուն ղեկավարիչ միակ ուժն է Իթթիհատ կուսակցութիւնը.

Որոշ ըլլալով՝ որ այդ կուսակցութեան հիմնական սկզբունքներն են պահել թրքական բիւրոկրատիան, *թոյլ չտալ որ նորագոյն պետութիւնը ստեղծուի, ու անոր ակնյայտ դիտաւորութիւնն է բաղկացուցիչ ազգութիւնները ոչ միայն ձուլել, այլ և ոչնչացնել, ի հարկին՝ ԿՈՏՈՐԵԼ.*

Անվիճելի համարելով որ՝ իշխանութիւնը իր ձեռքը պահող դասակարգը՝ իր հայակործան քաղաքականութիւնը անողոք կերպով յառաջ կը տանի.

Տեսնելով որ՝ հայ ժողովուրդը, Օսմանեան ներքին քաղաքականութեան հետեւանքով քայքայման չէմքին վրայ կեցած է.

Համոզուած ըլլալով որ՝ քաղաքական այնպիսի կուսակցութիւն մը՝ որպիսին է Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը, Օսմանեան պետութեան տուած ներկայ պայմաններով չի կրնար այլեւս իր որդեգրած գաղափարներու իրականացումը հետապնդել և հայ ազգի գլխուն կախուած մահաբեր սուրը եւ մղել ու Թուրքիոյ մէջ տիրող դասակարգը տապալել՝ մինչ «օրինական հողի վրայ կանգնելով»:

Ուստի՝ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան է. Պատգամաւորական ժողովը որոշեց. «Յանուն պրոլետարական շահի, մարդկային ու ազգային անձեռնմխելի իրաւունքներու, կանգնիլ միմիայն իր սկզբունքներէն բղխող ոչ-օրինական (իլլէկալ) գետնի վրայ եւ այդպիսով մղել կուսակցական պայքար՝ մինչեւ որ աւելի նպաստաւոր քաղաքական ու տնտեսական պայմաններ ստեղծուին»:

Այս առաջին որոշումը շատ յստակ է եւ այլեւս նոր մեկնաբանութիւններու չի կարօտիր: Իթթիհատական Թուրքիան հետզհետէ բիւրեղացեր ու ստացեր էր նախկին սուլթանական Թուրքիոյ նորատիպ պատկերը: Մեկնութեան կը կարօտի թերեւս այն կէտը, ուր խօսք կ'ըլլայ Զ. Պատգամաւորական ժողովին մէջ առնուած ոչ-անջատողական քաղաքականութեան մասին:

Օսմանեան Սահմանադրութեան առաջին շրջանին այն կարծիքը ընդհանրացած էր թէ՝ Միդհատեան Սահմանադրութիւնը չէ որ կեանքի պիտի կոչուէր, այլ՝ նոր Թուրքիոյ մէջ ստեղծուած նոր պայմաններու պահանջները արդարացնող՝ նոր Սահմանադրութիւն մը պիտի ստեղծուէր, որ պիտի ունենար կատարեալ ռամկավարական հիմունքներ:

Ահա այդ նոր Սահմանադրութեան հանդէպ է որ Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'որդեգրէր օրինական (լոյալ) կեցուածք, այն հաւատքով որ նոր պայմաններու տակ Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերը, դէթ հայերը, պիտի ստանային ներքին ինքնավարութիւն, որ ճամբայ պիտի հարթէր հետագային՝ կատարեալ անկախութեան: Ասկէ զատ կար նաեւ գործելակերպի հարցը: Այնքան ատեն որ Թուրքիան չէր ազատագրուած սուլթանական եւ իսլամական բարքերէն, այնքան ատեն որ Իթթիհատը կը շարունակէր նախկին վարչաձեւին յատուկ աւանդութիւնները գործադրել, կարելի չէր սպասել որ տիրող կարգերը կարենային թոյլատրել անջատողական որեւէ շարժում Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ: Այդ պայմաններու տակ է որ Հնչակեան Զ. Պատգամաւորական ժողովը ընդունած է ոչ-անջատողական սկզբունքը:

Պատգամաւորական ժողովի մէջ առնուած երկրորդ կարեւոր որոշումը կը վերաբերի «ընդհանուր եւ մասնակի բարենորոգումներուն եւ Հայաստանի քաղաքական ինքնավարութեան»:

Նկատելով որ՝ Թուրք կառավարութեան եւ Իթթիհատական կուսակցութեան ընդհանուր եւ մասնակի բարենորոգչական խոստումները լոկ դիւանագիտական հնարամտութիւններ են՝ ժամանակ շահելու եւ ներքին ըմբոստութիւնները անդամալուծելու համար.

Պատմականօրէն ճշդուած ըլլալով որ՝ Թուրքիոյ ղեկավար դասակարգը միշտ նման խաղերու մէջ մնացած է՝ երբ բաղկացուցիչ ազգութիւններէ մէկու խնդիրը սպառնական հանգամանք է ստացեր.

Տեսնելով եւրոպական կապիտալիստական պետութիւններու հակամարտութիւնները եւ անոնց շահադիտական ընթացքը Արեւելեան Խնդրոյն մէջ.

Հիմունք ունենալով ազգերու ինքնորոշման իրաւունքը եւ Թուրքիոյ մէջ բնակող ազգերու տարբերութիւնը՝ մշակութային տարբեր աստիճանաւորումներով.

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան է. Պատգամաւորական ժողովը, դէմ ըլլալով մէկակող Թուրքիոյ ընդհանուր եւ մասնակի բարենորոգչական գործին, կ'որոշէ.

«Պաշտպանել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը, որպէս միակ միջոցը Հայաստանի մէջ ապրող թէ՛ հայ եւ թէ՛ միւս տարրերու հաշտ, խաղաղ, անվրդով զարգացմանը եւ յառաջդիմութեանը, համոզուած ըլլալով որ ատիկա այն անհրաժեշտ պայմանն է, որով հայ ազգը կրնայ իր ազգային անհատական գոյութիւնը ապահովել՝ ներքին եւ արտաքին ոտնձգութիւններու դէմ:

Եւ որովհետեւ թուրք տիրող ազգի եւ անոր ղեկավար դասու պատմական անընդունակութիւնը եւ անբարեացակամութիւնը այլեւս անվիճելի է. ինչպէս՝ որոշ է նաեւ արտաքին ուժերու յարաբերութիւնները ու քաղաքական ձգտումները, որոշեց պահել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը»:

Պատգ. ժողովը իր օրակարգի վրայ ունէր նաեւ Հնչակեան կուսակցութեան բռնելիք դիրքը միւս կուսակցութիւններուն հանդէպ: Այս օրակարգը կը վերաբերէր գլխաւորաբար Իթթիհատին, որպէս օրուան իշխանութեան եւ կացութեան տէրը: Երկար քննելով եւ խորհրդակցելով սոյն օրակարգին շուրջ՝ ժողովը կ'որոշէ.

«Նկատի ունենալով որ Իթթիհատ վէ Թէրագգը կուսակցութիւնը իր մէջ կը մարմնացնէ թուրք յարձակողական ազգայնականութիւնը՝ իր բոլոր ստորոգելիներով,

որ՝ ան կը հանդիսանայ թէ՛ քաղաքական կուսակցութիւններու եւ թէ՛ մանաւանդ բաղկացուցիչ ազգութիւններու համար վտանգաւոր եւ վնասակար.

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան է. Պատգամաւորական ժողովը խստիւ կ'արգիլէ իր բոլոր Գործադիր Մարմիններուն որեւէ գործակցութիւն ունենալ անոր հետ եւ կ'որոշէ ամէն միջոցներով անողոք պայքար մղել անոր դէմ՝ զայն բոլորովին փշրելու, տապալելու համար»:

* * *

Պատգամաւորական ժողովը մատը ուղղակի վէրքին վրայ կը դնէր: Ճակատները եւ դիրքերը ճշդուած էին. կա՛մ հայ ժողովուրդը թուրք ազգայնականութիւնը պիտի փշրէր, Իթթիհատը տապալելու աշխատէր՝ բոլոր միւս ընդդիմադիրներուն հետ համագործակցաբար եւ կա՛մ ալ՝ թուրք ազգայնականութիւնը պիտի բնաջնջէր հայութիւնը: Հետագայ դէպքերը եկան հաստատելու թէ՝ որքա՛ն ճիշդ կերպով նախատեսած էր Պատգամաւորական ժողովը, զոր դժբախտաբար անկարող եղան ըմբռնելու դաշնակցականները, որոնք մինչեւ վերջին ժամը կոյր գործիք մնացին Իթթիհատի ձեռքին:

Այս որոշման որպէս լրացում կը ծառայէր Պատգամաւորական ժողովի կողմէ քուէարկուած նաեւ չորրորդ բանաձեւը, որ կ'ըսէր.—

«Նկատելով որ՝ Կուսակցութիւնս իր բոլոր շրջաններուն մէջ կեցած է ու կը գործէ սոցիալ դեմոկրատական հողի վրայ՝ իւրաքանչիւր շրջան իր տեղական պայմաններուն յատուկ գործելակերպով (թաքթիքով).

Յենելով Կուսակցութեանս ամբողջականութեան սկզբունքին վրայ՝ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան է. Պատգամաւորական ժողովը կ'որոշէ.

Տաճկահայ ժողովրդի եւ Հայկական Հարցին ներկայ ճգնաժամային վիճակը աչքի առջեւ ունենալով՝ Ռուսաստանի ու Կովկասի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ, Եգիպտոսի, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի իր բոլոր մասնաճիւղերուն պարտադրեց, որ իրենց գործունէութեան արտայայտութեան մէջ Ֆիզիքապէս, նիւթապէս նախապատւութիւն տան Տաճկահայաստանին, Տաճկահայ Դատին»:

Պատգամաւորական ժողովի այս որոշումը անգամ մը եւս կու գայ հաստատելու թէ որպիսի հեռատեսութեամբ Հնչակեան կուսակցութիւնը զօրաշարժի կ'ենթարկէր իր բոլոր բարոյական եւ նիւթական միջոցները՝ կանխելու համար այն աղէտը, որ կ'երեւէր հորիզոնին վրայ եւ զոր տեսնելու անընդունակ գտնուեցան ուրիշներ, եւ ընդհակառակը, ոյժ տուին Իթթիհատի հայակործան ծրագիրներուն:

Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավար մարմինները չգոհացան միայն որոշումներ կայացնելով: Գործնական լուրջ քայլեր ալ առնուեցան համագործակցութիւն կայացնելու սուրիացի եւ օտար յառաջդիմական–յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ: Սակայն կատարուած առաջին ձերբակալութիւնները եւ վերահաս համաշխարհային պատերազմը կասեցուցին սկսած աշխատանքները:

Հնչակեան կուսակցութեան նախատեսութեանց պերճախօս ապացոյց մըն է նաեւ այն կոչը, զոր Կեդրոնական Վարչութիւնը այդ օրերուն 1915ին ուղղեց եւրոպական մեծ պետութիւններուն:

Ինչպէս կը տեսնուի, այդ կոչը կը հանդիսանայ օրհասական ճիչ մը որ հայ ժողովուրդի ծոցէն ծնած անդրանիկ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնը կ'ուղղէր մարդկութեան՝ փրկելու համար այն ահաւոր սպանդէն, որ կը պատրաստէին իթթիհատական Թուրքերը:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉԸ՝

ՔԱՂԱՔԱԿԻՐԹ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՐԾԻՔԻՆ

1915 ՅՈՒՆԻՍ 7ԻՆ

Հնչական կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը 7 Յունիս 1915ին Եւրոպայի պետութեանց եւ հանրային կարծիքին կ'ուղղէ երկրորդ ԿՈՉ մը, օրուան դէպքերուն ազդեցութեան տակ, որ մեծ հետաքրքրութիւն կը ստեղծէ ամէն կողմ եւ Հայկական Հարցը նորէն օրուան մտահոգութիւններուն մաս կը դարձնէ: Ահա այդ ԿՈՉը, զոր կու տանք ամբողջութեամբ:

Կ Ո Չ

ՔԱՂԱՔԱԿԻՐԹ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՐԾԻՔԻՆ

Պերլինի վեհաժողովի 61րդ յօդուածով մեծ պետութեանց կողմէն պաշտօնապէս ճանչցուած Հայկական Հարցը, որ երեք հարիւր հազար հայ զոհերու արիւնովը սրբագործուած, եւ 1895 Մայիս 11ի Բարենորոգմանց ծրագրովը ամրապնդուած է, ցարդ մնաց ծրագրային վիճակի մէջ, որովհետեւ անոր լուծումը կարելի չեղաւ ստանալ առանց մեծ պետութեանց փոխյարաբերութիւնները խախտելու եւ հետեւաբար Եւրոպայի խաղաղութիւնը վտանգելու:

Եւրոպայի մէջ ուժերու հաւասարակշռութիւնը եւ զինուած խաղաղութիւնը պահպանող պետութիւնները իրենց շահերուն ներդաշնակ նկատեցին՝ Օսմանեան ախտավարակ եւ խարխուլ կայսրութիւնը պահելու թէզը: Հակառակ որ Թուրքիոյ դարերու ընթացքին բազմաթիւ անգամներ ապացոյցը տուաւ՝ վերանորոգուելու եւ բարեկարգուելու արդիական պետութիւն մը դառնալու անընդունակութիւնը, պետութիւնները դարձեալ ձեռնթափ չ'եղան Օսմանեան կայսրութեան անցեալին դառն փորձութիւններէն: Անոնք վճռական քայլ մը չ'առին արգիլելու համար ժողովուրդի մը բզիկ–բզիկ ըլլալը: Եւ եթէ երբեմն–երբեմն պետութիւններէն մէկը փորձած է հայ ժողովուրդի վրայ թրքական բարբարոսութեանց դէմ բողոքելու, տակաւին Թուրքիոյ մէջ իր անտեսական թափանցումը եւ քաղաքական ազդեցութիւնը ամրացնելու նպատակով էր: Պետութիւնները հայկական բարենորոգումներու խնդիրը կերպով մը յետաձգելով՝ նպաստեցին Թուրքիոյ մէջ ստեղծուած անիշխանական վիճակի սաստկանալուն եւ անուղղակի պատճառ դարձան հայկական կոտորածներուն, որոնք սարսափեցուցին ամբողջ աշխարհը:

Անոնցմէ եւ ոչ մէկը, ոչ միայն չյուզուեցաւ ու չծառացաւ Կարմիր Սուլթանին դէմ, թափուած անմեղ արեան հաշիւը պահանջելու անկէ եւ կամ՝ դահճապետին ձեռքերը բռնելու, այլ եղան պետութիւններ, որ ուղղակի թելադրիչները եղան այս ջարդերուն, քանի որ հայ ժողովուրդի բնաջնջումը պիտի անհետանար այն միակ խոչընդոտը, որ վաղը Հայաստանի մէջ՝ կրնար ցցուիլ իրենց դէմ եւ հանդիսանալ բնական ժառանգորդներէն մէկը հոգեվարքի մէջ գտնուող Թուրքիոյ:

Համիտի տապալումէն եւ «Միութիւն ու Յառաջդիմութիւն» Կոմիտէի յաղթանակէն ետք՝ ապահովութեան եւ բարեկարգութեան պետութիւն մը ստեղծելու փորձերը՝ նոյնպէս ձախողեցան: Երիտասարդ Թուրքերը ինքզինքնին ցոյց տուին Համիտի հետեւողներ, եւ, իբրեւ արժանաւոր յաջորդները անոր, բարենորոգումներ մտցնելու մէջ եղան՝ նոյնքան անընդունակ: Կիլիկիոյ 1909ի հայկական ջարդերը եւ 30.000 զոհերը գործն են այդ Կոմիտէի, որ կը գործադրէր այս կերպով իր համիտական ծրագիրները:

Ոճիրը, թալանը, բռնաբարութիւնները, հողազրկումները, քրիստոնեայ ազգերու նկատմամբ գործադրուած ճնշումը եւ զանոնք օրէնքէ դուրս նկատելու սկզբունքը, մէկ խօսքով՝ Համիտեան զարշելի շրջանը յատկանշող գործելակերպը, դարձաւ նոր Թուրքիոյ պետական վարիչներուն՝ պետական քաղաքականութիւնը:

Հակառակ այս անուրանալի եւ պերճախօս փաստերուն, պետութիւնները դարձեալ շարունակեցին ներողամիտ բարեացակամութեամբ վարուիլ Թուրքին հետ, մինչեւ իսկ աջակցելով անոր՝ նիւթապէս եւ բարոյապէս: Այսպէս՝ անոնք նպաստեցին թրքական բանակին ու նաւատորմին կազմակերպման ու հզօրացման, առանց մտածելու, թէ Գերմանիոյ համար կը ստեղծէին: Մինչդեռ ոչ ոքի համար գաղտնիք էր թէ գերմանասիրութիւնը աւելի ու աւելի կը շեշտուէր ու կ'ամրապնդուէր Երիտասարդ Թուրք կառավարութեան եւ Իթթիհատ կուսակցութեան շարքերուն մէջ:

Մեծ պետութեանց Մերձ–Արեւելեան այս քաղաքականութեան հետե-

ւանքով Ասիական Թուրքիոյ մէջ ամէնէն կենսունակ, քաղաքակիրթ, արդիւնաբերող և ընդունակ հայ ազգը մնաց լքուած ու մի—մինակ, ձգուած իր դահիճներուն ձեռքը:

Մենք հոս Եւրոպայի դէմ ամբաստանողի դերին մէջ չէ որ կը մըտնենք, անոր տեղը չէ հիմա: Որպէս իսկական վկաներ՝ կ'արձանագրենք միայն անցեալի իրողութիւնները: Ատելութիւնը չէ որ կ'առաջնորդէ մեզ՝ մեր այս համառօտ յայտարարութեան մէջ, այլ՝ արդարութեան և ճշմարտութեան զարգացումը:

Ու այսօր, պետութեանց աջակցութեամբ հզօրացած հայ ազգին տեղ տկար, գետնահարուած ու կոտորակուած հայութիւնը, իր սեփական ուժերով նետուած ռազմի դաշտը, դաշնակիցներուն կը մատուցանէ փայլուն ծառայութիւններ, իր արեան բաժինը տալով դաշնակիցներու մղած ազատարար պատերազմին:

Երրեակ համաձայնութեան պետութիւններէն վայելած այս աջակցութիւններուն հակառակ, Թուրքիան ինքզինքը նետելով կռուի ասպարէզը Գերմանիոյ հաշւոյն, իր հողային ամբողջականութիւնը ենթարկեց անխուսափելի վտանգի ու մէջտեղ դրաւ Օսմանեան կայսրութեան բաժանման հարցը:

Գերման միլիթարիզմին ստեղծած մեծ պատերազմը, յաղթական դաշնակիցներուն պիտի վերապահէ աշխարհի հինցած ու անբնական քարտէսը նորոգելու փառաւոր դերը՝ ազգութիւններու ազատութեան սկզբունքին վրայ:

Օսմանեան կայսրութիւնը իր արկածախնդրութեամբ ստորագրեց իր մահավճիռը ու այլեւս ժամանակի խնդիր մըն է իբրև պետութիւն աշխարհի վրայէն անոր անհետացումը: Հայաստան, որուն վրայ թրքական բարբարոս ռեժիմը ցարդ պաշտպանուեցաւ Եւրոպայի թոյլատուութեամբ, այժմ դարձած է ռազմադաշտ Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջեւ, բաժնելով Լեհաստանի, և մանաւանդ հերոսական Պելճիքայի ճակատագիրը: Բայց երբ ամբողջ աշխարհ պատեհութիւն ունեցաւ հասկնալու և գնահատելու նահատակ Պելճիքայի դերը, Հայաստան կը մնայ տակաւին մոռցուած ու չհասկցուած:

Քրիստոնեաներու վաղեմի հարստահարիչը՝ այժմ ինքզինքը բոլորովին ազատ ու անպատասխանատու զգալով, սկսած է 1894—96ի մեծ կոտորածները կրկնել: Մեր սեփական արժանահաւատ տեղեկութիւնները արդէն կասկած չեն ձգեր այս մասին:

Դաշնակից կառավարութիւններուն 24 Մայիս թուականով հրատարակած միաձայն յայտարարութիւնը, որով՝ Բ. Դուռը և իր ներկայացուցիչները անձնապէս պատասխանատու կը հռչակէր Հայաստանի մէջ կրկնուած մասսայական ջարդերուն, պաշտօնապէս կը հաստատէ մեր ներկայացուցած կացութիւնը: Բայց մենք, հայերս, շնորհակալութիւն յայտնելով միասին դաշնակիցներուն այս գեղեցիկ ժեստին համար, համոզուած ենք որ այդ ազդարարութիւնը ցանկացած ազդեցութիւնը պիտի չունենայ վայրենի ու ոճրագործ կառավարութեան վրայ, որ նոյնիսկ խաղաղութեան օրերուն քաղաքակիրթ աշխարհի հանրային կարծիքը և այս կամ այն պետութեան կողմէ իրեն եղած սպառնալիքները նկատի չէր առած: Այդպիսի յայտարարութիւն

մը եթէ 1893–96ին եղած ըլլար ապահովաբար պիտի կրնար 300.000 հայերու կեանքը փրկել այն ատեն:

Հայաստանի մէջ սկսած ջարդերը պիտի շարունակուին անտարակոյս: Հայ ազգը, որ նախապատմական շրջաններէն ի վեր իր գոյութիւնը և ազգային անհատականութիւնը պահած է, այժմ բնաջնջումի վտանգին առջեւ կը գտնուի:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ նկատի առնելով այս պարագան, յանուն մարդկութեան և արդարութեան կոչ կ'ընէ քաղաքակիրթ աշխարհի հանրային կարծիքին և չէզոք պետութիւններուն, միաձայն դիմումով մը բռնելու այն ոճրագործ ձեռքերը, որոնք կը մեռցնեն պատմական ազգ մը:

Կը յուսանք որ Եւրոպայի և Ամերիկայի քաղաքակիրթ մամուլը արձագանգ պիտի տայ մեր այս կոչին: Ան ամէն առթիւ իր համակրութիւնը և աջակցութիւնը յայտնած է Հայաստանի հանդէպ: Մենք անհունապէս երախտապարտ ենք այդ մասին: Այս անգամ ալ ան իր ձայնը լսելի ընել պիտի տայ ամբողջ աշխարհին, յանուն այն անմահ սկզբունքներուն, որոնց համար տասնեակ հազարաւոր երիտասարդներ կը զոհուին արեան դաշտերուն վրայ:

Ազգերու այս պայքարին մէջ, երբ շատ մը փոքր՝ բայց կազմակերպըւած պետութիւններ, տասը ամիսէ ի վեր չկրցան ըմբռնել քաղաքակրթութեան, աշխարհի խաղաղութեան և արդարութեան դէմ գործուած մեծ ոճիրը, չկրցան վերյիշել իրենց անցեալ պատմութիւնը, զգացումները ու համակրութիւնները դասաւորել, հայ ազգը, ընդհակառակը, պատերազմի առաջին օրէն իսկ, Դաշնակիցներու հետ «քով քովին» ընելու կորովը ունեցաւ: Այսօր 80.000 հայ զինուորներ կը կռուին Ռուսիոյ դրօշակին ներքեւ՝ աւստրո-գերմանական բանակներուն դէմ, իսկ 40.000՝ Թուրքիոյ դէմ: Ասոնցմէ զատ՝ 10.000 կամաւորներ, հաւաքուած ամէն կողմերէ, Կովկասի և Ատրպատականի սահմաններուն վրայ իրենց արեան տուրքը կու տան դաշնակից պետութիւններու յաղթանակին համար:

Ապաստամբ հայութեան այս ինքնայօժար ու գործնական համակրութիւնը դաշնակիցներու նկատմամբ, անշուշտ պիտի գնահատուի ու վարձատրուի յաղթական դաշնակիցներուն կողմէ, լուծում մը տալով Հայկական Հարցին, որ պէտք է ըլլայ, բնականաբար, հայ ազգի ձգտումներուն համաձայն:

Հայկական Հարցը Արեւելեան Խնդրոյն մեծագոյն ազդակներէն մէկն է, առանց անոր վերջնական կարգադրութեան՝ խաղաղութիւնը չի կրնար տեւական ըլլալ: Եւրոպան անոր մասին ունի հանդիսաւոր խոստումներ ու յանձնառութիւններ: Պալքանեան պատերազմի միջոցին, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ իր հրատարակած կոչերով ու ըրած ձեռնարկներով յիշեցուց անոր լուծման անհրաժեշտութիւնը և ժամանակայարմարութիւնը: Բայց մեծ պետութիւններու մէկ մասի ընդդիմութիւնը և միւս մասի անտարբերութիւնը արգելք դարձան անոր:

Վաղուան Խաղաղութեան Վեհաժողովին՝ վիրաւոր Հայաստանը դարձեալ պիտի գայ իր պատմական իրաւունքները պահանջելու՝ ճակատաբաց: Վստահ ենք թէ, յաղթական դաշնակիցները, նկատի առնելով Հայկական Հարցին *մեր ցանկացած լուծման անհրաժեշտութիւնը, պիտի փափաքինք այդ դժբախտ հարցին վերջնական կարգադրութեամբը ապագայ սերունդներուն նորանոր բարդութիւններ խնայել:*

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ անդրանիկ յեղափոխական կուսակցութիւնն է Հայաստանի մէջ, ղեկավարն ու կազմակերպիչը՝ Սասունի, Զէյթունի, Պոլսոյ ապստամբական շարժումներուն, հայ ազգին միահամուռ բաղձանքին արտայայտիչը կը կարծէ ըլլալ՝ պահանջելով Հայաստանի ինքնավարութիւնը՝ Դաշնակից պետութիւններու հովանաւորութեան տակ:

Ասիկա արդար և մարդասէր լուծում մըն է, համաձայն ազգութիւններու սկզբունքին, որուն համար կը մղուի ներկայ պատերազմը:

Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան
Կեդրոնական Վարչութիւն

Փարիզ, 7 *Յունիս* 1915

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ Գ. ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԸ

ՊՈԼԻՍ 1914 ՅՈՒԼԻՍ 24

Իթթիհատի հալածանքը հնչակեաններու հանդէպ կը շարունակուէր բուռն կերպով: Հայկական նահանգներու բարենորոգման նոր ձեռնարկները, Հնչակեան կուսակցութեան 1913ի սարսռազդեցիկ կոչը և անոր համապատասխան արձագանգները եւրոպական մամուլին մէջ, յուսահատ վիճակի հասցուցած էին Իթթիհատի ղեկավարները:

Պոլսոյ Հնչակեան Վարիչ Մարմինը գաւառի մասնաճիւղերէն տեղեկագիրներ կը ստանար, որոնք դառն կերպով կը նկարագրէին կուսակցական ակումբներու դէմ կատարուած սանձարձակ ճնշումները: Անսասան էր, սակայն, կուսակցութեան կեցուածքը:

Վանէն, Տրապիզոնէն, Սեւ Ծովը եզերող քաղաքներէն եկած նամակները կը ցուցնէին թէ սեւ կատու մը անցած է Իթթիհատի և Հնչակեան կուսակցութեան միջեւ:

Հնչակեան–Իթիլաֆ համագործակցութիւնը՝ իթթիհատականներու քունը փախցուցած էր: Անոնց տակի աթոռները կը ճարճատէին: Ս. Դ. Հնչ. Կեդրոնի կոչը ուղղուած եւրոպական մեծ պետութիւններուն և ժողովուրդներուն, մերկապարանոց ըրած էր Սուլթանի յաջորդները, ցոյց տալով Թուրքիոյ նոր իշխանաւորներուն հակամարդկային կերպարը և կրօնամոլ ոգին:

Ասոր կը յաջորդէ Քէօսթէնճէի Հնչ. 7րդ Պատգամաւորական ժողովը, ուր կը յայտարարուէր. Թուրքիոյ մէջ կանգնիլ միմիայն իր սկզբունքներէն բխող ՈՉ ՕՐԻՆԱԿԱՆ *– իլլէկալ — գետնի վրայ, մղել կուսակցական պայքարը Իթթիհատի դէմ, յեղափոխական բուռն թաքթիքով՝ զայն ջախջախելու աստիճան, որով միայն կարելի կ'ըլլար փրկել Թուրքիոյ և Հայաստանին սպառնացող վտանգը:*

Ձեռնոցը նետուած էր: Հնչակեան Կեդրոնը ուղղակի պայքարի կը կենար Թուրք պետական մեքենիզմին դէմ:

Տաճկաստանի Հնչակեան բոլոր մասնաճիւղերը սրտանց համաձայն էին Է. Պատգամաւորական ժողովի՝ մանաւանդ տեռորի որոշումին, բայց ամէն տեսակ զգուշութիւններ ձեռք կ'առնէին գաղտնիքը երեւան չտալու մտահոգութեամբ, որով «գործին օժանդակող» անձերը՝ բուռն գործունէութեան մղուած էին՝ «օրուան մարդիկը» պահել «որոշ» տեղեր, «գործի յաջողութիւնը» ապահովելով հարիւրէն առ հարիւր:

Միւս կողմէն՝ Տաճկաստանի Հնչակեան ղեկավարութիւնը յստակօրէն վերահաս եղած էր Արթուր Եսաեանի թունալից գործունէութեան, անոր մատնիչ ըլլալու իրողութեան, ինչ որ յուսահատօրէն կ'անտեսուէր Կեդրոնի կողմէ՝ կասկածի ենթարկելով Պոլսոյ Վարիչ Մարմնի աչալրջութիւնն և զգուշաւորութիւնը:

Վարիչ Մարմին մը, որուն հաստատամտ և ամրակուռ սիւներն էին՝

Մեծն Մուրատ, Ճանկիւլեան, Աչըգպաշեան և Արծրունի, իրենց կողքին ունենալով Ուսանողական Միութեան և «Կայծ»ի խմբագրութեան արթնամիտ անդամները և փորձառու մասնաճիւղերը:

Քնած չէր նաև Թալաաթ փաշայի լրտեսական ջոկատը, որ (ինչպէս վերջէն յայտնի եղաւ) մանրամասնօրէն տեղեակ էր «Հնչակեան դաւին»:

Տաճկաստանի Հնչակեան կազմակերպութիւնը վերցուցած էր Իթթիհատի նետած ձեռնոցը և գերագոյն ճիգեր կը թափէր պաշտպանելու համար ժողովուրդը գալիք հակահարուածին դէմ:

Պոլսոյ հրապարակին վրայ, գինովաճառներուն քով ազատօրէն վաճառուող Կոլս, Պրաունինկ և Ջեպլեյ ատրճանակ մը երբ գտնուէր հնչակեանի մը մօտ կը բռնագրաւուէր ու կը բանտարկուէր:

Նոյն հրապարակին վրայ առանձնաշնորհեալ չէթէներ՝ կողքէն կախուած մաուզէրներով կը շրջագայէին ոստիկաններու առջև, ոչ ոք դիտողութիւն կ'ընէր:

Միևնոյն հալածանքը հնչակեան մամուլին, հրատարակութեանց հանդէպ: Մատնիչ—լրտես Եանեանի լուսանկարը և սարքին դերակատարութիւնը հրապարակուած էր արդէն:

Այս հեղձուցիչ պայմաններուն տակ գումարուող Հնչակեան Շրջանային ժողովները բուռն յարձակումներով կը մեղադրէին Վարիչ Մարմինը, որ թոյլ վերաբերմունք ցոյց կուտար յիշեալ դէպքերուն հանդէպ:

Պոլսոյ Վարիչ Մարմինը կ'ամբաստանուէր իբր համակերպող և մարտական կորովէ զուրկ մարմին մը: Ամէնքն ալ կը պահանջէին շուտով գումարել Կուսակցութեան Գ. Պատգամաւորական ժողովը:

Ընկեր Մուրատի և Ներսէս Զաքարեանի Վարիչ Մարմինը կը ստիպուի շրջաբերականով հրահանգել շուտափութօրէն ընտրել պատգամաւորներ, որոնք Պոլիս հաւաքուելով պիտի քննէին բոլոր հրատապ հարցերը:

Առաջին աշխարհաւեր պատերազմը յայտարարուած էր և Թուրքիան անցած էր Գերմանիոյ կողմը, ի մեծ դժբախտութիւն Թրքահայութեան:

Թուրքիան պիտի պատերազմէր Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Ամերիկայի և Ռուսիոյ դէմ, այսինքն հայ բարենորոգումները պարտադրողներուն դէմ: Ոտքի տակ առնուած էր Հայկական Հարցը:

Օտար քննիչները ՀՕՖ և ՎԵՍՏԷՆԷՆԿ՝ իբր հայկական նահանգներու բարեկարգիչներ, արդէն գաւառ անցեր էին, ինչ որ կը նշանակէր սրածայր փուշեր խրուած էին Թուրքիոյ մարմնոյն մէջ, և որոնք ըստ Իթթիհատի, պէտք էր քաշել ու հանել:

Հնչակեան կուսակցութեան դժգոհ մասնաճիւղերու պարտադրանքով 1914 Յուլիսին կը գումարուէր Պոլսոյ մէջ Տաճկաստանի Հնչակեան մասնաճիւղերու Գ. Պատգամաւորական ժողովը, որոշելու համար բռնելիք դիրքը Իթթիհատի վրէժխնդիր քաղաքականութեան հանդէպ և նկատի առնելու ազգային գերագոյն ինքնապաշտպանութեան միջոցները:

51 մասնաճիւղերէն՝ Պոլիս հաւաքուած էին 31 մասնաճիւղերու ներկայացուցիչներ հետևեալ անուանացանկով.—

Ճանկիւլեան, Փաթթուկեան, Արամ Տէմիրճեան, Միհրան Աղազարեան, Արսէն Կիտուր, Վահան Զէյթունցեան, Երուանդ Թոփուզեան, Արամ Աչըգպաշեան, Յովհաննէս Թէլեան, Ներսէս Զաքարեան, Յակոբ Արծրունի, Ս. Թումաճեան, Յ. Թանջութեան, Գառնիկ Կարապետեան, Յովհաննէս Դուրեան և Վանիկ:

Պատգամաւորական ժողովը կը գումարուի 24 Յուլիսին. Ատենապետ կ'ընտրուի Ճանկիւլեան, իսկ ատենադպիր Արսէն Կիտուր:

Ժողովը կը տևէ մինչև Օգոստոսի վերջերը:

Դիւանը կը հրատարակէ հետևեալ շրջաբերականը բոլոր մասնաճիւղերուն ուղղուած, որմէ կը հասկցուի ժողովին տրամադրութիւնը: Այս շրջաբերականը միակ փաստաթուղթն է Գ. Պատգամաւորական ժողովին, տրուած ըլլալով որ ժողովին թղթածրարը գըրաւուած էր կառավարութեան կողմէ և տպագրուած «Հայ Քոմիթէներու ձըգտումներն ու շարժումները» գիրքին մէջ էջ 148—50.—

Յ. Յ. ԹԱՆՋՈՒԹԵԱՆ

«Համաշխարհային պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած, խիստ լուրջ և կարևոր շրջանի մը մէջ կը գըտնուինք: Ժամանակէ մը ի վեր քաղաքակիրթ աշխարհը պատերազմի խեղդիչ ճնշման տակ կը տառապի: Անցեալ յոռի վարչակարգերուն չարիքին արդիւնքն է ներկայի տագնապը: Յիշեալ աշխարհատարած փոթորիկին՝ Թուրքիոյ և անոր ենթակայ ազգերու և մանաւանդ մեր դժբախտ ժողովուրդի ճակատագրին վրայ կատարելիք ահռելի աւերը պիտի կրենք շուտով:

«Կուսակցութեանս ցարդ, մանաւանդ վերջին շրջանին կրած անյաջողութիւնները՝ (հոս թուրք թարգմանիչը կ'աւելցնէ՝ բարենորոգումներու, տեսուչներու, ի նպաստ Ռուսիոյ կատարուած քարոզչութեանց, ռուս քննիչներ պահանջելու հարցերը) երթալով անտանելի աստիճանի հասցուցին մեզ: Պէտք է ներքին կազմակերպութեան լրջօրէն վերանայինք: Որևէ տատանում և թերացում մեզ պատասխանատու պիտի դարձնէ պատմութեան առջև:

«Աշխարհատարած պատերազմէն ետք, Թուրքիոյ մէջ, Թուրքիոյ հետ դարձեալ պիտի վերապրի՞նք: Այս հարցը կախուած է ուղղակի մեր կուսակցութեան բռնած դիրքէն: Ահա կարևոր հարց մը, որուն պատասխանը ապագան պիտի տայ:

«Սիրելի ընկերներ,

«Ահա թէ ի՞նչ պարագաներու տակ բացուեցաւ Տաճկաստանի Գ. Պատգամաւորական ժողովը: Հակառակ ներկայացուած աննպաստ պայմաններուն՝ կատարեալ գոհունակութեամբ կը յայտնենք թէ համաշխարհային այս յեղաշրջական և յետադիմական դէպքերէն ետք, բոլոր դէշութիւնները պիտի անյայտանան, համայն մարդկութիւնը անցեալի [illegible] և յետադէմ ազդեցութիւններէն ազատագրուած, խանդավառօրէն փրկարար սոցիալիզմը պիտի ընդգրկէ:

«Գ. Պատգ. ժողովը՝ Մ.ճիւղերու մեծամասնութեամբ բացուեցաւ, որ Հնչակեան կուսակցութեան անդամներուն մէջ գոյութիւն ունեցող բարոյականի սերտակցութիւնը ցոյց կու տայ։

Ժողովը տասը նիստերու ընթացքին օրակարգի բոլոր հարցերը լուծեց և հեռաւորները ընտրեց իբր նոր Վարիչ Մարմնի անդամներ.— Մեծն Մուրատ, Ներսէս Զաքարեան, Վահան Զէյթունցեան։ Փոխ անդամներ Յ. Ճանկիւլեան, Ս. Թումաճեան։

Ընկերներ, պէտք է փարիլ գործին եռանդագին, իւրաքանչիւրս ոգեւորուած մեր ընդգրկած իտէալներու հաւատքովը և կեանքի նորանոր պահանջներու ուժովը զօրապնդուած քալենք աննուաճ յոյսով, մեր ուսերուն վրայ կրելով Թուրքիոյ դժբախտ աշխատաւորութեան ճակատագիրը»։

ՎԱՐԻՉ ՄԱՐՄԻՆԸ ԿԸ ԳՈՐԾԷ

Տաճկաստանի Գ. Պատգամաւորական ժողովէն ընտրուած Վարիչ Մարմինը դեռ նոր գործի սկսած՝ կու գայ Տոքթ. Պէննէ։

Տոքթ. Պէննէն եկած էր հաշուեյարդարի ենթարկելու Տաճկաստանի Հնչակեան կազմակերպութիւնները և յայտարարելու թէ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ լուծուած է և ան պիտի գործէ, ինչպէս իր ծննդեան սկզբնական տարիներուն՝ ոչ օրինական ձեւով, յեղափոխականօրէն և գաղտնի։

Բէօսթէնճէի ժողովին տուած որոշումներէն՝ Իթթիհատի ղեկավար տարրերուն դէմ կազմակերպուելիք տեռորին գաղտնիքը՝ սեւ հոգի Եասեանի կողմէ օրը օրին յայտնուած էր Իթթիհատին և ուժգնօրէն կը փնտռուէին և կը բանտարկուէին հնչակեանները։ Դատավարութիւնները տեղի կ'ունենային։

Վարիչ Մարմինը կ'ընտրէ երեք իրաւագէններէ բաղկացած «դատական անձնախումբ» մը – Արշէն Կիտուր, Վ. Զէյթունցեան և Աս. Էլճանեան — որոնք շփման մէջ մտնելով գաղափարակից փաստաբաններու և բարեխիղճ դատաւորներու հետ, պիտի փաստէին թէ Տաճկաստանի Ս. Դ. Հնչ. մասնաճիւղերը դէմ եղած են իլլէկալիզմի քաղաքականութեան, հետեւաբար անիրաւ տեղ անոնք կը բանտարկուին։

Վարիչ Մարմինը՝ Տիկին Ակիւլինէ Պօյաճեանի գլխաւորութեամբ ձեռնարկած էր հանգանակութեան, հոգալու համար բանտարկեալներու նիւթական կարիքները։ Այս գործը շարունակուեցաւ մինչեւ 1915 Ապրիլ 24, երբ ամբողջ հայութիւնը տեղահանուեցաւ, մէջն առնելով բոլոր Հնչակեան մտաւորականութիւնը։

Առաջին հերթին ձերբակալուեցան Մուրատ, Զաքարեան, Փարամազ, Վանիկ, Հմ. Արամեանց, Սաքօ, Ճանկիւլեան, Ս. Թումաճեան, Հաճի Յակոբ Արծրունի։

Կուսակցութեան ակումբները, «Կայծ»ի խմբագրատունը փակուեցան և թղթածրարները գրաւուեցան։

Հնչակեաններու ձերբակալութեամբ կը դադրի Գ. Պատգամաւորական ժողովը և անդամները կը լծուին գործի՝ ամբողջ դատավարութեան ընթացքին, մինչեւ... 1915 Ապրիլ 24ը՝ երբ հարուածը կ'իջնէ ամբողջ հայութեան գլխուն։

Ո՞Վ ԷՐ ԱՐՇԱՒԻՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱՅԼ ԱՆՈՒԱՄԲ՝ ԱՐԹՈՒՐ ԵԱՍԵԱՆ

Ըստ ընկեր Ազարիկ Գոյոյեանի.— 1911ին, երեւութապէս՝ նիւթական ձեռնտուութեան կարօտ՝ Արշաւիր Սահակեան, այլ անուամբ՝ Արթուր Եասեան կոչուած անծանօթ մը, իբրեւ Հնչակեան՝ մասնաճիւղին կը ներկայանայ առանց իր ինքնութիւնը հաստատող վկայականն ի ձեռին ունենալու։ Օրուան Վարչութիւնը զինք վերապահութեամբ կ'ընդունի, բայց մարդկօրէն՝ նիւթական ու բարոյական օգնութիւններ չի զլանար։ Կը դիմէ Գալուստեան Ազգ. վարժարանի Հոգաբարձութեան և անոր որպէս ուսուցչի՝ թեկնածութիւնը կ'առաջարկէ։

Այս դիմումին նպաստաւոր հետեւանք կը տրուի և Արթուր, 1911—12 տարեշրջանին համար թուաբանութեան ուսուցիչ կը կարգուի. բայց կը տեսնուի թէ ան այդ պաշտօնին յատուկ պատրաստութիւն չունէր։ Իր պաշտօնավարութիւնը տարի մը միայն կը տեւէ։

Յաջորդ տարուան համար՝ Աղէքսանդրիոյ Պօղոսեան Ազգ. վարժարանի տնօրէնութեան կը դիմէ և կ'ընդունուի, 1912—13 տարուան դասապահերը կ'որոշուի։ Սակայն կը տեսնուի որ Արթուր, անբացատրելի անփութութեամբ մը, չի մօտենար եղած կարգադրութեան։

Մասնաճիւղի Վարչութիւնը՝ մտահոգութենէ ձերբազատուելու դիտաւորութեամբ, կը հետապնդէ զինք։ Իր անդամներէն՝ ընկ. Երուանդ Միրիճեան, նամակով մը՝ Պոլիս՝ Հմ. Արամեանցին կը դիմէ։ Արամեանց կը պատասխանէ. «Արթուր՝ կուսակցական աշխատանքներու բարոյապէս պիտի կրնայ օգտակար դառնալ, բայց դրամական գործառնութիւններ՝ կարելի չէ անոր վստահիլ»։ (1910ին Արշաւիր Պոլիս կը գտնուէր)։

Այնուամենայնիւ, Մասնաճիւղի գործառնութեանց մէջ՝ Արթուրի որոշ դիրք կը տրուի՝ շնորհիւ անոր լեզուաբանութեան, որ տակաւ կ'ընդլայնի և վերջապէս, այն օրերուն կազմուած միջկուսակցական մարմնոյն մէջ, Հնչակեան մասնաճիւղի ներկայացուցիչը կ'ըլլայ։

Գաբրիէլի մասնաճիւղի արձանագրութենէն.— «1913, 6 Յունիսի ատենագրութեան մէջ օրակարգի դրուած է Բէօսթէնճէի ժողովին մասնակցելու հարցը։ Ուշադրութեան արժանի պարագայ մը. այդ ժողովին մէջ յայտնի կ'ըլլայ որ Պոլսէն Հմ. Արամեանց (Պոլսոյ Վարիչ Մարմնի անդամ) նախապէս գրած կ'ըլլայ, որ ընտրութիւն ընելէ առաջ սպասեն իր կողմէ տալիք յարմար թեկնածուի մը անունին, եթէ առանձին պատգամաւոր պիտի չղրկեն։ Սակայն Հնչակեան կեդրոնի հրահանգին վրայ ստիպուած կ'ըլլան յատուկ ներկայացուցիչ մը ղրկել, որով կ'անցնին ընտրութեան։

Այս առթիւ խորհրդակցութիւն տեղի ունեցաւ և եկան սա եզրակացութեան թէ՝ Գահիրէ և Աղէքսանդրիա պէտք է պատգամաւոր մը ղրկեն և Ա. Եասեան, որ ներկայ գտնուեցաւ այս խորհրդակցութեան, առաջարկուեցաւ իրեն՝ որպէսզի երթայ իբր մեր պատգամաւորը։ Ընկերը սիրայօժար ընդունեց։

Հետագայ ժողովներու ատենագրութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ Եասեան կրցած է գրաւել ընկերներու վստահութիւնը՝ իր բուռն ճառերուն հաւատաւորի մը յատուկ ելոյթներով, որոնք խորապէս տպաւորած ըլլալու են ընկերները։

«Քէօսթէնճէէն Գահիրէ վերադարձին (իր մասին դարձեալ կը գրէ ընկ. Գալայեան) իր տեղեկութիւնները մասնաճիւղի Վարչութեան հաղորդելու միջոցին, կ՚աւելցնէ. «Քանի մը օրէն ընկեր Սապահ Գիւլ հոս հոն պիտի ըլլայ: Անոր օթեւանումին համար պէտք է այժմէն ընտրել՝ աղմուկէ, ժխորէ հեռու՝ արուարձանային այնպիսի վայր մը, ուր ան կարենայ իր գրական աշխատութիւնները խաղաղօրէն կատարել...»:

Այս զեկուցումէն քանի մը օր ետք, քաղաքէն անակնկալօրէն կը բացակայի, առանց Վարչութեան տեղեկացնելու, եւ շատ չ՚անցած՝ քաղաք կը վերադառնայ, եւ «Ցուսաբեր» օրաթերթին հետեւեալ յայտարարութիւնը կու տայ. «Թուրք հռչակաւոր լրտեսապետ՝ Ազմի Աղէքսանդրիա կը գտնուի, թող հայ գաղութը անկէ զգուշանայ...»:

Հնչակեան Վարչութիւնը կը վրդովուի, գիտնալու համար Արթուրի բացակայութեան պատճառը՝ Աղէքսանդրիոյ ընկերներէն՝ Վահան Յովհաննէսեանէ տեղեկութիւն կ՚ուզէ: Ընկերը կը պատասխանէ. «Եսայեանը հոս եկաւ եւ լրտեսապետ Ազմիի հետ տեսակցելէ ետք, Գահիրէ դարձաւ...»:

Վարչութիւնը նիստ կը գումարէ: Ընկեր Խանորեան կ՚առաջարկէ որ Եսայեան կանչուի եւ իրմէ բացատրութիւն պահանջուի: Ընկեր Մարտիրոս Պօղիկեան այս առաջարկը օգտակար չի համարեր, ան կ՚առաջարկէ՝ «առանց անոր գիտակցութեան՝ հետապնդել զինք, եւ նոր փաստեր ձեռք բերել...»:

Ժողովը կ՚ընդունի առաջին առաջարկը, բայց Եսայեան չի ներկայանար: Այն ատեն ժողովը կը հետապնդէ Բ. առաջարկը:

Արթուր կ՚օթեւանէր կարուհի՝ այրի Տիկ. Պարթեւեանի բնակարանին սենեակներէն մէկը: Որդին՝ Վաղարշակ, մասնաճիւղին ընկերներէն ըլլալով՝ հրահանգ կը ստանայ Արթուրի թղթակցութիւններուն հետեւիլ եւ յարմար առիթով՝ անոր նամակները Վարչութեան տրամադրութեան տակ դնել: Ընկեր Մ. Պօղիկեան Արթուրի այցելութեան կ՚երթայ. Տիկ. Պարթեւեան՝ այդ միջոցին Արթուրէն կը խնդրէ որ քանի մը վայրկեան իր սենեակը անցնի եւ իր աշխատութիւններուն հաշուեցուցակը պատրաստէ՝ յաճախորդներուն ղրկուելու համար...: Արթուր միւս սենեակը կը մեկուսանայ. Օր. Արաքսի Պարթեւեան գողալով՝ անոր պատէն կախուած վերարկուին կը մօտենայ...: Ընկ. Մ. Պօղիկեան՝ «Մի՛ վախնար, բատ հարկին, զիս պատասխանատու բռնէ» կ՚ըսէ...: Արաքսի՝ վերարկուին գրպանէն թուղթերը հանելով Վարչութեան կը յանձնէ: Այս թուղթերէն մէկուն մէջ՝ թրքատառ եւ թրքաբարբառ հետեւեալ պարբերութիւնը ուշադրութիւն կը գրաւէ. «Պէքլէնինէն զաթ՝ տահա կէլմէտի: — Սպասուած անձնաւորութիւնը՝ դեռ չեկաւ...»: Արթուր՝ թուղթերու կորուստին առեղծուածէն չափազանց կը վրդովի...:

Այդ օրերուն՝ կեդրոնական Վարչութիւնը Գահիրէի Վարչութեան կը տեղեկացնէ թէ՝ ընկեր Սապահ Աղէքսանդրիա պիտի իջնէ Մեսաժըրի նաւով, յայտնելով միանգամայն մեկնումի օրը, ինչպէս նաեւ Աղէքսանդրիա ժամանման օրն ու ժամը: Այս հաղորդագրութեան վրայ, ընկերներ Մարտիրոս Պօղիկեան եւ Կարապետ Խանորեան՝ իրենց ընկերանալով նաեւ Միհրան Տամատեան, Աղէքսանդրիա կը մեկնին. ընկ. Սապահը նաւին մէջ կը դիմաւորեն այն օրը, ուր՝ առաւօտեան՝ ճեպընթացով անոնք Աղէքսանդրիայէն Գահիրէ կ՚ուղեւորուէին: Նոյն օրը՝ առաւօտեան ճեպընթացով՝ Արթուր Գահիրէէն Աղէքսանդրիա կը մեկնի ընկ. Սապահին հանդիպելու. իր մտադրութիւնը կը

փոխէ սակայն եւ Գահիրէ կը վերադառնայ: Վարչութիւնը անոր թուղթերը Սապահին կը յանձնէ: Սապահ՝ զայն կը հարցաքննէ: Արթուր կը խոստովանի ամէն մանրամասնութեամբ եւ ներում կը խնդրէ: Սապահ կը յանձնարարէ որ Եգիպտոսէն հեռանայ եւ Երուսաղէմի վանքին ապաստանի: Արթուր կը յամառի եւ իր ներկայութիւնը անապահով զգալով՝ փախչելու կը պատրաստուի: Վարչութիւնը՝ զայն իբր լրտես ոստիկանութեան կը յանձնէ. բայց Եգիպտոսի օսմ. գործակատարը իր պաշտպանութեան տակ կ՚առնէ եւ Պոլիս կը ղրկէ:

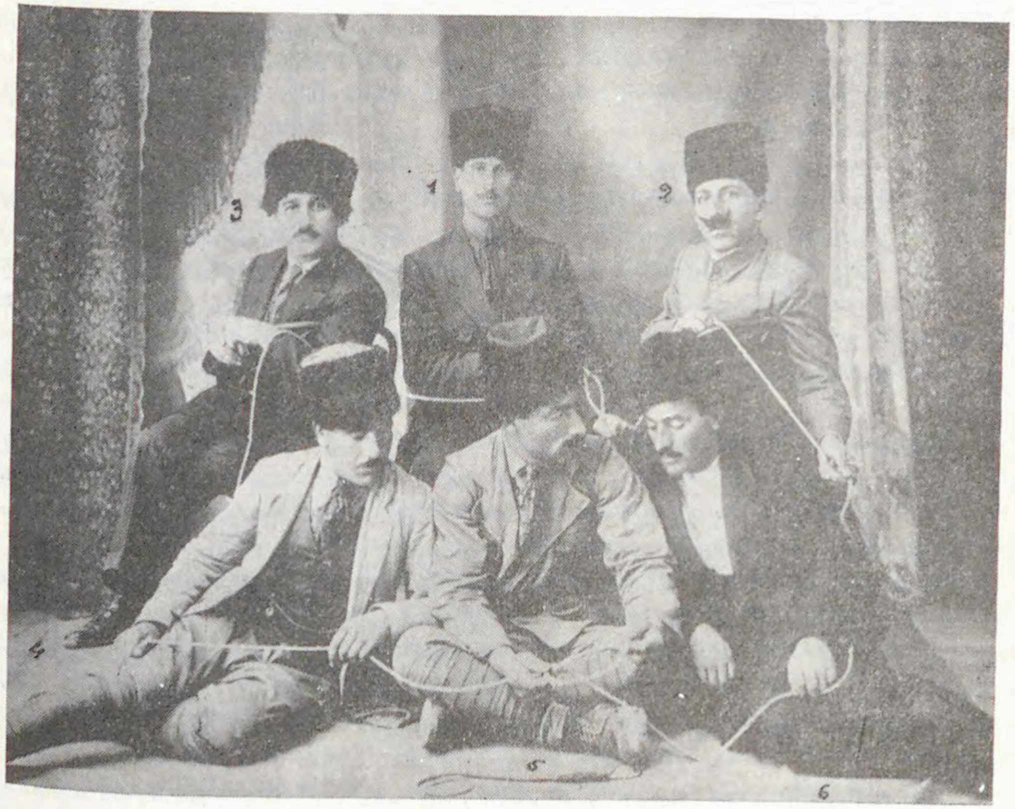

Մատնիչ Արշաւիր-Արթուր Եսայեանի տեռորի կազմակերպիչները եւ այն չուանը՝ որով խեղդուեցաւ դաւաճանը եւ այն տունը՝ ուր գործադրուեցաւ:

1. ԳԱՐԵԳԻՆ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
2. ՍԱՐԳԻՍ ԿԷՕԶԻՒՐԵԱՆ
3. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՐԷՑԵԱՆ
4. ՍՏԵՓԱՆ ՄԱՏՈՅԵԱՆ
5. ԴԱՒԻԹ ԵՐԱՄԵԱՆ
6. ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՆԹՈՒՐԵԱՆ

Ղեկավարութեամբ՝ Հնչակեան գործօն անդամներ Մատթէոս Երէցեանի եւ Սարգիս Կէօզիւրեանի:

ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագումէն՝ ճիշդ շաբաթ մը առաջ կատարուած հնչակեաններու զանգուածային ձերբակալութիւնները ցոյց կու տային Իթթիհատի մտավախութիւնը: Մտավախութիւն՝ յառաջիկային սկսելիք պատերազմի ատեն Հնչ. կուսակցութեան կողմէ գալիք հարուածներէն: Հնչակեան մտաւորականներու և ղեկավարներու ձերբակալումով սկսաւ այն անմարդկային նախճիրը, որ Իթթիհատը գործադրեց հայ ժողովուրդի հանդէպ՝ ջարդով, աքսորով, տարագրութեամբ և ամէնէն բարբարոս միջոցներով:

Ահաւոր ու տագնապալից օրերը կը սկսին 1914 Յուլիս 15-ով, *երբ առաջին ձերբակալութիւնները կը կատարուին բոլորովին անակնկալ կերպով: Կը ձերբակալուին Ն. Զաքարեան, Ս. Թումաճեան, Մուրատ, Տոքթ. Ճելալ, Ն. Արծրունի, Վ. Զէյթունեան, Սաքօ, Պալասանեան, Ճանկիւլեան, Վանիկ, Ն. Կարապետեան, Մուրատ Զաքարեան, Երեմիայ Մանուկեան, Մ. Մաչոյեան, եւայլն:*

Փարամազը կը ձերբակալեն առտու կանուխ, տունէն դուրս ելած ատեն:

Սաքօն՝ ճաշարանի դրան առջեւ: Նոյն օրը բոլորովին անսպասելի կերպով կը խուզարկուի Տոքթ. Պէննէի տունը և կը գրաւուին կարգ մը կարեւոր թուղթեր: Կը խուզարկուի նաև «ԿԱՅԾ» ի խմբագրատունը և կը գոցուի, դրան առջեւ ալ պահակ մը կը դրուի:

Կուսակցութեան «ՄԵՂՈՒ» Պատանեկան Միութեան ժրաջան տղաքը (Եսայեան դպրոցէն) ամէն կողմ կը վազեն և ընկերները տեղեակ կը պահեն օրուայ կացութեան մասին: Այնուամենայնիւ, լրտես Եսաեանի առաջնորդութեամբ 140 *ընկերներ կը ձերբակալուին: Հետագային շնորհիւ Դատական Յանձնախումբին թափած ճիգերուն՝ կարելի եղաւ* 120 *բանտարկեալները արձակել տալ և մնացին միայն* 20 *հոգի:*

Շաբաթներ ու օրեր կ'անցնին, սակայն անոնց դատավարութիւնը կ'ուշանար, չնայած որ Իթթիհատը արդէն իսկ տուած էր իր դատավճիռը և ըլլալիքը պարզ ձեւակերպութիւն մըն էր որ պիտի կատարուէր՝ հանրային կարծիքին առջեւ կացութիւնը փրկելու համար:

Ս. Դ. Հնչակեան Կ. Պոլսոյ Վարիչ Մարմինը և դուրսէն բարեկամներ, ամէն ջանք կը թափեն՝ արագացնելու համար բանտարկեալներուն դատավարութիւնը և կամ՝ թեթեւացումը անոնց տրուելիք դատավճիռին:

Ամբողջ ինը ամիս բանտին տառապալից կեանքն ապրելէ ու տանջըւելէ ետք, 1915 *Ապրիլ 28ին, Երեքշաբթի առտու կը սկսի դատավարութիւնը Պատերազմական Ատեանին առջեւ, որ կը բաղկանար երկու հազարապետէ, և չորս հարիւրապետէ, նախագահութեամբ Նաֆըզ պէյի: Հոն էին երկու քարտուղար ենթասպաներ, հայագէտ՝ Սիւրէյա պէյ, Րէշատ պէյ և ուրիշ*

սիվիլ *մը քաղաքացիի հագուստով և թարգմանի հանգամանքով: Ամբաստանեալներու նստարանէն կէս մէթրաչափ հեռաւորութեան վրայ դրուած թիկնաթոռի վրայ տեղ գրաւած էր Արշաւիր Սահակեան՝ մատնիչ Եսաեանը, անձնական պաշտպանի հանգամանքով:*

Ամբաստանութիւնը կը դառնար ընդհանուր գծերուն մէջ Հնչակեան կուսակցութեան դաւադրական-յեղափոխական գործունէութեան շուրջ: Խնդրոյ առարկայ նիւթեր էին՝ Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան 1913ին հրատարակած ԿՈՉԸ, «Երիտասարդ Հայաստան» ի բացառիկ թիւը, Քէօսթէնճէի ժողովին մէջ առնուած որոշումները, Թալաաթի անձին դէմ ծրագրուած մահափորձը...:

Դատական ատեանը Կոչը *դարձուց իր* ամբաստանութեանց առանցքը *և անոր վրայ կառոյց իր բոլոր մեղադրանքները և ըստ այնմ ուղղութիւն տուաւ դատավարութեան:*

Նախապէս կը կարդացուի ցանկը այն անձերուն որոնք պիտի դատուէին. Սապահ Գիւլեան, Վարդազդատ, Փարամազ, Տոքթ. Պէննէ, Պօղոս Պօղոսեան, Կարապետ Փաթուկեան, Գագիկ Օզանեան, Արծրունի, Գր. Եղիկեան, Գառնիկ Պօյաճեան, Թովմաս Թովմասեան, Մկրտիչ Երէցեան, Մուրատ Զաքարեան, Գաբրիէլ Քէչիչեան, Արմենակ Համբարձումեան, Երեմիա Մանանեան, Սմբատ Գըլըճեան, Աբրահամ Սահփանեան, Օննիկ Եղիազարեան, Դարբին Արշակ, *Երուանդ Թօփուզեան, Հմայեակ Արամեանց, Արամ Աչըգպաշեան, Հրանդ Եկաւեան, Գարեգին Պօղոսեան:*

Ամբաստանեալներէն ոմանք պիտի դատուէին՝ ի բացակայութեան: Նախքան դատարան հանուիլը մեղադրեալները կ'որոշեն.

Ա. Ամէն կերպով զիրար պաշտպանել և մերժել ամէն մեղադրանք.

Բ. Ամէն պատասխանատուութիւն ձգել արտասահմանի երկու ընկերներուն՝ Սապահի եւ Վարազդատի վրայ, որոնց տեսակէտները իբրեւ թէ իրենք չեն բաժներ:

Գ. Պաշտպանողականներ պիտի խօսէին Փարամազ, Տոքթ. Պէննէ, Արամ Աչըգպաշեան, Թովմաս Թովմասեան, Յակոբ Ղազարեան և Օննիկ Եղիազարեան:

Դ. Մնացեալները պիտի խուսափէին խօսելէ:

Ե. Ամէն կերպով պիտի զգուշանային նոր անուններ տալէ:

Զ. Կուսակցութեան՝ Թուրքիոյ մէջ ունենալիք գործունէութեան համար յենուլ Վեցերորդ Պատգամաւորական ժողովին մէջ առնուած ԼՈՅԱԼ որոշումներուն վրայ:

Է. Պիտի ջանային նիստերէ ետք, պահակ զինուորներու միջոցով, միտքեր և նոր յղացումներ փոխանակել միմեանց հետ:

ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ԲԱՑՄԱՆ ՃԱՌԸ

Նախագահ Նաֆըզ պէյ, նիստը բանալով, կ'ըսէ.

— Էֆէնտիներ,

Ձեզմէ շատեր՝ առանձինն, ու ոմանք հաւաքաբար, բազմիցս դիմեցին մեզի՝ աղերսագրերով կամ իրենց ծանօթներուն միջոցով, որպէսզի բաւ համարուի ձեր սպասումը, քանի որ ձեզմէ մէկ քանիները՝ ահա տասը ամիսէ ի վեր Պոլսոյ Կեդրոնական Հրամանատարութեան՝ այստեղի բանտը կը սպասէին, ուրիշներ աւելի ետքը եկած են: Ասիկա արդարութեան և օրինաց պահանջն էր, զոր սակայն շարք մը պատճառներով այսքան ուշ կը բաւարարուի: Կը ցաւինք որ աւելի առաջ կարելի չեղաւ ձեռնարկել դատավարութեան: Այսօր, վերջապէս օրինական ձեւակերպութիւնները աւարտած ըլլալով՝ բացուած կը յայտարարեմ հնչակեաններու դատավարութիւնը:

Այս առթիւ պարտք կը զգամ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել քանի մը կէտերու վրայ, որոնք կրնան ձեր գործի լուսաբանութիւնը դիւրացնել: Առաջին՝ ձեզմէ իւրաքանչիւրը ազատ է ոչ միայն ինքզինքը, այլեւ իր ընկերը պաշտպանել, երբ անոր պէտքը տեսնէ:

Երկրորդ՝ Օսմ. կայսերական կառավարութիւնը ամէն օսմանցիի ազատ իրաւունք վերապահած ըլլալով իր ուզած կուսակցութեան անդամակցիլ, կը յայտարարեմ թէ՝ Հնչակեան կուսակցութեան անդամակցած ըլլալը յանցանք չենք նկատեր:

Երրորդ՝ կը զանազանենք «իխթիլալճի» դաւադրական—յեղափոխական կուսակցութիւնը օրէնքի սահմաններուն մէջ շարժող կուսակցութենէն: Չորրորդ՝ ամէն ամբաստանեալի լիուլի միջոց պիտի տրուի իր դէմ բռնուածներուն դէմ խօսելու եւ իր անպարտ ըլլալու համոզումը ներշնչելու ատեանին: Հինգերորդ՝ պատշաճ չենք նկատեր լսել խնդրոյն չվերաբերող մէջբերումներ եւ բացատրութիւններ:

Ասոնք են ահա այն հիմերը, որոնց հաւատարիմ մնալով՝ պիտի կարենանք թէ՛ աւելորդ ձգձգումներու առաջքն առնել եւ թէ՛ գործի վերջաւորութեան հասնիլ, համաձայն արդարութեան եւ օրէնքի պահանջներուն:

Դատավարութեան երկրորդ նիստը տեղի կ'ունենայ Մայիս 2—15ին, որոնց ընթացքին կը կարդացուին կարգ մը նամակներ, ինչպէս օրինակ՝ Թէօսթէնճէէն Փարամազի կողմէ գրուած Տոքթ. Պէննէի ուղղուած նամակը, որուն մէջ կ'ըսէր, ի մէջ այլոց. «պատրաստ պէտք է գտնուիլ պատմական փլուզումը դիմաւորելու: Փանամայի ջրանցքին վերջին թումբը խորտակելու համար Բուզվելթ Սպիտակ Տունէն ելեքտրական կոճակը ճնշեց եւ անհագին հեռաւորութենէն ելեքտրական հոսանքը երկինք բարձրացուց թումբին քարն ու հողը...այդպէս կը լինի նաեւ իթթիհատական թումբին փլուզումը: Ձեռքեր են պէտք ճնշելու համար մեր կոճակը եւ երկինք բարձրացնելու համար Պապը Ալիի տումանը: Ո՞րտեղ են այդ ձեռքերը...եւ այլն»:

Այնուհետեւ նամակագիրը կը քննադատէ իր ընկերները, որպէս անկարող յեղափոխականներ, կը հետեւցուի նաեւ այն՝ թէ Տք. Պէննէ ամէնէն աւելի վտանգելի յեղափոխականներէն մին է:

Այս նիստին մէջ կը կարդացուի նաեւ Թիֆլիսի Հնչակեան մասնաճիւղի կողմէ քոյր մասնաճիւղերուն ուղղեալ շրջաբերական մը, որուն մէջ ինքնապաշտպանութեան կարելի միջոցներ կ'առաջարկուին, նկատի ունենալով մօտալուտ դէպքերը, որոնք կը սպառնային Տաճկահայոց գոյութեան: Թիֆլիսի կուսակցութեան ամբողջ թղթածրարը հարիւրաւոր նամակներով բռնուած էր, պաշտօնեաներու ամարով, զէնքերու հաշուեցուցով, կեդրոնի հետ փոխանակուած թղթակցութիւններով, որոնք դժուար կացութեան կը մատնեն Թիֆլիսցի երկու կալանաւորները՝ Յակոբ Ղազարեան եւ Թովմաս Թովմասեան:

Կը կարդացուին ուրիշ նամակներ եւս, որոնց մէջ յականէ յանուանէ յիշուած էին Խարբերդի, Բղիի, Պաֆրայի, Տիգրանակերտի եւ այլ վայրերու

մէջ գործող ընկերներու անունները՝ որոնք նոր «գործունէութեան ուղեգիծը որդեգրած էին»:

Այս երկրորդ նիստը ամբողջապէս կը յատկացուի նամակներու ընթերցումին: Ամբաստանեալները հաւաքաբար կը բողոքեն՝ թէ խեղաթիւրուած են թարգմանութիւնները եւ կը խնդրեն նորէն թարգմանել տալ՝ աւելի վստահելի եւ պարկեշտ պաշտօնեաներու միջոցով:

ԵՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏԸ տեղի կ'ունենայ Երեքշաբթի, Մայիս 5ին:

Առաւօտեան նիստի ատեն Աչըդպաշեան հարց կը դնէ թէ՝ Դուրբին Արշակը ի՞նչ ըսելով իրենց հետ դատի կը հանէին, քանի որ ան հնչակեաններուն անծանօթ մէկն էր:

Պատասխանէն յայտնի կ'ըլլայ թէ Արշակի հօր տունը խուզարկած ատեն, գտած են Անդրանիկին մէկ գիրքը «Մարտական հրահանգներ» խորագրով: Պատանին ամիներով կը քաշէր իր հօր այդ «աններելի սխալը...»:

Նախագահը քանի մը վայրկեան իր պաշտօնակիցներուն հետ խօսելէ յետոյ, կը յայտնէ թէ՝ թիւրիմացութեամբ է որ հոն բերուած է, որով՝ կը տանին վար:

Փարամազ կը հարցապնդէ թէ՝ Արշաւիր Սահակեան ի՞նչ հանգամանքով դատարան կը ներկայանայ եւ միջամուխ կ'ըլլայ իրենց խնդիրներուն: Նախագահը կը պատասխանէ թէ՝ Արշ. Սահակեանը կը ներկայանայ որպէս անձնական դատախազ, ատկէ զատ, ան, որպէս բեճարրի մեմուրի ոստիկանութեան կողմէ կը ներկայանայ:

Այդ օրուան նիստը կը շարունակուի նաեւ ցերեկէ ետք:

Յետ միջօրէի նիստը կը յատկացուի Արշաւիր Եսաեանի դէմ կատարուած մահափորձին, որ կը վերագրուէր Հնչակեան կուսակցութեան՝ որպէս «հետեւանք Թէօսթէնճէի ժողովով որդեգրուած դաւադրական ու ահաբեկչական գործունէութեան»:

Կը կարդացուի Հարցաքննիչ Սաեանի տեղեկագիրն այս առթիւ:

Դատավարութեան այս հարցին նուիրուած նիստը կը տեւէ հինգ ժամ եւ անկարելի կ'ըլլայ հաստատել կուսակցութեան մեղսակցութիւնը այս չինծու մահափորձի վերաբերմամբ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏԸ տեղի կ'ունենայ շաբաթ մը ետք: Այս ընդմիջումը եղաւ, որպէսզի ամբաստանեալները կարողանային իրենց պաշտպանողական ճառերը պատրաստել: Միաժամանակ պաշտօն կը տրուի Սիւրէյա պէյին, որպէսզի Արշաւիր Սահակեանի կողմէ կատարուած թարգմանութիւնները անգամ մը եւս աչքէ անցնէ եւ անոնց մէջ եղած անճշդութիւնները կամ խեղաթիւրումները սրբագրէ: Այս թուրք թարգմանը ցոյց կու տայ կատարեալ անաչառութիւն եւ մէջտեղ կը հանէ շատ կարեւոր դիտաւորեալ սխալներ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏԸ յատկացուած էր Ինքնավար կամ Անկախ Հայաստան կազմելու հարցին: Նիստը բացուելուն պէս կը կարդացուի Ընդհ. Դատախազին ամբաստանագիրը, որուն մէջ հետեւեալ մեղադրանքները ձեւակերպուած էին:

Ա. Հնչակեան կուսակցութիւնն իր ծրագիրը Զ. Պատգ. ժողովին մէջ սրբագրելով հանդերձ, հնչակեանները նախկին անջատողական ծրագիրը կը հետապնդէին: Այդ հին ծրագրէն մեծ թիւով գտնուած էին Խարբերդի, Չէյթունի, Բիլիսի, Պոլսոյ մասնաճիւղերուն եւ կարգ մը Հնչակեան ընկերներու մօտ։

Բ. Արեւելեան նահանգները Թուրքիայէն անջատելով Ինքնավար կամ Անկախ Հայաստան մը կազմելու գաղափարին նուիրուած Փարիզի Հնչակեան Կեդրոնի ԿՈՉԸ մեծ թիւով ամբաստանեալներու մօտ գտնուած ըլլալով՝ նոյնը կը հաստատէ։

Գ. Ձեռք անցուած բազմաթիւ թղթակցութիւններ եւ գրգռիչ գրութիւններ նոյնպէս կը հաստատեն Թուրքիոյ հնչակեաններու ապստամբական նպատակները։

Դ. Քէօսթէնճէի ժողովին կողմէ տրուած որոշումները բացէ ի բաց կը հաստատեն հնչակեաններու խռովարարական ծրագիր մը հետապնդելը եւ պետական կարեւոր պաշտօնեաններու սպանութեամբ պետութեան դաւաճաններուն — Շէրիֆի Սատըգի եւ Ընկ.— դաւակից ըլլալը։ Քէօսթէնճէի ժողովի որոշումները գործնականապէս որդեգրուած ըլլալը կ'ապացուցուի Թալաաթ պէյի, Արշաւիր էֆ.ի եւ ուրիշներու դէմ կազմակերպուած մահափորձերով եւ կ'ապացուցուի նաեւ յիշեալ ժողովի հրատարակութիւններ Թուրքիոյ մէջ տարածուած ըլլալով։

Ե. Ձերբակալուած հնչակեաններու խոստովանութեամբ վերը յիշուած ամբաստանութիւններուն կ'ենթարկուին հետեւեալ անձերը.— Փարամազ, Սապահ Գիւլեան, Վարազդատ, Տօքթ. Պէննէ, Վահան Պօյաճեան, Մուրատ Զաքարեան, Սմբատ Գըլըճեան, Գաբրիէլ Քեչիչեան, Երեմիա Մանանեան, Մկրտիչ Երէցեան, Գեղամ Վանիկեան, Պօղոս Պօղոսեան, Յակոբ Ղազարեան, Երուանդ Թօփուզեան, Թովմաս Թովմասեան, Արմենակ Համբարձումեան, Գառնիկ Պօյաճեան, Աբրահամ Ստեփանեան, Արամ Աչըգպաշեան, Հրանդ Եկաւեան, Գարեգին Պօղոսեան։

Համաձայն Պատժական Օրէնսդրութեան Յօդ. 54ի, Դատախազը անոնց պատժուիլը կը պահանջէ։

Զ. Ամբաստանեալներէն Կարապետ Փաթուկեան, թէեւ Քէօսթէնճէի ժողովին մասնակցած է, բայց անոր որոշումներուն համամիտ չըլլալով՝ իսկոյն Պոլիս եկած եւ Պոլսոյ Հնչակեան Կեդրոնը անցքերուն իրազեկ կացուցած եւ անկէ ետք Պոլսոյ մէջ գումարուած Հնչակեան Գ. Պատգ. ժողովին ենթարկուած ու անոր կարգադրութիւններուն հպատակած ըլլալը՝ Պոլսոյ Կեդրոնի 10 Օգոստոս 1914 թուին՝ Մուրատի ու Ջէյթունցեանի ստորագրութեամբ պաշտօնագրէն հասկցուած ըլլալով, յիշեալ Կարապետ Փաթուկեանի անպարտ արձակուիլը կը պահանջուի։

Է. Արծրունի, Եղիկեան եւ Օզանեան՝ թէեւ Քէօսթէնճէի ժողովին կողմէ Փարիզի եւ Պոլսոյ դաւադիր կեդրոններուն անդամակցութեան կոչուած են, բայց բողոքելով այս պաշտօնները մերժած ըլլալնին հաստատուած ըլլալով, յիշեալներուն ալ անպարտութիւնը կը պահանջուի։

Ը. Լրագրապետ Հմ. Արամեանց, իր «Կոհակ», «Դայլայլիկ» եւ «Գիւղատնտես» լրագիրներուն մէջ թէեւ քննադատական ծանր ոճ մը գործածած է Օսմանեան պետութեան վարիչ շրջանակներուն դէմ, բայց հաստատուած ըլլալով որ միեւնոյն ոճով քննադատած է նաեւ ներքին ու արտաքին «խռովարարներն» ալ եւ ասոր համար թէ՛ կանխաւ եւ թէ՛ Քէօսթէնճէի ժողովին կողմէ արտաքսուած է Հնչակեան դաւադիր կուսակցութենէն, ու այդ ժողովէն ետք ալ յանցապարտ արարքներու մէջ իր մասնակցութիւնը ապացուցուած չէ, յիշեալ Հմայեակ Արամեանցին կրած բանտարկութիւնը ԻԲՐ ՊԱՏԻԺ բաւարար նկատելով, անպարտութիւնը կը պահանջուի։

Թ. Օննիկ Եղիազարեան Քէօսթէնճէի ժողովին Ադամ անուն անձը պատգամաւոր նշանակելու խնդրոյն մէջ յանցաւոր չնկատուելով հանդերձ, վերջերս Կեսարիոյ կառավարութենէն ստացուած հեռագրով՝ օսմանցի հայերը զինելով՝ զանոնք Օսմանեան պետութեան դէմ ապստամբելու դրդած ըլլալը երեւան գալուն համար, ըստ այնմ իր դատուիլը եւ օրինաց տրամադրութեամբ՝ պատժուիլը կը պահանջուի։

Ժ. Հնչակեան Կեդրոնի արտասահմանեան երկու անդամներէն զատ մնացեալ փոխանդամները եւ անոնց հաւատարիմ գտնուող Հնչակեան մասնաճիւղերն ու անհատները պատասխանատուութենէ զերծ կը կացուցուին։

ԺԱ. Ի բացակայութեան դատուողները եւ դատապարտուողները օրէնքի պաշտպանութենէն զուրկ հռչակուիլը եւ անոնց սեփականութիւնները գրաւման տակ առնուիլը կը պահանջուի։

Ասոնք էին ընդհ. դատախազի պահանջները՝ իրենց ընդհանուր գծերուն մէջ։ Այս միեւնոյն նիստին մէջ կը կարդացուի Թալաաթի կողմէ շատ ընդարձակ ամբաստանագիր մը, որուն մէջ ամփոփուած էին գրեթէ այն բոլոր մեղադրանքները, զորս հետագային առանձին գրքոյկով լոյս տեսան՝ Էրմենի Քօմիթէլէր անունով։

Այդ մեղադրական գրութեան մէջ ներկայացուած է հայութիւնը որպէս անհաւատարիմ, դաւադիր, ապերախտ ժողովուրդ մը, որ հնչակեաններու ղեկավարութեամբ կը փորէր Օսմանեան կայսրութեան հիմերը։ Գրութեան կցուած էին բազմաթիւ նկարներ, որոնք կը վերաբերէին Կարնոյ ապստամբութեան, Վանայ շարժումներուն, Շապին Գարահիսարի դիմադրութեան եւլն։

Այս ընդարձակ եւ մահաշունչ գրութեան ընթերցումէն ետք խօսք կ'առնէ Տօքթ. Պէննէ եւ կը հարցնէ նախագահին թէ՝ ի՞նչ է այս երկար-բարակ գրութեան ընթերցման պատճառը դատարանի մէջ։ Եթէ կառավարութիւնը փաստեր ունի թէ՝ գաւառներու մէջ խլրտումներ եւ անկարգութիւններ տեղի ունեցած են հայերու կողմէ, բնականաբար կուսակալներուն տրուած է պէտք եղած հրամանը՝ օրէնքի դէմ գործողները հետապնդելու եւ յանցաւորներն ալ պատժելու համար։ Սակայն այդ դէպքերը ի՞նչ կապ ունին այս դատարանը գտնուողներուն հետ, որոնք այդ դէպքերէն շատ առաջ բանտարկուած էին...։

Նախագահը կը պատասխանէ թէ՝ գաւառներու մէջ հնչակեաններն են որ ապստամբութիւններ եւ խլրտումներ յառաջացուցած են եւ հետեւաբար Թուրքիոյ Հնչակեան ղեկավարները պատասխանատու կը նկատուին այդ դէպքերուն։

Այս խօսակցութիւններուն կը մասնակցի նաեւ Փարամազ, մեղադրելով Պատերազմական Ատեանի Նախագահին կեցուածքը, որ ինքզինք դատախազի դիրքին մէջ կը դնէ քան՝ նախագահի, որ պէտք չէ կողմ բռնէ եւ ծանրացնէ կացութիւնը։

Արշաւիր Սահակեան, որ հաստատուած մատնիչն էր այս ձերբակալութիւններուն, խօսք կ'առնէ եւ կը յայտարարէ թէ՝ Փարամազ անձամբ տեղեակ էր Շէրիֆ փաշայի եւ Հնչակեան կուսակցութեան միջեւ տեղի ունեցած բանակցութեանց, որոնց ինք եւս մասնակցած է։ Ան կը յայտարարէ նոյնպէս թէ Փարամազ կը ճանչնայ նաեւ այն տեռորիստները, որոնք Օսմայէն եւ Պուլկարիայէն Պոլիս բերուած են, յատկապէս Թալաթը, Էնվէրը եւ զինք սպանելու համար, իր, Տոքթ. Պէննէի եւ Ռ. Կարապետեանի հսկողութեամբ եւ անոնց ցուցմունքներով։

Փարամազ նորէն կը բողոքէ ըսելով թէ՝ այս նիստը յայտարարուած էր թէ պիտի յատկացուէր «Ինքնավար Հայաստանի» հարցին, մինչդեռ բոլորովին տարբեր հարցեր կը շօշափուին, որոնք պատճառ կ՚ըլլան որ դատավարութիւնը նորէն ձգձգուի։

Այս առթիւ Փարամազ կը յայտարարէ.— Մենք սոցիալ դեմոկրատներ ենք, մեր հայրենիքը աշխարհն է եւ մեր ազգը՝ ամբողջ մարդկութիւնը։ Եւ եթէ մենք հայ միջավայրը ընտրած ենք մեր գործունէութեան ասպարէզը, ատոր պատճառն այն է, որ այդ ազգին պատմութեան, լեզուին ու կարիքներուն աւելի մօտէն ծանօթ ենք։ Ես Տիգրանակերտի կողմերը իմ գաղափարներս հաւասար սիրով ու եռանդով տարածած եմ՝ ինչպէս հայուն, այնպէս եւ թուրքին ու քիւրտին, ասորիին ու արաբին։ Հետեւաբար Անկախ Հայաստանի մը խնդիր չի կրնար ըլլալ մեր դատավարութեան մէջ։

Այս նիստի վերջաւորութեան Տոքթ. Պէննէ կը կարդայ իր պաշտպանողական ճառը, որ 16 էջերէ կը բաղկանար եւ կը յանձնէ քարտուղարութեան՝ ատենագրութեան կցելու խնդրանքով։

ՆԻՍՏ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. 1915 Մայիս 13—29ին տեղի կ՚ունենայ դատավարութեան վեցերորդ նիստը, որու սկզբնաւորութեան նախագահը կը կարդայ Կեսարիոյ կառավարիչէն ստացուած պատասխանը իր կողմէ ղրկուած հեռագրերին, որուն մէջ կ՚ըսուէր թէ՝ — Կեսարիոյ Հնչակեան Ասուպ Բլիւլին քարտուղարը, անձամբ շրջագայելով գաւառի հայաբնակ վայրերը զէնք ու պայթուցիկ բաժնած, գրգռութիւններ սերմանած եւ ժողովուրդը ապստամբութեան մղած է։

Հեռագրէն այն տպաւորութիւնը կը ստացուի դատարանին մէջ թէ՝ Հնչակեան ակումբին քարտուղարը Օննիկ Եղիազարեանն է, որ պէտք է պատժուի։ Եղիազարեան թոյլ չի տար որ իր ընկերները հարցը լուսաբանեն՝ յայտնելով թէ՝ «Ասուպ» ակումբին անունը չէ, այլ՝ Հնչակեան գործիչին, որ անյայտացեր է եւ հետեւաբար ան որեւէ յանցանք չունի։ Այս անձնազոհութիւնը մեծապէս կը գնահատուի իր ընկերներուն կողմէ։

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ՆԻՍՏԻՆ կը նախագահէ Խուրշիտ պէյ, որ խիստ յուզուած թոնով մը արտասանած ճառին մէջ կ՚անդրադառնայ ազգ. ինքնորոշման գաղափարին եւ կ՚ընէ շարք մը խիստ հետաքրքրական խորհրդածութիւններ։ Ան իր ճառը կը վերջացնէ հետեւեալ եզրակացութիւններով.—

«Մեր իրականութեան մէջ պատմութեան ստորոգելիները այնպէս են դասաւորուած, որ մէկուն տեսութեամբ «ճայրենասիրութիւն» համարուած ըղձացումը միւսին համար կ՚առնուի որպէս կործանիչ դաւաճանութիւն։ Ու այսպէս բնակակից ազգերու փոխադարձ յարաբերութիւնները միջազգային օրինաց եւ ընկերային ըմբռնումներու ժխտումին կը հաւասարին։ Այսօր մեր վերջին դատավարութիւնն է եւ մենք սրտի մորմոքումով կը պատկերացընենք մեր բորբոքուած յիշողութեան առջեւ այն քանի մը օրերը, որ անցուցինք հոս ձեզի հետ։ Այս դատավարութիւնը ունեցաւ իր մէջ անսովոր եւ անորակելի բան մը։ Անորակելի՝ այս, որովհետեւ ո՛չ դուք եւ ո՛չ ալ մենք զիրար թափանցելու իմաստութիւնն ունեցանք...։

Չէք կրնար երեւակայել, էֆէնտիներ, թէ որպիսի դառնութեամբ է որ պիտի յայտարարեմ համոզմանս խորութիւնը՝ ձեր մէջ ամբարուած հայրենասիրութեան մասին։ Ի՞նչ բան կրնայ այնքան «ճան ալքեր» ըլլալ, քան այն մտածումը թէ ձեզի պէս կեանքոտ ու արիւնոտ էակներ տրամաբանութիւնը զոհած են զգացումներուն, սխալ առաջնորդուած հաւատալիքներ ձեզ դրած են ճամբու մը մէջ, որ անելով մը կը վերջաւորուի...։ Ինչո՞ւ չէին կրնար ըլլալ ձեզի պէս՝ խանդավառ մարդիկ, եթէ հասարակաց երջանկութեան տեսլականը ընդհանուր դրօշի մը տակ հետապնդուէր...։ Ի՞նչ բարիքներ կրնային ծլիլ խաւարող իրերահասկացողութենէ մը, որուն ներհակ ծայրը տխուր է ու մութ։ Դուք տառապեցաք այն գաղափարով թէ՝ անարդարութեան դէմ կը մաքառիք հոս, եւ մենք ալ ամէն վայրկեան զգացինք թէ աշխարհի կանոնները դժնդակ հարկերու բեռան տակ կը խոնարհեցնեն բարձր հակումները։ Հոս է, ահա, զիրար խաչաձեւող երեւոյթներուն դժբախտութիւնը։

...Աստուած վերջերնիս բարի ընէ...» ըսելով Խուրշիտ պէյ կը վերջացնէ իր խօսքը։

* * *

ՓԱՐԱՄԱԶ ԵՒ ԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑԸ

Կը կարդացուի Փարիզի կեդրոնին ԿՈՉը, որմէ ետքը Աչըդպաշեան խօսք կ՚առնէ եւ կ՚ըսէ. «Կարդացուած այս գրութիւններէն եւ ոչ մէկուն հեղինակը հոս է. Եւ անոնք չեն կրնար մեզի դեմ փաստ ծառայել։ Թող բուն հեղինակները մէջտեղ հանուին եւ անոնց բացատրութիւնները լսուին։ Միայն թող ներուի ինձ յիշեցնել թէ երկրին բարենորոգման վերաբերող դիւանագիտական բանակցութիւնները, որոնք Հօֆ եւ Վեստէնէնկ պէյերու պաշտօնի կոչումին յանգեցան, ԿՈՉին պարունակութիւնը կը յիշեցնէին, ու այդ բանին մէջ որեւէ անպատեհութիւն չէր տեսներ Բ. Դուռը։ Այսօր է միայն որ դէպքերուն յեղաշըր-

Ջուրին զոհը հանդիպացնել կ՚ուզեն մեզ»։

Այս խօսքերուն որպէս պատասխան՝ կը միջամտէ Արշաւիր Սահակեան, որուն կ՚ընդմիջէ Փարամազ։ Կը ստեղծուի աղմուկ, աղաղակ։ Նախագահը ստիպուած կըլլայ նիստը դադրեցնել քառորդ ժամուան մը համար, որպէսզի կիրքերը հանդարտին և կարելի ըլլայ դատավարութիւնը շարունակել։

Երբ նիստը կը վերսկսի՝ Սահակեան կոչուած հրէշը մեկնած կ՚ըլլայ և ամբաստանեալները հաճոյքով կը տեսնեն որ անոր աթոռը պարապ է։ Խօսք կ՚առնէ այս անգամ Փարամազ և կը ներկայացնէ իր պաշտպանողականը, որն իր պատմական արժէքին համար ստորև կու տանք անոր ամփոփումը։

«Քիչ առաջ փոխ-նախագահ Խուրշիտ պէյ սրտաբաց յայտարարութիւններ ըրաւ հոս, եւ ես, որ կեանքիս մէջ լացած չեմ,- նոյնիսկ տասնեակ տարիներով ընտանիքէս հեռու ապրեր՝ եւ երբ օր մը տուն վերադարձած եմ ու զաւկիս կողմէ չճանչցուելու յուզիչ տեսարանին առջեւ անայլայլ մնացեր եմ — ինչ մեղքս պահեմ, խորապէս յուզուեցայ Խուրշիտ պէյի ճառին անկեղծութենէն...ու լացի ես՝ Փարամազս, որովհետեւ Խուրշիտ պէյ մատը մեր վէրքին վրայ դրաւ՝ ըսելով թէ՝ «ինչեր չէին կրնար ընել ձեզի պէս խանդավառ մարդիկ, եթէ հասարակաց երջանկութեան իտէալը ընդհանուր դրօշի մը տակ համադրուէր»,— լացի, այո՛ որովհետեւ այդ քանի մը բառերուն մէջ ճշմարտութեան ճառագայթը փայլեցաւ։ Այդ միեւնոյն հարցումը մենք պիտի ընէինք, աւելցնելով թէ՝ ինչ չըրինք՝ մենք այս դժբախտ երկրին երջանկութեան համար։ Ինչ անսահման զոհողութիւններու յօժարեցանք, ինչքան եռանդ ու արիւն չսպառեցինք հայ եւ թուրք եղբայրութեան իրականացման համար. ինչպիսի զրկանքներ յանձն չառինք փոխադարձ վստահութեամբ զիրար բարձրացնելու համար։ Ու ի՞նչ տեսանք...Ոչ միայն դուք անտարբերութեամբ ամլութեան դատապարտեցիք մեր ահագին ջանքերը, այլ՝ գիտակցաբար հետամուտ եղաք մեր բնաջնջումին, մոռնալով որ հայութեան բնաջնջումը բուն իսկ Թուրքիոյ կործանման համազօր է։ Դուք քաջալերեցիք ոճիրն ու հարստահարութիւնը եւ լռեցնել ջանացիք բողոքող մէն մի արտայայտութիւն։ Դուք մեր կենսահիւթով ապրեցաք դարեր շարունակ եւ երբեք չ՚ուզեցիք որ այդ հիւթին աղբիւրը իրաւունք ունենայ ապրելու եւ արտադրելու։

Դուք ճնշեցիք մեզ՝ երբ կամազուրկ *րայեա* էինք եւ ողբալի համբերատարութեամբ կը հանդուրժէինք ամէն ստորնացման։ Դուք ահաբեկեցիք մեզ՝ երբ օր մը ուզեցինք *Թելմաչ* գոյութիւն մը խնդրել մեր իշխանաւորներէն։ Դուք զայրացաք՝ երբ Արեւելքի մէջ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան սերմերը ուզեցինք աճեցնել՝ մեր ու ձեր ապագան երաշխաւորելու։

Դուք մեզ ջարդել սկսաք՝ երբ օրին մէկը վճռեցինք մեր արժանապատուութեան համապատասխան դիրքի վրայ բարձրանալ։ Դուք մեզ օրէնքի պաշտպանութենէն դուրս ձգեցիք, երբ Միդհատեան պոչատ սահմանադրութեան արտօնած իրաւունքներէն օգտուիլ ուզեցինք։

Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերուն մէջ ամէնէն աւելի անձնուէր ու շինարար տարրն եղանք եւ ամէնէն աւելի մեզ տուժել տուիք եւ այսօր ալ՝ բռնի եղանակով Անկախ Հայաստանի մը ամբաստանութեան ներքեւ կ՚ուզէք դնել մեզ։ Իսկ թէ Նուպար փաշա կամ Սապահ Գիւլեան ինչ կը խորհին արտասահմանի մէջ կամ ինչ կը գրեն, այդ ալ իրենց գիտնալիք բանն է եւ երբեք մեզի չի վերաբերիր։

Հայ է նոյնպէս Արշաւիր Սահակեան... ինչպէս նաեւ ձեզի ծառայող շարք մը վսեմաշուքներ՝ նախարարութեանց ու խորհրդարանին մէջ։ Այս բոլորն ալ կը գործեն ցերեկ, գիշեր, բայց մեզի չէք վերագրեր անոնց ծառայութիւնները։

Ահ, պարոններ, դատեցէք մարդիկ իրենց գործերով, իրենց աւանդութիւններով՝ իրենց գաղափարական կալուածին մէջ։ Ես անջատողական չեմ այս երկրին հանդէպ. ընդհակառակն, ինքն է որ կ՚անջատուի ինձմէ, չկարենալով հաշտուիլ զիս ոգեւորող գաղափարներուն հետ։ Եւ ես կը ներեմ իրեն, առանց պահանջելու որ ինքն ալ ինծի ներէ, թէեւ փիլիսոփայ մը իրաւամբ ըսած է թէ՝ «*Լաւ է տասը յանցաւորի ներել, քան անմեղ մը դատապարտել...*»։

Փարամազի այս պաշտպանողական ճառը, որ ճառ ըլլալէ աւելի՝ կտակ մըն էր որ ժառանգ կը ձգէր Հնչակեան կուսակցութեան ապագայ սերունդներուն և որուն մէջ կը խտացուէր Հնչակեան սոցիալիզմը, կ՚ունկնդրուի ամենախոր լռութեան մէջ՝ ակնածանքով ու համակրութեամբ։

Օննիկ Եղիազարեան, Վանիկ, Բանուոր և Աշըգպաշեան կը յայտարարեն թէ՝ անօգուտ կը համարեն խօսիլ ամբաստանութեան մը դէմ, որ բնաւ առնչութիւն չունի, հեռուէն կամ մօտէն, իրենց բանտարկութեան և դատավարութեան շարժառիթներուն հետ։

Յակոբ Պասմաճեան և Թովմաս Թովմասեան կը կարդան իրենց գրաւոր պաշտպանողականը, որոնցմով, գլխաւորաբար ինքնապաշտպանութեան դիմելնին կը հիմնէին ոչ թէ յարձակողական նպատակի վրայ, այլ պարզապէս Քիլիսի նման խաւար անկիւնի մը հայերը հաւանական յարձակումներու դէմ անպաշտպան չձգելու կանխահոգութեան։

ԴԱՏԱՎՃԻՌԸ

1915 *Մայիս* 14—27*ին, Հինգշաբթի կէսօրէ ետք ժամը* 2.30*ին վերջին անգամ ըլլալով բանտին մէջ կը կարդացուին ամբաստանեալներուն անունները և զինեալ ոստիկաններով շրջապատուած կը տարուին դատարան։*

Նախագահը նիստը բանալով կը կարդայ հետևեալ դատավճիռը.

Ատեանիս առջեւ, ի ներկայութեան եւ ի բացակայութեան տեղի ունեցած դատավարութեամբ հաստատուած ըլլալով, որ անկախ եւ ինքնավար Հայաստան մը կազմելու համար եղեռնափորձեր կազմակերպած, օտարներն Օսմանեան կառավարութեան դէմ գրգռելու եղանակով, ձեռնարկած են կայսրութեան երկրամասերէն մաս մը, Օսմանեան կառավարութենէն անջատելու եւ այս նպատակաւ ալ, օտար երկիրներու զանազան կողմերը գաղտնի եւ յայտնի ժողովներ գումարելով մէկտեղ հրատարակութիւններ ըրած, գրգռութիւններ եւ թղթակցութիւններ հանած են, Պատժական Քաղաքային Օրինաց տրամադրութեանց համաձայն պիտի պատժուին՝ դաւադրական Հնչակեան կուսակցութեան Կեդրոնի անդամներէն.—

1. Սապահ Գիւլեան
2. Վարազդատ
3. Փարամազ, ծանօթ կովկասցի Մատթէոս Սարգսեան, այլ անուամբ՝ ռոտոսթոցի Համբարձում Գրիգոր

4. Վառնացի Յակոբ Գազազեան
5. Գաբրիէլ՝ Քէչիճեանի որդի՝ Մինաս, այլ անուամբ՝ սամսոնցի սարը խաչիկ
6. Պիթլիսցի՝ Սմբատ, որդի Վարդան Գլընեանի
7. Վահան Պօյաճեան, այլ անուամբ՝ Ռուբէն Կարապետեան
8. Տոքթ. Պետրոս, որդի Պէննէ Թորոս Թորոսեանի
9. Արմենակ՝ որդի Համբարձումի, վաճառական
10. Աբրահամ՝ որդի Ստեփան Մուրատեանի
11. Արամ՝ որդի Կարապետ Աչըգպաշեանի, արաբկիրցի
12. Հրանդ՝ որդի Աբրահամ Եկաւեանի
13. Գարեգին՝ որդի Առաքէլ Պօղոսեանի
14. Պօղոս՝ որդի Միքայէլ Պօղոսեանի
15. Յակոբ՝ որդի Ղազար Պասմաճեանի
16. Թովմաս՝ որդի Վահան Թովմասեանի
17. Երեմիա՝ որդի Կիպրիանոս Մանանեանի
18. Մկրտիչ՝ որդի Յովհաննէս Երէցեանի
19. Գեղամ՝ որդի Կարապետ Վանիկեանի
20. Երուանդ՝ որդի Յովհաննէս Թօփուզեանի, այլ անուամբ՝ Բանուոր
21. Յովհաննէս՝ որդի Ստեփան Եղիազարեանի
22. Գառնիկ՝ որդի Գրիգոր Պօյաճեանի

Անյայտ կը յայտարարուին.— Վանեցի՝ Յակոբ Աւետիսեան, այլ անուամբ՝ Արծրունի, Գագիկ Օզանեան, Կարապետ Փարուկեան, Հմայեակ Արամեանց, Գրիգոր Եղիկեան:

Քսանները կը կախուին այնպիսի մթնոլորտի մը մէջ, ուր Պոլսոյ ամբողջ հայութիւնը կը տառապէր Ապրիլ 24ի սրտամորմոք օրերը: Ո՛չ Հնչակեան կուսակցութիւնը և ո՛չ ալ Պոլսոյ հայութիւնը կրնային բողոքի կամ սուգի ձայն բարձրացնել, քանի ամբողջ ազգ մը կը տեղահանուէր, կ'աքսորուէր ու կը սպաննուէր:

ՔՍԱՆ ԱՆՄԱՀՆԵՐՈՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԳԱՄՆԵՐԸ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ ԿԱՌԱՓՆԱՏԻ ԱՌՋԵՒ

Մեզ քսաններս կը կախէք, բայց 20.000ներ պիտի հետեւին մեզի:

ՏՈՔԹ. ՊԷՆՆԷ

* * *

Տէ՛ր Հայր, տո՛ւր այս չոր բաճկոնակն իմ մօրս, ըսէ՛ անոր, որ անիկա երբեք թրջուած չէ արցունքով:

ԵՐ. ԹՕՓՈՒԶԵԱՆ

* * *

Իմ համեստ կարծիքով՝ մարդուն միակ եւ լաւագոյն ուղին պայքարի ուղին է:

Պայքարիլ՝ տառապող աշխատաւորութեան յաղթանակին համար:

Գործել յանուն մարդկային երջանկութեան:

Մէկ խօսքով՝ պայքարիլ որ մարդը ապրի ամենազարգացած միջոցներով:

Այս է կեանքի վերջնական նպատակը:

ՎԱՆԻԿ

* * *

● Հայը մեռնում է կաթիլ կաթիլ: Որպէսզի հայը կաթիլ կաթիլ չմեռնի, հայը մի անգամ էլ պիտի մեռնի՝ որ հայը ապրի:

● Մեր Գողգոթաները Նազովրեցիի Գողգոթայէն աւելի վսեմ են: Մեր խաչը Օծեալի խաչէն աւելի ծանրագոյն է, մեր յաղթանակները՝ գերագոյնը պիտի ըլլան յաղթանակներուն:

● Հոն՝ ուր կախաղաններն են ճօճում, Ազատութիւնն է ման գալիս, հոն՝ ուր մեռելներն են ննջում՝ Յարութիւնն է մօտալուտ:

● Դուք մեր մարմինը միայն կրնաք կախել, իսկ մեր գաղափարը՝ ո՛չ:

● Դուք վաղը պիտի տեսնէք Արեւելքի հորիզոնին վրայ Սոցիալիստական Հայաստանը:

ՓԱՐԱՄԱԶ

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՐՋԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԸ

1896ԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՎԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Թրքական հալածանքները սիստեմաթիկօրէն կը շարունակուէին· քիւրտ աշիրէթները, թուրք կառավարութիւնը ամէն միջոցներով անտեսապէս և քաղաքականապէս կը կողոպտէին հայ ժողովուրդը, առանց դասակարգային խտրութեան:

Յանուն հայ ազատագրութեան՝ Վասպուրականի մէջ կազմակերպուած Արմենական, Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւնները Աւետիսեանի, Տէրոյեանի և Մարտիկի անհետացումէն ետք՝ կը կորսնցնեն իրենց համերաշխական ոգին և կ'ամփոփուին իրենց պատեանին մէջ:

Դաշնակցական գործունէութիւնը երթալով կ'աշխուժանայ կովկասէն գաղտնօրէն Երկիր մտած գործիչներով, որոնք տեղացիներու հետ կը ձգտին մենատիրե՛լ ազգային ինքնապաշտպանութեան գործին:

Դուրսէն Վասպուրական ներմուծուած առաջին չէֆը էրզրումցի Վարդգէսն էր, որուն քիչ ետք կը միանան Իշխան Միքայէլեան և Արամ Մանուկեան (Օսմանեան 1908*ի Սահմանադրութենէն առաջ):*

Իշխանի ուշադրութիւնը կը գրաւէ Աղթամարի վանքին հարստութիւնը, բայց կաթողիկոսական փոխանորդ Արսէն Վարդապետ խստօրէն կը մերժէ ձեռք դպցնել նուիրական սպասներուն:

1904*ին, Իշխանը «ֆէտայական խումբով» գիշեր մը բռնօրէն կը մտնէ վանք· կը խողխողեն Արսէն Վարդապետը և քարտուղար Միհրանը և կը թաղեն այգիին մէջ, որով տէր ու տիրական կը դառնան վանքի անտիրացած ինչքերուն:*

Սարսափի մատնուած Վասպուրականի ազգային իշխանութիւնը պահ մը լուռ կը կենայ· բայց հետագային՝ ոճիրին մանրամասն տեղեկագիրը կը ղրկէ Պոլիս, Պատրիարքարան:

Դաշնակցական ֆէտայիներէն կարճկանցի Մանուկ, թաղէ թաղ շրջելով բողոքի հանրագրութիւններ ստորագրել կու տայ Իշխանի կատարած ահաւոր կողոպուտի և սպանութեան շուրջ: Յաջորդ օրը դաշնակցական նախանձախնդիր ֆէտային՝Մանուկ՝ Այգեստանի ճամբուն վրայ դաշնակցական գնդակով գետին կը տապալի:

* * *

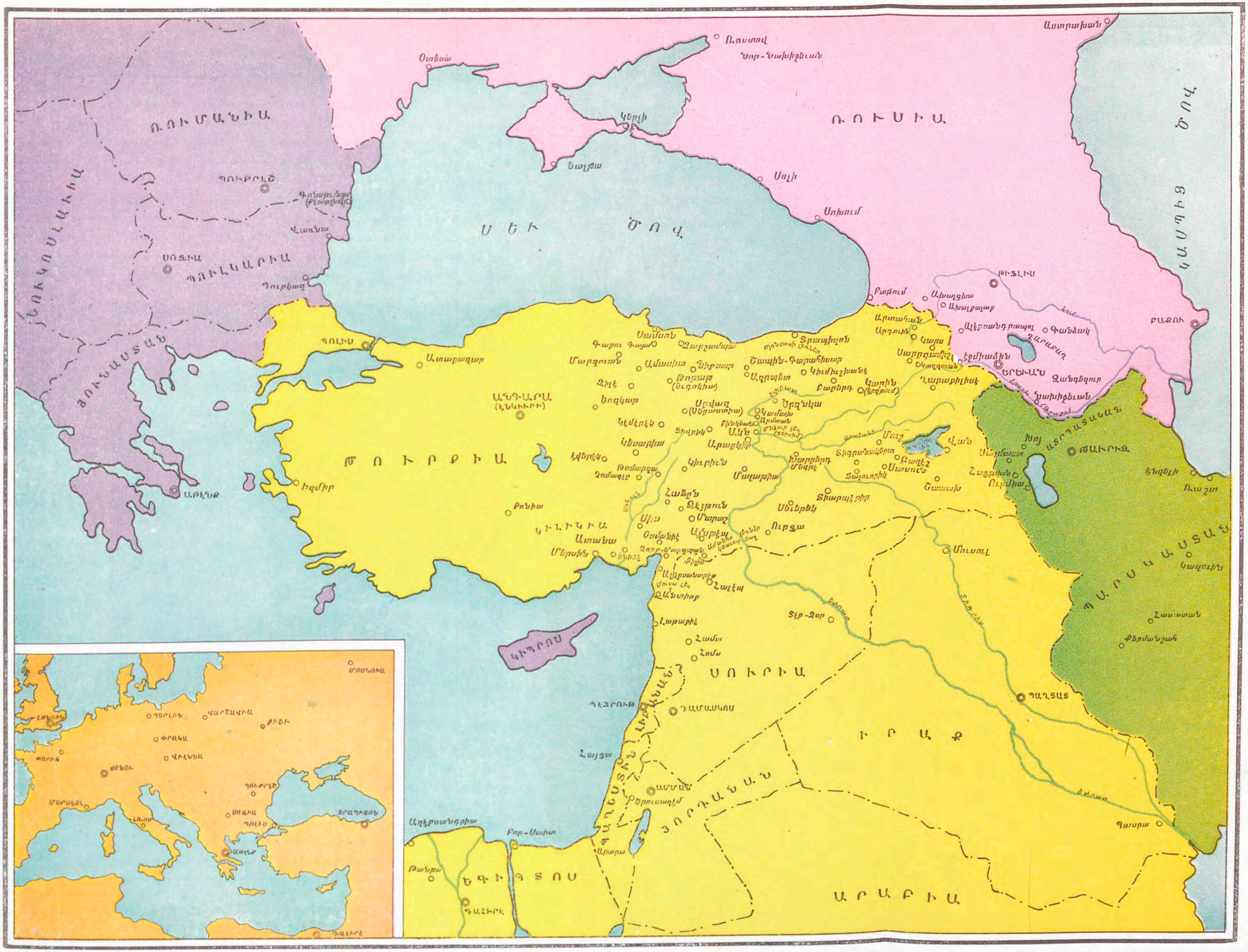

ՀՆՋԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԵՐԸ (Բացի Ամերիկաներէ)

Այդ օրերուն Հնչակեան կուսակցութեան լաւագոյն ղեկավարներէն Փարամազ, Աօօ (Վանեցի Տիգրան Օհեան)․ Ազատ Ռոստոմիկ Վան կը գտնուէին։ Վանի Հնչակեան կուսակցութիւնը կը վերակազմուի, կը բանայ ՄԱՐՏԻԿ ակումբ-գրադարանը, որուն շուրջ կը հաւաքուին Վանի հնչակեանները՝ մեծ մասամբ սաներ՝ կոյր Համբարձում Երամեանի դպրոցի, որուն ուսուցիչները համակիր հնչակեաններ էին։

Մշտական դասախօսութիւններով, կուսակցական գործունէութեամբ կը մարզուէին ապագայ գործիչները, որոնց մէջ աչքի զարնող մտաւորականներ կը համարուէին Աբրահամ Բրուտեան, Արտաշէս Սոլաքեան, Գեղամ Վանիկ, Ժիրայր Միրզախանեան, Հրանդ Գալիկեան, Կարապետ Տանթէեան, Հայկ Արամիչեան, Հրանդ Մ. Գոնտագեան, Ա. Պապիկեան, Յակոբ Արծրունի (հիներէն), Տիգրան Ներսէսեան, Այգեան, Մարթինեան, Նատուզեան, Աղասի Խանճեան և ուրիշներ։

Փարամազ անվախօրէն կը շրջէր հայ գիւղերը և կը քարոզէր, իսկ դաշնակցական «ֆէտայիները» անոր ետեւէն նոյն գիւղերը կ'երթային, որպէսզի իրենց ընկերներուն արգիլեն լսելու սոցիալիստ հռետորը։

Հնչակեան Վարչութիւնը Պոլսոյ և Կովկասի օժանդակութեամբ՝ գաղտնի զէնքեր կը հայթայթէ «սեւ օրերու» համար, որ դամոկլեան սուրի պէս կախուած էր հայուն գլխուն։

ԱԲՐԱՀԱՄ ԲՐՈՒՏԵԱՆ ԵՒ ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

Հնչակեանութիւնը՝ ժողովուրդը արթնութեան կը հրաւիրէր երեք չարիքներու դէմ.— 1) Թուրք կառավարութեան 25 տարուան յանձնել տուրքերու գանձումը, 2) Դաշնակցութեան բռնութիւնը, 3) Կեանքի սղութիւնը։

Ազատ Ռոստոմիկ (Մելքոն Միր Սարգսեան), Վանեցի համեստ ընտանիքի զաւակ, հազիւ կրցեր էր քանի մը տարիներ յաճախել քաղաքամիջի Յիուսեան վարժարանը և դեռ չաւարտած ստիպուեր էր թողուլ դպրոցը, արհեստի հետեւելու համար։

Ուշիմ, արիասիրտ, դեռ պատանի, կը զինուորագրուի Հնչակեան խմբին և իբր գործիչ՝ Վասպուրականի շրջանին մէջ Մելքոն կը պտըտի *բոլոր գիւղերը կազմակերպելով եւ պանծացնելով անձնուէր Մարտիկի երգը, անոր կռիւը։*

Մարտիկի նահատակութենէն ետք, ան կ'անցնի Սալմաստ եւ Փարամազի խումբը կ'առաջնորդէ Վան։

Փարամազի հետ կը բանտարկուի եւ հոն աւելի կը ներշնչուի անոր հայրենասիրական ոգիով։

Փարամազ ռուս դեսպանին միջնորդութեամբ Կովկաս կը ղրկուի, իսկ Ազատ Ռոստանիկ որպէս մահապարտ 12 տարիներ շղթայակապ կը տառապի Վանայ խոնաւ եւ մութ զնտանին մէջ։ Ան 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան օրերուն՝ ազատ կ'արձակուի։

1908ի աշնան ան կ'անցնի Կովկաս, ապա՝ Պոլիս, իսկ 1909ին կ'անցնի Կիլիկիա, իբր Հնչակեան գործիչ։

Առաջին անգամ երբ կոտորածի գոյժը կը հասնի Կեսարիայէն, Ազատ Ռոստանիկ կայծակի պէս կը հասնի հոն, կը կազմակերպէ՝ Հնչակեան շարքերու միջոցաւ՝ ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւնը։

Թուրք խուժանը կը տեսնէ «Սաչլը Փէտայի՛ն» (Ազատ Ռոստանիկ — ժիրայրի տիպարով, երկար մազերով կը յայտնուէր թշնամիներուն)՝ կը սարսափի անկէ։

Կեսարիա կ'ազատուի ընդհանուր ջարդէ՝ շնորհիւ յանդուգն յեղափոխականին զինուած խումբին։

1913ին ան դարձեալ Վան կ'անցնի իբր վկայեալ ատամնաբոյժ, իր պաշտելի Փարամազին հետ։

Սահմանադրութեան օրերուն՝ Վանի մէջ՝ օր մը Թուրք գնդակով կը նահատակուի «Սաչլը Փէտայի՛ն»։

Վանի ամբողջ ժողովուրդը, ի նշան բողոքի՝ կը գոցէ խանութները։

«Մարտիկ» ակումբ-գրադարանին մէջ կը խռնուի ողջ հայութիւնը առանց խտրութեան։

Ժողովրդական ծովածաւալ յուղարկաւորութեան թափօրը յանկարծ կը կենայ Մեծ Քենարչու հրապարակին վրայ, ուր Փարամազ կը խօսի իր կրակոտ դամբանականներէն մէկը։ Ապա, տարբեր կուսակցականներու կողմէ ալ կը խօսուին 14 դամբանականներ, որով կը պախարակէին կառավարական պաշտօնեաներու ոճիրը։

Ազատ Ռոստանիկ կը թաղուի Արարքի գերեզմանատունը՝ Վազգէնի, Միքոյի, Արշակի, Սեպուհի, Ռաֆայէլի եւ ուրիշ նահատակներու կողքին։

ՎԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ 1915ԻՆ

Վանի ձերբակալութիւնները կը սկսին Օգոստոս 13ին, Չորեքշաբթի։ Մասնաւորապէս կը փնտռուէր Հնչակեան վաղեմի գործիչ Վահագն Նալպանտեանը, որուն կը վերագրէին Վասպուրականի մէջ դաւադրութեան մը յղացումը եւ կազմակերպութիւնը։

Վահագն սակայն կրցած էր խուսափիլ ամէն հետապնդումներէ եւ անցած էր Պարսկաստան՝ նոր առաքելութեամբ։ Ոստիկանական կարճ հարցաքննութենէ մը ետք, իրարու ետեւէ կեդրոնական բանտի առանձնարաններն առաջնորդուեցան Հնչակեան գործիչներ՝ Աբրահամ Բրուտեան, Տիգրան Օսեան (Ասօ), Կարապետ Տանթէեան, Հայկ Արամիչեան եւ Արտաշէս Սոլաքեան։

Խուզարկուեցան հնչակեաններու տուները, կուսակցութեան կեդրոնը, ինչպէս նաեւ «Մարտիկ» ակումբին գրադարանը։ Մինչեւ Սեպտեմբեր 9ը՝ ո՛չ մէկ դատավարութիւն։ Նոյն օրը խնդիրը յանձնուեցաւ պատերազմական ատեանին, ուր կատարուեցաւ մանրամասն հարցաքննութիւն եւ դատավարութիւն, որու ընթացքին ո՛չ մէկ վտանգաւոր գրութիւն կամ փաստ երեւան հանուեցաւ, որու հիման վրայ անմիջապէս ազատ արձակուեցաւ Ասօն, սակայն քանի մը օր ետք կրկին ձերբակալուեցաւ, առարկուելով թէ կեդրոնական կառավարութիւնը պահանջած էր զինք կ. Պոլիս, ուր Վանի հնչակեաններու դաւադրութեան մասնակցութեան փաստաթուղթեր բռնուած էին։

Այդ ժամանակամիջոցին Վասպուրականի ազգային ինքնապաշտպանութեան ազդանշանը կը տրուէր։

Կռիւն սկսած էր. մէկ կողմը արիւնարբու Ճէվտէթի բոլոր բարբարոս ուժերը, միւս կողմը՝ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար՝ պայքարող Վասպուրականի հայ ժողովուրդը։

Կառավարութիւնը անկարող՝ կռուող ուժերը սանձելու, վայրագօրէն կը սպաննէ հիւանդանոց գտնուող հայերը, որոնց կարգին՝ բանտէն իսկ փոխադրուած՝ աննման Աբրահամ Բրուտեանը։

Թաղեցին մեր պատուական ընկերը տխրագինօրէն, Իշխանի եւ նահատակ գործիչներու հետ, կողք կողքի, Նահատակաց Դամբարանին մէջ։

Գալով միւս գործիչ Սոլաքեանին, Ասոյին ու Տանթէեանին, անոնք դամբարան ալ չունեցան։

Վանի 1915ի Ապրիլեան ինքնապաշտպանութեան գործին եւս լծուեցաւ Հնչակեան մնացորդացը բուռն եռանդով, ղեկավարութեան մէջ ունենալով՝ Հրանդ Գալիկեանի, Գարեգին Խանիկեանի, Հիւսնեանի եւ Հայկ Փախչանեանի պէս խոհուն եւ տոկուն ղեկավարներ, որոնցմէ շատեր անցնելով Հայաստան՝ իրենց աշխատանքը միացուցին Սոցիալիստական Հայրենիքին, իբր վերջին հանգրուան Մայր Կուսակցութեան հեռաւոր նպատակին։

ԿԱՅԾի վանեցի սերունդէն տակաւին կենդանի կը մնայ բանաստեղծ Վեպէր։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ 1896-1914

1896—9ի կեդրոնի քայքայուած վիճակը և ապա 1905ի սկզբունքային պառակտումը իր որոշ անդրադարձը ունեցաւ Ատրպատականի Հնչակեան կազմին վրայ։

Ե. Պատգամաւորական Ժողովէն վերադարձած Ստեփան Եղիազարեան, Թաւրիզ գալով՝ իբր ձախակողմեան՝ իր ետեւէն քաշեց տարաւ ընկերներ՝ Սեդրակ Բանուորեանը, Արտ. Չիլինկիրեանը, Վահրամ Փիլոսեանը և Նիկողոս Տէր Յովհաննէսեանը։ Ասոնցմէ Սեդրակ Բանուորեան՝ իբր սոցիալ դեմոկրատ աքսորուեցաւ Պաղտատ, և ոչնչացուեցաւ անգլիական գաղտնի լրտեսութեան միջոցով։

Վահրամ Փիլոսեան և Արտաշէս Տէր Յովհաննէսեան գացին Էջմիածնայ ճեմարանը։ Փիլոսեան դարձեալ միացաւ ճեմարանի Ս. Դ. Հնչակեան խումբին, իսկ Արտաշէս Տէր Յովհաննէսեան՝ թէեւ անունով միայն դաշնակցական, բայց գործով և շարժումով բնաւ չէր բաժնուեր Փիլոսեանի իտէալէն։

Դժբախտաբար երկուքն ալ այսօր բացակայ են իրենց դիրքերէն։ Մէկը վաղաժամ, միւսը՝ ծովամոյն մահով։

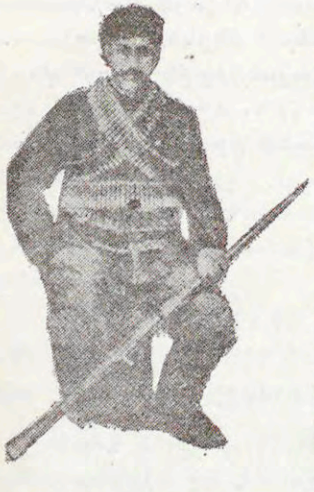

ՄՀԵՐ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Պարսկաստանի Հնչակեան կեանքին մէջ կարեւոր դէպք մը տեղի ունեցաւ 1906 թ. Ապրիլ 27ին, երբ դաշնակցական 8 դարանամուտ ոճրագործներու կողմէ կը սպաննուի Գոլիցինի Հնչակեան տեռորի ղեկավար՝ Մհեր Մանուկեան, 33 գնդակի հարուածներով։

Դէպքը տեղի կ'ունենայ հետեւեալ պայմաններու մէջ։

Նախապէս Թաւրիզի հնչակեան և դաշնակցական անհատներու և կազմակերպութիւններու մէջ գոյութիւն ունէր համերաշխ գործակցութիւն և բարեկամական յարաբերութիւն։ Սակայն, այն օրէն երբ Թաւրիզ կ'երթայ դաշնակցական Սարգիս Օհանջանեան, ամէն բան կը փոխուի, ծայր կու տան հակառակութիւններ, վէճ ու կռիւ, և քաղաքի երկու թաղերը՝ Ղալա և Լիլաւա, կը բաժնուին՝ առաջինը՝ Հնչակեան, երկրորդը՝ Դաշնակցական գօտիներու։ Թաղային դպրոցներու հոգաբարձութիւնները կ'ընտրուին թաղային ընդհանուր ժողովներու կողմէ, որոնք միշտ կը վերանորոգեն նախկին ընտրութեանց ղեկավարները, այսինքն՝ Ղալայի մէջ կ'ընտրուի հնչակեաններու ցանկը, իսկ Լիլաւայի մէջ՝ դաշնակցականներու։

Թաղային ընտրութիւններու ատեն վէճ ու կռիւը, նոյնիսկ ծեծկռտուքը անպակաս կ'ըլլայ։ Այդպիսի մէկ ընդհարումի ատեն Ալէք. Տէր Վարդանեանը կ'անարգուի դաշնակցական ղեկավարի մը կողմէ, որու մասին իմանալով, հնչակեան զինուորները որ Թաւրիզ կը գտնուէին՝ կը բարբոքին և կ'որոշեն ծեծով փոխադարձել։ Այդ պաշտօնը իր վրայ կ'առնէ Մհեր, և յարմար առիթով մը գաւազանի քանի մը հարուածներով կը վիրաւորէ Դաշնակցական կոմիտէի նախագահը՝ Տքթ. Ստեփանեանը։

Հնչակեան Գործադիրը երբ լուր կ'ունենայ կատարուածի մասին, խստիւ կը դատապարտէ հեղինակները և Մհերն ալ երեք ամսուայ տնային բանտարկութեան կ'ենթարկէ։ Այդ վիճակի մէջ կը գտնուէր Մհեր, իր տան մէջ արգելափակուած, երբ դաշնակ հերոսները, իրիկուան դէմ անոր տունը կ'երթան. կը կանչեն զինք փողոցի դուռը և կը յարձակին վրան, տեղն ու տեղը սպաննելով այն հերոսը, որ Գոլիցինի քաղաքներու հալածանքէն և համազարկերէն ազատած էր և ցարական Պալատը սարսափի մատնած։

Մհերի սպանութիւնը անօրինակ իրարանցում կը ստեղծէ ոչ միայն Թաւրիզի, այլ ամբողջ Պարսկաստանի և Կովկասի մէջ, ուր հնչակեան հերոսը մեծ անուն հանած էր իր քաջագործութիւններով։ Մասնաւորաբար Թիֆլիսի մշեցի աշխատաւորներու մէջ շատ մեծ յուզում կը ստեղծուի, նոյնիսկ դաշնակցական շարքերուն մէջ, ուր Մհեր մեծ թիւով հայրենակիցներ և բարեկամներ ունէր։

Հերոսի թաղումը տեղի կ'ունենայ Թաւրիզի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիին մէջ, աննախընթաց հանդիսաւորութեամբ և կը թաղուի նոյն եկեղեցիին բակը։

Մհերի սպանութեան առիթով Հնչակեան կեդրոնի կողմէ Թաւրիզ կը ղրկուի Վահան Մամիկոնեան, որ Թաւրիզ կը հասնի 12 հնչակեան զինուորներով։

Վ. Մամիկոնեանի և իրեն ուղեկցող զինուորներուն ներկայութիւնը Թաւրիզի մէջ մեծ իրարանցում կը ստեղծէ, մանաւանդ որ զինուորներու մէջ կը գտնուէր Մհերի քրոջ որդին՝ լեցուած վրէժխնդրութեամբ և ոխով։ Թաւրիզի մէջ ան հսկողութեան տակ կ'առնուի և տնային բանտարկութեան կ'ենթարկուի, մինչեւ կացութեան պարզուիլը։

Քաղաքի չէզոք շրջանակները, եղբայրասպան կռիւներու տեղի չտալու համար, միջնորդի դեր կը ստանձնեն և կը համոզեն կողմերը որպէսզի հաշտեցողութեան մը գան և վերջ տան արեան վրիժառութեան։

Այս պարագան կը նկատուի անհրաժեշտ՝ մանաւանդ այն պատճառով, որ սպանութեան լուրը Պարսկաստանի միւս քաղաքները հասնելուն պէս ամէն կողմ կը ստեղծուի ելեքտրականացած մթնոլորտ։ Հնչակեան մասնաճիւղերը կը կազմակերպեն հոգեհանգիստներ, իսկ դաշնակցական կոմիտէներն ալ՝ թռուցիկներով կ'արդարացնեն ոճիրը՝ Մհերը «սրիկայ» և «արբեցող» մը յայտարարելով և գոչելով...«պատիւ այն ձեռքին որ հրապարակը մաքրեց սրիկայէն»։ (Երիտ. Հայաստ. 1906, Յուլիս 4)։

Այս թռուցիկը հրատարակած է Էնզէլիի Դաշնակցական կոմիտէն։

Ի վերջոյ Թաւրիզի մէջ Հնչակեան Գործադիրը հանդիպում մը կ'ունենայ Դաշնակցութեան հետ, ուր կը ստորագրեն համաձայնագիր մը, 15 Դեկտ. 1906ին։

Ընդարձակ, և չափ յուզիչ ոճով խմբագրուած կոչը կը վերջանար հետեւեալ կերպով.

«Թող համերաշխութեան կոչը արձագանգ տայ ամենուրեք, ուր հայ սիրտ կայ՝ հայ ցաւի համար բաբախող, և իւրաքանչիւրը աշխատի համերաշխութեան հիմքի առաջին քարը դնել։

Մենք գնում ենք այդ ճանապարհով...

Կեցցէ՛ Հայ Յեղափոխութիւն,

Կեցցէ՛ համերաշխութիւն»։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ատրպատականի Կ. Կոմիտէ
Ս. Դ. Հնչակեան Կ. Պարսկաստանի Մ.Ճիւղերի Գործ. Յանձ.

Այս կոչը, արդարեւ իր բարերար ազդեցութիւնը կ'ունենայ և բորբոքած կիրքերը կը հանդարտին։

Սակայն շուտով յայտնի կ'ըլլայ, թէ այս անգամ ևս Դաշնակցութիւնը անկեղծ չէր եղած, այլ Հնչակեան տեռորիստական խումբին ներկայութիւնը զիրենք սարսափի մատնած էր և նման համաձայնագիր մը ստորագրած էին պարզապէս փորձանքը անցընելու համար....։

Հնչակեան կեդրոնը, ճանչնալով Դաշնակցութեան տեսակէտը նման հարցերու մէջ, չի բաժներ Թաւրիզի Գործադիրին գաղափարները և ծանր յանդիմանութեան կ'ենթարկէ իր ներկայացուցիչ՝ Վ. Մամիկոնեանը, որ դիւրաւ զոհ գացած էր Դաշնակցութեան լարած թակարդին։

Այս մասին լուրեր կը հասնին Թաւրիզ և կը նորոգուի վրէժի զգացումը։ Մհերի բուն տեռորիստը, դաշնակցական Զուլումաթ, կը փախչի դէպի Թեհրան։ Ճամբուն վրայ, Ղազվին քաղաքին մէջ ան կ'իյնայ հնչակեաններուն ձեռքը, սակայն Դաշնակցութիւնը կառավարական միջոցներով կը յաջողի հնչակեան վրիժառու ձեռքերէն ազատել ոճրագործը և փախցնել Կովկաս։ Հոն ալ մշեցի բանուորները ամենուրեք կը հալածեն Զուլումաթը, որ հարկադրուած կ'ըլլայ միշտ գաղտագողի պտըտիլ։ Ի վերջոյ 1908ին, Զուլումաթ դաշնակցական խումբով մը կը վերադառնայ Թաւրիզ՝ մասնակցելու համար սահմանադրական կռիւներուն։ Ան, Խոյի մօտ տեղի ունեցած կռուի մը ընթացքին զոհ կ'երթայ և իր հետ կը գոցուի Մհերի մահուան հարցը։ Իսկ ոճիրին բուն կազմակերպիչը՝ զինագործ Պետրոս կը փախչի Եւրոպա, կը հաստատուի Զուիցերիա ու այլեւս չի համարձակիր Պարսկաստան վերադառնալ։

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հնչակեան կուսակցութիւնը պարսկական սահմանադրական շարժումներու ժամանակ կը բերէ գործօն մասնակցութիւն, ըլլա՛յ Ատրպատականի, ըլլա՛յ Թեհրանի ճակատներուն վրայ։

1908ին Թաւրիզի մէջ ժողովրդական հերոս մը, Սաթթար Խան, կ'անցնի յեղափոխական շարժման գլուխը և կը կազմէ կամաւորական խումբեր։ Սաթթար Խանին կը պակսէր զէնք և յեղափոխական փորձառութիւն։ Այդ առթիւ անոր օգնութեան կը հասնին Հնչակեան և Դաշնակցական տեղական մարմինները։ Դաշնակցութիւնը Կովկասէն և Թաւրքիայէն կը բերէ զինուորներու փոքրաթիւ խումբ մը՝ Քեռիի գլխաւորութեամբ։

Հնչակեան Գործադիրը հոն իր տրամադրութեան տակ ունէր 80 հրացան, որոնք ամբողջութեամբ կը յանձնէ Սաթթար Խանին, իսկ Թիֆլիսէն Թաւրիզ կը հասնի 135 վրացիներէ կազմուած զինուորական խումբ մը, գլխաւորութեամբ Սեդրակ Բանուորեանի։ Խումբը ղրկած էր Ռուս. Սոց. Դեմ. Բան. կուսակցութիւնը։

Թաւրիզի Գործադիրի որոշումով Ռաֆայէլ Մովսիսեան կը մեկնի Թիֆլիս՝ կռուող ուժեր և զէնք բերելու համար, կուսակցական գծով։

Թիֆլիսի մէջ արդէն կազմուած էր պարսիկ յեղափոխականներէ մարմին մը, որ այդ նպատակով կ'աշխատէր։ Մովսիսեան Թիֆլիսի մեր ընկերներու միջոցաւ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ այդ մարմնին հետ՝ աւելի ծրագրուած աշխատանք տանելու նպատակով։

Աշխատանքներուն գործօն մասնակցութիւն կը բերէ Հնչակեան նշանաւոր գաղափարախօս Ֆլորա Վարդանեան, որուն տան մէջ իսկ տեղի կ'ունենան բանակցութիւնները։

Երկար բանակցութիւններէ ետք կարելի կ'ըլլայ հիմնել պարսիկ առաջին Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, Էջթիմայունը Ամիյուն անուան տակ, որուն ծրագիրը կը կազմուի տառացիօրէն Հնչակեան ծրագրի սոցիալիստական սկզբունքներուն վրայ։

Կը կազմուի առաջին կեդրոնական Վարչութիւնը՝ մասնակցութեամբ հայ և պարսիկ յեղափոխականներու. Սատըղավ՝ նախագահ, Եուսէֆ Խալխալի՝ քարտուղար, Սեդրակ Բանուորեան՝ խորհրդական, Ֆլորա Վարդանեան՝ գանձապահ, Ռաֆայէլ Մովսիսեան՝ խորհրդական։ Սաթթար Խանը կը նշանակուի Թաւրիզի յեղափոխական շարժումներու զինուորական ընդհանուր ղեկավար։

Նորակազմ կեդրոնը յարաբերութեան մէջ կը մտնայ Թիֆլիսի Հնչակեան Գործադիրին հետ և ձեռք կը բերէ բաւականաչափ զինամթերք և կամաւորներ, որոնք Բագուի վրայով կ'անցնին Էնզելի։

Թաւրիզի մէջ ալ կը կազմուի զինուորական գաղտնի խորհուրդ մը, որուն կը մասնակցին Սաթթար Խան, Պաղըր Խան, Սեդրակ Բանուորեան, Ռոսթոմ Ղարախանեան՝ դաշնակցական, Ռաֆայէլ Մովսիսեան՝ հնչակեան։ Բանուորեանը կը ներկայացնէր Սոցիալ Դեմոկրատ հայ հատուածը։

Ստորեւ կու տանք Էջթիմայունը Ամիյուն—Հնչակեան համաձայնագրին պատճէնը, ինչպէս նաեւ փաստաթուղթ մըն ալ՝ Հնչակեան կուսակցութեան բերած գնահատելի ծառայութեան վերաբերմամբ։

«Մենք, պարսիկ մուճահիտներս, Էջթիմայունը Ամիյուն կուսակցութիւնս, Հնչակեան կուսակցութեան հետ ներկայ դաշնագրով պայմանաւորւեցանք և ուխտեցինք, որ այս թուականէն սկսեալ միացեալ ուժերով աշխատինք և հարկ եղած զոհողութիւնները կատարենք Պարսկաստանի սահմանադրութեան հաստատումին համար և այդ ուղղութեամբ տանելիք մեր բոլոր քայլերը պիտի ըլլան Հնչակեան կուսակցութեան համաձայնութեամբ և անոր հետ միասին»։

Այնուհետեւ կը յիշուին համաձայնութեան 9ը կէտերը։

Համաձայնագիրը կը կրէ 17 Նոյեմբեր 1908 թուականը, երկու կողմերու ստորագրութեամբ։

Սոյն համաձայնագրի ստորագրումէն 25 օր ետք, Դեկտ. 22ին՝ Հընչակեան մասնաճիւղը Էջթիմայունին կը յանձնէ բաւականաչափ զէնք և կը ստանայ համապատասխան ընկալագիր։

Էջթիմայունը և Հնչակեան մասնաճիւղը այնուհետեւ յարաբերութեան մէջ կը մտնեն Ռուս Սոցիալ Դեմոկրատ Բանուորական կուսակցութեան հետ, որ 23 կամաւորներով իր մասնակցութիւնը կը բերէ Պարսկաստանի յեղափոխական կռիւներուն, առաջնորդութեամբ՝ ծանօթ Վալիքոյի։

Հազիւ մէկ ամիս ետք, յեղափոխական ուժերը կը գրաւեն Ռաշտի կառավարական պալատը։ Կռիւներուն մէջ առաջին անգամ կը տեսնուի Եփրեմը, որպէս պարզ զինուոր մը։ Ան իր ձեռքն ունէր Կարապետ Մարտիրոսեանի մասին հրացանը, որ կը պատկանէր Հնչակեան կուսակցութեան...

Ռաշտը գրաւելէ յետոյ կը ծրագրուի յարձակման յաջորդ նպատակակէտը։ Արշաւախումբը կը բաղկանայ եօթը խումբերէ, որոնք են.—

1. Սոց Դեմ. վրացիներու խումբը, 23 հոգի, խմբապետութեամբ Վալիքոյի,

2. Ս. Դ. Հնչակեան խումբը, 21 հոգի, խմբապետութեամբ՝ Պետրոս Մելիք Անդրէասեանի,

3. Էջթիմայունը Ամիյուն, 50 հոգի, խմբապետութեամբ՝ Ղոլամ Հիւսէին Խանի, զինուած Թիֆլիսի մէջ, Հնչակեան զէնքերով,

4. Հ. Յ. Դաշնակցութեան խումբը, 17 հոգի, զինուած Սարտար Աֆղամի զինարանէն բերուած կառավարական զէնքերով, խմբապետութեամբ՝ Եփրեմի,

5. Սաթթարական խումբը՝ 45 հոգի,

6. «Բարկ» խումբը՝ 46 հոգի,

7. Կովկասեան Թուրքերու խումբը։

Կանոնաւոր կերպով կազմակերպուած այս խումբերէն զատ, կային ահագին թիւով անկախ կռուողներ, որոնք կը մտնեն Մոխզէ Սուլթանի հրամանատարութեան տակ։

Յեղափոխական ուժերը կը շարժին դէպի Թեհրան։ Մայրաքաղաքը կը յանձնուի և Սահմանադրութիւնը վերջնապէս կը հաստատուի։

Կռիւները վերջանալէ յետոյ, Հնչակեան կուսակցութիւնը կը պահանջէ զինուորներուն զինաթափումը։ Սակայն Հնչակեան խումբի ղեկավարը Պետրոս Մելիք Անդրէասեան, դաւաճանելով՝ իր խումբին զէնքերն ու զինուորները կը յանձնէ Եփրեմին, որպէս փոխարինութիւն կը ստանայ ոգելից ըմպելիներու տուրքերու վարչութեան կառավարիչի կարեւոր պաշտօնը և կը մեկնի Թաւրիզ, ուր կարճ ատենուան մէջ մեծ հարստութիւն ձեռք կը բերէ։

1914 թուի Յունուարի վերջերը, Թաւրիզ բնակած ցարական ուժերը, տեղի ունեցած ընդհանրումի մը հետեւանքով կախաղան կը հանեն մօտ 20 պարսիկ և մէկ հայ (Պետրոսը) յեղափոխականներ։

1909 Յուլիս 8ին, ամբողջ Պարսկաստանի մէջ կը տօնուի Սահմանադրութեան վերահաստատման տօնը։ Այս հանդիսաւոր առթիւ Հնչակեան կուսակցութեան շնորհաւորական և շնորհակալական գրութիւններ կը ղրկուին Սաթթար Խանի, Ատրպատականի Նահանգային Անջումանի և Ատրպատականի կուսակալութեան կողմէ։

Սահմանադրութեան հաստատումէն և կռիւներու դադարումէն ետք Հնչակեաններու օրինակին կը հետեւէին վրացիները, պահանջելով որ զինաթափ ըլլան խումբերը, երկրի մէջ բազմիշխանութիւն չստեղծելու համար։ Երբ անոնք ալ կը մերժուին, կը ձգեն ու կը քաշուին Պարսկաստանէն։ Ասպարէզը կը մնայ Եփրեմին ու Դաշնակցութեան, որոնք ազատօրէն կ'ընեն այն բոլորը, որոնք յատուկ են բաշիբոզուքներուն։ Երկար չի տեւեր Դաշնակց. Եփրեմի սիրուբառուքը։ Կը գժտուին և փոխադարձաբար զիրար կ'անարգեն։ Եփրեմի մահէն ետք, Դաշնակցութիւնը անոր անունը շահագործեց, ինչպէս ըրած էր Անդրանիկին։

Էնզելիի Հնչակեան կուսակցութեան գործակցութիւնը պարսիկ յեղափոխականներուն և անոնց գործնական օժանդակութիւնը կովկասէն դէպի Պարսկաստան փոխադրուող հայ, վրացի կամ պարսիկ կամաւորներուն, մեծ տպաւորութիւն թողած էր մասնաւորաբար Էնզելիի պարսիկ շրջանակներուն վրայ և բարձրացուցած անոր վարկն ու հեղինակութիւնը։ Հոն էր այդ օրերուն Հնչակեան Սիմոն Սիմոնեան՝ գիլանցին, որ ուսուցչական իր պաշտօնի բերումով մօտէն կապ ունէր հայ և պարսիկ երիտասարդութեան հետ, որոնց, ի մէջ այլոց կ'ուսուցանէր նաև քաղաքացիական գիտելիքներ և յեղափոխական գաղափարներ։ Անոր աշակերտներէն մին, Ղոլամ Հուսէին Խան Մուհամէտ, որ նախապէս թարգման եղած էր Թիֆլիսի պարսկական հիւպատոսարանին մէջ և մասնակցած էր Պարսիկ—Հնչակեան բանակցութիւններուն, Էնզէլիի մէջ ալ սերտ յարաբերութիւն կը մշակէ տեղւոյն մասնաճիւղի վարիչներուն հետ, որոնց հետ համախորհուրդ կ'որոշեն կազմակերպել առաջին պարսիկ Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը՝ միշտ հիմնուելով Հնչակեան ծրագրի սոցիալիստական սկզբունքներուն վրայ։ Կը ձեռնարկուի Հնչակեան կուսակցութեան ծրագրի թարգմանութեան, և կարգ մը փոփոխութիւններով զայն կը պատշաճեցնեն Պարսկաստանի ընկերային պայմաններուն։

Ծրագրի թարգմանութիւնը կատարուելէն ետք՝ Հնչակեան ղեկավարները խառն հանդիպում մը կ'ունենան խումբ մը պարսիկ երիտասարդներու հետ, վաւերացնելու և տպագրութեան յանձնելու համար։

Հնչակեան մասնաճիւղին կողմէ խորհրդակցութեան ներկայ կ'ըլլան Բալասան Մկրտիչեան, Գր. Եղիկեան, Ս. Սիմոնեան, Իսահակ Տէր Յովհաննիսեան, իսկ պարսիկներէն՝ Ապուլ Ղասէմ Ռըզզադէ, Ապուլֆէզլ Խան և Մուհամէտ։

Խորհրդակցական այս առաջին ժողովին կը յաջորդէ երկրորդ մըն ալ, որուն ներկայ կ'ըլլան երկուստեք աւելի թիւով ներկայացուցիչներ։ Հոն կ'որոշուի կազմել Հնչակեան մասնաճիւղ մը միմիայն պարսիկներէ կազմըւած և Պարսկաստանի մէջ գործելու մասնաւոր առաջադրութիւններով։ Պարսիկներէն մին, որ դէմ էր այս ծրագրին՝ կը հեռանայ ժողովէն։ Միւսները կը համաձայնին, միայն փոխանակ զատ մասնաճիւղ կազմելու, կ'որոշուի Էնզէլիի մասնաճիւղին միացնել պարսկական խումբ մը։ Կը կազմուի Խումբին դիւանը, որուն նախագահը կ'ըլլայ Ղոլամ Հուսէին Խան Մուհամէտը, քարտուղարը Ապուլ Ղասէմ Մըզզադէն, իսկ գանձապահը՝ Ապուլֆէզլ Խանը։ Խումբին առաջին ու անմիջական գործը կ'ըլլայ հրատարակութեան տալ պարսկերէն լեզուով Հնչակեան փոքրիկ գրքոյկ մը, որ կը կրէր «Ի՞նչ կ'ուզեն Սոցիալ Դեմոկրատները» խորագիրը, և կը պարունակէր տարրական գիտելիքներ սոցիալիզմի մասին։ Գրքոյկի ճակատին վրայ կար հետեւեալ վերտառութիւնը. — Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Էնզէլիի մասնաճիւղի ԻՐԱՆԻ խումբի—:

Հետզհետէ Խումբին շարքերը կը սկսին ստուարանալ նորանոր անդամներով, մեծ մասամբ նաւավարներով և ձկնորսներով: Սակայն հետագային դիտել կը տրուի որ Հնչակեան անունը պարսիկ շրջանակներուն մէջ հաշտ աչքով չի դիտուիր և հակառակորդներուն ու յետադիմական խաւերուն կողմէ այդ պարագան կը շահագործուի ի վնաս Խումբին, զայն ներկայացնելով հակաիսլամական շարժում մը: Պարսիկները առաջարկ կը ընեն Խումբին վրայէն հանել այդ անունը, որուն դէմ հնչակեանները ոչ մէկ առարկութիւն կ'ընեն և Խումբը կը փոխուի «ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱ» խմբակցութեան, 1911 Յունուար 11ին տեղի ունեցած խառն ժողովի մը մէջ:

Հնչակեան ծրագիրը, որ մինչ այդ տպագրուած էր, բայց հրապարակ չէր հանուած, լոյս կ'ընծայուի, փոխելով գրքոյկին կողքը, առանց յիշելու Հնչակեան անունը և զայն մկրտելով «ԾՐԱԳԻՐ ԻՐԱՆԻ ՍՈՑ. ԴԵՄՈԿՐԱՏ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ», սակայն կը պահուի մատենաշարի թուահամարը՝ 2:

Այս բաժանումը եղաւ ձեւական, որովհետեւ այնուհետեւ պարսիկ ընկերները՝ ա՛լ աւելի սերտ դարձուցին իրենց յարաբերութիւնները տեղւոյն Հնչակեան մասնաճիւղին հետ, ուրկէ կ'առնէին իրենց խորհուրդները, ցուցմունքները և հրահանգները, տրուած ըլլալով որ պարսիկները տակաւին շատ անփորձ էին և շատ մը հասարակական, ընկերային ու քաղաքական հարցեր իրենց համար դժուարալոյծ էին:

Շուտով մեր ընկերներու աջակցութեամբ կը պատրաստուի երրորդ գրքոյկ մը. «ՊԱՐՍԻԿ ՍՈՑ. ԴԵՄՈԿՐԱՏՆԵՐՈՒ ՏԵՍԱԿԷՏՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ» և կը հրատարակուի լայն ընդունելութիւն գտնելով:

Էնզէլիի մէջ սկսած համագործակցութիւնը կը ծաւալի Ռաշտ. անկից ետք, նաեւ Պարսկաստանի միւս քաղաքները: Այդ օրերուն Ռաշտ քաղաքի մէջ էին Ս. Սիմոնեան, Յարութիւն Յարութիւնեան, Սարգիս Մարտիրոսեան, Իսահակ Հովեան, որ եղբայրն էր Ս. Տաչիրին, որոնք մտերմական յարաբերութիւններ կը մշակէին Ջափուարական կուսակցութեան հետ: Ասոնց օգնութեամբ Հնչակեան մասնաճիւղը կը յաջողի Նահանգային Խորհուրդի անդամ ընտրել մեր ընկերներէն Յարութիւն Դոլսեանը: Ջափուարական կուսակցութեան ղեկավարին հետ՝ Միրզա Քերիմ Խանի, մասնաճիւղը կապ կը պահէր Իսահակ Հովեանի միջոցով: Էնզէլիի մասնաճիւղի մէջ մեծ դեր կատարած է նաև Աւագ Մելիք Ալլահվերտեանը, ռուս դեսպանատան գործավարը:

Լենինի Իսկրա (Կայծ) թերթը և անթիւ պրոշիւրներ կը ղրկուէին Էնզէլի, Ալէքսէյ Ալէքսէեւ Արէշովի միջոցով, որ կը ծառայէր «Պարսկական փոխադրական բիւրօ»ի մէջ: Այդ թերթն ու գրքոյկները հնչակեաններու միջոցով կը ղրկուէր Բագու, Աստարա և Էնզէլի: Բագուի Հնչակեան մասնաճիւղը զանոնք կը հասցնէր առ որ անկ է:

Պարսիկ յետադիմական կառավարութեան օրերուն, մեր ստորերկրեայ ընկերները մատնուեցան, հալածուեցան և ստիպուած եղան օտար քաղաքներ ապաստանիլ:

Հնչակեան շարժումը կը տարածուի նաև Ղազվին քաղաքի մէջ և մանաւանդ բուն մայրաքաղաքին՝ Թեհրանի մէջ, ուր կը գործէր Դր. Եղիկեան և նշանաւոր Հնչակեան կովկասեան գործիչ Գուրգէն Ոսկանեան, որ հետագային կը դառնայ Բագուի ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ թերթի պատասխանատուներէն: Կարեւոր է յիշել նաև այն պարագան, որ Էնզէլիի պարսիկ խումբի ղեկավար հիմնադիրներէն Մահթամէտ հետագային ընտրուեցաւ Խորհրդարանի անդամ՝ Քէյ Օսթովան անունով և միշտ երախտագէտ զգացումներ պահեց իր առաջին դաստիարակ՝ Հնչակեան կուսակցութեան հանդէպ: Իսկ Ապըլ Ղասէմ Ռըզազադէն, որ Հնչակեան խումբին քարտուղարն էր, դարձաւ նշանաւոր համայնավար գործիչ ու կառավարութեան անդամ, երբ Պոլշեւիկները Իրանի Գիլան կասպիական նահանգը ժամանակաւոր գրաւման ենթարկեցին:

Թեհրանի մէջ Հնչակեան մասնաճիւղը շատ զօրաւոր էր, որուն ղեկավարն էր Մանուէլ Մազեան, սեբաստացի, մէկը Հնչակեան զտարիւն և անձնազոհ գործիչներէն: Մազեան երկար տարիներէ ի վեր Պոլիս մնացած էր, ուսած էր կեդրոնականի մէջ և որպէս Հնչակեան՝ բանտարկուած էր և յետոյ, Օրմանեան Պատրիարքի ընտրութեան առթիւ տրուած կայսերական ֆերմանով բանտէն ազատուած էր: Նախ Կովկաս, ապա՝ Պարսկաստան ապաստանած էր: Հոն կը վայելէր մեծ յարգանք և ժողովրդականութիւն ոչ միայն հայութեան, այլ նաև պարսիկ առաջաւոր շրջանակներէ, ուր զինք կը նկատէին որպէս կատարեալ անձնուրաց ու ճշմարիտ յեղափոխական մը: Թեհրան եղած էին մինչ այդ ուրիշ Հնչակեան ղեկավարներ ալ, Վահան Մամիկոնեան, Գէորգ Ջիլինկիրեան, որ Կարնոյ ցոյցէն ետք Թեհրան գացած էր:

Այդ օրերուն Իրանի գահընկէց Շահը, Մամատ Ալի, որ ապաստան գտած էր Ռուսիա և կը բնակէր Օտեսայի մէջ, քաջալերուած էր արենակից՝ Սալար Դովլէի Քիրմանշահի շրջանին մէջ սկսած հակայեղափոխական շարժումներէն, Պարսկաստան կը վերադառնայ և իրեն հաւատարիմ մնացած ցեղախումբերու գլուխն անցած կը փորձէ արշաւել Թեհրանի վրայ: Պարսկաստանի բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, մոռնալով իրենց ներքին անհամաձայնութիւնները և գաղափարական տարակարծութիւնները, կը միանան և բուռն կերպով կը պայքարին սպառնացող հակայեղափոխութեան դէմ: Եւ որովհետեւ Սալար Դովլէն շատ աւելի վտանգաւոր հակառակորդ մըն էր, ինքը՝ Շահը, կ'որոշէ տեռորի ենթարկել զայն և մէկ անգամ ընդ միշտ ազատիլ այդ հակայեղափոխականէն:

Տեռորի գործը յանձն կ'առնեն Հնչակեան երկու անձնազոհ ընկերներ, Մանուէլ Մազեան և Տիգրան Դաղանճեան, որոնք այդ նպատակով կը մեկնին Քիրմանշահ:

Երկու անձնուրաց Հնչակեանները կը հասնին Քիրմանշահ, սակայն չեն յաջողիր իրենց առաքելութեան մէջ: Երկուքն ալ կը ձերբակալուին և կախաղան կը հանուին:

1911ին Աստրախանէն Թաւրիզ կ'երթայ վեթերան Հնչակեան՝ Վահան Մարսեան, իսկական անունով՝ Ղուկասեան, որ տեղւոյն մասնաճիւղի օժանդակութեամբ կը սկսի «Ջանգ»ի հրատարակութեան, որպէս Հնչակեան պաշտօնական օրգան:

«Ջանգ»ի հրատարակութիւնը մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ և լայն տարածում կ՚ունենայ ամբողջ Պարսկաստանի մէջ, որպէս առաջին սոցիալիստական, յառաջդիմական թերթ։ Թերթը կ՚ունենայ իր խմբագրական կազմը, գլխաւորութեամբ Ալ. Տէր Վարդանեանի։ Քանի մը առիթներով թերթը հրատարակուած է ուրիշ ընկերներու խմբագրութեամբ, Լութֆիկ Տատեան, Առաքէլ Պատմագրեան, Սեդրակ Աւագեան, և այլն։

Պարսկաստանի հակայեղափոխական շարժումներու և Դաշնակցութեան դէմ մղած պայքարը իր դէմ կը հանէ բուռն թշնամութիւններ, որոնք կը յանդին անոր խմբագրին՝ Ալ. Տէր Վարդանեանի վրայ կատարուած տմարդի յարձակման, որ տեղի կ՚ունենայ դաշնակցական զինուորներու կողմէն 1911 Ապրիլ 3ին, թատերական ներկայացման մը աւարտումէն ետք, Արամեան դպրոցի սրահին մէջ։ Գլխուն վրայ ստացած վէրքերը շուտով կը դարմանուին և «Զանգ» կը դառնայ Պարսկաստանի ամէնէն փնտռուած թերթը։

Այդ շրջանի Թաւրիզի Հնչակեան ամէնէն կորովի կուսակցականներն էին Ալ. Տէր Վարդանեան, Ալ. Տէր Կարապետեան, Լութֆիկ Տատեան, Առաքէլ Պատմագրեան, Վարդան Վասիլեան, Գր. Ազաջանեան, Աս. Մ. Մխիթարեան, Միրզա Մ. Սայադեան, որոնք կը վարէին թէ՛ կուսակցական և թէ՛ դպրոցի ու եկեղեցիի հոգաբարձական աշխատանքները, իրենց հետ ունենալով հարիւրէ աւելի անդամներ։

ՑԱՐԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒՆ ԴԷՄ

Թաւրիզի մէջ Հնչակեան կուսակցութիւնը և անոր գործունէութիւնը կ՚ընդարձակուէր։ Երիտասարդներու ջանքերով կը բացուի ընդարձակ ակումբ մը, որ իր ժողովներով, դասախօսութիւններով, հանդէսներով՝ կուգար ամբողջացնել «Զանգ»ը։

Այդ օրերուն (1911) ցարական կառավարութեան Պարսկաստանի մէջ վարած քաղաքականութիւնը, բռնութիւնները խոր դժգոհութիւններ առաջ կը բերէին պարսիկ յառաջադէմ տարրին մէջ։ Պարսիկ դեմոկրատները համակիր էին հնչակեաններուն ազատամիտ փրոփականտին։

Սաթթար Խանի օրերէն սկսած հնչակեանները կը նպաստէին պարսիկ ուժերուն։ Թիֆլիսի Գործադիր Մարմինը կը շարունակէր գործակցութիւնը պարսիկ դեմոկրատներու հետ՝ նիւթապէս և բարոյապէս։ Անոնց տրամադրութեան տակ կը դնէր մեծ քանակութեամբ զէնք և կռուող ուժեր։

Ցարական ուժերը թնդանօթով կը ռմբակոծէին քաղաքի միջնաբերդը՝ ուր ապաստանած էին հայրենասէրներու զինուած ուժերը։ Անոնց մէկ մասը ջարդուեցան, իսկ մնացեալները փախան։

Հիւպատոս Միլլէրը՝ առնելին կախել տալով Հնչակեան Պետրոս Մելիք Անդրէասեանը, չէր մոռցեր «Զանգ»ի հաշիւը մաքրել։ Թերթը ժամանակաւոր դադարի ենթարկուեցաւ։

Ցարական զօրքերը հին ռեժիմը հաստատելէ ետք՝ քաշուեցան Պարսկաստանէն։ Հնչակեաններու համար շնչելիք մթնոլորտ մնացած չէր, ամէն մարդ իր տեղը նստեցաւ։

1914Ի ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պարսկաստանը հին ռեժիմով կը կառավարուէր։ Թուրքիոյ ազդեցութիւնը տարածուեցաւ մինչև Ուրմիա, Սալմաստ, Թաւրիզ, Թեհրան, Ռաշտ

և Էնզէլի, որով անկարելի դարձաւ ազատ խօսքով և մամուլով արտայայտուիլ։

Խոյի ժողովուրդը ենթարկուեցաւ կոտորածի, իսկ մնացեալ քաղաքներու ժողովուրդին մեծ մասը գաղթեց Կովկաս։

Էնզէլիի, Ռաշտի, Ղազվինի՝ հայկական կեանքն ալ ճնշումներու տակ էր։ Ընկերներ Սիմոն Սիմոնեան և Բալասան Մկրտիչեան կը շարունակէին կապ պահպանել Կովկասի հետ։

Ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան պայթումով՝ Հայաստանի բանակները նահանջեցին դէպի տուն։ Պարսկաստանէն՝ Պաղատի գրաւման մասնակցող Զօր. Բարաթովի բանակի նահանջի առեն, իրենց հետ բերած էին Միջագետքէն կամաւորներու կարաւան մը՝ Արսէն Կիտուրի գլխաւորութեամբ, որոնք հիւրասիրուեցան Սիմոնեանի ընդարձակ պարտէզին մէջ և ապա նաւով զրկուեցան Բագու՝ Հնչակեան ներկայացուցիչ Գուրգէն Ուշաւնիի մօտ, ուրկէ անցան Անդրանիկին բանակը։

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ 1898-1915Ի ՄԻՋԵՒ

1896—9 թուականներուն կեդրոնի քայքայուած վիճակը իր տխուր անդրադարձը ունեցաւ նաեւ Սալմաստի մասնաճիւղին վրայ։ Դրօեցի ընկերները՝ բոլորն ալ հեռացան. իսկ Սալմաստ մնացին միայն խմբապետ Աւօն, Դանիէլը և Տօնօն՝ երեքն ալ մշեցի՝ քաջ և փորձուած ռազմիկներ։ Անոնց պաշտօն տրուած էր հսկել կուսակցական պահեստներու և գոյքերու վրայ, իսկ կազմակերպչական գործերու ղեկավարութիւնը և դուրսի հետ կապի պահպանումը ձգուած էր Տեղական Վարչութեան։ Սալմաստի Հնչակեան մասնաճիւղի Վարչութիւնը կը գտնուէր Փայաջուկ, որուն ամբողջ բնակչութիւնը Հնչակեան էր։ Պէտք է նշել որ Փայաջուկի մեծ զաւակ և հայ նշանաւոր գրող Րաֆֆիի բոլոր հարազատները—մայրը՝ Զէյրան, քոյրը՝ Ջավահիր, (որ ներկայիս Երեւան է), եղբայրը՝ Տիգրան, հօրեղբօր որդիները՝ Լեւոն և Գէորգ, քրոջ որդիները՝ Ռուբէն և Զարո և միւսները՝ բոլորը գործօն հնչակեաններ եղած են և գնահատելի աշխատանքներ կատարած։ Բացի Փայաջուկէն՝ Հնչակեան կազմակերպութիւններ կային Սալմաստի լեռնային մասին մէջ գտնուող Սարամերիկ գիւղը, որ կարեւոր կայան էր երթեւեկող խումբերու և գործիչներու։ Այդ գիւղին կազմակերպութեան հոգին կը հանդիսանար բացառիկ եռանդով և անձնուիրութեամբ օժտուած տեղացի ընկեր Զաքէն և իր երկու մարտիկ որդիները։ Կար նաեւ լաւ կազմակերպուած խումբ Սավրա գիւղին մէջ և բազմաթիւ անհատ ընկերներ ուրիշ գիւղերու մէջ։ Կազմակերպութիւններ կային նաեւ Ջուլֆայի գծի վրայ գտնուող Խոյ քաղաքը և Սէյտավար հայաբնակ գիւղը, որոնց ղեկավարն էր ընկեր Աւետիսեանը, ամբասիր և գաղափարական՝ տեղացի գործիչ մը, որ հետագային սպաննուեցաւ Թուրքերու կողմէ։

Այդ ժամանակ էր որ իր ծննդավայրն եկաւ ամառուան արձակուրդները անցընելու համար Խարքովի Գիմնազիայի ուսանող Վ. Մարսեանը։ Անոր ջանքերով վերակազմուեցաւ և գործօն աշխատանքներու անցաւ գիւղի հայ երիտասարդութիւնը։ Սկսան կանոնաւոր ժողովներ, դասախօսութիւններ, հաւաքական ընթերցանութիւններ։ Հիմը դրուեցաւ «Րաֆֆի» գրադարան-ընթերցարանին և բարեկարգուեցաւ դպրոցը։ Վ. Մարսեանի և Լ. Մելիք Յակոբեանի նախաձեռնութեամբ և ջանքերով կառուցուեցաւ դպրոցին կից 300 աթոռ ունեցող թատերասրահը։ Այսպիսով Փայաջուկի կազմակերպչական և մշակութային աշխատանքները նոր թափ ու ընթացք ստացան։

Սահմանի այն կողմը տեղի ունեցող հայերու անընդհատ ջարդերու հետեւանքով, Սալմաստ ապաստանած էին մեծ թիւով Աղբակեցի հայեր բոլորն ալ կողոպտուած և խղճալի վիճակի մէջ։ Տաճկաց հիւպատոսը օգտուելով այդ հանգամանքէն, ուզեց նոր հալածանքներ ստեղծել հայերու դէմ, անոր բողոքներուն և պնդումներուն վրայ պարսիկ իշխանութիւնները ձերբակալեցին իբրեւ ֆետայիներ ինը տաճկահայեր, որոնք կը պահուէին Դիլմանի (գաւառի վարչական կեդրոնը) բանտին մէջ։ Հիւպատոսը կը պահանջէր, որ բանտարկուածները՝ որպէս տաճկահպատակներ իրեն յանձնուէին Թուրքիա ղրկուելու համար, ուր անոնց, անկասկած, կը սպասէր անխուսափելի մահը։ Պարսիկները սկիզբը դէմ էին տալ, բայց ի վերջոյ ստիպուած եղան ճնշումի տակ իրենց համաձայնութիւնը տալ։ Բանտարկեալները տեղեկանալով այս մասին, բարեկամներու և պահակներու օգնութեամբ, գիշերով, կը ծակեն բանտի պատը և փախչելով կ՚ապաստանին Մահլամ՝ զուտ հայաբնակ գիւղի մօտերը գտնուող ամայի աշտարակ մը։ Հետեւեալ օրը հիւպատոսի պահանջով և անոր անմիջական մասնակցութեամբ պարսիկ հրամանատար Զարղամը իր զինուորներով և քրտական Շիկակ ցեղի զինուած խումբերով սկսան ընդհանուր խուզարկութիւններու, բայց առանց որեւէ արդիւնքի։ Եւ այն ժամանակ երբ կառավարութիւնը որոշած էր դադրեցնել խուզարկութիւնները՝ կը մատնուի փախստականներու թաքստոցը։ Անմիջապէս զօրքը և քիւրտերը կը շրջապատեն աշտարակը և կը ռմբակոծեն։ Ինը հոգին ալ կը սպաննուին, իսկ քիւրտերը կտրելով անոնց գլուխները իրենց նիզակներու վրայ կ՚անցնեն և յաղթականօրէն կը վերադառնան Սոմայ։ Սակայն արթուն էր յեղափոխական Նեմեզիդան։ Այդ օրուան գիշերն իսկ հնչակեան խմբապետ մշեցի Աւօն՝ Փայաջուկէն կ՚անցնի և դաշտին մէջ բանակած զօրքերու մէջէն Մահլամ գիւղը և տեռորի կ՚ենթարկէ մատնիչ Զաքէն և իր հարսը։ Տեռորական այդ յանդուգն ակտը որ կատարուեցաւ անմիջականօրէն այնպիսի սարսափ ազդեց Զարղամի վրայ որ ան վախնալով որ ինքն ալ կրնայ ենթարկուիլ նման վրիժառութեան՝ շուտով ձգեց իր պաշտօնը և հեռացաւ Սալմաստէն։

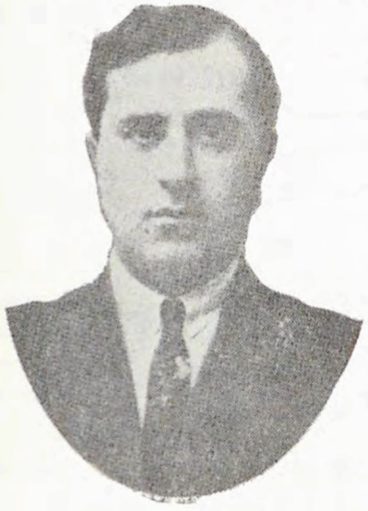
ՎԱՀԱՆ ՄԱՐՍԵԱՆ

1899 թուականին Սալմաստ եկաւ գործիչի պաշտօնով Մուրատ Տէր-տէրեանը (Սեբաստիոյ Խորոխոնկ գիւղացի) բարձրահասակ, յաղթանդամ և քաջ երիտասարդ մը. ան թէ՛ մտաւորական և թէ՛ մարտական գնահատելի ոյժ էր։ Սեբաստացի Մուրատը ուսումը ստացած էր Պոլսոյ Ռոպերթ Քոլէճէն, գտնուած էր Լոնտոն և տիրապետած էր Անգլերէնի։ Ան ստանձնեց Փայաջուկի դպրոցի ուսուցչի պաշտօնը, աշխուժացուց կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքները և սերտացուց շրջակայ գիւղերու հետ ունեցած կապը։ Ս. Մուրատի անմիջական աջակիցն ու զինակիցն էր խմբապետ Աւօն։ Անոնք զիրար կը լրացնէին և միասին անպարտելի ոյժ կը ներկայացնէին։ Սալմաստցիք չափազանց կը յարգէին և կը սիրէին այդ երկու տիպար յեղափոխականները և անոնց հեղինակութիւնը շատ մեծ էր բոլոր գիւղերուն մէջ։ Այդ հանգամանքը խանգարած էր կարգ մը կուսակցական հակառակորդներու քունը և հանգիստը։ Սեբաստացի Մուրատը և Աւօն շաբաթը քանի մը անգամ գիշերով կ՚երթային Սավրա և Սարամերիկ գիւղերը՝ հսկելու և ղեկավարելու այդ տեղերու խումբերու աշխատանքները։ Այդ այցելութիւններու մասին տեղեակ ըլլալով, նամարտ հակառակորդները 10—15 հոգիով՝ դարանակալ Փայաջուկի մօտերը գիշերուան ժամը 11ին կը յարձակին Մուրատի և Աւոյի վրայ։ Կը սպաննուի Աւօն, իսկ ծանրօրէն վիրաւորուած Մուրատը կերպով մը կը նետուի մօտակայ փոսի մը մէջ և կը դիմադրէ, մինչեւ որ հրացանաձգութեան ձայները լսելով գիւղացիք օգնութեան կը հասնին։ Տմարդի մարդասպանները կը դիմեն փախուստի։ Գիւղացիք դառն մորմոքով Աւոյի դիակը և արիւնաքամ ու զգայազիրկ Մուրատը կը փոխադրեն գիւղ։ Յաջորդ օրը խուռն բազմութեան մը ներկայութեան տակ ունեցաւ հերոս խմբապետ Աւոյի հանդիսաւոր թաղումը։ Խմբապետ Աւօն՝ այդ անզուգական հերոս մարտիկը,՝ իր ամբողջ կեանքը նուիրած էր հայ ազատագրութեան շարժման, մեծ հմտութեամբ բազմաթիւ զինատար խումբեր և գործիչներ մտցուցած էր Երկիր, շարք մը ահաբեկական յանդուգն գործեր կատարած էր Տաճկահայաստանի, Աթէնքի մէջ և այլուր, անվերջ արիւնոտ մարտեր մղած էր հայ ժողովուրդի դարաւոր թշնամիին դէմ։ Այդ անզուգական հերոսը իր մահը գտաւ ոչ թէ կռուի դաշտին մէջ, այլ թիկունքէն ստացած եղբայրասպան հայերու գնդակէն։

Մուրատ լման չապաքինած, սկսած էր ուսուցչական գործին, երբ ենթարկուեցաւ երկրորդ մահափորձի մը։

Օր մը՝ կովկասէն եկած մարտիկներ՝ Գէորգ և Սիմոն, Փայաջուկէն Սարամերիկ կ՚երթան ժողովի։ Անոնց բացակայութիւնը յարմար առիթ նկատելով 4 դաշնակցականներ գաղտնի կը հեռանան Սարամերիկէն և կ՚երթան Փայաջուկ Մուրատը սպաննելու նպատակով։ Մուրատ՝ կանգնած կ՚ըլլայ դըպրոցի բակին մէջ, երբ զինուած դաշնակցականներէն՝ երեքը դուրսը պահակ կը կենան և ուրիշ երեք հոգի կը մտնեն բակը և վէճի կը բռնուին Մուրատին հետ։ Այն պահուն, երբ մերկացուած դաշոյններով կը յարձակին Մուրատի վրան, խնդիրէն անտեղեակ բակ կը մտնէ հնչակեան Դանիէլը և տեսնելով ընկերոջը սպառնացող վտանգը, կը հանէ մօտը գտնուող դանակը և կը յարձակի Շահէնի վրայ և քանի մը հարուածներով գետին կը տապալէ զայն, իսկ Մուրատի արձակած գնդակէն կը վիրաւորուի Գրիգորը, միւսները կը փախչին։ Գրիգորի (Ալքասիկ) և անոր ընկերներուն կատարած նման մի քանի քըստմնելի արարքներէն ետք՝ Դաշնակցութիւնը ստիպուած եղաւ զանոնք արտաքսել իր շարքերէն։

Այդ ժամանակ Հաֆթվան գիւղին մէջ կ՚ապրէին երկու կարեւոր վանեցի Արմենական եղբայրներ՝ Արսէն և Տիգրան Օտեաններ։ Արսէնը շուտով քահանայ ձեռնադրուեցաւ և չէզոքացաւ, մինչ Տիգրանը չփման մտնելով Վ. Մարսեանի հետ, կը ծանօթանայ մարքսիզմին և Հնչակեան ծրագրին. կը մկրտուի հնչակեան և Ասօ կեղծ անունով կուսակցական խոշոր աշխատանքներ կը կատարէ Կովկասի և Տաճկաստանի մէջ որպէս կազմակերպիչ, լրագրող, խմբագիր։ 1915ին Հնչակեան չորս այլ գործիչներու հետ խեղդամահ եղաւ Վանի բանտին մէջ։

Սեբաստացի Մուրատը որոշ գործի համար Կովկաս կանչուելով կը ղըրկուի Տաճկաստան։ Անոր հեռանալէն յետոյ Սալմաստի մէջ կուսակցական ներկայացուցիչներ նշանակուեցան երեւանցի ուսուցիչ Արշակ Ջիթախեանը և անկէ յետոյ Տիգրան Ղազանճեանը։ Այս վերջինը՝ իր եռանդուն ու յանդուգն գործունէութեան շնորհիւ մեծ հեղինակութիւն և յարգանք կը վայելէր ո՛չ միայն հայ, այլ և պարսիկ և քիւրտ շրջաններու մէջ։ Ղազանճեանի Սալմաստէն հեռանալէն յետոյ, ամարուան արձակուրդներուն կրկին իր ծննդավայրը կու գայ Վ. Մարսեան, որուն առաջին գործը կ՚ըլլայ վերականգնել Վանի մասնաճիւղի հետ խանգարուած կապը։ Վան ուղարկուած սուրհանդակը շուտով կը վերադառնայ, իր հետ բերելով շարք մը կարեւոր գրութիւններ, Կայծունիի (Աբրահամ Բրուտեան) ընդարձակ տեղեկագիրը Կեդրոն ուղարկելու համար և մասնաճիւղին կողմէ հրատարակուող խմորատիպ «Կոչնակ» թերթի թիւերը։ Շուտով Սալմաստ եկան Վանի մասնաճիւղի ներկայացուցիչներ՝ Համբի Ցոլակը (Արծրունին) և Խորոզեանը՝ որոշ յանձնարարութիւններով։ Տեղի ունեցան խորհրդակցական քանի մը ժողովներ՝ մասնակցութեամբ մօտակայ գիւղերու և Ուրմիոյ շրջանի ներկայացուցիչներուն։ Այդ ժողովներուն մէջ քննուեցան կազմակերպչական զանազան խընդիրներ, Վանի մասնաճիւղի մի քանի առաջարկները և մշակուեցաւ առաջիկայ գործունէութեան ծրագիրը։ Ժողովները վերջանալէ յետոյ, Արծրունին և Խորոզեանը վերադարձան Վան՝ զեկուցելու համար այդ ժողովներու որոշումներուն մասին, որմէ ետք Արծրունին կրկին վերադարձաւ Սալմաստ մասնակցելու համար ծրագրուած նոր աշխատանքներուն։

Հնչակեաններուն մէջ յառաջացած այդ նոր եռուզեռը խանգարած էր դաշնակցականներուն քունն ու հանգիստը և անոնք որոշեցին կազմակերպել նոր «Խանասորեան արշաւանք» մը, գրաւելու համար հնչակեաններուն միջնաբերդը՝ Փայաջուկ գիւղը։ Գիշեր մը, 15—20 զինուած դաշնակցական ֆէտայիներ գաղտագողի կը մտնեն Փայաջուկ, կը գրաւեն գիւղի մեծ քարաշէն եկեղեցին և տանիքին վրայ դիրք բռնելով կը սկսին հրացանաձգութեան։ Ցանկարծակիի եկած հնչակեանները — Արծրունին, Դանիէլը, Տօնօն, Աւօն և քանի մը ուրիշներ — տեղեկանալով եղելութեան, անմիջապէս դիրք կը բռնեն մօտակայ բարձր տանիքին վրայ և կը սկսին կռիւի։ Շուտով մօտակայ գիւղերէն հնչակեաններ օգնութեան կը հասնին և կռիւը աւելի կատաղի բընոյթ կը ստանայ, որուն ընթացքին կը սպաննուին երկու անմեղ գիւղացիներ։ Երեկոյեան մօտ Դիլմանէն լուր կը ստացուի որ կառավարութեան զօրքերը Փայաջուկ կու գան՝ կռուողները ձերբակալելու համար։ Անմիջապէս կռիւը կը դադրի և հակառակորդները իրարու խառնուելով՝ կ՚անցնին մօտակայ Ղալասար գիւղը, ուր տեղի կ՚ունենայ հաշտութիւն կողմերու միջեւ։

Այդ դէպքերէն ետք՝ Կովկասէն Սալմաստ եկան Հնչակեան նշանաւոր խմբապետ սասունցի Տօնօն՝ խումբ մը մարտիկներով, որուն ղեկավարութեան տակ կազմակերպուեցաւ Սալմաստի Հնչակեան Զինուորական Մարմինը։

Մէկ երկու խնդիրներու կապակցութեամբ հարկ կը համարենք քանի մը խօսք ընել Ուրմիոյ Հնչակեան շրջանի մասին։ Այդ շրջանին մէջ՝ բացի քաղաքէն՝ Հնչակեան ուժեղ մասնաճիւղեր կային Ռահվա և Բարառու զուտ հայաբնակ գիւղերուն մէջ, իսկ շարք մը փոքր գիւղերու մէջ կային կազմակերպուած խումբեր, որոնց կը մասնակցէին նաև ասորիներ։ Ուրմիոյ շրջանի առաջին Հնչակեան գործիչները և կազմակերպիչները եղած են ղարաբաղցի Վարդադարը («Շանթ» խումբի մարտիկներէն), մարաղեցի Բաբախեանը, Աւօն, Վ. Մարսեանը, Յովհաննէս Ջանչեանը և ուրիշներ։ Ուրմիոյ շրջանի Մար Գեավար և Թար Գեավար գաւառները կը գտնուէին պարսկատաճկական սահմանագլխի վրայ, ուր կային ասորական չորս լեռնային գիւղեր, որոնցմէ ամենամեծն էր Մավանայ գիւղը։ Այդ ասորի չէլլօները յայտնի էին որպէս քաջ կռուողներ և բոլորն ալ զինուած էին. ուստի, պարսից կառավարութիւնը անոնց յանձնած էր սահմանի պաշտպանութիւնը։ 1901 թուին չէլլօներու գիւղերը՝ տաճիկներու թելադրութեամբ՝ ենթարկուեցան քիւրտ աշիրէթներու յարձակման։ Սկիզբը չէլլօները մեծ ջարդ տուին

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՏՕՆՈՅԻ ԽՈՒՄԲԸ

քիւրտերուն, բայց այս վերջինները շուտով բազմաթիւ օգնական ույժեր ըստացան մօտակայ աշիրէթներէն և չէլլօներու դրութիւնը դարձաւ վտանգաւոր։ Շարունակելով իրենց յուսահատ կռիւը, չէլլօները կ'որոշեն դիմել հայ յեղափոխականներու օգնութեան։

Մավանայէն ուղարկուած ներկայացուցիչները, ուրեմն, գալով Ուրմի և իրենց հետ վերցնելով քանի մը տեղացի ականաւոր ասորիներ, կը ներկայանան Վ. Մարսեանի և յանձնելով անոր Հնչակեան կուսակցութեան ուղղուած գրաւոր դիմումը, կը խնդրեն հնչակեաններու եղբայրական օգնութիւնը։ Հնչակեանները ուրախութեամբ կ'ընդառաջեն չէլլօներու դիմումին և անմիջապէս Ռահվայէն և Բարառուէն խումբ մը Հնչակեան մարտիկներ կ'ուղարկեն անոնց օգնութեան, իսկ քանի մը օր ետք եղած հրահանգի համաձայն, Սալմաստէն Տօնօն իր խումբով (30 հոգի) կը հասնի Մավանա և անմիջապէս կ'անցնի առաջաւոր դիրքերն ու կը յարձակի քիւրտերուն վրայ։

Կայծակի արագութեամբ քիւրտերու մէջ լուր կը տարածուի թէ՝ հայ ջան ֆէտայիները օգնութեան եկած են չէլլօներուն։ Սարսափահար քիւրտերը

անմիջապէս փախուստի կը դիմեն։ Այսպէսով հնչակեաններու ցոյց տուած եղբայրական օգնութեան շնորհիւ՝ ասորական չորս գիւղերը կը փրկուին վերջնական բնաջնջումէ։ Այդ առթիւ Մավանայի և քաղաքի ասորիները ի պատիւ հնչակեաններուն Ուրմիայ մէջ կը կազմակերպեն փառաւոր խրախճանք մը, ուր խօսուած ճառերուն ժամանակ ասորի ներկայացուցիչները իրենց անսահման երախտագիտութիւնը կը յայտնեն Հնչակեան կուսակցութեան, անոր՝ ասորիներուն ցոյց տուած օգնութեան համար, իսկ հնչակեանները մասնաւորապէս կը շեշտեն հայ և ասորի ճնշուած և հարստահարուած ժողովուրդներուն համագործակցութեան անհրաժեշտութեան վրայ, բացատրելով որ Հնչակեան կուսակցութիւնը որպէս սոցիալիստական կուսակցութիւն կը հետապնդէ ոչ թէ նեղ ազգայնական նպատակներ, այլ՝ ան կոչուած է պայքարելու ամէն տեսակ բռնութեան դէմ և պաշտպանելու առանց ազգի և կրօնքի խտրութեան՝ բոլոր զրկուածները և հարստահարուածները, որոնց հետ ան կը ցանկայ սերտ համագործակցութիւն ստեղծել։

Այնուհետև ասորիներու և հնչակեաններու միջև ստեղծուեցաւ համագործակցութիւն, որ աւելի ևս ամրացաւ հետագային Վարդապարի, Բաբախանի և Ուրմիայ շրջանի ներկայացուցիչ նշանակուած՝ Աւոյի ջանքերուն շնորհիւ։ Տօնօն իր խումբով վերադարձաւ Սալմաստ և շարունակեց այնտեղի գործերու ղեկավարութիւնը՝ մինչև իր մահը։

1914ին, Ա. Համաշխարհային պատերազմի սկիզբները՝ Տաճկահայաստանէն Սալմաստ ապաստանեցան մեծ թիւով վասպուրականցի հայեր և Ջուլամերկի բոլոր ասորիները՝ իրենց կաթողիկոս՝ Մար Շիմոնի և Աղա Պետրոսի գլխաւորութեամբ։

Չէլլօները բոլորն ալ զինուած էին և զինուորական խոշոր ույժ կը ներկայացնէին և կարող էին հայերու հետ միացած՝ մեծ դեր կատարել պարսկական հողամասը պաշտպանելով քրտական և տաճկական յարձակումներու դէմ, բայց դժբախտաբար այդ օրերուն չէլլօներու կաթողիկոս Մար Շիմոնը զոհ գնաց քիւրտերու կողմէ կազմակերպուած դաւադրութեան մը։

Սոմայի մէջ բնակող Շիկակ քիւրտերու ցեղապետը՝ յայտնի Սմկօն, բարեկամութիւն կեղծելով Մար Շիմոնին հետ՝ իր մօտ կը հրաւիրէ զայն։ Մար Շիմոնը առանց կասկածելու Սմկոյի բարեկամութեան վրայ՝ 30 զինուած թիկնապահներով կ'երթայ անոր մօտ։ Ճաշէն ետք, երբ Մար Շիմոնը իր մարդերով կ'ուզէ բաժնուիլ, յանկարծ շրջակայ տուներէն դարանակալ քիւրտերու կողմէ գնդակներու տարափ մը կը տեղայ անոնց վրայ։ Մար Շիմոնը և իր թիկնապահներէն մի քանիները տեղն ու տեղը կը սպաննուին, իսկ միւսները կռուելով կը յաջողին ճեղքել քիւրտերու շղթան և ազատուիլ։ Կատղած չէլլօները, որոնց զինուած ույժը Սալմաստի մէջ բաղկացած էր մի քանի հազար հոգիէ, բոլորն ալ քաջ կռուողներ, Աղա Պետրոսի ղեկավարութեամբ կը յարձակին և սոսկալի ջարդ մը կու տան քիւրտերուն։ Վրէժխնդրութեամբ լեցուած չէլլօները դժբախտաբար որոշ բռնութիւններ ի գործ դրին նաև Սալմաստի պարսիկ ազգաբնակչութեան վրայ, որով առիթ տրուեցաւ այս վերջիններուն՝ քրիստոնեաներուն հետ թշնամանալու։

Տաճկական զօրքերու Ատրպատական մտնելուն պատճառաւ՝ վասպուրականցին և մասամբ տեղացի հայերը և բոլոր ասորիները զանգուածօրէն գաղթեցին Սալմաստէն և Ուրմիէն դէպի Համատան, Քերմանշահ, Պաղտատ և Մուսուլ, իսկ Սալմաստ մնացած հայերը փախան Կովկաս։ Խոյի և Սէյտավար գիւղի բոլոր հայերը անխնայ կոտորուեցան, որոնց կարգին՝ Աւետիսը։

Այսպիսով Սալմաստ և Ուրմին ի սպառ դատարկուեցան իրենց հայ ազգաբնակչութենէն։ Պատերազմը վերջանալէ յետոյ երբ ստեղծուեցան խաղաղ, բնականոն պայմաններ, շատ քիչ հայեր վերադարձան իրենց ծննդավայրը՝ Սալմաստ և Ուրմի։ Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին՝ Սալմաստի մէջ կային մօտ 1600, իսկ Ուրմիոյ շրջանին մէջ մօտ 300 հայեր, որոնց կէսէն աւելին 1946ին ներգաղթեցին Սովետական Հայաստան։

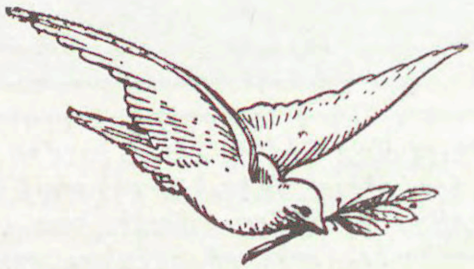

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

1896—1915

Կովկասի գործաւորական կեդրոններու մէջ բանուորական միթինկները, Մայիս մեկեան ցոյցերը, հակացարական արտայայտութիւնները միշտ եղած են կա՛մ Հնչակեան մասնաճիւղերու նախաձեռնութեամբ և կա՛մ անոնց մասնակցութեամբ։

Բացի Բաթումի նաւահանգստի և Թիֆլիսի էնֆիաճեան ծխախոտի գործարանի գործադուլներէն, մասնաւորաբար յիշատակութեան արժանի են Բագուի ծաւալուն գործադուլները, որոնք յաճախ տեղի կ՚ունենային, միշտ Հնչակեան շարքերու կազմակերպութեամբ, երբ տակաւին չէր կազմուած հոն Ռուս Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութիւնը։

Բագուի մեծ գործադուլներէն մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է 1904 Դեկտեմբերին տեղի ունեցածը, զոր կը կազմակերպեն Հնչակեան մասնաճիւղը և Ռուս. Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութեան տեղական կոմիտէն՝ միասնաբար։

Այս գործադուլը կազմակերպուած էր աւելի քաղաքական նպատակով՝ որպէս շարժառիթ ունենալով Ռուս-Ճապոնական պատերազմի ձախողանքը՝ ի վնաս Ռուսիոյ։ Այդ առիթը օգտագործելով՝ Ռուսիոյ բոլոր ընդդիմադիր և յեղափոխական խաւերը հասարակական միթինկներով, թափօրներով և գործադուլներով իրենց բողոքը կը յայտնէին ցարական փտած վարչաձեւին և կոչ կ՚ընէին տապալել տիրող իշխանութիւնը։

Վերոյիշեալ երկու կուսակցութեանց կողմէ կազմուած էր յատուկ յանձնախումբ մը, ղեկավարելու համար գործադուլը։ Յանձնախումբը քանի մը օր առաջ՝ կը հրատարակէ թռուցիկ մը, հետեւեալ բովանդակութեամբ.

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵ՛Ր ԲՈԼՈՐ ԵՐԿԻՐՆԵՐԻ ՄԻԱՑԷ՛Ք

Բագուայ բանուորներ, բանուորուհիներ, ցարական կառավարութեան
բոլոր ճնշուածներ,

Հրաւիրում ենք ձեզ՝ ձեր համարձակ զայրոյթն ու բողոքը արտայայտել ընդդեմ ցարի կառավարութեան, մեր չահագործողների դահճակցին, հեռաւոր Արեւելքում տեղի ունեցող սպանդի հեղինակի՝ ազատ խօսքի ու մտքի, դաւանանքի ու խղճի ազատութեան բռնամու դէմ...

Հաւաքուեցէք քաղաքի փողոցներում, Կիրակի, ժամը 12ին:

Ռուսաստանի Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութեան
Եւ Հնչակեան կուսակցութեան Բագուայ Կոմիտէներ

Միեւնոյն Յանձնախումբը ուրիշ թռուցիկ մըն ալ կը հրատարակէ ուղղուած քաղաքի ազգաբնակչութեան՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

Բոլո՛ր քաղաքացիներին,

Մենք բանուորներս դուրս կը գանք Բագուի փողոցները, որպէսզի ամուր եւ ազատ կերպով ասենք, որ ինքնակալական կազմը մինչեւ այժմս կենդանի՝ ամէն ինչ ճնշող՝ պէտք է ոչնչանայ, ջնջուի եւ փոխարինուի ազատ կերպով ընտրուած ժողովուրդների ներկայացուցիչների կառավարութեամբ, որ՝ Ճաբոնիայի դէմ մըղւող անմիտ, կործանիչ պատերազմը պէտք է դադարեցուի, որ՝ մշակուին նոր օրէնքներ, որոնք ապահովէին ամէն մի մարդու՝ ով որ լինի նա, ուզէ հայ, ռուս, հրեայ, թուրք եւ այլն, միատեսակ հնարաւորութիւն՝ լիակատար մարդավայել կեանք:

Անցեալի փորձից դուք լաւ գիտէք, որ մեր ցոյցերը ոչ մի մասնաւոր մարդու՝ ոչ մի կերպ չեն սպառնում: Բայց ինչպէս ձեզ յայտնի է, կառավարութիւնը Թիֆլիսից զօրք է բերել, որպէսզի մեզ հնարաւորութիւն չտայ ցոյց կազմել:

Մենք, սակայն, չենք կարող այդ արգելքի առաջ կանգ առնել: Ինչ որ էլ լինի, մենք դուրս կը գանք ցոյցի, թէկուզ Բագուի փողոցները արեամբ հեղեղուին:

Մի՛ լինիք անմասնակից հանդիսատեսներ. միացէք մեզ հետ, քանի որ մենք կռւում ենք ձեր երջանկութեան համար: Որքան հսկայական լինի ցոյցը, նոյնքան հաւանական է, որ կառավարութիւնը երկիւղ կրի զէնքի դիմելու:

Խանգարեցէք ադմինիստրացիային, ազդեցէք զօրքի եւ սպաների վրայ, որպէսզի նոքա չնզնեն ուժով ճնշել մեր բողոքը: Բռնութեան՝ մենք բռնութեամբ կը պատասխանենք:

Ինքնակալ կազմը խեղդւում է սեփական յանցանքների մէջ եւ նրա դէմ մղած միահամուռ, սերտ գրոհը մեզ յաղթանակ է խոստանում:

Ով որ պատիւ ու խիղճ ունի, ով որ թանգ է գնահատում իր զաւակների ապագան, իր հայրենիքի ապագան, նա չի մնայ անուշադիր հանդիսատես այլ մեզ կը միանայ:

Դէպ՝ հրապարակ մեր դրօշակների տակ. մենք կռւում ենք Ցարի կառավարութեան բոլոր ճնշուածների, հարստահարուածների ազատութեան համար:

Մենք պահանջում ենք.

Ամբողջ ժողովուրդէն ազատ կերպով ընտրուած՝ հիմնադրական ժողովի հրաւիրուելը:

Ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի եւ գաղտնի ընտրողական իրաւունք:

Բոլոր ժողովրդների օրէնքի առաջ հաւասարութիւն, առանց սեռի եւ ազգութեան խտրութեան

Մամուլի, խօսքի, ժողովների, միութիւնների եւ գործադուլների ազատութիւն:

Ութ ժամեայ բանուորական օր:
Կորչի Ցարի ինքնակալութիւնը:
Կորչի պատերազմը:
Կորչի Ցարի Մանիֆէստը:
Կորչի կապիտալիզմը:
Կեցցէ դեմոկրատական հասարակութիւնը:
Կեցցէ Ռուս. Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութիւնը:
Կեցցէ Հնչակեան կուսակցութիւնը:
Կեցցէ Միջազգային Սոցիալ Դեմոկրատիան:
Կեցցէ Սոցիալիզմը:

Ռուս. Սոց. Դեմ. Բան. Կուս.
և
Հնչակ. Կուս. Բագուի Կոմիտէներ

Երկու կուսակցութիւններու այս համերաշխ գործակցութիւնը տեսնելով Դաշնակցութիւնն ալ կը փորձէ միանալ ընդհանուր շարժման, սակայն նկատի ունենալով անոր ազգայնական եւ հակաբանուորական կեցուածքը, կը մերժուի: *Այս մերժումին վրայ՝ Դաշնակցութիւնը մասնաւոր թռուցիկ կը հանէ, հրաւիրելով* «հայ բանուորները չմասնակցիլ նախագծուած ցոյցին»:

«Հնչակ»ի թղթակիցը այդ առթիւ հետեւեալ շատ ուշագրաւ խորհրդածութիւնները կ'ընէ.

«Այդ ընթացքով եւ այդ մտքով նրանց արած ագիտացիան միանգամից ընդմիշտ՝ այն ինչ որ մինչեւ հիմա այդ կուսակցութիւնը ճգնում էր վարագուրել. նա ծառայում է հաստափոր պուրժուազիայի շահերին եւ ուրեմն՝ *հակառակ է պրոլետարիատին:* Այսպէս կամ այնպէս, Դաշնակցութեան այդ ընթացքը ոչ միայն նացիոնալիստական, բուրժուական եւ հակասոցիալիստական էր, այլեւ՝ ուղղակի հակայեղափոխական է յայտնւում, երբ աչքի առաջ ենք առնում այն պայմանները ու հանգամանքները, որոնց մէջ կատարւում էին գործադուլն ու ցոյցերի պահանջը:

«Եւ հենց այդ պատճառով Բագուի թէ՛ յեղափոխական կազմակերպութիւնները եւ թէ ամբողջ հասարակութիւնը՝ առանց դասակարգի խտրութեան, խիստ դժգոհ եւ նախատական վերաբերութիւն ցոյց տուեցին դէպի այդ կուսակցութիւնը»:

Գործադուլը կը սկսի 13 Դեկտեմբերին: Առաւօտ կանուխ՝ բոլոր գործարաններուն մէջ աշխատանքը կը դադրի եւ բանուորները խումբերով կը պտըտին այն հաստատութիւնները, ուր կը շարունակուէր աշխատանքը՝ յորդորելով եւ սպառնալով որ իսկոյն ձգեն գործը եւ միանան ցուցարարներուն: Ոստիկանութիւնը շատ զուսպ եւ զգոյշ դիրք մը կը բռնէ: Նոյնիսկ, երբ բանուորներու խումբ մը կը տեսնէ թէ կայարանի մօտերը ռուս կոզակները ձերբակալած կը տանին՝ մէկ ռուս եւ երկու հայ գործաւոր ցուցարարներ, կը յարձակին այդ ոստիկաններու խումբին վրայ եւ կ'ազատեն ցուցարարները՝ առանց հանդիպելու կոզակներու ընդդիմութեան: Նոյնպէս ցոյցերու ատեն, զանազան պատրուակներով կը ձերբակալուին մօտ 200 հոգի, սակայն հազիւ 13 հոգի կը շարունակեն պահուիլ բանտին մէջ, միւսները ազատ կ'արձակուին:

Ոստիկանութիւնը կը փորձէ ջլատել բանուորական ճակատը, պարսիկ բանուորութեան կրօնական զգացումները գրգռելով եւ յորդորելով որ չը միանան ցուցարարներուն: Սակայն այս փորձն ալ անօգուտ կ'անցնի:

Գործատէրերը հարկադրուած կ'ըլլան ցոյցին երրորդ օրը բանակցելու գործաթողներու ներկայացուցիչներուն հետ, որ կազմուած էր երկու կուսակցութեանց պատգամաւորներէն:

Բանակցութեանց արդիւնքը կ'ըլլայ այն որ կապիտալիստները հարկադրուած կ'ըլլան ընդունիլ ինը ժամեայ բանուորական օրուան պահանջը, փոխարէն 10—11 ժամուան, որ մինչ այդ պարտադրական էր, ինչպէս նաեւ յաւելում 10էն մինչեւ 20 առ հարիւր, օրավարձերուն վրայ, նայած աշխատանքի տեսակին: Սակայն տակուին այս համաձայնութիւնը չյայտարարուած, այնքան որ բուռն կ'ըլլայ գրգռութիւնը եւ յեղափոխական տրամադրութիւնը, քարիւղի հանքերուն մէջ ծայր կու տայ ահռելի հրդեհ մը, որ կ'ոչնչացնէ հսկայական շտեմարաններ, ուր պահուած էին մեծ մասամբ Նոպէլ եւ Կասպեան Ընկերութեան քարիւղի պահեստները:

Պալախանիի մօտ ութսուն հանքահորերը կ'այրուին: Հրդեհին կը հե-

տեւի ամբոխային ալան-թալանը։ Այնպէս որ՝ անիշխանութիւնը կատարեալ կ'ըլլայ բանուորական այդ շրջաններուն մէջ։ Հոդ ալ երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչները բուռն կերպով կ'աշխատին հանդարտեցնել կիրքերը, կը յայտարարեն ձեռք բերուած յաջողութիւնը եւ բնականոն կեանքը կը վերսկսի քանի օր ետք։

Դեկտեմբեր 26ին տեղի կ'ունենայ՝ ցոյցերու առեն սպաննուած բանուորներու յուղարկաւորութիւնը, որ նոր ցոյցերու առիթ կու տայ։ Երբ ոստիկանութիւնը կ'արգիլէ թափորի առջեւէն կարմիր դրօշակ պարզելը, ցուցարարները հակապետական բարձրաղաղակ կանչերով կը թնթացնեն օդը։ Գերեզմանատան մէջ երկու հոգի կրակոտ յեղափոխական ճառեր կ'արտասանեն։ Գերեզմանատան մէջ դագաղներու վրայ կը դրուին կարմիր ժապաւէններ՝ հետեւեալ մակագրութեամբ.— ԹԱՆԿԱԳԻՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐ, ԹՈՂ ԿՈՐՉԻ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ։

Այսպէսով կը վերջանայ Բագուի առաջին կազմակերպուած արիւնոտ մեծ ցոյցը։ Մինչ այդ տեղի ունեցած փոքր եւ մասնակի գործադուլները եւ ցոյցերը բոլորն ալ կազմակերպուած են Հնչակեան մասնաճիւղերու եւ գործիչներու կողմէ։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅ ԻՇԽԱՆ ԳՈԼԻՑԻՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԵՌՈՐԸ (1903 ՆՈՅ.ԻՆ)

Ցարական Ռուսիոյ՝ փոքր ժողովուրդներու հանդէպ ունեցած քաղաքականութիւնը հանրածանօթ է։ Տակաւին Եքաթերինա կայսրուհիին օրով՝ դէպի Կովկաս կատարած իր վայրէջքին յաջողութեան համար՝ ան առատաձեռն խոստումներ կ'ընէր Կովկասի փոքր ժողովուրդներուն, որպէսզի դիւրացնեն իր կատարելիք արշաւը դէպի հարաւ։

Հաւատք ընծայելով այդ խոստումներուն, Վրաց ղեկավարները, Հերակլ Թագաւորի օրով՝ դիմեցին Ռուսիոյ, որպէսզի օգնէ Վրաստանին՝ որ վերջնականապէս ազատուի պարսկական արշաւանքներէն եւ հարստահարութիւններէն։

Եւ երբ ցարական բանակները այդ հրաւէրին վրայ իջան Կովկաս եւ տարածուեցան Թիֆլիսի պատերուն տակ եւ պողոտաներուն վրայ, այդ օրն իսկ Վրաստան կորսնցուց իր անկախութիւնը եւ դարձաւ Ռուսիոյ գաւառներէն մին։

Տարբեր չէր պարագան հայերուս համար եւս։

Ներսէս Աշտարակեցի Արքեպիսկոպոսը, անձամբ Արեւելեան Հայաստանի քաղաքներն ու գիւղերը շրջելով՝ Ռուս բանակին համար հայ կամաւորներ, պարեն, մթերք կը ժողվէր, այն հաւաստումներուն հիման վրայ, թէ՝ Ռուս-Պարսկական պատերազմին վերջաւորութեան՝ Արեւելեան Հայաստանը պիտի ճանչցուէր որպէս հայկական ինքնավար շրջան, ուր հայութիւնը պիտի ունենար իր համայնական, կրթական եւ եկեղեցական գործերը վարելու կատարեալ ազատութիւն։

Սակայն երբ պատերազմը վերջացաւ եւ Ռուսիան այլեւս պէտք չունէր հայութեան օժանդակութեան եւ ոչ ալ Աշտարակեցիի քարոզչութեան, ցարական կառավարութիւնը վատօրէն դրժեց իր խոստումը։ Դրեթէ աքսորեց Աշտարակեցին Հայաստանէն՝ անոր յանձնելով Պեսարաբիոյ թեմին Առաջնորդութիւնը, որպէսզի հայ կեանքէն հեռու մնայ ան եւ չկարողանայ միտքերը

խմորել...։

Այնուհետեւ ցարական իշխանութիւնները Կովկասի մէջ որդեգրեցին քաղաքականութիւն մը որ կը կայանար տարբեր ցեղերը իրարու դէմ հանելով՝ միջոց չտալ որպէսզի անոնք կազմակերպուէին եւ գլուխ բարձրացնէին հասարակաց թշնամիին՝ Ցարիզմին դէմ։

Այդ վատոգի քաղաքականութեան հետեւանք էր այն վատ ատելութիւնը, որ սկսաւ երեւան գալ կովկասեան ժողովուրդներու մէջ, որ մինչ այդ եղբայրաբար կ'ապրէին։ Ցարական կառավարութեան ներկայացուցիչները Կովկասի մէջ կը տանէին այն հետեւողական քաղաքականութիւնը թէ՝ հոն բնակող հայ, թուրք, վրացի եւ այլ ժողովուրդները պէտք չէ որ իրարու հետ հաշտ ու համերաշխ ապրէին, պէտք չէ որ իրարու մէջ համագործակցութիւն ստեղծէին, քանի որ ան կրնար օր մըն ալ Ցարին դէմ ուղղուիլ։ Ուստի, ամէն գնով կը քաջալերէին բրովոքաթարները, խռովարարները, որոնք թշնամութիւն, կասկած ու ատելութիւն կը սերմանէին ի մասնաւորի բախտակից հայ, թուրք եւ վրացի երեք ժողովուրդներու մէջ։

Երեք լծակից ժողովուրդներու ազգայնական կազմակերպութիւնները, կամ աւելի ճիշդ՝ խմբակցութիւնները՝ գործիք կը դառնային տիրապետող հրձիգներու ձեռքին եւ կը գրգռէին իրենց ժողովուրդներու անգիտակից մասսաները, խոստանալով զէնքի ուժով պաշտպանել իրենց, իբրեւ թէ վտանգուած շահերը...։

Այն օրէն՝ երբ Կովկասի մէջ կազմուեցաւ Ռուս Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութիւնը, Հնչակեան կուսակցութեան Մարմինները, իրենց բոլոր ուժերը միացուցին անոր, միացեալ ուժերով կռուելու համար Ցարիզմի այդ անարդ, դաւադիր գործակալներուն դէմ, եւ վերականգնելու համար երեք ժողովուրդներու եղբայրութիւնը եւ փոխադարձ վստահութիւնը։ Մինչ այդ սակայն, երբ տակաւին Կովկասի մէջ չէր կազմակերպուած յիշեալ կուսակցութիւնը, Հնչակեանութիւնը, գրեթէ միակ ոյժն էր, որ կը տանէր այդ դասակարգային եւ համագործակցական ծանր ու դժուարին գործը։

Կովկասի մէջ ցարական այս նենգամիտ քաղաքականութեան հաւատարիմ գործակալներէն էր փոխարքայ Շիրմիտեւը, որ ճարպիկութիւնը ունեցած էր. իր ներքնապէս ունեցած հայատեաց զգացումները սքօղել. եւ, ընդհակառակն՝ «հայասէր» մէկու մը համբաւը ձեռք բերելով՝ կը ջանար շահիլ հայ ժողովուրդի վստահութիւնը եւ համակրութիւնը։

Ցարական իշխանութիւնները մասնաւոր ատելութեամբ եւ թշնամական զգացումներով լեցուած էին դէպի հայ յեղափոխականները, որոնց խիզախ գործունէութեան՝ Թուրքիոյ մէջ, մօտէն կը հետեւէին եւ կասկածներ ունէին թէ՝ անոնք կրնան օր մը իրենց գործունէութեան դաշտը՝ Կովկաս փոխադրել։

Շիրմիտեւին կը յաջորդէ որպէս կովկասեան փոխարքայ՝ իշխան Գոլիցին։ Ան նախապէս եղած էր Թիֆլիս եւ կարեւոր պաշտօն ունեցած էր կառավարական վարչութեանց մէջ։ Այդ շրջանին մօտէն հետեւած էր եւ լաւագոյն կերպով ճանչցած էր հայ ժողովուրդին ազատատենչ ձգտումները, անոր սնուցած ազատագրական միտումները թէ՛ Արեւելեան եւ թէ՛ Արեւմտեան Հայաստանի նկատմամբ։

Իշխան Գոլիցին կովկասեան փոխարքայի պաշտօնին անցնելով կը շաբանակէ իր նախորդին կեղծ հայասիրական ցոյցերը և արտայայտութիւնները՝ վրիպեցնելու համար իր բուն և դաւադիր ծրագիրներուն կասկածը հայութեան ուշադրութենէն:

Բարեբախտաբար երկար չի տեւեր սակայն այդ կեղծ գործելակերպը: Գոլիցին՝ «ԿՈՎԿԱՍ» անունով Թիֆլիսի պաշտօնական ռուսերէն օրգանի խմբագրութիւնը յանձնելով այն օրերուն իր հայատեաց զգացումներով վառ համբաւի տիրացած Վելիչկոյին, դէմ յանդիման կը կենայ հայութեան:

Յիշեալ թերթը կը սկսի անողոք պայքար մը մղել հայութեան դէմ, զայն ամբաստանելով որպէս «խաբեբայ, գող, վաշխառու» և զգուշացնելով կովկասցիները հայերու հետ գործ ունենալէ...:

Փոխարքան այսքան վրան բաց պրովոքասիոնի դէմ ոչ միայն միջոցներ չ'առներ, այլ, ընդհակառակն, կը քաջալերէ զայն ամէն յայտնի ու գաղտնի կերպերով:

Պաշտօնաթերթին բացած այս պայքարին կը հետեւին նորանոր խստութիւններ, անիրաւութիւններ և հալածանքները, որոնցմէ մասնաւորաբար կարեւոր տարողութիւն ունեցաւ՝ հայապատկան կալուածներու գրաւման հարցը:

Իշխան Գոլիցին տեղեկագրած էր Փեթերպուրկ թէ՝ Կովկասի մէջ հայութիւնը եկեղեցիներու, դպրոցներու և բարեգործական հաստատութիւններու անուններու տակ՝ հսկայական կալուածներ և կանխիկ դրամներ ունի իր տրամադրութեան տակ, որոնցմէ գոյացած հասոյթները կը յատկացուին կասկածելի... նպատակներու, (ակնարկը կը վերաբերէր հայ յեղափոխական շարժումներուն) թէ՛ Կովկասի և թէ՛ Թրքահայաստանի մէջ: Այդ տեղեկագրերին վրայ ցարական կառավարութիւնը կ'որոշէ հայապատկան բոլոր կալուածները և դրամները ենթարկել կառավարական հակակշռին, որպէսզի որոշապէս յայտնի ըլլայ կատարուած յատկացումներուն նպատակը:

Ցարիզմի կողմէ հայ ժողովուրդի դէմ առնուած այս որոշումը՝ կը ցնցէ անոր բոլոր խաւերը, կղերականէն սկսելով մինչեւ արհեստաւորն ու գիւղացին, և ան կը պատրաստուի կատաղի ընդդիմութեան, ղեկավար ունենալով յեղափոխական Հնչակեան կուսակցութիւնը, որուն կը հետեւի նաեւ Դաշնակցութիւնը:

Շարժումը կը սկսի Հնչակեան կուսակցութեան կրաւորական դիմադրութեամբ, որ յայտնի կ'ըլլայ իր կազմակերպած դատախոսութիւններով, իր հաստատած դպրոցներով և նոյնիսկ՝ իր հիմնած դատարաններով: Որպէսզի ըստ կարելւոյն պակաս զգալի ըլլայ ցարական կառավարութեան ներկայութիւնը մեր երկրին մէջ, կը բացուին նոյնիսկ բանտեր, ուր դատապարտեալները իրենց յանցանքը պիտի քաւէին արգելափակմամբ: Հնչակեան կուսակցութեան այս օրինակին, քիչ յետոյ՝ կը համակերպին նաեւ դաշնակցականները: Այսպէսով ստեղծելով հայ գաւառներու մէջ տեսակ մը ինքնօրինութիւն: (*)

Մեր ժողովուրդի ցոյց տուած դիմադրական այս կորովը միանգամայն անսպասելի էր փոխարքայ իշխան Գոլիցինի համար, որ մինչ այդ՝ շատ տարբեր կարծիք կազմած էր հայոց ոյժի մասին: Սակայն, որպէսզի ծաւալ

(*) Տես՝ Ռ. Խանազատի յուշերը «Հայրենիք»ի մէջ:

չստանար այդ տրամադրութիւնը և հայ յեղափոխականները չքաջալերուէին, Գոլիցինը ալ աւելի կը խստացնէ սեղմումները, կ'աւելցնէ հալածանքը հայութեան, և մասնաւորապէս անոր յառաջադէմ տարրերուն դէմ: Այդ նոր սեղմումներուն կը հակազդէ Հնչակեանութիւնը մինչեւ հասնելու՝ փոխարքան ահաբեկելու ճակատագրական ու բախտորոշ որոշման:

Այդ օրերուն Բագուի մեր կազմակերպութիւնը իր մէջ ունէր շատ անձնուրաց և կորովի ընկերներ, որոնցմէ հինգ հոգի կը ղրկուին Թիֆլիս՝ այդ տեռորը գլուխ հանելու համար: Անոնցմէ երեքը կը նշանակուին իսկական տեռորիստներ, որոնք պիտի աշխատէին Փարամազի կազմակերպութեամբ և ցուցմունքներով:

Նոյեմբերեան առաւօտ մը, շատ կանուխ, երբ փոխարքայի կառքը կը սուրար Թիֆլիսէն Կոճոռ տանող խճուղիին վրայ, Հնչակեան երեք անձնուէր տեռորիստները՝ Շանթ, Փայլակ, Կայծակ ծածկանուններով, կը խոյանան փոխարքայի կառքին վրայ, որ սրարշաւ կու գար առջեւէն ու ետեւէն ձիաւոր կոզակներով պաշտպանուած:

Իրենց թագստոցէն տեռորիստներէն մին՝ չանթահարելով կը կեցնէ կառքին ձիերը, դաշոյնը փայլատակեցնելով կը նետուի կառքին մէջ և փոխարքայի կինը տեսնելով զայն՝ ամբողջ մարմինով կը փռուի ամուսնոյն վրան՝ փոխարքան ազատելու մտքով, որուն վրայ երրորդը՝ կայծակնային օգնութեան հասնելով, փոխարքային գլխուն դաշոյնի հարուածներ կու տայ, քանի որ խստիւ պատուիրուած էր տեռորիստներուն ատրճանակ չգործածել, խուսափելու համար զէնքի ձայնի անպատեհութենէն: Հակառակ այդ նախազգուշական և արագ միջոցառումներուն, կառքին հետեւող կոզակները վրայ կը հասնին և ահաբեկիչներէն երկուքը կը սպաննուին տեղն ու տեղը, իսկ երրորդը՝ Փայլակ, կը յաջողի փախուստ տալ:

ՇԱՆԹ ԵՒ ԿԱՅԾԱԿ ԿԸ ՍՊԱՆՆՈՒԻՆ
ՓԱՅԼԱԿ (ՄՀԵՐ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ)

Փոխարքան ծանր վիճակի մէջ անմիջապէս կը տարուի Թիֆլիսի հիւանդանոցը և կ'ենթարկուի բժշկական հոգատարութեան: Վէրքերը շատ խորունկ չըլլալով՝ որոշ ատեն մը ետք ան ֆիզիքապէս կ'աղէկնայ, սակայն հոգեպէս մշտական ահ ու դողի մէջ կը սկսի ապրիլ...: Այս ցոյցը ցնցող տպաւորութիւն կը ձգէ ոչ միայն Կովկասի այլ և ամբողջ Ռուսիոյ մէջ մանաւանդ այն պատճառով որ ան կատարուած էր խիստ խորհրդաւոր պայմաններու մէջ և բոլորովին անյայտ մարդոց կողմէ: Հեղինակներէն երկուքը մահացեր էին, այո՛... իսկ երրորդը՝ փախած էր, և սպաննուածնե-

րուն վրայէն որևէ ինքնութեան փաստ չէր գտնուած։ Ոստիկանութիւնը հազար տեսակ ենթադրութիւններէ ետք կորսնցուցած էր ամէն յոյս՝ հետք մը գտնելու համար։ Այս կացութիւնը շատ աւելի մտահոգութիւն կը պատճառէր փոխարքային, իր շրջապատին և ցարական իշխանութեան, որոնք կը կասկածէին նոր տեռորի մը, մանաւանդ որ առաջինը չյաջողուելէ զատ, երկու զոհ արժած էր միայն կազմակերպիչներուն։ Մասնաւորապէս փոխարքան՝ կ'ենթարկուէր ջղային ու հոգեխռով վիճակի և կը կորսնցնէ իր հանգիստըն ու քունը։

Այս մասին Ռ. Խանազատ, իր ծանօթ յուշագրութիւններուն մէջ կը պատմէ նաև հետևեալ շատ հետաքրքրական եղելութիւնը, որ ժողովուրդին սեփականութիւնը դարձած էր այդ օրերուն.

«...Օր մը նա յայտնում է, թէ՝ գիշերները խուլ ձայներ է լսում գետնի տակից: Կը նշանակէ, մտածում է նա, որ հայ տեռորիստները ականներ են տեղաւորում պալատի տակ, յօդս ցնդեցնելու համար:

«Անմիջապէս կարգադրութիւն են անում, ու սկսում են պալատի շուրջը մի մեծ խրամատ փորել, հայ տեռորիստների դրած ականները գտնելու համար: Շատ խորն են փորում, շատ հող են դուրս տալիս, բայց ոչինչ չեն գտնում...: Հետագային պարզւում է որ, Գոլիցինի լսած գիշերային ստորերկրեայ ձայնը պալատի ստորին յարկում զետեղուած կառավարական տպարանի մեքենաների ձայներն են եղել միայն...»:

Այս տեռորէն շատ չանցած, փոխարքայ իշխան Գոլիցինը ետ կը կանչուի իր պաշտօնէն, իրեն հետ նաև կարգ մը բարձրաստիճան պաշտօնատարներ, որոնց կը փոխարինեն նորերը։

Մահափորձի մասին տիրող ընդհանուր լռութենէն և խորհրդաւորութենէն օգտուելով, Դաշնակցութիւնը լուրեր կը տարածէ թէ՝ ինք եղած է անոր կազմակերպիչը... և հանգանակութեան կը ձեռնարկէ։ Այս «աչքարացութիւն»ը կ'ընէ նման պարագաներու և նման փորձութեան ենթարկուող այդ «յեղափոխական» կուսակցութիւնը մինչև այն ատեն, երբ Գոլիցին և իր ընկերները մեկնած էին Կովկասէն և հետևաբար՝ ամէն վտանգ վերջացած էր...։

Այս չահատակութեան վերջ տալու համար՝ Հնչակեան կեդրոնը հարկադրուած կ'ըլլայ հետևեալ պաշտօնական յայտարարութեամբ լուսաբանել խնդիրը․

«Կովկասի նախկին կառավարչապետ իշխան Գոլիցինի դէմ եղած սպանութեան փորձի տարեդարձին առիթով՝ հրատարակում ենք,՝ Հնչակեան մասնաճիւղերի ցանկութեամբ, երեք տեռորիստ ընկերների լուսանկարները: Այս առիթով կ'ուզենք յայտնել հայութեան թէ՝ այլ եւ այլ կուսակցութիւններ, այդ տեռորական գործը ներկայացնելով իբրեւ իրենցը, այս ամբողջ տարին չարաչար շահագործեցին հասարակութեան դիւրահաւատութիւնը: Այսօր գալիս ենք բուռն կերպով բողոքելու այդ շահագործման դէմ, որ շատ երկար տեւեց, միանգամայն անհրաժեշտ համարելով այդպիսով իրողութիւնը դնելու իր պատմական շրջանակում»:

ՀՆՉԱԿ, 1904, Դեկտեմբեր

Այս յայտարարութեան կը հետևի այնուհետև տեռորիստ ու առիւծասիրտ Փայլակի վկայութիւնները, որ կրցած էր ազատիլ այդ ատեններուն ցարական կոզակ ոստիկաններու հետապնդումէն և անցնելու համար Պարսկաստան։ Մշեցի Մհեր Մանուկեան զոհ կ'երթայ Դաշնակցական Սամսոն Խանի տեռորիստներու գնդակին, Սալմաստի շրջանին մէջ։

Հակառակ հայութեան ցոյց տուած այս ընդդիմութեան, ցարական կառավարութեան գործակալները չեն դադրիր հայապատկան կալուածներու գրաւման հարցը հետապնդելէ։

Մասնաւոր կարգադրութիւն կ'ըլլայ Փեթերպուրկէն որ եկեղեցապատկան կալուածներու յարքունիս գրաւման համար ձեռք բերուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի համաձայնութիւնը և կայսերական հրամանագրին տակ դրուի անոր ալ ստորագրութիւնը։

Կովկասի փոխարքայի դիւանատունը որոշած էր այդ ստորագրութիւնը ձեռք բերուի, և այդ գործը յանձնուած էր Երևանի նահանգապետին, Մայր Աթոռի Բրոքուրոր Կոչէլին և Նաքաշիձէին, որոնք այդ նպատակով Էջմիածին պիտի մեկնէին։

Թիֆլիսի Հնչակեան Մարմինը այս մասին տեղեակ պահուած ըլլալով, իր երկու ներկայացուցիչները կը փութացնէ Էջմիածին, Խրիմեանին յայտնելու համար թէ՝ ամբողջ հայութիւնը, քաղաքական կուսակցութիւններու ղեկավարութեամբ, իրեն հետ են, ուստի և պէտք չէ որ ընկրկի և տեղի տայ։

Խրիմեան Հայրիկ նախ կ'այլայլի ներկայացուցիչներու բերած լուրին համար, բայց երբ անոնց հաւաստիքները կ'իմանայ՝ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու վճռակամութեան մասին, որոնցմէ Հնչակեանութեան օրինակը տեսած էր Գում Գափուի, Պապը Ալիի ցոյցերուն և Սասնոյ ու Զէյթունի ապստամբութեան օրերուն, կը գօտեպնդուի և կը վճռէ ամենաբուռն կերպով ընդդիմանալ բոլոր ցարական և ապօրինի պահանջքներուն։

Հնչակեան ներկայացուցիչները Թիֆլիսի ղեկավար մարմնոյն կողմէ կը թելադրեն Խրիմեան Հայրիկին, քանի մը օրով բացակայիլ Էջմիածնէն, անյայտ տեղ մը քաշուելով՝ ժամանակ շահելու համար, մինչև որ քողածածուկ լուրը տարաձայնուի և ժողովուրդը կարողանայ իր կրած արդար հակազդեցութիւնը ցուցաբերել։ Այդպէս ալ կ'ըլլայ։ Խրիմեան, երկու եկեղեցականներու հետ կը քաշուի Բամբակ-Ղարաքիլիսա։ Ան՝ հազիւ երկու օր կը մնայ հոն, ապա կ'անցնի Ալէքսանդրապոլ։ Մինչ այդ արդէն լուրը տարածուած էր ամբողջ Կովկասի մէջ և հայութիւնը գերագրգռուած վիճակի մը մէջ կը գտնուէր։

Խրիմեանի ներկայութիւնը Ալէքսանդրապոլի մէջ անակնկալի կը բերէ ժողովուրդը և Հնչակեան կուսակցութեան մասնաճիւղի վարչութիւնը, որ դեռ տեղեակ չէր պահուած կեդրոնի ծրագրած, սարքած այս ճամբորդութեան մասին. հրապարակային ցոյց մը կը կազմակերպէ, պահանջելով որ Խրիմեան Էջմիածին վերադառնայ, ինչ որ՝ տեղի կ'ունենայ ճիշդ այն պահուն, երբ վէրքը հասունցած, վտանգը Էջմիածնի դռներուն հասած էր։

Միւս կողմէ՝ Թիֆլիսի Հնչակեան Գործադիր Յանձնախումբը անմիջական հրահանգ կու տայ Փարամազին, որ Բագու կը գտնուէր այդ օրերուն, անցնիլ Երևան։

Երբ Խրիմեան Էջմիածին կը հասնի, յաջորդ օրը Փարամազ, ժողովրդական հսկայ թափօրի մը գլուխն անցած՝ կ'անցնի Էջմիածին և հրապարակային ցոյց մը կը կազմակերպէ վեհարանի բակին մէջ, որու ընթացքին ան կը խօսի իր ամէնէն բուռն ու կորովի ու յանդուգն ճառերէն մին՝ պահանջելով Հայրիկէն՝ ո՛չ մէկ գնով չընկրկիլ և պաշտպանութեան նուիրուիլ ժողովրդական արդար շահուն և դատին։

Երկու օր ետք Խրիմեան Հայրիկին կը ներկայանան ցարական իշխանութեան պաշտօնատարները — Նաքաշիձէն, Երևանի Նահանգապետը և Բըրոքուբարը — ու կ'առաջարկեն ստորագրել կայսերական հրամանագրին տակ՝ որպէս համաձայնութիւն ազգային կալուածներուն և գանձերուն յարքունիս գրաւման։

Խրիմեան Հայրիկ արհամարհանքով կը մերժէ և հրահանգ կու տայ բոլոր եկեղեցականներուն, որոնք կը հսկէին կալուածներուն և գանձատան վրայ, նոյն օրինակին հետևիլ և տեղի չտալ։ Ցարական պաշտօնեաները կը սպառնան բռնի ուժով գրաւել և այդպէս ալ կ'ընեն, խորտակելով թանգարանին դուռը և բռնի կը գրաւեն հոն գտնուած ու կուտակուած դարաւոր թանկարժէք իրերը։

Այնուհետև կը սկսի հայութեան կրաւորական պայքարը ցարական իշխանութեանց դէմ, որուն ամենուրեք իր մասնակցութիւնը կը բերէ Հնչակեան կուսակցութիւնը։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅ–ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուս-ճաբոնական պատերազմի ձախող վախճանը ցարական իշխանութեան հարկադրեց բացառիկ միջոցներով զսպել ժողովուրդի յեղափոխական տրամադրութիւնները, որոնք ծայր տուած էին համայն կայսրութեան տարածութեան վրայ և օրէ օր սպառնական վիճակ մը կը ստանային։

Ռուսական սոցիալ դեմոկրատիան Եւրոպականէն կը տարբերէր այն ուղեգծով, որ մինչ Եւրոպայի մէջ անմիջական լուծելիք խնդիրները կը դառնային պրոլետարիատի ընկերային վիճակը բարւոքելու մտահոգութիւններուն շուրջ, Ռուսիոյ մէջ այդ պայքարը կը ստանար առաւելապէս քաղաքական բնոյթ։ Որով, նախ տապալել պէտք էր ցարական բռնատիրութիւնը և ապա՝ խորհիլ բանուորութեան և գիւղացիութեան տնտեսականը բարւոքելու մասին։

Այս պայմաններու տակ, Ռուսիոյ մէջ բանուորութիւնը և անոր կատարած ամէն մէկ շարժումը կը ստանար քաղաքական հանգամանք, ուստի և կ'ենթարկուէր ամենաբուռն հալածանքներու։

Ցարական իշխանութիւններուն համար մասնաւոր կարևորութիւն կը ստանար բանուորական այն շարժումները, որոնք տեղի կ'ունենային Կովկասի մէջ և ասիկա՝ քանի մը պատճառներով։ Նախ՝ կը գտնուէր կեդրոնէն շատ հեռու և հետևաբար կեդրոնական կառավարութեան հսկողութենէն և հակակշիռէն տեսակ մը մեկուսացած. երկրորդ՝ Կովկասի բնակչութիւնը կազմուած էր տարբեր ժողովուրդներէ, մէկը միւսէն տարբեր և կրօնքով ու ազգութեամբ իրերամերժ դրութեամբ և վերջապէս՝ հոն նորաստեղծ ճարտարարուեստի պատճառով կեդրոնացած էր շատ հոծ բանուորութիւն մը, որ կրնար տևական ցարիզմի վտանգ մը ըլլալ ընդարձակածաւալ Ռուսիոյ այդ ծայրամասին մէջ։

Ցարական դիւանագիտութիւնը այս եռեակ վտանգը հեռացնելու համար որդեգրած էր ցեղային հակառակութիւնները գրգռելու քաղաքականութիւնը, որպէսզի այդ կերպով մթագնել կարենայ բանուորութեան դասակարգային գիտակցութիւնը և քանդէ համերաշխութեան և համագործակցութեան այն պատնէշները, որոնք կերտած էին Հնչակեան և Ռուս Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութիւնները, կովկասեան բազմազգի բանուորութեան մէջ։

Ցարական բրովոքաթոր-գործակալները յաջողեցան իրենց օժանդակ տարրեր գտնել հայ, վրացի կամ թաթար ժողովուրդներուն մէջ՝ գրգռութիւն, քէն ու վրէժխնդրութեան զգացումներ արթնցնելով մասնաւորաբար՝ դարերով իբր դրացի ապրող հայոց և ազէրիներու մէջ։ Ցարական կառավարութիւնը բացէ ի բաց զէնք բաշխեց տեղացի խուժան թաթար-թուրք տարրին՝ ընդդէմ՝ հայութեան։ Ան այդ՝ առատ զէնք սկսաւ բաժնել իր գործակալներուն միջոցով։ Իշխանութիւնը գաղտնի և յայտնի կը քաջալերէր հակահայ գրգռութիւններն ու շարժումները, որոնք յաճախ տեղի կ'ունենային ոստիկանութեան աչքին առջև։

Այս նպատակաւոր կերպով սարքուած բրովոքասիոն ազգամիջեան բախումներն ու կռիւները հետզհետէ ծաւալ առացին և դարձ մը պատերազմի դաշտի վերածեցին ամբողջ Կովկասը։ [illegible] ամբոխը, կառավարական ուժերու բացարձակ օժանդակութեամբ և անոր գործակալներու ղեկավարութեամբ ու ցուցմունքներով կը ջարդէին, կը թալանէին հայ գիւղերը, հայ խանութները, ամէն տեղ արիւն և աւերածութիւն տարածելով։

Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու վրայ պարտականութիւն կ'իյնար ազդու միջոցներով վերջ տալ եղբայրասպան այս կռիւներուն։ Դաշնակցութիւնը չկրցաւ ըմբռնել կացութիւնը և զինուած խումբերով ինքզինք նետեց,— ըստ վաղեմի իր արկածախնդրական սովորութիւններուն —, կռիւի մէջ և բորբոքեց կիրքերը։

Վրացի սոցիալիստները բանեցին շատ երկդիմի դիրք և զգուշացան որևէ գործօն մասնակցութիւն բերել խաղաղեցման աշխատանքներուն։

Հնչակեան շարքերը միայն կրցած էին կացութիւնը ըմբռնել՝ Ռուս. Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութեան հետ միասին։ Անոնք՝ ինքնապաշտպանութեան կատաղի պայքար մղել սկսան, միևնոյն ատեն հակառակորդին կը բացատրէին դէպքերուն ներքին բոլոր ծալքերը և ցարիզմի հետապնդած թաքուն սև նպատակը։

Ճիշդ է, հնչակեանները ձեռնծալ չի նստեցան. անոնք ալ իրենց թռուցիկ զինեալ խումբերը ունէին, որոնք սակայն, միայն ինքնապաշտպանութեան նպատակով կազմուած էին։ Զանգեզուրի, Ագուլիսի, Երևանի կամ Թիֆլիսի մէջ կռուող անվեհեր Փարամազի, քաջն Բէօսէ Սարգիսի և այլ Հնչակեան խումբերը կռիւներուն կը մասնակցէին այն չափով, որ չափով որ անհրաժեշտ կը դառնար հայ անզէն գիւղացիութեան պաշտպանութեան համար։

Թռուցիկ խումբերէն մէկը Ս. Վահագնի ղեկավարութեամբ կը ղրկուի Էջմիածնայ շրջանը, որ խիստ կարևոր դեր կը կատարէ։ Ժողովուրդը մասնաւոր երգ մը կը յօրինէ ընկ. Ս. Վահագնի անուան նուիրուած։

Այդ շրջանին՝ Հնչակեան կուսակցութեան Կովկասի և Պարսկաստանի

Ս. ՎԱՀԱԳՆ

մասնաճիւղերը Թիֆլիսի մէջ կը գումարեն Շրջ. Պատգամաւորական ժողով մը, որ կ'ընտրէ իր Գործադիր Յանձնախումբը, յատկապէս հայ-թաթարական կռիւներուն վերջ տալու համար աշխատանքներ տանելու նպատակով։ Գործադիր Յանձնախումբին անդամ կ'ընտրուին՝ Սաքօն (Սարգիս Ազամիրզեան), Ս. Տէր Սիմոնեան, Խաչիկ Վարդանեան և Վահան Մարսեան (Ղուկասեան) և Ս. Կասեան (հետագային Անդրկովկասի կենդգործկոմի անդամ և ապա՝ Ս. Հայաստանի վարչապետ)։

Յանձնախումբի առաջին իսկ նիստին մէջ կ'որոշուի մէկը ղրկել Ալէքսանդրապոլ և Երեւան, անհրաժեշտ աշխատանքներ տանելու համար։

Այդ պաշտօնի համար կը նշանակուի Վ. Մարսեան, որ կը մեկնի Ալէքսանդրապոլ, ուր շատ մեծ ու տարածուն գործունէութիւն ունէր Հնչակեան «Արագած» մասնաճիւղը։ Ասոր մէջ կը գործէին շատ ակնառու ընկերներ, որոնք քաղաքի մէջ առաջնակարգ դիրքերու վրայ կը գտնուէին որպէս հանրային գործիչներ, օրինակ՝ մանկ. բանաստեղծութիւն գրող Պետրոս Մաճառեան, բժիշկ Ն. Տէր Սահակեան, Հ. Տէր Ղազարեան, Յասում, Արշալոյս, Սէյլան և շատ ուրիշներ։ Մասնաճիւղի անդամներուն թիւը կը հաշուուէր մօտ 6000 հոգի, որ կը ցուցնէ այն մեծ ժողովրդականութիւնը, որ կը վայելէր մեր Կուսակցութիւնը յատկապէս հայ-թաթարական ընդհարումներու օրերուն։ Մասնաճիւղը ունէր իր յատուկ զինամթերքի մեծ պահեստը և գործատեղին։ Վ. Մարսեան Ալէքսանդրապոլ հասնելուն պէս յատուկ ժողով մը կը գումարէ, որուն ներկայ կ'ըլլան 70 խմբակներ. ժողովէն անմիջապէս առաջ Թիֆլիսէն հեռագիր մը կը ստացուի, ուր կ'ըսուէր՝ «ԱՐԱՐԱՏԵԱՆԸ ԿԱՐԻՔԻ ՄԷՋ Է, ՕԳՆԵՑԷՔ»։ Ակնարկը կը վերաբերէր Երեւանի մասնաճիւղին, որ այդ անունով կը կոչուէր։ Ժողովի որոշմամբ՝ յաջորդ օրն իսկ 40 հոգինոց զինեալ խումբ մը կը ղրկուի Երեւան, իր հետ տանելով բաւականաչափ զինամթերք։

Ալէքսանդրապոլի կառավարական զինապահեստէն, Հնչակեան մասնաճիւղը յաջողած էր կանոնաւորաբար արդիական զէնք դուրս քաշել, շնորհիւ

բանակի մէջ գործող Հնչակեան ընկերներու, որոնք բանալիները յարմարցնելով՝ գիշերով զգալի քանակութեամբ զէնք դուրս կը բերէին և կը բաժնէին անդէն հայ գիւղացիներուն։

Այդ միեւնոյն պահեստի զէնքերով է որ այդ օրերուն՝ զինուած էր խմբապետ Բաղդէնի «Արծիւ» խումբը և Տաճկահայաստան մեկնած։

Կառավարական զինապահեստէն՝ զէնքեր դուրս բերելու յանդուգն այդ գործը կը ղեկավարէր Հնչակեան տեռորիստական խումբերու ղեկավար՝ Հայկ Ամատունին։ Ի վերջոյ գաղտնիքը երեւան կ'ելլէ և կառավարութիւնը կը սկսի կասկածելիները հետապնդել և խիստ խուզարկութիւններ կատարել հնչակեաններու տուները և հաւաքատեղիները, որոնք սակայն որեւէ արդիւնք չեն տար, որովհետև նախօրօք նախազգուշական բոլոր միջոցները ձեռք առնուած էին և զէնքերը ցրուած գիւղերու մէջ։ Կասկածելի զինուորներն ալ, հետապնդումէ խոյս տալու համար՝ Թիֆլիս կ'անցնին և կուսակցութեան օժանդակութեամբ Բաթումի վրայով կ'ապաստանին Պարսկաստան։

Գործադիրի ներկայացուցիչ՝ Վ. Մարսեան Ալէքսանդրապոլէն կը մեկնի Երեւան. անոր կ'ընկերանայ Երեւանի մասնաճիւղի անդամ՝ Արամ Շուշանեանը, որ այդ օրերուն Ալէքսանդրապոլ կը գտնուէր։ Ճանապարհին քանի մը անգամներ գնացքը կը խուժեն զինեալ թաթարներ, սակայն ընկերները կը յաջողին անփորձանք և անվնաս Երեւան հասնիլ և իրենց հետ փոխադրած զէնքերը յանձնել տեղւոյն մասնաճիւղին։ Քանի մ'օր ետք՝ այդ զէնքերը կը բաժնուին Էջմիածնի և Աբարանի Հնչակեան գիւղերուն և հոն գործող մեր ընկերներուն։

Ալէքսանդրապոլի պէս՝ Երեւանի մասնաճիւղն ալ այդ օրերուն զօրացած էր, մանաւանդ քանի մը տեռորներու գործադրումէն ետք, որոնք տեղի ունեցած էին այդ շրջանին, ցարական բռվքաթար պաշտօնեաներու վրայ, որոնց մէջ նաև ռուս փաստաբան մը, որ ոստիկանական գործակալ էր գաղտնապէս։

Վ. Մարսեան, օգտուելով իր այցելութենէն, կը սկսի նաև կուսակցական փրոփականտի և կազմակերպչական աշխատանքի. Թէև հոն (Երեւան) կային կազմակերպուած բազմանդամ մասնաճիւղեր և մարտական խումբեր, սակայն քաղաքական տեսակէտով ասպարէզը շատ խաղաղ էր։ Մասնաճիւղերը և խումբերը կազմուած էին տարերային կերպով, առանց գաղափարական ըմբռնումի։ Որով՝ Մարսեանի տուած քանի մը դասախօսութիւնները, գըլխաւորաբար Հնչակեան սոցիալիզմի մասին՝ լայն հետաքրքրութիւն կը ստեղծեն երիտասարդական և մտաւորական շրջանակներու մէջ, որոնց դրական արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ առաջին անգամ ըլլալով Երեւանի մէջ կը կազմակերպուի «Երեւանի Բանուորական Միութիւն» անունը կրող կազմակերպութիւնը, որուն կը մասնակցին շուրջ 300 աշխատաւորներ, որոնցմէ 15 հոգին վրացիներ էին։

Այս Միութիւնը հետագային սերտօրէն կապուեցաւ Հնչակեան մասնաճիւղին և գործեց անոր ցուցմունքներով։

Դաշնակցութիւնը, տեսնելով մեր Կուսակցութեան այս յաջողութիւնները, կը սկսի խուլ պայքար մղել և միտքերը պղտորել։ Խնդիրը կը վերջանայ անով, որ վիճաբանական ժողով կը կազմակերպուի, ուր երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչները իրենց ծրագիրները պիտի բացատրէին։

Սոյն ժողովը կը կազմակերպուի Օրխարդաց դպրոցին մէջ։ Դաշնակցութեան կողմէ պիտի խօսէին Ա. Զիլինկիրեան (Ռ. Դարբինեան) և Էջմիածնէն յատկապէս հոն գացած Սիրական Տիգրանեանը. իսկ հնչակեաններէն՝ Վ. Մարաեան։ Ժողովին կը նախագահէ Ռուս Սոց. Դեմ. կուսակցութեան անդամ՝ Սաքալովաքին, որ գիտէր նաև հայերէն։ Վիճաբանութիւնը պիտի ըլլար ծրագիրներու շուրջ և իւրաքանչիւր կուսակցական պատգամախօս պիտի պարզէր իր ուղեգիծը։ Այդ օրերուն կուսակցական պառակտում մը առաջ եկած էր Դաշնակցութեան մէջ, Պուլկարիոյ «Շարժում» թերթի մէջ դաշնակցական գործիչ Վարդոյի բացած պայքարի հետեւանքով (որուն ի վերջոյ զոհը պիտի դառնար Վարդօն՝ դաշնակցական ընկերասպանութեամբ մը)։ Դաշնակցական ներկայացուցիչները, վախնալով գաղափարական և ծրագրային հարցերը շօշափելու վտանգէն, որ կրնար անհաճոյ մերկացումներու պատճառ ըլլալ, կը յարձակին Հնչակեանութեան վրայ՝ խծբծելով այս կամ այն գործիչի կամ ղեկավարի անձնական կեանքը։ Մինչ Հնչակեան խօսողը կ՚ընթանար գաղափարախօսականօրէն։

Ներկաները համոզում կը կայացնեն Հնչակեան գաղափարականութեան ճշգրտութեան, յստակութեան և հետեւողականութեան մասին և նորանոր անդամներով կը զօրացնեն մեր խումբերը։

Հայ-թաթարական ընդհարումներու այս փափուկ կացութեան տակ, ի վերջոյ Հնչակեան ազատախոհ և հաշտարար ուղեգիծը իր բարերար ազդեցութիւնը կ՚ունենայ երկու ժողովուրդներու հաշտութեան հարցին վրայ։ Այդ մասին Փարամազ հսկայական դեր կը խաղայ։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՍԵՒ ԾՈՎՈՒ ԱՓԵՐՈՒՆ

Կովկասեան յեղափոխական շարժումներուն մէջ կարեւոր դեր խաղցած է նաև Բաթումի Հնչակեան մասնաճիւղը, որ կազմուած էր մեծ մասամբ նաւահանգիստի և գործարանային բանուորներու հոծ բազմութենէ մը։

Մօտ 10.000ի կը հասնէր Բաթումի ընդհանուր բանուորութեան թիւը, որոնք համախմբուած էին Ռոթշիլտի, Մանթաշեանի և Խաչատուրեանի նաւթային գործարաններուն մէջ։ Պէտք չէ մոռնալ որ Բագուի քարիւղը յատուկ խողովակներով կը հասնէր մինչեւ Բաթում՝ հոնկէ նաւերու վրայ բեռցուելու համար, որով՝ քարիւղի մեծ ընկերութիւնները իրենց բաժանմունքները ունէին Բաթումի մէջ։

1906 Հոկտեմբեր 17ի Մանիֆէսթէն ետք՝ Բաթում կը դառնայ կատարեալ յեղափոխական հնոց մը, ուր համագործակցաբար կ՚աշխատին Ռուս Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութիւնը, Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը և ֆետերալիստները։

Երեք սոցիալիստ կուսակցութիւններու այս օրինակելի համագործակցութեան հետեւանքով, կարճ ատենուան մէջ, յեղափոխականները կը դառնան քաղաքին տէրը։ Երեք կուսակցութեանց Ներկայացուցչական ժողովն է որ կը տնօրինէր ամէն բան, ինչպէս օրինակ՝ գործադուլները սկսելու և դադրեցնելու հրահանգները, խանութները բանալու կամ գոցելու կարգադրութիւնները և այլն։

Այդ օրերուն, ինչպէս կը նկարագրէ «Հնչակ»ի Բաթումի թղթակիցը, Քաղաքային Տան մէջ տեղի կ՚ունենայ ժողովրդային մեծ միթինկ մը, ուր կը բանաձեւուի նահանգապետին մօտ պատուիրակութիւն մը ղրկել՝ պահանջելով որ քաղաքի պաշտպանութիւնը և հսկողութիւնը յանձնուի քաղաքական զինուորութեան (միլիցիա)։ Պատուիրակութեան կ՚ընկերակցի նաև քաղաքագլուխը։ Նահանգապետը իր համաձայնութիւնը կու տայ եղած առաջարկին և կը թելադրէ մանրամասն կերպով քննել հարցը և զեկոյցով մը ներկայացնել իրեն վաւերացնելու համար։

Տեղեկագիրը մշակելու համար կը կազմուի 24 հոգինոց յանձնախումբ մը, որոնց մէջ՝ չորսը հայեր։ Հնչակեան ներկայացուցիչը՝ կը նշանակուի միլիցիայի կազմակերպութեան կոմիտէի անդամ և ծախսարար։ Նահանգապետարանի կողմէ անմիջական ծախսերու համար անոր տրամադրութեան տակ կը դրուի 45.000 ռուբլի։

Նահանգապետը թէև առերես, համակրութեամբ ընդունած էր յեղափոխական կոմիտէի առաջարկ—պահանջը, սակայն, իրականին մէջ ան գաղտնօրէն կը պատրաստուէր խափանելու և բարոյալքելու ծրագիրը և անոր հեղինակները։ Այդ ուղղութեամբ ան հրահանգ կու տայ Բաթումի կազակ պահակախումբին՝ որպէսզի անակնկալ յարձակում մը գործէ խաղաղ բնակչութեան վրայ՝ ահաբեկելու զայն։ Նոյեմբեր 28ին, առանց որեւէ դրդապատճառի, ցարիզմի ամէնէն հաւատարիմ այդ բանակի Բաթումի ջոկատը, կը կազմակերպէ ահաբեկչական ցոյց մը և հրազէն պարպելով անզէն քաղաքացիներու՝ կին կամ այրերու վրայ՝ եօթը հոգիներ կը սպաննուին։ Քանի մը օր ետք, Յեղափոխական Կոմիտէն քաղաքային տան մէջ բողոքի հսկայ նոր ցոյց մը կը կազմակերպէ, որու մէջ կ՚որոշուի պահանջել նահանգապետէն՝ որ այդ կազակներու ջոկատը արգելափակէ զօրանոցներու մէջ և նաև անոնց պահակը քաղաքին մէջ։ Այս որոշումը կ՚առնուի կառավարութեան այն չքմեղանքին հետեւանքով, որու համաձայն, իբրեւ թէ՝ ինք տեղեկութիւն չէ ունեցած ու կազակները խախտելով տիսիփլինը, կատարած են անպատասխանատու և աններելի անկարգութիւններ...։

Միթինկի մէջ առնուած այս որոշման՝ նահանգապետը կը պատասխանէ թէ՝ իր իրաւասութիւններու սահմանէն դուրս է կազակներու արգելափակումը՝ որուն համար պէտք է դիմել Թիֆլիս։ Յեղ. Կոմիտէն, քաղաքագլուխի առաջնորդութեամբ, երեք հոգինոց պատուիրակութիւն մը կը ղրկէ Թիֆլիս՝ այդ ուղղութեամբ աշխատանք տանելու համար։ Առանց սպասելու Թիֆլիսէն գալիք պատասխանին, և ազդելու համար պատուիրակութեան առաքելութեան արդիւնաւորման, Յեղափոխական Կոմիտէն Բաթումի մէջ ընդհանուր գործադուլ կը յայտարարէ. որով Բաթումի մէջ կը դադրի ամէն շարժում. խանութներ կը գոցուին, գործարաններու մէջ կը տիրէ մեռելութիւն և քաղաքը կը մնայ կրկին բորբոքուած վիճակ։

Այն օրը որ հողին պիտի յանձնուէին Նոյեմբեր 28ի դէպքերուն հետեւանքով սպաննուած եօթը զոհերը, քաղաքը կ՚առնէ կատարեալ յեղափոխական կերպարանք։ Կը կազմուի հսկայական թափոր մը, որուն առջեւէն կը տարուին երեք կուսակցութեանց դրօշակները։ 15 հոգինոց յատկապէս այդ օրուան համար կազմուած միջկուսակցական Գործադիր Կոմիտէն կը հսկէր կարգապահութեան։ Երեք կուսակցութիւններ շարժման մէջ կը դնեն իրենց պահեստի բոլոր ուժերը։

Հազիւ թափօրը կը սկսի դէպի հիւանդանոց շարժիլ, ուր բազմութիւնը իր վերջին յարգանքը պիտի բերէր զոհերուն և անոնց մարմինները դէպի գերեզմանատուն պիտի առաջնորդուէր, երբ դիմացէն կ'երևին 15 զինուած կազակներ, որոնք կը սպառնան կրակ բանալ, եթէ չի ցրուին։ Ժողովուրդը կը տատանի, կը բորբոքի, որուն ի տես կազակները կրակ կը բանան և ցուցարարները կը ցրուին։ Քիչ ետք նորէն զիրար գտնելու և Քաղաքային Տան մէջ հաւաքուելու համար։

Յայտնի կ'ըլլայ որ նահանգապետը խաբած էր Յեղափոխական Կոմիտէն՝ խոստանալով թոյլատրել ցոյցը և արգիլել կազակներու զօրանոցներէն դուրս ելլելը։

Քաղաքային Տան միթինկի ընթացքին՝ կ'արտասանուէին կրակոտ ճառեր և տեղւոյն վրայ կը կազմուի չորս հոգինոց մարմին մը, որոնցմէ մին՝ Հնչակեան մասնաճիւղի ներկայացուցիչը, պիտի զբաղէր քաղաքի պաշտպանութեան կազմակերպութեամբ։ Նոյն միթինկի մէջ կ'որոշուի այլևս քաղաքի պաշտպանութիւնը յանձնել յեղափոխական ուժերուն։ Հնչակեան զինուորներուն կը յանձնուի երկու թաղամաս, որոնք պիտի պաշտպանուէին 70 հոգինոց հնչակեան խումբին կողմէ։

Հակառակ այս յեղափոխական տրամադրութիւններուն և պատրաստութեան, Ցարիզմի հաւատարիմ սպաներ և բարձրաստիճան զինուորականներ, ինչպէս ամբողջ Ռուսիոյ, նոյնպէս և Բաթումի մէջ՝ մտած ժողովրդական խաւերուն մէջ, ամէն կերպ բրովոքատորներ կը սադրեն, որպէսզի առիթ տան բանակի միջամտութեան, խափանելու համար յեղափոխական եռուն շարժումը։

Միւս կողմէն ալ կառավարութիւնը նորանոր ուժերով կը զօրացնէ իր դիրքերը։ Անգործ չեն նստիր նաև յեղափոխական շրջանակները, որոնք իրենց հերթին խրամատներ կը բանան փողոցներուն մէջ, ինչպէս նաև պատնէշներ և դիրքեր եւս կանգնեցնելով՝ կարևոր հրապարակներուն վրայ։

Ի տես այս եռանդուն պատրաստութեանց, նահանգապետը վերջնագրի ձևին տակ կը պահանջէ որ՝ դադրին գործադուլները և քանդուին այդ դիրքերն ու պատնէշները։ Յեղափոխական Գործադիրը երկար խորհրդակցութենէ ետք՝ կը պատասխանէ թէ՝ գործադուլը կը դադրեցուի և խրամատներն ալ կը քանդուին, եթէ կառավարութիւնը վերցնէ պաշտպանական վիճակը և ժողովուրդի ապահովութեան համար՝ անհրաժեշտ երաշխիքը տայ միայն։

Նահանգապետը կու տայ պահանջուած խոստումը ու գործնական երաշխիքը, որու հետևանքով անմիջապէս վերջ կը տրուի գործադուլին և դիրքերն ու պատնէշներն ալ կը վերցուին փողոցներէն ու հրապարակներէն։ Սակայն, հազիւ այս կարգադրութիւնները կը լրանան, բոլորովին անսպասելի կերպով կը սկսին զանգուածային խուզարկութիւնները։ Սպաներ, կազակ խումբերու գլուխն անցած՝ կը յարձակին Քաղաքային Տան վրայ, որ յեղափոխականներու ձեռքը կը գտնուէր և տեսակ մը խորհրդանիշ եղած էր յեղափոխութեան։ Կը խորտակեն դռները, կը կարեն, կը թափեն ամէն բան՝ ահ ու սարսափի մատնելով ժողովուրդը։ Յեղափոխական Կոմիտէն փութով կ'որոշէ նոր պատուիրակութիւն մը ղրկել Թիֆլիս՝ կացութիւնը պարզելու և ազդու միջոցներու դիմելու համար։

Թիֆլիսի մէջ ալ հակայեղափոխութիւնը սկսած ըլլալով, պատուիրակութիւնը հարկ եղած դիմումներու մէջ՝ թէև ձեռնունայն, սակայն կուսակցական պատկան մարմիններու հետ լուրջ նախապատրաստութիւններ կ'ընէ։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՍԵՒ ԾՈՎՈՒ ՄԻՒՍ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Բաթումի Յեղափոխական Գործադիրը, որուն մէջ, ինչպէս ըսուեցաւ Հնչակեան մասնաճիւղը իր ներկայացուցիչը ունէր։ Բաթումի դէպքերու ընթացքին իր ձեռքն առած էր՝ Բաթումէն դուրս քանի մը ուրիշ կեդրոններ եւս՝ որոնց օրը օրին հրահանգներ կու տար։ Գործադիրի ձեռքն էր նաև երկաթուղիի գիծը՝ մինչև Քութայիս։ Բաթումի դէպքերուն առթիւ Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով Դաշքովի հեռագիրը՝ Ցարին ուղղուած, կը յայտնէր թէ — ինք անզօր է տուեալ պայմաններու մէջ զսպել Բաթումի յեղափոխական աշխատաւորութիւնը և ինքզինք ազատ կը նկատէր որևէ պատասխանատուութենէ։ Այս խոստովանութիւնը՝ մեծ ազդակ մը եղաւ յեղափոխական ճակատի համար, որպէս խանդավառութեան և ոգևորութեան շարժառիթ։

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ Ռուս Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութեան հետ գրեթէ միշտ սերտ կերպով գործակցած է՝ բոլորն այն վայրերուն մէջ, ուր ան մասնաճիւղ մը ունէր — Եալթա, Սոչի, Կերչի, Նովորոսիսք եւայլն։ Սև Ծովեան այս ափերուն մէջ հինէն ի վեր թրքահայ գաղթականներ տեղաւորուած էին և որոնք արդէն իսկ նախօրօք կապուած էին հայ ազատագրական շարժումին։

Մասնաւորաբար Եալթայի մէջ երկու կուսակցութիւնները համագործակցաբար կազմակերպեցին տեղւոյն բանուորութիւնը և զանազան առիթներով ալ՝ ցոյցեր։ Այսպէս՝ օրինակ, նշանաւոր եղաւ 1906 Մայիս Մէկի ցոյցը, որ յաջող կերպով կազմակերպուեցաւ՝ հակառակ ոստիկանութեան ազդու արգելքին։

Օր մը առաջ, Ապրիլ 30ին, տեղի կ'ունենայ երկու կուսակցութեանց խառն ժողովը ուր կը հաստատուի այս գործադուլի որոշումը և կը յայտարարուի ամէն կողմ։ Ոստիկանութիւնն ալ իր հերթին կ'ուզէ բարոյալքել յեղափոխական շարքերը և կը յայտարարէ թէ երեք հարիւր ռուբլի տուգանքի պիտի ենթարկուին բոլոր անոնք, որոնք գործադուլին կը մասնակցին կամ խանութնին չեն բանար։

Հակառակ այս սպառնալիքին՝ Մայիս Մէկին բոլոր խանութները գոց կը մնան։ Քաղաքը կ'առնէ տօնական կերպարանք. բանուորները խումբ խումբ փողոցները կը պտըտին՝ յաճախ ալ «Մարսէյյէզ»ը երգելով, որ այդ օրերուն գրեթէ յեղափոխականներուն քայլերգը կը նկատուէր։

Խուսափելու համար ոստիկանական հետապնդումներէն, երեկոյեան դէմ, ցուցարարներու բազմութիւն մը, 25—30 նաւակներ առնելով, կարմիր դրօշակներ պարզած՝ կ'ելլէին ծովուն բացերը, ուր և ճառեր կ'արտասանուէին և յեղափոխական երգեր կ'երգուէին։

Նմանօրինակ ցոյցերու, գործադուլներու և բողոքի այլ և այլ արտայայտութիւններուն՝ մենք կը հանդիպինք Կերչի, Սոխումի և այլ քաղաքներու մէջ, ուր բազմաթիւ Հնչակեան մասնաճիւղեր կազմուած էին և շատ գործօն մասնակցութիւն ունէին յեղափոխական շարժման մէջ։ Աւելորդ կը համարենք բոլոր այդ երեւոյթներուն անդրադառնալ՝ որոնք կը հաստատեն այն մեծ նպաստը զոր բերած է Հնչակեանութիւնը Ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ

Կովկասի Հնչակեան կազմակերպութիւններու մէջ կարեւոր դեր ունեցած է Աստրախանի մասնաճիւղը։

Հարաւային Ռուսիոյ այս վաճառաշահ քաղաքին մէջ՝ վաղուց անտի հաստատուած էր Պարսկաստանէն և Հարաւային Կովկասէն հոն գաղթած 8—10 հազարի հասնող հայ բնակչութիւն մը, որ բարեկեցիկ վիճակ մը ունէր և միշտ իր մասնակցութիւնը կը բերէր հայ ազգային ու բարեսիրական ձեռնարկներուն։ Հայ քաղաքական կուսակցութիւններէն Հնչակեանութիւնն է, որ առաջին անգամ Աստրախանի մէջ կը կազմակերպուէր 1906ին, կուսակցութեան վեթերաններէն՝ պարսկահայ Վահան Նազարի Ղուկասեանի կողմէ, որ ծանօթ է Մարսեան և այլ կուսակցական անուններով։

Յիշեալ թուականին՝ Վ. Մարսեան Աստրախան հասնելով առիթ կ'ունենայ ծանօթանալու հայ գաղութի մէջ մեծ համակրութիւն և յարգանք վայելող՝ Գէորգ քհնյ. Մկրտումեանի հետ, լուսամիտ, զարգացած, գրական կարողութիւն և մեծ հակումներ ունեցող կրօնաւոր մը, որ հետագային պիտի ըլլար նաև Հնչակեան կուսակցութեան եռանդուն գործիչներէն՝ մէկը։

Գէորգ քահանան իր շուրջը հաւաքած՝ ունէր 18–20 երկսեռ երիտասարդներէ կազմուած խմբակ մը, որ շաբաթը մէկ կամ աւելի անգամներ՝ հանդիպումներ կ'ունենար՝ ծանօթանալու համար հայ գրականութեան և հայ մշակոյթի ու պատմութեան հետ։ Հայրենասէր ծնողները մեծապէս կը քաջալերէին թէ՛ քահանան և թէ՛ իրենց զաւակները, որպէսզի յարատեւ կերպով հետեւէին այդ շինիչ աշխատանքին։

Այդ հանդիպումներէն մէկուն ներկայ գտնուելու համար՝ Գէորգ քահանան կը դիմէ Մարսեանին, առաջարկելով որ քանի մը քաջալերական խօսք ըսէ։ Մարսեան սիրով կ'ընդունի առաջարկը և զրոյցի վերջաւորութեան խօսք առնելով կը շեշտէ թէ՝ հայ երիտասարդութիւնը պէտք չէ որ իր հետաքրքրութիւնը սահմանափակէ գրական հարցերով, այլ մօտէն պէտք է շահագրգռուի հայ ժողովուրդի քաղաքական կեանքով։ Կը բացատրէ Հայկական Հարցին էութիւնը, անոր ընթացքը։ Երիտասարդներու ցոյց տուած հետաքրքրութենէն օգտուելով՝ Վ. Մարսեան յաջորդ հանդիպումը կը յատկացնէ Հնչակեան Ծրագրի մեկնաբանութեան։

Այդ օրուընէ՝ Գէորգ քահանայի երիտասարդական խմբակի հաւաքոյթներու բնոյթը կը փոխուի. հայ մշակութային հարցերուն զուգընթաց կը յուզուին նաև ազգային և քաղաքական հարցեր ու կարճ ատենուան մէջ՝ խմբակը կը դառնայ ապագայ Հնչակեան կազմակերպութեան կորիզը։

Վ. Մարսեան կը յաջողի աւելի տարէցներէն կազմել քաղաքական մէկ խմբակ, որուն կը տրուի «ԹՌՈՒՑԻԿ ԽՈՒՄԲ» անունը, քանի դեռ մասնաճիւղ կազմելու պահանջուած բոլոր տարրերը չկային։ Այս նոր խումբին կը մասնակցին 25–28 երիտասարդներ, որոնց մէջ կը գտնուէին հետագային շատ կարեւոր դեր կատարած դէմքեր՝ ինչպէս օրինակ՝ Ռոմանոս Աստուածատրեանը, (որ Կերենսքիի ժամանակաւոր կառավարութեան տակ՝ Աստրախանի նահանգապետ նշանակուեցաւ)։ Քիչ յետոյ «Թռուցիկ Խումբ»ը կը փոխուի օրինական մասնաճիւղի, որուն մաս կը կազմէին արեւելահայ ծանօթ կրթական գործիչ, գրագէտ Յովակիմ Սոլովեան, Գէորգ քհնյ. Մկրտումեան, Գ. Քարտաշեան, Տիկ. Մանուշակ Եղուբեան, որ ռուս նշանաւոր բանաստեղծ Նեմիրովիչ Դանչենքոյի քրոջ աղջիկն էր, Մեսրոպ և Դաւիթ Տէր Ղազարեաններ և այլ ծանօթ դէմքեր։

Նորակազմ մասնաճիւղին տրուեցաւ «ԷՄԻԼ» անունը, որուն Վարչութիւնը կազմուած էր հետեւեալներէ.— Գէորգ քհնյ. Մկրտումեան, (ծանօթ՝ Էմիլ ծածկանունով), Ազգային դպրոցի տնօրէն՝ Յ. Սոլովեան, (ծանօթ՝ Ժանիք ծածկանունով) Տիկ. Եղուբեան, Գ. Քարտաշեան, Ս. Բախբեան։ Կեդրոնի ներկայացուցիչ կը նշանակուի Վ. Մարսեան։ Մասնաճիւղը կը կապուի Բագուի մասնաճիւղին և անոր միջոցաւ կը ներկայացուի կեդրոնին, որմէ կը ստացուի կուսակցութեան յատուկ կնիքը։

Մասնաճիւղը կը յաջողի արդիւնքի հայ գաղթական կօշկակարներէ կազմել խումբ մը, Յ. Զաւուշեանի օժանդակութեամբ, որ աւելի ուշ՝ կը փոխուի տեսակ մը արհեստակցական միութեան. իսկ օրիորդներէ ալ ուրիշ խմբակ մը կը կազմուի, հանդէսներու և մշակութային աշխատանքներու համար։

Հնչակեան առաջին հրապարակային մեծ ելոյթը Աստրախանի մէջ տեղի կ'ունենայ 1904ի ամառը։ Մասնաճիւղի Վարչութիւնը, ժողովրդական լայն խաւերու հետ շփում ունենալու առաջադրութեամբ կը կազմակերպէ նաև շքեղ դաշտահանդէս մը։ Հանդէսը կ'անցնի շատ յաջող և խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ, որու ընթացքին կը բացատրուի Հնչակեան Ծրագիրը և Գործը։ Տեղի կ'ունենայ նաև հանգանակութիւն, որմէ կը գոյանայ 1200 ռուբլի։

Այս ձեռնարկի յաջողութեան ազդեցութեան տակ՝ երկու ամիս ետք Օրիորդաց յանձնախումբը կը կազմակերպէ երկրորդ հանդէս մը, որու ընթացքին առաջին անգամ ըլլալով 60 հոգինոց երգչախումբը կ'երգէ «Հեռաւոր Երկիրը»։

Աստրախանի մասնաճիւղը Բագուէն կը ստանար «ՀՆՉԱԿ»ներու կապոցները, իսկ արտասահմանէն ալ՝ «Վերածնութիւն» և «Երիտասարդ Հայաստան» Հնչակեան թերթերը, որոնք նախ կը կարդացուէին խումբերու ժողովներու մէջ և յետոյ կը տրամադրուէին հասարակութեան։

Աստրախանի մասնաճիւղի Վարչութեան ջանքերով և Վ. Մարսեանի նախաձեռնութեամբ՝ մասնաճիւղեր կը կազմուին նաև Վոլկայի վրայ գտնուող ուրիշ հայակեդրոն քաղաքներու մէջ։ Այսպէս, 1905ի ամառը՝ Վ. Մարսեան և Յ. Սոլովեան Աստրախանէն կը մեկնին Ցարիցին, Սարաթով և կը կազմեն, առաջինին մէջ՝ 60, իսկ երկրորդի մէջ 30 հոգինոց մասնաճիւղերը։ Հնչակեան խումբեր եղած են նաև Թամպով և Սամարա քաղաքներու մէջ։

Այս մասնաճիւղերը և խումբերը կապուած կը մնային Աստրախանի և անոր մասնաճիւղի միջոցով կը յարաբերէին Բագուի մասնաճիւղին հետ։

Հայ–Թաթարական դէպքերու տեն այս կազմակերպութիւնները բաւական զգալի քանակութեամբ զէնք հասցուցին Բագու։

1905 թուականէն սկսեալ՝ Աստրախանին մէջ ալ կը սկսին երեւնալ հայ *«սոցիալ դեմոկրատներ» և «սոցիալիստ յեղափոխականներ»։ Հնչակեան մասնաճիւղը սերտ յարաբերութիւն և գործակցութիւն կը ստեղծէ առաջիններուն հետ և առաջին անգամ ըլլալով, այդ թուականին՝ միացեալ ուժերով կը տօնեն Մայիս Մեկը։ Երկու կուսակցութեանց խումբերը, իրենց սեփական դրօշակներով կը հաւաքուին քաղաքի թաթարական թաղամասին մէջ, ուրկէ թափօր կազմած, յեղափոխական երգերու զոռ հնչիւններուն տակ՝ կը շարժին դէպի քաղաք։ Ցարական ոստիկանական ուժերը սակայն միացած կոզակներու ջոկատի մը, արգելք կ'ըլլան։ Տեղի կ'ունենան բախումներ, ցուցարարներու և կառավարական ուժերու միջեւ, որոնց կը հետեւին ձերբակալութիւններ և բանտարկութիւններ։*

Նոյն տարուան Հոկտեմբերին, Ռուսաստանի ծանօթ յեղափոխական շարժումներու ալիքները կը հասնին մինչեւ Աստրախան, ուր Հնչակեան մասնաճիւղը, միշտ միացեալ ճակատ կազմած Սոցիալ Դեմոկրատներու հետ, կը կազմակերպէ հրապարակային ու բանուորական միթինկ և ցոյցեր, որոնցմէ նշանակելի կը մնայ Հոկտեմբեր 19ի միթինկը, որու մասին մեր վեթերան ընկեր՝ Մարսեան կը գրէ իր յուշերուն մէջ.

«... Հոկտեմբեր 19ին, վաղ առաւօտեանից՝ ընկ. Սոլովեանի պաշտօնավարած դպրոցում, որի տեսուչն էր նա, էինք Հնչ. մասնաճիւղի հարիւրաւոր անդամները արդէն գործի վրայ էինք։ Կատարւում էր աշխատանքի բաժանում։ Առանձին եռ ու զեռ էր տիրում Զինուորական խմբին մէջ, որի, մօտ 60 հոգիից լաւ զինուած անդամները պիտի հսկէին կայանալիք միթինգի ապահովութեան եւ կարգապահութեան վրայ։ Որովհետեւ իր տրամադրութեան տակ միայն մեր կուսակցութիւնն ունէր զէնք ու զինուորական ոյժ։ Օրիորդաց խմբերի անդամուհիները շտապով պատրաստեցին մի մեծ եւ գեղեցիկ կարմիր դրօշակ՝ Հնչակեան կուսակցութեան անունով եւ օրուան լոզունգներով գրուած՝ պաստառներ՝ հայերէն եւ ռուսերէն։ Կազմուեց նաեւ մեր ճառախօսների ցանկը։ Ժամը 4ին, Ալեքսանդրեան Այգում սարքուած ամբիոնի վրայ, արդէն ծածանւում էր մեր դրօշակը, որի շուրջ համախմբուած էին մեր ընկերները եւ մեծ թւով հրեայ երիտասարդութիւն։ Սկսուեց միթինգը։ Ճառախօսները հերթով գալիս կանգնում էին մեր դրօշակի տակ—ուրիշ կուսակցութիւնները դրօշակ չունէին—ու ժողովուրդի բուռն ծափահարութիւնների տակ արտայայտում օրուան դէպքերը շօշափող իրենց ճառերը։ Մէջ ընդ մէջ բոլոր ներկաները գլխաբաց երգում էին Մարսէյլէզը։ Տեսարանը վեհ էր եւ տպաւորիչ։ Ժամը 7ին՝ մօտ 10 հազար հոգուց բաղկացած թափօրը, կանոնաւոր շարքերով, առջեւից ունենալով Հնչակեան դրօշակը, դուրս եկաւ Այգուց եւ անցաւ քաղաքի գլխաւոր Մոսկովեան փողոցով եւ ցրուեց։ Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 8ին, հասարակական Այգում նշանակուած էր մի այլ միթինգ։ Ներկայ էին մօտ 1200 հոգի, մեծ մասամբ ինտելիգենտ դասակարգից։ Ի նկատի ունենալով որ քաղաքում սկսել էին երեւել ինչ որ կասկածելի խմբեր, որոնց մէջ նկատուել էին ղեկավարների դերում՝ հագուստները փոխած ոստիկաններ։ Մեր Վարչութիւնը հարկ համարեց, միթինգի ապահովութեան համար ձեռք առնել նախազգուշական միջոցներ։ Հայ Զինուորական խմբի անդամներից 40—50 հոգի գրաւել էին Ակումբի մուտքը եւ շարուած սանդուխների վրայ՝ հսկում էին բոլոր երթեւեկողներին, եւ կասկածելի անձանց ձերբակալում։ Միթինգը սկսուելուց հազիւ մի ժամ անցել էր, երբ փողոցի կողմից լսուեցին աղմուկներ եւ դրսից նետուած քարերը պատուհանների ապակիները ջարդելով թափուեցին Ակումբի դահլիճը եւ թեթեւ վիրաւորեցին մի քանի հոգի։ Սկսուեց մի ընդհանուր իրարանցում։ Հասարակութիւնը, ինչպէս նաեւ Կարգադիր Յանձնախմբի անդամները դիմելով ինձ՝ խնդրեցին որ մեր զինուորները իրենց պաշտպանեն խուլիգան միապետականների յարձակումներից։ Զինուորական խմբի ղեկավարներ՝ ընկ. Մ. Հայրապետեանի եւ ընկ. Զաւուշեանի միջոցով հարկ եղած հրահանգները տրուեցին՝ ներքեւի յարկում գտնուող խմբերին, որոնց անդամները փողոց դուրս գալով եւ մի քանի համազարկներով փախուստի մատնեցին խուլիգանները...»։

1906 յետաշրջական օրերուն՝ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ կը հրահրուին ազգամիջեան կռիւներ, ընդհարումներ, որպէսզի հանրային կարծիքը ասոնցմով զբաղի և «հայրենիքը վտանգուած է» ըսելով ուրիշ նախաձեռնութիւններ չունենար քաղաքական գետնի վրայ։ Նման նախաձեռնութիւն մըն ալ տեղի կ'ունենայ Աստրախանի մէջ, ուր լուրեր տարածուեցան թէ՝ հակահրեական և հակահայկական դէպքեր տեղի պիտի ունենան։

Հնչակեան մասնաճիւղի նախաձեռնութեամբ էր որ հրաւիրուեցաւ միջկուսակցական խորհրդակցական ժողով մը, որու ընթացքին որոշուեցաւ զինել ընկերները և 20-30 հոգինոց խմբերով տեղաւորել կասկածելի թաղերուն մէջ, որպէսզի ամբոխային յարձակումներու պահուն պաշտպանեն ժողովուրդը։ Այդ օրերուն Հնչակեան մասնաճիւղը պատրաստ ունէր բաւական քանակութեամբ ատրճանակներ, փամփուշտ և հրացաններ, որոնք գնուած էին Կովկաս ուղարկելու համար։ Միւս կուսակցութիւններէն և ոչ մէկը զէնք ունէր իր տրամադրութեան տակ, այնպէս որ հնչակեան զէնքերը՝ միայն բաժնուեցան ընկերներու և բանուորներու։ Կազմուեցաւ միջկուսակցական պաշտպանութեան ղեկավար մարմին մը՝ որ յետոյ պիտի մնար Հնչակեան մասնաճիւղի վրայ, որովհետեւ Սոց. Դեմ. ղեկավար՝ Արշակ Մարգարեան ձերբակալուելով իրենց գործը թուլցաւ։

Նման խումբեր կազմուած էին նաեւ հրեաներէ, որոնք նոյնպէս կ'ենթարկուէին մեր Մասնաճիւղի Զինուորական Մարմնին, ինչպէս կը հաստատէ ընկ. Մարսեան, իր յուշագրութիւններուն մէջ։ Այս կանխազգուշական միջոցառումները կը բարոյալքեն ջարդի կազմակերպիչները և քաղաքը կ'ազատի ստոյգ մեծ մղձաւանջէ և վտանգէ մը։

Աստրախանի Մասնաճիւղի գործունէութեան շրջանը հետզհետէ կ'ընդլայնուի և անյետաձգելի պահանջ մը կը դառնայ հայերէն թերթի մը հրատարակութիւնը։ 1901ին, «ԼՐԱԲԵՐ» անունով կը հրատարակուի շաբաթաթերթ մը, որուն արտօնատէրն էր Հնչ. Կարապետ Խաչատրեանը, իսկ խմբագրական մարմնի մէջ կը մտնար նաեւ մէկ հոգի սոց. դեմոկրատներէն՝ Ռ. Աստուածատրեան։ Թերթը կարճ ատենուան մէջ լայն ժողովրդականութիւն կը ստանայ, մանաւանդ որ այդ օրերուն գրեթէ ուրիշ Հնչակեան թերթ չկար Կովկասի մէջ։ Թերթին կ'աշխատակցէին, ի մէջ այլոց, արեւելահայ նշանաւոր բանաստեղծներ՝ Ալ. Ծատուրեան, Վ. Տէրեան, Աւօ, ևլն։

Աստրախանի Մասնաճիւղի գործունէութեան՝ մեծ մասնակցութիւն բերած է նաեւ հնչակեան հերոս, հետագային Կարմիր Բանակի յաղթական զօրավարներէն՝ (Հայկ Բժշկեան) առասպելական Գայը։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՍՈՑԻԱԼ ԴԵՄՈԿՐԱՏ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

Կովկասեան գործունէութեան կապակցութեամբ, անհրաժեշտ է յիշել որ երբ Հնչակեան կուսակցութեան առաջին փրոփականտիստները մուտք գործեցին Բագուի նաւթահանքերու բանուորական շարքերը, կամ Բաթումի նաւահանգիստի աշխատաւորական խաւերը, տակաւին Ռուսաստանի Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը կազմակերպուած չէր։ Դասակարգային գիտակցութեան և պայքարի գաղափարները գրեթէ գոյութիւն չունէին։ Առաջին անգամ ըլլալով Հնչակեան գործիչներն էին որ այդ մասին լուսաբանեցին բանուորական շարքերը։

Եթէ Կովկասի մէջ չկար սոցիալիստական փրոփականտը, պատճառն այն էր, որ ընդհանրապէս Ռուսիոյ մէջ շատ ուշ կազմակերպուեցաւ այդ գաղափարաբանութիւնը։

Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադրումէն հինգ տարի ետք միայն Ռուսիոյ մէջ կազմուեցաւ առաջին սոցիալիստական խմբակը, որ հրեական կազմակերպութիւն մըն էր՝ «Պունտ» անունով։ Իսկ բուն Ռուսաստանի Սոցիալ Դեմոկրատ Բանուորական կուսակցութիւնը պաշտօնապէս կազմակերպուեցաւ, Մինսք քաղաքի մէջ հաւաքուած եօթ-ութը հոգինոց խմբակի մը կողմէ։ Մինչդեռ, առկէ հինգ տարի առաջ Հնչակեան գաղափարախօսական օրկան ԳԱՂԱՓԱՐի մէջ շատ ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ կը հրատարակուէին մարքսիզմի մասին։ Հոն էր որ 1894ին առաջին անգամ հայերէն լեզուով հրատարակուեցաւ Կոմունիստական Մանիֆեստը։

Հասկնալի է, ուրեմն, որ երբ Հնչակեան գործիչները Կովկասի արդիւնաբերական կեդրոններու մէջ սոցիալիստական փրոփականտ կը տանէին, հայ Սոցիալ Դեմոկրատները, որոնք տակաւին կը կազմակերպուէին, և ընդհանրապէս հայ կեանքին, հայ լեզուին անծանօթ էին, հնչակեաններու հետ միասին կ'աշխատէին։ Այս վերջինները շատ աւելի գործունեայ, աւելի փորձուած և տեղական պայմաններուն աւելի ծանօթ ըլլալով՝ ուղեցոյցի և ղեկավարի դեր կը կատարէին։ Այս իրողութիւնը, դժբախտաբար ոմանք անտեսել կամ ուրանալ կը փորձեն, սակայն պատմական իրողութիւնները խեղաթիւրել կարելի չէ։ Իրողութիւն է նաև, որ երբ հայութեան մէջ սոցիալիստական փրոփականտ կը տարուէր և Կոմունիստական Մանիֆեսթը հայերէնի կը թարգմանուէր, ինչպէս նաև՝ երբ Բագուի գործարաններուն մէջ սոցիալիստական բջիջներ կը կազմակերպուէին հնչակեան գործիչներու ձեռքով, ոչ միայն Ռուսաստանի, այլ նոյն իսկ եւրոպական կարգ մը երկիրներու մէջ, ինչպէս Մարքսի և Էնկելսի հայրենիքին՝ Գերմանիոյ մէջ, տակաւին չկային նման գործեր և նոյն իսկ արգիլուած ալ էր սոցիալիստական կուսակցութեան գոյութիւնը։

Հնչակեան և Ռուս Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւններու գործակցութիւնը շատ երկար կեանք չ'ունեցաւ։ Յայտնի է, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր ծրագրին մէջ առաջադրած էր երկու նպատակներ՝ մօտաւոր և հեռաւոր, այսինքն՝ նախ Տաճկահայաստանի ազատագրութիւնը և ապա հոն սոցիալիստական կարգերու հաստատումը։ Սակայն, ըսել չէ թէ՝ սոցիալիստական պայքար տանելու համար կուսակցութիւնը պիտի սպասէր մինչև

Հայաստանի ազատագրումը և յետոյ անցնէր սոցիալիստական փրոփականտի։ Ընդհակառակն, ան իր 5րդ Ընդհ. Պատգ. Ժողովին մէջ, կուսակցութիւնը պառակտումի ենթարկելու գնով, վերահաստատեց Կուսակցութեան երկնակ առաջադրանքները, զոր անկարող եղան, դժբախտաբար ըմբռնել ռուսահայ սոցիալիստները և ուզեցին երկուութիւն տեսնել Հնչակեան գաղափարաբանութեան մէջ։ Անոնց համար անհաշտելի էր՝ Հայաստանի ազատագրութեան գաղափարը և սոցիալիզմը, հակառակ անոր, որ կը տեսնէին հնչակեան խօսքին ու գործին հմայքը Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Գանձակի հայ գիւղացիութեան վրայ, որ ձգած իր հողամշակութիւնը ու նաւթային գործարանները լեցուած էր, ենթարկուելով չարաչար շահագործման։

Հնչակեան և Ռուս. Սոց. Բան. կուսակցութեան միջև գոյութիւն ունեցող գաղափարային և յեղափոխական համագործակցութեան և համերաշխութեան պէտք է վերագրել այն փաստը, որ մեր Կուսակցութիւնը Ռուս. Սոց. կուսակցութեան մատակարարած է բազմաթիւ ականաւոր գործիչներ, ինչպէս՝ Խորհրդային Անդրկովկասի նախագահ՝ Սարգիս Խանոյեան, Հայաստանի Կոմիսարների առաջին նախագահ՝ Սարգիս Տէր Գասպարեան, մականունեալ՝ Սարգիս Կասեան, բանաստեղծ Յակոբ Յակոբեան, Աշոտ Խումարեան, Ազրպէյճանի նախկին կրթական նախարար Սերօ Մանուցեան, Բագուի ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ հայ թերթի խմբագրապետ Փիէր, ինչպէս նաև Գրիգոր Վարդանեան, Գուրգէն Հայկունի և շատ ուրիշներ։

Հնչակեան եղած են նաև համամիութենական դէմքեր՝ Վահրամ Ավանէսեան և զօրավար Հայկ Բժշկեան, ծանօթ՝ զօրավար «Գայ» անունով։

Երբ Ռուս. Ս. Դ. Բ. կուսակցութիւնը զօրացաւ և հայ երիտասարդներէն բաւական թիւով մտան անոր շարքերը, ծայր տուաւ Հնչակեան և Ս. Դեմոկրատ հատուածներուն մէջ ոչ միայն պաղութիւն մը, այլ նաև անցանկալի մրցակցութիւն մը։ Հայ Սոցիալ Դեմոկրատները, փոխանակ նոր բանուորական շարքեր կազմակերպելու, նոր ուժեր ստեղծելու, մօտեցան Հնչակեան, արդէն իսկ կազմակերպուած շարքերուն և ջանացին զանոնք անջատել և կամ հակառակ փրոփականտով մթագնել անոնց միտքը։ Այս պարագան կը յիշեցնէր Ամերիկացի բողոքական միսիոնարները, որոնք Արևելք կը ղրկուէին ոչ-քրիստոնեաները հաւատքի բերելու. ասոնք կու գային և իրենցմէ շատ դարեր առաջ քրիստոնեայ եղած հայը՝ իր եկեղեցիէն կը շեղեցնէին։

Հայ Սոցիալ Դեմոկրատներու այն օրերու գաղափարախօսներն էին Ռուս Պետ. Խորհրդարանի անդամ՝ Արշակ Զօհրապեան, Ստեփան Շահումեան, Սուրէն Սպանդարեան, որոնք չէին կրնար հաշտուիլ Հնչակեան կուսակցութեան առաջադրած Տաճկահայաստանի ազատագրութեան միտքին հետ՝ զայն նկատելով ազգայնամոլական միտում...։

Կը սկսին մարդորսորդութեան։ Հնչակեան շարքերէն մարդիկ կը խլեն և զանոնք «դեկլարացիաներ» ստորագրել կու տան, որոնք իր ատենին բաւական տարակարծութիւններ և անախորժութիւններ ստեղծեցին։

«ՀՆՉԱԿ» թերթը այդ ի բուն կ'աշխատի ամէն կերպով լուսաբանել հանրային միտքը, որպէսզի նոր ջլատումներ չը ստեղծուին բանուորական ճակատին վրայ։ Ասոնցմէ աւելորդ չենք համարեր քանի մը հատուածներ *մէջ բերել, նկատի ունենալով որ այդ վէճը, ոմանց համար միշտ գոյութիւն ունի, եւ հետեւաբար յօդուածներու լուսաբանութիւնները կը պահեն իրենց շահեկանութիւնը։*

Ուրիշ քաղաքներու օրինակին հետեւելով, Երեւանի Հնչակեան շարքերէն ալ, 1906ին քանի մը հոգի կը հեռանան եւ կը հրատարակեն յատուկ յայտարարութիւն մը այդ առթիւ։

Երեւանի Մասնաճիւղէն հեռացող հնչակեանները, որպէս բացատրութիւն կու տան հետեւեալ պարագաները.

«Ա. — Նկատի ունենալով որ Հնչակեան կուսակցութիւնը անցեալում, որպէս մի ամբողջութիւն, նուիրուած էր լոկ Տաճկահայ Դատին եւ դրանով ներկայացնում էր «հայ կողմից ազգայնական կուսակցութիւն»,

Բ. — Նկատելով որ Հնչակեան կուսակցութեան Ռուսաստանի մասնաճիւղերը որպէս սոցիալ դեմոկրատական կազմակերպութիւն, այլեւս անկարող են մնալ Տաճկահայ ազգայնական գործունէութեան հետ,

Գ. — Նկատելով որ, այն օրից երբ Հնչակեան կուսակցութիւնը Ռուսաստանում յայտարարելով սոցիալ դեմոկրատական գործունէութիւն, նկատուեց երկդիմի քաղաքականութեան մէջ՝ մէկ կողմից լինելով սոցիալ դեմոկրատ, միւս կողմից՝ ազգայնական,

Դ. Նկատելով, որ Հնչակեան կուսակցութեան ունեցած առանձին կազմակերպութիւնը Ռուսաստանում սահման է ստեղծում զանազան ազգութիւնների պրոլետարիատի մէջ եւ թուլացնում է նրա դասակարգային ինքնաճանաչութիւնը,

Ժողովը որոշեց միանալ Ռուս. Սոց. Դեմ Բանուորական կուսակցութեան հետ եւ կոչուել՝ Ռուս. Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութեան Երեւանի կազմակերպութիւն»։

Վերոյիշեալ յայտարարութեան որպէս պատասխան ՀՆՉԱԿի 1906ի, Մարտի թիւին մէջ «Մի քանի ակամայ խօսքեր» խորագրին տակ խմբագրութիւնը երեք էջնոց սպառիչ յօդուածով մը հանգամանօրէն կը վերլուծէ մասնանշուած կէտերը եւ կու տայ անոնց ջախջախիչ պատասխանը.

Ա.—«Թէեւ մենք կատարելապէս համոզուած ենք, որ իրենց ուսուցիչը՝ Պլեխանովը կ'անէր այն, ինչ որ անում է ամէն հնչակեան՝ թէ Ռուսաստանը եւ ռուս ժողովուրդն էլ ենթարկուած լինէր նոյն այդ դրութեան, որի մէջ այսօր գտնւում է Տաճկահայը։ Ի՞նչ դիրք կը բռնէ Պլեխանովը, եթէ վաղը Օսմանլին, Պարսիկը Մոսկուայի, Պետերբուրգի մէջ բանակեն, եթէ իրենց սուրն ու եաթաղանը դնեն...։ Չենք կասկածում, որ ինքն էլ՝ Պէպէլի պէս կ'ասի՝ առաջին զինակը ինքը կ'արձակի։

Երբ 18 տարի շարունակ ինքն իրեն սոցիալիստ համարողը այսօր ասում է թէ ինքը նացիոնալիստ է եղել... եւ չի հասկացել, ապա շատ մեծ երաշխաւորութիւն չի կարող լինել, որ վաղն էլ, իր այսօրուայ հասկցած սոցիալիզմը մի այլ կերպով չի փոխեր իրեն։

Տաճկահայ Դատը այնքան նացիոնալիստական է, որքան նացիոնալիստական է Ֆրանսիայի եւ Ֆրանսիական ժողովրդի գոյութիւնը՝ Ֆրանսիայի սոցիալ դեմոկրատների համար. Գերմանիան եւ գերման ժողովուրդը՝ գերմանացի սոցիալ դեմոկրատների համար։

Բ.— Պլեխանովի պէս՝ եօթը կամ ութը մտածողներ՝ իրաւունք պիտի չտային խօսելու հարիւրից աւելի Հնչակեան մասնաճիւղերի անունով, եթէ իրենք մի փոքր համեստ լինէին։ Հնչակեանները շատ լաւ համոզուած են՝ որ իրենք Կովկասի մէջ իրենց ուրոյն կազմակերպութիւնը պահելով՝ Տաճկաստանի իրենց ընկերների հետ կարող են կապուած մնալ, որպէս մի ամբողջութիւն, առանց մազաչափ դաւաճանած լինելու իրենց սոցիալ դեմոկրատական սկզբունքներին։

Գ.— Տաճկաստանի մէջ «հայ կողմից ազգայնական կուսակցութիւն» եղողը Կովկասի մէջ էլ «հայ կողմից ազգայնական կուսակցութիւն» կը լինէր։ Իսկ եթէ այդպէս չեղաւ եւ Կովկասի մէջ սոցիալ դեմոկրատական գործունէութիւն յայտարարեց, այդ փաստ է, ուրեմն, որ այդ կուսակցութիւնը հաստատուած էր սոցիալ դեմոկրատ սկզբունքների վրայ։ Եւ եթէ այստեղ դիտելիք մի կէտ կայ, այդ այն է, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ որպէս սոցիալ դեմոկրատ մի կուսակցութիւն, սոցիալ դեմոկրատիա եւ սոցիալ դեմոկրատական սկզբունքներ ասելով՝ հասկանում է այն՝ ինչ հասկանում են Պէպէլի, Ֆէրրի նման յայտնի սոցիալ դեմոկրատներ։

«Հնչակ»ը, շարունակելով իր մանրակրկիտ եւ փաստացի լուսաբանութիւնները եւ անդրադառնալով Հայկական Դատի պատճառով Հնչակեան շարքերէն հեռացող կուսակցականներուն, կը գրէ.—

«...Այս բոլորից յետոյ, պարզ է եւ այն, որ երբ Հնչակեանութիւնը տեսաւ թէ իր շարքերի մէջ կան մարդիկ, որոնք մտածում են թէ՝ ռուս-թրքական սահմանից անդին հայ չկայ, թէ՝ Տաճկահայ Դատը պէտք է թողնել եւ Կովկասի մէջ ձուլուել Ռուս Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութեան մէջ, այդպիսիներին տուեց մի արժանաւոր դաս։

Եթէ այդպիսիները համոզուած էին իրենց փաստերի ճշմարտութեանը, մեր կազմակերպութիւնը ամէն հնարաւորութիւն տալիս էր, կարող էին — այդպէս է պահանջում կուսակցական տիսիպլինան ամէն երկրի մէջ — շարունակել Կուսակցութեան անդամ մնալ, միւս ժողովներին ներկայանալ եւ վիճաբանութիւն յառաջացնել։ Փոխանակ դրան, նրանք այս ու այն կողմ վազեցին՝ «կուսակցութիւնը լուծուած է, սոցիալիզմը իր ծրագրից հանուած է» հռչակեցին եւ նրանց ենթակայ մասնաճիւղերուն՝ կուսակցութեան պատկանող դրամները եւ զէնքերը Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցութեան տրամադրութեան տակ դրեցին։

Այդ դեռ ոչինչ։ «Հրաժարուողներից» ոմանք, օգուտ քաղելով Ռուսաստանի խառնակ վիճակից եւ հաղորդակցութեան միջոցների ընդհատումից, դիմակաւորուած ներկայացան խեղճ հայաստանցիներին — մշեցի, վանեցի, քղեցի — եւ նրանց ստորագրել տուեցին թղթեր, թէ՝ «մենք հրաժարւում ենք Հնչակեան կուսակցութիւնից եւ միանում Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցութեան, որովհետեւ *նրանք պաշտպանում են Թրքահայ Դատը, իսկ Հնչակեան կուսակցութիւնը այդ դատը թողել է*»։ Մի փոքր ժամանակ անցնելուց յետոյ, ի հարկէ, ստորագրողները հասկացան այդ նենգամտութեան եւ խարդախութեան գլուխ գործոցը եւ թքեցին այն մարդոց վրայ, որոնց դեռ երեկ կուրօրէն հաւատում էին։»

Անհրաժեշտ համարեցինք այս բացատրութիւնները արձանագրել հոս, իրենց շահեկանութեան համար, որովհետեւ, ինչպէս ըսինք քիչ առաջ, այդ ամբաստանութիւնը այնուհետեւ եւ դեռ մինչեւ այսօր կը շարունակուի հայ համայնավարներու կողմէ առաջին հայ սոցիալիստական կուսակցութեան՝ Հնչակեանութեան հասցէին։

Դժուարին կացութիւն մը ստեղծուած էր Կուսակցութեան համար այն տեսակէտէն, որ Հնչակեանութեան մէջ մուտք գործած ազգայնական տարրերը կը քննադատէին զայն՝ որպէս միջազգային, «ազգուրաց» կուսակցութիւն, իսկ միւս կողմէ ալ, ձախ տարրերը՝ կը մեղադրէին ազգայնականութեան ամբաստանութեամբ...։

Լոնտոնի մէջ ազգայնական տարրերը կը հռանային կուսակցութենէն որպէս Հայ Դատը միջազգային գաղափարներու զոհող կուսակցութիւն մը, իսկ Երեւանի ձախ տարրերը կը հռանային անկէ՝ որպէս «ազգայնական» կուսակցութիւն մը։

Պատմութիւնը եկաւ հաստատելու որ՝ թէ՛ մէկը և թէ՛ միւսը սխալած էին, որովհետեւ Հնչակեան կուսակցութիւնը որդեգրած էր կատարելապէս այն սկզբունքները ազգային հարցին նկատմամբ, ինչ որ այսօր հիմը կը կազմէ Սովետական իրաւակարգին։

Ռուսաստանի Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութեան հայ անդամները մերժելով կը մերժէին Հայկական Հարցը, զայն համարելով «ազգայնական» մտադրութիւն, մինչդեռ, նոյնինքն Լենին կը ճանչար անոր պատմական անհրաժեշտութիւնը և կը ստորագրէր հետեւեալ հրավարտակը.—

«Ժողովրդական Կոմիսարներու Խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, թէ՝ Ռուսաստանի Բանուորներու եւ Գիւղացիներու կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ Ռուսիոյ կողմէ գրաւուած Տաճկահայաստանի իրաւունքը, ազատօրէն որոշելու իրենց ճակատագիրը, նոյնիսկ մինչեւ կատարեալ անկախութիւն։

Կոմիսարներու Խորհուրդը կ'ընդունի թէ այս իրաւունքին իրագործումը սա պայմանով միայն կարելի է, որ հայ ժողովուրդին ազատօրէն արտայայտուելուն համար՝ ձեռք առնուին շարք մը անհրաժեշտ երաշխաւորութիւններ։ Կոմիսարներու Խորհուրդը հետեւեալ պայմանները անհրաժեշտ կը դատէ որպէս նախապատրաստական երաշխաւորութիւն.

«Յօդ. 1.— Ռուսական զօրքը պէտք է պարպէ Տաճկահայաստանը եւ անմիջապէս կազմուի Հայկական Ազգային Միլիցիա, Տաճկահայաստանի մէջ կեանքի, ինչքի ապահովութիւնն երաշխաւորելու համար։

«Յօդ. 2.— Հայ փախստականներու, ինչպէս նաեւ զանազան երկիրներու մէջ ապաստանած հայ գաղթականներու դէպի իրենց հայրենիք վերադարձը պէտք է ապահովուի առանց խոչընդոտի։

«Յօդ. 3.— Պատերազմի ընթացքին՝ թուրք կառավարութեան ձեռքով Տաճկահայաստանի ներքին գաւառներն աքսորուած հայերու՝ առանց որեւէ արգելքի Տաճկաստան վերադարձը պէտք է ապահովուի։ Կոմիսարներու Խորհուրդը թուրք պատուիրակներու հետ տեղի ունենալիք բանակցութիւններու ատեն պիտի պնդէ այս պայմանին վրայ։

«Յօդ. 4.— Տաճկահայաստանի մէջ հայկական առժամեայ կառավարութիւն մը պիտի հաստատուի, կազմուած հայ ժողովուրդի պատգամաւորներէն, որոնք պէտք է ընտրուին ժողովրդապետական սկզբունքով։

Միւս կողմէ, Ստեփան Շահումեան, որ կովկասեան գործերու Արտակարգ Կոմիսար նշանակուած է, ամէն կերպ աջակցութիւն եւ օժանդակութիւն ցոյց պիտի տայ տաճկահայերու վերաբերող 2րդ եւ 3րդ յօդուածներու գործադրումն իրականացնելու, ինչպէս նաեւ կազմելու խառն յանձնախումբ մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ ռուսական զօրքի ետ քաշուելու թուականը որոշել եւ միջոցներ ձեռք առնել Առաջին յօդուածի տրամադրութեան համաձայն։ Տաճկահայաստանի սահմանները պիտի որոշուին հայ ժողովուրդի դեմոկրատական հիմունքներով ընտրուած պատգամաւորներու միջոցով, համաձայնութեամբ սահմանագլխի վրայի գաւառներու մահմեդական եւ այլ բնակիչներու եւ կոմիսար Ս. Շահումեանի»։

Շատ պերճախօս է Ռուսաստանի Համայնավար կուսակցութեան և կառավարութեան այս դիրքը Հայկական Հարցի վերաբերմամբ, որ լաւագոյն պատասխանն է միաժամանակ հայ ստրկամիտ սոցիալիստներուն, որոնք կէս դարէ աւելի պայքար կը մղեն Հնչակեանութեան ազգային քաղաքականութեան դէմ, որ ուրիշ բան չէր, քան Լենինի և իր գլխաւորած կուսակցութեան և կառավարութեան տեսակէտը։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՄԷՋ

1895—1915

ԴԱՆԻԷԼ ԶԱՒՈՒՇԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՄԱՀԸ ԵՒ ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԲՕՐ ԲՈՒՌՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Նախորդ դէպքերու մասին արդէն գրուած է «Աշըգպաշեանի Գործունէութեան» մէջ։ Այս անգամ հետագայ դէպքերուն մասին՝ կը մէջբերենք ընկեր Սարգիս Տէօվլէթեանի յուշերը, որ անձնապէս մասնակից եղած է կատարուած աքթերուն։

Ընկ. Սարգիս Տէօվլէթեան պանծացնելով Շապին Գարահիսարի Հընչակեան հերոսները՝ չի մոռնար յիշատակել նաև Տ. Վռամշապուհ Քահանայ Քիպարեանի անունը, որու համար կ'ըսէ թէ՝ ան եղած է ո՛չ միայն կրօնի, այլ եւ յեղափոխութեան սերմնացան՝ Հնչակեան անդաստանին մէջ, միեւնոյն ատեն ռահվիրան՝ Շապին Գարահիսարի Հնչակեան յեղափոխական հերոսներուն։

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ՔԱՀԱՆԱՅ ՔԻՊԱՐԵԱՆ

1895ին՝ Աշխարհադաշտի շրջանին մէջ, մինակ Բիւրքն է որ լաւ դիմադրութիւն ցոյց տուած է ջարդարար խաժամուժին։ Դանիէլ Զաւուշի խումբը չորս օր դէմ դըրած է Թուրքերուն, բայց ի վերջոյ երբոր տեսած է որ երկար պիտի չկարենայ տոկալ, քաշուած է գիւղին Եայլան իր մարդոց հետ։ Գալով գիւղացիներուն, անոնք ալ ելած են բարձունքները և անառիկ դիրքերէն ինքնապաշտպանութեան կռիւ մղած։ Բիւրքը շատ քիչ վնաս կրած է այս կերպով։

Միւս գիւղերուն մէջ, հայերը նոյնպէս մեծ կորուստ չեն տուած, որովհետեւ խուժանը առաւելապէս յարձակում գործած է հարուստ գիւղացիները կողոպտելու դիտաւորութեամբ։ Զոհերուն մէջ եղած են Բիւրքի նշանաւոր Տէր Ահարոնը և Անդրէասէն Գրիգոր էֆ. Պարոնեանը։ Վերջապէս, տեղւոյն միւթեսարիֆին ազդու հրամաններուն շնորհիւ, խաղաղութիւն հաստատուած է Աշխարհադաշտի շրջանին մէջ։ Այսուհանդերձ կառավարութիւնը խստիւ հետապնդելու եղած է Դանիէլ Զաւուշի խումբը, 4—5 գաւառներու հեծեալ ոստիկաններով և զինեալ բաշիբոզուքներով։

ԴԱՆԻԷԼ ԶԱՒՈՒՇ

Թուրք կառավարութիւնը հայերը կոտորելու յերիւրածոյ պատրուակ մը գտած էր։ Հայաստանի որեւէ մէկ գաւառէն, օրինակի համար ըսենք Քեմախէն կամ Սեբաստիայէն, կարգ մը ցեղապետներ՝ կեղծ հեռագիր մը կու տային Պոլիս, որ այսինչ յեղափոխական խումբ մը ֆետայիներով եկած է այնինչ թրքական գիւղը կոտորելու։ Միեւնոյն գրպարտութիւնը կ'ընէին Քեռիին (երզնկացի Ռուբէն) համար։ Ասոր վրայ, Սուլթան Համիտ հրաման կ'ընէր որ գաւառի հայութիւնը բնաջնջեն։ Եւ եթէ պատահէր որ եւրոպական պետութիւններէն մէկը հարց տար թէ՝ ինչո՞ւ Հայաստանի խաղաղ ժողովուրդը կը կոտորէք, այն ժամանակ Եըլտըզի բանակը իբր փաստ կը ներկայացնէր այն շինծու հեռագիրները թէ՝ Դանիէլ Զաւուշ այդ շրջանը կոխած է 500 ձիաւորներով։

Համիտի ախրահռչակ ոստիկանապետին յիշած այդ թուականին, այսինքն 1895 Հոկտեմբեր 14ին, Ռեֆահիէ, ճանուրցի կաղ Թուրք մը իր քառամբակ ձին կեցուց գիւղին առջեւ և Նազըմ փաշայի յիշեալ լուրը տարածեց մեծաձայն, բայց Սըմալըյի համար...։ Բացայայտ ճշմարտութիւն մըն է, որ Դանիէլ Զաւուշ քանէ աւելի ֆէտայի չէր ունեցած իր հրամանին տակ։ Սակայն Թուրք կառավարութեան հաչւոյն այնպէս կու գար, որ վայրագ զանգուածները չարամիտ տարաձայնութիւններով գրգռէ և ջարդի մղէ անոնց դէմ։

Բարենիները արդէն իրմէ խլած էին երկու անուան զինակիցներ՝ Յակոբ-Յարէթը, որոնք ճարպիկ զէնք փոխադրողներ էին։ Անոնց տեղը, աւա՜ղ, միշտ մնաց բաց և տկարացուց զինամթերքի մատակարարման և փոխադրութեան գործը։

Աշխարհադաշտի հայերուն նուազագոյն վնասով դուրս գալուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ Դանիէլ Զաւուշի խումբին ազդած սարսափն էր։ Եւ Թուրքերու բերնէն լսած եմ տարօրինակ բաներ այդ ֆէտայիներու պետին մասին։ Օրինակի համար, անոնք կը պատմէին թէ Դանիէլ Զաւուշ կարաս մը ունի, որուն վրայ եթէ նստելու ըլլայ, ուզած տեղը կրնայ երթալ։ Ահա այսպէս առասպելներ շինած էր Թուրք գիւղացին այդ հերոսին մասին։

Թուրքերը ուզած են ջարդէն ազատուածները կոտորել, բայց Դանիէլ Զաւուշի ազդած երկիւղը ետ կեցուցած է զանոնք։ Ասոր վրայ, Հոկտ. 31ին՝ Թուրք ջարդարարները գացած են Եւդոկիա և 500 ձիաւորներով կոտորած են այնտեղի հայութիւնը, ապա ուղղուած են Գարահիսար։

Թուրքերը ամէն կերպով աշխատած են, որ Դանիէլ Ջաւուշ որեւէ կապ չունենայ քաղաքի հայդուկներուն հետ և յաջողած են իրենց նպատակին մէջ։ Բայց քաղաքին ինքնապաշտպանութեան նուիրուած յիշեալ խումբին երեք ռաբիծները՝ Ղուկաս, Գալուստ և Թէօտերկիցի Բարսեղ, խաղաղութիւն հաստատուելէն ետքն ալ, Գարահիսարի իրենց դիրքերը չեն լքած, որովհետեւ բացարձակապէս վստահութիւն չունէին Թուրքերուն վրայ։

Դանիէլ Ջաւուշի խումբն ալ անկարող կ'ըլլայ միալու հայկական գիւղերը, կը քաշուի Փալատ Տերէսի բռնած յանտական շրջանը, մէկ երկու օր հանգիստ ընելու համար։ Բայց տեղացիք լուր կը ղրկեն կառավարութեան. երբ Թուրքերը կու գան, խումբը լեռ կը բարձրանայ։ Պայքարը ծայր կու տայ։ Դանիէլ Ջաւուշ յաղթական կռիւ մը մղելէ ետք՝ կը հեռանայ։ Եւ այսպէս, լեռնէ լեռ, երկու օրն անգամ մը, մինչ շարժական ու անհաւասար կռիւը կը շարունակուի Թուրքերուն և հայ ֆէտայիներուն միջեւ։ Պաշարման օղակը հետզհետէ կը սեղմուի, դադար չի տար հայդուկներուն, բայց և այնպէս անոնք բաւական կորուստ կը պատճառեն թշնամիին։ Կատղած՝ Թուրքերը շարժման մէջ կը դնեն շրջակայ իսլամ գիւղացիները. տանք ազաքը կը հետապնդեն կառավարական ուժերուն հետ և հետամուտ կ'ըլլան զանոնք մէջտեղէն վերցնելու՝ ամէն գնով։

ՅԱԿՈԲ - ՅԱԲԷԹ
(ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ — ՅԱԲԷԹ ԹԵՎԷՔԷԼԵԱՆ)

Ֆէտայիներու խումբը կը սկսի նեղուիլ ռազմանիւթի պակասէն և անկարելի կ'ըլլայ ուրիշ տեղէ ճարել։ Միւս կողմէ աշնան ձիւնախառն անձրեւներն ալ վրայ կը հասնին և շատ դէշ կացութեան կը մատնեն տղաքը։ Վերջապէս, 1895ի Նոյեմբերի վերջերուն, ձիւնամրրիկէն ծեծուած, չարադաշակ գիշեր մը, այդ հայդուկները ամէն կողմէ կը պաշարուին Աղպայիր կոչուած վայրը որ Անդրէասի և Զարայի մէջտեղ կ'իյնայ։ Դժբախտաբար, մեր կորիւններուն մօտ ո՛չ մէկ փամփուշտ մնացած էր և հոն կը կատարուին թշնամիէն՝ սոսկալի տանջանքներով։ Անմոռանալի հայդուկին մահը մեծ ուրախութիւն պատճառեց իր թշնամիներուն և չորս կողմը հեռագրով աչքալուսանք տուին իրարու։

Հնչակեան կուսակցութիւնը այլեւս հրաժարեցաւ այս կարգի հայդուկային խումբեր ստեղծելէ, այլ որոշեց ներքնապէս կազմակերպուիլ և յարմար ժամանակին սպասել։ Մնաց որ, այս տեսակի ձեռնարկ մը շատ դիւրին էր գլուխ հանել Գարահիսարի մէջ, Ղուկաս աղբօր, Թէօտերկիցի Բարսեղի և խմբապետ Գալուստ Անդրէասեանի պէս փորձառու յեղափոխականներու ղեկավարութեամբ։ (Ուրիշ երեք փախստականներ ալ կային քաղաքին մէջ. կառավարութիւնը տեղեակ էր և խստիւ կը հետապնդէր զանոնք)։

Թրքական կառավարութիւնը՝ Ղուկաս աղբարը մեռած կը կարծէր իր միւս երկու ընկերներուն հետ, Աղպայիրի օրհասական կռիւին մէջ, որ այնքան աղէտալի եղած էր Դանիէլ Ջաւուշի խումբին համար։ Բայց, եկուր տես որ ձմեռը Թուրքերը կ'իմանան թէ ողջ է և ի վերջոյ կը կալանաւորուի տղու մը անխոհեմութեան պատճառաւ։

1896ի Ապրիլ ամսոյն մէջ, հերոսին ազգականներէն Գարեգին Խատիկեան անխոհեմաբար, «չարչաֆ» մը կը ձգէ գլխուն ու կը մտնէ Ղուկաս աղբօր տունը։ Հանկէ անցնող Թուրք մը կը նկատէ որ այսպէս կոչուած այդ «կնկան» ոտքը մարդու կօշիկ կայ, քալուածքն ալ էրիկմարդու քալուածք է։ Կը վազէ կառավարութեան լուր կու տայ։ Վայրկենապէս, 30-40 ոստիկաններ կու գան, կը պաշարեն բնակարանը, կը բռնեն յեղափոխական գործիչը ու կը տանին բանտ։

Ղուկաս աղբարը հազիւ ամիս մը կը պահեն Գարահիսար, յետոյ կը փոխադրեն Սեբաստիա, որովհետեւ իր կողմէ տեռորի ենթարկուած Մահմուտ Նեճիպի կինը հոն կը գտնուէր։ Հարցաքննութիւնը անձամբ կը կատարէ տեղւոյն կուսակալը։ Կը բերեն սպանեալին կինը, որ կը ճանչնայ հերոսը ու կ'ըսէ.— «Ահաւասիկ այս մարդն է որ ամուսինս տարաւ սպաննեց»։

Ջերքէզուհին կ'ընէ դէպքին նկարագրութիւնը և կ'աւելցնէ.

—Այս մարդն է որ ըսաւ. «Մենք ֆէտայի ենք, Թուրք կնոջ պատիւն ալ մերն է»։

—Ղուկա՛ս, տղաս, ի՞նչու այս հանըմին էֆէնտիին զարկիր, հարց կու տայ կուսակալը։

—Ձեր խելօք կարծած էֆէնտին 15 անմեղ հայեր դատապարտած է, կը պատասխանէ անվեհեր յեղափոխականը։ Ոչ մէկ յանցանք ունեցած տեղս, ինծի ալ տասնհինգ տարուան վճիռ տուած է, այս կերպով պատճառ եղած է որ ֆէտայի ըլլամ, ինչպէս շատ շատեր, որոնք այսօր փճացած են։ Մեղքը չէ՞ն. ներկայիս 15—20 օճախներ մարած են այդ էֆէնտիին պատճառաւ։ Այս տեսակ մարդ մը արժանի չէր ապրելու. ու ինք ինչպէ՞ս վճիռ կու տար անմեղ հայերուն, մենք ալ այդպէս դատարան կազմեցինք ու մահուան դատապարտեցինք այդ անարդար դատաւորը։

—Ձեր մէջէն ո՞վ սպաննեց։

—Ե՛ս զարկի, այն հրացանով որ այսօր ձեր քովն է։

—Աֆէրի՛մ, դուն որ ամէն բան ուղիղ խօսեցար, ես ալ քու մահուան վճիռը բանտարկութեան փոխել պիտի տամ, կը խոստանայ կուսակալը։

Իրա՛ւ ալ, ութ օր ետք, հերոսը կ'առնեն՝ կը տանին Թուրք պաշտօնատարին, որ ժպտերես կ'ըսէ.

—Տղա՛ս, Ղուկաս, թագաւորին աղօթք ըրէ. քեզ մահուընէն ազատեցի, մինակ շիտակ խօսելուդ և քեզի սիրելուս համար։ Մահավճիռդ վերածուած է ցկեանս բանտարկութեան։

Ղուկաս աղբար շնորհակալութիւն կը յայտնէ կուսակալին։ Դատախազին կնոջ եղբայրները շատ անգամ իրեն կ'այցելեն Սեբաստիոյ բանտը, դրամ և ծխախոտ կու տան ու կ'ըսեն.

—Մենք չէրքէզներս կարիճ մարդը կը սիրենք: Դուք որ մեր քրոջ պատիւն պաշտպանեցիք, հեղա՞լ ըլլայ ձեզի մահացեալին արիւնը»:

Ամբողջ տասներկու տարի Ղուկաս աղբար տէրն ու տիրականը եղած էր Սեբաստիոյ բանտին, կորածը կորած, կապածը կապած էր: Երբ 1908ի Սահմանադրութեան օրերուն կ'ազատի, Գարահիսար կը վերադառնայ և քաղաքին ամբողջ բնակչութիւնը խոր յարգանք կ'ընծայէ իրեն: Մասնաւորաբար հայերուն աչքի լոյսը կը դառնայ:

Կարճահասակ, չիկահեր և կապոյտ աչքերով, միշտ առաջին գծին վրայ կը գտնուէր խիզախ գործիչը, երբ անհրաժեշտ էր վտանգաւոր ձեռնարկ մը գլուխ հանել: Մենք այդ տեսանք 1895ի սեւ օրերուն:

Ղուկաս աղբար այնքան մեծ յարգանք կը վայելէր, որ իր խօսքը պատգամ էր. անկէ ետք հեղ մըն ալ կուսակցական պայքար չեղաւ Գարահիսարի մէջ:

Մեծ եղեռնի ճակատագրական օրերուն, ի՛նքն էր որ պիտի փոխարինէր Զօր. Անդրանիկը, անգամ մը եւս պանծացնելով Գարահիսարի մարտական հանճարը: Անդրանիկին սիրտը անշուշտ արիւնած էր իր սիրելի ազգին կոտորածին համար. շատ հպարտ էր սակայն ան՝ որ Ղուկաս աղբար յաջողած էր արծուեբոյնի ժողովուրդը առաջնորդել փառահեղ մահուան ճանապարհ: Ապացոյց, որ իր կենդանութեան՝ յուղիչ կոչ մը ուղղած էր թերթերուն, որպէսզի կարենայ ձեռք բերել անոր նկարը, բայց Փաշային բոլոր ջանքերը ի դերեւ ելան:

Սահմանադրութեան օրերուն, երբ Ղուկաս աղբար բանտէն ազատելով կը գտնուէր Իզմիթի Օվաճըք գիւղը իր կնոջ՝ Տիկ. Սրբուհիի հետ, այնտեղ իր աներորդին՝ Տէր Արսէն Քահանայ Յարութիւնեան, գրի կ'առնէր գովերգ մը: Անվեհեր հայդուկին ձօնուած այդ համեստ բանաստեղծութիւնը, — եղանակուած Միհրան Փափազեանի կողմէ,— ազնուօրէն մեզի տրամադրած է նոյն երկրացի Պր. Կարապետ Գարակէօզեան: Ահա՛ այդ երգը.—

Փառք ազատութեան որ տուաւ մեզ բախտ,
Վայելել կրկին քաջն ողջ ու անյաղթ.
Գարահիսարի հայորդին արի,
Որմէ զուրկ էի տասներկու տարի:

Լքեցիր տուն տեղ, գործդ շահաւէտ,
Կախեցիր սուրը, մարթինը թեւէդ՝
Լուծելու վրէժն թափուած հայ արեան,
Որուն հազարներ անմեղ զոհ եղան:

Կայծակի մը պէս կը հասնէիր միշտ,
Հոն ուր կ'ըսուէր թէ՝ թուրքեր ամբարիշտ՝
Կը կողոպտէին հայ ժողովուրդն անզէն,
Կամ անոր բերնի հացը կը կորզէն:

Ա՛լ Հայը ազա՞տ է, ազատ ես եւ դուն,
Ապրէ՛ ասկէ ետք կեանք մը զուարթուն,
Որպէսզի բանտին սեւ օրերդ մոռնաս՝
Ո՞վ դու անվեհեր Տէօվլէթեան Ղուկաս:

ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԲԱՐ «ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԵՐՈՒՆ

Թէպէտ 1895ի ինքնապաշտպանութեան կռիւները յաջող ելքի մը յանգած էին, բայց կար և մետալին միւս կողմը, որ խոշոր հարցականի մը առջեւ կը դնէր Գարահիսարի հայութեան գոյութիւնը պահպանելու կոչուած կոմիտէն: Քաղաքին հայ բնակչութիւնը իրօք ազատած էր Համիտեան նախճիրներէն, զէնքով, դրամով և իմաստութեամբ: Սակայն, ի՞նչ պիտի ըլլար իր վիճակը, եթէ այդ անհաւասար պայքարը քանի մը օր եւս երկարաձգուէր: Մարգարէ ըլլալու պէտք չկար, գիտնալու համար թէ՝ ի վերջոյ բոլորս Թուրքերու ճանկը իյնալով, անխնայ պիտի հնձուէինք, որովհետեւ լաւ տեսակի զէնք չունէինք:

Ամբողջ Թուրքիոյ վրայէն խաղաղութեան հով մը կը փչէր «Հուրիէթ»ի շրջանին: Մարդիկը ազա՞տ էին, խանդավառութենէն գինովցած. հայ տէրտէրը կը համբուրուէր մոլլային հետ: Բայց Ղուկաս աղբօր խելքը կը կտրէր որ այս բոլորը երեւութական էր. գորշ գայլը երբեք հանգիստ պիտի չթողուր հայուն....:

Մինչեւ 1895 խորանալու պէտք չկար՝ ամբողջ ճշմարտութեան վերահասու ըլլալու համար: Սահմանադրութեան օրերուն, ահա՛ իթթիհատական իշխանութիւնը, որ մէկ օրէն միւսը կը սարքէր Կիլիկիոյ կոտորածը: Արի՞ւն, հրդե՞հ, մոխի՞ր՝ ամբողջ Տաւրոսեան հայաշխարհին վրայ: Վայրկեան մը միամտութիւնն ունեցած էինք հաւատալու թէ՝ ժէօն Թուրքը աւելի բան մը կ'արժէր Համիտեան տիպարէն, ահաւասիկ, ան դիմակը վար կ'առնէր ու դարձեալ երեւան կու գար իր գիշատիչ ժանիքներով:

Ի՞նչ կը սորվեցնէին բոլոր այս դէպքերը: Արթուն կենալ, պրկել ուժերը և միշտ զինուի՞լ, զինուի՞լ, զինուի՞լ:

Ղուկաս աղբար՝ առ ի նախատեսութիւն ահաւոր գալիքին, յարաճուն եռանդով մը կը շարունակէր սկսուած գործը: Միակ կարգախօս մը ունէր, հաստ և վճռական.— «Ծախեցէք ձեր շապիկները և զէնք գնեցէք»: Ամէն տուն, մէկ երկու հրացան ձեռք բերելու կ'աշխատէր իր ընտանիքի պաշտպանութեան համար, որովհետեւ Կիլիկիոյ Եղեռնը՝ ալ ո՛չ մէկ տարակոյս կը թողուր Իթթիհատի իսկական նպատակի մասին:

Դանիէլ Ջաւուշի խումբին այդ ամէնէն կարկառուն դէմքը՝ Ղուկաս աղբար, շատ կարեւոր դեր մը խաղացած էր արդէն 95ի սարսափի օրերուն: Բախտը այնպէս տնօրինած էր, որ այդ երկաթեայ մարդը ղեկավար ուղեղը դառնար նաեւ Գարահիսարի հերոսամարտին և պիրկ թաթով մը վարէր ինքնապաշտպանութեան բարդ մեքենականութիւնը: Ճակատագիրն անշուշտ անգութ եղաւ հանդէպ արծուեբոյնի ժողովուրդին, Մուրատէն սպասուած օգնութիւնը յօդս ցնդելով, բայց գոնէ Ղուկաս աղբար գիտցաւ քաջն Անդրանիկի կորիւններն առաջնորդելու մահ իմացեալին, որ յաւերժ իր փառքը պիտի կերտէր հայ յեղափոխութեան անմահներու Պանթէոնին մէջ:

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Թամզարայի փոլիս՝ Իպրահիմը օրը օրին լուրեր կը հաղորդէր կառավարական նենգ ծրագիրներու մասին: կը հետապնդուէին յատկապէս հնչակեանները:

Պաշտօնական և բացարձակ կերպով արգիլուեցաւ քաղաքէն հեռանալ և կապ հաստատել շրջանի հետ։ Թէև ամէն օր շրջանի գիւղերէն երիտասարդ հայ փախստականներ կու գային պատմելու գիւղերու մէջ տեղի ունեցող բռնութիւնները և թալան-թալանը։

Լուր հասաւ որ, Կարնոյ ճամբուն վրայ, Սեբաստիոյ կուսակալ Մուամմէրի հրահանգով և զարացի Մահիր պէյի ու իր ընկերներուն ձեռքով, խժդժօրէն սպաննուեր էր Սահակ Ծ. Վրդ. Օտապաշեան։

Ռազմաճակատ մեկնող 10.000 զինուորները (Սեբաստիոյ զօրաբանակը) քարուքանդ կ'ընէին իրենց ճամբուն վրայ ինկած հայկական գիւղերը։

Օր մըն ալ կառավարութեան մօտ կը հրաւիրուի Թեմին առաջնորդ Վաղինակ Վրդ. Թորիկեան, որ կ'երթայ ա՛լ չվերադառնալու համար։ Ան գիտակցաբար գնաց մեռնելու, ընդունելու անհատներու զոհաբերութիւնը՝ զանգուածներու փրկութեան համար։ Շատ սրտաճմլիկ եղած է անոր սպանութիւնը։ Բանտի բակին մէջ կը հրամայուի իրեն ձի նստիլ ու չարժուիլ։ Անմիջապէս 25 ոստիկաններ զինքը շրջապատելով կը տանին։ Ճանապարհին, Անդրէաս գիւղի մօտ, զինքը կը սպաննեն և դիակը կը թողուն աւազի վրայ անթաղ, արևուն տակ ճենճերելու։

1915 Յունիս 2ին, Երկուշաբթի կէսօրէ առաջ, շրջապատեցին հին ու նոր Թաշխանէները և ձեռք ինկող բոլոր հայերը ձերբակալելով, սուիններու սպառնալիքին տակ՝ բանտ առաջնորդեցին անխնայ։

Տեղացի Թուրքերէ կազմուած երկու հարիւր հոգինոց Միլլի խումբ մը՝ մինչև ակռաները զինուած պետական հրացաններով, հրապարակը բռնած էր։

Բանտէն արձակուած էր տխրահռչակ աւազակ Բէլ Հասանը, որ լիազօրուեցաւ հայ թաղին մէջ փախստականներ որոնելու։ Արդէն երեք ժամուան մէջ ձերբակալուած էին 15—20 հոգի, որոնք ենթարկուեցան սարսափելի խոշտանգումներու։ Միւս կողմէն, ոստիկանութիւնը ամբողջ շուկան տակն ու վրայ կ'ընէր, կապելով բոլոր գանձարկղներն ու պահարանները։ Կը հասնի նաև Անդրէասի դժբախտութեան լուրը։ Մեծերն ու աղաները սպաննուած, իսկ բնակչութիւնը՝ կոտորուած և տեղահանուած։

Խուճապը իջաւ։ Բանտարկեալներուն պարագաները անկողին կամ ուտելիք տանելու եկեր էին։ Սակայն ջարդի ու սարսափի ուրուականը կը թեւածէր ո՛չ միայն բանտին, այլ ամբողջ Գարահիսարի վրայ։ Փողոցները լուռ և ամայացած էին։ Ամէն մարդ իր երդիքին տակ կծկուած՝ առանց լոյսի կը սպասէր առաջին գնդակի որոտումին։

Գիշերը լուսցաւ։

Յունիս 3ին, արևը բաւական բարձրացած էր հորիզոնին վրայ, երբ Միջին Թաղէն գնդակ մը որոտաց, այնուհետև՝ երկրորդ, երրորդ և ահա ահաւոր համազարկ մը ծայր առաւ ամբողջ քաղաքին մէջ։

Ազդանշանը տրուա՛ծ էր։ Ամէն մարդ այլևս դէպի որևէ դիրք կը վազէր, նախապէս թաքստոցէն հանելով իր հրացանը։

Դէպի բե՜րդ, դէպի բե՜րդ...։ Այս էր կարգախօսը։ Շուտով բերդ բարձրացաւ Գարեգին Պարոնվարդեանը (Եաթախ)՝ տասնեակ մը զինուած տղաներով։

Խանդավառութիւնը մեծ էր։ Փողոցներուն մէջ ամէն տեղ սկսան հապճեպ դիրքեր և պատնէշներ կանգնեցնել։ Կին, երեխայ՝ բոլորը գործի լծուեցան։

Այս արդար և օրհասական պայքարին շուրջ համախմբուած էին ազգային, հասարակական և կուսակցական բոլոր ուժերը, եղբայրական և համերաշխ ոգիով։

Փոքրիկ յոյսեր ալ դրուած էին արտաքին օժանդակութեան վրայ։ Ամէնէն առաջ ժողովուրդը կը հաշուէր Սեբաստացի Մուրատի օժանդակութեան վրայ։ Յետոյ յոյս կար որ ռուսական բանակը կը յառաջանար դէպի Խարբերդ և Անդրանիկը՝ կամաւորներուն գլուխն անցած, օգնութեան կը հասնէր իր հպարտ և խիզախ ծննդավայրին։

Աւա՜ղ, երկուքն ալ չեկան...։

Կամաց կամաց խաւարը իջաւ կռուի առաջին օրուան վրայ։ Երեկոյեան դէմ, հազիւ հազ հատուկտոր հրացանի ձայներ միայն կը լսուէին։

Գիշերուան դադարէն օգտուելով, խումբերը իրենց գրաւած դիրքերը ամրացուցին, որոնց մեծ չափով կ'օգնէին կանայք։ Որոշուեցաւ նոյնպէս աւելի ամփոփուիլ։ Ու խաւարէն օգտուելով, ծայրագոյն թաղերու ամբողջ բնակչութիւնը հաւաքուեցաւ բերդի և Միջին Թաղերուն մէջ։

Կռուի երկրորդ օրը լուսցաւ առանց հրացանաձգութեան։ Թուրքերը որևէ յարձակման նշան ցոյց չէին տար։ Սակայն իրենց գազանութիւնը ի գործ դրած էին արդէն բանտարկեալներուն վրայ։

Գիշերանց Թուրքերը հրացանի գնդակի տակ և կացինով կոտորեր էին բանտարկեալներուն մէկ մասը։ Իսկ միւս մասն ալ դուները բանալով դուրս՝ բակը հանուած ատեն, գնդակներու տարափին տակ՝ իրարու վրայ կը լեցուին դիապատ։ Կը պատմուի հերոսական դէպք մը՝ բանտարկեալներէն Գառնիկ Պէյլէրեանի մասին։ Իբր թէ՝ անիկա մեռնելէ առաջ՝ կը յարձակի ոստիկաններու հարիւրապետին վրայ և անոր պրաունինկ ատրճանակը խլելով կը սպաննէ զայն և աջ ու ձախ կրակելով՝ կը հասնի մինչև բակին մեծ դուռը ու այնտեղ անշունչ կ'իյնայ դիակներու կոյտին վրայ։

Յունիս 5ի գիշերը խաղաղ կ'անցնի։ Արշալոյսին հետ հրացանաձգութիւնը կը սկսի։ Լուր կը տրուի թէ՝ Թուրքերը կը փորձեն զանազան ուղղութեամբ բերդը բարձրանալ։ Կը հրահանգուի իսկոյն զանազան խումբերը քշել դէպի բերդը։ Ինքնաբերաբար արդէն, երևան եկած է կռուի ընդհանուր ղեկավարը. Հնչակեան հերոս՝ Ղուկաս աղբարն է ան։ Մօտ երեսուն տարուան հին յեղափոխական, հին հայդուկ, լաւ նշանառու ու բոլոր տարրերու վստահութիւնը վայելող։ Իր կողքին կազմուած էր արդէն Զինուորական Մարմին մը (Վահան Հիւսիսեան, Գարակէօզեան, Մարկոսեան, Պարոնվարդեան և Տաքէսեան)։

Սակայն քաղաքին զանազան մասերէն կը սկսին ծուխն ու կրակը բարձրանալ։ Հիւսիսեաններու տունը և Ազգ. վարժարանը բոցերու մէջ էին։ Բրուտանոց և Ձեքէն թաղը նոյնպէս։

Կրակը դանդաղօրէն կը յառաջանար։ Բոցերը կը հասնէին Միջին Թաղին և ժողովուրդը շնչահեղձ կ'ըլլար, ամառնային տաքին հետ միասին։

Զինուորական Մարմինին որոշումը պարզ էր. ամբողջ զինամթերքով, պաշարով ու կռուողներով բերդը բարձրանալ ամէն գնով։

Երեկոյեան դէմ, երբ ծուխն ու մուխը վարագուրեց բերդի ճամբան, վերելքը սկսաւ։ Այնուհետեւ, ուժգին հով մը՝ կրակը դարձուց դէպի Թրքական թաղերը, կրակի վրայ նստեցնելով նաեւ զիրենք։

Փայատչէն քաղաքը կը վառէ՜ր։ Բոցեղէն լեզուները սանձարձակ կերպով կը լիզէին գեղեցիկ Գարահիսարը...։

Ամբողջ գիշերը բերդ փոխադրուեցաւ ինչ որ կարելի եղած էր փրկել կրակէն։ Լուսաբացին ամբողջ ժողովուրդը բերդն էր արդէն, ու քաղաքը վերածուած մոխրակոյտի։

Ժողովուրդը և խումբերը ամբողջ գիշերը և այնուհետեւ զբաղեցան նորոգելով կամ կառուցանելով պատնէշներ, դիրքեր և ապաստանարաններ։ Այս բոլոր աշխատանքներուն կը հսկէր Ղուկաս աղբարը։ Կազմուեցաւ յանձնախումբ մը որ պաշտօն ստացաւ համախմբելու և կեդրոնացնելու բոլոր ուտեստեղէնը։ Ստեղծուեցան երեք գլխաւոր սննդակայաններ։

Կռիւը և հրացանաձգութիւնը կը շարունակուէր բոլոր դիրքերուն վրայ։ Թուրքերը ամէն կողմէն նոր օգնական ուժեր կը ստանային։ Հայերը ունէին մօտ 150ի չափ տաճկական մաուզեր, նոր ձեւի հրացան, յիսուն զարապինէ և այճալը։ Կային նաեւ յունական և պուլկարական հրացաններ, ինչպէս նաեւ 40է աւելի բազմահարուածեան ատրճանակներ և 80ի չափ ձեռնառումբեր։

Վառելանիւթը կը հատնի։ Պէտք կ'ըլլար յաճախ, գիշերով վար իջնել և հրդեհէն մնացած գերանները վեր հանել։

Բերդին մէջ կար նաեւ դեղարան մը, երկու բժիշկ և եկեղեցի մը, ուր ամբողջ ժողովուրդը բազկատարած կ'աղօթէր։

Բերդը մտնելէ շաբաթ մը ետք, Թուրքերը հայերու մօտ կ'ուղարկեն պատգամաբեր հայ կին մը, պահանջելով բացարձակ անձնատուութիւն և զէնքերու յանձնում, հակառակ պարագային սպառնալով հիմնայատակ քանդել բերդը թնդանօթներով։

Բնականաբար հայերը կը նախընտրեն պատուաւոր մահը, որովհետեւ ոչ մէկ կերպով կարելի էր հաւատալ նենգամիտ և դաւադիր Թուրքերուն։

Յաջորդ օրը, առաւօտ կանուխ կ'որոտայ թնդանօթի առաջին ռումբը. իրարու ետեւէ երեք ուղղութեամբ կը սկսին ռումբեր թափիլ բերդին մէջ, առանց սակայն լուրջ վնաս տալու։ Մինչդեռ Ղուկասը լռութեան կը դատապարտէր թնդանօթներէն մին, խփելով թնդանօթաձիգ զինուորը։

Սակայն յաջորդ օրը առաւօտեան, երեք թնդանօթներու անդադար կրակի պաշտպանութեան տակ, թշնամին կ'անցնի յարձակողականի։ Կատաղի հրացանաձգութեան երբեք չեն պատասխաներ հայոց դիրքերը։ Ասկէ քաջալերուած՝ Թուրքերը կը սկսին դէպի վեր յառաջանալ, երբ ուժգին և յանկարծակի կրակ մը ետ կը շպրտէ զիրենք ու կացութիւնը կը փրկուի։

Բայց ահա դարձեալ նոր փորձ մը եւս։ Այս անգամ Թուրք կանոնաւոր զինուորները թիկունքը կը պահեն և խուժանը կը քշեն հայկական դիրքերուն վրայ։ Անօգուտ, խայտառակ կերպով նորէն կը նահանջեն։

Երրորդ անգամ կու գայ բանագնաց կինը։ Ու հայերը կը պատասխանեն, որ ուխտած են կռուիլ մինչեւ իրենց վերջին փամփուշտը։

Յունիս 20ին վաղ առաւօտեան, հրացաններու և թնդանօթներու կատաղի որոտը կը վերսկսի, ու անոնց պաշտպանութեան տակ Թուրք խուժանը կը յառաջանայ դէպի բերդը։ Փոխադարձ կերպով հայկական բոլոր դիրքերէն կրակ կը ժայթքէին։ Սակայն թշնամին յենած էր իր գերազանց միջոցներուն և քանակին վրայ ու հետզհետէ կը մօտենար հայկական դիրքերուն։

Հայերը կը դիմեն ձեռնառումբերուն։ Առաջին ռումբը կը պայթի Շիմալիի տակ։ Իրարու ետեւէ կը պայթին ուրիշ ռումբեր եւս՝ երբ թշնամին կը մագլցէր դէպի բարձունքները։ Թշնամի խումբ մը, խաբելով մեր մարտիկները՝ Սառնիճներու դիրքէն համարձակ կը յառաջանար։ Կատաղի և անհաւասար կռուին մէջ հերոսաբար կ'իյնան հայ մարտիկները։ Կ'ազատին միայն Ազանեանը և Սուրէն Օտապաշեանը, որոնք լուրը կը հաղորդեն Զինուորական Մարմինին։

Միւս կողմէն Թուրքերը կը դրուեն բերդին դուռը և պատը քանդելով ներս մտնելու ճիգ կ'ընեն, սակայն կը պայթի փրկարար ռումբը։ Ռմբաձիգ Գ. Կարմիրեանը «ռո՜ւմբ, ռո՜ւմբ» կ'աղաղակէ և ահա 14 տարեկան Կ. Թէվէքէլեան՝ մահն աչք առած՝ կը հասցնէ ռումբը։ Ապառաժէ մը կախուած Կարմիրեանը կը թնդացնէ երկրորդ ռումբը ու ահա իրարու վրայ կ'իյնան 5–6 Թուրքեր և թշնամին սարսափած՝ տեղւոյն վրայ կը գամուի։ Դուրս կը թռչին հայ մարտիկները իրենց դիրքերէն և կը յարձակին։ Թշնամին խուճապի մատնուած կը փախչի սարսափահար, զիրար գլտորելով ու դիակներ թողելով ճամբու երկայնքին։

Բերդը փրկուած էր այդ օրը, ի գին 25 հայ մարտիկ հերոսներու։

Այնուհետեւ քանի մը խաղաղ օրեր կ'անցնին։ Թշնամին դուրս չէր գար այլեւս, բայց անընդհատ կը գործէին հրացանն ու թնդանօթը, քարուքանդ ընելով հայկական դիրքերը։

Ոչ մէկ տեղէ օգնութեան յոյս կար այլեւս։ Զինամթերքը և ուտեստեղէնը սպառած, ձգուած էր կատարուելու և որոշուելու չար բախտին։

Զին. խորհուրդ տեղի կ'ունենայ Գլխիվար Սառնիճին առջեւ։ Մտախոհ և դառն կսկիծը սրտին, Ղուկաս աղբար կը պարզէ օրուան կացութիւնը.— «Հազիւ երեք օրուան պաշար մնացած է բերդին մէջ։ Ուրիշ ոչ մէկ ճար, բացի ուժգին հարուածով մը պատռել թշնամու շղթան և դուրս գալ բերդէն»։ Կը հրահանգէ՝ յաջորդ գիշերը, միեւնոյն ժամուն, նոյն տեղը գտնուիլ՝ որոշումը գործադրելու համար։

Յարձակման կէտը կ'ընտրուի Գլխիվայր Սառնիճը։ Տեվէ Գորուսիէն անցնելով, պէտք էր համախմբուիլ Թամզարայի վանքը։ Սակայն, գիշերանց՝ սեբաստացի երկու ստոր դաւաճաններ վար կ'իջնեն բերդէն ու ծրագիրը կը հաղորդեն Թուրքերուն։

Կ'որոշուի ծրագիրը փոխել և այս անգամ յարձակիլ բերդի դռնէն։ Պահեստի պաշարը կը բաժնուի մեկնող խումբին՝ մօտ հազար հոգիի։

Մնացողներէն շատերը, այդ գիշերն իսկ թոյն կ'առնեն ու կը նախընտրեն այդպէս մեռնիլ, քան թէ բարբարոս Թուրքին ձեռքն իյնալ։

Գիշեր է։

Մահուան լռութիւնը հաւաքուած է բերդին դրան առջեւի հարթավայրը։ Տեղի կ'ունենայ հարազատներու բաժանման վերջին սրտամորմոք համբոյրը։

Կը յառաջանան առանց աղմուկի։ Թուրքերու դիրքերուն առջեւն են։ Կը սկսի գիրկընդխառն, կոկորդ կոկորդի կռիւ։ Այս վերջին կատաղի փորձին մէջ, աւելի քան հարիւր հայ մարտիկներ կ'իյնան արիւնլուայ…։ Ու այնուհետեւ լեռներու, ամայութեան մէջ, ամբողջ երկու տարի, Գարահիսարի այդ յանդուգն զաւակները՝ զարկին, զարնուեցան, մինչեւ որ բոլորն ալ ինկան հերոսի մահով։

Թուրքերէն սպաննուած էին մօտ 3000 հոգի։

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ ՄՕՏ

Երուանդ Էրզրումեան, Յաբէթ Էվրէնեան, Յարութիւն Գազանճեան եւ քանի մը հոգի ալ գիւղերէն՝ հոն հասած էին։ Վերապրողներէն առաջինը եղած է Գարահիսարի մարտիկներէն Գ. Հիւսիսեան, որ գացած եւ պատմած է Անդրանիկին ու ան ալ՝ հերոսամարտին ամբողջ դրուագները գրի առնել տըւած է կարնեցի Տէր Յակոբեանի։ Գրիգոր Հիւսիսեան լաւ պաղլամա կը զարնէր։ Ազգային հերոսը շատ կ'ախորժէր իրմէ եւ յաճախ նուագել կու տար։

Անգամ մը մեծ ժողով կ'ըլլայ Թիֆլիսի մէջ։ Շապին Գարահիսարի դէպքերու մասին երկար կը խօսի Հիւսիսեան. բազմութիւնը զեկուցանողին բերնէն կախուած մտիկ կ'ընէ՝ երկիւղած լռութեամբ։ Յանկարծ, ետեւի կարգէն մէկը կ'ելլէ եւ մէջտեղ կը նետէ հետեւեալ հարցումը.— «Ո՞ր կուսակցութիւնը ղեկավարեց հերոսամարտը»։

— Հնչակեան կուսակցութիւնը, կ'ըսէ տղոցմէ մէկը։

— Բարեկա՛մ, եթէ մենք կուսակցութիւն խաղցնէինք, այդ հերոսամարտը չէինք կրնար ընել, վրայ կը բերէ Հիւսիսեան սրտնեղած։

Անդրանիկ կը խնդայ քթին տակէն։ Յետոյ, երբ տուն կ'երթան, հերոսը կը հարցնէ իր հայրենակցին.

— Գրիգո՛ր, հարցնող մարդը կը ճանչնա՞ս, գիտես թէ ո՞վ է։

— Ո՛չ։

— Դաշնակցութեան մեծն է, Ռոստո՜մը։

Մեր վերապրող հայրենակիցը իրաւունք ունէր։ Անշո՛ւշտ, եթէ մենք զիրար չգզէինք կուսակցական վէճերով, շատ մը հերոսամարտներ կ'ունենայինք Վանի, Գարահիսարի եւ Եդեսիոյ պէս։

Թիֆլիս գտնուած ժամանակս, Մուրատն (կովտունցի) ալ հոն եկաւ եւ Գարահիսարի առիւծը հարցուց իր զէնքի ընկերոջ.

— Մուրա՛տ, քանի որ պիտի չկրնայիր Գարահիսար երթալ, ինչո՞ւ համար այդպէս նամակ գրեցիր ատոր։ Եթէ դուն այդ նամակը չղրկէիր, այսօր առնուազն մի քանի հարիւր քաջեր ազատած կ'ըլլային, չըսեմ աւելին։

— Զօրավա՛ր, ճիշդ է որ ես այդպէս նամակ մը գրեցի, որովհետեւ սեբաստացիք ինծի խօսք տուին. բայց երբ հարցը գործնականին եկաւ, խօսքերնին դրժեցին։ Հազիւ քսան հոգի էինք, ես ի՞նչ կրնայի ընել…։

Վիճակը նետուա՜ծ էր։ Պէտք էր արիաբար ընդունիլ ճակատագիրը, այնպէս՝ ինչպէս կը ներկայանար եւ իր անդարձ վճիռը պսակել փառքի դափնիներով։

ՀԱՄԱՇԽ. Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՅՈՑ ՍՊԱՆԴԸ

ԵՒ

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԸՆԴԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

1914 — 1920

1914ի պատերազմը, պատեհ առիթ ստեղծեց Իթթիհատ կուսակցութեան՝ բնաջնջելու հայութիւնը։ Մինչեւ 1918 Նոյեմբեր 11ի զինադադարը՝ Թրքահայ ժողովուրդը ապրեցաւ գեհենական կեանք մը։ Իթթիհատի կարկառուն դէմքերէն Թալաաթ, Էնվեր եւ Ճէմալ փաշաները, Ճանպոլաթ, Պէհաէտտին Շաքիր, Գարա Քէմալ եւ ուրիշներ վճռեցին Օսմ. պետութեան մէջ գտնուող ազգերը՝ յոյները, քիւրտերը եւ մասնաւորաբար հայերը ոչնչացնել։

Միւլան Զատէ Ռիֆաթ, իր «Օսմ. Յեղափոխութեան Մութ Ծալքերը» գրքին մէջ մանրամասնօրէն կը յայտնէ Իթթիհատի կեդրոնին մէջ կայացած ժողովին գաղտնիքը, որուն կը նախագահէր Թալաաթ փաշա։ Ներկայ էին Էնվեր, Նազըմ, կրօնաւոր Հասան Ֆեհմի, Գարա Քէմալ, Պէհաէտտին Շաքիր, Ճավիտ եւ ուրիշներ։

Թուրքիոյ հայոց բնաջնջումը որոշելէ ետք, գործին կազմակերպութիւնը եւ ուղղութիւնը կը յանձնեն «երեք»ներու գործադիր յանձնախումբի մը, (Տոքթ. Նազըմ, Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր եւ կրթ. նախարար Շիւքրի պէյ)։

Այս յանձնախումբէն զատ, Թալաաթ, նախ իբր Ներքին Գործոց նախարար եւ հետագային իբր վարչապետ, պաշտօնական վերի ուղղիչն ու հրամանատարն էր։ Իրեն աջ բազուկ ունենալով Ճանպոլաթ բարենին։

Բնաջնջման ծրագիրը երկու մասերէ կը բաղկանար.— Ա. Տեղահանութիւն, Բ. Սպանութիւն։

Ա. մասը յանձնուեցաւ ձիաւոր եւ հետեւակ ոստիկաններու։ Ասոնք քաղաքային պաշտօնեաներու օժանդակութեամբ հայերը քաղաքներէն եւ գիւղերէն դուրս հանեցին եւ տարին մինչեւ որոշ վայր։ Տեղահանուածներու գոյքերուն յափշտակութիւնը թողուեցաւ Թուրք եւ քիւրտ խուժանին, անոնց ստորին զգացումներուն գոհացում տալու համար։

Բ. մասը՝ սպանութեան գործը կազմակերպելու համար աւելի ժամանակ պէտք եղաւ։

Երեքներու յանձնախումբը պետութեան բոլոր բանտերէն հանեց հազարաւոր ոճրագործներ, գողեր, մարդասպաններ, հռչակաւոր աւազակներ և անոնց յանձնեց այս պաշտօնը։

Անոնք խումբ-խումբ զետեղուեցան Անատոլուի մէջ, ռազմագիտական վայրեր, ուր տեղահանութիւն պիտի կատարուէր։

Կառավարական յանձնախումբը այս դահիճները զինեց լախտով, սուրով ու հրացաններով և անոնց տրամադրութեան տակ դրաւ մեծ քանակութեամբ կիր՝ որպէսզի իրենց վատ արարքը գործադրելէ ետք, դիակները փոսերու մէջ նետեն և կիրով այրեն։ Այս կերպով ժանտախտի առաջքը առնուած կ'ըլլար։

Մարդասպաններու այս խումբը, զոր Թուրքերը չէթէ կը կոչէին, քաղաք կամ գիւղ չէին մտներ, այլ դուրսը կը սպասէին՝ ձորերու կամ անտառներու մէջ և երբ ոստիկանութիւնը հայերը տեղահան ընելէ ետք՝ քաղաքէն դուրս, մինչեւ որոշ ամայի վայր մը կը բերէր, հոս կ'երեւէին այդ խումբերը՝ աննկարագրելի սոսկումի մատնելով գաղթականները։

Հոս կը սկսէին անոնք՝ իրենց հրէշային գործը, որ էր՝ այրերը զատել կիներէն, ձեռքերը կապել· իսկ կիները լլկելէ ետք՝ բոլորը կոտորել և վերջապէս էրիկ մարդիկը մօտակայ ձորերը տանիլ... սուրով կամ լախտով սպաննել։

Ահա այս էր ընդհանուր գիծերու մէջ «Տեղահանութեան Ծրագիրը», որուն ենթարկուեցան երկու միլիոն հայեր՝ առանց տարիքի, սեռի, դաւանանքի և դասակարգի խտրութեան։

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՁԻՏՈՒՄԸ

Հայոց բնաջնջումը ծրագրող Իթթիհատի առաջին մտահոգութենէն մին եղաւ մեր ժողովուրդը զրկել իր մտաւորականներէն, մասնագէտներէն, արուեստագէտներէն, որոնք բնական և գիտակից առաջնորդներն ու խորհրդատուներն էին հայ ազգին։

Գաւառի հետ բոլոր կապերը կտրուած ըլլալով, 1915ի սկիզբները հազիւ տարտամ շշուկներ կը հասնէին Պոլիս, հայկական գաւառներու և Անատոլուի հայկական մասերու մէջ կատարուած դէպքերու մասին, բայց Պոլսոյ հայերը սոսկումով ցնցուեցան Ապրիլ 24ի առաւօտ, երբ լսեցին թէ՝ ոստիկանները կէս գիշերին հայ մտաւորականները ձերբակալած էին և այնպիսի անոյշ ու խաբեբայ լեզուով մը զանոնք ոստիկանատուն հրաւիրած՝ որ անոնցմէ ոմանք կօշիկ անգամ չէին հագած։ Բժիշկ մըն ալ իր պտոյտի գաւազանը առնելով հոն գացած էր։

Ձերբակալուածներու մէջն էին հնչակեաններէն՝ Մուրատ, Տոքթ. Գըրիգոր Ճելալ, Հաճի Յակոբ Արծրունի, Ստեփան Դանիէլեան, Յակոբ Թէրզեան, Սամուէլ Թումաճեան, Յովհաննէս Գըլճեան, Յարութիւն Ճանկիւլեան, Երուանդ Չաւուշեան, Սմբատ Բիւրատ, Պետրոս Գալֆայեան, Կաթմոս, Մելքոն Կիւրճեան, որոնք խմբուած էին ընկ. Սաքոյի շուրջը։

Անոնց կողքին էին դաշնակցականներէն՝ Ակնունի, Խաժակ, Սիամանթօ, Շահրիկեան, Ռ. Զարդարեան, Մարզպետ, Շաւարշ Քրիսեան, Բարսեղ Շահպազ, Արմենակ Բարսեղեան, Դանիէլ Վարուժան, Սարգիս Սրենց, Տոքթ. Էմիրզէ Քէթէնճեան, Միհրդատ Հայկազն և այլն։

Ոչ·կուսակցականներէն՝ Կոմիտաս, Տոքթ. Տաղաւարեան, Ժագ Սայապալեան, Միքայէլ Շամտանճեան, Ռուբէն Սեւակ, Բիւզանդ Քէչեան, Տոքթ. Յակոբ Թոփճեան, Գասպար Չերազ, Ենովք Արմէն և այլն։

Ի՞ՆՉ ԸՐԻՆ «ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԸ ԵՒ ՈՉ-ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐԸ»

Այս անօրինակ ոճիրներուն ատեն դուրսէն քաղաքական ո՛չ մէկ օժանդակութիւն կամ միջամտութիւն եղաւ, բացի անգլիացի և ֆրանսացի քանի մը նախարարներու կեղծ ու սնամէջ խօսքերէն, խոստումներէն և ըսպառնալիքներէն։

Միայն Կովկասի ճակատին վրայ՝ ռուս բանակը և հայ կամաւոր գունդերը արագ գործողութիւններով գրաւեցին թրքահայկական նահանգներէն մի քանիները և փրկեցին սոսկալի եղեռնէն մազապուրծ «մնացորդ»ները։

Քրիստոնեայ մեծ պետութիւններէն Միացեալ Նահանգներու և Գերմանիոյ դեսպանները կային Պոլսոյ մէջ։

Ամերիկայի Նախագահ Ուիլսըն և իր ժողովուրդի խոշոր մասը կարեկցութիւն ցոյց տուին հայ խլեակներուն՝ «Նպաստամատոյց Ընկերութիւն»ի միջոցով։ Անոնք տարագրուած հայ տարագրեալներուն զրկեցին որոշ քանակութեամբ սննդեղէն, դեղօրայք, զգեստեղէն և մասամբ մեղմեցին ծով թշուառութիւնը, բայց քաղաքական օգնութիւն չտեսանք իրենցմէ։

Գերմանիա կրնար միջամտութիւններ կատարել ի նպաստ սպանդանոց տարուող հայ զոհերուն։ Գերման զօրավարներուն, դեսպաններուն ամենափոքր միջամտութիւնը բարերար ազդեցութիւն կրնար գործել, սակայն գերման կառավարութիւնը այդ տարրական խղճի խայթը չունեցաւ։ Ընդհակառակը, որոշ զօրապետներ գլխաւոր խորհրդատուները եղան զազան Թուրքին, որպէսզի հայ տարագրուած մնացորդացը, աժան, եթէ ոչ ձրի, իրագործէ գերման ռազմագիտական ճամբաներու շինութիւնը։

ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Հնչակեան կուսակցութիւնը դեռ 1907ին և ապա 1909ին և 1911ին՝ շօշափելի կերպով դրսեւորած էր գերման ռազմապաշտներուն ծրագիրը՝ Թուրքիոյ և Թրքահպատակ հայերու նկատմամբ, բայց Դաշնակցութեան քաղաքական անհասութիւնը և ընչաքաղցութիւնը մթագնած էր իր ղեկավարներուն մտքին պայծառութիւնը, որոնք չափէն աւելի ենթարկուեցան Իթթիհատին և անկարող եղան տեսնել պայթելիք փոթորիկը։

Հնչակեան կուսակցութեան 1913ին կազմակերպած ահաբեկչութիւնը եթէ յաջողէր, Իթթիհատը պիտի չունենար սադայէլական ծրագրի երեք «տաղանդները», որոնք բուն ղեկավարներն էին «Մեծ Եղեռնի» մեքենականութեան։

Անակնկալ հարուածը և սատանայական յղացումը աննախընթաց ոճիրին, ժամանակ և մարդ չձգեց, որ պատրաստէր հակահարուածը։

Այնուամենայնիւ, բոլորովին մեռած չէր հայուն դիմադրական ոգին։

Փաստերը և եղելութիւնները ցոյց տուին, թէ հայը կրցաւ եղունգներով ալ կռուիլ և ի պահանջել հարկին ու նպաստաւոր պարագաներուն՝ ոչընչացնել դահիճը և ճողոպրիլ մահէն։

Տարագրուելէ առաջ և տարագրութեան ատեն՝ Հնչակեան կազմակերպութիւններն ու անհատները գիտցան արժեցնել իրենց բազուկը և նահատակուելէն առաջ բարձր բռնեցին և յարգել տուին իրենց կուսակցական դրօշը։ Սեղմ գծերով պիտի թուենք այդ պանծալի դէպքերը և անմահանալու սահմանուած դէմքերը։

(1915ի Վանի, Շապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանութեան և Հնչակեան հերոսներու մասին անդրադարձանք իր տեղին)։

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

1914ի զօրահաւաքի և տեղահանութեան օրերուն, Թուրք կառավարութիւնը հրաման կը հանէ որ մինչև եօթը օր Մուսա Լերան (Սուէտիա, Ճէպէլ Մուսա) ժողովուրդը ամէն ինչ ծախէ և պատրաստ ըլլայ գաղթելու՝ ուր որ կառավարութիւնը կը ցուցնէ։

Յեղափոխական քուրայի մէջ թրծուած Մուսա տաղցին՝ մօտէն հետեւած ըլլալով մօտիկ հայաբնակ վայրերու մէջ կատարուածներուն, անշուշտ պիտի չուզէր իր ձեռքով ոչնչացնել ցեղը։

Անմիջապէս մէկտեղ հաւաքուելով՝ Լերան ղեկավարները կ'որոշեն սուղի ծախել կեանքերնին։ Առաջին հերթին քաշուիլ Լերան գագաթը և զէն ի ձեռին դիմաւորել դահիճները։

Այդ օրերու ժողովուրդին ունեցած զինամթերքն էր 120 մարթին, 300 որսորդական հրացան, որոնցմով 600 զինակիրներ կրնային 6 ամիս դիմադրել 3500 թշնամի ուժին։

Լեռնցիներուն ղեկավարը՝ Եսայի Եաղուպեանի առաջնորդութեամբ և նորակազմ կոմիտէի իշխանութեամբ նախապէս հինգ անգամ գրոհներու դէմ դնելով ետ կը մղեն թշնամին։

Սուէտացիներու թիւը 4000 էր, 18.000 թշնամիի դիմաց։ Ղեկավարութիւնը կը բաղկանար բոլոր հասանքներու ընտրեալներէն։ Նշանակուած հրամանատարները և անոնց ենթակայ մարտիկները անմիջապէս կը տեղաւորուին իրենց դիրքերուն մէջ և կազմ ու պատրաստ կը դիմաւորեն թշնամին։

Թուրքերը կը գործածէին ծանր հրետանի, բայց անոնց բոլոր զարկերը կ'երթային ի զուր, շնորհիւ արթնամիտ մարտիկներուն։

Սուէտացիները կը ցուցաբերէին հրաշալի դէպքեր և կը կորէին թշնամիին կարովը։ Երիտասարդներէն մէկը ծառի ճիւղերէն հիւսուած վանդակի մէջ մտած՝ այնքան կը մօտենայ թշնամիին և կը հարուածէ զանոնք, սպաննելով չորս անձ՝ որ թշնամին կը ստիպուի ծանր հրետանին ետ քաշել։

Լեռնցին կը կռուէր առանց ազդուելու ցուրտ օդէն, տեղատարափ անձրեւէն և սնունդի նուազութենէն։ Կենաց ու մահու հարց էր։ (Սուէտացիներու հերոսական դիմադրութեան լաւագոյն հեղինակը եղաւ ֆրանսացի գրող՝ Ֆրանց Վերֆէլ, որուն գիրքը միշտ կը մնայ յանձնարարելի)։

ԾՈՎՈՒՆ ՀԵՐՈՍԸ

75 ամեայ ալեհեր ծերունի հնչակեան Մովսէս Գրըգեան, ճեփ-ճերմակ մօրուքով մարդը՝ կ'ուզէ ծով նետուիլ հասնելու համար շատ հեռուէն երեւցող ֆրանսական մարտանաւին, որ անտեղեակ էր կատարուած ողբերգութեան՝ հայու անհուն տառապանքին։

4000 անյոյս զանգուածին աչքերը կը յառին ազատարար հրեշտակին, բայց ինչպէ՞ս հասկցնել եղերական վիճակը։

Ահա ծովուն հերոսը՝ ընկ. Մովսէս, չանսալով եղբօր զաւկին սարսափահար աղերսանքին, մերկացած ծով կը նետուի։

— Դուն ծե՞ր ես, պապուկ, ո՞ր ձեւով կ'ուզես ովկիանոսը ճեղքել, ետ դարձիր հօրեղբայր, կը խեղդուիս։

Բայց այնքան հեռացած էր՝ որ այլեւս աչքին չէր երեւնար։

Վերջապէս նա կը հասնի յաջորդ առաւօտ, 30 ժամ ծովուն ալիքներուն հետ պայքարելէ յետոյ։ Հմայուած՝ նաւավարը կը հրահանգէ նաւակ մը իջեցնել։ Ծերունին դողդոջուն ձեռքը նաւակին պռունկին փակցնելով ջուրէն դուրս կ'ելլէ ծովային ոգիի մը պէս և խաչակնքելով ու ձեռքի շարժումով կը հասկցնէ ողբերգական վիճակը բուռ մը հայերու։

Մարդասէր հրամանատարը կը սեղմէ ծերուկին դողահար ձեռքը և նաւուն ղեկը կ'ուղղէ դէպի արկածեալները։

Սապահ Գիւլեան հիացմունքով կը հարցնէ ծերուկին, թէ ի՞նչ ուժով յանդգնեցար այդ դժուար գործը յանձն առնել։

— Ընկեր Սապահ, չէ՞ որ ես Հնչակեան մկրտուած եմ։

* * *

Մուսա Լերան հերոսական մարտիկներու շարքն անցած հնչակեաններն են.—

1) Խաչեր Պլութեան, վաքըֆցի, զինուորութենէ փախստական։ Զարբուրդ ամենամեծ կռուին կը վիրաւորուի, ձախ թեւը անգործածելի կը մընայ։

2) Սարգիս Շահնազեան, Եօղուն օլուգցի, 1894–96ի Աղասիի կատարած յեղափոխական շարժումներուն մասնակցած։ Բ. ճակատամարտին «Սինճարի գայլը» վայրին մէջ քաջաբար մարտնչելէ ետք՝ կը նահատակուի։

3) Պաղտասար Պեզանեան, խարպէկցի, Գ. ճակատամարտին կը նահատակուի՝ ճակատէն զարնուելով։

4) Յարէթ Վանոյեան, վագըֆցի, Արաբներու պատերազմին կը զարնուի կողէն, կը փոխադրուի ֆրանսական կիչէն գրահանաւը, կը մեռնի։ Ծովային փառաւոր թաղմանական հանդէսին նկարագրութիւնը կ'ընէ Վ. Թէքէեան՝ «Արեւ»ին մէջ։

5) Պետրոս Տուտուգեան, Հաճի հապիպլիցի։ Ընկ. Յովսէփ Յովակիմեանի հետ զինուած վիճակով կ'իջնեն Անտիոք։ Մասնակցած 1906ի պայքա-

րին՝ Եսայի Եաղուպեանի և Կարապետ Պէրպէրեանի հետ, կողոպուտի եկած Թուրքերը կը փախցնեն։ Հետագային կամաւոր կ'արձանագրուի։

6) Ղազարոս Ութֆալեան, խարպէկցի, Թրքական զինուորութենէ փախստական, բուռն կռիւներուն մասնակցած յանդուգն մարտիկ մը։

7) Պօղոս Թիւրաեան, խարպէկցի, հին հնչակեան տասնապետ, Լերան կռուի մէջ յայտնի մարտիկ։

8) Մովսէս Հանիսեան, Եօղուն օլուգցի, Լերան կռուին կը վիրաւորուի, Փոր Սաիտէն կամաւոր կ'արձանագրուի՝ շարունակելով իր մարտական կեանքը։

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԷՕՎՏԷՐԷԼԵԱՆ և ՍԱՐԳԻՍ ԿԷՕԶԻՒՐԵԱՆ

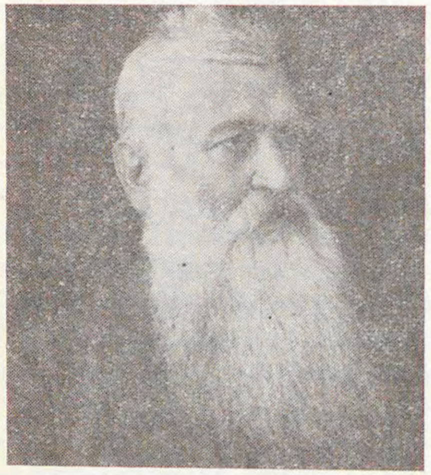

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԵՕՎՏԵՐԵԼԵԱՆ

Տարագրութեան օրերուն Հալէպի շրջանի հայութիւնը չի կրնար մոռնալ ի միջի շատերու, երկու հնչակեան վիպային հերոսներու անունները՝ Կարապետ Կէօվտէրէլեան և Սարգիս Կէօզիւրեան, որոնք անչա՜փ ռոմանթիքական քաջութիւններու հեղինակները եղան։ Կարապետ Կէօվտէրէլեանի անունը ստացաւ «Շէյխ էլ Սինճար» մակդիրը, որուն հետ զուգորդուած են սխրալի միջադէպեր։

Հալէպի մէջ հնչակեաններու կողմէ կազմուած «Նուիրուածներու Մարմին»ը ոչ միայն ահ ու սարսափ կը ձգէր Թուրք բարենիններուն մէջ, այլ և իր փրկարար թեւերը կը տարածէր անապատի փուշերուն և աւազներուն մէջ ինկած անյոյս հայ խըլեակներուն։ Կէօվտէրէլեան՝ հնչակեան մասնաւորականութեան ամէնէն զօրեղը, հարուստը, համբաւաւորը և միեւնոյն ատեն յեղափոխական բնոյթ ունեցող հերոսն էր։

Ան երկար տարիներ ճաշակած էր բանտի դառն օրերը, կրած էր աքսորի և կախաղանի մղձաւանջը, բայց այդ սեւ օրերուն դարձած էր նուիրական «Շէյխ էլ Սինճար»։

Անոր արտաքին տեսքն էր՝ հագին եզիտ կրօնականներուն գոց կապայ կամ երկայն էնթարին, գլխին՝ արաբական մետաքսէ «քէֆիէ»ն, վզէն կախած՝ շարք շարք խորհրդաւոր համրիչներ, հովուական մականը ձեռքին, ան կը դիւթէր շրջապատի ժողովուրդը՝ եզիտները։

Սինճար լերան եզիտ բնակչութիւնը կրօնա-ազգագրական կապերով զօդուած էր Մասիսի փէշերուն փռուած եզիտ քիւրտերուն, որոնց կրօնապետը Համոյէ Շէրօ և Շէյխ Իսմայիլ մշտական յարաբերութեան մէջ էին Հայաստանի եզիտներուն հետ։

Հայաստանի եզիտ քիւրտերուն զրկած Շէյխ Իսմայիլի կոնդակը, զոր Հայաստան զրկուեցաւ Հ. Հանրապետութեան Իրաքի ներկայացուցիչ Արսէն Կիտուրի միջոցով, զօրեղապէս ամրացուց այդ կապը և դիւրացուց Սինճարէն Հայաստան ապաստանող խլեակներու փախուստը (1917էն սկսեալ)։

Երկու միլիոն հայութեան բնաջնջման սեւ օրերուն, այդ լեռը Նոյեան Տապանի դերը կատարեց, իր կախարդական միջոցներով։ Մէկ կողմէն դէպի իրեն քաշեց թափառահալած հայութեան բեկորները, միւս կողմէն՝ զանոնք Իրաք ղրկեց, թեթեւցնելով իր ուսերուն ծառացած զանգուածը։

Ան ինքզինք ճանչցուցած էր իբր հայ համայնքի խորհրդաւոր շառաւիղներէն մին, որ Տաւրոսի անառիկ լեռներուն մէջ կը պաշտպանէր օսմանեան բանակէն հալածուածները և փախստականները, ինչպէս էր հին ատեն, գզըլպաշները, աւշարները։ Իսկ այսօր... հայերը։

Իրանեան գծով՝ հայը, եզիտին, աւշարը, գզըլպաշը արենակիցներ կը համարուէին։

Երէկ՝ ուրիշներ էին հալածուածները, այսօր՝ հայերն են ենթարկուած անլուր բարբարոսութեան։

Պէտք է ազատագրել զանոնք։ Եւ ահա եզիտին, գզըլպաշը, աւշարը նոյնիսկ այս հովերէն տարուած արաբ չէյխերը, Շմարի Շէյխը անապատ իջան հալածուած հայերը ձերբազատելու՝ անխիղճ օսմանցիի ճիրաններէն։

Տասնեակ հազարաւոր հայեր Սինճար ապաստանեցան և վայելեցին Համոյէ Շէրոյի և Շէյխ Իսմայիլի պաշտպանութիւնը։ Աւիկա «Շէյխ էլ Երմէն»՝ Կէօվտէրէլեանի շնորհիւն էր։

ՍԱՐԳԻՍ ԿԷՕԶԻՒՐԵԱՆ՝ ԱԳՉԷ ՏԱՂԻ ՀԵՐՈՍԸ

Հաւատաւոր հնչակեան Սարգիս Կէօզիւրեան՝ Ագչէ Տաղի վհուկ տէրվիշն էր։ Սարգիս փոքր տարիքէն մտած էր Հնչակեան գաղտնի խումբի մը մէջ և գործելով Ագչէ Տաղի քիւրտերուն մէջ՝ սորված էր «զազա» լեզուն, աւշարերէնը և կուրմանճերէնը, ինչպէս նաև ծանօթ էր անոնց կրօնական ծէսերուն։

Երկու հնչակեան խորհրդաւոր անձերու շուքին տակ կազմուած «Նուիրուածներու Մարմին»ը, Հալէպի շրջակայ լեռներուն մէջ հիմնած էր «Սեւ Թաթ» անունով մարտիկներու խումբը, որ չարաչար Թուրք ժանտարմներու և չէթէներու հոգեառ հրեշտակն էր։ Այս ընկերութեան հետ սերտ յարաբերութեան մէջ էին մէկ կողմէն՝ Կէօվտէրէլեան, միւս կողմէն՝ Սարգիս Կէօզիւրեան, Նիսէպինէն մինչեւ Մարտին երկարող գծին վրայ։

Անոնց շուրջ կը հաւաքուէին Տէր Զօրի, Հալէպի գեհենէն ճողոպրած մարտական ուժեր, զինուորական փախստականներ և կարաւաններէն ետ մընացողներ։

Ինչպէ՞ս լեռ բարձրացած էր Սարգիս։ Իրենց ընտանիքի քիրվան՝ Համօ աղային վրաններուն տէրվիշը — Սարգիս — խորհրդաւոր, մուրատատու և վրէժխնդիր կրօնաւոր մըն էր, թշնամի «Ռոմին» (օսմանցիին)։

Նոյն բնաբանն էր, ինչ որ կը քարոզէր Սինճարի Շէյխը։

Ագչէ Տաղի տէրվիշը կը քարոզէր թէ՝ դեւ Թուրքը՝ իրարմէ կը բաժնէ և իրարու զարնել կու տայ փոքր ազգերը և ապա հոն կը ղրկէ դաժան ոստիկաններ՝ զանոնք կատարելու կամ կրօնափոխ ընելու։

Ագչէ Տաղի տէրվիշը, ուսէն կախուած սազը վար առնելով՝ անոյշ ձայնով կ'երգէր ու կը քարոզէր· գեղեցիկ էր տէրվիշին ձայնը, փառահեղ էր անոր մօրուքը և թուխ ունքերը· խոշոր և գրաւիչ էին անոր աչքերը։

Քրտական «էշքեր»ու (սիրային երգերու) մէջէն ան կը բորբոքէր վրէժխնդրութիւն, ճնշուած ազգերու բռնատիրող սուլթաններու դէմ։ Կը նոյնացնէր ցաւերը հալածուած աւշարին, կուրմանճին, զազային և արաբին։

Այդ շրջանին «հայուն օգնել» կը նշանակէր պայքարիլ չարիքի աղւոյն դէմ։ Պայքարը կրօնական էր և սուրբ։

Ագչէ Տաղի տէրվիշին ձեռքով ազատագրուածները նոյնպէս Սինճարի լեռնային ճամբով կը հասնէին Մուսուլ և անկէ Պաղտատ մտնելու Պաքապայի վրաններուն տակ ապաստանած հայութեան։

Անոնք Պաղտատի մէջ իրենց նախնական խնամքը կը ստանային Հայոց Եկեղեցիին բակը և կը տեղաւորուէին հայրենասէր պաղտատցիներու տուները։

(Հետագային՝ ա՛յս մոլեռանդ հնչակեանն էր որ իր ձեռքով խեղդամահ ըրաւ զազրելի մատնիչ Արթուրը՝ Արշաւիր Եսսեանը)։

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՇՐՋԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

1915ի Յունուար 29ին, Բարեկենդանի Հինգշաբթին, Էվերէկի մէջ ռումբ մը պայթած էր Գէորգ Տէֆճեանի տունը։ Տղան զոհուած էր։ Այս դէպքը կը դառնար սկիզբը երկանց։

Գայմագամը՝ արիւնռուշտ Շահապէտտին (Տէր Զօրի ոճիրներու չար ոգին) չարամտօրէն օգտագործեց այս դէպքը։

Նահատակ Գէորգի հետ Ամերիկայէն Երկիր վերադարձած էր չօմաքլուցի Միհրան Էլիքիւչեան և Աւետիս Էքիչեան։ Արիս Գալֆայեան իբր փախըստական կ'անցնի Հաճըն՝ ընկ. Վահան Ամատունիի տունը։ Ան որբանոցի տնօրէնն էր։ Ճիշդ նոյն օրը, կը սկսին նաև Հաճնոյ ձերբակալութիւնները։

Տաղկապարդին՝ լուր կը հասնի թէ Զէյթունի պարագլուխներէն կարգ մը յեղափոխական երեւելիներ Մարաշ բերուած են խաբէութեամբ և հոն արգելափակուած են։

Այդ չաբթուան Հաճնոյ Հնչակեան մասնաճիւղի վարչութեան անդամները եւս կը ձերբակալուին։

Վտանգուած էին ընկերներ Վահան Ամատունի և Արիս Գալֆայեան, որ անմիջապէս կը հեռանան Հաճընէն։

Արիս՝ ճամբան երկար տառապանքներէ ետք՝ կը հանդիպի համբակցի Թադէոսին։ Ի վերջոյ ընկ. Արիս Գալֆայեան կը յանձնուի բանակին, կը բանտարկուի, ուր կը ծանօթանայ կեսարիոյ հայ բանտարկեալներուն և կը նօթագրէ անոնց դառնաղէտ կեանքը։

Կը ձերբակալուին Աւետիս Վերտիեան, Կարապետ Զուտիպեան, Գրիգոր Մելիքեան, Եղիա Եսաւուֆեան, Թորոս Քեյիչեան և ծեծի տակ կը հիւծին։ Բանտարկեալներու սովորական պատիժն էր «ֆալախա»։ Ցերեկը «մէշայ» գաւազանները կը թափէին ջուրը, աղուոր մը կը թրջուէին և կը դառնային դժուարաբեկ, յետոյ անոնց հարուածներուն տակ կը փրձէին գաղտնիքներ կորզել բանտարկեալներէն, իրիկուընէ մինչեւ առաւօտ տանջելով զանոնք։ Ոմանց բերանը աղբ լեցնելով կը կախէին գլուխը վար, ոմանց եղունգներուն մէջ մախաթ կը խոթէին, ոմանց եղունգները կը քաշէին աքցանով, ոմանց հակափորէն նէրկիլէի ծխամորճ մտցնելով կ'ուռեցնէին և ապա մարմնոյն ուռած մասերը հրաշէկ շամփուրով կը խարանէին. այս ահաւոր միջոցներով կը բռնադատէին և գաղտնիքներ կը կորզէին։

* * *

Պատիժներու սարսափին տակ՝ Զէքին կը յաջողի հարիւրաւոր զանազան զէնքեր գտնել, որուն համար բանտ կը նետուին հնչակեաններէն՝ Գրիգոր Մուշճիհանեան, Գրիգոր Ղազարոս Գուլեան, Յակոբ Զագմագճեան, Կամպոլեան, Աւետիս Էքիզեան, Միհրան Քիւճիւկեան, Ղազարուկեանի կինը՝ ընկերուհի Փիլոր, զաւակը՝ պատանի Ալէքսան և ազգականները, Մուշճիհանեանի կինը՝ ընկերուհի Սրբուհի, ափթաճի Սուրբուկ Տուտուն՝ մօտ 36 հոգի։ Այս բանտարկեալները մի քանի անգամ Էվերէկէն Կեսարիա տարուեր և բերուեր են։

Բանտին մէջ կը գտնուէին նաև Առաջնորդ Խոսրով Վրդ. Պէհրիկեան, Տ. Ներէս Ներսէսեան, Վահան Ամատունի և Մեծն Մուրատ։

1915 Յունիս 14ին, Պոլիս՝ Քսաններու հետ Կեսարիա կախուեցան 12 հայեր.-

● Մինաս Մինասեան (ընկ. Պետրոս Մինասեանէն զանազանելու համար կոչուած էր Կիւտիւկ Մինաս), բնիկ կէմէրէկցի, հնչակեան, 45 տարեկան, Մարզուանի Քոլէճի շրջանաւարտներէն։ 1909էն Ամերիկայէն վերադարձած էր։ Ազատ Ոստանիկի օրով գործօն դեր ստանձնեց Հնչակեան շարքերու մէջ, 1912ին երբ մութեսարիֆ Մուհամէտ պէյ ուզեց հայ կուսակցութիւններէն մէկական պատասխանատու անձ ճանչնալ, Դաշնակցութիւնը տուաւ Գէորգ Վիչապեանի անունը, իսկ Հնչակեանութիւնը՝ Մինասեանի։ Այս պատճառաւ ալ Կեսարիոյ առաջին ձերբակալեալ Հնչակեանը՝ ան եղաւ։

● Կարապետ Զիտեմեան, պոլսեցի, 35 տարեկան, Հնչակեան Գործադիր Մարմնի անդամ և ծանօթ կուսակցութեան բոլոր գաղտնիքներուն։ Ինքզինք կամաւոր համր և յիմար ձեւացուց, որպէսզի գաղտնիքներ չտայ։ Կախուելու ատեն միայն յայտնի եղաւ որ ան ո՛չ խուլ էր և ո՛չ համր։ Քակուեցան իր լեզուին կապանքները և անարգեց Թուրք կառավարութիւնը՝ որակելով զանոնք վատեր և «վրէժ» գոչելով չուանը անցուց վզին։

● Մ. Յակոբ Սիւթճեան, Զիտեմեանի խմբի ամենաերատ ընկերներէն մին. Ազատ Ոստանիկի թիկնապահը՝ Իթթիհատի կիլիկեան ջարդի շրջանին։ «Ազատութի՜ւն, թող որոտայ իմ գլխին» երգելով բարձրացած է կախաղան։

● Միհրան Մ. Արթինեան (քլարինէթճի Միրիճան), նոյն խմբէն, մաքուր և անձնուէր հնչակեան մը։ Թերուս՝ բայց անվեհեր մարտիկ։ Նշանաւոր նուագող մը։ Հարսնիքներու, խնջոյքներու, հրապարակային հանդէսներու մէջ՝ հնչակեան նուագախումբին հոգին էր ան. քլարինէթը անոր ձեռքին՝ մէջ կը հմայէր լսողները։ Անզուգական արուեստագէտ մըն էր և աներկիւղ հնչակեան մը։ Կախաղանի մօտ տարուած ատեն ըսած է. «Երջանիկ պիտի զգայի ինքզինքս եթէ փող մը տրուէր ինծի և նուագէի գոնէ մէկ տուն «Հեռաւոր Երկիր»էն։

● *Յովհաննէս Նէվրուզեան (համակիր), ընտիր ոսկերիչ, մահավճիռ կը տրուի՝ իբր ռումբ պատրաստող։*

● *Աւետիս Զամպաքճեան (համակիր), կեսարիոյ ազնուականներէն, 30 տարեկան կորիճ երիտասարդ մը։ 1909ին՝ Կիլիկեան ջարդին, Հնչակեան խումբի մը մարտկոցի մէջն էր։ Օրերով խումբին պարենը կը մատակարարէր։ Սնտուկներով փամփուշտ և ռազմանիւթ կը գնէր իր դրամով և կը տրամադրէր խումբին։*

Կախաղանի առջեւ ըսած է.— «Մեռնելուս չեմ ցաւիր, բայց այսպէս պէտք չէր մեռնէի...»։

● *Մ. Կարապետ Ճամճեան (համակիր), կեսարիոյ հայրենասէր մեծերէն, հեղինակաւոր և յարգելի անձնաւորութիւն մը։ Հայ Բարեգործականի սիւներէն էր, երկար ատեն վարած էր ազգային պաշտօններ։ Որքան հարուստ, նոյնքան համեստ և քաղցրաբարոյ։ 1909ին՝ կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ պատուիրակ գացած էր Էջմիածին. այս՝ իր յանցանքներէն մին կը համարուէր։ Թուրք լպիրշ ոստիկաններ հակափորէն ցցահաներ էին զայն։*

● *Գրիգոր Մուշճեհանեան, (Մուշճի Օհանեան), Հնչակեան Գործադիր Մարմնի ատենադպիր, 30 տարեկան։ Ուսանողական շրջանին կը մտնէ Հնչակեան շարքերը և հետզհետէ կը գրաւէ պատասխանատու դիրքեր։ Հեղինակաւոր, ուղղամիտ յեղափոխական։ Բանտին մէջ ան կը քարոզէր.— «Մենք կուսակցականներս՝ սեփականացնենք զէնքերը, թէկուզ մեր կեանքի գնով, իսկ Միացեալները թող իսլամանան և արձակուին բանտէն»։*

Դատավարութեան ընթացքին Մուշճեհանեան կը պատասխանէ.—

«Մենք ռումբ չունինք և ինչ որ ունինք՝ ո՛չ ոք կրնայ պահանջել և առնել մեզմէ։ Եթէ այս երկրին մէջ արդարութիւնը կը գործէ, մենք բանտ մըն ալ չենք վախնար։ Թող վատերը սարսափին։ Իսկական հնչակեանի մը պատիւը իր ուխտն է և կեանքը՝ ծառայել իր ուխտին»։

Իր անձնական սեփականութիւնն են այն բոլոր զէնքերը, որոնք Հնչակեան անունով ձեռք ձգուած են։ Ան հերոսաբար, հնչակեանավայել կերպով մօտեցաւ կախաղանին։

● *Գրիգոր Ղազարուկեան, ֆէնէսէցի, հնչակեան, տարեկից և անբաժան գաղափարակից Մուշճեհանեանին։ Աշակերտ՝ Մեսրոպ Ամատունիի։*

Գրիգոր՝ դատավարութեան պահուն յանդուգն պատասխաններով կը կարկամեցնէր Զէքին։ Անոր վերջին խօսքերն էին.—

«Հայրենիքիս ազատութեան համար եթէ տասը զաւակ ունենայի, տասն ալ կը զոհէի։ Իմս են այս բոլոր զէնքերը. ո՛չ ոք յանցաւոր է այս բոլորին համար, պատժեցէք զիս, բայց ո՛չ՝ ուրիշները։ Եթէ կարենար Իթթիհատը չափել մեր գործը, պիտի տեսնէր՝ թէ մեր զէնքերը չգործածեցինք ժողովուրդին դէմ, այլ մեր ինքնապաշտպանութեան համար։ Կը մեռնի Ղազարուկեանը, բայց պիտի ապրի Հայաստանը»։

Բանտին միւս սենեակին մէջ կը տառապէին իր սիրելիները՝ սաստիկ տանջանքներու տակ. կինը՝ Ֆիլոր, 14 ամեայ մէկ հատիկ մանչը՝ Ալէքսան, միամեայ աղջիկը՝ Շուշանիկ, հօրեղբօրորդւոյն կինը՝ Թամամ, անոր աղջնակը՝ Եփրեսը, քենին՝ Կիւլվարդ։

* * *

1915 Յուլիս 30ին նահատակուեցան հետեւեալ հնչակեանները՝ Բիօմիւրկի մէջ.—

Տ. Ղեւոնդ քահանայ Կեմիճեան, կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ երէցը։

Յակոբ Գազազեան, կեսարացի, 60 տարեկան։ Իր զաւակը՝ Հաճի Յակոբ՝ հնչակեան լուսագոյն խմբապետներէն էր և Աղաս Ոստանիկի հաւատարիմ մարտիկը։ Աներկիւղ երիտասարդ մը։ Հաճի Յակոբ կը ձերբակալուի Տարանէլ՝ բանակին մէջ, սակայն կը փախչի։ Հայրը կը դատապարտուի զաւկին փոխարէն։ Կախաղանի առջեւ կ'ըսէ. «Երջանիկ եմ զաւկիս տեղ զոհուելով, միայն թէ զաւկս ձեռք չիյնար»։

● *Յարութիւն Եօղուրթլուշեան (կեսարացի), Կարապետ Երկանեան, փաստաբան Մարտիրոս Զաւունճեան։*

● *Վահան Ամատունի, մշեցի, գործիչ և վաստակաւոր ուսուցիչ։ Մեծ ծառայութիւն մատոյց կեսարիոյ ինքնապաշտպանութեան գործին։ Կուսակցական աքնաջան աշխատանք թափած էր Հաճնոյ որբանոցին և քաղաքին մէջ։*

Բանտին մէջ հանդիպելով Արիս Գալֆայեանին՝ կ'ըսէ.— «Ներսը ամէնքս ալ կարգի կը սպասենք կախուելու համար։ Հեռացէ՛ք այստեղէն, ապրեցէք և ըսէք զաւակներուս, թող վրէժս լուծեն»։

Դահիճներու առջեւէն քալած ատեն իր կարապի երգը կ'ըլլայ՝ «Տալուրիկի զաւակն եմ քաջ, չեմ խոնարհիր վատին առաջ...»։

● *Յովհաննէս Պօյաճեան, 28 տարեկան, երաժիշտ, ջութակահար, Հայկեան վարժարանի ուսուցիչ, կարգապահ և զոհուող կուսակցական։ Նոր նշանուած էր։ Կախուելէն առաջ անոր կը գրէր.— «Կը ներեմ քեզի, եթէ զիս մոռնաս. իսկ եթէ մոռնաս բանտի տանջանքներս և գաղափարս՝ որուն համար պատրաստ եմ զոհուելու, ո՛չ ոք պիտի ներէ քեզի...»։*

Կախաղանին մօտ կ'երգէ.— «Փշրի ժանտ շղթան, ծագէ նոր արեւ, ազատ ենք, հնչէ, ոսկեզօծ Հնչակ»։

● *Կէմէրէկցի Յակոբ Նաայեան. կեսարացի ուրղանճի Յակոբ և Պալըգճեան. կէմէրէկցի Յովհաննէս, Վահան Բիւրքճեան, Սարգիս Գարաքըզեան՝ անդամ «Անձնուէր Միութեան». փապուճցի Միսաք՝ էվերէկցի Զիթճեան. Ֆէնէսէցի Սեդրակ, անդամ՝ «Անձնուէր Միութեան»։ Միհրան Գուզեան՝ էվերէկցի։*

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԶԱՐԴԵԱՆ ԽՈՒՄԲԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Զէյթունցի Եզեկիէլ Քացախեան կը պատմէ.

«Փոքր Հայքի բռնագաղթի առաջին փորձը եղաւ Զէյթունէն, թերեւս անոր համար որ իր գաղթը պիտի նշանակէր հայութեան ընդհանուր գաղթը։

Քառասուն և երեք յաղթական պայքարներէ ետք՝ Թուրքը չի խորհիր թէ Զէյթուն վիզ պիտի ճկէր աշխարհի պէս կոտորուելու։

Սակայն, աւա՜ղ, այս անգամ մենք չհասկցանք մեր պապերու օրի-

նակին և խորհեցանք որ գործ ունինք «սահմանադրական կառավարութեան» հետ։

Այս անգամ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Խապայեանէն կոնդակ մը ստացանք, որով կը հրահանգէր «զինաթափուիլ, միասիրտ և միահոգի օգնել կառավարութեան և ցոյց տալ հաւատարիմ քաղաքացիութեան անկեղծութիւն»։ Մեծ եղաւ ազդեցութիւնը Հովուապետին այս հայրական բարեմիտ յորդորներուն։

Զէյթուն կը հասնի ատանացի Պասերզ. Ատեանի նախագահ Աւնի պէյ իր հետեւորդներով և խորամանկ քաղցրութեամբ կը հրաւիրէ իշխանները Մարաշ գումարուիլ, «խորհրդակցութեան համար»։

Կորովի առաջնորդ Բարթողիմէոս հայր սուրբը՝ կը պնդէ թէ ասիկա վտանգաւոր քայլ մըն է, բայց լսող չըլլար։

Փանոս Չագրեան աչքի առաջ բերելով նախորդներու ընդդիմադրութեան օգուտները, հեռու կը կենայ որոգայթէ, կը համախմբէ յեղափոխական հնչակեան երիտասարդները և լեռ կը քաշուի։ Մարաշէն ջոկատ մը թուրք զինուորներ Զէյթուն կը մտնեն, և կը լեցուին զօրանոցը։

Հերոս Չագրեան՝ 150 քաջերով մերկացուցած սուրերով կը խուժեն վանք և կ՚ամրացնեն դիրքերը։ Զինուորները կը պաշարեն վանքը և երկուստեք կը սկսի հրացանաձգութիւն, որ կը տեւէ ուշ գիշեր։ Քաղաքը օգնութեան չի հասնիր և խումբին ոյժը կը նուազի։

Վանքին պարիսպները կը խորտակուին թնդանօթներու հարուածներուն տակ։

Կէս գիշերին, Չագրեանի զոհերուն թիւը կը հասնի իննի։

Չագրեան մութէն օգտուելով կը ճեղքէ պաշարող բանակը և կը քաշուի լեռը։

Այս խումբն էր որ ապագային Ֆրանսայի մէջ ամբողջ շաբաթ մը կը կռուի հազարաւոր զինուորներու դէմ և անթիւ թշնամիներ տապալելով հերոսաբար կը նահատակուին հոն։

Պարտութեան հոգի ցուցնող իշխան Սուրէնեան հետագային կ՚ըսէ.—

«Ամօթ մեր յիմարութեան, որ վստահեցանք մեր դահիճներու խոստումներուն, մեր տունը մեր ձեռքով քանդեցինք»,

Զէյթունի պարտուածները քշուեցան Խապուր գետի շուրջը և հոն անոնց գանկերը խառնուեցան հազարաւոր նահատակներու բլրացող գանկերուն»։

* * *

Հաճընցիներէն Հնչակեան Մ. Ճիւղի ատենապետ Կարապետ Բէշէճեան քառասուն չարքայիններուն հետ կը ձերբակալուի և կը ղրկուի Ատանա, ուր իրենց կը սպասէր կախաղանը։

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Յուլիս 31ին կախուեցաւ Մեծն Մուրատ՝ Սասնոյ հերոսը։

Զէքի կոչուած գազանը գետին տապալելով Մուրատը՝ կօշիկի բիրտ հարուածով պայթեցուց անոր ձախ աչքը։ Ապա նետել տուաւ տառապող 150 խոշտանգեալներու մօտ։

Հայ բժիշկներ՝ Փանոսեան, Տեմիրճեան, Նազիրեան, գեղագործներ Մանուէլ, Հայկ Արթինեան և Սարգիս Թորոսեան կը խնամեն Մուրատը։

Շաբաթ մը ետք հարկ կ՚ըլլայ աջ ոտքի փտած բթամատը գործողութեան ենթարկել. կտրեցին զայն առանց մարեցնելու։ Ներկաները հիացան իր տոկունութեան վրայ՝ երբ երեսն անգամ չի թթուեցուց, բայց կաղ մնաց։

Իր ապրած շրջանին բանտարկեալները կազմակերպուեցան։ Զէքիի ուշադրութենէն դուրս մնաց այդ մասը։ Հոն կազմուեցան բժշկական, տնտեսական, դատաստանական, քաղաքական, առաջապահական խորհուրդներ։

900 հոգիի խնամատարութիւնը յանձնուած էր Մուրատին։ Ան՝ բոլորին գորովագութ հայրն էր։ Շատ մը մատնիչներ դարձի եկան։ Շնորհիւ հայրիկի յորդորներուն։

Օրին մէկը՝ տիկին Ակիւլինէ Մուրատ, եօթը դեղին ոսկի ղրկած էր Մուրատին։ Մուրատ միայն մէկ ոսկին իրեն պահեց, մնացեալը յանձնեց դարմանատան և բանտի բուժարանին։ Կրօնական և ազգային երգեր ալ կ՚երգուէին բանտին մէջ։

Օր մը Մուրատի սնարին առջեւ երաժիշտ Գուզուպաշեան երգեց.

Պարզի՛ր աղբիւ՛ր, պարզի՛ր, առաս ջուր տանեմ:
Պարզի՛ր, պարզի՛ր, խաչ Մուրատին ջուր տանեմ:

Մուրատ յուզումէն արգիլեց երգը։

Իսկ երբ Յուլիս 30ի գիշերը, դահիճները եկան զինք առաջնորդելու կախաղան, Մուրատ կանչեց Գուզուպաշեանը և ըսաւ.— «Հիմա երգէ Պարզիր Աղբիւրը...»։

Կախաղանի շուրջը հաւաքուած էին տասնեակ հազարաւոր այր և կին, լաչակաւոր և փեչակաւոր, սոֆթա, մոլլա, թուրքեր կեցած էին անխօս։ Խորհրդաւոր լռութիւն մը պատած էր չորս դին։ Երբեմն մայրեր կռանալով իրենց լաճերու ականջին կը փսփսային «ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԸ», հայերուն փաշան է այս մարդը։

Քան մեթր հեռու հայերէ աւելի զինուորներ՝ կեցած կը հսկէին։

Մեծն Մուրատի մարմինը կը ճօճէր օդին մէջ. կուրծքին կախուած թուղթին վրայ գրուած էր.—

Սասնոյ ապստամբապետ, Քեօսէնեկի ապստամբական ժողովին նախագահ՝ Մուրատ փաշա:

Այդ օրերուն ձերբակալուելով՝ Կեսարիա կը ղրկուի նաև ընկեր Վահան Ամատունի։

Ապա, 85.000 հաճընցիներ անզէն, տարագրուեցան Ռէսուլայնէն Մեսքենէ, Րագգայէն Պումճում և Տէր Զօրի անապատները։

Հաճընցիները իրենց ճակատի մուրը սրբեցին 1920ին, երբ դարձեալ Արծուեբոյն վերադառնալէն ետք, հերոսաբար մաքառեցան թուրք հորդաներու դէմ, վրէժը շրթներուն, երգելով, անոնք իրենց արիւնը խառնեցին նախահայրերու դամբարաններուն և մնացին թաղուած իրենց պապերու կողքին։

ԻՆՃԷ ՍՈՒ

Կեսարիոյ շրջանի Արգէոս լերան հարաւը Զօմաքլուէն 20 վայրկեան հեռաւորութեամբ՝ հայ Ինճէ Սու էր. որ թուրքերու կողմէ կը յորջորջուէր Քիւչիւք Զէյթուն։ 1860—70ին, աւատապետներու դէմ ըմբոստացող Զօմաքլուի կողքին՝ ի գին մեծ զոհողութեանը, հողային ազատագրութեան իրաւունք չունող միակ գիւղը եղած էր հայ Ինճէ Սուն, Տէվէլու ադաներուն տասնեակ մը ճորտ գիւղերու մէջ։

1895ի Ջարդին, Զօմաքլու և Ինճէ Սու գիւղերը իրենց տասնեակ մը ԶԱԽՄԱԽԼԻ հրացաններով սարսափի մատնած էին իրենց վրայ յարձակող անթիւ ու անհամար Թուրք և աւչար յեղուզակները։

Ինճէ սուցիք գիտէին բարի դրացնութիւն պահել դրացի Թուրքերուն հետ անգամ։ Այնպէս որ 1895ի ինքնապաշտպանութեան օրերուն Ինճէ սուցի Թուրքերն ալ մասնակցած են պայքարին՝ Հասան աղայի գլխաւորութեամբ։

Ինճէ սուցի հոգեւոր հովիւ Տ. Ատոմ քհնյ. Աջիկեան, տեղական լեզուով Տէր Ադամը, իր ուսուցչութեան շրջանին կ՚անդամակցի Հնչակեան մասնաճիւղին, ծանօթ գործիչ Առուպի՝ պրունդչլացի ուսուցիչ Մինաս Պետրոսեանի կնքահայրութեամբ։

Չելլոյի օրով Հնչակեան մասնաճիւղը մեծ օգնութիւն ըրած է խումբին։ Էվերէկի մասնաճիւղն ալ ոյժ տուած էր այս գիւղին։ (Տխրահռչակ ուսուցիչ Սարգիս էֆ. Տօնիկեան հեռանալով հնչակեան շրջանակէն դարձած էր դաշնակցական և Չէքիի օրով մեծ վնաս տուած այս շրջանին։ Ան՝ այդ սեւ օրերուն կը գործէր Եուսուֆ Քենան իսլամ անունով)։

1914–15ի տարագրութեան օրերուն կը հաւաքեն բոլոր հնչակեանները, որոնց հետ նաեւ Տէր Ադամին։ Սոսկալի չարչարանքի ենթարկելով կ՚ուզեն հասկնալ թէ ո՞ւր թաղուած են զէնքերը։ Տէր Ադամ ոչ միայն չի մատներ, այլ փեռեկտուած մարմինով կը յարձակի ոստիկաններուն վրայ, կը խածատէ անոնց ձեռքերը, մինչեւ ո՛ր սուրի հարուածներուն տակ կ՚անշնչանայ։

Անոր կողքին գետին կը տապալի նաեւ հնչակեան քարտուղար՝ ընկեր Միհրան Դաւիթեան, որմէ ոչ մէկ խօսք չեն կրնար կորզել։

ՀԵՐՈՍ ԱՆՀԱՏՆԵՐ

1.— Թօմարզացի ընկեր Հայրապետ Մահտեսեան, ժիրայրի ձեռքին տակ սնած հերոսներէն մին, կը պատմէ.

«1896ին դաշոյն և օրհնեալ ատրճանակն էր մեր ընկերը։

«Ջարդի օրը երբ ոչխարները սարէն կը բերէի Ղարաճաօրէն ձորին մէջ, յանկարծ դէմս ցցուեցաւ ահարկու զէյպէկ աւազակ մը. ձեռքը մերկ փալա–դանակ մը կը շողար։ «Թող որ հայու արիւնը խմեմ, գոռաց, և յիսուն ըլլայ սպաննածներս» յարձակեցաւ վրաս։

«Սրտիս դգալը ...» ըսի ու ղուրշունը քաշեցի, կռնակին վրայ ճողտեցաւ ինկաւ։

Ուրիշ ատեն, Տուրոսի Տերեքլի կոչուած կիրճէն կ՚անցնիմ, մէկէն դէմս ելաւ հսկայ, վիթխարի Թուրք մը և ըսաւ.— «Կեավուր, հրացանդ վար դիր», «աղա, ըսի առ հրացանը». գլտորեցաւ գետին։

Օր մը ինիսուն հոգինոց խումբով մը զրկուեցայ Թալասի ԱԼԻ ՏԱՂ լեռը։ Հոն ջուր չկար։ Ջուրը ձորէն կը բերէին։ Հոն հսկայ Թուրք չէթէ մը կեավուրներուն դահիճն էր։ Օր մը ինծի ալ «ձեռքդ վեր» ըսաւ։ Հրացանի գնդակը խնայելու համար գլջոյ, և սուրը մերկացուց, որ գնդակը չի փճանայ։

կայծակի արագութեամբ վրան ցատկեցի և կոկորդէն խեղդեցի զինք։

Գում Գույույի կռիւը մղուած է բացարձակապէս հնչակեան կորիւններու կողմէ։ Բացի այդ, Եօզղաթի, Պօղազլեանի նահանգը, մինչեւ ետք գոյութիւն ունեցած է միայն հնչակեան կազմակերպութիւնը, որ կը պաշտէ անմահ ժիրայրը։ (էջ 323)

Էյլէնճէ և Գում Գույու գիւղերուն ինքնապաշտպանութիւնը զուտ հնչակեան գործ է։ Գիւղերուն կիները տրամադրեցին իրենց զարդերը, որոնցմով գնեցին յունական ԿՐԱ. զէնքեր։ Երբեմն քարսիւլի տեղ, լուցկի գործածեր են։

Խմբապետ Յովհաննէսը կը նահատակուի. ղեկավարութիւնը խմբականի կը վերածեն. որո՞նք էին ատոնք.— Հնչակեանները՝ Էյլէնճէցի Աբիսողոմ Մարկոսեան, Պենոն Ալվազեան, Գէորգ Էօրտէգճեան, Դիրան Թաթարեան, Գրիգոր Թօփալեան և Լեւոն Ալվազեան, Գում Գույուցի Էսա Մղդեսի, Վարդիվառ Մինասեան, Եղիա Զագըրեան, Միհրան Պէրպէրեան, Գրիգոր Պէրպէրեան, Արմէն, Ստեփան Պէրպէրեան, Կարապետ Վարդանեան։

Կը պաշարուի ջարդարար բանակի պետերէն չէրքէզ Մեհմէտ և Հիւսէյն Չաւուշ։ Առաջին անգամ անոնցմէ ինկողներուն զէնքերը և պաշարը կը հաւաքուին։ Թշնամին նորանոր ուժեր կը բերէ։

45 օրեր մահու կենաց պայքար մղելէ ետք, դիրքերը կը բրդանեն, իսկ իրենք ոչ մէկ զոհ կու տան։ Անօթի էին և ռազմամթերքը հատած։

Ուրիշ տեղերէ հաւաքուած 10 հոգինոց կանանց խումբը, որ կը կոչուէր «Ամազոններու խումբ» դեռատի հայուհիներ, «հուրրա» մռնչելով կը յարձակին Թուրքերուն վրայ կացիններով, դանակներով, բայց սուիններու տակ ուժասպառ՝ արիւնով ողողուած կ՚իյնան գետին։

Մնացող կիները թոյն կլլելով գետին ինկած կը տապլտկէին, ուրիշներ սենեակներու մէջ պարաններէ կախուած կը ճօճէին, յատկապէս դեռատի կոյսերու մերկ մարմինները իրենց մօր արցունքով օծուն, անոնց իսկ ձեռքով կախուած։

Ուրիշ մայրեր՝ զաւակներուն ճակտին արեան խաչ գծելով՝ խեղդամահ կը թաղէին զանոնք հողին տակ, երբեմն ողջ–ողջ, իսկ իրենք անձնասպան կ՚ըլլային դանակով։

Վերջինը, Տէր Կարապետին աղջիկը, զաւակները իր ձեռքով կախելէ ետք, կը քաշէ դաշոյնը և մոլեգնաբար յարձակելով զինք պաշարող Թուրք զինուորներուն վրայ, անոնցմէ երկուքը խոհանոցի դանակով կը փռէ գետին...։ Մահ կամ ազատութիւն կ՚արձագանգեն ժայռերը, պաշտելի հերոսուհիին ձայնէն դղրդիւն...։

Մնացեալ 100 հոգինոց խումբը չորսի բաժնուելով կ՚ուղղուին Աք Տաղ, 30 օր հետիոտն ճամբորդութենէ ետք։ Շաբաթ մը ետք՝ մնացած էին 30 հոգիներ, կին մը և երեք մանուկներ։

Ճամբան դարձեալ կը պաշարուին փապարի (մաղարա) մը մէջ, ուր կը մեռնին թշնամիին տուած ծուխէն՝ տասը հոգիներ եւս։

Յանկարծ ծակին բերանը կը հաւաքուին հայ փոքրիկներ և կ՚ըսեն.—«Մենք գերի ենք», «Եթէ կրնաք փախէք, թէ ոչ, չեն խնայեր եթէ անձնատուր ըլլաք». կըպատասխանեն։

Կը գրոհեն Թշնամիի բանակին վրայ...։ Միայն չորս հոգիներ ողջ մնացին։ 1915 Դեկտեմբեր 4ին, տարուեցան Պօղազլեանի պատերազմական ատեանը։ (Գիրք Ելից Հայոց, էջ 230)։

1916ին ռուսի ձայնը կը հասնի այդ կողմերը։ Զարա գիւղէն, չորս հոգի միայն ազատուեցան։

Հնչակեան Զալեան, ներհուն գործիչ, (Հաճնոյ Տեղակալ ընկ. Կարապետ Զալեան) կը ձերբակալուի։ Խաբուելով անոր մօրուքէն, կը խառնեն հայ հոգեւորականներուն։

1916ին, չիսլամացած 22 ընտրեալ հոգեւորականներ (քահանայ), մէկ վարդապետ, չորս պատուելի և Զալեան որպէս քահանայ, բոլորը գրաւոր դիմումներ կ'ընեն բանտապետին. կը յաջողին ճողոպրիլ բանտէն և ապաստանիլ Եգիպտոս։ 1918ին, Զալեան կը վերադառնայ Կիլիկիա։ Կը նահատակուի Հաճնոյ հերոսամարտին։ Զալեանի պատրաստած նահանջի ծրագիրը, տաք գլուխ կարճատեսներու դաւերը՝ այլեւս՝ տարբեր էջերու կը պատկանին։

ԶԱԹԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1915ին, Թրքական պատերազմի կրկէսին մէջ Մեծ Զաթը հրապարակ կը նետէր զաթցի երիտասարդութիւնը։ Տարագրութիւնը սկսած էր։ Զաթցի երիտասարդները, շնորհիւ Հնչակեան կուսակցութեան աշխատանքին, Յուլիս ամսուն՝ դիրք բռնած էին և չէին ուզեր յանձնուիլ, որու վախճանը յայտնի կ'երեւէր... կատարած։

Ինքնապաշտպանութեան գործը իրենց վրայ առած էին ընկերներ՝ Մանուկ, Թորոս Տէմիրճեան, Գալուստ Սահփանեան, իսկ վարչականներէն՝ Տիգրան Տէմիրճեան և Տէտէ Քեչիչեան։

Ընկերները խորհրդակցական ժողովին մէջ կ'որոշեն դիմադրութեան ղեկավարութիւնը լիովին յանձնել ընկ. Յարութիւն Տէմիրճեանի և Հաճի պէյ Քեչիչեանի։

Երկու ընկերները յանձն կ'առնեն ու կը սկսին ընդհանուր յարձակողականի մը պատրաստութեան՝ փշրելու համար պաշարման շղթան։

Երբ ամէն ինչ կազմ ու պատրաստ կ'ըլլայ, կը հաւաքուին Հնչակեան ակումբը, որոնց կը մասնակցին Սամուէլ, Ռուբէն, Արամ և այլ երիտասարդներ ու վերջին անգամ ըլլալով հանդիսաւորապէս կ'ուխտեն մեռնիլ պատուով։

Անհաւասար կռիւը տեղի կ'ունենայ ձմեռը դեռ չհասած։ Զաթցի կըտրիճները քանիցս նահանջի կը մատնեն Թրքական կանոնաւոր և անկանոն յարձակողները։

Այդ կռիւներուն մէջ Յ. Տէմիրճեան և Հաճի պէյ Քեչիչեան առիւծներու նման կը կռուին և գիշեր մը պաշարման շղթան կտրելով կ'ապաստանին Զարչամպա լեռը։

Ամբողջ երկու տարի այդ լերան վրայ անպարտելի առիւծներու նման Թուրք ժողովուրդը և զօրքը սարսափի, ահի ու դողի մէջ կը պահեն։ Եաղղաթի և Սեբաստիոյ շրջանի Թուրք բնակչութեան սարսափը կը դառնան, որոնք կը սկսին գաղթել ուրիշ վայրեր։

Բայց աւա՜ղ, պատերազմը շատ երկարեցաւ, երեք տարի։ Պայքարող ընկերները չկրնալով այդքան երկար տոկալ՝ հերոսական մահով անմահացան։

Թէեւ այսօր Արթինը, Հաճի պէյը, Յարութիւնը և իրենց զինակիցները չկան, բայց անոնց գործը և յիշատակը կը մնան պատմութեան ոսկեղէն էջերուն մէջ։

ԵՈԶՂԱԹ

ԳՈՒՄ ԳՈՒՅՈՒԻ (ԱԳՏԱՂԻ) ՔԱՌԱՄԵԱՅ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ 1915—1918

1915ի ահաւոր եղեռնը՝ կատարուած յանկարծակի, վայրագ ցեղի մը կողմէ (Թուրքի), ընդդէմ քաղաքակիրթ ազգի մը (հայու), ցոյց տուաւ այս վերջինիս հերոսակիրթ տիպարը, թէ՝ «Մահ իմացեալ անմահութիւն է»։

Ընդգծումով կ'ուզենք ցոյց տալ խոյանքը մեր հերոս ընկերներու, իբրեւ ազնիւ ներշնչման, իբրեւ անանցանելի խրամ՝ ազգապահպանումի դէմ, որոնք անձնական զոհաբերութեամբ քաւեցին մեղքը թուլամորթներուն, դաւաճաններուն և գործադրեցին երդումը՝ թէ «ի պահանջել հարկին պատրաստ եմ արիւնս տալու ազատութեան բագինին առջեւ»։

Ագտաղի ինքնապաշտպանութիւնը խորհրդանշան մըն է հերոսական և արի, որու մէջ կը պարուրուի հայ յեղափոխականի ցանած սերմերուն ծլարձակումը։ Ինչպէս կ'ըսէ պատմագիրը, Գում Գույուի, Զաթի, Կէմէրէկի և շրջականներու քաջագործութիւնները ըմբռնելու համար պէտք է ուսումնասիրել Հնչակեան Ժիրայրի (Մօրուքի) մարտական շունչին տակ կազմուած ու թրծուած մարտիկները, որոնք իրենց առած դասերուն փորձերը տուին 1915ի ինքնապաշտպանութեան ընթացքին։ Ժիրայր՝ իբր մարգարէ՝ նախատեսած էր այդ օրերը և պատրաստած էր գործիչները։ Սեդրակ Զաւալ Քեչիչեան, Ադամ Զաւալ, Արթին Աղա, Սամուէլ Ինճէեան, Հաճի պէյ, Կիւլպէնկ՝ իրենց շուրջ հաւաքած կտրիճներով՝ Ագտաղէն մինչեւ Պոնտոս, մինչեւ Կովկաս, բազմաթիւ ընդհարումներէ և անհաւասար կռիւներէ ետք, հետզհետէ կոտորուելով՝ 400 հոգի՝ Սամսոնէն Բաթում և անկէ Անդրանիկ փաշայի յառաջապահ կամաւորներուն միացան, Կովկասի մէջ։

Ագտաղի քառամեայ գոյամարտը հատորներ կը լեցնէ և անոնց հեղինակները՝ Կ. Գալուստեան և Ն. Գաբիկեան կը նկարագրեն 14 ընդհարումներ։ Ահա տեղերուն անունները.— Ղարա Պապա, Չիֆթէ, Եուրտու, Սէլճուքի և Շեմէնի լեռները, Պոնտոս, Չանկըրըչ, Գեօլը Տաղը, Թէրճէ, Հալխաճը, և այլն, երբեմն մէկ և երբեմն ալ երկու անհաւասար ընդհարումներով։

Ասոնք Ագտաղի բարձունքները քշուելով, ջարդարարներու կացիններուն չյանձնուելու համար, ինքնապաշտպանութեան գոյամարտը տարած են մինչեւ 1918։

Տանք նաեւ արաչ անունները այն հերոսներուն, որոնց մեծագոյն ճիգը եղած է նախ ռազմանիւթ և ապա ուտեստեղէնի պաշար հայթայթել իրենց հեռաւոր խմբակներուն։ Ուրկէ՞ կը հայթայթէին պաշար.—

Մէկ քաղաքէն միւսը տեղափոխուող Թուրք զինուորական խումբերէն, զանոնք թակարդի մէջ ձգելով։ Ի՞նչ եղանակով,— Անոնց հագուստները և զէնքերը իւրացնելով՝ իբր կանոնաւորական զինուոր, սուրհանդակի և հայթայթիչի պաշտօնով կը մօտենային խլաթ գիւղերուն, կը հաւաքէին ձեռք ինկած արջառները, ռազմանիւթը և պարէնը։ Այս տեսակ առաքելութեանց յառաջապահ նշանակուած էին Նազար Գապիկեան և իր երկու ընկերները՝ պուրհանցի Ղազարոս և գարակէօլցի Սարգիս։

Պատմութեան մէջ նշանաւոր է Թերմոփիլէի 300 յոյն հերոսներու աննըման քաջութիւնները, որոնք միլիոն մը բարբարոսներու դէմ մղած ճակատամարտով յաղթութիւնը արձանագրեցին։

Ագ. Տաղի չորս երկարաձիգ տարիներու ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ընթացքին ալ՝ չէ գտնուած հերոս մը կամ հերոսուհի մը, որ ողջ ողջ ձերբակալուի, այլ՝ մեռնել կամ յաղթակա՛ն։ Շատ կարիճներ վերջին օրհասական պահերուն անձնասպան եղան, նուաստացում կամ անարգ պարտութիւն նկատելով անձնատուութիւնը։

Իթթիհատ վճռած էր բնաջնջել հայութիւնը Թուրք խուժանի ձեռքով և նոյն վճիռը տրուած էր Եօզղաթի շրջանի 200.000 հայութեան, ուր ժիրայրի տղաքին փաշիները ոգի առած՝ Թուրք զօրքի վատ արարքները կը դժուարացնէին։

Ագ. Տաղի գոյամարտի պատմութիւնը կը տարբերէր Սուէտիայ (Մուսա Լեռ), Շապին Գարահիսարի, Վանի, Եդեսիայ հերոսամարտերէն անով որ՝ վերջինները ունեցան ամիսներու դիւցազներգութիւն և ապա անմիջական օգնութիւն, իսկ առաջինը դիմացաւ չորս երկար ու ձիգ տարիներ՝ առանց դուրսի օգնութեան։

1917 Յուլիս 15ին Աբրահամի և Ադամ Զաւուշի խումբերը յանկարծ հեռուէն կը նկատեն Եօզղաթի Զաթ գիւղէն Խօքսիւզին Կարապետը, որուն հետ նաև քաջամարտիկ տղաներ։ Անոնք լուր կու տան նաև Եօզղաթի Արթին աղային խումբին տեղը, որոնք 65 հոգիէ կը բաղկանային։ Ադամ Զաւուշ նամակ մը կը ղրկէ Արթին աղային և կը հրաւիրէ զանոնք իր մօտ՝ Սայ Բիրազ գիւղը։ Ապա կը հանդիպին նաև Աւետիս Զադըրեանի խումբին։ Քանի մը օր ետք՝ կը հասնի նաև Արթին աղայի խումբը՝ «Վէրքերով լի ջան ֆետայ եմ, Թափառական տուն չունեմ» երգելով։

Խմբապետ Սամուէլ, Ռուբէն Քէչըրըզեան նամակ մը տալով յոյն տղու մը, կը ղրկեն Կիւլպէնկին, իմացնելով թէ՝ ո՞ւր կը գտնուին Սամուէլ Ինճէեան և իր հերոսուհի կինը՝ Կիւլինար։ Պալթաճին և Կիւլպէնկը կը կանչէին իրենց մօտ, Կէմէրէկի շրջանը։ Կիւլպէնկ կ'անցնի հոն՝ խումբին գլուխը, որ աւելի ույժ առնելով կը դիմեն գործի։ Սամուէլի խումբը Պօղազլեանի և Մատինի մէջ հրաշքներ կը գործէր։

* * *

Հաճի պէյի, Սամուէլի, Արիսի խումբերը բազմաթիւ կռիւներէ ետք կը դիմեն Ռուսիոյ սահմանը և կը բանտարկուին։ Զօր. Անդրանիկի միջոցաւ բանտէն ազատուելով կը մտնեն անոր բանակին մէջ։ Զէփնեցի Միքայէլ Մարտիրոսեան, տենտիլցի Տօնիկ Ասլանեան, Հաճի պէյի եղբայրը՝ Արիս, Պուրըն գըշլացի Զամիթոս և Բարսեղ, Դանիէլ, Բենիամին Եփրեմեան, Ադամ Զաւուշի կինը, Արթին աղայի հօրեղբօր աղջիկը՝ Գիւլգըզ և ուրիշներ ևս, մօտ 400 անձեր Ռուսիա կ'անցնին և կը միանան կամաւորական խումբերուն։ Անոնք իրենց նահատակներու վրէժը լուծեցին 1918ին։

ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

1914ին՝ Էջմիածնայ գահակալ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսը ռուս կառավարութենէն արտօնուած՝ կը ձեռնարկէ Հայ Ազգային Ճակատի կազմակերպութեան։

Կը լիազօրէ Նուպար փաշան՝ Փարիզի մէջ կազմելու «Հայկական Պատուիրակութիւն» մը՝ հետապնդելու Հայկական Հարցը։

Կը լիազօրէ Մեսրոպ Մագիստրոսը՝ Թիֆլիսի մէջ կազմելու «Ազգային Բիւրօ» մը, ղեկավարելու համար հայ կամաւորական զօրաբանակները։

Կամաւորական շարժումներու կեդրոններ կը կազմուին Ամերիկա, Պուքրէշ և Թիֆլիս։ «Ազգային Բիւրօ»ն կը գտնուէր Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ. Ամերիկայի և Պալքաններու Բիւրօները՝ Հնչակեանութեան. և փոքր մաս մը կամաւորներ ռամկավարներու կողմէ կը կազմակերպուէին։

Կովկասեան կամաւորական շարժումներու ղեկավարներն էին Անդրանիկ փաշան և դաշնակցական Բիւրօն։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓԱՇԱՅԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ԴԻՐՔԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ո՞վ էր Անդրանիկ և ի՞նչ կը ներկայացնէր։

Ծաղիկ հասակէն՝ 1889ին իր ծննդավայրի՝ Շապին Գարահիսարի հընչակեան հնոցին մէջ թրծուած ֆէտայի մըն էր։ Անկէ անցած էր Պոլիս և ապա Սասուն։ Ան մարզուած էր Մեծն Մուրատի (Հնչակեան) կազմակերպած ֆէտայիներու կողքին։ Սասուն՝ Մուրատի աքսորէն ետք՝ ան գործակցած էր դաշնակցական ղեկավարներուն մինչև 1907, ապա յուսախաբուելով հեռացած էր անոնցմէ և մտած պուլկար բանակին մէջ՝ իբր կամաւոր կռուելով Թուրքերու դէմ։

1914ին Պուլկարիայէն կը վերադառնայ Կովկաս, ուր կանչուած էր ղեկավարելու հայ կամաւորական շարժումը։

Փոխարքայի օգնական զօր. Միշլաեւսկիի կողմէ կ'առաջարկուի Անդրանիկին կազմակերպել կամաւորներու առաջին զօրագունդը։ Ապա կը կազմուին միւս խումբերը՝ Դրոյի, Համազասպի, Քեռիի և Վարդանի հրամանատարութեան տակ, բոլորն ալ դաշնակցական։ Այս թուին Թիֆլիս հաւաքուած հնչակեան, ռամկավար և չէզոք կամաւորները

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

կը լքուին երեսի վրայ, որոնցմէ կը խլուէին բոլոր զէնքերն ու պատերազմական կազմածները։

* * *

Ռուս բանակին հետ գործակցող հայ կամաւորական զօրախումբերը մեծ յաջողութիւններ արձանագրեցին Վանի, Պիթլիսի և Էրզրումի գրաւումներուն առեն, բայց ենթարկուելով ցարական հակահայ զօրավարներու նախանձին և չկամութեան՝ չգնահատուեցան։ Ցարականները տեղիք տուին կասկածելի «նահանջներու», որոնք խիստ աղիտաբեր հետեւանքի ենթարկեցին՝ նախապէս խոշտանգուած, թալանուած հայ գաղթականները։

Այդ անհաշիւ նահանջները 100.000աւոր կոտորուածներու և սովամահներու պատճառ դարձան։ Մնացորդ խլեակները մնացին Կովկաս, արդէն թշուառացած՝ հայ գիւղերը խճողելու համար։ «Հայաստանը առանց հայերու» տխրահռչակ լոբանովեան ծրագիրը գործադրութեան դրուեցաւ։ Անոնք ցրուեցին կամաւորական զօրաբաժինները և լքեցին Ազգային Բիւրօն:

ՌՈՒՍ ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ

Կամաւորները համախմբուեցան Ազգային Մարմիններուն շուրջ։

Թիֆլիսի Ազգային Բիւրօն հրահանգած էր արտասահմանի դաշնակցականներուն որ կամաւորներ չղրկեն, այլ՝ դրամ հանգանակեն։

Դաշնակցութիւնը 1914ին տակաւին ամէն յոյս կորած չէր Պոլսոյ կառավարութենէն։ Կը յուսային մեղմել իթթիհատականները և կամ չգրգըռել իրենց դէմ։

Մինչդեռ հնչակեանները, 1913ի, 7րդ Պատգամաւորական ժողովին, վճռած էին ամէն միջոցով տապալել Իթթիհատը, տկարացնել անոր ոյժը, որպէսզի չկարենայ գործադրել իր դժոխային հայաջինջ ծրագիրը։ Անոնք ամբողջ պատերազմի ընթացքին կեցան պայքարող դիրքերուն վրայ իթթիհատական Թուրքին դէմ։

* * *

1916ին Ապրիլի կէսին, Երեւանի մէջ կը գումարուի Արեւմտահայ Ա. Համագումարը՝ որուն մեծամասնութիւնը դաշնակցականներ էին։ Այդ ժողովին հնչակեաններու կողմէ կը մասնակցէին Հրանդ Գալիկեան, Ժիրայր Միրզախանեան և Հայկունի Գուրգէն։ Համագումարի կողմէն ընտրուած դիւանի գործօն անդամներն էին ատենապետ՝ Վահան Փափազեան և ատենադպիր՝ Հրանդ Գալիկեան։ Այդ ժողովի վիճաբանութեանց պահուն, դաշնակցականները կը վիրաւորեն Անդրանիկի արժանապատուութիւնը, որ վշտացած, կը հեռանայ անկէ պոռալով «Անիմաստ է անոր «Արեւմտահայ Խորհուրդ» անունը տալ, երբ ան իր հրահանգները պիտի ստանայ կուսակցական բիւրոյէ մը, որ Արեւելահայն է»։

Վերջապէս Արեւմտահայ Խորհուրդը ընդհանուր հրամանատար կը նշանակէ դարձեալ Անդրանիկը, դիմագրաւելու համար Թրքական վտանգը, որ առաջ եկած էր ռուսական ճակատի քայքայումէն, փետրուարեան Յեղաշրջումէն ետք։

* * *

Հնչակեան կամաւորական նախաձեռնութիւնը իր վրայ կը վերցնէ Ռումանիոյ Թաղական Խորհուրդը, որու անդամներէն հնչակեան Պետրոս Գալֆայեանին պաշտօն կը տրուի որ Թաղական Խորհուրդի միջոցով, կամաւոր արձանագրելու գործը յաջողցնէ։ Կ'ընտրուի Յանձնախումբ մը բաղկացած երեք անձերէ, որ անմիջապէս գործի անցնելով կը կազմէ Ա. խումբը բաղկացած 107 անձերէ։ Կը մեկնին նաեւ Բ. և Գ. խումբերը։ Թիֆլիս կը կեդրոնանան մօտ 3.000 կամաւորներ։

1915էն մինչեւ 1918 գործի ղեկավարութիւնը կը գտնուէր Արտէմիսի, Լազոյի, Նշան Միրաքեանի, մեղրեցի Սարգիս Մաթէոսեանի (Փարամազին եղբայրը) Ազարէկովի, Ա. Երէցեանի, Սիւնիքի, Հաճի Նագիքի, Հայկ Բըժըշկեանի, Արմաղանեանի, Աւշարեանի, և Ճանպոլաթեանի և Պանդուխտի ձեռքերուն մէջ։

Կազմակերպիչ ղեկավարներն էին Լազօ, Արշակ Բաբեան, և Ս. Տաշիր (Հովեան)։

Ազգային Բիւրօն խտրական ոգիով կը մօտենար Հնչակեան կազմակերպութեան և ամէն ջանք կը թափէր ցրուել զանոնք, առարկելով թէ՝ անձէ աւելի դրամի պէտք ունին։

Հնչակեան խումբին կու գան միանալ նաեւ ամերիկահայ ոյժերը, ինչպէս Մօրլեան, որոնք գանելով Ազգային Բիւրոյէն, յուսալքուած դարձեալ Ամերիկայ կը վերադառնան։

Մնացեալները չեն յուսահատիր, կ'անջատուին Ազգային Բիւրոյէն և կը կազմակերպեն Հնչակեան Զ. գունդը:

Իսկ Անդրանիկի խումբին մէջ մտնելով՝ մինչեւ վերջ մեծ դեր կատարած են հնչակեան կազմէն՝ մշեցի Պանդուխտի զօրագունդը՝ մօտ 350 անձերէ բաղկացեալ, իր մէջ ունենալով խմբապետներ մշեցի Մարգար, մշեցի Անուշաւան, բայազիտցի քափթան Արսէն (Կիտուր)։

Անդրանիկ Ղարաբաղ քաշուելէն ետք՝ Պանդուխտի ոյժը մնաց Թրքական ճակատին դէմ։ Անդրանիկի հետ գործող հնչակեաններն էին․

Շապին գարահիսարցի Թուրեան Արամ, ձիաւոր վաշտի հրամանատար․

Վանեցի Արշակ Մաճառեանը իր ձիաւորներով։

Վահագն Նալպանտեանը․ սեբաստացի, վաղեմի հնչակեան զինուոր, որ ունեցած է բազմաթիւ քաջագործութիւններ, իսկ Անդրանիկի հետ պաշտպանած է Երզնկայի, Կարինի ճակատները։

Սեբաստացի Մուրատը՝ որ մասնակցած է իբր հնչակեան Պապը Ալիի ցոյցին և ապա անցած է Կարս և Սասուն ու անկէ ետք՝ միացած է դաշնակցական շարքերու մէջ։

Սարգիս Արմաղանեանը՝ 150 հոգիով Էրզրումի շրջանը կը ղրկուի։ Կը դառնայ հրամանատար։

Միսաք Զաւուշ Թեքեեանը՝ միշտ մասնակից Անդրանիկի բանակին։

Սարգիս Ճեպէճեանը՝ անբաժան գործակիցը Փաշայի։ Հետագային Հաճընոյ ինքնապաշտպանութեան հերոս։

Ասոնց հետ պէտք է յիշել մեծ ու փոքր Մինասները, զէյթունցի Յովհանճէսը, Ս. Մարկոսեանը, Վ. Չէրքէզեանը, Յովհաննէսը (քրտախօս անդրանիկերացի), եղղաթցի Դանիէլը, Միհրանը։

Զաթի խումբէն Մանուկ Զաւուշը, Սամուէլ Զաւուշը, Միքայէլ Զաւուշը, որոնք 1915ի աղէտին լեռները ճեղքելով Կովկաս մտան և բազմաթիւ հնչակեան խմարհ մարտիկներ, որոնք մասնակցեցան բոլոր պայքարներուն Անդրանիկեան դրօշին տակ։

* * *

Հնչակեան Զ. Գունդը կը բաղկանար 1.500 քաջամարտիկներէ։ Թրքական ճակատի բուռն կռիւներուն երբ կը նահատակուի Ճանպոլաթեան, անոր տեղ անմիջապէս կ'անցնի Աւարեան, որ սուրը ձեռքին՝ երբ կ'իյնայ՝ կը պատգամէ «Հա՛յկ՝ վերցո՛ւր սուրը, և անցիր բանակին գլուխը»։

Հայկ Բժշկեան, կովկասէն ետք կ'անցնի Ռուսաստան և կը մտնէ Կարմիր Բանակի մէջ, մեծ անուն և ազդեցութիւն ձգելով իր ետեւէն։

Ա· ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1920 ԱՆՑՈՒԴԱՐՁԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Համաշխարհային ահաւոր Ա. պատերազմը տակաւին քանդումի և աւերի գործը կը շարունակէր 1917ի սկիզբները։ Ամբողջ աշխարհը իբր հնոց կը վառէր, իսկ խեղճ մարդկութիւնը անձկութեան և սարսափի նոպայով համակուած՝ յամրօրէն կ'անդգայանար։

Եւրոպայի և Ասիոյ մէջ զիրար բզկտող ռազմաճակատները վերածուած էին արեան լիճերու և մխացող աւերակներու։

Դաշնակից պետութիւններու կողքին կռուող 16-18 ազգերու բանակները ո՛չ միայն կարող եղած չէին ռազմատենչ Գերմանիոյ գլուխը ճզմել՝ այլ անոր լախտի հարուածներուն տակ՝ իրենք էին, որ յոգնասպառ կը կքէին։

Անգլիան միայն՝ շնորհիւ իր ծովային մեծ ուժին կրցած էր փակել տալ գերման բոլոր նաւահանգիստները, իսկ անոր բոլոր առեւտրական նաւերը կամ գրաւած էր և կամ ծովամոյն ըրած։

Ֆրանսա՝ իբր սրսացուած թռչուն՝ կը թփտար գերման բազէին ճիրաններուն տակ։

Ռուսիոյ նման հզօր պետութիւն մը՝ Գերմանիոյ ձգելով ամբողջ Լեհաստանը՝ կ'ամրանար ինքն իր մէջ, Պետրսկրատի և Մոսկուայի պարիսպներուն ետին։ Ցարիզմը տապալած և Առժամեայ Սոցիալիս Կառավարութիւն մը անցած էր անոր տեղ։

Գերման լեգէոնները Աւստրիոյ ճակատէն յարձակած էին նաեւ Իտալիոյ վրայ, որ կը սարսափէր գերման վրէժխնդրութենէն։

Անգլիոյ նաւատորմիղը Տարտանէլի ճակատին վրայ հարիւր հազարաւոր զոհ տալով՝ լքած ու նահանջած էր, կորսնցնելով մի քանի հսկայ պատերազմական նաւեր։

Գերման բանակները Պուլկարիոյ և Աւստրիոյ օգնութեամբ՝ ոտքի տակ առած Սերպիան, Եուկոսլաւիան, իր առջեւ լայնօրէն բացած էր Պոլիսը, որ դարձած էր գերմանական քաղաք մը։

Դաշնակիցներու միակ պարծանքը Ռուսիոյ կովկասեան բանակն էր, հայկական վրէժխնդիր գինուորներու և կամաւորներու օգնութեամբ՝ գրաւած էր Վան, Էրզրում, Երզնկա, Սեւ ծովէն մինչեւ Տրապիզոն։

* * *

Հայ ժողովուրդը, աւա՜ղ, չվայելեց ձեռք բերուած յաջողութիւնները։ Ռուսաստանի յաջորդական երկու յեղափոխութիւնները պատճառ դարձան որ ռուսական բանակը լքէ Հայաստանի պաշտպանողական գիծերը և վերադառնայ «դէպի տուն»՝ Մոսկուա։

Սարսա՜փ տիրեց Թրքահայ սահմանի գիւղերն ու քաղաքին։ Ո՞ւր դիմել, որմէ՞ օգնութիւն ուզել։ Իսկ դիմացը՝ իր դարաւոր դահիճը, հաթաղանը ափին՝ սպառնալից աչքերով յարձակումի կը սպասէր։

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Առաջին համաշխարհային պատերազմին (1914 Օգոստոս-1918 Նոյեմբեր 11) հետեւանքով տեղի ունեցող մեծագոյն դէպքը, որ ժողովուրդներու կեանքին մէջ խոր և հիմնական փոփոխութիւն մը յառաջ բերաւ և որ մարդկութեան ընկերային կազմին հիմը յեղաշրջելու բնոյթ ունեցաւ, անտարակոյս ռուսական մեծ Յեղափոխութիւնն էր։

Ռուս ժողովուրդը 1917 Փետրուարին ըմբոստացաւ ցարերու բռնութեան դէմ և ժամանակաւոր կառավարութիւն մը հաստատեց։

Վարչապետ Լվով, 1917 Ապրիլ 26ին հրովարտակ մը հրատարակեց, որով՝ Թրքական կառավարութենէն խլուած հայկական գաւառներու բնակչութիւնը իր հովանիին տակ կ'առնէր։

Հայկական հողերու վրայ նշանակուեցան բազմաթիւ հայ պաշտօնեաներ, որոնք խնամեցին տանջահար զանգուածը և ապահովեցին աւելի լաւ պայմաններ գաղթական թրքահայերու համար։

Ի՞նչ վիճակի մէջ էր Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Ստոյգ լուրերու աղբիւրը կը համարուի այդ օրերու հնչակեան մամուլը, որ յստակօրէն կը պատկերացնէ՝ քանի մը յօդուածներով, այդ օրերու Հնչակեան կեանքը և անոնց կատարած հասարակական դերը։

Թիֆլիսէն կը գրեն «Երիտասարդ Հայաստան»ին.—

Թիֆլիս, Մարտ 26, 1917.

«Ապրում ենք անակնկալների մէջ, ցարիզմը տապալուեց, երկիրը գրեթէ խաղաղ է։ Կերենսկիի ժամանակաւոր կառավարութիւնը հեզահեզ կ'ամրանայ։ Ոչնչացաւ նախկին ոստիկանութիւնը և նրան կից գրաքննութիւնը: Մարդը, քաղաքացին այստեղ էլ իրաւունքը ստացաւ։

ՆԱԽԱԼՈՎԿԱՅՈՒՄ հրապարակային ժողով կար։ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան անունով խօսեցին ընկերներ՝ Արշակ Բաբեան, Աբրահամեան, Լազօ և Սոլովեան։

Հայերու կողմից խօսեց ՄՇԱԿ-ի խմբ. Հ. Առաքելեան։ 10.000 հոգի կը մասնակցէր։

Մեր կուսակցութիւնը եռանդուն գործունէութեան մէջ է։ Ամէն կողմ գործիչներ զրկուելով կազմակերպչական գործը ընդարձակ սահմաններով յառաջ է տարւում։

Ժամանակաւոր կառավարութեան նեցուկ եղող պետական բոլոր հաստատութիւնների մէջ, մեր կուսակցութիւնը իր ներկայացուցիչներն ունի։ Մեզ կը յարգեն թէ՛ Թիֆլիսի և թէ՛ գաւառների մէջ։

Թիֆլիս նահանգը կառավարելու նպատակաւ կազմուած Գործադիր Ժողովի մէջ մեր կողմից ընտրուած են Արշակ Բաբեան և Աբրահամեան»։

(Արշակ Բաբեան 7 քուէ նուազ ստացաւ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ ընտրուելու համար։ Ցարիզմի օրով 1906ին ընկ. Արշակ Բաբեան 3 տարի աքսորուած էր)։

Ընկեր Եդուարդ Զօփուրեան և Արամ Ճէվիզեան բանտէն արձակուեցան։ (Անոնք բանտարկուած էին կամաւորական շարժումներուն մասնակցած ըլլալնուն պատճառաւ)։

Հնչակեան կուսակցութիւնը մտադրած է Թիֆլիսի մէջ, իբր կեդրոնական օրգան՝ օրաթերթ հրատարակել։ Ընկերներ՝ Արշակ Բաբեան, Մելիք Բախտամեան և Լազօ հեռագրեցին Եգիպտոս՝ ընկեր Սապահ Գիւլեանին որ անմիջապէս Թիֆլիս գայ և թերթի խմբագրութեան գլուխն անցնի։

«Երիտասարդ Հայաստան» կը հեռագրէ. (Յուլիս 9ին) Թիֆլիս՝ Ար. Բաբեանին, Աբրահամեանին, Մելիք Բախտամեանին, Շմաւոնին, Լազոյին, Սոլովեանին, Խանազատին, Սիւնիքին, Արտէմիուսին, Նորդասին, Արշալոյս Մխիթարեանին, բանտարկուած ընկեր Մաճառեանին, Սոկրատ խան Գեյօֆեանին, ընկերուհի՝ Քլարա Վարդանեանին, ընկերներ՝ Մելքոն Ասլիբէկեանին, Սիւնեցիին, Գարագաշին, Երեւան՝ ընկեր Ժիրայր Միրզախանեանին, որ.

Ա.— Ոյժ տան տեղական կառավարութեան, հաշուեյարդարի ենթարկեն ցարիզմի մնացորդացը։

Բ.— Մասնաւոր տեղ տան Հայկական Դատին։

Գ.— Կուսակցական գործունէութիւնը տարածեն մինչեւ հայկական բարձրավանդակը, թղթակցին արտասահմանի Հնչակեան թերթերուն։

ՆԱՄԱԿ ՌՈՍՏՈՎԷՆ, 1917 ՄԱՐՏԻՆ

«Պետրոգրադում բռնկած յեղափոխութեան ալիքները հասան Ռոստով։ Ամբողջ քաղաքը տօնազարդուեց. սկսուեց հին ռեժիմի պաշտօնէութեան ձերբակալութիւնը։ Իշխանութիւնը անցաւ ժողովուրդի ձեռքը»։

Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան՝ Ռոստով—Նոր-Նախիջեւանի Մ. Ճիւղը անմիջապէս լոյս ընծայեց մի քանի հազար օրինակներով հայերէն և ռուսերէն թռուցիկներ, ուր շեշտելով կատարուած յեղափոխութեան նշանակութիւնը՝ գրեց հնչակեանների պլատֆորմը և պահանջները, որոնք կենդանի արձագանգ գտան ոչ միայն հայ, այլ առաւելապէս ռուս հասարակութեան մէջ։ Տեղական ռուս մամուլը «Պրիազովսկի Կրայ», «Ռոստովսկայա Րէչ» և բանուորների ու զինուորների խորհուրդի լրատու թերթերը՝ ամբողջովին արտատպեցին այդ թռուցիկները։

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան անդրանիկ հրապարակային ժողովը տեղի ունեցաւ «Ինքնավարութեան Խորհրդարան»ի դահլիճում։

Ընկ. Ինժեներ Արշ. Բաբեան՝ բանալով նիստը, հակիրճ կերպով յայտնեց ժողովականներին, Ռուսաստանում կատարուած քաղաքական մեծ յեղաշրջման, նաև Պետական Դումայի կատարած մեծ դերի մասին՝ նոյն յեղափոխութեան մէջ։

Ընտրուեցան նախագահներ՝ Ա. Բաբեան, Ն. Աբրահամեան, Խ. Վարդանեան՝ փոխ նախագահ՝ Մ. Սամբուլեան՝ քարտուղար։

Խօսեցին Լազօ, Բենիկ Վարդապետ, իրաւաբան ընկեր Լ. Շահվերդեան «Մշակ»ի խմբագիր՝ Հ. Առաքելեան, ընկ. Ե. Ջիվանշիրեան, (Սիբերից նոր վերադարձած)՝ ընկ. Շմաւոն Կաֆեան։

Խօսք է վերցնում նաեւ Ռ. Ս. Դ. Բ. կուս. ներկայացուցիչ՝ Արամայիս Երզնկեան, որ ողջունելով Հնչակեան կուսակցութեան ազատ հաւաքոյթը, ցանկութիւն է յայտնում որ լինի բոլոր կուսակցութիւնների համագործակցութիւն։

Խօսում է նաեւ հին ընկեր Յովհաննէս Մալխասեան (Ստեփան Մալխասեանի եղբայրը), ջատագովում է Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը և կոչ է անում համախմբուել անդրանիկ հայ սոցիալիստական կուսակցութեան շուրջ։

Շմաւոն յոյս է յայտնում որ նոր կառավարութիւնը բաւարարութիւն կու տայ մանր ազգերի պահանջներին։

Կարդացւում է Ս. Դ. Հնչ. կուս. քաղ. նուազագոյն պահանջները պարունակող բանաձեւը,— 1. Փոխել հին պաշտօնէութիւնը, 2. Հաստատել խօսքի, մամուլի, ժողովների և միութիւնների, բանուորների ազատ միութիւններ, 3. Ազգային ինքնորոշում, 4. Կանանց իրաւահաւասարութիւն, 5. Մահապատժի վերացում, 6. Հիմնադիր ժողովի գումարում։

Մարտ 22ին Օթել Պետրոգրադի ընդարձակ դահլիճում տեղի ունեցաւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Ռոստովի և Նոր Նախիջեւանի Մ. Ճիւղի հրապարակային բազմամարդ ժողովը։ Ներկայ էին նաեւ ռուս մամուլին ներկայացուցիչները։

Ժողովը բացեց կազմակերպիչ Մարմնի նախագահ և կեդրոնական Վարչութեան ներկայացուցիչ Վահան Մարսեանը, առաջարկելով յոտնկայս յարգել Ռուսաստանի ազատութեան համար ընկած յեղափոխական մարտիկների յիշատակը։ Ընկեր Մարսեան պարզեց այս յեղաշրջման բարձր նշանակութիւնը և Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութեան ընդարձակ նկարագրութիւնը Թուրքիայում, Ռուսաստանում և գաղութներում։ Կանգ առաւ ռուսական յեղափոխական շարժման մէջ հնչակեաններու թափած ջանքի մասին՝ սկսած 90ական թուականներին։ (Բուռն ծափահարութիւններ)։

Բ. բանախօսն էր 6րդ կամաւորական գնդի փոխապետ՝ ընկեր Հայկ Բժշկեան, որ հնչակեան կամաւորական խմբերի գործունէութեան հետ ծանօթացուց ներկաներին, բուռն ծափերու արժանանալով։

Գ. խօսողն էր Մոսկուայի համալսարանի ուսանող ընկեր Տ. Մարտիրոսեան, որ մանրացոյց արեց հայ ժողովուրդի քաղաքական հասունութեան վրայ, իբր չափանիշ ընդունելով Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 30ամեայ գոյութիւնը և գործունէութիւնը հայկական միջավայրում։

Ի նկատի ունենալով պահի լրջութիւնը, կոչ արեց բոլոր դեմոկրատ տարրերին համախմբուել Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան շուրջը, որ ներկայումս հայերիս մէջ միակ ներկայացուցիչն է հանդիսանում՝ այդ տարրերի չափերի և ձգտումների։

Դ. Խօսողն էր ընկեր Բուդաղեանը, որ իբր հնչակեան, հին ռեժիմի օրով աքսորուած էր Ռոստով։ Ընկերը նիւթ ըրաւ թէ ինչո՞ւ հնչակեանները սոցիալիստ են, թէ ի՞նչ է Սոցիալիզմը։ Ընկեր Բացախեանը խօսեց հայ քաղաքական կուսակցութիւնների համերաշխութեան մասին։ Ընկեր Մարսեան առաջարկեց հետեւեալ հեռագիրը ղրկել Պետրոկրատ «Բանուորական և Զին. Պատգամ. Խորհրդին» նախագահ Ընկեր Չխէիձէին. «Ս. Դ. Հնչ. Ռոստով— Նախիջեւանի Մ. ճիւղի Ընդհ. ժողովը ողջունում է յանձին Պետրոկրատի Բան. և Զին. Պատգմ. Խորհրդին։ Ռուսաստանի պրոլետարիատը և յեղ. զօրքը ինքնակալական ռեժիմի վրայ կատարած փառաւոր յաղթութեան համար իրենց մղած անօրինակ պայքարը կը հասնի լիակատար յաջողութեան»։ Նոյնը՝ հեռագրուեցաւ Ս. Դ. Հնչ. Կեդր. Վարչութեան։ «Մօտ օրերս կը բացուի ակումբը։ 24 Մարտ 1917, Ռոստով»։

Ս. Դ. ՀՆՉ. ԳԱՂԱՓԱՐ ԹԵՐԹԸ (1916—17, ԹԻՖԼԻՍ) ԿԸ ԳՐԷ.—

Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան կովկասեան Վարիչ Մարմինների կողմից հեռագրուած է ընկեր Սապահ Գիւլեանին անմիջապէս անցնիլ Կովկաս և ստանձնել ԳԱՂԱՓԱՐի խմբագրապետի պաշտօնը։

Կուսակցութեան հիմնադիրներից մէկին Մարօ Նազարբէկ, որ իբր Հնչակեան դատապարտուած էր տաժանակիր աշխատանքի և այս ցմահ աքսորի Սիբերիայ խորքը, ընկերների ջանքերով և Միք. Պապանեանի միջոցով յաջողուել է անցնիլ արտասահման։ Ռուսաստանի ներկայ յեղաշրջումը հնարաւորութիւն է տալիս նրան վերադառնալ Կովկաս և գործել իր բնատուր եռանդով։ Մարօյի վերադարձը սպասւում է մօտերս։

Մարգուանի Հնչակեան Թռուցիկ խմբի խմբապետ Բենիամինը, որ մի քանի ամիս առաջ ճեղքելով թրքական հորդաները, հասել էր Տրապիզոն՝ հին ռեժիմի օրով ձերբակալւում է ռուսական կառավարութեան կողմից և առանց քննութեան ուղարկւում Մետեխի բանտը, և պահւում անյայտութեան մէջ։ Վերջերս միայն Մ. ճիւղի վարչութեան դիմումով ազատուել է ընկերը։

Առաջարկւում է կովկասեան մեր բոլոր ընկերներին, պետական հարկ եղած մարմիններին կատարուելիք դիմումները անել՝ Թիֆլիսի կառավարական Գործադիր Մարմնի Հնչակեան անդամներ՝ Արշակ Բաբեանի և Ն. Աբրահամեանի միջոցով։

Ալէքսանդրոպոլի մէջ Գործադիր Մարմնի անդամ ընտրուած են հնչակեանների կողմից Պ. Մաճառեան և Հ. Ղազարեան։

Վերակազմւում են Ալէքսանդրոպոլի, Բաթումի, Բագուի Հնչակեան Մ. ճիւղերը։

* * *

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԻՃԱԿԸ

Երկար չտեւեց ժամանակաւոր Կառավարութիւնը։ Անոր մէջ մտան դրամատիրական տարրերը, որոնք ենթարկուեցան եւրոպական քափիթալիստ պետութիւններու ազդեցութեան և դարձան հակառակ գործիքներ՝ անոնց ձեռքին։

Սովետներու մէջ՝ երթալով զօրացաւ Պոլշեւիկեան կուսակցութիւնը, մանաւանդ բանակի մէջ։

Կոմկուսը որոշեց տապալել ժամանակաւոր պուրժուական Կառավարութիւնը և իշխանութիւնը գրաւել։

Պոլշեւիկեան 6րդ Համագումարը՝ 1917 Յուլիսի վերջերը պատրաստեց զինուած ապստամբութեան բոլոր կարելի միջոցները։

1917ին՝ զօրավար Կոռնիլովի հակայեղափոխական շարժումը բանակին յառաջանալով՝ զգալի վտանգ կը սպառնար յեղափոխութեան։

Կոմկուսը իր հնարաւոր միջոցներով դէմ կեցաւ այդ շարժման և յաջողեցաւ կեցնել զայն։

Այս պարագան մեծապէս բարձրացուց պոլշեւիկներու վարկը՝ լայն ժողովրդական մասսաներուն։

1917 Հոկտեմբերին՝ Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցաւ «Կովկասի Պոլշեւիկեան կազմակերպութիւններու Առաջին Համագումարը»։

Այս Համագումարին կը մասնակցէին Հայաստանէն՝ Ալէքսանդրոպոլի, Հաղբատի, և մի շարք ուրիշ տեղերու պոլշեւիկեան կազմակերպութեան ներկայացուցիչները։

Համագումարի կեդրոնական հարցի շուրջ, օրուան կացութեան մասին զեկուցում տուաւ Ստեփան Շահումեանը, որ հիմք բռնելով Կոմկուսի 6րդ Համագումարի որոշումները, հարցը կեդրոնացուց զինուած ապստամբութեան վրայ։ Կարեւոր որոշումներ կայացնելէ ետք, Շահումեան անցաւ Ալէքսանդրոպոլ՝ գործադրութեան միջոցներով զբաղելու համար։

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

1917 Հոկտ. 25ին (Նոյեմբեր 7) տապալեցաւ պուրժուական ժամանակաւոր Կառավարութիւնը և հաստատուեցաւ Սովետական իշխանութիւնը։

Նոյն օրը Պետրոկրատի մէջ բացուեցաւ Սովետներու Համառուսական Համագումարը, որ իշխանութիւնը վերցուց իր ձեռքը։

Լենինի առաջարկով Համագումարը ընդունեց.—

«Հաշտութեան և Հողի մասին տրուած պատմական հրամանագրերը»։

Համագումարը հաստատեց Սովետական կառավարութեան կազմը Վլադիմիր Իլիչ Լենինի նախագահութեամբ։

1917 Նոյեմբեր 2ին (15) ժողովրդական կոմիսարներու Սովետը ընդունեց «Ռուսաստանի ժողովուրդներու իրաւունքի յայտարարութիւնը», որով կ'որոշուէր Սովետական իշխանութեան «ազգային քաղաքականութեան» հիմնական սկզբունքները։

* * *

Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Յեղափոխութիւնը նոր դարաշրջան մը բացաւ մարդկային պատմութեան մէջ։ Ի՞նչ էր այդ.—

Լենին՝ այսպէս կը բանաձեւէ նոր ռեժիմի բնոյթը.—

«Ոչնչացումն կապիտալիզմի և անոր սիստեմի և հաստատումն՝ կոմունիստական հասարակարգի հիմքերու։

Ասիկա կը կազմէ համաշխարհային պատմութեան նոր դարաշրջանի բովանդակութիւնը»։

Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Յեղափոխութիւնը սկիզբ դրաւ պրոլետարական յեղափոխութեան և տիքտատուրայի դարաշրջանին։

Ան՝ թուլցուց կապիտալիզմը՝ եւրոպական երկիրներու մէջ։

Ան՝ խարխլեց իմփերիալիզմին հիմքերը՝ գաղութներու և գաղթային պետութիւններու մէջ։

Ան՝ յեղափոխական ապստամբութիւններ յառաջ բերաւ, առաջին հերթին, Գերմանիոյ, Հունգարիոյ և Պուլկարիոյ մէջ։

Ան՝ յառաջացուց ազատագրական լայն շարժումներ՝ իմփերիալիզմի դէմ՝ շարք մը գաղթային և կախեալ երկիրներու մէջ։

Ի՞ՆՉ ՎԻՃԱԿԻ ՄԷՋ ԷՐ ԿՈՎԿԱՍ

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան գրեթէ երկրորդ օրը, Պոլշեւիկեան կառավարութիւնը հրաման հանեց որ բանակը ցրուի և ռուս զինուորը «դէպի տուն» դառնայ։

Այս որոշումը կովկասեան բանակին մէջ յառաջ բերաւ ճեղք մը։ Թրքական սահմանի վրայ գտնուող մօտ 60·000 զօրքը չսպասեց արձագանգ տալ Լենինի կոչին և համախմբուիլ Մոսկուայի շուրջ։

Լենինի կուսակցութիւնը խաղաղութեան դաշինք կնքեց նաև Թրքաց հետ (1 Յունուար 1918) որ յետոյ Պրեստ Լիտովսկիի մէջ՝ Գերմանիոյ հետ կնքուած դաշինքի միջոցին վերջնական ձեւ ստացաւ։

Դաշնակից պետութիւնները և ցարական բանակները պաշարեցին Սովետական պետութիւնը և երկար տարիներ կռուեցան անոր դէմ։

Ի՞նչ էր Կովկասի վիճակը և ի՞նչ եղան հայկական հողամասերը։

Քաղաքականապէս նպաստաւորուած Թուրքիան՝ իր առջեւ բաց գտաւ հայկական սահմանը մինչև Ալէքսանդրապոլ՝ ըստ 3 Մարտ 1918ին կնքուած Պրեստ Լիտովսկիի դաշինքին։

Հայերը մէս-մինակ գտնուեցան դարաւոր թշնամի՝ օսմանեան վայրագ կառավարութեան և խուժանին դէմ հանդիման։

Ի՞ՆՉ ՎԻՃԱԿԻ ՄԷՋ ԷՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԸ

Ռուս բանակի մէջ գտնուող հայ զօրավարները՝ զօր. Նազարբէկեանի ղեկավարութեամբ կը կազմեն «Հայկական Առանձին Զօրամաս»։

Դաշնակցականները, ըստ իրենց վաղեմի սովորութեան՝ կը ստեղծեն «Զինուորական Յանձնախումբ» մը, Դրոյի և միւս խմբապետներու ձեռքին տակ։ Հնչակեանները «Զ. զօրախումբը» Աւշարեանի և Ծամպալթեանի նահատակութեամբ և Հայկ Բժշկեանի դէպի Ռուսիա քաշուելով՝ կը ցրուի։ Բայց Զինուորական Շտապը, որ բաղկացած էր Լազոյէ, Ս. Տաշիրէ և Արշակ Բաքեանէ, դարձեալ կը վերադառնայ իր պաշտօնատեղին։ Զինակիրները կը կազմակերպուին՝ ղեկավարութեամբ Պանդուխտի, որուն կ'ենթարկուին Պայազիտի, Մուշի և Ալաշկերտի կռուողները։

Ատրպէյճանի Մուսավաթ կուսակցութիւնը ունէր իր «վայրենի զօրագունդը» Բագուի և Գանձակի շրջանին մէջ։

Վրացիներու կնեազները և Սոց. Դեմ. Մենշեւիկները ունէին իրենց սեփական զօրագունդերը։

Ռուսահայերը պատերազմի առաջին օրերուն ունէին «Ազգային Խորհուրդ»ը՝ բաղկացած 103 դաշնակցական և 100 ոչ-դաշնակցական անձերէ։

Արեւմտահայերը 1916էն սկսեալ կազմած էին «Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդը», բաղկացած՝ արեւմտահայ դաշնակցական, հնչակեան և ռամկավար ներկայացուցիչներէ։

* * *

Պոլշեւիկացած ցարական բանակը «դէպի տուն» կարգախօսին տակ անընդհատ կը լքէր ճակատը և կը դիմէր Մոսկուա։

Պոլշեւիկ կուսակցութեան Թիֆլիսի Կոմիտէն՝ Ս. Շահումեանի ղեկավարութեան տակ՝ (որ Կովկաս ղրկուած էր՝ Լիազօր Կոմիսար) կը կազմակերպէր ռուսական բանակը՝ զայն պահելու Կովկասի ճակատի վրայ՝ իբր գործակից հայկական ուժերուն՝ թրքահայ հողերու ազատագրումը ապահովելու համար։

Հայերուն առջեւ բացուած կը մնար երեք ճամբաներ.

1) Միանալ վրացո-թաթար կուսակցութիւններուն, որ ըսել էր՝ ենթարկուիլ գերմանօ-թուրք լուծին.

2) Օգնութիւն խնդրել դաշնակիցներէն, որոնք այդ օրերուն շատ հեռու էին և զբաղած.

3) Հետեւիլ պոլշեւիկներու ծրագրին և անոնց հովանաւորութեան տակ պահել հայկական սահմանները։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ՀԵԾԵԱԼՆԵՐՈՒ ԱՔԹԸ

Ծրագիրները և մտադրութիւնները չէին որ կը ղեկավարէին շարժումները, այլ զինուորական ուժը և դէպքերու տարերային ընթացքը։

Թրքական բանակը՝ վրացի և թաթար միացեալ դաւադիրներու թելադրանքով՝ խուժեց Հայաստան՝ գրաւելով Կարսն ու Ալէքսանդրապոլը։ Այդ սահմանն ալ անցնելով՝ ան հասաւ Բաշաբարան, Սարդարապատ և Ղարաքիլիսէ։

Ստեփան Շահումեան անցաւ Բագու։ Ռուս բանակը մնաց ինքնագլուխ, բայց Հայաստանին՝ բարեկամ։

Թուրք բանակի հրամանատար Վեհիպ փաշան օգտուելով ռուսական բանակի ջլատումէն և լքումէն՝ գլեց անցաւ այն սահմանը, զոր 1918 Յունուար մէկին պոլշեւիկներու հետ կնքած դաշնագրով՝ պիտի չ'անցնէր, այսինքն Ախուրեան գետը։

Հայկական բանակը զօր. Նազարբէկեանի և զօր. Անդրանիկ փաշայի միջոցաւ կեցուց յառաջացող թրքական բանակը Երեւանի մօտերը։

Թուրքերը Պրեստ Լիտովսկիի մէջ՝ Մարտին պոլշեւիկներու հետ կը կնքեն դաշինք մը՝ բոլորովին աննպաստ Հայաստանին, որով Թուրքերը պիտի տիրանային 1878ի իրենց սահմաններուն՝ գրաւելով Կարսը, Արտահանը և Սուրմալուն։

Կովկասի ընդհանուր իշխանութիւնը կը գտնուէր հայերէ, վրացինե-

րէ և թաթարներէ բաղկացած ՍԷՅՄին ձեռքը, որ հակառուս և հակահայ նըկատումներով կը ղեկավարուէր:

Սէյմը Ապրիլ 9ին կը յայտարարէր անջատումը Ռուսիայէն և հետևաբար կը դառնար տէր ու տիրական Կովկասին և կ'ընդունէր Թուրքերու հաշտութեան պայմանները:

Թրքական բանակը այս դաւադրութենէն օգտուելով՝ մինակ մնացած Հայաստանի սահմանները ոտնակոխելով կը յառաջանար դէպի Երևան՝ զայն գրաւելու մտքով:

Սակայն հայ ժողովուրդը կենաց և մահու բախտորոշ վայրկեանին՝ ցոյց տուաւ միասնական ոգիի արտակարգ կամք մը և թափեց գերմարդկային ճիգ մը:

Ամէն մարդ զէնքի դիմեց: Արարատեան դաշտի եկեղեցիները՝ Էջմիածնայ զանգերուն հետևելով՝ սրտառուչօրէն ղօղանջեցին՝ «հաւա՜ր» կանչելով: Ամէն չափահաս՝ մէջքին կապեց երեք օրուան պաշարը: Հաց չունեցողները խաշած գարի լեցուցին տոպրակները և ամրակուռ քայլուածքով դիմեցին ճակատ՝ Սարդարապատ, Ղարաքիլիսէ և Բաշաբարան:

Անդրանիկ կը բռնէր Ղարաքիլիսէի դռները, ուրկէ գերմանները կ'ուզէին շտապով հասնիլ Բագուի ցանկալի նաւթահորերը:

Բաշաբարանի ճակատը գրաւած էին զօր. Նազարբէկեանի զօրագունդերը և կամաւորները, իսկ բուն կեդրոնը՝ Սարդարապատի պարիսպներուն և բլուրներուն ետևը կեդրոնացած էին զօր. Սիլիկեանի զօրքերը, հնչակեան Պանդուխտի խումբը՝ մէջն առնելով բայազիդցիները, գլխաւորութեամբ քափթան Արշէնի (Կիտուր), Չիթճեանի, Ասատուրի, քիւրտ Ղազոյի և վաղարշապատցի Մերքուշի: Սասունցիները՝ մասնակցութեամբ Մուշեղի, չոփուր Միսաքի, պոլոյ Մանուկի, ալաշկերտցիները ղեկավարութեամբ՝ Մխիթար Դորմանեանի և ուրիշ հարիւրաւոր ինքնակոչ կամաւորներու:

Երևանի իշխանութիւնները յուսահատած էին և միջոցներու կը դիմէին ծաղկեփունջով քաղաք ընդունելու Վեհիպ փաշան՝ հաշտարարի կեցուածքով, մինչդեռ Վեհիպ փաշայի նշանակէտն էր զինու զօրութեամբ մտնել Երևան և պարտադրել Անգարայի կամքը:

Երևանի իշխանաւորները Նազարբէկեանի խորհուրդով պատրաստեցին Էջմիածնայ Կաթողիկոսի բնակարանը՝ Երևանի մէջ, որպէսզի չիյնայ Թուրքերուն ձեռքը, որոնք կը հասնէին հոն՝ եթէ իյնար Սարդարապատը:

Զօրավար Սիլիկեան դէմ կեցաւ կաթողիկոսարանի տեղափոխութեան, իսկ Գէորգ Կաթողիկոսը հնչեցուց եկեղեցական բոլոր զանգերը և կոչ ըրաւ «մահուան բանակի» կազմութեան, որ պիտի ղեկավարուէր Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանցի կողմէ:

Կիները ու աղջիկները փէշերով ռազմանիւթ կը փոխադրէին և կուժերով ջուր, քրտնաթոր ռազմիկները պարենաւորելու համար:

1918 Մայիս 26ին՝ հնչակեան Պանդուխտի խումբին առաջին զոհը եղաւ վաղարշապատցի քաջամարտիկ Մերքուշը, ինչ որ պատճառ հանդիսացաւ որ ճակատի մարտիկները բուռն թափով անցնին գրոհի՝ մշեցի Պանդուխտի ղեկավարութեամբ, որուն չի կրցան դիմանալ Թուրքերը և...նահանջեցին:

Թրքական ճակատը այլևս քանդուած էր: Հայ քաջերը յառաջ մղուեցան ամէն կողմերէն: Թուրքերու ընդհանուր ճակատը կը նահանջէր:

Սեփական ինքնաշարժով Երևան մտնելու ծաղկեփունջերով հիւրասիրուելու պատրաստուող Վեհիպ փաշան՝ ճերմակ դրօշ պարզելով զինադադար կը խնդրէր:

Զէնքերը կը լռեն և բանագնացները գործի կ'անցնին:

* * *

Ծ. Խ.— Ստորև կը ներկայացնենք հատուած մը՝ սովետահայ գրող Հ. Թուրշեանի «Սովետական Հայաստան» ամսագրի 1962 թիւ 4ի մէջ հրատարակած՝ վերոյիշեալ դէպքերը հաստատող յօդուածէն:

«...Սարտարապատի ճակատում թուրքերը Մայիս 24ին երկրորդ յարձակման անցան: Մայիս 25ին յաջողութիւնը դեռ նրանց կողմն էր. սակայն Մայիս 26ին Կիչը դիպուկ կրակով խորտակեց նրանց հրետանային եւ գնդացրային կրակակէտերը Զիմնի ղըռ 440րդ եւ Թուլքի Թափա բարձունքներուն վրայ, իսկ հնչակեան Պանդուխտն իր մշեցի հեծեալներով Թալինից իջնում ու թիկունքից զարկում է 440րդ բարձունքը պաշտպանող ասկերներին: Նա վերցնում է մէկ թնդանօթ, 4 թսպայ եւ Սիւզութլու, Կոմբզլու ու Գիւզլու գիւղերի սարերը փախած՝ երիտասարդութեան հետ միասին՝ հետապնդում է ջախջախուած թշնամուն: Մայիսի 27ին հայ զօրքը առանց որեւէ գնդակ արձակելու գրաւում է յիշեալ բարձունքները, առաջ շարժւում ու Մայիս 28ին հասնում Աղին կայարանը:

Մայիս 26ին բոլոր երեք ճակատներում էլ յաջողութիւնը հայ զօրքի եւ աշխարհազօրայինների (կամաւոր) կողմն էր: Երեք ճակատներում էլ թշնամին մեծ կորուստներ տալով նահանջում էր: Վեհիպ փաշան տեսնելով որ ո՛չ թէ «շքերթով», այլ յամառ ու արիւնահեղ կռուով էլ չի կարող մտնել Երեւան, Մայիսի 26ին վերադառնում է Բաթում, որպէսզի կարողանայ, ինչպէս իր ժամանակին շատ դիպուկ նշել է «Աշխատանք» թերթը, «խաբկանքով ի գլուխ բերել իր զէնքի ոյժով ընել չկրցածը» (Երեւան, 1917 թ., Յունիսի 8):

Եւ իրօք, նրան յաջողւում է դիւանագիտական յաջող խաղով՝ ի չիք դարձնել հայ զէնքի յաղթանակը՝ Մայիս 29ին անձնատւութեան խոստում ստանալով Քաջազնունուց, Խատիսեանից ու Վրացեանից, դեռ հաշտութեան պայմանագիրը չկնքուած, նա հեռագրում է Ջավիտ, Էսատ եւ Շաւքի փաշաներին՝ զինադադարի առաջարկութեամբ կանգնեցնել հայերին»:

ԻՆՉՊԷ՞Ս ԾՆԱՒ ՄԱՅԻՍ 28Ի ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թիֆլիսի Հայ Ազգ. Խորհուրդը Բաթում կը ղրկէ իբր հաշտութեան պատուիրակներ՝ Ալէք. Խատիսեանը, Մ. Բաբաջանեանը և Յ. Քաջազնունին, որոնք Թուրք պատուիրակներու հետ միասնաբար կը բանաձևեն Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութիւնը:

Այս ակտով հայկական նշուած հողամասը կ'անջատուէր Ռուսաստանէն և կը կազմէր ինքնավար պետութիւն մը՝ Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ:

Թիֆլիսի մէջ միջկուսակցական հիմունքներով կը կազմուի առաջին դահլիճը՝ Յ. Քաջազնունիի վարչապետութեան տակ: Կառավարութիւնը «կոալիցիոն» բնոյթ ունէր, այսինքն՝ բոլոր կուսակցութիւնները և քիւրտերը ունէին իրենց թուի համաձայն ներկայացուցիչներ: Բաթումի դաշնագրին բաղադրութիւնը գրուեցաւ Յունիս 4ին՝ բայց կնքուեցաւ Մայիս 28ի անունով: Այդ օրուան Հայաստանի Հանրապետութիւնը ունէր 12.000 քառ. քմ.

տարածութիւն՝ 750.000 բնակչութեամբ, որուն 400.000ը ռուսահայ էր, 350 հազարը՝ տաճկահայ։

Հայաստանի սահմաններէն դուրս գտնուող տաճկահայերը ապաստանեցան հիւսիսային Կովկաս և Ռուսիոյ խորքերը։

Իսկ Անդրանիկի բանակը և անոր հետեւող 25.000 գաղթականութիւնը լքեց «Արարատեան Հանրապետութիւն»ը և անցաւ Նոր Բայազիտ, ապա՝ Հին Նախիջեւան, Խոյ, անկէ վերադարձաւ Ղարաբաղ և հաստատուեցաւ հոն, միշտ պատրաստ՝ հարուածելու Թուրքը, որ կը հաւակնէր Արարատեան Հայաստանի «հովանաւորը» դառնալու։ Անդրանիկ՝ Նախիջեւանէն հեռագրեց Շահումեանին՝ թէ իր բանակը սովետներու տրամադրութեան կը դնէ։

ԴԺԳՈՀՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Բնիկ օճախներէն կտրուած արեւմտահայ 350.000 թափառական զանգուածը գոհ չէր իր վիճակէն։ Արեւելահայը տուն, կալուած, քիչ թէ շատ գործ ունէր իր ձեռքին, իսկ արեւմտահայը կը սնանէր իր սեփական մարմնով և օրաւուր կը ծիւրէր։ Անոր ընկերացած էր նաև տեղահալած նախիջեւանցին և սուրմալուցին։ Թուրքերը, վրացիները և թաթարները ամբողջ օղակներով պրկած էին թշուառ Հայաստանը, ուր օրական 150 հոգի սովահարութենէ և հիւանդութենէ մեռնելով կը թաղուէին մէկ փոսի մէջ։

Իշխանութեան գլխուն բազմած անձնապաշտ և մենատէր իշխանաւորները զբաղած էին կողոպուտով, առանց մտահոգուելու տարագնուած գաղթականներու վիճակով։ Հրապարակին կը տիրապետէր մաուզերիստը, տարափ ձգելով բոլորին վրայ։ Տէլի Ղազարի, քեռու Ղազոյի և Դրոյի տղաքը օրուան բռնատէրերն էին։

Արեւմտահայ Ա. Խորհուրդի դիւանը, Վահան Փափազեանի միջոցով իր մօտ կը պահէր կնիքն ու գոյքերը, նաև գաղթականութեան ծախսերուն համար տրուած գումարին մնացորդը։

Արեւմտահայ Դաշնակցական հատուածը իր «Աշխատանք» օրգանով և անոր շուրջ համախմբուած երիտասարդներով կը մտածէր այնպէս, ինչպէս իր օճախակից հնչակեանը, ռամկավարը և համայնավարը։

Լուր տարածուած էր որ արտասահմանի արեւմտահայերը Փարիզի մէջ ընտրած էին պատուիրակութիւն մը, որու նախագահը՝ Նուպար փաշա, իբր Արտաքին Գործոց նախարար՝ կը վարէր արեւմտահայ քաղաքական հարցերը։

Վերջապէս Անդրանիկ փաշայի մօտ գալով, Երեւանի դժգոհ մտաւորական և մարտական անձերը ժողով գումարեցին և որոշեցին Երեւանի մէջ կայացնել Արեւմտահայ Բ. Համագումարը, հաշիւ պահանջելու հին Խորհուրդէն և վարելու համար հրատապ հարցերը։ Երկրորդ հաւաքոյթը տեղի ունեցաւ Երեւանի մէջ, ուր ընտրուեցաւ հօթը հոգիէ բաղկացած միջկուսակցական «Կազմակերպիչ Մարմին» մը՝ շրջաններէն եկած 55 պատգամաւորներու մէջէն։ Համագումարը կը բանաձեւէ հետեւեալ որոշումները, որոնք կը ներկայացնեն արեւմտահայութեան քաղաքական կամքը.

1) Սրտագին կ'ողջունէ և կը յայտարարէ Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը։

2) Լիակատար վստահութիւն կը յայտնէ Ազատ և Միացեալ Հայաստանի՝ Պօղոս Նուպար փաշայի անդրանիկ դահլիճին։

3) Կը յայտարարէ իր վճռական որոշումը և կամքը՝ ունենալու քաղաքական և պետական մէկ միութիւն՝ համազգային հատուածներու և երկրամասերու միաւորութեամբ։

4) Կը պարտադրէ ընտրուած «Գործադիր Մարմին»ին Հ. Հանրապետութեան դահլիճին հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ մտնել՝ իրականացնելու և գործնականացնելու քաղաքական և պետական այն բոլոր աշխատանքները, որոնք հարկաւոր են Ազատ և Միացեալ Հայաստանի պետական գոյութիւնը հիմնաւորելու համար։

5) Միաժամանակ կը պարտադրէ ընտրուած Գործադիր Մարմինին՝ գործնական քայլեր առնել Արարատեան Հանրապետութեան Նախարարութեան և Խորհրդարանի հետ՝ Միացեալ և Ազատ Հայաստանի Անկախութիւնը յայտարարելու և իր մասնակցութիւնը բերելու գոյութիւն ունեցող պետական և օրէնսդրական հաստատութիւններու մէջ՝ համազգային միութիւնը իրականացնելու համար։

Արեւելահայ Բ. Համագումարին մասին միակ փաստաթուղթը Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւնը» գրքին մէջ այս առթիւ գրածն է, զոր հոս կը մէջբերենք նոյնութեամբ.

«Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան սկզբի շրջանում արեւմտահայութիւնը իրեն մեկուսացած էր պահում պետական կեանքից։

Պետական հիմնարկներում, համեմատաբար քիչ արեւմտահայ պաշտօնեաներ կային։ Արեւմտահայ երիտասարդութիւնը պարտադիր զինուորակոչից խուսափում էր։ Ուրիշ պետական պարտականութիւններին հանդէպ էլ արեւմտահայութիւնը վերապահ էր եւ առհասարակ չէր զգում իրեն՝ հանրապետութեան մէջ։

Անդրանիկ փաշան, որ Բաթումի դաշնագրից յետ՝ իր զօրամասով ու գաղթականներով հեռացել էր Հայաստանից եւ ամրացել Զանգեզուրում՝ թշնամական դիրք բռնելով «թուրքերի ձեռքով ստեղծուած» Հանրապետութեան վերաբերմամբ։

Ազգային պատուիրակութիւնը Փարիզում՝ Պօղոս փաշա Նուպարի գլխաւորութեամբ, աւելի հեղինակութիւն էր վայելում արեւմտահայերի մէջ, քան թէ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը։

«Հայաստանի Հանրապետութիւն» խօսքն էլ ընդունելի չէր նրանց համար — եղածը սոսկ «Արարատեան Հանրապետութիւն» էր։

Հայ Պետութիւնը, արեւմտահայերու կարծիքով, պէտք էր լինէր միայն Թուրքահայաստանում եւ յանկարծ բոլորովին չսպասուած տեղից՝ մէջտեղ բուսնում է «ինչ որ մի Հայաստանի Հանրապետութիւն», մարսելի՞ բան էր այդ։

Այդ Հանրապետութեան մէջ, ամէն տեղ, ամէն բանից «ռուսի հոտ էր բուրում»։ Այս բոլորը տաճկահայերի զգացումներին խորթ էին բնաւ եւ անհարազատ։

Այսպիսով, ստեղծւում էր մի նոր կառավարութիւն՝ Արարատեան Հանրապետութեան կողքին։ Արեւմտահայ Գործադիր Մարմինը կազմակերպուեց պետական հիմունքներով՝ տալով իրեն մի տեսակ նախարարութեան բնոյթ։ Իր նախագահին եւ անդամներին տուեց նախարարական դիրք։ Անգամ ձեւական կողմով յետ չմնաց կառավարութիւնից։ Նախագահին նշանակեց վարչապետական ռոճիկ, անդամներին՝ նախարարական. դրամը ստանալով ի հարկէ «Արարատեան Հանրապետութեան գանձարանից»։

Նախարարների խորհրդի Մայիս 27ի նիստում կառավարութիւնը որոշեց հրաւիրել Հայաստանի (պետական) խորհրդի նիստին մասնակցելու, *որպէս խորհրդի անդամներ* արեւմտահայ Գործադիր Մարմնի նշանակած 12 անդամներին:

Մէկ օր ետք, Մայիս 28ին, Հայաստանի (պետական) Խորհրդի նիստում կատարուեց Հայաստանի Միութեան եւ Անկախութեան յայտարարութիւնը:

Յայտարարութեան ընթերցումից ետք, համաձայն նախօրօք եղած որոշման, բեմ բարձրացան եւ նստեցին Պետական Խորհրդի անդամների շարքում արեւմտահայ Գործադիր Մարմնի կողմից ընտրուած 12 պետական անդամները.– Հմ. Մանուկեան, Վ. Թրմոյեան, Արսէն Կիտուր, Ձ. Կորկոտեան, Վ. Ցոխիկեան, Վան-Փուշ, Վ. Առաքելեան, Արմ. Մաքսապետեան, Ա. Միրզոյեան, Հ. Կոսոյեան, Ա. Սասունի, Հ. Հայրապետեան: Երկու հատուածների միացման յայտարարութեան առաջին գործնական արտայայտութիւնն էր այս, որ հասարակութիւնը ողջունեց ոգեւորուած ծափերով»:

Պատռուած էր թուրք-գերմաններու կողմէ հաստատուած Մայիս 28եան Հանրապետութեան դաշինքը և անոր փոխարինած էր հայ երկու հատուածներու միասնական կամքով բանաձեւուած պետական նոր վարչակարգ մը՝ Միացեալ և Անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

ՔԱՓԹ. ՀԱՅԿ ՊՈՆԱՓԱՐԹԵԱՆ

400.000 ռուսահայուն իր եղբայրական ձեռքը մեկնած էր 350.000 տաճկահայութիւնը և աչքերը սեւեռելով Մասիսին, զայն պիտի դարձնէր կեդրոնը ամբողջացեալ Հայաստանի և միակամ հայութեան:

Նորաստեղծ կառավարութիւնը իր առաջին հիւպատոսը՝ Արսէն Կիտուրը կը ղրկէր Միջագետք, ներգաղթը կազմակերպելու դէպի Մայր Հայրենիք:

Անդրանիկ փաշան, քափթըն Հայկ Պոնափարթեան, և խմբապետներէն շատերը Ճէպէճեանի գլխաւորութեամբ կ'անցնին արեւմտահայ ճակատը՝ Կիլիկիոն կազմակերպելու համար:

ԱՏՐՊԷՅՃԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Սովետները ամէն միջոց ձեռք առին վերագրաւելու Կովկասը:

Կարմիր Բանակը հասած էր Ատրպէյճանի սահմանը՝ 1920 Ապրիլ 28ի գիշերը: Պոլշեւիկները՝ ատրպէյճանցիներու առաջնորդութեամբ և Խորհրդարանի համաձայնութեամբ, առանց փամփուշտ մը պարպելու կը մտնեն Բագու և կը յայտարարեն «Ատրպէյճանի Խորհրդայնացումը»:

Խորհրդայնացումէն անմիջապէս ետք՝ Ատրպէյճանի կառավարութիւնը վերջնագիր մը կը ղրկէ Հայաստանի կառավարութեան և կը պահանջէ՝ ետ քաշել հայկական զօրքերը Ղարաբաղէն և Զանգեզուրէն և կցնել ազգամիջեան կատարածները: Հակառակ պարագային՝ Ատրպէյճան ինքզինք կը զգայ պատերազմական վիճակի մէջ՝ Հայաստանի դէմ:

Վերջնագրին պայմանաժամ կը տրուի երեք օր, մինչեւ Հայաստանի կառավարութեան պատասխանը:

Մայիս 21ին, այդ շրջանի զօրահրամանատար Դրոյի մօտ կու գան Ատրպէյճանի ներկայացուցիչները, որուն մէկ անդամն էր համայնավար Սահակ Տէր Գաբրիէլեանը և կը յայտնեն որ Ղարաբաղը յանձնուի Ատրպէյճանին: Դրօն խուսափելով արիւնահեղութենէ՝ կը քաշուի Հայաստանի սահմանը:

Հայաստանի կառավարութիւնը թէեւ կը բողոքէ այդ աքտին դէմ, բայց կը մնայ անպատասխան:

* * *

Այս օրերուն գոյացած էր պոլշեւիկ-քէմալական գործակցութիւնը: Բաթումի մէջ կը բացուէր Համաթուրքական Համագումարը՝ մասնակցութեամբ Էնվեր, Խալիլ փաշաներու, Քիւչիւկ Թալաթի, Պէհաէտտին Շաքիրի և ուրիշներու, իսկ հայերու կողմէ կը մասնակցէին Ա. Մռաւեան, Սահակ Տէր Գաբրիէլեան և ուրիշներ:

Հոս կ'ընդունուէր համագործակցութիւնը սովետ, թուրք և ատրպէյճան ուժերու միջեւ, ընդդէմ իրենց թշնամիներուն, ի մէջ այլոց Հայաստանի:

Հայաստան շրջապատուած էր թշնամիներով, չունէր ոչ մէկ իրաւ պաշտպան: Դաշնակիցներու կողմէ եկած անգլիացիները խոստմնադրժումով լքած էին հայերը և կը զինէին Կովկասը՝ պոլշեւիկներու դէմ: Տեղի կ'ունենային ազգամիջեան բուռն բախումներ:

Դաշնակցական Բիւրօն՝ Շանթի պատգամաւորներով՝ կ'օրօրէր Մոսկուայի հայապաշտպան Չիչերինը և կը հրահանգէր իր բանակին՝ գրաւել Օլթիի քարահանքը: Այդ կը նշանակէր ձեռնոց նետել Մուսթաֆա Քէմալին և հրահրել պատերազմը: Հայկական կառավարութիւնը կը կրթնէր Սեւրի դաշնագրին վրայ, որ անգործածելի զէնք մըն էր իր ձեռքին:

ՀԱՅ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Դաշնակցական Բիւրօն 1919ի Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւնը ցրուած և ստեղծած էր միատարր Դաշնակցական Խորհրդարան և կառավարութիւն. իսկ Սեւրի դաշնագրով ինքզինք կը զգար ապահովուած դաշնակիցներու և Դենիկինի բանակներուն կողմէ: Ամբողջ Կովկասը կը կառավարուէր դաշնակից զօրավարներու ներկայացուցիչներով, որոնք կը դաւէին Հայկական Դատին՝ թէ՛ Կիլիկիոյ և թէ՛ Կովկասի մէջ:

Նախապէս՝ Վրաստանի և Ատրպէյճանի Մենշեւիկ և Մուսավաթ կուսակցութեան կողմէ հալածուած հայ պոլշեւիկները՝ ապաստանած էին Հայաստան: Հոն էին Ս. Կասեան, Ա. Մռաւեան, Ս. Խանոյեան, Դ. Շահվերդեան, Մ. Սահակեան, Ե. Երզնկեան, Աւիս Նուրիջանեան, Արշակ Ջօհրապեան և ուրիշներ:

Անոնք կը պաշտօնավարէին Հայաստանի Հանրապետութեան պետական զանազան պաշտօնատուներու մէջ: Հայաստանի մէջ, դեռ 1917 թուէն սկը-

սած՝ գաղտնօրէն կազմակերպուած էր «Սպարտակ» Մարզական Միութիւնը՝ Ազատ Խանճեանի ղեկավարութեամբ, որոնք մինչ յայտարարութիւններ կը փակցնէին պատերուն վրայ, ընդդէմ դաշնակցականներու։

Պոլշեւիկ երիտասարդները կը վայելէին Երեւանի Հնչակեան կազմակերպութեան հովանաւորութիւնը եւ աջակցութիւնը։

Հայաստանի կոմունիստներուն թիւը կը հասնի 500ի։ Ղեկավար անձը Աւիս Նուրիջանեանն էր, որ կը գտնուէր Ալէքսանդրապոլի շրջանը, ուր շատ էր թիւը երկաթուղային բանուորութեան, իսկ կայարանի գրահապատ վակոնի ղեկավարն էր համայնավար Ա. Իսրայէլեան։ Սակայն կամաց կամաց Դաշնակցութիւնը դրդուած իմպերիալիստներէն՝ կը սեղմէր օղակը եւ հսկողութեան տակ կ'առնէր զանոնք։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ՝ ՕՐՈՒԱՆ ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

Հնչակեան կուսակցութիւնը չէր կրնար անտարբեր գտնուիլ այս տագնապներուն հանդէպ։ Ան անմիջապէս կը հրաւիրէ Կովկասի եւ Անդրկովկասի շրջաններու արտակարգ Քոնֆերանսը (1920), օրակարգի նիւթ կը դարձնէ «Հայաստանի ճակատագիրը» եւ կու տայ հետեւեալ պատմական որոշումը.—

Նկատի ունենալով որ Դաշնակցական կառավարութեան ապիկարութիւնը պատճառ դարձած էր հայութեան թշուառութեան ու սովի մատնուելուն.

Նկատի ունենալով որ՝ Դաշնակցական կառավարութեան պետերը եւրոպական իմպերիալիզմին գործիք եղած՝ հայութեան ֆիզիքական բնաջնջման կը նպաստեն անգիտակցօրէն.

Նկատի ունենալով որ՝ հայ աշխատաւորութեան ֆիզիքական եւ տնտեսական գոյութիւնը կ'երաշխաւորուի միմիայն Խորհրդային Ռուսաստանի յաղթական պրոլետարիատի եղբայրական աջակցութեամբ եւ Հայաստանի մէջ Խորհրդային իրաւակարգի հաստատմամբ՝

Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Վրաստանի խորհրդաժողովը իր 11րդ նիստին՝ կ'որոշէ տապալել Դաշնակցական կառավարութիւնը եւ ստեղծել բանուոր-գիւղացիական կառավարութեան խորհրդային ռեժիմ»։

Ժողովին մասնակցողներէն գլխաւորներն էին Սիմոն Հովեան, Արշակ Բաբեան, Լադօ, Մարօ, եւ այլն։

Հնչակեան կուսակցութեան այս որոշումը անծանօթ չէր մեր Ժորդանիայի Մենշեւիկ վրացական կառավարութեան, որուն ատելութիւնը կը շեշտուէր Հնչակեաններու հանդէպ։

Վրաց կառավարութիւնը սարսափազդու միջոցներ ձեռք առնելով անխնայօրէն կը հալածէր՝ աչքերը Մոսկուային սեւեռած տարրերը։

Բայց Հնչակեան կուսակցութիւնը աներկիւղ կեցուածքով իր դիրքը կ'որոշէր բոլոր իմպերիալիստական տարրերու հանդէպ։

Թիֆլիսի «Յեղափոխական Մարքսիզմի» պատուանշանը ոչ ոքի զիջանող շատ մը կոմունիստներ, որոնք Հայաստանէն եւ այլ վայրերէն Վրաստան ապաստանած էին, իրենց կաշին փրկելու համար՝ կը սիրաբանէին Մենշեւիկ վաճառուածներուն հետ։

Ահա թէ ինչո՞ւ, Թիֆլիս հրատարակուող Արշակ Զօհրապեանի «Նոր

Խօսք»ի խմբագիրները՝ Հնչակեան կուսակցութեան այս յանդուգն որոշումները ոչ միայն երեք շաբաթ ետք հրատարակեցին, այլ եւ անոր կցեցին ծանօթութիւն մը, ըսելով թէ՝

«Իրենք դէմ են այդ բանաձեւին եւ հետեւաբար Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու հակառակ»։

1920 ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Դաշնակցական Բիւրօն, պոլշեւիկեան ներքին գաղտնի գործունէութեան առաջքն առնելու համար կը դիմէ ճնշումի եւ հալածումի քաղաքականութեան։ Կը բանտարկէ եւ կ'աքսորէ անոնցմէ շատերը, բայց չի կրնար արմատախիլ ընել բեղմնաւորուած հունտերը։

Հայ պոլշեւիկները որոշ յոյսեր դրած էին Ղարաբաղի մէջ գտնուող Կարմիր Բանակի վրայ։ Ատրպէյճանի յեղաշրջումը կը զուգադիպէր Մայիս մէկի ցոյցերուն, որ մեծ թափով կը սկսէր ամբողջ Հայաստանի մէջ, կառավարութեան մասնակցութեամբ։

Հայաստանի պոլշեւիկները օգտուելով առիթէն՝ կ'աշխատին անոր տալ հակապետական բնոյթ։ Նախապէս ցոյցի թափօրին կ'ընկերանային Քրիստափորի, Ռոստոմի, Զաւարեանի լուսանկարներուն հետ նաեւ Լենինի ու Շահումեանի նկարները։ Դաշնակցութեան նշանախօսքերուն կ'ընկերանային պոլշեւիկեան կարգախօսեր։

Օրուան ճառերու բանաձեւն էր՝ ամբաստանել Ատրպէյճանի սպառնական դիրքը եւ պանծացնել աշխատաւորութեան օրը։

Պոլշեւիկեան ընդդիմադրութիւնը կը սկսի Ալէքսանդրապոլէն, ուր կեդրոնացած էր պոլշեւիկեան ոյժը, կեդրոն ունենալով «Վարդան Զօրավար» զրահագնացքը։

Բուն ցոյցի ընթացքին կը յարձակին դաշնակցական հիմնադիրներու լուսանկարին վրայ եւ պատառ պատառ կ'ընեն զանոնք։

Լուրը Երեւան հասնելուն պէս՝ զինուորական նախարարը կը կարգադրէ՝ «Վարդան Զօրավար» զրահագնացքին գլխապետ Մուսայէլեան՝ գնացքն առնելով՝ մեկնի Ղամարլուի ճակատը։ Մուսայէլեան կ'ընդդիմանայ եւ զրահագնացքի վրայ կը պարզէ պոլշեւիկեան դրօշը։ Տեղւոյն վրայ կը կազմուի «Հայաստանի Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ» մը, ընտրուած ըմբոստ ժողովուրդին կողմէն։ Նախագահ եւ զինուորական կոմիսար՝ Մուսայէլեան, Արտաքին Գործերու կոմիսար՝ Աւիս Նուրիջանեան, Ներքին Գործերի կոմիսար՝ Արտաշէս Մելքոնեան։ Զօրքը կ'անցնի պոլշեւիկներու կողմը եւ կը կարէ հաղորդակցութիւնը Երեւանի հետ։

Ապա Մուսայէլեան անմիջապէս ուղիղ հեռագրով վերջնագիր կը ղրկէ Երեւան, պահանջելով իրեն յանձնել իշխանութիւնը։ Այս հեռագիրը կ'ունենայ որոշ ազդեցութիւն՝ պոլշեւիկեան համակիրներու շրջաններուն վրայ։ Օթօ-զարամի ծառայողները եւ ուրիշներ «Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէ» մը կը ստեղծեն Կարս, որ անմիջապէս կը դիմէ նահանգապետին, բերդապահին, եւ քաղաքագլուխին որ 24 ժամուան ընթացքին յարաբերութիւնները կարեն Երեւանի հետ, եւ ճանչնան «Ալեքսանդրապոլի Խորհրդային Կառավարութիւնը»։ Երկու օր Կարս կը մնայ նոր իշխանութեան ձեռքը։

Շարժումը կը հասնի մինչեւ Սարըղամիշ ու Կաղզուան, որոնք կը միանան նոր իշխանութեան։

Պոլշեւիկեան շարժման կեդրոններէն մէկն ալ Նոր Բայազիտն էր։ Բասար-Գեչար կանգնած խմբապետ Համազասպի գնդի մէկ մասը կ'ըմբոստանայ և կ'անցնի Ղարանլուխ, որուն զինուորները եւս ըմբոստացած էին։ Շարժման գլուխը կ'անցնի նոր բայազիտցի ուսուցիչ Սարուխանեան։ Կայանի զինուորները կը ձերբակալեն զօրահրամանատար Սիլիկեանը՝ ամբողջ սպայակոյտով կը դիմեն Նոր Բայազիտ քաղաքը և Մայիս 17ին կը գրաւեն զայն։

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՅԻՍԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ

Թիֆլիսի Հնչակեան կեդրոնը արդէն որոշում տուած էր տապալել Մայիս 28եան ռեժիմը և Հայաստանը խորհրդայնացնել։

Հնչակեան մասնակցութեան փաստերը նշուած է «Նոր.ք» թերթի թիւ 2ի մէջ. էջ 96-107։ «Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը նոր Հայաստանի կազմակերպման առաջին գործողութիւնը չէր միայն, այլեւ հնի կազմալուծման վերջին արարը։ Հայաստանի Մայիսեան ապստամբութիւնը բանուորա-գիւղացիական յեղափոխութեան նախընթաց էր։ Մայիսեան ապստամբութիւնը ոյժերու զօրահանդէսը պիտի ըլլար։ Զանոնուած ծաւալ ընդունեց կոմունիստական չքերթը մանաւանդ Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ անգամ։ Հնչակեան կուսակցութեան խմբակը լքեց սեփական դրօշը և միացաւ կոմունիստներուն»։

Այդ շարժումին հնչակեանները մասնակցեցան ոչ միայն «խմբակ»ով այլ՝ զանգուածօրէն և զինուած, որու ընթացքին փողոցի մէջ ինկաւ մեր հինաւուրց քաջամարտիկ մշեցի Մարգար։

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Երեւանի մասնաճիւղը որոշեց պայքարը վերաբանալ, ու ամէն պատրաստութիւն տեսնելով՝ իր ղեկավարներէն՝ բժիշկ ընկեր Բենիամին Աղայեանի (խարբերդցի) առաջնորդութեամբ խումբ մը ընկերներ կը ներկայանան օրուան վարչապետ՝ բժիշկ Օհանջանեանին։

Ընկեր Աղայեան կը ներկայացնէ Մ. Ճիւղի պահանջը «ներկայացնողներս յանուն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Մ. Ճիւղի, կը պահանջենք անմիջապէս բանտէն արձակել 20 ընկերները, եթէ ոչ «շատից շատ, քիչից՝ քիչ...»։

Օհանջանեան հեռախօսի գլուխ անցնելով՝ արձակել կու տայ բանտարկուած 20 հնչակեանները։

Մայիսեան ցոյցերը ճնշուեցան զինու զօրութեամբ, և Դաշնակցական Բիւրօն շարունակեց «տնօրինել» Հայաստանի ճակատագիրը մինչեւ Նոյեմբեր 29ը։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

1920 Ապրիլ 29ին, Ատրպէյճանի Հանրապետութիւնը անակնկալ կերպով կը մտնէր Խորհրդային իրաւակարգի տակ։ 24 ժամ չանցած Խորհըրդային Ատրպէյճան սպառնալիք կը ղրկէ Հայաստանի Հանրապետութեան,

պահանջելով կարգ մը հողամասերու պարպումը, հակառակ պարագային սըպառնալով անհրաժեշտ միջոցներու դիմել։

Այս սպառնալիքը ռումբի մը պայթումի տպաւորութիւնը կը թողու հայութեան վրայ և զգաստութեան կը հրաւիրէ անոր իշխանաւորները։

Պետական շրջանակները և Դաշնակցութիւնը կ'որոշեն դիմել Մոսկուա, ձեւով մը լեզու գտնելու համար Խորհրդային Միութեան հետ։

Շուտով կը կազմուի պատուիրակութիւն մը՝ նախագահութեամբ Լեւոն Շանթի. միւս անդամներն էին Համբարձում Տէրտէրեան, Արամայիս Երզընկեան, Սիմոն Փերոմեան։ Վերջին երկուքը՝ սոցիալ դեմոկրատներ։

Պատուիրակութեան նպատակն էր.

1.— Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչումը,

2.— Տաճկահայ հողամասերու կցումը Հայաստանի,

3.— Խորհրդային Ռուսաստանը պէտք չէ միջամուխ ըլլայ Հայաստանի ներքին գործերուն,

4.— Հիւսիսային Կովկաս և Ռուսիա ապրող հայերու ներգաղթը Հայաստան,

5.— Կայսերապաշտական պատերազմի պատճառաւ հասցուած նիւթական վնասներու հատուցում։

Պատգամաւորները 1920 Մայիսի սկիզբը կը հասնին Մոսկուա։

Խորհրդային Միութեան կողմէ անոնց հետ կը բանակցին Արտաքին Գործոց նախարար՝ Չիչերին, և իր օգնականը՝ Լեւոն Կարախանեան։

Երկու բանակցողներու հանդիպումը կ'ըլլայ շատ սիրալիր։

Տակաւին 1919ին՝ հայկական բանակը Օլթի մտնելով գրաւած էր աղահանքերը, որով նախայարձակ եղած էր Մուսթաֆա Քէմալի հանդէպ։ Դաշնակցութիւնը և անկէ բխած կառավարութիւնը՝ Հայաստանի ճակատագիրը կախուած կը համարէր Դաշնակիցներէն, և կարեւորութիւն չէր տար Սովետական «տկար» պետութեան։

Չիչերին առաջին իսկ հանդիպումին, կ'առաջարկէ յոյս չդնել իմպերիալիստներու խոստումին վրայ, այլ իրենց միջնորդութեամբ լեզու գտնել Մուսթաֆա Քէմալի հետ, որ համագործակից է իրենց։

— Մենք, կ'ըսէ Չիչերին, բարեկամ ենք հայ ժողովուրդին և պատրաստ՝ ձեր և թուրքերու միջեւ իրաւարարի դեր կատարել, եթէ Հայաստանի կառավարութիւնը պաշտօնապէս մեզի դիմում ընէ։

Չիչերին կ'առաջարկէ պատուիրակներուն՝ Հայկական Հարցը դուրս քաշել Սեւրի Խորհրդաժողովի օրակարգէն, որոնք բարեացակամ չեն այդ դատին։

Այս պայմաններէն գոհ չի մնար Լեւոն Շանթ, որ համոզուած էր թէ՝ թրքահայ հողամասերու հարցը ենթակայ էր Դաշնակիցներու Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին։

Այդ օրերուն Մոսկուա կը գտնուէին նաեւ Քէմալական պատուիրակութեան անդամները՝ Պէքիր Սամի պէյի գլխաւորութեամբ։

Հակառակ հայ պատուիրակներու անոնց առաջարկին— տեսակցութիւններ ունենալ թուրք պատուիրակութեան հետ՝ աշխատելով իրարհասկացողութեան գալու—, Լեւոն Շանթ՝ անձնապէս խստիւ կը մերժէ ընկերակիցներուն թելադրանքները։

Այսուամենայնիւ Չիչերին կը խոստանայ հայերուն գոհացում տալ՝ Թրքահայաստանի որոշ հողամասերը *միացնելով Հայաստանին և* ապահովելով ելք մը դեպի Սեւ Ծով:

Իսկ Ատրպէյճանի սահմաններէն՝ Չիչերին կ'ապահովէր՝ Զանգեզուրի, Նախիջեւանի շրջանը անվերապահօրէն համարել հայկական հողամասեր, իսկ Ղարաբաղը պիտի նկատուէր վիճելի, որուն իրաւական հարցը հետագային պիտի որոշուէր՝ տեղացիներու հանրաքուէով:

Քանի մը օր ետք՝ Չիչերին հայ պատուիրակներուն կը յայտնէ հետեւեալը.—

«Բագուէն հասած տեղեկութիւններու համաձայն, Հայաստանի կառավարութիւնը Մայիսեան ապստամբութեան կապակցութեամբ՝ խիստ հալածանքներու սկսած է հայ պոլշեւիկներուն դէմ: Մեզի զեկուցուեցաւ թէ՝ ցարդ քանի մը հարիւր հոգի գնդակահարուած և բազմաթիւներ ալ ձերբակալուած են:

Եթէ Հայաստանի կառավարութիւնը անմիջապէս չդադրեցնէ այդ հալածանքը, Խորհրդային Միութիւնը ստիպուած պիտի ըլլայ ընդհատելու իր բանակցութիւնները»:

Չիչերին այս զեկուցումէն ետք՝ կը խնդրէ որ հայ պատուիրակութիւնը իր համաձայնութիւնը յայտնէ վերոյիշեալ կէտերուն: Լեւոն Շանթ ակամայից կը համակերպի Ղարաբաղի հարցը առկախ ձգել և Երեւան դիմել որ ընդունին առաջարկները: Սակայն՝ մէկ ամիս կ'ուշանայ պատասխանը:

Չիչերին կը յայտնէ թէ՝ այս պարագային ռուս-հայկական բանակցութիւնները պիտի շարունակուին Երեւանի մէջ:

* * *

Գարախան՝ օր մը՝ հայ պատուիրակներուն գաղտնապէս ցոյց կու տայ իր մօտ գտնուած քարտէս մը՝ ուր Հայաստանի սահմաններուն մէջ կը մտնէին լեռնային Ղարաբաղը մինչեւ Եւլախ. ապա սահմանը Կուր գետով կ'անցնէր մինչեւ Խրամ գետը, Բորչալուն. Խրամ գետի հունէն սահմանը դուրս կու գար ու Հայաստանի մէջ կը ներառնէր Ախլքալաքը, Ախլցխայի շրջանները և անոր բարձունքներէն ուղիղ գծով կ'իջնէր դէպի Սեւ ծով՝ Բաթումի և Փաթիի միջեւ: Բաթումի նաւահանգիստը՝ իր ամբողջ շրջանով առնուած էր Հայաստանի սահմանին մէջ: «Ասիկա Սով. Զինուորական Շտապի ծրագիրն էր,— կ'ըսէ Գարախան,— պայմանաւ որ հրաժարիք ասկէ աւելին պահանջելէ»:

Շանթի պատուիրակութիւնը ի զուր Երեւանէն կը սպասէր դրական պատասխանի: Երեւան նստած ֆրանսական ներկայացուցիչ՝ Պուատէպարը կրցած էր համոզել Խատիսեանները, որ յոյս չկապեն Մոսկուայի վրայ, դաշնակից 40.000 *բանակը շուտով Բաթում պիտի իջնէ: (Դաշնակիցները ո՛չ միայն չ'օգնեցին հայերուն, այլ ընդհակառակը անոնք իրենց կողմը քաշեցին Մուսթաֆա Քէմալը... Կիլիկիայի պարպումով):*

* * *

Բագու ապաստանած Մայիսեան ցոյցի ղեկավարները՝ ծանօթ էին հայ ժողովուրդի սրտի ձայներուն: Հայաստանի ժողովուրդը Քեռիի գալստեան կը սպասէր, Մուսթաֆա Քէմալէն առաջ:

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՒԱՆ ԿԸ ՓՈԽԱԴՐՈՒԻՆ

Խորհրդային Միութեան լիազօր ներկայացուցիչն էր այս անգամ Լեգրան, որ միեւնոյն ատեն Կովկասի լիազօր ներկայացուցիչն էր: Անոնք Երեւան կը հասնին Յուլիս ամսուան վերջերը:

Սեպտեմբեր 20*ին Բագուի մէջ կայանալիք Ինվեր փաշայի յառաջացուցած «Արեւելեան Ազգերու Համագումար»ին մէջ պիտի վճռուէր Հայաստանի բախտը:*

Լեգրան, Զինովիեւ, և Ռատեկ՝ իբր համայնավար լիազօրներ մաս կը կազմէին Ինվեր և Խալիլ փաշաներու ժողովին: Հոն էին նաեւ Հայաստանէն՝ Մայիսեան անդոհանքէն մազապուրծ՝ Ս. Կասեան, Աւիս, Ա. Մռաւեան ինչպէս նաեւ Միկոյեան:

Հայաստանի իշխանաւորները՝ անտեղեակ դաւին և անկարեկիր ցաւին՝ Օգոստոս 10*ին Սեւրի դաշնագրին «ցնծատօնը» կը կատարէին Երեւանի մէջ:*

40.000 *զինուորներու փոխարէն դաշնակիցները կը ղրկեն* 40.000 *այլազան զէնքեր, որոնց գործածութիւնը բոլորովին անծանօթ էր հայ զինուորներուն: Անգլիոյ վարչապետ Մըսթր Պոլտուինի փոխարէն՝ Հայաստան կը պարծենար ֆէտայիի փափախը գլխին՝ դաշնակցական մկրտուած Օլիվըր Պոլտուին՝ վարչապետի տղայով:*

Սեպտեմբեր 23*ին՝ Թուրքերը առանց պատերազմ յայտարարելու՝ կը յարձակին հայ սահմաններու վրայ: Քանի օր ետք, Հոկտ.* 11*ին Լեգրանի պատուիրակութիւնը, մասնաւոր գնացքով, կարմիր դրօշ պարզած՝ կը ժամանէ Երեւան և կը ներկայացնէ վերջնագրի բնոյթ կրող յուշագիր մը, որով կը պահանջէր* 48 *ժամէն պատասխանել հետեւեալ առաջարկներուն.—*

1) *Հրաժարիլ Սեւրի դաշնագրէն:*

2) *Թոյլ տալ Խորհրդային զօրքերուն իրենց ռազմամթերքով անցնիլ Հայաստանի երկաթուղիներով և խճուղիներով՝ միանալու համար Մուսթաֆա Քէմալի զօրքերուն, դաշնակիցներու դէմ կռուելու համար:*

3) *Հայաստանի և դրացիներու միջեւ գոյութիւն ունեցող սահմանային վէճերու լուծումը յանձնել Խորհրդային Ռուսիոյ իրաւարարութեան:*

Վերջապէս՝ պատրաստուած ռուս-հայկական այս դաշնագրով,

1) *Սովետական կառավարութիւնը պիտի ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը,*

2) *Հայաստանի սահմաններուն մէջ կը մտնէր Զանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի և Նախիջեւանի շրջաններու խնդիրը պիտի կարգադրուէր Ռուսիոյ իրաւարարութեամբ,*

3) *Խորհրդային Ռուսիան միջամտելու էր հայ-թուրք պատերազմին, զայն դադրեցնելու համար,*

4) *Սեւրի դաշնագրէն հրաժարելու պարագային՝ Սովետ կառավարութիւնը ճնշում պիտի բանեցնէր Թուրքիոյ վրայ, Էրզրումի նահանգէն որոշ հողամասեր զիջելու Հայաստանին:*

Հայաստան մետասաներորդ ժամուն կ'ընդունի առաջարկը:

Լեգրան կը մեկնի Մոսկուա, իրենց ստորագրած համաձայնագիրը վաւերացնել տալու համար:

Այս օրերուն՝ անսպասելի կերպով հայ բանակը կը լքէ Կարսը: Հայ զօրքերը խուճապահար կը նահանջեն Ալէքսանդրապոլ։ Կարճ ժամանակէն կը յանձնուին նաև Ալէքսանդրապոլը և Սուրմալուն։

Լեգրան կը վերադառնայ, բայց այլեւս խօսք չի բացուիր ստորագրուած դաշնագրի մասին։

Նոյեմբեր 24ին Համօ Օհանջանեանի դահլիճը կը փոխարինուի Ս. Վրացեանի դահլիճով, որ անմիջապէս դիմում կը կատարէ Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովին՝ հաշտութեան բանակցութիւններն սկսելու համար։

Վրացեան դեռ աղօտ յոյս ունէր քէմալական Թուրքիոյ հետ հաշտութիւն կնքելու և Հայաստանը խորհրդայնացումէն փրկելու համար։

Միլլի չարժման Ազգ. Մեծ Ժողովը կ'ընդունի Վրացեանի առաջարկը և Ալէքսանդրապոլի մէջ կը սկսին հաշտութեան բանակցութիւնները։

Քէմալականներու կողմէ կը բանակցէր ճակատի հրամանատար զօր. Գարապէքիր Քեազըմ փաշան, իսկ Հայաստանի կողմէ Ալէքսանդր Խատիսեան, Աբրահամ Գիւլխանդանեան, Վահան Մինախորեան և կարսի նահանգապետ՝ զօր. Ղորղանեան։

Գարապէքիր փաշան ծանր պայմաններ կ'առաջարկէ. Խատիսեանն ալ՝ Վրացեանի և Դրոյի հաւանութեամբ կ'ենթարկուի թուրքերուն՝ Դեկտ. 2ին։

Հայաստանի այս ծանր և տագնապալի օրերուն՝ հայ ժողովուրդը իբր փրկարար հրեշտակներ կ'ընդունի հայ համայնավարները, որոնք Նոյ. 29ին կը մտնեն Ղազախ գաւառի Իջեւան գիւղը։

Յաջորդ օրը Լեգրան վերջնագիր կը ներկայացնէ հայ կառավարութեան և կը պահանջէ Հայաստանի խորհրդայնացումը։

Երեւանի կառավարութիւնը, հակառակ իր կամքին, կը ստիպուի ժամանակաւոր կերպով հրաժարելու։

Բանակցութիւնները կը վարեն Դրօն և Համբարձում Տէրտէրեանը։

Դեկտեմբեր 2ին կը կնքուի հետեւեալ համաձայնութիւնը.—

1) Հայաստանը կը յայտարարուի Անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն։

2) Մինչեւ Հայկ. Խորհուրդներու Համագումարի հրաւիրումը, ժամանակաւոր կերպով պիտի կազմուի Ռազմա-յեղափոխական Կոմիտէ մը։

3) Ռուսական Խորհրդային կառավարութիւնը կ'ընդունի որ Հայաստանի Սոց. Խորհրդային Հանրապետութեան հողերու մէջ, անվիճելի կերպով կը մտնեն Երեւանի նահանգը՝ իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մէկ մասը, որ զինուորական տեսակէտէն կ'ապահովէ երկաթուղագծի տիրապետութիւնը, Ջաջուր կայարանէն Արաքս կայարանը, Գանձակի նահանգի Զանգեզուր գաւառը, Ղազախի գաւառին մէկ մասը, Օգոստոս 10ի համաձայնութեան սահմանները և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը՝ որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ կը գտնուէին մինչեւ 1920 Սեպտ. 28։

4) Հայկական Բանակի հրամանատարական կազմը (սպայակոյտը) պատասխանատու չէ այն գործերուն համար, որոնք կատարուած են բանակի շարքերուն մէջ, մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը։

5) Դաշնակցութեան և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւններու անդամները որեւէ հալածանքի պիտի չենթարկուին այլ կուսակցութեանց պատկանած ըլլալնուն համար։

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ

Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը բուռն քննադատութեան կ'ենթարկէր Հայկական Հանրապետութեան Դաշնակցական բռնատիրութիւնը և անոր բացասական դիրքորոշումը Խորհրդային Ռուսաստանի դէմ։ Մայիսեան ապստամբութեան օրերը Տոքթ. Բենիամին Աղայեանի ղեկավարութեամբ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը մասնակցած էր հակապետական ցոյցերուն և ըրած էր նահատակ մը՝ մշեցի Մարգարը և քանիէ աւելի բանտարկեալներ։

Նոյեմբերեան ապստամբութիւններուն՝ հնչակեանները ամէն տեղ մասնակցած էին Հայաստանի հակապետական շարժումներուն և ջերմ թափով լծուած էին սոցիալիստական հիմքերու կառուցման։

Անոնք՝ Վրաստանի մէջ բացէ ի բաց կ'արտայայտուէին Մենշեւիկեան ազգայնամոլութեան դէմ և կը քննադատէին վրացիներու հակասովետ դիրքորոշումը։ Անհրաժեշտ էր վրաց կոմունիստներու հետ միասնական ճակատ կազմել։ Թիֆլիսի Հնչակեան կազմը չփման մէջ մտաւ կոմկուսի լիազօր ներկայացուցիչներ՝ Գալակտիոնի և Շահսուվարեանի հետ։ Քանի մը խառն նիստերէ ետք՝ կը գծուի գործադրութեան միացեալ փլան մը։ Հնչակեան խլրտումը կը սկսի Լոռիի շրջանէն, Հնչակեան յայտնի խմբապետ Ասատուրի ղեկավարութեամբ՝ 1921 Փետր. 25ին։ Ապստամբները Կարմիր Բանակի օգնութեամբ յաղթականօրէն մտան Թիֆլիս և միացան Վրաստանի բանուորութեան, տապալեցին Մենշեւիկեան կառավարութիւնը և հաստատեցին Խորհրդային կարգեր։

Մենշեւիկ ղեկավարները կողոպտելով պետական գանձը և ազգային հարստութիւնները՝ իմպերիալիստական պետութիւններու զինուորական ու քաղաքական միսիոնարներու հետ՝ փախան արտասահման։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմական այդ օրերուն Սոլոլակի Հնչակեան Բիւրօն լեցուն էր բազմաթիւ ընկերներով, որոնք անընդհատ աշխատանքի մէջ էին։ Փետր. 26ի առաւօտեան, Բիւրոյի բակը կը մտնէ ընկ. Ասատուրը, որուն 500 անձերէ բաղկացած լեռեցի ընկերները զինանոցի պաշտպանութեան յանձնուած էին։

Ժողովուրդը բուռն ծափերով ընդունեց ընկ. Ասատուրը, որ իր նախկին անձնուէր ծառայութիւններով արդէն ծանօթ էր ամբողջ Թիֆլիսցիներուն։

Այդ օրերուն Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը և Վրաստանի ժամանակաւոր Կառավարութիւնը, թէեւ երկու անջատ մարմիններ, բայց համազօր հեղինակութիւններ էին և կը գործէին համերաշխօրէն՝ յանուն քաղաքի անդորրութեան և ապահովութեան։

1920 թուին, Հնչակեան կեդրոնին ղրկուած տեղեկագրէն կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնները.—

«Վրաստանի ժամանակաւոր Կառավարութեան պետ ընկ. Թաթբիա, որ գիտակցում էր հնչակեաններիս ոյժին, քանիցս տեսակցութիւն ունեցաւ կեդրոնական վարչութեան անդամներին հետ և իրաւունք տուաւ հնչակեաններիս ո՛չ միայն լիակատար ազատութեամբ գործելու, այլ եւ քաղաքի բոլոր կրթական և կուլտուրական հիմնարկութիւնների պաշտպանութիւնը՝ համալսարանի փրոֆէսոր Արշակ Բաբեանի միջոցաւ և ղեկավարութեամբ՝ յանձնեց մեր զինուորներին։

Ասկից զատ, մինչեւ իշխանութեան կազմակերպումը, դարձեալ ընկ. Թոդրիայի խնդրանօք՝ մեր ընկերները մասնակցում էին քաղաքում յեղափոխական կարգը պահպանելու գործին։

Վրաստանի խորհրդայնացումը մեծ ազդեցութիւն էր առաջացրել մեր շարքերում։ Բոլոր ընկերները անխտիր լծուել էին աշխատանքի։ Անընդհատ տեղի էին ունենում կեդրոնական և Թիֆլիսի վարչութիւնների խառն և ընդարձակ նիստերը։ Մեր Սոլոլակի Բիւրօն փոքր լինելուն պատճառաւ, չէր կարողանում իր մէջ առնել մեր կուսակցական բոլոր Մարմինները, ուստի, Թիֆլիսի մասնաճիւղի վարչութիւնը գրաւեց Բեհբութեան փողոցի վրայ մի ընդարձակ շէնք, ուր առանձին սենեակներ յատկացուեցին կեդրոնական և Թիֆլիսի վարչութիւններին, Զինուորական Մարմնին, Ուսանողական Միութեան և այլն, իսկ ակումբի և ժողովների համար գրաւեց պալատի դիմացը գտնուող «Սեւէրնիյ» հիւրանոցի ներքեւի յարկը։

Այդ օրերին մի ուժեղ հոսանք էր սկսուել դէպի մեր կուսակցութիւնը։ Առաւօտից մինչեւ ուշ երեկոյ՝ Բիւրոյի առջեւ խռնուած էին հարիւրաւոր մարդիկ, որոնք ցանկանում էին անդամագրուել Թիֆլիսի մասնաճիւղին։ Վարչութիւնը զբաղուած լինելով անյետաձգելի աշխատանքներով՝ դժբախտաբար հնարաւորութիւն չունեցաւ սկզբնական օրերին մանրակրկիտ քննութիւններ կատարել նոր ընդունուող անդամների վերաբերմամբ, որից օգտուելով, մեր շարքերը սպրդեցին մեծ թիւով անհարազատ տարրեր, որոնք կուսակցական անդամական գրքոյկների ընծայած դիւրութիւնները սկսեցին շահագործել իրենց անձնական նպատակների համար։

Բարեբախտաբար կեդրոնական վարչութիւնը շուտ նկատեց այդ սխալը և անմիջապէս հրահանգեց Թիֆլիսի վարչութեանը՝ ժամանակաւորապէս դադրեցնել նոր անդամագրութիւնը և սկսել ընդունուածների մէջ ամենախիստ զտումը կատարել։

Զտման արդիւնքը եղաւ այն, որ աւելի քան 400 անձեր դուրս շպրտուեցին կուսակցական շարքերից»։

ՕՐՈՒԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԷՆ ԵՏՔ — 1920ԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1923

Լենինի կառավարութիւնը քաղաքացիական կռիւներէն յաղթող դուրս եկաւ։ Սովետական իշխանութեան տակ ինկան ցարիզմին պատկանող բոլոր հողերը, բացի Լեհաստանէն, Ֆինլանտայէն, Էսթոնիայէն, Լաթվիայէն, Լիթվանիայէն և Թուրքիոյ իր զիջած հողերէն։

Սովետական իշխանութիւնը դարձաւ համառուսական իշխանութիւն։

Բոլոր օտար պետութիւնները իրարու ետեւէ ճանչցան Սովետները և դաշնագիրներ կնքեցին անոր հետ։

Սովետական կարգերու համակիր ժողովուրդները, ինչպէս՝ Չինաստան, Պարսկաստան, Հունգարիա ներքին խլրտումներ կազմակերպեցին՝ դէպի ձախ։

Բ. Միջազգայինի սոցիալիստները Եւրոպայի մէջ պառակտուած էին և շատերը հեռացած անկէ, որովհետեւ պատերազմի օրերը՝ տիրող դասակարգին ի նպաստ կ'արտայայտուէին։ Դժգոհները անջատուելով Բ. Միջազգայնականէն՝ կազմեցին Գ. Միջազգայնականը Մոսկուայի մէջ։ Մոսկուայի Միջազգայնականը իր տրամադրութեան տակ ունէր ամենալայն միջոցները, որով կրնար իր ձայնը ամէն կողմ սփռել,— անթել հեռագիր, մամուլ, հեռագրատուն, փոստաներ, տպարաններ, դիւանագիտական անցագրեր, թղթակիցներու արտօնագրեր, թատրոններ, սինեմաներ և առատ դրամ։

Բոլոր երկիրներու ձախ ընկերվարականները բաժնուած էին իրենց միւս ընկերներէն, կազմելով համայնավար կուսակցութիւններ, ինչպէս Գերմանիոյ, Չեխոսլովաքիոյ և Ֆրանսայի մէջ։

Իտալիոյ մէջ կը սպասուէր համայնավարական ապստամբութիւն, ինչպէս նաեւ՝ Գերմանիոյ մէջ։

Անգլիական նաւատորմիղն անգամ՝ չէր կրցեր իր ռազմախաղերը կատարել, որովհետեւ նաւաստիները ենթարկուած չէին հրամանատարներուն։

Հայերը չէին կրնար զերծ մնալ այս խանդավառ հոսանքէն, մանաւանդ Հայաստան ինկած էր Սովետական իշխանութեան տակ և կը յայտարարուէր անկախ, ուզած ժամանակ իր որոշումը յայտնելու պայմանաւ։ Ան ունէր իր առանձին ներկայացուցիչը Պարսկաստանի մէջ և ուրիշ տեղեր։

Հնչակեան կուսակցութիւնը կը տեսնէր իր 33 տարուան իղձերու և ջանքերու արդիւնքը եղող Անկախ Հայաստանը։

1921ին Իրանի և Սովետ կառավարութեան միջեւ բարեկամական դաշինք կնքուելով՝ Մոսկուայէն և Հայաստանէն պետական ներկայացուցիչներ կը ղրկուէին հոն։

Խորհրդային Հայաստանի դեսպան կը նշանակուէր Լեւոն Սարգիսեան, որ հրահանգ ունէր Իրանի մէջ խորհրդակցելու հնչակեաններու հետ։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ
ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԻ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1922—1938

1922ի վերջերը Հնչակեան Կեդրոնը գրութիւն մը կը ղրկէ Կոմինտերնին, ուր Մարսեան՝ ռուսերէն լեզուով ընդարձակ տեղեկագրով մը կը նկարագրէ Հնչակեան կուսակցութեան ծագումը, զարգացումը և սոցիալիստական գործունէութիւնը։

Կոմինտերնը հեռագրով՝ Թիֆլիսէն ներկայացուցիչներ կ'ուզէ Հնչակեան կուսակցութենէն, որ՝ մանրամասն զեկոյցներ տան՝ յատկապէս Պալքաններու, Ամերիկայի և Պարսկաստանի Հնչակեան կուսակցութեան կեանքի մասին։ Հոն կ'երթան Արշակ Բաբեան և Մարսեան։ Ամերիկա կը ղրկուի ընկ. Ջագիկեան, որ կազմակերպէ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողով մը և քննարկութեան ենթարկէ օրուան նոր կացութիւնը, որ խիստ նպաստաւոր էր կուսակցութեան համար, տրուած ըլլալով որ՝ անսպասելի կերպով կուսակցութիւնը կը գտնուէր ո՛չ միայն «մօտաւոր» նպատակի, այլ և «հեռաւոր» նպատակի կատարողութեան առջեւ։ Գործունէութեան նոր շրջանի սեմին վրայ կը գտնուէին։ Պէտք կը զգացուէր յարմարիլ կեանքի նոր պայմաններուն։

Կեդր. Վարչութեան տեղեկագրի համաձայն, 1918, 1922 և 1923 թուականներուն, ամէն ջանք թափած է ամփոփելու համար կուսակցութեան ոյժերը, որոնք ցնցուած էին Ա. համաշխարհային ահեղի և հայասպան իրադարձութեանց ընթացքին՝ կայացնելու կուսակցութեան Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը, որ 1913ի Քէօսթէնճէի հռչակաւոր Պատգամաւորական ժողովէն ետք անհնարին կը դառնար գումարել։

Մինչ այդ, հնչակեան կարգ մը շրջաններ, քիչ ծանօթ ըլլալով Կեդրոնական Վարչութեան և Կոմինտերմի միջեւ գոյութիւն ունեցող բանակցութեանց, կամ աւելի ճիշդը՝ սխալ տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով, առաջ բերած էին դժգոհութեան ուժեղ ալիք մը ընդդէմ Կեդր. Վարչութեան, այն փաստարկութեամբ թէ անիկա առանց կուսակցութեան Համագումարին, կուսակցութիւնը լուծուած հռչակած է և միացած Կովկասի համայնավարներուն։

1923 Փետրուար 5ին Հնչ. կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամներն էին ատենապետ՝ Արշակ Բաբեան, ատենադպիր՝ Վահան Մարսեան, անդամներ՝ Մարօ Նազարբէկեան և Տոքթ. Տաշիր։

Ս. Դ. Հ. առժամեայ Կեդրոնական Վարչութեան քարտուղար՝ Վահան Մարսեան հրաւիրագրեր ղրկելով Եգիպտոսի, Ամերիկայի, Տաճկաստանի, Պալքաններու և Պարսկաստանի Հնչ. շրջաններուն, մանրամասն զեկուցումներ կու տայ միջազգային կացութեան և կուսակցութեան վիճակի մասին։ Ան կ'առաջարկէ քանի մը խորհրդակցական ժողովներ-քոնֆերանսներ գումարել, որպէսզի միջոցներ փնտռուին կուսակցական անիւը քալեցնելու աւանդական ոգիով, Մարքսեան ուղեգծով։

Այդ օրերուն Կեդրոնական Վարչութիւնը իր տրամադրութեան տակ ունէր ԵՐԿԻՐ՝ Ֆրանսա, ԶԱՆԳ՝ Թուրքիա, ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ Ամերիկա, ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ և ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ օրգանները։

Այդ օրերուն հայ դատը լքուած էր Արեւմտեան իմպերիալիստ պետութիւններուն կողմէ, և ծածկուած էր մոռացութեան փոշիներուն տակ։ Խիստ անմխիթար վիճակի մէջ կը գտնուէր հայն ու իր դատը։ Հայ սփիւռքը տարտղնած էր և կը ծփծփար օտար ովկիանոսներու ալիքներուն վրայ։

Հայկական դատի միակ պաշտպանը կը նկատուէր Սովետ Միութիւնը, որուն շունչին տակ կը մարմնաւորուէր Խորհրդային Հայաստանը՝ հայուն սեփական հողին վրայ։

Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր ծննդեան օրէն՝ իր արիւնը խառնած ըլլալով Սոցիալիզմի գոյամարտին, Հայաստանի հրաշափառ յարութեան, այսօր իր դէմքը դարձուցած էր դէպի Հիւսիսային փայլուն աստղին և սիրտը նուիրած Սովետական Հայաստանին։

Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութիւնը ապահովելով շրջաններու համաձայնութիւնը՝ բանակցութեան մտած էր Կոմինտերնին հետ։

Հնչակեան կուսակցութիւնը երկընտրանքի առջեւ կեցած չէր, ի բնէ ըլլալով Մարքսեան վարդապետութեան զինակիցը, բնականօրէն մէկ թեւը կը կազմէր սոցիալիստական այն շարժումին, որ կը ներշնչուէր Կոմինտերնի կողմէ։

Հակառակորդ թերթերու մէջ կը հրատարակուէր սուտ լուրեր, թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը լուծուած է և ձուլուած Կոմինտերնին։ Այդ լուրերուն հեղինակները կը հանդիսանային Կովկասի մէջ Տիգրան Գազանճեան և ընկերները, որոնք կեղծ կնիք մը պատրաստելով՝ այդպիսի յայտարարութիւն մը հանած էին, որուն դէմ Կեդր. Վարչութիւնը խստիւ կը բողոքէ։ Ան կ'աշխատի Կովկասեան թերթերուն մէջ իսկ հերքում մը տալ, բայց տեղական իշխանութիւնները կ'արգիլեն, որովհետեւ իրենք ևս չէին ուզեր որ Հնչակեան կուսակցութիւնը անջատօրէն գոյութիւն ունենար, մանաւանդ երբ Անդր-Կովկասի մէջ կը տեսնէին անոր վայելած ժողովրդականութիւնը։

Արդարեւ, 1922—23ին, Հնչակեան կուսակցութեան և Կոմինտերնի բանակցութիւններուն գլխաւոր պատճառը՝ լուրերու հակառակն ըլլալն էր։ Հոս կը ներկայացնենք Այդ բանակցութիւններուն արդիւնքը։

Ի պատասխան Հնչ. Կեդրոնական Վարչութեան դիմումին՝ համագործակցութեան խնդրոյ առթիւ՝ Կոմինտերնը կը պատասխանէր.—

«Դ. — Կոմկուսի Ինթերնասիոնալ Գործադիր Կոմիտէի Նախագահութեան բանաձեւը՝ 5 Փետր. 1923ին, Հայկ. Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութեան կոմունիստական Միջազգայնականի մէջ մտնելու հարցի առթիւ.—

«Հայկական Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ լինելով Ռուսաստանի Սոց. Դեմոկրատիայի հնագոյն Յեղափոխական գնդերից մէկը, իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում՝ գործել է Ռուսաստանի Ս. Դ. Բանուորական կուսակցութիւնից առանձնացած, ժամանակին իր շարքերում ընդունած լինելով ազգամիջեան տարրեր՝ Ռուսաստանում և ի մասնաւորի Հայաստանում։

«Նոյն առանձնացումը պահպանել է նաեւ Ռուսաստանի Կոմկուսի նըկատմամբ։ Անփոփոխ կերպով ընդգծելով իր իրաւունքը հայկական պրոլետարիատի բացառիկ ներկայութեան՝ Ռուսաստանի սահմաններում և արտասահմանում, Հնչակեան կուսակցութիւնը տերիտորիալ (տեղական) Ս. Դեմոկրատների միանալու սկզբունքին, որոնք իրենց մէջ էին առնում բոլոր ազգութիւնների պրոլետարիատի միջազգային միացման սկզբունքը և այդ ուղղութեամբ ամբողջովին անց էր կացնում միեւնոյն սկզբունքը, ինչ որ Բունդը (Հրեա Ս. Դ. կուսակցութիւնը). Նոյնիսկ իր մուտքը Կոմինտերնի մէջ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր յայտարարութեան մէջ պայմանաւորում է նրանց միջազգային միացման ամբողջականութեամբ և ինքնավար դրութեան ճանաչմամբ։

Այդ սկզբունքը Կոմինտերնի համար իհարկէ բոլորովին անընդունելի է։ Այդ պատճառաւ Կոմինտերնի նախագահութիւնը հնարաւոր է համարում Հնչակեան կազմակերպութիւններու մուտքը հետեւեալ պայմաններով.—

Ա.— Հնչակեան կուսակցութեան Ռուսաստանի կազմակերպութիւնը և նրա կեդրոնական Վարչութիւնը Թիֆլիսում պէտք է հրաժարուեն իրենց ազգամիջեան միութիւնից։

Բ.— Դիմել Հնչակեան բոլոր կազմակերպութիւններին, առաջարկել ձուլուել տեղական (տերիտորիալ) Կոմկուսի մէջ։

Գ.— Դիմել ռուս. Կոմկուսի Կեդր. Վարչութեան՝ Ռուսաստանի անդամների ընդունելութիւնը՝ ռուս. Կոմկուսի մէջ։

Դ.— Ռուսաստանի Հնչ. կազմակերպութիւնը՝ չի կարող ընդունուել ռուս. Կոմկուսի մէջ հաւաքաբար։ Բացառութիւնը՝ կարող է արուել ընդունելութեան պայմանների մասին՝ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ միայն, պրոլետարական տարրերի համար. ոչ-պրոլետար տարրերի ընդունումը միայն անհատաբար։

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Ա) Ամերիկայի Հնչակեան կազմակերպութիւնը, որ Հնչակեան պատուիրակութեան ներկայացրած նիւթերի համաձայն, իր մէջ միացնում է մի քանի հազար բանուոր՝ պէտք է ձուլուի համա-ամերիկեան «Վորքըրս Փարթի» կազմակերպութեան հետ։ Դրա համար անհրաժեշտ է տանել երկար նախնական աշխատանք՝ Հնչակեան կուսակցութեան յեղափոխական տարրերի մուտքի համար՝ ամերիկեան «Վորքըրս Փարթի»ի մէջ, որ համակրում է Կոմինտերնին։

Այդ նախապատրաստութիւնից ետք՝ հրաւիրել Հնչակեան կազմակերպութեան համա-ամերիկեան համագումար, վճռելու համար այդ կազմակերպութեան յեղափոխական տարրերի մուտքը «Վորքըրս Փարթի»ի մէջ։

Բ) Հնչակեան կուսակցութեան պուլկարական կազմակերպութեան խընդրի որոշումը յանձնել պուլկարական Կոմկուսին, իսկ Պալքանեան այլ երկիրներում նոյն աշխատանքը անցկացնել Կոմինտերնի ներկայացուցիչների միջոցով։

Գ) Հնչակեան կուսակցութեան վերաբերեալ Կոմինտերնի Գործադիր Կոմիտէի նախագահութիւնը անժամանակ է գտնում Տաճկաստանի Կոմկուսի լիակատար ձուլումը Հնչակեան կուսակցութեան հետ։

Յառաջիկային՝ մինչեւ Տաճկ. Կոմկուսի հետ ձուլումը՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը համարւում է Կոմկուսին համակրող և իբրեւ այդպիսին՝ ունենում է իր ներկայացուցիչն Տաճկաստանի Կոմկուսի Կեդր. Վարչութեան մէջ, մօտ մասնակցութիւն ունենալով Տաճկ. Կոմկուսի աշխատանքների հետ։

Դ) Արեւելքի միւս երկրներում (Պարսկաստան, Եգիպտոս), Հնչակեան կազմակերպութիւնները պէտք է անմիջապէս դիմեն Կոմինտերնի տեղական սեկցիաներին՝ խնդրելով մտնել Հնչակեան կազմակերպութեան անդամներին նոյն երկրի Կոմկուսի մէջ, այն պայմաններով, որոնք կը մշակուին փոխադարձ համաձայնութեամբ։

Ստորագրութիւն՝
ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԻՆԹԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼԻ
ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ
Օ. Վ. Կուճսինեն
(Կնիք)

1923 Փետր. 5, Մոսկուա

ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԻ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ 1924ԻՆ

ԱՒԵՏԻՍ ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆ

Աւետիս Նազարբէկեան՝ իբր անշահախնդիր մարքսիստ և Հնչակեան հիմնադիր՝ փորձի լծուեցաւ միասնականութիւն մը առաջ բերելու համար։

Նազարբէկին հետ գործակցեցաւ նաեւ Սապահ Գիւլեան, համագործակցութեան աշխատանքները ամրապնդելու անկեղծ դիտաւորութեամբ։

Երկու վեթերան հնչակեանները պահ մը կարծեցին թէ՝ հասած է Հնչակեան «հեռաւոր նպատակի» գործնականացման ժամկէտը։

«ՀՕԿ»ԻՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը՝ Հայաստանի օգնութեան գործը լայն չափերու հասցնելու համար, կը ստեղծէ ՀՕԿը (Հայրենիքի Օգնութեան Կոմիտէ) և իր ներկայացուցիչները կ'ուղարկէ արտասահման։

ՀՕԿի կազմութեան համար Ամերիկա կը ժամանեն լիազօրներ՝ Գրիգոր Վարդանեան և Կարինեան։ Նախկին հնչակեան՝ Գրիգոր Վարդանեանի ներկայութիւնը կը խանդավառէ հնչակեանները, որոնց՝ Ամերիկայի Շրջանի Վարիչ Մարմինը յատուկ շրջաբերականով կը հրահանգէ իր բոլոր մասնաճիւղերուն՝ «լծակցիլ և գործակցիլ Հայրենիքի Օգնութեան Կոմիտէին»։

Այս հրահանգը կը բղխէր հնչակեան բնատուր հայրենասիրութենէն։

ՀՕԿին միացան Դաշնակցութենէն հեռացող տարրերը և շարք մը չէզոքներ։ ՀՕԿի նախօրերը խանդավառ էին։

Ի տես հայրենիքին օժանդակելու այս օգտաւէտ շարժման, կազմուեցաւ Ամերիկահայ Պետական Կարմիր Խաչը՝ հնչակեան, ռամկավար և չէզոք հայուհիներով։

Հանդերձահաւաքման, դեղօրայքներու, դրամի և այլ էական կարիքներու շարժումը թափ առաւ և շարժեց ամերիկահայութիւնը։ Այս օգտալից շարժման առանցքը հանդիսացաւ Պետական Կարմիր Խաչը։

Ամերիկահայ ՀՕԿի կեդրոնական վարչութիւնը կազմելու ընթացքին, Խ. Հայաստանէն լիազօրուած Գրիգոր Վարդանեան՝ խուսափեցաւ գործակցիլ Հնչակեան Վարիչ Մարմինին հետ, բայց շարք մը փառասէր տարրերու ընկերակցութեամբ, այցելեց հնչակեան ուժեղ շրջանները, լոզունգ ընելով.— «Հնչակեան կուսակցութեան մօտաւոր ու հեռաւոր նպատակները երբ այժմ իրականացած են Սովետ Հայաստանով, այլեւս կարիքը չկայ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան»։

Հնչակեան կուսակցութիւնը քայքայուեցաւ այս ձեւով. փաստ է որ, Տիթրոյթի 320 անդամներով կազմուած մասնաճիւղը իջաւ 35ի։ Իսկ Սէնթ Լուիզի 70 անդամներով մասնաճիւղէն մնացին վեց հոգի։ Ռէյսինի 110 անդամներով մասնաճիւղէն մնացին 16 հոգի։ Պոսթոնի և Գանատայի շրջաններու մասնաճիւղերը աստիճանաբար ամայացան, որով զգալի չափերով ՀՕԿը քայքայիչ ազդեցութիւն ունեցաւ Ամերիկայի շրջանի Հնչակեան 82 մասնաճիւղերուն վրայ։

Ամերիկահայ ՀՕԿի վարչութենէն դուրս մնացին Հնչակեան ղեկավար Մարմինները։ Ծայր առաւ ներքին պայքարը։ Ամերիկահայ ՀՕԿի կեդրոնական վարչութիւնը կազմուեցաւ, ինքզինքին արմատական համարող կարգ մը տարրերով, որոնք հայրենիքի օգնութեան — ՀՕԿ — անունով հաւաքուած գումարներով հաստատեցին տպարան և հրատարակեցին «Բանուոր» անունով թերթը։

«Բանուոր»ը ՀՕԿերու պաշտօնաթերթն էր, որու էջերուն մէջ կը հիւրընկալուէին հակամարքսիստ տգեղութիւններ. Հայկական Հարցը (Տաճկահայ Խնդիր) ծաղրանքի ենթարկող ստահակութիւններ. սրճարան-ճաշարաններու մէջ «կարմիր կնունք» և «կարմիր հարսանիք» սարքելու ժամանակավրէպ արարքներ։

Այսպէս, վերոյիշեալ տգեղ դէպքերը վիրաւորեցին հայու զգացումները և ՀՕԿը սկսաւ երերալ։

Երերման և անկման ցնցումները յառաջացան և Հայ Պետական Կարմիր Խաչի մէջ։ ՀՕԿերէն դրդուած զարհուրելի կռիւներու շարքերով՝ քայքայուեցաւ — ճիշդ է ըսել ապականութենէ ազատուեցաւ — Հայ Պետական Կարմիր Խաչը։

ՀՕԿը բռներ էր վայրէջքի ճանապարհը։ Հայաստանի օգնութեան համար ընծայուած գումարները հալեր էին։

«Բանուոր» թերթը սարքաւորուած էր արդիական մեքենաներով։ Հայաստանին ընծայուելիք ամէն օգնութիւն ՀՕԿի ծակ տակառին մէջ թափուելու դատապարտուած էր։ Բայց հայրենակցականներու. Պետական Կարմիր Խաչի և բազմաթիւ ցաւսիրտ հայերու արդար բաղձանքները հասած էին Երեւանի կառավարութեան ականջին, որոնց ի հետեւանք՝ հարկադրաբար առանձին հրամանագրով Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը լուծեց ՀՕԿը, հրացանազարկ ընելով տարակարծութեանց գլխաւոր պատասխանատուները։

* * *

ՀՕԿի պաշտօնական լուծումին յաջորդեց «Բանուորական» ՀՕԿերու գայթակղութիւնը։

«Բանուոր» թերթը դադրեցաւ և մեքենաները աճուրդի դրուեցան։

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ «ՎՈՐՔԸՐՍ ՓԱՐԹԻ»Ի ԿՈՉԸ

Հնչակեան կուսակցութիւնը տեղական «Վորքըրս Փարթի»ի մէջ ձուլելու յետին նպատակով՝ «իրարու հետ գործակցութիւն յառաջացնելու» թաքթիք մը առաջ բերուեցաւ՝ «Վորքըրս Փարթի»ի կողմէ։

Նախապէս ընդունուեցաւ այս նոր փորձարկութիւնը, բայց հետագային անգործնական և վնասակար գտնուելով՝ ինքն իր մէջ քայքայուեցաւ և Հնչակեան կուսակցութիւնը դարձեալ մնաց անխոցելի և հաւատարիմ իր անկախ գործելակերպին։

Հնչակեան կուսակցութիւնը սկզբունքով կ'ընդունէր լուծուիլ Սովետ Հայաստանի մէջ։ Բայց սփիւռքի մէջ՝ տակաւին վաղաժամ էր դիմելու այդ վտանգաւոր քայլին։

Ո՞ւր պիտի մնար Տաճկահայ Դատը, ո՞վ պիտի զբաղէր անով։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ԵՒ ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԻՆ

Կոմինտերնը իրաւամբ կ'ընդունի թէ՝ «Հայկական սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւնը Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատիայի հնագոյն յեղափոխական գնդերից մէկն է»։

1) Իրապէս Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը ծնած է 1887ին, մինչդեռ Ս. Դ. Մեծամասնականները՝ 1898ին, այսինքն՝ 11 տարի ետք։

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը եղած է յեղափոխական, ինչպէս կ'ընդգծէ Կոմինտերնը, որովհետեւ հետեւած ենք գիտական սոցիալիզմին և դիալեքթիկ մաթերիալիզմին. առաջին անգամ Կոմունիստական Մանիֆեսթը (Էրֆուրթի ծրագիրը) Հնչակեան կուսակցութիւնն է թարգմանած։

2) Եթէ Հնչակեան կուսակցութիւնը «իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում գործել է Ռուս Սոց. Դեմ. Բանուորական կուսակցութիւնից առանձնացած», ասիկա չի ժխտեր իր «հնագոյն յեղափոխականի» հանգամանքը։

Ռուսաստանի մէջ գոյացած ռուս, ֆին, էսթոն, լիթուին, լեհ, հրեա սոցիալիստներն ալ գործած են «առանձնացած», «տերիտորիալ», այսինքն իրենց հողին վրայ և պահած իրենց սոցիալիստական և յեղափոխական բնոյթը, ինչպէս հնչակեանները։

Ան իր այդ հանգամանքով միշտ ալ մասնակից եղած է Ռուսաստանի բոլոր յեղափոխական և սոցիալիստական շարժումներուն և բնաւ չէ առանձնացած կամ մեկուսացած շարժումներէն։

3) Եթէ Հնչակեան կուսակցութիւնը «իր շարքերում ընդունած է ազգամիջեան տարրեր՝ Ռուսաստանում և ի մասնաւորի Հայաստանում» ասիկա չի ժխտեր իր հնագոյն յեղափոխական և սոցիալիստական հանգամանքը։

Եթէ «ազգամիջեան տարրեր» ըսելով կը հասկցուի հայ, ապա իրողութիւնը այն է որ Հնչակեանը իր դուռը բաց ձգած է թուրքի, քիւրտի, արաբի, յոյնի, ռուսի, վրացիի առջեւ և երբեմն ալ զանոնք ըրած է շարքային, որովհետեւ դասակարգային պայքարի մէջ բոլոր ազգերը գործակից և շահակից եղած են։ Անոնց շահերը մէկ են, հետեւաբար պայքարն ալ պիտի ըլլար միասնաբար։ Տարբեր հարց է և կուսակցութենէն անկախ՝ երբ օտար ազգային մը՝ խորթ զգացած է ինքզինք գտնել հայ կազմակերպութեան մէջ, ըլլայ լեզուական դժուարութեան կամ տեղական պայմաններու բերումով։

Իսկ եթէ «ազգամիջեան տարրեր» ըսելով կը հասկցուի «տարբեր դասակարգեր» — մանր պուրժուա, պուրժուա, կղեր — ապա պէտք է նկատի ունենալ որ Հնչակեան Ծրագիրը ընդունող ոեւէ դասակարգի պատկանող տարր՝ չի կրնար չընդունուիլ կուսակցութեան մէջ, իբր յեղափոխական, սոցիալիստ և մարտական ույժ։

4) Կոմինտերնը կազմակերպչական տեսակէտէն մեկնելով՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը նմանցուցած է հրեա «Բունդ» սոց. դեմ. կազմակերպութեան, որ միայն հրեաները կ'արձանագրէր։

Այս նմանութիւնը որոշ չափով ճիշդ է, թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը բաղկացած է հայերէ, բայց կը տարբերի «Բունդ»էն այն կէտով, որ «Բունդ»ը սահմանափակուած է միայն Ռուսաստանով, իսկ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր մէջ կ'առնէ աշխարհի ամէն կողմ ցրուած հայութիւնը, եթէ ան կ'ընդունի իր Ծրագիրը, սկզբունքները։

Ասիկա չի ժխտեր հնչակեանի «հնագոյն յեղափոխական, սոցիալիստական և մարտական» հանգամանքը։

Պէտք է շեշտել թէ միջազգային սոցիալիստական կուսակցութիւններու մէջ՝ միայն Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութիւնն է որ արտայայտեր և ներկայացուցեր է ամբողջ հայ աշխատաւորական իրականութիւնը, «հայկական պրոլետարիատի ազգամիջեան միացման սկզբունքը» ինչպէս որ Կոմինտերնը կ'որակէ։ Այդպէս ճանչցած են Հնչակեան կուսակցութիւնը բոլոր «սոցիալիստական միջազգային համագումար»ներու մէջ։

Ի՞նչ է ուրեմն տարբերութիւնը և տարակարծութիւնը Հնչակեան կուսակցութեան և Կոմինտերնի միջեւ։

Կոմինտերնը կ'առաջարկէ որ Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը կազմալուծուի եւ մտնէ իր շրջանի մէջ գտնուող Կոմունիստական կուսակցութեան մէջ։

Իսկ Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'առաջարկէ՝ «իր մուտքը կը պայմանաւորէ Հնչակեան կուսակցութեան ազգամիջեան միացման ամբողջականութեամբ եւ ինքնավար դրութեան ճանաչմամբ»։

Կոմինտերնը նկատի պիտի ունենար որ Հնչակեան կուսակցութիւնը 11 տարի իրենցմէ առաջ կազմակերպուած մարքսիստ կուսակցութիւն է՝ արմատացած և տարածուած հայ զանգուածի մէջ ամենուրեք, հետեւաբար «լուծուելու» առաջարկը չէր կրնար և չի կրնար ընդունիլ։

Կոմինտերնը նկատի պիտի ունենար որ Հնչակեան կուսակցութիւնը 38 տարուան մէջ գրաւած է որոշ դիրք, ձեռք բերած է միջազգային անուն, յաղթահարած է բազմաթիւ արգելքներու և ամէն տեղ կը քարոզէ՝ «Պրոլետարներ բոլոր երկիրներու, միացէ՛ք»։ Ան՝ բոլոր երկիրներու դեմոկրատական, սոցիալիստական և կոմունիստական ույժերուն հետ՝ համագործակցաբար կողք-կողքի պայքար մղած է սուլթանիզմի, ցարիզմի և իմպերիալիզմի դէմ, յանուն աշխատաւոր դասակարգի, յանուն ազգային և կրօնական ազատութեան։

Ինչո՞ւ և ի՞նչպէս պիտի զիջանի լուծուիլ և ձուլուիլ տերիտորիալ — տեղական — ուրիշ կազմակերպութեան մէջ։

Գործակցի՞լ, հասկնալի է, միեւնոյն սկզբունքով, միեւնոյն գործելակերպով, դարձեալ ընդունելի են։

Այնուամենայնիւ բանակցութիւնները կը շարունակուին։ Խզում չկայ։

ՎԵՐԱՔԱՂ ՄԸ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 8-ՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան՝ քաղաքական, մարտական կեանքի ընթացքին ծանօթանալով հանդերձ՝ պէտք կը զգացուի աչքի առջեւ ունենալ նաեւ անոր սոցիալիստական գործունէութեան ընթացքը՝ մինչեւ 1924ի պատասխանատու շրջանը, հոգ չէ թէ կրկնութիւններով, որպէսզի կարելի ըլլայ՝ ըմբռնել անոր կատարելիք դերը եւ բռնելիք դիրքը՝ Սովետական հսկայ կառավարութեան եւ կոմինտերնի առնչութեամբ։

1880ական թուականներուն Կովկասի մէջ կազմուորուած ռուս նարոդնիկները արդէն զօրեղ կնիք դրած էին հայ մտաւորականներուն վրայ, որոնց ղեկավարներն էին Կոստանդին Մամիկոնեան, Յովհ, Մանուչարեան, Սրապիոն Տէր Գրիգորեան։ Ասոնք պայքար կը մղէին ցարիզմի դէմ։ Կը կազմակերպէին գիւղացիական ցոյցեր, ապստամբական փորձեր եւ մանաւանդ տեռորիստական աքթեր տեղական ոյժերուն հետ. շատ զոհեր տուին, եւ զոհեր խլեցին, բայց վերջապէս քայքայուեցան։

1880–1890ական թուականներուն գիւղէն քաղաք թափած անգործները զարկ տուին նորազարթ բուրժուական արդիւնաբերութեան, ստուարացուցին գործաւոր դասակարգին թիւը, եւ նոր ձեւի տակ դրին անոր պայքարի միջոցները։ 1883ին հիմնուեցաւ առաջին ռուս մարքսիստական կազմակերպութիւնը «Աշխատանքի Ազատագրութիւնը» անունով Գ. Վ. Պլեխանովի ղեկավարութեամբ.

1890ական թուականին յայտնի դարձաւ Լենին, նոյն Մարքսեան հայեացքներով, որ աւելի ոյժ եւ թափ տուաւ բանուորական կազմակերպութիւններուն հայ իրականութեան մէջ։

1887 Հոկտեմբերին Ժընեւի մէջ հինգ հայ երիտասարդներ Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեաններու ղեկավարութեամբ կը հիմնեն «Հնչակ» կազմակերպութիւնը հիմք ունենալով Էրֆուրդի ծրագիրը · ուրիշ խօսքով Մարքսի եւ Էնգէլսի 1848ին խմբագրած Կոմունիստական Մանիֆեստը։

Այս նորաստեղծ հայ քաղաքական կուսակցութիւնը կը ձեռնարկէր յեղափոխական գործունէութեան, ձգտելով ազատագրել հայ ժողովուրդը ցարական, սուլթանական եւ շահական եռեակ լուծէն, մեկնելով դեմոկրատական եւ սոցիալիստական սկզբունքներէն։

Հնչակեան գործունէութեան առաջին շրջանը սկսաւ ազգային ազատագրական քարոզչութեամբ եւ ասպատակային խումբեր, տեռորիստական ոյժեր պատրաստելու ծրագրով։

Այդ շարժման ատեն, ռուսահայ գործիչները՝ յանձինս Նազարբէկի, Պալեանի, Ռ. Բէրբէրեանի, Խանազատի, չմոռցան ազգային ազատագրութեան հետ քարոզել նաեւ դասակարգային պայքարը, գիտական սոցիալիզմը։

«Հնչակ», «Գաղափար» եւ «Վերածնունդ» թերթերը հաւատարապէս մարքսեան գիտական սոցիալիզմի սկզբունքները կը տարածէին ռուսահայ եւ թրքահայ գաղութներուն մէջ։

1903–4ին՝ սոցիալիստական թափը աւելի աշխուժացաւ։ Ռուս-Ճափոն պատերազմին՝ ցարիզմը պարտուեցաւ։ Ասոր իբր հետեւանք ցնցուեցաւ անոր գահը եւ յայտնուեցաւ վերին խաւի սնանկ քաղաքականութիւնը։

Բանուորական ցոյցերը եւ գիւղացիական ապստամբութիւնները սոցիալիզմը դարձուցին ժողովուրդի մօտաւոր իտէալը։

* * *

Ցարի բռնակալութիւնը սրուած էր նաեւ հայոց դէմ։

1903ին հայ եկեղեցական կալուածներու եւ դպրոցներու գրաւման պատճառաւ, հայկական ընդհանուր ազգային բնաւորութիւն կրող շարժումներ տեղի ունեցան ցարական կառավարութեան դէմ, ընդհարումներ ոստիկաններու եւ զինուորներու հետ, տեռորներ՝ պետական պատասխանատու պաշտօնեաներու վրայ, ցոյցեր՝ բազմահազար մարդկանց, նոյնիսկ կանանց եւ երեխաներու մասնակցութեամբ, հակակառավարական թռուցիկներու հրատարակութիւն։

Օրաթերթերը եւ պրոշիւրները այն գաղափարը կու տային թէ՝ «յեղափոխութիւնը Ռուսաստանի մէջ այնքան արագ կը զարգանայ, որ տարի մը ետք կը տապալի ցարիզմը եւ կը հաստատուին դեմոկրատական կարգեր»։

Շարժման գլուխ անցած էին ընկերվարականները, ծայրայեղ դեմոկրատները, որոնք ի նպաստ բաղկացուցիչ ազգերու ինքնավարութեան կ'արտայայտուէին։

Ժողովուրդի տրամադրութիւնները թեքուեցան դէպի սոցիալիստները։

Նոյնիսկ տաճկահայ կովկասաբնակ մտաւորականները, ինչպէս՝ Տիգրան Զաւէն, Եսալէմ, իրենց թերթերով եւ յօդուածներով տաճկահայերը կը մղէին դէպի սոցիալիստական բանակ։

ԲԵԿՈՒՄ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1904ին՝ Սոֆիա տեղի ունեցած Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովը՝ նկատի ունենալով բանուորական խլրտումները Կովկասի մէջ եւ սոցիալիստական քարոզչութեան աշխուժացումը, կ'որոշէ համերաշխ գործունէութիւն ունենալ վրաց ֆետերալիստներու եւ ռուս սոց. յեղափոխականներու եւ այլ յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ։

1906ին՝ Դաշնակցութիւնը կը հրատարակէ «Կովկասեան Նախագիծը»՝ ընդառաջելով ստեղծուած պայմաններուն, որով կը հրահանգուի ընկերվարական գործնական աշխատանք։

Թէեւ նախագծի հրատարակումէն ետք՝ կուսակցութեան ներքին պայքարը կը բորբոքի եւ կ'առաջացնէ «Միհրանական Շարժումը», որ դէմ էր սոցիալիստական գործունէութեան։

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԴԻՐՔԸ

Մասնաւորապէս Ս. Դ. Հնչակեան կեանքին մէջ հսկայ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան: Ռուսաստանի և մասնաւորաբար Կովկասի մէջ զօրացեր էին Հնչակեան մասնաճիւղերը: Այդ թափը աւելի զարկ առաւ՝ երբ տեղի ունեցաւ 1903ին Գոլիցինի վրայ կատարուած մահափորձը (Փարամազի գլխաւորութեամբ):

Կուսակցական շարքերը աշխուժացան. Բագուի կազմակերպութեան անդամներուն թիւը այնքան բազմացաւ, որ ստիպուեցան շրջանը երեքի բաժնել՝ Բագու, Սեւ քաղաք, Բալախանի և Բիբի Էյբաթ:

Ալէքսանդրապոլի, Երեւանի և Էջմիածնի հնչակեաններու թիւը քանի մը հազարներու հասաւ:

Բաթումի, Սուխումի, Սեւ ծովու հին մասնաճիւղերը զօրացան և չեղած տեղերը նորերը կազմուեցան:

Հնչակեան՝ Պալքանեան մասնաճիւղերը եւս տարուած էին սոցիալիստական շարժումով. ընդհակառակը Տաճկաստանի մէջ Հնչակեան կազմակերպութիւնները 1896էն ասդին տկարացած էին: Նախ՝ վերակազմեալ շարժումը դէչ կերպով պառակտած էր կուսակցութիւնը, իսկ Դաշնակցութիւնը հնչակեաններուն գործօն դիրքերը գրաւած էր (ինչպէս Սասուն, Մուշ): Հնչակեան կեդրոնը կլանուած էր Ռուսահայաստանով, գրեթէ լքած էր տաճկահայ հարցը:

Պոլսոյ նախկին ուժեղ Հնչակեան կեդրոնը դարձած էր անհատներու կամքի խաղալիք: Սեւ ծովու ափերուն գտնուող քաղաքները միայն որոշ աշխուժութիւն ցոյց կու տային, ան ալ շնորհիւ Ռուսաստանի հետ կատարուած նաւային հաղորդակցութեան:

Փոքր Հայքի նախկին փառահեղ կազմակերպութիւնը կը տարուբերէր վերակազմեալ և սոցիալիստ հնչակեաններու միջեւ:

Հնչակեան կեդրոնը այլեւս չէր ստանար որեւէ նիւթական աջակցութիւն Տաճկաստանէն: Ան կը մատակարարուէր Ռուսաստանի և Ամերիկայի մասնաճիւղերով:

Ամերիկայի «Երիտասարդ Հայաստան»ը կը մղէր ուժեղ սոցիալիստական քարոզչութիւն, իսկ վերակազմեալները ներգրաւած էին ազգային տարրերը:

ՍՈՑԻԱԼ ԴԵՄՈԿՐԱՏՆԵՐՈՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԱՒԵԼՆԱՐ

Պլեխանովի սոցիալ դեմոկրատ կազմակերպութիւնը սերտ յարաբերութիւն ունէր Հնչակեան կեդրոնի հետ, շնորհիւ ռուսահայ մտաւորականներու:

Լենինի կազմակերպութիւնը արդէն իր ծանր տեղը գրաւած էր սոց. դեմ. կուսակցութեան մէջ, մանաւանդ Երրորդ Միջազգայնականի հաստատումով:

Այդ երկու հոսանքները ունէին իրենց ականաւոր հայ անդամները որոնք յարատեւ շփման մէջ էին Հնչակեան կեդրոնի հետ:

Նազարբէկ և Մարօ կը թղթակցէին Լենինի հետ և մտերմական յարաբերութեան մէջ էին:

Ի՞նչ էր Նազարբէկ, Խանազատ, Կասեան, Գրիգոր Վարդանեան տեսակէտը.—

Տաճկահայ հարցէն աւելի՝ պէտք է ոյժ տալ Ռուսաստանի սոցիալիստական, յեղափոխական շարժումին, որու յաղթանակէն կախուած է տաճկահայ հարցին լուծումը:

Ռուս յառաջդիմական տարրերու յաղթանակը կ'ապահովէ տաճկահայ դատի բարեյաջող լուծումը:

Եթէ պարտուի ռուս յեղափոխական շարժումը՝ կ'ոչնչանայ հայ դատը ցարիզմի և սուլթանիզմի լուծին տակ:

Ռուս յեղափոխութեան անկումով կը զօրանայ սուլթանիզմը և անոր թեւ՚ ու թիկունք կանգնած եւրոպական խոշոր պետութիւնները:

Հայկական հարցի թշնամիներն են՝ եւրոպական քաբիթալիզմը որ յայտնօրէն պիտի տկարանայ և պարտուի ռուս յեղափոխութեան յաղթանակով:

Նազարբէկեան թեւը ոյժ տալով ռուս յեղափոխութեան՝ միանգամայն չէր լքեր տաճկահայ դատը:

Ան կ'առաջարկէր բաժնել աշխատանքը: Ռուսահայ հնչակեանութիւնը թող գործակցի ռուս յեղափոխականներուն, ոյժ տայ անոնց, ձուլուի անոնց մէջ:

Իսկ տաճկահայ դատը թող յանձնուի տաճկահայերուն՝ մղելու համար սուլթանիզմի տապալման գործը:

Ռուս և հայ միութեան՝ սոցիալ դեմոկրատ յեղափոխականները՝ նիւթապէս և բարոյապէս զօրավիգ կը դառնան տաճկահայ դատին:

Խանազատի և Նազարբէկի այս տեսակէտին յարեցան նաև Ա. Շաւշանեան, Մուսեան, Ահրիման, Վարպետ, Գրիգոր Վարդանեան և ուրիշներ:

Այս տեսակէտի դէմ արտայայտուողները համաձայն ըլլալով անոնց շատ կէտերուն, կը մնային կողմնակից կուսակցութեան ամբողջականութիւնը և անկախութիւնը պահելուն: Տաճկաստանի մէջ կուսակցական աշխատանքները շարունակելով հանդերձ՝ միաժամանակ կը մասնակցէին արտասահմանի և յատկապէս Ռուսաստանի մէջ տեղի ունեցող բանուորական շարժման՝ ճակատ կազմելով տեղական սոցիալ դեմոկրատներուն հետ, համաձայն ամէն երկրի տեղական պայմաններուն:

Այս տեսակէտը պաշտպանողներն էին Սապահ Գիւլեան՝ «Երիտասարդ Հայաստան»ի խմբագիրը և Ամերիկայի Հնչակեան շրջանի գործիչը. Կովկասէն՝ Սարգիս Ազամիրզեանը (Սաքօ), Ֆլորա և Խաչիկ Վարդանեանները, Յակոբ Ղազարեան (Լազօ). Բաթումի Հնչ. մասնաճիւղի ղեկավարը՝ Սեւ Սանդրօն, նաև Ալէքսանդրապոլի, Բագուի և Սև ծովու ընկերները: Տաճկահայ շրջանէն՝ Արամ Աչըգպաշեան. Պարսկաստանէն՝ Վահան Մարսեան:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ Ե. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ — 1905 ՓԱՐԻԶ

Ներքին պայքարին ելքը պիտի որոշէր 5րդ ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը, որ հրաւիրուած էր Փարիզ՝ 1905ին: Մինչ այդ Նազարբէկի «Վերածնունդը» դադրեր էր. բայց Սապահ Գիւլեանի «Երիտասարդ Հայաստան»ը կը շարունակէր ուժգնօրէն պաշտպանել իրենց թէզը:

Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովի մէջ գրեթէ ոյժերը հաւասար էին։

Բագու, Երեւան, Թիֆլիս՝ կուսակցութեան այդ ամենատուժեղ մասնաճիւղերը իրենց պատգամաւորներն ունէին յանձինս Շաւշանեանի, Ահրիմանի և այլն։

Թէև թիւով հաւասար, բայց ոյժով աւելի թոյլ էին ներկայացուած Նազարբէկեան թեւի հակառակորդները, որոնց գլխուն կանգնած էին Թուրքիոյ գրեթէ բոլոր Մ. ճիւղերը, և կուսակցութեան բոլոր շրջաններու մէջ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող Արամ Աչըգպաշեանը և Պարսկաստանի և Սև ծովու ափերու համակրութիւնը վայելող Յակոբ Ղազարեանը, երկուքն ալ թէև ոչ այնքան պատրաստուած, բայց աւելի փորձառու։

Քանի մը անգամ ժողովի ընթացքին քիչ մնաց որ յաղթանակէր Նազարբէկեան թեւը։

Վերջ ի վերջոյ յաղթող հանդիսացան անոնց հակառակորդները։

Ժողովի ելքը ի նպաստ այս վերջիններուն ապահովելու խնդրի մէջ վճռական դեր կատարեց նաև Սապահ Գիւլեանի «Երիտասարդ Հայաստան»ի մէջ գրած մէկ յօդուածը։ Սապահ ժողովին չէր մասնակցեր, բայց գրած յօդուածը պատգամաւորներու վրայ վճռական ազդեցութիւն ըրաւ։ Նոր կեդրոնական Վարչութեան անդամներ ընտրուեցան Արամ Աչըգպաշեան, Ս. Սապահ Գիւլեան, Համբարձում Պօյաճեան, որ դեռ Թրիփոլի՝ աքսորավայրն էր, բայց մօտալուտ փախուստը արդէն ապահովուած։

Խանազատ՝ Թիֆլիսի ռուս ընկերվարական թերթերու մէջ գրեց քանի մը յօդուածներ. Գրիգոր Վարդանեան և Վարպետ՝ քանի մը կողմնակիցներով անջատուեցան կուսակցութենէն։ Նոյնը ըրաւ նաև Շաւշանեանը՝ իր կողմնակիցներով՝ Երեւանի մէջ. իսկ Ահրիմանը՝ Բագու։

ԱՐԾԻՒ ԽՈՒՄԲԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Կուսակցութեան միութենականութիւնը պաշտպանող մասը՝ գերմարդկային ոյժեր թափեց չքանդուած Մ. ճիւղերը փրկելու, իսկ քանդուածները կրկին վերակազմելու համար։

Ալէքսանդրապոլի և Կարսի ընկերները երեւանցիներու հետ համախորհուրդ՝ դիմեցին «Արծիւ Խումբ»ը Տաճկաստան ուղարկելու համար, որպէսզի ընկերներու մէջ նոր ոգեւորութիւն յառաջացնեն թրքահայ դատի առնչութեամբ, ու յոյսեր ներշնչել երկրէն ներս։

Ռուսաստանէն և Կովկասէն զատ՝ դուրսի ընկերները չանջատուեցան կեդրոնէն։

«Հնչակ»ը որպէս կեդրոնական օրգան՝ քանի մը ճակատներու դէմ կը պայքարէր, պաշտպանելով անկախ գործունէութիւն։

«Հնչակ» կը փաստէր թէ տաճկահայ՝ դատի պաշտպանութիւնը չի նշանակեր լքել սոց. դեմոկրատական սկզբունքը, և կովկասի գործաւորական շարժումներու մասնակցութիւնը։

ԹԻՖԼԻՍԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ 1917 ՅՈՒՆԻՍ 15ԻՆ՝
ԿՈՎԿԱՍԻ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ

Կովկասեան կեդրոնը կը գտնուէր Թիֆլիս։ Անդամներն էին՝ Լոզօն, Ս. Տաշիր, Արշակ Բաքեան (Երկաթ)։

կուսակցութիւնը դարձեալ երկփեղկուելու վտանգին առջև կը գտնուէր։ Մեր ընկերներուն մէջ կային ռուս Սոց. Դեմ. կուսակցութեան՝ Պոլշեւիկեան հատուածին միանալու կողմնակիցներ։

Ուրիշներ կ'ուզէին Սոց. Դեմ. Մենշեւիկեան հատուածին հետ տևական պլոք կազմել. երրորդ խումբ մըն ալ կար որ կ'ուզէր պահել կուսակցութեան անկախութիւնը, բայց հարկ եղած դէպքին՝ այս կամ այն հատուածներու հետ գործակցիլ՝ ըստ հանգամանքներու յարմարութեան։ Կովկասի կեդրոնը կողմնակից էր Մենշեւիկներու հետ համաձայնութեան գալուն։

Քոնֆերանսը բացուեցաւ Թիֆլիսի Քաղաքային Տան սրահին մէջ, 1917ի ամառը, Յունիս 15ին։

Նախագահութեան ընտրութիւնը շահեցաւ մեծամասնութեան կողմը (Գր. Եղիկեան), իսկ փոքրամասն ընդդիմադիրները, որոնց ղեկավարներն էին Տէր և Տիկ. Վարդանեան ամոլները խանգարելու դիմեցին, որ իրենք ալ ձայն ունենան դիւանին մէջ։

Նախագահական կազմի անդամներն էին Ա. Տէր Վարդանեան, Տօքթ. Իսահակեան, Ա. Մատինեան, Ա. Բաբաջանեան։

Նիստը կը դադրեցնեն. ժողովի նախագահ՝ Գրիգոր Եղիկեան ու կեդրոնականի երկու անդամներ՝ Լոզոյի և Տաշիրի հետ խորհրդակցութեան կը նստին. կ'որոշեն փոքրամասնութեան երկու անգամ խօսելու իրաւունք տալ, իսկ մեծամասնութեան՝ մէկ։

Օրակարգի հարցերն էին.—

Ա) Պոլշեւիկներու հետ միանա՞լ, թէ՝ պլոք կազմել Մենշեւիկներու հետ։

Բ) Պատերազմը շարունակե՞լ, թէ՝ խաղաղութեան կողմնակից ըլլալ։

Գ) Կերենսկիի ժամանակաւոր կառավարութեան վստահութիւն տա՞լ, թէ՝ հրաժարականը պահանջել։

Դ) Բոլոր իշխանութիւնը Սովետներուն յանձնե՞լ, թէ՝ սպասել Հիմնադիր ժողովի գումարուելուն և անոր տալիք որոշման։

Ե) Տաճկահայ հարցը լքե՞լ, թէ հետապնդել անոր գործադրութիւնը։

Փոքրամասն ընդդիմադիրները կողմնակից էին Լենինի կուսակցութեան հետ միանալուն, ընդունիլ անոնց պահանջները։ Մեծամասնութիւնը կը բաժնէր մեծ մասամբ ռուս բանուորական, ընկերվարական, մենշեւիկ և ռուս ընկերվարական (Ս. Դ. և Մ. Ռ.) կուսակցութեանց տեսակէտները։ Անոնք կը պնդէին Հայկական Հարցը հետապնդել և պահել կուսակցութեան միութենականութիւնը։

Այս Քոնֆերանսի նիստերէն՝ կուսակցութենէն հեռացան Դոնուշ Շահվերդեան և Վարդանեան ընտանիքը՝ նկատելով որ Քոնֆերանսը դէմ կ'երթայ վրաց մենշեւիկներու սադրանքներուն։

Քոնֆերանսին կը մասնակցէին 68 վճռական ձայներ, փոքրամասնութիւնը ունէր 17 ձայն, իսկ խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցէին Թիֆլիսի մասնաճիւղի վարչութիւնը և կեդրոնի անդամները, որոնցմէ՝ Ս. Տաշիր գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ։ Կը նախագահէր Եղիկեան։

Քոնֆերանսի անդամներ էին նաև Հրանդ Գալիկեան՝ իրաւաբան(*),

(*) Հրանդ Գալիկեան Երեւանի մէջ դատարանի նախագահ էր. ապա եղաւ դատախազ։ Բերիական հալածանքներու՝ տակն Ե. Զօփուրեանի եւ Ժիրայր Միրզախանեանի հետ բանտարկուեցաւ։ Այսօր չկան՝ «Կայծ»եան այդ երեք վեթերանները։

Բագուի ներկայացուցիչներ՝ Արծուիկ, Բալասան Մկրտիչեան և Գուրգէն Ռշտունի։

ԳՐԻԳՈՐ ԵՂԻԿԵԱՆԻ ԵԼՈՅԹԸ

1918 Յունուարին, Բագուի ընկերները հրաւէր կը ստանան Ս. Շահումեանէն որ վերակազմեն Հնչակեան մասնաճիւղը և թերթ հանեն, ամէն օժանդակութիւն ստանալով իրմէ։ Բագուի ընկերները կ՚ընդունին հետեւեալ պայմանով. «Հնչակեան մասնաճիւղերը կը պահեն իրենց անկախ գոյութիւնը»։ 1918 Մարտին, Շահումեան Բագուի կուսակցութեան գլուխը կ՚անցնի։

Հնչակեան Եղիկեան, դժբախտաբար, չկրցաւ և կամ չուզեց ըմբռնել մենշեւիկ վրացիներու անկեղծութիւնը հայերու հանդէպ. իբր Թիֆլիսի Հնչակեան Քոնֆերանսի նախագահ, ընդունակ չեղաւ ըմբռնելու դաւանութիւնը Քոնֆերանսի «փոքրամասնութեան», որոնք աւելի մօտէն կը թափանցէին իմաստը վրաց ազգայնամոլ մենշեւիկներու՝ ընդդէմ Լենինեան քաղաքական գծի և Թիֆլիսի Հնչակեան գործերը սխալ գծերու վրայ դնելով՝ իր շունչը տալու Պարսկաստան, ուր կապուած էր իր վզին պարանը անգլիական հայատեաց ինթելիճընսին։

Բագուի պոլշեւիկեան ղեկավար Ս. Շահումեան՝ քանի մը անգամ կ՚ուզէ զգաստացնել հնչակեան Եղիկեանը, բայց ան չուզեր և չէր կրնար քալել ուղիղ ճամբով։

Եղիկեան՝ պատմութեան առջեւ կ՚արդարանայ միայն իր այն յուշերով, ուր կը խոստովանի իր փոքրութիւնը և Շահումեանի մեծութիւնը։ Իր այդ արդարացումով ան կ՚ոչնչանայ իբր հնչակեան։

Այս եզրափակութիւնը Եղիկեանի համար կ՚արդարանայ իր իսկ գրչին տակ։ Հետեւինք իրեն.

«1918 Մարտի տխուր դէպքերից ետք, երբ Շահումեան իշխանութեան գլուխ անցաւ, մերոնք պաշտպանուած զգացին իրենց։ Հրատարակուեցաւ «Մեր Օրերը» թերթը, խմբագրութեամբ՝ Սահակ Մուրատեանի, որ մի յանդուգն յեղափոխական էր և սպաննուեց՝ Բագուն թուրքերից գրաւելու օրը, երբ գնում էր ճակատ զինուորներին օգնելու՝ որ ճակատից չհեռանան։

Հնչակեան Սմբատ Գարագաշը ուղարկուեց Կովկաս, մի ուրիշ ընկերոջ հետ՝ այդտեղից զէնք փոխադրելու համար Բագու։ Կազմուեց Հնչակեան Գունդը՝ հրամանատարութեամբ Տիգրան Գադանճեանի։ Այս գունդը մասնակցեց Բագուի պաշտպանութեան համար մղուած կռիւներին։

Պոլշեւիկները չէին միջամտում Հնչակեան այս գունդի գործերին՝ որպէս կուսակցութիւն։ Նրանց անկումից ետք էլ՝ մինչեւ Բագուի գրաւումը թուրքերի կողմից՝ գունդը մնաց ճակատում, իր պարտականութեան գլուխը, ապա այնտեղից հեռացաւ միւս գնդերի հետ։

Վերջին անգամ Ս. Շահումեանին տեսայ և նրա հետ ունեցայ երկու մասնաւոր տեսակցութիւններ։ Նա այլեւս չպնդեց որ Բագու հաստատուեմ, ինչպէս պնդել էր Յունուար ամսին՝ իմ Բագու գտնուած ժամանակին։ Ընդհակառակը, նա յորդոր տուաւ իմ Պարսկաստանում մնալը, պայմանաւ որ այնտեղ ջանքեր թափեմ պարսիկ ազգային յեղափոխականների (Միրզա Քուչուկ խանի) ուշադրութիւնը հեռացնել թրքո-գերմաններից և նրանց տրամադրել դէպի Բիչերախովը և ռուսական յեղափոխութիւնը։

Նա ի մէջ այլոց ասաց.

— Բագուն ընկնելու դեպքում մօտ 100.000 հայ կոտորածի կ՚ենթարկուի։ Պետք է ամեն ջանք ի գործ դնել, որպեսզի Պարսկաստանի վրայով թուրքերը Բագուի նահանգը չմտնեն։

Այս բանի համար դուք պետք է աշխատեք Պարսկաստանում։ Մենք այստեղ մեր գործը ունենք, չենք կարող այդտեղ էլ զբաղիլ»։

Եղիկեան կ՚աւելցնէ.—

«Մեր այն տեսակցութեան ժամանակ, նա կրկնեց՝ իր ուրիշ անգամ իսկ ասած հետեւեալ բառերը.

«Պոլշեւիկ լինելով հանդերձ, ես հայ եմ»։

«Ճիշդ է,— կ՚աւելցնէ Եղիկեան,— նա պոլշեւիկ լինելով հանդերձ, լաւ հայ էր»։ («Հայրենիք», 1939, թիւ 3, «Իմ Յուշերից» — Եղիկեան)։

Թիֆլիսի Քոնֆերանսի ձախաւեր որոշումը Եղիկեանի նախագահութեամբ չակուեցաւ 1918 Մայիսին։ Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը Արշակ Բաբեանի (Ա. Երկաթ) նախագահութեան տակ՝ դէմ արտայայտուեցաւ Հայաստանի՝ Ռուսաստանից բաժանման հարցին։ Ան իր պաշտօնական յայտարարութեան մէջ կ՚ըսէր.

«...Թէ չի կամենում հայերի ճակատագիրը անջատուած տեսնել Ռուսաստանի ճակատագրից, որովհետեւ նոյն օրերին իշխանութիւնը գտնւում էր պոլշեւիկների ձեռքին, պարզ էր ուրեմն, որ Հնչակեան կեդրոնը չէր կամենում բաժանուել պոլշեւիկներից, հակառակ 8—9 ամիս առաջ Թիֆլիս կայացած կուսակցական Քոնֆերանսին։

Մենշեւիկեան հատուածի հետ հնչակեանների կապը կտրուել էր Թիֆլիսի քաղաքային ընտրութիւնների օրերին։ Մոսկուայում գումարուած նախապարլամենտական ժողովում՝ հնչակեան ներկայացուցիչ Արշակ Բաբեանը՝ արտայայտուեց ի նպաստ ձախակողմեան ընկերվարականների՝ պոլշեւիկների տեսակէտին։

«Վրաստանի անկախութիւնը յայտարարուելուց յետոյ... հնչակեանները ընդդիմադիր դարձան վրաց մենշեւիկ կառավարութեան»։ («Հայրենիք», 1939 փետրուար, «Հնչակեանները եւ Պոլշեւիկները» — Գրիգոր Եղիկեան)։

Այսպէս, ուրեմն, իր ցանած սերմին արմատները հանուած էին Թիֆլիսի Քոնֆերանսէն՝ ամիսներ ետք։

ԵՂԻԿԵԱՆ՝ ԻՆՔՆ ԻՐ ԴԱՏԱԽԱԶԸ

Թիֆլիսի Հնչակեան Քոնֆերանսի նախագահ՝ հակահայ վրաց մենշեւիկներու դաշնակից Եղիկեան կը հասնի Բագու, իր թոյնը ներարկելու ուրիշներուն։ Ան կը գրէ.—

«Բիբի Էյբաթում (Բագու) մօտ երկու հազար ժողովրդի առջեւ խօսեցի մեր կուսակցութեան վերաբերմունքի մասին դէպի օրուան կառավարութիւնը (Բագուի՝ պոլշեւիկեան), դէպի պատերազմը, քննադատեցի Լենինի արկածախնդրութիւնները։

Ներկայ էին մենշեւիկները, դաշնակցականները, ռուս սոցիալ յեղափոխականները, որոնք ինձ ուժ տուին»։

Եղիկեան կը շարունակէ.—

«1918 Յունուարին, Բագուի ընկերները ինծ յայտնեցին թէ Շահումեան խոստանում է ամէն տեսակ նիւթական և բարոյական աջակցութիւն անել մեզ, որպէսզի Բագւում թերթ հանենք և Հնչակեան մասնաճիւղը վերակազմենք։ Ես յայտարարեցի, որ ուրիշ կուսակցութեան հայթայթած դրամով թերթի խմբագիր չեմ դառնար։ Ընկերներս իմ կարծիքից չէին։

«Երկրորդ տեսակցութիւնը կայացաւ Շահումեանի պաշտօնատունը։ Նա ինծ առաջարկեց իր կառավարութեան ներկայացուցիչը լինել Պարսկաստանում։ Ես մերժեցի, առարկելով թէ՝ իրենց կուսակցութեան արածները դիւր չեն գալիս ինծ»։

Շահումեան սրդողած, կ'ըսէ.—

«Մարքսիստ համարուածներդ, որ պարծենում էք թէ տարիներով ընչազուրկների համար էք աշխատել, խուսափում էք այժմ աշխատելու ի նպաստ նոր ընչազուրկների ազատագրութեան. դուք որ աւելի լայն ասպարէզ ունիք, շնորհիւ նրա՝ որ կառավարութիւնը Ռուսաստանում մեծ մասամբ մեր ձեռքն է գտնւում: Եւ այդ բաւական չէ, քննադատում էք մեզ, մեղադրում հազար տեսակ սխալների մէջ, ասում էք, որ մեզ շրջապատել ենք բախտախնդիրներով: Տեսնում էք, որ մի ընդարձակ երկիր կառավարելու եւ յեղափոխական պայքար միջազգային հզօր դրամատիրութեան դէմ մղելու համար՝ մեզ մարդիկ են հարկաւոր: Ձեր նմանները չեն գալիս: Մենք էլ տեղ ենք տալիս եկողներին՝ առանց ընտրութեան, որովհետեւ ժամանակ չունինք ընտրելու...: Ժամանակին, երբ մեր իշխանութիւնը կ'ամրանայ, ամենախիտ ընտրութիւն կը հաստատենք եւ մեր շարքերը կը մաքրենք անբաղձալի տարերից:

«Եթէ մեր գործերը վատ ընթանան՝ մեղաւորները ձեզպէսներն են եւ ո՛չ մենք: Մենք անում ենք աւելի՝ քան կարելի է: Մեզ շրջապատում են շատ բախտախնդիրներ, գուցէ եւ պարզ ոճրագործներ. նրանք կիսում են մեր իշխանութիւնը եւ յաճախ վատ ազդեցութիւն անում բանւորների վրայ: Նրանք ստիպում են մեզնից անտեղի պահանջներ անելու եւ մենք պարտաւորւում ենք նրանց պահանջները բաւարարել: Այո՛, երբեմն մեզ մղում է ամբոխը այնտեղ, ուր մենք չենք կամենում, բայց պարտաւորւում ենք գնալ»:

Եղիկեան կ'աւելցնէ.

«Նրա ասածների մէջ որոշ ճշմարտութիւններ կային»։

Այս գոհար խօսքերը լսող Եղիկեանը՝ տեսէք ինչպէս կը վերջացնէ իր յօդուածը.

«Իրարմից բաժանուեցինք. չեմ կարող չխոստովանիլ որ ամենալաւ յիշողութիւններ ունեմ թէ՛ Շահումեանի, թէ՛ Ջափարիձէի, թէ՛ Ազիզբէկովի և թէ՝ միւս՝ նրանց հետ նահատակուած պոլշեւիկների մասին, որոնց պատահել եմ և տեսել իրենց աշխատանքի օրերին»։

Լսեցէք թէ Եղիկեան ինչպէս կը ներկայացնէ անգլիացիներու ձեռքով գնդակահարուած հերոսները.

«Շահումեանի կառավարութիւնը ընկաւ, նա բանտարկուեց իր ընկերներով։ Բագուի գրաւման օրերին փախաւ անդրկասպեան երկիր, ուր և սպանուեց իր քսանհինգ ընկերների հետ»։

Այսքա՞ն միայն, ո՞վ, ինչպէ՞ս նահատակեց այդ հերոսները...։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ 8ՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ 1924. ԱԹԷՆՔ

1913ի 7րդ Պատգամաւորական Ժողովէն ասդին, 11 տարիներ անցած էին։ Որքա՜ն փոխուած էր միջազգային և հայ կեանքը։ Հայաստանը երկու դրօշով յայտնաբերուած էր։

Հնչակեան կուսակցութիւնը իր սեղանին վրայ շատ օրակարգեր ունէր. իր ծոցին մէջ բազմաթիւ և բազմատեսակ պղտոր ալիքներ անցած էին։

Պէտք էր ամփոփուիլ, պատրաստուիլ և շարունակել նորանոր դիրքեր գրաւել՝ յանուն գերագոյն նպատակի՝ Սոցիալիզմի վերջնական յաղթանակին և Տաճկահայաստանի ազատագրումին։

Օրուան ղեկավարներն էին, Մուրատեան, Նազարբէկեան, Սապահ Գիւլեան, Անդրանիկ Կէնճեան, Մարօ, Խանազատ, Գարբիկեան, Վարագդատ, Դաւիթ Պէկ, նորերէն՝ Վ. Իչգալըցեան, Ս. Բարեան, Յ. Պօղոսեան, Վ. Մօրլեան, Արտէմիոս, Տոքթ. Մանուէլ Պաղտասարեան, Վահան Զէյթունցեան և այլն։

«Հօկ»երը ոչ միայն կ'աղմկէին հրապարակը, այլ ահեղ հարուածներով կը փորձէին ջլատել Հնչակեան կողմին։ Նոյնը կ'ընէին և Խորհր. Հայաստանի ղեկավարներէն՝ Կասեան, Միասնիկեան և Աշոտ Յովհաննիսեան։ Նազարբէկեան կ'աշխատէր կուսակցութիւնը թեքել դէպի ռուսական սոցիալ դեմոկրատներու կողմը։ իսկ Սապահ Գիւլեան կը պաշտպանէր Հնչակեան գործելակերպի անկախութիւնը։

Ամերիկեան Կոմկուսի և «Վօրքըրս Փարթի»ի հանդէպ Հնչակեան դիրքաւորումը, կը սպառնար պառակտել Մայր կուսակցութիւնը։

Արեւմտեան Եւրոպայի գործակալները, Վերակազմեալ, Ռամկավար և Դաշնակցական ղեկավարները կ'ուզէին լճացնել, քայքայել Հնչակեան կուսակցութիւնը։

Դժբախտաբար Կոմինտերնը (Գ. Միջազգայնական) միջոցներ չունէր ուսումնասիրելու հայկական միջավայրը, Հնչակեան կուսակցութեան դիրքի ուղղամտութիւնը և տեղական պայմաններուն յարմարումի իրաւացիութիւնը։

* * *

Ահա այս պայմաններու ընթացքին Կուսակցութեան պատգամաւորները կը հասնին Աթէնք, ուր տեղի պիտի ունենար 8րդ Համագումարը։

Օրակարգի հարցերը բազմաթիւ կողմեր ունէին, ներքին և արտաքին։

1924 Նոյեմբերին կը բացուի Ժողովը, որ անաչառ քննութեան ու դատաստանի ենթարկելով Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութեան 38 ամեայ բեղմնաւոր գործունէութիւնը, հասու այն եզրակացութեան թէ՝ ան եղած է ժամանակի տուեալ պայմաններու համաձայն՝ յեղափոխական, մարքսիստական և ներշնչուած այդ տուեալներով՝ ընթացած է այդ ուղղութեամբ։

Եթէ եղած են գաղութային շրջաններ, ուր այս իրողութիւնները չեն կրցած ցայտուն կերպով ցուցադրել, այդ հետեւանքն է եղած տեղական, քաղաքական ու ընկերային բարդ հարցերու աննպաստ դասաւորումներուն և անյաջող պայմաններուն։ Երեւոյթ մը՝ որ ոչ մէկ կշիռ և ազդեցութիւն կրնայ ունենալ Կուսակցութեան ընդհանուր փաստին և դատումին վրայ։ Այդ շրջանին գլխաւոր խօսնակներն էին Սեդրակ Քարեան, Վ. Իչգալեցեան, Բնակունին, Քիւփելեան, Մօրլեան և Նազարբէկ, որոնք կը հակառակէին Սապահին։

Պատգամաւորական Ժողովը կ'ունենայ մէկ նախապատրաստական և 3 պաշտօնական ժողովներ։ Վերջին նիստին Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ կ'ընտրուին հետեւեալները.— Վահագ Իչգալեցեան, Սեդրակ Քարեան, Դաւիթ Պէկ, իսկ փոխ անդամներ՝ Նազարբէկ և Յ. Պօղոսեան։ Բացակայ եղած են Կովկասի և Պարսկաստանի ներկայացուցիչները։ Ժողովը բուռն կերպով կը դատապարտէ Գ. Եղիկեանը։ Նազարբէկի խիստ ձախակողմեան գիծը կը քննադատէ և վերապահ կը գտնուի իր հանդէպ։ Կը քննադատուի նաև Սապահ Գիւլեան, որ թէեւ ներկայացուցիչ կը նշանակուի Մոսկուա, երթալ և բանակցութեան մտնել Գ. Միջազգայնականի հետ, բայց չի կրնար երթալ, որովհետեւ միւս ընկերները դէմ կը կենան իր երթալուն։

Այդ օրերուն Փարիզ կը գտնուէին Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչները՝ Ս. Փիրումեան և Արամայիս Երզնկեան, որոնք շատ կ'աշխատին, որ Սապահ Գիւլեանի Մոսկուա երթալը յաջողուէր։

Անոնք ուսումնասիրելով Հնչ. կուսակցութեան՝ սփիւռքի մէջ ունեցած առողջ դիրքն ու թաքթիքան, համաձայն կը գտնուին որ Սապահ Գիւլեան ներկայանայ Մոսկուայի Գ. Միջազգայնականի կենտկոմին և փոխել տայ նախկին որոշումը, որով կ'ընդդիմանային Հնչ. կուսակցութեան անկախ գործունէութեան և կը պահանջէին որ ձուլուէին համայնավարներու մէջ։

(Արդէն կեանքն եկաւ ցոյց տալու, որ անիմաստ էր ձուլուիլ ամերիկեան և այլ համայնավար կուսակցութեանց մէջ. պատմութիւնը ի նպաստ Հնչակեան թէզին իրաւունք տուաւ մինչեւ այսօր։)

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ, ՄԻԱՑԷ՛Ք

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 1, 1925 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 2, ՓԱՐԻԶ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Կեդրոնական Վարիչ Մարմիններուն, Գործադիր Յանձնախումբերուն, մասնաճիւղերուն և ընկերներուն.

ՍԻՐԵԼԻ ԸՆԿԵՐՆԵ՛Ր,

Զափազանց պատասխանատու շրջան մըն է, որ կը բոլորենք։ Ազգային և միջազգային այլազան ու հրատապ խնդիրներ՝ դիզուած ու լեռնացած, իրենց անմիջական լուծումը կը պահանջեն։ Այդ խնդիրներու նպաստաւոր կամ աննպաստ լուծումը մեծապէս պիտի ազդէ միջազգային բանուորութեան դրութեանը վրայ ընդհանրապէս, հայ աշխատաւորութեան ճակատագրին վրայ՝ մասնաւորապէս։ Իսկ այդ լուծման սա կամ նա ձեւը տալու գործին մէջ՝ որպէս յեղափոխական մարքսիստներ, կատարելիք դեր մը և պարտականութիւններ ունինք, որոնք անչափելի են իրենց խորութեամբն ու տարողութեամբը։ Եթէ ընկերային յեղափոխութեան յաղթանակը՝ մեր դարաւոր ու անհուն տառապանքներուն և զրկանքներուն վճռական ու արմատական եղանակով մը վերջ տալու միակ միջոցն է, ապա ուրեմն այդ յաղթանակը փութացնելու ու ձեռք բերելու համար պարտաւոր ենք ընել այն՝ ինչ որ հնարաւոր է մարդկօրէն։ Եթէ Խ. Հայաստանը մեր նպատակի իրականացումն է, ապա ուրեմն այդ փաստն ու իրողութիւնը մեր ուսերուն վրայ կը դնեն այնպիսի նուիրական պարտականութիւններ, որոնք լիապէս և անթերի կատարելու համար պարտաւոր ենք լարել մեր ճիգերը, բազմապատկել մեր ջանքերը և մէկդի դնել զանոնք, ջլատելու և ապարդիւն դարձնելու բնոյթ ունեցող բոլոր պատճառները անխտիր։ Եթէ Խ. Հայաստանը մեր յոյսերուն միակ կռուանն է, այդ կռուանը օր քան զօր ամրացնելու համար անհրաժեշտ է դրական ու գործնական աշխատանքի լծուիլ։ Եթէ Խ. Հայաստանը մեր գոյութեան ու փրկութեան միակ խարիսխն է, ապա ուրեմն զայն ո՛չ միայն անխորտակելի, այլեւ պատկառելի դարձնելու համար ծով ընելիքներ կան, որոնք խօսքէն աւելի գործ կը պահանջեն։ Եթէ Խ. Հայաստանը մեր պահանջները բաւարարելու և մեր իրաւունքները արժեցնելու կոչում ունեցող գլխաւոր ազդակն է, ապա ուրեմն զայն հզօր ու անխորտակելի դարձնելու ջանադրութիւնը պէտք է գերիվեր հանգամանք մ'ունենայ մեր մէջ։

Կեդրոնական Վարչութիւնը լիովին կը գնահատէ այս պերճախօս իրողութիւնները և օրուան կացութիւնը ու համապատասխան քայլերով պիտի ընթանայ այն ուղիէն, որ գծուած է մեր հիմնական սկզբունքով ու աշխարհայեացքով՝ յեղափոխական մարքսիզմով։

Մեր աշխատանքի արդիւնաւոր ըլլալը սակայն պայմանաւորուած է շրջաններու և ընկերներու ցոյց տալիք դրական վերաբերմունքով։ Մեր Կուսակցութիւնը մօտաւոր անցեալին մէջ հնարաւորութիւն չունեցաւ բոլոր շրջաններու գործունէութիւնը ներդաշնակօրէն օղակաւորել ու վարել։ Ընդհակառակը, յաճախ եղան հակասութիւններ ու խաչաձեւումներ, որոնք ջլատում, կազմալուծում և բարոյալքում յառաջացուցին մեր շարքերուն մէջ։ Իրողութիւններ, որոնք բոլորովին անհաշտելի են քաղաքական կուսակցութեան մը ո՛չ միայն հմայքին, այլեւ գոյութեան հետ։ Այսօր բոլոր այդ անպատեհութիւններու առաջքն առնելու համար՝ մեր տեսակէտները յստակ կերպով գծուած են և Կեդրոնական Վարչութիւն մը ընտրուած է՝ մեր Կուսակցութեան հաւաքականութիւնը ներկայացնելու և բոլոր շրջանները ղեկավարելու և հսկելու համար։ Պատգամաւորական Ժողովի գլխաւոր որոշումները և քուէարկած բանաձեւերը ստորեւ կու տանք։ Վստահ ենք թէ մեր գիտակից, պարտաճանաչ և անձնուէր բոլոր ընկերները անյապաղ կ'անցնին ներգործական աշխատանքի և զօրավիգ կը հանդիսանան Կեդրոնական Վարչութեան, որպէսզի ան արդարացնէ իր վրայ դրուած յոյսերը և կարենայ անթերի կատարել իր բոլոր պարտականութիւնները, որոնք պատմական են, նուիրական ու անյետաձգելի։

ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՈՒՄ Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆՑԵԱԼ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ

8րդ ընդհ. Պատգամաւորական ժողովը՝ անաչառ քննութեան ու դատաստանի ենթարկելով Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 38 ամեայ բեղմնաւոր գործունէութիւնը, հասաւ այն եզրակացութեան թէ՝ ան եղած է ժամանակի տուեալ պայմաններու համաձայն, յեղափոխական—մարքսիստական և ներշնչուած մարքսիստական սկզբունքներուն մարմին տալու առաջադրութիւններէն։ Եթէ եղած են գաղութային շրջաններ, ուր այս իրողութիւնները չեն կրցած ցայտուն կերպով հանդէս գալ, այդ հետեւանքն է եղած տեղական՝ քաղաքական և ընկերային բարդ հարցերու աննպաստ դասաւորումներու և անբարեյաջող պայմաններու. բան մը, որ ոչ մէկ կշիռ ու ազդեցութիւն կրնայ ունենալ ընդհանուր փաստին ու դատումին վրայ։

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՆԴԷՊ Գ. ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆԻՆ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ հաւատարիմ ու հետեւողական իր 38 տարիներէ ի վեր որդեգրած ու հետապնդած յեղափոխական-մարքսիստական սկզբունքներուն և գաղափարապաշտութեան, անվերապահ համակրողի դիրք կը բռնէ հանդէպ Գ. Միջազգայնականին։ Եւ սակայն նկատի ունենալով հայ ժողովուրդի ստուար մէկ զանգուածի եղերական ու հալածական վիճակը, իր ապրած օտար երկիրներու մէջ նոյնիսկ քաղաքացիական տարրական իրաւունքներէն զրկուած ըլլալու հանգամանքը, այդ երկիրներէն արտաքսուելու սպառնալիքն ու վտանգը և ապաստանարան մը չգտնելու պարագան և նկատի ունենալով գաղութներու հայ աշխատաւորութիւնը՝ որպէս ամբողջութիւն, անղեկավար չձգելու և անոնց մէջ՝ ազգայնական կուսակցութիւններու կողմէ, Խ. Հայաստանի դէմ ըլլալիք ձեռնարկներու խմորումներուն դէմ արգելք հանդիսանալու անհրաժեշտութիւնը, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը կը պահէ իր հաւաքական կազմն ու գոյութիւնը և ազգամիջեան կազմակերպչական դրութիւնը։ Ան՝ կը գործէ որեւէ երկրի մէջ լէկալ գետնի վրայ և իր գործունէութիւնը կը կեդրոնացնէ հայ աշխատաւորութեան մէջ մարքսիստական գաղափարները տարածելու, համաշխարհային ընկերային յեղափոխական կենդանի մէկ թեւը եղող Խ. Հայաստանը ամէն կերպ զօրացընելու և այս կերպով միջազգային ընկերային յեղափոխութեան յաղթանակին իր զոհողութեան ու պարտականութեան բաժինը բերելու աշխատանքին մէջ։

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՆԴԷՊ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

Նկատելով որ Խ. Հայաստանը մեր կուսակցութեան 38 տարիներէ ի վեր հետապնդած նպատակի իրականացումն է, որ ան կը կազմէ գլխաւոր կռուանը մեր բոլոր յոյսերուն, ցանկութիւններուն և առաջադրութիւններուն և իրական ու պաշտօնական ներկայացուցիչն է հայ աշխատաւորութեան հաւաքականութեանը, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը անվերապահօրէն կը կանգնի Խ. Հայաստանի կողքին, կը ջանայ ամէն միջոցով ու եղանակով սատարել անոր բարգաւաճումին ու վերաշինութեանը և կապել գաղթահայ աշխատաւորութիւնը բարոյական, գաղափարական ու նիւթական կապերով Մայր Հայրենիքին։

ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ԾՓՈՒՆ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ

Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը վերագնահատութեան ենթարկելով Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 38 տարուայ գործունէութիւնն ու ձեռք բերած արդիւնքը և նկատի առնելով ստեղծուած ընկերային ու քաղաքական նորագոյն պայմանները, կ՚որոշէ՝ հոգեւին նուիրուիլ Խ. Հայաստանը ծաղկեցնելու և զայն՝ աշխարհի չորս կողմերը ցրուած տարանդական հայ աշխատաւորութիւնը իր մէջ ամփոփելու վիճակին հասցնելու նուիրական աշխատանքին։

ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԵՒ ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը, հետեւողական իր սկզբունքներուն և աշխարհայեացքին, դէմ է որեւէ Համագումարի, որուն ուղղութիւնն ու ոգին չեն համապատասխաներ Խ. Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականութեանը և հետեւաբար դէմ են հայ աշխատաւորութեան շահերուն։ Համագումար մը այն ժամանակ միայն օգտակար և նպատակայարմար կրնայ նկատուիլ և հետեւաբար արժանանալ մեր աջակցութեանն ու մասնակցութեանը, երբ կը նախաձեռնուի Խ. Հայաստանի կողմէ, առանց որուն համահայկական որեւէ հարց լուծում չի կրնար ստանալ։

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՅԼ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը պիտի աշխատի ամէն կերպ հասկացողութիւն և համագործակցութիւն ստեղծել այն կուսակցութիւններուն հետ, որոնք իր հիմնական սկզբունքներն ու աշխարհայեացքը ունին։ Կը մերժէ ընդհանուր և մասնակի որեւէ գործակցութիւն այն կուսակցութիւններու և կազմակերպութիւններու հետ, որոնք պայքար կը մղեն և բացասական դիրք բռնած են Խ. Հայաստանի դէմ։ Խ. Հայաստանի դէմ պայքար չի մղող կազմակերպութիւններու հետ տեղական գործակցութիւններն ալ ենթակայ են կեդրոնի կանխորոշ հաւանութեանը։

ԾՐԱԳԻՐ-ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

Պատգամաւորական ժողովը՝ երկար վիճաբանութիւններէ ետք, որոշեց յանձնարարել նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան, որպէսզի ընդհանուր ծրագիր մը և հիմնական կանոնագիր մը մշակէ անխտիր բոլոր շրջաններուն պարտադիր, առաջնորդ ունենալով Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան ծրագիրը՝ հիմնուած յեղափոխական մարքսիզմի վրայ և Պատգամաւորական ժողովի քուէարկած որոշումներն ու բանաձեւերը։ Ծրագիրը մշակելէ յետոյ՝ պէտք է ենթարկել շրջաններու վերանկատողութեան և ըստ այնմ հրատարակել։

ՄԱՄՈՒԼ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Պատգամաւորական ժողովը՝ քննելով կուսակցական մամուլի և գրականութեան հարցը, որոշեց.—

Ա) Ամէն գնով հրատարակել «Հնչակ»ը՝ Կեդրոնական Վարչութեան հա-

կակշռին ներքեւ, որպէս կեդր. օրգան Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան։

Բ) Հնարաւորութիւն ստեղծել տեղական օրգաններ ունենալու համար՝ գլխաւոր շրջաններու մէջ (Ամերիկա, Եգիպտոս, Պուլկարիա, Սուրիա, Ֆըրանսա, Յունաստան, Պարսկաստան, Կովկաս եւ այլն)։

Գ) Նախաձեռնել Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան պատմութեան հրատարակութեանը եւ լրացնել զայն երկու տարիէն, կուսակցութեան 40 ամեայ գործունէութեան տարեդարձի հանդիսակատարութեան ժամանակ հրապարակ բերելու համար։

Դ) Զարկ տալ մարքսիստական գրականութեան տարածումին, այս ուղղութեամբ պատրաստուած հեղինակութիւններն ու թարգմանութիւնները հրատարակելով կամ անոնց հրատարակութեանը նիւթապէս եւ բարոյապէս սատարելով։

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՈՅԺԵՐՈՒ ՄԵԿՏԵՂՈՒՄ

Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը կը յանձնարարէ նորընտիր կեդրոնական Վարչութեան, Ս. Դ. Հնչակեան դրօշին տակ համախմբել եւ գործակցութեան հրաւիրել բոլոր մարքսիստ մտաւորականները, աշխատիլ նոր սերունդ մը պատրաստել մարքսիստական առողջ գաղափարաբանութիւնով դաստիարակուած ու կրթուած։

Սիրելի ընկերներ, մեր տեսակէտները ճիշդ են, սկզբունքները՝ շքեղ ու նուիրական եւ առաջադրութիւնները՝ գեղեցիկ. բայց զանոնք կեանքի մէջ կիրարկելու եւ արժեքաւորելու համար դրական աշխատանք եւ կենդանի գործ պէտք է։ Այլապէս անոնք ո՛չ միայն առաւելութիւն մը չեն տար մեզի, այլեւ անհամեմատօրէն կը բազմապատկեն մեր պատասխանատուութիւնները։ Բաւական չէ ճշմարտութիւններ հրապարակել-յայտարարելը. կա՛մ պէտք է զանոնք արժեցնելու համար անհրաժեշտ եղող կամքն ու կորովը ի յայտ բերենք եւ կա՛մ՝ ուրիշ ազդակներու հանդէս գալուն արգելք չի հանդիսանալու միջոցներուն վրայ մտածենք։ Եթէ մենք հասարակաց նպատակի մը լաւագոյն կերպով ծառայելու համար մեր անհատական ճիգերն ու կարողութիւնները խառնած եւ կեդրոնացուցած ենք կուսակցութեան մէջ, անոր կենսունակութիւնն ու արժէքը իր անդամներու ցոյց տուած գիտակցութիւնովը, զոհողութեան ոգիովը եւ կարգապահութիւնովը կը չափուի։ Ամէն ընկեր լաւ պիտի ըմբռնէ թէ՝ իր որեւէ մէկ արարքը անխուսափելիօրէն կ՚անդրադառնայ կուսակցութեան ընդհանուր կազմակերպութեան վրայ։ Վստահ ենք թէ մեր բոլոր ընկերները լրջօրէն կ՚անդրադառնան այս իրողութիւններուն եւ հոգիէն կը փարին գործին։ Յեղափոխական մարքսիստը իւրայատուկ առաքինութիւններ ունի։ Ամէն հնչակեան պարտաւոր է այդ առաքինութիւնները իրենց կատարելութեանը հասցնել եւ իրենց բոլոր ատակութեամբը նետել նժարին այն կողմը, ուր ընկերային յեղափոխական ազդակները կեցած են։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ 9ՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ 1934 ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ, ՄԱՐՍԷՅԼ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

8րդ Պատգամաւորական ժողովը թէեւ հնարաւորութիւն ստեղծեց բոլոր շրջաններու գործունէութիւնը ներդաշնակ դարձնել, սակայն կարգ մը ղեկավարներ, որոնք դժգոհ մնացին 8րդ Պատգամաւորական ժողովի մէջ քուէարկուած գործելակերպէն, ընդգրկեցին տարբեր ուղի եւ որդեգրեցին հակառակ գործունէութիւն , Փարիզ հրատարակուող «Նոր Երկիր» թերթով եւ բերանախօս ունենալով Գր. Եղիկեանը։

Անոնք՝ իրենց հակակուսակցական հակումներու պատրուակը կը հիմնէին ՀՕԿի եւ Կոմկուսի ընդգրկած հակահնչակեան ելոյթներուն վրայ, որ թափ եւ մղում տուած էր Կոմկուսի քարտուղարներ՝ Միասնիկեանի եւ Աշոտ Յովհաննիսեանի անտրամաբան քննադատութիւններէն։

Միասնիկեան գրած էր.— «Շատ չանցած, Սապահների եւ Եղիկեանների դիակների վրայով Հնչակեան բանուորներն ու գիւղացիները դէպի Գ. Ինթերնացիոնալ պիտի գան»։

Աշոտ Յովհաննիսեան գրած էր.— «Հնչակեան եւ Դաշնակց. կուսակցութեանց արկածախնդրական գործերուն արդիւնքն են հայկական կոտորածները»։

Հնչակեան Կեդրոնական Վարչութիւնները միշտ կապ պահելով Գ. Միջազգայինի եւ Կոմինտերնի հետ, կը ձգտէին սփիւռքի եւ հայրենիքի կուսակցական գործելակերպը միեւնոյն դրոշմով օժտել, այսինքն՝ մարքսեան յստակ հիմունքներով ղեկավարուիլ։

Հնչակեան պաշտօնական մարմինները միեւնոյն ատեն կը մոռնանըչէին թէ տակաւին լուծուած չէ տաճկահայ դատը, թէ տաճկահայը տակաւին զրկուած է իր հայրենական օճախէն եւ կ՚ապրի անհող եւ անհայրենիք, տարտղնուած օտար հորիզոններու տակ, ենթակայ ձուլուելու եւ անյայտանալու սպառնալիքին, որով՝ դասակարգային պայքարը շարունակելով բոլոր երկիրներու պրոլետարիատին հետ, ան սահմանած էր մնալ ինքնուրոյն եւ անկախ դիրքի մէջ կարենալ հետապնդելու համար Թուրքիոյ եւ այլուր ունեցած զուտ հայ ազգային իրաւունքները։

Ասոր հակառակ՝ Կոմինտերնը իր պաշտօնական գրութեամբ կը պահանջէր։—

«Յօդ. Բ.— Հնչակեան բոլոր կազմակերպութիւնները պէտք է ձուլուին տերիտորիալ (տեղական) Կոմկուսի մէջ։

Յօդ. Գ.— Ամերիկայի հնչակեանները պէտք է ձուլուին ամերիկեան «Վորքըր Փարթի» կազմակերպութեան մէջ։»

Եղիկեանի հակահնչակեան խմբակը՝ այդ երկու յօդուածները պատրուակ բռնելով կ՚ամբաստանէր Սովետ Միութիւնը, իբր բռնակալական ռեժիմով կառավարուող պետութիւն մը, իւրացնելով Թրոցկիի խօսքը թէ՝ «Ռեժիմներու ամէնէն վատթարը՝ Ռուսաստանի մէջ տիրող ներկայ ռեժիմն է»։

Եղիկեանի խմբակը կը հիմնուէր հաւատուրաց մարքսիստ Կաուցկիի խօսքերուն, որ հրապարակով կը դատապարտէր Սովետական բռնապետութիւնը և կը քարոզէր ապստամբիլ անոր դէմ։

Հնչակեան օրգանները՝ «Հնչակեան Մամուլ»՝ Փարիզի մէջ, «Երիտասարդ Հայաստան»՝ Ամերիկայի մէջ, բուռն յօդուածներով կը դատապարտէին և կը հարուածէին այս նոր հերձուածը (ինչպէս էր 1896ի Վերակազմեալ Հերձուածը) որ իր սնունդը կը ստանար Դաշնակցութենէն և անգլ. Ինթելիճէնս Սերվիսէն։

Այլեւս հասած էր ժամը գումարելու 9րդ Պատգամաւորական Ժողովը՝ լեզու գտնել Գ. Միջազգայինի հետ, պահելով Հնչակեան ինքնուրոյնութիւնը և խեղդել այս և ուրիշ ըմբոստացումները, որոնք կը վարկաբեկէին հայ դատը և մարքսիզմի անկաշառ ռահվիրան՝ Հնչակեան Մայր կուսակցութիւնը։

«Երիտասարդ Հայաստան»՝ այս պայքարներուն իբր հետեւանք՝ նիւթական նեղ պայմաններու տակ կ'իյնար և կը ստիպուէր դադրիլ 1928 Դեկտեմբեր 7ին։

Մինչ այդ Կեդրոնը գրեթէ թափուր մնացած էր, որով ռեֆերանտումի սկզբունքով՝ 1933ին կը կազմուի Առժամեայ Կեդրոն մը, ատենապետ՝ Օհան Գասպարեանէ, ատենադպիր՝ Վ. Զուգասըզեանէ և գանձապահ՝ Սիրվարդէ, Փրովիտենսի մէջ, որոնք առաջին և երկրորդ շրջաբերականով կը սրտապնդեն բոլոր շրջանները և վերցնել կու տան Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ, Սուրիոյ և Լիբանանի շրջաններու մէջ տարածուած հակասութիւնները։

Կեդրոնական Մարմինը շարժումը կը խրախուսէ՝ յայտնի ընելով «անակնկալներու վառարանը» եղող Խորհրդային Հայաստանի յաղթական ընթացքին վրայ, ուր՝ Սոց. Դեմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը գաղթաշխարհի մէջ պէտք է որ առաջ տանի՝ իր կոչումին. պէտք չէ թոյլ տալ որ խաւարի ասպետները մոլորեցնեն գաղութահայ աշխատաւորութիւնը։ Ան իր թանկագին սկզբունքներու լոյսով և գիտակցութեան ճառագայթներով պէտք է առաջնորդէ սփիւռքի հայութիւնը և սատար հանդիսանայ Խորհրդային Հայաստանի յառաջդիմութեան ու բարձրացման։

(Այդ շրջանին էր որ բուռն պայքարներու պատճառաւ 1929ի Մարտին կը զոհուէր երիտասարդ հերոսը, հակադաշնակ. մարտիկ՝ Սարգիս Տխրունին։

Ամերիկայի մէջ 700 ընկերներ և ընկերուհիներ՝ այս առթիւ՝ կը վճռեն մէկ շաբաթ ծոմ պահել և տնտեսուած դրամը յատկացնել «Երիտասարդ Հայաստան»ի հրատարակման)։

1933ին գումարուած ամերիկահայ Հնչակեան 46րդ Պատգամաւորական Ժողովը պաշտօնապէս պոյքոթի կ'ենթարկէ Փարիզի «Նոր Երկիր»ը։

Նոր Կեդրոնական Վարչութեան թեկնածուներ կը նշանակուին Ս. Շահէն, Վ. Տիրան, Սիրվարդ, Ս. Սիմոնեան, Պոնտացի, Սիւնիք, Ա. Կէնճեան, Յակոբ Պօղոսեան, Աղ. Գուլայեան, Մ. Պէյլէրեան և Արիս Գալֆայեան։

Ամէն կողմէ կը պահանջուի գումարել 9րդ ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովը։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
9ՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ
1934 *ՕԳՈՍՏ. ՄԱՐՍԷՅԼ*

(Հրատարակուած «Հնչակ»ի 1935 Նոյ.—Դեկտ. թիւին մէջ)

Մարսէյլի մէջ գումարուած Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 9րդ Պատգամաւորական Ժողովը մանրազնին քննութեան կ'առնէ կուսակցութեան 47 ամեայ և 8րդ Պատգմ. Ժողովէն ասդին՝ կատարուած գործունէութեանց կեանքը, քննադատութեան կ'ենթարկէ շրջաններու թերութիւնները, ուղղումներ կը մտցնէ ապագայ գործունէութեան մէջ և կ'ամրացնէ Մ. Ճիւղերու թուլցած կապերը, ինչպէս նաև բանաձեւեր կը քուէարկէ իր դիրքերու մասին հանդէպ Բ. և Գ. Միջազգայնականներուն, գաղութի աշխատաւորութեան և Խորհրդային Հայաստանի վերաբերմամբ։

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Բ. ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆԻՆ ՀԱՆԴԷՊ

Աթէնքի մէջ 1924ին գումարուած 8րդ Պատգամաւորական Ժողովը, անորոշ ձգելով մեր վերաբերմունքը Բ. Միջազգայնականին հանդէպ, 9րդ Պատգամաւորական Ժողովը կ'արձանագրէ որ Հնչակեան կուսակցութիւնը ընդմիշտ հեռացած է Բ. Միջազգայնականէն, նկատելով զայն ոչ-յեղափոխական մարքսիստական կազմակերպութիւն մը։

Գ. ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆԻՆ ՀԱՆԴԷՊ

Նկատելով ներկայիս անտեսական բարեշրջումը, մասնաւորապէս, Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան շունչին տակ,

Եւ նկատելով անոր ազդեցութիւնը սփիւռքահայ աշխատաւորութեան վրայ,

Հնչակեան կուսակցութիւնը որպէս հայ աշխատաւորութեան դասակարգային դաստիարակութեան նուիրուած միակ հայ կազմակերպութիւնը, կ'որոշէ սերտացնել իր յարաբերութիւնները Գ. Միջազգայնականի հետ, որպէսզի աւելի հզօր միջոցառումներով կարենայ պաշտպանել սփիւռքահայ աշխատաւոր զանգուածը, մնալով հաւատարիմ 8րդ Պատգամաւորական Ժողովի որոշման, այսինքն՝ պահելով իր ինքնուրոյն պատմական առանձնայատկութիւնը։

ՏԱՃԿԱՀԱՅ ԴԱՏԻ ՀԱՆԴԷՊ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը պահելով իր հիմնական ծրագիրը և իր գործունէութիւնը ձեւաւորելով մարքսիստական սկզբունքներու վրայ, կը պահէ տաճկահայ դատը իբր իր գլխաւոր նպատակներէն մին, յարգելով ցարդ այդ ճանապարհին զոհուած բազմաթիւ նահատակներու կտակը (ի շահ նաեւ ուրիշ ազգերու ազատագրման)։

Տաճկահայութեան 90 տոկոսը կազմող աշխատաւորութեան ազատագրումը դեռ լրացած չէ։

Սփիւռքի հայերու ազատագրման հարցը իր վերջնական լուծումը կը գոնէ միայն համաշխարհային պրոլետարիատի յաղթանակով։ Ահա թէ ինչո՞ւ կուսակցութիւնը քայլ մը եւս նետելով՝ իր սերտ համակրութիւնը կը յայտնէ և ի պահանջել հարկին, իր գործակցութիւնը կը խոստանայ համաշխարհային պրոլետարիատի յաղթանակին։

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՅԼ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը պիտի աշխատի ամէն կերպ հասկացողութիւն և համագործակցութիւն ստեղծել այն կուսակցութեանց հետ, որոնք իր հիմնական սկզբունքներն ու աշխարհահայեացքներն ունին։

Կը մերժէ ընդհանուր կամ մասնակի որեւէ գործակցութիւն այն կուսակցութիւններու և կազմակերպութիւններու հետ, որոնք պայքար կը մղեն և բացասական դիրք բռնած են Խորհրդային հանրապետութեանց և մասնաւորապէս Խորհրդային Հայաստանի դէմ։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Նկատելով որ Արեւելահայաստանի մէջ՝ Խորհրդային կարգերու ստեղծումի աշխատանքին՝ Կովկասեան Հնչ. շրջանակը իր լաւագոյն աշխատանքը դրած է,

Նկատելով որ տասնեակ մտաւորական և հարիւրեակ շարքային ընկերներ առաջին օրէն իսկ սկսած են իրենց ֆիզիքական, մտաւոր և բարոյական ոյժերով անոր վերելքին սատարել անշահախնդրօրէն,

Նկատելով որ սոցիալիզմն է աստիճանաբար կերտուողը հոն, որու իրականացման համար մօտաւորապէս կէս դար՝ Հնչակեանութիւնը հսկայական զոհողութիւններ ըրած է,

Նկատելով որ Խորհրդային Հայաստանն է որ այսօր կը ներկայանայ մեր բոլոր ցանկութիւններուն կատարը,

9րդ Պատգամաւորական Ժողովը կ'որոշէ ո՛չ միայն անոր քաղաքական ուղեգծին հաւատարիմ մնալ, այլ և արտասահմանեան հայ աշխատաւորութիւնը մարքսեան գաղափարաբանութեամբ դաստիարակելով՝ կապել անոր հետ, աւելի զօրացնելու համար զայն՝ իր վերելքի աշխատանքին մէջ։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿԸ ԵՒ Գ. ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆԸ

9րդ ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովի որոշումով՝ 1935 Սեպտեմբերին Մոսկուա հասնող պատուիրակ ընկեր Սիրվարդ՝ համաձայն կուսակցութեան հրահանգին, կը տեսակցի Գ. Միջազգայնականի չորս մը կարեւոր անձնաւորութիւններու հետ. երկար բանակցութիւններէն ետք, երկուստեք կը գոյանայ հետեւեալ հասկացողութիւնը.—

Ա.— Հնչակեան կուսակցութիւնը արտասահմանի մէջ պիտի պահէ իր գոյութիւնը, անկախութիւնը և կազմակերպչական դրութիւնը։

Բ.— Պիտի շարունակէ իր մարքսիստական գործունէութիւնը ըստ առաջնոյն, սակայն պիտի գործակցի տեղական կոմունիստական կուսակցութեանց հետ՝ կազմելով միացեալ ճակատ հետեւեալ հարցերու շուրջ.—

1) Պաշտպանել Խորհրդային Միութիւնը, որու հետ նաեւ Խորհրդային Հայաստանը։

2) Պայքարիլ ֆաշիստական սկզբունքներուն և պատերազմի դէմ։

3) Ոյժ տալ տեղական պրոլետարիատի շահերու պաշտպանութեան պայքարին։

Հնչակեան պատուիրակի և Գ. Միջազգայնականի միջեւ գոյացած հասկացողութիւնը՝ Գ. Միջազգայնականի Քարտուղարութիւնը՝ 1935 Ապրիլ 11 թուակիր պաշտօնական նամակով մը, ուղղուած Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան՝ կը կրկնէր, շեշտելով միացեալ ճակատի հրամայականութիւնը։

Ահա Կոմինտերնի նամակի կարեւոր մասերը.—

Մոսկուա, Ապրիլ 11, 1935

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան
Փրովիտենս, Հիւս. Ամերիկա

Սիրելի՛ ընկերներ,

Ստացած ենք ձեր 30 Նոյ. 1934 թուակիր նամակը, որով կը հաղորդէք ձեր Կուսակցութեան 9րդ Համագումարի որոշումը, այն է՝ գործակցիլ Կոմկուսի Միջազգայնականի և անոր հատուածներուն հետ։ Կոմունիստ Միջազգայնականի Գործկոմիտէի Քարտուղարութիւնը հաճոյքով կ'ողջունէ ձեր Կուսակցութեան բաղձանքը՝ կոմունիստ կուսակցութիւններու հետ միասնաբար տանելու յեղափոխական պայքարը ընդդէմ կապիտալիզմի։

Նախապայման է որ՝ որեւէ կուսակցութիւն եթէ կը բաղձայ գործակցիլ Կոմ. Միջազգայնականի և անոր հատուածներուն հետ, գործնականօրէն պէտք է մասնակցի բոլոր այն պայքարներուն, որոնք կը մղուին ի նպաստ տառապող աշխատաւոր դասակարգին, ջանալ ստեղծել պայքարի միացեալ ճակատ՝ ընդդէմ կապիտալիստ յարձակումներուն, ֆաշիզմի և պատերազմի, Խորհրդային Միութեան պաշտպանութեան համար։

Տարակոյս չունինք որ դուք կը հասկնաք այս աշխատանքին կարեւորութիւնը և կը յուսանք որ ձեր Կուսակցութեան շրջանները, որ հոն և ուրիշ երկիրներու մէջ ունիք, շարժման պիտի դնէք Կոմկուսի հատուածներուն հետ գործակցութեան համար։

Երբ կը շարունակէք և կը զօրացնէք պայքարը Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանութեան համար՝ ընդդէմ բոլոր հակառակ տարրերու և կը ժողովրդականացնէք Սովետ Միութեան ազգային քաղաքականութիւնը, որ արդիւնք է Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան, նպաստած կ'ըլլաք հայութեան և անոր տնտեսական վերելքին։

Որպէսզի ձեր Կուսակցութեան և Կոմինտերնի հատուածներուն միջեւ սերտ գործակցութիւն ստեղծուի, կ'առաջարկենք հետեւեալները.—

Ա) Որ թոյլատրէք Կոմկուսէն ներկայացուցչի մը՝ խորհրդակցական ձայնով մասնակցութիւնը ձեր ղեկավարութեան մէջ։

Բ) Որ Կոմկուսէն ներկայացուցչի մը՝ խորհրդակցական ձայնով մասնակցութիւնը բերէ խմբագրական աշխատանքներուն։

Գ) Որ Կոմկուսէն ընկերներ ներկայ ըլլան ձեր անդամական ժողովներուն՝ խօսելու համար միացեալ գործունէութեան շուրջ։

Դ) Որ պիտի չարգիլուի ձեր ընկերներուն՝ Կոմկուսի մէջ մուտքը և այս ոչ թէ անոր համար որ անոնք հեռանան ձեր Կուսակցութենէն, այլ հոն ե՛ւս մնալով և գործելով, միացեալ աշխատանքը սերտացնեն կոմունիստ համախոհներուն հետ:

Եթէ մեր այս առաջարկները ընդունելի են և կեդր. Վարչութիւնը կը նկատէ թէ այս հիմքերու վրայ հնարաւոր է գործակցութիւն հաստատել Կոմունիստ Միջազգայնականի և իր համախոհներուն հետ, կ'առաջարկենք որ անմիջապէս քայլեր առնէք հրահանգելով ձեր շրջաններուն, որ կոմկուսի հետ յարաբերութեան մտնեն գործակցութեան իրականացման համար խորհրդակցութիւն կատարելու:

Գ. Միջազգայնականի Գործադիր Մարմնի
Քարտուղարութիւն

* * *

9րդ Պատգամաւորական ժողովի լուսագոյն որոշումներէն մէկը կ'ըլլայ, վերսկսիլ հրատարակութիւնը «Հնչակ»ը, սկսեալ 1935 Յունուարէն:

1935ին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական օրգան «Հնչակ»ի վերահրատարակումով, թիւ 11—12ի մէջ կը հրատարակէ վարը զետեղուած յոյժ կարեւոր յայտարարութիւնը.—

ՍՈՑ. ԴԵՄ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԸ (Կոմ. Միջազգայնականը)

Վերջերս մեր կուսակցութեան՝ Ամերիկայի Հնչակեան Շրջանի և ամերիկեան կոմունիստ կուսակցութեան միջև ստեղծուեցաւ միացեալ ճակատ մը, պաշտպանելու համար Խորհրդային Միութիւնը, Խորհրդային Հայաստանը, ինչպէս նաև պայքարելու պատերազմի և ֆաշիստական սկզբունքներուն դէմ:

Հնչակեան պատմութեան զանազան փուլերուն ծանօթները գիտեն, որ Հնչակեանութիւնը՝ որպէս Յեղափոխական Մարքսիզմի միակ ջահակիրը՝ հայ կեանքէն ներս, նոր չէ որ այլազգի մարքսիստական հոսանքներու հետ համակցողութեան, գործակցութեան լեզու կը գտնէ՝ նպաստելու համար հանուր տառապող մարդկութեան դատին ընդհանրապէս, իսկ հայութեան ազատագրութեան՝ մասնաւորապէս, առանց՝ իր անկախութիւնը վտանգելու, իր դիմագիծը եղծանելու:

Մեր մամուլին ու բեմին հետեւողները նոյնպէս գիտեն որ Հոկտ. Յեղափոխութեան յաղթանակը և անոր անմիջական հետեւանքը եղող Հայաստանի Խորհրդայնացումը՝ Հնչակեանութիւնը հոգեկան հաճոյքով ողջունեց, որպէս իր սկզբունքին համապատասխանող պատմական աքթ մը, որ պիտի նպաստէր սոցիալիզմի կառուցման՝ հայրենի աշխարհի մէջ, որուն համար մեծագոյն զրկանքներ կրած և զոհաբերութեանց ենթարկուած էր:

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան հանդէպ առաջին օրէն իսկ՝ Հնչակեանութեան որդեգրած այս ուղեգիծը, 1924 թուին Աթէնքի մէջ գումարուած 8րդ Հնչակեան Համագումարը ո՛չ միայն գտաւ ուղիղ, այլ եւ Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանութեան և անոր իրաւակարգի խորացման ուժգնօրէն նպաստելու համար՝ Մոսկուայի հետ քաղաքական գործակցութիւն մը հաստատելու մտօք՝ ընտրեց պատուիրակութիւն մը, որ, դժբախտաբար, այլ և այլ պատճառներով տակաւին չկրցաւ մեկնիլ ու միսիան կատարել:

Այս պարագան պատճառ մը չեղաւ սակայն որ մեր կուսակցութիւնը փոխէ իր քաղաքական ուղեգիծը: Մեր շրջանները՝ որպէս մարքսիստ կուսակցութեան մը թեւերը, մնացին հաւատարիմ այդ ուղեգծին՝ անվերապահօրէն մնալով Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանութեան գծի վրայ:

Անցեալ տարի (1934) Մարսէյլի մէջ գումարուած մեր 9րդ Քոնկրէսէն ընտրուած պատուիրակութիւնը կրցաւ մեկնիլ Մոսկուա ու Կոմինտերնի քարտուղարութեան հետ ստեղծել քաղաքական գործակցութեան մը գետինը. գործակցութիւն մը՝ որ բղխելով մեր մարքսիստական գաղափարաբանութենէն՝ նպատակ ունի պաշտպանել ա) Խորհրդային Միութիւնը, բ) Խորհրդային Հայաստանը, գ) Պայքարիլ պատերազմի և ֆաշիզմի դէմ:

Այս երեք կէտերու շուրջ կայացուած հասկացողութիւնը ո՛չ միայն Հնչակեանութեան անկախութիւնը չի վտանգեր, այլ և անոր անկախ հանգամանքը, նկատելի ոյժ մը ըլլալը կը փաստէ, հաշուի կ'առնէ:

Այս աքթը անգամ մըն ալ պերճախօսօրէն հաստատելով Հնչակեան գործունէութեան մարքսիստականութիւնը, որ երէկ կ'ուրանային կարգ մը պրոշիւրներով սնանող «մարքսիստներ», Հնչակեան Շրջանները՝ կեդրոնի հրահանգով, շարժման մէջ դրաւ ու առաջինը եղաւ Ամերիկայի Շրջանը որ տեղական կոմունիստ կուսակցութեան հրաւէրին արձագանգ տուաւ՝ կազմելով Միացեալ Ճակատը, վերոյիշեալ երեք հարցերու շուրջ, իր անկախութենէն նշանախեց մը իսկ զոհելու հարկադրանքին տակ չդնելով ինքզինքը:

Ստեղծուած Միացեալ Ճակատին շուրջ ամենէն նպաստաւոր և ամենէն ալ ազդարար ելոյթները մեզի համար արժէքէ զուրկ են, չեն կարող շեղեցնել մեզ՝ մեր շիտակ ուղեգծէն, Խորհրդային Հայաստանի մեծութեան նպաստող գործունէութենէն:

Կրկնենք անգամ մըն ալ որ՝ Խորհրդային Հայաստանը՝ Խորհրդային Միութեան մէկ հաւասարազօր անդամն ըլլալով, վերջնոյն պաշտպանութեան համար առնուած որեւէ քայլ մենք կը նկատենք Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանութեան և վերելքի աշխատանքներէն մին, որուն մէջ չթերացանք երէկ, չենք թերանար այսօր, պիտի չթերանանք եւ վաղը:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական օրգան
«Հնչակ»՝ 1935 Նոյեմբեր—Դեկտեմբեր, թիւ 11—12

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ 10ՐԴ ՊԱՏԳՄ. ԺՈՂՈՎԸ

1938 ՅՈՒԼԻՍ 16ԻՆ, ՓԱՐԻԶ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան 9րդ Պատգամաւորական ժողովէն անցած էր մօտ չորս տարի,- որու ընթացքին կուսակցական կարգ մը հրատապ հարցեր իրենց լուծումը կը պահանջէին։ Կուսակցութեան կեանքը՝ սերտօրէն կապուած ըլլալով սփիւռքահայութեան և Սովետ Հայաստանի փայլուն իրականութեան հետ, չէր կրնար երկար տարիներ քաշ տալ կարգ մը հարցեր, որոնք կը վերաբերէին ընդհանուր կուսակցական կեանքին. ինչպէս Ամերիկահայութեան մէջ արթնցած հայաստանասիրական հոսանքը և անոր հակառակորդները, Հնչակեան կուսակցութեան ներքին կազմակերպչական կարգ մը հարցերը, որով՝ հրաւիրուեցաւ Ընդհ. Պատգամաւորական Համագումարը՝ 1938ին, Փարիզի մէջ։

1934էն մինչև 1938ի կուսակցական տարին անցած էր քննութեան բովէն և ամուր բռնած սոցիալիզմի ամբակոթ դրօշը՝ յառաջ կ'երթար դէպի 10րդ Պատգամաւորական ժողովը, որ չուշացաւ գումարուիլ 1938 Յուլիս 16ին, Փարիզի մէջ։

Լիբանանէն Փարիզ իբր պատգամաւոր կը ղրկուէր ընկ. Սինիք։ Հոն կը հաւաքուէին Ամերիկայի, Պալքաններու և Եգիպտոսի պատգամաւորները։

Ամերիկայի ընկերները և Փրովիտենս կեդրոնացած կեդր. Վարչութիւնը ընկ. Սիրվարդի խմբագրութեամբ կը հրատարակէր Հնչակեան կուսակցութեան Յիսնամեակին նուիրուած պատուաւոր հատորը։

10ՐԴ ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ
Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲՈԼՈՐ Մ.ՃԻՒՂԵՐՈՒՆ ԵՒ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

Ի նկատի ունենալով,

Որ Երրորդ Միջազգայնականը կը հանդիսանայ յեղափոխական պրոլետարիատի կողմէ յանուն աշխատանքի ազատագրութեան մղուող պայքարի գլխաւոր ազդակը,

Որ աշխատանքի ազատագրութեան իտէալը կը ներկայանայ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան հիմնական յեղափոխական պայքարներու վերջնական նպատակը՝ հայկական կեանքին մէջ,

Որ միջազգային իրականութեան ներկայ ժամանակաշրջանին մէջ Երրորդ Միջազգայնականի քաղաքական գործելակերպին ծանրութեան կեդրոնը կը կայանայ և պիտի կայանայ ֆաշիզմի և ռասիզմի դէմ բռնած կոմունիստական կուսակցութեանց և սոցիալիստական ու դեմոկրատական կազմակերպութեանց միջև միասնական գործունէութեան նպատակով ստեղծուած ժողովրդական ճակատի պահպանման և այդ ճակատը կազմող բոլոր ուժերու սերտացման գործին մէջ,

Որ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը կը ներկայանայ որպէս Երրորդ Միջազգայնականի համակիր կազմակերպութիւն մը՝ ներքին և արտաքին ճակատներու յարաբերութեանց մէջ՝ իր կատարեալ անկախ դրութեամբ, այլ ոչ անոր հրահանգներուն անայլայլօրէն ենթակայ՝ ազգային հատուած մը,

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տասներորդ Համագումարը կ'որոշէ.

Ա) Երրորդ Միջազգայնականի հետ ունեցած իր փոխյարաբերութիւնը շարունակել նախկին դրութեամբ, այն է, կուսակցականօրէն մնալով անկախ, ամենուրեք համագործակցիլ ֆաշիզմի և ռասիզմի քաղաքականութեան դէմ դիրք բռնած ժողովրդական ճակատի ուժերուն հետ։

Բ) Ի նկատի ունենալով

Որ պրոլետար դասակարգի կողմէ ամէն կարգի շահագործութեանց և իրաւազրկումներու դէմ տարուող պայքարին յաղթանակը պայմանաւորուած է աշխատաւոր դասակարգի դասակարգային շահերու խոր գիտակցութեամբ և դասակարգային կուռ կազմակերպութեամբ՝ քաղաքական և սենտիքայական ճակատներու վրայ,

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տասներորդ Համագումարը կ'որոշէ, որ կուսակցական մարմինները պարտաւոր են լարուած և սիստեմաթիկ աշխատանք տանիլ հայ աշխատաւոր տարրերու մէջ՝ տարածելու համար կուսակցական գրականութիւնն ու օրգանները։

Գ) Ի նկատի ունենալով,

Որ ժողովրդական քաղաքական շարժումներու զարկ տուող ու բովանդակութիւն տուող, կեդրոնական ուժը ներկայացնող կուսակցութեան մը մղած պայքարի յաջողութիւնը՝ առաւել կամ նուազ չափով պայմանաւորուած է նաև անոր գաղափարական ազդեցութեան ոլորտին մէջ գտնուող, զանգուածային ուժերու կազմակերպուած արտայայտութիւնը հանդիսացող զանազան միութիւններու և կուսակցութեանց հաւաքական գործունէութեամբ,

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տասներորդ Համագումարը կ'որոշէ, որ Շրջանային Վարիչ Մարմինները և Գործադիր Յանձնախումբերը ուժգին թափով պիտի աշխատին կուսակցութեան ազդեցութեան ենթակայ մարզական, երիտասարդական, մշակութային և արհեստակցական միութիւններու ուժեղացման գործին՝ առաւել շրջանի մէջ և առաւել բայէին՝ ազգային, քաղաքական և սոցիալական ճակատներուն վրայ կուսակցութեան հետապնդած նպատակներուն և անոնց յաջողութեան համար կիրարկելով միջոցներուն ներդաշնակ գործունէութեամբ։

Դ) Ի նկատի ունենալով,

Որ հայ աշխատաւոր տարրերը գրեթէ ամենուրեք կը գտնուին նիւթական աննախանձելի և զանգուածօրէն տակաւին յետամնաց դրութեան մէջ,
Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տասներորդ համագումարը կ'որոշէ, որ Շրջանային կուսակցական Մարմինները պարտին զօրավիգ կանգնիլ տեղւոյն ազգային իշխանութեանց և բարենպատակ միութեանց կողմէ հայ աշխատաւոր տարրերու նիւթական կացութեան բարելաւման, կրթական մակարդակի բարձրացման և ազգային օրինական իրաւանց պաշտպանութեան նպատակաւ կատարուող բոլոր ձեռնարկներուն։

Ե) Ի նկատի ունենալով,

Որ կուսակցութեան շարքերէն հեռացած նախկին ընկերներէն շատերը փափաք ունին վերստին գործօն դեր ստանձնելու կուսակցութեան գործունէութեան մէջ,

Ս. Դ. Հնչակեան Տասներորդ Համագումարը ընդառաջելով նախկին ընկերներու յայտնաբերած փափաքներուն, կ'որոշէ.—

1) Հրահանգել Շրջանային բոլոր Վարիչ Մարմիններուն առանց որեւէ պայմանի շարքերուն մէջ վերընդունիլ նախկին այն ընկերները, որոնք ինչ ինչ պատճառներով կուսակցութենէն քաշուելէ յետոյ, մնացած են պարկեշտ դիրքի մէջ՝ կուսակցութեանս հանդէպ։

2) Հրահանգել Շրջանային բոլոր Վարիչ Մարմիններուն, կազմակերպութեանց մէջ վերընդունիլ կուսակցութեանս գաղափարաբանութեան, անցեալի գործունէութեան և ներկայ քաղաքական ուղղութեան դէմ հրապարակային ելոյթ ունեցած նախկին ընկերներէն միայն անոնք, որոնք իրենց ունեցած ելոյթին նկատմամբ զղջում կը յայտնեն գրաւոր կերպով՝ պայմանաւ որ վերընդունուողները մինչև Տասնեւմէկերորդ Համագումարը չեն կրնար ըլլալ Վարիչ Մարմիններու անդամներ և կուսակցական օրգաններու խմբագիրներ, արտաքին յարաբերութեանց ճակատին վրայ պատասխանատու պաշտօններ վարելու իրաւունքը ունենալով հանդերձ։

Ժողովը ծանօթանալով բովանդակութեանը՝ նախկին ընկեր Գ. Եղիկեանի «Արարատ»ի խմբագրութեան ուղղած նամակին, զոր Լիբանանի Վարիչ Մարմինը յղած էր Պատգամաւորական Ժողովին, որով՝ Գր. Եղիկեան կ'առաջարկէր դիմում կատարել կաթուղիկ հայոց Պատրիարք Աղաճանեանին, որ Հռոմի Պապի միջնորդութեամբ դիմէ Սովետ կառավարութեան, վերջ տալու «Ներգաղթի զուլումին» և իր մականին տակ առնէ սփիւռքահայութիւնը և նկատի ունենալով իր ելոյթները հակառակորդ կուսակցութեան մը թերթերուն մէջ, որոշեց զայն դադրած յայտարարել կուսակցութեանս անդամակցութենէ։

Զ) Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տասներորդ ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը՝ լսելով Իններորդ Համագումարին տրուած Կեդրոնական Վարչութեան քառամեայ գործունէութեան զեկուցումը, իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ Կեդրոնական Վարչութեան և անոր հանդէպ իրենց կուսակցական պարտականութիւնները կատարած Ամերիկայի և Եգիպտոսի Շրջաններու Վարիչ Մարմիններուն և ընկերներուն։

Է) Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տասներորդ Համագումարը՝ ի նկատի առնելով միջազգային ներկայ խռովայոյզ շրջանին մէջ Կեդրոնական Վարչութեան պատասխանատու դերը՝ ներքին և արտաքին ճակատներու վրայ, կ'որոշէ.

ա) Ընտրել Կեդրոնական Վարչութիւն մը եօթը անդամներէ բաղկացած։

բ) Կեդրոնական Վարչութեան դիւանը՝ այն է՝ նախագահ, ընդհանուր քարտուղար, փոխ-նախագահ և գանձապետ՝ կը մնայ Փարիզի մէջ, իսկ երեք անդամներն ալ Ամերիկա՝ Շիքակօ քաղաքին մէջ, որ հաւաքականօրէն կը ներկայանայ իբրև ներկայացուցիչը Կեդրոնական Վարչութեան, Ամերիկայի երկու շրջաններուն համար, որ լիազօրութիւն ունի խօսելու և գործելու յանուն Կեդրոնական Վարչութեան՝ իր գործունէութեան մասին պարբերաբար տեղեկագիր ներկայացնելով Կեդրոնական Վարչութեան դիւանին, այլ և դժուարին պարագաներու մէջ ալ անոր հրահանգներով առաջնորդուելու։

գ) Եթէ ինչ ինչ պատճառներով փաստօրէն կամ ձեւականօրէն դիւանը դադրի գոյութիւն ունենալէ, այն ատեն Շիքակոյի մէջ գտնուող երեք անդամները անմիջապէս և ամբողջովին կը ստանձնեն Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնը՝ բոլոր լիազօրութիւններով և պատասխանատուութեամբ։

դ) Կեդրոնական Վարչութեան դիւանական ծախսերու, գործիչներու, օրգանի հրատարակութեան և սուրիական ճակատի վրայ թուրք յարձակողական քաղաքականութեան դէմ պայքարը տանիլ կարենալու համար, Համագումարը պարտադիր տարեվճար կը սահմանէ բոլոր ընկերներուն համար. Ամերիկայի, Եգիպտոսի և Պաղեստինի շրջաններուն՝ երկու տոլար, Ֆրանսայի շրջանին՝ յիսուն ֆրանք, Պալքաններու, Սուրիոյ և Լիբանանի շրջաններուն՝ քսան ֆրանք։ Սոյն վճարումները անմիջապէս պիտի ղրկուին Կեդրոնական Վարչութեան։

Համագումարին կողմէ այս որոշումները տրուելէն յետոյ, Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ ընտրուեցան, միաձայնութեամբ՝ Բ. Սիւնիք, Բ. Վարազդատ, Թ. Ս. Աղասի, Ե. Ասուպ, Վ. Զուքասըզեան, Տոքթ. Շէքերճեան և Ս. Շահէն, որ պիտի պաշտօնավարէ մինչև Տասնմէկերորդ ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը։

Ի դիմաց
Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան
Ատենադպիր Ատենապետ
Բ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ Բ. ՍԻՒՆԻՔ

227, Պուլվար Ռասփայ,
Փարիզ. 15 Օգոստոս 1938,
Ֆրանսա

* * *

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ
ԵՒ
ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ

1914—1920

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

1917ին ամէն հայ այլեւս կ'ապրէր անձկութեան, յուսալքումի մէջ։ Մէկ միլիոն հայութեան ջարդի վրայ կ'աւելնար նաեւ Կովկասեան ճակատի տագնապը, հայ կամաւորներուն ցրուումը՝ ցարական Ռուսիոյ կողմէն։ Վանի՝ քանիցս կրկնուած նահանջները լեցուցին դառնութեան բաժակը։

Այս մութ օրերուն՝ Եգիպտոսի մէջ հայ կուսակցութիւնները, եկեղեցիներն ու Բարեգործականը միանալով կը կազմեն «Ազգային Միութիւն» մը եւ նոյն նպատակաւ ներկայացուցիչներ կը ղրկեն Հիւս. Ամերիկա՝ բաղկացած՝ Հնչակեան՝ Սապահ Գիւլեանէ, Դաշնակցական՝ Արտաւազդ Հանըմեանէ, իսկ Ռամկավար՝ Միհրան Տամատեանէ։

«Ազգային Միութեան» անդամները կը հասկցնեն Միջին Արեւելքի մէջ հայ ժողովուրդի ենթարկուած անսպասելի վիճակի մասին. այդ պատճառով յառաջ եկած ազգային միասնական ճակատի մը գոյառման մասին, դաշնակից երկու պետութիւններու՝ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի՝ այդ առթիւ ունեցած բարեացակամ եւ նպաստաւոր կեցուածքի մասին։

Իբր նոր եւ կարեւոր առաջարկ՝ կը ներկայացնեն «կամաւորական զօրագունդեր» կազմել եւ դաշնակից զօրքերու կողքին կանգնած՝ պատերազմիլ մեր դարաւոր թշնամիին դէմ։

Կը յիշեցնեն ամերիկահայերուն նաեւ, այդ առթիւ՝ «Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան» (Նուպար Փաշա եւ Ահարոնեան) կողմէն ալ եղած նոյնիմաստ համաձայնութեան մասին։ Այս գործերով կը կարծուէր թէ՝ Հայկական Դատը աւելի նպաստաւոր եւ ցանկալի լուծում մը կը ստանար։

1915 Յուլիս—Օգոստոսին սուէտիացիներու Մուսա Լերան ինքնապաշտպանութիւնը, եւ ապա ֆրանսական նաւերով Փորթ—Սայիտ փոխադրութիւնը, դաշնակիցներուն ուշադրութիւնը գրաւած էր եւ հայերու զինուորական արժէքի վրայ լաւ գաղափար մը տուած էր. որով կ'որոշեն գործածել զանոնք ընդդէմ Թուրքիոյ։

Ֆրանսական եւ անգլիական զինուորական իշխանութիւնները ձեռնարկած էին զինուորական մարզանքի ենթարկել յիշեալ կիլիկեցիները եւ օգտագործել զանոնք։

Սուէտիացիներն ալ իրենց հերթին դիմում ըրած էին Ֆրանսայի կառավարութեան՝ անոր դրօշի տակ կռուելու համար՝ Կիլիկիոյ մէջ։ Ահա այս հանգամանքներուն տակ՝ 1916 Դեկտ. 5ին պայմանագրութիւն մը կը կնքուի ֆրանսական իշխանութեան հետ, ըստ որու, լեգէոնը պիտի կռուի Թուրքիոյ դէմ, պիտի մարզուի Կիպրոսի մէջ։ Հայ կոմիտէն պիտի հայթայթէր անոնց մինչեւ Փորթ—Սայիտ գալու ծախսը, անկէ ետք՝ Ֆրանսան է որ պիտի հոգար ամէն ինչ։

ԱՐԱՐԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Դաշնակիցներու կողմէ Սուրիոյ նուաճման տարեգրութիւններուն մէջ՝ յիշատակի էջ մը կը կազմէ Արարայի ճակատամարտը, որ չարաչար պարտուած Թրքօ—Գերման բանակը՝ փախուստի ճամբուն վրայ՝ Դաշնակից զօրքին առջեւ ազատ կը թողուր Պաղեստինի մուտքը։

Յարձակողականը սկսաւ 1918 Սեպտեմբեր 19ին, անգլիացի մարաջախտ Ալէնպիի հրամանատարութեան տակ։

Հայկական Լեգէոնին համար նշանակուած թիրախը՝ մասնաւորապէս վտանգաւոր էր, կազմելով կեդրոնը շարժումին, անգլիական զօրքին մէջտեղը։ Արարայի բարձունքը վարպետութեամբ ամրացուած էր գերմանական զօրագունդերուն կողմէ, որոնք հոն դիրք բռնած էին, պաշտպանութեան ամէն միջոց ունենալով իրենց տրամադրութեան տակ։ Այս ամրոցին ձախը՝ երկու ամրացեալ դիրքեր գրաւելու պաշտօնը յանձնուած էր Հայկական Լեգէոնին։

Յարձակողականը սկսաւ առաւօտեան ժամը 4.30ին, տարածութեան մը վրայ, որ վիթխարի ապառաժներով ծածկուած՝ սեպ ճեղքեր կը ներկայացընէր։ Հակառակ հողային այս աննպաստ արգելքներուն, Հայկական Լեգէոնը հայակայ ու խիզախ խոյանքով մը կը գրաւէր իրեն նշանակուած դիրքերը, վարելով բազմաթիւ գերիներ՝ որոնց մէջ զօրագունդի մը սպայակոյտը։

Արարայէն՝ որ կը տիրապետէր գրաւուած դիրքերուն, գերմանները կործանարար պէս ռումբեր կը թափէին յարձակողներուն վրայ, որոնց այլեւս կը մնար թշնամին անշարժութեան մատնել՝ բարձրաբերձ ամրոցին մէջ, որպէսզի ձախ թեւը կազմող անգլիական զօրքը կարենար լրացնել իր պաշարման շարժումը։ Հայկական Լեգէոնը հերոսաբար կը դիմադրէր տեղատարափ ռումբերուն եւ կը ձախողեցնէր թշնամիին յուսահատ յարձակողականները։

Կէսօրուան ժամը 3ին ատենները, երբ անգլիական հրամանատարութիւնը կը հրահանգէր վերսկսիլ յառաջխաղացման, հայկական Ա. եւ Բ. գումարտակները քաջաբար առաջ կը նետուին եւ կատաղի կռիւէ մը ետք՝ կը գրաւեն Արարան։

Հայկական Լեգէոնին քաջութիւնն ու մարտական վարպետութիւնը հիացում ազդեցին անգլիացի եւ ֆրանսացի սպաներուն։ Ճակատին ընդհանուր հրամանատարը՝ մարաջախտ Ալէնպի, 1918 Հոկտ. 12ին, Փարիզ՝ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան կ'ուղարկէր հետեւեալ հեռագիրը.—

«Հպարտ եմ հրամանիս տակ ունենալուն հայկական զօրամասին մը,

որ փայլուն կերպով կռուեցաւ և մեծ բաժին ունեցաւ յաղթանակին մէջ»։

Իր կարգին Փարիզի ԼԸ ԹԱՆ կիսապաշտօնական թերթը, Հոկտ. 10 թուականով կը հրատարակէր հետևեալ զեկոյցը.—

«Ֆրանսական հրամանատարութեան տակ, սուրիական հողերուն ազատագրութեան համար գործօն բաժին մը ունեցող զօրախումբերուն մէջ կը գտնուի Հայկական Լեգէոնը՝ ֆրանսացի սպաներով շրջանակուած և անոնց հրամանին տակ։

«Այս վերջին շաբաթներու բոլոր գործողութիւններուն մէջ, այս հայկական զօրախումբերը ի յայտ բերին զինուորական անհամեմատ արժէքով լաւագոյն յատկութիւններ։ Սուրիոյ դաշնակից զօրախումբերու վերին հրամանատար մրջ. Ալէնպի՝ պարտք զգաց այս արժանիքը գնահատելու՝ հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ՝ Պր. Պօղոս Նուպարին ուղղուած հեռագրով մը։ Իր կարգին ֆրանսական ջոկատներու պետը՝ որուն հրամանին տակ կը կռուին, վեր հանեց եռանդն ու տոկունութիւնը հայ զինուորներուն, որոնց հաւատարմութիւնը դաշնակիցներուն հանդէպ՝ միշտ կը հաստատուի»։

Այս կռուին մէջ պատուոյ դաշտին վրայ հերոսաբար ինկած էին 13 լեգէոնականներ, որոնք կ'արժանանային յետ մահու՝ Պատերազմական Խաչի։ Անոնց թաղումը տեղի կ'ունենար 1918 Սեպտեմբեր 20ին, թիւ 26 դիրքին վրայ՝ ենթաշրջանի բոլոր ջոկատներու ներկայութեամբ։

Իր դամբանական ճառին մէջ գնդ. Տը Փիփապ կ'ըսէր.—

«Գումարտակը այս դիրքին մօտեցաւ յանկարծակի գեղեցիկ խոյանքով մը և հոն մնաց Արարայի տեղատարափին տակ, զոր գերմանները վերածեր էին թրքական դիմադրութեան հզօր առանցքի մը, այդ շրջանին մէջ՝ ու խորտակուեցաւ։

«Հակառակ կորուստներուն, գումարտակին գեղեցիկ ընթացքը աւելի քան 12 ժամ, թոյլ տուաւ իրականացնելու իրեն վստահուած պաշտօնը՝ անշարժացնել թշնամին։

«Երբե՛ք, ձեր ցեղին պատմութիւնը, որուն շնորհիւ ապրեցիք դարաւոր փորձանքներու, այնքան գեղեցկօրէն ի ցոյց չէր եկած։ Այս հողին վրայ, ուր երէկ, ամէնէն պզտիկ շարժում մը մահ էր, հպարտ մխիթարութիւնն ունինք հայ հերոսներ թաղելու, բոլորն ալ ինկած առաջին գծին վրայ, թշնամիին առջև, օրինակ տալով»։

Իսկ կռուին մասնակցող Ա. գումարտակին հրամանատարը կ'ըսէր.—

«Այս առաւ. արշալոյսին, կռուի դաշտը այցելելով, ուր ինկաք, հպարտ գոհունակութիւնն ունեցայ հաստատելու, թէ բոլորդ ալ ինկած էք կռուող հերոսի դիրքին մէջ՝ զէն ի ձեռին, ճակատը տուած ատելի թշնամիին։

«Ձեր քաջութիւնը գրուած է այս հողին վրայ, ուր այժմ պիտի հանգչիք. հոն, այն ապառաժներուն մէջ, զոր շինեցիք զարհուրելի ռմբակոծութեան մը տակ, Արարայի գերման գումարտակներու փորձառու գնդացիրներուն կողմէ՝ ձեր վրայ տեղացող գնդակներուն տակ, ռումբի ծակերով մաղուած հողի մը վրայ։

«Ձեր քաջութիւնը՝ ձեր ցեղին քաջարժան խորհրդանշանն է։ Ձեր երէկուան ընթացքը վերջնականապէս կու գայ ապացուցանելու հայ ցեղին

քաջութիւնը»։

Հայ կորիւններուն գործած հերոսութիւնները այնքան յուզեր ու այնքան ապշեցուցեր էին դաշնակից սպայակոյտը, որուն անունով հրամանատար Ռոմիէօն ալ ուղղեր է հետևեալ ուղերձը.—

«Յաղթանակի հրաշափառ դափնեպսակներով թող հանգչին ձեր հոգիները, ո՜վ դուք Արարայի անվեհեր հերոսնե՜ր։ Դուք ձեր անմահ քաջագործութիւններովը, դարերէ ի վեր ազատութիւնն ու ճշմարտութիւնը, իրաւունքն ու արդարութիւնը ոտնակոխ ընող վայրենիներուն գլուխը ճզմեցիք։ Մենք ձեր շիրիմներուն վրայ կ'երդնունք ու կ'ուխտենք՝ ըլլալ ձեր սրբազան կամքներուն արժանաւոր գործակատարները։

«Հանգի՜ստ ձեր ոսկորներուն։ Յարգա՜նք ձեր յիշատակներուն»։

Կարելի է երկարել շարքը պատուաբեր վկայութիւններուն, ապացոյցը տալու համար Հայկական Լեգէոնին քաջութեան, զոհաբերութեան բարձր ոգիին ու կարգապահական ընդունակութեան։

Կռուի բազմաթիւ ճակատներէն, որոնք բացուեցան իր առջև Կիլիկիոյ մէջ՝ քէմալական ստուարաթիւ ուժերուն դէմ, Հայկական Լեգէոնը չբացակայեցաւ։ Կռուեցաւ մինակն՝ երբ այդպէս պէտք էր. կռուեցաւ ֆրանսական ուժերուն հետ կողք կողքի՝ երբ այդպէս հրամայեցին։

Իր արդար վրէժխնդրութեան կատաղութիւնն անգամ զսպեց, երբ զգաց՝ ֆրանսական իշխանութիւններու նկատառելի դանդաղութիւնը՝ հարէմներէն ու թրքական պալատներէն փրկելու համար հայ աղջիկներն ու որբերը։

Սուրիոյ ճակատի ընդհանուր հրամանատար մարաջախտ Ալէմպի կը հեռագրէ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան (12 Հոկտ. 1917ին).

«Հպարտ եմ յայտնելու, որ ձեր հայրենակիցները գործնական մասնակցութիւն ունեցան մեր կռիւներու և յաղթութեան մէջ։

«Արևելեան Լեգէոնի ֆրանսացի հրամանատարը եւս գոված է տոկունութիւնը ու եռանդը հայ զինուորներուն՝ որոնց հաւատարմութիւնը դաշնակիցներու հանդէպ՝ ամէն բանէ վեր է»։ Նոյն հեռագիրը կը տրուի նաև Եգիպտոսի Ազգային Միութեան։

Եւրոպական և Ամերիկեան թերթերը գովաբանելով թէ՝ Կովկասեան և թէ՛ Սուրիոյ ճակատի հայ կամաւորներու քաջագործութիւնները և հայ ազգի սրտաբուխ մասնակցութիւնը հասարակաց թշնամիին դէմ, զայն կը համարեն «փոքր դաշնակից», որ՝ ո՛չ միայն իբրև ճնշեալ ազգ՝ իրաւունք ունէր ազատութեան, այլ՝ որ զէնքով շահած էր իր ազատութիւնը, արեան դաշտին վրայ։

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԴԷՊԻ ԻՐԵՆՑ ՕՃԱԽՆԵՐԸ

Վերջապէս՝ 1918ին վերջերը Թուրքիան պարտուեցաւ և լքեց ճակատները։ Դաշնակից բանակը գրաւեց Պոլիսը և զինուորներ հանեց ռազմական տեղերը՝ զանոնք տեղաւորելով գլխաւոր քաղաքներուն մէջ։ Հայոց ջարդարարները փախան և անյայտացան։ Էնվեր՝ անցաւ Թիւրքիստան և հոն սպաննուեցաւ։ Ճէմալ՝ Թիֆլիսի մէջ անծանօթ գնդակով մը ինկաւ։ Սողոմոն Թէհլէրեան՝ Պերլինի մէջ զգետնեց Թալաաթը։ Միսաք Թորլաքեան՝ Բերայի բանակ փողոցի մը մէջ, որ ցերեկով, ատրճանակի հարուածով մը տապալեց Բագուի ջարդարար ճիվանշիրը: Ուրիշ հայ մը, Համմի մէջ սպաննեց Հիլմի փաշան: Քիւչիւք Ճէմալ եւս ինկաւ հայոց գնդակով: Հայոց կատարածին դիւային կազմակերպիչ Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիր և Տրապիզոնի ջարդարար վալի՝ Ճէմալ Ազմի փաշան Պերլինի մէջ սպաննուեցան:

* * *

1918ին անգլիական բանակները Սուէզի ջրանցքին մօտ Թուրք եւ գերման բանակին յաղթելով սկսան յառաջանալ դէպի Հիւսիս՝ Միջագետքի և Սուրիոյ ճամբով, որով այդ շրջաններուն մէջ գտնուող հայերը ազատեցան: 1918 Նոյեմբերին Թրքական պատերազմը վերջ գտած էր:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ՏՈՒՆ

Վերապրող հայերը սկսան կամաց—կամաց իրենց գիւղերն ու քաղաքները վերադառնալ: Ամէնէն շատ՝ հայեր Կիլիկիա հաւաքուեցան, մօտ 120 հազար անձ: Բնական է, շատեր իրենց տուները կա՛մ այրած, կա՛մ կիսակործան և կա՛մ Թուրքէ մը գրաւուած գտան:

Ռուբէն Հէրեան, հայ եկեղեցականներ և Հ. Բ. Ը. Միութիւնը հաւաքման գործին լծուեցան: Որբերու և հայ կոյսերու փնտռտուքին նուիրուեցան նաև Պաղատի Տարագրելոց Մարմինը, Գաւառական Ժողովը:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՊԱՐՏՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ

1918ին՝ Թուրքիոյ պարտութենէն ետք՝ Դաշնակից բանակը կը գրաւէ Պոլիսը. Նոյեմբեր 8ին կը դադրի Թրքական պատերազմը:

Մեծ աղէտէն վերապրող հայեր կամաց—կամաց Պոլիս և շրջականները կը վերադառնան:

Շրջակայ գիւղերու և քաղաքներու հայ բնակիչները կու գան ու կը լեցուին իրենց տուներուն առջև, որոնցմէ ոմանք աւերակ էին. ոմանք՝ գրաւուած տեղացի և գաղթական Թուրքերէ և մէկ քանիներն ալ պարպուած:

Բոլորն ալ կը յանձնուին տէրերուն:

Հայ բեկորներուն հետ իրենց օճախները դարձած էին նաև վերապրող Հնչակեան ընտանիքները: Գործօն տարրերը գիրար գտնելով՝ վերակազմեցին Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան կորիզը:

Քանի մը ամսուան մէջ կարելի եղաւ հետզհետէ գործի լծել բոլոր ոյժերը, շարժման մէջ դնել շարքերը և ապահովել կուսակցութեան համար այն դիրքը, որուն իրաւունք ունէր ան՝ իր նախկին հմայքին շնորհիւ:

Տաժանակիր պայմաններու մէջ կատարուած վերակազմութեան այս աշխատանքը աւելի եւս արդիւնաւոր ընելու համար անհրաժեշտ էր անշուշտ ունենալ վարչական մարմին եւ մամուլ:

Այս նպատակին ձգտող Պոլսոյ շրջանի բոլոր ընկերները Պատգամաւորական ժողով մը գումարելով՝ ընտրեցին Գործադիր Մարմին, բաղկացած հետեւեալ հինգ անդամներէ և երկու փոխանդամներէ, որոնք էին՝ընկերներ Ժիրայր Միրզախանեան, Տօքթ. Հայկ Գալճեան, Հրանդ Գալիկեան, Վահագն Իչգալըցեան, Սեդրակ Քարեան. իսկ փոխանդամներ՝ Եդուարդ Զօփուրեան և Ա. Սիրվան:

Դժուարին պայմաններու տակ կատարուած վերակազմութեան այս աշխատանքը աւելի եւս արդիւնաւէտ ընելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ մամուլ և այդ ուղղութեամբ ամէն ճիգ ու ջանք թափեցին Պոլսոյ և շրջանի Ս. Դ. Հնչ. անձնուէր ընկերները:

Դիմում կատարուեցաւ Ամերիկայի Հնչ. Կեդր. Վարիչ Մարմնին, որ առաջին առիթով տրամադրեց 1000 տոլարի գումար մը և որուն ստացուելէն անմիջապէս ետք՝ Պոլսոյ և շրջանի Գործ. Մարմինը ձեռք զարկաւ հրատարակելու «Երկիր» օրաթերթը:

Սեփական դրաշարատուն և մեքենայ չունենալնուն՝ ընկերները ստիպուեցան «Երկիր»ը հրատարակել վարձու տպարանի մը մէջ, որ շատ սուղի կը նստէր իրենց:

Այդ օրերուն Հնչ. Ընդհանուր Կեդրոնը կը գտնուէր Թիֆլիս: Կեդրոնի անդամներն էին Արշակ Բարեան, Վ. Մարսեան, Տօքթ. Տաշիր և Մարօ Նազարբէկեան:

Պոլսոյ ընկերներէն Ժիրայր Միրզախանեան կ'անցնի Ամերիկա, իսկ Տօքթ. Հայկ Գալճեան՝ կը դիմէ Թիֆլիս: Թղթակցութիւններու միջոցաւ կուսակցութեան կեդրոնը յարաբերութեան կը մտնէ բոլոր շրջաններու հետ և կ'ամրապնդէ թուլցած կապերը:

Կովկասեան Կոմինտերնի Կեդրոնը նամակ մը կ'ուղղէ Պոլսոյ Հնչակեան Գործադիր Մարմնին և կը յայտնէ թէ արտասահմանի Հնչ. կուսակցութիւնը կը համարուի միակ հաւատարիմ սոցիալիստ կուսակցութիւնը և կը թելադրէ ոյժ տալ Կովկասի Հնչ. Կեդրոնին և ամրացնել արտասահմանի ճակատը:

Այդ գործերը գլուխ հանելու համար դրամական մեծ գումարի մը պէտքը զգալով հանդերձ՝ Հնչ. կուսակցութիւնը փոխանակ Երեւան դիմելու, կոչ կ'ընէ իր բոլոր շարքայիններուն կատարել հանգանակութիւն մը:

Անկէ զատ Հնչ. կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ սփիւռքահայերու մէջ կը կազմուի «Կովկասի Ֆոնտի Մարմին» անունով՝ վստահելի անձերէ բաղկացած Յանձնախումբ մը՝ որուն նպատակն էր, հանգանակել նիւթական միջոցներ՝ Հայաստանի մէջ բնակարաններ և գործարաններ կառուցանելու համար:

Ցոյց տալու համար պատկերը այդ շրջանի Հնչակեան կուսակցութիւնը մտահոգող հարցերը և կատարած գործերը, հոս կը ներկայացնենք Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ և Շրջանի Պատգամաւորական Ժողովի մէկ շրջաբերականը՝ յղուած բոլոր մասնաճիւղերուն:

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ Ս. Դ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ՇՐՋԱՆԻ Մ. ՃԻՒՂԵՐՈՒՆ

Սիրելի ընկերներ,

Կ. Պոլսոյ և շրջանի Պատգ. Ժողովը իր երեք նիստերուն մէջ սպառելով օրակարգի խնդիրները, աւարտեց իր աշխատանքները: Ստորեւ կու տանք անոր կարգ մը գլխաւոր որոշումները, որոնք այս շրջանի ուղեգիծը պիտի կազմեն:

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՆԴԷՊ ԱԶԳ. ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ

Նկատի ունենալով որ Ազգ. Վարչութեան Քաղաքական Ժողովը Ազգ. Սահմանադրութեան գծած իրաւասութեան սահմաններէն դուրս ելլելով քաղաքական գործերու միջամուխ կ'ըլլայ, Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ չի մասնակցիլ անոր՝ ցորչափ կը շարունակուի այս դրութիւնը։

Գուցէ աւելորդ չըլլայ ճշդել՝ թէ մեր խօսքը միմիայն Քաղաքական Ժողովին կը վերաբերի։ Քանի բացառիկ պարագաներ ու պայմաններ ստեղծուած չեն, մենք կը մասնակցինք Երեսփոխանական Ժողովի ընտրութիւններուն, ինչպէս նաև կը մասնակցինք բոլոր այն մարմիններուն, որոնք մի միայն մշակութային պարտականութիւններ ունին։

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՆԴԷՊ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՔԱՂ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ

Որևէ սկզբունքային զիջողութիւն չընելով հանդերձ՝ զգուշանալ աւելորդ պայքարներէ և ջանալ բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն միջև ներդաշնակ գործակցութիւն մը ստեղծել։

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՆԴԷՊ Հ. Ս. Խ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Հաւատարիմ մեր անցեալին որդեգրած ուղղութեան և պաշտպանած գաղափարին՝ մենք կը կենանք միշտ պետական հասկացողութեան վրայ՝ թէ միայն հայկական կառավարութեան իրաւասութեան սահմաններուն մէջ կ'իյնայ վարել պետական բանակցութիւնները, կնքել համաձայնութիւններ եայլն։ Ուրեմն Խորհր. Հանրապետութիւնը գլխաւոր ազդակն է մեր ազգային ցանկութիւններու իրականացումին կորիզը՝ Միացեալ և Անկախ Հայաստանին և միակ իրաւասուն զբաղելու պետութեան ճակատագրով։

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄՆԻ

Գործադիր Մարմինը կազմուեցաւ ընկերներ՝ Մ. Ժիրայրէ, Տոքթ. Հայկ Գալճեանէ, Հ. Գալիկեանէ, Վ. Իշգալացեանէ և Ս. Քարեանէ։ Փոխ անդամ ընտրուեցան ընկերներ՝ Ե. Զօփուրեան և Ա. Սիրվան։

«ԵՐԿԻՐ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մասնաճիւղերէ, ինչպէս նաև կուսակցական ընկերներէ որոշ գումար մը ապահովելով՝ անպայման «Երկիր»ը հրատարակելու հոգը կը յանձնէ նորընտիր Գործադիր Մարմնին։

Պատգամաւորական Ժողովը՝ չկրնալով աւելի դրական եզրակացութեան մը յանգիլ, անիկա այս կարճ բանաձևով պարտաւորուեցաւ լուծել «Երկիր»ի հրատարակման հարցը և այսպէսով նորընտիր Գործ. Մարմինը ծանրաբեռնեց ծանր պարտականութիւնով մը։ Ծանր՝ ոչ միայն անոր համար որ այդ տեսակ ձեռնարկի մը յարատևումը նիւթական խիստ մեծ զոհողութիւններ կը պահանջէ, այլև՝ բոլոր միջոցներու սպառումէն և զոհողութիւնները անհանդուրժելի դառնալէն յետոյ՝ երբ ան ստիպուի լքել «Երկիր»ի հրատարակութիւնը շարունակելու գաղափարը, ատկէ առաջ գալիք կուսակցական վնասները անհուն ու անչափելի են։ Ապահովաբար Գործադիր Մարմինը ընդարձակ շրջաբերականով մը հանգամանօրէն կը պարզէ դրութիւնը և հնարաւորութիւն կու տայ շարքերուն որ տեսնեն կացութիւնը իր էութեան մէջ և ըստ այնմ ճշդեն իրենց վերաբերմունքը։ Մինչ այդ՝ մենք պարտք կը համարենք շեշտել այն աննախանձելի վիճակը, որուն մէջ կը գտնուէր «Երկիր»ի հրատարակման գործը, երբ նորընտիր Գործ. Մարմինին վստահուեցաւ։ Հարկ կա՞յ ըսել թէ անոր ջանքերուն յաջողութեամբ պսակուիլը՝ պայմանաւորուած է այն գիտակցութեամբն ու պատասխանատուութեամբը որ պարտին ունենալ մեր ընկերներն ու մասնաճիւղերը։ Անոնց յանձն առնելիք զոհողութիւնը շատ չնչին է՝ համեմատած այն պատմական առաքելութեան, որուն զինուորներն ըլլալ ուխտած են։ Համոզուած ենք որ մեր ընկերները նոր եռանդով, նոր կորովով մը կը փարին գործին և զայն կը դնեն բարձրացուած աստիճանին վրայ և կարելի կը դարձնեն այն աշխատանքը, որ յանձնուած են Գործադիր Մարմինին։

Նոր դէպքեր և իրողութիւններ եկան հաստատել խօսքին ու գործին ճշմարտութիւնը. զօրացած այդ փորձառութիւնով՝ մեր մասնաճիւղերն ու ընկերները պարտին կրկնապատկել իրենց ջանքերը և նոր խոյանքով մը դիմել դէպի մեր առաջադրեալ նպատակները։

Թերացումն ու յապաղումը կրնան ունենալ այն տեսակ հետևանքներ, որոնց ուղղումը ո՛չ մէկ օգուտ, ո՛չ մէկ արդիւնք կրնար տալ։

Ընկերական սիրալիր բարևներով՝

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ եւ Շրջանի
Ե. Պատգամաւորական Ժողովի Դիւան

1920, Պոլիս

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ԴԻՐՔԱՒՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Հայկական Լեգէոնը Արարայի յաղթանակէն ետք կը ղրկուի Պէյրութ՝ Նոյեմբերի վերջերը, ուրկէ 1919ի սկիզբները կը մտնէ Կիլիկիա, ուր իբր քաղաքային զինուոր կը հսկէ ժողովուրդի անդորրութեան վրայ։

Երբ Անգլիան՝ Ֆրանսայի կը յանձնէ Կիլիկիոյ հոգատարութիւնը, այս վերջինը կը սկսի հետզհետէ խստացնել իր վերաբերմունքը հայ զինուորներուն հանդէպ։ Տասնեակ մը լեգէոնականներ կ'աքսորէ Ալճերիա՝ զանազան պատրուակներով։ Քիչ ետք՝ Կիլիկիայէն դուրս կը ղրկէ լեգէոնական սպայ քեփթըն Ճիմ Զանգալեանը, քեփթըն Ճան Շիշմանեանը և ուրիշներ։ Կը ցրուէ նաև Ազգային Միութեան անդամները, որոնք Եգիպտոսէն և Ամերիկայէն Կիլիկիա եկած էին կազմակերպելու կիլիկեան հայերու գործերը։ 1920ին կը լուծէ և կը ցրուէ Լեգէոնը։

* * *

Զինադադարէն ետք՝ Ֆրանսա չի յիշեր նախկինը։ Երէկուան թշնամին՝ Գերմանիոյ զինակից՝ Թուրքիան կը դառնայ իր աչքին լոյսը, իսկ «փոքր դաշնակից» հայը՝ աչքին փուշը։

Կ'ուրացուին հայուն պաշտօնապէս տրուած խոստումները, «Հայկական Կիլիկիա» կազմելու համաձայնագրերը և խոստումնագրերը։

Ֆրանսան՝ շահելու համար քէմալական համակրանքը՝ կը մտադրէ զոհել՝ հայն ու Կիլիկիան։

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՃԱԿԱՏԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ

Ս. Դ. Հնչակեան, Հ. Յ. Դաշնակցական և Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնները՝ երեքն ալ կը գործէին և ունէին իրենց մամուլը.— «Տաւրոս»՝ Հնչակեան, «Կիլիկիա»՝ Դաշնակցական և «Հայ Ձայն»՝ ՌԱԿ։

Կազմակերպչական մրցումը զօրաւոր էր կուսակցութեանց միջեւ և իրարու հանդէպ քննադատութիւնը՝ կըծու և անուանարկիչ։

Հայ Ազգային Միութիւնը կազմուած էր դաշնակցական., ռամկավար. և չէզոքներէ։ Հնչակեանները իբր թէ բողոքելով՝ ներկայացուցիչ չէին տուած։

Հնչակեան «Տաւրոս» թերթը բուռն քննադատութեամբ կ'անուանարկէր Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը, ինչպէս նաև Ազգային Միութեան անդամները՝ նշաւակելով անոնց անկարողութիւնը՝ օրուան հարցերը լուծելու գործին վերաբերմամբ։

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵՆԷՆ ՄԱՍ ՄԸ

Խմբանկարին կեդրոնը.— *Սարգիս Արմաղանեան (Հաճնոյ արշաւախումբի ընդհանուր հրամանատար), աջին ունենալով Վահան Ժամկոչեան (Հնչ. Վարչ. Ատենապետ), Մասիս Հովիւեան (Աբգարեան վարժ.ի Տեսչ. Խորհուրդի անդամ), ձախին՝ Անդրանիկ Կէնճեան (խորհրդատու), Մեթր Ֆէրուզ Խանդաեան («Տաւրոս» օրաթերթի պատխ. անօրէն),* ոտքի կեցողներ՝ *Բենիամին Ժամկոչեան (Վարչ. Ատենադպիր), Միսաք Զաւուշ Բեշիշեան (մարտ. խմբապետ), Յաբէթ Իսկէնտէրեան (Լեգէոն. գործիչ), Ենովք Տարադանեան (Հաճնոյ լիազօր գործիչ), Գալուստ Իմաստունեան եւ Արմենակ Էլույեան (խորհրդականք), Աբգար Խաչատուրեան (գանձապահ)։*

Սոյն խմբանկարը առնուած է Արմաղանեանի խումբով Սիս մեկնելու նախընթաց օրը։

Հնչակեան կուսակցութեան ներքին կազմակերպչական գործը՝ անզուգական ձեռնհասութեամբ ի գլուխ հանել սկսած էր ընկ. Վահան Ժամկոչեան, որ նորընտիր մասնաճիւղի ատենապետն էր։

Նորահաս երիտասարդութիւնը և ուսանողութիւնը իրենց սիպար առաջնորդն ու դաստիարակը ունէին յանձին՝ ընկ. Բենիամին Ժամկոչեանի, իր կողքին ունենալով Արմէն Էլույեան, Սամուէլ Մկրտիչեան, Արամ Ասլեա, Յաբէթ Իսկէնտէրեան, որոնք գիշեր ու ցերեկ լծուած էին կուսակցական աշխատանքի, իրենց կողքին ունենալով՝ որպէս հսկող ղեկավար՝ Առաքել Բէչեան, Ֆէրուզ Խանդաեան, Սարգիս Կէօզիւբեան, Գալուստ Իմաստունեան և Փիլիպոսեան։

Այդ օրերուն իբր գործիչ, գրող և հրապարակախօս՝ ազդեցիկ դեր ունէր ընկ. Սեդրակ Շահէն, որ Վահան Ժամկոչեանի հետ ձեռք ձեռքի տուած կը խաղցնէին կուսակցութեան չարքերը՝ «Տաւրոս»ի յարաճուն տարածումով և թաղերու սիստեմատիկ կազմակերպութեամբ։

Ազգային Աբգարեան վարժարանը կը գտնուէր իրենց ազդեցութեան տակ, որուն ընդարձակ բակին մէջ անպակաս էին բազմամարդ միթինկները և բուռն լեզուով քննադատութիւնները իշխանութեանց սըխալ գործունէութեանց դէմ։

Մէկ խօսքով Հնչակեան խօսքն ու կամքը գերակշիռ ազդեցութիւն կ'ընէր և ինքզինքը կը պարտադրէր Ազգային Իշխանութեան։

ՅԱԲԷԹ ԻՍԿԷՆՏԷՐԵԱՆ

Այդ օրերուն Կիլիկիա կը գտնուէր նաև յայտնի մտաւորական, ընկերաբան, վեթերան ընկ. Անդրանիկ Կէնճեան, որ իր սուր, խորաթափանց խըրատականներով անընդհատ և անվախ խմբագրականներով ցոյց կու տար ընթանալիք ուղեգիծը իշխանութեան՝ ըլլայ հայկական թէ ֆրանսական։

Ի՞նչ էր այդ օրուան Հնչակեան քաղաքականութիւնը, որ կը սերմանուէր իր օրգանին մէջ և բեմերուն վրայ խօսուած ճառերով.

ա) Զօրաւոր ինքնապաշտպանութեան վրայ յենուած գործունէութիւն՝ ճանչցնելու համար հայ ժողովուրդին ա՛լ ապրելու իրաւունքը, թօթափելով հայկական միամտութիւնը և կազմելով ժողովրդային մէկ ճակատ։

բ) Խաղաղ գործունէութեան մեթոտիկ միջոցները պարզել, բացատրել և գործի լծել բոլոր ույժերը։

գ) Հանրային կարծիքն ու ազգային ղեկավար մարմինները պատրաստել անհրաժեշտ յեղափոխական գործունէութեան, առանց զանց ընելու կազմակերպութիւններու սխալները քննադատել։

դ) Մասնանշել անկեղծ, խիզախ և յեղափոխական ոգիով՝ օտար իշխանութեան (Ֆրանսայի) սխալներն ու տկարութիւնները։

Ինչի՞ կը ձգտէր այս քաղաքականութիւնը, ի՞նչ էր անոր միտք բանին։

— Կիլիկեան ազգային ինքնավարութեան հռչակումն ու հաստատումը։

Հնչակեան մամուլը և բեմը՝ ամէն օր բազմահազար հանրութեան ցոյց կու տար այն միջոցները, որով կարելի կ'ըլլար հասնիլ նպատակին։

Որո՞նք էին այդ միջոցները՝ որով կրնար հրապարակ իջնել Հայ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը՝ Միհրան Տամատեան.—

ա) Ներկայացնել պահանջը՝ արդար իրաւունքի փաստերով։

բ) Գոհացում չգտնելու պարագային՝ ուժեղապէս բողոքել։

գ) Հրաժարիլ՝ իբր բողոքի նշան, առանց տատամսելու։

Բենիամին Ժամկոչեան, Յարութիւն Մատէեան, Վահան Երէցեան, Միհրան Սէֆէրեան, Սարգիս Գաղանճեան, Յարութիւն Մաղմանեան, Յակոբ Գույումճեան (Հանգուցեալ բանաստեղծ), Յակոբ Թահմիզեան, Պատրիկ Կէնճեան, Խորէն Երէցեան, Համբարձում Պէրպէրեան։ Ասոնք էին նորահաս երիտասարդ սերունդը։

ՋԱՐԴԱՅՈՂ ԴԷՊՔԵՐԸ

Արդարև, 1919 Հոկտ. 16ին, Թուրքերը յարձակած էին Շէյխ Մուրատ գիւղի վրայ և սպաննած քանի մը հայեր։ Ատանայի հայութիւնը կ'ելլէ և խաղաղ ցոյց մը կը կազմակերպէ, Թուրքին զէնքին փոխան՝ գաւազան, սուրին դէմ՝ բռունցք ցոյց տալով։ Ֆրանսական իշխանութիւնը այդ օրէն սկսեալ կը սկսի զինուած խումբեր ղրկել՝ չէթէները հալածելու համար։

ՎԵՐԱԴԱՐՁՈՂ ԲԵԿՈՐՆԵՐՈՒՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արամ Ասպետ կը գրէ.—

Հաճընի մէջ շատ տուներ այրուած էին, կը մնային միայն աստդին անդին կղզիացած վայրերը և Հայ Ազգ. վարժարանը, որ եղաւ կեդրոնը Հայ Ազգ. Միութեան։

Այս դէպ և ցաւալի վիճակը առատ արցունք հոսեցնել տուաւ մեր աչքերէն. բայց վստահ մեր շինարար յատկութեանց՝ շուտով սփոփուեցանք և իսկոյն սկսաւ վերաշինութեան զմայլելի եռուզեռը։ Թուրք կառավարութիւնը փախած էր, հայկական կառավարութիւն մը ձևացուցինք։ Հայերս, անհուն հրճուանք կը զգայինք, տեսնելով որ հայը կ'ըլլար իշխող և Թուրքը՝ հպատակ։ Թուրքը ընկճուած՝ կու գար ինքնաբերաբար իր ծառայութիւնները մատուցանելու մեզի, կը բերէր առատօրէն ուտելիք և տնական կահ կարասիներ, մեզ սիրաշահելու համար։

ԱՒԵՏԻՍ ՋԱՒՏԱՐԵԱՆ

Դարերէ ի վեր հրամայող ու կեղեքող ցեղը՝ հիմա ստրուկի հոգեբանութիւն և համակերպութիւն ցոյց կու տար։ Ֆրանսայի անունը սարսափ կ'ազդէր անոր։ Հայերս, այս միջոցին, ճշմարիտ վեհանձնութեամբ վարուեցանք Թուրքերուն հետ և ցոյց տուինք թէ մենք կրնանք շատ բարձր գտնուիլ մեր դարաւոր ոսոխէն։ Ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնը՝ որու կեդրոնը Սիսն էր, օգտուեցաւ Թուրքերու այս բարոյալքումէն ու մեզի հասցուցած վնասներէն. ուստի, ակնառու անձերը կանչուեցան Սիս. բանտարկուեցան և մեծամեծ տուգանքներով և կաշառքներով միայն արձակուեցան։ Այս «պատիժ»ը տարածուեցաւ նոյնիսկ ամենահեռաւոր անկիւնները, ուր որ դրամատէր մը գտնուէր, կը կանչուէր՝ իբրև հայերու ինչքերը յափշտակող և այս ձևի «պատիժ»ի մը կ'ենթարկուէր ֆրանսացիներու կողմէն։

Հաճընի վերապրողները վերադառնալով հայրենիք, հազհազէ անոնց թիւը հասաւ 7000ի։ Ընդհանուր քուէարկութեամբ նոր Ազգային Միութիւն մը ընտրուեցաւ, որուն ատենապետը եղաւ Աւետիս Ջաւտարեան, որ իրեն վստահուած պաշտօնը կը վարէր կատարեալ գիտակցութեամբ. իսկ Միութիւնն ալ, իբրև Օրէնսդիր Ժողով, ինքզինքը արժեցուց։

ԱՏԵԼՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ

Ժողովուրդը քիչ չափ տեղաւորուեցաւ։ Թուրքերը կարծես մրցումի ելած էին իրենց «նախկին բարեկամ» հայերուն օգնութիւն բերելու գործին մէջ։ Մէկը իր «բարեկամ»ին անկողին կը բերէր, միւսը՝ խոհանոցի անօթներ, ուրիշ մը ուտելիք եւն.։ Ժողովուրդն ալ սկսաւ աշխատիլ հետզհետէ։ Ոմանք ոստիկան արձանագրուեցան եւ կառավարութենէն թոշակ ստանալով սկսան բարւոքել իրենց տնտեսութիւնը։ Ամերիկայէն հին զգեստեղէններ հասնելով չքաւոր ժողովուրդին մեծապէս օգտակար եղաւ։ Բարեգործականն ալ փութացուց իր օգնութիւնը եւ չքաւորին հաց մատակարարեց։ Դպրոցներ բացուեցան, որբանոց մը հաստատուեցաւ։ Նոր Առաջնորդ Սարաճեան Պետրոս Եպիսկոպոս իր պաշտօնին գլուխն անցաւ ու ան, բարի հօր մը պէս քաջալերեց ժողովուրդը. այս աշխատութիւնովը եւ խնայողութիւնովը վերաշինել սկսաւ իր քանդուած օճախը։ Վերջապէս ամէն երեւոյթ յոյս կը ներշնչէր բնականոն վիճակի մը հասնելու համար։ Թուրք կառավարութիւնը փախած միջոցին չէր կրցած փոխադրել իր արմտիքները, որոնք ամբարուած էին հայ դպրոցին մէջ. Ազգ. Միութիւնը ուրիշ լուրջ ջանքեր ընելով յաջողեցաւ մեծաքանակ արմտիք ամբարել եւ առատօրէն տալ ժողովուրդին։ Այս ալ նախախնամական շնորհ մը եղաւ մեզի, քանի որ այսպիսով միջոց կ'ունենայինք քայքայուած մեր տնտեսութիւնը վերականգնելու։ Պէտք է խոստովանիլ որ՝ տարագրութեան օրերը թուրքերու յանձնուած կենդանիները՝ այծ, կով, եւն. ինչպէս եւ կահ կարասիները բերող եւ յանձնողներ եղան իրենց տէրերուն, մեզ սիրաշահելու համար. այնպէս որ, շատեր կրցան առաջուան պէս լեռներ ելլել իրենց կթաններով եւ սկսան պանիր եւ իւղ պատրաստել։ Եղան նաեւ կարգ մը կռիւներ ու դատեր, որովհետեւ կը գտնուէին հայեր, որոնք տարագրութեան երթալու ատեն իրենց ծախած ապրանքները ետ կը պահանջէին, աժան ծախուած ըլլալուն համար։ Թուրք գնորդը կը պնդէր թէ՝ պարտաւոր չէր ետ տալու, քանի որ երկուստեք հաւանութիւնով վաճառուած ու «գնուած» էին...։ Հայերը վկաներով հաշտարար Դատարանին մէջ հակառակը կը հաստատէին, եւ դատարանական վճիռով կը գրաւէին կամ կը վաճառէին, Թուրքին ապրանքները՝ որպէսզի հատուցուի հայուն պահանջը։

Այսպիսի գործողութիւնները դառնացուցին կարգ մը թուրքերը, որուն պատճառաւ հայու հանդէպ ծայր տուաւ գէշ հոգի մը եւ քանդել սկսաւ կապը որ այնքան «սիրալիր» կերպով սկսած էր...։

Բայց եւ այնպէս թուրքերը ուշադիր գտնուեցան արմտիքի եւ այլ բերքերու տասանորդի գործողութեան միջոցին։

Տասանորդի այս վճարումի համար գիւղացի բարեկեցիկ թուրքերը կանչուեցան Հաճըն, որպէսզի աճուրդին մասնակցին։ Անոնք յայտնեցին թէ՝ իրենք բոլորովին ձեռնպահ կը մնան այդ աճուրդէն, որպէսզի անկէ գոյանալիք շահը՝ ամբողջովին հայերուն ըլլայ, քանի որ անոնք տարագրութենէ դարձած եւ տուներնին աւրուած ըլլալով՝ շատ աւելի պէտք ունէին վերականգնուելու եւ այդպիսի շահերու։ Թուրքերու այս մտածումն ու վերաբերմունքը ոչ միայն գոհ թողուց Ազգ. Միութիւնը, այլ Հաճընի բոլոր ժողովուրդը, եւ մասամբ մը աւելի սերտացուց երկու տարրերու միջեւ գոյութիւն ունեցող բարւոք յարաբերութիւնը։

ՉԷԹԷԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԾԱՅՐ ԿՈՒ ՏԱՅ

Գտնուեցան ծայրայեղ շահամոլներ, որոնք իրենց ընչաքաղցութիւնը չափազանցութեան տարին։ Ասոնցմէ էր Տրդատ Տրդատեան անուն անձը, Քէօթիւնի Քիւչիւք Տուրան անուն թուրքէն իր պահանջը գանձելու համար՝ դատարան դիմելով վճռագիր մը ձեռք բերաւ, բայց պարտապանը վճարելու անկարող գտնուելով՝ շատ աղերսանքներով պայմանաժամ խնդրեց իր հայ պարտատէրէն։ Այս վերջինը սակայն, անողոք գտնուեցաւ, բռնի միջոցներու դիմեց՝ այն ատեն Տուրան յուսահատած՝ լեռ ելաւ եւ սկսաւ չէթէութեան։ Հաճընի պաշարումին՝ այս մարդը շատ չարիք գործեց։

Ասկից զատ՝ ուրիշներ ալ ամբաստանեցին Քէօշիւր Կէլիցի Օսման անուն անձը՝ ըսելով թէ՝ տարագրութեան միջոցին ան կողոպտած է կարգ մը հաճընցիներ։ Այս անձն ալ, զգալով թէ փրկութիւն չունի ուրիշ կերպով, փախաւ եւ եղաւ չէթէ...։ Թէեւ կառավարութիւնը կը հետապնդէր փախստականները, բայց հետքերնին անգամ չէր կրնար գտնել, իբր թէ...։

Այսպէսով հիմ կը դրուէր չէթէութեան տեղական շարժումին, որ հետագային օգտագործուեցաւ Մուսթաֆա Քէմալէն։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍ.Ը ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂԻ ԴԵՐԻՆ ՄԷՋ

Հնչակեան կուսակցութիւնը մտածեց իր յարմար գտած երիտասարդները ժանտարմա արձանագրելով՝ զինել լաւ զէնքերով եւ ռազմամթերքով։ Կուսակցութիւնը միայն ձիերուն գինը կը վճարէր։ Այսպիսով, 25է աւելի ժանտարմաներ արձանագրել տուաւ հաճընցի Պօղոս Թուրսարգիսեանի հրամանատարութեան տակ։

Թուրքերն ուրախ էին որ իրենց վաղեմի բարեկամին որդին եղած էր հրամանատար, որ իսկապէս գիտցաւ ինքզինքը սիրելի դարձնել ու գործեր ընել թուրքերուն։ Ան, թուրքերուն եւ հայերուն հետ ունեցած վէճերը կարգադրելու համար երկուստեք գոհացուցիչ միջոցներ կը գտնէր։

Այնուամենայնիւ, թուրքերը իրենց միակ փրկութեան ապաւէնն ընտրած էին Մուսթաֆա

ՀԱՃՆՈՅ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵՆԷՆ ՄԱՍ ՄԸ

Ձախէն աջ.— Ենովք Տարտաղանեան (Հաճընի եւ շրջակայ բոլոր գիւղերու լիազօր գործիչ, Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի անդամ)։ Ռուբէն Երկաթ (Հաճընի Հնչակեան մասնաճիւղի վարչութեան փոխ-ատենապետ եւ Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի անդամ)։ Յովհաննէս Պէքէրէճեան (Հնչակեան վարչութեան անդամ)։ Սեդրակ Շխտրըմեան (Հնչակեան վարչութեան անդամ)։

Բէմալը։ Զմեռնային եղանակը չանցած, ընդհարումները սկսած էին արդէն։ Ուրիշ միջոց չէր մնացած թուրքին...։

Ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութիւնը հաճընցին սկսած էր։ Քաղաքին մէջ ունէր մօտաւորապէս 7000 բնակչութիւն մը, հարուստ, աղքատ, մեծ ու փոքր, ծեր, երիտասարդ կին և այր։

Կազմակերպութեան գլուխն էր Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ ունէր մօտաւորապէս 600 անդամ, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ 25-30 անդամ։ Սահմանուեցաւ միջ-կուսակցային մարմին մը, որ կը բաղկանար հետեւեալ անդամներէ.— Մ. Գայեան, Ե. Տարագանեան, Դանիէլ Սղմեան, (Հնչակեան կուսակցութենէն) Վարդիվառ Զալեան, Յ. Զայճեան, (Դաշնակցութենէն)։

Շրջակայքը գտնուած հայ գիւղերու կազմակերպութիւնը, ինչպէս նաև Հաճընի, Ենովք Տարագանեանի յանձնուած էր իբր զինուորական։

Հաճընցիները աշխատանքի լծուած էին մրջիւնի պէս, գիշեր ցերեկ պատրաստութիւններ կը տեսնէին։

Մինչ այդ, Սիսի զինուորական կառավարիչ Քափիթէն Թայարտա, Հաճընի ժանտարմաներու հրամանատար՝ Պօղոս Թուրսարգիսեանի միջոցաւ լուր հաղորդած է թէ՝ Հաճընի վրայ յարձակելու համար թուրքեր երեք կեդրոններու մէջ զինուոր կը հաւաքեն։ Ուստի, մինչեւ որ Ֆրանս. ուժերը հասնին՝ հաճընցիներ ինքզինքնին գէշ անակնկալներու առջեւ չգտնելու համար՝ երեք սպայ ընտրեն և իրեն ներկայացնեն։ Թուրսարգիսեան առանց ժամանակ կորսնցնելու կը վերադառնայ Սիսէն ու Հաճըն հասնելուն պէս՝ Հնչ.-Դաշնկ. չէֆերն ու Ազգ. Միութիւնը, նաև քաղաքի երեւելիները ժողովի մը կը հրաւիրէ իր տան մէջ, ուր Հաճընի գայմագամ Պ. Արմենակ, Թայարտայի կողմէ եկած առաջարկները կը հաղորդէ, և ապա բաւական վիճաբանութիւններէ ետք միաձայնութեամբ կ'ընտրուին՝ Ենովք Տարագանեան, Շմաւոն Փօթոյեան և Կարապետ Օղլուգեան, որոնք ներկայանալով Թայարտային պիտի ստանձնէին իրենց պաշտօնը։

Այդ օրերուն էր, որ Երեւանի Հանրապետութեան ճանաչման լուրը հասած էր Հաճըն, ի՞նչպէս կարելի է նկարագրել այդ օրը, հարսանի՞ք ըսեմ թէ ուրախութիւն... բայց մէկ բան կրնամ ըսել որ, այդ օրերուն Հաճըն խնդութեան և խենթութեան ժամեր կ'անցնէր...։

Նոյն գիշերը Պ. Շմաւոն ճաշկերոյթի հրաւիրած էր Ազգ. Միութեան ատենապետ՝ Աւետիս Զաւարեանը, Յարութիւն Թէրզեանը, Հաճի Տրդատեանը, Ենովք Տարագանեանը, Կարապետ Օղլուգեանը, Առաջնորդ՝ Սարաճեան Եպիսկոպոսը ևլն.։ Այս խնճոյքի ընթացքին հեռագիր մը ստացան, որուն մէջ Պ. Թայարտան երեք սպաները կ'ուզէր։ Պ. Շմաւոն թէև չուզեց մեկնիլ, բայց ներկաներէն ամչնալով՝ հետեւեցաւ։

Հնչ. կուսակցութիւնը ժողով գումարեց, խորհրդածելու թէ ի՞նչ ընթացք պէտք է առնուի Հաճնոյ մէջ ըլլալիք նոր կարգադրութեանց մասին։

Հարկաւոր պարագային եթէ Պ. Թայարտայի առաջարկները և թելադրանքները բաւական չի համարուին, սպաները Հաճըն չի վերադառնան, այլ շարունակեն իրենց ճամբան դէպի Կիլիկիոյ առժամեայ մայրաքաղաքը՝ Ատանա ու «ռափոր» ընեն ինչ որ իրենց հաղորդուած է Պ. Թայարտայէն։

Յաջորդ օրը սպաները ճամբայ կ'ելլեն դէպի Սիս Պ. Թայարտայի մօտ։

Ասոնք Սիս հասնելուն պէս՝ նախ կը հրաւիրուին Պ. Թայարտայէն։

Երբ կ'իմացուի թէ սպաները Դաշն., Հնչ. և Չէզոք անդամներէ բաղկացած են, ինքզինքը ուրախութեան մէջ զգալով՝ կ'ըսէ.«Բանի որ համերաշխութիւնը կատարեալ է, յաջողութիւննիս անկասկած և ապահով է» ու կ'սկսի խօսիլ. ինչ որ արդէն հրամանատար Պօղոսի կողմէ հաղորդուած էր։ Կ'աւելցնէ նաև որ, իրենց պիտի տրամադրուի 300 ռուսական և գերմանական զէնքեր 30.000 փամփուշտով։

Այսպէսով կը բաժնուին։ Բայց երբ կը մեկնին Պ. Թայարտայի տունէն, Պ. Ենովք իր գործակիցներուն կը յայտնէ որ տրուած զէնքն ու ռազմամթերքը ոչ թէ Հաճընի «ապահովման» այլ կործանման պատճառ պիտի ըլլայ, ուստի այդ ռազմամթերքը ընդունելու չէ .որովհետև Հաճընը պաշարուելէ յետոյ օգնութեան հասնիլը դիւրին չէ. 30.000 փամփուշտ և 300 զէնք նոյնիսկ մէկ քանի օրուան համար անբաւական է, որով մեզի յանձնուած այս ռազմամթերքը անբաւական ըլլալով՝ Ատանա պէտք է իջնեմ ու «ռափոր» ընեմ մեր պատասխանատու Գերագոյն Մարմինին։

ՆՈՐ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊԻ ԱՏԱՆԱ

Ասոր վրայ Պ. Շմաւոն առաջարկելով կ'ըսէ. «Մենք արդէն իրական տեղն (Սիս) ենք, նամակ մը գրենք Ազգ. Միութեան որպէսզի ընդհանուր ժողով մը գումարէ և գայ»։ Անմիջապէս կը կատարուի այս առաջարկը եւ Հնչկ. Դաշնկ. Չէզոք, Լուս. Կաթ. Բողոքական, ու նաև Հաճընի երկու բապաներով ժողով մը կը գումարուի։ Պ. Թայարտայի հետ տեղի ունեցած խորհրդածութենէն ետք, այս ժողովը պաշտօնական գոյն կ'առնէ և 18 կէտերէ բաղկացած «ռափոր» մը կը շինուի ու կը տրուի Սիսի պատուիրակներէն Եփրեմ Ծ.Վրդ. Տահմունիին, Վեր. Նօխուտեանին, Ենովք Տարագանեանին և Շմաւոն Փօթոյեանին, որոնք կը մեկնին Սիսէն Ատանա, իսկ Կարապետ Օղլուգեան Պ. Թայարտայի կողմէ յանձնուած զէնքէն մաս մը Հաճըն կը փոխադրէ։

Պատուիրակութիւնը Ատանա հասնելուն պէս կը ներկայանայ Ատանայի Ազգ. Միութեան և Հայ Ազգ. պատուիրակ-ներկայացուցիչ Պ. Մ. Տամատեանին. Սիսէն եկած «ռափոր»ը կարդացուելէ յետոյ կը սրբագրեն եւ կ'աւելցնեն։ Պ. Միհրան Տամատեան՝ գօլօնել Պրէմօնին՝ պատուիրակութիւնը ներկայացնելու համար, ժամադրութիւն կ'ուզէ և նոյն օրը կ'ընդունուին Կիլիկիոյ Ֆրանս. իշխանութեան պետէն։

Պ. Պրէմօն՝ սիրալիր ընդունելութենէ մը ետք՝ կ'իջնէ իր պաշտօնական աթոռէն և կ'առնէ ուրիշ հասարակ աթոռ մը և Սիսի ու Հաճընի պատգամաւորներով շրջանակ մը կը կազմուի։

Պրէմօն.— Առաջ կ'ուզեմ խօսիլ Հաճընի ներկայացուցիչին հետ։ (Պ.Շմաւոն Փօթոյեան՝ ֆրանսերէնով՝ հաճընցիներուն շնորհակալութիւնը կը յայտնէ Ֆրանսայի՝ այս հետաքրքրութեան համար)։

Պրէմօն.— Կարծեմ, Պ. Թայարտան Ձեզի պէտք եղած զէնքերը յանձնեց, մեր քովը, ինչ որ գիտեմ, և որչափ որ թուրք և ռուսական զէնք կար տուինք։ Այսու հանդերձ կը յայտարարեմ որ՝ հաճընցիք չէ՛ որ մինչեւ վերջ պիտի կռուին, այլ մինչեւ որ ֆրանսական բանակը իրենց մօտ հասնի՝ պիտի պաշտպանուին անակնկալներու դէմ։ Ֆրանսան է որ Ձեզի պիտի պաշտպանէ։ Իսկ Սիսի ներկայացուցիչները կարծեմ թէ ըսելիք մը չունին, որովհետեւ հոն ներկայ են իմ թնդանօթներս, իմ բանակս եւ դրօշակս....։

Այն ատեն Ենովք կը զգացնէ որ կ'ուզէ խօսիլ։— Խնդրեմ, թող խօսի։

Ենովք հաճընցիի համարձակութեամբ՝ ծանր, ծանր կ'ընդգծէ, կտրուկ եւ շեշտակի։ «Մեծն գօլօնէլ, ապետական Ֆրանսայի խոր շնորհակալիք, սակայն պիտի խնդրէի որ չի ցաւիք ըսելիքներուս։ Ի զուր տեղը այլեւս զոհ երթալ չենք ուզեր։ Հաճըն պաշարուելէն յետոյ՝ Թուրքին 30 հազար զինուորին դէմ՝ մեր ներկայ ոյժը չի կրնար գլուխ ելլել։ Հաճնոյ դիրքերը սոսկալի են։ Ֆրանս. մաուզերները եթէ կ'ըսէք՝ անոնք ալ ունին, թնդանօթ եւ կռուող՝ տասնեակ հազարներ ունին։ Ֆրանս. ծանր թնդանօթները Հաճնոյ լեռները չեն կրնար ելլել...։ Ես պիտի խնդրէի որ հաճընցիներէս եկող սա երեք առաջարկներէն մէկը ընդունուէր։

Ա.— Հաճընցիներուն ուզածին չափ զէնք եւ ռազմանիւթ տալ։

Բ.— Այս չընդունուելու պարագային՝ Հաճնոյ անմիջական գրաւումը Ֆրանս. բանակի կողմէ։

ՀԱՃՆՈՅ ԳԱՅՄԱԳԱՄ Կ. ՉԱԼԵԱՆ

Գ.— Այս չընդունուելու պարագային՝ հրամայել որ Հաճըն՝ Ատանա փոխադրուի»։

Պ. Պրէմօնի պատասխանը կ'ըլլայ.— «Այս առաջարկներուն ես չեմ կրնար ընթացք տալ։ Ասոնք կը պատկանին Ֆրանսայի Արտ. եւ Պատերազմական նախարարութեան։ Ես միայն Ձեզի կը յանձնեմ 200 զէնքեր, դուք զինուոր գտէք։

Ձեզի հիմա այնպէս գայմագամ կը ղրկեմ, որ ներկայիս ամենադիւանագէտ եւ ճարպիկներէն է՝ Պր. Կարապետ Չալեանը։ Ան շատ օգտակար պիտի ըլլայ...», ու կը բաժնուին իրարմէ անգոհացուցիչ արդիւնքով։

Այս բոլորին մէջ նշուելիք եթէ բան մը կար, նոր գայմագամ Պ. Կր. Չալեանին հաճընցի Հնչակեան առաջնորդ մը ըլլալն էր։

Նոյն օրը Հաճընի պատուիրակութիւնը, նոր գայմագամը եւ Յովհաննէս Տումանեան գօլօնէլի տուած ռազմամթերքներով դէպի Սիս կը մեկնին։

Բայց աւա՜ղ, որ Հաճընի պատուիրակներէն Պ. Ենովք Տարտաղանեան կողոպուտի հիւանդութեան բռնուած ըլլալով հազիւ Սիս հասած, հոն՝ Զաքարիա Ճէրէճեանի տան մէջ մաս մը ռազմամթերքներով կը մնայ. իսկ Շմաւոն եւ նոր գայմագամ՝ Պ. Կր. Չալեան Հաճըն կը մեկնին։

ՆՈՐ ԳԱՅՄԱԳԱՄԸ ԿԸ ՍԿՍԻ ԳՈՐԾԻ

Գայմագամ Չալեան տակաւին Հաճըն չի հասած, Ազգ. Միութեան հրամանով, սպայ Յարութիւն Յովակիմեանին կը յանձնուի 15 ժանտարմաներ, քաղաքի եւ շրջակայ գիւղերու Թուրք բնակչութեան ակնառու անձերը կառավարութեան բերելու պաշտօնը, եւ հոն պահելու զանոնք իբր պատանդ,

յուսալով որ այդպէսով առաջքը կ'առնուի չէթէական յարձակումներուն։ Չալեան Հաճըն հասնելով, տեսաւ որ արմտիք կը պակսէր, ուստի Թուրք պատանդները բանտէն հանեց ու անոնց հասկցուց թէ իրենց փրկութիւնը եւ հանգիստը իրենց բարի դրացնութեանը մէջ պիտի ըլլայ։ Անոնք ալ խոստացան իրենց կարելին ընել՝ կատարելու համար իրենցմէ պահանջուածը։ Ասոր վրայ գայմագամ Պ. Կ. Չալեան Թուրքերէն պահանջեց որ գիւղերէն արմտիք փոխադրեն քաղաքը։ Խոստացան կատարել այս պահանջն ալ եւ գիւղացիները նոյնիսկ իրենց շալակով բերին ցորեն, գարի եւ այլ արմտիքներ, բայց սպասուած արդիւնքը չի տուաւ այս միջոցառումը։

Պ. Չալեան այս կարգադրութիւնը ըրաւ մտածելով թէ Հաճըն ուտելիք կ'ունենայ եւ միանգամայն Թուրքերն ալ զինաթափ կ'ըլլան. սակայն ժողովուրդը գոհ չի մնաց այս կարգադրութենէն, եւ իրաւունք ալ ունէր։ Որովհետեւ ազատուած այդ անձերն ալ միացան չէթէներուն ու աւելի սպառնալի դարձաւ ապագան։ Ասոր համար մեծ դժգոհութիւն մը ծայր տուաւ ժողովուրդին մէջ, ընդդէմ՝ մեր նոր գայմագամին։

Հարկ էր ինքնապաշտպանութիւնը յառաջ տանիլ։

Հաճնոյ Ազգ. Միութեան սրահին մէջ, Առաջնորդ Գերշ. Սարաճեան Եպիսկոպոսի նախագահութեան եւ Ազգ. Միութեան ատենապետ՝ Աւետիս Զատուրեանի ատենապետութեան տակ՝ մեծ ժողով մը կը գումարուի։

Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի ստեղծման վերին թելադրանքը կու տայ գայմագամ Չալեան։ Այս պատասխանատու ժողովին կը մասնակցէին երեւելիներ, զինուորական պետեր, կուսակցական բոլոր ներկայացուցիչներ, եւայլն։

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆ ԵՒ ՑԱՐԱԿԻՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ժողովը՝ երկարատեւ վիճաբանութիւններէ ետք՝ կ'ընտրէ Ինքնապաշտ. Կոմիտէն հետեւեալ կազմով.— Միհրան Գայեան, Յակոբ Չայճեան, Ռուբէն Երկաթ, Մեսրոպ Շխրտըմեան, Գրիգոր Սղմեան, Պետրոս Թէրզեան, Սարգիս Ճէպէճեան, Կարապետ Օղլուզեան, Հաճի Տրդատեան, Տիգրան Ճիյէրեան եւ Միհրան Մանիսաճեան։

Այս ժողովը իր մէջէն կը բղխեցնէ Զինուորական Գերագոյն Մարմին մը, անոր պետ՝ եւ ընդհ. հրամանատար որոշելով Անդրանիկի նախկին սպաներէն Սարգիս Ճէպէճեանը։

Կը կազմուին չորս վաշտեր.— Ա. Վաշտին պետ կ'ընտրուի Կարապետ Օղլուզեան, Բ. Մեսրոպ Շխրտըմեան, Գ. Ենովք Տարտաղանեան, (փոխանորդ կամաւոր Մկըր), Դ. Տիգրան Ճիյէրեան։

Ասոնցմէ զատ կային թռուցիկ կամաւորական խումբեր.— Ա. խումբին պետն էր՝ Արամ Կայծակ, Բ. Ջանիէլ Չաւուշ, Գ. Գասապ Հաճի Պուտկեան եւ Դ. (Ս. Յակոբայ վանքի որբերէն) Գէորգ Չաւուշ Պաղտայեան։ Զինուորներու վաշտապետն էր՝ Պետրոս Թէրզեան։ Դանիէլ Սղմեան եւս ունէր թռուցիկ խումբ մը։ Ա՛ն էր որ վերջերս լիազօր որոշուած էր խումբերուն վրայ։ Թռուցիկ խումբերը միշտ կը հասնէին հոն՝ ուր ճակատը կը վտանգուէր։

Չէթէները գրեթէ մօտեցած էին Հաճընի։ Այլեւս փութաջան պատրաստութիւնով կը զբաղէր ժողովուրդը։ Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն կազմուած եւ անոր յանձնուած էր իր գործը, ծրագրուած յատակագիծով։ Հաճըն կը գտնուէին երկու փոքրիկ խումբ կամաւորներ, որոնք ծառայած ըլլալով զօրավար Անդրանիկի հրամանին տակ, կռուի որոշ փորձառութիւն ունէին։ Մանաւանդ խումբին պետերը լաւ փորձառութիւն ունէին կռիւներու կազմակերպութեան մէջ։ Բայց ինչպէս ուրիշ տեղեր, Հաճնոյ մէջ ալ այս կամաւորները չմնացին օրինաւոր սահմանին մէջ ու իրենց արարքներով դժգոհութիւններ յառաջացուցին իրենց դէմ, այնպէս որ Թուրք ժողովուրդը զզուած՝ Սիսի Զինուորական կառավարիչին բողոքեց։ Ան ալ խումբին մէկը Սիս կանչեց և հոն պահեց։

Հրամանատար Սարգիս Ճէպէճեանը իր բոլոր ուժերը ի սպաս դրաւ լաւագէս կազմակերպելու գունդը։ Ան կը վայելէր բացարձակ իշխանութիւն։

Քիչ ժամանակի մէջ ան կազմակերպեց զինուորական կատարեալ զօրագունդ մը, որ մեքենականօրէն կը հնազանդէր տրուած հրամանին։ Քիչ շատ փորձառութիւն ունեցողներէն՝ սպայ, ենթասպայ, յիսնապետ, տասնապետ ընտրեց և իւրաքանչիւրին պաշտօնի կիրառումին մանրամասնութիւնը բացատրեց և գործադրութեան հսկելով թերիները ուղղեց։

ՀԵՐՈՍ ՍԱՐԳԻՍ ՃԵՊԷՃԵԱՆ

Հաճնոյ Ինքնապաշտպանութեան ընդհ. Հրամանատար

Կազմակերպութեան կանոնաւորութիւնը յոյս կու տար ժողովուրդին, որ այս զինուորները մոռցած անձնականութիւնը հասարակաց օգուտին զոհաբերելու պատրաստ էին։

Ա. վաշտը Հաճընէն 2–3 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Ուճօյլուխ կոչուած վայրը պիտի պաշտպանէր։ Բ. վաշտը՝ Կէօյնիւք կոչուած տեղը, որ 1—2 ժամ հեռու էր կեդրոնէն։ Գ. վաշտը՝ նոյնքան հեռաւորութիւն ունեցող Օպրուխ ըսուած կէտը։ Դ. վաշտը՝ Ատանայի ճանապարհին կողմը, Զօլրգան կոչուած շրջանը պիտի պաշտպանէր։

Արամ Զաւուշ Թէրզեան, որ ունէր 15 քաջեր, թէև անկախ կը գործէր, բայց կը հասնէր ուր որ պէտք ըլլար։ Կամաւոր Զանիէլ Թարսուեան և իր քաջ զինակիցները՝ հետևելով ընդհանուր տիսիփլինի՝ քաղաքին մէջ պիտի հսկէին կարգ կանոնի գործադրութեան և անդորրութեան գործին։

Այսպէս քաղաքը փոխուեցաւ զօրանոցի։ Երբեմն Ճէպէճին կը կանչէր հրամանատարները և սպաները և անոնց կը բացատրէր իրենց ընելիքը, յաճախ բերանացի, երբեմն՝ գրաւոր։ Ամէն թաղի մէջ զինուորական մարզանքի ձայներ միայն կը լսուէին։ Հեծելազօրքը վանքապատկան արտերուն մէջ կ՚ընէր իր մարզանքները։

Աբրահամ Թօսունեանն ու անոր ընկերները Համբարձում Զուլֆայեան, Պապան Սօֆեան՝ իրենց մարզումով կը հասնէին այն ամէն տեղերը, ուր օգնութեան պէտքը կար։

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԼՐՋԱՆԱՅ

Ամէնէն առաջ Զէյթունէն Հաճըն զրկուած երկու սուրհանդակները ձիւներու մէջէն ազատուելով կը հասնին Հաճըն, քէմալական շարժման նոր յարձակումի լուրը բերելով։ Այս սուրհանդակներն էին՝ տաշօլաղցի Փանոսն ու իր ընկերը։

Լուր կու գայ որ չէթէները Մաղարային մօտեցած են։

Այդ օրերուն՝ Մաղարայի միւտիւր Սօղանօղլեան Աւետիքը և Հէօքճէի սաքիկ. ժանտարմներու սպայ՝ Գրիգորը, իրենց ժանտարմներուն հետ Հաճըն ապաստանելով՝ Զինուորական Մարմնին և Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէին կը տեղեկացնեն թէ Մաղարան և շրջակայքը չէթէներէն պաշարուելու վրայ են։ Միաժամանակ Շարէն պատուիրակութիւն մը հասնելով միևնոյն բանը կը հաստատէ և օգնութիւն կը խնդրէ։ Ինքնապաշտպ. Կոմիտէն և Զինուորական Մարմինը թէև կ՚որոշեն Շարը Հաճըն փոխադրել, բայց շարցիները կը մերժեն։

Այն ատեն Զալեան՝ Ռուբէն Երկաթի միջոցաւ 12 զէնք և ռազմամթերք Շար կը ղրկէ։

Այդ միջոցին դարձեալ Հաճըն կու գան երեք Թուրք գիւղացի բարեկամներ և կը տեղեկացնեն թէ՝ Կեսարիոյ կողմէն չէթէական մեծ ուժեր եկած են և կը յառաջանան Հաճնոյ վրայ. ուստի՝ արթուն կեցէք։

Ինքնապաշտպ. Կոմիտէն և Զինուորական Մարմինը իսկոյն պատուիրակութիւն մը կը փութացնեն Սիսի Ֆրանս. իշխանութեան, բաղկացած՝ Սարաճեան Եպիսկոպոսէ, Շմաւոն Փօսթայեանէ և Վեր. Խաչատուրեանէ՝ ընկերակցութեամբ Յ. Յովակիմեանի սպայ ձիաւոր սաւիկաններուն։

Գալով Մաղարային՝ դայմագամ Զալեան կը հրամայէ սպայ Գրիգորին, Նահիյէ միւտիւրի՝ Սօղանօղլեանին, որ իսկոյն վերադառնան իրենց պաշտօնատեղին։ Այն ատեն՝ Սօղանօղլեան հրաժարականը կու տայ։ Իսկ սպայ Գրիգոր կը մերժէ երթալ Հէօքճէ, որուն վրայ՝ Միսաք Րէճէպեան ոտքի կ՚ելլէ և իր քաղաքի սարսափահար ժողովուրդին կը յայտարարէ թէ՝ ինք պատրաստ է մահը աչք առնելով մեկնիլ դէպի Շար։

Ոստիկանները՝ տեսնելով Րէճէպեանի անվախ անձնուիրութիւնը՝ իրենք ալ իրենց ձիերը կը նստուին և կ՚ըսեն թէ՝ քանի որ Րէճէպեանն է որ կ՚երթայ, իրենք ալ անոր հետ երթալ և մեռնիլ կը նախընտրեն։ Գրիգոր կ՚ըստիպուի ընկերանալ անոնց՝ բայց ամօթահար....։

Հետևաբար, ձիաւորներու վաշտապետ Պետրոս Թէրզեան իր 80 ձիաւորներով կ՚ընկերակցի անոնց և կը քալեն դէպի Մաղարա։

Մաղարայէն՝ Րէճէպեան չէթէներէն հալածուած՝ իր 15 ձիաւորներով կ՚երթայ Շար, ուր կը մնայ մինչև վերջը՝ պաշարուած։ Ան, կը մղէ անոն-

խընթաց ինքնապաշտպանութիւն մը, որով հերոսը կ'արժանանայ անմահութեան։

ՀԵՐՈՍ ՇԱՐՑԻՆԵՐԸ ՀԱՃԸՆ ԿԸ ՀԱՍՆԻՆ

Շար գիւղակը կը գտնուի Հաճընէն 9 ժամ հեռու, թէև բարձրահայեաց, բայց աննպաստ դիրքի մը մէջ։ Բնակիչները 60—80 տարի առաջ Հաճընէն գաղթած՝ հաճընցիներ են, քաջ և չարքաշ նկարագրով օժտուած։ Քեմալական այս շարժումին՝ 60 զէնքով և 8000 փամփուշտով այս պզտիկ գիւղը հերոսական ինքնապաշտպանութիւն մը ըրաւ, արտակարգ կորովով մը 20·000 չէթէներու դէմ, հրամանատարութեամբ՝ հերոս Միսաք Բէճէպեանի, Հաճի Պօյաճեանի (գիւղին ուսուցիչը և Ազգ. Միութեան պետը) և հիացումը գրաւեց Կիլիկիոյ ֆրանսական սպայակոյտին․․․։

Պետրոս Թէրզեան, երբ հետազօտական շրջան մը կատարելով ետ Հաճըն պիտի դառնար, Թուրք չէթէները իր ճամբան կը կտրեն՝ Ռումլուի մօտ։

Հոս բնակող հայոց բարեկամ Հաճի Մէմիշ Մուսթաֆան, օրինակը տալով գիւղական եղբայրութեան՝ անձամբ օգնութեան կը հասնի Թէրզեանին և խումբը կ'անցնի չէթէներէ զերծ՝ գաղտուկ ճամբաներէ և կը հասցնէ մինչև Ռումլու, ուր սակայն երկրորդ անգամ կը պաշարուին՝ մէկուկէս մեթր խորունկ ձիւնի մէջ խրուած վիճակով։

Այն ատեն խումբը Հաճըն կը փութացնէ սուրհանդակ Արամ Պողպատարեանը, որ հոն կը հասնի ձիւնէն ոտքերը սառած և ուռած։ Իսկոյն ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէին հետ խորհրդակցելով՝ Ճէպէճեան 200 հոգիով օգնութեան կը փութայ պաշարեալներուն, հետը առնելով Թռուցիկ խումբերէն Զանիէլի և Կայծակի խումբերը։ Այս խումբերը այնպէս արագ կ'ընթանան, որ 6 ժամուան ճամբան կը կտրեն մէկուկէս ժամէն և կը հասնին հոն երբ Թէրզեանի հեծելազօրքը արտակարգ վտանգի մէջ էր։ Ճէպէճեան իրեններով կը խոյանայ՝ «վրէ՜ժ, հուռա՜» գոռումներով և համազարկով։

Տեղի կ'ունենայ 24 ժամ կատաղի կռիւ. խումբը յաղթական՝ իր ճամբան կը հարթէ և Ռումլուի հայերը առած, առանց զոհ տալու՝ կը հասնի Հաճըն։

Այս դէպքերը շարունակ և վայրկեանը վայրկեանին հեռագրով կը տեղեկագրուէին Սիսի ֆրանսական իշխանութեանց, բայց․․․

Այնուհետև թշնամին անձայն մնաց ութը օր։

Դիրքերը բռնեց, ուժերը համախմբեց և Մարտ 14ին (1919) կտրեց հեռագրական թելերը և սկսաւ զօրեղ յարձակումներու շարք մը բանալ Հաճնոյ վրայ։

Հաճընի զինուորները մէկ քանի օր մնացին քաղաքէն դուրս, իրենց նախապէս բռնած դիրքերուն վրայ, այդ միջոցին Հաճընէն մինչև վեց ժամ հեռուները՝ հաճընցիներուն իշխանութեան տակն էր, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, բայց հետզհետէ պաշարման գօտին կը սեղմուէր և հայերը քաղաքէն հազիւ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ կրնային երթալ։ Շար գիւղը պաշարուած էր արդէն և անհաւասար կռիւ կը մղէր, Գրիգորի և Միսաքի հրամանին տակ։

Շարցիները չորս ամիս կրցան դիմադրել և հերոսաբար կռուիլ։ Թուրքերու յարձակումները միշտ ետ մղուեցան մեծամեծ կորուստներով։ Բայց երբ տեսան որ այլևս պիտի չկրնան դիմանալ, մանաւանդ երբ իրենց անվեհեր հրամանատարն ալ վիրաւորուեցաւ, յաջող նահանջով մը՝ ճեղքեցին պաշարող թշնամիի գօտին և եկան Հաճըն, Շար ձգելով միայն վիրաւորները, ծերերը և կիները, զորս կարելի չէր անցընել պաշարման գօտիէն։ Շարցիները ցոյց տուին՝ թէ ազատասէրի արիւնը չէր ցամքած իրենց երակներուն մէջ։ Շատ լաւ կռուեցան և շատ լաւ ու շուտ ճեղքեցին պաշարման սեղմ գիծը՝ հասնելու համար գոյամարտի կեդրոնը՝ Հաճըն, ընկերակցութեամբ իրենց մօտ գտնուող 25 հեծելազօրքին։ Անոնք երբ Պէն Փունար կոչուած լերան գագաթը կը հասնին, հոն գտնուող Մավիլի Ծակ անուն այրի մը փոքրիկ ջուրին գլուխը, ուր հանգչիլ կ'ուզէին, չէթէները կը հետեւին անոնց. թշնամին՝ հեռուէն նշմարելով արտին քովը վառուած կրակին ծուխը՝ ուր պիտի եփէին իրենց հետ առած եզ մը, խումբը ամէն կողմէն կը պաշարեն։ Այլևս յուսահատական կռիւն է որ կը մղուի. կռուելով՝ շարցիք կը յառաջանան դէպի Հաճըն, բայց թշնամիին ուժը շատ է և գրեթէ ամէն կողմ բռնած, իսկ Հաճընն ալ պաշարուած։ Հայերը խումբերու բաժնուած մէկ մէկ կէտերէ կը դիմեն դէպի Հաճըն. խումբերէն մէկ քանիները բոլորովին բնաջինջ կ'ըլլան, ոմանք ալ՝ աւելի մեծ կատաղութիւնով կը յարձակին Հաճընը պաշարող չէթէներուն վրայ ու թէև մեծ կորուստներ կուտան, բայց կը յաջողին կատարակուելով հասնիլ հոն։ Կէլիկի կողմի պաշարման շղթան ճեղքող խումբը թէ՛ կատարեց և թէ՛ շատ կորուստ տուաւ, որով-

ՇԱՐՑԻ ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԹՈՒԼԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

հետեւ հաճընցիներն ալ չէին գիտեր թէ եկողները որո՞նք են, որով ասոնք ալ կը կրակէին, բայց և այնպէս այս թոհ ու բոհին մէջ դարձեալ բաւականաչափ անձեր կրցան ներս մտնել։ Հոն ինկան խիստ շատ քաջեր։ Վանքի կողմէն ոմանք կրցան անտեսանելի կերպով անցնիլ՝ պաշարումի գօտին ճեղքելով, այնպէս որ այս կողմէն եկողներէն սպաննուողներ չեղան։ Հոս պէտք է յիշել Սէփէթճի Կարապետ Սաչճեան ժանտարման, որ մտած է իսկոյն Տէր Վանէսի կամուրջի տակէն ջուր մտնելով՝ անցնիլ այդ տեղը։ Ան մօտենալով ժանտարմայի շրջանակին՝ կը պոռայ. «Մի՛ կրակէք, ես Սէփէթճի Կարապետն եմ, Շարէն կու գամ»։ Ձայնը կը ճանչնան և կ'ընդունին զինքը։ Այս ճամբան՝ յետոյ՝ շատ օգտակար հանդիսացաւ պաշարուած հաճընցիներուն։ Որովհետեւ Կարապետին այդ ճամբէն գալը և լուր տալը թէ այդ կողմի պաշարումը տկար է, խորհուրդներ ներշնչեց հաճընցիներուն և Արամ Չաւուշը իր խումբովը դուրս ելաւ այդ կէտէն և գնաց Ռումլուն գըրաւեց։

ՃԷՊԷՃԻՆ ԿԸ ՃԳՆԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՂՄԵԼ

Եօժէ Օլուղի պաշտպաններէն միայն մնացած էին կամաւոր Արշակը, Ժ. Ածիլածեան և իրենց հետ 15 քաջեր, որոնք քաջութեան սքանչելի ապացոյցներ կու տան, սակայն տեսնելով յարձակողներու անհամար բազմութիւնը և միւս կողմէ ալ իրենց կարգ մը ընկերներու անհամապատասխան ընթացքը, իրենք ալ կը ստիպուին ի վերջոյ նահանջել։

Այս ցաւալի իրողութեան առջեւ Ճէպէճեան ինքզինքը կ'ուտէր, բայց ի՛նչ օգուտ...։ Հայ մարտիկը թէեւ քաջ, բայց շատ անկարգ էր, նման պարագաներու մէջ իր պաղարիւնութիւնը ու գիտակցութիւնը պահպանելու համար։

Յարձակումը սկսելէն երկու օր առաջ, Դանիէլ Սղվնեան իր խումբով կը բարձրանայ Հաճնոյ վանքին Փոկ Դուռ կոչուած կատարին վրայ, գիտելու համար թուրքերուն դիրքերը, սակայն կը պաշարուի. անմիջապէս խումբը նահանջի կը դիմէ, բայց երկու զոհեր կու տայ, որոնցմէ մին՝ Եօլպիլմէզեան Սմբատ՝ խանդավառ և քաջ երիտասարդն էր։

Նոյն օրը դարձեալ յարձակում տեղի ունեցաւ Ստեփան Ջաւարեանի, Զաքար Ջաւարեանի և Պապան Սօֆեանի պաշտպանութեան յանձնուած կէօյնիւք տեղը։ Հոս կռիւը կանոնաւորաբար կը շարունակուի երկար ժամանակ, բայց երբ կը տեսնեն որ իրենց օգնութեան տրամադրուած Թըլըըմի բլուրին ոյժը ետ քաշուեր է, ասոնք ալ կը սկսին դանդաղօրէն կռուելով նահանջել։ Վար իջած միջոցին կը տեսնեն որ Թօփալի Թէփէի խումբն ալ քաշուեր է։ Խումբը կը հասնի մինչեւ Ձայ Պէլէն։ Այդ միջոցին Ճէպէճեան լսելով եղածը իր ձին նստած՝ հետն ունենալով կամաւոր Արշակը՝ կը հասնի Ձայ Պէլէն և կը սկսի սպառնալիքով ետ դարձնել փախչողները, բայց ցաւալի է յիշել թէ՝ միայն 17 երիտասարդներ կը հնազանդին պետին տուած հրամանին։ Այն ատեն Ճէպէճեան կը հրամայէ Արշակին, որպէսզի անցնի այդ 17 երիտասարդներուն գլուխը և երթայ ետ գրաւելու լքուած և թուրքերէն գրաւուած կարեւոր այդ դիրքերը։

Կամաւոր Արշակ որպէս զինուոր կը հնազանդի հրամանին և պատրաստ գտնուող այդ երիտասարդներով կը դիմէ մատնանշուած վայրը և օգտուելով

գիշերային մթութենէն կը յաջողի քանի մը ռումբով ահաբեկել հոն հաւաքուած թուրքերը, որոնք լեղապատառ կը լքեն այդ դիրքը և կը հեռանան։ Այսպիսով հայերը նորէն կը տիրանան իրենց լքած կարեւոր մէկ դիրքին։ Այս յաջողութիւնը ձեռք կը բերուի որքան կամաւոր Արշակի նոյնքան և Մեսրոպ Շխրտըմեանի անվեհերութեամբ։

Այս լուրը իմանալուն պէս, Ճէպէճեան հրաման կ'ընէ Ատանայի ճանապարհի ճակատի հրամանատար Արամ Չաւուշին, որպէսզի խումբով մը հասնի Թօփալի Պէլէն և տրուելիք հրամանին սպասէ՝ յարձակում գործելու համար։ Միւս կողմէն եւս կամաւոր Արշակի և Մեսրոպ Շխրտըմեանի խումբը պիտի յարձակէր յաջողօրէն, կորսուած դիրք մ'ալ գրաւելու։

Արամ Չաւուշ հնազանդելով տրուած հրամանին՝ խումբով կը հասնի որոշեալ վայրը և երկրորդ հրամանի մը կը սպասէ յարձակելու համար, սակայն երկրորդ հրամանը չհասնիր ...ի զուր կը սպասուի, մինչեւ լոյս...։

ՄԵՍՐՈՊ ՇԽՐՏԸՄԵԱՆ (ՀԱՃՆՈՅ Բ. ՎԱՇՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ)

Մինչ Ճէպէճեան տեսնելով թուրքերու անհամեմատ բազմութիւնը և հայերու տեսակ մը թուլութիւնը, իր սիրտը դառնացած՝ երկրորդ հրամանը չի տար, ինքն ալ իր կարգին մատնըւելով դժուար կացութեան մը։ Արշակ ու Մեսրոպ՝ տեսնելով որ հրաման չի գար, կը թողուն և կը քաշուին դէպի քաղաք, իսկ Արամ Չաւուշ կ'ըսպասէ, որովհետեւ գտնուած վայրը դեռ վտանգաւոր դարձած չէր։

ՌՈՒԲԷՆ ԵՐԿԱԹ ԵՒ ԻՐ ՀՕՐ ԱՆՎԵՀԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դ. վաշտի պաշտպանութեան յանձնուած Ձալկան կոչուած վայրին վըբայ եղած յարձակումին դիմադրեց Սասուր Սաչեան իր խումբով, որ կը գտնուէր Մկրբի հրամանատարութեան տակ։ Հոն էր նաեւ Հնչակեան ղեկավարներէն Ռուբէն Երկաթ։ Յարձակումը սաստիկ էր, դիմադրող ույժը պահանջուածէն շատ նուազ։ Հրամանատարը կը հրամայէ որ անձնուէր մէկը քաղաք հասնի և օգնութիւն ուզէ. հոն գտնուողներէն ո՛չ ոք կը համարձակի տեղէն շարժիլ։ Միայն Ռուբէն Երկաթն էր, որ իր մահն աչք առած՝ քաղաք կը սուրայ։ Երկաթի «օգնութի՛ւն» պոռալուն վրայ՝ Տէր Եղիշէ Երկաթեան (Տեմիրճեան) իբրեւ նոր Ղեւոնդ Երէց մը՝ խաչը բարձրացուցած կոչ կ'ուղղէ ժողովուրդին որ իրեն հետեւին։ Թէեւ բաւական անձեր կը հետեւին իրեն, սակայն անոնցմէ հազիւ 5—6ը միայն կը հասնին կռուի վայրը. տեսնելով որ այդքան մարդացմով ոչինչ կարելի էր ընել, եթէ ոչ ինքզինքնին ստոյգ մահուան ենթարկել՝ դեռ չհասած պատնէշներուն, ետ կը դառնան, ենթարկուած ըլլալով թշնամիի կրակին։ Հակառակ ասոր՝ Թօփալի Պէլէն ամրացած Արամ Զաւուշի խումբը օգնութեան կը հասնի վտանգուած խումբին և կը յաջողի պաշտպանել զայն։ Երեկոյին, յուսակտուր եղած խումբը կամաց կամաց կը քաշուի Հաճըն։ Արամ Զաւուշի խումբն ալ տեսնելով որ ընելիք չի մնար իրեն, ինքն ալ կու գայ քաղաք։

Հաճըն քաղաքը տակաւին անպատրաստ էր։ Անոր չուրջ ոչ մէկ պատնէշ փորուած էր. թէեւ թուրքերը չէին գիտեր այդ։ Եթէ քաղաքին վրայ քալէին, այդ գիշեր իսկ կը գրաւէին զայն։ Թուրքերը կ'ենթադրէին՝ թէ Հաճընի մէջ մեծ ույժ կայ և ցարդ հանդիպածնին միայն յառաջապահներն էին։ Մինչդեռ ճակատներէն ետ քաշուած զինուորները պաշտպանութեան վայր չգտնելնուն համար՝ տուները լեցուած էին։ Քաղաքը շատ մօտէն պաշարուեցաւ։ Հայերը ներսէն, թուրքերը դուրսէն սկսան պատնէշներ պատրաստել, դիրքեր բռնել և խումբերը բաժնել դիրքերուն մէջ։ Եւ կռիւը բռնկաւ ահռելի կերպով, գիշեր ցերեկ հրացանները կ'որոտային....։

Հաճընի մէջ տարիներէ ի վեր կային ամերիկացի միսիոնարներ, որոնք հայերը քրիստոնեայ պատրաստելու գործին աշխատելով մէկտեղ՝ այդ նպատակին ծառայող որբանոց մ'ալ ունէին։ Շատ անգամ հաճընցի ջորեպանները՝ Սիսէն Հաճըն կը փոխադրէին Ամերիկայէն անոնց ղրկուած ուտեստեղէնն ու հագուստները։ Հաճընի պաշարումէն քանի մը օրեր առաջ, նորէն այդպիսի փոխադրութեան մը պէտքը զգացուեցաւ և ջորեպաններ ղըրկուեցան Սիս։

ՎԱՀԿԱԷՆ (ՖԷՔԷ) ԵՏՔ՝ ՍԻՍ

Այդ միջոցին Սիս կը հասնի նաեւ Հաճընի ժանտարմայի հրամանատարը՝ Պօղոս Թուրսարգիսեանին յաջորդող՝ ընկեր Կարապետ Էֆէնտի Լաչինեան, Ֆէքէի ժանտարմայի հրամանատարին և 15 ժանտարմաներու ընկերակցութեամբ, որպէսզի շրջաններու պէտք եղած ամսական ծախսերուն գումարը փոխադրէ Ֆէքէ և Հաճըն։ Անոնց՝ Ֆէքէէն մեկնելէն քիչ ետք Ֆէքէ կը պաշարուի Արաբ Ալիի չէթէական խումբին կողմէ։ Կարապետ Էֆ. Լաչինեան պատրաստ էր դրամն առնելէ անմիջապէս յետոյ ետ դառնալ Հաճըն, սակայն (նոր նշանուած ըլլալով) երկու օրուան համար արտօնութիւն ըստացած էր Սիս մնալու։ Անիկա բարեդէպ զուգադիպութիւն մ'եղաւ, որովհետեւ, եթէ անմիջապէս ետ դառնար, ապահովաբար կռուի պիտի բռնուէր Արաբ Ալիի խումբին հետ և պիտի ոչնչանար։ Իսկ Ֆէքէի ժանտարմայի հրամանատարը՝ Ֆէքէի բաժին ինկած դրամը առաւ և մեկնեցաւ։ Անոր ժամանումէն ետք՝ Ֆէքէի հայ ժանտարմաներէն Մելքոն Գրըշըգեան երբ կ'իմանայ թէ Արաբ Ալիի խումբը մօտեցեր է Ֆէքէին, հրաման կը ստանայ իր ընտանիքը Սիս փոխադրել։ Գիշերով կը վերցնէ իր ընտանիքը և կը քալէ դէպի Սիս։ Հազիւ Ագ. Քէօփրի հասած չէթէները ետեւէն կ'իյնան և կը սկսին կրակել, սակայն ան իր ձիուն շնորհիւ միայն կը յաջողի ազատուիլ ու անվտանգ հասնիլ Սիս։ Մելքոն պատմեց այս եղելութիւնը, բայց ոչ ոք հաւատաց իր բառերուն, քանի որ ուրիշ անգամներ կարգ մը անշնորք կատակներ ըրած էր, հիմա ալ իր իրաւ խօսքին չհաւատալու իրաւունք չունէ՞ր ժողովուրդը։

Կառավարութիւնը ուզելով ստուգել Ֆէքէի պաշարումը՝ ուզեց հեռագրել. հասկցուեցաւ որ հեռագրաթելը կտրուած էր և թէ ժանտարմա Մելքոնին տեղեկութիւնները ճիշդ էին։ Ա՛լ այնուհետեւ ո՛չ Հաճընի ժանտարմաները համարձակեցան Սիսէն ելլելու և ո՛չ ալ ջորեպանները ու մնացին Սիս։

ԶԻՆԱՄԹԵՐՔԸ ՀԱՃԸ՞Ն ԹԷ ՉԷԹԷՆԵՐՈՒՆ ՂՐԿՈՒԵՑԱՒ

Այս դէպքերէն քանի մը օրեր ետք՝ զինուորական կառավարիչը կը կանչէ պանդօկապետ Ճէրէճեան Ջաքար աղան և անկէ կ'իմանայ թէ՝ հաճընցի 15 ջորեպաններ կան և անոնց անունները կ'առնէ։ Կը յայտնէ թէ ասոնք զէնք պիտի փոխադրեն Հաճըն։ Բնական էր որ առանց զինուորական ույժի՝ չէր կարելի կատարել այս փոխադրութիւնը։ Ուստի, կը հրամայէ Հաճընի ժանտարմայի հրամանատար Կարապետ Լաչինեանին, որպէսզի Հաճընէն իր հետ բերած ժանտարմաներով միանայ զէնք փոխադրող ջորեպաններուն։ Լաչինեան կը յայտնէ թէ՝ 15 ժանտարմաներով կարելի չէ Սիսէն Հաճըն երթալ, որովհետեւ ճամբու ամէն մէկ կէտին վրայ բազմաթիւ թուրք չէթէներ կան, և առաջին յարձակումէն պիտի զգետնուին։ Այս արդար առարկութիւնը կ'ընդունի զինուորական կառավարիչը և կը հրամայէ Սիսի Ազգ. Միութեան, որպէսզի կամաւորական խումբ մը կազմուի տեղացի հայերէն, ընկերանալու համար զինատար կարաւանին։

ՎԱՐԴԻՎԱՌ ՃԵՐԷՃԵԱՆ

Քաջակորով մարտիկ, որ մինչեւ այսօր հաւատարիմ մնացած է Մայր կուսակցութեան իր արժէքաւոր զաւակներով։

Ազգ. Միութիւնը կը ձեռնարկէ

խումբի կազմութեան և կը գտնէ 50 կամաւորներ, հետագային կը բարձրանայ 85ի որոնք վտանգը աչք առած՝ յանձնառու կ'ըլլան ընկերանալ կարաւանին։

Այսպիսով 85 հոգիէ բաղկացած խումբը ճամբայ ելաւ տաւուան դէմ։ Այս խումբին մինչև մէկ ժամուան հեռաւորութեան ընկերացաւ Պ. Աչառ Գասարճեան սանցի տասնապետը և բաժանումի միջոցին մէկ քանի քաջալերական խօսքեր ուղղեց կամաւորներուն և ժանտարմաներուն։ Կամաւորներու խումբին պետերն էին՝ Ժորժ Մէքսէնեան, Վարդիվառ Ճէրէճեան, Ասատուր Զաւուչ Քիւլահճեան, Յակոբ Գասապ Մանուկեան, Կարապետ Քէչէճեան, Համբարձում Գարամանեան։

Պ. Ժորժ Մէքսէնեան 15 ընկերներով կը պաշտպանէր ռազմամթերքի բեռները։ Վարդիվառ Ճէրէճեան և Համբարձում Գարամանեան առջևէն կ'երթային իբրև հետազօտիչներ։ Չորս ժամ երթալէն ետք՝ փոքրիկ դադար մը տրուեցաւ կենդանիներուն, առանց բեռները վար առնելու։ Մենք ալ նախաճաշ մը ըրինք։ Սակայն, հետազօտիչները չէին կեցած, անոնք յառաջացած էին. ճամբան կը հանդիպին մէկ քանի Թուրքերու, որոնք տեսնելով զանոնք զինուած՝ կը վախնան և կը փախչին. տղայ մը՝ որ չի կրնար իր ընկերներուն հետևիլ, կը բռնուի և կը սպաննուի հետազօտիչներէն։

Մեկնող 85 անձերէն հազիւ 40ը միայն ազատեցան, առանց հաշուելու ռազմանիւթը, որ Թուրքին ձեռքն անցաւ։ Պ. Թոյրատա հասած էր իր նըպատակին, անուղղակի նպաստելով Մ. Քէմալի ուժերուն։

ՀԱՃՆՈՅ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱՒԱԽՈՒՄԲԵՐԸ ԿԸ ՀԱՍՆԻՆ

Գործերը այս վիճակին մէջ էին, երբ Ատանա գացող պատգամաւորներուն բուռն դիմումին վրայ կազմուած Հաճնոյ արշաւախումբին մասերը սկսան հետզհետէ Սիս հասնիլ։ Առաջին խումբը կը գլխաւորուէր Հաճընցի սպայ՝ Պօղոս Թուրսարգիսեանի կողմէ։ Սիսի ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ ընդառաջ գնաց եկող կամաւորներուն։ Թէև խումբը տակաւին զինուորական կարգապահութեան և կազմակերպութեան տակ առնուած չէր, բայց ժողովուրդը անոր մէջ կը տեսնէր ապագայ ապահովութիւն մը։ Խումբը տեղաւորուեցաւ իրեն համար պատրաստուած իջևաններու մէջ, և ռաճիկը կը մատակարարուէր Ֆրանս. իշխանութեան ծախսով։ Այնուհետև նոր խումբ մը ևս հասաւ՝ կազմուած ձիաւոր և հետևակ մասերէ։ Ձիաւորներուն կը հրամայէր զօր. Անդրանիկի ռազմագէտ հրամանատարներէն և այժմ Հաճնոյ արշաւախումբին ընդհ. հրամանատար Սարգիս Արմաղանեան, իսկ հետևակներուն լեգէոնական սպայ՝ Ճիմ Զանգալեան։ Առաջին խումբը իրեն հետ ռազմամթերք չէր կրցած փոխադրել, բայց երկրորդը՝ առատօրէն ունէր պէտք եղածը, երբ խումբը հասաւ Սիսի կամուրջը՝ Ֆրանս. Զին. կառավարիչի հրամանով ռազմամթերքի պաշարը առնուեցաւ խումբէն, մինակ հրացանները թողուեցան վրանին, այդպէսով խումբը մտաւ քաղաք և միւսներուն պէս տեղաւորուեցաւ։

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆ
Հաճնոյ օգնութեան արշաւախումբի ընդհ. հրամանատար։

Կամաւորական այս խումբերը կազմուած և Սիս ղրկուած էին Ատանայէն, որպէսզի Հաճըն անցնին և զայն պաշտպանեն թշնամիներուն դէմ։ Սակայն, ցաւալի է ըսել որ զանազան քաղաքական և կուսակցական էնթրիկներու շնորհիւ անոնք չի կրցան հասնիլ Հաճըն, մնացին Սիս, ուր անոնց շատ ալ պէտք չկար, որովհետև Սիս կը գտնուէր բաւականաչափ Ֆրանս. մարզուած զօրք, և եթէ աւելիին պէտք ըլլար՝ կրնար սսեցիներէն խումբեր կազմուիլ։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ԴԱՒԵՐԸ

Մէկ երկու օրեր՝ կամաւորներուն հանգիստ տրուելէ յետոյ, այլևս անոնք քաղաքին պաշտպանութեան յատկացուեցան, քաղաքին բոլորտիքը խրամատներ փորուեցան և երկաթէ փուշ թելեր քաշուեցան, ու եկած այդ հայ կամաւորները Ֆրանսացի սպաներու հրամանատարութեան ներքև՝ խրամներու պաշտպանութեան յատկացուեցան։ Անոնց հրամայուեցաւ կատարեալ և կոյր հնազանդութիւն՝ Ֆրանս. Զին. կարգապահութեան։ Սիս քաղաքը ներքնապէս պաշարման պատրաստուեցաւ։ Այլևս յայտնի էր թէ ան դուրսէն պիտի պաշարուէր։ Դիտելի է որ հայ կամաւորները քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութիւն ունեցող խրամներու մէջ զետեղուած էին, մինչդեռ Ֆրանս. զօրքերը քաղաքին եզերքը զետեղուած էին։ Ասկից զատ, հայ խումբերու հրամանատարներն ալ ենթարկուեցան Ֆրանսական սպաներու հրամանին։ Այլևս կամաւոր խումբ չկար, այլ Ֆրանս. զինուորական տիսիփլինով զօրախումբեր։ Հրամանատարներէն Պօղոս Թուրսարգիսեան և Ճ. Զանգալեան հպատակեցան եղած կարգադրութիւններուն, բայց ընդհ. հրամանատար Արմաղանեան՝ ո՛չ...։ Արդէն, Ատանայէն մեկնած միջոցին ալ դառնալով անցուդարձերէն՝ ան յայտնած էր թէ այս զոհողութիւնը ապարդիւն պիտի անցնի, որովհետև Ֆրանս. կառավարութիւնը պիտի չթոյլատրէ ազատ գործունէութիւն մը։ Այս գլխաւոր համոզումով ալ՝ պաշտօնապէս ոչ մէկ գործի մասնակցեցաւ։ Քաշուեցաւ տուն մը և հոն անցուց իր ժամանակը, իր ձիաւորներն ալ խաներու մէջ անգործութենէ կը ձանձրանային։ Արմաղանեանի խումբը կազմուած էր քաջընտիրներէն, մեծամասամբ փորձառու ռազմիկ և մինչև իրենց եղունգին ծայրը՝ անվեհեր։ Անոնցմէ էին՝ Ենովք Տարտաղանեան, օգնական հրամանատար, մեծահամբաւ Սամուէլ Զաւուշ Խնձէեան եզզաթցի, ինքնին ըմբոստներու քաջակորով պարագլուխ մը, որ տարիներ ամբողջ սարսափ տարածած էր Զաթի լեռներուն մէջ. նաև՝ Սայկէչիտի ժանտարմայի սպան՝ Սեդրակ, որ կը փոխանորդէր հրամանատարին։ Ասոնք արդէն բուռծին համաձայն՝ մէյ մէկ վարժ ռազմիկներ ըլլալնուն համար՝ իրենց վստահուած պաշտօնը կը կատարէին գիտակցութեամբ և անձնուիրութեամբ։

Ենովք Տարտաղանեան՝ Հաճընցի ըլլալուն համար՝ ծանօթ էր այդ շրջանի բոլոր ճամբաներուն, ուստի, անոր յանձնուած էր առաջնորդողի դըժուարին պաշտօնը։ Միւս ձիաւորներն ալ կորիճ, անտեղիտալի կորովով օժտուած և վրէժխնդիր ուխտաւորներ էին, բայց ինչ օգուտ, որ առիթ չտրուեցաւ իրենց գործունէութեան...։ (Բոլորն ալ Հնչակեաններ)։

Ճ. Զանգալեանի խումբին մէջն ալ արժանաւոր կորիճներ կային, կը բակ ու բաց ու վրէժով լեցուած, կարելի ի յիշել անուանի Զագըճըն ու կարգ մը սասունցի երիտասարդներ, եւայլն։

Այլեւս Սիխի պաշարումը կատարեալ էր։ Թուրքերը ամէն կողմէն ըսկըսան ռմբակոծել, ներսէն ալ կը պատասխանուէր։ Ֆրանսական թնդանօթները կ'որոտային գիշեր ցերեկ։ Բայց թուրքերն ալ յամառութեամբ կը շարունակէին իրենց ռմբակոծումները։

Ընդհ. հրամանատարը՝ ֆրանսացի քափիթէն ժօլի, որուն վրայ կը ծանրանար պաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը, ուզելով պէտք եղած աջակցութիւնը ստանալ հայ կամաւորներէն, զօրահանդէս մը կատարեց՝ ցոյց տալու համար զինուորական կրթութեան պէտքը, և պատուիրեց որ հայ կամաւորը մարզուի զինուորական կրթութիւնով, որպէսզի կարենայ արժեցնել իր քաջութիւնը և եռանդը։«Առանց զինուորական կրթութեան, կ'ըսէր ան, կարելի չէ կռուիլ եւ յաղթել»: Այնուհետև մեծ կարեւորութիւն տրուեցաւ զինուորական կրթութեան. ֆրանսացի զինուորները մարզիչ նշանակուեցան հայ կամաւորական ջոկատներուն, որոնց մէկ մասը կը կռուէր խրամներուն մէջ, միւս մասն ալ կը մարզուէր պատրաստ ըլլալու համար նոր և մեծ ընդհարումներու, որոնց վերահաստատութիւնը կասկած չէր վերցներ։

ԵՆՈՎՔԸ ԱՆՎՆԱՍ ԱԶԱՏՈՒԵՑԱՒ, ԲԱՅՑ...

Ֆրանսացի ընդհ. հրամանատարը՝ ուզելով փորձել հայոց քաջութիւնը և դիմադրական ոյժը, միեւնոյն ժամանակ գաղափար մը կազմելու համար թրքական ոյժին վրայ, կը հրամայէ Ենովք Տարտաղանեանին, որ խումբ մը կամաւորներով ելլէ մինչև Սըրալըխ բլուրին գագաթը և հետազօտէ թշնամիին դիրքերը։ Ասոր ինչ աստիճանի վտանգաւոր փորձ մ'ըլլալը թէև ծանօթ էր հայերուս, բայց պէտք էր հնազանդիլ տրուած վերին հրամանին։ Ուստի, Ենովք խումբ մը քաջերով յաջողեցաւ գիշերանց ելլել մինչև որոշուած գագաթը և դիրք բռնել, բայց գտնուեցաւ անհամեմատօրէն մեծ ոյժերու առջև և ստիպուեցաւ կռիւի բռնուիլ և միւս կողմէն օգնութիւն խնդրել կեդրոնէն։ Ցաւալի է որ օգնութիւն չղրկուեցաւ և վտանգուած խումբը իր բախտին ձգուեցաւ։ Յաջորդ գիշերը խումբը հազիւ կրցաւ անվնաս դառնալ և ամրանալ խրամներու մէջ։ Այս փորձին օգուտը այն եղաւ, որ հասկցուեցաւ որ թուրքերուն ոյժը կարծուածէն շատ ու շատ աւելի է։

Սիխի թուրքերը հայ կամաւորներուն գալը լսելուն պէս՝ սկսան հետըզհետէ լքել իրենց տուները և հեռանալ դէպի լեռները, չէթէներուն մօտ։ Անոնց մէկ մասը սակայն մնաց քաղաքին մէջ։ Ասոնք ընդհանրապէս կառավարական պաշտօնեաներ և հարուստ դասակարգին պատկանողներ էին։ Լքուած տուներու կարասիները, կամաւորները և ուրիշ կարգ մը հայեր գըրաւեցին, որպէսզի յետոյ իրենց գոյքերուն հետ միասին թուրքերուն թողուն...։

Արդարև դառն ճակատագիր մը վերապահուած էր հայոց...։ Քաղաքին մէջ մնացող թուրքերը Ֆրանս. իշխանութեան կողմէ հաւաքուեցան, ապահովութեան համար մասնաւոր թաղի մը մէջ և յանձնուեցան ֆրանսական ալժերիացի զինուորներու պահպանութեան, որպէսզի զոհ չերթան հայոց վըրէժխնդրութեան։

Ս. ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆ ՖՐԱՆՍԱՑԻՆԵՐԸ ԿԸ ՀԻԱՑՆԷ

Ուրիշ խումբ մը հայ կամաւորներ, որ աւելի յառաջացած էին և անտեղեակ նահանջի հրամանին՝ մնացած էին իրենց յառաջընթաց դիրքին վըրայ։ Թուրք չէթէները զիրենք հալածողներուն ընդհ. նահանջը տեսնելով՝ կը քաջալերուէին, ետ կը դառնան և կը պաշարեն առանձին մնացած խումբը, որուն դրութիւնը վտանգալից կը դառնար։ Այս խումբէն մէկը կը յաջողի փախչիլ, Սիս հասնիլ և եղելութիւնը իմացնելով օգնութիւն կը խնդրէ. սակայն ընդհ. հրամանատարութիւնը այս անգամ անտարբեր կը գտնուի և պաշարիւն՝ օգնութիւն չտար...։ Այն ատեն դիմում կ'ըլլայ հայ ընդհանուր հրամանատար Սարգիս Արմաղանեանին։ Ան անմիջապէս՝ հակառակ հիւանդ ըլլալուն՝ կը հրամայէ իր ձիաւորներուն, որպէսզի պատրաստուին և ինք անոնց գլուխն անցած՝ կը սուրայ դէպի վտանգուած խումբը. կը հասնի կռուին վայրը հանդիպացող բլուրին ստորոտը, կը հրամայէ իր ձիաւորներուն որ ձիէն իջնեն և իր նշանին սպասեն՝ յառաջանալու համար։ Իսկ ինքը՝ ձիուն վրայ կ'արշաւէ դէպի առաջ, հակառակ տեղացող գնդակներուն։ Ձիաւոր զինուորները իրենց հրացանները կ'ուղղեն դէպի թրքական դիրքերը, որպէսզի կարենան վրիպեցնել կամ նուազեցնել իրենց սիրելի պետին վրայ արձակուած գնդակները։ Բարեբախտաբար սակայն՝ Արմաղանեան անվնաս կը հասնի այն վայրը, ուր կ'ուզէր հասնիլ։ Այդ տեղէն գնդակ մը արձակելով՝ նշան կու տայ ընդհ. յարձակողականի։ Հայոց ձիերը նետի պէս կը սուրան բլուրն վեր։ Գնդակները կարկուտի երևոյթ կ'առնեն երկուստեք։ Այս անգամ ալ հայ կամաւոր հեծելազօրքը յաղթական է...։ Թուրքերը խելակորոյս կը փախչին և վտանգուած խումբը կ'ազատի, զոհ տալով միայն հաճընցի կամաւոր երիտասարդ մը։

Այս գործողութիւնը արդարացուց այն վստահութիւնը՝ զոր Ատանայի Ազգ. Միութիւնը ցոյց տուած էր՝ Հաճնոյ արշաւախումբին հրամանատարութիւնը յանձնելով ռազմագէտ Արմաղանեանին, որ սակայն տեսնելով թէ ֆրանսական կառավարութիւնը և անոր հետ կարգ մը համբաւաւոր և անարժէք հայ «հրամանատարցու»ներ կը կաշկանդէին իր գործելու ազատութիւնը...։ Ան՝ զզուած օտարներէ, աւելի հայանուններու դաւերէն, արդէն՝ քաշուած էր հրապարակէն, մինչև այդ օրը, երբ մէջտեղ ելաւ՝ վտանգուած խումբ մը քաջերը ազատելու վճռական պարտականութեամբ։

Մեծութիւնները այս տեսակ նեղ և ծանր պայմաններու մէջ ի յայտ կու գան։

Քանի մը օրէ ի վեր տեղի կ'ունենար Տէօշէմէի կռիւը։ Այս կռուին մասնակցեցան ֆրանսական զինուորները, հայ կամաւորները՝ ընդհ. հրամանատարի առաջնորդութեամբ, ինչպէս նաև Արմաղանեան՝ իր հեծելազօրքի քաջընտիր խումբով։ Ասոնց բոլորն ալ կանոնաւորապէս ճակատեցան, սակայն Արմաղանեանի գերմարդկային քաջութիւնը և ռազմագիտական շարժումները՝ ամենախորին հիացում պատճառեցին ֆրանսացի սպաներուն։ Թուրք չէթէները Թաշան Թէփէսի ըսուած բլուրին վրայ լաւ դիրքեր բռնած էին և ամրացած և որովհետև բազմաթիւ էին, այլեւս կը սկսէին վտանգաւոր դառնալ։ Անոնց արձակած գնդակները կրնային հասնիլ քաղաքիս եզերքները գտնուած տուներուն։ Պէտք էր զանոնք հեռացնել այդ մօտիկ դիրքերէն, տակայն շատ դժուար էր այդ...։ Բոլորին հայեացքները ուղղուեցան Արմադանեանին։ Իրապէս, ան յաջողեցաւ այս գործին մէջ ալ։ Այս անգամ ալ՝ ռազմավարութեամբ՝ ձիաւորները ցրուեց բլուրին ստորոտը և ինքը ձիուն վրայ հեծած արշաւեց դէպի առաջ. երբ որոշ տեղ մը հասաւ, հրամայեց ձիաւորներուն, որ գրոհ տան։ Հրամանը կայծակնային արագութեամբ կատարուեցաւ։ Թուրքերը շուարած այս կայծակնային քաջութենէն՝ փախուստէ զատ ուրիշ բանի վրայ չմտածեցին...։ Հայ կամաւորներն ալ՝ հասնելով՝ Նալ Թէփէսիի դիրքերը ետ առին զայն թշնամիէն, որ բաւական յառաջացած ըլլալով՝ ուրիշ բլուրներու վրայ դիրք բռնել յանդգնած էր կռիւը շարունակելու համար։

Հայերու դիրքը դէշ էր, որովհետեւ անոնք բաց դաշտի մէջէն պիտի կռուէին, բարձր տեղեր դիրք բռնած Թուրքերու դէմ. ուստի, ետ քաշուեցան։ Ֆրանսացի սպաները՝ որոնք մօտէն կամ հեռուէն հանդիսատես եղած էին Արմադանեանի շարժումներուն՝ գնահատեցին և ջերմօրէն շնորհաւորեցին զինքը ու այնուհետեւ էր որ հարկադրուեցան ճանչնալ զայն՝ որպէս կարող ռազմագէտ և արժանաւոր հրամանատար։

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՋԵԱՆ ԿԸ ԽՕՍԻ

Երբ Սիսի մէջ այս ծանրակշիռ դէպքերը կը պատահէին, կարծես թէ՝ այլեւս ո՛չ ոք կը մտածէր Հաճընի մասին։ Հաճըն, ինչպէս կը տեսնուէր, լքուած էր իր բախտին։ Իբրեւ հաճընցի, երբեք չէի դադրած խորհելէ իմ հայրենիքիս վրայ։ Խոր թախիծ և մտածումներ կը տանջէին զիս... ու վերջապէս, այն եզրակացութեան հասայ թէ՝ պէտք է որ ես Հաճըն երթամ ամէն գնով, իմանամ անոր իրական դրութիւնը և լուր բերեմ Սիս, ուրկէ ալ թերեւս կարելի ըլլայ լուրը Ատանա հասցնել, նոր բան մը ընելու համար...։

Մինչ ես այս մտքերու մէջ էի, երբ ընկերներէս Գէորգ Հանըմեանի հետ այս մասին խօսք եղաւ, ան ինծի ըսաւ. «Սիսի Ազգ. Միութիւնը կարծեմ մեզ կ'ուզէ ղրկել Հաճըն, անկէ ստոյգ լուր մը առնելու համար»։

Գեղեցիկ և սպասուած առիթ մըն էր ասիկա ինծի համար։

Ազգ. Միութեան այս փափաքը զիս անհուն հրճուանքով լեցուց և ես յայտնեցի թէ սիրով յանձն կ'առնեմ Հաճըն երթալ՝ եթէ զիս ղրկէին։ Ուստի Գէորգ Հանըմեանի և Փէքէցի Յակոբին հետ ներկայացանք Ազգ. Միութեան նախագահին և յայտնեցինք թէ՝ ես կը փափաքէի կատարել Միութեան ցանկութիւնը, այսինքն՝ երթալ Հաճըն և անկէ լուր բերել։ Նախագահ Հայր Սուրբը յայտնեց թէ՝ Ազգ. Միութիւնը այդպիսի ցանկութիւն չէ ունեցած և այդպիսի յանդուգն ձեռնարկի մը չկրնար համաձայն գտնուիլ, որովհետեւ հաստատապէս համոզուած է որ այդ պիտի ըլլար յիմարօրէն վտանգել կարգ մը անհատներ...։

Այդտեղ հասկցուեցաւ թէ՝ Գէորգ Հանըմեան իր կողմէ յերիւրած է այդ լուրը։ Ետ դարձանք տեղերնիս, բոլորովին դժգոհ նախագահին տուած պատասխանէն։ Խոստովանինք թէ այդ պատասխանը թերեւս ամէնէն տրամաբանականն ու օրինաւորն էր, բայց իմ փափաքիս սաստկութիւնը թոյլ

չէր տար ինծ՝ դիտելու իրերը իրենց բնական վիճակին մէջ։ Գոհացած չըլլալով՝ ինքզինքս ներքնապէս անհանգիստ կը դարձնէի...։

Իմ այս փափաքը ամէն մարդէ լսուեցաւ։ Ազգ. Միութենէն զատ՝ կարծես ամէն մարդ ինծի չափ փափաք ունէր եթէ ոչ Հաճըն երթալ, գէթ անկէ լուր մը առնել։ Այս մասին խօսուելով՝ լսուեցաւ հայ կամաւորական խումբերու պետերուն կողմէ։ Անոնք ալ կը փափաքին եղեր որ մէկը երթայ Հաճըն և լուր բերէ, հարկը անօրինելու համար։ Անձնազոհ մէկը գտնել դիւրին բան չէր. գացողը իր մահը պիտի փնտռէր։ Գիտակցաբար ստոյգ մահուան դիմել ամէն մարդու գործ չէր...։ Կը լսեն որ ես սիրայօժար կը փափաքիմ այդ անձնուիրութեան, իմ ազատ կամքովս, կ'ուզեն, եթէ ոչ քաջալերել, գէթ միջոցներ հայթայթել։

ՀԵՐՈՍ (ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՋԵԱՆ)
Առաջին անգամ Սիսէն՝ պաշարուած Հաճըն մեկնելէ քիչ առաջ

Արդ, օր մը կը կանչուիմ սպայակոյտէն. պետը՝ Պ. Զանգալեան, կը հարցափորձէ զիս, կը հարցնէ թէ կը փափաքէ՞ի Հաճըն երթալ։ Իմ հաստատական պատասխանիս վրայ, ան մէջտեղ կը դնէ անլուր և անհուն դժուարութիւններ, որոնց պիտի ենթարկուէի և մանաւանդ մահուան հետ պիտի հաշտուէի, որ բացարձակապէս ըստոյգ էր։ Հետագային հասկցուեցաւ թէ՝ այս բոլորը փորձեր են եղեր, իմ կամքիս և հաւատքիս ոյժը հասկնալու համար։ Ես միշտ անյողդողդ մնացի և վերջ տալու համար անոնց՝ վճռաբար ըսի.— «Ես պիտի երթամ և պէ՛տք է որ երթամ»։ Իմ այս կարուկ ու վճռական յայտարարութենէս ետք՝ Պ. Զանգալեան խօսքը ինծի ուղղելով ըսաւ.— «Այս երիտասարդը պիտի յաջողի, քանի որ այսչափ ջերմ փափաք կը տածէ այդ ձեռնարկին համար»։ Որով, հրամայեց իր գործակատարին, որ իմ ճամբորդութեան համար ինծ պէտք եղած ամէն բան անմիջապէս հայթայթուի...։ Ինծի պէտք եղածն էր թրքական գիւղական ձեռք մը զգեստ, ծալով ֆէս մը և ճերմակ փաթթոց, հագուստ-կապուստի հա—

մար, իսկ ինքնապաշտպանութեան համար կարճ-փող լըպելի հրացան մը, 500 փամփուշտ, ռումբեր, հեռադիտակ մը, տաւել՝ քիչ մըն ալ ուտելիք։

Ասոնք գնելու և պատրաստելու վրայ էին, երբ Խաչեր Զուլֆայեան և Վահան Թչիկեան եկան և ինծի հետ ընկերանալու փափաք յայտնեցին։ Յօժարեցայ, իրենք ալ ընդունեցին, ուստի երեք մարդու համար հայթայթուեցան հարկ եղած իրեղէնները։

Վերջին պահուն մեր երկու ընկերները ետ կեցան իրենց դիտաւորութենէն, իսկ ես՝ ո՛չ, ինքզինքիս չէի ներեր դասալիք ըլլալ։ Խօսք տուած էի, պէտք էր յարգէի խոստումս ի գին կեանքիս։ Ուստի, գացի և Զանգալեանին յայտնեցի թէ՝ երկու երթալ ուզողները ետ կեցած են, բայց ես ամէն պարագայի մէջ պիտի երթամ։

Վերջապէս, ճամբայ պիտի ելլէի։ Երեկոյեան դէմ էր և ես կազմ ու պատրաստ՝ կեանքի և մահու ճանապարհը ձեռք պիտի առնէի...։

Գ. Զանգալեան՝ հրամայեց մեր խմբապետ Սամուէլին, որպէսզի իր խումբով զիս առաջնորդէ մինչև Շամլը Օղլուներու գիւղը, որ Սիւէն մէկ ժամ հեռու կը գտնուէր։

Հրաժեշտի արարողութիւններէն ետք՝ Սիւէն սկսանք յառաջանալ, հասանք գիւղին մօտերը, ոչ ոք կար և ոչ իսկ շուն մը որ հաչէր. հոն պիտի բաժնուէի ընկերներէս։ Այս բաժանումը շատ սրտաճմլիկ եղաւ. ընկերներս կու լային, մինչ ես՝ ներքին մղումով մը սիրտ կու տայի անոնց ու կ'ըսէի.— «Ես պիտի վերադառնամ, կը տեսնուինք նորէն...»։

Իրապէս ան գնաց, վերադարձաւ և «հերոս» մակդիրը շահեցաւ։

ԱՏԱՆԱՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԻՆ

Իսկոյն «Հաճնոյ Փրկութեան Առժամեայ Յանձնախումբ» մը ընտրուեցաւ և պաշտօն յանձնուեցաւ անոր՝ յառաջ տանելու փրկութեան գործը և անոր տանող բոլոր միջոցներու հայթայթումը։

Յանձնախումբը՝ լիազօր պաշտօն յանձնեց Ենովք Տարտաղանեանի՝ արտօնելով զայն, որպէսզի զբաղի զինուորահաւաքութեան գործով. անոր տրուաւ քարտուղար մը, որ կ'արձանագրէր իրեն դիմող կամաւորները։

Մէկ շաբաթ ետք գումարուող համահաճընցիական Ընդհ. Ժողովը ընտրեց միայն Յանձնախումբ մը, որ ձեռք առաւ Հաճնոյ փրկութեան գործը։

Նոյն օրերուն Աբգարեան վարժարանի սրահը հիւանդանոցի վերածուած ըլլալով, յանձնախումբը տեղաւորուեցաւ կաթոլիկներու եկեղեցին. հոն արձանագրուեցան 50 կարիճ զարաքէօյցի կամաւորներ։

Յետոյ նոր ժողով մը գումարուեցաւ՝ Տամատեանի նախագահութեամբ։

Տամատեան վեր առաւ Հաճնոյ օգնութեան հարցը, և վերլուծելով դրութիւնը և այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին այս ձեռնարկը յաջողցնելու համար, ըսաւ.—

«— Չորս բան պէտք է այս նպատակին մէջ յաջողելու համար. Աշխատանք, յանդգնութիւն, դրա՛մ, զինուոր...։ Այնուհետև ինքնին և անյապաղ կու գայ լիակատար յաջողութիւնը». ապա՝ կոչ ըրաւ մէջտեղ բերելու համար այս միջոցները. առաջին աթիւ՝ դրամը։

Այն ատեն՝ յիսուննոց հաճընցի մը՝ Մանուկ Ղարիպեանը ոտքի ելաւ,

50 ոսկի դրաւ մէջտեղ, յետոյ տուն գնաց և վերադարձաւ Ֆրանսական կարճ հրացանով և յարակից 500 փամփուշտներով, ու ըսաւ. «Ահա՛ իմ դրամս, իմ զէնքս եւ ահա անձս ալ. մենք պատրաստ ենք զոհուելու Հաճնոյ փրկութեան սուրբ գործին...»։

Տամատեան՝ յուզուած այս գեղեցիկ օրինակէն՝ համբուրեց ճակատը անձնուէր այս հայրենասէր մարդուն և ըսաւ. «Պաւլօ, կեցցե՛ն անոնք, որ այս մարդուն սիրտը կը կրեն...»։ Խանդավառ ծափահարութիւնները կը հնչէին և «կեցցէ»ները չէին վերջանար։

Անոր հետևեցաւ Եղիշէ Բէքլիկեան. ան 100 ոսկի նուիրեց փրկութեան գործին և 1000 ոսկի ալ փոխառութիւն ընձեռեց արշաւախումբին սկզբնական ծախսերուն համար։

Այնուհետև տուողները բազմացան։ Գոյացաւ բաւական գումար և միևնոյն ատեն կամաւորներու կլորակ թիւ մը։

Զէնքի հայթայթման յանձնախումբին անդամ ընտրուեցան Եղիշէ Բէքլիկեան և Հաճի Ճըռեան։ Ասոնք էին որ կը հաւաքէին նուիրուած զէնքերը և կամ կը գնէին ուղղակի. այսպէսով հաւաքուեցաւ 300 զէնք և 150 կամաւոր։

Մինչ այդ նոր յաւելումներ եղան Յանձնախումբին վրայ, որ զօրացաւ ու դիւանը կազմեց այսպէս.— Հաճի Կէրթմէնեան՝ նախագահ, Յովհաննէս Ուզունեան՝ քարտուղար, Յովսէփ Պօլատեան՝ գանձապահ, խորհրդականներ՝ Եփրեմ Ճըռեան, Յակոբ Բէքլիկեան, Եղիշէ Բէքլիկեան, Հաճի Ճըռեան։

Ասոնք ձեռք առին գործը և սկսան ոգի ի բռին աշխատիլ, հայթայթելու համար զօրք և ռազմական պիտոյք։

Այդ օրերուն՝ Ամերիկայէն Տամատեանին կը հասնէր 70—100.000 թրքական ոսկիի գումար մը՝ Կիլիկիոյ պէտքերուն յատկացնելու համար։ Այս գումարէն կը ծախսուէր նաև Հաճնոյ փրկութեան գործին համար։ Այս գործը՝ Տամատեանի կողմէ մասնաւոր համակրանք վայելող և իր մաքուր նկարագրովը ծանօթ՝ Յ. Պօլատեանին վստահուած էր և անոր միջոցաւ կը ծախսուէր։ Մեր Յանձնախումբին յարակից՝ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցչին թելադրութեամբը, ուրիշ երկրորդ Յանձնախումբ մը կազմուեցաւ սեցիներէ, նախագահութեամբ Եղիշէ Եպս. Կարոյեանի և որ իր կարգին պիտի օժանդակէր Հաճնոյ Յանձնախումբի աշխատանքներուն, իր շրջանակին մէջ ժողովելով զէնք, պարէն, կամաւոր և այլն։

Զինուորական Պիւրոյի քարտուղար նշանակուեցաւ սեցի Աշոտ Գատարճեան, որ կ'արձանագրէր դիմողները, իսկ կամաւոր հայթայթելու ծանր գործը յանձնուած էր Ենովք Տարտաղանեանին, որ իր բոլոր ուժն ու հոգին կը յատկացնէր պաշտօնին։

Ժամանակ մը ետք՝ երբ Յանձնախումբը տեսաւ որ զինուորները քաղաքին մէջ պահելը անպատեհութիւններ ունի, խորհեցաւ զանոնք քաղաքէն դուրս՝ մասնաւոր տեղ մը փոխադրել, որպէսզի առաջքը առնուի այդ անպատեհութեանց. հետևաբար՝ խումբը տարուեցաւ Ատանայէն երկու-երեք ժամ հեռու Ախարճայի ագարակը, որ թէ՛ գօվուշի, թէ՛ մարզանքներու համար լայն յարմարութիւններով օժտուած էր։ Խումբը կ'առաջնորդէր առժամեայ հրամանատար՝ Սարգիս Ճըռեան՝ հեծած իր ձիուն վրայ։ Խումբին զօրանցքը մեծ խանդավառութիւն յառաջ բերաւ հայոց, մանաւանդ հաճընցիներուն մէջ։ Բարի երթի եկած էր հրամանատար՝ Ճան Շիշմանեան որ խանդավառ քաջալերական մը ուղղեց խումբին, ու այնուհետև ան ճամբայ ելաւ հուռռա՜ներու մէջ։ Կը ծածանէին հայկական և ֆրանսական դրօշակներ։ Խումբին՝ կամաւորչէն ազատ անցքին հրամանը ձեռք բերած էր Ատանայի ազգանուէր Առաջնորդ Գեորգ Ծ. Վ. Ասլանեան, միաժամանակ, ան՝ իր անձնուէր ճիգերուն շնորհիւ յաջողած էր խումբին ապահովել ֆրանսացիներէն՝ ֆրանս. և գերմանական զէնքեր, փամփուշտ և գնդացիրներ։ Ասիկա կարևոր օժանդակութիւն մըն էր Յանձնախումբին և քաջալերութիւն մը մեր ձեռնարկին։

Առաջնորդ Հայրը մինչև վերջն ալ չի դադրեցաւ իր ազդեցութեան բոլոր միջոցներովը նեցուկ կանգնիլ Հաճնոյ փրկութեան գործին, հոգ չէ թէ շատերէ հալածուեցաւ....

Երբ խնդիրը այս վիճակին մէջ էր, հաճընցիներէն անոնք, որոնք զոհողութեան բաժին մը չէին ուզեր յանձն առնել, սկսան փախչիլ Գարաթաշ կամ Մերսին։ Ասոնք սև բիծ մը կազմեցին հաճընցիներու այն մեծ մասին մէջ, որոնք յօժարակամ յանձնառու կ'ըլլային իրենց վտանգուած հայրենիքին զոհելու կեանք, ինչք և դրամ։ Այս ցաւալի ու դատապարտելի երևոյթը ուրեմն արդար զայրոյթ մը առաջ բերաւ Յանձնախումբին և միւս բոլոր հաճընցիներուն մէջ. որոշուեցաւ բանի ուժով պարտականութեան կոչել պահւողները, խուսափողները, վախկոտները, բոլոր դասալիքները՝ կազմուած զինուորական ուժը և նուիրուող հայրենակիցները զերծ պահելու համար յուսալքումէ և վարակումէ։

ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԹՈՒԼԵԱՆԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՆՈՒԻՐՈՒՄԸ

Հետևաբար, ձեռք առնուեցաւ բանի միջոցը։ Այս պաշտօնին կարգուեցաւ կարող հայրենակից մը՝ Գրիգոր Թաթուլեան, իր ձեռքին տակ ունենալով 10 կտրիճ «ոստիկան»ներու խումբ մը։

Գր. Թաթուլեան լիազօրուած էր տուներէն դուրս քշելու պարտականութենէն խուսափող բոլոր հաճընցիները։

Շաբաթ մը ետք՝ Տէլի Մէմէտին խանը արդէն բերուած և նետուած էին այդ դասալիքներէն 100 հոգիներ։

Բացի այս փախչողներէ և պահուողներէ, հաճընցի Գրիգոր Պալասանեան՝ խլուրդի աշխատանք մը կը տանէր կամաւորութեան յանձնառու երիտասարդներու մօտ, համոզելով զանոնք.— «աննպատակ գործ է ասիկա, անոնք աւելի լաւ կ'ընեն եթէ նախընտրեն ժանտարմա արձանագրուիլ և ապրուստնին հոգալ։ Կեանքի մէջ չարիք սերմանողները աւելի կը յաջողին, քան բարիք ընողները»։ Այնպէս որ այս մարդը յաջողեցաւ համոզել քանի մը երիտասարդներ, որոնք ելան և ժանտարմա գրուեցան՝ խուսափելով ազգային կամաւորագրութենէն։

Այսպիսի դէպքեր, իրենց խորքին մէջ որքան ալ անկարևոր ըլլային՝ կրնային օր մը գէշ կերպով ազդել արշաւախումբին վրայ։ Սակայն ուրախալի է որ այս մտավախութիւնը երբեք չիրականացաւ։

Հարիւր հաճընցիներու ձերբակալութենէն քանի մը օրեր ետք, երբ անոնց մասին անհրաժեշտը անօրինելու պիտի սկսուէր, Տէլի Մէմէտի

խանին դուռը խռնուեցան անոնց կիներն ու պարագաները։ Ասոնք կու լային և իրենց ամուսինները կամ եղբայրները կը պահանջէին առարկելով թէ՝ «ոչ ոք ունին անոնցմէ զատ նեցուկ իրենց ընտանիքին համար և եթէ անոնք երթային ու սպաննուէին, ո՞վ պիտի նայէր իրենց՝ Յանձնախո՞ւմբը. եթէ այո՛, այն ատեն կը թողունք որ երթան և հայրենիքը ազատեն»։

Յանձնախումբը նիստ կը գումարէ և քննելով այս տրտունջները զանոնք կը գտնէ արդարացի։ Այն ատեն՝ կ'որոշէ. «Այն հաճընցին, որ երկու եղբայր է, մէկը պէտք է երթայ, իսկ եթէ երկուքն են և սակայն ունեւոր՝ պէտք է վճարեն 50ական ոսկի փրկագին, որպէսզի աղքատ ընտանիքի մը յատկացուի և անոր տրամադրելի այրը զինուոր գտնուի»։

Խանին մէջ արգելափակուածներուն կը հաղորդեն այս որոշումը և զայն յանձն առնողները կ'արձակեն։

Յանձնախումբը որոշումէն գործի անցնելով բաւական հաստատամտութեամբ ի գլուխ հանեց զօրահաւաքի գործը, և այսպէսով ան մէջտեղ բերաւ 500 կամաւորներու գունդ մը, որոնցմէ 250ը ձիաւոր։

ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆԸ ԴԱՐՁԵԱԼ ԸՆԴՀ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

Կարգը եկած էր ընդհանուր հրամանատարի ընտրութեան։ Ախարճա հաւաքուած 500նոց գունդը տեղեակ այդ առթիւ տարուած անկիւնային խուլ և կողմնակալ ազատ պայքարին՝ միաբերան պահանջեցին.— «Եթէ մեզի հրամանատար կարգուի Սարգիս Արմաղանեանը, մենք սիրով կ'երթանք Հաճըն. մենք մեր կեանքը միմիայն անոր կը վստահինք. հակառակ պարագային մենք հոսկէ անդին քայլ մը չենք առներ»։

Մահուան գացողներուն վճռական պահանջն էր ասիկա, հետևաբար անկարելի էր մերժել։ Զգենք պահ մը ուրիշ էական գերազանցութիւններ, որոնք կային իր հերոսական կեանքով ծանօթ Սարգիս Արմաղանեանի վրայ։ Ան մէկ խօսքով՝ բուն գործին մարդն էր և մի՛ակը։

Իսկոյն Յանձնախումբի կողմէն պատգամաւորութիւն մը գնաց Արմաղանեանին մօտ, բայց ան կտրուկ կերպով մերժեց այդ պաշտօնը, յայտնելով այն դաւադրական հոգին, որ պարզուած էր Սիսի մէջ։ Երկրորդ այցելութիւն մը տրուեցաւ նոյն խնդրանքով, հաւատալով թէ այդ տխուր բաները պիտի չկրկնուին, դարձեալ մերժեց։ Երրորդ անգամ Ազգ. Միութիւնը առաջարկեց։ Արմաղանեան անդրդուելի մնաց։ Ան շատ դառնացած էր եղածներէն։ Վերջին անգամ անձամբ դիմեց Տամատեան և խիստ դժուարաւ յաջողեցաւ առաջարկը ընդունիլ տալ, բայց՝ նախապայմանը դրաւ.— «Ֆրանս. վերին իշխանութենէն հրամանագիր մը պէտք է առնուի թէ՝ Հաճնոյ արշաւախումբի հրամանատար Սարգիս Արմաղանեան իր զինակից ընկերներով՝ բոլորովին ազատ պիտի մնայ Հաճնոյ փրկութեան համար ի գործ դրուած բոլոր զինուորական շարժումներուն մէջ։

— Եթէ, ըսաւ Արմաղանեան, ինծի բերէք այսպիսի պաշտօնական թուղթ մը այն ատեն յանձն կ'առնեմ Հաճնոյ փրկութեան գործը եւ կը մտնեմ տանեակ մը հազարներու կեանքին փրկութեան պատասխանատուութեան տակ։ Ասկէ դուրս՝ ամէն առաջարկ անօգուտ է ինծի, որովհետեւ նախընթաց փորձին մէջ ես ճանաչեցի թէ՛ Ֆրանսացիներու, թէ՛ ստորնաքարշ հայ սպաներու դաւադրութիւնը Սիսի մէջ»։

Տամատեան կը խոստանայ ստանալ այդպիսի արտօնագիր մը (*), որով Արմաղանեան յանձն կ'առնէ անցնիլ զօրագունդին գլուխը։ Քանի մը օր ետք ան՝ իր պատրաստութիւնները կը լրացնէ և կը պատրաստուի մեկնիլ Ախարճա։

Երբ քաղաքի մէջ ցրուած գիւղերու խումբերը կ'իմանան Ս. Արմաղանեանի արշաւախումբի հրամանատարութեան գլուխ անցնիլը, անոնք պատգամաւորներ կը փութացնեն հրամանատարին մօտ, այդ առթիւ պատրաստակամութիւն յայտնելով թէ՝ իրենք ալ կը միանան խումբին. քանի որ Արմաղանեանը կ'առաջնորդէ արշաւախումբը։ Այս խումբերուն մէջ էր նաև Սասունայի տարի եղբայրակիցներու Հնչակեան 50նոց խումբն ալ, բոլորովին տրամադիր զոհուելու Հաճնոյ փրկութեան եղբայրական գործին։ Այս խումբին կազմակերպիչը եղած էր գօմիսէր ընկ. Եսային։

Արմաղանեան՝ ի բնէ զինուորականի կորովի բնաւորութեան տէր, պարզապէս կը պատասխանէ թէ՝ «Եթէ Փրկութեան Յանձնախումբը ձեզ ինծ ղրկէ, ձեզի պիտի ընդունիմ զինուորներու պէս, և պիտի ըսեմ, եկաք, բարի եկաք, և հիմա հրամմեցէք զէնքի գլուխ»։

Հետեւեալ օրը Արմաղանեան կ'երթայ Տէլի Մէմէտի խանի սպայակոյտի սենեակը և իր շուրջիններով կը գծէ, կը պատրաստէ ճամբու և Հաճնոյ դիրքերուն բոլոր քարտէսները։ Յաջորդ օրը կը մեկնի Ախարճա. հոն երկու օրուան ընթացքին՝ հաստատուն և գիտակից փլանով կը կազմակերպէ հետազօտիչ խումբը, առաջապահը, յետապահը, հեծելազօրքը, հրետանաձիգը, սուրհանդակները, կարմիր խաչը, հետեւակը, սպայական բաժանումները, քննելով, փորձելով, և յարմարագոյնները կամ արժանաւորները կոչելով համապատասխան պաշտօններու։

ԻՆՉՈ՞Ւ ՅՈՒՍԱՀԱՏԵՑԱՒ ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆ

Իրեն փոխ հրամանատար կը կարգէ Ենովք Տարտաղանեանը։ Այս անհրաժեշտ կարգադրութիւնները լրացնելէ ետք՝ կ'որոշէ անգամ մը փորձի ենթարկել սա համբաւաւոր 600նոցը. հետեւաբար հետեւեալ օրուան համար ռազմափորձ կը հրամայէ։ Թիրախը պիտի ըլլար թրքական գիւղ մը, որ թէև պարպուած էր, բայց ասիկա պիտի չգիտնար զօրքը։

Յաջորդ օրը, իրիկուան ժամը 12ին, զօրքը կը շարժի դէպի ռազմափորձի վայրը. հրամանատար Արմաղանեան յառաջ կ'երթայ ձիաւորներու իր խումբով։ Արմաղանեան հանդարտօրէն խթելով իր ձին կը մտմտայ. «...Գեղեցիկ բան պիտի ըլլայ անշուշտ, եթէ մեր զօրքերը Թումլուի Գալէի Եփրեմեանին և Կէօվտէրէլեանին կամաւորներուն պէս «մայրի՜կ» կանչող արղաքներէն չըլլան... տեսնե՛նք, ահա պարապ գիւղ մը, եթէ հոն իսկ տանեն թէ ան պարապ է, այդ չափը կը բաւէ որ քիչ շատ վստահիմ իրենց, եթէ ոչ...»։

Արմաղանեան վերջապէս կը հասնի իր նախընտրած մէկ կէտը, ուրկէ նշան կու տայ՝ թէ ինքը՝ հեծելազօրքով պաշարուած է և կը սպասէ խումբին օգնութեան, վայրկեանէ վայրկեան պաշարուողներէն սպասուող բուռն յարձակումին դիմադրելու համար...։

Ժամեր կ'անցնին, բայց նշանին և հրամանին դէմ ո՛չ մէկ ձայն, ո՛չ մէկ շարժում...։ Այն ատեն՝ կրակ կարած հրամանատարը ձին կը խաղցնէ տեղին, անդին և ո՛չ ոք կը գտնէ միս ու ոսկոր կրող քիչ առաջուան զինուորներէն։ Անոնք ցրուած էին ամենուրեք եւ կը թափառէին չուարուն, զիրար կամ ապրանք փնտռելով։

Այսքանը բաւ կը համարէ ինքզինքը ուտող հրամանատարը և դարձի հրամանը կ'արձակէ բարկաճայթ։

Ռազմափորձէն երկու օր ետք՝ հազիւ կը հաւաքուէին զինուորները, ոմանք անօթի, ոմանք ձին կորսնցուցած, ոմանք պատառած հագուստներով, ոմանք ալ քիթ ու բերան վիրաւորուած և անզէն։ Ասոր վրայ կը պատահի դաշնակցականներուն իրենց զէնքերը Ախարճայէն քաշել տանիլը, երբ հրամանատարը բացակայ էր կեդրոնավայրէն։ Միայն հոն էր Վարդան Իսկէնտէրեան, որ իսկոյն կը տեղեկացնէ դէպքը Արմաղանեանին։ Ան՝ ինքնիրմէ ելած ու զզուած... հայհոյելով՝ կը հանէ իր զինուորական համազգեստը, դէն կը նետէ՝ ըսելով.— «Ինչէ՛ն որ կը վախնայի, ահա իրականութիւն է...։ Ես չեմ ուզեր այս ծծկան մանչերով Հաճնոյ լեռներուն վրայ թէ՛ կեանքս, թէ՛ իրենց կեանքը, թէ՛ յաղթանակս և թէ՛ պատիւս վտանգել. ինծմէ վերջնականապէս փասօ՛...»։ Եւ այդ բախտորոշ օրը՝ 2 Սեպտեմբեր 1920ն էր։

Ու իսկապէս ալ, Արմաղանեան այնուհետեւ քաշուած ապրեցաւ, միշտ ակռայ կճրտացնելով Դաշնակցական կուսակցութեան էնթրիկներուն դէմ, որոնցմէ հազիւ ազատուած Կովկասի մէջ, ահա նորէն ի յայտ կու գար հոս։

Արմաղանեանի վերջնական հրաժարումէն ետք՝ մեծ դժուարութեամբ այդ պաշտօնը յանձնեցին Հայկական Լեգէոնի ենթասպաներէն՝ յիսնապետ Գէորգին։ Այս բանին յաջողութեանը համար մասնաւորաբար աշխատեցան դաշնակցականները, ապագային անշուշտ փառք մը հիւսելու Դաշնակցութեան անունին...։ Գէորգը դաշնակցական և անփորձ էր։ Իսկ Արմաղանեան՝ հնչակեան մըն էր և Կովկասի հնչակեան Զ. Փունդի և զօր. Անդրանիկի բանակներու կարող սպաներէն. Արմաղանեանի կուսակցութիւնը երբեք չէր աշխատած անոր հրամանատարութիւն մը ապահովելու համար, որովհետեւ, յանուն անկողմնակալութեան՝ կ'ընդգծենք որ Արմաղանեան իրապէս բացառիկ արժէք մըն էր ռազմավարական ճիւղին մէջ։ Այնքան բարձր՝ որ ան գնահատուած էր Կովկասի մէջ և այժմ, հոս, հրամանատար Ժօլիէի և այլ ֆրանսական սպաներէ ձեռք սեղմելու աստիճան հիացական շնորհաւորութիւնները խլած...։ Ասիկա խօսք չէր, այլ իրականութիւն։ Այն ատեն սակայն՝ ջղային Արմաղանեան անոնց շնորհաւորանքին պատասխանած էր դառնագին կոշտութեամբ.— «Պէտք չունի՛մ պարոննե՛ր, պէտք չունիմ, շնորհակալ եմ... միայն սա կը շեշտեմ, որ մեր մնացորդներուն «մնացորդացը» ջարդել տալ չեմ ուզեր...»։

Հիմա, այսպիսի ձեռքէ մը՝ արշաւախումբին ղեկավարութիւնը կ'անցնէր դեռաբոյս Գէորգ Զաւուշի մը ձեռքը։ Ասիկա գործը ձախողեցնելէ զատ

(*)Յաւելի է յայտնել հոս որ մինչեւ վերջն ալ ֆրանսացիներէն այդպիսի լիազօրագիր մը չկրցան առնել ու տալ Արմաղանեանին...։

ուրիշ բանի չէր կրնար ծառայել...։ Դաշնակցութիւնը յաջողած էր, բայց գործը կը վիժէր...։

Ասոր բացարձակ անկարողութիւնը ի յայտ եկաւ առաջին օրէն. պէտք է սակայն արդարօրէն խոստովանիլ թէ՝ սոյն երիտասարդը ինքը կամովին չէր ընդունած այս պաշտօնը և պնդած էր աւելի արժանաւորի մը ընտրութեան մասին, բայց կուսակցական ճնշումներու տակ՝ տեղի տուած էր ի վերջոյ...։

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԸ ԿԸ ՍԿՍԻ

Նոր հրամանատարը իր պաշտօնին ձեռնարկելուն պէս՝ նախորդին բոլոր կազմ ու կարգադրութիւնները տակն ու վրայ եղան։ Անկարող չէֆերը՝ յիսնապետ, հարիւրապետ եղան. կը բաւէ որ Դաշնակցական ըլլային...։ Իսկ արժէքաւորները դարձան կա՛մ ստորադաս տասնապետ և կա՛մ տասնապետներու հրամանին ենթակայ սովորական զինուոր։ Կամաւորները ըմբոստանալ սկսան եղած անարդարութեանց դէմ։

Այսպէս, Ենովք Տարտաղանեան, որ հրամանատարի արժանաւոր տեղակալ մըն էր՝ դարձաւ յիսնապետ, բայց ան՝ հակառակ իր արժանիքին՝ հոգեկան ազնուութեամբ ասոր ալ հանդուրժեց, պարզապէս դիրքը ստորադասելով իր հայրենակիցներու փրկութեան մեծ գործին փառասէր քայլ մը չառնելու համար։

Սնունդի մասին խիստ հանգիստ էր զինուորը, օրական 300 հոգինոց ճաշ կը տրուէր (իսկ 200ը միշտ հրամանով քաղաք իջած կ'ըլլային) և այս նպատակին համար օրն ի բուն կ'աշխատէին փուռեր և խոհանոցներ։ Ախարճան իսկապէս ստացած էր բանակատեղիի մը երևոյթը. ալիւր, եղինձ, բրինձ, օճառ՝ մթերուած էին տոպրակ տոպրակ։ Խոշոր գումարներ ծախսուեցան և մսխուեցան։ Մօտ 90.000։ Նոյնիսկ մեծաքանակ պղպեղ առած էին, յատկապէս թշնամիի աչքին նետելու համար։

Զօրքը ամէն օր քանի մը ժամ մարզանք և զինավարժութիւն կ'ընէր և կը սպասէր շարժի հրամանին և կամ վերջնական կարգադրութեանց։

Բայց ցաւալի էր որ վերջնական հրամանը կ'ուշանար. գործը, որ այնքան եռանդով սկսած էր, հետզհետէ թուլցման կամ տեսակ մը սպասողական և խորհրդաւոր երևոյթ մը կը ստանար։ Գուցէ ասիկա անոր համար որ՝ դեռ պահանջուած քանակութեամբ զինուոր չէր հայթայթուած, այն ատեն Փրկութեան Յանձնախումբը՝ Ազգ. Միութեան հետ խորհեցան կոչ ուղղել քաղաքական չորս կուսակցութեանց (Ս. Դ. Հնչակեան, Վերակազմեալ Հնչակեան, Հ. Յ. Դ. և ՌԱԿ) և զանոնք միացնել Հաճնոյ օգնութեան գործին շուրջ։ Այս չորս կուսակցութիւնները՝ իրենց յատուկ ինքնապաշտպանութեան բազմաթիւ խումբեր ունէին, ցրուած՝ կա՛մ քաղաքի և կա՛մ շրջակայքի գիւղերուն մէջ։ Ամէնէն զօրաւոր խումբերը կը պահէին Ս. Դ. Հնչակեանները, որոնք սկիզբէն ի վեր մեծ ճիգեր թափած էին Հաճնոյ փրկութեան գործին համար, բայց յետոյ՝ համակիր վերապահութիւն մը ցոյց կու տային՝ քաջ գիտակ ընդդիմադիր միացեալ կուսակցութեան էնթրիկներուն և ֆրանսական արգելիչ քաղաքականութեան։

Թախանձալից կոչերուն վրայ՝ չորս կուսակցութիւնները վերջապէս մէկտեղ եկան և յառաջ բերին՝ «Միջ-կուսակցական Մարմին»։ Հոն կ'որոշուի գործունէութիւնները դաշնաւորել և պահանջուած վայրկեանին՝ կուսակցական խումբերը կցել Հաճնոյ արշաւախումբին։ Ս. Դ. Հնչակեաններուն մէկ երկու խումբերը արդէն Ախարճա գտնուելով՝ 15 վայրկեանի հեռաւորութիւն մը միայն ունէին՝ արշաւախումբի բանակատեղիէն։ Ատանայի կեդրոնէն հաղորդուած հրահանգի մը վրայ՝ Ս. Դ. Հնչակեան խումբին պետերը անձամբ կ'երթան բանակատեղին և հրամանատարին կը յայտնեն թէ՝ երբ որ պահանջուի Ս. Դ. Հնչակեան խումբերը պատրաստ են մաս կազմելու արշաւախումբին և թէ անոնք խիստ մօտիկ են Հաճնոյ խումբին։

Նոյնը կը հաղորդէ նաև Վերակազմեալ Հնչակեան Ջագըճին՝ իր խումբին անունով, միայն միջոց կը խնդրէ կարգադրելու համար կարգ մը անհատական գործեր՝ «որոնք լրացնելէ անմիջապէս ետք՝ պատրաստ ենք, կ'ըսէ, պարտականութեան այս կոչին պատասխանելու»։

Դաշնակցականներու խումբն ալ՝ Մ. Վերածինի հրամանին տակ՝ պատասխանեց հրաւէրին։ Վաղայաջորդ օրերը սակայն՝ Վերածին Ատանա իջաւ և անոր հետևեցան մէկիկ մէկիկ, հինգ հինգ՝ պզտիկ խմբակներով իր խումբին տղաքը...։ Զարմանալին այն էր որ մեկնողները հոն կը ձգէին իրենց զէնքերը, գնդացիրները և ռազմամթերքը՝ իրենցմէ մէկ երկուքին «պահպանութեան»ը տակ...։

Աւելորդ է ըսել թէ՝ մեկնողներն՝ ա՛լ չվերադարձան...։

Երեք օր ետք՝ կ'երևի հաճընցի Աստուր Չալեան։ Այդ օրերուն Դաշնակցութեան գործիչը, հետը երկու կառք առած եկաւ Ախարճա և իրենց խումբին հոն ձգած զինամթերքը անոնց վրայ բեռցուցած՝ քշեց դէպի Ատանա...։

Չի մեկնած՝ առջևը կ'անցնի Ա. Սաչեանը և խստօրէն կը հարցնէ ի պաշտօնէ.

— Չալեա՛ն, ո՞ւր կը տանիս ասոնք։

— Մեր զէնքերը աւրուած և կամ ժանգոտած են ու նորոգութեան համար Ատանա կը տանինք, ուրիշ բան մը չկայ։

— Ոչինչ,— կը պատասխանէ ներսէն, թէև ակռաները կը կճրտային...։

Այսպէս՝ Դաշնակցութեան իր զէնքերը ետ քաշելու փաստը եկաւ ամէնքը համոզելու թէ՝ դարձեալ կուսակցական չարաշուք սադրանքը կը գործէր և թէ՝ Դաշնակցութիւնն ալ բացէ ի բաց ըսել կ'ուզէր թէ՝ չէր ուզեր օգնել Հաճնոյ փրկութեան գործին և ամենայոռի դասալիքի մը պէս փախուստ կու տար՝ իր թերթերուն մէջ խրախոյս կարդացած պարտականութենէն...։

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ(*)
ԵՒ
ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բոլոր կուսակցութիւններու և յարանուանութիւններու ներկայացուցիչներէն բաղկացած ժողով մը կը գումարուի՝ Ամբողջական Հայաստանի ներկայացուցիչ Տամատեանի կողմէ և երկար խորհրդակցութիւններէ ետք՝ կը կազմուի «Ազգային Գերագոյն Խորհուրդ» մը, որուն Ա. նիստը կը գումարուի 1920 Յունիս 23ին, ուր կը մշակուի բանաձեւը Կիլիկիոյ անկախութեան հռչակումին։ Գերագոյն Խորհուրդի որոշումով՝ Օգոստոս 4ին պիտի առնուէր վճռական քայլը։

Սակայն մենատիրական մոլուցքէ տարուած՝ գտնուեցան անձեր և կուսակցութիւն մը, որ անկիւններու մէջ շշուկով տարածուած լուրերուն հաւատալով, թէ «Գնդ. Պրէմօն համաձայն է և ինք թելադրած է, որ այս քայլը առնուի», ուզեցին կանխել Գերագոյն Խորհուրդը և աժան յաղթանակ մ'ալ աւելցնել իրենց «Խանասորեան» յաղթանակներուն վրայ և անոր՝ Վերածին կոչուած մէկը՝ հետեւեալ յայտարարութիւնը հրապարակ հանեց Օգոստ. 2ին։

«Կիլիկիոյ հայութեան,

«Այսօր, 1920 Օգոստոս 2, յանուն Ինքնավար Հայ Ազգ. Ոյժերու՝ հռչակեցի Ճիհուն և Սիհուն Միջագետքի ինքնավարութիւնը՝ մինչև ծով։

Թշնամին՝ որուն հետ չփման մէջ ենք՝ կը նահանջէ կրակի տալով գիւղեր։

Պատմական ժամեր են ասոնք, որովհետև երբ Հաշտութեան Համաժողովը մեզ մեր դարաւոր և երդուեալ թշնամիին գիրկը կ'ուզէ նետել, մենք՝ իբր Ռուբինեաններու սերունդ՝ պարտաւոր ենք որպէս մէկ մարդ ոտքի կանգնիլ և հասկցնել թէ մենք մեռած չենք և կրնանք մեր սեփական իրաւունքները արժեցնել։

Մեր նպատակն է այս երկիրը օժտել հայկական ինքնավար ռեժիմով մը՝ Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ։

Ատենն է, որ սթափինք և մեր բոլոր ոյժով փարինք այն երազին որ այսօր իրականացած է ահա։

Բոլոր հայերը առանց կուսակցական խտրութեան պէտք է հաւաքուին այս շարժման շուրջ և տրամադրեն իրենց բարոյական և նիւթական կարողութիւնները։

Եթէ այս անգամ ալ վրիպինք, պատմութիւնը մեզ պիտի դատէ անարգանքի սիւնին։ Եթէ այս անգամ ալ չկատարենք մեր պարտականութիւնը, յաւէտ իրաւունք պիտի չունենանք քաղաքական նպատակներու մասին խօսելու Կիլիկիոյ մէջ։

Ռուբէն՝ յանդուգն քայլերով և սակաւաթիւ այլ վճռական ոյժերով հիմնեց պետութիւն մը, որ 300 տարի կրցաւ տեւել։

Այժմ ալ Որքակադին(°) վանքին դիմաց մեր բանակատեղին ոգեւորուած է ինքնավարութեան գաղափարով բարեկամ ու ազնիւ Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ։

Շարժեցէ՛ք հայեր, շարժեցէ՛ք, մեր իրաւունքները պէտք է արժեցընենք այժմ կամ երբեք։

Մենք պիտի կատարենք մեր պարտականութիւնը և կը սպասենք, որ ամէն հայ ալ նոյնը ընէ»։

Ինքնավար Հայկական Կիլիկիոյ Միջագետքի
Ազգ. Ոյժերու Պետ
Մ. ՎԵՐԱԾԻՆ

Ասոր հետ Հնչակեան կուսակցութեան ղրկած էր հետեւեալը·

Ընդհանուր բանակատեղի Հայկական Ինքնավար Միջագետքի Կիլիկիոյ·
Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Ատանայի Վարչութեան.

«Այսօր՝ Օգոստոս 2ին՝ մեր ոյժերու ներկայութեան հռչակեցի ինքնավար երկիր (Սիհուն և Ճիհուն գետերուն Միջագետքը մինչև ծով) ֆրանսական հովանաւորութեան տակ։

Մեր նպատակն է Կիլիկիան օժտել Հայ Ինքնավար ռեժիմով և արժեցընել մեր դարաւոր իրաւունքները։

Շփման մէջ ենք թշնամի ոյժերուն հետ և եթէ Եւրոպան չլսէ մեզ՝ պիտի շարունակենք կռիւը քէմալականներու դէմ՝ մեր բոլոր ոյժով։

Ձեր՝ Ատանայի և դուրսի հայութեան օժանդակութիւնը կ'ակնկալենք մեր նպատակի լիակատար իրագործման համար։

Գնդապետ Պրէմօնի կ'ուղղենք սոյնիմաստ ծանուցագիր մը։

Կիլիկեան Հայկական Ինքնավարութեան դրօշակն է՝ ֆրանսական եռագոյնը, որուն հիւսիսային անկիւնը հայկական եռագոյն, վրան Ռուբինեան առիւծով»։

Խորին յարգանքներով
Ձերդ՝
Ինքնավար Հայկական Միջագետքի
Ազգային Ոյժերու Պետ
ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆ

Խնդայի՞նք, թէ լայինք։ Ինչո՞ւ այս ապուշ քայլը։ Չէ՞ որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Պ. Մնացականեանը Օգոստոս 4ի որոշումը տուած և ֆրանսական իշխանութեան ղրկուած յայտարարութիւնը ստորագրած էր։

Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ Պ. Շիշմանեանին տրամադրելիք 50 զինուոր չունեցող կուսակցութիւնը, ֆրանսական իշխանութենէն պահանջուած 20—30 զինուոր չունեցող կուսակցութիւնը, այսօր կը յախորտայ «թշնամիին հետ

(*) «Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Կիլիկեան Ինքնավարութեան Աքթը» Ա. Կէնճեան։

չփման գալու» անքիչնթական արտայայտութեամբ և որուն առջևէն Թշնամին կը նահանջէ գլուխը կրակի տալով։

Եւ ի՞նչ սքանչելի հրաւէր միասնականութեան, գործակցութեան, երբ ինք՝ Դաշնակցութիւնը՝ ահա կը քանդէ համահայկական գործակցութիւնը։

Մի՞շտ նոյն փանջունիական գործունէութիւնը։

Դժբախտաբար մեր քով չունինք «Կիլիկիա» թերթը, կարենալ քաղելու այն բոլոր հայհոյութիւնները, դատապարտութիւնները՝ զորս հիւսեցին հայերուն, քանի որ ոչ ոք օգնեց։

Օգոստոս 3ին՝ ետ չմնալու համար՝ եթէ մեր յիշողութիւնը չի խաբեր, քանի որ որևէ արձանագրութիւն չունինք մեր առջև, Զագըճիի° թէ Ռականի անունով, որպէս հարաւային Կիլիկիոյ անկախութեան պետ՝ ռամկավարներն ու վերակազմեալները յայտարարութիւն մը հանեցին։

Հնչակեանները՝ տեսնելով հասարակութեան մէջ ծագած շուարումը, Օգոստոս 4ի առտուն «Կարապետ Չաւուշ» ստորագրութեամբ «Կոչ Հայութեան» մը հրապարակ հանեցին, որով ջանացին ցոյց տալ թէ՝ կատարուածները ո՛չ թէ իրարու հակառակ, այլ՝ գիրար լրացնող քայլեր են։ Այս կոչը տրուեցաւ «Տաւրոս»ի, սակայն գրաքննուեցաւ։ Բայց կոչը տպագրուեցաւ և ցրուեցաւ հասարակութեան, ինչ որ ժողովուրդին ամբողջ ուշադրութիւնը դէպի Հնչակեան ակումբը դարձուց, որ դրօշազարդուած էր հայկական և ֆրանսական եռագոյններով։

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԻՋ-ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԿՈՂՄԷ

Թէև հնչակեաններու կոչը գրաքննուեցաւ, սակայն անոր կողքին լոյս տեսաւ «Պաշտօնական Յայտարարութիւն» մը, հետևեալ պարունակութեամբ.

«Այսօր, 4 Օգոստոս կէսօրին Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան պարոն ներկայացուցիչը, Հայ Ազգ. Միութիւնը, հայ երեք յարանուանութեանց պետերը, յոյն, ասորի, քաղդէացի, սուրիացի հասարակութեանց կրօնական և աշխարհական պատուիրակները միաբանաբար ներկայանալով Կիլիկիոյ Վարչական հակակշռի պետ՝ զօլ. Պրէմօնին, հանդիսաւորապէս յանձնեցին Կիլիկիոյ Թրքական պետութենէն անջատուիլը և Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ տեղական քրիստոնեայ վարչութեամբ մը օժտումը հռչակող պաշտօնաթուղթ մը՝ ստորագրուած վերոգրեալներէն։

Ֆրանսական հակակշռի պետը՝ խիստ համակիր վերաբերում ցոյց տալով և խոստանալով այս կարևոր պաշտօնաթուղթը, որ կոչուած է նոր թըւական մը բանալ Կիլիկիոյ տարեգրութեան մէջ, պատկան իշխանութեան փոխանցել. նաև խիստ պատուէր տուաւ մեզի, մեր ժողովուրդը կարգապահութեան յորդորելու։

Ազգ. Պաշտպանութեան Մարմինները պարտք կը համարեն յորդորել, որ ժողովուրդը ցոյց տայ անթերի կարգապահութիւն, զգուշանալով ամէն կարգի ցոյցերէ...։

Հայերը իրենց այս վայելուչ վարմունքով... պէտք է ցոյց տան թէ քաղաքականապէս հասունցած ժողովուրդ մըն են...։

Միայն կարելի է... դրօշազարդել քրիստոնէական շէնքերն ու հաստատութիւնները՝ նախընտրաբար ֆրանսական դրօշակով»։

Միջ—Քրիստոնեական Արտակարգ խորհուրդ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

ՅՈՒՇԱԳԻՐԸ

«Ստորագրեալներս, Կիլիկիոյ բոլոր քրիստոնեայ հասարակութեանց պաշտօնական ներկայացուցիչներս, ներկայիւս կը յայտարարենք.

Նկատելով որ մեծ պատերազմին իբր իրաւունք՝ Կիլիկիան գրաւուեցաւ դաշնակից ոյժերու կողմէ և թէ Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական գրաւումն ու վարչութիւնը պահպանուեցան ամբողջ Զինադադարի տևողութեանը.

Նկատելով որ, ամբողջ այս ժամանակամիջոցին Թուրքերը չդադրեցան իրենց երկրին խաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը խանգարելէ, սփռելով երկրին մէջ մահ, աւերում և սարսափ, որով բացէ ի բաց դրժեցին իրենց յանձնառութիւնները և բռնաբարեցին Զինադադարը.

Նկատելով որ, Թուրքիոյ հետ հաշտութեան նախօրեակին իսկ, մեր բազմաթիւ քաղաքները դեռ սպառնալիքի տակ կը գտնուին, ըլլալով պաշարուած կամ ռմբակոծումի ենթարկուած՝ արիւնարբու խուժանին կողմէ, որ կազմակերպած է նոյնինքն Թուրք իշխանութեանց աչք խփելովը և որ Թուրք իշխանութիւնները՝ ինչպէս միշտ, անկարող պիտի ըլլան սանձել այս տեսակ ըմբոստութիւններ ու բարբարոսութիւններ, եթէ իսկ՝ յօժարէին առ այն.

«Նկատելով որ, խաղաղութեան շրջանին իսկ, դեռ երկար ատեն պիտի շարունակենք ապրիլ պատերազմական վիճակի մը մէջ, որ վերջ պիտի գտնէ մի՛ միայն ֆրանսական քաջարի զօրքերուն կողմէ ձեռնարկուած զինուորական կանոնաւոր գործողութեանց շնորհիւ, և որոնք միշտ անվերապահ օժանդակութիւնը պիտի վայելեն քրիստոնեայ բնակչութեանց, որոնց արժէքաւոր պաշտպանութիւնը իր մասնակցութիւնը բերած է ֆրանսական զինուց յաջողութեան.

Նկատելով որ, այն պահուն ուր մենք այս յայտարարութիւնը կը խմբագրենք, այս երկրի հին տէրերու գնդակները կը սուլեն մեր գլուխներուն վրայէն և որ նոյն դրութիւնը խստօրէն գոյութիւն ունի այս րոպէիս Տարսոնի և Մերսինի մէջ.

Նկատելով որ, անըմբռնելի է արդի աշխարհի մէջ կնքուած խաղաղութիւն մը, որ ո՛չ մէկ ուշադրութիւն կը դարձնէ այս կացութեան վըրայ.

Նկատելով որ, Կիլիկիոյ 275·000 քրիստոնեաները սերտօրէն միացած եղբայրական զգացումներով, շահերու նոյնութեամբ, Թուրքին հանդէպ իրենց զզուանքով, իսկ Ֆրանսայի հանդէպ իրենց ունեցած համակրութեամբ, առանց նոյնիսկ պէտք զգալու ոգեկոչել անիծեալ անցեալի այն սարսափազդեցիկ յիշատակները՝ որոնք լի են ջարդերով, տեղահանութիւններով, բռնաբարումներով, անարգանքի և խոշտանգումի բոլոր տեսակներովը, ասոնք հպարտ են ընկրկած չըլլալնուն համար՝ բոլոր ճնշուած ազգերու անկախութիւնը կերտող ո՛չ մէկ զոհողութեան և ճիգի առջև, այլ ընդհակառակը, անոնք կրնան մէջբերել իրենց ի նպաստ այն փաստը, թէ պատերազմի ընթացքին և Զինադադարի երկար ու տառապալից շրջանին, փրկանքներու ամենասուղն ու ամենասոսկալին հատուցած են.

«Նկատելով որ, Կիլիկիոյ քրիստոնեայ հասարակութիւնները վճռապէս յայտնած են թէ թրքական տիրապետութեան պիտի չհանդուրժեն, և այս յայտարարութիւնները եղած ու կրկնուած են ամէն առիթով՝ Ամերիկեան երկու քննիչ յանձնախումբերու «անքէթ»ի առեն, ինչպէս նաև ֆրանսական իշխանութեան մօտ եղած բոլոր դիմումներով.

«Նկատի ունենալով մանաւանդ, որ վերջին Մարտ 31ի և Մայիս 15ի բոլոր համաձայնական պետութեանց և խաղաղութեան համաժողովին ուղղուած իրենց հաւաքական բողոքներովը, ինչպէս նաև ասկէ առաջ ալ ըրած իրենց բոլոր դիմումներովը, որոշակի իմացուցած են թէ իրենք ո՛չ մէկ կիսամիջոցէ, արուեստական կարգադրութիւններէ և խորթ ու անհարազատ լուծումներէ պիտի չխաբուին, և թէ իրենց կարելի վերջին թափով բողոքած են խաղաղութեան դաշինքի այն ծրագրին դէմ որ պատմական, ցեղագրական, ռազմագիտական, տնտեսական տեսակէտներով մէկ և անբաժանելի Կիլիկիան՝ երկու արուեստական հատուածներու բաժնելով, մին՝ ֆրանսական Սուրիոյ, իսկ միւսը՝ Թուրքիոյ կը տրամադրէ.

«Նկատելով որ, մինչև ներկայ վայրկեանը անոնք չունեցան ո՛չ մէկ հաւաստիք թէ իրենց պահանջները պիտի ընդունուին և հաշտութեան ստորագրման նախօրեակին իսկ, թողուած են կատարեալ անստուգութեան և ծայրաստիճան մտահոգիչ անորոշութեան մէջ.

«Նկատելով որ, իրենց ներկայացուցած ժողովուրդները՝ դաշնակից պետութեանց արդարամտութեան վրայ վստահութեամբ մը սպասելէ ետք, ամենաանգութ յուսախաբութեան պիտի մատնուին, եթէ խաղաղութեան համաժողովի վերջնական որոշումները գոհացում չտան իրենց արդարացի խնդրանքներուն և ամէնէն աւելի փայփայած յոյսերուն, այդ պարագային, ստորագրող ներկայացուցիչները որևէ պատասխանատուութիւն պիտի չկրնան վերցնել, եթէ իրենց պատկանած համայնքները ամբողջութեամբ ըմբոստանան Կիլիկիոյ մէջ՝ թրքական վեհապետութեան և վարչութեան վերահաստատման հրէշային հարուածին դէմ.

«Նկատելով նաև, որ ներկայ անկարգ և անիշխանական վիճակն անգամ, մասամբ հետևանքն է լոկ ուրուականի հանգամանքն առած թրքական տեղական վարչութեան անդամալուծութեան, և թէ այս պայմաններուն մէջ, ամենուն վստահութեան և յարգանքին արժանի և հարկ եղած հեղինակութեամբ օժտուած տեղական վարչութեան մը անմիջական հաստատումովն է միայն որ երկիրը կրնայ փրկուիլ անիշխանութենէ և վերջնական քայքայումէ.

«Հիմնուելով բոլոր այս պատճառաբանութեանց և վերայիշեալ Մարտ 31 և Մայիս 15 թուակիր երկու յիշատակագիրներով մանրամասնուած իրաւանց, փաստերու և նկատողութեանց վրայ, որոնց տրամաբանական հետևանքն է ներկայ Աքթը, և հիմնուելով մանաւանդ ժողովուրդներու ինքնորոշման անկապտելի իրաւունքին վրայ, որ կը բղխի ֆրանսական Յեղափոխութեան անմահ սկզբունքներէն.

«Այսօրուընէ սկսեալ, Կիլիկիան հանդիսաւորապէս կը հռչակենք Թուրքիայէն բոլորովին անկախ ազատ երկիր մը, օժտուած տեղական քրիստոնէական ինքնավար վարչութեամբ, և Ֆրանսայի Մանտայի տակ դրուած: Նախկին Օսմանեան կայսրութենէն՝ Կիլիկիոյ այս անջատումը կը նկատենք այնքան վերջնական և լիակատար և միևնոյն իրաւունքով որքան Հայաստանի, Սուրիոյ, Պաղեստինի, Միջագետքի և Արաբիոյ անջատումը:

«Այս անկախութիւնը իրագործելու և պաշտպանելու համար, թշնամին մեր դռներէն վանելու, պաշարուած քաղաքները ազատելու, ոտքի կոխան եղած քաղաքներն ու գիւղերը վերագրաւելու և մեր քրիստոնեայ եղբայրները գերութենէ ազատելու համար, մեր ժողովուրդին բոլոր կենդանի ուժերը կը տրամադրենք հայրենիքի և հզօր Ֆրանսայի ծառայութեան:

«Կուսակցութիւն, յարանուանութիւն, համայնք, քրիստոնեայ ցեղեր, ամէնքս միացած ենք միևնոյն նուիրական նպատակին համար:

«Ձեռք ձեռքի տուած պիտի աշխատինք երկրին բարոյական, մշակութային և տնտեսական վերականգնումին համար՝ Ֆրանսայի հովանիին տակ: Մեր բաղձանքն է Կիլիկիան դարձնել Եւրոպայի շարունակութիւնը, քաղաքակրթութեան և յառաջդիմութեան նոր կեդրոն մը, ուր բնիկ իսլամ ցեղերը պիտի վայելեն հաւասարապէս թուրք կառավարութեան օրով իրենց անծանօթ բարգաւաճում, ազատութիւն և ապահովութիւն ու պիտի փառք տան Թուրքիայէն իրենց բաժանման այսօրին»:

«Ֆրանսայի Մանտայի տակ դրուած այս անկախութիւնը, քրիստոնեաներու գոյութեան լինել չլինելու պայմանն է: Կը նախընտրենք մեռնիլ քան ընդունիլ տարբեր որևէ լուծում:

«Վստահ ենք որ Արևելքի քրիստոնեաներուն աւանդական պաշտպան, վեհանձն ու ասպետական Ֆրանսան՝ պիտի գնահատէ մեր պահանջներուն թեզը և պիտի հաճի ճանչնալ մեր անկախութիւնը և զայն իր պաշտպանութեան տակ դնէ:

«Կեցցէ՛ Անկախ Կիլիկիան.

«Կեցցէ՛ Կիլիկիոյ հզօր Ֆրանսան»:

4 Օգոստոս, 1920

Ադանա

Ստորագրութիւնք՝
Ամբողջական Հայաստանի
Ներկայացուցիչ
Մ. ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Առաջնորդ Հայոց՝ Գ. Վրդ. Ասլանեան
Առաջնորդ Կաթ. Հայոց՝ Հ. Փ. Քէֆլիկեան
Նախագահ՝ Հայ Ազգ. Միութ. Տոքթ. Մնացականեան
Քարտուղար Հայ Ազգ. Միութեան՝ Վահան Ժամկոչեան
Յոյն հասարակութեան պատուիրակներ՝ Ա. Սիմէոնօղլու,
Տոքթ. Ճ. Տափէլիստիս եւ Պարպուր
Օրթոտոքս Ասորիներու Ազգային Կոմիտէի Նախագահ՝
Ժան

Կաթող. քաղդէացիներու Պատրիարքական փոխանորդ՝
Թիւֆէնկճի
Կաթող. սուրիացիներու Պատրիարքական փոխանորդ՝
Հայր Ֆիլիբոս

Ահա այս աքթն (պաշտօնագիրն) է, զոր կեդրոն հաղորդել խոստացած է գօլ. Պրէմօն։

1920 Մարտ 31ի և Մայիս 15ի կատարուած հաւաքական բողոքներուն վրայ, Օգոստոս 4ին «Կիլիկիոյ Ինքնավարութիւն»ը հռչակող թուղթէ մանիֆեսթ մը աւելցնելով՝ կը կարծէին թէ իրենց պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլան, մինչդեռ խիզախ յեղափոխական քայլը անհրաժեշտ էր, ինչպէս որ շատ անգամ քարոզուած ու բացատրուած էր «Տաւրոս»ի էջերով և Գերագոյն Խորհուրդէն ներս՝ խօսքով։

Այս խանդավառ բայց շփոթ շրջանին, «Տաւրոս» կը շարունակէ անվարան և անայլայլ կատարել իր դերը։ Երբ Գերագոյն Խորհուրդի նիստերն ալ դադրած են՝ Ազգ. Միութիւնն ու Հայկն. ներկայացուցիչը կը մնան ինքնագլուխ։

Դէպքերը արձանագրելէ առաջ, 9 Օգոստոս 1920 թուակիր՝ Հնչակեան կուսակցութեան ներքին պաշտօնական տեղեկագրին հետևեալ մասը կու տանք որպէս ստեղծուած կացութեան պատկեր.—

«...Պատմական փաստեր.—Մեր կուսակցութիւնը տեսնելով որ քաղաքը թուրքերէն դատարկուած է, հարկ տեսաւ ուժեղ ազդեցութեամբ դաշտը գրաւել՝ հունձքը անվնաս պահելով պարենաւորումը ապահովելու համար։ Առանձինն խումբ մը ղրկեցինք, որուն համար թէև բաւական մեծ ծախս ըրինք, բայց ակնկալուածէն աւելի գործ տեսանք։ Ցաւալի է, որ ֆրանսական իշխանութիւնը պարտադրեց ետ կանչել։

«Բայց շարժումը կանգ չառաւ։ Համագործակցաբար որոշուեցաւ դուրս հանել նոր խումբեր, իւրաքանչիւր խումբ մասնաւոր շրջանի մը մէջ պիտի գործէր ուղղակի կուսակցութիւններու թևին տակ։ Զէնքի ու ձիու պակասը շատ անգամ պատճառ դարձաւ որ մեր զինուորները երթան ուրիշներու դատարկ շարքերը լեցնեն։ Ռամկավարները հազիւ 40–50 հոգինոց խումբ մը կրցան պատրաստել, որ Ապահին հետ անցաւ Տէօրթ Եօլ։ Անկէ ետք ոչ մէկ զինուոր ունեցան։

«Օգտուելով այս շփոթ կացութենէն ամանք սկսան ինքնագլուխ գործունէութեան և Օգոստոս 2ի և 3ի շրջանին Սիհունի և Ճիհունի միջև երեք ինքնավարութիւններ յառաջ եկան (վերը մանրամասն տուինք առնուած քայլերը)։ Առանց նախապէս համաձայնելու՝ դաշնակցական վերածին ուզեց կանխել։ Քայլը առնուած էր, թէև ուրիշներու կողմէ, մենք որպէս պատմութեան հաւատացող կը մտածէինք իւրացնել և զօրացնել, երբ վերակազմեալ խմբակը ուշացածի փութկոտութեամբ քաղաքի իր և Ռամկավար ներկայացուցիչներով երկրորդը հռչակեց։ Խնդիրը փոխուեցաւ կատակի։ Ժողովուրդը սկսաւ անվստահութեան գաղափարներ տածել շարժման հանդէպ։ Մենք ցաւ ի սիրտ դիտեցինք և չէինք կրնար լուռ մնալ։ Անմիջապէս երրորդ յայտարարութիւն մը հանեցինք «Կարապետ Զաւուշ» ստորագրութեամբ, որ իր մաքերու չափը հանդարտեցնելու շունչովը խիստ նպաստաւոր եղաւ և ժողովուրդին համակրանքը շահեցաւ։ Սակայն ֆրանսական իշխանութիւնը հաշտ աչքով չդիտեց և պահանջեց խումբերը ցրուել...։

* * *

Հայկական պատուիրակութեան պաշտօնական ներկայացուցիչ Պ.Մ. Տամատեան, իբր հայ ազգի քաղաքական լիազօր՝ այս զաւեշտական և անիշխան կացութենէն ետք՝ կարծելով թէ փառքի դիւրին դափնիներ կային խլելիք՝ վերը ներկայացուած պաշտօնական յայտարարութիւնը ստորագրել տալէ յետոյ կը յանձնէ գօլ. Պրէմօնին։

Գօլ. Պրէմօն լաւ ընդունելութիւն կ'ընէ և կը խոստանայ հաղորդել զայն կեդրոն։

Դիւանագիտական այս թուղթի դիւրին յաջողութիւնը՝ քիչ մը ուժ և կորով կու տայ Պ. Տամատեանին։ Ատանայի քրիստոնէութիւնը խանդավառ եռուզեռի մէջ է։ Շիշմանեանի զինուորները՝ հրամանատար Շիշմանեանի առաջնորդութեամբ գեղեցիկ տողանցք մը կը կատարեն։ Փողոցները բերնէ բերան խռնուած հասարակութիւնը բուռն ծափերով կ'ողջունէ հայկական բանակի կորիզին փայլուն գնացքը։

Հայ «Արի»ներու գունդերը միաժամանակ փայլուն ցոյցեր կը կատարեն արժանանալով ժողովրդային բուռն ու համակրական արտայայտութիւններու։

Քաղաքը յուզումի և հրճուանքի մէջ է։ Կիլիկեցի քրիստոնեայ տարրը կտրած է թրքական անարգ լուծը ինքնավարութիւն տալով Կիլիկիոյ՝ Ֆրանսայի հովանաւորութեամբ։

Իրիկուն Հնչակեան ակումբին մէջ խռնուեցաւ հասարակութիւնը ու ողջունեց ՄԵԾ ՕՐԸ։ Հայկական փանփառ ոգևորիչ կտորներով խանդավառութիւնը գագաթնակէտին հասցուց։

Հնչակեան զինուորները իրենց պարտականութեան հաւատարմական ուխտը կրկնեցին հանդիսաւոր կերպով։

Հնչակեան «Արի»ներու կազմութիւնը այս օրուան նոր, փայլուն ծնունդը եղաւ։ Այս խումբը յետոյ ճանչցուեցաւ «կարմիր փողկապաւոր»ներու խումբ անունով և ենթարկուեցաւ «դեղին փողկապաւոր»ներու խայտաբղէտ ծաղրանքներուն, (սուր ակնարկութիւններ... դէպի համայնավարութիւն), և հալածանքներուն։

Ամէն բերան Կիլիկիոյ ազատութիւնը կ'երգէր։

Ասպետական Ֆրանսան ալ իր բաժինը ունեցաւ, արժանանալով երկարատև ծափերու, յարգանքի ցոյցերու, կեցցէներու։

Պ. Տամատեան համարձակեցաւ քայլ մը աւելի յառաջ երթալ, ուստի Օգոստոս 5ին Հայ Ազգ. Միութեան սրահին մէջ առժամեայ ներկայացուցչական ժողով մը գումարեց՝ հրաւիրելով աքթը ստորագրողներուն հետ քաղաքական կուսակցութիւններուն ներկայացուցիչները և զանազան քրիստոնեայ երևելիներ։ Զանոնք դրաւ հապճեպ և կատարուած իրողութեան մը առջև, այնպէս որ այլևս մանիֆեսթին ոգւոյն և խմբագրութեան մասին ո՛չ ժամանակ կայ և ո՛չ ալ օգուտ ունի որևէ դիտողութիւն կամ քննադատութիւն։

Եղածը եղած է, պէտք է ընթացք տալ գործին և գործով սրբագրել հարկ եղածը։

Որպէս առաջին գործնական քայլ, կը ձեռնարկուի անմիջապէս կազմել առժամեայ կառավարութիւն մը, որպէսզի գործի գլուխ անցնելով ընթացք տայ՝ թուղթի վրայ կատարուած քաղաքական յեղափոխութեան իրականացման և հաստատման: Բան մը, որ ջերմապէս գնահատելի էր, մանաւանդ որ ատիկա ինքնաբերաբար առիթ մը պիտի ըլլար անմիջապէս ուղիղ և ցանկացեալ հունին մէջ մտնելու մեր քարոզած յեղափոխութիւնը:

Սակայն՝ հակառակ որ Գերագոյն Խորհուրդը որոշած էր, որ Յեղափոխական Գործադիր Մարմինին, այսինքն կառավարութեան մէջ պիտի չմըտնեն Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Պ. Տամատեան և միւս անդամները, մնալու համար իրենց վիճակուած պատասխանատու, հսկող Վերին Մարմինը, Պ. Տամատեան վերայիշեալ ներկայացուցչական ժողովի պարտադիր որոշումին առջև տեղի տալով կ'ընդունի առժամեայ կառավարութեան նախագահութիւնը և նոյն օրն իսկ կառավարչատունը գրաւելու առաջադրութեամբ կը կազմուի դահլիճը:

Միհրան Տամատեան՝ Վարչապետ

Վահան Ժամկոչեան՝ (Հնչակեան) Պատերազմական և Ոստիկանական

Կարապետ Նալպանտեան՝ (Հնչակեան) Պարենաւորման և Երկրագործական

Անդրանիկ Կէնճեան՝ (Հնչակեան) Ելեւմտից

Տոքթ. Մնացականեան՝ (Դաշնակցական) Արտաքին Գործոց

Տոքթ. Պէգիրճեան՝ (Ռամկավար) Ներքին Գործոց

Լիէօթ. Ժան (Ասորի) Կրթական:

Կէսօրէն ետք հաւաքաբար ճամբայ կ'ելլեն: Պ. Ժամկոչեան՝ որպէս Ոստիկանական նախարար՝ կը հրահանգէ, որ Ազգ. Միութեան ներկայացուցիչները՝ Պ.Պ. Կարապետ Աշըգեան, Եսայի Պզտիկեան (նախկին Ոստիկանական տնօրէն), Սեդրակ Կէպէնլեան՝ ընկերանան իրենց: Հետիոտն՝ ժողովըրդային հետաքրքիր և խուռն բազմութեան ընկերակցութեամբ կը հասնին կառավարչատուն:

Պ. Ժամկոչեան նախ կը հրահանգէ ներկայ ոստիկանական տնօրէն Պ. Գրիգոր Զօլագեանին, որ բոլոր թուրք պաշտօնեաները բանտարկէ: Պարոնը կը հնազանդի:

Ապա կը հրահանգէ Պ. Եսայեանին, որ «փոլիս միւտիւր»ը արգելափակէ: Պարոնը տատամսելով կը հնազանդի:

Պ. Ժամկոչեան կ'անցնի հեռաձայնի պաշտօնեային քով և կ'ըսէ.—

— Պատրա՞ստ ես բոլոր հրահանգներս գործադրելու:

— Այո՛:

— Գիտե՞ս վերջաւորութիւնը:

— Այո՛:

— Ծայրը մահ կայ:

— Գիտեմ:

— Կախաղան կայ:

— Լա՛ւ:

— Թուրքերուն բնաւ հեռաձայնելու պատեհութիւն պիտի չտաս:

— Ինչպէ՞ս:

— Դուն պիտի ճարես: «Զբաղած է, տունը չէ»:

— Լա՛ւ:

Պ. Ժամկոչեան կը հեռաձայնէ Վալիին. «Դժբախտաբար Ձեզ չենք կըրնար կառավարչատուն ընդունիլ: Հայկական կառավարութիւնը հաստատուած է»:

Շնորհակալ եմ, կը պատասխանէ Վալին:

Այս գործերու կարգադրութենէն ետք կ'անցնի պաշտօնատեղի, քանի մը դուռերու առջև ոստիկան դնելու հրահանգները տալով:

Նախարարներուն ընկերացած են քանի մը ոչ պաշտօնական անձնաւորութիւններ, գործը յաջողելու պարագային պարապ աթոռ մը գրաւելու մըտածումով թերեւս:

Ասորիներու ներկայացուցիչը կ'առարկէ «իր համայնքին» մէկ աթոռ տրուած ըլլալուն:

Կառավարչատան մէջ՝ աթոռի սակարկութիւն, դուրսը՝ խանդավառութիւնը գագաթնակէտին հասած: Ամէն ոք, յատկապէս հնչակեան զինուորները՝ իրենց խմբապետներով, նոյնիսկ «Արի»ներու խումբը, զինուած հրահանգի կը սպասեն, որովհետև քաջ գիտեն թէ նման քայլ մը առանց կռիւի, առանց արիւնի չի կրնար իրականանալ:

Իսկ ֆրանսական Վերին Վարչութիւնը՝ չուզելով տեղի տալ այս քաղաքական անակնկալ հարուածին, կը ղրկէ Պ. Կիզը, որ կատղած ներս կը մտնէ և կ'առաջարկէ դուրս ելլել, հակառակ պարագային՝ կը սպառնայ զէնք գործածել:

Աթոռ գրաւելու համար նախարարներուն շուրջը սլքտացողները կը չքանան:

Պ. Ժան. «Ես իմ հասարակութիւնը չեմ ներկայացներ», կ'ըսէ, որուն կը պատասխանէ Պ. Տամատեան. «Երիտասա՛րդ, եթէ կը վախնաք կրնաք երթալ: — «Ո՛չ», բայց կը մեկնի:

Տոքթ. Պէգիրճեան. «Ամա՜ն, Տամատեան, ո՞ւր ինկանք...»: Եւ կը մեկնի, որուն կը հետեւին ուրիշներ:

Տոքթ. Մնացականեան և Վ. Ժամկոչեան կտրուկ կերպով կը պատասխանեն. «Չենք կրնար դուրս ելլել»:

Նոյն կեցուածքը կ'ունենայ Պ. Տամատեան, սակայն հի՜ն, երիտասարդական, անհաշիւ, յախուռն շրջանը չէ, չափահաս, ալեւորի սառնարիւն մտածումը ըսել կու տայ. «Քանի որ բոլորը գացին, մեր մնալը աւելորդ է» և երեքը միասին դուրս կ'ելլեն, երբ զօր. Պրէմօն սեւամորթ զինուորի մը հետ դուռը հասած էր:

Այսպէս դիւանագէտներու, խոհեմներու, հովանաւորը չցուցնողներու անարիւն յեղափոխութեան ղեկավարութիւնը մէկ երկու սուինաւոր զինուորներով դուրս կը հանուին, որոնք կ'երթան հաստատուիլ Ատանայի Հայկական Ակումբին մէջ:

«Ով որ մեռնիլ չի գիտեր, յաղթել չի գիտեր»: Զօր. Պրէմօն հակառակ իր բոլոր հայասիրական զգացումներուն՝ պատրաստ էր բռնի ուժ գործածել: Եթէ կ'ուզէինք յաջողիլ, պատրաստ էինք աթոռի վրայ նստեցնել անձեր, որոնք պատրաստ ըլլային ֆրանսացի զինուորին գնդակին առջև կուրծք բանալ՝ գնդակ գործածելէ առաջ: Հայ իշխանութիւնը պատրաստ էր կառավարչատան դուռը զացել Ֆրանսական իշխանութեան առջեւ ալ, մինչեւ որ համաձայնութեան եզր գտնուէր։

Ֆրանսական Վերին Վարչութիւնը Տամատեանի հետ իր դիւանագիտական կապերը խզուած կը յայտարարէ։

Հոս ալ կարելի էր գործը շարունակել, ընդունիլ նետուած ձեռնոցը, չէզոքական շարժումին միացող Թուրքերուն նման, հայն ալ կրնար քաշուիլ հրապարակէն, ամփոփուիլ հայ եկեղեցւոյ շրջակայ թաղերուն մէջ, ուր կը գտնուէին Շիշմանեանի զօրանոցը, Հնչակեան եւ Դաշնակցական ակումբները, զանազան կրթական հաստատութիւններ, մէկ խօսքով՝ այդ շրջանը շատ դիւրութեամբ կարելի էր վերածել Հայկական Միջնաբերդի։

Բայց՝ ինչպէս պիտի յայտնուի մեր գրութեան յաջորդ բաժիններուն մէջ, դժբախտաբար անհրաժեշտ գործնական առաջին քայլը կը վերջանայ։ Կը կրկնենք, գոնէ այս պարագային սկսուած շարժումը ստիպողաբար պէտք էր դառնար իսկապէս յեղափոխակա՛ն, ինչ որ կը պահանջէին եւ չդադրեցան պնդելէ Հնչակեան ներկայացուցիչները։

Ահա՛, Կիլիկեան տհաս քաղաքականութեան ձախողանքը, որուն պատասխանատուները ճշդել՝ պատմական տուեալներու համաձայն, կը թողունք ընթերցողին եւ պատմութեան։

* * *

Թուրքիոյ հետ հաշտութեան Սեւրի դաշնագրի նախօրեակին, Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձութիւնները, եթէ պաշտօնական կամ ըսենք դիւանագիտական սահմանէն դուրս ելլելով, շիտակ յեղափոխական գործօն ձեւի մէջ մտած ըլլային, մեծ յոյս կար որ իրենց բարերար ազդեցութիւնը ունենային ի նպաստ մեր կիլիկեան քաղաքականութեան, քանի որ Փարիզի Թրքասէր կառավարութեան դէմ կային նաեւ զօրաւոր ընդդիմադիրներ թէ՛ զինուորական եւ թէ՛ քաղաքական պաշտօնական բարձր շրջանակներուն մէջ։

Ցաւով պէտք է կրկնել սակայն, թէ Օգոստոս 4ի աքբին, Ադանայի մէջ ձեռք առնուած զսպողական միջոցներուն դէմ փախանակ ծառանալու եւ յեղափոխական խիզախ կեցուածք ունենալու (մանաւանդ որ քաղաքական կուսակցութիւններուն մէջ հզօր դիրք եւ ժողովրդականութիւն վայելող Հնչակեան շարքերը՝ կազմ եւ պատրաստ էին եւ տրամադիր Ազգային իշխանութեան կողքին դիրք բռնելու), Ամբողջական Հայաստանի ներկայացուցիչն ու Ազգային իշխանութիւնները շուարումի ենթարկուեցան։ Զուգեցին լռել ըննաւ՝ Հնչակեան խօսքն ու խորհուրդը եւ համակերպողի տկար դերին մէջ մնալ նախամեծար սեպեցին. առանց օրինակ առնելու Մ. Քէմալէն, որ այնքան հզօր յաղթանակներու դիմաց, հակառակ քաղաքական ու կրօնական իշխանութիւններու թշնամական կեցուածքին, դուռին մէջ սկսաւ եւ ինքզինք պարտադրեց թէ՛ Թրքական կառավարութեան եւ թէ՛ հզօր յաղթականներուն։

Մ. Տամատեան, դիւանագիտական յարաբերութեան խզումի անակնկալ հարուածի տակ, խոստովանեցաւ թէ սխալած էր, խաբուելով «Տուրան»ի խիզախ խմբագրականներէն, ըսել ուզելով թէ՛ Ֆրանսական գրաքննութեան այնպիսի թոյլատուութենէ մը այնպէս հետեւցուցած էր թէ «Տուրան»ի քարոզած Կիլիկեան ինքնավարութիւնը կարելի պիտի ըլլար ձեռք բերել իր բանաձեւած շատ աւելի մեղմ, քրիստոնէավայել ձեւով, ինքնաբեր դիւրութեամբ։

Քանի որ առիթ չեղաւ, այլեւս երկրորդ անգամ պիտի չուզէր մեզի անսալ՝ նոր սխալ մը չգործելու համար... ու թողուցին որ Ֆրանսական Վերին Վարչութիւնը երկրէն արտաքսէ Ազգ. Միութեան անդամները, քաղաքական կուսակցութիւններու գործիչները՝ իբր այդ ԱԲԹը պատրաստողներ, մասնակցողներ։

Ֆրանս. Վերին Իշխանութիւնը մէկ կողմէն այսքան խստութիւն ի գործ կը դնէր Հայ Ազգ. ներկայացուցիչներուն դէմ, միւս կողմէն հրաւէր-կոչ կ'ուղղէր Ադանայէն կամովին, իբր պատերազմիկ հեռացող Թուրք բնակչութեան, որպէսզի վերադառնայ եւ թափուր չձգէ իր տեղն ու դիրքը։

Սեպտեմբեր 22ին «Տուրան» կը ստանայ հետեւեալ հրամանագիրը.

Պ. Տնօրէն «Տուրան» լրագրի՝

Ադանա

«Արեւելքի Ա. Զօրաբաժնի հրամանատար Պ. Զօրավարին որոշումով «Տուրան» լրագիրը պիտի դադրի 22 Սեպտեմբերէն Հոկտեմբեր 2։

Ներկայ որոշումին հակառակ որեւէ ընթացք պիտի պատժուի 50էն 500 ոսկիի դրամական տուգանքով եւ մէկ ամիսէն մէկ տարի բանտարկութեամբ»։

Ընդունեցէք Պ. Տնօրէն...

Կիլիկիոյ Բարձր Գոմիսէր
Վարչական Պատուիրակ
Փոխ Գնդապետ ԲԱՓԻԹՐՈԼ

Նոյն նամակը ստացած էր «Կիլիկիա», բայց «Հայ Ձայն» եւ «Կիլիկեան Սուրհանդակ» կը հրատարակուէին։

Մինչեւ այդ օր «Կամաւորները Այրելէ Առաջ» խորագրով չորս խմբագրականներ հրատարակած էինք, որոնք յեղափոխութեան կոչեր էին։

«Տուրան»ի դադարեցման օրն իսկ կը զինաթափուէին հայ կամաւորական գունդերը, կ'աքսորուէին Հայ Ազգ. Միութեան անդամներէն Պ. Կարապետ Աչըգեան, հայ ուժերու հրամանատար ձոն Շիշմանեան, Հնչակեաններէն Մ. Շահէն (գործիչ), Սարգիս Մ. Արմաղանեան (Հաճնոյ օգնութեան ուժերու հրամանատար), Ֆիրուզ Խանզատեան (փաստաբան եւ Ազգ. Միութեան ատենադպիր), Միհրան Պօյաճեան (Ազգ. Միութեան անդամ), Վահան Ժամկոչեան (չյանձնուեցաւ եւ փախստական մնաց)։

Խստիւ կը հրահանգուի հայկական թաղերու հայութեան՝ գաղթել։

Իսկ ընդ. Անդրանիկ Կէնճեանին կը հրահանգուի վերջին եռամսեայ հաշիւները պատրաստել եւ անձամբ Պէյրութ տանիլ։ Այս միջոցով հեռացնել կը մտածուի։ Հակառակ գործակիցներով գիշեր ու ցերեկ աշխատելուն՝ հազիւ Նոյեմբեր 17ին կրնայ մեկնիլ։

Կ'արժէ արձանագրել հետեւեալները՝ թուականներով։

11 Օգոստոսին՝ Մերսինի շուրջը 1000, իսկ Տարսոնի շուրջը 6-700 գործօն չէթէներ կը հաշուէին։

Ֆրանսական իշխանութիւնը արտօնեց, որ ընդ. Համազասպ Փանոսեան՝ Միջ-կուսակցական Խորհուրդի վարիչը՝ կազմէ քաղաքապահ գունդ մը կազմուած 500 կամաւորներէ, որոնցմէ 250ը պիտի գործեն Մերսինի մէջ, 250ը՝ շրջակայ խրամներուն մէջ։

Վերջերս իմացանք թէ էմիր Ֆէյսալ վերջնագրով մը պահանջած է զօր. Կիուրոյի խողովակով՝ Խաղաղութեան Համաժողովէն.

1) Ֆրանսայի հովանաւորութիւնը Սուրիոյ վրայ։

2) Բոլոր երկաթուղիի կայաններուն յանձնումը Ֆրանսայի։

3) Շէրիֆական բանակին զինուորներու քանակի ճշդումը 1918ի շրջանին համապատասխան։

4) Խստիւ պատժուիլը անոնց՝ որոնք կ'ըմբոստանան Ֆրանսայի դէմ։

13 Օգոստոս.— Միլլիական շարժումէն բոլորովին զերծ՝ նոր ճամբայ մը բացուեցաւ։ Գարաթաշ՝ աննշան ծովեզերեայ գիւղ մը՝ կը դառնայ ծովային հաղորդակցութեան ազատ ճամբայ։

Դժբախտաբար կը գտնուին հայեր, որոնք օգտուելով այս պատեհութենէն՝ կը փորձեն Կիլիկիայէն հեռանալ. ուստի, Հնչակեան կուսակցութիւնը կրկին աշխատանքի կը լծուի։ Մասնաւոր անձեր գործի կը լծուին թէ՛ Գարաթաշ հասնողները համոզելով վերադարձնելու և թէ՛ Ատանայի մէջ ուժեղ քարոզչութիւն կատարելու և հասկցնելու թէ՝ «Զարգացածներն ու հասարակ պարզ բանուորը հաւասարապէս մնալու են Կիլիկիա, Օգոստոսի 4ի քայլը անւականացնելու համար։ Թուրքերը կը վերադառնան թիւ շահելու համար, իսկ մենք կը գաղթենք։ Ինչո՞վ արդարացնենք մեր փախուստը։ Տան մէջ հրդեհ կայ, տակաւին հրդեհը չմարած, անձը ազատելու համար փախչողը կ'արդարանա՞յ։ Կիլիկիան ձգող հայը դաւաճան է»։ Հնչակեանները դատապարտող ռամկավար—վերակազմեալները Նուպար փաշայէն հրահանգ կը ստանան «չըգաղթել, Կիլիկիա մնալ»։

Այնթէպէն ալ կը հասնին տխուր լուրեր։ Հայոց գաղթը կը շարունակուի շատ տխուր պայմաններու տակ։ Հալէպէն Հայր Գասպարեան և Այնթէպի ազգայիններէն ընկ. Սիւլահեան Պէյրութ գացած են Այնթէպի հայոց կեանքը Ֆրանսական իշխանութեան լուրջ նկատառման յանձնելու, որ Ֆրանսա չքաշուի։

Մի՛շտ նոյն սպառնական ոգին...։

Մերսինէն վերադարձաւ զօր. Լօրանի զօրասիւնը և յաղթական մուտք գործեց Ատանա։ Անոնց հետ էին սսեցի հնչակեաններէ կազմուած կամաւորներու գունդը և կամուրջը քանդելու գացող Վահրիճի հնչակեան հերոսները։

Սսեցիներու գունդին ղեկավարներն էին ընկերներ Կարապետ Լաչինեան, Յովհաննէս Լաչինեան, Պ. Սամուէլ Աջապահեան և Պ. Ժան Գալընճեան, իսկ հրամանատարն էր Լէօթնան Սուպի։

Ատանայէն Մերսին երթալու ատեն մղուող ամէնէն բուռն կռիւը տեղի կ'ունենայ Եէնիճէի մէջ։ Կռուի ամէնէն թէժ պահուն 18 հնչակեան հերոսները մութին մէջ կ'անհետանան։ Մէկ երկու ժամ ետք ուժանակի սոսկալի դղրդիւն մը կը լսուի։ Կամուրջը քանդուած է։ Ուրեմն՝ թէ՛ օգնութեան և թէ՛ փախուստի ճամբան փակ է։

Թշնամիին կորուստը կարելի չէր համրել։ 225 հոգի գերուեցան։ Գերիները՝ ձերբակալուած հրամանատարին մեղադրական խօսքեր կ'ուղղէին։ Մերսինի մօտերը 12 հոգի կապուած կամուրջէն ջուրը նետուեցան, բայց գնդակահարուեցան։

Յաղթականօրէն Մերսին հասնող գունդը կը վերադառնար, իր հետ ունենալով 18 հնչակեան հերոսները։

Քաղաքի հայութիւնը ոտքի վրայ է։ Խանդավառ ընդունելութիւն մը կազմակերպուած է։

Քաղաքը ամբողջ դրօշազարդուած է։ Հնչակեաններու Արիները իրենց փողահարներով դիմաւորելու պիտի երթան։ Լուրը կը հաղորդենք Առաջնորդ Սրբազանին, ատենապետ Կ. Զօլագեանին և Տոքթ. Սալիպեանին։ Տոքթորը կը բարկանայ, սակայն հոգ չենք ըներ։

Արիներու խումբը կը հասնի Պապիկեանի պարտէզը։ Տոքթ. Սալիպեան «գերին»ներու խումբը մեզմէ առաջ բերած է։ Կը սպասենք, կը հանգչինք։ Վերջապէս լուր կու գայ թէ զօր. Լօրան կը հասնի։

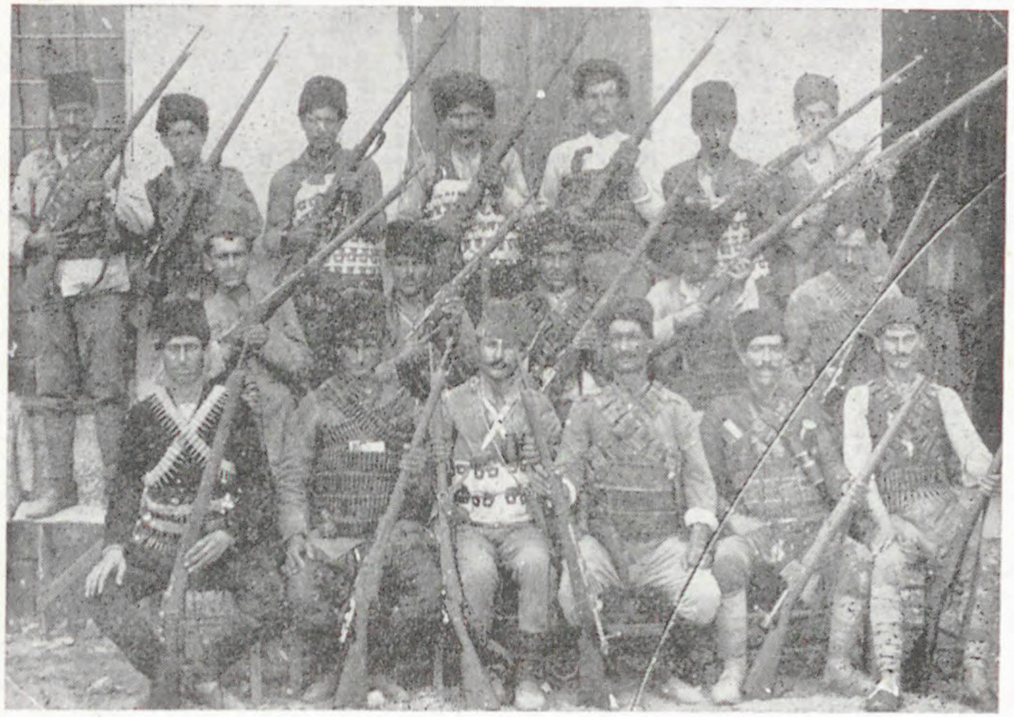

ՎԱՀՐԻՃ ԿԵՕՔՃԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԽՈՒՄԲԸ

Վայրկեանէ մը կը շարուինք մօտակայ յունական գերեզմանոցին քով։ Ժամը 11ին՝ զինուորական երաժշտախումբի գոռ շեշտերուն տակ՝ հասարակութիւնը և Արիներու բանակը բարեւով կ'ընդունին յաղթական զօրավարը և զօրասիւնը։

Մեր Արիներու խմբապետը արտօնութիւն կը խնդրէ 18 հերոսները դիմաւորելու և ուրախ պահ մը անցընելու։ Բարեբախտաբար կ'արտօնուի, մեր խումբը կը յառաջանայ դէպի Շէքիր փաշա։

Հարիւրաւոր փաչատ գրաստներ, կառքեր յամրընթաց կը յառաջանան։ Ահա՛, յաղթական այրուձին, որոնք Ֆրանսական յաղթական դրօշին ետեւէն կը բերեն գերուած քէմալական դրօշը։

Թնդանօթները... լուռ ու լուրջ։ Որքա՜ն պատկառելի է բիրտ ուժին *լութիւնը։ Ակամայ սարսուռ մը կը զգաս։ Այս լռութիւնն է, որ ահագին գոռոցով կեանքեր կը հնձէ։*

Ահա սուլոցները։ Անփութօրէն կը յառաջանան։ Մեծ ուժին քով կը պզտիկնան կարծես, բայց ո՛չ, անոնք իրենց յառաջապահի յաղթական գընացքով աւելի կը մեծնան։ Մինչ, միւս, մեծ բանակը չէ որ կը դիմաւորենք։ Մենք գրկաբաց այս փոքր բանակը կ'ընդունինք, խրոխտ ու քաջ։

Ու ահա Վահրիճին, Նազարէթին խումբը, փոքր խմբակ մը, որ Կիլիկեան պատմութեան մէջ փառաւոր էջ մը արձանագրեց։ Այո, հնչակեան հերոս զինուորները իրենց մեծ ղեկավարներուն նման, իրենց սքանչելի գործերով, միշտ նոյն համեստ դիրքովը մնացին։

Պալիկեան պարտէզին մէջ ողջագուրում, ուրախութիւն և խաղող կը քալենք։ Ժամը 13.00 է։ Քաջերու գնացքը կ'երկարաձգուի դէպի քաղաք։ «Արի»ներու խումբը ֆրանսական և հայկական դրօշներով և զինուորական քայլերգով կ'առաջնորդէ Ռօլան փողոցէն։ Այդ ի՜նչ փառք էր։ Հազարաւոր հետաքրքիր, ծափ, հուռռա՜, կեցցէ՜։

Ուրախութիւնը, շքերթը քառապատկուեցաւ, երբ Պօրսային առջև հասան։ Վահրիճ ու Նազարէթ՝ համեստանակ, կարծես ամչնալով բարևեցին ներկաներուն։

Իսկ հայկական եկեղեցիէն դէպի Հնչակեան ակումբը խանդավառութիւնը ծայրագոյն սահմանին հասաւ։ Փողերը հնչեցուցին «Հեռաւոր Երկիր»ը։ Իւրաքանչիւր խաղ նոր հրճուանք մը կ'առթէր։ Չորս կողմը ամսեղուկ հակառակորդներ ու դուն յաղթապանծ թափորով քու տունդ կը մտնես։

Դրան սեմին ոչխար մը «մատաղ» ըրին ու խումբը անցաւ արեան վրայէն, քանի որ օր մը առաջ անցած չէի՞ն թշնամիին անարգ արեան վրայէն։

Ակումբը լեցուեցաւ ընկերներով, բարեկամներով, ազգականներով։ Ողջագուրումի յուզիչ տեսարաններ մինչև իրիկուն։

Այսքան փառաւոր գործ մը՝ աննշան վնասով՝ երկու ընկերներ թեթեւօրէն վիրաւորուած։

Պ. Գրիգոր Ազիրեան՝ իբր գնահատանք՝ 20 օսմ. ոսկի նուիրեց։

— Տարսոն խաղաղ։ Թուրքերու մեծամասնութիւնը քաղաք մնացած է և համաձայն գտնուած են Օգոստոս 4ի աքթին։

— Փախստական Թուրքեր 80 կառքերով կը փորձեն Ատանա դառնալ, սակայն չէթէները բանի կ'արգիլեն։ Կալուածական պաշտօնեաներէն Հալիպ Էֆէնտի փախած և իր նոր լուսանկարը ղրկած է Միլլի հարիւրապետի համազգեստով։

— Վէնիզէլոս՝ Պոնտոսի (Տրապիզոնի շրջան), Միլլերան՝ Կիլիկիոյ անկախութիւնը պահանջած են։

— Իզմիթի և Ատապազարի շրջաններուն Օրթաքիլի մէջ 4—5 տարիներէ ի վեր հրոսակային սքանչելի գործեր կատարող խմբապետ Թորոս, օգնական ընկ. Տօնիկի և Վաղարշակ Ժամկոչեանի խումբը՝ զոհ գացած է երկար ու անհաւասար պայքարի մը։

— Գուրթ Թէփէի կռուի ընթացքին սպաննուած է միլլի ղեկավար գերմանացին։ Ըսել է չէթէները օտարներէ կը ղեկավարուին։

— Հրաման եկած է Հայկ. Լեգէոնը ցրուել։ Ահա նոր հարց մըն ալ։

Ողջ առողջները պիտի ղրկուին հոն՝ ուրկէ եկած են։ Բայց ի՞նչ պիտի ըլլան հաշմանդամները։ Ծերացած, ուժէ ինկած կենդանիները ունին կենդանապաշտպան միութիւններ։ Ասո՞նք։

15 Օգոստոսին Ազգ. Միութեան պատուիրակ ընկ. Ֆիրուզ Խանդաեան վերադարձաւ Ատանա։

Իզմիրի մէջ Հնչակեան կուսակցութիւնը Կիլիկիոյ օգնելու համար ձեռնարկներ կ'ընէ։ Հանգանակութեան մը պահուն կիներ ու աղջիկներ՝ տըպաւորուած ընկ. Սվաճեանի բանախօսութենէն՝ զարդեղէններ նուիրած են կամովին։

Կարնոյ հերոսներէն զօր. Թարգամ՝ հնչակեան զինուորներով ճամբայ ելած է, իսկ հարիւրապետ ընկ. Սարգիսեան՝ Մերսին հասած է։

Հաճնոյ օգնութեան համար զինուորագրութիւնը կը շարունակուի։ Տիգրանակերտցիներու խումբ մը, ղեկավարութեամբ ընկ. Միսաք Գույումճեանի՝ Տէր Վահան քհնյ. Դեղարարեանի օրհնութիւնները առնելէ յետոյ՝ ակումբէն կ'երթայ դաշտ։

Ընկ. Սարգիս Զաւուշ, ընկ. Հայկ Զաւուշ և Զէյթունի հերոս Իշխան Նազարէթի թիկնապահներէն ընկ. Կղեմէս, Հաճնոյ գծով Զէյթուն անցնելու համար միացան բանակին։

Պուլկարիոյ մէջ՝ 25 սպաներ՝ հնչակեան կամաւորական գունդեր կազմած՝ կը պատրաստուին Կիլիկիա անցնիլ։

Ամերիկայէն ճամբայ ելած հնչակեան կամաւորները արգելքներու հանդիպած են։

Հնչակեանները Թաղէոսեան Աղջկանց վարժարանին մէջ ամառնային դասընթացք կը բանան, ուր կը հաւաքուին մօտ 200 մանչեր և ձրիօրէն կը սորվին որոշ դասեր։ Այս սաներն ու իրենց ուսուցիչները գիշերային պահակներուն կ'օժանդակեն անձնուիրաբար։

16 Օգոստոսին հրապարակ ելաւ լուր մը՝ թէ կուսակցութիւն մը, իր չիլ հաշիւներով Հնչակեան գործունէութիւնը խանգարել կ'ուզէ։

Ատանա կը ռմբակոծուի ամբողջ գիշերը, բայց ֆրանսական բանակը այսօր կը յաջողի Գուրթ Թէփէի թնդանօթը գրաւել և սենեկալցի քաջարի զինուորներ կը մաքրեն այգիները։

Հրամանատար Ծիշմանեան ծանուցագրով մը կը պահանջէ, որ Իւրէյլի գտնուող զինեալ հայերը կա՛մ զէնքերնին յանձնեն և կա՛մ հեռանան, հակառակ պարագային խիստ միջոցներով պիտի զինաթափուին։

Կիլիկիոյ կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Սահակ Վեհափառ՝ Ֆրանսայի և Անգլիոյ մէջ՝ Կիլիկիոյ ինքնավարութեան համար դիմումներ կատարելէ յետոյ վերադարձին հասած է Աղէքսանդրիա (Եգիպտոս)։

24 Օգոստոս.— Ֆրանսական իշխանութիւնն արտօնած է 5000 հոգինոց միլլիներու գունդ մը կազմել։ Ատանա քաղաքը դարձած է զուտ հայկական։

Նախապէս գոյութիւն ունեցող ինքնապաշտպանութեան խումբերու ընդհանուր կազմակերպիչն ու ղեկավարն էր ընկ. Հայկազուն Պզտիկեան։ Հիմա կ'ունենանք երկու կազմակերպութիւն։ ա) Ծիշմանեանի բանակը՝ համազգեստով, բ) Միլլիներու խումբը, որուն ծրագիրը ներկայացուած է ֆրանսական իշխանութեան՝ վաւերացուելէ յետոյ գործադրուելու համար։

«Պալքանեան Մամուլ»ի և «Երիտասարդ Հայաստան»ի մէջ սխալ լու-

ներ տպագրուած էին։ Հակառակ որ ընկ. Արմաղանեան անմիջապէս մամուլով հերքեց՝ բայց Ատանայի Վերակազմեալ օրգան՝ «Կիլիկեան Սուրհանդակ» կը յարձակի Հնչակեան կուսակցութեան վրայ, մոռնալով որ՝ մինչ իրենց հերոսը չորք մը անանուն և անպատուաբեր գործերէ ետք՝ կին մը առնելով և ֆրանսական իշխանութենէն արտօնուած՝ կը հեռանար Կիլիկիայէն. բայց իրենք դոյն բարձրացուցին զօր. Անդրանիկի աստիճանին և «Հաճըն»ը գրաւել տալէ յետոյ՝ դէպի Զէյթուն յառաջ քշած էին։

Օսմանիէի կռիւներուն Բ. շրջանը կը սկսի։ Նոյն քաջութեամբ հայերը կուրծք կու տան, սակայն շշուկ մը ժողովուրդը յուսահատութեան մատնած է — «Ֆրանսացիներ Իսլահիէէն, Հասանպէյլիէն և Պաղչէէն պիտի քաշուին»։ Ազգ. Միութիւնը դիմումագրով մը ֆրանսական իշխանութենէն անդորրութիւն կը պահանջէ։

Օգոստոս 25.— Հալէպ կ'ապրի սարսափի շրջան մը։ Հայերու ջարդի սպառնալիք կայ։ Զօր. Կուրօ սպառնացած է թուրքերուն, բայց դեռ դրական քայլ առնուած չէ։ Հակառակ Դամասկոսի արաբ իշխանութեան հանդարտութեան կոչին, խուժանը կը քալէ դէպի Պաղտատի կայարանը, ուր ֆրանսացիներ կը բնակին։

Օսմանիէի մէջ երկրաշարժ։ Նոյն ատեն թուրքեր յարձակում կը գործեն։ Քանի մը թուրքեր խորամանկութեամբ ծառ մը առջեւնին բռնած կամաց կամաց կը յառաջանան։ Բարեբախտաբար հայ ժանտարմայի մը ուշը կը գրաւէ «քալող ծառը» և դաւը երեւան կ'ելլէ։ Գնդակի կը բռնեն, երկու հոգի կը սպաննուին, միւսները կը յաջողին փախչիլ։ Այսօր կը սպաննուի մարաշցի Շիւքրի Հաճընլեան, որ ջարդէն ազատուած, ծանօթի մը այցելութեան եկած էր։ Նոյնպէս ալճերիացի զինուոր մը կը սպաննուի։

Օգոստոս 4էն ի վեր հնչակեանները ունեցած են մօտ 30 բանախօսութիւն՝ Կեդրոնի, Զարչապուքի, Նոր Թաղի, Հայ գիւղի և Այգիներուն մէջ։ Նիւթերը կազմած են հետեւեալները.

1) Ինքնապաշտպանութիւն — զինուիլ։
2) Կազմակերպուիլ — կուսակցական զինուոր դառնալ։
3) Կռուիլ թրքօ-հայ գործակցութեան դէմ։
4) Թուրք կառավարութիւնը պայքարի ենթարկել։
5) Միլիսի կազմութիւնը պարտադրել։
6) Պայքարիլ Կիլիկիան լքողներուն դէմ։
7) Կիլիկիոյ վարչաձեւին համար՝ հանրաքուէ պահանջել։
8) Ժողովրդային զինակցութիւնը արթնցնել։
9) Համագործակցութիւն՝ կամաւորական գունդերու միջեւ։
10) Հաճնոյ օգնութիւնը իրականացնել։

Սեպտեմբեր 3.— Հայկական որբանոցի տղաքը Սիհունի գետէն կ'ազատեն 25 ֆրանսացի ձիաւոր զինուորներ, որոնք անգիտակցաբար յորձանքի մէջ ինկած էին։ Ձիերուն մեծ մասը և 3 զինուոր կը քշուին գետէն....։

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ

1920ին, քէմալական թուրքերէն պաշարուող Հաճնոյ օգնութեան համար ընկ. Ս. Վահագնի առաջնորդութեամբ Դ. խումբը Ամերիկայէն կը ժամանէ Ատանա։

Կիլիկիա մեկնող խումբին ցանկը

Մարտիրոս Թարայեան՝ բալուցի(*)
Արմենակ Մուրատեան՝ մալաթիացի
Սողոմոն Բարունակեան՝ սեբաստացի
Վարդան Տ. Կարապետեան՝ տէրսիմցի
Մարգար Բեպապճեան՝ արաբկիրցի
Նշան Զօպանեան՝ բալուցի
Ասատուր Բրպիկեան՝ ատանացի
Կարապետ Զուրիկեան՝ արաբկիրցի
Սուքիաս Մուրատեան՝ խարբերդցի
Մկրտիչ Թէրզեան՝ տիգրանակերտցի
Մանուկ Մուրատեան՝ քղեցի
Կարապետ Աճէմեան՝ խարբերդցի
Մկրտիչ Երէցեան՝ ատանացի
Վաղարշակ Դարբինեան՝ վանեցի
Անանիա Բիպարեան՝ ատանացի
Կարապետ Պչաքճեան՝ հալէպցի
Անտոն Բաբէկլեան՝ սեբաստացի
Արմենակ Թէրզեան՝ խարբերդցի
Մարտիրոս Խանճիհանեան՝ սեբաստացի
Յովսէփ Սերուկեան՝ սեբաստացի
Բարսեղ Վարդանեան՝ քղեցի
Լեւոն Օքսուզեան՝ բալուցի
Սարգիս Տէրտէրեան՝ քղեցի
Միրիճան Պաքացեան՝ սեբաստացի
Կիպրիանոս Տեփոյեան՝ խարբերդցի
Յարութիւն Պօղոսեան՝ սեբաստացի
Առաքել Մարկոսեան՝ քղեցի
Յովհ. Մատինեան՝ երիզացի

ԸՆԿ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԽԱՆՃԻՀԱՆԵԱՆ

Բնիկ Սեբաստիոյ Եարասար գիւղէն։ 1905ին մտած է Հնչակեան շարքերը, կնքուած է խմբապետ Բարսեղ Դարբինեանի (Թաստրակցի) ձեռքով։ Ս. Վահագնի հրամանատարութեամբ Ամերիկայէն Կիլիկիա եկած է Հաճնոյ ազատագրութեան մասնակցելու համար։

Մինչեւ այսօր հաւատարիմ մնացած է Մայր կուսակցութեան իր ամբողջ ընտանիքով։

Օսմանիէ բուռն յարձակման ենթարկուած է։ Յարձակումները նոյն ժամանակ սկսած են կայարանին, բանակատեղիին, ժանտարմաներու կեդրոնին, հին մզկիթին և հին բաղնիքին վրայ։ Թէ՛ ֆրանսացի զինուորները և թէ՛ հայերը Պ. Հրանդ Մալոյեանի հրամանատարութեամբ դիմադրած և յաջողած են ետ քշել։

Սեպտեմբեր 11.— Ս. Դ. Հնչակեան Ուսանողական Միութիւնը կ'ունենայ Երդման Հանդէս մը, ուր կ'արձանագրուին տասնեակ մը նոր անդամներ։

Հակառակ Հնչակեան ուժեղ քարոզչութեան, որ հայերը Կիլիկիա մնան, ֆրանսական կառավարութիւնը կոչ կ'ընէ Գաղթային Քէմպի բնակչութեան, որ գաղթեն։ Ժողովուրդը կը մերժէ։ Այսօր հրաման արձակուած է անպայման մեկնիլ։ Ասոր իբրեւ չքմեղացում կը ցուցուի պարենաւորման դժուարութիւնը, սակայն կ'ենթադրենք թէ Խաղաղութեան Համաժողովի որոշման հետ կապ ունի։ Հանրաքուէի ատեն հայոց թիւը պակսեցնել։ Ոչ-ատանացիներու մեկնումով հայոց թիւը 100.000էն պիտի իջնէ 10—15.000։

(*) Դարձօն անդամ եւ մեկենաս Պատմագրութեան։

Նոյն յետին միտքով չէ՞ր որ Հայկական Լեգէոնը ցրուեցին։

Սեպտեմբեր 17ին բացուեցաւ Ս. Դ. Հնչակեան կեդրոնական վարժարանը։

Սեպտեմբեր 18ին ամերիկահայ հնչակեան կամաւորներու առաջին խումբը հասաւ ընկ. Մ. Քէպապճեանի ղեկավարութեամբ։ Նոյնպէս Եգիպտոսէն հասաւ ընկ. Համբարձում Գրիգորեան։

ԱԽԱՐՃԱՅԻ ԱՂԻՏԱԲԵՐ ԴԱՍԸ

Հաճընէն հասնող քանի մը սուրհանդակներու տեղեկութիւններուն վրայ՝ Ատանայի Հնչակեան կուսակցութեան Վարչութիւնը որոշեց դրական գործի լծուիլ։ Քանի մը Հնչակեան հաճընցիներ՝ Ե. Տարտաղանեան, Գ. Թաթուլեան, Վարդիվառ Ճէրէճեան և Ս. Սաչեանը գործի մղուեցան, որպէսզի օգնական ոյժ մը մէջտեղ բերեն։ Ասոնք քանի մը այլ երիտասարդներու հետ՝ Ճորճ Սէքսէնեան, Սամուէլ Դարբինեան, Նազար Պապիկեան, Գրիգոր Աճէմեան և Գէորգ Սեմէրճեան՝ կը համախմբուին ու կ'որոշեն դիմել հաճընցի ունեւորներուն՝ դրամի համար ու երիտասարդութեան՝ զինուորագրուելու։

Անմիջապէս կը դիմեն Յովհաննէս Ուզունեանին վաճառատունը, որ հարուստ հաճընցիներու հաւաքավայրն էր։ Հոն կը գտնեն Յովսէփ Փոլատեանը (յայտնի դաւաճան Փոլատին որդին, որ ամէն աշխատանք թափեց հօրը սև անունը սրբելու իր ընտանիքին վրայէն), Սահակ Գրաճեանը, Եղիշէ և Ստեփան Քէքլիկեանները, Հաճի Եփրեմ և Հաճի Աղա Ճիւեանները։

Ասոնք խոր մտածումի մէջ էին, քանի որ լսած էին Հաճնոյ նեղ կացութեան մասին։ Աշխարհէն կտրուած, սովի ենթակայ, զէնքի պակաս։ Երիտասարդները կը յայտնեն իրենց որոշումը։ Երկար խորհրդածութենէ ետք կ'որոշուի.

1.— Ատանայի հաճընցի երիտասարդութեան պարտադիր զինուորագրութիւն։

2.— Պարտադիր հանգանակութիւն՝ պարէնի և ռազմամթերքի համար։

3.— Բանակին ընդհանուր հրամանատար՝ Սարգիս Արմաղանեան։

4.— Ազգ. Միութեան խողովակով դիմել ֆրանսական իշխանութեան օժանդակութեան։

Երիտասարդները գործի կը սկսին։ Առանձին հաճընցիական հաւաքոյթի մը ատեն, կը խօսի Աստուր Սաչեան։ Հնչակեան բոլոր մասնաճիւղերն ալ կ'ունենան իրենց հաւաքոյթները։ Վերակազմեալներն ալ առաջին անգամ համարձակութիւն կ'ունենան հրապարակ գալու, օգտուելով «Հաճնոյ» անունէն, ուր խօսք կ'առնեն Տամատեան և ուրիշներ, կ'ըլլան դրամական նուիրատուութիւններ, որոնց մէկ մասը կը մնայ թուղթի վրայ։

Սակայն զինուորագրութիւնը կը սկսի։ Նախ՝ Արգարեան վարժարանին մէջ, ապա՝ «Տէլի Մէհմէտի խան»ին մէջ։ Այս աշխատանքին մէջ կարելի է մասնաւորապէս յիշել զարաքէօյցի Մանուկ Քէհեան, որ իր 40 հայրենակիցներով առաջին արձանագրուողներէն եղաւ և Գրիգոր Վրդ. Մանուչեան, որ Գերապայծառէն գաղտնի ամէն ձևի օժանդակութիւն բերաւ։ Նոյնպէս զէյթունցի Սարգիս Մելիտոնեան, որ ութը զէյթունցի քաջերով արձանագրուեցաւ։

Օգոստոսի սկիզբը՝ 150 կամաւորներ՝ ղեկավարութեամբ Վարդիվառ Ճէրէճեանի և Ս. Ճիւեանի՝ ղրկուեցան Ախարճա, ուր կը գտնուէին Ապտօղլուի Հնչակեան խումբի տղաքը։

Հաւաքուած կամաւորներու խումբը մարզելու և ճամբայ հանելու համար զինուորներն ու խմբապետները պահանջեցին, որ իբր հրամանատար կանչուի Սարգիս Արմաղանեանը։

Երբ դիմում եղաւ Պ. Արմաղանեանին, ան քանի մը պահանջներ դրաւ։ Նախ՝ բոլորովին գաղտնի պահել իր հրամանատարութիւնը, քանի որ առաջին անգամ գործը ձախողեցաւ, որովհետև հակառակորդ կուսակցական զինուորականներ զինք զրպարտեցին իբր համայնավար և ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնը ոչ միայն չթողուց, որ մեկնի դէպի Հաճըն, այլ բանտարկեց, ասկէ զատ՝ ոչ պաշտօնական խողովակով՝ առանց իր գիտակցութեան ոչ մէկ գնում կատարել։ Խումբը պատրաստել մինչև Օգոստոսի վերջը. մինչև այդ հաւաքուած զինուորները պէտք է մարզուին իր որոշած խմբապետներուն ղեկավարութեամբ։

Թէ՛ երիտասարդներու ղեկավարները և թէ՛ հարուստ տղաները խոստացան 15 օրէն ամէն բան պատրաստել։ Ս. Արմաղանեան ըսաւ. «25 օրէն լրացուցէք և ես կը խոստանամ ամէն կարելին ընել օգնութեան փութալու և թէ դիմադրութիւնը անկարելի տեսնեմ, նահանջելով ազատելու մեր սիրելիները»։ Ու մէկ կողմ կանչելով զինուորական խորհուրդը, քանի մը պատուէրներ տուաւ ու մեկնեցաւ։

Խանդավառութիւնը ծայր աստիճանի հասաւ, երբ Ախարճայի տղաքը լսեցին թէ Ս. Արմաղանեան ընդունած է խմբապետութիւնը։ Նոյն ժամանակ Մ. Տամատեան իմացուց թէ Հ. Բ. Ը. Մ.ի Կեդր. Յանձնաժողովը Կիլիկիա ղրկած է մասնաւոր գումար մը, որուն մեծ մասը պիտի տրամադրուի Հաճնոյ։

Ուրախ լուրեր իրարու կը յաջորդէին։ Թէ՛ Ամերիկայէ և թէ՛ Իզմիրէն հասած Հնչակեան կամաւորներէ, որոնք նոր եռանդ աւելցուցին։ Ախարճան կանոնաւոր բանակատեղի վերածուած էր։ Հնչակեան տարէց ու երիտասարդ ղեկավարներ՝ Վ. Ժամկոչեան, Մ. Երէցեան, Ս. Կէօզիւբեան, Ա. Քէչեան, Ս. Մկրտիչեան, Կիրակոս Տօնիկեան, Ա. Գալֆաեան՝ մեծ ու փոքր խումբեր կազմելով կ'այցելէին Ախարճա, կը խրախուսէին։

Բայց աւա՜ղ, կուսակցական դաւերը երևան եկան։ Մինչդեռ այդ ձեռնպահ մնացող Դաշնակցութիւնը, տեսնելով թէ գործը կրնայ յաջողիլ, Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան անդամ դաշնակցական տղաներու միջամտութեամբ սկսաւ գործի։

Զինուորական Խորհուրդը բռնեց քանի մը դասալիք զինուորներ, որոնք Հայրենակցական Միութեան Վարչութենէն տոմսեր ունէին։ Վարչութիւնը այդ տոմսերով ազատ կ'արձակէր այս ու այն զինուորը զանազան պատճառաբանութիւններով։ Հասկցուեցաւ թէ ասոնք գործը ձգձգելու համար կատարուած դաւադրական քայլեր են։ Ժամանակը շատոնց անցած է, տակաւին պահանջուած ձիաւորներն ու հետևակները չեն ամբողջացած և ահա՝ գաղտնի հաւաքուածներն ալ կը ցրուեն։

Արմաղանեան իր խոստման համաձայն շաբաթը մէկ երկու անգամ կու *գոր Ախարձա ռազմափորձեր կատարելու։ Իր ներկայութիւնը կ'ոգեւորէր կամաւորները։ Խմբապետները կը պատրաստէին շաբթուան տեղեկագիրը, կը ներկայացնէին հրամանատարին ու կը ղրկէին Հայրենակցական Միութեան Վարչութեան։*

Սեպտեմբերի սկիզբը՝ հազար դժուարութիւններով, կարելի եղած էր 80ի մօտ ձիաւորներ և 400 հետեւակ համախմբել։

Վերջին անգամ հրամանատարը եկաւ, ամբողջ օրը ռազմափորձ կատարելէ ետք խմբապետներն ու զինուորները հաւաքելով ըսաւ. «Իմ քաջ եղբայրներ, ինծի խոստացան 200 ձիաւոր և 2000 հետեւակ։ Ժամանակը անցած է, ու հազիւ 500 հոգի ենք հոս։ Վնաս չունի։ Այսօրուան ռազմափորձը ցոյց տուաւ թէ դուք պիտի կրնաք հերոսական այս արշաւը գլուխ հանել, ուստի պատրաստ գտնուեցէք։ Քանի մը օրէն, յանկարծ մեկնելու հրամանը կրնաք ստանալ»։ Զինուորները կեցցէներով ճամբայ դրին հրամանատարը։

Խմբապետները վերջին տեղեկագիրը ղրկեցին՝ խնդրելով որ 24 ժամէն լրացնեն պահանջուածները, քանի որ երրորդ օրը պիտի մեկնին։

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԽԱՆԳԱՐԷ

Եւ ահա Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Կիլիկիա» թերթին մէջ յօդուած մը կը հրատարակուի սուտերով, զրպարտութիւններով, ամբաստանութիւններով լեցուն, որով նախ՝ կը հրապարակուէր Ս. Արմաղանեանի հրամանատարութիւնը, ինչ որ գաղտնի պիտի պահուէր, ապա՝ ջանք կը թափուէր աննման զինուորական հրամանատարը անուանարկելու։ Նոյն յօդուածով արշաւախումբին առաջնորդ կը ներկայացուէր դաշնակցական աժուտան, մշեցի Գէորգը։

Խմբապետները կը սպասէին պահանջուած գոյքերուն, բայց կառապանները Ախարձա գալով իմացուցին թէ պահանջուածները չղրկուեցան նոր հրամանատարին կարգադրութեամբ։

Քիչ ետք կը հասնի նոր հրամանատարը՝ քանի մը դաշնակցական տղաներու հետ։ Ասոնցմէ Գրաճեան, կ'երթայ ձիաւորներու խմբապետ Պ. Աւշարին, զոր դաշնակցական կը նկատէր ու կ'ըսէ «Ընկ. Աւշար՝ անշուշտ գոհ մնացիր նոր հրամանատարին ընտրութենէն», և Արմաղանեանի հասցէին աւելորդ պակաս խօսքերէ ետք՝ կ'աւելցնէ. «Այս գործը մեր կուսակցութիւնը գլուխ հանելու է»։

Աւշար իր պաղարիւնութիւնը պահելով լուռ ու մունջ կը լսէ Ե. Գրաճեանին խօսքերը, որ կը շարունակէ. «Գէորգ Չաւուշը ֆրանսական բանակին մէջ տիսիփլին *տեսած մարդ է։ Մի նեղուիր որ իր կարգադրութեամբ ձեր պահանջները յետաձգեցինք, վաղը կրկնապատիկը պիտի ստանաք»։ Ու կրկին կը սկսի Արմաղանեանի հասցէին լեզուագարութեան, որուն վրայ Աւշար չկրնալով ինքզինք զսպել կ'ըսէ. «Շատ լաւ հայրենակից, Հաճընի օգնութեան երթալու համար ո՞վ ալ ըլլայ հրամանատար, մենք որոշած ենք հնազանդիլ, սակայն չփորձես անգամ մ'ալ մեր հրամանատարին հասցէին խօսիլ։ Ան ձեր ծանօթ մարդոցմէն շատ բարձր է։ Հակառակորդներու զրպարտութիւնները մազի չափ չեն կրնար անոր արժէքը պակսեցնել»։ Գրաճեանի լեզուն քաշած լուռ ու մունջ կեցած է։ Աւշար կը շարունակէ.— «Այդ տեսակ հերոս մը անպատուելը չէ մնացած անոնց, որոնք իրենց զաւակներէն գնուած զէնքերը՝ պատուհանէն դուրս, երկրորդ ու երրորդ անգամ դռնէն ներս առնելով կը գնեն»։ Գրաճեան ակնարկութիւնը հասկնալով՝ դուրս կ'ելլէ։ Քանի՜ քանիներ այդ պատմութիւնը լսած ու պատմած էին Գրաճեանի հասցէին։*

Յաջորդ առտու 12 ձիաւորներ հաւաքուեցան «Էօկի Սէրայ», ուր դաւադիր մեծ տղաները ճապարանքով եկան, նոր հրամանատարը յաջորդ առտու շարժման պիտի դնէր։ Վարձուած էին 10—15 կառքեր գոյքերը փոխադրելու։ Կառքերը հասան։ Բայց ինչե՞ր բերած էին։ Գերմանական թիեր, փորիչներ, տափերով գամ, հարիւրաւոր ջրաման, քանի մը տասնեակ վրան, ձիու թամբեր, սանձեր։ Ու այս ամէնը 80 ձիաւորի, 200 հետեւակի։ Ո՞վ պիտի տանէր։ Ինչո՞ւ գնուած էին։

Բայց ի՞նչ կը կատարուէր Ախարձայի մէջ։

Նոր «հրամանատարը» զինուորները շարքի կեցուցած կարգադրութիւն կ'ընէր։ 40 ձիաւոր մէկ կողմ կանգնեցուցած, միւսներուն կը հրամայէ ձիերը ներս տանիլ և գալ հետեւակներուն մէջ կանգնիլ։ Վերջիններէն իմիրցի Մարուքէն յառաջ գալով կ'ըսէ։ «Պ. հրամանատար, մենք կամաւորներ ենք, կեանքերնիս ազգին զոհած, բայց պէտք է գիտնաք թէ ամիս մըն է իբր ձիաւոր վարժութիւն ըրած, մարզուած ենք, հիմա չենք կրնար ձին ձգել և հետեւակ դառնալ»։

Հրամանատարը հայհոյութիւններով կը փորձէ յարձակիլ Մարուքէին վրայ, երբ քաղաքէն 12 ձիաւորները կառքերէն առաջ կը հասնին։

Հրամանատարը անոնց դառնալով. «Ո՞վ հրաման տուաւ, որ քաղաք երթաք»։ Առաջնորդը կ'ըսէ. «Պրն. հրամանատա՛ր, ձիաւորներէն անոնք որ ընտանիքի տէր էին՝ արտօնուած էին գիշերը քաղաք երթալ և առտուն դառնալ։ Այսօր գացինք վերջին մնաք բարովը ըսելու»։

«Շատ աղէկ, զինուորներդ թող ձիերը տանին ներս և անցնին հետեւակներուն մէջ, դուն միայն գնա ձիաւորներուն քով»։

«Պ. Հրամանատա՛ր, թէև իրաւունք չունիմ Ձեր կարգադրութիւններուն միջամուխ ըլլալու, սակայն այս քայլով գործը կը քայքայէք։ Ասոնք իբր ձիաւոր մարզուեցան, որով հիմա դժուար պիտի ըլլայ հետեւակ զինուոր դարձնել»։

«Երկար խօսք չուզեր, ես Արմաղանեան չեմ, ինչ որ հրամայեմ, պէտք է կատարուի»։

Յանկարծ սարսափելի հայհոյութիւններ լսուեցան։ Մարուքէն էր, ինքնիրմէ ելած։ Ձիաւորներու խմբապետը գնաց լռեցնելու. «Հանգիստ եղիր, քաջս, եթէ ես ձիով երթամ, դուք ալ ձիով պիտի երթաք։ Ձեր պետը ես եմ։ Եթէ ես ձեր առջեւէն հետիոտն քալեմ, վստահ եմ թէ իմ ետեւէս պիտի գաք»։

«Հրամանիդ տակ ենք» պոռացին բոլորը միաբերան։

Նախորդ իրիկուն ալ հրամանատարը գրգռած էր կամաւորները։ Ձիաւորներու խումբ մը իրենց սենեակէն հանած, տանիքը պառկելու ղրկած էր և ինք հաստատուած այդ սենեակին մէջ։ Ատիկա չէր բաւեր՝ դաշնակցական տղաքը՝ 20—30 հոգի՝ իր սենեակը առնելով դաշնակցական երգեր երգած էին, որուն իբր պատասխան «Հեռաւոր Երկիր»ը, «Կամաւոր ենք Հնչակեան», «Պօղոս Նուպար Մեծ Մարդ է» երգերը երգած էին մնացեալ 400է աւելի զինուորները։ Ասով խումբին մէջ մտած էր կուսակցական հակառակութիւն, բան մը որ ցարդ գոյութիւն չէր ունեցած և որ բաժնեց բանակը։

Կէսօրին՝ մարզանքէ դառնալէ յետոյ՝ հրամանատարը կը թելադրէ մի քանի դաշնակցական տղոց, որ առաւօտեան հայհոյող զինուորը իր քով բերեն։ Երբ ասոնք կը մօտենան, Մարուքէն լսած ըլլալով տրուած հրահանգը, կատաղած զէնքը կ'առնէ և կը սպառնայ մօտեցողը զարնել։ Բարեբախտաբար ձիաւորներուն պետը, Տարտաղանեան և Վ. Ճերէճեան մէկ կողմ քաշուած խորհրդակցութեան մէջ էին, տեսնելով Մարուքէին կատաղութիւնը կը վազեն զսպելու համար։ Մեծ դժուարութեամբ զէնքը ձեռքէն կ'առնեն, բայց Մարուքէին կատաղութիւնը աւելի կը սաստկանայ և յարձակելով կը խլէ դաշոյնը ու վերցնելով կը փորձէ իր կուրծքը մխել։ Մեծ դժուարութեամբ կը կաշկանդեն ձեռքերը և դաշոյնը կ'առնեն։

Գէորգ Զաւուշ, որ ահարեկ սենեակը մտած էր, երբ կը տեսնէ թէ Մարուքէն զինաթափուած է, դուրս կը վազէ ու կը սկսի մտրակով հարուածել։ Շուրջինները՝ Մարուքէն բռնած՝ կ'աղաչեն որ դադրեցնէ։ Եղբայրասպան կռիւի մը դուռ չբանալու համար չեն ուզեր փոխադարձել, բայց ամերիկահայ կամաւոր Զարլի, յանկարծ պատունինկը քաշելով. «Ալ չի՞ բաւեր, սըրիկա» կ'ըսէ ու կ'արձակէ գնդակը։ Դժբախտաբար քաշքշուքի պատճառով գնդակը հաճընցի Փանոս Թօփուզեանին բթամատը ծակելով կ'անցնի։ Զաւուշը սարսափահար ներս կը փախչի։

Պուլկարացի հարիւրապետը իր հարիւրեակը զէնքի կը կոչէ։ Եղբայրասպան կռիւը պիտի սկսէր։ Սակայն Ենովքը՝ դոռ ձայնով զգաստութեան հրաւիրեց և կրցաւ հանդարտեցնել։

Զայրացած հարիւրապետը՝ հասկնալով թէ ա՛լ առջեւը պիտի չառնուի այս կռիւին՝ իր խումբը քաշեց և երկրորդ ագարակը գնաց։ Անոր հետեւեցան Հնչակեան տղաքը, Ամերիկայէն և Իզմիրէն եկած կամաւորները։ Հաճընցիներն ալ պատրաստուեցան հետեւիլ, որով միայն 20 դաշնակցականները պիտի մնային, սակայն Ենովքը գործին ձախողութեան պատասխանատու չմնալու համար՝ զգուշացուց հաճընցիները։

Զատուողները քաղաք լուր ղրկեցին և հրաւիրեցին Արմաղանեանը։ Արմաղանեան կանխելով ապագան, ուզած էր մերժել, սակայն կուսակցութիւնը պարտադրած էր։

Յաջորդ առտու Արմաղանեան կու գայ գործի գլուխ։ Առաջին գործը եղաւ կանչել Ենովքը, Վարդիվառը և Գ. Թաթուլեանը և թելադրել, որ երբեք Զաւուշէն չբաժնուին, որպէսզի գործին քայքայման պատճառ չըլլան։ Սակայն դաշնակցական տղաք փոքր խումբերով քաղաք իջան ու ա՛լ չդարձան։ Երկու օր ետք հաճընցի Ասատուր Զալեան, երկու կառքով եկաւ և զէնքերը բեռցնելով ուզեց քաղաք մեկնիլ։ Մէկ երկու հոգի մօտենալով կը հարցնեն. «Ի՞նչու կը տանիք»։ Զալեան կը պատասխանէ. «Ժանդարմներ կան, պիտի մաքրեն իսկ աւրուածները նորոգեն։ Ոչ թէ մարզանքի՝ հապա դէպի Հաճըն»։

Սակայն յաջորդ առտու երեւան կ'ելլէ պատճառը։ 22 Սեպտեմբեր 1920՝ ժամը 6ին կամաւորները մարզանքի կը պատրաստուէին։ Երբ կը նշմարեն 400 ֆրանսական ձիաւոր, խումբ մը հետեւակ, մի քանի հրասայլ, 24 պզտիկ և 8 մեծ արագահարուած, 6 հատ 75նոց թնդանօթով կու գան և կը պաշարեն ագարակները։ Սպայ մը նախ՝ մերիններուն կը մօտենայ և մեղմութեամբ կ'առաջարկէ զինաթափ ըլլալ։ Երկրորդ խումբը բարեւի կը կենայ, բայց իրենց ալ կ'առաջարկուի զինաթափուիլ։ Բարեւի կենալու պահուն կ'երեւի՝ կը կարծէին թէ միայն միւսները (Հնչակեանները) պիտի զինաթափուէին։

Զէնքերը առնելէ յետոյ կ'առաջնորդեն Գատրի Պէյին պարտէզը, ժամկոչեան Վահան և Ս. Արմաղանեան կը յաջողին քաղաք անցնիլ։

Ախարճան կը պարպուի։ Հապա Հաճը՞նը... Փա՛ռք դաւաճաններուն։ Հնչակեան զինուորները զէնքերով յանձնեցին, իսկ իրենց զինուորները նախորդ օր փախցուցին՝ ռազմամթերքով ու զէնքերով։

Երկրորդ անգամ ըլլալով Հնչակեան ոյժը մատնուեցաւ Յուդայէն։ Սսի մէջ՝ առաջին, Ախարճայի մէջ՝ երկրորդ։

Ու Հաճըն մնաց ճակատագրին խաղալիք։

Ախարճան ցոյց տուաւ թէ՝ ցաւագար կուսակցամոլութիւնը կրնայ ամբողջ կուսակցութիւն մը մատնութեան մղել։ Ֆրանսան ալ դաւեց Հաճնոյ դէմ, որ ամիսներէ ի վեր ֆրանսական դրօշը բարձր պահած էր։

Զինաթափուածները տարին Գարաթաշ, որոնց համար այսպէս կը գրէ Ս. Շահէն. «Կիլիկիոյ Զոհողանք»ի մէջ («Երիտասարդ Հայաստան» 1921 Ապրիլ, Մայիս)։

«Նոյն օրը՝ Իւրէյլիի մեր հայկական բանակը տխուր ճամբան ձեռք կ'առնէ։

«Այս լուրը չանթահարեց Ատանայի հայութիւնը։ Հայը ո՞ր մէկ վիշտը, ո՞ր մէկ վէրքը կոծար։ Հայ ղեկավարներուն արտաքսո՞ւմը, հայ գաղթականներուն Կիլիկիայէն դուրս քշուող անծայր կարաւաննե՞րը, զինաթափուած բանակին քշուի՞լը։ Ֆրանսան իր տալիք բարեկամական անբուժելի հարուածին օրը՝ Սեպտեմբեր 22ը որոշուած էր։

ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ ԿԸ ՑՐՈՒԵՆ

«Ու զինաթափուած կամաւորներու գունդը՝ ալճերիացի անգութ զինուորներու հարուածներուն տակ Գարաթաշի ծովեզրը քշուեցաւ։ Ճամբան ֆրանսական ալճերիացի զինուորներէ (անշուշտ Ֆրանսացի սպաներու աչքին առջև) կողոպտուեցան։

«Ծեծի, զրկանքի, քաղցի ու ծարաւի խստութիւններու տակ տառապող 300 հայ զինուորներուն կէսը՝ գիշերուան մութէն օգտուելով՝ կը յաջողի փախչիլ Ատանա։ Մնացեալները 24 Սեպտեմբերին կը լեցուին ֆրանսական փոքրիկ նաւու մը վարի յարկը և Մերսին տարուելով կը բանտարկուին ու անկէ Պոլիս կամ այլուր ղրկելու համար։

«Տամատեանին ձեռքով հազար ոսկիէն աւելի գումար մը կը յանձնուի հրամանատար Գէորգ Զաւուշին՝ Գարաթաշ տանելու և տղոց բաժնելու։ Զաւուշը 400 ոսկի կու տայ զինուորներուն և տասը օր ետք մնացեալը գրպանելով Կոմկոս կը մեկնի, ապացուցանելով թէ իր զինուորին իրաւունքը կողոպտող անբարեխիղճ մը եղած է։

«Մերսին տարուող հայ աքսորական կամաւորները նաւուն մէջ աներեւակայելի անգթութիւններու կ'ենթարկուէին։ Ամբարին մէջ փակուած, տաք ջուրի խողովակներու ջերմութենէն և արտաքնոցի խողովակներու գարշահոտութենէն ուժասպառ՝ մինչև առտու «ջո՜ւր, ջո՜ւր» կ'աղաղակեն և անոնց կը տրուի գրեթէ գարշահոտ ջուր։ Ասոնց ընկերացող Ս. Դ. Հնչակեան Ուսանողական Միութեան չորս անչափահաս որբերը գրեթէ կը նուաղին։

«Իսկ Հայ Ազգ. Միութեան անդամները, Հնչակեան գործիչ Ս. Շահէն, հայ ոյժերու հրամանատար Ճան Շիշմանեան Փարաթաշի աւազին վրայ թափուած կը գտնեն 1300է աւելի Բարձր—հայքցի գաղթականներ, որոնք խաբեբայութեամբ և սպառնալիքով Ատանայէն դուրս բերուած էին։ Ասոնք ալ կը լեցնեն առագաստանաւերու մէջ ու կը հանեն Մերսին, ուրկէ իտալական Թըրէսթիան նաւով մը կը քշեն դուրս։ Նաւուն մէջ կային 200 զինաթափուած կամաւոր, 138 արձակուած լեգէոնական, 960 Բարձր—հայքցի գաղթական, 17 սպայ, ենթասպայ, 7 քաղաքական ղեկավար, ընդհանուր 1322 հոգի։

«Աքսորի շարժման մէջ որակով և քանակով ամէնէն աւելի վտանգըւած ու վնասուածը Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը եղաւ։

«Հայատեաց Թօմի Մարթէնի գրագիր—թարգման մարաշցի Լեւոն Հազարապետեանը հակահնչակեան մը ըլլալով զայն լարեց հնչակեաններուն դէմ։ Կ'ըսուէր թէ Հազարապետեանը «Պետական» կուսակցութեան կը պատկանէր։ Եւ թէ Թօմի Մարթէն միայն անոր վրայ վստահութիւն ունէր և անոր թելադրութեամբ աքսորուեցան վերը յիշատակուած Հնչակեան ղեկավարները։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՐՈՎԻ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ

«Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը Ատանայի ոգին էր։ Միակ ոյժը, որ ռամկական ոգիով գրաւեց բեմերը, (կարծես միւս կուսակցութիւնները համրացած էին)։ Անգամ մը համազգային հաւաքոյթի մը ընթացքին, Հընչակեան բանախօսը արհամարհելու համար՝ առաջին տեղը տուին անոր, վերջին, պատուաւոր բաժինը իրենց վերապահելով, բայց դասերնին առին, երբ Ս. Շահէնը բեմէն իջնելէ յետոյ ժողովուրդը Աբգարեանի բակէն դուրս ելաւ, քանի որ պէտք եղածը ըսուած էր։ Ի զո՜ւր կազմակերպողները պոռացին. «Դեռ չէ լրացած, դեռ խօսողներ կան»։

«Տաւրոս»ը քաղաքական ուղեցոյցն էր ազգային ղեկավարութեան, քընացող կիլիկեցին արթնցնող կոչնակն էր ան, ինքնապաշտպանութեան ղեկավարը, փախուստին առջև կանգնող թումբը, որ դժբաղդաբար Վերակազմեալներու թերթով «իր պոլշեւիկութիւնը, գողութիւնը, մարդասպանութիւնը քաջալերող, հակաֆրանսական» կը ներկայացուէր։ Սիսի մէջ կը մատնուէր, Ատանայի մէջ կը մատնուէր, բոլորն ալ կուսակցական նախանձով լեցուած»։

Փակելէ առաջ Ս. Շահէնէ կատարուած մէջբերումը՝ տանք հետեւեալ մասերն ալ.

«Ֆրանսական քաղաքականութեան ճշգրիտ պատկերը կը ցուցնեն հետեւեալ թիւերը.

«Կախուած 5 հայ, 1 թուրք, գնդակահարուած 80 հայ, 14 թուրք։

«Աքսորուած իբր գող 48 հայ, 0 թուրք, իբր ըմբոստ՝ 205 հայ, 0 թուրք, իբր ոչ-կիլիկեցի-գաղթական 3—4000, թուրք 0, իբր զինաթափուած կամաւոր՝ 200 հայ, իբր զինաթափուած չէթէ թուրք 0, իբր լեգէոնական հայ՝ 600, թուրք՝ 0, իբր քաղաքական ղեկավար՝ 12 հայ, 31 թուրք։

«Հակահայ այս աղէտին ենթարկուած հայ ղեկավարները Կիպրոս հանդիպելով հետեւեալ բողոք հեռագիրը ղրկեցին ֆրանսական, ամերիկեան, անգլիական, իտալական, պելճիքական և յունական կառավարութիւններուն։

1) Նկատելով որ հիմնուած մեր պատմական իրաւունքներուն, անհուն զոհողութիւններուն եւ թուական մեծամասնութեան՝ քանի մը անգամ բողոքած ենք Հաշտութեան Համաժողովին այն տրամադրութեան դէմ, որով Կիլիկիան կը նկատուէր թրքական հողամաս, եւ Օգոստոս 4ին յայտարարած ենք Կիլիկիոյ Թուրքիայէն անջատումը եւ Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ անոր ինքնավարութիւնը,

2) Նկատելով որ՝ մասնաւորաբար զինադադարէն ի վեր Կիլիկիոյ հայութիւնը գրաւող բանակներու կողքին հաւատարմօրէն կռուած եւ արիւն թափած է իր ազգային դատի պաշտպանութեան համար,

3) Նկատելով որ՝ Թուրքիոյ կողմէն Հաշտութեան Դաշնագրի ստորագրութենէն ետք ալ՝ թուրք ոյժերը կը շարունակեն իրենց թշնամական գործողութիւնները Ֆրանսական գրաւող ոյժերուն դէմ ընդհանրապէս եւ *հայերուն դէմ մասնաւորապէս* ու յարձակումները կը սպառնան մեր ցեղի բնաջնջման,

4) Նկատելով որ՝ այսպիսի պայմաններու տակ Ֆրանսական վարչութեան կողմէ Հայ Ազգ. Միութեան եւ քաղաքական գործիչներու հապճեպ, առանց դատի՝ արտաքսումը, հայ ոյժերու զինաթափումը, հայ լեգէոնի ցրումը, եւ հայ ժողովրդին բռնագաղթը մեզ կը դնեն ծայրայեղութիւններու առջեւ,

«Կու գանք Ձեր ուշադրութեան յանձնել այն իրողութիւնը, թէ հայ ժողովուրդը որոշած է իր իրաւունքը պաշտպանել ամէն գնով եւ,

«Կը բողոքենք Կիլիկիոյ Ֆրանսական Վարչութեան վերջին օրերուն ձեռք առած անխորհուրդ եւ անարդար միջոցներուն դէմ»։

7 Հոկտեմբեր 1920 ԱՏԱՆԱՅԻ

ՀԱՅ ԱԶԳ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ախարձայի աղէտին օրը 22 Սեպտեմբերի հրամանագրով մը փակուեցաւ «Տաւրոս» տասը օրուան համար։ Այդ օրերուն մէջ շարունակուեցան ներքին ու արտաքին անախորժ դէպքեր։

23 Սեպտեմբերին դաշնակցական գաղտնի ոստիկաններ կը հետապնդեն Հնչակեան պահուած ղեկավարները։ Միւս կողմէ դիմում կը կատարեն նոր Ազգային Միութիւն մը կազմելու։ Հնչակեան կուսակցութիւնը կը մերժէ մաս կազմել։

Խումբ մը երիտասարդ հնչակեաններ կատարուած հակահայ այս գործունէութեան որպէս հակազդեցութիւն կ'որոշեն՝ առանց ղեկավարութեան լուր ունենալու՝ ահաբեկումներ կատարել։ Առաջին փորձը կը կատարուի 24 Սեպտեմբերին վալիին տան և իթթիհատականներու ակումբին վրայ ռումբ նետելով։ Թէև առանց որեւէ ձերբակալման կը յաջողին, բայց վնասը աննշան կ'ըլլայ։ Երկրորդ փորձը պիտի կատարուի կառավարչատունը հրդեհելով։ 25

Սեպտեմբերին երեք թիթեղ քարիւղ և պէնզին խառնուած հնչակեանի մը կառքով կը տանին կառավարչատուն։ Դժբախտաբար, հակառակ կէս գիշերւան մօտերը ըլլալուն, զինուորականներու կը հանդիպին։ Առանց որևէ կասկածի տեղի տալու՝ կը հեռանան։ Ժամ մը յետոյ կը ղրկեն ընկեր մը քննելու։ Բուսական ուշ կը դառնայ և կ'իմացնէ թէ երթևեկ կայ։

Կ'որոշեն յետաձգել։

Յաջորդ օրը կ'իմանան թէ իրենց որոշումը լրտեսներէ հասկցուած է և լուր տրուած է Փրանսական իշխանութեան։ Սեպտեմբեր 25ին ընկ. Ա. Կէնճեանը իր գրասենեակին մէջ կը ձերբակալուի և կը տարուի զինուորական ատեան, որպէս ղեկավար Հնչակեան այս ահաբեկչական գործունէութեան և վճիռը կ'ըլլայ «կախաղան»։ Իր գրասենեակին պետը՝ Պ. Կիզ՝ իր անձով երաշխաւոր կ'ըլլայ, վստահ ըլլալով թէ զրպարտութիւն է։ Ընկերը կ'ազատի։ Սեպտեմբեր 26ին՝ իմանալով այս կատարուածը՝ Հնչակեան երիտասարդները կ'որոշեն հրաժարիլ իրենց ահաբեկչական որոշումներէն՝ ղեկավար ընկերոջ կեանքը վտանգի չենթարկելու համար։ Այն ատեն կը պատմէ ընկ. Գ., որ նախորդ իրիկուն ղրկուած էր քննութեան։ «Գացի կառավարչատուն։ Ոչ ոք կար, սակայն յանկարծ մէջս սոսկալի վախ մը արթնցաւ։ Կարծես մարմինս կը թողար։ Նախազգացումը զգուշացուց։ Ուղղակի վախցայ։ Բայց որպէսզի սուտ չըլլայի, պահ մը սպասեցի, մինչև որ պատահական անցորդներ եկան։ Այն ատեն դարձայ և ըսի՝ երթևեկ կայ։ — Յետաձգեցինք։ Սիրտս խաղաղեցաւ»։

Ընկերոջ նախազգացումը փրկած էր Ա. Կէնճեանը։ Ընկ. Բ. իր օրագրութեան տետրին մէջ արձանագրած է, որմէ կը քաղենք այս տողերը. «Երէկ Ներոնի գոհունակութիւնը ունենալ ուզեցինք։ Դժբախտաբար չկրցանք»։ (Ներոն Հռոմը այրեց)։

Ամերիկահայ կամաւորները ցաւած սրտով Ամերիկա պիտի դառնան։ Ի՞նչ երազներով, որոշումներով կտրեցին Ադլանտեանը և որքա՞ն յուսահատ պիտի դառնան։

Ֆրանսական իշխանութիւնը Մ. Տամատեանին ըսած է.— «Մենք այս ձևը պիտի չվարուէինք, սակայն մեզի սխալ տեղեկութիւն տրուած էր»։ (Հնչակեանները պոլշևիկեան յեղափոխութիւն պիտի հանեն — ահա ներկայացուածը)։

Տոքթ. Մնացականեան (դաշնակցական) լուր ղրկած է, որ Ազգ. Միութիւն չկազմեն, սկսին տարերկրեայ գործունէութեան, խոստանալով Եգիպտոսէն ոյժ ղրկել։ Ո՜վ միամտութիւն, կատարուածէն լո՞ւր չունի թէ մեզի ըսողները (օրագիրը կ'ըսէ «Պ. Գալըպճեան») չքմեղանալու փորձ կ'ընեն։

Առաջնորդ Հայր Սուրբը հրաժարականը ներկայացուց կառավարութեան։

26 Սեպտեմբեր.— Դեռ ընկ. Վ. Ժամկոչեան և Ս. Արմաղանեան պահուած են։ Հակառակորդ կուսակցականներ՝ ընտանիքով՝ կը հետապնդուին։ Հազարապետեանին գրագիրը նոյն գործին ետևէն է, բայց Հնչակեան Ուս. Միութեան անդամները և ամառնային դպրոցի սաները աչալրջութեամբ կը հսկեն։

28 Սեպտեմբեր.— Առաջնորդ հայրը լուր տուած է, թէ հնչակեանները

մատնուած են։ Որոշուած է աքսորել Բ. Ժամկոչեանը և Վահրիճ Կէօքճեանը։ Ակումբ և դպրոց գտնուած գոյքերը կը վերցնեն։

3 Հոկտեմբեր.— «Տուրաս» կը սկսի հրատարակուիլ։ Ազգ. Միութիւնը վերակազմուած է։ Առանց մեզ հին անդամներուն վրայ աւելցուցած են դաշնակցական, ռամկավար և վերակազմեալներէն երկուքական ներկայացուցիչներ։ Գաղթողներու հոսանքը կը շարունակուի։

Գրաքննութիւնը հինէն աւելի խիստ է, յատկապէս «Տուրաս»ի հանդէպ։

ՀԱՃՆՈՅ ԱՆԿՈՒՄԸ (ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ)

Վերապրող հաճընցիները հաւաքուեցան կրկին և մարդահամարէ մը ետք ընտրեցին Ազգ. Միութիւնը, որ կը բաղկանար — համայնքին հաշուով ութը՝ Հայ Առաքելական եկեղեցիէն, երկու՝ Հայ Աւետ. եկեղեցիէն և մէկ՝ Հայ Կաթոլիկ եկեղեցիէն։ Իսկ կուսակցական գծով՝ հօթը հնչակեան, երկու դաշնակցական ու երկու չէզոք։ Նոյն շրջանին Աւետիս Զաւարեան Օսմանիէյի «Տէֆթէրը Խագանի»ի պաշտօնին վրայ կը գտնուէր թէև, ընտրուած էր՝ ուստի որոշուեցաւ հրաւիրել, որպէս նախագահ Ազգ. Միութեան։

Ազգային գործերու կազմակերպուելէն յետոյ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը մտածեց ինքնապաշտպանութեան մասին. ուստի հրաւէր տուաւ Դաշնակցութեան, որպէսզի միջկուսակցական ժողով մը կազմեն և զբաղին այս հարցով։

Դաշնակցութիւնը ղրկեց երկու ներկայացուցիչ՝ Պ.Պ. Համբարձում Տրդատեան և Միհրան Մանիսաճեան, Հնչակեաններէն՝ Միհրան Խայեան, Դանիէլ Սվճեան և Ենովք Տարաղանեան։ Ատենապետ ընտրուեցաւ ընկ. Մ. Խայեան՝ նկատի ունենալով որ Զէյթունի 1895ի պատմական պատերազմին ռազմագիտական փորձառութիւն ստացած էր, իսկ ատենադպիր՝ Պ. Համբարձում Տրդատեանը։

Առաջին ժողովին որոշուեցաւ մանուար ծրագիր մը մշակել եղբայրատեց և վրէժխնդրական ոգին ոչնչացնելու, Թուրքին, Քիւրտին, Չէրքէզին, վերջապէս այլազան ցեղերու մէջ համերաշխութիւն սերմանելու համար։

Ասոր հետ զանց չըրին ինքնապաշտպանութիւնը, ճշդեցին սահմանային վտանգաւոր և անվտանգ վայրերը։ Գործը շատ դժուար էր, մանաւանդ երբ մտքի առջև բերենք հովանաւոր իշխանութեան երկդիմի քաղաքականութիւնը, միլլիական շարժման աւերումները, եասէր ու փառամոլ պետական պաշտօնեաները։ Այսքան թնճիտ ժամանակի մը ու շրջապատի մը մէջ անհրաժեշտ էին շրջահայեաց ու հեռատես գործունէութիւն, գիտակից ու պատասխանատու գործակիցներ։

Ինքնապաշտպանութեան համար՝ հակառակ մեր բոլոր փափաքներուն՝ ստիպուած էինք զէնք ճարել, ուստի երկու կուսակցութիւններու համաձայնութեամբ որոշուեցաւ պարտադրել, որ ամէն ընտանիք սահմանուած ժամանակի ընթացքին զէնք մը գնէ։ Պայմանաժամը լրանալէ յետոյ անստացողները հինգ օսմ. ոսկի պիտի վճարէին և ստանային իրենց զէնքերը։

Այս կարգադրութեան հետ Հնչակեան կուսակցութիւնը պաշտօն տուաւ ընկ. Ենովքին Շար երթալ Աղէկ Քթըֆեանի հետ, որ Շարէն նամակ բերած էր։ Շարի մասնաճիւղի ատենապետն էր Հաճի Պօյաճեան, ատենադպիր՝ Մարտիրոս Կոլիկեան, գանձապահ՝ Հաճի Թոթուլեան։ Մասնաճիւղը ունէր 67 անդամ։ Ժանտարմըրիի հրամանատարն էր ընկ. Կիրակոս Եզեկիէլեանը՝ պարտաճանաչ կուսակցական մը, որ թէ՛ գաղթականութեան և թէ՛ պատերազմի օրերուն մեծ օգտակարութիւն ունեցաւ բոլոր հայերուն։

Վերադարձին, 18 Սեպտեմբեր 1919ին, ընկերները կը հանդիպին Պալատ Փանար, Ասլան Պէկին տունը, ուր գիշեր մը մնալով՝ մեր անմահ ժիրայրին նման՝ կը ջանան համերաշխական ոգի արթնցնել անոնց մէջ։ Յաջորդ օրը կը հանդիպին Խասթախանէ գիւղը՝ մեծահարուստ Համբարձում աղային ագարակը, տեսնելու համար Հաճնոյ մասնաճիւղի ատենապետ ընկեր Յովսէփ Րէճէպեանը։ Անկէ Ղար Սավրան գիւղը, տեսնելու համար Մաղարայի հրամանատար Գրիգոր Շինիկեանը, որուն համար կ'ըսուէր թէ թուրք ժողովուրդին հետ լաւ չէր վարուեր։ Կը թելադրեն բարի դրացիական յարաբերութիւն մշակել։

20 Սեպտեմբերին Հաճըն դառնալով տեղեկագիր կը ներկայացնեն, ապա կ'որոշուի Էվերէկի և Ազիզիէյի սահմանները քննել։ Ենովք Տարտաղանեան կ'անցնի Էվերէկի շրջանը, իսկ Վարդիվառ Զուլճեանը՝ Ազիզիէյի։ Ենովք 28 Սեպտեմբերին կը հասնի Սարալճըգ գիւղը, որուն ոստիկաններն ու ոստիկանապետը հայ էին։ Ոստիկանները կը հաւաստեն թէ չէթէական շարժումը սկսած է և թէ Տաշճը Հիւսէյն գիւղացիք աւելի տեղեակ են խմբումէն։ Սեպտեմբեր 29ին՝ հետը առնելով հաճընցի Հայկ Պալապանեան և կարնեցի Գրիգոր ոստիկանները՝ կ'երթան Տաշճը Հիւսէյն։ Հոն, էվերէկցի երկու եղբայրներ՝ Սեդրակ և Մինաս՝ կը թելադրեն Սան երթալ, տեսնել էվերէկցի Յակոբ Գույումճեանը։ Կ'անցնին հոն։ Յակոբ Գույումճեանը կ'իմացնէ թէ ինք սպառնալիք ստացած է՝ «կա՛մ 500 ոսկի վճարէ, կա՛մ աղջիկներդ պիտի փախցնենք» և կը խնդրէ կարեւոր ոյժով մը գալ և զինք ապահով վայր մը փոխադրել։ Դեռ չհեռացած՝ առանց զգացնելու կը տեսնեն չէթէները, որոնք խրամ կը մտնեն։ Իրենք անտարբեր՝ ձի կը նստին և մօտակայ բնական պատնէշներու ետեւ կ'անցնին։ Երկու կողմն ալ չեն փորձեր կրակել։

Առանց փորձանքի կը հասնին Հաճըն և կարգադրութիւն կ'ընեն Յակոբ Գույումճեանին փոխադրութեան համար։

Այսպէս՝ ամէն կողմէ լուր կու գայ թէ՝ Միլլի շարժումը մօտեցած է, չէթէներու խումբեր կազմուած են։ Անմիջապէս կարգադրութիւն կ'ըլլայ շրջակայ գիւղերէն պարէն ամբարել, Ատանայէն ռազմամթերք և զինուոր ոյժ խնդրել։

Դժբախտաբար ներսը սկսած է աւերիչ գործունէութիւն։ Օրինաւորապէս ընտրուած Ազգ. Միութեան դէմ անիրաւաբար դժգոհ տարրեր՝ Դաշնակցութեան միացած, մեքենայութիւններու սկսած, որոշած են պոլսեցի Արմենակ անուն մէկը գայմագամութեան հրաւիրել։

Դաշնակցութեան հակամարտութիւնը հոն հասած էր, որ Ատանայի միջկուսակցականը երկու լիազօր ղրկած էր՝ Կարապետ Զալեան (Հնչակեան) և Եփրեմեան (Դաշնակցական)։ Սանձուած էր երկուութիւն։

Երկրորդ կարեւոր ցաւը գայմագամին և Ազգ. Միութեան ատենապետին միջեւ գոյութիւն ունեցող անհասկացողութիւնն էր, գիւղերէն պարէն ամբարելու հարցէն ծնած։

Երրորդը՝ շրջակայքի չէթէները Սիս դիմած և Պ. Թայարտայէն խնդրած էին, որ Հաճըն գտնուող կամաւորները քաշուին։

Պ. Թայարտայի հրաւէրով՝ գայմագամը, Ազգ. Միութեան ատենապետը, Հնչակեան Վարչութեան և Դաշնակցական Կոմիտէի ներկայացուցիչները Սիս կ'երթան։ Շատ աշխատանք կը տարուի որ հաշտութիւն գոյացուի, բայց անկարելի կ'ըլլայ։ Փրկութեան մէկ միջոց կար՝ գայմագամը փոխել։

Առանց դրական գործ կատարելու կը դառնան և կը սպասեն Ատանայի ֆրանսական իշխանութեան կարգադրութեան։

Դեկտեմբերին՝ ժանտարմայի հրամանատար Յովհաննէս Ժամկոչեան Սիսէն գալով կ'իմացնէ թէ՝ Թայարտա կը փափաքի որ հաճընցիք զինուորագրուին և կանոնաւոր մարզանքի սկսին, քանի որ ստացուած լուրերուն համաձայն՝ չէթէները երեք տեղեր հաւաքուած՝ Հաճնոյ վրայ յարձակելու կը պատրաստուին։

Հաճըն արդէն կազմակերպուած էր, խումբերը բաժնուած, դիրքերը ճշդուած, պարէն ամբարած և զէնք ճարած էին։ Բարեբախտ զուգադիպութեամբ՝ Հաճըն հասած էր կեսարացի ընկ. Սարգիս Ճէպէճեան, որ զօր. Անդրանիկի կամաւորական բանակի ձիաւորներու հրամանատարներէն էր, իր ութը զինուոր ընկերներով։ Երեք հոգինոց Վաշտապետական Մարմին մը կազմուած էր՝ Կարապետ Օղլուգեանէ, Շմաւոն Փոստաճեանէ և Ենովք Տարտաղանեանէ։ Անոնց հրահանգով կատարուած էին վերոյիշեալ կարգադրութիւնները՝ խիստ գաղտնապահութեամբ։

Յունուար 8ին՝ Շմաւոն Փոստաճեան իր բնակարանին մէջ Ս. Ծննդեան առթիւ ճաշկերոյթ մը տուաւ, ուր ներկայ էին Տ. Պետրոս Սր. Եպիսկոպոս Սարաճեան, Ազգ. Միութեան ատենապետը, Հնչակեան Վարչութիւնը, Դաշնակ. Կոմիտէէն երկու հոգի և Ենովք Տարտաղանեան։ Ճաշկերոյթի ընթացքին Սիսէն հեռագիր մը եկաւ վաշտապետներու անունով, որով՝ զինուորական կառավարիչ Թայարտա կը հրաւիրէր Յունուար 11ին անպայման Սիս ներկայանալ։

Առտուն ժողովուրդը իրարանցումի մատնուած էր։ Պէ՞տք էր վաշտապետները ղրկել, թէ ո՛չ։ Երիտասարդութիւնը հաւաքուած էր Հնչակեան ակումբը, հեռագիրը կարդացուեցաւ, հանդարտութեան հրաւէր տրուեցաւ և աղջամուղջէն յետոյ ճամբայ ելան երեք վաշտապետներ՝ չորս ձիաւորներու ընկերակցութեամբ, Սիս հասնելէ առաջ անոնց կը միանայ Նազմի պէյ, որ 20 օր առաջ Ագ. Քէօփրիւի կիրճերը ապաստանող ապստամբներու խմբապետը սպաննած էր, որ կը փորձէր կողոպտել սպայ Միսաքը, որ Հաճնոյ կառավարական պաշտօնէութեան թոշակները կը փոխադրէր։ Խօսակցութեան ընթացքին կ'իմացուի թէ ինքն ալ Թայարտայէն կանչուած է։ Խնդիրը կը կնճռոտի։

Կը հասնին Սիս։ Հաճընցիք կ'իջնեն հայրենակից Մանուկ Աղային տունը։

12 Յունուար ժամը 9.00ին կը ներկայանան Պ. Թայարտային։ Թարգման Պ. Ճիվան Պալեան կը ներկայացնէ վաշտապետները։ Պ. Թայարտա կը բացատրէ կացութիւնը, կ'իմացնէ Միլլի շարժման գործունէութիւնն ու ըն-

պատնէշները եւ կ'ուզէ իմանալ մեր մտադրութիւնը, որուն կը տրուին պատշաճ բացատրութիւններն ու կատարուած կարգադրութիւններուն մասին ծանօթութիւններ։ Գոհ ըսուածներէն՝ որ յայտնէ.— «Ձեզ պիտի յանձնենք 300 հրացան եւ 1000 փամփուշտ, թելադրելով որ անմիջապէս ճամբայ ելլէք»։ Կը բացատրենք ռազմամթերքին անբաւարարութիւնը եւ կը պահանջենք 1000 զէնք եւ 20.000 փամփուշտ։ Կ. Թայարտա կ'ըսէ. «Դուք չէ որ պիտի պատերազմիք։ Պատերազմը Ֆրանսան պիտի մղէ, դուք պիտի դիմադրէք, մինչեւ որ ֆրանսական ուժը հասնի»։

Ժամավաճառ չըլլալու համար դուրս կ'ելլենք, բայց կը զգանք անբաւարարութիւնը եւ կը մտածենք դարմանին մասին։

Վաշտապետները երկար խորհրդածելէ յետոյ կ'որոշեն Համազգային Համագումար մը կազմակերպել։ Կը դիմեն Սոյ Ազգ. Միութեան ատենապետ ընկ. Գր. Փաշապէզեանին, որ հարցը կենսական նկատելով ժողովի հրաւէր կու տայ։ Կէսօրէն ետք Համագումարը տեղի կ'ունենայ նախագահութեամբ՝ Եփրեմ Ծ. Վրդ. Տոհմունիի։

Համագումարը՝ երկար եւ թեր ու դէմ արտայայտութիւններէ ետք կ'որոշէ, որ վաշտապետներուն միասին Տոհմունի վարդապետ եւ Պատուելին եւ երթան Ատանա՝ ֆրանսական իշխանութեան ներկայանան։

Պատգամաւորները 15 Յունուարին Ատանա կը հասնին։ Յաջորդ օրը ժամը 8.00ին Ազգ. Միութեան ատենադպիր ընկ. Ահարոն Գրգեաշարեանի հրաւէրով՝ կը հաւաքուին Ազգ. Միութեան անդամները եւ Տիար Տամատեանի նախագահութեամբ կը սկսին խորհրդակցիլ պատգամաւորներուն ներկայացուցած պահանջքին մասին։ Թեր ու դէմ արտայայտութիւններէ ետք՝ կ'որոշուի, որ Տիար Տամատեան պատգամաւորներուն հետ գօլ. Պրէմօնին ներկայանալու համար ժամադրութիւն խնդրէ։ Հեռաձայնով կը ժամադրուին ժամը 11.00ին։

Կը ներկայանան։ Գօլօնէլը տեղեկութիւն կ'ուզէ։ Շմաւոն խօսք առնելով՝ շնորհակալութիւն կը յայտնէ թէ՛ գօլ. Պրէմօնին՝ իր այս տեսակցութիւնը շնորհելուն, թէ՛ կառավարիչ Թայարտային՝ իր տրամադրած օժանդակութեան համար, ապա կը նկարագրէ Հաճնոյ քաղաքական ու տնտեսական կացութիւնը, ինքնապաշտպանութեան համար կատարուած կարգադրութիւնները եւ կը թուէ ռազմամթերքի պէտքերն ու քանակը։

Գօլօնէլը՝ ընդմիջելով կ'ըսէ. «Նախ ձեզ պիտի ուրախացնեմ, ձեզի նոր գայմագամ մը տալով։ Ձեզի պիտի ընկերանայ ձեր նոր գայմագամը՝ Պ. Կարապետ Չալեան (Հնչակեան)։ Անկէ զատ՝ ամէն կողմ պիտի հեռագրեմ եւ նոր զէնք ու փամփուշտ բերել տալով պիտի հասցնեմ։ Դուք կազմ ու պատրաստ պիտի ըլլաք եւ ամէնէն ուշ 15 օրէն ֆրանսական ուժ պիտի հասնի»։

Թէեւ ֆրանսական ուժի պատմութիւնը կասկածելի էր, քանի որ Սիսէն Հաճըն ճամբաները անանկ էին, որ կարելի չէր թնդանօթ անցընել եւ առանց թնդանօթի գօլօն ճամբայ չ'ելլեր, բայց ուրախութեամբ կը բաժնուին, քանի որ նոր գայմագամը հաճընցի, փորձառու, վստահելի ու սիրելի էր ամենուն։

Պատգամաւորները կը գտնեն ընկ. Չալեանը, որ կ'իմացնէ թէ իրեն

առաջարկուած է, ինք ընդունած է, պայմանաւ որ հարիւր հազար փամփուշտ, չորս արագահարուած տրուի. ինչ որ խոստացուած է։

Այդ ձմեռ սարսափելի ցուրտ էր, նոյնիսկ ձիւն տեղաց։ Ասոր հետեւանքով պատգամաւորներէն ընկեր Տարտաղանեան հիւանդ կը պառկի, իր մօրեղբօր Սայօղլանեան Հաճի Սահակին տունը։ Բարձր ջերմութեան մէջ լուր կը հասնի որ աճապարէ, քանի որ գայմագամը ճամբայ պիտի ելլէ։ Որպէս պարտաճանաչ զինուոր՝ հիւանդութիւնը եւ ջերմը անտեսելով՝ չուտով ճամբայ կ'ելլեն։ Գիշերը կը հանգչին Սայ Կէչուտ, ուր 1909ին բազմաթիւ հայ ընտանիքներ, պատուելիներ եւ այլք սպաննուած էին։ Թէեւ Ենովք գայմագամէն կը խնդրէ առանձին ճամբան շարունակել հակառակ իր ցաւին, սակայն կ'արգիլուի։ Յաջորդ առտու կառքերը փոխելով ճամբայ կ'ելլեն եւ կէսօրին՝ դիմաւորող հաճընցիներու եւ սսեցիներու կը հանդիպին ու միասին կը մտնեն Սիս։

Յունուար 31ին բժիշկ Էմմանուէլ Պալեան, որ նախապատերազմեան վերջին գայմագամն էր Հաճնոյ, Պ. Շմաւոնին հետ, որ երբեք բաժնուած չէր հիւանդէն, կը մտնեն եւ կ'իմացնեն թէ Հաճընէն սուրհանդակներ եկած են, որոնց մէջն է ընկ. Յովսէփ Րէճէպեանը, բայց կ'աւելցնեն. «Անոնք պիտի խօսին, դուն պիտի լսես»։

Կու գան Վարդիվառ Ջազեան, Խաչատուր Թէնպէլեան, Յովսէփ Րէճէպեան, Ֆիլիփ Տէվիրեան։ «Թէեւ զգայազիրկ վիճակի մէջ էի, բայց կարծես թէ կ'իմանայի քավիններուս հեծկլտուքը», կ'ըսէ Ենովք, ժամանակ մը ետք։

Յաջորդ օր Ենովքը Սիս ձգելով, ձիացեալները տրամադրուած ռազմամթերքը առած կը մեկնին ու Փետրուար 3ին Հաճըն կը հասնին անվտանգ։

Մարտին՝ չէթէական շարժումը կ'ուժեղանայ, ճնշումը կը սաստկանայ։ Նոր պատգամաւորական խումբ մը կ'ելլէ Հաճընէն, որուն մաս կը կազմեն Սարաճեան Սրբազան, Վերապատուելի Խաչատուրեան, Շմաւոն Փաստաճեան, Յարութիւն Յովակիմեան, Կարապետ Սեւեան, Սարգիս Կոփիկեան, Գրիգոր եւ Զանոբը Մուսթաֆա։ Խումբը Հորթում ըսուած տեղը կռուի կը բռնուի, բոլոր ձիերը կը զարնուին, Յովակիմեան կը վիրաւորուի։ Ստիպուած հետիոտն կը հասնին Սիս. Պ. Թայարտա կը մերժէ ժանտարմա եւ ինքնաշարժ տրամադրել, ուստի կառք եւ ձի ճարելով ճամբայ կ'ելլեն։ Իրենց կ'ընկերանայ Ե. Տարտաղանեան եւ կը հասնին Ատանա, ուր կը լծուին օգնական զինուորներու պատրաստութեան։

«Տաւրոս»էն քաղելով տանք ութամսեայ պայքարին մէկ ուրուագիծը։

«Թուրք ազգայնական շարժումը Հաճնոյ շրջանին մէջ իր գոյութիւնը զգացուց 1920 Փետրուարի կիսուն։ Քաղաքը նախապէս կարելի եղածին չափ ռազմանիւթ հաւաքած, ուժերը ամփոփած եւ երկու մարմիններ յառաջացուցած էր՝ Միջ-կուսակցական Ինքնապաշտպանութեան Մարմին, որուն կ'անդամակցէին ընկերներ Միհրան Գայեան, Մեսրոպ Շխրտըմեան, Գրիգոր Սըղվըրեան, Ռուբէն Երկաթ, Պ.Պ. Միհրան Մանուասեան, Պետրոս Թէրզեան, Տիգրան Ճիյէրեան. Յակոբ Չայճեան եւ Զինուորական Յանձնախումբ մը (բոպայակայա) ընդհ. հրամանատար՝ ընկ. Սարգիս Ճէպէճեան եւ օգնականներ՝ ընկերներ Մեսրոպ Շխրտըմեան, Մկրտիչ Մանասէեան եւ Պ. Կարապետ Օղուլուխեան եւ ընկ. Վահան Ալթունեան.

«Քաղաքը կը բաժնուի չորս շրջաններու և կը դրուին վերայիշեալ չորս սպաներու հրամանին տակ, ընկ. Ալթունեանին օգնական տալով ընկ. Վարդիվառ Գուլումճեանը։

«Երկու առանձին խումբեր կը կազմուին Պ. Արամ Թէրզեանի և ընկ. Ջանիէլ Թորոսեանի խմբապետութեամբ, որպէս կեդրոնի խումբեր և հարկ եղած ատեն օգնական՝ որևէ դիրքի։

«Կռիւին ազդանշանը տրուեցաւ Մարտ 6ին։ Լուր հասած ըլլալով թէ Թուրք հրոսախումբեր երեւցած են շրջակայքը՝ Պետրոս Թէրզեան 70 զինուորներով հետախուզութեան կ'ելլէ։ Ասոնցմէ 20 ձիաւորներ՝ միւտիւր ընկեր Միսաք Րէճէպեանի հետ կ'անցնին Շար և հոն կը մնան։ Մնացեալները վերադառնալու ատեն Ռումլուի մօտերը թուրք ստուարաթիւ խումբերու կը հանդիպին, որոնք կը փորձեն խումբը պաշարել փճացնելու համար, սակայն ճարպիկ ուղեցոյցը կը յաջողի ճամբայ գտնել և շղթայէն դուրս ելլել ու Ռումլուէն մէկ ժամ հեռացած կռուի բռնուիլ։ Սուրհանդակ մը լուրը Հաճըն կը տանի։

Հրամանատար Ա. Ճէպէճեան (հին Հնչակեան, Ա. Համաշխարհային պատերազմին Խալիլ փաշայի բանակէն կը փախչի և կը միանայ ռուսական բանակի հայ կամաւորներուն, խիզախ կռուող. կ'ըլլայ ձիաւորներու հրամանատար։ Անդրանիկի քաջերէն մէկը։ Աւարայրի մօտերը իր խիզախութեամբ կը գրաւէ կամուրջ մը և կ'ազատէ Անդրանիկի բանակը։ Հոս սակայն կռուի առաջին օրերուն ծանրօրէն կը վիրաւորուի և կը գամուի մահիճին) քանի մը խմբապետներով և 203 զինուորներով կայծակի արագութեամբ կը հասնի, բաւական կորուստ պատճառելով թշնամիին և առանց ոեւէ զոհի կը դառնան քաղաք։

ԱՌԱՋԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

«Մարտ 15ին՝ քաղաքին Ջալկան կոչուած դիրքին վրայ կատարուեցաւ առաջին յարձակումը։ Երեք օր դիմադրութեան հանդիպելով՝ թշնամին հեռացաւ, քանի մը պահակներ ձգելով Տօնուզ Սեքիսիի դիրքին վրայ։ Նոյն ժամանակ ընկ. Դանիէլ Սղնեան 13 հոգինոց հետազօտիչ խումբով կը բարձրանայ Ս. Յակոբայ գագաթը։ Թուրքեր նկատելով՝ կը ջանան պաշարել։ 12 ժամ խումբը կը կռուի։ Ընկ. Դանիէլ իր խումբով և ընկ. Ճէհէննէմեանին հետ օգնութեան կը հասնի և կը ջախջախէ թշնամին։

«Ջալկանի կռիւը կը տարածուի Բիրազօլուղի և Օփլուղի գիւղերուն վրայ և կը տեւէ եօթը օր։

ՊՈՒՐՈՒՆԳՇԼԱՑԻ ՋԱՆԻԷԼ ՋԱԽՈՒՐ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆ ՃԷՐԷՃԵԱՆ

Հաճնոյ պաշարման ատեն բուռն ընդդիմութիւն ցոյց տուող այս երկու հերոսներէն Ջանիէլ՝ յամառօրէն դիմադրութիւն ցոյց տուող թուրքի մը վրայ խոյանալով՝ անոր գլուխը կը ջախջախէ, միւսները կը փախչին։

Վարդանի մէկ թեւն ալ ջախջախուելով՝ ջիղէ մը կախուած կը մնայ և այս ու այն կողմ կը զարնուի։ Ջանիէլ՝ իր սուրին հարուածով այդ ջիղն ալ կը կտրէ և Վարդան՝ թէեւ կը մնայ միաթեւ, բայց կ'ազատի տաղտուկէ մը։ Ան այսօր Երեւանի մէջ կ'ապրի։

«Կիլիկիոյ ազգային ուժերու հրամանատար Գօզանօղլու Տօղան պէյ՝ Ռումլուի և Ջալկանի կռիւներէն ետք՝ սպիտակ դրօշով թուրք կնոջ մը հետ նամակ կը ղրկէ հրաւիրելով որ զէնքերը վար դրուին, քանի որ կռիւը լրջօրէն յառաջ պիտի տարուի և հպատակին Ազգային Շարժման։

«Հայերուն ժխտական պատասխանը՝ «Մենք ֆրանսական դրօշին տակ պիտի կռուինք մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը» ստանալէ յետոյ՝ երկրորդ անգամ վերջնագիր մը կը ղրկէ. «Մեր կռիւը Ֆրանսայի դէմ է. մի վստահիք անոնց. զէնքերը վար դրէք ու մեզի ճամբայ տուէք. դուք խաղաղ ապրեցէք» մօտաւորապէս այս բառերով։ Հաճընցիներուն պատասխանը նոյնը կ'ըլլայ։

«Յունուարին երեք հոգինոց պատուիրակութիւն մը ղրկուած էր (Կարապետ Օղուլուխեան, Փաստայեան և Ե. Տարտաղանեան) որ վերադարձին բերու ռազմանիւթ և նոր գայմագամը՝ հաճընցի ընկ. Կարապետ Ջոլեանը՝ քանի որ նախորդ գայմագամ Պ. Արմենակի պաշտօնավարութիւնը յառաջացուցած էր ժողովրդային դժգոհութիւն։

ՔԱՋԱՄԱՐՏԻԿ ՋԱՆԻԷԼ ՋԱԽՈՒՐ

«Ընկ. Ջոլեանի ժամանումը արժանացաւ խանդավառ ընդունելութեան։ Ընկերը որոշած էր սիրաշահող, բարի դրացիական քաղաքականութիւն մը վարել։ Յարդ բանտարկուած էին կարգ մը ազդեցիկ աղաներ շրջակայ գիւղերէն՝ առժամաբար հեռացնելու համար վտանգը։ Ընկեր Ջոլեան բոլորն ալ ազատ արձակեց, խօսեցաւ բարեկամական փոխյարաբերութիւններու օգտակարութեան մասին ու իրենց գիւղերը ղրկեց։

«Մարտի սկիզբը՝ Պ. Ջոլեանի նախագահութեամբ խորհրդակցական ժողով մը որոշեց նոր պատուիրակութիւն մը ղրկել Ադանա, իմացնելու մօտեցող փոթորիկը և օգնութիւն ուզելու։

«Մարտ 14ին թուրքերը կը կտրեն Հաճըն–Սիս–Ադանա հեռագրաթելը, որով հաղորդակցութեան կապը կը խզուի։

«Մարտ 17ին՝ Տօղան պէյ երրորդ անգամ՝ նամակով նոյն յանկերգը կրկնելէ յետոյ կ'առաջարկէ երեք հոգի ղրկել Ռումլու բանակցելու համար սսեցի Սինլի Օղլուի, սսեցի Ղարա Օղլուի և էվերէկցի Գամպէրլի Օսմանին հետ։ Խառն խորհրդակցական ժողովը կ'որոշէ ղրկել Պ.Պ. Թէրզեանը, Հ. Տրդատեանը և «ճէզա բէյիզի» Օսման Վէհպի էֆէնտին, սակայն տեսակցութեան վայր կ'որոշուի Հաճնոյ և Ռումլուի միջեւ չէզոք վայր մը։

«Տօղան պէյ կը պնդէ Ռումլուի մէջ կատարել։ Նոյն ատեն կ'իմացնեն թէ Սիսէն ղրկուած 80 հոգինոց խումբը պաշարուած է և կռուի ատեն գրաւուած են 40.000 փամփուշտ, 160 հրացան, 200 ռումբ և 30 հոգի սպաննուած ձգելէ յետոյ փախած են ու կը հետապնդուին։ Ասիկա կը գրուէր մեր բարոյական կորովը կոտրելու համար և կ'աւելցուէր «Հայե՛ր, ձեր ուժը յայտնի է մեզի, երկու ժամ դիմադրելու կարողութիւն չունիք»։

«Յայտնի էր թէ հաշտարար ոգի չկար։ Պատասխանուեցաւ. «Եթէ ձեր միտքը բարեկամական է, ինչո՞ւ չէզոք վայր մը չէք ընդունիր։ Մեզ հանգիստ ձգեցէք։ Մենք ոչ մէկուն վնասելու նպատակ ունինք։ Եթէ ճամբայ կ'ուզէք, արդէն ճամբաները բոլորն ալ ձեր առջևն են։ Մենք սպառնալիքէ չենք վախնար, բայց կ'ուզենք բարի դրացիական կեանք ապրիլ։ Մի խանգարէք մեր գիւղին խաղաղ կեանքը։

«Մարտ 16ին՝ կէսօրին՝ սաւառնակ մ'եկաւ և Գրդէտի կողմը՝ մանիախանեի քով ձգեց Ատանայէն բերուած նամակներու ծրարը։ Անհուն ուրախութեամբ լեցուեցանք, երբ կարդացուեցաւ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան գրութիւնը, որով կ'իմացնէին թէ. «Օրական 200նոց ոյժ մը ճամբայ ելլելով կը հաւաքուին Սիս և 1200ի հասնելուն պէս մարզուելով ճամբայ պիտի ելլեն։ Շարունակ սաւառնակներ պիտի գան։ Դուք Ս. Սարգիս տեղ պատրաստեցէք և մեծ ճերմակ խաչ մը շինեցէք գետնին վրայ»։

«Եռանդով կը պատրաստուի թելադրուածը և հազիւ 28 Մարտին կու գայ Բ. սաւառնակ մը, կը բերէ սնտուկ մը ռուսական փամփուշտ, առանց որևէ նամակի։

Տոկունութեան որպէս օրինակ տանք դրուագ մը։

«Խմբապետ Յովհաննէս Մանուկեան Բ. վաշտի երկու տասնեակ զինուորներով կը զրկուի Կէօյնիւկի ամէնէն բարձր գագաթը՝ երկու օրուան ուտելիքով և վրանով մը։ Երկու ժամ ետք ընկ. Միսաք Շխրտըմեան առանձինն, ձիով անոնց կը հետևի։ Իրիկունը ժամը 4.00ին կը հասնի։ Սարսափելի ձիւնամրրիկին տակ, աննման տոկունութեամբ վրանը կը կանգնեն։ Վաշտապետը 5—6 տկարներ կը տանի մօտակայ հովիւ Աբրահամ Թօսունեանին քով, որ գագաթին մօտերը քարայր մը կը մնար։ Ձիւնը, փոթորիկը կը սաստկանան, վրանն անգամ կը ծածկուի, բայց յուսահատող չկայ։ Մնալը անկարելի է։ Կ'որոշեն վերադառնալ։ Իրարու օգնելով, ձայն տալով, քաջալերելով՝ քանի մը ժամէն կը դառնան։

«26 Մարտին սկսան կանոնաւոր կռիւները։ Թշնամին չորս կողմէն գրոհ տուաւ։ Ճակատամարտը տևեց մինչև 30 Մարտ, փոքր դադարէ մը ետք Ապրիլ 2ին կրկին սկսաւ։ Հերոս հաճընցին կորովի բարձրագոյն աստիճանին տիրացած՝ կը կռուէր «Հեռաւոր Երկիր»ը, «Կռուեցէք Տղերք», ու նըման յեղափոխական երգերը շուրթերուն։

«Գերմանական փամփուշտը սկսաւ պակսիլ։ Ուրաքանչիւր զինուորի տասնական փամփուշտ տրուեցաւ։

«Ամէն պատահականութեան առջև պատրաստ ըլլալու համար վերահսկիչ կարգուեցաւ Գարաճէհէննէմ (իսկական անունով Յարութիւն Քեչիշեան՝ Հնչակեան ամենահին ընկերներէն է)։ Այս կռիւներուն ցոյց տուաւ արտակարգ քաջութիւն և յանդգնութիւն, բազմաթիւ են իր անձնուիրական արարքները։ Գրեթէ բոլոր կռիւներուն մասնակցեցաւ։ Նահանջէն 10 օր առաջ զոհ գնաց քանի մը տղաներով։ Ա. դիրքի՝ Գօփուշի խմբապետ զէյթունցի Յարութիւն Չաւուշ (յայտնի Հնչակեան, քաջութեամբ անմոռան, Գրդէտի կռիւներու զոհ) իր տասնեակով և Արամ Չաւուշ իր խումբով Գրդէտի շէնքերուն

մէջ մնացին և յաջողեցան օրերուն համար ամբարուած 7500 օխա ցորենը քաղաք փոխադրել։

«Գրդէտի մէջ կռուողները պաշարումէ փրկելու համար Բ. վաշտէն 25 հոգի Խանըմ Փունարի առջև դիրք բռնելով կեցուցին թրքական յառաջխաղացքը։ Ու յաջողեցան ազատել որբ—որբուհիները, 10.000 փամփուշտ, 25 հրացան, 3 ձի, 30 այծ, 5 եզ, 15 հեռաձայնի գործիք, պաշտօնական գրութիւնները։ Թշնամիին պատճառեցին 50 մեռեալ, իսկ ունեցան 2 վիրաւոր, 2 մեռեալ, բայց կռուողները մնացին։

«Այս կռիւէն ետք հրահանգուեցաւ աւելի ամփոփուիլ։ Ա. վաշտը՝ Կէլիկ և Գօփուշ թաղը, Բ. վաշտը՝ Գրդէտի ձորէն մինչև Ս. Սարգիսի Զօպանեան կամուրջը, Գ. վաշտը—Զօպանեան կամուրջէն մինչև Գշլային դիմաց՝ Պօրուխի կամուրջը։ Ասիկա ամէնէն վտանգաւոր դիրքն էր և հոն պէտք էր պաշտպանել ժանտարմըրիի շէնքը, որ ճիշդ հարաւը կը գտնուէր։ Այն դիրքը պաշտպանեց Գասապ Հաճի Պալուկեան 20 զինուորներով։ Ան անմոռանալի է իր քաջագործութիւններով, բայց աւա՜ղ, նահանջին անյայտացաւ, Դ. վաշտը Պօրուխի կամուրջէն Գանլը Պազար՝ վանքի կամուրջը։ Դիրքերը իրարմէ անջատուեցան քսանական մեթր հեռաւորութիւնով։ Վրան ծածկուած՝ գետնափոր խրամներ բացուեցան, շինուեցան շարժական բերդեր՝ հողով լեցուած պարկերով, որոնք մինչև վերջին կռիւը գործածուեցան։

«Ապրիլ 17ին Թուրքերէն սպիտակ դրօշով քաղաք եկան Միսթըր Պին և Միս Քօլա, որպէս պատուիրակ։ Վեց ժամ զինադադար առաջարկելէ յետոյ ներկայացուցին հաշտութեան առաջարկները։ «Զէնքերը յանձնել, հնազանդիլ կազմուած կառավարութեան, որ շուտով պիտի գայ, գրաւուած որևէ վայրի մէջ ազատ ապրիլ, մոռնալ անցեալը, նոր արիւնի և նախճիրի տեղ չտալ»։

«Ընկ. Զալեան առաջարկները ներկայացուց ինքնապաշտպանութեան Խորհուրդին և պատրաստուեցաւ հետևեալ պատասխանը. «Մենք հոս գրաւելու, կռիւով մարդ ջարդելու համար զէնք վերցուցած չենք, այլ միմիայն ինքնապաշտպանութեան համար, որով զէնք չենք կրնար յանձնել»։

«Մենք մեր յարաբերութիւնը սահմանած ենք Սօփ. և Ատանայի հետ ընել, որով տարբեր իշխանութիւն չենք ճանչնար»։

«Մեր պատասխանը ստանալէ յետոյ աւելի սաստիկ եղաւ յարձակումը։ Չորս ժամ անընդհատ սարսափելի կրակ տեղացուցին, բայց ոչ մէկ շահ։ Մինչև Ապրիլ 21 պարբերաբար կատարուեցաւ յարձակումը։ Անկէ յետոյ բոլորովին նոր ոյժերով, թնդանօթ և գնդացիր սկսան գործածել։ Որբանոցը գտնուած 20 տղաքը ահաւոր յարձակումներու կուրծք տուին, բայց փամփուշտը սպառելէ յետոյ քաշուեցան քաղաք։ Որբանոցի անկումէն ետք՝ կռիւը փոխադրուեցաւ Թուրսարգիսեաններու շէնքը։

«Արտաքին ամէն յարաբերութենէ զրկուած է Հաճըն։ Հրաշք մը պէտք է։ Ապրիլ 29ի կէս գիշերին Շարէն, գաղտնի ճամբաներով կու գան չորցի Յովսէփ Պուտագեան և Աւագ Հաննէսեան։ Շար դեռ կը կռուի Միսաք Բէճէպեանի ղեկավարութեամբ։ Հաճելի և ուրախ անակնկալ մը եղաւ, թէև որևէ օգնութիւն ստանալ կարելի չէր, ոչ ալ Հաճըն կրնար օգնել։

«Ապրիլ 30ին դարձեալ սկսաւ կատաղի կռիւը։ Վեց ժամ, ինքնագործ զէնքերով մօտ 1000 ռումբ, քանի մը տասնեակ հազար փամփուշտ արձակելով քաղաքը կրակի տակ պահեցին· բայց չկրցան յառաջանալ և 150 զոհ տալով ետ քաշուեցան։ Հաճընցի հերոսները կրցան 50ին վրայէն զէնք ու փամփուշտ գրաւել։

«Մայիս 3ին մտածուեցաւ սուրհանդակ ղրկել Սիս։ Երկու քաջարի հերոսներ՝ Կարապետ Թուրսարգիսեան և ազիզիէցի Խաչատուր Գալայճեան յանձն առին ու ճամբայ ելան։ Դժբախտաբար «Կապոյտ Ջուր» կոչուած գետակին քով գիւղի մը մէջ կը սպաննուին։

«Մայիս 13ին թնդանօթի հարուածով կռիւին ազդանշանը տուին։ Ահաւոր կրակ կը տեղացնէին։ Քանի մը հոգի յաջողեցան Գանլը Պազարի Եաղլեանի տուն մտնել, բայց շուտով ետ քշուեցան։ Յաջորդ օրը բաւական զոհ տալով թշնամին կրցաւ գրաւել Եաղլեանին տունը։ Մենք ունեցանք մէկ մեռեալ, երկու վիրաւոր։

«Այսպէս կամաց կամաց ահաւոր կրակով, մեծ թիւով զոհ տալով, ըսկըսան ներս թափանցել։

ՕՐՀԱՍԱԿԱՆ ԿՌԻՒԸ

Իսկ դուրսէն ո՛չ յոյս, ո՛չ օգնութիւն։ Դիմադրութիւն, ռազմանիւթ և պարէն կը լրանայ, ուստի կ'որոշուի լքել։

Անոնք որ անկարող էին քալելու կը մնան։ Մնացողներուն օգտակար ըլլալու յոյսով՝ կը մնայ գայմագամ ընկ. Կարապետ Զալեան։ Թուրքը, յաւիտենական բարբարոսը կը ջարդէ ամէնքն ալ՝ մանուկ, ծեր, վիրաւոր, կռուող, նոյնիսկ բանտարկեալները ազատ արձակելու չափ բարեացակամ գայմագամը։

Փախստականնե՞րը, ահաւոր վիճակով՝ թուրքին գնդակին առջեւէն լեռ, ձոր կը փախչին Ցուրտ և անօթութիւն՝ ամէն կողմ հոս հոն, երկու առ երկու, տասնեակներով, հարիւրներով, կտորտուած, հալած, հատած հաճընցիք կը հասնին Օսմանիէ, Ճիհան, Ադանա։

Տարօրինակ էր որ այդքան ահաւոր աղէտ մը դուրս եկողներուն մէջ չգտնուեցաւ մէկը, որ զիրենք լքող հայ և օտար պատասխանատուներէն մէկը կամ միւսը ճակտէն գնդակահար գետին փռէր։ Թէև ըսուեցաւ թէ գտնուած են բիւրիցս ոճրագործ հերոսներ, որ իրենց բախտակից հայրենակիցները շիլ հաշիւներով ճամբուն... մորթած են։ Ո՞վ պիտի կրնար ստուգել։

Ադանայի մէջ որպէս պառաւական վէճերու, շահագործման և դրամի աղբիւր գործածուեցաւ, ու վարագոյրը իջաւ։ Ճերմակերես հպարտանալ ըսկըսան մեծագոյն դաւաճանները։

Աւելի լայն տեղեկութեան համար կարելի է դիմել «Հաճնոյ Պատմագրքին»։ Միայն դիտել տանք թէ կարգ մը անձերու՝ ինչպէս Արամ Կայծակի; նախորդ գայմագամ Արմենակ Քիրիճեանի, Գրիգոր Շինիկեանի մասին քանի մը յուշագրողներու հիւսած գովեստներուն հակառակ խօսող եւ անոնց դատապարտելի, նոյնիսկ ոճրային արարքներ վերագրող վստահելի անձեր ալ կան։

Ականատեսներու անձնական յուշերէն քաղուած մեր այսքան երկար մէջբերումով՝ ուզեցինք ցոյց տալ Ֆրանսական քաղաքականութեան անորո-

շութիւնը։ Տեղ, ժամանակ, անձ, հակառակորդ, բարեկամ· անոր քաղաքականութեան վրայ ազդող պայմաններ, որոնք առաւելապէս շահը հաշուի կ'առնեն, իսկ բարոյական ըմբռնում, յանձնառութիւն պղպջակի չափ իսկ արժէք ու գոյութեան իրաւունք չունին։

Հաշուեկշիռ·

Ֆրանսական անորոշ և խաբուսիկ քաղաքականութեան հետեւանքով հայ ժողովուրդը կրկին սպանդի մը առջև կը գտնուի։

Հաճըն ինկաւ ամբողջութեամբ զոհ երթալով դաշնակիցներու «յաղթանակ»ին։ Միայն փրկուեցան երկու–երեք հարիւր երիտասարդներ։ Այնթէպ ենթարկուեցաւ նոյն ճակատագրին· օղակը կը սեղմուի Ադանայի շուրջ։

Կը փակենք այս Սեւ էջը։

ԱՆԿՈՒՄԷՆ ԵՏՔ

Հաճըն ինկաւ, բայց հաճընցիք ջանացին ճեղքել թրքական շղթան եւ ազատ աշխարհ գալ։ Օրէ օր մէկ, երկու և փոքրաթիւ խումբեր կը հասնին, որոնցմէ կ'իմանանք թէ՝ գայմագամ ընկ. Կարապետ Զալեան դուրս գալու անկարող՝ հայրենակիցներու կեանքը փրկելու համար, ճերմակ դրօշով յանձնուած և անծանօթ ուղղութեամբ քշուած է։ «Բարի հովիւ»ը իր անձը ոչխարներու փրկութեան կը դնէ, հոգ չէ թէ թշնամին վատ ու բարբարոս՝ հովիւն ու ոչխարը միասին սուրէ կ'անցնէ։Ընկ. Ճէպէճեան վիրաւոր, գերի ինկած է։ Գլուխը կտրած և ցուցադրութեան համար Կեսարիա ղրկած են։

Հաճընէն վերջին անգամ հեռացողներ իրենց դարաւոր հայրենիքը բոցերու մէջ տեսած են։

Ճիհանէն կ'իմացնեն թէ 300ի մօտ հաճընցիներ հասած են Թըլան։ Ասոնք ճամբան երեք մեծ ընդհարումներ ունեցած են ու հիմա ալ կռիւի մէջ են։ Անմիջական օգնութեան համար Ճիհանի հայերը սկսած են կամաւորագրուիլ։ Պ. Տամատեան, Քէքլիկեան Գերապայծառ, ընկ. Տոքթ. Պաղտասարեան և ընկ. Կ. Կէօվտէրէլեան ֆրանսական իշխանութեան դիմած են անմիջական օժանդակութեան համար։ Իշխանութիւնը խոստացած է ամէն դիւրութիւն ընծայել։

300 հոգի ալ հասած են Պօրուքի մօտ՝ Սարըչամ։

Ադանայի մօտակայ հայ գիւղէն թնդանօթի ձայն կու գայ։

— «Սոն Փոսթասը» թերթը կը մաղթէ, որ Հաճնոյ խնդիրը վախցուած չափով աղիտալի եղած չըլլայ»։ Թրքակա՜ն... մաղթանք։

— Իշխանութիւնը սկսած է իր օժանդակութիւնը ղրկել՝ օդանաւ մը թռած է Թըլանի վերև Հաճնոյ խլեակներու հետապնդման համար և որեւէ շարժում չէ տեսած։ Ի՜նչ ապետական օժանդակութիւն։

— Վերջապէս ֆրանսական իշխանութիւնը Ադանայի մէջ 3 թուրքեր հրացանի բռնած է ապստամբութեան յանցանքով։

— Ադանայի Հնչակեան ակումբին մէջ կայացած բողոքի հաւաքոյթի մը ընթացքին՝ Հաճնոյ աղէտեալներուն համար հանգանակութիւն մը կը կատարուի։

— Իզմիրի Հնչակեան կանանց Մասնաճիւղէն Հաճնոյ աղէտեալներուն ղրկուած հագուստները 30 Հոկտեմբերին հասան։

— Թուրք հրամանատար Թուրան բանակով մը կը պաշարէ Թըլան հասնող հաճընցիները և կ'առաջարկէ յանձնուիլ, անոնք կը կռուին ու վեց զոհ տալով կը հասնին Մէրճիմէք (30 Հոկտ.)։

— Ամանոսի զանազան շրջաններէն հայեր կը գաղթեն Տէօրթ Եօլ։ Մինչև 30 Հոկտեմբեր հազար հինգհարիւր անձ հասած են։ Թուրք գաղթականներ ալ կը հասնին։ Գարա Քիլիսէի մօտ չէթէներ յարձակում կը գործեն, բայց Էօզէրլիի հայերը ետ կը մղեն։

— Հոկտեմբեր 31ին զօր. Տիւֆիէօ պաշտօնական յայտարարութեամբ Հոկտեմբեր 10—31ի կռիւներու ընթացքին՝ բանակին տարած յաղթանակները կը ներկայացնէ։

— Ընդհանուր պատերազմին 200է աւելի հայերու ոճրագործ Սիւլէյման՝ ձերբակալուած է։

— Փախստական հաճընցիներ գովեստով կը խօսին հետեւեալ հայրենակիցներու մասին, որոնք ռահվիրաները եղած են խումբերուն՝ Աբրահամ Թօսունեան, Համբարձում Զուլեան, Խաչեր, Հաճի Ղազար և Յովհան Գըրպըյըղեաններ և Միհրան Պետիկեան։

— Քանի որ չէթէական շարժումը կը շարունակուի, և ֆրանսական կառավարութիւնը անհրաժեշտ ու կարևոր քայլ չ'առներ, ընկ. Վահրիճ, միշտ ըմբոստ, հակառակ կառավարական պաշտօնեայ ըլլալուն՝ կը մտածէ հարուածող խմբակ մը կազմել և ելլել գիւղերը՝ հարուածի դէմ հարուած իջեցնելու համար։ Դժբախտաբար՝ նախապէս ճամբաները ուսումնասիրած չըլլալուն՝ կ'իյնայ ֆրանսական զինուորական փշաթելերու մէջ և կը բռնուի։

Կուսակցութեան դիմումին վրայ՝ Պ.Փարթուգալեան կը ստանձնէ փաստաբանութիւնը և իր ճարտար լեզուով, ունեցած ազդեցութիւններով կը յաջողի ազատել՝ այլապէս կրնար մահուան վճիռ ստանալ։

Ամերիկայէն եկած կուսակցական գործիչ ընկ. Ջագիկեանի առաջարկով կը գումարուի Շրջանային Պատգամաւորական ժողով։

Նախագահ.— Ամերիկայի Կեդրոնական Վարիչ Մարմնոյ Լիազօր Մ. Ջագիկեան։

Պատգամաւորներ.—Արիս Գալֆաեան, Բ.Ժամկոչեան, Սարգիս Տիրունի, Մեսրոպ Շիրտըմեան, Համբարձում Գրիգորեան, Նուպար Ասլեա, Արիս Ազիրեան։

Խորհրդականներ.— Յովհաննէս Լաչինեան, Ռուբէն Երկաթ, Տոքթ. Տէր Պաղտասարեան, Անդրանիկ Կէնճեան, Գրիգոր Եզեկիէլեան, Արամ Ասլեա։

Նկատի ունենալով որ՝ նախորդ ժողովին Պատգամաւորական ժողով ըլլալը ստուգող որևէ յիշատակութիւն չկայ,

Նկատի ունենալով որ՝ ան գրաւած է միայն Գործադիրի ընտրութեամբ,

Նկատի ունենալով որ՝ ոչ մէկ մասնաճիւղի նիւթա—բարոյական հաշուետուութիւն եղած է, որոշուեցաւ զայն խորհրդակցական նկատել, իսկ ասիկա ընդունիլ Կիլիկիոյ Շրջանային Ա.Պատգամաւորական ժողովը։

Պատգամաւորական ժողովը որոշեց «Տաւրոս»ը օրաթերթի վերածել և յայտարարել Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Կիլիկիոյ շրջանի օրկան։

Որոշուեցաւ Ս. Դ. Հնչակեան Կեդրոնական Վարժարանը ճանչնալ և սաներէն թոշակ չգանձել։

Որոշուեցաւ գիշերային դպրոց բանալ հասարակութեան։

Հաստատեց արտաքսուած երեք ընկերներու մասին տրուած վճիռը, սակայն Առաջնորդ Գեր. Ծայրագոյն Վրդ. Ասլանեանի վճիռը բեկանեց։

Որոշուեցաւ Սիսի Մասնաճիւղի անդամներէն ընկ. Գ. Փաշապէզեանը հրաւիրել «Նոր Աշխարհ» թերթի առնչութեամբ։ Նոյնպէս հրաւիրել ընկ. Կէօվտէրէլեանը և Ժամկոչեանը զանազան լուսաբանութիւններու համար։

Իսկ արտաքին քաղաքական և ազգային հարցերու շուրջ Գործադիր Մարմնոյ տեղեկագիրը ամբողջութեամբ իւրացուեց։

— Ատանա կու գայ Տոքթ. Անդրանիկ Զաւուշեան։

ՄԵԿՆՈՒՄ ԿԻԼԻԿԻԱՅԷՆ

Դեկտեմբեր 4ին մէկ ամսուան ընթացքին ազգային կեանքին մէջ ոչ մէկ փոփոխութիւն կամ բարեփոխութիւն։ Ատանա հասած են Ա. Զօպանեան, Գ. Թահմազեան, Ա. Սասունի, որոնք ջանք կը թափեն հայկական բանակին համար հանգանակութիւն մը յաջողցնել։ Ընտրուած է հանգանակիչ յանձնախումբ մը, Տոհմունի Վրդ., Ա. Զօպանեան, Մ. Տամատեան, Գ. Թահմազեան, Ջ. Պզտիկեան, Գ. Ազիրեան, Տ. Գալըպճեան, Ա. Սասունի, Տոքթ. Պաղտասարեան, Մ. Ջագիկեան, Հ. Ուզուրլեան, Յ. Պէտէլեան, Տոքթ. Պէզիրճեան, որոնք կը կազմակերպեն հրապարակային բանախօսութիւն մը։ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ կը խօսի Տոքթ. Պաղտասարեան։

Մամուլը կը զբաղի առաւելապէս Հայաստանով։ Կռիւներ, Կարսի անկում, հանգանակութիւն։

Տեղական ցուերէն միայն Հաճընով զբաղողներ կան։ Հանգանակութիւն, ի նպաստ՝ ներկայացում։ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան ընտրութիւն, դատապարտութիւններ, պատասխանատուներու ճշդում և հազար ու մէկ անարժէք հարցեր, որոնք չեն կրնար հաճընցիի մը արցունքը ցամքեցնել։

Դեկտեմբեր 16ին ընկ. Ա. Կէնճեան կը վերադառնայ։

Վեհափառ Հայրապետը Առաջնորդարանի և Ազգ. Միութեան միջև ծագած անհասկացողութիւնը վերցնելու համար կը գումարէ խորհրդակցական ժողով մը, ուր կ'որոշուի խնդրել Վեհափառէն, որ «Ազգային Խորհուրդ» մը յառաջացնէ՝ նշանակովի, ներկայացուցչական հանգամանքով։

Դեկտեմբեր 21ին Կէնճեան կը ստանայ հետևեալ պաշտօնական հրաւէրը՝

«Մեր նախագահութեան տակ հաւաքուած խորհրդակցական ժողովը մեծամասնութեամբ համաձայնած ըլլալով, որ Ազգային Խորհուրդը ուղղակի մենք ընտրենք, այս մասին մեր հայրական շնորհակալութիւնը յայտնելով՝ կը ծանուցանենք թէ հետևեալ պատուարժան անդամներէն ընտրած ենք յիշեալ խորհուրդը։

«Գեր. Տ. Եղիշէ եպիսկ., Գեր. Հ. Յովհ. վարդապետ, Վեր. Կ. Յարութիւնեան, Տիարք՝ Կիրակոս Քեչիչեան, Զաքարիա Պզտիկեան, Եսայի Պըզտիկեան, Ա. Կէնճեան, Յ. Փափազեան, Տոքթ. Ս. Բաբեջանեան։

«Ըստ ամենայնի վստահ ենք, որ ամէնքդ ալ յօգուտ ազգին, համերաշխ ոգիով պիտի աշխատիք և գոհ թողուք մեզի հետ և Կիլիկիոյ բովանդակ հայութիւնը։

«Առաջին հաւաքումը մեր բնակարանին մէջ տեղի պիտի ունենայ ամսոյս 22ին, Չորեքշաբթի օր՝ ժամը 4.00ին յետ միջօրէին։

«Կը յուսանք թէ պիտի հաճիք ներկայ գտնուիլ։

Հայրական Ողջունիւ
Մնամ աղօթարար
Սահակ Բ. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ

Որպէս կուսակցական պարտաւորութիւն, մանաւանդ որ ի բացակայութեան տեղի ունեցած խորհրդակցական ժողովներու մէջ Հնչակեան կուսակցութեան ներկայացուցիչներուն բռնած դիրքէն տեղեկութիւն չունէր, ընկ. Կէնճեան այդ հրաւէր նամակը կը ցուցնէ ընկ. Զագիկեանին, որ թէ՛ լիազօր գործիչ և թէ՛ Գործադիրին անդամ էր և անոր կարծիքը կ'ուզէ իր բռնելիք դիրքին մասին՝ աւելցնելով. «Բնաւ տրամադիր չեմ ընդունելու»։

Զագիկեան կը յայտնէ թէ Գործադիր Մարմինը այս կարգադրութեան համամիտ եղած է, հետեւաբար կը խնդրէ, որ անպայման երթայ և ընդունի անդամակցութիւնը։ Ժողովէն ալ քիչ առաջ ընկ. Զագիկեան երկտողով մը կը խնդրէ, որ անպայման երթայ։

Դեկտեմբեր 22ին կը գումարուի Ազգային Խորհուրդի նախապատրաստական ժողովը և Դեկտեմբեր 24ին կ'ընտրուի դիւանը, Ատենապետ՝ Զաքարիա Պզտիկեան, ատենադպիր՝ Ա. Կէնճեան, իսկ հոգեւոր պետերը՝ որպէս պատուոյ անդամ։

Դեկտեմբեր 29ին՝ Կաթողիկոսին ընկերակցութեամբ՝ ամբողջ կազմը կ'ընդունուի զօր. Տիւֆիէօյի կողմէ, որ իր ուրախութիւնը յայտնելով կը խրախուսէ ժողովը, որ համերաշխութեամբ գործէն Կիլիկիոյ օգտին համար։

Դժբախտաբար, ըլլա՛յ արտաքին քաղաքական, ըլլա՛յ ներքին ազգային կամ կուսակցական կացութիւնը օրուան պահանջներուն բոլորովին անհամապատասխան փուլի մէջ կը տեւէ մնալ։ Փարիզի պատուիրակութեան կողմէ ղրկուած ներկայացուցիչներու թոյլ և անգիտակ վերաբերմունքին և արտասահմանէն եկած չորս մը պատասխանատու անձերու բախտախնդիր և պատեհապաշտ ընթացքին շնորհիւ, միւս կողմէ գաղտնօրէն կատարուած խաչակրութիւնը կը շարունակուի օրուան պատասխանատու անձնաւորութիւններու կողմէ և նկատելով որ օրուան փափուկ կացութեան պահանջած լրջութեան հակառակ, տիրացուական հով մը կը սկսի փչել ամէն կողմէ՝ դեռ Ազգային Խորհուրդը ամիս մը չբոլորած. 1921 Յունուար 24ին պարզ հրաժարագրով մը ընկ. Ա. Կէնճեան այդ Մարմինէն ալ կը քաշուի։

Ամիսներ ետք՝ նոր ձեռնարկութիւններ և արտաքսումներ կը սկսին։

Ֆրանսական վարչութիւնը երկար տատանումներէ ետք կը համաձայնի։

Ապրիլ 4ին՝ Հնչակեան ակումբին մէջ՝ հրապարակային, Ապրիլ 23ին Հնչակեան Ուսանողական Միութեան ուղղեալ հրաւէրով բանախօսութիւններով կը պարզէ թէ ֆրանսական իշխանութեան կողմէ Կիլիկիոյ լքումը վճռուած է, ուստի, Ազգ. Իշխանութիւն և մասնաւորաբար Հնչակեան կուսակցութիւնը փոթորիկին վերահաս ըլլալը զգացող նաւապետի մը դերը ստանձնելու են։ Ապրիլ 26ին Կիլիկիոյ գլխուն սպառնացող վտանգին մասին մռայլ խորհրդածութեամբ, բայց մինչեւ վերջին վայրկեանը իրեն վիճակուած պարտականութիւնը անկեղծ, խիզախ և աննկատ կերպով կատարած ըլլալու գիտակցութեամբ ընկ. Ա. Կէնճեան կը հեռանայ Կիլիկիայէն։

ՎԵՐՋԻՆ ՄԱՐԴՈՒ ՃԻՉԸ

Ֆրանսական շահամոլ դիւանագիտութիւնը կրկին եկաւ դաւեց հայը։ Հայ արիւնով գնուած Կիլիկիան թողուցին Քէմալին։ Անգլիական, իտալական, ֆրանսական շահերու մրցակցութիւնը և կռիւը, պարտեալ Թուրքը դարձուց յաղթական, պահանջկոտ։ Պոլսոյ ֆրանսական Բարձր. Քոմիսէր Պ. Պէրրի (եթէ անունը չենք սխալիր) ըսած է. «Մենք Կիլիկիան գրաւեցինք, խաղաղեցուցինք և այսօր կը յանձնենք ազգերու ինքնորոշման սկզբունքին համաձայն իր տէրերուն։ Քէմալական կառավարութիւնը քաղաքակիրթ աշխարհին ցոյց պիտի տայ իր հոգին։ Քրիստոնեայ որեւէ ազգի կամ փոքրամասնութիւններու հանդէպ որեւէ բռնութիւն պիտի գայ փոխել քաղաքակիրթ աշխարհի կարծիքը»։ Ալ ո՞ր ատրճանի բռնութիւն կ'ուզուի, որ կարծիք փոխէք։ Կամ Թուրքը որքա՞ն արժէք տուաւ ձեր սպառնալիքներուն, որ արժէք տայ ձեր կարծիքին։

Տեսա՞ծ էք թռչուններու գաղթը։ Յանկարծ թռչուն մը բնազդական ճիչ կ'արձակէ և ահա բազմահազար թռչուններ, ամէն անկիւնէն, քարի տակէն, ծառի վրայէն, տան մը քովէն դուրս կու գան, կը միանան ու կը սկսին չուել։

Հոկտեմբեր ու Նոյեմբեր ամիսներուն այսպէս պատահեցաւ Կիլիկիոյ հայութեան։ Տարիէ մը ի վեր նախատեսուած էր այս սեւ օրը, բայց պըղպըջակային յոյսերով զսպուած էր անհատական, մասնակի գաղթը։ Բայց հիմա՛, հակառակ զօր. Կուրոյի արգելքներուն, Ֆրանքլէն Պուիյօնի և Մուստաֆա Քէմալի հանդարտեցուցիչ կոչերուն բոլոր քրիստոնեաները, յատկապէս հայերը սկսան հեռանալ։ Ֆրանսական Զինուորական իշխանութիւնը հաւատարիքներ տուաւ, բայց անօգուտ։ Ժամանակ մը խօսուեցաւ թէ զօր. Կուրօ հրահանգած է ճամբաները գոցել, շոգեկառք չտրամադրել, սակայն զօր. Տիւֆիէօ, իր անձնական պատասխանատուութեան տակ անտեսեց հրահանգը և դէպի Հալէպ և Իսկէնտէրուն դիմեցին Տէօրթ Եօլի և շրջակայքի հայերը, դէպի Մերսին՝ Ատանայ շրջակայքինը։

Գոյքերը լքուեցան շուկան։ Թուրքեր որոշապէս տեսան թէ հայութիւնը կը մեկնի, ուստի պոյքոթի ենթարկեցին և ծախու հանուած որեւէ ապրանքի ՀԻՆԳ դահեկան գին դրին։ Սարսափելի է տեսարանը։ Ինչ որ կարելի է տանիլ կը հաւաքեն, կը կապեն, մնացեալները կը կոտրեն, կը վառեն։ Տնական կահկարասիներ կոտրուած դիզուած կը մնան։ Թուրքեր մուրացիկի պէս փողոցները կը թափառին, բան մը իւրացնելու ծակաչքութեամբ։

Ֆրանսական իշխանութիւնը սահմռկած է այս անակնկալ, տարերային շարժման առջեւ։ Ըսուած, գրուած էր, բայց այսքանը ո՛չ սպասուած, ո՛չ երեւակայուած էր։ Ու տարօրինակ մտայնութեամբ ուզեց դժուարութիւն տալ։ Նախ՝ արտօնագրի հարց հանեց։ «Առանց արտօնագրի մեկնիլ կարելի չէր»։ Հայը ենթարկուեցաւ, կարգի սպասեց, վճարեց, կողմնակի միջոցներու դիմեց, միջոցի մէջ խտիր չդրաւ և ապահովեց արտօնագիրը, Ապա՝ պատուաստի հարց հանեց. «Առանց պատուաստի թուղթի, ոչ ոք կրնար մեկնիլ»։ Նոյն դժուարութիւնները, նոյն ճարպիկութիւնները և կարելի չեղաւ առաջքը առնել։

Սակայն սարսափելի էր կայարանը խուժող ժողովուրդին վիճակը։

Հոն կնամոլ գինուորականներ գեղուհիներ կ'որոնեն արտօնութիւն տալու՝ առանց հաշուելու ժամերով սպասող ամբոխը։ Անդին, ուրիշ սպաներ նմանօրինակ հաշիւներով իրենց ծանօթները կ'առաջնորդեն ներս։ Հայ սպաներ դրամ հրամցնողները ներս կ'առնեն։ Ժանտարմաներ իրենց ընտանիքներուն անունով իրենց ծանօթները կ'առաջնորդեն։

Բայց անդին ամբոխը տեսնելով ակնբախ անարդարութիւնը՝ կը հոսի, կը խուժէ դէպի ռամս եւ ահա քափիթէն Լիբէններու նման ֆրանսացի սպաներու կրունկները եւ թուրք ժանտարմաներու խարազանները կու գան արգիլել։ Մայրը կը ճչէ, մանկիկը կը ճվայ, այրը կը հայհոյէ, բայց ֆրանսացի սպաներ խնդուքով կը դիտեն այդ թոհ ու բոհը։ Լիբէն քահքահով կ'իջեցնէ աքացիներու հարուածները, հայ կիներու եւ այրերու թիկունքին։

Նոյն տակն ու վրայութիւնը, թոհ ու բոհը ապրանքներու յանձնման ժամանակ։ Դիակապուտներ գործի վրայ, կաշառքը աչքի առջեւ։ Ամբոխը կը դիզուի, ժամերով սպասողներ կան, բայց պետը գործաւորներուն կը ցուցնէ այս ու այն հարուստը եւ առանց կարգի սպասելու, առանց կշռելու. «գրէ 200 քկ., 4 հակ», եւ բեռները կը տեղաւորուին։ Նոյն այդ պաշտօնեան դիտողութիւն մը, քրթմնջիւն մը ընողին կը զարնէ, կը հայհոյէ։ Դուրս կը նետուի այս մէկը, որ քիչ մը կը տնտնայ բեռան ծանրութեան տակ, այն միւսը՝ որ սխալմամբ ուրիշի մը հակը յառաջ քաշած է։

Ու միջնորդներու վոհմակը ոտքի վրայ։ Արտօնագրեր, պատուաստի թուղթեր, տոմսեր կը վաճառուին։ Երթալով աւելի բարձր գնով։ Դրամապանակներ կ'ուռենան, մարդիկ կը հարստանան։

Կը պարպուի Ատանան, կը լեցուի Մերսինը։ Ժողովուրդը խոշոր անծանօթի մը առջեւ։ Ո՞ւր երթալ։ Անձրեւին կաթիլները գիտե՞ն թէ ուր կ'երթան։ Ամպերէն վար կը թափին, բայց ամպը ո՞ւրկէ եկաւ, ո՞ւր կը սկըսի կաթիլները թափել։ Հովը ուր որ քշէ, կը տանի։ Ճիչդ նման կացութեան մը առջեւ ենք։ Պատահական շոգենաւ մը կը հասնի, նոյն պահուն քու արտօնագիրդ եկած է, կը նստիս։ Աստուած գիտէ թէ ո՞ւր պիտի հասնիս։

Այսօր Մերսին ժամանեց տխրահռչակ Ֆրանքլին Պուիեոն որ սահմըռկած է հայոց զանգուածին գաղթը տեսնելով եւ մեկնեցաւ Եէնիճէ, քէմալական ներկայացուցիչներուն հետ տեսնուելու։ Մ. Քէմալ յայտարարութիւն մը հանած է, որով կը հրաւիրէ հայերը չգաղթել խոստանալով վեց ամիս հայերէն զինուոր չառնել (ի՞նչ վեհանձնութիւն), իսկ Ֆր. Պուիեոն հրատարակած է հետեւեալ կոչը.

ԿՈՉ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Ֆրանսա եւ Էնկիւրիի կառավարութիւնները Արեւելքի մէջ խաղաղութիւնը վերահաստատելու փափաքով համաձայնութիւն մը կնքեցին։

Ֆրանսա յարգելով մեծամասնութեան իրաւունքը ինքնաբերաբար Կիլիկիան Թուրքիոյ վերադարձուց։

Ֆրանսա եւ Էնկիւրի հաւասարապէս փափաքելով յարգել տալ փոքրամասնութեանց իրաւունքները, որոշեցին շարք մը երաշխիքներ։

Ասոնք հրատարակուելէ առաջ՝ մեթոտիկ աշխատանք մը կազմակերպուեցաւ խաղաղութեան թշնամիներուն կողմէ, խուճապի մատնելու համար քրիստոնեայ բնակիչները։ Այսպէսով հազարաւոր ընտանիքներ խլուեցան իրենց օճախէն ու նետուեցան աքսորի եւ թշուառութեան ճամբան։

Խորապէս յուզուած այս տեսարանէն, որոշեցին նոր ճիգ մը եւս ընել ջնջելու համար ազդեցութիւնը խռովարար աշխատանքին։

Կիլիկիոյ քրիստոնեանե՛ր, ձեզի ըսին թէ ընդհանուր ներումը առանց արդիւնքի պիտի մնայ։ Սուտ է ասիկա։

Ընդհանուր ներումը ամբողջական է։ Անցեալը մեռած ու մոռցուած է։ Ոչ ոք պիտի կրնայ անհանգիստ ըլլալ։

Ձեզի ըսին թէ ա՛լ պիտի չկրնաք ազատօրէն տեղափոխուիլ։ Սուտ է։

Համաձայնութիւնը ձեզի կ'ապահովէ կատարեալ ազատութիւն եւ ստացուածքի յարգանք։ Արդէն դուք ֆրանսական իշխանութենէն անձնագրեր առած էք։ Էնկիւրի պիտի յարգէ զայն բացարձակապէս։

Ձեզի ըսին թէ ինչքերուն 40օ/օը պիտի բռնագրաւուի։ Սուտ է։

Բռնագրաւումի այս օրէնքը՝ կիրարկուած «Ջաքարիայի պատերազմին»՝ ջնջուած է, այլեւս գոյութիւն չունի։

Ձեզի ըսին թէ պիտի զինուորագրուիք։ Սուտ է։

Համաձայնագիրը կարգադրած է, որպէսզի զինուորահաւաքը չկիրարկուի՝ գոնէ երեք ամիս՝ 4 Յունուար 1922էն ետք։ Արդէն կը յուսանք թէ ընդհանուր խաղաղութիւնը պիտի վերահաստատուի նախատեսուած ժամանակէն առաջ։

Համաձայնութիւնը ձեզի կը տրամադրէ եւրոպական երկիրներու փոքրամասնութիւններուն վայելած բոլոր երաշխիքները, որոնք շնորհուած են մեծ պատերազմէն ետք դաշնակից պետութիւններուն կողմէ կնքուած համաձայնագրով։

Երկու կառավարութիւնները իրենց պատուովը յանձնառու կ'ըլլան այս երաշխիքները յարգել տալու։ Իրենց խօսքը աւելի չ'արժե՞ր քան խռովարարներունը, որոնք ձեզ կը մղեն փախչելու, վաղը պէտք է լքեն ձեզ՝ մոխիրի վրայ նստեցնելէ յետոյ։

Հիմակուընէ կազմուած է յանձնախումբ մը՝ բոլոր յարանուանութիւնները նախատեսելով՝ պահպանելու համար լքեալ գոյքերը։ Աւարառուները խստօրէն պիտի պատժուին։ Իսլամներ եւ քրիստոնեաներ հաւասարապէս պէտք է յարգեն օրէնքը։

Ու հիմա հանդարտեցէք, մտածեցէք, դարձէք ձեր տուները, ուր բոլորին ազատութիւնը ապահովուած է։

Մուհիտտին փաշա, Համիտ պէյ, Ֆրանքլին Պուիեոն

22 Նոյեմբեր 1922

Ու ժողովուրդը պատասխանեց հեռանալէ առաջ թքնելով բոլոր «պատւոյ» խոստումներու վրայ, քանզի խռովարարները ըսած էին թէ Ֆրանքլին Պուիեան եւ իր քաղաքագէտներու դիւանագիտութիւնը նենգ է, որ քանի մը ոսկիի եւ... համար Ուրֆան, Մարաշը, Զէյթունը, Հաճընը լքեց եւ ծախեց Կիլիկիան։

Ատանայի մունետիկ Ներոնը նուագ մանելուն պէս բերանը բացաւ եւ հայհոյութիւն չմնաց, որ չթափէ ֆրանսացիներուն, թուրքերուն և հայ սմսար-բժիշկներուն, որոնք անցագրի, տամսի և պատուաստի անունով ժողովուրդը կողոպտեցին։

Նոյեմբեր 22ին դեռատի կեսարացի մը դանակով թուրք մը վիրաւորած է։

Երեք չորս օր սարսափելի անձրեւ։ Ամէն ոք տուն քաշուած։

Նոյեմբեր 25ին քարափն ենք։ Սպասումի տան։ աւազի վրայ կը գրեմ և ալիքը կու գայ ու կը սրբէ։ Անհատներու և ցեղերու ալ կեանքը նոյնպէս չէ՞։ Կիլիկիա՜... ու ալիքը եկաւ սրբեց և ի՞նչ մնաց։ Գրագէտները իրաւունք ունին ըսելու. «Ալիքներու խօլական պար»։ Օձի գալարումներով կու գան, կը զարնուին եզերքին, կը վերադառնան կը տանին ինչ որ առջեւնին ելլէ։ Ֆրանսական ալիքը եկաւ, զարնուեցաւ թրքական եզերքին ու կը դառնայ քշել տանելով հայկական Կիլիկեան Ինքնավարութիւնն ու հայութիւնը։

Նոյեմբեր 26ին քարափն ենք։ Գեղջուկ մը, Քոլոմպոսէն աւելի անձկանօք, աչքերը հորիզոնին յառած է։ Անցնող իւրաքանչիւր ամպի ծուէն նաւու մը ծուխը, կայմը կը թուի... երկվայրկեան մը յոյսի ժպիտ կ'ուրուագծուի դէմքին ու... «Նաւը՜...» կը պոռայ, բայց շուտով, թեւերը յուսահատ վար կը ձգէ։ Ցնդած է ամպը։

Անձրեւը, նաւերու ուշացումը, յուսահատեցուցած է և ահա լուրերը կը շրջին՝ «Կիպրոս գարանթինա կայ։ Մարդ չընդունիր»։

Ուրիշ մը. «Հայֆա, Եաֆա և Եգիպտոս արգիլուած է երթալ»։

Լուատեսներն ալ գործի գլուխ են. «Միայն Հայֆա, Եաֆա, Պէյրութ և Իզմիր երթալ արտօնուած ենք»։

Ո՞վ կը ստեղծէ, ինչպէ՞ս կը ստեղծուի. հարցնող չկայ, բայց կը հաւատան։

Թրքական ներկայացուցիչները Ատանա հասած են, Իպրահիմ փաշան՝ Մերսին։

Ու յանկարծ պարոն մը հպարտութեամբ կը պոռայ՝ բացակայ լուատեսներուն. «Օ՜ն, հնարեցէք, նոր լուրեր տուէք, Անգլիա նաւահանգիստները փակած է, նաւ չղրկեր, որ հայերը մնան, որ գայ և գրաւէ»։

Ֆրանքլին Պուիյոն, Էսհէմ փաշա և վալին հրաւիրած են հայ և յոյն կրօնական պետերը համոզելու, որ ժողովուրդը հոս պահեն, վստահեցնելով թէ «լաւ վարչաձեւով պիտի կառավարուի Կիլիկիան»։ Ու Ֆրանքլին Պուիյոն այնքան յառաջ կ'երթայ որ կ'ըսէ. «Դո՛ւք, մեր վրայ խնդացուցիք»։

Պատուելի Կարապետ Յարութիւնեան կը պատասխանէ. «Մարաշի, Զէյթունի, Հաճնոյ և Սիսի ջարդերը ձեր աչքերուն առջեւ տեղի ունեցան, ի՞նչ ըրիք»։

Ֆրանքլին Պուիյոն կ'ըսէ. «Այս գաղթը ժողովուրդի կամքով չէ, այլ շարք մը տաք գլուխ երիտասարդներու գրգռումով տեղի կ'ունենայ»։

Պատուելի Յարութիւնեան կը պատասխանէ. «Ժողովուրդը զանգուածաբար կը գաղթէ ձեզի հասկցնելու թէ չի կրնար թուրք վարչաձեւի տակ ապրիլ»։

Պուիյոն կաղած կը մեկնի Էսհէմ փաշային հետ և պատրաստուած սեղանի մը շուրջ շամպանիա կը պարպէ։

Նոյեմբեր 27. ֆրանսացիներու հանդէպ հայերու հակակրանքն ու անվստահութիւնը այնքան շատցած է, որ ֆրանսական որբանոցի որբերը փախած են, գրեթէ դատարկուած, մինչ ամերիկեաններէն ոչ մէկը բացակայ է։

Պատահաբար Իզմիրէն «Արեւելեան Մամուլ» մը եկած էր, որ ուժգնօրէն կը յարձակէր ֆրանքօ-թուրք համաձայնութեան վրայ և կը գրէ «Կովէնի» հետեւեալ խօսքը. «Ֆրանսա իր արեամբ չգնեց Կիլիկիան։ Ֆրանսա հայերը իբր զէնք գործածեց հայերուն դէմ և այսօր այդ նոյն ժողովուրդը անպաշտպան կը լքէ թշնամիին առջեւ, աւա՜ղ, որ չենք տեսներ»։

Ֆրանսայի ճակտին այս մուրը քսուեցաւ Կուրօներու և Պուիյոններու ձեռքով։

Նոյեմբեր 28. կ'ըսուի թէ Ատանայի մէջ Տօքթ. Գույումճեան ձերբակալուած է, հայ ոստիկանական մեծերէ թողուած է։

Նոր «Արեւելեան Մամուլ» մը եկաւ։ «Մանչեսթըր Կարտիան» թելադրած է զինուորական դիւանագէտ և տնտեսական բախտախնդիր Պուիյոնը ետ կանչել»։ «Թայմզ» թելադրած է միայն Ֆրանսան չմեղադրել, քանի որ բոլոր դաշնակիցներն ալ յանցաւոր են թուրքերուն հետ հարկ եղած ձեւով չվարուելնուն համար։

Նոյեմբեր 30. Թուրք կառավարիչը պիտի գայ։ Թուրքեր դիմաւորելու ելած են։

Քովս կանգնած կեսարիայէն գաղթած Մակարոս աղան կ'ըսէ. «Ատանան չճանչցողը Փարիզէն կը ճառէ։ Ես չորրորդ օրդուէն կը սկսիմ և Ատանա կը պարպեմ։ Ֆրանսա իր խոստումը չպահեց, իր ստորագրութիւնը լզեց։ Ո՜վ Աստուած, ինչո՞ւ կեսարիա չմնացի, եկայ ֆրանսացիներուն և անգլիացիներուն քով։ Տուր երկու հաւ, աղա ես՝ ըսէ և հանգիստ ապրիր։ Հաշտ թուրքին հետ կ'ապրինք լաւ գէշ, հոս քաղաքակրթուածներ մեզ կը մահացնեն»։

«Յիմար ազգ ենք վերջապէս, կուժ մը ջուրով ուզեցինք շոգենաւը ընկղմեցնել»։ Եւ կը սկսի հայհոյել։ Ահա խեղճուկ հայուն փիլիսոփայութիւնն ալ։

Դեկտեմբեր 4ին ֆրանսական իշխանութիւնը մաքսատան հայ գործատան հայ գործաւորները արձակած է, առանց իրաւունքնին վճարելու։

Դեկտեմբեր 5ին անգլիական զրահաւորի մը նաւաստիներ ցամաք ելան ֆութպոլ խաղալու։ Ֆրանսացիք՝ ինչո՞ւ սովորականէն աւելի ոստիկաններ ցրուած են փողոցներուն մէջ։

Դեկտեմբեր 7ին լուատեսութեան հովը զօրաւոր է։ «Չէլվէեան նամակ ստացած է, թէ նաւ կու գայ»։ «Պատասաքթ» նաւը կու գայ։ «Շալվարճեանին ապսպրած նաւը կու գայ»։ «Ռըլիֆը Պատրիարքարանէն հեռագիր ստացած է, թէ նաւեր կու գան»։ «Յոյներ հայերը հրաւիրած են Թրակիա»։ «Փարիզի հայ պատուիրակութիւնը գրած է, որ խուճապի չմատնուիք, իրենք կը մտածեն»։

Դեկտեմբեր 29ին յանձնախմբերը գործի վրայ. «Ֆրանքլին Պուիյոնի Սուրիա անցքը արգիլած է»։ «Խախիի շոգենաւը արգիլած է հայերը ետ բերել։ Ճամբորդները՝ 1400 հոգի՝ սպառնացած են նաւը ընկղմել։ Ընկերութիւնը արգիլած է ալ հայ չփոխադրել»։

Տասնհինգ օրեր ալ կ'անցնին, ուրախ ու տխուր լուրերով։

Դեկտեմբեր 21ին նաւ եկաւ։ Արտօնագիր ունեցողները 50ական խում-

բերու բաժնուած նաւ կը մտնեն։ Որքա՜ն աղաչանքով կը յաջողին չորքի մտնել, բայց նաւակ մտնելէ յետոյ յանկարծ կը փոխուին և գոռում, գոչում, կռիւ, պահանջկոտութիւն։

Ութը օր ալ կ'անցնի։ Յունուար 4ին Կիլիկիան թրքական պիտի դառնայ։ Արդէն հողն ու օդը սկսած են թուրք բուրել։ Անձկութիւնը աւելի ճնշիչ կը դառնայ։ Վերջապէս Դեկտեմբեր 29ին կու գայ «Խտիւի» ընկերութեան փոխադրանաւ մը։ Հ.Բ.Ը.Մ.ի Նիըր Իսթի որբերուն հետ մաս մը ժողովուրդ կը մտնեն նաւ։

Երազներով մտանք Կիլիկիա ու անբանացած դուրս կ'ելլենք։ Խաղաղ է ծովը։ Դեկտեմբեր 30ին կը հասնինք Պէյրութ. Լիբանան իսկապէս շքեղ է։ Աստուածաշունչը պարապ տեղը չէ գովերգած։

Նիըր Իսթ Ռըլիֆի որբերուն հետ կ'իջնենք Պէյրութ։ Մնացեալները կը տարուին Թրիփոլի։

Պէյրութի մէջ կ'իմանանք «աղխական»ները ուրիշներուն, որոնցմէ ոմանք Յունաստանի, ուրիշներ Եգիպտոսի, ուրիշներ Կիպրոսի ծովեզերքը ի զո՜ւր սպասած, նաւահանգիստէ նաւահանգիստ թափառած են։ Սուրիա և Լիբանան իրենց ասպնջական դռները բացած են դարերով բախտակից հայութեան առջեւ։

Ու վարագոյրը իջաւ Կիլիկիոյ վրայէն։ Անկէ ետք Պատմութեան և Աշխարհագրութեան ուսուցիչներուն կը մնայ սան-սանուհիներուն մէջ վառ պահել Հայաստանի և Կիլիկիոյ սեփականացման երազը։

Այնուհետեւ հայերը տեղաւորուեցան Լիբանանի, Սուրիոյ, Իրաքի և Եգիպտոսի մէջ, աչքերը յառած Մայր Հայրենիքին։ «Ներգաղթ դէպի Հայրենիք» *լոզունգը գրուեցաւ սփիւռքահայութեան դրօշին վրայ։*

Այսօր քո սերմանից նոր պտուղք ահա՝
Հասած, կարմրին, արեան նմանակ.
Կենաց եւ մահու սուրբ ժամ մերձենայ,
Կարմիր հրաւերիդ ակն ունինք, Հնչակ։

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿ

Հոս կը ներկայացնենք այբուբենական կարգով Ա. հատորին մէջ յիշատակուած անունները. որոնց առջեւ նշուած են էջաթիւերը. իսկ նկարներուն էջերը կը յատկանշուին Նկ. տառերով։

Աբգարեան Աբգար 205
Աբրահամ 468, 473
Աբրահամեան 473, 474, 475
Ագրիպասեան 194
Ադամեան Փ. 273
Ադամ Չաւուշ 467
Ադդար Արթին 165, 176
Ազաբեկով 471
Ազապեան Խաչեր 171
» Հայրիկ 171
Ազատեան Հմայեակ 320
Ազատ Ոստանիկ (տես՝ Միր-Սարքոյեան Մելքոն)
Ազիզբէկով 512
Ազիզ փաշա 17
Ազիրեան Արիս 605, 608
» Գրիգոր 589, 609
Ազմի 378
Աթաբէկեան Ալէքսանդր 38
Ալահվերդեան 402
Ալաճաճեան Կարապետ 124
Ալէքսան (ակնցի) 61
Ալէքսանդր Արէշով 402
Ալթըպարմաքեան Յարութիւն 111
Ալթունեան Վահան 601, 602
Ալի 554
Ալիշան Ղեւոնդ 135, 257, 261
Ալի պէյ 186, 188
Ալի Ռիզա (տես՝ Տելլոյեան)
Ալի Ֆախրի 312
Ալի Քիւրտ 84, 85, 86
Ածիլածեան Ժ. 552
Ակնարկեան (տես՝ Նազարբէկեան Ա.)
Ակնունի 314, 349, 350, 352
Ահարոնեան Աւետիս 263, 312, 530
» Յովհաննէս 161
Ահմէտ Ճէվտէթ 13
» Չէրքէզ 94
» Պէյ (ոստիկանապետ) 120, 129, 130
Ահրիման 507, 508
Աղաբէկ (կարնեցի) 136
Աղաբէկով 471
Աղաբէկեան Արշակ 205
» Մինաս 205
Աղազարեան Միհրան 339, 341, 374, նկ. 341
Աղաթօն պէյ 268
Աղամիրզեանց Սարգիս (Սաքօ) 38, 39, 200, 253, 287, 288, 289, 291, 306, 308, 323, 480, 424, 452, 471, 507, 556, 559, 560, 565, 586, 588, 589, 591, 592, 596, 602
Աղայեան Ղազարոս 38, 140, 253, 256, 260, 265, 266, 270 նկ.266
Սպանդարեան Սուրէն 218
Աղաջանեան Ալէքսանդր 339
» Գրիգոր 404
Աղասեան 287
» Վարդ (տես՝ Միրզայեան Սեդրակ)
Աղասի (տես՝ Թուրսարգիսեան Աղասի)
Աղոյեան Բենիամին 323, 334, 339, 488
Աճէմեան Գրիգոր 588
» Կարապետ 587
» Ռուբէն 206
Աճէմ Մանուէլ (տես՝ Մինասեան
Ամատունի Եդուարդ 339, 341 նկ. 341
» Հայկ 425
» Վահան 458, 459, 463
« Մեսրոպ 460
Ամիրալեան Եզրաս 167, 177
» Մկրտիչ 177
Ամպարճեան Գրիգոր 54
Այազեան 393
Այիսասէ 170
Այնաճեան Նիկողոս 132
Այվազեան Կարապետ 330
» Բենոն 465
» Լեւոն 465
Անաստաս (լրտես) 59
Անդրանիկ փաշա (տես՝ Օզանեան Ա.)
Անդրէաս 442, 446
Անդրէասեան Աստուածատուր 189
» Գալուստ (Յակոբ) 129, 132, 133, 134, 441, 442, 468, նկ. 442
Անդրէասեան Մելիք 400, 404
» Պետրոս 400, 404
Անթօ Մ. (Ֆրանսայի նախարար) 149
Տիկ. Անոյշ 162
Անուշաւան (մշեցի) 471
Անոփեան Ոնոփրէոս 256
Անտոն Ռշտունի (տես՝ Ռշտունի)
Աշըգեան Կարապետ 572

Աչճեան Ամիրա (Մաշկերտցի) 163
» Ջաքար 195
» Խորէն Պատրիարք 57, 58, 61, 97, 28, 115, 227
Աչըգպաշեան Արամ 10, 128, 134, 280, 287, 288, 291, 293, 323, 324, 325, 374, 381, 383, 384, Նկ. 132
Աչըգպաշեան Գրիգոր 10, 51, 53, 54, 113, 205, 253, 261, 374
Աչըգպաշեան Կարապետ 390
» Միսաք 66, 68, 73, 75, 76, 131
Ապահ 170, 178, 179, 189, 224, 268, 276
Ապետին փաշա 102, 120, 121, 122
Ապրօ 268
Աջապահեան Սամուէլ 582
Աջիկեան Տ. Ատոմ Քհնյ. 464
Առաքելեան Համբարձում 283, 473,475
Առաքելեան Վ. 484
Առիւծեան Արմենակ 275
Ասատուր (Բինկեանցի) 128
Ասատուր Խմբապետ 493
» Հրանդ 40
» Ջաւուշ 556
Ասատուրեան Յակոբ 176
Ասլիբէկեան Միլքոն 202, 204, 209, 210, 215
Ասլան պէյ 179, 180, 589, նկ, 179
Ասլանեան Ատովմ 50
» Գէորգ 169, 171, 176, 178, 270
Ասլանեան Վրդ. 609
» Տիկին 169
» Տօնիկ 468
Ասիլբէկեան Միլքոն 153
Ասուպ 529
Ասպետ 608
Աստուածատուրեան Թոմանոս 306, 431, 433
Ասօ (Տես Տիգրան Օսեան)
Ատրպետ (Տես Մուպայաճեան Սարգիս)
Արաբեան Յարութիւն 88
Արամ 466
Արամ Ջաւուշ (Տես՝ Թէրզեան Արամ)
Արամեանց Հմայեակ 323–325, 331–335, 377, 381, 385, 389, Նկ. 325
Արամեան Սարգիս 538
» Վարդուհի 323
Արզուեան Ալէքսան (Վանէ) 154,273, 278, 284, 287
Արզումանեան Համբարձում 47, 200, 276, 278, 282, 283, 284, 287
Արթին աղա 467, 468
Արթինեան Հայկ 462
Արթինեան Միհրան 459
Արիս 468
Արխանեան Գալուստ 126–131, 166, 200, 255, 258, նկ. 126
Արխանեան Կարապետ 131
Արծրունի Գրիգոր 23, 25, 39, 41, 42, 79, 81
Արծրունի Յակոբ (Հաճի Յակոբ) 205, 323, 325, 331–334, 374, 380, 381, 390, 393, 409, 452, նկ. 325
Արղութեան Յովսէփ 41
Արտաւազդ (Տես Օհանջանեան Արթիւր)
Արտէմիւս 471, 513
Արմաղանեան Սարգիս 538, 556,582, 588, 591, 592, 596, 599, 602, նկ. 538, 556
Արմենակ Հայկունի 60
Արմչեան Հայկ 393
Արշակ Դարբին 381, 383, 393
» (Վանեցի) 198
Արսէն Կիտուր 1, 374, 376, 405, 441, 477, 480, 484, Նկ. 1, 339
Արսէն Վրդ. 392
Արսլանեան Գէորգ Ծ. Վրդ. 564, 570
Արփիարեան Արփիար 14, 26, 39, 40, 153, 215, 257, 258. 262, 263, 265, 268, 269, 270, 273, 275, 276, 295, 298, 336
Արփիարեան Մաքրուհի 323
Աւագեան Սեդրակ 404
Աւանէսեան Վահրամ 217
Աւետիս մալաթիացի 89
Աւետիս — մրատ ոսկի 132
Աւետիսեան Մկրտիչ 27, 76, 194, 195, 196, 206, 207
Աւիս 491
Աւկուսթ Պէպէլ 39
Աւնի Պէյ 462
Աւշարեան 472, 474, 478
Աւօ (տես՝ Նազարբէկեան Աւետիս և Լեռենց)
Աֆրիկեան 29, 30 նկ. 30
Աֆղամի Սարատար 400
Աֆշար 591
Բաբաջանեան Մ. 481, 483, 509
Բաբախեան 509
Բաբեան Արշակ (Երկաթ) 255, 471, 473, 474, 475, 478, 486, 494, 496 508, 511, 535
Բաբէլեան Անտոն 587
Բագրեւանդեան Վրդ. 195
Բալասան 510
Բախրեան Ս. 143
Բաղէշցեան 194
Բամաւքեան Կարապետ 184
Բանուոր (տես՝ Թօփուզեան Երուանդ)
Բխնուսրեան Սեդրակ 204, 294
Բաշալեան Լեւոն 40, 258, 262, 263, 264, 273
Բասիլոսեան Կարապետ 182, 187, 189
Զօր. Բարաթովի 405
Բարաղամեան 284, 287
Բարեջանեան 609
Բարսեղ (տես՝ Անդրէասեան Գալուստ)
Բարսեղեան Արմենակ 452
Բեբէլ 290, 292
Բեօրնէ Լ. 239
Բէրբէրեան Մինաս 256
Բէրբէրեան Ռուբէն 38, 192, 253, 256, 257, 259, 260, 264, 265, 268, 273, 280, 504
Բիւրատ Սմբատ 263, 272, 452 նկ.263
Բժշկեան Հայկ (Գայ) 217, 433, 435, 471, 478
Բենիկ Վրդ. 475
Բինկեան 84, 85
Բլան Լուի 235
Բնակունի 514
Բոցարիս Տիմիդրիոս 135
Բոցարիս Մարկոս 80, 81
Բուխանովսկի 37
Բրոխորեան Տ. Վարդան Վրդ. 128
Բրուտեան Հռիփսիմէ 393
Բրուտեան Աբրահամ (Կայծակ) 393, 394, 395, 396, 399, 409 նկ. 393
Գաբրիկեան Ն. 467, 513
Գաբրիէլ Տէրիլ 67
Գազանճեան Յակոբ 67
» Հաճի Յակոբ 461
» Յարութիւն 440
» Յովհաննէս 177
» Ներսէս 171
» Պատուելի 177
» Սարգիս 538, 540 նկ.538
» Տիգրան 403, 497, 510
Գաղէզ Արթին 185
Գալակտիոն 506
Գալայճեան 177, 606
Գալճեան Տոքթ. Հայկ 339, 534, 535, 536
Գալուստ(տես՝ Պօյաճեան Յարութիւն)
Գալստեան Յարութիւն 402
Գալուստեան Կ. 467
Գալֆայեան Արիս 451, 461, 520, 608
» Գրիգոր 39
» Պետրոս 271, 452, 458, 471
Գամառ Քաթիպա 23, 96, 259
Գամէեան Համզէ 144
Գամէրլի Օսմանլը 603
Գայ (տես՝ Բժշկեան Հայկ)
Գայսեան Յովհաննէս 122, 124
Գայեան Միհրան 100, 544
Գայփաք 174
Գապիկեան Նազար 468
Գառնակերեան Արմենակ 88
Գասպար 114
Գասպարեան Օհան 224, 323, 333, 520 նկ. 224
Գասպար Ձերազ 453

Գասպար Պատուելի 89
Գավաֆեան Բագրատ 209
Գատրի պէյ 593
Գարագաշ Սմբատ 510
Գարագըզեան Սարգիս 461
Գարախանեան Լեւոն 489
Գարակէօզեան 447
» » Մարկոս 78
Գարամեան Համբարձում 555
Գարասարգիսեան Խոսրով 100, 164
Գարաքեչիշեան Մանուէլ 131
Գարեգին 330
Գարեգինեան Սերովբէ 81
Գափլանեան Քհյն. 141, 142, 144, 145, 146
Գեղամ Վանիկ (տես՝ Վանիկեան Գեղամ)
Գէգի 290
Գէորգ 195, 406, 408, 590, 592, 593
Գէորգ Կթղ. 480
Գէորգ Չաւուշ (տես՝ Տէր–Սարգիսեան Արմենակ)
Գէորգեան Սաղաթէլ 214
Գէորգ Քհյն. 430
Գթըֆեան 598
Գիւլազարեան Տիգրան 43
Գիւլդըզ
Գիւլեան Սապահ (տես՝ Տէր–Ստեփանեան)
Գիւլխանդեան Աբրահամ 492
Գլարընարըն Լորտ 14
Գլըճեան Գրիգոր 50, 53, 54, 55, 61, 73, 258
Գլըճեան Զաքէ 128, 129, 130, 131, 133, 170
Գլըճեան Յովհաննէս 323
Գլըճեան Սմբատ 384
Գմբէթեան Յովհաննէս 339
Գնդունի 64
Գոլոյեան Ազարիկ 61, 377, 378, 520
Գողիաթ, (Երզնկացի) 129
Գոճոյեան Յարութիւն 179
Գոնտաքճեան Հրանդ 217
Գուչունեան Զարեհ 284, 287
Գուզեան Ղազարոս 459
Գուզեան Միհրան 461
Գուլաքըզեան Տիգրան 41
Գուզպուչեան 463
Գուրգէն էֆ. 154
Գուրգէն Հայկունի 470
Գույումճեան Յակոբ 540, 598
» Միսաք 585
» Վարդիվառ 602
Գունտաքճեան Հրանդ 393
Գոփուչեան Գէորգ 339
Գրաճեան Սահակ 588, 591
Գրգեաշարեան Ահարոն 600
Գրըշըգեան Մելքոն 555
Գրիգորեան Արամ (Համր) 268, 281, 288
Գրիգորեան Կարապետ 163
» Համբարձում 163
» Յարութիւն 588, 608
» Վահրամ 278, 284, 285, 287, 288
Գրիգոր Ճելալ Տոքթ. 452
Դանիէլ 406, 409, 468
Դանիէլ (Եոզղաթցի) 472
Դանիէլեան Ներսէս Վրդ. 163
Դանիէլ Վրդ. 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 131, 133, 134, 194, Նկ. 115
Դանիէլեան Ստեփան 453
Դանիէլ Չաւուշ 440, 441, 442, 443, 445, Նկ. 441
Դարբինեան 203
» Բարսեղ 351, 587
» Սամուէլ 588
» Վաղարշակ 587
Դաւիթեան Համբարձում 89
Դաւիթ Պէկ Ռ. Ա. 306, 308
Դաւիթեան Միհրան 464
» Ներսէս 214
Դեղարարեան Տ. Վահան Քհնյ. 585
Դիմաքսեան Խորէն Եպս, 104
Դոբրոլիւպով 13
Դուրեան Պետրոս 257
Դուրեան Յովհաննէս 375
Դրբէ 194
Դրօ 469, 478, 482, 485, 492
Դոլուխանեան Ղազար 200
Եազուպեան Եսայի 454
» Մանուշակ 431
» Փանոս 114, 119, 124
Եազըճեան Միսաք 119, 124
Եասեան Արթիւր 373, 374
Եազլըեան 606
Եզեկելեան 598, 608
» Աստուածատուր 180
Եզնիկ Ապահունի Եպս. 86
Եըլանճեան Սարգիս 116
Ելպիսեան Սահակ 131
Եկաւեան Աբրահամ 384, 390
» Հրանդ 387, 384, 390
Եղիազարեան Եղիազար 294
» Ստեփան 396
» Օննիկ 381, 385, 386, 389
Եղիկեան Գրիգոր 323, 331, 334, 335, 390, 401, 403, 409, 510, 511, 512, 514, 519, 520, 528, 581
Եղիշէ 120, 209
Եղիշէ Եպս. 609
Ենովքեան Արմենակ 122, 453, 459
Եունկեւիչ Վալերիա 41, 43
Եուսուֆեան Եղիա 458
» Յարութիւն 41, 43
Եսալեմ 506
Եսաճեան Կարապետ 25
Եսայեան Յակոբ 46, 57
Երամեան Դաւիթ 379, Նկ. 379
» Համբարձում 393
Երէցեան Ա. 470
» Խորէն 513, 540, Նկ. 540
» Մաթէոս 323, 379, Նկ. 379
» Միքայէլ 131
» Մկրտիչ 384, 387, 390
» Յովհաննէս 390
» Վահան 538, Նկ. 538
Եզնիկեան Արամայիս 475, 489, 514
» Քհնյ.
Երկաթեան Եղիշէ Քհնյ. (Տեմիրճեան) 554, 555, 556
Երկաթ Ռուբէն 543, 547, 608
Երկանեան Կարապետ 180, 461
Եփրեմ 400, 404
Եփրեմեան 598
» Բենիամին 298
Եօլպիլմէզեան Սմբատ 552
Եօղուրթլաչեան Յարութիւն 461

Զանիէլ Չաւուշ 547, 602, Նկ. 603
Զարդարեան Ռուբէն 449, 452
Զարդիկեան Եղիա 131
Զաւարեան Ս. 42, 43, 44, 141, 450, 487
Զաւէն Տիգրան 505
Զաքարեան Բարսեղ (Լեւոն) 10, 68, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 113, 164, 169, 193, 197, 255, 258, 306, 330, 335, Նկ. 193
Զաքարեան Մուրատ 380, 381, 384
» Ներսէս 323, 324, 325, 374, 373, 380, Նկ. 325
Զաքէ 402
Զգօնեան Խաչեր 187
Զինովիեւ 49
Զէյթունցեան Եղբ. 172
Զէնկիւճեան Միհրան 94. 95, 113
Զէյթունցեան Յարութիւն 185
Զէյթունցեան Յովսէփ 185
Զէյթունցեան Վահան 323, 339, 342, 376, 380, 384, 513
Զէլվէեան 615
Զուրիկեան 587
Զուրնաճեան Մարտիրոս 461
Զորա 406
Զօհրապ Գ. 263, 349
Զօհրապեան Արշակ 218, 334, 435, 485, 486
Զօրեան Ռոստոմ 41, 450

Էլիքիւչեան Միհրան 458
Էլճանեան Ասատուր 339, 340, 376, նկ. 340
Էլոյեան Արմենակ 538, 588, 598
Էլմասեան Ասլան 177
Էհմալեան Մանուկ 6, նկ. 6
Էհմալեան Համբար Մեկենաս 73
» Հայրապետ 113
Էմիրեան Հայրիկ 323
Էնգէլս 434
Էնվեր 315, 318, 386, 451, 485, 491, 533
Էնֆիէճեան Տոքթ. 321
Էթհէմ փաշա 188, 190, 318, 614
Էսքէրճեան Ղազարոս 131
Էվրէնեան Յաբէթ 450
Էրզրումեան Երուանդ 450
Էրոյեան Արմենակ 598
Էքիզեան Աւետիս 458, 459
Էքիմանուքի 189
Էօմէր 127
Էօրաէքճեան Գէորգ 465
Ընկուզեան Լեւոն 89
Թագւորեան Ս. 18
Թադէոս 458
Թադէոսեան Աւօ 199
» Մանուկ 48, 49
Թաթարեան Դիրան 465
Թաթուլեան Գրիգոր 551, 564, 588, 592, 598, նկ. 551
Թալաաթ 316, 318, 351, 381, 384, 385, 386
Թախթաճեան Մ. 293
Թահմազեան Գուրգէն 339
» Յակոբ 609
Թահմիզեան Յակոբ 538, 540, նկ. 538
Թահսին փաշա 150 161
Թադիանոսեան Երուանդ 41
Թամամճեան Քերովբէ 95
Թայարատ 544, 545, 556, 599, 600, 601
Թայիրեան Հոփսիմէ 81
Թանչութեան Յովակիմ 375, նկ. 375
Թապիպեան 351
Թապուր Աղասին 119, 120, 121
Թապուրեան Տիգրան Տոքթ. 122
Թասլաքեան Սարգիս 171
Թարայեան Մարտիրոս 5, նկ. 5
Թաւշանճեան 297, 298
Թէլեան Յովհաննէս 339, 374
Թէհլիրեան Սողոմոն 533
Թէմպէլեան 601
Թէվէքէլեան Յաբէթ 441, 442, 449, նկ. 442
Թէրզեան Արամ (Արամ Զաւուչ) 468, 548, 552, 553, 554, 602, 604
Թէրզեան Արմենակ 587
» Թովմաս 261, 264
» Յակոբ 452,
» Յարութիւն 544
» Մկրտիչ 323
» Պետրոս 547; 549, 553, 601, 603, 604
Թէրլէմէզեան Կարապետ 185
Թէքէեան Վահան 258, 264, 266, 321, 322, 455, նկ. 266
Թէքէեան Տիգրան 116
Թէֆիք փաշա 150, 161
Թրղըլեան Պօղոս 100, 164
Թիրաքեան Տիգրան 288
Թիւթիւնճեան Մկրտիչ 128
Թչիկեան Վահան 562
Թոգաթեան Սեդրակ 89
Թողլեան Յակոբ 107
Թոլողլեան Աստուածատ. քհնյ. 187
Թովմասեան Թովմաս 381, 382, 384, 389, 390
Թովմասեան Վահան 390
Զօր. Թորգոմ 585
Թորիկեան Վաղինակ Վրդ. 446
Թորլաքեան Միսակ 533
Թորոս վարժապետ (պատուելի) 54, 61
Ծին Թորոս (Մարաշցի) 175, 177, 178, 179
Թորոս Աշոտցի 165
Թորոսեան Զանիէլ 64, 548, 549, 620
Թութեան Արամ 421,
Թութուզեան Սարգիս 271
Թումաճեան Սամուէլ 323, 375, 376, 380 452
Թումայեան Կարապետ (փրոֆ.) 100, 118, 122, 124, 124, 125, Նկ. 125
Թումայեան (Տիկին փրոֆէսորին) 124, 125, Նկ. 125
Թումայեան Յարութիւն 93, 94, 95, Նկ. 93
Թուրչըեան Զ. 481
Թուրսարգիսեան Աղասի (Աղասի) 10, 162—184, 187, 268, 276 279, 606, Նկ. 163
Թուրսարգիսեան Մինաս 96
» Պօղոս 544, 554, 527,
Թոփալեան Գէորգ 88
Թոփալեան Գրիգոր 465
Թօսունեան Աբրահամ 604
Թօփճեան Յակոբ Տոքթ. 453
Թօփուզեան Երուանդ (Բանուոր) 374, 381, 389, 390, 391
Թօփուզեան Յովհաննէս 390
» Փանոս 593

Ժամկոչեան Բենիամին 538, 608, Նկ. 538, 540
Ժամկոչեան Յովհաննէս 599
» Սահակ 129, 131
» Վաղարշակ 584
» Վահան 538, 570, 575, 578,579,581,596,609, Նկ. 538
Ժիրայր Վաչէ 321,
Ժորէս 290, 292, 313

Իզմիրլեան Մաթէոս Պատրիարք 147, 153, 154, 156, 157, 350
Իզմիրլեան Տիգրան (Որսորդ) 268, 287, 288, 289, Նկ. 288
Իմաստունեան Գալուստ 538 Նկ. 538
Ինճէեան Սամուէլ 467, 468, 557
» Կիւլինար 468
Իչգալացեան Յակոբ 51, 52
» Վահագն 339, 513, 514, 534, 536
Իսակ Զաւուչ 139
Իսահակեան Աւետիք 253, 256, 265, 266, 275, Նկ. 266
Իսահակեան Տոքթ. 509
Իսկէնտէրեան Յաբէթ 538, 539, Նկ. 539
Իսկէնտէրեան Վարդան 267
Իսրայէլեան Ա. 486
Իւթիւճեան Կարապետ 262

Լազարով 256
Լազուտեւ Ղազարեան Յակոբ
Լաչինեան Կարապետ 554, 555, 582
» Յովհաննէս 582, 602
Լարենց Լեւոն 297
Լեգրան 491, 492
Լեւոն (Տես՝ Զաքարեան Բարսեղ)
Լենին 218, 256, 316, 402, 438, 439, 477, 487, 506
Լեռենց (Նազարբէկեանի գրական ծածկանունը) 226, 232, 236, 237, 239, 241, 245, 251, 257, 258, 259, 260։ Նաեւ Նազարբէկեան Աւետիս։
Լէօ 31
Լիպկնեխտ 39, 220
Լինչ 140
Լունաչարսկի 256
Լոզման 107, 113, 167
Լոպանով 256
Լօրելլի Ս. 215

Խաժակ 452
Խաժակ Գարեգին 202
Խաժակեան Արշալոյս 198
Խաժակ Հայկ 202, 203
Խալիլ փաշա 485, 601

Խալատեան Գէորգ 175
Խանճեան Աղասի 393, 468
Խանազատ Ռուբէն 10, 29, 30, 37, 39–44, 49, 50, 51, 53, 71, 75, 79, 80, 81, 84, 134, 192, 204, 214, 215, 218, 222, 223, 224, 253, 256, 264, 268, 273, 276, 280, 288, 291, 293, 331, 333, 420, 204, 507, 513, Նկ. 30, 50
Խանդամեան Ֆիրուզ 534, 538, 581, 585, Նկ. 538
Խանապախեան Միրիճան 114, 119, 124
Խանարեան Կարապետ 378
Խանէքէնեան Յակոբ 112, 113
Խանիկեան Գարեգին 395
Խանճիհանեան Մարտիրոս 587, Նկ. 587
Խանոյեան Սարգիս 217, 435, 485
Խանցեան Սարգիս 217 (Տես Խանոյեան)
Խաչմանեան Յակոբ 131
Խաչատուրեան Աբգար 538, Նկ. 538
» (Վերապատուելի) 601
» Պետրոս 297
Խաչատրեան Կարապետ 433
Խաչոյեան Գասպար 141, 142
Խաչօ 141
Խապայեան Սահակ Վրդ. 585, 610
Խատիսեան Ալեքսանդր 481, 490, 492
Ուզուն Խեչօ 194
Խորէն Նարպէյ եպս. 20, 261, 356
Խորէն Վրդ. 79
Խորոզեան 409
Խուդաբաշեան 306
Խումարեան Աշոտ 217, 435
Խուշպուլեան Հմայեակ 48, 49, 50, 79, 192, 270, 271, 272, 275, 276, 285
Խպլիկեան Արամ 164
Խրիմեան Հայրիկ 20, 26, 27, 39, 40, 50, 62, 79, 222, 254, 356, 421
Խրպէկեան Շաւարշ 89
Խտըրեան Վարժապետ 171
Ծառուկեան Թորոս 113, 114, 124, 126, 131, 256
Ծատուրեան Ալէքսան 433
Ծերենց (Տես՝ Շիշմանեան Յովսէփ)
Ծերունեան Յովսէփ 587

Կաթմոս 452
Կաճառեան Եփրեմ 287, 288
Կամպալեան 457
Կամսարական Արշաւիր 88
» Կոստանդին 28
» Տիգրան 258, 264, Նկ. 264
Կամսարական (Ռուս Հիւպատոս) 163, 164, նկ. 164
Կայծակ 419 նկ. 419
Կայծակ Արամ 547, 606
Կանիմեան Եղբարք 177
Կասեան Ս. 215, 290, 424, 485, 491, 507, 513
Կարապետ (Էօքսիւզեան) 468
Կարապետ (Խմբապետ) 58
Կարապետ Չաւուշ 572
Կարապետ Չօպան 90
Տ. Կարապետ Քհնյ. 160, 161, 189
Կարապետեան 587
Կարապետեան Գառնիկ 375
» Նշան 68, 75, 380,
» Ռուբէն 287, 288, 386
Կարիկեան Եսայի 169, 170, 171
Կարինեան 498
Կարոյեան Եղիշէ Արք. 165, 169
Կաֆեան Գաբրիէլ (Շմաւոն) 29, 30, 37, 38, 50, 53, 86–91, 100, 113, 135, 165, 177, 224, 255, 268, 306, 544, 600, Նկ. 30, 90, 268
Կեմերճեան Ղեւոնդ Քհնյ. 461
Կերեկցեան Խաչատուր 51
» Տիգրան 51, 52
Կէնճեան Անդրանիկ 513, 538, 539, 540, 570, 578, 581, Նկ. 538
Կէնճեան Մելքոն 175
» Մկրտիչ 131
Կէօք Օղլան Յովհաննէս 164, 165
Կէպէնլեան Սեդրակ 578
Կէսխանեան Աւետիք 160, 180
Կէրթմէնլեան Կարապետ 119, 124
Կէրթմէնեան Հաճի 563
Կէօզիւբեան Սարգիս 379, 456, 457, Նկ. 379
Կէօվտէրէլեան Կարապետ, 456, 457, 566, 607, 609, Նկ. 453
Կէօքճեան Վահրիճ 583, 592, նկ.538
Կենոյեան Թովմաս 27
Կիւլեան 90
Կիւլպէնկ 462
Կիւլվանէսեան Նազարէթ Աղա 189
Կիւրճեան Մելքոն 451
» Միքայէլ 264
Կիտուր (Տես՝ Արսէն Կիտուր)
Կիրակոսեան Կարապետ 75, 221
» Յովհաննէս (Քալող) 136, 141
Կղեմէս 585
Կնունեանց Բողդան 218
Կոլոզեան Ղազարոս 284
Կոմիտաս 453
Կոտոյեան Յակոբ 136
Կորկոտեան Զ. 484
Կուրդինեան Շուշանիկ 247, 266, 339
Կունոիներ 499
Կուրօ 586, 611
Կօչկակարեան Տիգրան 881

Հազարապետեան Լեւոն 594
Հազարապետեան Մելքոն 177
Հախմանեան Սիմոն 41
Շէյխ Հաճի Պէքթաշ 100
Հաճընլեան Շիւքրի 586
Համազասպ 469
Համալեան Կիւլպէնկ 113, 114 119, 120, 121, 124
Համալեան Յակոբ 165, 176
Համբարձում 90
Համբարձում Ա. 210, 213
» Աղա 598
Համբարձում Գրիգորեան Փարամազ
Համբարձումեան Արմենակ 381, 384, 390
Հայրապետ 209
Հայրապետեան Հ. 560
» Մ. 433
Հայկակ 164
Հայկանոյշ (Ժիրայրի քոյրը) 100 104 Նկ. 299
Հայկունի Գուրգէն 21, 435
Արմենակ (լրտես) 140
Հայրապետեան Արմենան 89, 90
» Տիգրան 89
Հանեսեան Մովսէս 456
Հանըմեան Արտաւազդ 530
Հանըմեան Գէորգ 560
Հաննէսեան Աւագ 605
Հապէշեան Կարապետ 89, 90
Հացագործեան Մարգար 50
Հայկ Խաժակ տես՝ Խաժակ Հայկ
Հէրէք Տոքթ. 124
Հասան Չաւուշ 130
Հասան փաշա 147
Հեդինեան Կարապետ 170
Հէրլէքեան Կարապետ 88
Հէքիմեան Ծիւան 88
Հըրեան Ստեփան 88
Հիւկօ Վիքթոր 13

Հիւսիսեան Գրիգոր 450
» Վահան 447
Հիւսնեան Գարեգին 283, 393
Հովեան Իսահակ 402
» Մասիս 538
» Սիմոն (Ս. Տաշիր) 219, 255, 276, 278, 282, 284, 287, 288, 291, 323, 471, 486, 497, 508, Նկ. 282
Հովիւեան Շաւարշ 320, 321
Հովիւեան Սարգիս 61
Հրայր Դժոխք (Գէորգ Ջաւուշ) Տես՝ Տէր Սարգսեան Արմենակ
Հրաչեայ Մարալ (Տես՝ Ղարիպեան Գրիգոր
Ջագիկեան Մ. 496, 608, 609, 610,
Ղազանճեան Տիգրան 408, 409
Ղազարեան Յակոբ (Լազօ) 138, 200, 201, 202, 203, 255, 271, 272, 282, 284, 291, 571, 475, 478, 476, 507, 508, Նկ. 201
Ղազարեան Կարապետ 334
Ղազարոսեան Գաբրիէլ 86
Ղազարուկեան Ալէքսան 459, 480
» Գրիգոր 460
» Եփրեմ 460
» Թամամ 460
» Կիւլվարդ 460
» Շուշանիկ 460
» Ֆիլոր 459, 460
Ղազարոս (Մատնիչ) 101
Ղազէլեան Սմբատ 164
Տելի Ղազար 482
Քիւրտ Ղազոյ 482
Ղամպուրեան 288
Ղարախանեան Ներսէս Ծ. Վրդ. 82,83
Ղարախանեան Օսման 399
Ղարաչեան Գէորգ 29, 30, 37, 218, Նկ. 39
Ղարիպ (Տես՝ Ճանկիւլեան Յարութիւն)
Ղարիպեան Գրիգոր (Հրաչեայ Մարալ) 174, 176, 179, 780, 182, 184, 185, 189, 268, 270, 271, 272, 274, 275, 284, 287, Նկ. 174
Ղարիպեան Մանուկ 562
Ղեւոնդ Քհնյ. (Տես՝ Ճգնաւորեան Մարուքէ)
Ղորղանեան 492
Ղուկաս Աղբար (Տես Տէօվլէթեան Ղուկաս)
Ղուկասեան Նազար 186, 204, 110, 211, 213
Ղուկասեան Վահան (Տես՝ Մարոսեան Վահան)
Ղուկաս Ճանիկ (Տես՝ Ճանիկեան Ղուկաս)
Ղուկաս Վրդ. 83
Ղումրիկեան Կարապետ 82
Ղումրուխեան Յովհաննէս (ատենապետ) 58

Ճամճեան Կարապետ 460
Ճամպոլաթեան 471, 472, 478
Ճանիկեան Ղուկաս 128—131, 133
Ճանիկեան Սահակ 131, 133
Ճանկիւլեան Յակոբ 335
» Յարութիւն (Ղարիպ) 50, 52—55, 57—59, 68, 73, 75, 76, 131, 134, 163, 258, 286, 323, 325, 331—335, 374, 376, 380, 452, Նկ. 52
Ճգնաւորեան Մարուքէ (Տ. Ղեւոնդ Քհնյ.) 591, 592
Ճգնաւորեան Սիմոն 121
Ճելալ Գրիգոր 323, 380
Ճելալեան Ակիւլինէ 323, 324, Նկ. 324
Ճենազեան Արիստակէս 128
Ճեվահիրճեան Ռուբէն 118
Ճերահեան Միհրդատ 271
Ճէհէնէմեան 602,
Ճէպէճեան Յարութիւն 165
Ճէպէճեան Սարգիս 471, 542, 548, 553, 593, 601, 607, Նկ. 548
Ճէպիսէլիկեան Յակոբ 120, 122, 124
Ճէվիզեան Արամ 474
Ճէրէճեան Զաքարիա 546, 555
» Վարդան 589, 602, 603
» Վարդիվառ 555, 556, 588, 592, Նկ. 555
Ճէրէճեան Տիգրան 457
Ճիզմէճեան Յակոբ 88, 89
Ճիէրեան 601
Ճիկէրեան Յովհաննէ 163, 168
Ճիվանեան Մարտիրոս 120, 122, 123
Ճըռեան Եփրեմ 563, 588, 599
Ճլկունի Վահան 323
Ճորոեան Մուշեղ 151

Մագիստրոս Մեսրոպ 469
Մաղմանեան Յարութիւն 538, 550 Նկ. 538
Մաթէոսեան Սարգիս 471,
Մալէզեան Վահան 321
Մալենցեան Ղուկաս 200 203
Մալխաս 210
Մալխասեան Յովհաննէս 475
Մալխասեան Ստեփան 475
Մալոյեան Հրանդ 587
Մախլումեան Խ. 41
Մակար 141
Մակար Կթղ. 79
Մակոճեան Եղբ. 89
Մահտեսեան Հայրապետ 464
Մաճառեան Արշակ 421
Մաճառեան (կեսարացի) 119
Մամաս 114
Մամբրէ Վրդ. 58
Մամիկոնեան Կոստանդին 25, 504
Մամիկոնեան Վահան 205, 293, 403, 397, 398
Մամիկոնեան Վարդան 141
Մանանեան Եփրեմ 380, 381, 384, 320
Մանանեան Կիպրիանոս 390
Մանասէեան Մկրտիչ 601
Մանիսաճեան Միհրան 95, 547, 597
Մանթաշեան 82
Մանուէլ (Դեղագործ) 462
Մանուէլեան Մ. 29, 30, 37, Նկ. 30
Մանուէլեան Պաղտասար 339, 345, Նկ. 342
Մանուկ (Կարճկանցի) 392
Մանուկ 177, 466
Մանուկ Աղա 539
Մանուկ Ջաւուշ 472
Մանուկ Քհնյ 165
Մանուկեան 604
Մարգար (մչեցի) 471, 488
Մարգար Վարդապետ 139
Մարգարեան Արշակ 433
Մարգարեան Գարեգին 389, Նկ. 379
Մարտիրոսեան Յակոբ 89
Մարիմեան Մ. 60
» Պարգեւ 61
» Պետրոս 38, 48, 49, 60, 68 84, 192, 226, 258, 274, Նկ. 61
Մարզպետ 452
Մարթինեան 393
Մարկոսեան Առաքէլ 587
» Յովհաննէս 41
» Ս. 447, 465, 472
» Վարդան 63
Մար Շիմոն 44, 411
Մարտիկ (Սարուխան Մարտիրոս) 82, 91, 193, 194, 195, 196, 197, 203, 204, 207, 209, 232, 258, 304
Մարտիրոս (Հավթվանցի) 195
Մարտիրոսեան Կարապետ 400
» Մարտիկ 169
» Միքայէլ 468
» Սարգիս 402
Մանուկեան Արամ 392
» Կարապետ 110, 112
» Մելքոն 96, 199
» Մհեր (Փայլակ) 306 ,419, 420, 421, Նկ. 396, 419
Մանուկեան Սողոմոն 110
Մանուկեան Տ. Վահան Քհնյ. 97
Մանուշեան Վրդ. 588
Մանուսաճեան 601
Մանուցեան Սերօ 217, 435
Մանուկեան Յակոբ 556
Մանուկեան Հմ. 484

Մանչուրեան Մ. 29
Մանչուրեան Յովհաննէս 25, 504
Մաշոյեան Մ. 380
Մատաթեան 256
Մատէեան Յարութիւն 540, Նկ. 540
Մաթոսեան Լեւոն Տ. 323
Մարինեան Յովհաննէս 509, 536, 587
» Նիկոլա 41, 43
Մատոյեան Ստեփան 279, Նկ. 279
Մարալ Հրաչեայ (Տես Դարբինեան
Մարդուկէսեան Ղեւոնդ Վրդ. 284, 287, 289, 296
Մարսեան Վահան (Ղուկասեան Վահան) 204, 403, 430, 431, 432, 433, 406, 407, 408, 420, 424, 425, 426, 475. 476, 496, 497, 507, 513, 521, 530, Նկ. 407
Մարքս 67, 434, 504
Մարօ (Տես՝ Նազարբէկեան Մարօ)
Մաքսապետեան Արմենակ 484
Մաքսուտ Սիմոն Պէյ 62
Մելին 311
Մելիտոնեան 287
Մելիտոնեան Սարգիս 588
Մելիքեան Գրիգոր 458
Մելիքով Լորիս 254, 256
Մելիք Յակոբեան 406
Մելքոնեան Լեւոն 88. 90
Մելքոն Խուրշիտ (Տես՝ Տամատեան Միհրան)
Մելքոն (Մարզուանցի) 89
Մեզուրեան Յակոբ 42, 44, 48, 49, 200, 201, 202
Մինախորեան Վահան 492
Սեւ Մելքոն (Ոստանիկ Ազատ) 198, 213, 323, 393, 394, 461, 559
Մէյմարեան 339
Միասնիկեան Ալէքսանդր 217, 513, 519
Միխայելովսկի 25
Միհրան 392, 472
Միհրդատ 215
» Հայկունի 453
Մինաս 270, 472
Մինաս Չերազ (Տես՝ Չերազ)
Մինասեան (Պուլկարահայ) 209
» Աննա 110
» Թադէոս 199
» Խաչատուր 104
» Խաչիկ 136
» Կարապետ 110
» Մինաս 93, 105, 106, 113, 459, Նկ. 105
Մինասեան Նշան 110
» Պետրոս 93, 105, 106, 113
Մինասեան Սառա 110
» Հռոփ 104, 110
» Վարդան 177
» Վարդիվառ 465
Մինաս Օղլու (Տես՝ Մինասեան Մինաս)
Միսաք (Փապուճցի) 461
Միրաքեան Նշան 87, 89, 471, 510, 534, 535
Միրզախանեան Ժիրայր 393, 510, 534, 535
Միրզաեանց Սեդրակ 209' 210
Միրզա Քուչակ խան 510, 511,
Միրզոյեան Ա. 484
Միրիճեան 113
Մէրքուչ 480
Միքայէլեան 181, 200
Միքայէլեան Իշխան 393
Միքայէլ Ջաւաչ 472
Միքայէլեան Աւետիս 205
Միքայէլեան Քրիստափոր 42, 43, 44, 45, 487
Միքօ 394
Մլեհ 175, 176, 177, 179, 184, Նկ. 176
Մխիթարեան 404
Մխիթարեան Ստեփաննոս Եպս. 200
Մխօ Շահէն 179, 285, 286, Նկ. 286
Մկրէ 141
Մկրտիչ 133
Մկրտիչեան 510
» Բալասան 401, 405
» Գրիգոր 131, 306,
» Լեւոն 154, 258, 264, 268, 269, 270, Նկ, 264
Մկրտումեան Գէորգ Քհնյ. (Էմիլ)431
Մհեր 309, 397, 398
Մհերի Տիգրան 195
Մղդեսի Էսա 465
Մնացականեան Պ. 571, 575, 578, 579, 596
Մնձուրի Առիւծ (Տես՝ Արխանեան Գալուստ)
Մոգպետ (Տես՝ Ասլիբէկեան Մելքոն)
Մոզեան Մանուէլ 403
Մոճոռեան Պետրոս 424, 476
Մոմճեան Մարգար 61
Մոսէեան Գիրկօ 149
Մոստիչեան Յարութիւն 319
Մովսէսեան Ռաֆայէլ 81–86, 200—205 210, 268, 399, Նկ. 83,
Մոմճեան Գրիգոր 459, 460
Մուշեղ 173
Մուպահաճեան Սարգիս 202, 203, 204, Նկ. 202; 265
Մուրատ (Սեբաստացի) 137, 141, 447,
Մուրատեան Արմենակ 587
» Յովհաննէս 136
» Մանուկ 587
» Ստեփան 390
» Սուքիաս 587
» Սահակ 510
Մռաւեան Ա. 485, 496, 507
Յաբէթ (Տես՝ Թէվէլէքեան Յաբէթ)
Յակոբ Էֆէնտի 133
» (Կեսարացի) 461
Յակոբեան Արմենակ 160
» Յակոբ (Բանաստեղծ) 517, 435, Նկ. 266
Յակոբեան Յովսէփ 110 216
Յարութիւն Պատրիարք 79
Յարութիւնեան Արտէն Քհնյ. 444
» Եսայի 84
Յարութիւնեան Կ. 609, 614
» Յարութիւն 402
Յովակիմ 67, 76
Յովակիմեան Յարութիւն 546, 549,
Յովհաննէս (Կէմէրէկցի) 461
» Խան 88
» (Տիգրանակերտցի) 472
Յովհաննիսեան Աբգար 131
Յովհաննէսեան Աշոտ 513, 519
Յովհաննէսեան Վահան 378
Յովհաննէսեան Տիգրան 41
Յովսէփ Քհնյ. 89
Յովսէփ Վրդ 609
Յովսէփեան Գարեգին Եպս. 480
Յովսէփեան Թամարիս 109
Յովսէփեան Մանաս 171
Յովսէփեան Յակոբ 25
Յովսէփեան Յովհաննէս 85
Յովսէփեան Յովսէփ 109
Յովսէփեան Քերովբէ 171
Յուսիկ Քհնյ. 263
Նազգաչեան 170
Նազարբէկեան Աւետիս (Լեռենց, Աւօ) 10, 29, 30, 37, 38, 45, 61, 63, 64, 68, 70, 73, 91, 92, 134, 192, 198, 202, 213, 218, 255, 256, 257, 261, 267, 268, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 288, 291, 310, 406, 407, 408, 411, 479, 486, 499, 504, 506, 507, 513, 514, Նկ. 30, 63, 278, 499
Նազարբէկեան Մարօ 29, 30, 37, 162, 163, 164, 168, 200, 251, 255, 256, 267, 268, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 288, 291, 310, 476, 486, 497, 504, 506. 513, 535, Նկ. 30
Նադիրեան Արամ 43
» Արտեմ 81
Նադիրեան Սիմոն 84, 85, 202
Նազարեան Նազար 213
Նազար Ա. (Հրապարակագիր) 183

Վալլադ Նուպար 210
Նազարեան Գէորգ 88
Նազարէթեան Արամ 41
Նազարէթ Իշխան 584, 585
Նազարէթեան Յարութիւն աղա 166
Նազարէթ Չաւուշ 161, 162, 180, 181, 189
Նազիրեան 462
Նաթանեան Միքայէլ 321
» Մարկոս 135
» Կարապետեան 271
Նալպանտեան Կարապետ 578
» Մանուկ (Վանեցի) 58, 97
» Միքայէլ 17, 19
» Վահագն 394, 471
Նալչաճեան Կարապետ 161
Նահապետեան Գէորգ 131, 136, 177, 185, 186
Նահապետեան Տէր Ղեւոնդ քհնյ. 136, 161, 163, 177, 185, 186,
Նահապետեան Մովսէս 323
Նաւասարդեան Տիգրան 38
Ներսէս 85, 173, 177, 194, 210
Ներսէսեան Տիգրան 393
» Ներսէս 459
Նիվրուզեան Յովհաննէս 460
Նիկոյեան Օհան 149
Նիկոլ 194, 209
Նշան 71, 90, 94, 186
Նշան Պատուելի (Տես Քեչիչեան Նշան)
Նշանեան Մխիթար 113
Նշիկեան (Կարնեցի) 26
Նշիկեան Յ. 52
Նորայր 69, 78.
Նորաշխարհեան Նազարէթ 161, 189, Նկ. 189
Նորատունկեան Գաբրիէլ 153, 157
Նուպար 268
Նուպար փաշա 169, 185, 309, 357, 358, 388, 469, 485, 530 532, 592
Նուրիջանեան Արիս 485
Նօխուտեան 445
Շաթրեան Մարթին 41
Շալվարճեան 615
Շահազիզ Երուանդ 226, 258
Շահազիզեան Մատթէոս (Կարան) 29, 30
Շահազիզ Սմբատ 18
Շահան (Քոմիւէր) 167
Շահէն (Խմբապետ) 195
» Սեդրակ 521, 539, 594,
Շահնազեան Սարգիս 455
Շահնազարեան 273
Շահումեան Ստեփան 218, 266, 435, 438, 439, 477, 479, 482, 487, 510, 512
Շահպազ Բարսեղ 349
Շահսուվարեան 493
Շահվերդեան Դանիէլ 256 485, 509
» Լ. 475
Շահրիկեան Միքայէլ 452 453
» Յարութիւն 49
Շահվերդեան Վահան 278, 284, 285, 286, 287, 288
Շամլեան Մկրտիչ 100
Շամտանճեան Միքայէլ 453
Շանթ (Տէրորիստ) 419 Նկ. 419
Շաքէ (Սասունցի) 144, 146
Շէքէրճեան Կարապետ 67
» Յարութիւն 204, 221, Նկ. 221
Շէքէրճեան Շահէ 74, 78
» Տոքթ. 529
Շիկահեր (Տես՝ Պողիկեան Ներսէս)
Շիրվանեան Մարտա 75, 227
» Յովհաննէս 27
Շիշմանեան 585, 594
Շիշմանեան Խորէն 129, 130
Շիշմանեան Ճան 539, 577, 580, 581
» Յովսէփ 18, 81,
» Շաւարշ (Քեռի) 132, 133, 173. 255, 398, 490, Նկ. 173
Շիշմանեան Պօղոս 171, 571
Շիշմանեան Ռուբէն 128, 129, 131, 132, 133
Շիրաճեան (Վերապատուելի 185
Շիրին Ալի 105, 106, 113
Շիրվանզադէ 215, 253, 265, Նկ. 265
Շխրտըմեան Արշակ 552, 553
Շխրտըմեան Մեսրոպ 542, 553, 601, 604, 608, Նկ. 553
» Յովսէփ 601
Շխրտմեան Սեդրակ 543, Նկ, 543
Շմարի չէյխ 171, 457
Շուշանեան 507, 508
» Արամ 425
Շանթ Լեւոն 485, 489
Շնիկեան Գրիգոր 598
Շովրոզլեան Գէորգ 182
» Ղազարոս 189
Շուրգեան Գէորգ 176

Ոզնեցի Վանիկ 197
Ոսկան 160, 572,
Ոստանիկ Ազատ (տես՝ Միր-Սարքոյեան Մելքոն)
Ուզունեան Յովհաննէս 563, 588
Ուզուրլեան 609
Ունլեան Եղիա 166
Ունճեան Արիկ 296, 297, 298, 320
Ուրումեան Յակոբ 110
Ուքենպիլոյ 290

Չագրեան 40, 50, 51,
» Աւագ 168, 180
Չագրեան Աւետիս 465, 468
» Պետրոս 189
Չալեան Ասատուր 569, 592
» Կարապետ (Գայմագամ) 546, 547, 549, 598, 603, 600, 604, 606, 607
Չալեան Քհնյ. 466
» Վարդիվառ 544
Չալխուշեան Գրիգոր 256
Չամպաքճեան Աւետիս 460
Չայճեան Յակոբ 536, 547, 601
Չանգալեան Ճիմ 537, 556, 557, 561
» Ստեփան 552
Չաւուշեան 609
Չաւտարեան Աւետիս 541, 597, Նկ. 541
Չաւտարեան Զաքար 554
Չարտագեան Փանոս 461, 462
Չաւուշեան Երուանդ 452
» Յ. 431, 432
Չափրաստեան Արամ 164
Չաքըճի 572
Չաքմաքճեան Յակոբ 457
Չելլօ 10, 108, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 255, 258, 260,
Չերազ Մինաս 56, 310, 312,
Չերազ Մկրտիչ 96
Չերնեշեւսկի 13
Չէրքէզեան Վ. 472
Չիթախեան Արշակ 408
Չիթճեան Գարեգին 221, 222, 284, 285, 286, 287, 289, 298
Չիլինկիրեան Արտաւազդ 339, 396, 426
Չիլինկիրեան Գէորգ 51, 52, 200, 403
Չիչերին 489, 490
Չիտեմեան 459
Չուլճեան 598
Չուտիպեան Կարապետ 458
Չուպար 256
Չուգասըզեան 520, 529
Չօպանեան Արշակ 153, 262, 264, 289, 609, Նկ. 262
Չոլաքեան Եղբ. 182
» Կ. 583
Չօփուրեան Եղուարդ 474, 509, 534, 536
Չօփուրեան Յարութիւն 160
Չօրպաճեան Յովհաննէս 167, 177, 185

Պալապանեան 598
Պալայեան Սարգիս 173, Նկ. 173
Պալասանեան Գրիգոր 381, 564
Պալեան Երուանդ 214,256,270, 271, 275
Պալեան Էմմանուէլ 601
» Կիրակոս 99
» Ճիւան 99
» Մանուկ 99
» Նիկողոս 16
» Տրդատ Վրդ. 102, 103
Պալըգճեան 461
Պալճեան Գէորգ 170, 171
Պալտօշեան 27
Պալպալեան Նիկողոս 61
Պահլաւունի Յակոբ 124
Պահչէճեան Ասատուր 177
Պաղտասար 109
Պաղտասարեան 607, 608, 609
» Ի. 221
» Մանուէլ
Պաղտիկ էմմի (Տես՝ Աչըգպաշ Արամ)
Պանդուխտ 332, 334, 351, 471,478, 479, 489
Պաղտոյեան Չաւուշ 547
Պապանեան Միքայէլ 477
Պապիկեան Ա. 393
» Մելքոն 177
» Յակոբ 319, 320, 393
» Նազար 588
Պապիկ փաշա 161
Պասքեւիչ 254
Պասմաճեան 176
» Զաքար 390
» Կ. 312
» Յակոբ 390
Պաստաճեան Սողոմոն 165
Պասուկեան Գասպար 547
Պատկանեան Ռափայէլ 23
Պատմագրեան Առաքէլ 404
Պատրիկ 276
Պատրիկեան Վրդ. 60
Պարթեւեան Արաքսի 378
Պարթեւեան Խոսրով 339
Պարթեւեան Տիկին 378
» Յ. 195
» Սուրէն 263, 321, 322, Նկ. 263
Պարթեւեան Վաղարշակ 378
Պարոնեան 164
» Գրիգոր 440
» (Չարեպան)
Պարոնվարդեան Գարեգին (Եաթախ) 446, 447
Պարխափանեան Գէորգ 177
Պարսումեան Կարապետ 74, 104
Պավլուկեան Գ. 605
Պեզիրճեան Գրիգոր 547,
Պեղոնեան Գրիգոր 455
Պերճ (Տես՝ Տամատեան Միհրան)
Պետօ (դաշնակցական) 195, 196, 197, 209
Պետրոս Քհնյ. 199
» 66
» Ա. 398
» Եպս. 86
» աղա 411
Պետրոսեան Ալեքսանդր (Պետօ) 41
» Խաչիկ 59
» Մինաս 323
Պզտիկեան Եսայի 578
» Զաքար 610
» Հայկազուն 585, 609
Պէյինեան Նշան 107, 108, Նկ. 107
Պէզիրճեան Տոքթ. 579
Պէյլէրեան Գառնիկ 447
» Եղիա 163
» Տաճատ 27
» Մարի 156
» Մի. 570
» Նշան 106, 107, 110
Պէհրիկեան Խոսրով Վրդ. 459
Տոքթ. Պէննէ 364, 376, 380, 381, 389, 384, 385, 386, 391
Պէրպէրեան Արմէն 465
» Գրիգոր 465
» Համբարձում 540 Նկ.540
» Միհրան 465
» Ստեփան 465
Պէքէրէճեան Յովհաննէս 543, Նկ. 543
Պէօզիկեան Գրիգոր 321
Պիզմարք 30
Պիլէզիքճեան Կարապետ 185
» Նազար 185
Պէշիկթաշլեան Մկրտիչ 18, 257, 261
Պէքեարեան Յակոբ 164, 165
Պիննէմիճեան Կարուճ 177
Պլեխանով 39, 218, 256, 290, 316 346, 436, 437
Պլութեան Խաչեր 455
Պոզիկեան Ներսէս 207
» Մարտիրոս 378
Պոնափարթեան Հայկ 482
Պոլտուին Օլիվըր 491
Պուատէպար 490
Պոնտացի 523
Պոյաճեան Ակիւլինէ 376
» Գարեգին 381
» Գառնիկ 381, 384, 390
» Գրիգոր 384, 390
» Հայկանոյշ 95, 298, 299, 323, Նկ. 299
» Համբարձում (Մուրատ), 10, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 63, 68, 84, 86, 95, 96, 97, 104, 131, 134, 135, 137—150, 169, 293, 299, 301, 302, 304, 305, 313, 314, 316, 317, 320, 323, 324, 325, 339, 374, 378, 380, 384, 407, 408, 459, 462, 469, 508, Նկ. 137, 298
Պօյաճեան Մ. 53
» Միհրան 581
» Յակոբ 95
» Մարտիրոս (Ժիրայր) 10, 92 — 115, 118, 119, 124, 129, 132, 160, 164, 166, 167, 169, 203, 207, 255, 258, 261, 306, 394, 464, 467, 478, 536, 598, Նկ. 97
Պոյաճեան Յովհաննէս 461
» Պարսում 164
» Սառա 95
» Սեդրակ 48, 49
» Տէտէ Վրդ. 116
Պօյաճի Արթին 171
» Հաճի 550
Պոնափարթեան Հայկ (Թափիթ) 484, Նկ. 484
Պոնտացի Պետրոս 7, Նկ. 7
Պուտուկեան 605
Պչաքճեան Կարապետ 587
Պրէմօն 545, 570, 576, 577, 600
Պօլատեան 510, 513
» Յովսէփ 576, 577, 600
Պօղոսեան Գրիգոր 84
» Միքայէլ 390
» Յակոբ 514, 520
» Յարութիւն 587
» Պօղոս 364, 381, 384
» Վահան (Կարապետեան Ռուբէն) 384, 390
Պօքացեան Միրիճան 587
Ջաբարիցէ 512
Ջանչեան Յովհաննէս 409
Ջանֆիդա 18
Ջավահիր 209, 406
Ջավիտ փաշա 481
Ջէլլադ 176, 179, 181
Ջէյրան 406
Ջիվանշիրեան Ե. 475
Ջնդի 194
Ջուլֆայեան Խաչեր 562
» Համբարձում 594
Ռատեկ 491
Ռաֆայէլ 394
Ռաֆֆի (վիպասան) 23, 27, 96, 206, 207, 208, 269, 406
Ռիզա Ահմէտ 306-313
Ռէմզի Մուսթաֆա փաշա 186—188
Ռէյնոլտ 195
Ռըզա Պէյ 211. 212,
Ռշտունի 70, 71, 73
» Անտոն 50, 114, 116, 118–124 Նկ. 123
» Գուրգէն 403, 405, 510
Ռոշըֆոր 310
Ռուբէն 173, 406, 466
» Երկաթ 545
» (Հրանդ Ասատուրի եղբ.) 96

Ռոպանովիչ 316
Ռուսինեան Նահապետ 16
» Նիկողոս 261
Ժան Ժագ Ռուսօ 235
Ռստոմեան Ալէքսան 82, 83, 84, 85, 202
Ռոստով 82
Ռստիկեան Սմբատ (Կռունկ) 174, 284, 287
Սադին գարակէօլցի 468
Սադունի (տես՝ Սաղաթէլեան Յովհ.)
Սադօ (տես՝ Աղամիրզեան Սարգիս)
Սաթթարեան 398, 399, 404
Սալոր Դավլերի 403
Սալիպեան Տոքթ. 583
Սաղաթէլեան Յովհաննէս (Սադունի) 44, 45, 205, 268, 271, 276, 278, 282, 283, 284, 287, 288, 289
Սահաթճեան Կարինէ 51, 52
» Կարապետ 118
» Մարտիրոս (տես՝ Մարտիկ)
Սահակ (տես՝ Խորէն Վրդ.)
Սահակ 173
Սահակեան Արշաւիր (Եսաեան Արթիւր) 377, 378, 379, 380, 381, 383, 385, 388, 458
Սահակեան Թորոս (Ֆարհատ) 163, 174
Սահակեան Կարապետ 89, 154
Սահակեան Սահակ 165, 166
Սամանիէմէզեան Աւետիս 89
Սամուէլ 466, 468
Սամուէլ Չաւուշ 477
Սամսոն խան 421
Սայաթեան Միրզա 404
Սայապալեան Ժագ 453
Սանդրոն Սեւ 253, 256
Սանթուրեան Ստեփան 379 նկ. 379
Սանոսեան 195
Սանոսեան Յարութիւն 89
Սանոյեան Կարօ 194
Սանուկիա (տես՝ Պանդուխտ)
Սաչեան Ասատուր (Հերոս) 556, 561, 588 նկ. 561
Սաչեան Կարապետ 552
Սասունի Ա. 484, 603
Սարաֆ 332
Սարաճեան Յովսէփ Եպս. (ապա՝ Կաթ.) 222, 296, 544, 547, 549, 588, 599, 601
Սարդալեան 309
Սարգիս (Թալասցի) 116
» (Չմքուչցի) 110
» Քհնյ. 164
» Սուին 320
» Սրենց 453
» Չաւուշ 585
Սարգիսեան Լեւոն 42, 44, 45
» Մ. 465, 585
» Մաթէոս (Փարամազ)
Սարեան Մկրտիչ 135
Սաքինի 323, 330, 333, 334
Սեդրակ (Ֆէնէսէցի) 461
» 66
» Ե. 132
» (Արաբկիրցի) 129
Սերվան Ա. 534, 536
Սերոբ 127, 128
Սերոբ Եւս 213
Սեֆիլեան Մկրտիչ 27
Սեւակ Ռուբէն 453
Սեւեան Կարապետ 601
Սեմերճեան Գէորգ 568
Սզուանեան Գր. 601
Սէրայտարեան 177
Սէրէնկիւլեան Վարդգէս 349
Սէքսէնեան Ճորճ 556, 585
Սէֆէրեան Միհրան 169, 538 նկ. 538
» Յովհաննէս 169
» Պօղոս 161
Սըլմալը 441
Սըղվընեան Դանիէլ 544, 552, 554
Սիամանթօ 259, 263, 452
Սիլոյեան Միսակ 131
Սիհլի Օղլու 575, 603
Սիսակ 173, 215
Վալլադ Սիմոն 209, 210
Սիմոն 215, 408
» (Ասորի) 192
» Դպիր 12
Սիմոնեան Սիմոն 401, 403, 405, 520
Սինիոր Արամ (տես՝ Թուրսարգիսեան Աղասի)
Սիւթճեան Յակոբ 459
Սիսլեան (Զօր.) 488
Սիրվարդ 512, 520, 526
Սիւլահեան Հրանդ 165, 176
» Սողոմոն 164, 176
Սիւնիք 291, 323, 471, 526, 529
Սղվնեան Գրիգոր 547
» Սահակ 601
Սոլախեան Պօղոս 195
Սոլաքեան Արտաշէս 394, 395
Սոլովեան Յովակիմ 431, 473
Սօղանալեան Աւետիք 549
Սողոմոնեան (սպայ) 27
Սուլթանզատէ (Տես՝ Միքայէլեան Աւետիս)
Սուրէն Մ. 287
Սուրէնեան Սուրէն 154, 269, 284, 287
Սուքիաս Քհնյ. 87
Սուքիասեան Կարապետ 177, 184, Նկ. 178
Սուքիասեան Նշան 184
Սոֆեան Պապան 549, 522
Սպանդարեան Սուրէն 435
Սվազլը Միհրան 268, 269, 273, 276
Սվաճեան Միհրան 95, 96, 585
» Յարութիւն 18
Սրամբիչեան Հայկ 394
Սրմաքէշխանլեան Երուանդ 264
Ստամբուլցեան 475
Ստեփանեան Աբրահամ 384, 390
Ստեփանեան Քերոբ 100
Սօյօղլանեան Հաճի Սահակ 601

Վազգէն (մատնիչ) 196
» (դաշնակցական) 211
Վահագն Սարգիս 294, 364, 424, 586, նկ. 424
Տ. Վահան Քհնյ. 48
Վահէ 195, 196
Վայեան 299, 316
Վան-Փուշ 484
Վանայեան Յաբէթ 455
Վանիկեան Գեղամ (Վանիկ) 339, 340, 376, 380, 384, 389, 390, նկ. 340
Վանիկեան Յովհաննէս 384, 390
Վասիլեան Վարդան 404
Վարազդատ 384, 389, 409, 411, 513, 529
Վարազդատ Մ. 287, 349, 364, 381
Տ. Վարդան Քհնյ. 185
Վարդանեան Արսէն 587
» Գալուստ 133
» Գրիգոր 51, 85, 91, 134, 255, 256, 275, 287, 291, 323, 435, 499, 500, 507, 508, 509
Վարդանեան Խաչիկ 253, 256, 274, 424, 507, 509
Վարդանեան Կարապետ 465
» Մարօ 29, 43, 45, 49, 53
» Միքայէլ 260, 261, 263
» Յակոբ 129
» Նշան 49
» Պետրոս 330
» Վարուժան 95
» Ֆլորա 260, 399, 504,
Վարդ Պատրիկ (Տես՝ Պատրիկեան Վարդ)
Վարդօ 298, 426
Վարժապետեան Ներսէս Պատրիարք 19, 356, 357, 358
Վարպետ 507, 508
Վարուժան Դանիէլ 452
Վերածին Մինաս 571
Վերտինեան Աւետիս 458
Վիչէնեան Սերովբէ (Սերվիչէն) 16,
Վիչապեան Գէորգ 459
Վեսպէր 339, 395
Վէվէեան Գէորգ 129, 131, 133
Տաճատ Վրդ. 58, 59
Տաղաւարեան Տոքթ. 153, 157, 453
Տամատեան Միհրան (Պերճ) 50, 53, 60, 63, 68, 80, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 150, 154, 268, 269, 273, 276, 303, 304, 320, 321, 322, 330, 340, 345, 370, 562, 564, 565, 577, 578, 579, 580, 587, 588, 589. 596, 600, 602, 609, Նկ. 135,

Տանթէեան Կարապետ 393, 394, 395
Տաշիր 402, 472, 535
Տատեան Լութֆիկ 404
Տարատաղանեան Ենովք 538, 543, 544, 557, 558, 562, 568, 588, 592, 598, 599, 601. 603 նկ. 538
Տաքէսեան 447
Տափիլիտախս Ճ. 575
Տելի Հեքիմ (տես Յակոբեան Յակոբ)
Տեմիրճեան 462
» Արամ 374
» Թորոս 466
» Յարութիւն 466
» Յովհաննէս 104
» Տիգրան 466
Տերոյեան Կիպրիանոս 582
Տէլիտայրեան Յակոբ 185
Տէլլոյեան 176
Տեմիրճիպաշեան Եղիա 40
Տէվիրեան 601
Տէր Աբրահամ 208
Տէր Ադամ 464
Տէր Ահարոն 440
Տէր Գաբրիէլեան Սահակ 485
Տէր Գասպարեան Սարգիս (Կասեան Սարգիս) 435
Տէր Գրիգորեան Արշակ 43
Տէր Գրիգորեան Յովհաննէս 100,504
Տէր Գրիգորեան Սրապիոն 25
Տէրեան Վահան 433
Տէր Կասպարեան Սարգիս 217 .
Տէր Կարապետեան 404, 465
Տէր Ղազարեան 424
Տէր Ղազարեան Գուիթ 431
Տէր Ղազարեան Մեսրոպ 431
Տէր Մինասեան Յովհաննէս (Մինաս Օղլու) 10, 87, 93, 104. 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 131, 167, 255
Տէր Մինաս Քհնյ. 103
Տէր Միրաքեան 253, 256, 260
Տէր Յովհաննէսեան Արտաշէս 396
Տէր Յովհաննէսեան Իսահակ 401
Տէր Յովհաննէսեան Մարտիրոս 284, 287
Տէր Յովհաննէսեան Նիկողոս 294,396
Տէր Նշանեան Մխիթար 94, 95
Տէրոյեան Զարուհի 194
» Վազգէն 194
» Տիգրան 197
Տէր Պետրոսեան Թադէոս 171
Տէր Պետրոսեան Պետրոս 171
Տէր Սարգիսեան Արմենակ (Գէորգ Չաւուշ) 137, 139, 568
Տէր Սահակեան 424
Տէր Սահակեան Գրիգոր Քհնյ. 100
Տէր Սարգիսեան Արմենակ 137, 141
Տէր Ստեփանեան Տոքթ. 82, 107
Տէր Ստեփանեան Ստեփան (Սապահ Գիւլեան) 82, 83, 107, 136, 197, 233, 255, 271, 274, 275, 282, 288, 291, 293, 306, 307, 308, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 323, 326, 349, 350, 351, 364, 378, 379, 381, 476, 499, 507, 508, 513, 519, 530 նկ. 307
Վարդանեան Ալէքսան 204, 205, 397, 404 նկ. 204
Վարդանեան Գրիգոր (Հրահատ կամսար) 270, 274, 287 նկ. 287
Տէրտէրեան Ղուկաս (Ղուկաս Աղբար) 132, 133, 140, 443, 444, 446, 448
Տէօվլէթեան Սարգիս 449, 587
Տիար (տես՝ Պօյաճեան Մարտիրոս)
Տիգրան 406
Տիգրան Սիրական 426
Տիլպէրեան Միքայէլ 129, 131
Տիշանելի 311
Տիչչէքեան Յովսէփ 167
Տիրատ Վ. 520
Տիրատուրեան 165
» Հեթում 48, 49
» Ղազարոս 164
Տիրան Ս. 222
Տիւպիւրեան Մ. 133
Տիւրանի 608
Տիւֆիէօ Զօր. 608
Տոլապեան Խ. 364
Տոհմունի Վրդ. 607
Տոհմունի 600
Տոհմունի Եփրեմ Վրդ. 544, 600
Տումանեան Յովհաննէս 546
Տուրգենեւ 25
Տուրիկեան Աւագ 132
Տոնաթոսեան Արմենակ 170
Տոքթորեան Սարգիս 61
Տրդատ 197
Տրդատ Վրդ. 115, 116
Տրդատեան 597, 603
Տրդատեան Տրդատ (Հաճի) 543, 544
Տօնիկ 584
Տօնիկեան Պետրոս 271
Տօնիկեան Սարգիս 464
Տօնօ 406, 402, 411

Րահանեան Ճիւան 110
Րէճէպեան Յովսէփ 586
Րէճէպեան Սեւակ 540, 550
Րէս Գուրգէն 138
Րէս Գրգօ 141, 144, 145, 146
Րէս Կրպօ 138
Րէս Պետօ 138

Ցոլակ սարկաւագ 197, 198, 204, 207, 217

Փաթթուկեան Կարապետ 374, 381, 384, 390
Փահրիզեան 195
Փայլակ (Տես Մանուկեան Մհեր)
Փանոս (ուստա) 194
Փանոս Չելլօ 113, 117, 119, 120, 121
Փանոսեան 462
Փաշալեան Լեւոն 153, 154(Տես՝ Բաշալեան)
Փաշայեան Տոքթ. 84, 85
» Կարապետ 130, 131
» Վերգինէ 131
Փաշապէզեան 600, 609
Փարթամեան Կարապետ 177
Փափազեան Լեւոն 321, 322
Փափազեան Յ. Կարապետ 107, 222, 273, 274, 287, 609
Փափազեան Հայկ 395
Փափազեան Ղազարոս 107
Փափազեան Միհրան 444
Փափազեան Աւետիս 20
» Վահան 470
» Վահրամ 396
Փեհլիվանեան Նշան 90, 261
» Սարգիս 89
Փիրումեան Սիմոն 489, 514
Փիլիպոս Հայր 576
Փիլիպոսեան Վահրամ 396
Քալանթարեան Ալեքսանդր 42
Քաջազնունի Յովհաննէս 41, 481,
Քաջազնունի Վազգէն 41
Քաջունի Սարգիս 132
Քարեան Սեդրակ 339, 513, 514, 534, 536
Քարլ Քաուցքի 316
Քարտաշեան Գ. 431
Քացախեան 476
» Մալխաս 209
Քեշիշեան Գաբրիէլ 381, 384, 390
Քեշիշեան Եսթեր 166
» Թորոս 458
» Հաճի պէյ 466
» Միսակ (Մարտ Խաչիկ) 390
« Միսակ Չաւուշ 47, 538, Նկ. 538
Քեշիշեան Նշան Պատուելի 128, 131
» Յարութիւն 604, 609
» Սեդրակ Չաւուշ 467
» Վահրամ 100
» Տէար 466
» Փանոս 187
» Քերովբէ 163, 164
Քերեմեթլեան Խաչատուր 131
Քեպապճեան 587, 588
Քեռի (Տես՝ Ճիշմանեան Ճաւուշ)
Քեքլիկեան Գերապայծառ 607
Քէլէկեան Տիգրան Խան 153, 157
Քէլլէրեան 297
Քէքլիկեան Եղիշէ 563
» Յակոբ 563
» Հ. Փ. 575
Քեհեան Խաչեր 176, 175, 179‘ 181
Քէհեան Միքայէլ 175
Քեհրիպարճեան Կարապետ 84, 85
Քէշեան Բիւզանդ 40, 262, 453
Քէշէճեան Յակոբ 88, 176

Քէչէճեան Կարապետ 462, 555
Քէչէճեան Միսաք 124
Քէօսէեան Կիրակոս 131
Քէֆսիզեան Մկրտիչ կթղ 129.
Քըչըգեան Մանուէլ 468
Քըչըգեան Ռուբէն 468
Քըթըֆեան Աղէկ 598
Քիպարեան Անայիս 576
Քիպարեան Վռամշապուհ քհնյ. 132, 440, Նկ. 440
Քիրէճեան 185
Քիրեմիթճեան Նշան 89
Քերիթճեան 606
Քիւյնանճեան 555
Քիւճիւքեան Միհրան 459
Քիւրքճեան Մկրտիչ 89
Քիւրտեան Կարապետ 84, 85,
Քիւրտեան Պօղոս 456
Քիւրքեան Վահան 165, 461,
Քոյոզ (տես Կիրակոսեան Յովհաննէս)
Քոչարեան Յակոբ 41
Քոչուկեան Նիկողոս 171
Քոչունեան Զարեհ 284
Քրիսեան Շաւարշ 452
Քրպէկեան 587

Օգանեան Անդրանիկ (Անդրանիկ Փաշա) 128, 132, 137, 141, 383, 401, 405, 444, 447, 450, 468, 469, 471, 479, 482, 483, 586, Նկ. 468
Օգանեան Գագիկ 323, Նկ. 323
Օհան 335
Օհան Երուանդ 153, 154
Օհաննէս 173
Օհանեան Քրիստափոր 29, 37, 71
» Մարտիրոս 110
Օղլուքեան Կարապետ 544, 547, 555, 599, 601, 603
Օհանջանեան Արթիւր 202, 203, 207
Օհանջանեան Արտաւազդ 162, 276
Օհանջանեան Համօ 488, 492
Օհանջանեան Սարգիս 396
Օվալեան Կարապետ 110
Օտապաշեան Սահակ Վրդ. 446
» Սուրէն 449
Օսեան Արսէն 408
» Գրիգոր 16, 185, 261, 563, 315,
Օսեան Ս. 194, 207
» Տիգրան (Ասօ) 200, 203, 207, 393, 394, 395, 408, 459, 4[illegible]3 Նկ. 205
Օքսունեան Լեւոն 599, 603
Ֆերահեան Արտաշէս 339
Ֆերրի 290, 292, 437
Ֆէթվանճեան Յակոբ 50,
Ֆէթողլեան 185
Ֆէլէքեան Հայկ (Խաժակեան Արշալոյս) 198, 213
Ֆէկէցի Յակոբ 560
Ֆրնտըգեան Խաչիկ 110

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0040317

D